GYS

GENEL KÜLTÜR

DERS KİTABI

Bu kitap Kadro Akademi tarafından hazırlanmış olup ücretsiz olarak sunulmaktadır.

Kamu kurumları için Genel Kültür dersine yönelik olarak 29 Ekim 2026 tarihinde güncel bilgiler kullanılarak üretilmiştir.

Tam kaynakça için: www.kadroakademi.com/kitaplar

KADRO AKADEMİ

www.kadroakademi.com

GENEL KÜLTÜR

Görevde Yükselme Sınavlarına Hazırlık Ders Kitabı

KİTAP KÜNYESİ

HAZIRLAYAN	Kadro Akademi
YAYIN TÜRÜ	Ücretsiz dijital ders kitabı
İÇERIK TARIHI	29 Ekim 2026
KAPSAM	Kamu kurumlarında görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarına hazırlık için genel kültür konu anlatımları.
İNTERNET ADRESI	www.kadroakademi.com

YAYIN VE KULLANIM BİLGİLERİ

Bu kitap Kadro Akademi tarafından hazırlanmış, okuyucuların kişisel eğitim amacıyla ücretsiz erişimine sunulmuştur. Ücretsiz erişim, kitap içeriğinin ticari amaçlarla kullanımına izin verildiği anlamına gelmez.

Kitabın ticari amaçla satılması, ticari dağıtıma konu edilmesi, ücretli ürün veya hizmetlerin parçası olarak yeniden yayımlanması veya ticari amaçla çoğaltılması yasaktır. Kadro Akademi bu tür kullanımlara izin vermemektedir. Ücretsiz paylaşım için kitabın Kadro Akademi üzerindeki resmî erişim bağlantısının kullanılması tercih edilir.

Kitaptaki bilgiler 29 Ekim 2026 tarihi itibarıyla erişilebilen kaynaklar esas alınarak hazırlanmıştır. Güncel gelişmeler, mevzuat ve istatistikler zaman içinde değişebilir. Bu yayın herhangi bir kamu kurumunun resmî sınav materyali değildir; adaylar ilgili kurumun güncel sınav ilanına ve konu kapsamına bakmalıdır.

Yararlanılan kaynakların tam listesi ve doğrulama bağlantıları, kadroakademi.com/kitaplar adresinde ücretsiz olarak yayımlanacaktır.

Kadro Akademi
www.kadroakademi.com

OKUYUCUYA

Görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarına hazırlık sürecinde güvenilir, kapsamlı ve anlaşılır kaynaklara ulaşmanın önemini biliyoruz.

Kadro Akademi olarak, bu süreçte yararlanılabilecek temel bilgi kaynaklarından birini herkesin erişimine açmak istedik. Bu düşünceyle hazırladığımız Genel Kültür Ders Kitabı'nı hiçbir ücret talep etmeden okuyucularımıza sunuyoruz.

Kitap; Türkiye coğrafyasından tarihe, kültür ve sanattan ekonomi ve kamu yönetimine kadar geniş bir konu alanını kapsamakta, bilgileri sistematik ve anlaşılır bir biçimde aktarmayı amaçlamaktadır.

Çalışmamız herhangi bir kamu kurumunun resmî sınav yayını değildir. Sınava hazırlanan okuyucuların kendi kurumlarının güncel sınav duyurularını ve konu kapsamlarını ayrıca dikkate almaları önemlidir.

Bu kitabın yalnızca sınavlara hazırlananlara değil, genel kültür bilgisini geliştirmek isteyen herkese yararlı olmasını diliyoruz.

Kadro Akademi

İÇİNDEKİLER

1. Türkiye'nin Fiziki Coğrafyası 1

1.1. Türkiye'nin Matematik ve Özel Konumu, Sınırlar ve Komşular 1
1.2. Dağlar, Ovalar, Platolar, Vadiler ve Geçitler 6
1.3. Akarsular, Göller, Barajlar ve Su Havzaları 12
1.4. İklim Tipleri, Sıcaklık, Yağış ve Bitki Örtüsü 23
1.5. Toprak Türleri, Erozyon ve Doğal Afetler 34
1.6. Coğrafi Bölgeler ve Ayırt Edici Özellikleri 46
1.7. Harita Bilgisi, Yön, Ölçek ve Konum Yorumlama 56

2. Türkiye'nin Beşerî Coğrafyası 67

2.1. Nüfusun Dağılışı, Yoğunluğu ve Demografik Özellikler 67
2.2. İç ve Dış Göçler, Nedenleri ve Sonuçları 78
2.3. Kırsal ve Kentsel Yerleşmeler 88
2.4. Şehirlerin Fonksiyonları ve Kentleşme 99
2.5. Bölgelerin Nüfus ve Yerleşim Özellikleri 110

3. Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası 121

3.1. Tarım Bölgeleri ve Başlıca Tarım Ürünleri 121
3.2. Hayvancılık, Ormancılık ve Balıkçılık 128
3.3. Madenler ve Çıkarıldıkları Bölgeler 137
3.4. Enerji Kaynakları ve Önemli Enerji Tesisleri 146
3.5. Sanayi Kolları ve Sanayi Merkezleri 155
3.6. Ulaşım Ağları, Limanlar, Boğazlar ve Ticaret 165
3.7. Turizm Bölgeleri ve Turizm Türleri 175
3.8. Bölgesel Kalkınma Projeleri: GAP, DAP, DOKAP, KOP 187

4. Türk Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti 198

4.1. İlk Türk Devletleri ve Temel Özellikleri 198
4.2. Türk-İslam Devletleri ve Kültürel Mirasları 207

İÇİNDEKİLER

4.3. Selçuklu ve Osmanlı Medeniyetinin Özellikleri 217
4.4. Türk Devletlerinde Yönetim, Eğitim ve Hukuk 226
4.5. Bilim İnsanları, Düşünürler ve Tarihî Şahsiyetler 236
4.6. Önemli Tarihî Yapılar ve Türk Kültürüne Katkılar 243
4.7. Türk Kültürünün Gelenekleri ve Kültürel Kurumları 251

5. Türkiye ve Dünya Güncel Bilgileri 261

5.1. Türkiye'deki Önemli Güncel Gelişmeler 261
5.2. Dünyadaki Önemli Uluslararası Gelişmeler 268
5.3. Ulusal ve Uluslararası Toplantılar, Zirveler ve Etkinlikler 275
5.4. Önemli Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler 281
5.5. Güncel Kültür, Sanat ve Spor Başarıları 288
5.6. Önemli Ödüller ve Ödül Sahipleri 294
5.7. Önemli Anma Yılları ve Yıl Dönümleri 301
5.8. Güncel Ulusal ve Uluslararası Projeler 308

6. Kültür, Sanat, Edebiyat, Bilim ve Spor 318

6.1. Türk Edebiyatının Önemli Yazarları ve Eserleri 318
6.2. Dünya Edebiyatından Önemli Yazarlar ve Eserler 327
6.3. Türk ve Dünya Sanatının Önemli Temsilcileri 339
6.4. Müzeler, Tarihî ve Kültürel Miras Alanları 351
6.5. UNESCO Dünya Mirası ve Somut Olmayan Kültürel Miras 362
6.6. Önemli Buluşlar, Buluş Sahipleri ve Bilimsel Keşifler 372
6.7. Spor Dalları, Büyük Organizasyonlar ve Tarihî Başarılar 382

7. Türkiye'nin Sosyoekonomik Yapısı 395

7.1. Temel Ekonomik Kavramlar: Enflasyon, Büyüme ve Millî Gelir 395
7.2. İstihdam, İşsizlik ve İş Gücü 402
7.3. Türkiye Ekonomisinin Sektörel Yapısı 410

İÇİNDEKİLER

7.4. İhracat, İthalat ve Dış Ticaret 418
7.5. Kalkınma, Bölgesel Gelişmişlik ve Ekonomik Göstergeler 427
7.6. Eğitim, Sağlık, Nüfus ve Yaşam Koşullarına İlişkin Göstergeler 436
8. Uluslararası Kuruluşlar ve Dünya Bilgisi 447
8.1. Birleşmiş Milletler ve Temel Kuruluşları 447
8.2. NATO, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği 453
8.3. UNESCO, UNICEF, WHO ve OECD Gibi Kuruluşlar 460
8.4. Türkiye'nin Üye Olduğu Önemli Uluslararası Kuruluşlar 467
8.5. Uluslararası Kuruluşların Amaçları ve Merkezleri 474
8.6. Dünya Coğrafyasında Önemli Ülkeler, Başkentler, Boğazlar ve Kanallar 483
9. Temel Vatandaşlık, Hukuk ve Kamu Yönetimi 496
9.1. Temel Hukuk Kavramları ve Hukuk Dalları 496
9.2. Yasama, Yürütme ve Yargı Organlarına Genel Bakış 506
9.3. Türkiye'nin Merkezî ve Yerel Yönetim Yapısı 515
9.4. Kamu Kurumlarının Temel Görevleri 525
9.5. Yargı Teşkilatı ve Yüksek Mahkemeler 536
9.6. Ulusal Güvenlik ve Temel Kamu Yönetimi Kavramları 546
10. Protokol, İletişim ve Temel Bilişim 559
10.1. Resmî Protokol ve Hitap Kurallarının Temelleri 559
10.2. Halkla İlişkiler, Etkili İletişim ve Kurumsal Temsil 568
10.3. Liderlik ve Yönetim Kavramları 579
10.4. Temel Bilgisayar Donanımı ve Yazılım Bilgisi 589
10.5. İnternet, Ofis Programları ve Temel Bilgi Güvenliği 602

KAYNAKÇA VE DO·RULAMA 614

BÖLÜM 01

01 TÜRKİYE'NİN FİZİKİ COĞRAFYASI

1.1. TÜRKİYE'NİN MATEMATİK VE ÖZEL KONUMU, SINIRLAR VE KOMŞULAR

Türkiye'nin coğrafi konumu; iklim koşullarını, ulaşım imkânlarını, komşu ülkelerle ilişkilerini ve farklı bölgelerin özelliklerini anlamada temel bir etkendir. Konum iki açıdan değerlendirilir: enlem ve boylamla belirlenen matematik konum ile çevresindeki kara, deniz, ülke ve ulaşım hatlarına göre tanımlanan özel konum. İki kavramın birbirinden ayrılması, Türkiye'nin coğrafi özelliklerini doğru yorumlamak açısından önemlidir.

1. Matematik konum ve özel konum

Matematik (mutlak) konum, bir yerin Ekvator'a ve Greenwich başlangıç meridyenine göre enlem ve boylam değerleriyle belirlenen konumudur. Türkiye yaklaşık 36°–42° Kuzey paralelleri ile 26°–45° Doğu meridyenleri arasında yer alır. Bu koordinatlar Türkiye'nin Kuzey Yarım Küre'de, başlangıç meridyeninin doğusunda ve orta kuşakta bulunduğunu gösterir.

Özel (göreceli) konum ise Türkiye'nin Avrupa ve Asya kıtaları üzerindeki yeri, çevresindeki denizler, boğazlar, komşu ülkeler, dağ sistemleri ve ulaşım yollarıyla ilişkisidir. Örneğin Türkiye'de Güneş ışınlarının yıl içinde hiçbir zaman düz bir zemine dik açıyla gelmemesi enlemle; Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazlara sahip olması özel konumla açıklanır.

Bu iki konum özelliği aynı coğrafi olay üzerinde birlikte etkili olabilir. Güneyde yer alan bir merkezin sıcaklığını enlem etkilerken, aynı merkezin yüksek rakımda bulunması sıcaklığı düşürebilir. Dolayısıyla bir ilin iklim özelliklerini yalnız paralel derecesiyle açıklamak yeterli değildir.

Türkiye’nin konum özellikleri

Özellik	Matematik veya özel konum	Coğrafi sonuç
36°–42° kuzey enlemleri	Matematik	Kuzey Yarım Küre ve orta kuşak koşulları
26°–45° doğu boylamları	Matematik	Doğu ile batı arasında yerel saat farkı
Avrupa ve Asya’da toprakların bulunması	Özel	Kıtalar arası bağlantı
Boğazlara ve dört denize kıyıya sahip olması	Özel	Deniz ulaşımı ve kıyı bağlantıları
Dağların uzanışı ve yükselti farkları	Özel	İklim ve ulaşım koşullarında bölgesel farklılık

2. Enlem ve boylamın temel özellikleri

Enlem, bir noktanın Ekvator'a olan açısal uzaklığını; boylam ise başlangıç meridyenine olan açısal uzaklığını ifade eder. Paraleller doğu-batı yönünde uzanan varsayımsal çemberlerdir. Ekvator'dan kutuplara gidildikçe paralel dairelerinin çevresi küçülür. Meridyenler ise kutup noktalarını birleştiren varsayımsal yarım çemberlerdir ve iki kutupta birleşir.

Türkiye'nin kuzey-güney yönündeki yaklaşık enlem farkı 42° - 36° = 6°'dir. Bir enlem derecesi meridyen doğrultusunda yaklaşık 111 kilometre olduğundan 6 × 111 = 666 kilometrelik yaklaşık yay uzaklığı bulunur. Bu hesap Türkiye'nin herhangi bir karayolunun uzunluğunu değil, enlem farkının yeryüzündeki yaklaşık karşılığını verir.

Doğu-batı yönündeki yaklaşık boylam farkı ise 45° - 26° = 19°'dir. Meridyenler arası uzaklığın kilometre karşılığı enleme bağlı olarak değiştiği için bu sayı Türkiye'nin yatay uzunluğunu doğrudan vermez. Buna karşılık boylam farkı, yerel saat hesabına doğrudan uygulanabilir.

3. Enlemin sonuçları: iklim, gündüz süresi ve bakı

Türkiye Kuzey Yarım Küre'nin orta kuşağında bulunduğundan yıl boyunca mevsim koşulları değişir. Eksen eğikliği ve Dünya'nın Güneş çevresindeki hareketi nedeniyle gündüz-gece süreleri de yıl içinde farklılaşır. Yaklaşık 21 Haziran'da en uzun gündüz, 21 Aralık'ta en kısa gündüz yaşanır; ekinoks tarihlerinde gündüz ve gece süreleri yaklaşık eşitlenir.

Türkiye Yengeç Dönencesi'nin kuzeyinde bulunduğundan Güneş ışınları yatay zemine hiçbir gün tam dik gelmez. Diğer koşullar benzer olduğunda güneye gidildikçe Güneş ışınlarının geliş açısı büyür ve enleme bağlı sıcaklık artma eğilimi gösterir. Ancak yükselti, denize uzaklık, rüzgârlar ve yerel koşullar sıcaklığın gerçek dağılışını değiştirir. Bu nedenle güneyde bulunan yüksek bir yer, kuzeydeki alçak bir kıyı kentinden daha soğuk olabilir.

Bakı, bir yamacın Güneş'e dönük olmasının oluşturduğu ısınma ve güneşlenme farkını ifade eder. Türkiye'de genel olarak güneye bakan yamaçlar, aynı koşullardaki kuzeye bakan yamaçlardan daha fazla güneş enerjisi alır. Yerel yamaç eğimi, bulutluluk ve mevsim koşulları bu genel etkiyi değiştirebilir.

4. Boylamın sonucu: yerel saat ile resmî saatin ayrımı

Dünya'nın kendi ekseni çevresindeki günlük dönüşü yaklaşık 24 saatte 360° olduğundan, coğrafi yerel saat hesaplarında bir boylam derecesi dört dakika kabul edilir. Buna göre Türkiye'nin doğu ve batı uçları arasındaki 19° boylam farkının karşılığı 19 × 4 = 76 dakika, yani 1 saat 16 dakikadır. Doğudaki bir merkezin yerel Güneş saati batıdakine göre ileridedir.

Örneğin 30° Doğu meridyeninde yerel saat 10.20 iken, 40° Doğu meridyeninde 10 derecelik fark nedeniyle yerel saat 11.00 olur. Hesaplanan 40 dakikalık fark Güneş'in gökyüzündeki konumuyla ilgilidir; günlük yaşamda kullanılan saatlerin birbirinden farklı olduğunu göstermez.

Türkiye, 2016'daki düzenlemeden bu yana yıl boyunca UTC+3 ortak resmî saatini kullanmaktadır. Türkiye'nin teorik saat dilimleri bakımından 2. ve 3. dilimlerle ilişkilendirilmesi, günümüzde iki farklı resmî saat uygulandığı anlamına gelmez. Yerel saat, boylamdan kaynaklanan coğrafi bir sonuçtur; resmî saat ise ülke genelinde uygulanması kararlaştırılmış ortak zaman standardıdır.

Boylam ve saat bilgileri

Hesap veya uygulama	Değer	Açıklama
Türkiye’nin boylam aralığı	26°–45° Doğu	Yaklaşık 19° fark
Yerel saat farkı	19 × 4 = 76 dakika	Doğu yerel saati ileridir
1° boylamın yerel saat karşılığı	4 dakika	Coğrafi saat hesabı
Güncel ortak resmî saat	UTC+3	2016’dan itibaren yıl boyunca
Teorik saat dilimleri	2. ve 3. dilimler	Resmî saat sayısıyla karıştırılmamalı

5. Türkiye’nin kıtalar ve ulaşım yolları bakımından özel konumu

Türkiye'nin topraklarının büyük bölümü Asya kıtasındaki Anadolu'da, daha küçük bölümü ise Avrupa kıtasındaki Trakya'dadır. Ülke, Avrupa ile Asya arasındaki kara ve deniz ulaşım bağlantılarının kesiştiği geniş coğrafyada bulunur. Üç tarafının denizlerle çevrili olması ve boğazlar sistemine sahip olması, ticaret ve ulaştırma bakımından önemli imkânlar sağlar.

Coğrafi konumun sağladığı imkânların ekonomik sonuçları tek başına coğrafyayla belirlenmez. Ulaşım altyapısı, ticaret politikaları, sınır geçişleri ve çevre ülkelerdeki gelişmeler de bu imkânların kullanımını etkiler. Türkiye'nin coğrafi konumunun jeopolitik önemi, kıtalar arası bağlantıları ve deniz geçişlerini birlikte kontrol eden konumundan kaynaklanır.

Türkiye'nin hem kara hem deniz sınırlarına sahip olması, kıyıların uzunluğu veya komşu ülkelerin sayısından farklı bir değerlendirme alanıdır. Ülkenin stratejik konumu anlatılırken coğrafi olgularla bu olgulardan çıkarılan ekonomik ve siyasi sonuçların ayrı tutulması gerekir.

6. Türkiye’nin denizleri ve Türk boğazları

Türkiye'nin kuzeyinde Karadeniz, batısında Ege Denizi, güneyinde Akdeniz bulunur. Marmara Denizi ülkenin kuzeybatısında, İstanbul ve Çanakkale boğazları arasında yer alır. “Türkiye'nin üç tarafının denizlerle çevrili olması” ifadesi ile “dört denize kıyısı olması” birbirini dışlamaz; Marmara Denizi dördüncü denizdir.

Karadeniz'den Akdeniz'e seyreden bir gemi İstanbul Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne, oradan Çanakkale Boğazı üzerinden Ege Denizi'ne ve Akdeniz'e ulaşır. Bu güzergâh, Türk boğazlarının Karadeniz havzası ile Akdeniz arasındaki temel deniz bağlantısı olmasını açıklar.

Denizlerin kıyı bölgelerinde sıcaklık farklarını azaltması ve nem koşullarını etkilemesi mümkündür. Ancak dağların kıyıya göre uzanışı ve yükselti nedeniyle deniz etkisinin iç kesimlere ulaşması her bölgede aynı değildir. Özellikle Karadeniz ile Akdeniz'in kıyıya paralel dağ kuşakları, bu farklılığın değerlendirilmesinde önemlidir.

Türkiye’nin denizleri ve boğazlar sistemi

Deniz / boğaz	Konum veya bağlantı	Önemli özellik
Karadeniz	Türkiye’nin kuzeyi	İstanbul Boğazı ile Marmara’ya bağlanır
Marmara Denizi	Türkiye’nin kuzeybatısı	İki boğaz arasındaki iç deniz
Ege Denizi	Türkiye’nin batısı	Çanakkale Boğazı üzerinden Marmara’ya bağlantı
Akdeniz	Türkiye’nin güneyi	Ege üzerinden boğazlar güzergâhına bağlantı
İstanbul Boğazı	Karadeniz–Marmara	Karadeniz’in güney çıkışı
Çanakkale Boğazı	Marmara–Ege	Marmara’nın Ege yönündeki geçişi

7. Kara sınırı bulunan ülkeler ve Nahçıvan

Türkiye'nin kara sınırı bulunan sekiz egemen devlet Yunanistan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, İran, Irak ve Suriye'dir. Yunanistan ve Bulgaristan Trakya'daki batı-kuzeybatı komşularıdır. Kuzeydoğuda Gürcistan, doğuda Ermenistan, Azerbaycan ve İran; güneydoğuda Irak, güneyde Suriye ile kara sınırı bulunur.

Azerbaycan ile kara sınırı, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti üzerinden kurulur. Nahçıvan bağımsız bir devlet değildir; bu nedenle sekiz kara komşusu sayılırken Nahçıvan ayrıca dokuzuncu ülke olarak eklenmez.

Karadeniz'in karşı kıyısında yer alan Rusya, Ukrayna ve Romanya Türkiye'nin kara sınırı komşuları değildir. Deniz yoluyla yakınlık ve kara sınırına sahip olmak iki farklı coğrafi ilişkidir. Sınır komşuları incelenirken devlet sınırı, deniz kıyısı ve deniz ötesi komşuluk kavramları ayrılmalıdır.

Türkiye’nin sekiz kara sınırı komşusu

Ülke	Türkiye’ye göre yön	Açıklama
Yunanistan	Batı	Trakya
Bulgaristan	Kuzeybatı	Trakya
Gürcistan	Kuzeydoğu	Doğu Karadeniz yönü
Ermenistan	Doğu	Doğu Anadolu
Azerbaycan	Doğu	Nahçıvan üzerinden
İran	Doğu	Doğu sınırı
Irak	Güneydoğu	Güneydoğu sınırı
Suriye	Güney	Güney sınırı

8. Türkiye’nin uç noktaları

Türkiye'nin en kuzey uç noktası Sinop'taki İnceburun, ülke bütününün en batı uç noktası ise Çanakkale'ye bağlı Gökçeada'daki İnceburun'dur. Anadolu ana karasının en batı ucu Çanakkale'deki Bababurnu'dur. Bu üç yerin karşılaştırılmasında ülke bütünü ile ana kara kapsamının farklı olduğu dikkate alınmalıdır.

En doğudaki uç nokta Iğdır'daki Dilucu, güneydeki uç nokta ise Hatay'ın Yayladağı ilçesindeki Topraktutan çevresidir. Bir ülkenin uç noktaları, il merkezlerinin koordinatlarıyla değil sınırların en ileri ulaştığı yerlerle ilgilidir. İnceburun adının hem Sinop'ta hem Gökçeada'da bulunması, yön ve yer eşleştirmesinde dikkat gerektirir.

Türkiye’nin uç noktaları

Kapsam	Uç nokta	İl
En kuzey	İnceburun	Sinop
En batı – ülke bütünü	Gökçeada İnceburun	Çanakkale
En batı – Anadolu ana karası	Bababurnu	Çanakkale
En doğu	Dilucu	Iğdır
En güney	Topraktutan çevresi	Hatay

9. Coğrafi konum bilgilerinin birlikte değerlendirilmesi

Türkiye'nin matematik konumu doğrudan enlem ve boylamla açıklanabilen sonuçları belirler: Güneş ışınlarının geliş açısı, mevsimlere bağlı gündüz süresi ve meridyenler arasındaki yerel saat farkı bunlara örnektir. Özel konum ise boğazlar, denizler, yükselti, komşu ülkeler ve ulaşım güzergâhları gibi farklı değişkenleri kapsar.

Aynı enlemde bulunan iki merkezin iklimi, yükselti ve denizellik nedeniyle farklı olabilir. Aynı boylamdaki iki merkezde yerel Güneş saati aynı kabul edilse de sıcaklıkları veya yağışları farklı olabilir. Dolayısıyla konumdan hareketle bir sonuca varılırken hangi coğrafi etkenin belirleyici olduğu açık biçimde ortaya konmalıdır.

Bu ayrım özellikle Türkiye'nin üç tarafının denizlerle çevrili olmasına rağmen iç bölgelerde karasal iklim özellikleri görülmesi, batıdan doğuya yükseltinin genel olarak artması ve kıtalar arası ulaşım bağlantılarının farklı alanlarda yoğunlaşması gibi durumları açıklamada önemlidir.

> **Önemli ayrım**
>
> 76 dakikalık boylam kaynaklı yerel saat farkı, Türkiye'de farklı resmî saatler kullanıldığı anlamına gelmez. Ülke genelinde ortak resmî saat UTC+3'tür. Matematik konum koordinatlarla; özel konum ise çevreyle kurulan coğrafi ilişkilerle açıklanır.

1.2. DAĞLAR, OVALAR, PLATOLAR, VADİLER VE GEÇİTLER

Türkiye'nin dağları, ovaları ve platoları; iklimden ulaşıma, yerleşmeden tarıma kadar birçok coğrafi özelliği etkiler. Yeryüzü şekillerinin dağılışı, yer kabuğu hareketleriyle oluşan yükselti ve çöküntülerin zaman içinde akarsular ve diğer dış kuvvetler tarafından değiştirilmesinin sonucudur. Bu bölümde temel oluşum türleri, Türkiye'deki başlıca örnekleri ve aralarındaki ilişkiler ele alınmaktadır.

1. Türkiye’nin yer şekillerinin genel özellikleri

Türkiye, dağlık ve engebeli alanlarla geniş düzlüklerin bir arada bulunduğu bir ülkedir. MEB coğrafya materyallerinde ülkenin ortalama yükseltisi yaklaşık 1.132 metre olarak verilir. Genel olarak yükselti batıdan doğuya ve kıyılardan iç kesimlere doğru artar. Doğu Anadolu'nun yüksek dağlık yapısı, Karadeniz ve Akdeniz'de kıyıya paralel uzanan dağlar ve Ege'deki doğu-batı yönlü dağ-vadi sistemi bu dağılışın belirgin özellikleridir.

Yer şekillerinin oluşumunda iç ve dış kuvvetler birlikte etkili olur. Yer kabuğunun kıvrılması, kırılması veya volkanik faaliyetlerle yeni yükseltiler ortaya çıkabilir. Akarsular bu yükseltileri aşındırıp vadiler açarken, taşıdıkları malzemeyi daha alçak sahalarda biriktirerek ova tabanlarının gelişmesine katkıda bulunur. Bu nedenle bir yer şeklinin bugünkü görünümü yalnız ilk oluşumuna değil, sonradan geçirdiği değişime de bağlıdır.

Yükselti bir yerin deniz seviyesine göre yüksekliğidir. Bir alanın çevresine göre yüksek veya alçak olması ise farklı bir ölçüttür. Örneğin Doğu Anadolu'daki yüksek rakımlı ova tabanları çevredeki dağlara göre alçak ve düzdür. Ova, dağ ve plato kavramları yalnız metre değerlerine göre ayrılmaz.

2. Dağların oluşumu: kıvrım, kırık ve volkanik dağlar

Dağlar, çevrelerine göre belirgin yükselti oluşturan ve genellikle eğimli yamaçlara sahip yer şekilleridir. Türkiye'de temel coğrafya sınıflandırmasında kıvrım, kırık ve volkanik dağlar öne çıkar.

Kıvrım dağları, yer kabuğundaki sıkışma hareketlerinin kaya katmanlarını büküp yükseltmesiyle oluşur. Kuzey Anadolu Dağları ile Toroslar, bu oluşumun Türkiye'deki başlıca dağ sistemleridir. Bu geniş sistemler zaman içinde aşınma ve faylanmadan da etkilenmiş olduğundan her bölümleri aynı yükseltiye veya görünüme sahip değildir.

Kırık dağları, faylarla ayrılan yer kabuğu bloklarının birbirine göre farklı yüksekliklerde kalmasıyla ilgilidir. Çevresine göre yukarıda kalan kütleye horst, aşağıda kalan çöküntü oluğuna graben denir. Batı Anadolu'daki Yunt Dağı, Bozdağlar ve Aydın Dağları başlıca horst örnekleridir. Gediz ve Menderes ovalarının bulunduğu oluklar ise graben sistemiyle ilişkilidir.

Volkanik dağlar, lav ve diğer volkanik malzemelerin birikmesiyle oluşur. Doğu Anadolu'da Ağrı, Süphan, Tendürek ve Nemrut; İç Anadolu'da Erciyes, Hasan Dağı, Melendiz ve Karadağ; Güneydoğu Anadolu'da Karacadağ başlıca örneklerdir. Karacadağ'ın geniş alan kaplayan yayvan görünümü, yüksek ve belirgin konik volkanik dağlardan farklıdır. Bir dağın volkanik kökenli olması, günümüzde aktif şekilde püskürdüğü anlamına gelmez.

Dağların oluşumuna göre karşılaştırılması

Dağ türü	Oluşum özelliği	Türkiye'den önemli örnek
Kıvrım dağları	Kaya katmanlarının sıkışıp yükselmesi	Kuzey Anadolu Dağları, Toroslar
Kırık dağları (horst)	Faylarla yükselti farkı oluşması	Yunt Dağı, Bozdağlar, Aydın Dağları
Volkanik dağlar	Lav ve volkanik malzemenin birikmesi	Ağrı, Süphan, Erciyes, Hasan, Karacadağ

3. Kuzey Anadolu Dağları

Kuzey Anadolu Dağları, Karadeniz kıyısının gerisinde genel olarak doğu-batı yönünde uzanan dağ topluluklarını kapsar. Batı Karadeniz'de Küre ve Ilgaz Dağları, Orta Karadeniz çevresinde Canik Dağları, doğuda Doğu Karadeniz Dağları ve Kaçkarlar önemli örneklerdir. Bu dağlar farklı yüksekliklere ve birbirinden ayrılan kütlelere sahiptir; tek ve kesintisiz bir sıradağ gibi değerlendirilmemelidir.

Kıyıya paralel uzanış, bazı kesimlerde Karadeniz kıyısı ile iç bölgeler arasındaki ulaşımı sınırlandırır. Nemli hava kütlelerinin yamaçlar boyunca yükselmesi ve karşı yamaçlarda farklı koşulların ortaya çıkması da bölgenin iklimini etkiler. Geçitler ve akarsu vadileri kıyı-iç bölge bağlantısında önem taşır. Zigana ve Ilgaz bu bağlantıların başlıca örneklerindendir.

4. Toroslar ve güneydeki dağ kuşağı

Toros Dağları, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz kıyılarına genel olarak paralel uzanan geniş dağ sistemidir. Coğrafya eğitiminde Batı, Orta ve Güneydoğu/Doğu Toroslar biçiminde ele alınır. Beydağları, Bolkar Dağları ve Aladağlar, Toros sistemi içindeki önemli kütleler arasındadır. Güneydoğu Toroslar ile Hakkâri çevresindeki Cilo-Sat (Buzul) Dağları, doğudaki yüksek dağlık kuşakla ilişkilidir.

Torosların kıyıya paralel uzanması, Akdeniz kıyısı ile İç Anadolu arasında bazı alanlarda önemli bir yükselti engeli oluşturur. Bununla birlikte Gülek Boğazı ve Sertavul Geçidi gibi doğal koridorlar bu dağlık alanın aşılmasını kolaylaştırmıştır. Batı ve Orta Torosların kalkerli kesimlerinde karstik şekiller ve derin vadiler yaygındır; ancak Torosların tümü aynı kayaçlardan oluşmaz.

5. Batı Anadolu ve Doğu Anadolu dağlarının ayırt edici özellikleri

Batı Anadolu'nun özellikle Ege'ye açılan kesimlerinde, doğu-batı uzanışlı yükseltiler ve çöküntü olukları art arda bulunur. Yunt, Bozdağlar ve Aydın Dağları arasındaki Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes olukları bu yapının önemli örnekleridir. Dağ ve vadilerin kıyıya genellikle dik uzanması, deniz etkisinin uygun koridorlardan iç kesimlere ulaşmasını ve kara ulaşımını kolaylaştırabilir.

Doğu Anadolu'da yüksek dağ sıraları ve volkanik kütlelerle bunların arasındaki ovalar birlikte yer alır. Erzurum, Erzincan, Muş ve Pasinler ovaları çevredeki dağlara göre daha alçak ve düz tabanlıdır; ancak deniz seviyesinden yine de yüksektedir. Ağrı Dağı'nın resmî kaynaklarda verilen

5.137 metrelik zirvesi Türkiye'nin en yüksek noktasıdır. Süphan ve Cilo/Buzul Dağları da ülkenin başlıca yüksek kütleleri arasındadır.

İç Anadolu'da geniş düzlüklerin yanında Erciyes, Hasan Dağı ve diğer volkanik yükseltiler bulunur. Güneydoğu Anadolu'da ise Karacadağ, geniş volkanik yapısıyla dikkat çeker. Bölgesel ayrım yapılırken hem dağın adı hem oluşum tipi hem de konumu birlikte değerlendirilmelidir.

Türkiye'nin başlıca dağları ve bölgesel dağılışı

Bölge / alan	Dağ veya dağ grubu	Önemli özellik
Karadeniz	Küre, Ilgaz, Canik, Kaçkar	Kıyıya paralel dağ kuşağı
Akdeniz	Beydağları, Bolkar, Aladağlar	Toros sistemi
Ege ve Batı Anadolu	Yunt, Bozdağlar, Aydın Dağları	Horst–graben yapısı
Doğu Anadolu	Ağrı, Süphan, Tendürek, Nemrut, Cilo-Sat	Yüksek ve yer yer volkanik dağlar
İç Anadolu	Erciyes, Hasan Dağı, Melendiz, Karadağ	Volkanik yükseltiler
Güneydoğu Anadolu	Karacadağ	Geniş yayılımlı volkanik kütle

6. Ovaların genel özellikleri ve başlıca oluşum türleri

Ova, çevresine göre daha alçak konumda bulunan, geniş ve eğimi az olan düzlüktür. Ova oluşumunda akarsuların biriktirdiği alüvyon önemli rol oynar; ancak düzlüğün yer aldığı çanak farklı süreçlerle ortaya çıkmış olabilir. Bu nedenle ovalar oluşumlarına göre delta, tektonik ve karstik ovalar gibi gruplarda incelenir.

Delta ovaları, akarsuların denize veya göle döküldükleri yerde taşıdıkları malzemeyi biriktirmesiyle gelişir. Kızılırmak'ın oluşturduğu Bafra Ovası, Yeşilırmak'ın oluşturduğu Çarşamba Ovası ve Seyhan ile Ceyhan sistemlerinin etkili olduğu Çukurova en bilinen örneklerdir. Delta oluşumunda akarsuyun malzeme getirmesi kadar dalga ve kıyı akıntılarının birikimi dağıtma gücü de önemlidir. Her kıyı ovası delta değildir.

Tektonik ovalar, yer kabuğu hareketleriyle meydana gelen çanak veya çöküntü alanlarında gelişir. Bu çanaklar daha sonra alüvyonla dolabilir. Batı Anadolu'daki Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes ovaları graben sistemiyle ilişkilidir. Erzincan, Erzurum ve Muş gibi iç ovaların gelişiminde de tektonik özellikler önem taşır. Tektonik çanağın varlığı ile akarsu birikimi birbirini dışlayan açıklamalar değildir.

Karstik ovalar, kireç taşı gibi suda çözünebilen kayaçların bulunduğu bölgelerde geniş çanakların gelişmesiyle oluşabilir. Büyük karstik taban düzlükleri polye olarak adlandırılır. Elmalı, Korkuteli, Gembos, Kestel ve Acıpayam ovaları başlıca örnekler arasındadır. Bu şekiller özellikle Torosların bazı kesimlerinde yaygındır. Polye ile delta aynı oluşum sürecine sahip değildir.

Ova türleri ve Türkiye’den örnekleri

Ova türü	Oluşum süreci	Başlıca örnekler
Delta	Akarsu ağzında birikim	Bafra–Kızılırmak; Çarşamba–Yeşilırmak; Çukurova–Seyhan/Ceyhan
Tektonik / graben	Tektonik çanak ve sonrasında tortul dolgu	Gediz, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Erzincan, Muş
Karstik (polye)	Çözünebilen kayaçlarda geniş çanak oluşumu	Elmalı, Korkuteli, Gembos, Kestel, Acıpayam
İç havza düzlüğü	İç çanaklarda düzleşme ve birikim	Konya Ovası

7. Kıyı ovaları ve yüksek iç ovalar

Türkiye'deki kıyı ovaları genel olarak deniz seviyesine yakın düzlüklere karşılık gelir. Karadeniz kıyısındaki Bafra ve Çarşamba ile Akdeniz kıyısındaki Çukurova, geniş delta düzlüklerinin belirgin örnekleridir. Bununla birlikte Antalya Ovası gibi bazı kıyı düzlüklerinin gelişiminde farklı jeolojik süreçler de etkili olduğundan her kıyı ovası delta kabul edilmez.

İç kesimlerde Konya gibi geniş havza düzlükleri ile Doğu Anadolu'daki Erzurum ve Erzincan ovaları bulunur. Bu ovalar deniz kıyısındaki bir ovadan daha yüksek rakımda olsa da yakın çevrelerine göre düzdür. Düzlüklerin tarım ve ulaşım açısından kolaylık sağlaması, hepsinde aynı ürünlerin yetişeceği veya doğal risk bulunmadığı anlamına gelmez. İklim, toprak ve su koşulları belirleyici olmaya devam eder.

8. Plato kavramı ve ovalardan farkı

Plato, geniş yüzeyleri düz veya hafif dalgalı olan ve genellikle akarsular tarafından vadilerle yarılmış yükseltili arazidir. Platolar aynı yükselti basamağında bulunmaz: Marmara çevresindeki nispeten alçak platolarla Doğu Anadolu'daki yüksek plato alanları farklı rakımlardadır.

Ova, çoğunlukla çevresine göre daha alçak ve az eğimli taban düzlüğüdür. Plato ise geniş bir yüzeyin yükselmiş, aşınmış ve vadilerce parçalanmış biçimi olabilir. Bir plato üzerinde akarsuların derin vadiler açması, yüzeyin geniş ölçekte plato niteliğini ortadan kaldırmaz. Bunun gibi yüksek rakımdaki düz bir ova, yalnız rakımı yüksek olduğu için plato sayılmaz.

Plato ile yayla da farklı kavramlardır. Plato fiziki yer şeklidir; yayla ise çoğunlukla yaz dönemindeki hayvancılık veya dinlenme gibi kullanımlarla ilişkili bir alandır. Yaylalar her zaman plato üzerinde kurulmuş olmak zorunda değildir.

9. Türkiye’de platoların oluşumu ve dağılışı

Platolar oluşum özelliklerine göre aşınım, tabaka, lav ve karstik platolar biçiminde ele alınabilir. Aşınım platolarında daha önce düzleşmiş bir yüzeyin yükselmesi ve akarsular tarafından yarılması önem taşır. Marmara çevresindeki Çatalca-Kocaeli Platosu yaygın bir örnektir.

Tabaka platoları, yatay veya yataya yakın kaya katmanları üzerinde gelişen geniş yüzeylerin akarsularla parçalanması sonucu oluşur. İç Anadolu'da Haymana, Bozok, Cihanbeyli, Obruk ve Uzunyayla; Batı Anadolu'da Yazılıkaya ve Uşak-Eşme; Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep ve Şanlıurfa platoları bu grupta değerlendirilir.

Lav platoları, geniş alanlara yayılmış volkanik malzemenin oluşturduğu yüzeylerin zamanla parçalanmasıyla ilişkilidir. Erzurum-Kars ve Ardahan platoları Doğu Anadolu'nun yüksek volkanik plato sahalarıdır. Bu alanlardaki doğal çayır ve meralar hayvancılıkla ilişkilidir.

Karstik platolar, kireç taşı gibi çözünebilen kayaçların bulunduğu alanlardaki yüksek düzlüklerdir. Akdeniz'deki Teke ve Taşeli platoları önemli örnekleridir. Çözünme ve akarsu aşındırması derin vadilerle parçalanmış bir görünüm oluşturabilir. Yüzey suyunun bir bölümünün yer altına geçmesi tarım ve yerleşme koşullarını etkileyebilir.

Platoların oluşum türleri ve dağılışı

Plato türü	Başlıca alanlar	Ayırt edici özellik
Aşınım	Çatalca-Kocaeli	Aşınmış yüzeyin yükselip vadilerle yarılması
Tabaka	Haymana, Bozok, Cihanbeyli, Obruk, Gaziantep, Şanlıurfa	Tabakalı yüzeylerin akarsularla parçalanması
Lav	Erzurum-Kars, Ardahan	Volkanik malzeme örtüsü ve yüksek düzlük
Karstik	Teke, Taşeli	Çözünebilen kayaçlar ve yarılmış yüzey

10. Vadilerin oluşumu ve temel çeşitleri

Vadi, iki yamaç arasında uzanan, çoğunlukla akarsuların aşındırmasıyla oluşmuş alçak arazi kesimidir. Akarsuyun derine doğru aşındırma gücü yüksek olduğunda dar ve derin vadiler, yana doğru aşındırma ve birikim güçlendiğinde ise daha geniş tabanlı vadiler gelişebilir. Kayaç özellikleri ve yer kabuğu hareketleri de vadi görünümünü etkiler.

Çentik veya kertik vadi, dar tabanlı ve V biçimli kesitiyle tanınır. Boğaz (yarma) vadi, akarsuyun dağlık bir yükseltiyi enine kesmesiyle oluşan dar ve derin geçiştir. Kanyon vadi, dik ve yer yer basamaklı yamaçlarıyla ayırt edilir; özellikle tabakalı kayaç sahalarında görülebilir. Asimetrik vadi, karşılıklı yamaçların eğiminin belirgin biçimde farklı olduğu vadidir. Geniş tabanlı veya alüvyal tabanlı vadilerde ise akarsuyun yana aşındırma ve biriktirme faaliyetiyle daha düz bir taban gelişmiştir.

Bir vadinin doğal geçiş koridoru olarak kullanılabilmesi mümkündür; ancak her vadi ulaşıma uygun değildir. Derin kanyonlar, dik yamaçlar veya taşkına açık tabanlar ulaşımı sınırlayabilir. Özellikle Toros ve Taşeli çevresinde derin vadilerle yarılmış plato ve dağ alanları bir arada bulunur.

Başlıca vadi türleri

Vadi	Görünüş	Belirleyici özellik
Çentik / kertik	Dar, V biçimli	Derine aşındırma
Boğaz / yarma	Dağları enine kesen dar ve derin koridor	Akarsu tarafından yarılma
Kanyon	Dik ve yer yer basamaklı yamaçlar	Katmanlı arazide derine aşındırma
Asimetrik	İki yamacın eğimi farklı	Kayaç ve aşındırma farkları
Geniş / alüvyal tabanlı	Geniş ve düz vadi tabanı	Yana aşındırma ve birikim

11. Doğal geçitler ve ulaşım bakımından önemleri

Dağ geçidi, yüksek araziyi aşmak için çevredeki doruklara göre elverişli olan doğal koridordur. Yerleşmeler ve bölgeler arasındaki tarihî ulaşım güzergâhları çoğu zaman bu koridorlarda gelişmiştir. Dağların uzanışı geçitlerin önemini artırabilir; buna karşılık günümüzde açılan tüneller ve gelişen yollar ulaşım biçimini değiştirebilir.

Zigana Geçidi, Trabzon ile Gümüşhane arasındaki tarihî bağlantının önemli parçasıdır. Karayolları Genel Müdürlüğünün açıklamasına göre Yeni Zigana Tüneli 3 Mayıs 2023'te ulaşıma açılmıştır. Geçidin coğrafi konumu ile tünelin güncel taşıt trafiğindeki işlevi birbirinden ayrılmalıdır.

Kop Geçidi, Bayburt ile Erzurum/Aşkale çevresini bağlayan yüksek geçiştir. Erzurum Valiliğinin 31 Ekim 2025 tarihli açıklamasında geçidin rakımı 2.409 metre olarak belirtilmiştir. Aynı kaynaktaki tünel yapım bilgisi, 2026 yılı için kendiliğinden güncel işletme bilgisi sayılmaz.

Ilgaz Geçidi, Ilgaz Dağları üzerinden Kastamonu ile Çankırı arasındaki bağlantıda yer alır. Çankırı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü geleneksel geçit için yaklaşık 1.775 metre yükselti verir.

Gülek Boğazı, Orta Toroslarda Tarsus/Pozantı güzergâhıyla Çukurova'yı İç Anadolu yönüne bağlar. Mersin İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Gülek için yaklaşık 1.050 metre yükselti belirtir. Sertavul Geçidi ise Mut ile Karaman arasındaki bağlantıyı sağlar; Mut Kaymakamlığının açıklamasında yaklaşık 1.610 metredir. Bu iki geçit aynı dağ sisteminde bulunmakla birlikte farklı güzergâhlardır.

Belen Geçidi, Hatay'daki Amanos (Nur) Dağlarında, İskenderun ile Antakya çevresini ilişkilendiren tarihî koridordur. Gülek ve Sertavul'dan farklı bir dağlık sistemde yer alır.

Başlıca dağ geçitlerinin coğrafi konumu

Geçit	Dağ / çevre	Bağlantı
Zigana	Doğu Karadeniz Dağları	Trabzon – Gümüşhane
Kop	Bayburt–Erzurum yüksek kesimleri	Bayburt – Aşkale / Erzurum
Ilgaz	Ilgaz Dağları	Kastamonu – Çankırı
Gülek Boğazı	Orta Toroslar	Tarsus / Pozantı – İç Anadolu

Geçit	Dağ / çevre	Bağlantı
Sertavul	Orta Toroslar	Mut – Karaman
Belen	Amanos / Nur Dağları	İskenderun – Antakya

12. Dağ, ova, plato, vadi ve geçidin birlikte değerlendirilmesi

Türkiye'nin fiziki haritasında dağ sıralarının uzanışı ile ovaların ve platoların yeri birlikte ele alındığında bölgesel farklılıklar daha açık görülür. Ege'de dağlarla ovaların art arda uzanışı kırıklı yapıyı; Karadeniz ve Akdeniz'de kıyıya paralel dağlar kıyı-iç kesim ayrımını; Doğu Anadolu'da yüksek dağlar arasındaki ovalar ise göreli yükselti kavramını gösterir.

Gediz Ovası, Batı Anadolu graben sistemi ve akarsu dolgusu; Bafra Ovası, Kızılırmak'ın denize ulaştığı alandaki birikim; Erzurum-Kars Platosu, yüksek volkanik yüzeyler; Gülek Boğazı ise Torosların oluşturduğu ulaşım eşiğiyle ilişkilidir. Bu örnekler yer şeklinin konumunu ve oluşumunu birlikte açıklamaya elverişlidir.

Bir ovanın düz olması onun mutlaka delta olduğu anlamına gelmediği gibi, yüksek rakımlı bir ovanın plato olduğu da söylenemez. Benzer biçimde horst tektonik bir yüksekliği, boğaz vadi akarsu aşındırmasının açtığı dar geçişi, dağ geçidi ise ulaşım bakımından elverişli doğal koridoru ifade eder. Doğal dağ geçidinin yakınında bulunan tünel ise insan eliyle yapılan farklı bir yapıdır.

> **Önemli coğrafi ayrım**
>
> Dağ, ova ve plato yalnız rakımla birbirinden ayrılmaz; arazinin çevresine göre konumu, görünüşü ve oluşum süreci önemlidir. Horst ve graben tektonik kökenli blokları; delta akarsu birikimini; polye karstik çanağı ifade eder. Doğal geçit ile modern tünel aynı kavram değildir.

1.3. AKARSULAR, GÖLLER, BARAJLAR VE SU HAVZALARI

Türkiye'nin su kaynakları; yağış, yükselti, yer şekilleri ve kayaç yapısının ortak etkisiyle şekillenir. Bir akarsuyun hangi denize ulaştığı, göl suyunun neden tatlı ya da tuzlu olduğu ve barajların nerelerde yoğunlaştığı bu koşullarla açıklanabilir. Su kaynaklarının dağılışı, yalnız fiziki coğrafya bakımından değil; içme suyu, tarımsal sulama, enerji üretimi ve çevrenin korunması açısından da önemlidir.

1. Akarsu, kaynak, kol, ağız ve havza kavramları

Akarsu, yüzeyde belirli bir yatak boyunca akan sudur. Akarsuyun başladığı yere kaynak, suyun izlediği yola yatak, başka bir akarsuya katılan küçük veya büyük akarsuya kol, deniz ya da göle ulaştığı yere ağız denir. Bir akarsuyun ana yatağı ve kollarıyla birlikte suyunu topladığı alana akarsu havzası adı verilir. Havzanın sınırı, çoğunlukla iki komşu su toplama alanını ayıran yüksek kesimlerden geçen su bölümü çizgisiyle belirlenir.

Akarsuyun başlangıçtan döküldüğü yere kadar izlediği mesafe akarsu uzunluğudur. Bu mesafenin bütünü Türkiye içinde olmak zorunda değildir. Fırat ve Dicle gibi bazı nehirler Türkiye'de doğup ülke sınırları dışında akışını sürdürür. Kızılırmak ise kaynağı, ana akış yolu ve denize döküldüğü yer bakımından Türkiye sınırları içindedir. DSİ'nin su kaynakları bilgilerinde Kızılırmak, ülke sınırlarında

doğup ülke kıyılarından denize dökülen başlıca akarsular arasında verilir. Dolayısıyla “Türkiye'nin en uzun nehri” ifadesinin hangi coğrafi sınırı kapsadığı açık olmalıdır.

Akarsuyun döküldüğü yere göre havza sınıflandırması yapılır. Sularını doğrudan ya da başka akarsular üzerinden denize ulaştıran alanlar açık havza; denize çıkışı bulunmayan, suyu bir göl veya iç çanakta sonlanan alanlar kapalı havzadır. Su bölümü çizgisi ile il sınırları aynı olmak zorunda değildir. Örneğin Konya Kapalı Havzası birden fazla ilin alanını kapsar; idari bakımdan Konya iliyle sınırlı değildir.

Akarsu sisteminin temel kavramları

Kavram	Anlamı	Karıştırılmaması gereken nokta
Kaynak	Akarsuyun başladığı yer veya su çıkışı	Her akarsu tek bir kaynaktan beslenmez
Kol	Ana akarsuya katılan akarsu	Kolların su toplama alanları ana havzaya dahildir
Ağız	Akarsuyun deniz, göl veya başka su kütlesine ulaştığı yer	Her ağız deniz kıyısında değildir
Havza	Akarsu ve kollarının su topladığı saha	İl ve coğrafi bölge sınırlarından farklıdır
Su bölümü çizgisi	Komşu havzaları ayıran topoğrafik sınır	Akarsu yatağıyla aynı çizgi değildir
Açık / kapalı havza	Denize çıkış bulunan / bulunmayan su toplama alanı	Ülke sınırını aşma durumu ile aynı ölçüt değildir

2. Akarsuyun debisi, rejimi ve beslenme kaynakları

Debi veya akım, akarsu yatağının belirli bir kesitinden birim zamanda geçen su miktarıdır; yaygın olarak saniyede metreküp (m^3/s) birimiyle ifade edilir. Bir akarsuyun debisinin yıl içindeki değişme düzenine akarsu rejimi denir. Yağışın mevsimlere göre dağılışı, kar ve buz erimeleri, yer altı kaynakları, göller ve barajların işletilmesi bu düzeni etkiler. Debisi yıl boyunca büyük dalgalanmalar gösteren akarsular düzensiz rejimli, daha sınırlı değişim gösterenler ise nispeten düzenli rejimli olarak tanımlanır.

Türkiye'de akarsular genellikle yağmur, kar erimesi ve kaynak sularıyla beslenir. İç bölgelerde ve yüksek dağlarda karın ilkbaharda erimesi akımı artırabilir. Yağışların azaldığı ve buharlaşmanın yükseldiği yaz döneminde birçok akarsuyun debisi düşer. Buna karşılık Doğu Karadeniz çevresinde yağışın yıl içine daha dengeli dağılması, bazı akarsularda akımın yıl boyunca sürmesini destekler. Akarsu rejimi, yalnız kaynağın bulunduğu ilin ikliminden değil, bütün havzanın beslenme koşullarından etkilenir.

Karstik kaynaklardan beslenen Manavgat Nehri, akımı görece düzenli akarsuların bilinen örneğidir. Göksu ve Köprüçay gibi Toroslardan doğan bazı akarsularda da kaynak suları önemli rol oynar. Fırat, Dicle, Çoruh ve Aras gibi yüksek dağlık alanlarla ilişkili akarsularda kar erimelerinin etkisi belirgindir. Kızılırmak ve Yeşilırmak gibi geniş havzalara sahip nehirlerde farklı kollar farklı

zamanlarda su getirebildiğinden karma beslenme görülür. Bu ayrımlar mutlak değildir; aynı nehrin yukarı ve aşağı kesimlerinde akım düzeni değişebilir.

3. Türkiye'deki akarsuların genel coğrafi özellikleri

Türkiye'nin dağlık ve engebeli yapısı, pek çok akarsuyun yatak eğimini artırır. Özellikle Karadeniz ve Akdeniz kıyılarındaki dağlardan doğup kısa mesafede denize ulaşan akarsular hızlı akışlıdır. Yüksek eğim, suyun aşındırma gücünü ve uygun koşullarda hidroelektrik enerji üretimi potansiyelini artırır. Bununla birlikte akış hızının yüksek olması akarsuyu taşımacılık için elverişli kılmaz; tersine akış hızı, yatağın darlığı ve su seviyesindeki düzensizlik genellikle düzenli nehir ulaşımını sınırlar.

İç kesimlerden doğan Kızılırmak, Sakarya ve Yeşilırmak gibi akarsular daha uzun yollar kat ederek Karadeniz'e ulaşır. Ege'deki Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes nehirlerinde eğimin azaldığı kesimlerde kıvrımlı yataklar, geniş vadi tabanları ve alüvyon birikimleri görülür. Akarsuların taşıdığı ince malzemelerin ağız çevresinde birikmesi, Bafra, Çarşamba ve Çukurova gibi ovaların gelişmesine katkı sağlar. Bir delta oluşumu için akarsuyun taşıdığı malzemenin dalga ve kıyı akıntılarıyla tamamen uzaklaştırılmaması gerekir.

Akarsu üzerinde yapılan baraj, suyun doğal akışında ve taşınan tortu miktarında değişiklik oluşturabilir. Yukarı havzada tutulan malzeme, aşağı havzadaki birikimi azaltabilir. Barajların yararları değerlendirilirken su temini ve enerji üretiminin yanında ekosistem, sediment birikimi ve yerleşim alanları üzerindeki etkiler de dikkate alınmalıdır.

4. Karadeniz ve Marmara'ya ulaşan başlıca akarsular

Kızılırmak, Sivas çevresindeki kaynak alanlarından doğar, İç Anadolu'da geniş bir yay çizerek kuzeye yönelir ve Samsun kıyısında Karadeniz'e ulaşır. Ağız kısmında Bafra Deltası gelişmiştir. Türkiye sınırlarında doğup aynı ülke kıyısından denize ulaşan nehirler içinde uzunluğuyla öne çıkar. Akarsu uzunluğu için MEB kaynaklarının bir bölümünde yaklaşık 1.355 km, DSİ'nin kurumsal özetinde ise 1.151 km değeri kullanılmaktadır. Ölçüm tanımı ve güzergâh farkı açıklanmadan bu iki değer tek ve tartışmasız ölçüm olarak birleştirilmemiştir; burada temel coğrafi özellik ve akış yönü esas alınır.

Yeşilırmak, Orta ve Doğu Karadeniz gerisindeki geniş bir alanın sularını toplar ve Samsun çevresinde Karadeniz'e dökülür. Ağız kesimindeki birikim Çarşamba Deltası'yla ilişkilidir. Tokat ve Amasya üzerinden gelişen akarsu sistemi, iç kesimlerle kıyı arasındaki bağlantıyı da gösterir. Sakarya Nehri, İç Batı Anadolu ve çevresinden topladığı suları kuzeye taşıyarak Karadeniz'e ulaşır; Porsuk gibi önemli kollarla beslenir. Üç nehir de Karadeniz'e dökülmekle birlikte havzalarının alanı, izledikleri yol ve ağız konumları farklıdır.

Batı Karadeniz'de Filyos (Yenice) Çayı ve Bartın Çayı; doğuda Fırtına Deresi ve çevresindeki kısa, eğimi yüksek akarsular önemlidir. Bartın Çayı'nın ağıza yakın bölümünde sınırlı su ulaşımından söz edilebilse de bu durum Türkiye'nin genel akarsularının düzenli taşımacılığa elverişli olmadığı gerçeğini değiştirmez. Çoruh ise Türkiye'nin kuzeydoğusunda doğup Artvin'den geçer; Gürcistan sınırları içinde Karadeniz'e dökülür. Dolayısıyla Çoruh'u yalnız Türkiye kıyısından Karadeniz'e dökülen akarsularla aynı sınıfta göstermek doğru değildir.

Marmara Denizi'ne ulaşan başlıca sistemler arasında Susurluk Çayı bulunur. Bu sistem, Güney Marmara'nın iç kesimlerinden topladığı suları Marmara'ya taşır. Ergene ise Trakya'da Meriç Nehri'nin koludur; kendi başına Marmara'ya dökülen bir ana akarsu değildir. Meriç'in

Bulgaristan'da başlayıp Türkiye–Yunanistan sınır çevresinden geçerek Ege Denizi'ne ulaşması, Marmara havzası ile Meriç–Ergene havzasını ayıran önemli bir coğrafi ayrımdır.

Karadeniz ve Marmara çevresindeki akarsular

Akarsu	Önemli coğrafi ilişki	Döküldüğü yer
Kızılırmak	Sivas kaynak alanı; Bafra Deltası	Karadeniz, Samsun
Yeşilırmak	Tokat–Amasya çevresi; Çarşamba Deltası	Karadeniz, Samsun
Sakarya	İç Batı Anadolu; Porsuk kolu	Karadeniz
Filyos (Yenice)	Batı Karadeniz akarsu sistemi	Karadeniz
Çoruh	Türkiye'den doğar; Gürcistan'da denize ulaşır	Karadeniz, Gürcistan
Susurluk	Güney Marmara'nın önemli akarsu sistemi	Marmara Denizi
Ergene	Trakya; Meriç'in kolu	Meriç üzerinden Ege Denizi

5. Ege ve Akdeniz'e ulaşan başlıca akarsular

Ege'ye dökülen Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes nehirleri, Batı Anadolu'da doğu-batı doğrultulu ova ve vadilerle ilişkilidir. Bu ovaların bir kısmı tektonik çöküntü sahaları üzerinde gelişmiş, akarsuların taşıdığı malzemelerle dolmuştur. Büyük Menderes'in ağız kesimindeki birikimler Büyük Menderes Deltası'nı oluşturur; Bafa Gölü'nün denizden ayrılması da bu alüvyal birikimle bağlantılıdır. Gediz, Manisa çevresinden geçerek İzmir Körfezi'nin kuzeyinde Ege'ye ulaşır. Küçük Menderes ise İzmir çevresindeki daha dar bir havzayı drene eder. Bakırçay, Kuzey Ege'deki diğer önemli akarsu sistemidir.

Meriç Nehri Bulgaristan'da doğar; Türkiye ve Yunanistan arasındaki sınır coğrafyasında ilerleyerek Ege Denizi'ne dökülür. Ergene, Meriç'in Türkiye tarafındaki önemli koludur. “Türkiye'de doğup yurt dışına çıkan” ve “yurt dışında doğup Türkiye kıyısından denize ulaşan” akarsular ayrımında Meriç ikinci gruptadır.

Akdeniz'e ulaşan Seyhan ve Ceyhan nehirleri, Çukurova'nın gelişiminde etkili olan iki ayrı akarsu sistemidir. Seyhan, İç ve Orta Toros kesimlerinden gelen sularla Adana çevresine ulaşır. Ceyhan ise Doğu Akdeniz'e uzanan bir diğer geniş havzayı drene eder. Bu iki akarsuyun aynı adla ya da aynı havza olarak değerlendirilmesi uygun değildir. Antalya ve çevresinde Aksu, Köprüçay ve Manavgat; Mersin çevresinde Göksu; güneybatıda Dalaman Çayı da önemli akarsular arasında yer alır. Göksu, Silifke çevresinde Akdeniz'e ulaşır ve Göksu Deltası'yla ilişkilidir.

Asi Nehri Lübnan'da doğar, Suriye üzerinden Türkiye'ye girer ve Hatay'ın Samandağ kıyısında Akdeniz'e dökülür. Dolayısıyla Asi'nin Türkiye'ye giriş yönü ve kaynağının bulunduğu ülke, Seyhan ve Ceyhan'dan farklıdır. Manavgat gibi bazı Akdeniz akarsularının karstik kaynaklarla beslenmesi, yıl içindeki akımlarının diğer birçok akarsuya göre daha dengeli olmasını açıklar.

Ege ve Akdeniz'e dökülen önemli akarsular

Akarsu	Başlıca konum / özellik	Ulaştığı deniz
Gediz	Manisa–İzmir çevresi; graben ovası	Ege
Küçük Menderes	İzmir çevresi; Batı Anadolu oluğu	Ege
Büyük Menderes	Aydın çevresi; delta ve Bafa ilişkisi	Ege
Bakırçay	Kuzey Ege	Ege
Meriç	Bulgaristan'da doğar; Ergene koluyla birleşir	Ege
Seyhan ve Ceyhan	Adana–Osmaniye–Çukurova çevresi	Akdeniz
Göksu	Mersin–Silifke; Göksu Deltası	Akdeniz
Manavgat, Köprüçay, Aksu	Antalya çevresi	Akdeniz
Asi	Lübnan'da doğar; Suriye üzerinden Hatay'a girer	Akdeniz

6. Türkiye'den doğup ülke dışında devam eden akarsular

Fırat, Doğu Anadolu'da Karasu ve Murat gibi ana kollarla beslenen büyük bir nehir sistemidir. Türkiye'de geniş bir alanın sularını topladıktan sonra Suriye'ye ve Irak'a ulaşır. Dicle de Türkiye'de doğar; Irak'a devam eder. Bu iki nehir Irak'ta birleşen akarsu sistemleri üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşır. Fırat ve Dicle'nin Türkiye için önemi, yalnız uzunluklarından değil su potansiyeli, tarımsal sulama ve hidroelektrik üretimiyle kurdukları ilişkiden kaynaklanır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), bu havzadaki su ve toprak kaynaklarının birlikte değerlendirilmesiyle ilişkilidir.

Aras ve Kura, kuzeydoğuda kaynağını Türkiye'den alan, sonraki güzergâhı ülke dışına uzanan akarsulardır. Aras, Türkiye'nin doğusunda sınır kesimleriyle ilişkili bir güzergâh izler; Kura ile birleşen sistemin suları Hazar Denizi'ne ulaşır. Hazar Denizi, adı “deniz” olsa da okyanuslara doğal açık su bağlantısı bulunmayan büyük bir iç su kütlesidir. Bu nedenle Aras–Kura sisteminin ülke dışında Hazar'a ulaşması, havzanın dünya okyanuslarına açık olduğu anlamına gelmez.

Çoruh, Türkiye'nin kuzeydoğusundan doğup Gürcistan'da Karadeniz'e ulaşır. Böylece Türkiye'de doğduğu hâlde denize Türkiye kıyısından değil başka ülkeden dökülen akarsulara örnektir. Fırat, Dicle, Aras, Kura ve Çoruh nehirlerinin ortak özelliği Türkiye sınırları dışına devam etmeleridir; ulaştıkları son su kütleleri aynı değildir. Fırat ve Dicle Basra Körfezi'ne, Çoruh Karadeniz'e, Aras ve Kura ise Hazar Denizi'ne yönelir.

Sınır aşan akarsularda kaynak ve son varış ayrımı

Akarsu	Türkiye ile ilişkisi	Son varış / bağlantı
Fırat	Türkiye'de doğar; Suriye ve Irak yönünde devam eder	Şattülarap üzerinden Basra Körfezi

Akarsu	Türkiye ile ilişkisi	Son varış / bağlantı
Dicle	Türkiye'de doğar; Irak'a devam eder	Şattülarap üzerinden Basra Körfezi
Aras	Türkiye'de doğar; ülke dışına devam eder	Kura sistemi üzerinden Hazar Denizi
Kura	Türkiye'de doğar; Gürcistan ve Azerbaycan yönünde ilerler	Hazar Denizi
Çoruh	Türkiye'de doğar; Gürcistan'a devam eder	Karadeniz
Meriç	Bulgaristan'da doğup Türkiye sınır çevresine gelir	Ege Denizi
Asi	Lübnan'da doğup Suriye'den Türkiye'ye girer	Akdeniz, Hatay

7. Türkiye'de açık havzalar, kapalı havzalar ve su bölümü çizgileri

Türkiye'nin büyük bir bölümündeki akarsular Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz ve bunlarla bağlantılı diğer denizlere ulaşır. Bu akarsuların su toplama alanları açık havza niteliğindedir. Açık havza, suyun mutlaka Türkiye sınırları içinde denize dökületeceği anlamına gelmez: Fırat ve Dicle başka ülkeler üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşır. Buna karşılık Aras ve Kura'nın Hazar Denizi'nde sonlanan sistemi, okyanuslara çıkışı bulunmadığı için kapalı drenaj özelliği taşır.

Konya Kapalı Havzası, Türkiye'deki önemli içe akışlı sahalardandır. Buradaki yüzey suları denize ulaşmak yerine Tuz Gölü gibi iç çanaklara yönelir veya yer altına sızma ve buharlaşmayla sistemden ayrılır. Van Gölü Havzası da çevre denizlere yüzeyden çıkışı olmayan önemli bir kapalı havzadır. Burdur ve Akarçay havzaları da resmî su yönetimi kaynaklarında kapalı havzalar olarak tanımlanır. Kapalı havzada bulunan her gölün aynı derecede tuzlu olması gerekmez; suyun yenilenmesi, buharlaşma, beslenme kaynakları ve kayaç yapısı kimyasal özellikleri etkiler.

Devlet Su İşleri'nin kurumsal kayıtlarında Türkiye 25 akarsu havzası olarak ele alınır. Bunlar idari bölgeler değildir; havza sınırı suyun toplandığı doğal drenaj alanına dayanır. Havza yönetimi yalnız nehir yatağının korunması değildir. Yer altı sularının kullanımı, tarımsal sulama, kentsel su ihtiyacı, taşkın riskinin azaltılması ve su kalitesinin izlenmesi birlikte değerlendirilir. Bir barajın yukarısındaki kirlilik ya da aşırı su kullanımı, aynı havzanın aşağı kesimindeki yerleşmeleri etkileyebilir.

Başlıca açık ve kapalı havza örnekleri

Havza / akarsu sistemi	Drenaj durumu	Ayırt edici yönü
Kızılırmak, Sakarya, Yeşilırmak	Açık	Karadeniz'e ulaşır
Gediz, Büyük ve Küçük Menderes	Açık	Ege Denizi'ne ulaşır
Seyhan, Ceyhan, Göksu	Açık	Akdeniz'e ulaşır
Fırat–Dicle	Açık	Türkiye dışından Basra Körfezi'ne ulaşır

Havza / akarsu sistemi	Drenaj durumu	Ayırt edici yönü
Konya Kapalı Havzası	Kapalı	İç Anadolu çanakları ve Tuz Gölü çevresi
Van Gölü Havzası	Kapalı	Sular denize ulaşmaz; Van Gölü çevresinde toplanır
Burdur ve Akarçay havzaları	Kapalı	Göller ve iç çanaklara yönelen drenaj
Aras–Kura sistemi	Kapalı (okyanus bağlantısı bakımından)	Hazar Denizi'nde sonlanır

8. Göllerin oluşumu ve göl sularının özellikleri

Göl, karalar üzerindeki doğal veya insan eliyle oluşturulmuş çanaklarda biriken durgun su kütlesidir. Doğal göller, oluşum süreçlerine göre tektonik, karstik, volkanik, buzul, set ve birden fazla sürecin etkili olduğu karma yapılı göller olarak sınıflandırılır. Baraj gölleri ve göletler ise insan tarafından oluşturulan yapay su birikimleridir. Bir gölün oluşum türü, suyun tatlı ya da tuzlu oluşunu tek başına belirlemez; aynı tür çanakta farklı su özellikleri görülebilir.

Gölün fazla suyunu dışarıya boşaltan doğal çıkışa gideğen veya göl ayağı denir. Dışarıya boşalım sağlayan ve suyu yenilenen göller genellikle tatlı su özelliğini korur. Dışarıya akışı olmayan, buharlaşmanın yüksek olduğu göllerde çözünmüş tuzlar birikebilir. Tuz Gölü'nün tuzluluğu bu koşullarla açıklanır. Beyşehir Gölü'nün fazla suyunu boşaltabilmesi ise tatlı su niteliğinin sürdürülmesine katkı sağlar. Van Gölü sodalı ve tuzlu karakterdedir; bu özellik yalnız bir gölün büyük olmasından kaynaklanmaz.

Göllerin alanı ve su seviyesi yağış, buharlaşma, yer altı suyuyla alışveriş ve insan faaliyetlerine bağlı olarak değişebilir. Tuz Gölü gibi sığ göllerde mevsimler arasındaki yüzey alanı farkı belirginleşir. Bir gölün haritada geniş çizilmesi, farklı mevsimlerde su sınırının kesinlikle aynı kaldığını göstermez. Türkiye'nin en büyük doğal gölü Van Gölü'dür; DSİ kaynakları onun yüzey alanını yaklaşık 3.713 km² olarak vermektedir. Bu tür sayılar, ölçüm yılına ve su seviyesine göre küçük değişiklikler gösterebilir.

9. Tektonik, karstik, volkanik, buzul ve karma oluşumlu göller

Tektonik göller, yer kabuğundaki çökme veya kırılma hareketleri sonucunda oluşan çanakların suyla dolmasıyla meydana gelir. Tuz, Burdur, Akşehir, Eber, İznik, Sapanca, Uluabat ve Manyas (Kuş) gölleri bu sınıfta sık verilen örneklerdir. Marmara'nın güneyindeki İznik, Uluabat, Manyas ve doğusundaki Sapanca gölleriyle İç Anadolu'daki Tuz Gölü'nün farklı kimyasal özellikler göstermesi, gölün tektonik kökeninin suyunun mutlaka aynı türde olacağını göstermediğini ortaya koyar.

Karstik göller, kireç taşı ve benzeri çözünebilen kayaçlarda gelişen çanakların suyla dolmasıyla oluşur. Salda, Suğla, Avlan, Kızören, Yarışlı ve Hafik gölleri MEB'in karstik göl örnekleri arasında bulunur. Türkiye'nin güneybatısında, özellikle Göller Yöresi ve Torosların kalkerli sahalarında bu tür örneklere rastlanır. Karstik alanlarda yer altındaki su hareketi güçlü olabildiği için gölün beslenmesi ve su kaybı yüzeyde görülen akarsularla sınırlı olmayabilir.

Volkanik göller, volkanik patlama veya çöküntüyle oluşan çanaklarda su birikmesiyle gelişir. Bitlis'teki Nemrut Krater Gölü, Isparta'daki Gölcük ve Konya'daki Meke bu grupta ele alınır.

Volkanik set gölü ise farklıdır: Burada volkanik malzeme bir akış yolunun önünü kapatır. Doğu Anadolu'daki Çıldır, Nazik, Erçek, Balık ve Haçlı gölleri volkanik set gölü örnekleridir. Bu nedenle “volkanik çanak gölü” ile “lav seti gölü” aynı oluşum biçimi değildir.

Buzul gölleri, geçmişte veya günümüzde buzulların aşındırdığı yüksek dağ çanaklarının suyla dolmasıyla oluşur. Uludağ ve Kaçkar Dağları çevresindeki küçük buzul gölleri başlıca örneklerdendir. Van Gölü ise tektonik çanağın volkanik setle kapanması sonucu geliştiğinden karma yapılı/volkanik set etkili göl olarak açıklanır. Eğirdir, Kovada ve bazı kaynaklarda Beyşehir gölleri de oluşumunda birden çok sürecin etkili olduğu göller olarak değerlendirilir. Beyşehir'in bazı MEB materyallerinde tektonik, bazılarında karma yapılı sınıfta yer alması nedeniyle sınıflandırma yapılırken kullanılan materyalin esas alındığı belirtilmelidir.

Türkiye'nin doğal göllerinde oluşum türleri

Oluşum türü	Başlıca Türkiye örnekleri	Temel özellik
Tektonik	Tuz, Burdur, Akşehir, Eber, Sapanca, İznik, Manyas, Uluabat	Tektonik çanakta su birikmesi
Karstik	Salda, Suğla, Avlan, Kızören, Yarışlı, Hafik	Çözünebilen kayaçlarda gelişen çanak
Volkanik çanak	Nemrut Krater Gölü, Gölcük (Isparta), Meke	Volkanizma ile oluşmuş çukur
Buzul	Uludağ ve Kaçkar çevresindeki küçük sirk gölleri	Buzul aşındırmasıyla gelişen çanak
Volkanik set	Çıldır, Nazik, Erçek, Balık, Haçlı	Lavın akış yolunu kesmesi
Karma yapılı	Van, Eğirdir, Kovada; bazı sınıflandırmalarda Beyşehir	Birden fazla oluşum sürecinin etkisi

10. Doğal set gölleri ve Türkiye'den örnekler

Set göllerinde akarsu vadisinin, eski bir koyun ya da başka bir su yolunun önü doğal malzemelerle kapanır ve geride su birikir. Seti oluşturan malzemenin kaynağına göre heyelan, alüvyal, kıyı, volkanik ve moren set gölleri ayırt edilir. Bu sınıflandırmada önemli olan gölün yalnız bulunduğu il değil, suyun önünün hangi doğal süreçle kapandığıdır.

Heyelan set gölleri, yamaçtan kayan kütlelerin vadiyi kapatmasıyla gelişir. Tortum (Erzurum), Abant (Bolu), Sera (Trabzon) ve Uzungöl (Trabzon) tanınmış örneklerdendir. Bazı göl ve çevrelerinin birden fazla doğal süreçten etkilenmiş olması, yerel ayrıntılı jeolojik sınıflandırmaların farklılaşmasına neden olabilir. Ancak GYS hazırlık düzeyinde doğal setin heyelanla oluşması temel ayrımdır.

Alüvyal set gölleri, akarsuların taşıdığı kum, çakıl ve mil gibi malzemelerin su çıkışını kapamasıyla oluşur. Çamiçi/Bafa Gölü, Büyük Menderes'in eski körfez ağzında yaptığı birikimin sonucunda oluşan önemli örnektir. Mogan ve Eymir de MEB kaynaklarında alüvyal set gölleri arasında gösterilir. Kıyı set (lagün) gölleri, dalga ve kıyı akıntılarının getirdiği malzemelerle koy veya körfez ağzının kapanması sonucu gelişir. İstanbul çevresindeki Büyükçekmece, Küçükçekmece ve Durusu (Terkos) gölleri kıyı seti örnekleridir; Adana kıyısındaki Akyatan da önemli bir lagündür.

Moren set gölleri buzulların taşıyıp bıraktığı malzemelerin suyu tutmasıyla oluşur ve Türkiye'nin yüksek dağlık sahalarında küçük örneklerine rastlanır. Volkanik set gölleri ise önceki başlıkta belirtildiği gibi lav akıntılarının bir akış yolunu kapatmasıyla gelişir. Doğal set gölü ile akarsu üzerine insan eliyle inşa edilmiş baraj gölü arasındaki belirleyici fark, setin doğal mı yapay mı olduğudur.

Doğal set göllerinin ayırt edici özellikleri

Set gölü türü	Oluşum	Örnekler
Heyelan set	Yamaç hareketleriyle vadi kapanması	Tortum, Abant, Sera, Uzungöl
Alüvyal set	Akarsu birikiminin su yolunu kapaması	Çamiçi (Bafa), Mogan, Eymir
Kıyı set / lagün	Dalga ve kıyı akıntılarının koy ağzını kapaması	Büyükçekmece, Küçükçekmece, Terkos, Akyatan
Volkanik set	Lavın akış yolunu kapaması	Çıldır, Nazik, Erçek, Balık
Moren set	Buzul birikintisinin suyu tutması	Yüksek dağlık kesimlerdeki küçük göller

11. Türkiye'nin başlıca göl bölgeleri ve önemli yer–özellik eşleştirmeleri

Göller Yöresi, Türkiye'nin güneybatısında Isparta, Burdur ve çevresindeki göllerin yoğunlaştığı alandır. Beyşehir, Eğirdir, Burdur ve Kovada başlıca göllerdendir. Beyşehir, tatlı su özelliği ve geniş yüzey alanıyla; Burdur ise kapalı havza koşulları ve su özellikleriyle birbirinden ayrılır. Aynı yörede yer alan göllerin oluşumları ve sularının kimyasal özellikleri her zaman aynı değildir.

İç Anadolu'da Tuz Gölü, Konya Kapalı Havzası'yla ilişkili, sığ ve tuzlu bir göldür. Akşehir ve Eber gölleri de iç bölgelerdeki doğal göl dağılışında önemlidir. Doğu Anadolu'da Van Gölü, geniş yüzeyi ve sodalı suyuyla; Çıldır, volkanik set gölü özelliğiyle; Hazar Gölü ise tektonik oluşumuyla öne çıkar. Van Gölü'nün çevresinin kapalı havza olması ile Van Gölü'nün oluşumunda volkanik set etkisinin bulunması iki farklı coğrafi özelliktir.

Marmara çevresinde Sapanca, İznik, Manyas ve Uluabat gölleri bulunur. Manyas Gölü, Kuş Gölü adıyla da bilinir. Karadeniz çevresindeki heyelan set gölleri arasında Abant ve Uzungöl; İstanbul ve çevresindeki kıyı seti örnekleri arasında Terkos ile Büyükçekmece öne çıkar. Göllerin adı ve konumu yanında, tatlı–tuzlu su ayrımı, havza bağlantısı ve oluşum türü birlikte ele alındığında birbirine benzeyen yer isimleri karıştırılmadan açıklanabilir.

Türkiye'nin seçilmiş gölleri ve ayırt edici bilgileri

Göl	Konum	Temel ayırt edici bilgi
Van	Van–Bitlis çevresi	Türkiye'nin en büyük doğal gölü; sodalı; kapalı havza
Tuz	İç Anadolu, Konya–Aksaray–Ankara çevresi	Sığ ve tuzlu; kapalı havza

Göl	Konum	Temel ayırt edici bilgi
Beyşehir	Konya–Isparta çevresi, Göller Yöresi	Büyük tatlı su gölü; gideğen ilişkisi
Eğirdir	Isparta, Göller Yöresi	Tatlı su; karma yapılı oluşum
Burdur	Burdur, Göller Yöresi	Kapalı havza gölü
Hazar	Elazığ	Tektonik göl
Çıldır	Ardahan–Kars çevresi	Volkanik set gölü
İznik, Manyas, Uluabat, Sapanca	Marmara çevresi	Tektonik oluşumlu göl örnekleri
Nemrut	Bitlis, Nemrut Dağı	Volkanik çanak gölü
Tortum	Erzurum	Heyelan set gölü
Bafa (Çamiçi)	Aydın–Muğla çevresi	Büyük Menderes birikimiyle alüvyal set gölü
Terkos, Büyükçekmece	İstanbul çevresi	Kıyı set (lagün) gölleri

12. Barajların işlevleri ve başlıca baraj–akarsu eşleştirmeleri

Baraj, akarsu yatağı üzerinde suyu depolamak, akışı düzenlemek veya belirli bir kullanıma yönlendirmek amacıyla yapılan mühendislik yapısıdır. Barajın gerisinde oluşan yapay su kütlesine baraj gölü veya rezervuar denir. Barajlar içme ve kullanma suyu sağlamak, tarımsal alanları sulamak, hidroelektrik enerji üretmek ve taşkınları azaltmak gibi amaçlarla inşa edilir. Her baraj yalnız elektrik üretimi için yapılmaz; bazı tesislerin birden fazla işlevi bulunur. Göletler de su depolama tesisleridir ancak barajlarla büyüklük ve proje kapsamı bakımından farklılık gösterebilir.

Fırat üzerindeki Keban, Karakaya, Atatürk ve Birecik barajları en tanınmış büyük su yapılarıdır. Atatürk Barajı, Güneydoğu Anadolu Projesi ve Fırat sularının tarımsal sulama ile enerji üretiminde kullanılması açısından özel öneme sahiptir. Dicle havzasındaki Ilısu da büyük hidroelektrik tesislerinden biridir. Su depolama kapasitesi, kurulu güç ve baraj gövde yüksekliği birbirinden farklı ölçütlerdir: Bir barajın en yüksek gövdeye sahip olması, mutlaka en büyük göle veya en yüksek elektrik üretimine sahip olduğu anlamına gelmez.

Çoruh üzerinde Deriner ve Yusufeli barajları öne çıkar. Devlet Su İşleri'nin 2024 tarihli açıklamalarına göre Yusufeli'nin gövde yüksekliği 275 metredir; Deriner ise 249 metreyle anılır. Bu iki örnek Türkiye'nin yüksek barajları arasında değerlendirilir. Öte yandan Kızılırmak'ta Hirfanlı ve Altınkaya; Sakarya'da Sarıyar ve Gökçekaya; Yeşilırmak'ta Almus, Hasan Uğurlu ve Suat Uğurlu; Ceyhan'da Aslantaş ve Menzelet; Seyhan'da Seyhan ve Çatalan; Manavgat'ta Oymapınar; Gediz'de Demirköprü; Büyük Menderes'te Adıgüzel ve Kemer barajları bilinen eşleştirmelerdir.

Barajın su tutması, akım miktarının yıl içindeki dağılışını değiştirebilir. Ayrıca taşınan alüvyonun önemli bir kısmı göl tabanında birikebilir. Bu nedenle havzada erozyonun azaltılması barajın depolama verimini koruma açısından önemlidir. Baraj yapılırken yerleşmeler, doğal yaşam, su kalitesi ve aşağı kesimdeki su ihtiyaçları da dikkate alınmalıdır. Hidroelektrik üretimin yenilenebilir bir kaynak olması, her tesisin çevresel etkilerinin aynı olduğu anlamına gelmez.

Türkiye'de seçilmiş önemli barajlar ve bağlı bulundukları akarsular

Nehir / akarsu	Önemli baraj örnekleri	Coğrafi bağlam
Fırat	Keban, Karakaya, Atatürk, Birecik, Karkamış	Doğu ve Güneydoğu Anadolu; GAP
Dicle ve havzası	Ilısu, Kralkızı, Batman, Dicle	Güneydoğu Anadolu
Çoruh	Deriner, Yusufeli, Borçka, Muratlı	Artvin ve kuzeydoğu
Kızılırmak	Hirfanlı, Altınkaya, Derbent, Kesikköprü	İç Anadolu'dan Karadeniz'e uzanan sistem
Yeşilırmak	Almus, Hasan Uğurlu, Suat Uğurlu	Orta Karadeniz ve iç kesimler
Sakarya ve havzası	Sarıyar (Hasan Polatkan), Gökçekaya	İç Batı Anadolu–Karadeniz sistemi
Seyhan	Seyhan, Çatalan	Adana çevresi
Ceyhan ve havzası	Aslantaş, Menzelet, Sır	Doğu Akdeniz
Manavgat	Oymapınar	Antalya çevresi
Gediz	Demirköprü	Batı Anadolu
Büyük Menderes	Adıgüzel, Kemer	Batı Anadolu

13. Akarsu, göl ve barajları birlikte değerlendirme

Bir akarsu sisteminin önemi, yalnız haritadaki uzunluğu veya döküldüğü denizle belirlenmez. Akarsuyun kaynak bölgesindeki yükselti, yıl içindeki yağış ve erime düzeni, barajların konumu ve aşağı havzadaki ihtiyaçlar birlikte değerlendirilmelidir. Karadeniz kıyısındaki kısa ve eğimli akarsular ile Ege'nin geniş tabanlı vadilerinde kıvrılarak ilerleyen akarsuların farklı özellikler göstermesi, yer şekilleriyle su sistemlerinin doğrudan ilişkisini ortaya koyar.

Açık ve kapalı havzaların karşılaştırılması, göl sularının neden farklı özellikler taşıdığını anlamaya yardımcı olur. Denizlere ulaşmayan Tuz ve Van göllerinin sularında çözünmüş maddelerin birikmesi, buharlaşma ve dışarıya akışın sınırlı olmasıyla ilişkilidir. Buna karşılık gideğeni olan Beyşehir gibi göller fazla suyunu başka sistemlere aktarabildiğinden tatlı su niteliği gösterebilir. Gölün oluşumunun tektonik veya volkanik setle ilişkili olması ayrı bir sınıflandırma ölçütüdür.

Baraj ve göl isimlerinin eşleştirilmesinde de benzer ayrım geçerlidir: Van Gölü doğal ve kapalı havza gölüdür; Atatürk Baraj Gölü Fırat üzerinde insan eliyle oluşturulmuş rezervuardır. Nemrut Gölü volkanik çanakta, Tortum heyelan seti gerisinde, Bafa ise alüvyal setle oluşmuştur. Yusufeli ve Deriner barajlarının ikisi de Çoruh sisteminde bulunur. Bu ilişkiler Türkiye'nin fiziki coğrafyasıyla su yönetimi arasındaki bağlantının anlaşılmasını sağlar.

Önemli ayrımlar

Açık/kapalı havza, suyun denizlere doğal çıkışıyla ilgilidir; akarsuyun ülke sınırını geçip geçmemesiyle değil. Gölün tektonik, karstik veya set gölü oluşu çanağın oluşumuna; tatlı, tuzlu veya sodalı olması suyun kimyasal niteliğine ilişkindir. Doğal göller ile baraj gölleri ayrı oluşum gruplarıdır. Akarsu uzunluğu, baraj yüksekliği, depolama hacmi ve elektrik üretimi aynı ölçütler değildir.

1.4. İKLİM TİPLERİ, SICAKLIK, YAĞIŞ VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Türkiye'de aynı mevsimde Akdeniz kıyılarında ılık, İç Anadolu'da serin, Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde ise oldukça soğuk koşullar görülebilir. Bu farklılık yalnız kuzey-güney yönündeki konumdan kaynaklanmaz. Denizlere uzaklık, yükselti, dağların uzanışı ve hava kütlelerinin hareketleri sıcaklık ve yağışı birlikte etkiler. İklim koşulları da bir yörede yetişebilen doğal bitkilerin özelliklerini belirleyen temel etkenlerdendir. Türkiye'nin iklimi, sıcaklık ve yağış düzeni ile bunların doğal bitki örtüsüne yansımaları birlikte ele alındığında daha doğru anlaşılır.

1. İklim ve hava durumu: Farklı zaman ölçekleri

Hava durumu, atmosferin belirli bir yer ve andaki sıcaklık, yağış, bulutluluk, rüzgâr ve nem gibi özellikleridir. Gün içinde ya da birkaç gün arasında hızla değişebilir. İklim ise bir bölgenin uzun yıllar boyunca gözlenen hava koşullarının ortalama düzeni, değişkenliği ve mevsimsel özellikleridir. Bu nedenle birkaç gün süren soğuk hava, bir yerin iklim sınıfını tek başına değiştirmez. Bir şehirde yılın herhangi bir günü yağmur yağması da o şehrin 'her mevsim yağışlı iklim' bölgesinde olduğunu göstermez.

İklim değerlendirmelerinde aylık ve yıllık sıcaklık ortalamaları, yağış toplamları, yağışın mevsimlere göre dağılışı ve sıcaklık farkları kullanılır. Meteoroloji Genel Müdürlüğünün iklim sınıflandırmaları sayfasında Türkiye için 1991–2020 dönemi verileri kullanılmıştır. Bu otuz yıllık karşılaştırma dönemi, tek bir yılın normalden sıcak veya kurak geçmesi ile uzun dönemli iklim özelliklerinin karıştırılmamasına yardımcı olur. İklim sınıflandırmaları farklı yöntemler kullandığından aynı merkez bir yöntemde yarı kurak, başka bir yöntemde yarı nemli görünebilir. Ders kitabındaki Akdeniz, Karadeniz, karasal ve geçiş iklimi ayrımı Türkiye'nin genel coğrafi düzenini gösteren öğretici sınıflandırmadır; bütün il ve ilçelerin keskin birer sınırla ayrıldığı anlamına gelmez.

İklimi etkileyen koşulların anlaşılması tarım ürünlerinin yetişme ortamını, orman ve otlakların dağılışını, su ihtiyacını ve yerleşmelerin mevsimsel özelliklerini açıklamaya da yardımcı olur. Bununla birlikte ekonomik sonuçlar yalnız iklimden çıkartılamaz; sulama, üretim teknikleri, arazi kullanımı ve insan faaliyetleri de önem taşır.

2. Türkiye'de iklimi belirleyen coğrafi etkenler

Türkiye, Kuzey Yarım Küre'nin orta kuşağında yer aldığından dört mevsimin belirginleştiği koşullara sahiptir. Güney kesimlerde Güneş ışınlarının geliş açısının genel olarak daha büyük olması, diğer koşullar benzerken sıcaklığın kuzeye göre daha yüksek olmasını sağlar. Ancak ülkenin farklı yerlerinde yükselti ve denizellik bu genel enlem etkisini değiştirebilir. Antalya kıyısı ile yüksek rakımlı Erzurum çevresinin aynı mevsimde farklı sıcaklıklara sahip olması yalnız enlemle açıklanamaz.

Denizler geç ısınıp geç soğuduğundan kıyılarda sıcaklıkların yıl içindeki değişimini yumuşatır. Karaların daha hızlı ısınıp soğuması ise iç kesimlerde yaz-kış sıcaklık farklarının artmasına yol açar. Kıyılarda kışların çoğunlukla iç kesimlerden daha ılık geçmesi denizellik; İç ve Doğu Anadolu'da kış soğuğunun belirginleşmesi karasallık ile ilişkilidir. Nem ve bulutluluk da özellikle gece sıcaklıklarının aşırı düşmesini sınırlayabilir. Bu nedenle benzer enlemlerdeki iki merkezin yıllık sıcaklık farkları aynı olmak zorunda değildir.

Türkiye'nin ortalama yükseltisinin fazla olması ve batıdan doğuya genel olarak yükselmesi, doğu kesimlerde sıcaklığın azalmasına katkıda bulunur. Kuzey Anadolu Dağları ile Torosların birçok yerde kıyıya paralel uzanması denizden gelen nemli havanın içeriye ilerlemesini zorlaştırır. Ege'de ise dağların ve vadilerin çoğunlukla doğu-batı doğrultusunda uzanması, deniz etkisinin bazı vadiler boyunca iç kesimlere sokulmasını kolaylaştırır. Bu durum Ege'nin kıyı gerisindeki iklimini Karadeniz ve Akdeniz'in yüksek sıradağlarla ayrılmış iç kesimlerinden farklılaştırır.

Bakı, yamaçların Güneş ışınlarına dönüklüğüdür. Türkiye'de genel olarak güneye dönük yamaçlar benzer koşullardaki kuzey yamaçlardan daha fazla güneşlenir. Buna karşılık denizden gelen nemli rüzgârların doğrudan ulaştığı kuzeye bakan Karadeniz yamaçları, güneye bakan bazı iç yamaçlardan daha yağışlı olabilir. Güneşlenme bakımından bakı ile yağış bakımından rüzgârı karşılama konumu aynı ölçüt değildir.

Türkiye'de iklimi etkileyen başlıca etkenler

Etken	Genel etkisi	Türkiye'den açıklama
Enlem	Güneş ışınlarının geliş açısı ve mevsim koşulları	Güney kıyılarının benzer yükseltideki kuzey kıyılarına göre genel olarak sıcak olması
Yükselti	Yükseldikçe sıcaklığın azalması	Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinin soğukluğu
Denizellik–karasallık	Yıllık sıcaklık farkını ve nemi etkilemesi	Kıyıların ılıman, iç kesimlerin daha karasal olması
Dağların uzanışı	Nemli havanın ilerlemesini ve yamaç yağışını değiştirmesi	Karadeniz ve Torosların kıyıya paralel uzanması
Bakı	Yamaçların güneşlenme farkı	Benzer koşullarda güneye dönük yamaçların daha çok ısınması
Hava kütleleri ve rüzgârlar	Sıcaklık ve nemin kısa ve uzun dönemli dağılışına etki	Denizden gelen nemli havanın kıyıya yağış getirmesi

3. Sıcaklığın dağılışı, yükselti ve sıcaklık farkları

Sıcaklık, bir yerin iklimini belirleyen temel ölçütler arasındadır. Aylık ortalama sıcaklık, belirli bir ayın uzun dönemli sıcaklık düzeyini anlamaya yarar; günlük en yüksek veya en düşük sıcaklıkla aynı şey değildir. Yıllık ortalama sıcaklık ise yıl boyunca ölçülen değerlerin genel düzeyini gösterir. Yıllık sıcaklık farkı, en sıcak ayın ortalaması ile en soğuk ayın ortalaması arasındaki farktır. Günlük sıcaklık farkıysa aynı günün en yüksek ve en düşük değerleriyle ilgilidir. Karasal kesimlerde genellikle yıllık sıcaklık farkı büyüktür; kıyılarda deniz etkisi bu farkı azaltır.

Yükseldikçe hava sıcaklığı normal koşullarda azalır. Coğrafya öğretiminde yapılan basitleştirilmiş hesaplarda her 200 metrelik yükselti artışı için yaklaşık 1°C sıcaklık azalışı kabul edilir. Örneğin 1.000 metre yükseltide ölçülen 12°C değerinin deniz seviyesine indirgenmiş karşılığı bu yaklaşımla yaklaşık 17°C'dir: 1.000 / 200 = 5°C ve 12 + 5 = 17°C. Bu değer, merkezin o gün gerçekten 17°C olduğu anlamına gelmez; yükseltinin etkisini ayırarak yerleri karşılaştırmak için kullanılan hesaplanmış değerdir. Gerçek sıcaklık ile indirgenmiş sıcaklık ayrımı özellikle Türkiye'nin iç ve yüksek kesimlerini kıyılarla karşılaştırırken önem taşır.

Sıcaklık bazen yüksekliğe çıkıldıkça beklenen şekilde azalmaz. Özellikle açık ve sakin gecelerde çukur alanlarda soğuk havanın birikmesiyle vadi tabanı çevredeki yamaçlardan daha soğuk olabilir. Bu olaya sıcaklık terselmesi (inversiyon) denir. Terselme, sis ve hava kirliliğinin vadi veya çanaklarda birikmesini de kolaylaştırabilir. Bu özel durum, yükselti arttıkça sıcaklığın genel olarak azaldığı kuralını ortadan kaldırmaz.

Türkiye'nin en sıcak yaz koşulları ile en yüksek yıllık ortalama sıcaklıklar aynı sıralamayı göstermek zorunda değildir. Güneydoğu Anadolu'nun alçak kesimlerinde çok yüksek yaz sıcaklıkları görülebilirken Akdeniz kıyılarının ılık kışları yıllık ortalamayı yükseltir. Doğu Anadolu'da yüksek rakım ve karasallık nedeniyle kış soğuğu belirgindir. Bu farklılıkları değerlendirirken sıcaklık ölçütünün 'en sıcak gün', 'en sıcak ay ortalaması' veya 'yıllık ortalama' olduğunun belirtilmesi gerekir.

Sıcaklık kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Anlam	Önemli ayrım
Gerçek sıcaklık	Belirli yerde ölçülen sıcaklık	Ölçüm yerinin yükselti etkisini içerir
İndirgenmiş sıcaklık	Yükselti etkisi kaldırılarak deniz seviyesi için hesaplanan değer	Ölçülmüş değil, karşılaştırma amaçlıdır
Yıllık sıcaklık farkı	En sıcak ve en soğuk ay ortalamaları arasındaki fark	Karasallığın belirlenmesinde yararlıdır
Günlük sıcaklık farkı	Aynı günün en yüksek ve en düşük değerleri farkı	Yıllık sıcaklık farkıyla karıştırılmaz
Sıcaklık terselmesi	Alçak kesimde daha soğuk hava birikmesi gibi ters dağılış	Özellikle sakin ve açık hava koşullarında görülebilir
Bakı	Yamaçların Güneş'e göre konumu	Yağış alan yamaçla her zaman aynı değildir

4. Hava hareketleri, nem, buharlaşma ve sıcaklık ilişkisi

Rüzgâr, havanın basınç farklarına bağlı olarak yatay yönde hareket etmesidir. Türkiye'de kuzey yönlerden gelen hava akımları çoğu durumda soğutucu, güneyden gelenler ise ısıtıcı etki yapar; ancak rüzgârın gerçek etkisi geldiği hava kütlesinin ve geçtiği yüzeyin özelliklerine bağlıdır. Poyraz, yıldız ve karayel genel olarak kuzey sektörlü; lodos, kıble ve keşişleme güney sektörlü rüzgâr adlarıdır. Adlar, rüzgârın geldiği yönü belirtir. Her güneyli rüzgârın her zaman kuru, her kuzeyli rüzgârın her zaman yağışlı olacağı söylenemez.

Fön (föyn) etkisinde hava, bir dağın rüzgâr alan yamacında yükselip soğuduktan sonra karşı yamaca inerken ısınır ve bağıl nemi azalır. Bu durum dağların gerisindeki bazı yerlerde sıcak ve kuru koşulları güçlendirebilir. Meltemler ise kara-deniz veya dağ-vadi arasındaki günlük ısınma farklarının oluşturduğu yerel rüzgârlardır. Özellikle kıyılarda gündüz denizden karaya, gece karadan denize esme eğilimi gösteren meltemlerle ülke ölçeğindeki uzun dönemli iklim düzenini belirleyen hava dolaşımı birbirine karıştırılmamalıdır.

Mutlak nem, havadaki su buharının miktarıyla; bağıl nem ise havanın mevcut sıcaklığında taşıyabileceği en yüksek su buharı miktarına göre doluluk oranıyla ilgilidir. Hava ısındığında su buharı taşıma kapasitesi arttığından, havadaki su buharı miktarı aynı kalırsa bağıl nem azalabilir. Soğuyan nemli hava doyma düzeyine yaklaştığında bulut, sis ve uygun koşullarda yağış oluşabilir. Kıyı alanlarında nemin çoğu zaman daha yüksek olması, aynı sıcaklıkta hissedilen koşulları da etkiler.

Buharlaşma, sıvı suyun su buharına dönüşmesidir. Sıcaklık ve rüzgârın etkisi, mevcut nem ve su miktarıyla birlikte buharlaşmayı belirler. Yıllık yağış miktarı tek başına bitkilerin su ihtiyacını açıklamaz: Yaz mevsimindeki yüksek sıcaklık ve buharlaşma nedeniyle yağış alan bazı bölgelerde bile yaz kuraklığı görülebilir. Bu nedenle yağışın toplamı kadar mevsimi ve buharlaşma koşulları da önemlidir.

5. Yağışın oluşumu ve üç temel yağış türü

Yağış, atmosferde yoğunlaşan suyun yağmur, kar veya dolu gibi biçimlerle yeryüzüne ulaşmasıdır. Bir yerdeki yağış miktarı genellikle milimetre (mm) cinsinden ifade edilir. Yağışın oluşması için nemli havanın soğuyarak su buharının yoğunlaşmasına uygun koşullara gelmesi gerekir. Türkiye'de yağışların oluşumuna göre üç temel türü ayırt edilir: yamaç, yükselim ve cephe yağışları. Aynı bölge yılın farklı dönemlerinde birden fazla türde yağış alabilir.

Yamaç (orografik) yağışı, denizden gelen nemli hava dağ yamacı boyunca yükselirken soğuyup yoğunlaştığında oluşur. Karadeniz'e bakan dağ yamaçlarında bu mekanizma belirgindir. Yamaç arkasına geçen hava neminin bir bölümünü kaybettiğinden, dağın iki tarafında yağış koşulları farklılaşabilir. Bununla birlikte bir yamacın her zaman aynı miktarda yağış alması beklenmez; hava kütlesinin yönü ve mevsimi de önemlidir.

Yükselim (konveksiyonel) yağışı, özellikle karaların ısınmasıyla yükselen havanın soğuyup yoğunlaşmasından kaynaklanır. İç Anadolu'da ilkbaharda görülen ve bazı yörelerde kırkikindi adıyla bilinen sağanaklar bu türün yaygın örneklerindendir. Erzurum-Kars çevresinde yaz aylarındaki yükselim yağışları da önemlidir. Konveksiyonel yağışlar kısa süreli ve kuvvetli olabilse de yalnız öğleden sonra gerçekleşen yağışlardan ibaret değildir.

Cephe (frontal) yağışı ise farklı sıcaklıktaki hava kütlelerinin karşılaştığı alanlarda daha sıcak havanın yükselerek soğumasıyla oluşur. Akdeniz kıyılarında kış yağışlarının önemli bölümü bu

mekanizmayla ilişkilidir. Türkiye orta kuşakta bulunduğundan yılın farklı dönemlerinde cephe sistemlerinden etkilenebilir; cephe yağışı yalnız Akdeniz'e özgü değildir.

Türkiye'de başlıca yağış oluşumları

Yağış türü	Oluşum nedeni	Türkiye'deki belirgin ilişki
Yamaç (orografik)	Nemli havanın dağ yamacında yükselmesi	Karadeniz kıyı dağlarının denize bakan yamaçları
Yükselim (konveksiyonel)	Isınan havanın yükselip soğuması	İç Anadolu ilkbahar sağanakları; Erzurum-Kars yaz yağışları
Cephe (frontal)	Sıcak ve soğuk hava kütlelerinin karşılaşması	Akdeniz çevresinde kış yağışları; orta kuşakta diğer dönemler

6. Yağış miktarı ve mevsimlere göre yağışın dağılışı

Türkiye'de yağışın dağılışı bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Kıyıya paralel dağların nemli hava akımlarını yükselttiği Doğu Karadeniz kıyıları ülkenin çok yağış alan alanlarındandır. Buna karşılık İç Anadolu'da Tuz Gölü ve Konya çevresiyle bazı iç çanaklar daha kurak koşullar gösterir. Dağların yüksek yamaçları ile hemen gerisindeki iç havzaların farklı yağış alması, kıyıya yakınlık kadar yükselme ve yağış gölgesi etkisinin de önemli olduğunu gösterir.

Yağış rejimi, toplam yağışın mevsimlere göre nasıl dağıldığını ifade eder. Karadeniz ikliminde yılın bütün mevsimlerinde yağış vardır; yağış genel olarak sonbaharda daha fazladır. Akdeniz ikliminde kış mevsimi öne çıkarken yazın belirgin kuraklık görülür. İç Anadolu'da ilkbahar yağışları; Erzurum-Kars'ın yüksek alanlarında yaz yağışları daha belirgindir. Güneydoğu Anadolu'da yağışlar daha çok kış döneminde toplanır ve yaz çok kurak geçer. Bu nedenle aynı 'karasal iklim' adı altında bulunan her yerin en yağışlı mevsimi aynı değildir.

Bir bölgede 'düzenli yağış rejimi' denildiğinde yağışların her ay eşit miktarda olduğu değil, yılın geneline daha dengeli yayıldığı anlaşılır. Karadeniz'in bazı merkezlerinde yaz ayları diğer aylardan az yağışlı olsa bile genel Akdeniz kıyısı kadar belirgin bir yaz kuraklığı görülmez. Aynı biçimde çok yağışlı bir gün yaşanması, söz konusu merkezin yıllık toplam yağışının başka bir merkezden fazla olduğunun kanıtı değildir.

Başlıca iklim alanlarında yağışın mevsimsel düzeni

İklim alanı	Yağışın belirginleştiği dönem	Yaz mevsiminin genel durumu
Akdeniz kıyıları ve etkisindeki Ege kıyıları	Kış	Sıcak ve kurak
Karadeniz kıyıları	Yıl boyunca; çoğunlukla sonbahar belirgin	Yağış sürer; güçlü kurak yaz tipik değildir
İç Anadolu karasal alanları	İlkbahar	Yağış azalır, kuraklık belirginleşebilir
Erzurum-Kars yüksek alanları	Yaz, özellikle ilk yaz dönemi	Serin koşullarda çayırlar gelişir

İklim alanı	Yağışın belirginleştiği dönem	Yaz mevsiminin genel durumu
Güneydoğu Anadolu karasal alanları	Kış	Çok sıcak ve kurak
Marmara geçiş alanları	Alt bölgeye göre değişir; sonbahar-kış etkisi sık	Akdeniz kıyılarına göre genellikle daha az belirgin yaz kuraklığı

7. Akdeniz iklimi: Yaz kuraklığı ve kış yağışları

Akdeniz ikliminde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise kıyıda genellikle ılık ve yağışlıdır. Türkiye'de Akdeniz kıyılarında, Ege kıyılarında ve uygun geçiş alanlarında görülür. Güneybatı ve batı kıyılarında etkisi belirginken Torosların yüksek kesimlerinde sıcaklık düşer ve karasal özellikler kuvvetlenir. Akdeniz iklimini yalnız 'sıcak iklim' olarak tanımlamak doğru değildir; temel özelliği sıcaklığın mevsimsel değişimiyle birlikte kışın yağışlı, yazın kurak bir düzen göstermesidir.

Kış yağışları genellikle cephe sistemleriyle ilişkilidir. İlkbahardan yaza geçildikçe yağış azalır, yazın sıcaklık ve buharlaşma yükselir. Bu koşullar su isteyen bitkilerin ve tarım ürünlerinin yetişmesini doğal yağışla sınırlayabilir; sulama yapılan yerlerde üretim imkânları genişleyebilir. Akdeniz kıyılarında kışların nispeten ılık olması, yüksek ve iç kesimlerde don olayının görülmeyeceği anlamına gelmez.

Türkiye'de Akdeniz ikliminin doğal orman örtüsünde kızılçam önemli yer tutar. Ormanların seyrekleştiği veya tahrip olduğu birçok yerde kurak yaz koşullarına uyumlu, sert ve küçük yapraklı çalılardan oluşan maki toplulukları bulunur. Daha ileri bozulma evrelerinde garig türü daha alçak çalı örtüsü görülebilir. Maki ile kızılçam ormanları farklı bitki yapıları olsa da aynı geniş iklim ortamıyla ilişkilidir. Zeytin, defne, mersin, keçiboynuzu ve kocayemiş gibi türler maki örnekleri arasında sayılır; ancak ticari zeytinlikler ile kendiliğinden gelişmiş doğal bitki toplulukları aynı anlamda kullanılmaz.

Akdeniz iklimi kıyı şeridi boyunca tekdüze değildir. Antalya, Mersin ve Hatay kıyılarındaki sıcaklık ile yağış düzeni, deniz etkisi yanında dağların konumu ve yerel koşullara bağlı olarak farklılaşır. Ege'nin vadiler boyunca içeriye açılan kesimlerinde Akdeniz etkisi kıyıdan daha içerilere sokulabilir. Güneydoğu Anadolu'nun batısındaki bazı alanlarda da yaz kuraklığı ve kış yağışları bakımından Akdeniz iklimiyle geçiş özellikleri bulunur; bu bölgelerin tamamı kıyı Akdeniz iklimi olarak değerlendirilmemelidir.

8. Karadeniz iklimi: Yıl boyu nem ve yağış

Karadeniz iklimi Türkiye'nin kuzey kıyı kuşağında belirgindir. Yazlar çoğu kıyı kesiminde iç bölgelere göre daha serin, kışlar ise benzer enlemdeki yüksek iç alanlara göre daha ılıktır. Yağış yılın bütün mevsimlerinde görülebilir. Genel öğretici sınıflandırmada en fazla yağış sonbaharda toplanır. Bununla birlikte Karadeniz'in batı, orta ve doğu kesimleri arasında yağış miktarı ve mevsimsel dağılış bakımından fark vardır.

Denizden gelen nemli hava Kuzey Anadolu Dağlarının denize bakan yamaçlarında yükseldiğinde yamaç yağışı oluşur. Özellikle Doğu Karadeniz'de denize yakın yüksek dağların ve nemli hava kütlelerinin birlikte etkisi, çok yağışlı alanların ortaya çıkmasını sağlar. Orta Karadeniz'in bazı kıyı gerilerinde dağların yükseltisinin ve uzanışının değişmesi nemin içeriye ulaşmasını kolaylaştırabilir. Bu nedenle 'Karadeniz kıyılarının her noktası eşit yağışlıdır' yorumu yanlıştır.

Karadeniz iklimiyle ilişkili doğal bitki örtüsü nem isteği yüksek ormanlardır. Kıyıya yakın alçak yamaçlarda kayın, gürgen, kestane ve diğer geniş yapraklı türler; daha yüksek ve uygun kesimlerde ladin, göknar, sarıçam gibi iğne yapraklı türler görülebilir. Orman üst sınırının üzerinde ise yüksek dağ çayırları yaygınlaşır. Yükselti basamakları iklime ve yamacın konumuna göre değiştiğinden bütün dağlarda aynı metrelerde aynı bitki görülmez.

Karadeniz'in denize bakan kuzey yamaçları ile içeriye dönük kesimleri arasında belirgin farklılık oluşabilir. İçeriye dönük yamaçlarda nem azaldıkça orman yapısı değişebilir, bozkırla geçiş özellikleri görülebilir. Karadeniz ikliminin tarım ve yerleşme üzerindeki etkisi örneğin nem seven bitkilerin yetişebilmesi, dik yamaçlarda tarım alanlarının sınırlı kalması ve bol yağışla ilgili altyapı gereksinimleri üzerinden açıklanabilir; ancak bu sonuçlar bütün kıyı için aynı ölçüde geçerli değildir.

9. Karasal iklimin İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu görünümleri

Karasal iklim, denizin sıcaklığı dengeleme etkisinin azaldığı iç kesimlerde yaygındır. Genellikle yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkı kıyı kesimlerinden daha büyüktür. Fakat Türkiye'nin iç bölgelerinin yükseltileri, yağış düzenleri ve yaz sıcaklıkları farklı olduğu için karasal iklimi tek tip kabul etmek yeterli değildir. İç Anadolu, Doğu Anadolu'nun yüksek alanları, Güneydoğu Anadolu ve Trakya'nın iç kesimleri kendi özellikleriyle değerlendirilir.

İç Anadolu'da kışlar soğuk ve yer yer kar yağışlı; yazlar sıcak ve çoğu yerde kuraktır. Yağışların önemli bir bölümü ilkbaharda düşer. İlkbaharda yeşeren, yaz kuraklığında sararan kısa boylu otların oluşturduğu bozkır (step) geniş alanlarla ilişkilidir. Konya, Ankara, Aksaray ve çevresindeki bozkır görünümüne bakılarak bölgenin bütün kesimlerinin hiçbir zaman orman barındırmadığı söylenemez. Bazı yerlerde doğal ağaç örtüsü ormanların tahribi sonucu azalmıştır.

Doğu Anadolu'da yükseltinin yüksek olması özellikle kış soğuklarını artırır. Erzurum-Kars çevresinde uzun ve soğuk kışlar, nispeten serin yazlar ve yaz mevsiminde belirginleşen yağışlar uzun boylu çayırların gelişmesine imkân verir. Bu çayırlar büyükbaş hayvancılıkla ilişkilidir. Doğu Anadolu'nun her kesimi Erzurum-Kars ile aynı iklime sahip değildir; Iğdır Ovası gibi çevresine göre alçak iç havzalarda daha ılık ve kurak koşullar görülebilir. Yaz yağışı özelliği özellikle yüksek kuzeydoğu kesimleri anlatılırken önem taşır.

Güneydoğu Anadolu'nun karasal alanlarında yaz mevsimi çok sıcak ve genellikle kuraktır. Yağışların önemli kısmı kış döneminde görülür; ilkbaharda doğal ot örtüsü yeşerir, yazın kurur. Yağışın ve yükseltinin arttığı kesimlerde meşe toplulukları bulunabilir. Güneydoğu Anadolu'daki kış yağışı ağırlığı ile İç Anadolu'nun ilkbahar yağışları ve Erzurum-Kars'ın yaz yağışları arasındaki fark, karasal iklimlerin alt türlerini anlamada temel karşılaştırmadır.

Trakya'nın iç kesimleri karasal özellikler taşırken Marmara Denizi ve Karadeniz kıyılarıyla etkileşim gösteren alanlarda geçiş koşulları bulunur. Trakya'nın tamamını tek iklim türüyle tanımlamak, kıyı ve iç kesimler arasındaki yerel farklılıkları göz ardı eder.

Türkiye'de karasal iklimin başlıca farklılıkları

Alan	Sıcaklık ve yağışın genel özelliği	İlişkili doğal bitki örtüsü
İç Anadolu	Kış soğuk; yaz sıcak-kurak; yağışın belirgin dönemi ilkbahar	Bozkır; uygun alanlarda orman kalıntıları

Alan	Sıcaklık ve yağışın genel özelliği	İlişkili doğal bitki örtüsü
Erzurum-Kars ve yüksek kuzeydoğu	Uzun ve soğuk kış; serin yaz; yaz yağışları belirgin	Çayır, yükseklerde alpin çayır; uygun kesimlerde sarıçam
Güneydoğu Anadolu	Yaz çok sıcak-kurak; yağış çoğunlukla kış döneminde	Bozkır; daha yağışlı yamaçlarda meşe
Trakya içleri	Kıyı etkisinin azaldığı alanlarda karasallık; kış yağışı etkisi	Bozkır, çalı ve meşe toplulukları

10. Marmara ve diğer geçiş iklimi alanları

Marmara çevresi Akdeniz, Karadeniz ve karasal iklim özelliklerinin birbirine yaklaştığı geniş bir geçiş alanıdır. Kış ve yaz koşulları, denize yakınlık ve kıyının baktığı yönle birlikte değişir. İstanbul'un Karadeniz'e bakan kuzey kıyıları ile Marmara Denizi çevresindeki kesimleri arasında yağış ve rüzgâr farkları görülebilir. Güney Marmara'da bazı alanlar yaz kuraklığı bakımından Akdeniz iklimine yaklaşırken iç kesimlerde karasallık artabilir. Bu nedenle Marmara'nın bütününde saf Akdeniz veya saf Karadeniz iklimi olduğu söylenemez.

Geçiş iklimi kavramı yalnız Marmara'yı kapsamaz. Ege'nin kıyıdan içeriye yükselen alanları, Akdeniz'in Toros eteklerinden yüksek kesimlere geçişi ve Göller Yöresi de farklı iklim etkilerinin kesiştiği alanlardır. Kısa mesafede değişen yükselti ve bakı, bir vadinin tabanıyla çevresindeki yamaçlarda dahi sıcaklık ve bitki örtüsünün değişmesine neden olabilir. Bu farklılaşma her alan için yeni bir ana iklim türü tanımlamayı gerektirmez; geçiş özelliği olarak yorumlanabilir.

Marmara'da doğal orman örtüsünde geniş yapraklı ağaçlar ile bazı iğne yapraklı türler, kıyıdaki daha sıcak ve kurak kesimlerde ise maki benzeri çalı toplulukları bulunabilir. Kuzeyde Karadeniz neminin etkisiyle gelişen nemli çalılar ile güneyde Akdeniz kuraklığına uyum sağlayan maki türlerinin bir arada bulunabilmesi geçiş ortamının belirgin sonucudur.

Türkiye'nin ana iklim tiplerinin karşılaştırılması

İklim tipi	Genel sıcaklık düzeni	Yağış özelliği	Baskın doğal bitki ilişkisi
Akdeniz	Yaz sıcak; kıyıda kış ılık	Kış yağışlı; yaz belirgin kurak	Kızılçam ormanı, maki, garig
Karadeniz	Kıyıda yaz görece serin, kış ılıman	Yıl boyu yağış; çoğu alanda sonbahar belirgin	Nemli geniş yapraklı ve iğne yapraklı ormanlar
Karasal	Yaz-kış sıcaklık farkı büyük; alt bölgeye göre değişir	İç Anadolu ilkbahar, Erzurum-Kars yaz, Güneydoğu kış etkisi	Bozkır; yüksek kuzeydoğuda çayır
Marmara ve geçiş	Kıyı ve iç konumuna göre değişken	Birden fazla iklim etkisinin birleşimi	Orman, nemli çalı ve yer yer maki benzeri örtü

11. Türkiye'nin orman örtüsü ve yükseltiye göre değişimi

Türkiye'nin doğal bitki örtüsünde orman, çalı ve ot toplulukları ana grupları oluşturur. Bir yörede gelişen bitki örtüsü öncelikle sıcaklık, su ve toprak koşullarıyla ilişkilidir. Bu nedenle bitkilerin dağılışı iklimden bağımsız değildir; ancak yangın, otlatma, tarım, yerleşme, orman işletmeciliği ve uzun süreli insan müdahalesi mevcut örtüyü önemli ölçüde değiştirebilir. Günümüzde açık ve ağaçsız görünen bir alanın geçmişte kesinlikle ormansız olduğu sonucuna varılamaz.

Nemli Karadeniz alanlarında geniş yapraklı ormanlar önem taşır. Kayın, gürgen, kestane ve meşe, farklı alt bölgelerde ve uygun yükseltilerde bulunabilir. Yükseğe çıkıldıkça soğuyan iklimde ladin, göknar, sarıçam gibi iğne yapraklı türler belirginleşebilir. Bu sıralama bütün Karadeniz dağlarında aynı rakımda ve aynı tür bileşimiyle görülmez. Yağış alan ve gölgede kalan yamaçlarla daha kuru yamaçlar arasında da farklılıklar olabilir.

Akdeniz ve Ege kıyılarındaki uygun yükseltilerde kızılçam ormanları ve bunlarla ilişkili makilikler bulunur. Daha yüksek veya serin dağlık kesimlerde karaçam, sedir ve göknar gibi türlerin görüldüğü alanlar vardır. Bu nedenle Akdeniz iklimi etkisindeki bir dağın bütün yükselti basamaklarında yalnız kızılçam ya da yalnız maki bulunması beklenmez. Ormanın ağaç türü, yükseltinin yanında yağış, toprak, bakı ve insan faaliyetleriyle değişir.

Türkiye'nin iç ve yüksek kesimlerinde orman alanları daha parçalı bir dağılış gösterebilir. İç Anadolu'da meşe veya karaçam toplulukları, Doğu Anadolu'nun uygun kesimlerinde sarıçam ve meşe görülebilir. Buna karşılık yüksek dağların orman üst sınırında ağaçların yerini kısa büyüme döneminden yararlanan çayırlar alır. Orman üst sınırı, iklim koşulları nedeniyle ağaç yetişmesinin zorlaştığı yükseltiyi ifade eder; tek bir sabit rakım değildir.

Başlıca orman türlerinin coğrafi ilişkisi

Orman/bitki grubu	Başlıca alan ve ortam	Ayırt edici açıklama
Nemli geniş yapraklı orman	Karadeniz'in uygun kıyı ve dağ yamaçları	Kayın, gürgen, kestane gibi türler
Nemli ve serin yüksek dağ ormanı	Doğu Karadeniz başta olmak üzere uygun yüksek kesimler	Ladin, göknar, sarıçam gibi türler
Kızılçam ormanı	Akdeniz ve Ege'nin sıcak kıyı–alçak yükselti alanları	Kurak yazlara uyumlu Akdeniz ormanı
Yüksek Akdeniz dağ ormanı	Torosların uygun yüksek ve serin kesimleri	Karaçam, sedir, göknar gibi türler
İç ve doğu orman toplulukları	İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun uygun alanları	Meşe, karaçam ve sarıçamın yerel yayılışı

12. Maki, garig ve psödomaki: Çalı topluluklarının ayrımı

Maki, özellikle Akdeniz ikliminin sıcak ve kurak yazlarına uyum sağlayan, çoğu yıl boyunca yeşil kalan, sert yapraklı ve bodur ağaççıklardan oluşan çalı topluluğudur. Defne, kocayemiş, sandal, keçiboynuzu, mersin ve delice gibi türler maki ortamlarında bulunabilir. Akdeniz ve Ege kıyılarında yaygındır; Marmara'nın daha sıcak güney kıyılarında da örnekleri görülür. Maki, tek başına büyük ağaçlı bir orman türü değildir; ormanlarla ilişkili farklı bir bitki formasyonudur.

Garig, özellikle makiliklerin bozulduğu veya daha elverişsiz sığ topraklı alanlarda ortaya çıkan alçak, seyrek ve kuraklığa dayanıklı çalı–ot topluluklarını ifade eder. Kekik ve lavanta gibi küçük çalılar uygun örnekler arasında yer alabilir. Her çalılık maki olmadığı gibi, her kısa boylu çalılık da garig sayılmaz. Bitkinin yaprak özellikleri ve yayılış ortamı önemlidir.

Psödomaki, 'yalancı maki' adıyla da bilinen, Karadeniz ikliminin nemli koşullarında orman örtüsünün değişmesi veya tahrip olması sonucunda gelişebilen çalı toplulukları için kullanılan terimdir. Makiye görünüş bakımından benzeyebilir; ancak Akdeniz'in belirgin yaz kuraklığıyla aynı ortamda gelişmez. Karadeniz kıyılarındaki nemli çalı topluluklarının maki olarak adlandırılması, iklim bağlantısını yanlış kurabilir. Psödomaki konusunda belirleyici olan, görünüşten çok geliştiği iklim ortamıdır.

Maki, garig ve psödomaki karşılaştırması

Bitki topluluğu	Tipik ortam	Temel ayrım
Maki	Akdeniz ikliminin yaz kuraklığına uyumlu kıyılar	Sert yapraklı, çoğu herdem yeşil çalılar
Garig	Akdeniz ortamındaki daha seyrek/bozulmuş çalı alanları	Genellikle daha alçak, kısa boylu çalı–ot örtüsü
Psödomaki	Nemli Karadeniz çevresi ve orman sonrası çalılıklar	Makiye benzeyebilir ancak geliştiği nemli iklim farklıdır

13. Bozkır, antropojen bozkır ve yüksek dağ çayırları

Bozkır (step), yağışın sınırlı olduğu, genellikle ilkbaharda yeşerip yaz kuraklığıyla sararan kısa boylu otlardan oluşan doğal bitki örtüsüdür. İç Anadolu'nun yarı kurak alanları ve Güneydoğu Anadolu'nun uygun kesimleri önemli yayılış sahalarıdır. Geven, yavşan otu ve diğer kuraklığa dayanıklı otsu bitkiler bozkır topluluklarında bulunabilir. Bozkırın her yerde tamamen aynı türlerden oluşması beklenmez; toprağın özellikleri ve yağış miktarı farklılık yaratır.

Antropojen bozkır, insan faaliyetleriyle orman veya ağaçlı örtünün gerilemesi sonucunda bozkıra benzeyen bir görünüm kazanmış alanlar için kullanılır. Doğal bozkırın iklim koşullarıyla ilişkisi ile orman tahribi sonucunda ortaya çıkan ağaçsızlaşma aynı oluşum nedeni değildir. Bu nedenle haritada bozkır rengiyle gösterilen bir alanın geçmişte mutlaka doğal bozkır olduğu varsayılamaz. Orman tahribi, aşırı otlatma ve toprak kaybı gibi süreçlerin bitki örtüsü üzerindeki etkileri bu ayrımda önemlidir.

Yüksek dağ çayırları, yaz mevsiminde büyüme koşullarının oluştuğu, genellikle kısa büyüme dönemine sahip ot topluluklarıdır. Doğu Anadolu'da özellikle Erzurum-Kars'ın yüksek, yazın yağış alan alanlarında geniş çayırlar görülür. Karadeniz ve Torosların orman üst sınırındaki yüksek sahalarda da çayırlar bulunur. Çayır ile bozkırın görünüşte ikisi de otsu örtü olmasına rağmen su ve sıcaklık düzenleri farklıdır: Bozkırın belirgin yaz kuraklığı, yüksek dağ çayırlarının ise serin ve uygun dönemlerde nemli koşulları öne çıkar.

Ot toplulukları ve oluşum koşulları

Örtü	Coğrafi koşul	Türkiye'den örnek alan
Doğal bozkır	Az yağış, ilkbahar yeşermesi, yaz kuraklığı	İç Anadolu'nun yarı kurak alanları
Antropojen bozkır	Orman veya ağaç örtüsünün insan etkisiyle gerilemesi	Önceden orman taşıyabilen bazı iç ve geçiş alanları
Yüksek dağ çayırı	Serin yaz, uygun nem ve kısa büyüme dönemi	Erzurum-Kars; Karadeniz ve Torosların yüksek kesimleri

14. Endemik ve relikt bitkiler; iklim ile insan etkisini birlikte değerlendirme

Endemik bitki, doğal yayılışı belirli bir coğrafi alanla sınırlı olan türdür. Türkiye'de yükselti, jeolojik yapı, iklim ve yaşam ortamlarının kısa mesafede değişmesi, bitki çeşitliliğinin artmasına katkı sağlar. Kazdağı göknarı, Göller Yöresi'yle ilişkili kasnak meşesi ve Datça çevresindeki Datça hurması, MEB'in endemik bitki örnekleri arasında gösterilir. Endemik olma niteliği bir bitkinin mutlaka yalnız tek bir ilçe sınırında bulunmasını gerektirmez; doğal yayılış alanının coğrafi bakımdan sınırlı olmasını ifade eder. Endemik tür sayıları yeni araştırmalarla değişebileceğinden tarihli ve yetkili bir envanter olmadan kesin toplam verilmemiştir.

Relikt (kalıntı) bitki, geçmiş dönemlerde daha geniş veya farklı koşullarda yayılmışken günümüzde uygun yerel ortamlarda varlığını sürdüren bitki türlerini ifade eder. Köyceğiz çevresindeki sığla (günlük) ağacı, Türkiye'de relikt bitki örnekleri arasında gösterilir. Endemik ve relikt kavramları aynı ölçüte dayanmaz: Biri türün doğal yayılışının sınırlarını, diğeri tarihsel yayılış ve günümüze kalma özelliğini anlatır. Bir türün korunması açısından her iki nitelik de önemli olabilir ancak iki terim eş anlamlı değildir.

Bitki örtüsü iklimin görünür sonuçlarından biri olsa da bütün dağılış farkları yalnız sıcaklık ve yağışla açıklanamaz. Anakaya ve toprak yapısı, yer altı suyu, bakı ve arazi kullanımı belirleyicidir. Kıyıdaki sulak alan çevresinde yetişen bitkilerle aynı ilin kurak yamaçlarındaki bitkiler farklılaşabilir. Yangın, aşırı otlatma veya ormanların tarım alanına dönüştürülmesi de doğal bitki topluluklarını değiştirebilir. Bu nedenle 'doğal bitki örtüsü' ile 'bugün arazide görülen bitki örtüsü' her zaman aynı değildir.

15. Sıcaklık–yağış grafiğinin yorumlanması ve temel iklim ayrımları

İklim grafikleri çoğunlukla aylara göre ortalama sıcaklık eğrisi ve yağış sütunlarını birlikte gösterir. Yatay eksende aylar, sıcaklık için derece (°C), yağış için milimetre (mm) birimi kullanılır. Öncelikle en sıcak ve en soğuk aylar arasındaki ortalama sıcaklık farkına bakılır. Daha sonra yağışın hangi aylarda arttığı, hangi aylarda çok azaldığı ve toplam yağışın yıl içinde nasıl dağıldığı değerlendirilir. Tek bir ayın sıcaklık veya yağış değerine göre iklim tipi belirlenmez.

Yaz aylarında sıcaklık yükselirken yağış sütunları çok küçülüyorsa ve kış yağışları belirginse Akdeniz iklimiyle uyumlu bir görünüm oluşur. Yıl boyunca her ay yağış bulunan, sonbaharı daha yağışlı olabilen ve sıcaklık farkı kıyı koşullarına uygun ölçüde düşük kalan grafik Karadeniz iklimiyle ilişkilendirilebilir. İlkbahar yağışlarıyla öne çıkan ve yazın kuraklaşan iç kesim grafiği İç Anadolu'yla; kışın çok soğuk, yazın serin ve yaz yağışları belirgin bir grafik Erzurum-Kars'la ilişkilidir. Yazın çok

sıcak ve kurak, yağışın kışta yoğunlaştığı grafik ise Güneydoğu Anadolu'nun karasal alanlarının özelliğini yansıtabilir.

Yağışın en yüksek olduğu mevsim, yalnız yıllık toplam miktardan ayrı bir bilgidir. Örneğin iki merkezin yıllık yağış toplamı benzer olsa da birinde kış, diğerinde sonbahar yağışları baskın olabilir. Bunun yanında grafikler uzun dönemli aylık ortalamaları göstermelidir: Tek bir yılın sıra dışı kuraklığı veya aşırı yağışı, yerleşik iklim özelliklerini kendiliğinden değiştirmez. Meteoroloji Genel Müdürlüğünün 1991–2020 iklim dönemiyle çalışan sınıflandırmaları gibi dönem bilgisi belirtilmiş kaynaklar, karşılaştırmayı daha güvenilir kılar.

Türkiye'nin iklim bölgeleri birbiriyle keskin çizgilerle ayrılmadığından grafikte geçiş koşulları da görülebilir. Marmara kıyılarında veya Ege'nin iç vadilerinde birden fazla iklimin özelliklerini taşıyan merkezler bulunabilir. Yağışın zamanlamasını, sıcaklık farkını, yükselti ve denizellik bilgisini birlikte ele almak tek bir iklim etiketini zorla seçmekten daha doğru bir yorum sağlar.

Türkiye iklimi için temel ayrımlar

Akdeniz ikliminin ayırt edici özelliği kış yağışları ve yaz kuraklığı; Karadeniz iklimininki her mevsim yağış alınmasıdır. Karasal iklimin en yağışlı mevsimi her yerde aynı değildir: İç Anadolu'da ilkbahar, Erzurum-Kars'ta yaz, Güneydoğu Anadolu'da kış öne çıkar. Maki Akdeniz'in kurak yaz ortamıyla, psödomaki nemli Karadeniz'le; bozkır kurak yazlarla, yüksek dağ çayırları serin ve uygun nemli yüksek kesimlerle ilişkilidir. İndirgenmiş sıcaklık ölçüm değil, yükselti farkı giderilmiş hesap değeridir.

1.5. TOPRAK TÜRLERİ, EROZYON VE DOĞAL AFETLER

Türkiye'de toprakların dağılışı ve doğal afetlerin ortaya çıkışı; iklim, kayaç yapısı, yükselti, eğim, su koşulları ve insan faaliyetleriyle yakından ilişkilidir. Akdeniz kıyılarındaki kırmızı topraklarla Erzurum-Kars çevresindeki koyu renkli çayır topraklarının farklılaşması, aynı ülkede birbirinden farklı oluşum ortamlarının bulunduğunu gösterir. Erozyonun yoğunlaştığı alanların, heyelanların ve taşkınların coğrafi dağılışında da bu çevre koşulları önem taşır. Bununla birlikte doğal bir olayın afete dönüşmesinde yerleşim yerlerinin konumu, yapılaşma, altyapı ve hazırlık düzeyi belirleyici olabilir. Bu bölüm toprakların özelliklerini, toprağı aşındıran süreçleri ve Türkiye'deki başlıca afet türlerini nedenleriyle birlikte ele alır.

1. Toprağın oluşumu ve temel özellikleri

Toprak, kayaçların zaman içinde ayrışmasıyla oluşan mineral parçacıklarının organik maddeler, su, hava ve canlılarla birlikte oluşturduğu doğal örtüdür. Kayaçların sıcaklık farkları, donma-çözülme ve su etkisiyle parçalanması fiziksel ayrışma; minerallerinin su ve kimyasal olaylar sonucunda değişmesi ise kimyasal ayrışma olarak açıklanır. Bu süreçlerin hızı ve ortaya çıkan toprağın özellikleri bulunduğu iklime, ana kayaç türüne, eğime, canlı örtüsüne ve zamana bağlıdır.

Nemli ve sıcak ortamlarda kimyasal ayrışma genellikle daha güçlüdür. Kurak ve sıcaklık farklarının fazla olduğu alanlarda fiziksel parçalanma daha belirgin olabilir. Ancak bu iki süreç birbirini dışlamaz. Türkiye'de Karadeniz'in nemli orman yamaçları, İç Anadolu'nun yarı kurak platoları ve Doğu Anadolu'nun yüksek dağlık alanları aynı toprak oluşum koşullarına sahip değildir. Toprağın

oluşması uzun sürebildiğinden üstteki verimli tabakanın kısa sürede kaybedilmesi ciddi bir arazi sorunudur.

Toprakta canlı artıklarının ayrışmasıyla ortaya çıkan koyu renkli organik maddeye humus denir. Humus, toprağın su tutma kapasitesine ve besin maddeleri bakımından niteliğine katkı sağlar. Bununla birlikte bir toprağın tarımsal verimliliğini yalnız humus belirlemez. Toprağın derinliği, tuzluluğu, geçirgenliği, besin dengesi, sulanabilirliği ve iklimin uygunluğu da önemlidir. Örneğin organik madde yönünden zengin yüksek bir yayla toprağı, kısa büyüme dönemi nedeniyle tarımsal üretimden çok otlak olarak değerlendirilebilir.

Toprağın yapısında kum, mil ve kil gibi farklı büyüklüklerde parçacıklar bulunur. Kum oranı yüksek topraklarda su genellikle daha hızlı sızarken kil oranı yüksek topraklarda suyun hareketi daha yavaş olabilir. Bu yüzden suyun toprağa girişi ve tutulması, sadece yağış miktarıyla değil toprak yapısıyla da ilişkilidir. Eğimli bir yüzeydeki ince ve çıplak toprağın şiddetli yağış sırasında kolay taşınması, bu etkenlerin birlikte çalışmasına örnektir.

Toprak oluşumunu etkileyen etkenler

Etken	Toprak üzerindeki genel etkisi	Türkiye'den açıklama
İklim	Sıcaklık ve yağışla ayrışma, yıkanma ve nem koşullarını değiştirir	Karadeniz ile İç Anadolu topraklarının farklılaşması
Ana kayaç	Mineral bileşimi ve bazı fiziksel özellikler üzerinde etkilidir	Kalkerli alanlarda terra rossa ve rendzina örnekleri
Bitki örtüsü ve canlılar	Organik madde birikimi ve toprağın korunmasını etkiler	Çayır altında çernozyom, orman altında orman toprakları
Yer şekilleri	Eğim, drenaj ve toprağın taşınmasını belirler	Yamaçta sığ, ova tabanında birikmiş kalın topraklar
Zaman	Ayrışma ve toprak katlarının gelişmesi için gereklidir	Genç alüvyal toprak ile uzun sürede oluşmuş yerli toprak ayrımı

2. Toprak katmanları, yıkanma ve oluşumuna göre sınıflandırma

Toprak kesitinde üstten alta doğru görülen farklı katlara horizon adı verilir. Yüzeydeki organik artıkların ardından gelen A horizonu, köklerin ve organik maddenin çoğunlukla yoğunlaştığı üst katmandır. Daha aşağıda birikmenin belirginleşebildiği B horizonu, onun altında ise ayrışmış ana malzemeyi içeren C horizonu bulunabilir. Bütün topraklarda bu katmanlar eşit kalınlıkta veya tam gelişmiş durumda değildir. Yeni oluşmuş ya da sürekli taşınan topraklarda katmanlaşma zayıf kalabilir.

Yağış ve sızan su, toprağın üst kesimlerindeki bazı maddeleri çözerek daha derine taşıyabilir. Bu olaya yıkanma denir. Nemli bölgelerde yıkanma genellikle kuvvetliyken kurak alanlarda buharlaşma nedeniyle tuz veya kireç birikimi daha belirginleşebilir. Yıkanmanın fazla olması tek başına toprağın tarıma en elverişli olduğu anlamına gelmez; bazı besin maddelerinin üst topraktan uzaklaşmasına da neden olabilir.

MEB coğrafya sınıflandırmasında topraklar oluşumlarını belirleyen başlıca koşullara göre zonal, intrazonal ve azonal olmak üzere üç grupta ele alınır. Zonal topraklarda iklim ve doğal bitki

örtüsünün uzun dönemli etkisi belirgindir. İntrazonal topraklarda ana kayaç, yerel su koşulları veya tuzluluk gibi etkenler daha güçlü rol oynar. Azonal topraklarda ise taşınma ve birikme nedeniyle belirgin bir katmanlaşma henüz gelişmemiş olabilir. Bunlar öğretici genel gruplardır; gerçek arazide farklı oluşum süreçleri birlikte etkili olabilir.

Zonal, intrazonal ve azonal toprakların karşılaştırılması

Grup	Başlıca belirleyici etken	Türkiye'de tanınan örnekler
Zonal	İklim ve doğal bitki örtüsünün uzun süreli etkisi	Terra rossa, kahverengi orman, bozkır, podzol, çernozyom
İntrazonal	Ana kayaç, yerel drenaj, kil veya tuz koşulları	Rendzina, vertisol, halomorfik ve hidromorfik topraklar
Azonal	Aşınarak taşınmış malzemenin birikimi ve genç toprak gelişimi	Alüvyal, kolüvyal, regosol; eğimli alanlarda litosol

3. Türkiye'de zonal toprakların dağılışı: Terra rossa ve orman toprakları

Kırmızı Akdeniz toprakları olarak bilinen terra rossalar, Akdeniz ikliminin görüldüğü ve özellikle kalkerli kayaçların bulunduğu alanlarda gelişir. Toprağın belirgin kırmızı rengi, demir bileşiklerinin özellikleriyle ilişkilidir. Akdeniz ve Ege kıyı kuşağında, uygun kalkerli arazilerde ve Güney Marmara'nın bazı kesimlerinde örneklerine rastlanır. Terra rossa ile Akdeniz'in sert yapraklı maki örtüsü arasında iklim bakımından ilişki bulunmasına rağmen bu toprak her makiliğin altında veya her Akdeniz arazisinde aynı kalınlıkta görülmez. Kalker varlığı, yağış ve arazi eğimi de belirleyicidir.

Kahverengi orman toprakları, nemli orta kuşakta özellikle yaprak döken ormanların altında gelişen topraklardır. Türkiye'de Karadeniz kıyı kuşağı ve uygun orman yamaçları temel yayılış alanlarıdır. Dökülen yaprak ve diğer organik artıkların ayrışması humus birikimine katkıda bulunur. Ancak orman toprağının her yerde aynı verimde olduğu söylenemez. Toprak kalınlığı, dik yamaçlar ve yağışa bağlı yıkanma, kullanım imkânlarını değiştirir.

Podzol topraklar, nemli ve serin koşullarda, özellikle iğne yapraklı orman örtüsüyle ilişkili alanlarda gelişir. Türkiye'de Karadeniz dağlarının uygun yüksek ve serin kesimlerinde örnekleri bulunur. Güçlü yıkanma, bazı maddelerin üst katlardan aşağı taşınmasına neden olabilir. Podzolün görülmesi yalnız denize yakınlıkla değil yükselti, sıcaklık ve doğal orman türleriyle birlikte açıklanmalıdır. Kahverengi orman toprağı ile podzolün her ikisi de orman ortamıyla ilişkili olsa da geliştiği sıcaklık ve bitki koşulları aynı değildir.

4. Bozkır toprakları, çernozyom ve iklim–toprak ilişkisi

Kahverengi ve kestane renkli bozkır toprakları, yağışın sınırlı olduğu iç kesimlerde step bitki örtüsü altında gelişir. İç Anadolu'nun geniş yarı kurak alanları, İç Batı Anadolu ve Doğu Anadolu'nun uygun iç kesimleri başlıca örnekler arasındadır. Yıkanmanın sınırlı olması nedeniyle kireç birikimi görülebilir. Daha kurak alanlardaki kahverengi toprakların organik madde bakımından genellikle daha sınırlı olması, bozkır örtüsünün ve iklimin etkisiyle ilişkilidir. Kestane renkli bozkır toprakları görece daha fazla yağış alan geçiş kesimlerinde görülebilir.

Çernozyom, kara toprak olarak da adlandırılan ve organik madde bakımından zenginliğiyle tanınan toprak türüdür. Türkiye'deki belirgin yayılışı Erzurum-Kars platosunun yaz yağışlarıyla gelişen uzun boylu çayırlarıyla ilişkilidir. Serin koşullar organik artıkların ayrışma hızını etkileyerek humusun birikmesine katkı sağlayabilir. Çernozyomun verimli bir toprak olması, onun bulunduğu her yerde yıl boyunca yoğun tarım yapılacağı anlamına gelmez; yüksek rakım ve uzun kış dönemi tarımsal yetişme süresini sınırlar. Bu alanlarda büyükbaş hayvancılığın gelişmesi toprak, iklim ve çayır örtüsünün ortak sonucudur.

Dünya toprakları sınıflandırmasında laterit, tundra ve gerçek çöl toprakları da zonal başlık altında anlatılır. Laterit sıcak ve çok nemli tropikal ortamlara, tundra toprakları kutup çevresinin çok soğuk koşullarına, çöl toprakları çok kurak iklimlere özgüdür. Türkiye'de çernozyom, bozkır ve Akdeniz topraklarını ele alırken bu küresel türlerin Türkiye'nin yaygın topraklarıymış gibi gösterilmesi doğru değildir. İç Anadolu'daki yarı kurak bozkır ortamı, sırf yağış az diye sıcak çöl iklimiyle eşit tutulmaz.

Türkiye'nin başlıca zonal topraklarında yer–örtü eşleştirmeleri

Toprak türü	Yayılış / ortam	Ayırt edici ilişki
Terra rossa	Akdeniz–Ege kıyıları ve uygun kalkerli alanlar	Kırmızı Akdeniz toprağı; kalker ve demir bileşikleri
Kahverengi orman	Nemli Karadeniz orman alanları	Yaprak döken ağaçlar ve organik artıklar
Podzol	Karadeniz dağlarının serin, nemli yüksek kesimleri	İğne yapraklı orman ve belirgin yıkanma
Kahverengi bozkır	İç Anadolu'nun daha kurak step alanları	Kireç birikimi, sınırlı humus
Kestane renkli bozkır	İç bölgelerin görece daha yağışlı step alanları	Kahverengi bozkırdan farklı nem koşulları
Çernozyom	Erzurum-Kars'ın çayır alanları	Koyu renkli, organik maddece zengin kara toprak

5. İntrazonal topraklar: Kireç, kil, tuz ve yer altı suyunun etkisi

İntrazonal topraklarda bölgenin genel ikliminden başka ana kayaç ve yerel su koşulları güçlü rol oynar. Kalsimorfik topraklar, kireç bakımından zengin ana malzemeler üzerinde gelişen gruptur. Rendzina toprakları yumuşak kalkerli veya marnlı arazilerle ilişkilidir. Türkiye'de kalkerli toprakların bulunduğu bazı iç ve güney kesimlerde görülebilir. Rendzina ile terra rossa aynı kavram değildir: Her ikisi kalkerli malzemeyle ilişkili olabilse de biri intrazonal kalsimorfik grupta, diğeri Akdeniz iklimiyle ilişkilendirilen zonal toprak örnekleri arasında anlatılır.

Vertisol, kil oranı yüksek ve nem durumuna göre şişip büzülebilen topraklara verilen addır. Kurak dönemlerde geniş çatlaklar oluşabilir; ıslandığında şişmesi işlenmesini zorlaştırabilir. Türkiye'de Trakya, Güney Marmara ve bazı iç çanaklarda görülen bu topraklar yerel olarak kepir veya taş doğuran adıyla da bilinir. Kilce zengin bir toprağın besin içeriği yüksek olsa bile fazla su tuttuğunda veya sertleştiğinde tarım işçiliği zorlaşabilir.

Halomorfik topraklar, tuzların birikimiyle öne çıkan çorak topraklardır. Tuz Gölü çevresi gibi kapalı ve buharlaşmanın güçlü olabildiği havza tabanları örnek verilebilir. Tuzluluk, bitkilerin su almasını zorlaştırarak verimi sınırlayabilir. Hidromorfik topraklar ise taban suyunun yüksek olduğu, uzun süre suya doygun kalan bataklık ve sazlık koşullarında gelişir. Halomorfik toprakta tuz, hidromorfik toprakta suya doygunluk temel ayırt edici etkendir. Her ıslak toprak tuzlu, her tuzlu toprak da bataklık değildir.

İntrazonal toprak türleri ve temel özellikleri

Tür	Belirgin oluşum koşulu	Önemli açıklama
Rendzina (kalsimorfik)	Yumuşak kalkerli veya marnlı ana malzeme	Kireçli ana kayanın etkisi öne çıkar
Vertisol	Kil oranının yüksek olması	Kepir / taş doğuran; kuruyunca çatlayabilir
Halomorfik	Tuz birikimi ve zayıf drenaj/buharlaşma koşulları	Tuz Gölü çevresinde çoraklık örnekleri
Hidromorfik	Yüksek taban suyu, uzun süre suya doygun zemin	Bataklık ve sazlık çevreleri

6. Azonal topraklar: Alüvyal, kolüvyal, litosol ve regosol

Azonal topraklar, taşınmış malzemelerin birikmesi veya eğimli sahalarda toprağın sürekli yenilenmesi nedeniyle gelişmiş katman düzeni belirgin olmayan topraklardır. Alüvyal topraklar, akarsuların taşıdığı kum, mil, kil ve diğer malzemeleri ova, delta ve vadi tabanlarında biriktirmesiyle oluşur. Çukurova, Bafra, Çarşamba ve Ege'nin bazı geniş ova tabanları alüvyal birikimin belirgin olduğu alanlardır. Akarsuyun kaynaklandığı havzaya göre alüvyonun mineral bileşimi değişebilir; alüvyal kelimesi tek bir toprak dokusunu ifade etmez.

Alüvyal topraklar tarım açısından önemli bir potansiyele sahiptir; ancak verimlilik iklim, drenaj, sulama ve toprak işlemesi gibi diğer koşullara bağlıdır. Çukurova'da uzun yetişme dönemi ve sulama imkânları, yüksek rakımlı Erzurum Ovası'nda ise kısa ve serin yetişme dönemi söz konusudur. İki ovada da alüvyon bulunması, yetiştirilebilecek ürünleri veya bir yıldaki hasat sayısını kendiliğinden eşitlemez.

Kolüvyal topraklar, dağ ve yamaçlardan kopan malzemenin yerçekimi ve yüzey sularıyla eteklerde birikmesiyle gelişir. Genellikle malzeme daha kaba ve iri taneli olabilir. Litosoller eğimli, aşınmaya açık ve taşlı yüzeylerle ilişkilidir; toprak kalınlığı sınırlı kalabilir. Regosoller ise gevşek volkanik malzeme veya kumlu birikintiler üzerinde gelişen genç topraklardır. Türkiye'deki volkanik alanlarla bazı kum depoları bu gruba örnektir. Kolüvyal toprak etek birikimini, alüvyal toprak akarsu birikimini, litosol taşlı-sığ yamacı, regosol ise gevşek malzemeyi öne çıkarır.

Başlıca azonal toprakların oluşum ve konum farkları

Tür	Oluşum / yer	Türkiye'den genel örnek
Alüvyal	Akarsuların ova ve delta tabanındaki birikimi	Çukurova, Bafra, Çarşamba ve iç ovalar

Tür	Oluşum / yer	Türkiye'den genel örnek
Kolüvyal	Dağ ve yamaç eteklerinde taşınan malzemenin birikimi	Türkiye'nin çok sayıdaki dağ eteği
Litosol	Eğimli alandaki taşlı ve ince toprak örtüsü	Aşınmaya açık dağ yamaçları
Regosol	Volkanik kum ve gevşek kumlu malzemeler	İç ve Doğu Anadolu'nun bazı volkanik alanları

7. Toprağın verimliliği, arazi kullanımı ve korunması

Toprağın oluşum türü, ekonomik değerini etkiler ancak tek başına belirlemez. Tarımsal üretim için toprak derinliği, su tutma kapasitesi, drenaj, tuzluluk ve organik madde yanında sıcaklık ve yetişme süresi de gereklidir. Bu yüzden Çukurova'nın alüvyal düzlüğü ile Erzurum-Kars'ın çernozyomlu çayır sahaları farklı kullanımlarla öne çıkabilir. Bitki örtüsünün yoğun olduğu yerler her zaman kolay işlenen tarım arazileri değildir; ormanlı ve eğimli yamaçların tarıma açılması erozyon tehlikesini artırabilir.

Türkiye'deki ovalarda tarım alanlarının yerleşme ve sanayiyle kaplanması, geri kazanılması güç bir kaynak kaybı doğurabilir. Su kaynaklarının yanlış kullanılması da toprakta tuzluluk veya drenaj sorunlarını artırabilir. Uzun yıllar boyunca doğal süreçlerle oluşan verimli üst katmanın korunması, ürün veriminden daha geniş bir anlam taşır: Toprağın suyu tutabilmesi, bitki örtüsünü beslemesi, taşkın suyunun bir bölümünü emmesi ve ekosistemin devamlılığı açısından da gereklidir.

8. Erozyonun tanımı, su ve rüzgâr erozyonu

Erozyon, toprak veya yüzeydeki gevşek malzemenin başta su ve rüzgâr olmak üzere doğal etkenlerle aşındırılıp taşınmasıdır. Bu süreç doğada uzun dönemler boyunca görülebilir; ancak bitki örtüsünün kaldırılması, yanlış arazi kullanımı ve aşırı otlatma nedeniyle hızlandığında verimli üst toprağın kaybı önemli ölçüde artar. Erozyonu yalnız sert rüzgârın toprağı savurması olarak tanımlamak eksiktir; Türkiye'nin eğimli ve yağış alan sahalarında su erozyonu da önemlidir.

Su erozyonunda yağmur damlalarının toprağı gevşetmesi ve yüzeyden akan suyun parçacıkları sürüklemesi temel mekanizmadır. Akış geniş bir yüzeyden ince bir tabaka halinde gerçekleşebileceği gibi zamanla küçük oluklar ve daha derin oyuntular oluşturabilir. Eğim, yağışın şiddeti, toprağın yapısı ve bitki kökleriyle korunma durumu aşınmayı etkiler. Şiddetli yağışın çıplak bir yamaçta oluşturduğu toprak kaybı ile aynı yağışın orman örtüsü altındaki etkisi farklı olabilir.

Rüzgâr erozyonu özellikle bitki örtüsünün seyrek olduğu, toprağın kuru ve gevşek kaldığı geniş açık yüzeylerde ortaya çıkabilir. İç Anadolu'nun bazı kurak ve yarı kurak düzlükleri bu koşullara örnektir. Yağış azlığı tek başına şiddetli erozyon anlamına gelmez; yüzeyin bitkilerle kaplı olması, tarlanın işlenme biçimi ve rüzgârın hızı da belirleyicidir. Rüzgârın taşıdığı toprak başka yerde birikerek tarla, yol ve su kanallarını etkileyebilir.

Erozyon ile heyelan aynı olay değildir. Erozyonda çoğunlukla toprak parçacıkları su veya rüzgârla aşındırılıp taşınır. Heyelanda ise toprak, kaya veya molozdan oluşan bir kütle yerçekimi etkisiyle bir bütün halinde ya da parçalar hâlinde yamaç aşağı hareket eder. Her iki süreç araziyi değiştirebilir ve bazı yerlerde birbirini etkileyebilir; ancak oluşum biçimleri farklıdır.

9. Türkiye'de erozyonun nedenleri ve korunma yöntemleri

Türkiye'de dağlık arazi, eğim farkları, mevsimsel yağış düzensizliği ve bazı alanlarda seyrek bitki örtüsü, toprak kaybına elverişli koşullar oluşturur. Ormanın kesilmesi, maki veya ot örtüsünün yok edilmesi, meranın kapasitesinin üzerinde otlatılması ve eğim doğrultusunda yanlış sürüm yapılması erozyonu hızlandırabilir. Yalnız yağış miktarına bakmak yeterli değildir: Kısa sürede düşen çok kuvvetli yağış, zayıf örtülü bir yüzeyde ciddi aşındırma oluşturabilir.

Erozyonun azaltılmasında toprağın bitkiyle örtülü tutulması temel ilkedir. Eğimli tarım arazilerinde eğime dik, eş yükselti eğrilerine uygun sürüm ve teraslama yüzey suyunun hızını azaltabilir. Ağaçlandırma, doğal bitki örtüsünün korunması, mera ıslahı ve otlatmanın düzenlenmesi de önemli uygulamalardır. Rüzgâra açık alanlarda ağaç ve çalı kuşakları ile örtü bitkileri toprağın taşınmasını sınırlayabilir. Önlem seçimi arazinin eğimi, iklimi ve gerçek kullanım biçimine uygun olmalıdır.

Toprağın kaybı yalnız tarla verimini düşürmez. Akarsuların taşıdığı aşırı miktarda tortu baraj göllerinde birikerek depolama hacmini azaltabilir; ulaşım güzergâhlarını ve su kalitesini etkileyebilir. Toprak koruma ile havza yönetimi bu nedenle birbirine bağlıdır. Erozyonun denetimi, akarsu yatağının aşağı kesiminden başlayarak değil, suyu ve tortuyu oluşturan bütün havzayı dikkate alarak yürütülmelidir.

Erozyonu artıran koşullar ve uygun koruma yaklaşımı

Koşul	Erozyona etkisi	Koruma yaklaşımı
Eğimli ve çıplak yamaç	Yüzey suyu hızlanır, toprak taşınır	Teraslama ve bitki örtüsünü koruma
Eğime paralel sürüm	Yağmur suyuna aşağı yönlü akış yolu açabilir	Eş yükseltiye uygun/eğime dik sürüm
Aşırı otlatma	Ot örtüsü azalır, toprak açıkta kalır	Otlatma planlaması ve mera iyileştirmesi
Kuru ve gevşek açık tarla	Rüzgârla parçacık taşınması artabilir	Örtü bitkisi ve rüzgâr kıran kuşaklar
Orman ve çalı örtüsünün kaybı	Köklerin toprağı tutma işlevi azalır	Mevcut örtüyü koruma ve uygun ağaçlandırma

10. Doğal olay, tehlike, risk ve afet arasındaki ayrım

Deprem, aşırı yağış, kuraklık, heyelan veya çığ gibi doğa kaynaklı süreçlerin hepsi her meydana geldiklerinde aynı düzeyde afete yol açmaz. Doğal olay, fiziksel sürecin kendisidir. Tehlike, bu olayın belirli bir alanda zarar oluşturabilme potansiyelini ifade eder. Risk ise tehlikeyle birlikte o alanda bulunan insanları, yapıları ve diğer değerleri, bunların zarar görebilirliğini ve olası sonuçları dikkate alır. Afet, toplumun normal yaşamını ve işleyişini ciddi biçimde aksatan, kayıp ve zarar doğuran olayların sonuçlarıyla ilgilidir.

Türkiye'de yüksek deprem tehlikesi bulunan bir yerde yapılaşma koşullarının ve bina dayanımının farklı olması, muhtemel kayıpları da değiştirebilir. Benzer biçimde taşkına açık bir dere yatağının yerleşimle kaplanması, aynı yağışın zararını artırabilir. Afet riskini azaltmak yalnız olay

gerçekleştikten sonra yardım ulaştırmak değildir; yer seçimi, uygun yapılaşma, erken uyarı, eğitim ve altyapı hazırlığı olaydan önce ele alınmalıdır.

AFAD koordinasyonunda hazırlanan Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP), 2022–2030 dönemini kapsar ve çeşitli afet türlerinde önceden risk azaltma yaklaşımını temel alır. Bu ulusal plan, belirli bir günün hava tahmini veya deprem olacağına ilişkin duyuru değildir. Planın varlığı, bütün afetlerin tamamen önlenebileceği anlamına gelmez; hedef olası zarar ve kayıpların azaltılmasıdır.

Afet coğrafyasında temel kavramlar

Kavram	Açıklama	Örnek
Doğal olay	Doğada gerçekleşen fiziksel süreç	Fayın kırılmasıyla yer sarsıntısı
Tehlike	Olayın zarar oluşturma potansiyeli	Bir alanda deprem yer hareketi tehlikesi
Risk	Tehlike ile maruz kalma ve zarar görebilirliğin ilişkisi	Dayanıksız bina ve yoğun nüfusun muhtemel kaybı artırması
Afet	Toplum düzenini ciddi etkileyen zarar ve kayıp sonucu	Büyük deprem veya taşkının yaşamı aksatması
Risk azaltma	Olaydan önce zarar görebilirliği düşürme	Güvenli yer seçimi, dayanıklı yapı ve havza önlemleri

11. Depremler ve Türkiye'nin başlıca tektonik kuşakları

Deprem, yer kabuğundaki kırılma ve hareketlerin oluşturduğu enerjinin sarsıntı şeklinde yayılmasıyla meydana gelir. Türkiye, levha hareketlerinin etkili olduğu Alp-Himalaya kuşağının bir parçasıdır. Bu nedenle pek çok bölgede faylar ve deprem tehlikesi bulunmaktadır. Kuzey Anadolu Fay Sistemi, Doğu Anadolu Fay Sistemi ve Batı Anadolu'daki aktif kırık/gerilme alanları, Türkiye'nin deprem coğrafyasını anlamada temel yapılardır.

Kuzey Anadolu Fay Sistemi, Doğu Anadolu'nun kuzey kesimlerinden Marmara yönüne uzanan geniş bir fay kuşağıdır. Doğu Anadolu Fay Sistemi ise doğu ve güneydoğu kesimlerin sınırındaki başlıca etkin fay yapıları arasındadır. Batı Anadolu'da Ege'ye doğru uzanan graben alanları ve bunlarla ilişkili aktif kırıklar bulunur. Deprem tehlikesi bunlarla sınırlı değildir; fayların dağılışı ayrıntılı resmî haritalarla değerlendirilir. Bir ilin yalnız belirli bir coğrafi bölgede bulunması, o ilin bütün noktalarında aynı deprem tehlikesinin olduğu anlamına gelmez.

AFAD'ın Türkiye Deprem Tehlike Haritası, 18 Mart 2018'de yayımlanmış ve 1 Ocak 2019'da yürürlüğe girmiştir. Bu harita eski öğretici 'birinci derece–ikinci derece deprem bölgesi' yaklaşımından farklı olarak konuma göre deprem yer hareketi değerlerini gösterir. Haritanın sunduğu bilgi deprem TEHLİKESİ ile ilgilidir; belirli mahallede kaç kişinin ya da kaç binanın zarar göreceğini tek başına gösteren bir RİSK haritası değildir. Bir binanın depremdeki davranışını zemin koşulları, taşıyıcı sistem ve yapım özellikleri de etkiler.

Depremin büyüklüğü, kırılma sırasında açığa çıkan enerjiyle ilgili ölçümdür; şiddet ise sarsıntının insanlar, yapılar ve çevre üzerinde belirli bir yerde oluşturduğu etkiyi anlatır. Tek bir depremin büyüklüğü olay için tanımlanırken şiddeti farklı yerleşmelerde farklı olabilir. Depremin meydana geleceği gün ve saat, bu genel coğrafi bilgilerden çıkarılamaz. Coğrafya eğitimi açısından önemli

olan fayların genel dağılışı, tehlikenin konuma göre değişebilmesi ve zararları azaltabilecek önlemlerdir.

12. Heyelan ve kaya düşmesi: Eğimin, zeminin ve suyun etkisi

Heyelan, toprak, kaya veya moloz kütlesinin yerçekiminin etkisiyle bir yamaç boyunca yer değiştirmesidir. Yamacın eğimi, malzemenin yapısı, tabakaların konumu, suya doygunluk ve bitki örtüsü olayın gerçekleşmesinde etkili olabilir. Uzun süreli ya da şiddetli yağışların zemindeki su miktarını artırması bazı yamaçlarda kararlılığı azaltır. Deprem sarsıntısı, yamaç kesilerek yol açılması veya yanlış yapılaşma da heyelanı tetikleyebilir.

Karadeniz'in yüksek yağış alan ve eğimli bölümleri, Türkiye'de heyelanların belirgin görüldüğü sahalardır. Özellikle Doğu Karadeniz'de yağışla birlikte eğimli arazi ve yerel zemin koşulları bu tehlikeyi artırabilir. Bununla birlikte heyelan yalnız Karadeniz'e özgü değildir; Doğu Anadolu'nun ve diğer bölgelerin uygun jeolojik koşullara sahip yamaçlarında da meydana gelebilir. Her yağışlı yamaçta heyelan oluşmaması, tek başına yağışın yeterli açıklama olmadığını gösterir.

Kaya düşmesi, dik yamaç veya kayalık yüzeyden kopan blokların aşağı hareket etmesidir. Çatlaklı kayaçlar, donma-çözülme, aşınma ve sarsıntılar etkili olabilir. Heyelan ve kaya düşmesi geniş 'kütle hareketleri' grubunda birlikte değerlendirilebilir; ancak heyelanda toprak veya moloz kütlesinin kayması, kaya düşmesinde blokların koparak düşmesi ayırt edicidir. Riskli alanların belirlenmesi, yamaç drenajı ve uygun mühendislik önlemleri olayların zararını azaltmaya yardımcı olabilir.

13. Sel ve taşkın: Yağıştan arazi kullanımına uzanan süreç

Sel, suyun kısa sürede hızla akarak doğal yatağın veya olağan akış alanının dışında zarar oluşturabildiği olayları kapsar. Taşkın ise bir akarsu veya diğer su kütlesinin normal sınırlarını aşarak çevresini su altında bırakmasıyla ilişkilidir. Ani ve şiddetli yağışlar dar havzalarda hızlı akışı güçlendirebilir; uzun süreli yağış, kar erimesi veya su toplanmasının artması daha geniş akarsu taşkınlarına neden olabilir. İki kavram günlük kullanımda birbirine yaklaşsa da olayın gelişme biçimi ve suyun kaynağı bakımından ayrılabilir.

Karadeniz'de eğimli ve dar vadilerin bulunduğu bazı kesimlerde şiddetli yağış, kısa sürede yüksek akış ve sel tehlikesi oluşturabilir. Marmara, Akdeniz ve iç bölgelerde de kısa süreli kuvvetli sağanaklar ve altyapı yetersizlikleri taşkına yol açabilir. Dolayısıyla seli yalnız belirli bir deniz kıyısına özgü saymak uygun değildir. Dere yataklarının daraltılması, taşkın düzlüklerinde yapılaşma, yüzeylerin betonla kaplanması ve yetersiz drenaj doğal tehlikeyi büyütebilir.

Taşkınla mücadelede havzanın üst kesimlerinde bitki örtüsünün korunması, yatakların ve taşkın alanlarının planlanması, uygun drenaj altyapısı ve meteorolojik erken uyarılar önemlidir. Dere yatağının çevresinde yapılan düzenlemeler sorunu başka bir yerleşmeye aktarmayacak biçimde değerlendirilmelidir. Yağışın miktarı kadar süresi, düştüğü alanın genişliği, toprak nemi ve suyun akış yolu da olayı etkiler. Toprak erozyonuyla sel arasında bağlantı bulunabilse de sel sırasında her zaman aynı düzeyde toprak kaybı oluştuğu söylenemez.

14. Çığ, kaya düşmesi ve yüksek dağ koşulları

Çığ, biriken kar kütlesinin eğimli bir yamaçta dengesini kaybederek hızla aşağı hareket etmesidir. Karın birikme biçimi, tabakalar arasındaki bağ, eğim, sıcaklık değişimi ve bazı durumlarda insan hareketleri çığ oluşumunu etkileyebilir. Türkiye'de yüksek, kar alan ve eğimli dağlık sahalar, özellikle Doğu Anadolu'nun bazı bölümleri ve yüksek dağ kuşakları çığ tehlikesiyle ilişkilidir. Ancak bir alanın kar yağışının fazla olması tek başına çığın kesin meydana geleceği anlamına gelmez.

Çığ ile heyelan aynı hareket türü değildir: Çığda hareket eden ana kütle kardır; heyelanda toprak, kaya veya moloz söz konusudur. Kaya düşmesinde ise çoğu kez ayrılmış kaya blokları dik yamaçtan düşer. Bu üç olayda eğim ve yerçekimi ortak etkenler olabilir; buna karşılık harekete geçen malzeme ve tetikleyici koşullar farklıdır. Yerleşme, yol ve tesisler planlanırken bu ayrımların dikkate alınması gerekir.

15. Kuraklık, çölleşme ve toprak bozulması

Kuraklık, bir yerde yağışın normal koşullara göre belirgin biçimde azalması ve bu durumun su kaynakları ile yaşam üzerinde olumsuz etkiler oluşturmasıdır. Sürekli az yağış alan yarı kurak bir bölgenin iklim özelliği ile normalinden daha az yağış alması sonucu yaşanan kuraklık aynı kavram değildir. Örneğin İç Anadolu'nun yarı kurak iklimi uzun dönemli bir özellikken, o bölgede belirli bir yılın veya birkaç mevsimin olağandan çok daha kurak geçmesi ayrı bir olaydır.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü kuraklığı meteorolojik, tarımsal ve hidrolojik boyutlarıyla açıklar. Meteorolojik kuraklık yağışın uzun dönem ortalamasının altında kalmasıdır. Tarımsal kuraklık bitkinin kök çevresinde ihtiyaç duyduğu suyun yetersizliğini ifade eder. Hidrolojik kuraklık ise nehir, göl, baraj ve yer altı suyu düzeylerinde belirgin azalma şeklinde ortaya çıkar. Bu süreçler aynı anda başlayıp aynı anda bitmeyebilir. Yağışın normale dönmesi, yer altı suyunun ya da barajların hemen eski seviyelerine ulaşacağı anlamına gelmez.

Çölleşme, kurak ve yarı kurak alanlar başta olmak üzere arazinin iklim değişkenliği ve insan faaliyetleri sonucunda verimliliğini ve doğal işlevlerini kaybetmesiyle ilişkili bir bozulma sürecidir. Çölleşme yalnız kum tepelerinin ilerlemesi demek değildir. Aşırı otlatma, bitki örtüsünün kaybı, toprağın tuzlanması, su kaynaklarının aşırı kullanılması ve erozyon arazi bozulmasını ağırlaştırabilir. Türkiye'de tarım ve su yönetiminde kuraklıkla mücadele, toprağı koruma ve ekosistemlerin sürekliliği birbirinden ayrı düşünülemez.

Kuraklık türlerinin temel ayrımı

Tür	Belirgin gösterge	Temel sonuç
Meteorolojik kuraklık	Yağışın uzun dönem normalinin altında kalması	Su açığının başlamasına katkı
Tarımsal kuraklık	Kök bölgesinde bitki için yetersiz nem	Ürün gelişimi ve veriminde kayıp
Hidrolojik kuraklık	Akarsu, göl, baraj ve yer altı suyu düzeyinde azalma	Su temini ve enerji/sulama sorunları
Çölleşme / arazi bozulması	Toprağın ve bitki örtüsünün uzun dönemli işlev kaybı	Üretim gücü ve doğal ekosistemlerde gerileme

16. Orman yangınları ve diğer meteorolojik afetler

Orman yangını, orman ekosistemindeki yanıcı bitkisel malzemenin kontrol dışı yanmasıdır. Uzun süreli sıcak ve kurak hava, düşük nem ve kuvvetli rüzgâr yangının yayılmasını kolaylaştırabilir. Akdeniz ve Ege'nin yaz kuraklığı görülen orman alanları bu bakımdan önemlidir. Bununla birlikte yangının başlaması için bir tutuşma kaynağı gerekir; insan kaynaklı faaliyetler ve bazı doğal nedenler devreye girebilir. Yangın tehlikesi ile yangının mutlaka çıkacağına dair kesin hüküm birbirinden ayrılmalıdır.

Orman yangınları yalnız ağaç kaybına neden olmaz. Bitki örtüsünün ortadan kalkması toprak yüzeyini yağış ve rüzgâr karşısında açık bırakabilir; sonrasında erozyon ve bazı yamaçlarda yüzey akışı artabilir. Yangından etkilenen alanın doğal yapısına uygun iyileştirilmesi ve korunması, su ve toprak yönetimiyle bağlantılıdır. Aşırı otlatma ve yanlış arazi kullanımı gibi insan etkileri de yangından bağımsız olarak bitki örtüsü üzerindeki baskıyı artırabilir.

Fırtına, dolu, hortum, yıldırım, aşırı sıcak ve soğuk dalgaları da Türkiye'de görülebilen meteorolojik tehlikelerdendir. Dolu kuvvetli yükselici hava hareketleriyle oluşan buz parçalarının yere düşmesiyle; hortum ise şiddetle dönen hava sütunuyla ilişkilidir. Bir meteorolojik olayın hangi bölgede daha sık görüldüğünü anlatırken belirli bir yılın olağanüstü gözlemlerinden bütün yıllara ait kesin sonuç çıkarılmamalıdır. Meteoroloji Genel Müdürlüğünün erken uyarıları olası zararları azaltmada önemlidir.

17. Türkiye'de doğal afetlerin coğrafi dağılışı ve temel eşleştirmeler

Türkiye'nin doğal afet haritasında tek bir coğrafi değişkene bakmak yeterli değildir. Deprem tehlikesi fay ve yer hareketi koşullarıyla, heyelan eğim ve zemin özellikleriyle, taşkın havza ve yağış düzeniyle, çığ kar örtüsü ve eğimli dağlık alanlarla, kuraklık uzun süreli su açığıyla ilişkilidir. Bu tehlikelerin bulunduğu yerlerdeki insan yoğunluğu ve altyapı özellikleri, gerçekleşebilecek zararları farklılaştırır.

Karadeniz'in nemli ve dik yamaçlarında heyelan ve şiddetli yağışa bağlı sel; Doğu Anadolu'nun yüksek ve karlı dağlık sahalarında çığ; Akdeniz ve Ege'nin sıcak-kurak yaz koşullarındaki ormanlarda yangın tehlikesi öne çıkabilir. İç Anadolu'nun yarı kurak ve bitki örtüsünün seyrek olduğu bazı alanlarında rüzgâr erozyonu ve kuraklık sorunları görülebilir. Bu eşleştirmeler belirli tehlikelerin belirginleşebildiği ortamları gösterir, söz konusu olayların yalnız o bölgelerde yaşandığı anlamına gelmez.

Türkiye'de doğal tehlikelerin coğrafi ilişkileri

Olay	Başlıca oluşum koşulu	Türkiye'de belirgin örnek alan / durum
Deprem	Aktif faylar ve yer kabuğu hareketleri	Kuzey Anadolu, Doğu Anadolu ve Batı Anadolu fay alanları
Heyelan	Eğim, zemin duyarlılığı, suya doygunluk	Karadeniz'in dik ve yağışlı kesimleri; diğer uygun yamaçlar
Kaya düşmesi	Dik, çatlaklı kaya yüzeyleri ve kopmalar	Dağlık ve kayalık yamaçlar

Olay	Başlıca oluşum koşulu	Türkiye'de belirgin örnek alan / durum
Sel ve taşkın	Kuvvetli yağış, akış ve havza/yatak koşulları	Dar Karadeniz vadileri ve diğer taşkın düzlükleri
Çığ	Eğime sahip karlı dağ yamacı ve kar örtüsünün dengesizliği	Doğu Anadolu başta olmak üzere yüksek dağlar
Kuraklık	Normalin altında uzun süreli yağış ve su açığı	İç ve yarı kurak kesimler dahil çok sayıda bölge
Orman yangını	Yanıcı örtü, sıcak-kuru hava ve tutuşma kaynağı	Akdeniz–Ege ormanlarının yaz dönemi
Erozyon	Korumasız toprak, su veya rüzgârın aşındırması	Eğimli çıplak yamaçlar; kurak açık düzlükler

18. Toprak, iklim, su ve afet bilgilerinin birlikte değerlendirilmesi

Fiziki coğrafya konuları birbirinden kopuk değildir. Akdeniz'in kalkerli sahalarında terra rossa ile maki ve kızılçam ilişkisi; Erzurum-Kars'ın serin ve yaz yağışlı yüksek alanlarında çernozyom ile çayır ilişkisi; iç bölgelerde step ile kahverengi bozkır toprakları bu bağlantının örnekleridir. Delta ve ova tabanlarının alüvyal toprak bakımından zengin olması ise iklimden çok akarsuların malzeme taşıması ve biriktirmesiyle ilgilidir. Bu nedenle bir toprağın konumunu açıklarken önce onun oluşumunda hangi etkenin belirleyici olduğu değerlendirilmelidir.

Erozyon, sel ve heyelan arasında da neden-sonuç bağlantıları olabilir ancak kavramlar birbirinin yerine kullanılamaz. Şiddetli yağış, bir yamaçta yüzey toprağını sürükleyebilir; uygun başka bir yamaçta kütle kaymasını başlatabilir; dere yatağında taşkına neden olabilir. Olayların farklı sonuçlar doğurması, yüzeyin eğimi, zemin yapısı, drenaj, su toplama alanı ve bitki örtüsü gibi koşulların birlikte değerlendirilmesiyle anlaşılır.

Deprem tehlikesi bulunan yerde dayanıklı yapılaşma, heyelan duyarlılığı bulunan yerde uygun yer seçimi ve drenaj, taşkın alanında havza planlaması, erozyona açık tarım alanında toprak koruma, kuraklığa duyarlı bölgede etkili su kullanımı başlıca risk azaltma yaklaşımlarıdır. Bu uygulamalar doğal süreçleri yok etmekten çok, toplumun ve çevrenin zarar görme olasılığını ve olası zararların büyüklüğünü düşürmeyi amaçlar.

> **Önemli coğrafi ayrımlar**
>
> Zonal topraklarda iklim ve bitki örtüsü; intrazonal topraklarda yerel kayaç, tuz veya su koşulları; azonal topraklarda taşınma ve birikme öne çıkar. Terra rossa Akdeniz'in kalkerli alanlarıyla, çernozyom Erzurum-Kars çayırlarıyla, alüvyal topraklar akarsu ovalarıyla ilişkilidir. Erozyon toprak parçacıklarının taşınması; heyelan yamaç kütlesinin kaymasıdır. AFAD Türkiye Deprem Tehlike Haritası risk haritası değildir. Meteorolojik, tarımsal ve hidrolojik kuraklık farklı göstergelerle tanımlanır.

1.6. COĞRAFİ BÖLGELER VE AYIRT EDİCİ ÖZELLİKLERİ

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesi; yüzey şekilleri, iklim, bitki örtüsü ve bunlarla ilişkili beşerî özelliklerin ülke içindeki dağılışını genel çizgileriyle açıklamaya yarar. Bölge adları birer coğrafi çerçevedir; bütün yerleşmelerin aynı sıcaklıkta, aynı yükseltide veya aynı ekonomik yapıda olduğunu ifade etmez. Kıyı ile iç kesim, dağ yamacı ile ova tabanı arasında birkaç on kilometrede bile önemli farklar oluşabilir. Bu nedenle coğrafi bölgeler anlatılırken bölgenin haritadaki yeri, baskın fiziki özelliği, önemli yer adları ve alt bölümlerindeki farklılaşma birlikte değerlendirilir.

1. Coğrafi bölge kavramı ve 1941’de yapılan sınıflandırma

Coğrafi bölge, belirli doğal ve beşerî özellikler bakımından çevresindeki alanlardan ayrılan geniş yeryüzü parçasıdır. Türkiye'nin eğitimde kullanılan yedi coğrafi bölgeye ayrılması, 1941'de Ankara'da toplanan Birinci Türk Coğrafya Kongresi ile sistemli hâle getirilmiştir. Sınıflandırmada denize göre konum, yükselti ve yer şekilleri, iklim, doğal bitki örtüsü ve bunların yerleşme ile faaliyetlere etkisi dikkate alınmıştır. Bu bölgeler Marmara, Ege, Akdeniz, Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dur.

Bölge sınırları, doğada kalın çizgilerle birbirinden ayrılmış kesin duvarlar değildir. Bir dağ kuşağı, havza veya iklim değişimi çoğu zaman kademeli geçiş gösterir. Örneğin Akdeniz kıyısındaki ılıman iklimin Torosların yüksek kesimlerinde değişmesi, aynı coğrafi bölgenin içinde farklı doğal koşullar bulunabileceğini gösterir. Benzer biçimde Karadeniz kıyısındaki nemli orman kuşağı ile dağların gerisindeki iç havzalar aynı nitelikte değildir.

Yedi bölgeyi bilmek, yeryüzü şekillerini ve iklimi ayrı ayrı ezberlemekten daha geniş bir ilişki kurmayı sağlar. Karadeniz ve Akdeniz'de kıyıya paralel uzanan dağlar; Ege'de denize açılan vadiler; İç Anadolu'da geniş iç çanaklar; Doğu Anadolu'da yüksek plato ve dağlık alanlar; Güneydoğu Anadolu'da platolar ve Fırat–Dicle sistemi bölgelerin oluşumunda belirgin rol oynar.

Yedi coğrafi bölgenin ana coğrafi karakteri

Bölge	Ayırt edici fiziki görünüm	İklim ve bitki örtüsüyle temel ilişki
Marmara	Boğazlar, Marmara çevresi, alçak alanlar ve geçiş kuşağı	Karadeniz, Akdeniz ve karasal koşullar arasında geçiş
Ege	Doğu-batı doğrultulu dağlar ve çöküntü ovaları	Kıyıda Akdeniz etkisi; iç kesimde karasallık
Akdeniz	Toroslar, kıyı ovaları ve karstik araziler	Kıyıda yaz kuraklığı; maki ve kızılçam
Karadeniz	Kıyıya paralel Kuzey Anadolu Dağları	Nemli kıyılar ve orman; içte daha karasal alanlar
İç Anadolu	Geniş platolar, iç havzalar ve volkanik yükseltiler	Bozkır, karasal iklim ve yaz kuraklığı
Doğu Anadolu	Yüksek dağlar, volkanlar ve yüksek ovalar	Soğuk yüksek alanlar; çayır ve çeşitli iç iklimler

Bölge	Ayırt edici fiziki görünüm	İklim ve bitki örtüsüyle temel ilişki
Güneydoğu Anadolu	Platolar, geniş düzlükler ve Fırat–Dicle havzaları	Çok sıcak ve kurak yazlar; bozkır ve yerel meşe alanları

2. Coğrafi bölge, coğrafi bölüm, il ve işlevsel bölge ayrımı

1941'de oluşturulan yedi büyük coğrafi bölge, kendi içlerindeki farklılıklara göre geleneksel olarak 21 coğrafi bölüme ayrılır. Bölüm, bölgenin içindeki daha küçük ve kendine özgü coğrafi nitelikleri olan alandır. Örneğin Karadeniz Bölgesi'nin Batı, Orta ve Doğu Karadeniz bölümleri bulunur. Bölüm adlarının coğrafi karşılaştırmada kullanılması, bunların ayrı iller veya kamu idaresi birimleri olduğu anlamına gelmez.

İl ve ilçe, mevzuatla belirlenen yönetim alanlarıdır. Coğrafi bölge sınırı ise doğal ve beşerî özelliklerin genel dağılışına dayanır. Bazı illerin sınırları birden fazla coğrafi bölgenin veya bölümün özelliklerini kesebilir. Bu nedenle coğrafi bölgelerin il listeleri, coğrafi sınırların birebir yerine konulamaz. Bir merkez için 'Karadeniz Bölgesi' ile 'Karadeniz iklimi' ifadelerinin de aynı kapsamı taşıması gerekmez; bölgenin iç kesimi karasal özellik gösterebilir.

Meteoroloji hizmet alanları, kalkınma projeleri, istatistik bölgeleri ve akarsu havzaları farklı amaçlarla belirlenir. Örneğin Karayollarının hizmet bölgesi bir kamu hizmetinin örgütlenmesiyle; Konya Kapalı Havzası suyun toplandığı doğal alanla; Güneydoğu Anadolu Projesi ise belirli illeri kapsayan çok sektörlü bölgesel kalkınmayla ilişkilidir. Bunları yedi coğrafi bölgenin idari karşılıkları olarak değerlendirmek doğru olmaz.

Coğrafi ve yönetsel alanların karşılaştırılması

Kavram	Ayırma ölçütü	Örnek / önemli nokta
Coğrafi bölge	Doğal ve beşerî özelliklerin geniş ölçekte benzerliği	Yedi bölge; idari birim değildir
Coğrafi bölüm	Bölge içindeki daha küçük coğrafi farklılık	Doğu Karadeniz Bölümü
İl / ilçe	Yasal yönetim sınırı	Coğrafi bölge sınırına tam uymak zorunda değildir
İklim bölgesi	Sıcaklık ve yağış koşulları	Akdeniz iklimi her noktada Akdeniz Bölgesi ile çakışmaz
Havza	Suyun toplandığı ve aktığı sistem	Fırat-Dicle veya Konya Kapalı Havzası
Kalkınma / hizmet bölgesi	Proje ve kamu hizmeti amacı	GAP proje alanı; yedi coğrafi bölgenin aynısı değildir

3. Marmara Bölgesi: Konum, boğazlar ve yeryüzü şekilleri

Marmara Bölgesi, Türkiye'nin kuzeybatısında Avrupa ve Asya kıtaları üzerinde uzanır. İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Marmara Denizi bölgenin temel coğrafi unsurlarıdır. Karadeniz ile Ege arasındaki su yolu, bölgenin iki kıtaya yayılan konumunu ve ulaşım bağlantılarını açıklar. Ergene Havzası, Çatalca–Kocaeli çevresi ve Güney Marmara'nın çöküntü ovaları birbirinden farklı topoğrafik alanlardır.

Bölgenin pek çok kesiminde Doğu Anadolu ve Toroslar ölçüsünde yüksek ve kesintisiz dağ sıraları bulunmaz. Trakya'da Yıldız (Istranca) Dağları ile Ergene Ovası; Güney Marmara'da Uludağ ve çevresindeki ovalar öne çıkar. Uludağ'ın yüksek kesimleriyle Bursa Ovası'nın yan yana bulunması, bölgede yükselti ve bitki örtüsünün kısa mesafelerde değişebildiğini gösterir. Sapanca ve İznik gibi tektonik göller, Manyas ile Uluabat gölleri, Marmara çevresindeki çöküntü alanlarıyla bağlantılıdır.

Marmara'nın Susurluk sistemi gibi akarsuları ve boğazları, Kuzey Anadolu'daki büyük nehirlerin tümüyle aynı drenaj yönüne sahip değildir. Ergene, Meriç'in kolu olduğundan Ege'ye ulaşan bir sistem içindedir. Sakarya ise Karadeniz'e dökülür. Bir akarsuyun Marmara Bölgesi'ndeki topraklardan geçmesi onun mutlaka Marmara Denizi'ne döküldüğü anlamına gelmez.

4. Marmara’nın alt bölümleri ve geçiş iklimi

Marmara Bölgesi geleneksel coğrafya sınıflandırmasında Yıldız Dağları, Ergene, Çatalca–Kocaeli ve Güney Marmara bölümlerinden oluşur. Yıldız Dağları çevresinde ormanlı ve engebeli alanlar, Ergene Havzası'nda geniş tarım düzlükleri; Çatalca–Kocaeli çevresinde boğazlara ve geçiş yollarına yakın alçak-orta yükseltili alanlar; Güney Marmara'da ova, göl ve dağların bir aradalığı öne çıkar.

Marmara iklimini tek bir kalıba yerleştirmek mümkün değildir. Bölgenin Karadeniz'e dönük kıyılarında nemli koşullar belirginleşebilir; Güney Marmara'nın bazı kıyılarında Akdeniz iklimine özgü yaz kuraklığı hissedilir; Trakya içlerinde karasal özellikler güçlenir. Bu nedenle ormanlar, maki benzeri çalılıklar ve daha kuru iç alanlara ait ot toplulukları aynı geniş coğrafi bölge içinde görülebilir.

Marmara, yedi coğrafi bölge bakımından geçiş karakterinin en görünür olduğu alanlardan biridir. Bölgenin deniz yolları, boğazları ve ulaşım koridorları beşerî hayatı etkiler; ancak yüzey şekilleri, iklim ve doğal bitki örtüsü incelenirken yalnız İstanbul ve çevresinin özellikleri bütün bölgeye genellenmemelidir.

5. Ege Bölgesi: Dağ ve ovaların doğu-batı doğrultulu uzanışı

Ege Bölgesi'ni birçok kıyı bölgesinden ayıran başlıca özellik, Batı Anadolu'da dağ kütleleriyle çöküntü oluklarının genel olarak doğu-batı doğrultusunda sıralanmasıdır. Yunt Dağı, Bozdağlar ve Aydın Dağları gibi yükseltiler ile Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes ovaları bu yapının temel örnekleridir. Kırıklı yapı üzerinde gelişen grabenler zamanla akarsu alüvyonlarıyla dolmuştur. Bu nedenle bir vadi aynı zamanda tektonik çöküntü sistemiyle ilişkili olabilir.

Dağların ve vadilerin Ege kıyısına çoğunlukla dik uzanması, kıyı çizgisinin çok girintili çıkıntılı olmasına ve deniz etkisinin bazı vadi olukları boyunca içeriye sokulmasına katkıda bulunur. Bu durum Karadeniz ve Akdeniz'in birçok kesimindeki kıyıya paralel dağlardan farklıdır. Küçük yarımadalar, koylar ve körfezler Ege kıyılarının belirgin görünümünü oluşturur.

Kuzeyden güneye Bakırçay, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes sistemleri bölgenin önemli akarsu–ova eşleştirmeleridir. Gediz Manisa ve İzmir çevresiyle, Büyük Menderes Aydın çevresiyle; Küçük Menderes İzmir'in güneyindeki ova ile ilişkilidir. Akarsu ağızlarında delta ve kıyı ovası gelişebilir. Büyük Menderes'in birikimiyle Bafa Gölü'nün denizden ayrılması, kıyı görünümünün zaman içinde değişebildiğini gösterir.

Batı Anadolu'da dağ–ova–akarsu bağlantıları

Yükselti / sistem	İlişkili ova veya vadi	Temel coğrafi sonuç
Yunt Dağı ve yakın yükseltiler	Bakırçay ve Gediz çevresi	Kırıklı Batı Anadolu yapısı
Bozdağlar	Gediz ve Küçük Menderes olukları	Doğu-batı doğrultulu yükselti ve çöküntü ayrımı
Aydın Dağları	Küçük ve Büyük Menderes çevresi	Geniş ova koridorları ve kıyı bağlantısı
Büyük Menderes	Aydın Ovası ve delta çevresi	Akarsu birikimi; Bafa Gölü ilişkisi

6. Ege'nin kıyı ve iç kesimleri: İklim, doğal örtü ve bölümler

Ege Bölgesi iki ana bölümden oluşur: Ege Bölümü ile İç Batı Anadolu Bölümü. Ege Bölümü'nün kıyı ve alçak vadi kesimlerinde Akdeniz iklimi etkisiyle yazlar sıcak ve kurak, kışlar daha ılık ve yağışlıdır. Kızılçam ormanları ve maki toplulukları bu ortamla ilişkilidir. Denizellik etkisi vadiler boyunca bir miktar içerilere girebilse de yükselti arttıkça ve denize uzaklaşıldıkça sıcaklık düşer, karasal özellikler belirginleşir.

İç Batı Anadolu Bölümü'nde Kütahya, Uşak ve Afyonkarahisar çevresindeki yükseltili alanlar ile iç ovalar, kıyı Ege'den farklı kış koşulları gösterir. Bu kesimlerde don ve kar daha yaygın olabilir; doğal orman toplulukları ile daha kurak düzlükler bir arada bulunur. 'Ege Bölgesi'nin tamamında kışlar ılıktır' genellemesi, iç bölümdeki yükselti etkisini göz ardı eder.

Kıyıdaki zeytinliklerin, üzüm bağlarının veya diğer ürünlerin dağılışı iklimin ve arazi kullanımının sonuçlarını gösterir. Ancak bir ürünün bölgeyle anılması onun yalnız orada yetiştiği anlamına gelmez. Bu kitabın coğrafi bölge bölümünde ürünler, esas olarak iklim, su ve yer şekilleriyle ilişkilerini açıklamak için kullanılır; ayrıntılı üretim istatistikleri ekonomik coğrafya bölümüne aittir.

7. Akdeniz Bölgesi: Toroslar, kıyı ovaları ve karstik şekiller

Akdeniz Bölgesi Türkiye'nin güney kıyıları boyunca uzanır. Fiziki yapısının temelini Toros Dağları, kıyı ovaları ve bazı alanlardaki karstik şekiller oluşturur. Torosların pek çok yerde kıyıya paralel uzanması, denizden gelen nemli havanın dağ yamaçlarında yükselmesine ve kıyı ile iç kesimler arasında iklim farkının belirginleşmesine yol açar. Gülek Boğazı ve Sertavul Geçidi, bu dağlık kuşağın aşılmasında tarihsel olarak önemli doğal geçişlerdir.

Çukurova, Seyhan ve Ceyhan sistemlerinin birikimiyle gelişmiş geniş bir ova alanıdır. Göksu'nun Silifke çevresinde oluşturduğu delta da Akdeniz kıyısındaki önemli birikim şeklidir. Doğu kesimlerde Amik Ovası; batıda Antalya çevresindeki düzlükler bölgenin farklı ova örnekleridir. Bütün kıyı ovalarının aynı akarsu tarafından veya aynı oluşum süreciyle meydana gelmediği dikkate alınmalıdır.

Torosların kalkerli kesimlerinde lapya, dolin, uvala, polye, mağara ve yer altı suyu gibi karstik özellikler görülebilir. Teke ve Taşeli platoları ile Göller Yöresi'nin bazı alanları bu görünümle ilişkilidir. Karstik arazide suyun yer altına sızması yüzeydeki akış düzenini değiştirebilir. Bölge bütünüyle kalker araziden oluşmaz; jeolojik yapı yerel olarak çeşitlenir.

8. Akdeniz'in Antalya ve Adana bölümleri: Kıyıdan dağa geçiş

Akdeniz Bölgesi Antalya ve Adana bölümleri olarak incelenir. Antalya Bölümü, batıdaki Teke Yarımadası, kıyı ovaları, Toroslar ve Göller Yöresi'yle ilişkili yüksek alanlar arasında belirgin geçiş gösterir. Adana Bölümü'nde Çukurova, Seyhan–Ceyhan sistemi, Doğu Torosların etekleri ve doğudaki kıyı–dağ bağlantıları öne çıkar. İki bölümün ikisinde de kıyı ile dağlık iç kesimler aynı iklime sahip değildir.

Deniz seviyesine yakın kıyılarda sıcak ve kurak yazlar, ılık ve yağışlı kışlar Akdeniz ikliminin baskın özelliğidir. Kızılçam ve maki bu iklimle ilişkilendirilir; yüksek Toroslarda sıcaklık düşer, karaçam, sedir veya göknar gibi dağ ormanı türleri görülebilir. Daha yüksek kesimlerde çayırlar bulunabilir. Bir bölgenin hâkim bitki örtüsü söylenirken yükselti kuşaklarının da değiştiği unutulmamalıdır.

Kıyı ovalarının tarıma elverişliliği, uygun sıcaklık ve toprak koşullarına dayanır. Buna karşılık yaz kuraklığı nedeniyle su ihtiyacı artabilir. Çukurova'nın verimli tarım alanları ile Torosların dik ve yüksek kesimlerindeki arazi kullanımı bu sebeple farklıdır. Kıyıdan içeriye doğru uzanan bir güzergâhta sıcaklık, bitki örtüsü ve yerleşme tipi birlikte değişebilir.

9. Karadeniz Bölgesi: Kıyıya paralel dağlar ve nemli kıyı kuşağı

Karadeniz Bölgesi Türkiye'nin kuzey kıyısı boyunca batıdan doğuya uzanır. Kuzey Anadolu Dağları birçok kesimde kıyıya paralel olduğundan kıyı şeridi ile iç kesimler arasında yükselti farkları oluşur. Batıda Küre ve Ilgaz, doğuda Kaçkarlar önemli yükseltilerdir. Kıyıya yakın kesimlerde denizden gelen nemli havanın dağ yamacı boyunca yükselmesi yağışı artırabilir; dağların gerisinde daha kuru ve karasal koşullar görülebilir.

Karadeniz kıyılarının birçok kesiminde yağış yılın bütün mevsimlerine dağılır. Nemli iklim, geniş yapraklı ormanların ve uygun yükseltilerde iğne yapraklı ormanların gelişmesini destekler. Özellikle doğu kıyılarındaki yüksek yamaçlarda yağışın fazla olması, heyelan ve sel tehlikesiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu olayların afete dönüşmesinde yerleşme, yol ve arazi kullanımının da etkisi vardır.

Kıyıya dik inen kısa dereler hızlı akış gösterirken, Kızılırmak ve Yeşilırmak gibi iç havzalardan gelen uzun nehirler kıyıdaki Bafra ve Çarşamba deltalarını oluşturur. Bu büyük akarsularla Çoruh'un güzergâhı farklıdır: Çoruh Türkiye'nin kuzeydoğusunda doğar, denize Gürcistan'da dökülür. Dağların kıyıya paralel uzandığı bölge içinde dahi deltaların oluşturduğu geniş düzlükler istisna olarak öne çıkar.

10. Batı, Orta ve Doğu Karadeniz bölümlerinin ayırt edici farkları

Batı Karadeniz Bölümü'nde Küre ve Ilgaz çevresi, ormanlı dağlık alanlar ve Filyos–Bartın akarsu sistemleri dikkat çeker. Bolu ve Kastamonu'nun iç kesimleri gibi kıyıdan uzak veya yüksek sahalarda deniz ikliminin etkisi azalabilir. Bu nedenle bölgenin batısında hem nemli kıyı ortamı hem karasal özellikli iç vadiler bulunur.

Orta Karadeniz Bölümü'nde Canik Dağları'nın bazı kesimlerde görece alçalması ve Kızılırmak ile Yeşilırmak gibi nehirlerin açtığı vadiler, kıyı ve iç kesimler arasındaki coğrafi bağlantıyı etkiler. Samsun kıyısındaki Bafra ve Çarşamba ovaları bu bölümle ilişkilidir. Amasya ve Tokat çevresindeki vadi ve iç havzalarda, kıyıya göre daha sıcak yaz veya daha soğuk kış koşulları görülebilir.

Doğu Karadeniz Bölümü'nde kıyıya yakın yüksek dağlar, derin vadiler ve nemli deniz havası belirgin bir görünüm oluşturur. Rize çevresi, Türkiye'de yağışın çok olduğu alanlardan biridir. Ormanların üzerinde yüksek dağ çayırları gelişir. Yamaç eğiminin fazla olduğu alanlarda ulaşım daha zor olabilir, taşkın ve kütle hareketleri öne çıkabilir. 'Karadeniz'in tamamı aynı miktarda yağış alır' ya da 'Karadeniz'deki bütün yerleşmeler kıyı iklimindedir' genellemeleri coğrafi farklılığı gizler.

Karadeniz'in üç bölümünün temel özellikleri

Bölüm	Yeryüzü şekli / akarsu	Ayırt edici durum
Batı Karadeniz	Küre, Ilgaz, Filyos–Bartın çevresi	Ormanlı kıyı ve yüksek/karasal iç kesimler
Orta Karadeniz	Canik, Kızılırmak–Yeşilırmak, Bafra–Çarşamba	Geniş deltalar ve vadilerin kıyı–iç bağlantısı
Doğu Karadeniz	Kaçkar, eğimli kısa vadiler	Çok nemli yamaçlar; orman, yüksek çayır; heyelan ve taşkın tehlikesi

11. İç Anadolu Bölgesi: İç havzalar, platolar ve bozkır

İç Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin geniş iç kesiminde denizlere doğrudan kıyısı bulunmayan bir bölgedir. Çevre dağlarının ve denizden uzaklığın etkisiyle karasal iklim özellikleri öne çıkar. Konya, Tuz Gölü ve çevresindeki iç çanaklar; Haymana, Bozok, Cihanbeyli ve Obruk gibi platolar ile volkanik dağlar bölgenin temel yer şekillerini oluşturur. İç Anadolu'nun tamamı deniz seviyesine yakın alçak bir düzlük değildir; geniş ovalar ve platolar farklı yükseltilerde bulunur.

Bölgenin çok sayıda yerinde yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk geçer. Yağışlar özellikle ilkbaharda belirginleşir; doğal bitki örtüsünde bozkır geniş alanlarla ilişkilidir. Bununla birlikte dağların eteklerinde ve daha elverişli yağış alan yerlerde meşe, karaçam gibi ağaç toplulukları da görülebilir. Orman tahribi sonucunda ortaya çıkan antropojen bozkır ile iklim nedeniyle gelişen doğal bozkır aynı kavram değildir.

Kızılırmak, İç Anadolu'nun geniş alanlarını dolaşıp Karadeniz'e ulaşır; Konya Kapalı Havzası'nın suları ise denize çıkış bulmaz. Aynı bölgede açık ve kapalı akarsu havzalarının birlikte bulunabilmesi, coğrafi bölge sınırlarıyla su bölümü çizgilerinin farklı olduğunu gösterir. Tuz Gölü'nün kapalı havza içinde yer alması, buharlaşma ve su kimyası bakımından önemlidir.

12. İç Anadolu'nun dört bölümü ve volkanik alanları

İç Anadolu geleneksel olarak Yukarı Sakarya, Konya, Orta Kızılırmak ve Yukarı Kızılırmak bölümlerine ayrılır. Yukarı Sakarya; Ankara, Eskişehir ve çevresindeki akarsu bağlantıları ve platolarla; Konya Bölümü, geniş iç çanak ve Konya Ovası'yla ilişkilidir. Orta Kızılırmak Bölümü'nde Kayseri, Nevşehir ve Kırşehir çevresindeki düzlükler ile volkanik yükseltiler önem taşır. Yukarı Kızılırmak Bölümü ise Sivas ve çevresindeki daha yüksek, karasal alanlarla ilişkilidir.

Erciyes, Hasan Dağı, Melendiz ve Karadağ bölgedeki volkanik kütlelerin başlıca örnekleridir. Özellikle Nevşehir çevresinde volkanik tüf gibi kolay aşınabilen malzemenin akarsu ve rüzgârla aşınması peribacaları gibi şekillerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bir bölgede volkanik dağ bulunması, oranın her kesiminin günümüzde etkin volkanik faaliyet altında olduğu anlamına gelmez.

Karasal iklim, tahıl tarımı ve otlak kullanımı gibi özelliklerle ilişkilidir; ancak tarımsal üretim sulama imkânlarına, toprak yapısına ve teknolojiye de bağlıdır. Konya'da geniş tarımsal düzlükler, Kapadokya çevresinde aşınım şekilleri ve Sivas çevresinde yüksek platolar bulunması, İç Anadolu içinde tek tip bir manzara olmadığını gösterir.

İç Anadolu'nun bölümleri ve coğrafi eşleştirmeler

Bölüm	Öne çıkan alanlar	Ayırt edici ilişki
Yukarı Sakarya	Ankara–Eskişehir çevresi	Sakarya havzası ve platolar
Konya	Konya Ovası, Tuz Gölü çevresi	İç çanak, kapalı drenaj ve kuraklık
Orta Kızılırmak	Kayseri–Nevşehir–Kırşehir çevresi	Erciyes, Hasan Dağı ve volkanik araziler
Yukarı Kızılırmak	Sivas ve yüksek yakın çevresi	Daha yüksek karasal alanlar; Kızılırmak kaynak yöresi

13. Doğu Anadolu Bölgesi: Yüksek alanlar, volkanik kütleler ve nehir kaynakları

Doğu Anadolu, geniş yüksek dağlık alanları, platoları ve çevrelerine göre düz ova tabanlarıyla tanınır. Türkiye'nin ortalama yükseltisinin doğuya doğru artması bu bölgede açık biçimde görülür. Ağrı Dağı, Süphan, Tendürek ve Nemrut volkanik kökenli önemli yükseltilerdir; Hakkâri çevresindeki Cilo–Sat (Buzul) Dağları ise yüksek dağlık kuşağın önemli örneklerindendir. Erzurum, Erzincan, Muş ve Pasinler ovaları kendi çevrelerine göre düz olmakla birlikte deniz seviyesinden yüksek olabilir.

Bölgedeki akarsu kaynakları farklı deniz ve iç havzalara yönelir. Fırat ve Dicle sistemleri güneyde Basra Körfezi'ne ulaşan dış havzalarla, Aras ve Kura Hazar'a yönelen drenajla ilişkilidir. Çoruh'un Türkiye'nin kuzeydoğusunda doğmasına rağmen Karadeniz'e Gürcistan'da ulaşması da sınır aşan akarsu örneğidir. Van Gölü ise yüzeyden açık deniz bağlantısı olmayan kapalı havzada bulunur. Bu nedenle Doğu Anadolu'daki bütün suların aynı denize döküldüğü söylenemez.

Uzun ve sert kışlar bölgenin önemli iklim özelliklerinden olsa da Doğu Anadolu'nun tamamı aynı sıcaklık düzenini göstermez. Yüksek Erzurum–Kars sahalarında yazın yağış ve çayır örtüsü belirginken, çevresine göre alçakta kalan Iğdır veya Malatya çevresinde farklı sıcaklık ve kuraklık koşulları görülür. Yükselti farkları ulaşım, tarım, yerleşme ve doğal bitki örtüsüne birlikte yansır.

14. Doğu Anadolu'nun dört bölümü ve yerel farklılıkları

Doğu Anadolu, Yukarı Fırat, Erzurum–Kars, Yukarı Murat–Van ve Hakkâri bölümlerine ayrılır. Yukarı Fırat Bölümü'nde Erzincan, Elazığ ve Malatya çevresindeki havzalarla Fırat kolları önem taşır. Nispeten alçak iç çanaklarda bölgenin yüksek kuzeydoğusuna göre daha ılıman koşullar görülebilir. Erzurum–Kars Bölümü ise yüksek plato yüzeyleri, soğuk kışlar ve yaz yağışlarıyla gelişen çayırlarıyla öne çıkar.

Yukarı Murat–Van Bölümü'nde Murat Nehri sistemi, Ağrı ve çevresindeki yüksek volkanik kütleler ile Van Gölü Havzası coğrafi görünümü belirler. Van Gölü'nün kapalı havza niteliği, gölün sodalı suyu ve oluşumundaki tektonik–volkanik süreçlerle ayrı ayrı ilişkilidir. Hakkâri Bölümü'nde ise yüksek dağ sıraları ve derin vadiler baskındır; yer şekilleri ulaşım ve yerleşme alanlarını sınırlar.

Bölgenin bir kesiminde yüksek ve geniş çayırlar, başka kesiminde dağ ormanları veya seyrek bozkır görünümü bulunabilir. Bu çeşitlilik, 'Doğu Anadolu'nun tamamı ormansızdır' veya 'bütün doğu illerinin iklimi Erzurum ile aynıdır' gibi genellemelerin neden yetersiz olduğunu açıklar. Akarsu yönleri, yükseklik ve havza konumları bölüm bazında değerlendirilmelidir.

Doğu Anadolu bölümleri ve önemli ayrımlar

Bölüm	Coğrafi örnek	Baskın nitelik
Yukarı Fırat	Erzincan–Elazığ–Malatya havzaları	Fırat kolları; değişen yükselti ve iç havza iklimi
Erzurum–Kars	Erzurum, Kars ve Ardahan yüksek sahaları	Soğuk kış, yaz yağışları, geniş çayırlar
Yukarı Murat–Van	Murat havzası, Ağrı çevresi, Van Gölü	Volkanik yükseltiler, kapalı göl havzası
Hakkâri	Cilo–Sat ve çevresindeki yüksek dağlar	Yüksek engebelilik, derin vadiler ve kar koşulları

15. Güneydoğu Anadolu Bölgesi: Platolar, ovalar ve yaz kuraklığı

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin güneydoğusunda, Güneydoğu Torosların güneyinde uzanan geniş plato ve ova alanlarıyla tanınır. Gaziantep ve Şanlıurfa platoları, Diyarbakır Havzası ve Mardin Eşiği bölgenin ayırt edici yer şekilleri arasındadır. Diyarbakır ile Şanlıurfa çevresinin aynı yükselti ve arazi yapısında olduğu söylenemez. Karacadağ, volkanik kökenli yayvan görünümüyle bölgedeki özel yükselti örneklerindendir.

Bölgede yaz mevsimi genellikle çok sıcak ve kuraktır; yağışlar daha çok kış döneminde toplanır. Yaz kuraklığı doğal bozkır örtüsünü yaygınlaştırır. Yağışın arttığı yükseltilerde veya bölgenin kuzey kenarına yakın alanlarda meşe toplulukları bulunabilir. Kışın sıcaklık ve yağış koşulları kuzeydeki yüksek alanlarla güneydeki alçak düzlüklerde aynı değildir. Bu nedenle bölgeyi yalnız 'çöl' olarak tanımlamak doğru olmaz.

Fırat ve Dicle nehirleri, bölgenin su kaynakları ve havza yapısı bakımından önemlidir. Fırat'ın geçtiği alanlarla Dicle ve kollarının toplandığı alanlar birbirinden farklı akarsu sistemleridir. Tarımsal sulama koşullarının değişmesi bazı ovalarda üretim desenini etkileyebilir; ancak yaz sıcaklığının

yüksek olması, yeterli su bulunduğu anlamına gelmez. Akarsu kaynakları, yağış ve sulama imkânları birlikte düşünülmelidir.

16. Orta Fırat ve Dicle bölümleri; GAP'ın coğrafi temeli

Güneydoğu Anadolu iki ana bölüme ayrılır: Orta Fırat Bölümü ve Dicle Bölümü. Orta Fırat Bölümü, Fırat sisteminin etkili olduğu batı kesimler ve Gaziantep–Şanlıurfa çevresiyle ilişkilidir. Dicle Bölümü ise Diyarbakır Havzası, Batman ve Dicle sistemiyle ilişkilidir. Karacadağ iki farklı drenaj alanının yakınında konumlanır. Bir ilin tamamını yalnız tek nehir havzasına ait saymak, doğal su bölümü sınırları dikkate alınmadığında yanıltıcı olabilir.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Fırat–Dicle havzaları ile Yukarı Mezopotamya ovaları üzerindeki su ve toprak kaynaklarının değerlendirilmesiyle başlayan, daha sonra tarım, enerji, altyapı ve sosyal gelişme boyutları eklenen bölgesel kalkınma programıdır. GAP Bölge Kalkınma İdaresinin resmî tanımına göre proje alanı dokuz ili kapsar: Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak. Bu dokuz illik proje alanı, 1941 coğrafi bölge haritasındaki sınırların yerini alan yeni bir coğrafi bölge tanımı değildir.

Fırat üzerindeki Atatürk ve diğer büyük barajlar, suyun enerji ve sulama amacıyla kullanılmasına örnektir. Dicle ve havzasındaki tesisler de benzer işlevler üstlenir. Ancak barajların varlığı bütün tarım alanlarının otomatik olarak sulandığı anlamına gelmez. Sulama şebekesinin ulaşımı, toprak koşulları, enerji, su yönetimi ve sürdürülebilirlik, su kaynaklarının fiilî kullanımını belirler. Proje hedefleri ile belirli bir tarihte gerçekleşmiş yatırımlar da farklı veriler olarak değerlendirilmelidir.

Güneydoğu Anadolu'da fiziki coğrafya–su bağlantısı

Alan / oluşum	Yer–özellik ilişkisi	İlişkili sonuç
Gaziantep ve Şanlıurfa platoları	Geniş ve parçalanmış plato yüzeyleri	Tarım alanları ve kurak yaz koşulları
Diyarbakır Havzası	Dicle sistemine bağlı çanak ve düzlükler	Akarsu ve sulama ilişkisi
Karacadağ	Yayvan volkanik kütle	Bölgedeki yükselti ve drenaj farklılığı
Orta Fırat Bölümü	Fırat ve kollarının etkili olduğu alanlar	Barajlar ve GAP sulamaları
Dicle Bölümü	Dicle, Batman ve diğer kollar	Su kaynakları, tarım ve enerji ilişkisi

17. Yedi bölgenin birlikte karşılaştırılması: Dağlar, iklim ve akarsular

Türkiye'de benzer coğrafi etkenler farklı bölgelerde farklı sonuçlar verebilir. Karadeniz ve Akdeniz'de dağların kıyıya paralel uzanması, kıyı–iç kesim iklim farkını belirginleştirir; Ege'de vadilerin denize açılması deniz etkisinin bazı kesimlerde daha içerilere taşınmasına yardımcı olur. İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da yaz kuraklığı ortak bir özellik olsa da yağışın mevsimsel dağılışı, yaz sıcaklığı ve yükselti birbirinin aynısı değildir.

Türkiye'nin doğusundaki yüksek alanlar ile batıdaki daha alçak havzalar, yalnız ortalama sıcaklığı değil kar örtüsü süresini ve suyun yıl içindeki akımını da etkiler. Doğu Anadolu'da kar erimesi birçok akarsuyun rejiminde belirgin rol oynarken Karadeniz'in nemli kıyılarında yağış yıl boyunca

sürebilir. Güneydoğu Anadolu'da ise yaz kuraklığı nedeniyle sulama ve havza yönetimi daha görünür bir ihtiyaç olabilir.

Bir bölgenin ayırt edici özelliğini belirlemek için en güvenilir yaklaşım tek bir bitki veya ürün adı değil, birlikte görülen özelliklerdir. Örneğin kızılçam ve maki, yaz kuraklığıyla birlikte değerlendirilir; çayır örtüsü, yüksek ve yaz yağışlı Erzurum–Kars koşullarıyla; Bafra ve Çarşamba deltaları, Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın Karadeniz'e ulaşmasıyla açıklanır. Bu ilişkiler aynı zamanda önceki dağ, akarsu, iklim ve toprak konularının coğrafi bölgeler düzeyinde birleştirilmesini sağlar.

Yedi coğrafi bölgenin örnek eşleştirmeleri

Bölge	Belirgin yer şekli / su kaynağı	Temel ayırt edici açıklama
Marmara	Boğazlar; Ergene; Uludağ; Marmara gölleri	İki kıta, çok yönlü geçiş koşulları
Ege	Gediz–Menderes ovaları, Bozdağlar	Kıyıya dik dağ–ova sistemi ve girintili çıkıntılı kıyı
Akdeniz	Toroslar, Çukurova, Göksu Deltası	Kıyıya paralel dağlar, karst, yaz kuraklığı
Karadeniz	Kaçkarlar, Bafra–Çarşamba deltaları	Nemli kıyılar; içte yüksek/karasal alanlar
İç Anadolu	Konya Havzası, Tuz Gölü, Erciyes	Geniş iç çanaklar, karasal iklim, volkanik yüzeyler
Doğu Anadolu	Ağrı, Erzurum–Kars, Van Gölü	Yüksek dağlar, soğuk kışlar, farklı drenaj sistemleri
Güneydoğu Anadolu	Şanlıurfa Platosu, Karacadağ, Fırat–Dicle	Plato ve ova alanları, sıcak/kurak yaz, su projeleri

18. Coğrafi bölümlerin genel dağılışı ve sınırları okuma

Türkiye'nin yedi bölgesi içindeki 21 bölüm, her bölgenin tamamının aynı özellikte olmadığını göstermek için kullanılan ara ölçekteki coğrafi sınıflandırmadır. Marmara'nın kuzeyi ile güneyini, Ege'nin kıyı bölümü ile İç Batı Anadolu'yu, Karadeniz'in üç kıyı kesimini ve Doğu Anadolu'nun farklı yüksek havzalarını ayırmak bu yöntemin başlıca yararıdır. Bölüm isimlerinin bir kısmı akarsu havzasına veya dağ sistemine dayansa da bölüm sınırı daima o havzanın tam sınırıyla çakışmayabilir.

Haritalarda bölge sınırlarının çizildiği konum, il sınırlarını ve modern hizmet bölgelerini aynen izlemek zorunda değildir. Ayrıca haritada tek renkle gösterilen geniş bir bölgede topoğrafik yükselti, nem ve bitki örtüsü yerel olarak değişebilir. Bu nedenle bölge adıyla başlayan bir değerlendirme, gerekli olduğunda kıyı–iç kesim, ova–dağ ve alçak–yüksek alan ayrımıyla tamamlanmalıdır.

Yedi coğrafi bölge ve geleneksel 21 bölüm

Coğrafi bölge	Coğrafi bölümler	Bölüm sayısı
Marmara	Yıldız Dağları; Ergene; Çatalca–Kocaeli; Güney Marmara	4
Ege	Ege; İç Batı Anadolu	2
Akdeniz	Antalya; Adana	2
Karadeniz	Batı Karadeniz; Orta Karadeniz; Doğu Karadeniz	3
İç Anadolu	Yukarı Sakarya; Konya; Orta Kızılırmak; Yukarı Kızılırmak	4
Doğu Anadolu	Yukarı Fırat; Erzurum–Kars; Yukarı Murat–Van; Hakkâri	4
Güneydoğu Anadolu	Orta Fırat; Dicle	2
TOPLAM	7 coğrafi bölge içinde geleneksel coğrafi bölümler	21

Bölge, iklim, havza ve yönetim ayrımı

Yedi coğrafi bölge 1941'de yapılan coğrafi sınıflandırmaya dayanır; iller, akarsu havzaları, MGM/KGM hizmet bölgeleri veya GAP'ın dokuz illik proje alanı ile birebir eş değildir. Aynı bölgenin kıyı ve iç kesimleri farklı iklim gösterebilir. Karadeniz'de nemli kıyı ve iç havzalar; Ege'de kıyı–İç Batı Anadolu; Akdeniz'de kıyı–Toroslar; Doğu Anadolu'da yüksek Erzurum–Kars ve daha alçak iç havzalar ayrımı korunmalıdır.

1.7. HARİTA BİLGİSİ, YÖN, ÖLÇEK VE KONUM YORUMLAMA

Harita, yeryüzünün tamamının veya bir bölümünün, belirli kurallar ve uygun bir ölçek kullanılarak düzlem üzerinde gösterilmesidir. Türkiye'nin kıyı çizgisini, dağ sıralarını, il sınırlarını veya nüfus dağılışını aynı tür haritayla aynı ayrıntıda incelemek mümkün değildir. Haritanın sağladığı bilgi, hangi amaçla hazırlandığına, ölçeğine, işaretlerine ve kullanılan gösterim yöntemine bağlıdır. Bu nedenle bir harita yalnız yer adı bulma aracı değil; uzaklık, yön, yükselti, coğrafi dağılış ve konum arasındaki ilişkileri değerlendirme aracıdır.

Harita okuma becerisi, önce haritada neyin gösterildiğini belirlemeyi, ardından ölçülebilir bilgiyi yorumdan ayırmayı gerektirir. Örneğin fiziki haritada bir ovanın yeşil renkle gösterilmesi, o alanın ormanlık olduğunu değil, genellikle çevresine göre alçak yükselti basamağında bulunduğunu anlatır. Benzer biçimde iki kent arasında haritada çizilen doğru, şehirler arasındaki kara yolunun gerçek güzergâhı değildir. Aşağıda haritanın temel bileşenleri, hesaplama mantığı ve Türkiye haritalarından çıkarılabilecek sonuçlar birlikte ele alınmıştır.

1. Haritanın temel özellikleri ve bir haritayı oluşturan öğeler

Harita, belirli bir alanın kuş bakışı görünümünü ölçekli olarak düzleme aktarır. Bir çizimin ölçekli olması, harita üzerindeki uzunlukların gerçek uzunluklara belirli bir oranda karşılık gelmesidir. Bir kroki ise günlük kullanımda yerleri ve aralarındaki ilişkileri gösterebilir; ancak her kroki ölçülebilir bir ölçek taşımaz. Bu ayrım, çizimden güvenilir uzaklık veya alan hesabı yapılıp yapılamayacağını belirler.

Haritanın başlığı, hangi alanın ve hangi konunun gösterildiğini açıklar. Yön oku, özellikle kuzeyin kâğıdın üst tarafında olmadığı çizimlerde önem taşır. Ölçek, harita ile arazideki yatay uzunluk ilişkisini verir. Lejant (açıklama/işaret anahtarı), renk ve sembollerin anlamını tanımlar. Coğrafi koordinat çizgileri ve kenar değerleri bir yerin dünya üzerindeki konumunu belirlemeye yardımcı olur. Haritanın tarih ve veri kaynağı, özellikle nüfus, ulaşım, idari sınır veya afet temalı haritalarda bilginin hangi döneme ait olduğunu gösterir.

Haritada aranan öğe ve işlevi

Öğe	Ne açıklar?	Yorumda dikkat edilecek nokta
Başlık	Yer ve konunun kapsamı	Fiziki harita ile tematik harita aynı amacı taşımaz
Ölçek	Harita ve arazi uzunluğu ilişkisi	Birimler ortaklaştırılmadan hesap yapılamaz
Yön oku	Haritadaki kuzey doğrultusu	Her haritada sayfanın üstü otomatik olarak kuzey değildir
Lejant	Renk, çizgi ve sembollerin anlamı	Renkler haritanın konusuna göre farklı anlamlar taşır
Koordinat çizgileri	Enlem ve boylamla konum	Enlem ile boylam birbirine karıştırılmaz
Tarih ve kaynak	Verinin ait olduğu dönem ve üretici	Değişken veriler güncellik kontrolü gerektirir

2. Kullanım amacına göre haritalar: Genel ve tematik haritalar

Genel haritalar, bir yerin temel doğal ve beşerî özelliklerini birlikte gösterebilir. Fiziki haritalar, topoğrafya haritaları ve siyasi/idari haritalar bu grupta değerlendirilir. Fiziki haritalarda yükselti ve yeryüzü şekilleri öne çıkarken siyasi haritalarda ülke sınırları, idari haritalarda il veya diğer yönetim sınırları ağırlıktadır. İdari bir çizginin haritada görünmesi, o çizginin sıradağ, akarsu havzası veya iklim sınırıyla aynı olduğu anlamına gelmez.

Tematik haritalar, belirli bir olay veya özelliğin yeryüzündeki dağılışını gösterir. Nüfus yoğunluğu, yıllık yağış, sıcaklık, tarım ürünü üretimi, maden yatakları, deprem tehlikesi ve ulaşım ağları farklı tematik haritaların konuları olabilir. Bir tematik haritada gösterilen renklerin anlamı, haritanın kendi lejantına bağlıdır. Nüfus yoğunluğu haritasındaki koyu renk yüksek nüfus yoğunluğunu temsil edebilirken yükselti haritasındaki koyu kahverengi yüksek dağlık alanı gösterebilir. Aynı renkten aynı coğrafi sonuç çıkarılamaz.

Tematik haritalarda değerler toplam sayı, oran, yoğunluk veya sınıflandırma biçiminde verilebilir. İl nüfuslarının toplamını gösteren bir harita ile kilometrekareye düşen kişi sayısını gösteren harita farklı sorulara cevap verir. Geniş yüzölçümlü bir ilin toplam nüfusu fazla olsa bile nüfus yoğunluğu daha küçük bir ilden düşük olabilir. Gösterim biçiminin kontrol edilmesi, haritadan yapılacak karşılaştırmanın ilk adımıdır.

Harita türü, gösterdiği bilgi ve doğru yorum

Harita türü	Başlıca içerik	Tek başına kanıtlamadığı bilgi
Fiziki	Yükselti, su ve yer şekilleri	Tarım ürünü miktarı veya bitki örtüsünün tamamı
Siyasi/idari	Devlet ve yönetim sınırları	İklim veya akarsu havzası sınırı
Topoğrafya	Eşyükselti ve arazi şekli ayrıntıları	Güncel bina/yol varlığının kesinliği (harita tarihine bağlıdır)
Nüfus yoğunluğu tematik	Birim alana düşen kişi	Toplam nüfusun sıralaması
İklim/yağış tematik	İklim elemanlarının mekânsal dağılışı	Tek bir günün hava durumu
Tehlike tematik	Belirli bir tehlikenin coğrafi dağılışı	Maruziyet ve yapı kırılganlığı bilinmeden toplam risk

3. Harita projeksiyonları ve gösterimden kaynaklanan bozulmalar

Dünya'nın küreye yakın eğri yüzeyini düz bir kâğıda hatasız aktarmak mümkün değildir. Harita projeksiyonu, bu aktarım için kullanılan matematiksel yöntemdir. Farklı projeksiyonlar açı, alan, uzaklık ve şekil özelliklerinden bazılarını korumaya öncelik verir; bunların tümünü bir dünya haritasında aynı anda kusursuz göstermek mümkün değildir. Uygun yöntem, haritanın amacı ve gösterilecek alanın konumuna göre seçilir.

Silindirik projeksiyonların tanıtıcı örneğinde ekvator çevresi daha az bozulurken kutuplara yaklaşıldıkça bozulma belirginleşir. Özellikle yaygın Merkator türü silindirik gösterimde yüksek enlemlerdeki alanlar gerçekte olduğundan büyük görünebilir. Konik projeksiyonlar orta enlem kuşaklarının haritalarında kullanışlıdır; haritalanan alandan uzaklaştıkça bozulma değişebilir. Düzlem (azimutal) projeksiyonlar ise seçilen temas veya merkez noktasına yakın alanlarda avantaj sağlayabilir; kutup çevresinin gösteriminde yaygın örnekleri bulunur.

Bir projeksiyonun silindirik, konik veya düzlem olması, tek başına haritadaki bütün açıların ya da bütün alanların korunduğu anlamına gelmez. Bu üç ad, projeksiyonların genel kurulum biçimlerini ifade eder; hangi geometrik özelliğin korunduğu kullanılan özel projeksiyona bağlıdır. Dünya haritasında Grönland'ın büyük görünmesi, gerçek yüzölçümünün Afrika'ya yaklaştığı sonucunu vermez. Türkiye gibi orta enlemlerde yer alan bir ülkenin bölgesel haritasında uygun konik veya başka bölgesel projeksiyonların seçilmesi bu nedenle anlamlıdır.

Yaygın projeksiyon ailelerinin temel kullanımı

Projeksiyon ailesi	Uygun görülen alan veya amaç	Temel sınırlılık
Silindirik	Ekvator çevresi; bazı dünya haritaları	Özellikle kutuplara gidildikçe biçim/alan bozulması artabilir
Konik	Orta enlem kuşakları; bölgesel haritalar	Standart enlem kuşağından uzaklaşınca hata değişir
Düzlem (azimutal)	Kutup çevresi; merkezli haritalar	Merkezden uzaklaşınca seçilen özelliğe göre bozulma artabilir

4. Ölçeğin anlamı, kesir ve çizgi ölçeğin okunması

Ölçek, haritadaki uzunluğun arazideki yatay uzunluğa oranıdır. Kesir ölçek 1/100.000 veya 1:100.000 biçiminde yazılabilir. Bu gösterim, haritadaki 1 santimetrenin arazide 100.000 santimetreye, yani 1 kilometreye karşılık geldiği anlamına gelir. Ölçeğin payında ve paydasında aynı uzunluk birimi esas alınır; paydada yalnız sayı bulunması, birim dönüşümünü gereksiz kılmaz.

Çizgi ölçek, haritada eşit bölümlere ayrılmış bir çizgi üzerinde gerçek uzaklıkları belirtir. Örneğin 0, 5, 10 ve 15 km işaretlerinin eşit uzaklıklarla yerleştirildiği bir çizgi ölçekte ardışık iki işaret arasındaki mesafe, doğru basılmış haritada 5 kilometreyi gösterir. Çizgi ölçek harita aynı oranda büyütülüp küçültüldüğünde birlikte değişebildiği için güncel baskının veya dijital ekran görüntüsünün ölçülmesinde kesir ölçeğe göre önemli bir üstünlük sağlayabilir. Ancak çizginin kendisi kesilirse veya harita orantısız biçimde esnetilirse bu güvenilirlik ortadan kalkar.

Kesir ölçekteki paydanın küçülmesi, ölçeğin büyümesi demektir. 1/25.000, 1/100.000'den daha büyük ölçektir; çünkü aynı gerçek uzunluk kâğıtta daha fazla yer kaplar. Büyük ölçekli haritada daha dar alan daha ayrıntılı, küçük ölçekli haritada daha geniş alan daha az ayrıntılı gösterilir. Ayrıntı farkı yalnız sayısal değil, çizim tercihleriyle de ilgilidir: küçük ölçekli haritalarda küçük koylar, virajlar veya yerleşmeler birleştirilerek ya da sembolle gösterilerek genelleştirilebilir.

Kesir ölçeğin uzaklık karşılıkları

Kesir ölçek	Haritada 1 cm	Görüntülenen alan ve ayrıntı ilişkisi
1/25.000	250 m	Daha dar alan, yüksek ayrıntı
1/100.000	1 km	Orta ayrıntı düzeyi
1/250.000	2,5 km	Daha geniş alan ve azalan ayrıntı
1/500.000	5 km	Geniş alan, daha fazla genelleştirme
1/1.000.000	10 km	Çok geniş alan, daha az ayrıntı

5. Haritada uzunluk, ölçek değiştirme ve alan hesabı

Kesir ölçekle uzaklık hesabında temel ilişki şöyledir: Arazideki yatay uzaklık = haritada ölçülen uzunluk × ölçek paydası. İşlemin ilk sonucu, haritada kullanılan uzunluk birimi cinsindendir. Harita üzerindeki 4 santimetre, 1/250.000 ölçekli bir haritada 4 × 250.000 = 1.000.000 santimetrelik gerçek yatay uzaklığa karşılık gelir. 100.000 santimetre 1 kilometre olduğundan sonuç 10 kilometredir. Bu, çizgi üzerindeki iki noktanın kuş uçuşu veya haritada izlenen çizgiye karşılık gelen yatay uzunluğudur; arazide yokuşlu bir yolda gidilen mesafe bu değere eşit olmak zorunda değildir.

Aynı bağıntı tersinden de kullanılabilir: Haritadaki uzunluk = gerçek yatay uzaklık / ölçek paydası. Örneğin 30 kilometrelik bir kuş uçuşu mesafe 3.000.000 santimetredir. 1/1.000.000 ölçeğinde haritada 3 santimetre yer kaplar. Gerçek uzunluk ve haritadaki uzunluk biliniyorsa ölçek paydası, aynı birim kullanılarak gerçek uzunluğun harita uzunluğuna bölünmesiyle bulunur.

Aynı yerin 1/200.000 ve 1/400.000 ölçekli iki haritasında görünüm boyutu karşılaştırıldığında, aynı arazideki yatay uzunluk birinci haritada ikinci haritaya göre iki kat büyüktür. Bir haritanın fiziksel büyüklüğünü veya ekranda büyütme oranını değiştirmek, kaynak verinin ayrıntı düzeyini otomatik olarak artırmaz. Dijital haritada yakınlaştırma yapılması, gösterilmemiş küçük bir akarsuyun gerçekte bulunmadığını göstermez.

Alan hesabında ölçek paydasının karesi kullanılır: Gerçek izdüşüm alanı = haritadaki alan × (ölçek paydası)^2. Çünkü alan iki boyutlu bir büyüklüktür. Örneğin 1/500.000 ölçeğinde 1 santimetre 5 kilometre olduğundan haritada 1 santimetrekare, arazide 25 kilometrekarelik yatay izdüşüm alanına karşılık gelir. Haritada 3 santimetrekare yer kaplayan bir bölgenin izdüşüm alanı 75 kilometrekaredir. Eğimli bir dağ yamacının gerçek yüzey alanı ise yatay izdüşüm alanından farklı olabilir.

Harita hesaplamalarında işlem ve birim ilişkisi

Hesaplanan büyüklük	İşlem	Örnek ve sonuç
Gerçek yatay uzunluk	Harita uzunluğu × ölçek paydası	1/250.000 ve 4 cm → 10 km
Harita uzunluğu	Gerçek yatay uzunluk / ölçek paydası	1/1.000.000 ve 30 km → 3 cm
Ölçek paydası	Gerçek yatay uzunluk / harita uzunluğu	20 km / 5 cm → 400.000
Gerçek izdüşüm alanı	Harita alanı × (ölçek paydası)^2	1/500.000 ve 3 cm^2 → 75 km^2
Uzunluk ölçek değişimi	İki ölçeğin paydalarının oranı	1/200.000'deki aynı mesafe, 1/400.000'e göre 2 kat uzun çizilir

6. Yönler, harita doğrultusu ve coğrafi yön bulma

Dört ana yön kuzey, güney, doğu ve batıdır. Kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı ve kuzeybatı ise ara yönlerdir. Geleneksel yönlendirilmiş haritada kuzey üstte, güney altta, doğu sağda ve batı soldadır. Fakat harita döndürülmüş olabilir; doğrultu, yön oku veya koordinat ağı dikkate alınarak belirlenmelidir. Telefon ekranındaki haritanın kullanıcının hareketine göre dönmesi, ekrandaki üst kenarın her zaman gerçek kuzeyi göstermeyeceğine iyi bir örnektir.

Bir yerin başka bir yere göre yönü, harita üzerinde iki nokta arasındaki doğrultuyla belirlenir. Aynı enlem üzerindeki iki nokta kabaca doğu-batı yönündedir; aynı boylam üzerindeki iki nokta kuzey-güney yönündedir. Gerçek arazide ulaşım güzergâhı, dağlar, vadiler, kıyılar veya yollar nedeniyle bu doğrultudan sapabilir. İki il merkezi arasında 'kuzeydoğuda' değerlendirmesi, haritadaki yerleşim işaretlerinin konumuyla yapılır; bir ilin bütün topraklarının diğer ilin tamamen kuzeydoğusunda olması gerekmez.

Güneş'in doğudan doğup batıdan batması yön tayini için genel bir başlangıç sunar; fakat yılın her gününde tam doğu noktasından doğup tam batı noktasından batmaz. Pusulada manyetik kuzey ile coğrafi (gerçek) kuzeyin farklı olabilmesi de, özellikle hassas yön bulmada dikkate alınır. Genel coğrafya haritası yorumlarında en güvenilir gösterge, haritanın kendi kuzey yönü ve koordinat sistemidir.

7. Paralel, meridyen, enlem ve boylamın haritada gösterilmesi

Coğrafi koordinat sistemi, yeryüzündeki konumu açısal değerlerle ifade eder. Enlem, bir noktanın Ekvator'a göre kuzeyde veya güneyde kaç derece bulunduğunu; boylam ise başlangıç meridyeninin doğusunda veya batısında kaç derece bulunduğunu gösterir. Ekvator 0° enlem, Greenwich başlangıç meridyeni 0° boylamdır. Bir konumun enlem ve boylamı birlikte verildiğinde yeryüzünde belirli bir yer tarif edilebilir. '39° kuzey' tek başına bir nokta değil, ilgili paralel üzerindeki bütün yerleri ifade eder; boylam bilgisi eklendiğinde konum belirginleşir.

Paraleller doğu-batı doğrultulu çemberlerdir. Ekvator en uzun paraleldir; kutuplara doğru paralellerin çevresi küçülür. Meridyenler ise iki kutbu birleştiren yarım büyük çemberler olarak düşünülür ve kutuplarda birleşir. Bu nedenle bir derecelik enlem farkının yeryüzündeki kuzey-güney uzaklığı yaklaşık 111 kilometreyken bir derecelik boylam farkının doğu-batı uzaklığı enleme bağlıdır. Ekvator'a yakın enlemlerde yaklaşık 111 kilometre olan bu uzaklık, kutuplara gidildikçe azalır. Türkiye'de farklı enlem çizgilerinde aynı boylam farkının kilometre karşılığı tam olarak aynı değildir.

Türkiye, yaklaşık 36°–42° kuzey enlemleri ile 26°–45° doğu boylamları arasında bulunur. Bu koordinatlar ülkenin orta enlemlerde ve Kuzey Yarım Küre'de yer aldığını; doğu-batı yönündeki genişliğinin boylam farkıyla, kuzey-güney yönündeki genişliğinin enlem farkıyla ilişkilendirilebileceğini gösterir. Ancak 19° boylam farkı doğrudan 19 × 111 kilometre yatay uzaklık anlamına gelmez. Gerçek uzaklık, ilgili enleme ve harita üzerinde ölçülen doğrultuya göre değerlendirilir.

Coğrafi koordinat kavramlarının karşılaştırılması

Özellik	Enlem / paralel	Boylam / meridyen
Başlangıç	Ekvator, 0°	Greenwich, 0°
Konum değeri	Kuzey veya güney	Doğu veya batı
Temel yön ilişkisi	Kuzey-güney yer değişimini ifade eder	Doğu-batı yer değişimini ifade eder
1° aralığın uzaklığı	Kuzey-güney yönünde yaklaşık 111 km	Doğu-batı yönünde enleme göre değişir

Özellik	Enlem / paralel	Boylam / meridyen
Türkiye'nin yaklaşık değerleri	36°–42° kuzey	26°–45° doğu

8. Mutlak konum, göreceli konum ve Türkiye örnekleri

Mutlak (matematik) konum, bir yerin enlem ve boylam değerleriyle ifade edilen konumudur. Göreceli (özel) konum ise başka yerlere, denizlere, ulaşım yollarına, yer şekillerine ve ekonomik merkezlere göre konumudur. Mutlak konum daha çok koordinat temelli karşılaştırma sağlar; göreceli konum, konumun coğrafi etkilerini anlamaya yardımcı olur. Bu iki yaklaşım birbirini tamamlar.

Türkiye'nin Kuzey Yarım Küre'de ve orta enlemlerde bulunması, Güneş ışınlarının yıl boyunca öğle vakti kuzeyden değil güney yönünden gelmesi ve mevsim koşulları gibi enlemle ilgili sonuçlara katkıda bulunur. Buna karşılık İstanbul ve Çanakkale boğazlarının varlığı, Türkiye'nin Avrupa ile Asya arasındaki kara ve deniz ulaşımı bağlantıları, kıyı ve iç kesimlerde dağların uzanışı, göreceli konuma ilişkin özelliklerdir. Bu özelliklerin bir kısmı enlem ve boylamla sınırlı değildir.

Aynı enlem üzerindeki iki merkez aynı deniz etkisini, aynı yağış miktarını veya aynı yükseltiyi paylaşmak zorunda değildir. Örneğin Karadeniz kıyısıyla İç Anadolu'nun benzer enlemlerindeki bir yerin iklimi, denize uzaklık ve dağların konumu yüzünden farklı olabilir. Aynı boylam üzerindeki merkezlerin yerel güneş saati aynı kabul edilirken yükselti ve iklimleri farklı olabilir. Konum açıklaması, koordinat etkilerini yüzey şekilleri ve denizellik gibi başka coğrafi etmenlerden ayırmalıdır.

9. Boylam farkı, yerel saat ve harita üzerindeki doğu-batı ilişkisi

Dünya'nın kendi ekseni etrafındaki yaklaşık 24 saatlik dönüşünde 360° boylam açısı kat edilir. Öğretim amaçlı yerel güneş saati hesabında 360° / 24 = 15°/saat ve bir boylam derecesi = 4 dakika kabul edilir. Doğudaki bir yerin yerel güneş saati, batıdaki bir yere göre ileridedir. Örneğin 30° doğu ile 40° doğu meridyenleri arasında 10° fark bulunur ve yerel güneş saati farkı 40 dakikadır. Bu, iki merkezde saatlerin gündelik hayatta mutlaka farklı gösterileceği anlamına gelmez.

Ülke çapında kullanılan resmî saat, yerel güneş saatiyle aynı kavram değildir. Türkiye'de resmî saat uygulaması tek saat esasına dayanır. Aynı anda Ankara'da ve Van'da resmî saat aynı gösterilir; Güneş'in gökyüzündeki konumunun ve yerel güneş öğlesinin aynı olması gerekmez. Ayrıca saat dilimi kararı siyasi ve idari bir düzenlemedir; bir ülkenin resmî saatini yalnız boylam değerinden çıkarmak güvenilir değildir.

> **Yerel güneş saati ve resmî saat ayrımı**
>
> Yerel saat hesabındaki '1° boylam = 4 dakika' bağıntısı, Dünya'nın dönüşüne dayalı öğretim yaklaşımıdır. Takvimde kullanılan resmî saat, ülkelerin saat dilimi kararına bağlıdır. İki ilde farklı yerel güneş öğlesi yaşanması, iki farklı resmî saat kullanıldığı anlamına gelmez.

10. Yeryüzü şekillerinin haritada gösterimi ve renklerin anlamı

Yer şekilleri haritalarda kabartma, yükselti basamaklarını renklendirme, tarama ve izohips (eş yükselti eğrileri) gibi yöntemlerle gösterilebilir. Kabartma haritalar yükseklik farklarını üç boyutlu biçimde canlandırır ancak üretimi ve taşınması diğer haritalara göre daha zahmetlidir. Renkli fiziki haritalarda alçak sahalar çoğunlukla yeşil, yükselti arttıkça sarı ve kahverengi tonlarında gösterilir; denizlerde koyulaşan mavi daha büyük derinliği temsil edebilir. Bunlar yaygın gösterim gelenekleridir; kesin yükselti aralıkları yalnız haritanın lejantından anlaşılır.

Böyle bir fiziki haritada Çukurova veya Bafra ve Çarşamba deltaları daha alçak yükselti basamaklarıyla; Doğu Anadolu'nun yüksek dağ ve platoları daha yüksek basamaklarla temsil edilir. Ancak aynı renkteki iki alan aynı bitki örtüsünü veya aynı iklimi taşımak zorunda değildir. Deniz seviyesine yakın ve yeşil gösterilmiş bir kıyı ovası kurak tarım alanı olabilir. Renk yorumunda önce 'bu harita hangi büyüklüğü renkle gösteriyor?' ayrımı yapılır.

Fiziki haritalarda kabartma ve renklendirme genel görünümü aktarırken izohips yöntemi daha ayrıntılı eğim ve arazi şekli çözümlemesine imkân verir. İki yöntemin üstünlüğü kullanım amacına göre değişir; hiçbiri tek başına arazi üzerindeki bütün yolları, yükseltileri veya doğal koşulları eksiksiz anlatmaz.

11. İzohipslerin temel kuralları ve eğim ilişkisi

İzohips, deniz seviyesine göre aynı yükseltideki noktaların birleştirilmesiyle oluşan eş yükselti eğrisidir. Bir izohips üzerindeki noktaların yükseltisi aynıdır. Haritada deniz kıyısı yükselti için sıfır metre düzeyini temsil eder; deniz tabanındaki eş derinlik eğrilerine izobat adı verilir. Bir izohips haritasında komşu ardışık eğriler arasındaki yükselti farkı, aynı harita için belirlenen sabit eş aralık (ekuidistans) değeridir. Örneğin eğriler 100, 200, 300 metre şeklinde numaralandırılıyorsa eş aralık 100 metredir.

Eğrilerin birbirine sık yaklaştığı yerde kısa yatay uzaklıkta büyük yükselti değişimi olduğundan eğim fazladır. Eğrilerin seyrekleştiği yerde aynı yükselti farkı daha geniş yatay alana yayıldığı için eğim azdır. Bu yorum yapılırken karşılaştırılan eğrilerin eş aralığının aynı olması gerekir. Farklı ölçekli veya farklı eş aralıklı iki haritada yalnız çizgi sıklığına bakarak arazileri karşılaştırmak yanıltıcı olabilir.

Kapalı ve içe doğru yükselen izohipsler tepeyi; içe doğru alçalan ve uygun işaretle belirtilen kapalı eğriler çanağı (depresyonu) temsil edebilir. İki tepe arasındaki alçak geçiş alanı boyundur. Birbirini kesmeyen eş yükselti eğrileri tek bir noktada iki farklı yükselti değeri vermez. Dik falez ve çok dik yamaç gösterimlerinde eğriler sıkışabilir; çizim genelleştirmesi sebebiyle yerel ayrıntılar ayrıca sembolleştirilebilir.

İzohips görünümü ve arazi yorumu

Haritadaki görünüm	Arazi anlamı	Dikkat edilmesi gereken ayrım
Eğriler sık	Eğim fazla; dik yamaç	Aynı eş aralıklı harita üzerinde değerlendirilir
Eğriler seyrek	Eğim az; hafif eğimli saha	Tam yatay alanı tek başına kanıtlamaz

Haritadaki görünüm	Arazi anlamı	Dikkat edilmesi gereken ayrım
İçe doğru yükselen kapalı eğriler	Tepe	Merkezde yükselti değerleri artar
İçe doğru azalan, çanak işaretli kapalı eğriler	Çukur/çanak	Her kapalı eğri tepe değildir
İki tepe arasındaki alçak geçiş	Boyun	Dağ geçidiyle ilişkili olabilir
Deniz kıyısındaki sıfır yükselti çizgisi	Deniz seviyesi referansı	Denizin içindeki izobat derinlik gösterir

12. İzohipste vadi, sırt, akış yönü ve profil okuma

İzohipslerin akarsu vadilerini kestiği yerlerde eğriler çoğunlukla 'V' biçimini alır; V'nin sivri ucu yukarı çığır, yani daha yüksek kaynak yönüne bakar. Akarsu ise yükseltisi büyük yerden küçük yere doğru, V'nin sivri ucunun ters yönünde akar. Sırtlarda eş yükselti eğrileri yine kıvrım gösterebilir, ancak sırtın uç verdiği doğrultu vadiye ters ilişki kurar. Yalnız bir V işareti gördüğünde değil, çevresindeki numaralandırılmış yükseltiler ve drenaj çizgileri birlikte okunduğunda güvenilir sonuç çıkarılır.

Bir akarsu haritada kuzeyden güneye akıyorsa mutlaka enlem etkisiyle akıyor değildir; akış yönünü belirleyen temel etken arazi eğimi ve akarsu yatağının yükselti farkıdır. Bu nedenle bazı akarsular kuzeye, bazıları güneye ya da batıya akabilir. Karadeniz'e dökülen Kızılırmak ile Basra Körfezi'ne yönelen Fırat-Dicle sistemi, akışın her zaman tek bir ana yöne bağlanamayacağını gösterir.

Bir topoğrafya haritasından profil çıkarmak için iki konum arasında çizilen hattın kestiği izohipslerin yükseltileri sırayla belirlenir. Yatay eksene harita ölçeğinden bulunan mesafe, dikey eksene yükselti işlenir; noktalar birleştirildiğinde arazinin yan görünüşü ortaya çıkar. Profilin iniş ve çıkışları, yolun gerçek uzunluğu ile kuş uçuşu uzaklık arasındaki farkın nedenlerinden birini açıklar. Dikey ölçeğin abartılması durumunda profil gerçekte olduğundan daha dik görünebilir; dolayısıyla profil çizerken yatay ve dikey ölçekler ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

13. Eğim hesabı: Yükselti farkı ve yatay uzaklık

Eğim, iki nokta arasındaki yükselti farkının yatay uzaklığa oranıdır. Yüzde eğim = (yükselti farkı / yatay uzaklık) × 100 bağıntısıyla hesaplanır. İki büyüklük aynı uzunluk birimine çevrilmelidir. Örneğin aralarında 300 metre yükselti farkı bulunan iki yerin yatay uzaklığı 6 kilometreyse 6 kilometre 6.000 metreye dönüştürülür. 300 / 6.000 × 100 = %5 eğim elde edilir. Bu oran, arazinin iki nokta arasındaki ortalama eğimini gösterir; güzergâh boyunca bütün bölümlerin aynı eğimde olduğu söylenemez.

Yatay uzaklığın yerine yokuş boyunca yürünerek kat edilen eğik mesafenin konulması doğru değildir. Haritada iki nokta arasında 5 kilometre olarak okunan yatay uzaklığın, virajlı kara yolunda 7 kilometreye ulaşması mümkündür; bunlar farklı büyüklüklerdir. Eğim ile yükseltinin karıştırılmaması da önemlidir: deniz seviyesinden 2.000 metre yüksekte bulunan geniş bir plato düşük eğimli olabilir; kıyıdaki birkaç yüz metrelik yamaç ise yüksek eğime sahip olabilir.

Yükselti, eğim ve uzaklık ayrımı

Yüksek yer her zaman dik yer değildir. Eğim, yükselti farkının yatay uzaklığa oranıdır; kuş uçuşu harita uzunluğu, yatay izdüşüm; yolun izlediği güzergâh ve arazinin eğik yüzeyi aynı uzunluk olmayabilir.

14. Türkiye haritalarında konum ve bölgesel ilişkileri yorumlama

Türkiye'nin fiziki haritasında kuzey ve güney kıyılarında denize yakın uzanan dağ sıralarıyla Ege kıyılarındaki genel olarak doğu-batı yönlü dağ-vadi sistemleri birlikte izlenebilir. Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında dağların kıyıya büyük ölçüde paralel uzanması kıyı ile iç kesim arasındaki yükselti ve ulaşım koşullarını etkiler. Ege'de vadilerin kıyıya açılması ise iç kesimlerle kıyı arasındaki bağlantıların bazı doğrultularda daha kolay gelişmesine olanak verebilir. Bu çıkarım, haritadaki dağ-vadi doğrultuları ve geçitler birlikte incelendiğinde anlamlıdır.

Doğudan batıya genel yükselti azalması, her doğu ilinin her batı ilinden yüksek olduğunu göstermez. Tektonik çöküntü ovaları, akarsu vadileri ve yüksek batı dağları yerel istisnalar yaratır. Benzer biçimde bir bölgenin fiziki haritada fazla sayıda akarsu çizgisi taşıması, o bölgenin yıllık akım hacminin mutlak olarak en büyük olduğu sonucunu tek başına vermez. Akarsu ağının çizim ölçeği, yağış, havza genişliği, buharlaşma ve akarsu uzunluğu değerlendirmeyi değiştirir.

Bir tematik haritada mutlak değer ile yoğunluk sınıfları ayrı tutulmalıdır. Doğu Anadolu'da geniş yüzölçümlü bir ilin toplam nüfusu başka bir ilden fazla olsa da kilometrekareye düşen kişi sayısı farklı olabilir. İç Anadolu'daki alçak/kapalı havza alanları, yalnız fiziki yükselti haritasından tüm tarım verimi çıkarmaya yetmez. Ulaşım veya afet haritası okunurken de önce veri türü, tarih, ölçek ve lejantın hangi eşik değerleri kullandığı gözden geçirilir.

Türkiye haritalarında doğru çıkarım ve aşırı genelleme ayrımı

Haritada gözlenen özellik	Desteklediği çıkarım	Tek başına kanıtlamadığı iddia
Doğuda yüksek kahverengi basamaklar	Yüksek dağ ve plato alanlarının yaygınlığı	Doğudaki bütün noktaların batıdan yüksekliği
Karadeniz boyunca paralel dağlar	Kıyı–iç kesim arasında topoğrafik engel	Bütün güzergâhlarda ulaşımın imkânsızlığı
Ege'de kıyıya açılan vadiler	Bazı doğal ulaşım koridorları	Bütün Ege kıyı kesimlerinin aynı iklimde oluşu
İl sınırlarını gösteren siyasi/idari harita	Yönetim birimlerinin konumu	İllerin akarsu ve iklim havzası sınırları
Yüksek nüfus yoğunluğu rengi	Birim alandaki kişi sayısının yüksekliği	Mutlaka en büyük toplam nüfus
Haritada iki kent arasındaki düz çizgi	Yatay kuş uçuşu ilişki	Kara yolunun gerçek uzunluğu

15. Harita yorumunda bilgi sınırları ve dijital haritalar

Bir haritadan sonuç çıkarırken üç ayrı aşama vardır: Önce haritanın başlığı ve lejantıyla ne gösterdiği belirlenir; ardından ölçek ve yön bilgisiyle yerler karşılaştırılır; son olarak yalnız gösterilen verinin desteklediği coğrafi ilişki açıklanır. Noktasal bir sembolün büyüklüğü miktarı gösterebilir, ancak sembollerin büyüklüğü her haritada aynı kurala göre belirlenmez. Sınıflandırılmış renkler de sayısal değerlerin birebir eşitliğini değil, aynı aralıkta yer aldığını gösterebilir.

Dijital haritalarda kullanıcı yakınlaştırma yapabilir, katman ekleyebilir veya farklı koordinat gösterimleri arasında geçiş yapabilir. Harita Genel Müdürlüğünün HGM-Küre uygulaması coğrafi koordinatların yanı sıra farklı projeksiyonlu koordinat sistemleriyle çalışma olanağı sunar. Örneğin coğrafi enlem-boylam ile UTM (Universal Transverse Mercator) olarak gösterilen düzlem koordinatları aynı yazım biçimini kullanmaz; UTM'de dilim bilgisi de konumu yorumlamak için gereklidir. Sayısal ekranda koordinat değerleri okunduğunda hangi sistemin kullanıldığı bilinmeden değerler birbirine eşit sayılamaz.

Haritanın baskı yılı, kaynağı, ölçeği, kuzey yönü, koordinat sistemi ve lejantı bir arada okunmalıdır. Tarihî bir harita, kendi dönemi hakkında bilgi verir; güncel il sınırlarını veya güncel nüfus dağılışını göstermesi zorunlu değildir. Uydu görüntüsü de her zaman doğrudan bir harita değildir: ölçülebilir konum ve mesafe yorumunda görüntünün geometrik olarak konumlandırılması, projeksiyonu ve ölçeği önem taşır. Haritanın güçlü yönü mekânsal ilişki kurdurması; sınırı ise gösterilmemiş bir özelliğin yokluğunu kanıtlamamasıdır.

> **Haritayı değerlendirmede temel ayrım**
>
> Büyük ölçek daha çok ayrıntı sunar; daha geniş alan göstermez. Fiziki haritadaki yeşil çoğunlukla alçak yükseltiyi temsil eder, bitki örtüsünü değil. İzohips sıklığı eğimle, izohips değeri yükseltiyle ilgilidir. Tematik harita her zaman tek bir konuya veya veri türüne göre okunur. Bir haritada görülmeyen ayrıntı, arazide mutlaka yok demek değildir.

BÖLÜM 02

02

TÜRKİYE'NİN BEŞERÎ COĞRAFYASI

2.1. NÜFUSUN DAĞILIŞI, YOĞUNLUĞU VE DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER

Nüfus, belirli bir yer ve tarihte yaşayan insanların toplamıdır. Bir ülkenin nüfusunun kaç kişi olduğunu bilmek tek başına yeterli değildir. İnsanların hangi illerde ve yörelerde toplandığı, yaş ve cinsiyet bileşimi, nüfusun zaman içinde nasıl değiştiği ve yerleşim türlerine göre dağılışı da eğitimden sağlığa, ulaşımdan kamu hizmetlerinin planlanmasına kadar pek çok alanı etkiler. Türkiye'de nüfusun dağılışı, fiziki coğrafyanın oluşturduğu imkân ve sınırlamalarla ekonomik faaliyetlerin ve tarihsel yerleşme süreçlerinin birlikte sonucudur.

Bu bölümde nüfusun coğrafi dağılışı ve yoğunluğu ile temel demografik göstergeler ele alınmaktadır. Göç hareketlerinin nedenleri ve sonuçları sonraki GK-02.02, yerleşmelerin türleri ve şehir fonksiyonları ise GK-02.03–02.04 konularında ayrıca işlenecektir. Sayısal göstergeler kullanılırken nüfusun ait olduğu tarih ve ölçüm yöntemi özellikle belirtilir.

1. Nüfus, demografi ve nüfus verisinin niteliği

Demografi, nüfusun büyüklüğünü, yaş ve cinsiyet yapısını, doğum ve ölümlerini, nüfus hareketlerini ve zaman içindeki değişimini inceleyen bilim alanıdır. Nüfus miktarı belirli bir tarihteki toplam kişi sayısını, nüfusun yapısı bu kişilerin çeşitli özelliklere göre dağılımını, nüfusun dağılışı ise insanların ülke içindeki mekânsal yerleşimini anlatır. Bir ilin toplam nüfusu yüksek olabilir fakat yüzölçümü de büyükse kilometrekare başına düşen kişi sayısı, daha küçük başka bir ilinkinden az çıkabilir.

Türkiye'de güncel yerleşim yeri nüfuslarının temel resmî kaynağı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarıdır. Sistem, adres kayıtlarıyla kimlik ve diğer idari bilgileri ilişkilendirir. Nüfus sayımı ile ADNKS aynı teknik işlem değildir: Geleneksel genel nüfus sayımları belirli tarihlerde yapılan kapsamlı sayımlarla öne çıkarken ADNKS, idari kayıtlar üzerinden düzenli nüfus istatistiği üretir. Tarihî sayım sonuçlarıyla yeni kayıt sistemine ait değerleri karşılaştırırken yöntem değişikliği göz önüne alınmalıdır.

ADNKS nüfusu, Türkiye'de ikamet eden vatandaşlar ile resmî tanım kapsamında yer alan yabancı uyruklu kişileri içerir. Turistik veya kısa süreli bazı bulunmalar ve geçici koruma statüsündeki Suriyeliler, ADNKS'nin tanımlanan yabancı nüfus kapsamına dâhil edilmez. Ceza infaz kurumları, kışlalar, öğrenci yurtları ve huzurevleri gibi kurumsal yerlerde kalanlar ise resmî metodoloji uyarınca kurumun bulunduğu yerleşim yerinin nüfusuna dâhil edilir. Bu nedenle günlük dilde kullanılan 'orada bulunan herkes' ifadesi ile istatistikteki yerleşik nüfusun kapsamı her durumda aynı değildir.

2. Türkiye'nin son nüfus büyüklüğü: Yıl sonu ve dönemlik verinin ayrılması

TÜİK'in 9 Şubat 2026'da yayımladığı ADNKS sonuçlarına göre Türkiye'de 31 Aralık 2025 itibarıyla ikamet eden nüfus 86.092.168 kişidir. Bunun 43.059.434'ü erkek, 43.032.734'ü kadındır. Bir önceki yılın sonuna göre artış 427.224 kişidir. Kadın ve erkek nüfusun toplam içindeki payları birbirine çok yakındır: erkekler %50,02, kadınlar %49,98. Bunlar 2025 yıl sonunun karşılaştırılabilir ADNKS değerleridir.

TÜİK'in 2026 yılında yayımlamaya başladığı dönemlik nüfus göstergesinde 2026 ikinci çeyrek için 1 Temmuz 2026 tarihli toplam nüfus 86.320.602 kişi olarak verilmiştir. Bu sayı 2025 yıl sonu değerinden 228.434 kişi fazladır. İki değer farklı referans tarihlerine aittir: birini '2025 yıl sonu ADNKS', diğerini '1 Temmuz 2026 dönemlik nüfus' olarak adlandırmak gerekir. İl sıralamaları, il yoğunlukları, ortanca yaş ve yerleşme sınıflandırmalarında ise bu bölümde ayrıntılı il düzeyi tabloları bulunan 2025 yıl sonu ADNKS esas alınmıştır. 2026 ikinci çeyrek toplamı, 2025 il verilerinin üzerine bölünerek yeni il yoğunluğu veya yeni il sıralaması hesaplamak için kullanılmamıştır.

TÜİK'in 2025 yılı verisine göre yıllık nüfus artış hızı binde 5'tir (‰5); 2024 yılı değeri binde 3,4'tür. Binde 5, nüfusun bir yılda yaklaşık her bin kişide beş kişi artması düzeyini gösterir. Binde ve yüzde aynı birim değildir: ‰5, %0,5'e karşılık gelir. Yıl sonları arasındaki toplam nüfus farkı, doğum-ölüm dengesi yanında dış göç, kayda girme ve kapsamla ilgili değişimlerden de etkilenebileceğinden yalnız 'o yıl doğan bebek sayısı' olarak okunamaz.

Türkiye'de nüfus göstergeleri ve referans tarihlerinin ayrımı

Gösterge	Değer	Tarih ve kapsam
Yıl sonu nüfusu	86.092.168 kişi	31 Aralık 2025; ADNKS
Erkek / kadın nüfusu	43.059.434 / 43.032.734	31 Aralık 2025; ADNKS
2025 yıllık nüfus artış hızı	‰5,0	2024–2025 yıl sonu karşılaştırması
2025 aritmetik nüfus yoğunluğu	112 kişi/km²	ADNKS'nin alan tanımıyla Türkiye geneli
Dönemlik nüfus	86.320.602 kişi	1 Temmuz 2026; 2026 II. çeyrek
İkinci çeyrek–2025 sonu farkı	228.434 kişi	Farklı tarihli iki toplam arasındaki artış

3. Nüfusun dağılışını etkileyen doğal koşullar

Türkiye'de nüfus ülke yüzeyine eşit dağılmaz. İklim, yükselti, eğim, toprak, su kaynakları ve doğal afet tehlikeleri yerleşmeye elverişliliği etkiler. İklimin daha ılıman, suyun erişilebilir ve arazinin görece düz olduğu sahalarda tarım, ulaşım ve yerleşme olanakları çoğu zaman genişler. Buna karşılık çok yüksek dağlarda, dik yamaçlarda veya suyun sınırlı olduğu iç çanaklarda sürekli ve yoğun yerleşmeyi güçleştiren koşullar bulunabilir.

Batı ve kuzeybatıdaki kıyı ovaları, Güney Marmara'nın uygun havzaları, Ege'nin Gediz ve Menderes sistemleri, Akdeniz'deki Çukurova gibi tarımsal düzlüklere insanlar uzun süredir yerleşmektedir. Doğu Anadolu'nun yüksek dağları ve engebeli Hakkâri çevresinde iklim ve relief, geniş yerleşme alanlarını sınırlar. İç Anadolu'daki Tuz Gölü çevresinde su azlığı ve kuraklık etkili olabilir.

Karadeniz'de nemli iklim yaşama elverişli olsa da özellikle doğunun dik yamaçları geniş ve bütünleşik yerleşme alanlarının gelişmesini zorlaştırabilir.

Bununla birlikte kıyı olmak tek başına yüksek nüfus yoğunluğu sağlamaz. Dağlık Menteşe, Teke ve Taşeli alanları, denize yakın oldukları yerlerde bile engebeleri nedeniyle çevredeki ovalardan seyrek yerleşmiş olabilir. Bir vadinin tabanıyla hemen yanındaki yüksek sırt aynı iklim bölgesi içinde bulunsa bile yerleşim yoğunluğu farklıdır. Nüfus haritası okunurken yalnız bölge adının değil, ova–dağ ve kıyı–iç kesim ayrımının da değerlendirilmesi gerekir.

4. Ekonomik faaliyetler, ulaşım ve tarihsel birikimin etkisi

Sanayi, ticaret, yönetim, eğitim, sağlık, ulaşım ve turizm gibi faaliyetlerin yoğunlaştığı yerler iş ve hizmet imkânları yaratarak nüfusu çekebilir. İstanbul ve Kocaeli çevresindeki sanayi ve hizmetler, Bursa'nın sanayi yapısı, İzmir'in liman ve ticaret işlevleri, Ankara'nın başkent ve hizmet merkezi niteliği bu etkinin farklı örnekleridir. Gaziantep'in gelişmiş üretim ve ticaret ağı ile Kayseri'nin sanayi ve hizmet birikimi, kıyıda olmayan merkezlerin de güçlü nüfus toplayabileceğini gösterir.

Tarım da nüfus dağılışını belirler; ancak verimli tarım arazilerinin varlığı, her zaman en yoğun nüfuslu il olma sonucunu vermez. Modern üretimde makineleşme, tarım dışı iş imkânları ve şehirlerin gelişimi kırsal alandaki yerleşim düzenini değiştirebilir. Çukurova'da tarım ve sanayi; Antalya kıyılarında turizm, tarım ve hizmetler; Zonguldak çevresinde tarihsel madencilik ve sanayi etkisi birlikte değerlendirilir. Başkent Ankara'nın iç kesimde büyümesinde siyasi ve idari işlevi özellikle önemlidir.

Ulaşım koridorlarıyla ekonomik merkezler arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Nüfus ve üretim arttıkça daha fazla ulaşım ve altyapı gereksinimi doğabilir; yeni bağlantılar da merkezlerin erişilebilirliğini güçlendirebilir. Ancak bu ilişki tüm dönemlerde aynı yönde veya aynı hızda işlemez. Türkiye'deki güncel dağılış, hem doğal koşulların hem de uzun yılların yatırım ve yerleşme kararlarının ürünüdür.

Nüfus dağılışında doğal ve beşerî etkenler

Etken	Yoğunlaşma veya seyrekleşmeye etkisi	Türkiye'den açıklama
Yer şekilleri	Düz ve az eğimli alanlar yerleşmeyi kolaylaştırabilir	Çukurova ve Batı Anadolu ovaları; Hakkâri dağları karşılaştırması
İklim ve su	Uygun sıcaklık, yağış ve su temini yerleşmeyi destekler	Nemli kıyılar ile Tuz Gölü çevresinin ayrımı
Tarım	Verimli ova ve sulama olanakları nüfus çekebilir	Gediz ve Büyük Menderes ovaları
Sanayi ve ticaret	İstihdam ve tedarik ağları nüfusu yoğunlaştırır	İstanbul–Kocaeli–Bursa; Gaziantep
Yönetim ve hizmetler	Kamu, eğitim, sağlık ve hizmet kurumları merkez oluşturur	Ankara
Turizm	Kıyı ve kültür merkezlerinde çalışma ve hizmet talebi yaratır	Antalya ve Muğla'nın turizm merkezleri

Etken	Yoğunlaşma veya seyrekleşmeye etkisi	Türkiye'den açıklama
Ulaşım	Bağlantılı merkezlere erişimi ve ekonomik faaliyeti güçlendirir	Marmara ve İç Anadolu ulaşım koridorları

5. Nüfusun yoğunlaştığı ve seyreldiği başlıca yöreler

Marmara Bölgesi'nin özellikle İstanbul ve yakın sanayi kuşağı, Türkiye'de nüfusun en güçlü biçimde toplandığı alanlardandır. İstanbul–Kocaeli–Sakarya doğrultusunda üretim, ticaret ve ulaşım bağlantıları; Güney Marmara'da Bursa ve çevresindeki sanayi ile verimli alanlar yoğunluğu destekler. Ege'de İzmir ve çevresi, Manisa–Gediz hattı, Aydın ve Denizli'nin uygun ova ve sanayi kesimleri; Akdeniz'de Antalya kıyıları, Çukurova ve Adana–Mersin çevresi önemli nüfus odaklarıdır. İç Anadolu'da Ankara, Eskişehir, Konya ve Kayseri'nin şehirsel merkezleri de bölgenin bazı seyrek kırsal alanlarından belirgin biçimde ayrılır.

Karadeniz kıyılarında Samsun, Trabzon ve bazı kıyı yerleşmeleri nüfus birikimi gösterirken dik dağ yamaçları daha seyrek olabilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da büyük kent merkezleri ile yüksek dağlık çevreler aynı yoğunlukta değildir. Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Van gibi kentlerin yerleşim çekim gücü, çevre kırsalın tamamının eşit yoğunlukta olduğu anlamına gelmez.

Seyrek nüfuslanan alanlar arasında Hakkâri ve çevresinin yüksek engebeli sahaları, Doğu Anadolu'nun bazı dağlık yöreleri, Tuz Gölü'nün su ve tarım bakımından sınırlı çevresi, Batı Toroslarda Teke ve Taşeli platolarının yer yer engebeli kesimleri ile Menteşe Yöresi'nin dağlık bölümleri sayılabilir. Ancak 'seyrek yöre' ile 'az nüfuslu il' aynı ölçü değildir. Yöredeki küçük bir ilçe merkezinin yoğunluğu yüksekken bağlı dağlık kırsalının nüfusu seyrek olabilir.

6. Türkiye'de il nüfuslarının karşılaştırılması: 2025 ADNKS

31 Aralık 2025 ADNKS sonuçlarında en yüksek il nüfusuna İstanbul sahiptir: 15.754.053 kişi. İstanbul tek başına Türkiye nüfusunun yaklaşık %18,3'ünü barındırır. Ardından Ankara 5.910.320, İzmir 4.504.185, Bursa 3.263.011 ve Antalya 2.777.677 kişiyle gelir. Bu sıralama, illerin toplam nüfuslarını karşılaştırır; il merkezlerinin belediye sınırı içindeki nüfusu veya aritmetik yoğunluk sıralaması değildir.

Aynı tarihte nüfusu en az olan il 82.836 kişiyle Bayburt'tur. Bayburt'u Tunceli (85.083), Ardahan (90.392), Gümüşhane (138.807) ve Kilis (157.363) izler. Bu illerin düşük toplam nüfusları, mutlaka hepsinin ülkenin en düşük kilometrekare başına nüfus değerlerine sahip olduğu anlamına gelmez. İlin yüzölçümü ve nüfusunun yerleşimlere dağılışı ayrıca incelenir.

2025'te İstanbul'un Esenyurt ilçesi, 1.003.905 kişiyle Türkiye'de bir milyon nüfusu aşan ilk ilçe olmuştur. Bu örnek ilçe nüfusu ile il nüfusunun farklı yönetim ve ölçüm birimleri olduğunu da hatırlatır. İlin tamamına ait veriler, ilçenin veya il merkezi mahallelerinin toplamıyla karıştırılmamalıdır.

Türkiye'de nüfusu en fazla ve en az olan iller (31 Aralık 2025)

Grup / sıra	İl	ADNKS toplam nüfusu
En fazla 1	İstanbul	15.754.053
En fazla 2	Ankara	5.910.320
En fazla 3	İzmir	4.504.185
En fazla 4	Bursa	3.263.011
En fazla 5	Antalya	2.777.677
En az 1	Bayburt	82.836
En az 2	Tunceli	85.083
En az 3	Ardahan	90.392
En az 4	Gümüşhane	138.807
En az 5	Kilis	157.363

7. Aritmetik, fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu, bir alandaki nüfus miktarının alan büyüklüğüyle ilişkisini ifade eder. En yaygın gösterge aritmetik nüfus yoğunluğudur: toplam nüfusun toplam yüzölçümüne bölünmesiyle hesaplanır; birimi kişi/km²'dir. Örneğin yüzölçümü 200 km² olan ve 10.000 kişinin yaşadığı örnek bir ilçede aritmetik yoğunluk 10.000 / 200 = 50 kişi/km² olur. Bu sayı ilçenin her kilometrekaresinde tam olarak elli kişi yaşadığını değil, bütün yüzeye göre ortalamayı gösterir.

Fizyolojik nüfus yoğunluğu, toplam nüfusun tarıma elverişli veya ekili-dikili tarım alanına bölünmesiyle elde edilen karşılaştırmalı göstergedir. Tarımsal nüfus yoğunluğu ise tarımsal faaliyetlerle geçinen veya tarımda çalışan nüfusun ilgili tarım alanına bölünmesine dayanır. İki göstergenin paydası tarım alanı olsa da payları aynı değildir. Araştırmanın 'tarım alanı' kapsamı ve tarımsal nüfus tanımı farklılaşabileceği için sayılar ancak aynı tanımla karşılaştırılır.

Örneğin tamamı 200 km² olan bir yerleşmede 10.000 kişi, bunun 2.000 kişisi tarımda çalışıyor ve kullanılan tarım alanı 40 km² ise aritmetik yoğunluk 50 kişi/km²; fizyolojik yoğunluk 250 kişi/km²; tarımsal yoğunluk 50 tarım çalışanı/km² tarım alanı olarak hesaplanır. Bunlar farklı sorulara cevap veren yoğunluk göstergeleridir. İlin aritmetik yoğunluğu yüksek çıktığı için tarımsal yoğunluğunun da mutlaka en yüksek olacağı söylenemez. Bu hesap yalnız yöntem örneğidir, gerçek bir Türkiye iline ait istatistik değildir.

Nüfus yoğunluğu türlerinin hesaplanması

Yoğunluk	Pay	Payda	Kullanım ve ayrım
Aritmetik	Toplam nüfus	Toplam yüzölçümü	Genel kişi/km² karşılaştırması

Yoğunluk	Pay	Payda	Kullanım ve ayrım
Fizyolojik	Toplam nüfus	Tanımlanmış tarım alanı	Tarım toprağı üzerindeki toplam nüfus baskısı
Tarımsal	Tarımda çalışan / tarımsal nüfus	Tanımlanmış tarım alanı	Tarımsal nüfusun toprakla ilişkisi

8. Türkiye'de aritmetik yoğunluğun illere göre farklılaşması

TÜİK'in 2025 ADNKS bültenine göre Türkiye genelinde aritmetik nüfus yoğunluğu kilometrekare başına 112 kişidir. Bu hesapta kullanılan yüzölçümü, ADNKS metodolojisinde doğal ve baraj gölleri dışarıda bırakılarak belirlenen 769.604 km²'lik alandır; atlaslarda yer alan yaklaşık 783.000 km²'lik coğrafi toplamla bire bir aynı payda değildir. Farklı alan tanımlarıyla hesaplanan ortalamaların birkaç kişi değişebilmesi mümkündür. İstatistikte hangi yüzölçümü tanımının esas alındığı bilinmeden değerler karşılaştırılmamalıdır.

2025 yılında İstanbul'un yoğunluğu 2.943 kişi/km² ile iller arasında en yüksektir. Ardından Kocaeli 633, Yalova 395 kişi/km² ile gelir. Nüfus miktarında ilk beşe giren Ankara, İzmir, Bursa ve Antalya'nın bu yoğunluk sıralamasındaki yeri, yüzölçümleri farklı olduğu için aynı sırada olmak zorunda değildir. Nüfus miktarının en az olduğu il Bayburt iken, yoğunluğun en düşük olduğu il Tunceli'dir. Tunceli'de 11, Ardahan'da 19, Erzincan ve Gümüşhane'de 21 kişi/km² değerleri görülür. Türkiye'nin yüzölçümü bakımından en büyük ili Konya'da ise yoğunluk 59 kişi/km²'dir.

Aritmetik yoğunluk bir ortalamadır: İstanbul'daki yoğun mahalleler ve aynı ilin düşük yoğunluklu kırsal kesimleri tek sayı altında birleşir. İl düzeyiyle ilçe ve mahalle düzeyinin karşılaştırılması sırasında bu ölçek farkı unutulmamalıdır. Bir ilin toplam nüfusu az olsa bile küçük yüzölçümlü ilçelerinde yoğun yerleşmeler bulunabilir.

Aritmetik nüfus yoğunluğunda öne çıkan iller (2025, kişi/km²)

İl / kapsam	Yoğunluk	Yorum
Türkiye geneli	112	ADNKS resmî alan tanımına göre ortalama
İstanbul	2.943	2025'te en yoğun il
Kocaeli	633	Sanayi ve yerleşme kuşağında yüksek yoğunluk
Yalova	395	Küçük yüzölçümlü, yoğun nüfuslu il
Konya	59	Yüzölçümü büyük olduğu için ortalama düşer
Tunceli	11	2025'te en düşük yoğunluk
Ardahan	19	Seyrek yoğunluk
Erzincan ve Gümüşhane	21	Düşük yoğunluklu iller

9. Nüfus dağılışı haritasını ve mekânsal yoğunluğu yorumlama

Nüfus haritalarında kullanılan renkler ve simgeler, haritanın neyi gösterdiğine göre değerlendirilir. Bir harita ilin toplam kişi sayısını, başka bir harita kişi/km² yoğunluğunu, üçüncüsü ise ilçelerin nüfus artış hızını gösterebilir. Toplam nüfusun renk tonuyla gösterildiği harita ile aritmetik yoğunluk haritasındaki en koyu alanın aynı olması zorunlu değildir. Nüfusu fazla bir il, geniş yüzölçümü nedeniyle orta yoğunlukta görünebilir.

Mutlak nüfus gösterimi; toplamın hangi yerlerde daha büyük olduğunu anlatır. Yoğunluk gösterimi; nüfusu alanla karşılaştırır. Oransal gösterim ise örneğin 65 yaş üstü nüfusun il nüfusunun yüzde kaçını oluşturduğunu ifade eder. Bir ilde yaşlı kişi sayısının fazla olmasıyla yaşlıların toplam nüfus içindeki oranının fazla olması iki farklı durumdur. Haritanın lejandı, yıl bilgisi, mekânsal birimi ve gösterge tanımı birlikte okunmalıdır.

> **Harita okuma ve istatistiksel kapsam ayrımı**
>
> 'En kalabalık il' toplam nüfusu; 'en yoğun il' kişi/km² değerini anlatır. 'En az nüfuslu il' 2025'te Bayburt, 'en düşük yoğunluklu il' Tunceli'dir. Yerleşim yerine, nüfus kapsamına ve ölçüm tarihine göre sıralama değişebilir. Bir nüfus haritasının yoğunluğu mı, toplamı mı, yoksa oranı mı gösterdiği önce açıklığından belirlenmelidir.

10. Doğum, ölüm ve göçün nüfus artışına etkisi

Nüfusun zaman içindeki değişimini anlamada doğumlar, ölümler ve göçler temel bileşenlerdir. Belirli bir dönemde doğum sayısından ölüm sayısı çıkarıldığında doğal nüfus artışı bulunur. Gelenlerle gidenler arasındaki fark net göçtür. Bu iki bileşen ve kayıt-kapsam farklılıkları, toplam nüfusta gözlenen değişimi açıklar. Doğal artış ile toplam nüfus artışı eş anlamlı değildir. Bir yörede doğumlar ölümlerden fazla olduğu hâlde, dışarıya net göç nedeniyle toplam nüfus azalabilir.

Kaba doğum hızı, belirli yıldaki canlı doğum sayısının aynı dönemin ortalama nüfusuna oranının binde olarak ifade edilmesidir. Kaba ölüm hızı da benzer şekilde toplam ölüm sayısının nüfusa oranını gösterir. Doğal nüfus artış hızı, kavramsal olarak kaba doğum ve kaba ölüm hızları arasındaki farkla açıklanabilir. Yıllık toplam nüfus artış hızının bundan farklı çıkması mümkündür. Bu bölümde 2025 için verilen ‰5 oranı TÜİK'in toplam yıllık nüfus artışıdır; doğum hızı değildir.

Bir başka kavram toplam doğurganlık hızıdır. Bu, mevcut yaşa özel doğurganlık hızlarının sürmesi varsayımı altında bir kadının yaşamı boyunca doğurması beklenen ortalama canlı çocuk sayısını ifade eden dönem göstergesidir. Kaba doğum hızıyla aynı birimde veya aynı anlamda değildir. Kadın başına çocuk sayısının azalması, başka koşullar aynıyken uzun dönemde piramit tabanının daralmasına katkıda bulunabilir. Göçlerin ayrıntılı yön, neden ve sonuçları ise bir sonraki konuya aittir.

Temel nüfus değişimi göstergelerinin ayrımı

Kavram	Ne ölçer?	Dikkat edilmesi gereken nokta
Doğal artış	Doğumlar eksi ölümler	Göçü içermez
Net göç	Gelenler eksi gidenler	Doğal artıştan farklıdır

Kavram	Ne ölçer?	Dikkat edilmesi gereken nokta
Toplam nüfus değişimi	İki referans tarihindeki nüfus farkı	Doğum, ölüm, göç ve kayıt etkileriyle ilişkilidir
Kaba doğum hızı	Yıldaki canlı doğumların nüfusa oranı, ‰	Kadın başına çocuk sayısı değildir
Kaba ölüm hızı	Yıldaki ölümlerin nüfusa oranı, ‰	Yaş yapısından da etkilenir
Toplam doğurganlık hızı	Kadın başına beklenen çocuk sayısı, dönem göstergesi	Doğum sayısı veya nüfus artış hızı değildir

11. Nüfusun yaş yapısı ve bağımlılık oranları

Nüfusun yaş yapısı, insanların farklı yaş gruplarında nasıl dağıldığını gösterir. Yaygın demografik karşılaştırmada 0–14 yaş çocuk nüfus, 15–64 yaş çalışma çağındaki nüfus, 65 ve üzeri yaş ise yaşlı nüfus olarak adlandırılır. Bu ayırım istatistiksel bir çerçevedir; 15–64 yaşındaki herkesin fiilen çalıştığını veya 65 yaşındaki herkesin ekonomik etkinliğini bıraktığını göstermez. Çalışma çağındaki nüfus ile istihdam edilen nüfus aynı büyüklük değildir.

Yaş bağımlılık oranı, çocuk ve yaşlı nüfus toplamının 15–64 yaş grubuna bölünüp yüzle çarpılmasıyla hesaplanır. Çocuk bağımlılık oranı 0–14 yaş grubunun; yaşlı bağımlılık oranı 65 ve üzerindekilerin çalışma çağındakilere oranıdır. TÜİK 2025 ADNKS sonuçlarında toplam yaş bağımlılık oranını %46,0; çocuk bağımlılık oranını %29,7; yaşlı bağımlılık oranını %16,2 olarak bildirmiştir. Yuvarlama nedeniyle alt oranların toplamı yayımlanan genel oranla tam örtüşmeyebilir.

Bu değerler, çalışma çağındaki her 100 kişiye karşılık istatistiksel olarak yaklaşık 30 çocuk ve 16 yaşlı bulunduğunu gösterir. Bu oran, fiilen bakıma muhtaç kişi sayısını veya çalışan her bireyin ekonomik olarak kaç kişiye baktığını doğrudan ölçmez. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve uzun dönem hizmet planlamasında yaş yapısı önemlidir. Çocuk oranının gerilemesiyle yaşlı oranının yükselmesi aynı anda görülebilir; böylece toplam bağımlılık oranı fazla değişmeden bile ihtiyaçların bileşimi değişebilir.

12. Ortanca yaş, yaşlı nüfus ve demografik dönüşüm

Ortanca yaş, bütün bireyler yaşlarına göre küçükten büyüğe sıralandığında nüfusu iki eşit parçaya ayıran ortadaki yaştır. Aritmetik ortalama yaşla aynı hesap yöntemi değildir. TÜİK'e göre Türkiye'nin ortanca yaşı 2024'te 34,4 iken 2025'te 34,9'a yükselmiştir. 2025 ortanca yaşı erkeklerde 34,2, kadınlarda 35,7'dir. Bu değişim, nüfusun yaş bileşiminde zamanla meydana gelen dönüşümün göstergelerinden biridir.

Türkiye'de 2025 sonunda 65 ve üzeri yaştaki nüfus 9.583.059 kişi, toplam nüfus içindeki payı yaklaşık %11,1'dir. 2020'deki 7.953.555 kişilik yaşlı nüfusla karşılaştırıldığında yaşlı nüfusun hem miktar hem pay bakımından yükseldiği görülür. Daha yüksek yaşlara ulaşan insanların sayısındaki artış, sağlık ve yaşam koşullarındaki gelişmelerin yanı sıra geçmiş doğum kuşaklarının yaşlanmasıyla da ilişkilidir. Yaşlıların payının artması, toplam nüfusun mutlaka azaldığı anlamına gelmez; yaşlı nüfus büyürken toplam nüfus da büyüyebilir.

Demografik dönüşüm, doğum ve ölüm hızlarının zaman içinde değişmesiyle nüfusun artış ve yaş yapısının farklılaşmasını açıklayan genel çerçevedir. Ölüm hızlarındaki düşüş ve yaşam süresindeki artış, sonraki dönemlerde doğurganlıkta görülen değişimler ve yaş dağılımındaki dönüşümle birlikte değerlendirilir. Gerçek ülkelerin değişimi tek bir şemaya tam olarak oturmaz. Türkiye'nin son yıllardaki piramit yapısı, geçmişteki çok geniş tabanlı görünüme göre daha dar bir çocuk tabanı ve daha belirgin ileri yaş grupları sergilemektedir.

Türkiye'nin seçilmiş yaş yapısı göstergeleri

Gösterge	2025 değeri	Açıklama
Ortanca yaş – toplam	34,9	2024 değeri 34,4 idi
Ortanca yaş – erkek	34,2	Cinsiyete göre yaş yapısı
Ortanca yaş – kadın	35,7	Cinsiyete göre yaş yapısı
65 yaş ve üzeri nüfus	9.583.059 kişi	Toplam nüfusun yaklaşık %11,1'i
Çocuk bağımlılık oranı	%29,7	15–64 yaş grubundaki her 100 kişiye düşen 0–14 yaş nüfus
Yaşlı bağımlılık oranı	%16,2	15–64 yaş grubundaki her 100 kişiye düşen 65+ yaş nüfus
Toplam bağımlılık oranı	%46,0	Çocuk ve yaşlı grupların toplamı; yuvarlanmış değer

13. Nüfus piramitlerini okuma ve Türkiye'deki değişim

Nüfus piramidi, belirli tarihteki nüfusun yaş gruplarına ve cinsiyete göre dağılımını gösteren karşılıklı yatay çubuklardan oluşan grafiktir. Genellikle yaşlar alttan üste doğru artar; erkekler bir tarafta, kadınlar diğer tarafta gösterilir. Yatay eksen kişi sayısı ya da toplam nüfus içindeki yüzde olabilir. Piramidin bir yanında üç milyon kişi gösteren çubukla başka bir ülkenin yüzde beşlik çubuğu aynı ölçek türüne sahip olmadığından doğrudan karşılaştırılamaz.

Geniş tabanlı bir piramit, çocuk yaş gruplarının büyük paya sahip olabileceğini; tabanın görece daralması, yakın dönem doğum kuşaklarının toplam içindeki ağırlığının azalmasını gösterebilir. Orta yaş gruplarının kalınlığı geçmiş doğumlar, ölümler ve göçlerle; üst kesimlerin genişliği daha ileri yaşlara ulaşan nüfusla bağlantılıdır. Tek bir yaş aralığındaki belirgin girinti veya çıkıntının nedenini piramit görüntüsünden kesin olarak saptamak mümkün değildir; tarihî doğum, ölüm ve göç bilgisi de gerekir.

Türkiye'nin 2007 ve 2025 nüfus piramitleri karşılaştırıldığında daha dar bir çocuk tabanı ve ileri yaşların genişleyen ağırlığı dikkati çeker. Bu görünüm, 2025 ortanca yaşının yükselmesi ve yaşlı nüfus payındaki artışla uyumludur. Ancak piramitler il ve ilçelerde insanların nerelere yerleştiğini göstermez; bunun için nüfusun mekânsal dağılışına ait başka veriler gerekir. Piramidin üstünün genişlemesi, tek başına kişi başına geliri, işsizlik oranını veya eğitim başarısını da vermez.

14. Cinsiyet yapısı ve kadın–erkek nüfusunun değerlendirilmesi

Cinsiyet yapısı, nüfusun kadın ve erkek olarak dağılımını gösterir. Türkiye'nin 2025 ADNKS toplamında iki grubun büyüklüğü birbirine oldukça yakındır. Cinsiyet oranı, TÜİK tanımıyla her yüz kadına karşılık düşen erkek sayısıdır. Aynı kavramı 'toplumun yüzde kaçı erkek?' sorusuyla karıştırmamak gerekir: İlki bir oran, ikincisi toplam içindeki paydır.

Cinsiyet bileşimi yaş gruplarına ve yerlere göre farklılaşabilir. Kadınların ortalama yaşam süresinin erkeklerden uzun olmasının etkisiyle ileri yaş gruplarında kadınların oranı artabilir. TÜİK'in 2025 yaşlı nüfus istatistiklerinde 65 yaş ve üzerindekilerin %55,3'ü kadın, %44,7'si erkektir. Bir ilde veya ilçede kadın ve erkek sayılarının farklı olması göç, yaş yapısı ve diğer nüfus hareketleriyle ilişkili olabilir; yalnız tek neden üzerinden kesin hüküm verilmez.

15. Kent-kır nüfusu ve iki farklı resmî sınıflama

Nüfusun yerleşim bakımından dağılışında en önemli yöntem ayrımlarından biri 'il ve ilçe merkezleri/belde ve köyler' ile 'yoğun kent/orta yoğun kent/kır' sınıflamalarının birbirine karıştırılmamasıdır. İlk yaklaşım yerleşimin idari statüsünü esas alır. TÜİK'in 2025 ADNKS sonuçlarında il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı %93,6; belde ve köylerde yaşayanların oranı %6,4'tür. Bunlar ülke yüzeyinin ne kadarının kentleştiğini değil, bu idari birimlerde kaç kişinin yaşadığını gösterir.

İkinci yaklaşımda TÜİK, Mekânsal Adres Kayıt Sistemi (MAKS) verileri üzerinden Avrupa İstatistik Ofisinin kentleşme derecesi (DEGURBA) yöntemini uygular. Yaklaşık 1 km²'lik hücrelerde nüfus yoğunluğu ve yerleşimin niteliği değerlendirilerek yoğun kent, orta yoğun kent ve kır ayrımı yapılır. 2025 için bu yöntemde nüfusun %67,5'i yoğun kentte, %15,8'i orta yoğun kentte, %16,8'i kır yerleşimlerinde bulunmaktadır. Yuvarlama nedeniyle yüzdelerin toplamı %100,1 çıkabilir.

İdari olarak bir büyükşehir belediyesindeki mahallede yaşamak, o mahallenin fiziksel yapı ve nüfus yoğunluğu açısından mutlaka yoğun kent niteliğinde olduğu anlamına gelmez. Büyükşehir statüsündeki idari değişiklikler geçmiş yılların 'köy/mahalle' kayıtlarını da etkileyebilir. Bu nedenle geçmiş yılın il-ilçe merkezi oranı ile yeni yöntemin yoğun kent payı 'kent nüfusu azaldı veya birden arttı' şeklinde karşılaştırılamaz. Nüfusun yerleşmelerin gelişimi üzerindeki etkileri sonraki konularda daha ayrıntılı incelenecektir.

Türkiye'nin 2025 yerleşim nüfusu: İki farklı tanım

Sınıflama yöntemi	Grup	Nüfusun payı
İdari yerleşim ayrımı	İl ve ilçe merkezleri	%93,6
İdari yerleşim ayrımı	Belde ve köyler	%6,4
Kentleşme derecesi / DEGURBA	Yoğun kent	%67,5
Kentleşme derecesi / DEGURBA	Orta yoğun kent	%15,8
Kentleşme derecesi / DEGURBA	Kır	%16,8

16. Nüfusun diğer yapısal özellikleri: Eğitim, haneler ve çalışma durumu

Demografik yapı yalnız yaş ve cinsiyetle sınırlı değildir. Eğitim düzeyi, okuryazarlık, medeni durum, hanehalkı büyüklüğü ve çalışma durumu da nüfusun sosyal ve ekonomik görünümünü açıklar. Ancak farklı göstergeler farklı yaş ve kapsam koşullarıyla yayımlanır. Örneğin hanehalkı sayısı kişi sayısı değildir; bir adreste yaşayan bir veya daha fazla kişinin oluşturduğu topluluğa hanehalkı denir. Ortalama hanehalkı büyüklüğü toplam hanehalkı nüfusunun hane sayısına bölünmesiyle bulunur. Kurumsal yerlerde kalan kişiler hanehalkı göstergelerinde ayrı kapsama sahip olabilir.

İstihdam edilen nüfus, belirli bir işte çalışan kişileri; çalışma çağındaki nüfus ise yalnız yaş aralığını ifade eder. İş gücü, istihdam edilenlerle işsiz olarak tanımlanan kişilerin toplamıdır. Bu kavramlar aynı anlama gelmediğinden 15–64 yaş nüfusu doğrudan çalışan kişi sayısı gibi alınamaz. Eğitime devam edenler, emekliler, iş aramayanlar ve fiilen çalışma hayatında bulunan 65 yaş üstü bireyler gibi durumlar ayrımı açıklar. Eğitim ve iş gücü göstergelerinin ayrıntılı ekonomik karşılaştırmaları GK-07 kapsamındadır.

17. Demografik bilgilerin kamu hizmetleri ve bölgesel planlama açısından anlamı

Bir ilde okul çağındaki nüfusun yüksek olması eğitim altyapısı gereksinimini; yaşlı nüfus payının yükselmesi sağlık, bakım ve erişilebilirlik hizmetlerine duyulan ihtiyacı etkileyebilir. Kentlerde nüfusun kısa sürede yoğunlaşması konut, içme suyu, ulaşım, atık yönetimi ve kamu hizmetlerine talebi artırabilir. Bununla birlikte hizmet gereksinimleri yalnız toplam nüfusa değil, insanların yaşına, gelir koşullarına, mekânsal dağılımına ve mevcut altyapıya bağlıdır.

Resmî planlama açısından aynı ildeki iki ilçenin nüfusu birbirine yakın olsa bile biri geniş yüzölçümlü, dağınık köylerle; diğeri küçük alan üzerinde yoğun mahallelerle şekillenmiş olabilir. Birincide erişim ve ulaşım mesafesi, ikincide kapasite ve yoğunluk yönetimi daha belirgin sorunlar yaratabilir. Bu nedenle toplam nüfus, aritmetik yoğunluk ve yerleşim biçimi birbirini tamamlayan fakat aynı olguyu ölçmeyen göstergelerdir.

Bölgesel karşılaştırmada kullanılan coğrafi birim de önemlidir. Yedi coğrafi bölge, il idaresi ve TÜİK'in istatistiki bölge birimleri aynı sınır sistemleri değildir. TÜİK'in İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasında 81 il Düzey 3; komşu illerin oluşturduğu 26 grup Düzey 2; bunların birleşimi olan 12 grup Düzey 1 olarak düzenlenir. Bu yapı, 1941'de belirlenmiş yedi coğrafi bölgenin yerine geçen '12 coğrafi bölge' sistemi değildir. Bir veri haritasında hangi bölge biriminin kullanıldığı mutlaka okunmalıdır.

18. Türkiye nüfusuna ilişkin temel göstergeleri birlikte yorumlama

Türkiye'nin nüfus yapısını açıklarken ilk ayrım toplam kişi sayısı ile nüfus yoğunluğudur. 2025'te İstanbul hem en kalabalık hem en yoğun ildir; ancak bu iki sıralama genel olarak aynı şey değildir. En az nüfuslu il Bayburt, en düşük yoğunluklu il Tunceli'dir. Bir ilin verimli ovalarının yoğun yerleşilmiş, dağlık alanlarının seyrek olması ise il ortalamasının gizlediği iç farklılaşmaya örnektir.

İkinci ayrım yıl sonu nüfusu ile daha yakın tarihli dönemlik nüfustur. Türkiye'nin 2025 sonu ADNKS toplamı 86.092.168, 1 Temmuz 2026 dönemlik nüfus toplamı 86.320.602 kişidir. 2025 yıl sonu oranlarını 2026'nın bütün illerinin oranlarıymış gibi sunmak veya farklı yıllara ait sayıları aynı yılın doğum-ölüm bilgisiyle karıştırmak doğru değildir. Tarih, yöntem ve paydanın birlikte belirtilmesi güvenilir nüfus yorumunun temelidir.

Üçüncü ayrım yaş yapısı ile ekonomik faaliyet durumudur. Çalışma çağında olmak fiilen çalışmak, yaş bağımlılık oranı da gerçek bakım ilişkisini ölçmek anlamına gelmez. Nüfus piramidi yaş ve cinsiyet dağılımını; yoğunluk haritası mekânsal yerleşmeyi; göç istatistikleri yer değiştirme hareketlerini gösterir. Türkiye'de ortanca yaşın yükselmesi ve 65 yaş üstü nüfusun payının artması, nüfus miktarının aynı dönemde büyümesiyle birlikte gerçekleşebilir. Bu göstergeler ayrı ayrı yorumlanıp birlikte ele alındığında Türkiye'nin beşerî coğrafyası daha açık anlaşılır.

Nüfus verilerinde temel ayrımlar

2025 ADNKS yıl sonu toplamı 86.092.168; 1 Temmuz 2026 dönemlik toplam 86.320.602'dir ve farklı tarihlere aittir. İstanbul 2025'te hem en kalabalık hem en yoğun il olmasına rağmen toplam nüfus ve kişi/km² ayrı ölçütlerdir. Bayburt en az nüfuslu, Tunceli en düşük yoğunluklu ildir. İl-ilçe merkezi payı (%93,6) ile DEGURBA yoğun kent payı (%67,5), aynı kent tanımını kullanmaz. 15–64 yaş nüfusu çalışan nüfusla; yaş bağımlılık oranı gerçek bakıma muhtaç nüfusla özdeş değildir.

2.2. İÇ VE DIŞ GÖÇLER, NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Göç, nüfusun bir yerden başka bir yere hareket etmesi yoluyla yerleşmelerin nüfus miktarını, yaş yapısını, iş gücü imkânlarını ve kamu hizmeti ihtiyacını değiştiren önemli bir beşerî coğrafya olayıdır. Bir yerin nüfusunun artması her zaman yüksek doğum sayısından kaynaklanmaz; başka yerlerden gelenler de artışa katkıda bulunabilir. Buna karşılık bir ilde doğum sayısı ölüm sayısından fazla olduğu hâlde, başka illere ayrılan kişi sayısı yüksekse nüfus artışı yavaşlayabilir. Göçü anlayabilmek için hareketin hangi sınırı aştığı, ne kadar sürdüğü, hangi nedenle ortaya çıktığı ve göç edilen yerde nasıl bir yerleşme ilişkisi kurulduğu ayrı ayrı değerlendirilir.

1. Göçün tanımı ve sınıflandırılması

Coğrafya öğretiminde göç, insanların yaşadıkları yerden başka bir yere geçici veya kalıcı olarak yer değiştirmesi şeklinde geniş olarak tanımlanır. İstatistiksel ölçümde ise her kısa süreli yolculuk göç değildir: Belirli bir süre boyunca başka yerde yaşama, ikamet adresinin değişmesi ve kullanılan veri sisteminin kapsam koşullarının sağlanması aranabilir. Her gün başka ilçedeki işine gidip akşam evine dönen çalışan, günlük ulaşım hareketliliğine katılır; ikamet ettiği yeri değiştirmediği için yıllık ikametgâh göçüne otomatik olarak dâhil edilmez.

Göçler sınır bakımından iç göç ve dış (uluslararası) göç; süre bakımından kalıcı ve geçici/mevsimlik hareket; karar koşulları bakımından gönüllü ve zorunlu göç olarak ayrılır. Bu sınıflar birbirinin alternatifi değildir. Bir aile, aynı ülke içinde bir ilden diğerine deprem nedeniyle taşınır ve yeni yerde sürekli ikamete geçerse hareket hem iç göç, hem zorunlu göç, hem de kalıcı göç niteliği taşıyabilir. Başka ülkede çalışmaya karar veren ve orada yerleşen bir kişi içinse uluslararası ve gönüllü iş gücü göçü söz konusudur.

Göçün sınıflandırılmasında kullanılan farklı ölçütler

Ölçüt	Göç türleri	Temel ayrım ve örnek
Sınır	İç göç / uluslararası göç	Türkiye içinde il değiştirme / Türkiye'den başka ülkeye yerleşme
Süre	Sürekli / mevsimlik-geçici	Kalıcı yeni ikamet / belirli iş veya mevsim sonunda geri dönüş
Karar koşulu	Gönüllü / zorunlu	Tercihle yer değiştirme / savaş, afet veya can güvenliği nedeniyle ayrılma
Yerleşim yönü	Kırdan kente, kentten kente, kentten kıra, kırdan kıra	Başlangıç ve varış yerlerinin yerleşim niteliği
Amaç	İş, eğitim, aile, sağlık, konut koşulları ve diğer nedenler	Aynı hareketin birden fazla etkene dayanabilmesi

2. Göçün itici ve çekici nedenleri

Göçü başlatan ve yönlendiren nedenler genellikle itici ve çekici etkenler çerçevesinde açıklanır. İtici etken, kişinin yaşadığı yerde kalmasını güçleştiren koşuldur; çekici etken ise başka bir yerin sunduğu imkândır. İş imkânlarının sınırlı olduğu bir kırsal yerleşimden sanayi ve hizmet sektörlerinin geliştiği bir kente taşınmada iki etken birlikte bulunabilir. İşsizlik göç veren yer bakımından itici, yeni iş fırsatları göç alan yer bakımından çekici etkendir.

Ekonomik nedenler arasında gelir ve istihdam farklılıkları, küçük veya parçalanmış tarım arazileri, üretim maliyetleri ve sektörlerin iş gücü talebi yer alır. Eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, aile birleşimi, konut koşulları, evlilik ve yaşam tercihi sosyal/kişisel nedenlerdir. Deprem, sel, heyelan, kuraklık, su kıtlığı ve erozyon çevresel koşullarla ilişkili hareketliliğe yol açabilir. Savaş, çatışma, siyasi baskı veya can güvenliği tehdidi ise zorunlu yer değiştirmeyi ortaya çıkarabilir. Bir göçün tek bir nedeni olması gerekmez; örneğin uzun süren kuraklık tarımsal gelir kaybına yol açarak ekonomik gerekçeyi güçlendirebilir.

Türkiye'de göç üzerinde etkili başlıca nedenler

Neden grubu	Göç veren yerdeki olası itici etken	Göç alan yerdeki olası çekici etken
Ekonomik	İş yetersizliği, gelir düşüklüğü, parçalı tarım işletmeleri	Sanayi, ticaret, hizmet ve istihdam çeşitliliği
Sosyal	Eğitim veya sağlık hizmetlerine sınırlı erişim	Üniversite, hastane ve diğer hizmetlere erişim
Aile ve kişisel	Aileden ayrı kalma, konut şartlarının uygun olmaması	Aile birleşimi, daha elverişli yaşam ve konut
Doğal / çevresel	Deprem, sel, heyelan, kuraklık, toprak kaybı	Güvenli, altyapısı uygun yerleşme alanı
Siyasi ve güvenlik	Savaş, çatışma, baskı, can güvenliği kaygısı	Güvenlik ve koruma imkânı

3. Türkiye'de iç göçün başlıca yönleri ve tarihsel değişimi

İç göç, ülkenin siyasi sınırları aşılmadan gerçekleştirilen yer değiştirmedir. Bir ilin köyünden aynı ilin ilçe merkezine taşınma da iç göç niteliği taşırken, TÜİK'in yıllık iller arası göç istatistiği esas olarak bir ilden başka bir ile yönelen kayıtlı ikamet değişikliğini ölçer. Dolayısıyla 'ülke içindeki bütün taşınmalar' ile 'iller arası göç eden nüfus' aynı toplamı ifade etmez. Ayrıca il sınırlarının idari niteliği ile yerleşmenin kırsal veya kentsel karakteri farklı ölçütlerdir.

Türkiye'de 1950'lerden sonra sanayileşmenin hızlanması, karayolu ulaşımının gelişmesi ve tarımda makineleşmenin artması kırsal alanlardan kentlere yönelen göçü güçlendirmiştir. Tarımsal iş gücüne duyulan ihtiyacın bazı alanlarda azalması ve kentlerdeki fabrikaların, ticaretin ve hizmet sektörünün yeni çalışma fırsatları yaratması bu değişimde birlikte rol oynamıştır. İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Kocaeli gibi merkezlerin tarihsel çekim gücünde sanayi, yönetim, ticaret, ulaşım ve eğitim olanakları etkili olmuştur. Bununla birlikte göç hareketlerini yalnız 'doğudan batıya' şeklinde tek yöne indirgemek doğru değildir; kentler kendi aralarında da yoğun nüfus alışverişi yapar.

Kademeli göç, kişinin önce yakın bir ilçe veya bölge merkezine, daha sonra daha büyük bir kente yönelmesi gibi aşamalı yer değiştirmedir. Zincirleme göçte ise daha önce göç etmiş akraba ve tanıdıkların oluşturduğu sosyal ağlar, aynı yere yeni göçleri kolaylaştırabilir. Günümüzde üniversite yerleşmeleri, tayinler, konut maliyetleri, emeklilik ve aile ilişkileri kentten kente veya kentten kıra yönelen hareketleri de önemli kılar. Bir yerin geçmişte güçlü biçimde göç almış olması, her yıl mutlaka pozitif net göç vereceği anlamına gelmez.

4. Kırsal göç, mevsimlik çalışma ve gündelik hareketlilik

Sürekli iç göçte kişinin yaşamının ağırlık merkezi yeni yerleşime geçer. Mevsimlik göçte ise belirli bir ekonomik etkinlik veya mevsim nedeniyle geçici yer değiştirme söz konusudur. Tarımda ürün toplama ve hasat dönemleri, turizm sezonunda otellerin iş gücü ihtiyacı, dönemsel inşaat faaliyetleri ve hayvancılık amacıyla yaylaya çıkışlar bu kapsamdadır. MEB coğrafya materyalleri, Çukurova'daki tarım çalışmalarını, Ordu ve Giresun çevresindeki fındık hasadını ve Akdeniz-Ege kıyılarındaki turizm işlerini Türkiye'den başlıca örnekler arasında gösterir.

Mevsimlik hareketliliğin yerel nüfusa etkisi yılın her döneminde aynı değildir. Hasat döneminde çalışan nüfusun, yaz turizmi döneminde kıyı yerleşmelerinin fiilî hizmet talebi artabilir. Buna karşılık kısa süreli mevsimlik çalışma için gelen kişi kalıcı ikametini başka ilde tutuyorsa yıllık ikamet istatistiğinde aynı biçimde görünmeyebilir. Yazlık konuta birkaç haftalık ziyaret, iş veya tatil seyahati ve her gün iş yerine gidip gelme de kalıcı yerleşme göçünden ayrı değerlendirilmelidir. Bu fark, nüfus hizmetlerinin mevsimlere göre planlanmasında önemlidir.

İç göç ve gündelik hareketlerin karşılaştırılması

Hareket	Tipik örnek	Kalıcı ikamet ve ölçüm bakımından ayrım
Sürekli iç göç	Bir ilden diğerine yerleşme	Kayıtlı ikamet adresi değişebilir; iller arası göç hesabına girebilir
Mevsimlik tarım göçü	Hasat döneminde başka yörede çalışma	Geçici hareket; kayıt ve süre koşullarına göre yıllık göç istatistiğinde farklı görünür

Hareket	Tipik örnek	Kalıcı ikamet ve ölçüm bakımından ayrım
Mevsimlik turizm istihdamı	Yazın kıyı tesislerinde çalışma	Hizmet talebi sezon boyunca artar; kalıcı yerleşme zorunlu değildir
Yaylacılık hareketi	Hayvancılık için yazın yaylaya çıkma	Ekonomik-mevsimsel yer değiştirmedir
Günlük gidiş geliş	Başka ilçedeki işe günübirlik ulaşım	Olağan olarak ikamet göçü değildir

5. İç göçün sayısal ölçümü: Aldığı, verdiği ve net göç

Bir ilin aldığı göç, başka illerden o ile gelen kişilerin sayısı; verdiği göç, ilden başka illere ayrılan kişilerin sayısıdır. Net göç, alınan göçten verilen göçün çıkarılmasıyla bulunur. Sonuç pozitifse il o dönem göç yoluyla nüfus kazanmış, negatifse göç yoluyla nüfus kaybetmiştir. Bu gösterge, doğum ve ölüm gibi diğer nüfus değişimlerini içermez. İl nüfusu yıl sonunda artarken net göçünün negatif olması bu nedenle mümkündür.

Göç miktarını gösteren mutlak kişi sayıları ile net göç hızı farklı göstergelerdir. Net göç hızı, TÜİK'in kullandığı tanımla, göç edebilecek her bin kişiye düşen net göç miktarını ortaya koyar. TÜİK'in yayımladığı hesaplama, net göçün yıl sonu yerleşik nüfustan net göçün yarısının çıkarılmasıyla elde edilen tabana bölünüp 1.000 ile çarpılmasına dayanır. Bu nedenle net göç hızını yalnız net göç sayısını ilin toplam nüfusuna bölmekle aynı yöntem olarak sunmak doğru değildir. Özellikle küçük nüfuslu illerde, toplam gelen kişi sayısı düşük olsa bile nüfusa oranla yüksek net göç hızı görülebilir.

Hesabın mantığını gösteren kuramsal bir örnekte, yıl sonunda 100.000 nüfusu bulunan bir ilin 5.000 kişi göç alıp 3.000 kişi göç verdiği düşünülsün. Net göç +2.000 kişidir. TÜİK formülündeki karşılaştırma tabanı 100.000 - (2.000 / 2) = 99.000 olur; net göç hızı yaklaşık (2.000 / 99.000) × 1.000 = binde 20,2'dir. Bu sayılar gerçek bir ile ait değildir; göstergeyi açıklamak için kullanılmıştır.

Göç göstergelerinin anlamı

Gösterge	Hesap / anlam	Karıştırılmaması gereken durum
Aldığı göç	Başka alanlardan gelenlerin toplamı	Net göç veya nüfus artışı değildir
Verdiği göç	Başka alanlara gidenlerin toplamı	Nüfusun kesin olarak azaldığını tek başına göstermez
Net göç	Alınan göç - verilen göç	Doğum ve ölümleri içermez
Net göç hızı	TÜİK formülüyle göçün nüfusa göre binde büyüklüğü	Kişi sayısıyla aynı sıralamayı vermek zorunda değildir
Yıllık nüfus değişimi	Doğal artış, göç ve idari/kayıt değişkenlerinin etkisi	Tek başına göçten kaynaklandığı söylenemez

6. Türkiye'nin 2025 yılı iller arası göç tablosu

TÜİK'in 14 Temmuz 2026'da yayımladığı İç Göç İstatistikleri, 2025 bültenine göre Türkiye'de 2025 yılında 2.475.019 kişi iller arasında göç etmiştir. Bu sayı toplam nüfusun yaklaşık %2,87'sine karşılık gelir. Göç edenlerin %47,5'i erkek, %52,5'i kadındır. 2024 yılına ait karşılaştırma değeri 2.682.673 kişidir. İki yıldaki hareketlilik farklıdır; tek bir yıllık değişmeden uzun dönemli kalıcı eğilim çıkarmak uygun değildir.

İstanbul, 2025'te 329.912 kişi ile en çok göç alan il olmakla birlikte 371.258 kişiyle en çok göç veren ildir. Bu nedenle net göçü -41.346 kişidir. Ankara 176.833 kişi alıp 145.661 kişi verdiğinden +31.172 kişilik net göç almıştır. İzmir'in aldığı göç 106.083, verdiği göç 98.728 kişidir; net göçü +7.355 kişidir. Böylece bir ilin hem çok göç alıp hem de daha fazla göç vererek negatif net göç göstermesi somut olarak anlaşılır. Bu iller hakkındaki 2025 verileri, önceki yıllardan kalan 'en çok göç alan il mutlaka net göç kazanır' çıkarımını doğrulamaz.

Seçilmiş illerde 2025 iller arası göç, kişi — TÜİK 2025, 14.07.2026

İl	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç
İstanbul	329.912	371.258	-41.346
Ankara	176.833	145.661	+31.172
İzmir	106.083	98.728	+7.355

Büyükşehirlerin aldığı ve verdiği göçün yüksek olması, bu illerdeki büyük nüfus ve çok sayıdaki eğitim, iş, aile ve konut hareketliliğiyle ilişkilidir. Buna karşılık göç hızı kullanıldığında daha küçük illerin farklı bir sıraya yükselmesi mümkündür. Ayrıca 2025 toplamı, yalnız iller arası ikamet değişikliğini ölçtüğü için aynı il içindeki taşınmaların veya mevsimlik ziyaretlerin bütünüyle toplanmış değeri değildir.

7. Göç nedenleri ve yaş grupları: 2025 verisinin okunması

TÜİK'in 2025 iç göç bülteninde en fazla göç hareketliliği 20–24 yaş grubunda gerçekleşmiş ve bu yaş grubunda 480.185 kişi iller arasında yer değiştirmiştir. Genç yetişkinlerin eğitim ve işe başlama süreçlerinde daha fazla hareket etmesi bu görünümü açıklamaya yardımcı olur. Ancak yaş grubu ile göç nedeni aynı gösterge değildir; bütün 20–24 yaş hareketlerinin yalnız üniversite eğitiminden kaynaklandığı sonucuna varılamaz.

Aynı yıl göç nedeni sınıflandırmasında 'hanedeki fertlerden birine bağımlı göç' 564.114 kişi, 'daha iyi konut ve yaşam koşulları' 510.226 kişi, 'eğitim' ise 406.144 kişi olarak verilmiştir. Hanedeki fertlerden birine bağımlı göç, örneğin ailenin iş veya diğer nedenle taşınmasına bağlı olarak birlikte yer değiştiren kişilerin hareketidir; bağımsız olarak her birinin iş aradığı anlamına gelmez. Bir ilde üniversite bulunması eğitim göçünü, büyük istihdam merkezleri iş ve tayin hareketlerini etkileyebilir. Bunların görece ağırlığı zaman içinde değişebilir; bu nedenle ders kitaplarındaki 2011 veya 2018 yılı göç nedeni tabloları 2025 sonuçları gibi kullanılamaz.

Türkiye'de iller arası göçün seçilmiş 2025 göstergeleri

Gösterge	Kişi sayısı	Değerlendirme
İller arası toplam göç	2.475.019	Yıl içinde başka ile yönelen kayıtlı hareket
20–24 yaş grubunun göçü	480.185	En fazla kişi bulunan yaş grubu
Hanedeki fertlerden birine bağımlı göç	564.114	Aile üyesinin hareketine bağlı yer değiştirme
Daha iyi konut ve yaşam koşulları	510.226	Yaşam ve barınma tercihinin etkisi
Eğitim	406.144	Üniversite ve diğer eğitim hareketleriyle ilişkili göç

8. Göç veren ve göç alan yerlerde ortaya çıkan sonuçlar

Göç alan yerlerde çalışan nüfus, tüketim ve ekonomik faaliyet çeşitliliği artabilir. Yeni iş gücü, girişimler ve kültürel etkileşim kentin gelişmesine katkı verebilir. Ancak nüfus artış hızının konut, ulaşım, içme suyu, atık su, okul ve sağlık yatırımlarının kapasitesini aşması hâlinde hizmet sunumunda güçlükler ortaya çıkar. Kiralık konut talebinin yoğunlaşması, trafik yükü, tarım ve orman alanları üzerindeki yapılaşma baskısı, plansız yerleşme ve çevresel sorunlar bu gelişmenin olası sonuçlarıdır. Sonuçların büyüklüğü, kentin nüfusundan çok büyüme hızı, planlama ve altyapı kapasitesiyle de ilişkilidir.

Göç veren yerlerde genç ve çalışabilir yaştaki nüfusun azalması tarımsal üretim, yerel işletmeler ve kamusal hizmetlerin sürdürülebilirliğini güçleştirebilir. Nüfusun yaş ortalaması yükselebilir; boş kalan evler ve kullanılmayan tarım arazileri çoğalabilir. Bununla birlikte göç edenlerin ailelerine para göndermesi, yeni beceri ve bağlantılar taşıması veya daha sonra geri dönerek yatırım yapması olumlu etkiler oluşturabilir. Göç veren bütün yerlerin ekonomik olarak kesin biçimde gerileyeceği söylenemez; göçün niteliği ve yerel yatırımlar da önemlidir.

Göç iki yönlü bir ilişki olduğundan bir kentte konut talebinin yükselmesi ile başka bir yerde okul çağındaki nüfusun azalması aynı hareketin farklı mekânsal sonuçları olabilir. Özellikle belediye altyapısı, sağlık tesisi ve okul kapasitesi planlanırken toplam nüfusun yanında göç edenlerin yaş yapısı, yerleşme alanları ve mevsimlik hareketliliği dikkate alınır. Günlük ulaşım yükü ile ikamet eden nüfusun büyüklüğü birebir aynı değildir.

Göçün iki yöndeki muhtemel sonuçları

Alan	Olumlu veya geliştirici etkiler	Planlama gerektiren riskler
Göç alan kent	İş gücü, kültürel çeşitlilik, pazar ve hizmet talebi	Konut, ulaşım, eğitim, sağlık, altyapı ve çevre baskısı
Göç veren kırsal alan	Göçmenlerin ailelerine kaynak aktarması, dönüş yatırımları	Genç iş gücü kaybı, yaşlanma, üretimde ve hizmet talebinde daralma

Alan	Olumlu veya geliştirici etkiler	Planlama gerektiren riskler
Mevsimlik göç alan yer	Hasat ve turizm sezonlarında iş gücü temini	Geçici barınma, ulaşım, sağlık ve çocukların eğitim ihtiyacı
Aile ve eğitim göçü alan yer	Üniversite ve hizmet ekonomisinin canlanması	Dönemsel yurt, kira ve yerel ulaşım baskısı

9. Afetler, güvenlik ve zorunlu yer değiştirme

Deprem, sel, heyelan ve benzeri afetlerde insanlar geçici olarak güvenli konaklama alanlarına geçebilir veya yerleşim yerlerini kalıcı biçimde değiştirebilir. Bu iki hareket aynı anlama gelmez. Bir afetten sonra yakınlarına birkaç günlüğüne gitmek geçici korunma veya barınma hareketiyken, başka ilde yeni ikamet kurmak sürekli iç göç olarak değerlendirilebilir. MEB coğrafya materyallerinde 17 Ağustos 1999 Marmara depremi ile diğer büyük depremlerin yerleşim hareketlerini etkilediğine ilişkin örnekler yer alır. Büyük barajların yapımı veya kamulaştırma nedeniyle yerleşimlerin taşınması da çevresel ve idari koşullarla ilişkili yer değiştirmelere örnektir.

Zorunlu göç yalnız doğal afetler nedeniyle ortaya çıkmaz. Savaş, çatışma, zulüm, can güvenliği tehdidi veya geniş çaplı şiddet de insanları evlerinden ayrılmaya zorlayabilir. Kişi güvenlik ararken ülke sınırlarını geçmiyorsa ülke içinde yerinden edilme, başka ülkeye geçiyorsa uluslararası korumayla ilişkili yer değiştirme gündeme gelebilir. Bu ayrım coğrafi sınır bakımından önemlidir; koruma statülerinin hukukî koşulları ayrıca değerlendirilir.

Afet kaynaklı göçün etkisi, yalnız ayrılanların sayısından ibaret değildir. Yeni yerleşmede okul çağındaki çocuklar için sınıf ihtiyacı, sağlık hizmetlerinin kapasitesi, geçici ve kalıcı konut gereksinimi ve ulaşım bağlantıları değişebilir. Ayrılınan yerde ise yeniden imar ve geri dönüş imkânları göçün kalıcı mı geçici mi olacağını etkiler. Afet bölgelerinin nüfusunu değerlendirirken göç hareketiyle kayıtlı ikamet adreslerinin güncellenme zamanının farklı olabileceği dikkate alınmalıdır.

10. Dış göç ve Türkiye'nin tarihsel uluslararası göç örnekleri

Dış göç, devlet sınırını aşarak başka ülkeye yerleşmeye yönelen nüfus hareketidir. Türkiye'ye yurt dışından gelenler ülke açısından göç alımı; Türkiye'den başka ülkelere yerleşmeye gidenler ise göç verme oluşturur. Yurt dışına turist olarak seyahat etmek, transit geçiş yapmak veya kısa süreli iş gezisine katılmak otomatik biçimde uluslararası ikamet göçü sayılmaz. Benzer şekilde başka ülkede doğmak, her zaman o kişinin güncel yılda göç ettiği anlamına gelmez. Göç akımı belirli bir dönemdeki giriş ve çıkışı; yabancı nüfus stoku ise belirli tarihte ülkede yaşayan yabancı nüfusu anlatır.

Türkiye'nin uluslararası nüfus hareketlerinde farklı dönemler bulunur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Lozan düzenlemeleriyle bağlantılı Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi, ülkeler arası zorunlu yer değiştirmeye tarihsel örnektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın iş gücü talebiyle Türkiye'den yurt dışına çalışma amaçlı göç artmıştır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı kayıtlarına göre Türkiye ile Federal Almanya arasında Türk işçilerinin işe yerleştirilmesine ilişkin anlaşma 30 Ekim 1961'de yapılmıştır. Bu hareketler zaman içinde aile birleşimi ve kalıcı yerleşmelerle birlikte farklılaşmıştır. Uluslararası göçün yalnız işçi göçünden ibaret olmadığı, daha sonraki dönemlerde

eğitim, nitelikli istihdam ve koruma gereksinimi gibi nedenlerin de önemli olduğu unutulmamalıdır.

Türkiye'nin uluslararası göç tarihinde seçilmiş örnekler

Dönem / örnek	Göç niteliği	Temel açıklama
1923 ve sonrası nüfus mübadelesi	Devletler arası düzenlemeyle nüfus hareketi	Türkiye-Yunanistan arasında zorunlu yer değiştirme örneği
1961 Türkiye–Federal Almanya iş gücü anlaşması	Çalışma amaçlı uluslararası göç	Sanayi iş gücü talebi ve düzenli işe yerleştirme
Avrupa'ya daha sonraki aile göçleri	Aile birleşimi ve yerleşme	İlk iş gücü hareketinin yeni kuşaklarla kalıcılaşabilmesi
Eğitim ve uzmanlık amaçlı hareketlilik	Öğrenci ve nitelikli iş gücü göçü	Eğitim, araştırma ve meslek imkânlarının etkisi
Savaş ve güvenlik nedeniyle sınır aşan hareket	Zorunlu yer değiştirme ve koruma ihtiyacı	Statü ve kayıt kuralları ekonomik göçten farklıdır

11. Türkiye'nin 2025 yılı uluslararası göç istatistikleri

TÜİK'in 24 Haziran 2026 tarihinde yayımladığı Uluslararası Göç İstatistikleri, 2025 bültenine göre yurt dışından Türkiye'ye 393.829 kişi göç etmiş, Türkiye'den yurt dışına 403.216 kişi göç etmiştir. Bu iki akımın farkı -9.387 kişidir. Türkiye'ye gelenlerin 91.952'si Türk vatandaşı, 301.877'si yabancı uyrukludur. Türkiye'den ayrılanların ise 155.119'u Türk vatandaşı, 248.097'si yabancı uyrukludur. Bu tablo, Türkiye'nin uluslararası göçünde hem vatandaşların hem de yabancıların hareket ettiğini gösterir.

Bu sayılar, TÜİK'in idari kayıtlarla belirlediği yıllık uluslararası yerleşim göçü akımlarıdır; ülkeye yıl içinde giriş yapan her turist, geçici ziyaretçi veya sınırdan geçen bütün kişiler için geçerli değildir. Bültenin metaverisinde bazı nüfus ve statü gruplarının kapsam dışı bırakıldığı açıklanır. Özellikle geçici koruma kapsamındaki Suriyelileri, TÜİK'in ADNKS yabancı nüfusuyla veya 2025 yıllık uluslararası göç toplamıyla doğrudan özdeşleştirmek doğru değildir. Göç İdaresi Başkanlığının geçici koruma ve uluslararası koruma kayıtları ise ayrı hukukî ve idari amaçlarla oluşturulur. Bu seriler kapsamları açıklanmadan birbirine eklenemez.

TÜİK 2025 uluslararası göç akımları — 24.06.2026 tarihli bülten

Göç yönü	Toplam kişi	Türk vatandaşı	Yabancı uyruklu
Yurt dışından Türkiye'ye	393.829	91.952	301.877
Türkiye'den yurt dışına	403.216	155.119	248.097
Gelen - giden	-9.387	-63.167	+53.780

Uluslararası göçte gelen kişi sayısının bir önceki yıla göre artması, verilen yılın net göçünün mutlaka pozitif olduğu anlamına gelmez. Net göç, iki ayrı yönün aynı dönem için karşılaştırılmasıyla bulunur. Benzer biçimde bir ülkede yaşayan yabancı nüfusun büyüklüğü, bir yıl içinde yurt dışından gelen yabancıların sayısıyla aynı değildir. Birincisi belirli tarihteki yerleşik nüfusu, ikincisi belirli dönemdeki akışı ölçer.

12. İş gücü göçü, beyin göçü, geri dönüş ve aile göçü

İş gücü göçü, çalışma ve gelir elde etme amacıyla yer değiştirmedir. Sanayi tesislerinin bulunduğu illere, turizm alanlarına veya yurt dışındaki istihdam merkezlerine yönelen hareketler bu kapsamdadır. Göçün süresi, meslek yapısı ve aileyle birlikte mi yoksa tek başına mı gerçekleştiği ekonomik ve sosyal sonuçları etkiler. Göç eden kişilerin bir kısmı kendi ülkelerine veya doğdukları yerleşime daha sonra geri dönebilir. Bu hareket geri dönüş göçü olarak adlandırılır; geri dönen herkesin aynı mesleği sürdüreceği veya aynı ekonomik koşullarda yaşayacağı varsayılamaz.

Beyin göçü, yüksek eğitimli veya uzmanlaşmış insan gücünün eğitim, araştırma ve çalışma olanakları nedeniyle başka ülke veya bölgelere yönelmesidir. Kaynak ülkede uzman insan gücü kaybı yaşanabilir; buna karşılık yurt dışındaki bilgi ve mesleki ağlar bilimsel iş birlikleri ve geri dönüşlerle katkı sağlayabilir. Beyin göçü yalnız doktor ve mühendislerin hareketiyle sınırlı değildir; bilim insanları, araştırmacılar ve başka nitelikli meslek gruplarını kapsayabilir. Öğrencilerin kısa süreli değişim programına katılması, kalıcı nitelikli iş gücü göçü ile aynı istatistiksel olay değildir.

Aile birleşimi, evlilik veya hanedeki başka kişinin taşınmasına bağlı göç ekonomik gerekçelerle iç içe geçebilir. Bir kişinin başka ilde çalışmaya başlaması, eş ve çocuklarının daha sonra aynı yere taşınmasına neden olabilir. İller arası göç nedeni tablolarındaki haneye bağımlı göç sınıfı bu tür ilişkileri anlamada önemlidir. 'Tayin' veya 'iş değişikliği' gibi nedenler de kamu ve özel sektörde yerleşme hareketliliği yaratabilir; ancak bütün kamu görevlisi tayinleri başka ile yerleşme gerektirmez.

13. Göçmenlik ve uluslararası koruma kavramlarının ayrımı

Göçmen, coğrafi bakımdan yaşadığı yerden başka bir yere taşınan kişiyi ifade eden geniş bir kavramdır. Buna karşılık mülteci, uluslararası koruma, şartlı mülteci, ikincil koruma veya geçici koruma gibi terimler belirli hukukî koşullarla bağlantılıdır. Her uluslararası göçmen mülteci değildir; iş bulmak ya da eğitim amacıyla yerleşen birinin durumu, savaş veya zulüm nedeniyle ülkesini terk eden kişinin korunma ihtiyacıyla aynı kapsamda değerlendirilemez.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (UNHCR) açıklamalarında sığınma başvuru sahibi, korunma talebi henüz sonuçlandırılmamış kişidir. Kendi ülkesi içinde güvenli başka yere gitmek zorunda kalan kişi ise uluslararası sınır geçmemiş olduğundan 'ülke içinde yerinden edilmiş' kişi olarak tanımlanabilir. Türkiye'de Göç İdaresi Başkanlığı, geçici koruma ve uluslararası koruma işlemlerini farklı mevzuat hükümleri kapsamında yürütür. Geçici koruma, kitlesel hareketler karşısında uygulanan özel bir koruma mekanizmasıdır; genel göçmenlik tanımıyla eş anlamlı değildir.

Bu ayrımlar, sosyal ve hukuki konuların istatistiklerle karıştırılmaması açısından önemlidir. Bir sınır geçişi ile ikamet amacıyla göç aynı ölçüm olmayabilir. İkamet veya çalışma izni sayısı, yabancı nüfus miktarı, uluslararası göç akımı, geçici koruma kaydı ve sığınma başvuru sayısı farklı kurumların

farklı kapsamlarla ürettiği verilerdir. Belli bir tarihte hangi sayının kullanıldığı belirtilmeden bu toplamların 'ülkedeki bütün göçmenler' şeklinde bir araya getirilmesi yanlıştır.

Göç ve korunma terimleri arasındaki temel farklar

Terim	İlgili ölçüt	Önemli ayrım
İç göçmen	Ülke sınırları içinde yer değiştirir	Uluslararası sınır geçmek zorunda değildir
Uluslararası göçmen	Başka ülkede yerleşmeye yönelir	Her uluslararası göçmen korunma statüsüne sahip değildir
Sığınma başvuru sahibi	Uluslararası koruma talebi incelenmektedir	Başvurunun sonucu ve statü aynı değildir
Mülteci / koruma statüsü	Özel hukukî koruma koşulları	Ekonomik amaçlı her göçle eş anlamlı değildir
Geçici koruma	Kitlesel hareketlerle ilgili özel koruma düzenlemesi	TÜİK yıllık yerleşim göçüyle aynı istatistik değildir
Ülke içinde yerinden edilmiş kişi	Zorunlu hareket, sınır aşılmamıştır	Ülkeler arası mülteci hareketinden farklıdır

14. Göç haritalarını, istatistiklerini ve sonuçlarını birlikte yorumlama

Bir iç göç haritasında oklar hareketin yönünü, daire büyüklükleri gelen veya giden kişi sayısını, renkler ise net göçün işaretini veya hızını gösterebilir. Haritadaki en büyük daire her zaman en yüksek net göç oranına sahip ile ait değildir. Örneğin İstanbul 2025 yılında hem en çok göç alan hem de en çok göç veren il olduğu hâlde net göçü negatiftir. Göç alan ve göç veren illeri karşılaştırırken haritanın yılı, nüfus paydası ve kullanılan göstergenin adı birlikte okunmalıdır.

Göçün yerleşme yapısını nasıl değiştireceği, hareketin nedenine ve süresine bağlıdır. Üniversite eğitimi için gelen genç nüfusun yurt ve kiralık konut ihtiyacıyla, hasat döneminde çalışan mevsimlik nüfusun barınma ve ulaşım gereksinimi aynı değildir. Sürekli göç alan bir yerde okul, sağlık tesisi ve toplu taşıma kapasitesi zamanla yeniden planlanmalıdır. Göç veren kırsal yerlerde ise kalan yaşlı nüfusun hizmete erişimi ve tarımsal iş gücü ihtiyacı belirginleşebilir. Hem göç alma hem göç verme hareketinin aynı anda yaşanması, nüfusun yalnız tek yönde aktığı yaklaşımından daha gerçekçi bir tablo sunar.

Türkiye için temel coğrafi yorum, göçün yalnız nüfusu artıran veya azaltan bir sayı değil; çalışma hayatı, aile yapısı, şehirleşme, kamu hizmetleri ve bölgesel kalkınma üzerinde etkili bir süreç olduğudur. Buna rağmen her yüksek göç miktarı plansız kentleşmeye, her göç kaybı ekonomik çöküşe ya da her uluslararası hareket korunma statüsüne işaret etmez. Nedeni, zamanı, yerleşim yönü ve verinin ölçüm kapsamı belirtilerek değerlendirme yapılmalıdır.

Temel coğrafi ve istatistiksel ayrım

İç/dış göç devlet sınırına; sürekli/mevsimlik göç süre ve yerleşme niteliğine; gönüllü/zorunlu göç hareketin neden ve koşullarına dayanır. Aldığı göç ile net göç aynı değildir. İstanbul'un 2025'te hem en çok göç alan hem en çok göç veren il olması, yüksek hareketlilik ile pozitif net göçün eşit olmadığını gösterir. TÜİK'in iller arası ve uluslararası ikamet göçü kayıtları, turist hareketi, günlük işe gidiş geliş ve geçici koruma stoklarıyla karıştırılmamalıdır.

2.3. KIRSAL VE KENTSEL YERLEŞMELER

Yerleşme, insanların barınma, çalışma, üretim, ulaşım ve birlikte yaşama ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullandıkları sürekli veya dönemlik yaşam alanıdır. Türkiye'de yerleşmelerin konumu ve biçimi; su kaynakları, yer şekilleri, iklim, tarım arazileri ve ulaşım imkânlarının yanı sıra ekonomik faaliyetlere, göçlere ve idari düzenlemelere bağlıdır. Kırsal yerleşme ile kentsel yerleşmeyi yalnız nüfus sayısıyla ayırmak yeterli değildir: geçim kaynakları, yapı yoğunluğu, hizmetlere erişim ve yerleşmenin işlevi de dikkate alınır. Bu konu, Türkiye'deki kırsal yerleşme türlerine ve kırsal-kentsel ayrımın güncel anlamına odaklanır. Şehirlerin ayrı ayrı uzmanlaşmış ekonomik fonksiyonları bir sonraki 2.4 konusunun kapsamındadır.

1. Yerleşmenin oluşumu ve yer seçiminde temel etkenler

İnsanların yer seçimi, doğal çevrenin sunduğu imkânlar ile üretim ve ulaşım ilişkilerinin birlikte değerlendirilmesiyle açıklanır. Tarih boyunca içme ve kullanma suyunun bulunabildiği, tarıma elverişli toprakların yer aldığı ve ulaşımın nispeten kolay sağlandığı alanlarda yerleşmelerin gelişmesi daha elverişli olmuştur. Akarsu vadileri, ova kenarları, dağ etekleri, kıyı düzlükleri ve yol kavşakları bu nedenle önemli yerleşme sahalarıdır. Ancak her akarsu kenarı veya her kıyı kesimi güvenli ve uygun yerleşme alanı değildir. Taşkına açık vadi tabanları, heyelanlı yamaçlar, kıyı erozyonuna uğrayan alanlar veya deprem tehlikesi yüksek sahalarda risk değerlendirmesi zorunludur.

Sıcaklık ve yağış düzeni tarımsal üretimi ve su ihtiyacını; yükselti ve eğim ise yapılaşma maliyetini ve ulaşım bağlantılarını etkiler. Verimli fakat düz olmayan dağ yamaçlarında tarım alanlarının küçük parçalara ayrılması, meskenlerin birbirinden uzak kurulmasına yol açabilir. İç Anadolu'nun daha düz ve su kaynaklarının sınırlı olduğu kesimlerinde ise evlerin su kaynağı veya köy merkezi etrafında toplanması daha yaygındır. Bu durum doğal koşulların yerleşme dokusunu nasıl biçimlendirdiğini gösterir.

Ticaret yolları, sanayi tesisleri, limanlar, kamu hizmetleri, tarımsal sulama sistemleri ve turizm etkinlikleri yer seçimini ve yerleşmenin büyümesini değiştirebilir. Zamanla yeni bir yolun açılması veya bir üretim tesisinin kurulması, önce küçük olan bir yerleşmenin çevresinde konut ve hizmetlerin yoğunlaşmasına neden olabilir. Tersine, iş imkânlarının azalması, göç ve nüfusun yaşlanması bazı kırsal yerleşmelerde konutların boş kalmasına yol açabilir. Yerleşmenin bugünkü biçimi yalnız doğal koşulların değil, uzun süreli insan faaliyetlerinin de sonucudur.

Yerleşmelerin dağılışına etki eden başlıca faktörler

Faktör	Yerleşmeye etkisi	Türkiye'den açıklama
Su kaynakları	İçme suyu, sulama ve günlük kullanım olanağı	Kaynak çevresi, akarsu vadileri, ova kenarları
Yer şekilleri ve eğim	Yapılaşma ve ulaşım kolaylığı veya güçlüğü	Ovalar ile eğimli Karadeniz yamaçları arasındaki fark
İklim ve toprak	Tarımsal üretim ve doğal koşulları belirler	Verimli alüvyal ovalar, yüksek ve soğuk iç kesimler
Ulaşım	Yerleşmelerin birbirine ve pazara erişimini etkiler	Vadi koridorları ve yol kavşakları
Ekonomik faaliyet	İstihdam ve hizmet talebiyle büyümeyi etkiler	Tarım, sanayi, ticaret ve turizm merkezleri
Göç ve idari düzen	Nüfusu, yerleşmenin statüsünü ve hizmet alanını değiştirir	Kırsal göç; büyükşehir kapsamındaki mahalle dönüşümleri

2. Kırsal ve kentsel yerleşmelerin temel farkları

Kırsal yerleşmelerde nüfus ve yapı yoğunluğu genellikle daha azdır; tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık gibi doğal kaynaklarla doğrudan bağlantılı faaliyetler önemli yer tutar. Kırsal alanlarda ticaret, madencilik, turizm, küçük sanayi ve kamu hizmetleri de bulunabilir. Bu nedenle kırsal alanda yaşayan herkesin çiftçi olduğu veya her kırsal yerleşmenin tamamen tarıma dayandığı söylenemez.

Kentsel yerleşmelerde konut ve iş yerleri daha sık, ekonomik faaliyetler ve hizmetler daha çeşitlidir. Sanayi, ticaret, eğitim, sağlık, ulaştırma ve yönetim gibi faaliyetler kentlerin günlük yaşamını şekillendirir. Bir kentte çevresindeki kırsal alanlardan gelen ürünler işlenebilir veya pazarlanabilir; kırsal yerleşme sakinleri de eğitim ve sağlık hizmetleri için kente gidip gelebilir. Kent-kır ilişkisi iki ayrı ve kopuk dünya değil, karşılıklı mal, emek ve hizmet alışverişidir.

Yerleşmenin nüfusu ile kent olma özelliği ilişkili olsa da tek başına yeterli değildir. Bir ilçe merkezinin idari statüsü, yerleşmenin fiziki görünümünü veya nüfus yoğunluğunu otomatik olarak değiştirmez. Öte yandan bir sanayi bölgesi ya da büyük bir turizm merkezi, nüfusu sınırlı bir yerleşmede bile kent benzeri hizmet ve ekonomik ilişkileri geliştirebilir. Bu nedenle coğrafi, idari ve istatistiksel sınıflandırmalar ayrı ölçütlerle okunmalıdır.

Kırsal ve kentsel yerleşmenin genel karşılaştırması

Özellik	Kırsal yerleşmelerde yaygın durum	Kentsel yerleşmelerde yaygın durum
Yapı yoğunluğu	Daha seyrek, yer yer dağınık	Daha sık, çoğu yerde bitişik veya çok katlı
Ekonomik faaliyet	Tarım, hayvancılık ve doğal kaynak temelli işler ağırlık kazanabilir	Hizmet, sanayi, ticaret ve farklı iş kolları yoğunlaşır

Özellik	Kırsal yerleşmelerde yaygın durum	Kentsel yerleşmelerde yaygın durum
Yerleşme ölçeği	Genellikle küçük nüfus ve sınırlı hizmet çeşitliliği	Genellikle daha büyük nüfus ve geniş hizmet çeşitliliği
Ulaşım ilişkisi	İlçe ve kent merkezine erişim önemlidir	Bölgesel ve şehir içi ulaşım ağları gelişmiştir
Çevreyle ilişki	Tarla, bahçe, mera ve ormanla doğrudan bağ sık görülür	Yapılaşmış alan, merkez ve çevre ilişkisi belirgindir
Önemli istisna	Kırsalda sanayi, turizm ve yoğun yapılaşma olabilir	Kent sınırları içinde tarım yapılan alanlar bulunabilir

3. Köy, kasaba, şehir ve nüfus eşiklerinin doğru yorumlanması

Köy, toplu veya dağınık evlerde yaşayan insanların, tarla, bağ, bahçe, otlak ve ortak kullanım alanlarıyla ilişkili yerleşme birimidir. 18 Mart 1924 tarihli 442 sayılı Köy Kanunu'nun birinci maddesi, tarihsel ve hukuki tanımlama çerçevesinde nüfusu 2.000'in altındaki yerleri köy, 2.000 ile 20.000 arasındakileri kasaba, 20.000'den fazla nüfuslu yerleri şehir olarak ifade eder. İkinci madde ise köyün ortak mallarına ve evlerle tarımsal alanların birlikte oluşturduğu yapıya işaret eder. Bu hükümler, coğrafya öğretiminde kullanılan geleneksel küçük-orta-büyük yerleşme ayrımının önemli kaynaklarındandır.

Ancak bu nüfus sınırları, 2025 yılında bütün yerleşmelerin resmî kent-kır istatistiğini hesaplamak için kullanılan tek yöntem değildir. Belediyenin kurulması, il veya ilçe merkezi olma, mahalleye dönüşme ve TÜİK'in kentleşme derecesine göre sınıflandırması farklı hukuki ve istatistiksel kurallara bağlıdır. Ayrıca MEB'in farklı ders materyallerinde kasabalar için 2.000–10.000 gibi öğretici aralıklar da kullanılabilmektedir. Bu farklılık, aynı anda bütün kurumlar için geçerli tek bir nüfus sınırı bulunmadığının göstergesidir. Bir rakam verilirken hangi tanımın, yılın ve kaynağın kullanıldığı belirtilmelidir.

Kasaba, köy ile şehir arasında nüfus, hizmet ve ekonomik işlev bakımından geçiş niteliği taşıyan yerleşme biçimidir. Küçük çarşılar, pazar, atölyeler, kamu hizmetleri ve kırsal çevreye yönelik ticaret bu yerleşmelerde görülebilir. Şehir ise nüfusun daha yoğun olduğu ve farklı ekonomik faaliyetlerin bir arada geliştiği yerleşme türüdür. Bir yerin idari bakımdan ilçe merkezi olmasıyla coğrafi bakımdan çok büyük bir şehir olması aynı şey değildir.

Köy, kasaba, şehir kavramlarında ölçütler ve sınırlılıkları

Kavram veya ölçüt	Temel içerik	Önemli uyarı
Köy Kanunu m.1	Geleneksel köy, kasaba ve şehir nüfus eşikleri	Güncel TÜİK kent-kır göstergesiyle aynı yöntem değildir
Köy Kanunu m.2	Ev, tarla ve ortak kullanım alanlarıyla köyün yapısı	Köyün yalnız ev topluluğu olmadığını açıklar
Kasaba	Küçük yerleşme ile şehir arasında geçiş	Ders materyallerinde kullanılan nüfus aralıkları farklılaşabilir

Kavram veya ölçüt	Temel içerik	Önemli uyarı
İl/ilçe merkezi	Mülki ve idari merkez niteliği	Fiziki yoğunluk ölçütü değildir
Belediyeli belde ve mahalle	Yerel yönetim/idari sınıflandırma	İdari statü değişimi, yapıların bir günde değişmesi demek değildir
TÜİK kentleşme derecesi	Nüfus yoğunluğu ve mekânsal gridlerin kullanıldığı istatistiksel ayrım	İdari merkez nüfus oranıyla birebir örtüşmez

4. Türkiye'de kırsal yerleşmelerin sürekli ve geçici türleri

Kırsal yerleşmeler yerleşik nüfusun yıl boyunca bulunup bulunmamasına göre sürekli ve geçici/dönemlik yerleşmeler olarak incelenebilir. Köy ve kasaba gibi yerleşmelerin yanı sıra köyden küçük birimler de vardır. MEB'in Coğrafya 11 materyallerinde çiftlik, mahalle, mezra ve divan sürekli; yayla, kom, ağıl, oba, dam ve dalyan ise çoğunlukla geçici kırsal yerleşme örnekleri arasında gösterilir. Yerleşmelerin yerel kullanım biçimi zamanla değişebileceğinden, bu gruplar her tekil yer için değişmez hukuki statü listesi olarak görülmemelidir.

Köyden küçük yerleşmelerin oluşmasında tarım arazileri ile köy merkezinin birbirinden uzak olması, ailenin üretim alanı yakınında barınmak istemesi, hayvanların mevsimsel otlatılması, dağlık arazinin yerleşmeyi parçalaması ve suya erişim etkili olabilir. Böylece aynı köyün çevresinde birden fazla küçük yerleşme çekirdeği bulunabilir. Haritada evlerin sayısı veya kümelenmesi tek başına bu küçük birimin köy, mezra ya da yayla olduğunu belirlemez; kullanım süresi ve üretim biçimi de bilinmelidir.

Sürekli yerleşmede yılın tamamında yaşam ve üretim faaliyetleri sürerken geçici yerleşmede belirli mevsimde veya çalışma döneminde yoğun kullanım vardır. Örneğin yayla daha çok yazın hayvancılık için kullanılsa da zamanla ikinci konut, turizm ve yıl boyu ikamet işlevi kazanabilir. Bir yerleşmenin geçmişte geçici kurulmuş olması, günümüzde orada hiç sürekli nüfus bulunmadığını kesin olarak göstermez.

Türkiye'nin kırsal yerleşme türleri

Süreklilik	Yerleşme örnekleri	Temel kullanım
Sürekli	Köy, kasaba	Yıl boyu konut, üretim ve günlük yaşam
Sürekli köyden küçük	Mezra, divan, çiftlik, kırsal mahalle birimleri	Tarımsal faaliyet ve ailelerin yıl boyu yerleşmesi
Geçici/dönemlik köyden küçük	Yayla, kom, oba, ağıl, dam, dalyan	Mevsimlik otlatma, üretim, barınma veya balıkçılık
Dönüşen yerleşme	Geçici başlayıp kalıcı kullanımı artan alanlar	Ulaşım, turizm ve konut işlevleriyle değişebilir

5. Mezra, çiftlik, divan ve kırsal mahalle: sürekli küçük yerleşmeler

Mezra, çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşan az sayıda hanenin oluşturduğu, köyden küçük bir yerleşmedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile iç ve kuzey bölgelerinin bazı kesimlerinde örnekleri görülür. Mezranın ortaya çıkmasında ana köy yerleşmesinden uzakta bulunan tarla ve otlaklardan yararlanma etkili olabilir. Mezra mutlaka yalnız birkaç aylık mevsimlik konaklama yeri değildir; MEB'in temel sınıflandırmasında sürekli küçük kırsal yerleşmeler arasında değerlendirilir.

Çiftlik, geniş bir tarım veya hayvancılık işletmesinin çevresinde konut, depo, ahır ve işletmeyle bağlantılı yapıların yer aldığı yerleşme biçimidir. Çiftlikte işletmenin büyüklüğü ve üretim amacı, yerleşmenin kendine özgü yapısını oluşturur. Bu nedenle çiftlik kelimesinin bir tarımsal işletmeyi ifade etmesi ile idari bakımdan ayrı bir köyü ifade etmesi aynı şey değildir.

Divan, birbirinden uzak birkaç kırsal yerleşme çekirdeğinin veya mahalle grubunun birlikte adlandırıldığı bir yerleşme düzenidir. Özellikle Batı ve Orta Karadeniz ile yakın çevresinde örnekleri vardır. Bolu ve çevresindeki yer adları bu kavramın tarihî kullanımını yansıtır. Divanın ayırt edici yanı tek bir sıkışık ev kümesinden çok, birbiriyle bağlantılı birden fazla küçük yerleşme biriminin bulunmasıdır.

Coğrafya materyallerinde geçen küçük 'mahalle' kavramı, kırsal alanda az sayıda hanenin oluşturduğu yerleşme birimini anlatabilir. Güncel belediye mevzuatındaki idari mahalle ise farklı bir kavramdır. Büyükşehir belediyesi sınırları içinde mahalle statüsüne alınan eski bir köy, fiziki ve ekonomik bakımdan kırsal niteliğini koruyabilir. Bu iki mahalle anlamı birbirine karıştırılmamalıdır.

Sürekli köyden küçük yerleşmelerde temel farklar

Yerleşme	Ayırt edici yön	Dikkat edilmesi gereken nokta
Mezra	Az haneli tarım ve hayvancılık yerleşmesi	Her mezra mevsimlik değildir
Çiftlik	Üretim işletmesi ile ilişkili konut ve yapılar	Köyün idari statüsüyle özdeş değildir
Divan	Birden çok dağınık yerleşme çekirdeği birliği	Özellikle Karadeniz çevresiyle ilişkilidir
Kırsal mahalle (coğrafi kullanım)	Birkaç ailenin oluşturduğu küçük yerleşme kümesi	İdari mahalle ile aynı anlamda kullanılmayabilir

6. Yayla, kom, oba, ağıl, dam ve dalyan: dönemlik küçük yerleşmeler

Yayla, genellikle sıcak dönemde yüksek kesimlerin serinliğinden ve otlaklarından yararlanmak amacıyla kullanılan dönemlik yerleşmedir. Toroslar ve Kuzey Anadolu Dağları, yaylacılığın geliştiği başlıca alanlardır. Doğu Anadolu ve İç Anadolu'nun bazı kesimlerinde de yayla kullanımına rastlanır. Yaylaya çıkışın temel gerekçesi çoğu zaman hayvanların otlatılmasıdır; günümüzde dinlenme, yazlık konut ve turizm amacı da önem kazanmıştır. Yayla bir yerleşme/kullanım biçimini ifade ederken plato bir yeryüzü şeklidir; iki kavram eş anlamlı değildir.

Kom, özellikle Doğu Anadolu'da hayvancılıkla bağlantılı, az sayıda yapının bulunduğu mevsimlik yerleşme türü olarak bilinir. Hayvanların barınması ve bakımı çevresinde gelişen kom, yalnız geniş otlak alanının adı değildir. Ağıl ise küçükbaş hayvanların korunması ve barınması amacıyla

oluşturulan çevrili yapı veya bu yapıyla bağlantılı geçici yerleşme biçimidir. Kom ile ağıl arasında benzerlik bulunsa da kom daha çok barınma/üretim çekirdeğini, ağıl ise doğrudan hayvan barınağını vurgular.

Oba, çoğunlukla hayvancılık yapan toplulukların dönemlik kullandığı, çadır veya hafif yapılarla oluşabilen küçük yerleşmedir. Anadolu'nun farklı alanlarında kullanımları vardır; MEB materyallerinde Ege adaları çevresi, Göller Yöresi ve Batı Anadolu örnekleri de verilir. Yerel dilde oba sözcüğünün anlamı farklılaşabileceği için tek bir bölgeye özgü kabul edilmemelidir.

Dam, tarım ve hayvancılık mevsiminde tarla, bağ veya hayvan bakım alanına yakın barınma ihtiyacını karşılayan küçük yapı ve yerleşme biçimidir. Dalyan ise kıyı, göl veya akarsu çevresinde balıkçılık amacıyla kurulan, kullanım süresi işin niteliğine bağlı olabilen yerleşme türüdür. Dalyan sözcüğü aynı zamanda balık avlama düzeneğini veya özel bir yer adını ifade edebilir. Muğla'nın Ortaca ilçesine bağlı Dalyan adlı yerleşmeyle 'dalyan' yerleşme türü kavramı bu nedenle ayrı değerlendirilir.

Geçici veya mevsimlik yerleşmelerin başlıca işlevleri

Tür	Yaygın faaliyet ve özellik	Coğrafi ilişki
Yayla	Yaz dönemi hayvancılık, otlatma; yer yer dinlenme	Toroslar ve Kuzey Anadolu Dağları başta olmak üzere yüksek alanlar
Kom	Hayvancılığa dayalı küçük dönemlik yerleşme	Doğu Anadolu ile ilişkilidir
Ağıl	Özellikle küçükbaş hayvanlar için korunak/barınak	Otlak ve hayvancılık alanları
Oba	Çadır veya hafif yapılı dönemlik topluluk yerleşmesi	Hayvancılık ve mevsimlik yaşam
Dam	Üretim alanına yakın basit barınma	Tarla, bağ ve hayvancılık alanları
Dalyan	Dönemlik balıkçılık etkinliği	Göl, akarsu ağzı veya kıyı çevresi
Kışlak	Soğuk dönemde kullanılan barınma ve otlatma alanı	Yaylaya göre daha ılıman ve korunaklı sahalar

7. Kırsal yerleşme dokusu: toplu, dağınık ve gevşek yerleşme

Yerleşme dokusu, bir yerleşmedeki konutların birbirlerine göre uzaklık ve dağılış düzenini ifade eder. Toplu yerleşmede evler birbirine yakın bir merkez oluşturur. Özellikle suyun daha sınırlı olduğu, arazinin geniş düzlüklerden oluştuğu ve yerleşmenin kuyu, çeşme, yol kavşağı veya ortak merkez etrafında geliştiği iç kesimlerde bu doku yaygındır. İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun pek çok kırsal kesimi toplu yerleşmeye örnek gösterilebilir. Bu yapı bütün İç Anadolu köylerinin tek tip olduğu anlamına gelmez.

Dağınık yerleşmede konutlar birbirinden uzakta, tarım arazilerine ve yamaçlara dağılmış durumdadır. Yağış ve su kaynaklarının daha bol, yeryüzünün engebeli, tarım alanlarının küçük ve parçalı olduğu Doğu Karadeniz'in birçok kırsal yöresinde bu yapı belirgindir. İnsanlar evlerini işlendiği arazilere yakın kurduklarından tek bir sık merkez yerine dağılmış evler görülür. Bununla

birlikte bölgedeki her vadi ve her köy dağınık yapılı değildir; yerel ulaşım ve arazi koşulları farklılık oluşturur.

Gevşek yerleşmede evler tamamen bitişik olmadığı gibi çok geniş alana da dağılmayabilir; küçük kümeler arasındaki mesafe belirgindir. Gevşek ve dağınık doku arasındaki fark keskin bir idari sınırla çizilmez, meskenlerin dağılış özelliklerine bakılarak değerlendirilir. Toplu-dağınık ayrımı ile sürekli-geçici ayrımı farklıdır: Sürekli oturulan bir köy dağınık da olabilir, toplu da olabilir.

Türkiye'de yerleşme dokuları

Doku	Meskenlerin konumu	Yaygın coğrafi koşul ve örnek
Toplu	Evler birbirine yakın ve merkez çevresinde	İç Anadolu'nun ve Güneydoğu'nun birçok iç kırsal alanı
Dağınık	Evler tarlalara veya yamaçlara dağılmış	Engebeli ve nemli Doğu Karadeniz kırsalı
Gevşek	Küçük konut kümeleri arasında belirgin açıklıklar	Geçiş alanları ve parçalı yerleşme sahaları

8. Yerleşmelerin planı: çizgisel, dairesel, ışınsal ve küme düzeni

Yerleşme dokusu evlerin birbirine yakınlığını; yerleşme planı ise konutların yol, akarsu, meydan veya arazi üzerinde nasıl sıralandığını açıklar. Çizgisel yerleşmelerde evler yol, vadi tabanı veya akarsu koridoru boyunca dizilir. Ulaşım aksının yerleşmenin büyümesine yön vermesi, yol boyu uzanan bu yapıyı ortaya çıkarabilir. Çizgisel plan, evlerin mutlaka birbirine bitişik olduğu anlamına gelmez; plan ile yoğunluk iki ayrı niteliktir.

Dairesel yerleşmede konutların merkezdeki meydan, ortak alan veya yol çevresinde toplanması belirgin olabilir. Işınsal yerleşmede bir merkezden farklı yönlere uzanan yolların çevresinde yapılaşma gelişir. Küme planında ise konutlar birbirine yakın fakat düzenli bir geometrik çizgi oluşturmayan gruplar hâlindedir. Gerçek yerleşmeler zamanla büyüdükleri için aynı yerde farklı plan öğeleri birlikte bulunabilir. Bir kasabanın eski merkezi küme görünümünde, yeni yolu ise çizgisel biçimde gelişmiş olabilir.

Yerleşme planlarının ayırt edici özellikleri

Plan	Genel görünüş	Oluşumu etkileyen unsur
Çizgisel	Yol veya vadi boyunca sıralanma	Yol, akarsu, dar vadi
Dairesel	Ortak merkez çevresinde halka veya daireye yakın dağılış	Meydan ve ortak kullanım alanı
Işınsal	Merkezden farklı yönlere açılan kollarda gelişme	Kavşak ve yolların uzanışı
Küme	Düzensiz fakat yakın konut grupları	Yerel arazi yapısı ve tarihî yerleşme çekirdeği

9. Türkiye'de kırsal yerleşmelerin bölgesel farklılıkları

Karadeniz'de dağların denize paralel uzanması, yağışın yüksek olması ve bazı yörelerde parçalı tarım alanlarının bulunması kırsal yerleşmeyi etkiler. Doğu Karadeniz'in eğimli ve nemli yamaçlarında dağınık konut dokusu ve yayla kullanımı yaygındır. Batı ve Orta Karadeniz'in bazı kesimlerinde ise divan gibi birden fazla küçük çekirdekten oluşan yerleşme düzenleri görülür. Kıyı şeridi ve iç kesimler arasındaki yükselti farkı yerleşmelerin işlevlerini de değiştirir.

İç Anadolu'da geniş düzlükler ve yağışın sınırlı olması, birçok yerleşmede evlerin toplu bulunmasına katkıda bulunur. Yerleşme merkezinin çevresinde tarım arazileri veya mera alanları uzanabilir. Güneydoğu Anadolu'nun geniş düzlüklerinde de toplu köy dokusuna rastlanır; ancak sulamanın geliştiği sahalar, dağlık kesimler ve yerel ulaşım farklılıkları yerleşmelerin aynı biçimde olmasını engeller.

Doğu Anadolu'da yüksek dağlar, uzun ve soğuk kışlar, vadi tabanları ve geniş otlaklar yer seçimini etkiler. Yüksek kesimlerde yaylacılık ve diğer mevsimlik hayvancılık yerleşmeleri bulunabilir. Erzurum-Kars çevresindeki otlak kullanımı ile daha alçak vadi ve ovalardaki tarımsal yerleşmeler aynı işlevi taşımaz. Mezra ve kom gibi küçük yerleşme birimlerinin coğrafi ilişkileri bu farklı alanlarda belirginleşir.

Akdeniz ve Ege'de uygun kıyı ve ova sahaları sürekli tarımsal yerleşmelere elverişlidir; Toroslarda yükseltiye bağlı yayla kullanımı önem taşır. Ege'deki bağ ve zeytinlik çevresinde küçük tarımsal yerleşme veya dönemlik barınma örnekleri bulunabilir. Marmara'da büyük kentlerle kırsal alanların yakınlığı, tarımsal üretimle günlük işe gidiş geliş ilişkisini güçlendirebilir. Bu bölgelerin hiçbirinde 'bütün yerleşmeler topludur' veya 'bütün kırsal konutlar dağınıktır' biçiminde kesin bir kural kurulamaz.

Bölgeler ve belirgin kırsal yerleşme ilişkileri

Alan	Yerleşme düzeni veya türü	Temel coğrafi neden
Doğu Karadeniz	Dağınık evler; yayla yerleşmeleri	Engebe, bol nem, parçalı tarım arazisi
Batı ve Orta Karadeniz	Divan türü küçük çekirdekler; toplu/dağınık karışımı	Dağ ve vadi sistemleri, yerel arazi yapısı
İç Anadolu	Birçok yerde toplu köy	Geniş düzlük, sınırlı su kaynakları
Güneydoğu Anadolu	Uygun düzlüklerde toplu köy	Tarım alanları, su ve yer seçimi ilişkisi
Doğu Anadolu	Mezra, kom, yayla; vadi yerleşmeleri	Yükseklik, hayvancılık ve mevsimsellik
Toroslar ve Akdeniz	Yayla; kıyıda sürekli tarımsal yerleşme	Yükselti farkı ve mevsimlik otlak kullanımı
Ege ve Marmara	Köy, çiftlik, küçük tarımsal yerleşmeler	Tarım, ulaşım, kentle ekonomik bağlantı

10. Kırsal meskenlerin yapı malzemesi ve çevre koşulları

Geleneksel kırsal konutlarda yakın çevreden temin edilebilen yapı malzemeleri ve iklim koşulları belirleyicidir. Orman kaynaklarının elverişli olduğu nemli Karadeniz çevresinde ahşap kullanımı tarihsel olarak önem taşır. Taşın kolay bulunduğu dağlık sahalarda taş yapılar görülebilir. İç Anadolu ve Güneydoğu'nun bazı yörelerinde kerpiç gibi toprak esaslı yapı malzemeleri geleneksel kırsal mimaride kullanılmıştır. Ancak günümüzde betonarme, tuğla, çelik ve diğer modern malzemelerin yaygınlaşması nedeniyle bu geleneksel eşleştirmeler bütün güncel evler için kesin kural olarak yorumlanmamalıdır.

Çatının eğimi ve biçimi de yağış ve kar koşullarına göre değişebilir. Yağışın veya kar yükünün fazla olduğu sahalarda eğimli çatılar su ve karın uzaklaştırılmasına yardımcı olurken kurak iç kesimlerde geçmişte düz damlı yapılar yaygın olmuştur. Meskenin avlulu veya çok katlı olması yalnız iklimle değil; arazi mülkiyeti, aile yapısı, gelir düzeyi ve geleneksel üretim biçimleriyle de ilişkilidir. Geleneksel bir ev tipinin belirli bölgede görülmesi, o bölgedeki diğer bütün konutların aynı malzemeden yapıldığı anlamına gelmez.

Kırsal yerleşme dokusu ile konutun yapım malzemesi iki ayrı gözlemdir. Dağınık yerleşmiş betonarme bir köy olabileceği gibi toplu yerleşmiş taş veya ahşap evler de bulunabilir. Coğrafi değerlendirmede yerleşmenin yeri, dokusu, sürekliliği ve mesken malzemesi birbirinden bağımsız soruların yanıtlarını verir.

11. Kent yerleşmelerinin yapısı ve kırsal çevreyle bağlantısı

Kentlerde konut alanları, çalışma bölgeleri, merkezî hizmetler ve ulaşım sistemleri belirli ilişkilerle bir arada bulunur. Eski çarşı veya tarihî merkez, yönetim yapıları ve alışveriş alanları bazı kentlerin çekirdeğini oluştururken yeni gelişen konut ve çalışma alanları kent çevresinde genişleyebilir. Yerleşme alanı birden çok ilçe veya belediye sınırı boyunca kesintisiz devam edebilir; bu nedenle fiziki kentsel alan ile idari sınır aynı çizgi olmak zorunda değildir.

Kent çevresindeki kırsal yerleşmeler; taze gıda temini, iş gücü, günlük ulaşım, eğitim ve sağlık hizmetleri üzerinden kentle bağlantı kurar. Kentte çalışan bir kişinin kırsal bir mahallede oturması, çalıştığı yer ile ikamet yerinin farklı olabileceğini gösterir. Günlük işe gidiş geliş ile kalıcı göç aynı olay değildir. Ayrıca şehir çevresindeki tarım alanlarının yapılaşma baskısıyla karşılaşması, tarım arazilerinin korunması ile yeni konut ihtiyacı arasındaki planlama ilişkisinin önemini artırır.

Yerleşmeler büyüdükçe altyapı, içme suyu, atık su, ulaşım ve sağlık hizmetlerinin planlanması gerekir. Özellikle afet tehlikesi bulunan alanlarda yerleşme planı yalnız nüfusun kaç kişi olduğuna değil, zeminin niteliğine, yapı güvenliğine ve acil ulaşım imkânlarına da dayanmalıdır. Şehirlerin yönetim, sanayi, liman veya turizm gibi özgül fonksiyonları ile şehirleşme süreçleri sonraki GK-02.04 konusuna bırakılmıştır.

12. İdari yerleşme statüsü ve 6360 sayılı Kanun'un etkisi

Türkiye'de il, ilçe, belediye, köy ve mahalle gibi idari birimlerin hukuki statüsü, yerleşmenin coğrafi görünümünden farklı bir sınıflandırma alanıdır. 6360 sayılı Kanun ve ilgili düzenlemelerle büyükşehir belediyesi sınırlarının il mülki sınırlarına genişletildiği illerde, önceden köy tüzel kişiliği bulunan birçok yerleşim birimi mahalle statüsüne dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm sonucu insanların oturduğu evler, tarlalar veya yürüttüğü faaliyetler aynı anda fiziksel olarak değişmemiştir. Eski köy niteliğindeki bir mahallede tarım ve hayvancılık sürerken adres kayıtlarında mahalle statüsü kullanılması mümkündür.

Köyün mahalleye dönüşmesi, nüfus artışı veya köyden şehre fiziki göç gerçekleşmiş olduğu anlamına gelmez. İdari yeniden sınıflandırma, istatistiklerde 'il ve ilçe merkezlerinde yaşayanlar' oranını etkileyebilir. Bu yüzden geçmiş yıllarla güncel kentleşme oranları karşılaştırılırken aynı coğrafi ve idari tanımın kullanılıp kullanılmadığı kontrol edilmelidir. Bu ayrım özellikle nüfusun büyük bölümünün il ve ilçe merkezlerinde kayıtlı görünmesi ile kırsal özellikte yaşayan nüfusun farklı oranlarda hesaplanmasını açıklar.

Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) idari mahalle ve köy listeleri nüfus kayıtları için gereklidir; bunlar herhangi bir mahallenin dokusunun otomatik olarak çok katlı kent yapısına dönüştüğünü göstermez. Bir beldenin belediyesi bulunması, bir kasabanın ekonomik görünümü veya bir ilçe merkezinin nüfus yoğunluğu ayrı ölçütlerle incelenir. Böylece yerleşmenin idari adı, coğrafi biçimi ve istatistik sınıfı birbirine karıştırılmadan okunabilir.

İdari ve coğrafi sınıflandırmanın farkı

İfade	Hangi ölçütü gösterir?	Çıkarılamayacak sonuç
Köy tüzel kişiliği	Hukuki/idari statü	Yerleşmenin bütün meskenlerinin dağınık olduğu
Mahalle	İdari birim veya coğrafyada küçük konut kümesi	Mutlaka yoğun kent alanı olduğu
İlçe merkezi	Mülki yönetim merkezi	Nüfusunun belirli büyüklüğün üzerinde olduğu
Toplu köy	Meskenlerin dağılış dokusu	İdari bakımdan ayrı bir belde belediyesi olduğu
Kırsal geçim	Tarım ve doğal kaynak temelli ekonomik ilişki	Köy statüsünün hâlen devam ettiği
6360 sonrası mahalle	Köyden mahalleye idari dönüşüm olasılığı	Fiziki göç veya anlık kentleşme yaşandığı

13. TÜİK'in 2025 kent-kır istatistikleri ve kentleşme derecesi

TÜİK'in 31 Aralık 2025 tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı %93,6, belde ve köylerde yaşayanların oranı %6,4'tür. Bu sınıflama, nüfusun idari adres kayıtlarına dayanır. Büyükşehir sınırlarındaki eski köylerin mahalleye dönüşmesi gibi idari değişiklikler nedeniyle söz konusu oran, bütün nüfusun %93,6'sının yüksek yapı yoğunluğuna sahip şehir dokusunda yaşadığı biçiminde yorumlanamaz.

Aynı 2025 ADNKS bülteninde TÜİK, Avrupa İstatistik Ofisinin kentleşme derecesi yaklaşımıyla uyumlu olan DEGURBA sınıflandırmasını ayrıca yayımlar. Burada mekânsal adres verileri ile nüfus yoğunluğu kullanılarak yoğun kent, orta yoğun kent ve kır ayrımı yapılır. TÜİK, 2025 yılında nüfusun yaklaşık %67,5'inin yoğun kentte, %15,8'inin orta yoğun kentte, %16,8'inin kırda yaşadığını bildirmiştir. Bu oranlar birer ondalık basamağa yuvarlandığından toplam %100,1 görülebilir; bu fark nüfusun iki kez sayılması değil yuvarlama sonucudur.

Klasik il/ilçe merkezi–belde/köy ayrımı idari sınıflama; DEGURBA ise yoğunluk ve mekânsal yerleşme özellikleri esaslı istatistiksel sınıflamadır. 2025 yılında iki yöntemin verdiği kırsal görünümlü oranlar arasındaki fark, yöntemlerin farklı alanları ölçmesinden kaynaklanır. 2024 için %93,4 olarak yayımlanan il/ilçe merkezi nüfusu ile 2025 için %93,6 oranı kendi arasında idari seri olarak karşılaştırılabilir; DEGURBA'nın 'kır' yüzdesiyle aynı ölçütmüş gibi çıkarma işlemi yapılmaz.

2025 ADNKS sonuçlarında iki farklı kent-kır ayrımı

Sınıflandırma	31.12.2025 nüfus oranı	Açıklama
İdari: il ve ilçe merkezi	%93,6	Adresin idari yerleşim sınıfı
İdari: belde ve köy	%6,4	Adresin idari yerleşim sınıfı
DEGURBA: yoğun kent	%67,5	Mekânsal nüfus yoğunluğu temelli sınıf
DEGURBA: orta yoğun kent	%15,8	Kent ve kır arasında yoğunluk sınıfı
DEGURBA: kır	%16,8	Mekânsal nüfus yoğunluğu temelli kırsal sınıf

TÜİK, söz konusu sınıflandırmada 1 km²'lik grid birimlerini ve Mekânsal Adres Kayıt Sistemi (MAKS) ile ADNKS verilerini esas alır. Verinin idari yerleşme düzeyinde raporlanmasında gridlerin kullanılması, il ve ilçe yönetim sınırlarının kendiliğinden değiştiği anlamına gelmez. Yöntem bir nüfusun nerede kayıtlı olduğunu, o alanın yapı ve nüfus yoğunluğu bakımından hangi sınıfta bulunduğunu daha ayrıntılı değerlendirmek için kullanılır.

14. Yerleşme haritalarının yorumlanması ve kamu hizmetleri bakımından sonuçlar

Yerleşme haritalarında bir köyün ismi, konutların tek merkezde toplandığını doğrudan göstermez. Aynı köye bağlı mezralar, mahalleler ve dönemlik kullanılan yayla alanları bulunabilir. Toplu-dağınık ayrımı için konutların arazideki konumlarına veya ayrıntılı yerleşme haritasına bakmak gerekir. Kırsal ve kentsel yerleşmeleri karşılaştırırken ayrıca yükselti, yol ağı, tarım alanlarının dağılışı ve nüfus yoğunluğu gibi göstergelerden yararlanılır.

Sürekli nüfus ile dönemlik kullanım birbirinden ayrılmalıdır. Yaz aylarında yayla evlerinin dolması, bu evlerin tümünde yıl boyu aynı sayıda kişinin ikamet ettiği anlamına gelmez. Benzer şekilde kıyı turizm yerleşmelerinde veya üniversite çevresinde yılın bazı dönemlerinde bulunan nüfus ile resmî adres kaydındaki nüfus aynı olmayabilir. Hizmet planlaması yapılırken kayıtlı nüfusun yanı sıra fiilî mevsimsel kullanımın da değerlendirilmesi gerekebilir.

Dağınık kırsal yerleşmelerde birden çok küçük konut çekirdeğine yol, içme suyu, haberleşme ve acil hizmet ulaştırmak daha uzun altyapı hatları gerektirebilir. Toplu yerleşmelerde hizmetlerin tek

merkezde sunulması daha kolay olabilir; ancak yüksek nüfus yoğunluğu kapasite ihtiyacını artırır. Kırsal yerleşmelerin korunması için ulaşım, temel hizmetler, tarımsal üretim imkânları ve afet güvenliği birlikte düşünülmelidir. Göçün yerleşme üzerindeki etkisi, nüfusun yalnız kaç kişi azalıp arttığına değil yaş yapısına, üretimin sürmesine ve konutların kullanımına da bağlıdır.

Temel coğrafi ve istatistiksel ayrımlar

Köy, kasaba ve şehir için kullanılan geleneksel nüfus eşikleri, güncel idari statünün veya TÜİK DEGURBA sınıfının otomatik karşılığı değildir. Yayla bir dönemlik yerleşme/kullanım biçimi, plato ise yer şeklidir. Divan ve mezra sürekli; kom, ağıl, oba, dam ve dalyan çoğunlukla mevsimlik kırsal yerleşme örnekleri olarak öğretilir. Toplu-dağınık doku ile çizgisel-dairesel plan farklı sınıflandırmalardır. 2025'te il/ilçe merkezi oranı %93,6; mekânsal DEGURBA kır oranı %16,8'dir. İki oran aynı ölçütle hesaplanmaz.

2.4. ŞEHİRLERİN FONKSİYONLARI VE KENTLEŞME

Bir şehri diğer yerleşmelerden ayıran özellik yalnız nüfus büyüklüğü değildir. Şehirler, çevrelerindeki insanlara mal, hizmet, istihdam, yönetim, ulaşım, eğitim ve kültür olanakları sunar. Bu işlevlerin hangilerinin ağırlık kazandığı, şehrin kimliğini ve gelişme yönünü belirler. Türkiye'de Ankara'nın yönetim, Zonguldak'ın taş kömürü madenciliği, Antalya'nın turizm, Kocaeli'nin sanayi ve Mersin'in liman faaliyetleriyle ilişkilendirilmesi, şehirlerin fonksiyonel farklılığını gösteren başlıca örneklerdir. Ancak bunların hiçbiri tek işlevli şehir değildir; zaman içinde yeni işlevler kazanabilirler.

Şehirlerin büyümesi ise kentleşme veya şehirleşme kavramıyla ele alınır. Kentleşme yalnız daha fazla insanın şehirlerde yaşaması değil, iş alanlarının, ulaşım ağlarının, konutların, hizmetlerin ve günlük yaşam biçiminin dönüşmesidir. Şehrin işlevleri ile büyüme süreci birlikte incelendiğinde Türkiye'deki kentsel nüfusun neden belirli koridorlarda yoğunlaştığı ve hızlı büyümenin neden hem imkânlar hem sorunlar doğurduğu anlaşılır.

1. Şehir fonksiyonu ve baskın işlevin belirlenmesi

Şehir fonksiyonu, bir kentin kendi sakinlerine ve yakın ya da uzak çevresine sunduğu başlıca ekonomik, idari ve toplumsal görevdir. Sanayi, ticaret, tarım ürünlerinin işlenmesi, madencilik, liman, turizm, eğitim, sağlık, kültür, ulaşım, yönetim ve askerî hizmetler şehirlerin fonksiyonları arasında yer alır. Şehrin baskın fonksiyonu, tarihsel gelişimine, istihdam yapısına, üretimine, kurumlarına ve çevresindeki alanla kurduğu ilişkiye bakılarak belirlenir.

Baskın işlev, diğer faaliyetlerin bulunmadığı anlamına gelmez. Örneğin bir liman kentinde ithalat ve ihracata bağlı depolama, taşımacılık, ticaret ve sanayi birlikte gelişebilir. Bir üniversite şehrinde eğitim ve araştırma faaliyetleri konut, ulaşım, perakende ticaret ve kültür hizmetlerini büyütebilir. Şehrin birden çok fonksiyona sahip olmasına çok fonksiyonluluk denir. Özellikle nüfusu ve ekonomik çeşitliliği yüksek metropollerde tek bir baskın işlevden çok iç içe geçen işlevler görülebilir.

Bir şehir zamanla işlev değiştirebilir. İlk büyümesini tarım ürünleri ticaretiyle gerçekleştiren bir merkezde sonradan sanayi, yükseköğretim veya turizm öne çıkabilir. Madenciliğe dayalı bir şehirde üretimin azalması, yeni hizmet ve sanayi kollarının gelişmesini gerekli kılabilir. Bu nedenle

fonksiyon haritaları, hazırlanış tarihindeki baskın özellikleri gösterir; değişmez bir sınıflandırma değildir.

Şehir fonksiyonunu tanımada kullanılan göstergeler

Gösterge	İşaret ettiği özellik	Yorumlama sınırı
Başlıca iş alanları	Sanayi, hizmet, tarım veya madencilik yoğunluğu	İstihdam sayısı tek başına şehrin tüm kimliğini açıklamaz
Kamu kurumları	İdari veya askerî merkez işlevi	İlin merkezi olmak bütün işlevlerin yönetim olduğu anlamına gelmez
Liman ve ulaşım bağlantıları	Dış ticaret ve lojistik ilişkisi	Her kıyı şehri büyük liman kenti değildir
Üniversite, kültür kurumları	Eğitim, araştırma ve kültür işlevi	Üniversite bulunan her şehirde eğitim tek baskın fonksiyon değildir
Turistik çekicilik ve hizmetler	Turizm ve mevsimsel hizmet yoğunlaşması	Ziyaretçi sayısı ile sürekli yerleşik nüfus farklıdır

2. İdari, kültürel, eğitim ve askerî işlevli şehirler

İdari işlev, kamu yönetimi ve karar alma kurumlarının bir merkezde bulunmasıyla ilgilidir. Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti ve merkezi yönetimin başlıca karar organlarının bulunduğu şehir olarak idari fonksiyonun temel örneğidir. Valilik ve diğer taşra yönetimi kuruluşlarının varlığı bütün il merkezlerine belli düzeyde idari işlev kazandırır. Ancak Ankara'nın ülke ölçeğindeki idari rolü ile başka bir il merkezinin kendi ili üzerindeki idari rolü aynı kapsamda değildir.

Kültür şehirleri, tarihî mirasın, sanat faaliyetlerinin, müzelerin, gösteri mekânlarının ve diğer kültürel kurumların öne çıktığı merkezlerdir. İstanbul, çok sayıda tarihî eser, müze ve kültür etkinliğinin yanı sıra finans, ticaret, turizm ve ulaştırma işlevleri de taşıyan çok fonksiyonlu bir metropoldür. Konya tarihî ve kültürel mirası, Bursa tarihî dokusu ve üretim gelenekleri, Edirne Osmanlı dönemine ait mimari eserleri ve kültürel etkinlikleriyle bu bakımdan değerlendirilebilir. Bir şehrin tarihî bir yapıya sahip olması, bütün ekonomisinin yalnız kültür ve turizmden oluştuğunu göstermez.

Eğitim ve araştırma işlevinde üniversiteler, yükseköğretim kuruluşları, araştırma merkezleri ve öğrenci nüfusu önemlidir. Eskişehir, gelişmiş yükseköğretim altyapısı ve öğrenci yaşamıyla eğitim işlevi belirgin şehir örneklerindendir. Ankara ve İstanbul'da da büyük bir eğitim-araştırma ağı bulunur; ancak bu şehirlerin diğer işlevleri çok güçlü olduğundan yalnız üniversite şehri olarak tanımlanmaları eksik kalır. Askerî fonksiyon ise garnizon, askerî eğitim veya stratejik savunma kuruluşlarının şehir üzerindeki etkisiyle ilişkilidir. Eskişehir ve Erzincan gibi merkezlerin tarihsel ve kurumsal özellikleri değerlendirilirken bu işlevden de söz edilebilir; askerî işlev ekonomik ve idari işlevlerle birlikte bulunabilir.

İdari, kültürel, eğitim ve askerî şehir işlevleri

İşlev	Örnek merkezler	Ayırt edici özellik
İdari	Ankara	Başkent ve merkezi yönetim işlevi
Kültür ve tarih	İstanbul, Konya, Bursa, Edirne	Tarihî miras, kültür kurumları ve etkinlikler
Eğitim ve araştırma	Eskişehir, Ankara, İstanbul	Üniversiteler, öğrenci hareketliliği ve araştırma
Askerî	Eskişehir, Erzincan	Askerî kurumların ve stratejik görevlerin şehir yaşamına etkisi

3. Sanayi şehirleri: Üretim, istihdam ve bağlantı ağları

Sanayi işlevinin geliştiği şehirlerde fabrikalar, organize sanayi bölgeleri, üretim tesisleri, yan sanayi işletmeleri ve bunlara hizmet veren ulaşım-depolama ağları önem kazanır. Sanayi yatırımı, iş gücü ve sermaye çeker; işçilerin yerleşmesiyle konut, eğitim, sağlık ve ulaşım talebi artar. Bununla birlikte bir şehirde sanayi tesisi bulunması, bütün şehrin sanayi işleviyle tanımlanmasını gerektirmez. Üretimin ekonomik ağırlığı ve diğer faaliyetlerle ilişkisi belirleyicidir.

Marmara Bölgesi, Türkiye'de sanayinin uzun süredir yoğunlaştığı ana kuşaktır. İstanbul'un batısı ve doğusundan Tekirdağ, Kocaeli, Sakarya ve Bursa'ya uzanan alanlarda sanayi, liman, ulaştırma ve ticaret ilişkileri birbirini destekler. Kocaeli; otomotiv, kimya, metal ve diğer imalat faaliyetleriyle sanayi işlevinin belirgin örneklerinden biridir. Bursa otomotiv ve tekstil gibi sektörlerin yanı sıra ticaret ve tarihî-kültürel işlevlere de sahiptir. İzmir ve Manisa çevresinde Ege'nin sanayi ve lojistik bağlantıları; Gaziantep'te ise tekstil, gıda ve diğer imalat kolları öne çıkar.

Adana ve çevresinde tarımsal üretimle gelişen sanayi ilişkisi önemlidir. Kayseri ve Konya'da sanayi ile ticaretin; Denizli'de dokuma ve diğer imalat faaliyetlerinin şehir ekonomisi içindeki yeri belirgindir. Sanayi şehirlerinin dağılışında hammaddeye yakınlık, ulaşım ve liman bağlantıları, pazar büyüklüğü, nitelikli iş gücü ve altyapı birlikte değerlendirilir. Sanayi bölgeleri yalnız fabrikanın bulunduğu noktadan ibaret değildir; çevre ilçelere ve diğer şehirlere uzanan iş, malzeme ve hizmet ilişkileri kurar.

Türkiye'de sanayi işlevi belirgin merkezlerden örnekler

Şehir veya kuşak	Öne çıkan ilişki	Diğer önemli işlevler
Kocaeli	Çeşitli imalat sanayileri ve sanayi bölgeleri	Liman, lojistik, ticaret
Bursa	Otomotiv ve tekstil dâhil imalat	Ticaret, turizm, kültür
Gaziantep	Tekstil, gıda ve çeşitli sanayi kolları	Ticaret ve lojistik
İzmir–Manisa çevresi	Sanayi tesisleri ve üretim bağlantıları	Liman, ticaret, tarım, hizmetler

Şehir veya kuşak	Öne çıkan ilişki	Diğer önemli işlevler
Kayseri–Konya çevresi	İç Anadolu sanayi ve ticaret merkezleri	Tarımsal ürün işleme, ulaştırma
Adana	İmalat ve tarım bağlantılı sanayi	Tarım ürünleri ticareti, hizmetler

4. Ticaret, liman ve ulaşım şehirleri

Ticaret fonksiyonu, malların ve hizmetlerin alınıp satılması, dağıtılması, finansmanı ve pazarlamasıyla ilişkilidir. Büyük tüketim pazarlarına, üretim merkezlerine ve ulaşım koridorlarına yakın şehirlerde ticari faaliyetler çeşitlenir. İstanbul, ulusal ve uluslararası ticaret ve finans bağlantıları bakımından öne çıkan merkezdir. Ankara'da yönetim ve hizmetlerle; İzmir, Bursa, Gaziantep ve Konya'da üretimle ilişkili ticaret önemlidir. Bir şehrin ticari etkisi, yalnız içinde kurulan pazarın büyüklüğüyle değil çevresindeki üreticilere ve tüketicilere sağladığı hizmetlerle de anlaşılır.

Liman şehirlerinde deniz taşımacılığı, dış ticaret, depolama, gümrük işlemleri ve kara bağlantıları birlikte önem kazanır. İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun ve İskenderun, Türkiye'deki liman işlevi açısından tanınan merkezler arasındadır. Limanın iç kesimlerle kurduğu bağlantıya hinterlant (art bölge) denir. Örneğin Mersin'in liman hizmetleri, yalnız kıyıdaki faaliyetlerle sınırlı olmayıp Çukurova ve İç Anadolu yönüne uzanan taşımacılık ve ticaret bağlantılarıyla güçlenir. Limanın etki alanı, karayolu, demiryolu, depolama kapasitesi ve ticari örgütlenmeye göre genişleyebilir ya da daralabilir.

Ulaşım fonksiyonu, kara, demir, hava ve deniz yollarının birbirine bağlandığı kavşaklarda belirginleşir. Eskişehir, demiryolu bağlantıları ve sanayisi; Afyonkarahisar, karayolu kavşağı niteliği; Ankara, ülke ölçeğindeki çok yönlü ulaşım bağlantılarıyla açıklanabilir. Bir ulaşım kavşağının şehirleşmeyi desteklemesi, orada mutlaka büyük bir liman veya ağır sanayi bulunması anlamına gelmez. İç kesimlerde denize kıyısı olmadan da güçlü ulaştırma ve lojistik işlevler gelişebilir.

Ticaret, liman ve ulaşım işlevleri arasındaki fark

Fonksiyon	Temel belirleyici	Türkiye'den örnekler
Ticaret	Geniş pazar ve mal-hizmet dağıtımı	İstanbul, İzmir, Gaziantep, Konya
Liman	Deniz yük ve yolcu taşımacılığına bağlı faaliyetler	Mersin, İzmir, İskenderun, Samsun, İstanbul
Ulaşım	Karayolu, demiryolu ve diğer hatların kavşağı	Eskişehir, Afyonkarahisar, Ankara
Lojistik	Depolama, aktarma ve taşıma zincirlerinin örgütlenmesi	Liman gerisi ve sanayi koridorları

5. Tarım, hayvancılık, madencilik ve enerjiyle ilişkili şehirler

Tarım fonksiyonu güçlü şehirler, verimli üretim alanlarının ürünlerini toplama, işleme ve pazarlama hizmetleriyle gelişebilir. Tarım şehirleri yalnız çevrelerinde tarlaların bulunduğu yerleşmeler değildir; tarımsal ürünün şehir ekonomisine önemli ölçüde yön vermesi gerekir. Çukurova ile ilişkili Adana, Konya Ovası ve çevresinin merkezlerinden Konya, geniş tarım havzalarıyla ilişkili şehir işlevlerine örnektir. Manisa ve Akhisar çevresinde de tarımsal üretim, işleme ve pazarlama bağlantıları önem taşır. Tarım ve sanayinin birlikte görülmesi, tarıma dayalı sanayi yoluyla şehir ekonomisini çeşitlendirebilir.

Hayvancılığın belirgin olduğu yüksek ve geniş otlak çevrelerinde hayvansal ürünlerin işlenmesi, taşınması ve ticareti şehir faaliyetlerine yansır. Erzurum ve Kars çevresinde hayvancılık bağlantılı üretim ve hizmetler bu duruma örnektir. Bununla birlikte bu şehirlerde üniversite, kamu hizmetleri, ticaret ve ulaşım işlevleri de vardır. Coğrafi olarak hayvancılığa elverişli geniş bir bölgenin bulunması, o bölgedeki her şehirde yalnız hayvancılığın baskın olduğu anlamına gelmez.

Madencilik şehirlerinin gelişiminde yer altı kaynaklarının işletilmesi belirleyicidir. Zonguldak'ın taş kömürüyle tarihsel bağı, Türkiye'de madencilik fonksiyonunu tanımlayan en bilinen örneklerdendir. Soma (Manisa) linyit kömürü; Batman ise petrol üretimi ve petrolün işlenmesiyle ilişkilendirilen merkezlerdir. Madencilik ve enerji işlevi benzer görünse de aynı şey değildir: maden çıkarımı ile petrol rafinerisi, enerji üretimi veya buna bağlı sanayi farklı faaliyetlerdir. Bir maden yatağının bulunması, kaynak ekonomik olarak işletilmedikçe aynı ölçüde kentsel gelişme sağlamayabilir.

Doğal kaynaklarla ilişkili şehir fonksiyonları

İşlev	Şehir veya alan	Açıklama
Tarım ve ürün ticareti	Adana, Konya, Manisa–Akhisar	Tarımsal üretimin işleme ve pazara aktarılması
Hayvancılık bağlantısı	Erzurum, Kars	Hayvansal üretimle ilişkili ticaret ve hizmetler
Taş kömürü madenciliği	Zonguldak	Tarihsel kent gelişiminde kömür üretiminin rolü
Linyit madenciliği	Soma (Manisa)	Kömür çıkarımı ve ilişkili enerji faaliyetleri
Petrol ve ilişkili sanayi	Batman	Petrol çıkarımı, işleme ve sanayi ilişkisi

6. Turizm, sağlık, dinî miras ve özel hizmet şehirleri

Turizm şehirleri, ziyaretçilerin konaklama, yeme-içme, ulaşım, rehberlik, eğlence ve kültür gereksinimlerine yönelik hizmetlerin geliştiği merkezlerdir. Antalya ve çevresi kıyı ve deniz turizmiyle; Muğla'daki Bodrum, Marmaris ve Fethiye gibi merkezler kıyı turizmiyle ilişkilidir. Nevşehir ve Kapadokya çevresinde doğal ve tarihî çekicilikler, Safranbolu'da tarihî kent dokusu turizm faaliyetlerini güçlendirir. Bursa ve bazı dağlık merkezlerde kış turizmi de hizmet işlevine katkı sağlayabilir. Turizme bağlı çalışma ve ziyaretçi yoğunluğu çoğu yerde mevsimsel değiştiğinden yazlık nüfus ile yıl boyu ikamet eden nüfus ayrılmalıdır.

Bir şehirdeki sağlık, termal turizm, kongre veya hac ve ziyaret amaçlı hareketlilik de hizmet fonksiyonlarının parçasıdır. Afyonkarahisar termal kaynaklarla ilişkili turizmi; Konya kültürel ve dinî miras ziyaretlerini; İstanbul sağlık, kültür ve kongre hizmetlerini barındırabilir. Bu tür örneklerde kentlerin tamamı tek bir turizm türüne indirgenmez; birden fazla turizm türü ve diğer şehir işlevleri yan yana bulunur.

Cittaslow (Sakin Şehir) yaklaşımı, yerel kültürü ve yaşam kalitesini koruma amacını vurgulayan uluslararası bir yerel yönetim ağıdır. Seferihisar'ın bu yaklaşımla tanınması, çevreye ve yerel kimliğe duyarlı kent yönetimi tartışmalarına örnek gösterilebilir. Bununla birlikte 'sakin şehir', madencilik veya sanayi gibi bir ekonomik fonksiyon türü değildir; belediyelerin benimsediği bir yerel yaşam ve yönetim yaklaşımıdır. Ağ üyeliğinin güncel listesi zamanla değişebildiğinden eski bir ders kitabındaki üyeler listesi bugünün kesin sıralaması sayılmaz.

Turizm işlevinin Türkiye'de farklı biçimleri

Turizm veya hizmet odağı	Başlıca örnekler	İlgili coğrafi/kültürel temel
Kıyı ve deniz turizmi	Antalya, Bodrum, Marmaris	Deniz, kıyı, iklim ve turizm altyapısı
Doğa ve kültür turizmi	Nevşehir–Kapadokya	Peribacaları, doğal görünüm ve tarihî alanlar
Tarihî kent dokusu	Safranbolu, Bursa, Edirne	Korunmuş mimari ve kültür mirası
Termal turizm	Afyonkarahisar	Jeotermal kaynaklarla ilişkili hizmetler
Dinî-kültürel ziyaretler	Konya	Tarihî ve kültürel çekicilikler

7. Tek işlevli ve çok işlevli şehir; işlevin zamanla değişmesi

Şehirlerin çeşitli işlevler taşıması olağandır; ancak büyüklük ve ekonomik çeşitlilik arttıkça çok işlevlilik genellikle güçlenir. İstanbul'un sanayi, finans, liman, ticaret, turizm, kültür ve uluslararası ulaşım özellikleri; Ankara'nın idari, eğitim, sanayi ve hizmet işlevleri; İzmir'in liman, sanayi, ticaret ve turizm bağlantıları bunun örnekleridir. Bir şehrin çok işlevli olması, mutlaka bütün alanlarda Türkiye'nin birincisi olduğu anlamına gelmez.

Fonksiyonel değişim ekonomik ve teknolojik süreçlerle ilişkilidir. Tarihî ticaret yollarının yön değiştirmesi, yeni bir otoyol veya limanın açılması, üniversite kurulması, sanayi üretiminin çeşitlenmesi ya da bir madenin üretim payının azalması, şehrin etki alanını ve faaliyet yapısını değiştirebilir. Bu değişim kimi zaman yeni iş alanları ortaya çıkarırken bazı eski mesleklerin gerilemesine neden olur. Kentin temel hizmetleri, iş gücü yetenekleri ve altyapısı dönüşüme uyum sağlayabildiğinde ekonomik çeşitlilik artabilir.

MEB coğrafya materyallerindeki şehir–fonksiyon eşleştirmeleri bu nedenle belirgin, öğretici örnekler olarak ele alınmalıdır. Zonguldak'ın kömürle ilişkilendirilmesi, orada eğitim ve sağlık hizmeti bulunmadığı anlamına gelmez; Antalya'nın turizm şehri olması tarımın yapılmadığını göstermez. Şehir fonksiyonunu belirlerken 'var olan herhangi bir faaliyet' ile 'şehir ölçeğinde öne çıkan faaliyet' ayrı tutulur.

8. Şehirlerin etki alanları: Yerel, bölgesel, ulusal ve küresel ilişkiler

Bir şehrin etki alanı, işlevlerinin şehir sınırları dışındaki insanları ve ekonomik faaliyetleri etkilediği coğrafi genişliktir. Küçük bir merkez yakın köylere temel sağlık, eğitim, pazar ve kamu hizmeti sunarken büyük bir metropol ülke çapında veya uluslararası ölçekte bağlantı kurabilir. Etki alanını şehrin nüfusu etkileyebilir; fakat nüfus tek belirleyici değildir. Ulaşım hatları, yönetim kurumları, ticaret ağları, uzmanlaşmış hizmetler ve uluslararası ilişkiler de önemlidir.

MEB coğrafya öğretiminde şehirlerin etki alanları çoğunlukla yerel, bölgesel ve küresel olarak üç grupta gösterilir. Yerel etki, yakın çevreye hizmet sağlayan merkezleri; bölgesel etki, daha geniş bir bölgenin alışveriş, eğitim, sağlık veya ulaşım ihtiyaçlarının karşılandığı merkezleri ifade eder. Ulusal etki, özellikle başkent ve güçlü ticaret-sanayi merkezlerinin ülke ölçeğindeki ilişkisini açıklamak için kullanılan bir ara düzeydir; MEB'in üçlü temel sınıflandırmasına ayrıca zorunlu dördüncü kategori olarak eklenmiş sayılmaz. Küresel etki, uluslararası finans, ulaşım, ticaret, kültür ve bilgi ağlarına güçlü katılımı ifade eder.

İstanbul'un uluslararası hava ve deniz ulaşımı, ticaret, finans ve kültür alanlarında önemli bağlantıları bulunur; bu nedenle uluslararası/küresel etkisi güçlü Türk şehirlerinin başlıca örneğidir. Ankara'nın başkentlik rolü ulusal ölçekli etki yaratır. Bölgesel merkezler, hinterlantlarında yaşayan nüfusa gelişmiş hizmetler sunabilir. Etki alanı, idari sınırın kendisi değildir: Bir il merkezi başka illerden hasta, öğrenci veya ticari alıcı çekebilir; bir başka şehir ise aynı hizmette daha dar bir çevreye hitap edebilir.

Şehirlerin etki alanının kavranması

Etki düzeyi	Belirgin ilişki	Açıklayıcı örnek
Yerel	Yakın yerleşmelere temel hizmet	Küçük merkez ile çevre köy ve kasabalar arasındaki bağ
Bölgesel	Çevredeki geniş havzaya gelişmiş hizmet	Bölge ölçeğinde sağlık, eğitim, ticaret ve ulaşım merkezleri
Ulusal ölçekte işlev	Ülkenin tamamını ilgilendiren karar ve ağ	Ankara'nın merkezi yönetim rolü
Küresel	Uluslararası mal, hizmet, sermaye ve yolcu ağları	İstanbul'un çok yönlü uluslararası bağlantıları

9. Kentleşmenin anlamı ve Türkiye'de tarihsel gelişimi

Kentleşme, şehirlerde yaşayan nüfusun oranının artmasıyla birlikte yerleşmelerin fiziksel alanının, ekonomik faaliyetlerinin ve toplumsal hizmetlerinin dönüşmesi sürecidir. Nüfusun kırdan kente taşınması bu sürecin önemli bir unsurudur; ancak kent sınırlarının genişlemesi, yeni konut ve iş alanlarının kurulması ve bazı yerleşmelerin idari statüsünün değişmesi de ölçülen kent nüfusunu etkileyebilir. Kentleşme ile sanayileşme çoğu zaman birbirini destekler, fakat birbirinin tam eş anlamlısı değildir. Hizmetlere dayalı şehirleşme de mümkündür.

Türkiye'de 1950'lerden itibaren tarımda makineleşme, kırsal istihdamın dönüşmesi, ulaşım imkânlarının gelişmesi ve kentlerde iş ile eğitim olanaklarının artması kırdan kente hareketliliği hızlandırmıştır. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve daha sonra sanayi-hizmet merkezleri göç almıştır.

Sanayi kuruluşlarının çevresinde konut ihtiyacının artması, planlı yapılaşmanın yetersiz kaldığı dönemlerde gecekondulaşma ve altyapı sorunları oluşturmuştur. Bu tarihsel gelişme yalnız nüfusun artışıyla değil, kırsal üretim yapısının ve kent ekonomisinin değişmesiyle bağlantılıdır.

Sonraki dönemlerde kentten kente göçler, yükseköğretim, hizmetler sektörü, turizm, yeni sanayi alanları ve büyükşehirlerin çevre ilçelere yayılması önem kazanmıştır. İstanbul–Kocaeli–Sakarya–Bursa çevresindeki Marmara sanayi ve hizmet kuşağı; Ankara'nın yönetim-eğitim işlevi; İzmir ve Ege kıyılarının liman-turizm özellikleri; Antalya'nın hizmet ve turizm ekonomisi bu farklı kentleşme dinamiklerini gösterir. Bir şehirde konutların çevreye doğru yayılması ile o şehirde istihdamın aynı hızda artması her zaman birlikte gerçekleşmez.

10. Kent nüfusu, kentleşme oranı ve idari statü farkı

Kentleşme oranı, seçilen tanıma göre kentte yaşayan nüfusun toplam nüfusa oranıdır. Bu oran hesaplanırken kentin hangi ölçütle tanımlandığı mutlaka belirtilmelidir. Bir yerleşmenin belediye veya ilçe merkezi olması idari özelliğidir; yoğun yapılaşma, nüfusun gridler üzerindeki dağılışı ve ekonomik işlevleri ise coğrafi ve istatistiksel özelliklerdir. Dolayısıyla 'il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus' ile 'yoğun kentlerde yaşayan nüfus' aynı gösterge değildir.

TÜİK'in 2025 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı %93,6; belde ve köylerde yaşayanların oranı %6,4'tür. Aynı yılın MAKS verileriyle oluşturulan Kentleşme Derecesi (DEGURBA) sınıflandırmasında ise nüfusun %67,5'i yoğun kent, %15,8'i orta yoğun kent, %16,8'i kır olarak belirlenen yerlerde yaşamaktadır. Bu iki görünüm çelişmez; ölçütleri farklıdır. Üçlü sınıflamadaki oranların toplamının yuvarlama nedeniyle %100,1 görünmesi olağandır. İdari mahalle statüsü, bir yerin fiilen yoğun kentleşmiş olduğunu tek başına kanıtlamaz.

Türkiye'de büyükşehir belediyesi olan bazı illerde köylerin mahalleye dönüştürülmesi ve büyükşehir sınırlarının il mülki sınırlarıyla ilişkilendirilmesi, idari kent nüfusu göstergelerini etkilemiştir. Bu yüzden farklı yıllara ait 'kentleşme oranı' rakamları karşılaştırılırken mevzuat ve yöntem değişikliği hesaba katılmalıdır. Kentleşmenin gerçek mekânsal boyutunu anlamak için TÜİK'in yoğun kent–orta yoğun kent–kır ayrımıyla idari yerleşim göstergelerini birbirinden ayırmak gerekir. Bu bölümdeki 2025 rakamları, kitabın 2.1 ve 2.3 bölümlerinde kullanılan TÜİK serisiyle aynıdır.

Türkiye'de 2025 kent-kır göstergelerinin farklı tanımları

TÜİK 2025 göstergesi	Nüfus oranı	Neyi ölçer?
İl ve ilçe merkezlerinde yaşayanlar	%93,6	İdari yerleşim sınıflandırması
Belde ve köylerde yaşayanlar	%6,4	İdari yerleşim sınıflandırması
Yoğun kent	%67,5	DEGURBA'da yoğun kentsel yerleşim
Orta yoğun kent	%15,8	DEGURBA'da ara yoğunluktaki yerleşimler
Kır	%16,8	DEGURBA'da kırsal yerleşim niteliği

11. Kentlerin mekânsal büyümesi ve kentsel yapı

Şehirlerin büyümesi yalnız şehir merkezindeki bina sayısının artması değildir. Konut mahalleleri, sanayi bölgeleri, ticaret merkezleri, kamu hizmetleri, ulaşım düğümleri, parklar ve rekreasyon alanları zamanla şehrin farklı kesimlerinde toplanabilir. Merkezî iş alanlarında ticaret, finans ve hizmetlerin yoğunlaşması; sanayi tesislerinin ulaşım bağlantıları güçlü kenar kesimlere yönelmesi; yeni konut alanlarının çevre ilçelere yayılması kentsel arazi kullanımı örnekleridir. Bu düzen her şehirde tek bir merkez etrafında oluşmaz: büyükşehirlerde birden fazla alt merkez gelişebilir.

Kentin yakınındaki küçük yerleşmeler, ulaşım ve konut alanları genişledikçe ana kentsel dokuya bağlanabilir. Birden çok kentsel merkezin ulaşım ve ekonomik faaliyetlerle bütünleşmesi metropoliten alanların oluşmasına katkı sağlar. Banliyö, büyük şehrin çevresinde konut ve günlük yolculuk ilişkileriyle ana merkeze bağlanan yerleşim alanlarını tanımlamak için kullanılır. Ancak her uzak mahalle banliyö olmadığı gibi, her banliyöde yaşayan kişi de çalışmak için aynı merkeze gitmez.

Kentlerin çevresindeki tarım toprakları, ormanlar ve su havzaları üzerinde yapılaşma baskısı oluşabilir. Bir kentin yatay olarak genişlemesi ile mevcut yerleşim dokusunun daha yüksek yoğunlukta kullanılması farklı büyüme biçimleridir. İmar kararları, toplu taşıma hatları, sanayi alanı yer seçimi, doğal kaynakların korunması ve afet tehlikesi bu gelişmenin yönünü etkiler. İl sınırının veya belediye sınırının büyüklüğü ile kesintisiz yapılaşmış alanın büyüklüğü aynı değildir.

Kentsel alanların başlıca kullanımları

Kullanım alanı	Temel işlev	Planlamada dikkat edilen ilişki
Merkezî iş alanı	Ticaret, finans, yönetim ve hizmetler	Ulaşılabilirlik ve yoğun hareketlilik
Konut alanı	Barınma ve mahalle yaşamı	Eğitim, sağlık, açık alan, ulaşım erişimi
Sanayi alanı	Üretim, depolama ve istihdam	Ulaşım, çevre etkileri, yerleşim uyumu
Ulaşım altyapısı	Şehir içi ve şehirler arası bağlantı	Trafik, güvenlik, toplu taşıma
Yeşil alan ve su havzası	Ekolojik hizmet, dinlenme, suyun korunması	Yapılaşma baskısı ve afet riskleri

12. Kentleşmenin ekonomik ve toplumsal sonuçları

Planlı ve dengeli kentleşme; iş bölümü, uzmanlaşma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, mal ve hizmet çeşitliliği, yenilik ve üretim ağları bakımından önemli avantajlar sağlayabilir. Aynı alanda çok sayıda işletmenin bulunması bazı hizmetlerin ortak altyapı üzerinden sunulmasını kolaylaştırabilir. Şehirler, kırsal üretimle kent pazarını birbirine bağlar; tarım ürünleri işlenip dağıtılabilir, sanayi malları ve hizmetler geniş bölgelere taşınabilir. Bu nedenle kentleşme yalnız kırsal alanın azalması değil, ekonomik ilişkilerin çeşitlenmesidir.

Öte yandan nüfus artışı altyapı ve konut üretiminin önüne geçtiğinde sağlıksız ve güvenli olmayan yapılaşma, ulaşımda sıkışıklık, hava ve su kirliliği, içme suyu ihtiyacında artış, atık yönetimi sorunları ve sosyal hizmetlere erişimde eşitsizlik görülebilir. Konut maliyetinin artması, uzun günlük yolculuklar ve yeşil alan kaybı yaşam kalitesini etkileyebilir. Göç alan bir kentte bu

sorunların görülmesi kaçınılmaz değildir; sonuç, planlama ve kaynakların nüfusla birlikte ne ölçüde geliştirildiğine bağlıdır.

Köyden kente göç, kaynak bölgelerde yaşlı nüfusun oranının artması ve bazı tarım alanlarının boş kalmasıyla; hedef kentlerde ise çalışma çağındaki nüfusun artması ve konut talebinin yükselmesiyle ilişkilendirilebilir. Ancak kentleşme sorunları yalnız göçle açıklanmaz. İmar kararları, altyapı yatırımları, doğal tehlikeler, ekonomik imkânlar ve yönetim kapasitesi sonuçları belirler. Bu bağlantı, önceki 2.2 göç konusu ile kentleşme arasındaki temel nedensel ilişkidir.

Kentleşmenin olumlu imkânları ve yönetilmesi gereken riskleri

Alan	Gelişebilen imkân	Plansız büyümede ortaya çıkabilen risk
Ekonomi	İş çeşitliliği, pazar ve üretim bağlantıları	İş ve konut arzı arasında uyumsuzluk
Eğitim ve sağlık	Uzmanlaşmış kurumlara erişim	Kurumlarda kapasite baskısı
Ulaşım	Farklı ulaşım türlerinin bütünleşmesi	Trafik, uzun yolculuk süreleri, hava kirliliği
Konut	Hizmetlere yakın yaşama olanağı	Güvensiz yapı, altyapısız mahalleler
Çevre	Ortak altyapı ve koruma yatırımları	Su-toprak kirliliği, yeşil alan kaybı

13. Planlı kentleşme, afet riski ve kentsel dönüşüm

Kent planlaması, konut, çalışma, ulaşım, eğitim, sağlık ve açık alan ihtiyaçlarını bir bütün olarak ele alır. Planlama yapılırken nüfus artışı kadar su kaynakları, tarım arazileri, taşıma kapasitesi, topoğrafya ve jeolojik tehlikeler dikkate alınır. Yalnız bina sayısını artırmak veya yol genişletmek, sağlıklı kentleşme için yeterli değildir. Toplu taşıma, yaya erişimi, okul ve sağlık kuruluşlarının dağılışı, güvenli toplanma alanları ve yeşil alanların korunması birlikte düşünülür.

Türkiye'de deprem, heyelan, taşkın ve diğer doğal tehlikeler nedeniyle yer seçimi ve yapı güvenliği kent planlamasının temel parçalarıdır. Tehlike, zarara yol açabilecek doğal olayın meydana gelme olasılığıyla; risk ise tehlikenin maruz kalan insanlar, yapılar ve ekonomik varlıklarla etkileşmesiyle ilgilidir. Deprem tehlikesinin yüksek olması her yapının aynı risk düzeyinde olduğu anlamına gelmez. Yapı kalitesi, zemin koşulları, nüfus yoğunluğu ve hazırlık düzeyi riskin büyüklüğünü etkiler.

Kentsel dönüşüm, özellikle riskli yapı veya alanların güvenli ve yaşanabilir çevreye dönüştürülmesini amaçlayan uygulamalar için kullanılan kavramdır. Mevcut binanın yenilenmesi ile yalnız bina yüksekliğinin artırılması aynı şey değildir. Sağlıklı kentsel dönüşüm, teknik güvenlik yanında altyapıyı, kamusal alanı, sosyal ihtiyaçları ve yerel yaşam koşullarını da ele almalıdır. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı çalışmalarında riskli alan, riskli yapı ve dönüşüm projelerinin coğrafi bilgi sistemleriyle takibi bu bütüncül yaklaşımın idari yönünü gösterir. Kentsel dönüşümün ayrıntılı hukukî usulleri bu genel kültür alt konusunun dışında kalır.

Kentleşmede sık karıştırılan planlama kavramları

Kavram	Anlamı	Karıştırılmaması gereken nokta
Kentleşme	Nüfus ve şehirsel yaşamın artıp dönüşmesi	Sadece yeni bina yapmak değildir
Kentsel yayılma	Yapılaşmış alanın çevreye genişlemesi	İdari sınır değişikliğiyle aynı değildir
Metropoliten alan	Birden çok yerleşmenin iş ve ulaşım ilişkileriyle bütünleşmesi	Tek bir belediye sınırı demek değildir
Planlı kentleşme	Yerleşim ve altyapı ihtiyaçlarının bütüncül karşılanması	Yalnız ulaşım veya konut projesi değildir
Kentsel dönüşüm	Riskli ya da niteliksiz yapı ve alanların dönüştürülmesi	Salt yüksek bina yapılması değildir

14. Türkiye şehirlerini karşılaştırarak işlev ve kentleşme yorumlama

Bir şehir değerlendirilirken önce ekonomik ve kurumsal işlevleri, sonra bu işlevlerin bölgesel ve uluslararası bağlantıları ele alınır. Ankara'nın merkezi yönetim işlevi ve İstanbul'un çok yönlü ticaret-finans bağlantıları, aynı ülke içindeki iki büyük merkezin farklı uzmanlaşmalarını gösterir. Antalya'nın turizm ağırlığı ile Zonguldak'ın tarihsel madencilik niteliği de benzer biçimde farklı faaliyetlerden doğmuştur. Nüfusu fazla olan bir şehir her fonksiyonda üstün değildir; daha küçük bir şehir de belirli bir hizmet veya üretimde ülke çapında etkili olabilir.

Bir yerin 'sanayi kenti', 'liman kenti' veya 'eğitim kenti' olarak adlandırılması, o kentte yalnız ilgili etkinliğin yapıldığı anlamına gelmez. Liman şehirlerinin güçlü art bölge bağlantılarına; sanayi şehirlerinin üretim ve iş gücü ağlarına; idari merkezlerin yönetim kurumlarına; turizm merkezlerinin ziyaretçi çekiciliklerine bakılır. Doğal kaynaklar, tarihî gelişme ve altyapı, bu işlevlerin oluşmasına katkı sağlar. Aynı şehirde birden fazla işlevin güçlenmesi, kentsel nüfus ve hizmet ihtiyacını birlikte etkiler.

Bu değerlendirmede iki ölçü birbirinden ayrılır: Şehrin hangi işle öne çıktığı fonksiyonuna, ne kadar geniş çevreyi etkilediği etki alanına ilişkindir. Kentleşme ise bu işlevlerle bağlantılı nüfus, alan ve yaşam biçimi dönüşümünü ifade eder. İdari statü veya yalnız nüfus sayısı üzerinden bu üç sonucun tamamı çıkarılamaz. Türkiye'deki kentleşmeyi doğru okumak için şehirlerin çok fonksiyonlu yapısı, göçler, ulaşım ve coğrafi koşullar birlikte değerlendirilmelidir.

> **Temel kavram ayrımı**
>
> Şehir fonksiyonu, kentin belirgin ekonomik veya toplumsal işlevidir; etki alanı bu işlevlerin ulaştığı coğrafi genişliktir. Kentleşme, nüfus ve şehirsel yaşamın zamanla değişmesidir. TÜİK'in idari il/ilçe merkezi nüfusu ile DEGURBA yoğun kent nüfusu aynı kentleşme ölçütü değildir. Bir şehir birden çok fonksiyon taşıyabilir ve işlevi zamanla değişebilir.

2.5. BÖLGELERİN NÜFUS VE YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ

Türkiye'de nüfus ve yerleşmeler coğrafi bölgelere eşit biçimde dağılmamıştır. Kıyıların ılıman iklimi, verimli ovalar, ulaşım ağları, sanayi ve hizmet merkezleri nüfusun belirli alanlarda toplanmasını kolaylaştırırken yüksek dağlar, sert iklim, kuraklık ve ulaşım güçlükleri bazı kesimlerde yerleşmeyi sınırlandırmıştır. Ancak bölgesel farklılıkları yalnız iklim ve yükseltiyle açıklamak yeterli değildir. Büyük şehirlerin sunduğu iş ve eğitim olanakları, tarihsel göç hareketleri, sulama yatırımları ve idari hizmetlerin toplandığı merkezler de nüfusun dağılışını belirler.

Bu bölüm, Türkiye'nin geleneksel yedi coğrafi bölgesini nüfusun toplandığı alanlar, seyrekleştiği kesimler, kırsal yerleşme dokusu ve başlıca şehirler bakımından karşılaştırmaktadır. Önceki konulardaki nüfus, göç, yerleşme ve şehir işlevi bilgileri burada coğrafi bölgelere uygulanır. Bölge genelindeki bir özellik, o bölgenin bütün il, ova ve dağlık alanlarında aynı yoğunlukta görülmez.

1. Bölgesel nüfus karşılaştırmalarında kullanılan ölçüler

Bir bölgenin toplam nüfusu, sınırları içinde yaşayan kişi sayısını; nüfus yoğunluğu ise kişi sayısının alana oranını ifade eder. Geniş yüzölçümlü bir bölgede nüfus fazla olsa bile kilometrekareye düşen kişi sayısı daha küçük olabilir. Bu nedenle “en kalabalık”, “en yoğun” ve “en hızlı büyüyen” ifadeleri birbirinin yerine kullanılamaz. Göç alan bir şehirde nüfus büyürken aynı bölgenin başka bir ilçesinde nüfus azalabilir.

Coğrafi bölgeler, iklim, yer şekilleri, bitki örtüsü ve beşerî özellikler gözetilerek oluşturulan coğrafya öğretimi alanlarıdır. Bunlar ayrı birer idari yönetim birimi değildir. Bazı illerin arazileri birden fazla coğrafi bölgenin özelliklerini taşıyabilir. TÜİK'in 12 Düzey 1, 26 Düzey 2 ve 81 Düzey 3 biriminden oluşan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) ise farklı bir sistemdir. İBBS tablosundaki bölge toplamını, yedi coğrafi bölgeden birinin nüfusuymuş gibi göstermek doğru değildir.

TÜİK'in 31 Aralık 2025 tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları, ülke nüfusunu 86.092.168 kişi olarak vermektedir. Aynı veride İstanbul 15.754.053; Ankara 5.910.320; İzmir 4.504.185; Bursa 3.263.011 ve Antalya 2.777.677 kişidir. Bu beş ilin Türkiye nüfusunun önemli bölümünü barındırması, nüfusun büyük ekonomik ve yönetsel merkezlerde toplandığını gösterir. Ancak bu sayılar, coğrafi bölge toplamları değildir; ilin tamamını kapsayan idari nüfus değerleridir.

Bölgesel nüfusu okurken ayırt edilmesi gereken kavramlar

Kavram	Neyi gösterir?	Önemli ayrım
Toplam nüfus	Belirli alanda yaşayan kişi sayısı	Yoğunluk değildir
Aritmetik nüfus yoğunluğu	Kişi sayısının yüzölçümüne oranı	Büyük yüzölçümünde toplam nüfustan farklı sıralama oluşturur
İl nüfusu	İdari il sınırları içindeki nüfus	Yedi coğrafi bölge nüfusu değildir
Coğrafi bölge	Benzer coğrafi özelliklere göre ayrılmış alan	İdari sınırlarla tam çakışmayabilir

Kavram	Neyi gösterir?	Önemli ayrım
İBBS bölgesi	İstatistik üretimi için tanımlanan bölge	Geleneksel yedi bölge yerine kullanılamaz
Nüfus artışı	İki dönem arasındaki nüfus değişimi	Yalnız doğumlara değil göçe ve ölümlere de bağlıdır

Önemli ayrım

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesi için aynı tarih ve aynı yöntemle oluşturulmuş bir tablo olmadan güncel kesin bölge nüfus rakamları üretilemez. 2025 ADNKS il verilerinin toplamı ile İBBS bölge toplamları doğrudan “Marmara, Ege, Karadeniz...” karşılaştırmasına dönüştürülmez.

2. Türkiye'de nüfusun bölgesel dağılışının genel görünümü

Marmara Bölgesi; İstanbul, Kocaeli, Bursa, Tekirdağ ve çevresindeki sanayi, ticaret, liman ve ulaşım ağları nedeniyle ülkenin en belirgin nüfus toplama alanıdır. Ege kıyıları ve Ege'nin verimli graben ovaları; Akdeniz kıyılarındaki Çukurova ve Antalya çevresi; İç Anadolu'da Ankara, Eskişehir, Konya ve Kayseri; Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, Şanlıurfa ve Diyarbakır çevresi nüfusun öne çıktığı diğer odaklardır. Karadeniz'de kıyı şehirleri ve kıyıya açılan vadi tabanları, Doğu Anadolu'da ise ova ve havza tabanları çevrelerindeki yüksek alanlara göre daha elverişli yerleşme koşulları sunar.

Nüfusun seyrekleştiği alanlar arasında Doğu Anadolu'nun yüksek ve sert iklimli dağlık kesimleri, Karadeniz'in iç dağ kuşakları, Torosların yüksek bölümleri, Menteşe Yöresi'nin engebeli alanları ve Tuz Gölü çevresinin kurak kesimleri bulunur. Aynı bölgede kıyı ve iç kesim; ova ve dağ yamacı; büyükşehir ve kırsal ilçe arasında belirgin yoğunluk farkı olabilir. Bu nedenle coğrafi bölge haritası, bir bölgenin her noktasına tek bir nüfus özelliği atamak için kullanılmaz.

Türkiye'de nüfus yerleşmelerinin dağılışında ulaşımın rolü özellikle dikkat çekicidir. Boğazların çevresi, büyük limanlar, kara ve demir yolu kavşakları, ovaları birleştiren geçitler ve gelişmiş sanayi koridorları zamanla şehirlerin büyümesini desteklemiştir. Buna karşılık kısa mesafede çok yüksek eğim ve yükselti farklarının görüldüğü yerlerde yol yapımının güçlüğü yerleşmelerin parçalanmasına ve hizmet maliyetlerinin yükselmesine yol açabilir.

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinde başlıca yerleşme örüntüleri

Bölge	Nüfusun toplandığı başlıca alanlar	Seyreklik veya bölge içi farklılık
Marmara	İstanbul çevresi, İzmit Körfezi, Bursa Ovası, Çorlu-Çerkezköy hattı	Güney Marmara'nın dağlık kesimleri ve bazı kırsal alanlar
Ege	İzmir çevresi, Gediz ve Büyük Menderes ovaları, kıyı turizm merkezleri	İç kesim dağları, Menteşe'nin engebeli alanları
Akdeniz	Çukurova, Antalya kıyı ovası, Mersin-Adana kıyı ve ulaşım hattı	Torosların yüksek kesimleri ve kimi iç havzalar
İç Anadolu	Ankara, Eskişehir, Konya, Kayseri ve ulaşım odakları	Tuz Gölü çevresi ve düşük yağışlı seyrek alanlar

Bölge	Nüfusun toplandığı başlıca alanlar	Seyreklik veya bölge içi farklılık
Karadeniz	Samsun, Trabzon, Ordu, kıyı kuşağı ve vadi tabanları	İç dağ sıraları ve yüksek yaylalar
Doğu Anadolu	Erzurum, Elazığ, Malatya, Van ve bazı ova-havza merkezleri	Yüksek dağlık alanlar ve sert iklimli kesimler
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Batman ve verimli ovalar	Plato üzerindeki su kısıtlı alanlar ve yerel kırsal farklar

3. Marmara Bölgesi: metropoliten nüfus ve sanayi koridorları

Marmara, coğrafi bölgeler arasında nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin güçlü biçimde toplandığı alandır. İstanbul'un iki kıta arasında yer alması; boğazlar, limanlar, uluslararası ulaşım bağlantıları, finans, ticaret, sanayi ve gelişmiş hizmet sektörüyle birleşmiştir. İstanbul çevresindeki Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ ve Bursa gibi merkezlerde sanayi ve lojistik faaliyetler, iş olanaklarını artırarak nüfus hareketlerini etkilemiştir. İstanbul tek başına Marmara'nın tüm yerleşme biçimini temsil etmez; bölge içinde tarım ve hayvancılığın önemli olduğu kırsal alanlar da vardır.

İzmit Körfezi çevresi ve doğu-batı doğrultusundaki ulaşım bağlantıları, sanayi ve limanların yakınında yerleşim yoğunlaşmasının belirgin örnekleridir. İstanbul'un batısında Çorlu ve Çerkezköy gibi merkezler sanayi yatırımlarıyla büyürken Bursa, hem sanayi üretimi hem verimli ova ve çevresindeki tarımsal faaliyetlerle gelişmiştir. Güney Marmara'da Balıkesir ve Çanakkale çevresinde kıyı, ova ve iç kesimler arasında yerleşme yoğunluğu değişir.

Bölgedeki önemli yerleşme özelliği, iş merkezleriyle konut alanlarının aynı idari sınır içinde kalmamasıdır. Büyük kentlerin çevresindeki ilçeler günlük işe gidiş gelişler, ulaşım ağları ve hizmet ilişkileri bakımından bütünleşebilir. Marmara'da sanayi koridorlarının büyümesi ulaşım kapasitesi, hava kalitesi, tarım arazilerinin korunması ve deprem riskiyle birlikte değerlendirilmelidir. Nüfusun yoğunlaşması, tek başına yerleşmenin güvenli veya planlı olduğu anlamına gelmez.

Marmara Bölgesi'nde şehir ve yerleşme ilişkileri

Alan veya merkez	Nüfusu ve yerleşmeyi etkileyen başlıca unsur	Mekânsal özellik
İstanbul	Hizmetler, ticaret, finans, ulaşım, kültür ve sanayi	Büyük metropoliten nüfus ve çok merkezli yapı
Kocaeli-İzmit Körfezi	Limanlar, sanayi ve lojistik	Kıyı ve ulaşım hattına bağlı kentleşme
Bursa	Sanayi, hizmetler ve verimli ova	Kent merkezinde yoğunlaşma, çevrede tarımsal yerleşmeler
Çorlu-Çerkezköy	Sanayi üretimi ve İstanbul'a bağlantı	Trakya'da gelişen sanayi yerleşmeleri
Güney Marmara kırsalı	Tarım, hayvancılık ve turizm	Ova, kıyı ve dağlık alana göre değişen doku

4. Ege Bölgesi: kıyı şehirleri ve verimli iç ovalar

Ege'de nüfus dağılışının temel özelliklerinden biri, kıyı ile iç kesimler arasında dağların uzanışı ve verimli ovalar boyunca bağlantılar bulunmasıdır. Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes havzaları; tarım alanları, ulaşım yolları ve yerleşmeler için elverişli uzanışlar oluşturmuştur. İzmir, bölgenin en önemli nüfus ve hizmet merkezlerinden biridir. Liman faaliyetleri, sanayi, ticaret, eğitim ve sağlık hizmetleri İzmir'in çevresi üzerindeki çekim gücünü artırır.

Manisa, Aydın, Denizli ve çevresindeki yerleşmelerde tarımsal üretim ile sanayi, ticaret ve hizmet faaliyetleri birlikte görülebilir. Kıyı kesimlerinde Kuşadası, Çeşme, Bodrum ve Marmaris gibi turizm merkezlerinde yaz aylarında geçici nüfus, araç trafiği ve hizmet ihtiyacı artar. Bununla birlikte turizm sezonunda bir yerde bulunan kişi sayısı, yıl sonu ADNKS ikamet nüfusuyla aynı değildir.

Ege'nin her kesimi sık yerleşilmiş değildir. İç kesimlerde yükseltinin arttığı dağlık alanlar ve Menteşe Yöresi'ndeki engebeli kesimler, çevredeki ovalara göre daha seyrek yerleşebilir. Ovalarda tarımsal üretim ile şehirlerin gelişmesi birbirini desteklerken dağlık kesimlerde küçük kırsal yerleşmeler ve yol koşullarının belirlediği farklı örüntüler ortaya çıkar. Böylece Ege, kıyı turizmi ve büyükşehir gelişimiyle tarım havzalarının aynı coğrafi çerçevede birleştiği bir bölgedir.

Ege Bölgesi'nde nüfus ve yerleşme örnekleri

Alan	Yerleşmeyi destekleyen özellik	Ayırt edici durum
İzmir çevresi	Liman, sanayi, ticaret ve hizmetler	Bölgesel nüfus çekim merkezi
Gediz Ovası	Verimli tarım alanları ve ulaşım	Ova boyunca gelişen yerleşmeler
Büyük Menderes havzası	Tarımsal üretim ve vadi-ova ulaşımı	Ova-kent ilişkisi
Ege kıyı turizm merkezleri	Turizm ve hizmetler	Mevsimsel nüfus ve hizmet talebi artışı
Menteşe'nin engebeli kesimleri	Dağlık arazi ve parçalı yerleşme koşulları	Ova ve kıyılara göre görece seyreklik

5. Akdeniz Bölgesi: kıyı ovaları, turizm ve Toros engeli

Akdeniz Bölgesi'nde kıyı ovaları, tarım, ticaret, liman ve turizm faaliyetleri önemli nüfus odakları oluşturur. Çukurova, verimli tarım alanları, sanayi ve ticaret bağlantıları sayesinde Adana ile çevresindeki yerleşmelerin gelişmesini desteklemiştir. Mersin'in limanı ve ulaşım ağı, kıyı yerleşmeleri ile iç bölgeler arasındaki mal ve insan hareketliliğinde etkili olmuştur. Antalya çevresinde turizm, ticaret, hizmetler ve tarımsal üretim nüfusun kıyı ve ova alanlarında toplanmasına katkıda bulunur.

Akdeniz kıyısında turizm merkezlerinin yoğunlaştığı yerler, yıl içinde farklı nüfus yükleriyle karşılaşabilir. Alanya, Manavgat, Kemer ve benzeri merkezlerde konaklama, ulaşım, su, atık ve sağlık hizmetlerine talep yaz aylarında artabilir. Kıyıdaki seracılık ve diğer tarım faaliyetleri de sürekli veya dönemlik iş gücü hareketleri oluşturur. Antalya'nın 2025 ADNKS il nüfusu 2.777.677 kişidir; bu sayı yaz sezonunda bölgeyi ziyaret eden turist sayısıyla karıştırılmamalıdır.

Kıyıya paralel uzanan Toros Dağları, iç kesimlerle bağlantıları belli vadi ve geçitlere yönlendirir. Dağların yüksek kesimlerinde yükselti, eğim ve kış koşulları yerleşme yoğunluğunu azaltabilir;

yaylacılık ve mevsimlik kırsal kullanım görülebilir. Dolayısıyla Akdeniz'de kıyı ovaları ile dağ içi alanlar arasında nüfusun dağılışı ve yerleşme biçimi açısından güçlü bir karşıtlık vardır. Antalya kıyı kuşağı ile Torosların yüksek kesimlerini aynı nüfus niteliğinde değerlendirmek doğru değildir.

Akdeniz Bölgesi'nde yerleşmenin farklılaştığı alanlar

Alan	Belirleyici özellik	Yerleşme sonucu
Çukurova	Verimli ova, tarım, sanayi ve ulaşım	Gelişmiş kırsal ve kentsel yerleşme ağı
Mersin kıyı ve liman çevresi	Liman, ticaret, ulaştırma ve hizmetler	Kıyı boyunca ve ulaşım odaklarında yoğunlaşma
Antalya çevresi	Turizm, tarım ve çeşitli hizmetler	Sürekli nüfusla birlikte mevsimsel hizmet talebi
Torosların yüksek alanları	Engebe, yükselti ve ulaşım güçlüğü	Görece seyrek ve mevsimsel kırsal yerleşme

6. İç Anadolu Bölgesi: büyük şehirler, ovalar ve bozkır yerleşmeleri

İç Anadolu geniş plato ve ova alanlarıyla tanınsa da nüfus bölge içinde her yere eşit dağılmaz. Ankara, başkent ve önemli yönetim, eğitim, sağlık, sanayi ve hizmet merkezi olması nedeniyle bölgenin en belirgin nüfus çekim alanıdır. Eskişehir, ulaşım, sanayi ve üniversite faaliyetleri; Konya, geniş tarım alanları, sanayi ve hizmetler; Kayseri, sanayi, ticaret ve ulaşım bağlantıları sayesinde çevrelerinden nüfus toplar. Bu büyükşehirlerin varlığı, İç Anadolu'nun bütününün seyrek yerleşilmiş olduğu genellemesini geçersiz kılar.

Bölgenin kurak ve yarı kurak iç kesimlerinde yağışın azlığı, su kaynaklarının dağılışı ve tarım alanlarının büyüklüğü kırsal yerleşme düzenini etkiler. Geniş düzlüklerde ve suyun sınırlı olduğu köylerde evlerin birbirine yakın bulunduğu toplu yerleşme dokusu yaygındır. Buna karşılık kentlerin yakın çevresinde sanayi alanları, yeni konut bölgeleri ve ulaşım güzergâhları boyunca farklı yerleşme biçimleri oluşabilir.

Tuz Gölü çevresi, kuraklık ve tuzlu toprak koşulları nedeniyle nüfus yoğunluğunun azalabildiği alanlardan biridir. Konya Ovası ve diğer üretim sahalarında ise tarımsal faaliyetler, sulama imkânları ve ulaşım yerleşmenin sürekliliğini destekler. İç Anadolu'yu açıklarken “plato ve bozkır” bilgisinin yanında “Ankara gibi büyük metropol” ile “seyrek kırsal alan” karşıtlığını da görmek gerekir. Bölgenin bazı kesimlerinde suyun sürdürülebilir kullanımı, nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin geleceği açısından önemlidir.

İç Anadolu'da başlıca nüfus odakları ve kırsal örüntüler

Merkez veya alan	Nüfusa etki eden unsur	Yerleşme karakteri
Ankara	Başkent işlevi, kamu yönetimi, eğitim ve hizmetler	Büyük metropoliten merkez
Eskişehir	Üniversiteler, sanayi ve ulaşım	Gelişmiş kent merkezi ve bağlantılı çevre

Merkez veya alan	Nüfusa etki eden unsur	Yerleşme karakteri
Konya	Tarım, sanayi, ticaret ve ulaşım	Geniş ova-kent etkileşimi
Kayseri	Sanayi, ticaret ve hizmetler	İç kesimde güçlü bölgesel merkez
Tuz Gölü çevresi	Kuraklık, tuzlu topraklar ve su kısıtı	Görece seyrek kırsal yerleşmeler
Bozkır ve ova köyleri	Suyun dağılışı ve geniş tarım alanları	Toplu kırsal doku örnekleri

7. Karadeniz Bölgesi: kıyı kuşağı, vadiler ve dağınık kırsal doku

Karadeniz Bölgesi'nin ayırt edici özelliği, kıyı boyunca uzanan dağ sıraları ile kıyı yerleşmeleri ve iç kesimler arasında oluşan güçlü coğrafi farklılıktır. Samsun, Trabzon, Ordu ve Rize gibi merkezler kıyı, liman, ticaret, hizmet veya ulaşım işlevleriyle öne çıkabilir. Kıyı şeridi ve denize açılan vadi tabanları, yüksek dağlık kesimlere göre yerleşmeye daha elverişlidir. Ancak kıyı kuşağında bile eğimin yüksek olduğu yamaçlarda tarım arazileri parçalanabilir ve yerleşmeler birbirinden uzaklaşabilir.

Özellikle Doğu Karadeniz'in bol yağışlı, eğimli ve parçalı tarım alanları bulunan kırsal kesimlerinde dağınık yerleşme dokusu gelişmiştir. Konutların arazide birbirinden uzak kurulması, su kaynaklarına ve işlenen tarım alanlarına yakınlıkla ilişkilidir. Bu durum “Karadeniz'in bütün köyleri dağınıktır” biçiminde genelleştirilemez: kıyı şehirlerinde yoğun yapılaşma; vadi tabanlarında daha toplu yerleşmeler; iç kesimlerde ise farklı köy dokuları bulunabilir.

Batı Karadeniz'de Zonguldak ve çevresinde taş kömürü madenciliğinin yerleşme üzerindeki tarihsel etkisi, Karadeniz'in ekonomik işlevlerini çeşitlendirir. Samsun'da kıyı ovası, ulaşım ve ticaret bağlantıları; doğuda çay tarımı ve diğer kırsal üretimler yerleşme koşullarını etkiler. Dağlık iç kesimlerde yükselti, orman ve ulaşım güçlükleri nedeniyle nüfus daha seyrekleşebilir. Bölgeden diğer büyükşehirlere yönelen geçmiş iç göç hareketleri de bazı kırsal yerlerin nüfus yapısını değiştirmiştir.

Karadeniz'de kıyı ile dağlık iç kesimlerin farkı

Alan	Öne çıkan koşul	Yerleşme üzerinde etkisi
Samsun ve kıyı ovaları	Ulaşım, hizmetler ve daha elverişli düzlükler	Kentsel ve tarımsal nüfus odakları
Trabzon ve Ordu kıyıları	Liman, ticaret, hizmetler ve kıyı bağlantısı	Kıyı merkezlerinde yoğunlaşma
Doğu Karadeniz'in eğimli kırsalı	Bol yağış, dağlık arazi ve parçalı tarım alanları	Dağınık yerleşmelerin belirginliği
Zonguldak çevresi	Taş kömürü madenciliği ve bağlı faaliyetler	Sanayi-maden yerleşmesinin tarihsel gelişimi
Yüksek iç dağlar	Engebe, yükselti ve sınırlı ulaşım	Seyrek ve parçalı yerleşmeler

8. Doğu Anadolu Bölgesi: yüksek alanlarda seyreklik, havzalarda yoğunlaşma

Doğu Anadolu'nun yüksek ortalama yükseltisi, sert ve uzun kış koşulları ile dağlık yapısı yerleşme üzerinde belirleyicidir. Tarıma elverişli düz arazinin ve bazı kesimlerde ulaşım imkânlarının sınırlı olması, nüfusun geniş alanlara seyrek yayılmasına yol açabilir. Buna karşılık Erzurum, Erzincan, Elazığ, Malatya ve Van gibi kentlerin çevresindeki ovalar, havzalar ve ulaşım bağlantıları önemli yerleşme odaklarıdır. Bir bölgenin toplam nüfusunun düşük olması, içindeki bütün yerleşmelerin küçük olduğu anlamına gelmez.

Erzurum-Kars çevresinin yüksek plato koşullarında hayvancılık ve geniş otlaklardan yararlanma önem taşır. Kış koşulları, ulaşımın sürekliliği ve tarımsal yetişme dönemi gibi özellikler köylerin ekonomik düzenini etkiler. Malatya ve Elazığ çevresinde ova-havza alanları, tarımsal üretim ve kent hizmetleri bölge içindeki farklılığı gösterir. Van Gölü çevresi de kıyı ve havza koşulları nedeniyle çevresindeki yüksek dağlık alanlardan farklı bir yerleşme ortamı oluşturur.

Yüksek dağ ve plato alanları arasında Iğdır Ovası gibi yerel iklim ve yükselti bakımından ayrışan alanlar bulunur. Dağ kuşaklarında azalan nüfus yoğunluğu ile havza tabanlarında toplanan yerleşmeler, Doğu Anadolu'nun temel mekânsal karşıtlığını oluşturur. Bunun yanında eğitim, iş ve hizmet olanaklarıyla ilgili göçler nüfusun ilçeler arasında ve diğer bölgelere doğru hareket etmesinde rol oynar. Yüksek nüfuslu bazı merkezlerin bulunması, bölgenin genelinde fizikî şartların yerleşmeye getirdiği sınırlamaları ortadan kaldırmaz.

Doğu Anadolu'nun başlıca yerleşme alanları

Alan veya merkez	Yerleşmeyi etkileyen unsur	Bölgesel karşıtlık
Erzurum çevresi	Ova, ulaşım, eğitim ve hizmetler	Yüksek platolar içindeki kent odağı
Malatya-Elazığ havzaları	Tarım, sanayi ve şehir hizmetleri	Dağlar arasında görece elverişli yerleşme alanları
Van Gölü çevresi	Havza, ulaşım ve kent hizmetleri	Göl kıyısı ve çevre yüksek alanlar arasında fark
Iğdır Ovası	Çevre yüksek alanlardan farklı yükselti ve iklim	Ova düzlüğünde tarımsal yerleşmeler
Hakkâri ve yüksek dağlık kuşaklar	Engebe ve ulaşım güçlüğü	Görece seyrek ve dağlarla parçalanan yerleşme

9. Güneydoğu Anadolu Bölgesi: ovalar, genç nüfus yapısı ve büyüyen kentler

Güneydoğu Anadolu'nun geniş plato alanları, Fırat-Dicle havzaları ve tarıma elverişli ovaları nüfusun bölge içinde farklı yoğunluklarda yerleşmesine yol açar. Gaziantep, sanayi, ticaret ve ulaşım bağlantıları; Şanlıurfa, geniş tarımsal alanları ve kent hizmetleri; Diyarbakır, bölgesel ticaret, yönetim ve hizmet işlevleriyle önemli nüfus odaklarıdır. Batman ve Mardin gibi merkezlerde de kentleşme ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi yerleşme yapısını etkiler. Bölge, yalnız kırsal tarımla tanımlanamaz; gelişen büyük şehir ve sanayi merkezleri önemli yer tutar.

Yaz kuraklığının belirgin olduğu kesimlerde su kaynakları ve sulama imkânları tarımsal üretimle kırsal yerleşmelerin dağılışını etkiler. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), sulama ve enerji yatırımlarının yanında bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimine yönelik kapsamlı bir kalkınma

yaklaşımıdır. Özellikle sulama imkânlarının geliştiği sahalarda tarımsal faaliyetlerin niteliği ve buna bağlı iş gücü ihtiyacı değişebilir. Ancak sulama tesisi yapılan her alanın aynı oranda nüfus kazanacağı ya da kırsaldan göçün bütünüyle sona ereceği söylenemez.

Bölgede kurak veya yarı kurak koşullarla ilişkili toplu kırsal yerleşme örnekleri yaygındır. Büyük şehirlerde konut ve ulaşım talebinin artması; kırsal kesimlerde ise su, tarımsal üretim ve hizmetlere erişim imkânlarının farklılaşması, yerleşme biçimlerini etkiler. Yaş yapısı bakımından bazı illerin Türkiye ortalamasından daha genç nüfus özellikleri göstermesi önemli olmakla birlikte, bütün bölgeye kesin bir yaş ortalaması atamak için aynı döneme ait uygun bölgesel veri gerekir. Nüfus büyüklüğü ile doğum hızı, çocuk oranı ve göç hızı farklı göstergelerdir.

Güneydoğu Anadolu'da başlıca nüfus ve yerleşme odakları

Merkez veya alan	Nüfusun toplanmasını etkileyen unsur	Yerleşme özelliği
Gaziantep	Sanayi, ticaret, hizmetler ve ulaşım	Büyük ve çeşitlenmiş kent ekonomisi
Şanlıurfa	Tarım, sulama, ticaret ve hizmetler	Ova-kent etkileşimi ve geniş yerleşme ağı
Diyarbakır	Yönetim, hizmetler, ticaret ve ulaşım	Bölgesel kent odağı
Batman	Sanayi, hizmetler ve tarihsel enerji faaliyetleri	Gelişen kentsel yerleşme
Sulanan tarım ovaları	Suya erişim, üretim ve iş gücü ihtiyacı	Tarımsal yerleşmede değişme potansiyeli
Kurak plato kesimleri	Suyun sınırlılığı ve toplu köy geleneği	Yerel yoğunluk ve doku farklılığı

10. Bölge içinde kıyı, ova, dağ ve kent farklarını birlikte okumak

Yedi bölgenin nüfus özelliği tek bir ortalama ile açıklanamaz. Marmara'da İstanbul ve sanayi kuşağıyla kırsal Trakya veya güneydeki dağlık alanlar; Ege'de İzmir ve verimli vadilerle Menteşe'nin engebeli kesimleri; Akdeniz'de Çukurova ve Antalya çevresiyle Torosların yüksek bölümleri birbirinden ayrılır. Karadeniz'de kıyı ve dağ yamaçları, İç Anadolu'da başkent ile Tuz Gölü çevresi, Doğu Anadolu'da havza tabanı ile yüksek plato, Güneydoğu Anadolu'da sanayi kentleri ile su kısıtlı plato kırsalı arasında farklı nüfus desenleri görülür.

Bir akarsu vadisi, ulaşımı kolaylaştırıp tarım alanlarını yoğunlaştırdığı için nüfusu çekebilir; ancak taşkın tehlikesi, yer seçimi ve yapılaşma kararlarını da etkiler. Dağlık bir yerde yerleşmenin az olması yalnız iklimden değil, eğim, araziye erişim ve ekonomik fırsatlardan da kaynaklanabilir. Turizm merkezlerinde yaz dönemindeki hareketlilik kalıcı ikamet nüfusunun doğrudan göstergesi değildir. Bu ayrımlar hem coğrafya haritalarının okunmasında hem de bölgesel karşılaştırmaların açıklanmasında gereklidir.

Benzer görünen yerleşme örüntülerinin farklı nedenleri

Yerleşme örüntüsü	Örnek alan	Baskın açıklama
Büyük metropoliten yoğunlaşma	İstanbul-Ankara	Ekonomi, yönetim, ticaret ve hizmet işlevleri
Verimli ova çevresinde yoğunlaşma	Çukurova-Gediz Ovası	Tarım, ulaşım ve ekonomik bağlantılar
Dağınık kırsal yerleşme	Doğu Karadeniz'in eğimli kırsalı	Yağış, engebe ve parçalı tarım alanları
Toplu kırsal yerleşme	İç Anadolu ve Güneydoğu'nun kurak kesimleri	Su kaynaklarının dağılışı ve yerleşme geleneği
Yüksek dağlarda seyreklik	Doğu Anadolu'nun dağlık kesimleri	Sert iklim, eğim ve ulaşım güçlüğü
Mevsimsel nüfus değişimi	Ege ve Akdeniz turizm kıyıları	Turizm ve geçici çalışma hareketleri

11. Göç hareketleri ve bölgesel nüfus yapısının değişmesi

Türkiye'de göç hareketleri, bölgelerin nüfus miktarlarını ve yaş yapısını değiştirmiştir. Sanayi ve hizmet sektörlerinin güçlü olduğu Marmara başta olmak üzere büyük kentsel merkezler, tarih boyunca çeşitli bölgelerden göç almıştır. Ankara, İzmir, Antalya, Gaziantep ve başka bölgesel merkezler de iş, eğitim, kamu hizmeti ve aile bağlantıları gibi nedenlerle nüfus hareketlerinin hedefi olabilir. Göç veren kırsal alanlarda nüfus azalması veya yaş yapısının değişmesi görülürken bazı şehirlerde çalışma çağındaki nüfus ve konut ihtiyacı artabilir.

Göçün yönü her ilde ve her yıl aynı değildir. Bir şehir bir taraftan başka illerden nüfus alıp diğer taraftan nüfus verebilir. Ayrıca doğum ve ölüm farkı, göç vermesine rağmen toplam nüfusu artan bir yerleşim oluşturabilir. Net göçün artı ya da eksi olması, toplam nüfus değişiminin tek açıklaması değildir. Bu nedenle bir bölgeyi sürekli ve bütünüyle “göç alan” veya “göç veren” olarak nitelemek, il ve dönem farklılıklarını gizler.

Göçün yerleşmeye etkisi kaynak ve hedef alanlarda farklıdır. Dağlık kırsal kesimlerde nüfus azalması bazı kamu hizmetlerinin sunumunu güçleştirebilirken göç alan kentlerde eğitim, sağlık, ulaşım, altyapı ve konut kapasitesinin nüfusla birlikte geliştirilmesi gerekir. İleriye dönük planlamada yalnız mevcut toplam nüfus değil, yaş bileşimi, hareketlilik ve mevsimsel değişim de dikkate alınmalıdır.

12. Kırsal yerleşme dokusu, üretim biçimi ve bölgesel örnekler

Kırsal alanda konutların birbirine yakın veya uzak kurulması, doğal ve beşerî koşullarla ilişkilidir. İç Anadolu'nun kurak kesimleriyle Güneydoğu Anadolu'nun bazı köylerinde toplu doku yaygınken Karadeniz'in yağışlı ve engebeli yamaçlarında dağınık doku öne çıkar. Doğu Anadolu'da yüksek alanlarda hayvancılıkla bağlantılı geçici kullanımlar ve yer yer mevsimsel hareketlilik görülür. Akdeniz'deki Toroslarda ve bazı diğer dağlık alanlarda yaylacılık, sürekli ikamet ile dönemlik yerleşme arasındaki farkı gösterir.

Tarım ovasındaki büyük bir köy, toplu yerleşme dokusuna sahip olsa bile nüfusunun tamamı tarımda çalışmayabilir. Kıyı kasabasında turizm, balıkçılık, ticaret ve kamu hizmetleri birlikte

görülebilir. Büyükşehir sınırı içinde mahalle adı taşıyan bir yerleşme fiilen kırsal özelliklerini sürdürebilir. Bu nedenle bölge, yerleşme dokusu, ekonomik faaliyet ve idari statü birbirinden ayrı incelenmelidir.

Bölgelere özgü tipik kırsal yerleşme ilişkileri

Bölge veya alan	Yaygın ya da belirgin örüntü	Başlıca neden
Doğu Karadeniz kırsalı	Dağınık ev ve küçük yerleşim parçaları	Eğim, yağış ve parçalı tarım
İç Anadolu'nun kurak köyleri	Toplu yerleşme	Su kaynaklarının kısıtlılığı ve geniş tarım alanları
Güneydoğu'nun yarı kurak kesimleri	Toplu kırsal doku	Suya erişim ve yerleşme düzeni
Torosların yüksek alanları	Yayla ve mevsimsel kullanım	İklim ve hayvancılıkla bağlantılı hareketlilik
Doğu Anadolu yüksek platoları	Hayvancılıkla ilişkili kırsal yerleşmeler	Otlak kullanımı ve iklim
Ege ve Akdeniz kıyıları	Tarım-turizm-kasaba etkileşimi	Birden fazla ekonomik işlev ve mevsimsel hareketlilik

13. 2025 verilerini bölgesel haritalara doğru uygulamak

TÜİK'in 2025 ADNKS sonuçlarına göre ülke nüfusu 86.092.168 kişi; aritmetik nüfus yoğunluğu kilometrekareye 112 kişidir. İstanbul, 15.754.053 kişilik il nüfusuyla Türkiye'nin en kalabalık ili ve kilometrekareye 2.943 kişiyle en yüksek il yoğunluğuna sahip yerleşim birimidir. Bu iki farklı gösterge aynı ilde yüksek görünse de genel ilke değişmez: toplam nüfus ile yoğunluk farklı ölçülerdir. Bir bölgenin yoğunluk değerini hesaplarken kullanılacak alanın sınırı ve yüzölçümü ayrıca bilinmelidir.

Aynı ADNKS bülteninde il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı %93,6; belde ve köylerde yaşayanların oranı %6,4'tür. Kentleşme Derecesi (DEGURBA) yönteminde ise nüfusun %67,5'i yoğun kent, %15,8'i orta yoğun kent ve %16,8'i kır sınıfındadır. Bu oranlar iki farklı sınıflandırmanın sonuçlarıdır. İdari sınıflandırmada mahalleye dönüşen bir kırsal yerleşme, coğrafi niteliği değişmeden ilçe merkezi nüfusu kapsamında görünebilir. Bu nedenle “Türkiye'nin %93,6'sı fiilen yoğun kentte yaşıyor” sonucu çıkarılamaz.

Harita Genel Müdürlüğü, 30 Nisan 2026 tarihinde 2025 yılına ait Türkiye Nüfus Dağılışı ve Yoğunluğu Haritası'nın güncel sürümünü duyurmuştur. Nüfus dağılışı haritasında yerleşimlerin toplandığı odaklarla boşluklar; yoğunluk haritasında kişi sayısının alana oranı farklı görsel düzenlerle sunulur. İl veya ilçe bazlı bir haritanın renklerini coğrafi bölgenin tek bir değeriymiş gibi yorumlamamak gerekir. Harita ölçeği, kullanılan idari sınırlar, veri yılı ve gösterge türü birlikte okunmalıdır.

TÜİK 2025 ADNKS'den seçilmiş ulusal göstergeler

Gösterge	2025 değeri	Kapsam ve yorum
Türkiye nüfusu	86.092.168 kişi	31 Aralık 2025 ikamet nüfusu
Türkiye aritmetik nüfus yoğunluğu	112 kişi/km²	Ülke ortalaması; her bölgeyi temsil etmez
İstanbul il nüfusu	15.754.053 kişi	İl sınırının tamamı; Marmara toplamı değildir
İstanbul il yoğunluğu	2.943 kişi/km²	İlin yüzölçümüne göre hesaplanmıştır
İl ve ilçe merkezlerinde yaşayanlar	%93,6	İdari yerleşme ayrımı
Yoğun kentte yaşayanlar	%67,5	DEGURBA kentleşme derecesi
Orta yoğun kentte yaşayanlar	%15,8	DEGURBA kentleşme derecesi
Kırda yaşayanlar	%16,8	DEGURBA kentleşme derecesi; yuvarlama farkı görülebilir

14. Bölgesel nüfus özelliklerinin kamu hizmetleri açısından anlamı

Nüfusun bölgesel dağılışı; eğitim, sağlık, ulaşım, su, enerji, iletişim, güvenlik ve idari hizmetlerin yer seçimini etkiler. Marmara gibi çok yoğun metropoliten alanlarda hizmetlerin toplam kapasitesi, günlük hareketlilik ve ulaşım bütünleşmesi öne çıkarken dağınık köylerin yaygın olduğu kırsal alanlarda erişim süresi ve dağınık yerleşim maliyeti önem kazanabilir. Sert kış koşullarına sahip yüksek kesimlerde hizmetlerin yıl boyu sürekliliği; turistik kıyı merkezlerinde ise mevsimlik nüfus dalgalanmaları dikkate alınmalıdır.

Sadece il toplam nüfusunu esas alan planlama, ilin içindeki ulaşılması güç küçük yerleşmeleri veya mevsimsel yoğunluk yaşayan kıyı ilçelerini gözden kaçırabilir. Benzer biçimde bölgedeki genç veya yaşlı nüfusun ihtiyaçlarını değerlendirmek için il ve ilçe düzeyinde güncel yaş verisine bakmak gerekir. Nüfus yoğunluğu, yaş bileşimi, yerleşmeler arası mesafe, ulaşım altyapısı ve hizmet kapasitesi birlikte değerlendirildiğinde daha gerçekçi bir bölgesel planlama yapılabilir.

Türkiye'de nüfus ve yerleşme farklılıklarının temel sonucu, her coğrafi bölgenin tek bir kent ya da tek bir kırsal doku ile temsil edilemeyeceğidir. Marmara'nın sanayi ve metropol odakları, Ege ile Akdeniz'in kıyı-ova kümelenmeleri, İç Anadolu'nun büyükşehir-bozkır karşıtlığı, Karadeniz'in dağlık kırsalı, Doğu Anadolu'nun havza-yüksek alan farkı ve Güneydoğu'nun büyüyen şehirleri ile sulama imkânları birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin beşerî coğrafyası daha doğru açıklanır.

BÖLÜM 03

03 TÜRKİYE'NİN EKONOMİK COĞRAFYASI

3.1. TARIM BÖLGELERİ VE BAŞLICA TARIM ÜRÜNLERİ

Türkiye'de bitkisel üretimin dağılışı, iklim ve toprak özellikleri kadar sulama, yükselti, pazar ve ulaşım imkânlarıyla da ilişkilidir. Bu nedenle aynı ürün birden fazla bölgede yetiştirilebilir; buna karşılık bazı ürünler belirli kıyı kuşaklarında veya ovalarda belirgin biçimde yoğunlaşır. Tarım bölgelerini değerlendirirken ürünün yetişebildiği yer, ticari üretimin yoğun olduğu yer ve bir yılda en çok üretim yapan il birbirinden ayrılmalıdır. Sonuncusu hasat miktarına göre yıllar arasında değişebilir.

1. Tarımın kapsamı ve üretimi etkileyen koşullar

Tarım, geniş anlamda bitkisel üretimle birlikte hayvancılık, ormancılık ve su ürünleri faaliyetlerini de kapsayan birincil ekonomik etkinliktir. Bu alt konuda tarım sözcüğü esas olarak tarlalarda, bahçelerde ve örtü altında yürütülen bitkisel üretim anlamında kullanılmaktadır. Hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık bir sonraki alt konunun kapsamındadır. Bitkisel üretim; beslenme ihtiyacını karşılar, gıda ve tekstil sanayisine ham madde verir, kırsal kesimde gelir ve istihdam oluşturur.

İklim, bitkilerin yetişme dönemiyle uyumlu sıcaklık ve su koşullarını belirler. İç kesimlerde yaz kuraklığı, kuru tarımı yaygınlaştırırken su sağlanan ovalarda ürün çeşitliliği artar. Kıyıların ılıman kışları turunçgil, zeytin ve çeşitli sebzelere elverişlidir. Yağışlı Doğu Karadeniz kıyıları çay ve fındık için farklı bir yetişme ortamı sağlar. Yükselti arttıkça don tehlikesi ve yetişme süresinin kısalması bazı ürünleri sınırlandırır. Ova ve vadi tabanlarındaki düz, çoğu yerde alüvyal topraklar tarla tarımını ve makine kullanımını kolaylaştırırken eğimli yamaçlarda parseller daha küçük veya parçalı olabilir.

Sulama, toprağın ihtiyacı olan suyu yağış dışındaki kaynaklardan karşılamaktır. Damla ve yağmurlama gibi yöntemler, ürün ve toprak koşullarına uygun uygulandığında suyun daha verimli kullanılmasına yardımcı olabilir. Ancak sulanan alanların tümünde aynı ürün yetişmez; sıcaklık, toprağın yapısı, suyun niteliği, ekonomik getiri ve üretim planlaması da etkili olur. Özellikle kurak ve yarı kurak yörelerde aşırı sulama ile yetersiz drenaj, tuzlulaşmaya ve verim kaybına yol açabilir.

2. Kuru tarım, sulu tarım, nadas ve ürün deseni

Kuru tarım, bitkilerin esas olarak doğal yağış ve toprakta depolanan nemle yetiştirilmesidir. İç Anadolu'nun tahıl alanları bunun belirgin örneklerindendir. Sulu tarımda ise yağışa ek olarak sulama yapılır; mısır, pamuk, şeker pancarı ve bazı sebze türlerinde su, verimi ve üretim sürekliliğini etkileyen önemli bir girdidir. Nadas, tarla toprağını özellikle su birikimini desteklemek amacıyla bir üretim döneminde ekmeden bırakma uygulamasıdır. Nadas alanı 'tarıma elverişsiz toprak' demek değildir; sulama olanaklarının ve alternatif uygulamaların gelişmesi bazı sahalarda nadas ihtiyacını azaltabilir.

Ekstansif tarımda üretim, genellikle geniş alan ve görece sınırlı girdi kullanımıyla yürütülür; intansif tarımda birim alandan daha yüksek ürün elde edebilmek için sulama, uygun tohum, gübre, iş gücü ve teknoloji daha yoğun kullanılır. İntansif tarım yalnız seracılık değildir; açık alanda da uygulanabilir. Münavebe (ekim nöbeti), aynı tarlada belirli dönemlerde farklı ürünlerin sırayla yetiştirilmesidir; toprağın korunmasına ve hastalık-zararlı baskısının yönetilmesine yardımcı olur. İkinci ürün tarımı ise uygun sıcaklık ve su koşullarında aynı yılda ilk hasattan sonra başka bir ürün yetiştirilmesidir; Çukurova'daki bazı mısır ekimleri buna örnektir.

Türkiye'de başlıca bitkisel üretim uygulamaları

Uygulama	Temel özellik	Coğrafi örnek veya sonuç
Kuru tarım	Esas su kaynağı yağış ve toprak nemi	İç Anadolu'da buğday ve arpa
Sulu tarım	Sulama ile su açığının giderilmesi	Konya Ovası ve Harran Ovası'nda ürün çeşitlenmesi
Nadas	Bir dönem ekim yapılmaması	Yaz kuraklığının etkili olduğu tahıl alanlarında görülür
İkinci ürün	Aynı yılda ilk hasat sonrası yeni ekim	Çukurova'da bazı mısır üretim alanları
Örtü altı tarımı	Sıcaklık ve yetişme ortamının daha iyi yönetilmesi	Antalya ve Mersin kıyılarında sebzecilik

3. Tarım bölgeleri, coğrafi bölgeler ve tarım havzaları

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesi, tarımsal özellikleri karşılaştırmak için kullanışlı bir çerçevedir; ancak bir coğrafi bölgedeki bütün illerde aynı üretim biçimi görülmez. Örneğin Ege'nin kıyı ovalarında zeytin, üzüm ve sebze üretimi gelişirken iç kesimlerinde tahıl ve şeker pancarı da önemlidir. Karadeniz'in kıyılarında çay ve fındık öne çıkarken iç bölümlerinde tahıl, baklagil ve farklı bahçe ürünleri yetiştirilebilir. Dolayısıyla tarım bölgesi, tek ve değişmez bir ürün sınırı değildir.

Tarım ve Orman Bakanlığının Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli, tarımsal alanları iklim, toprak ve topoğrafya gibi ölçütlerle değerlendiren ayrı bir planlama ve destekleme sistemidir. Bakanlığın açıklamasında 30 tarım havzası ve ilçe düzeyinde 945 alt havzaya dayalı uygulama yer alır. Bu idari/üretim planlaması havzaları, 1941'deki yedi geleneksel coğrafi bölgenin veya 21 coğrafi bölümün yeni adları değildir. Bakanlığın 2026 üretim yılına ilişkin havza ürün desenleri güncel üretim planlaması bakımından esas alınır; burada verilen bölgesel ürün örnekleri bu resmî ürün desenlerinin yerine geçmez.

4. Tahıllar: buğday, arpa, mısır ve çeltik

Buğday, Türkiye'de yaygın tarımı yapılan temel tahıllardandır. Büyüme dönemindeki yeterli nem ve olgunlaşma dönemindeki görece kuru hava, buğday için elverişlidir. Karasal iklimin görüldüğü İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun geniş tarım alanları ile Trakya başlıca üretim kuşakları arasındadır. Konya, Ankara, Yozgat, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Tekirdağ buğdayla ilişkilendirilen önemli üretim illeridir. Doğu Karadeniz'in yıl boyunca yağışlı kıyıları, yaygın buğday tarımına diğer iç bölgeler kadar uygun değildir. Ancak buğdayın birçok yerde yetişebilmesi, her yıl il bazında aynı üretim sıralamasının oluştuğu anlamına gelmez.

Arpa, buğdaya göre bazı serin ve kurak koşullara daha iyi uyum sağlar; başlıca kullanım alanlarından biri hayvan yemidir. İç Anadolu ve diğer karasal sahalarda yaygın olarak yetiştirilir. Mısır ise yetişme döneminde nem ve sıcaklığa ihtiyaç duyar. Karadeniz kıyılarında yağışla yetişebilmesine karşın ticari tane mısır üretimi Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve bazı diğer sulanabilir ovalarda da gelişmiştir. Adana, Hatay ve Şanlıurfa çevresinde sulu tarım ile uygun dönemlerde ikinci ürün mısır yetiştirilebilmesi buna örnektir. Buğday ile mısırın ikisi de tahıldır, fakat yaz yağışına ve sulama koşullarına verdikleri tepki farklıdır.

Çeltik, su altında veya suyla doygun koşullarda yetiştirilen bitkidir; işlenip kabuğu ayrıldığında pirinç elde edilir. Edirne'nin Meriç havzası, Samsun'un Bafra çevresi, Balıkesir-Gönen ve Çorum-Osmancık yöreleri çeltikle öne çıkar. Çeltik, bol su gereksinimi nedeniyle sulama ve su yönetimiyle yakından ilişkilidir. 'Çeltik tarlada yetişir, pirinç işlenmiş üründür' ayrımı önemlidir.

Başlıca tahılların yetişme koşulları ve belirgin üretim alanları

Ürün	Yetişme özelliği	Önemli üretim alanları
Buğday	Büyümede nem, olgunlaşmada görece kuruluk	Konya-Ankara-Yozgat; Diyarbakır-Şanlıurfa; Trakya
Arpa	Serin ve kurak koşullara uyum	İç Anadolu; karasal iklimin görüldüğü diğer tarım alanları
Mısır	Nem, sıcaklık; kurak yazlı alanlarda sulama	Çukurova, Amik Ovası, sulanan Güneydoğu; Karadeniz kıyıları
Çeltik	Bol su ve sıcak yetişme dönemi	Edirne-Meriç, Samsun-Bafra, Balıkesir-Gönen, Çorum-Osmancık

5. Baklagiller, patates ve kuru tarıma uyum

Nohut ve mercimek, tahıllarla birlikte iç kesimlerde yaygın yetiştirilen kuru baklagillerdir. Nohut, nispeten sınırlı suyla yetişebilmesi nedeniyle İç Anadolu ve çevresindeki karasal tarım alanlarında önem taşır. Kırmızı mercimek, Güneydoğu Anadolu ile özellikle Diyarbakır ve Şanlıurfa çevresinde; yeşil mercimek ise İç Anadolu'nun bazı yörelerinde yetiştirilir. Kuru fasulye, diğer iki baklagile göre yetişme dönemindeki su gereksinimi nedeniyle sulanabilir ovalarda daha elverişli koşullar bulur; Konya ve Niğde gibi iç kesimlerde de önemli üretim alanları vardır. Baklagillerin köklerindeki ortak yaşam bakterileri havadaki azotun toprağın kullanılabilir azotuna dönüşmesine katkı sağlayabilir; bu özellik ekim nöbetinde önemlidir.

Patates, uygun toprak ve nem koşullarında çeşitli yükseltilerde yetiştirilebilir. Niğde, Nevşehir ve Afyonkarahisar çevresi patates tarımıyla ilişkilendirilen belirgin alanlardır. Patatesin bir yumru bitkisi olması, onu tahıl ve baklagil sınıflarından ayırır. Ürünlerin yetişme alanları iklime bağlı olmakla birlikte tohumluk, sulama, üretim maliyeti ve hastalıklarla mücadele de üretimi belirler.

6. Sanayi bitkileri: pamuk, şeker pancarı, tütün ve haşhaş

Sanayi bitkileri, hasadın ardından işlenerek farklı sanayi kollarına ham madde sağlayan bitkilerdir. Pamuk, yetişme sırasında sıcaklık ve yeterli su, olgunlaşma ve hasat döneminde ise sıcak ve daha kuru koşullar ister. Bu nedenle Şanlıurfa-Harran, Diyarbakır, Aydın-Büyük Menderes, İzmir çevresi, Adana-Çukurova ve Hatay önemli pamuk alanlarıdır. Lifinden tekstilde, çiğidinden yağ ve yem sanayisinde yararlanılır. Doğu Karadeniz'in yağışlı yazları ile yüksek ve serin iç sahalar geniş pamuk tarımı için uygun değildir.

Şeker pancarı, yeterli sulama bulunan çeşitli iç bölgelerde üretilebilir. Konya, Eskişehir, Aksaray, Yozgat ve diğer iç havzalar önemli örneklerdir. Hasattan sonra kısa sürede işlenmesi gerektiğinden şeker fabrikalarının üretim alanlarıyla mekânsal bağlantısı güçlüdür. Şeker yanında küspe ve melas gibi yan ürünler elde edilir. Kıyı kuşaklarında şeker pancarının yetişemeyeceği söylenemez; bazı kıyı ovalarında daha yüksek ekonomik getirili ürünlerin tercih edilmesi, üretim desenini farklılaştırır.

Tütün, geleneksel olarak Ege'de Manisa, Denizli ve Uşak çevresi ile Samsun ve Adıyaman gibi çeşitli yörelerde yetiştirilmiştir. Üretim alanı ve miktarı yalnız iklimle değil, alım şartları ve piyasa düzenlemeleriyle de değişir. Haşhaş tarımı ise Afyonkarahisar başta olmak üzere İç Batı Anadolu ve çevresindeki izinli alanlarla ilişkilidir. Haşhaşta ekim ve ürün değerlendirmesi, Toprak Mahsulleri Ofisinin uyguladığı yasal izin ve kontrol sistemine tabidir. Haşhaşın devlet denetiminde olması ile bir bitkinin belirli toprak ve iklimi tercih etmesi iki farklı sınırlayıcı etkendir.

Sanayi bitkilerinde ürün–bölge–sanayi ilişkisi

Ürün	Belirgin tarım alanı	Başlıca kullanım veya ayırt edici özellik
Pamuk	Şanlıurfa-Diyarbakır, Çukurova, Aydın ve Hatay	Tekstil lifi; çiğit yağı; sıcaklık ve sulama
Şeker pancarı	Konya-Eskişehir-Aksaray ve diğer iç havzalar	Şeker fabrikalarıyla üretim alanı yakınlığı
Tütün	Manisa-Denizli-Uşak; Samsun ve Adıyaman çevresi	Tütün sanayisi; üretim koşulları dönemsel değişebilir
Haşhaş	Afyonkarahisar ve izinli çevre iller	Tohum ve kapsül; yasal ekim izni ve TMO kontrolü

7. Yağ bitkileri: ayçiçeği, zeytin, soya ve yer fıstığı

Ayçiçeği, Türkiye'deki başlıca yağlı tohum bitkilerindendir. Trakya'da Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli; İç Anadolu'da Konya çevresi önemli üretim alanlarıdır. Yağlık ve çerezlik kullanım alanları vardır. Zeytin ise yazı sıcak ve kurak, kışı nispeten ılık olan Akdeniz iklimiyle güçlü bağ kurar; Ege ve Marmara'nın güneyi ile Akdeniz kıyıları yaygın yetişme kuşaklarıdır. Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Muğla, Bursa ve Hatay önemli örneklerdir. Zeytin meyvesinden sofralık ürün ve zeytinyağı elde edilir. Zeytinin kıyılara yakın alanlarla ilişkilendirilmesi, her zeytinliğin doğrudan deniz kenarında bulunduğu anlamına gelmez.

Soya; yağ, yem ve çeşitli gıda sanayi ürünlerinde kullanılır, yetişme döneminde suya ihtiyaç duyar. Adana, Mersin, Osmaniye ve çevresindeki uygun sulanabilir alanlarla ilişkilidir. Yer fıstığı, özellikle Adana ve Osmaniye çevresinde öne çıkan yağlı tohum ve çerezlik üründür. Yağlı tohumlu bir bitki olan ayçiçeği ile meyvesi yağ için de değerlendirilen zeytin, aynı botanik ürün grubunda değildir; ekonomik kullanımlarının benzer olması dağılış koşullarını eşitlemez.

8. Çay ve fındık: Karadeniz kıyısında iki farklı yoğunlaşma

Çay, yıl içinde bol ve düzenli yağış alan, kışları kıyı kuşağında görece ılık geçen Doğu Karadeniz'de yoğunlaşır. Rize ile Trabzon ve Artvin'in uygun kıyı ve yamaç alanları temel üretim çevresini oluşturur. Çay bahçelerinin varlığı, bütün Karadeniz Bölgesi'nin çay tarımına eşit derecede uygun olduğu anlamına gelmez. Yaş çay yaprağının işlenmek üzere kısa sürede fabrikaya ulaştırılması önemlidir.

Fındık, nemli Karadeniz iklimine uyumlu bir bahçe ürünüdür; Doğu ve Orta Karadeniz'in yanı sıra Batı Karadeniz'e geçişte Sakarya ve Düzce çevresinde de yaygındır. Ordu, Giresun, Samsun ve Trabzon öne çıkan diğer üretim illeridir. Fındıkta bölgeyi belirleyen etken yalnız bol yağış değil, don riski, yamaç koşulları ve bahçe yapısıdır. Çay Doğu Karadeniz'de daha dar bir kuşakta yoğunlaşırken fındığın yetişme alanı Karadeniz boyunca batıya daha fazla uzanır.

9. Meyvecilik: üzüm, incir, kayısı, Antep fıstığı ve diğer ürünler

Üzüm, farklı iklimlere uyum sağlayabildiğinden Türkiye'nin birçok yöresinde yetiştirilir. Manisa ve Denizli başta olmak üzere Ege, İç Anadolu ve Güneydoğu'nun bazı alanlarında bağcılık önemlidir. Üzüm sofralık, kurutmalık ve işlenmiş ürünler için kullanılabilir. İncir üretiminde Aydın ve Büyük Menderes havzası belirgin bir merkezdir; sıcak yetişme dönemi ile hasat-kurutma koşulları ticari üretim açısından önemlidir. Şeftali ve nektarin Bursa, Çanakkale ve Ege-Marmara geçişindeki uygun bahçelerle ilişkilidir.

Kayısı, Malatya ile özdeşleşmiş bir meyve ürünüdür; özellikle kuru kayısı üretimi bölgenin tarımsal uzmanlaşmasını gösterir. Buna rağmen kayısı yalnız Malatya'da yetişmez. İlkbahar geç donları çiçeklenme dönemindeki ağaçlar için önemli tehlikedir. Antep fıstığında Güneydoğu Anadolu'nun sıcak ve görece kurak koşulları belirleyicidir; Şanlıurfa, Gaziantep ve Siirt önemli üretim sahalarıdır. Sert kabuklu ürünler içerisinde fındık ile Antep fıstığının yağış ve nem gereksinimleri farklıdır; aynı iklim kuşağına yerleştirilmemelidir.

Elma, nispeten serin koşullardaki uygun bahçe alanlarında yetişebilir; Isparta, Karaman ve Niğde önemli üretim yörelerindendir. Ceviz daha geniş bir iklim kuşağında yetiştirilebilir. Turunçgiller (portakal, mandalina, limon, greyfurt) ise don tehlikesinin sınırlı olduğu Akdeniz ve Ege'nin uygun kıyı kuşaklarında yoğunlaşır. Adana, Mersin, Hatay ve Antalya belirgin örneklerdir. Muz yetiştiriciliği

Türkiye'de özellikle Mersin-Anamur/Bozyazı ve Antalya-Gazipaşa/Alanya çevresinin ılıman kıyı koşullarıyla ilişkilidir; örtü altı üretim alanları da bulunmaktadır.

Bahçe ürünlerinde güçlü coğrafi eşleştirmeler

Ürün	Belirgin yöre veya iller	Ayırt edici yetişme özelliği
Çay	Rize; Trabzon ve Artvin'in uygun kıyıları	Yıl boyu nem ve düzenli yağış
Fındık	Ordu-Giresun; Samsun-Trabzon; Sakarya-Düzce	Nemli kıyı ve yamaç kuşağı
Zeytin	Aydın-İzmir-Manisa-Balıkesir-Muğla; Hatay-Bursa	Ilıman kışlar; yaz sıcaklığı
Üzüm	Manisa-Denizli; diğer iç ve kıyı bağ alanları	Çeşide göre farklı iklim uyumu
İncir	Aydın, Büyük Menderes havzası	Sıcak yaz ve uygun kurutma koşulları
Kayısı	Malatya ve çevre havzalar	Kuru kayısı; ilkbahar donu riski
Antep fıstığı	Şanlıurfa-Gaziantep-Siirt	Sıcak ve görece kurak koşullar
Turunçgiller	Mersin-Adana-Hatay-Antalya	Don riski düşük, ılıman kıyı iklimi
Muz	Anamur-Bozyazı; Gazipaşa-Alanya	Ilıman mikroiklim ve örtü altı üretim
Elma	Isparta-Karaman-Niğde	Uygun serinlik ve yetişme dönemi

10. Sebzecilik, seracılık ve mikroiklim alanları

Domates, biber, patlıcan, hıyar ve benzeri sebzeler, uygun sıcaklık ve sulama sağlandığında birçok bölgede yetiştirilebilir. Çukurova, Antalya kıyıları, Mersin ve Ege'nin verimli ovaları hem açık alan hem de örtü altı sebzeciliği açısından önemlidir. Örtü altı tarımı; sera, yüksek tünel ve benzeri korumalı üretim ortamlarını kapsar. Kışın ısıtma ihtiyacının daha sınırlı olduğu Akdeniz kıyıları bu faaliyette önemli avantajlara sahiptir. Bazı iç ve batı kesimlerinde jeotermal ısı ile sera üretimi de yapılmaktadır.

Mikroiklim, yakın çevresindeki genel iklim özelliklerinden farklılaşan küçük ölçekli iklim alanıdır. Dağların koruduğu kıyı yamaçları, vadi tabanları veya uygun bakılı araziler, çevre alanlarda güç yetişen ürünlere elverişli olabilir. Ancak bir ürünün bir mikroiklimde yetiştirilebilmesi, o ilde veya bölgede yaygın açık tarla üretimine uygun olduğu anlamına gelmez. Üretimin ticari ölçekte sürdürülebilmesi için su, enerji, lojistik ve maliyet unsurları da önemlidir.

11. Yedi coğrafi bölgede başlıca tarımsal üretim örüntüleri

Tarım bölgelerini karşılaştırırken iklimi tek başına belirleyici kabul etmek yetersizdir. Aynı coğrafi bölgenin kıyısında bahçe tarımı, iç ovalarında tahıl tarımı ve sulanabilir düzlüklerinde sanayi bitkileri bir arada bulunabilir. Aşağıdaki tablo, bölgenin yalnız bir üründen oluştuğunu değil, belirgin örneklerle genel üretim karakterini göstermektedir.

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinde tipik tarım ürünleri ve alanları

Coğrafi bölge	Belirgin ürünler	Bölge içi önemli ayrım
Marmara	Ayçiçeği, buğday, çeltik, zeytin, meyve	Trakya'da tahıl-yağlı tohum; Meriç'te çeltik; güney Marmara'da zeytin
Ege	Zeytin, üzüm, incir, pamuk, tütün	Kıyı ve graben ovalarında bahçe-sanayi bitkileri; iç kesimlerde tahıl ve pancar
Akdeniz	Turunçgil, muz, sebze, pamuk, mısır, yer fıstığı	Çukurova ve kıyı ovalarında sulu tarım; Torosların yükseklerinde daha sınırlı tarla üretimi
Karadeniz	Çay, fındık, mısır, farklı iç bölüm ürünleri	Doğu kıyısında çay; Orta-Batı kıyı kuşağında fındık; iç havzalarda tahıl
İç Anadolu	Buğday, arpa, şeker pancarı, nohut, patates, elma	Kuru tahıl alanlarıyla sulanan ovaların ürün deseni farklıdır
Doğu Anadolu	Tahıl, yem bitkileri, kayısı ve yerel bahçe ürünleri	Yüksek plato koşullarıyla Malatya-Iğdır gibi alçak havzalar ayrılır
Güneydoğu Anadolu	Buğday, kırmızı mercimek, pamuk, mısır, Antep fıstığı	Kuru tarım ile Harran ve diğer sulanan alanlarda yoğun üretim karşıtlığı

12. 2025 gerçekleşmeleri ve 2026 tahminlerini doğru okumak

TÜİK'in Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine dayanarak 26 Aralık 2025'te yayımladığı 2025 bitkisel üretim istatistikleri, tamamlanan bir üretim yılının sonuçlarını gösterir. Bu bültende tahıllar ve diğer bitkisel ürünler (yem bitkileri hariç) yaklaşık 68,1 milyon ton, sebzeler yaklaşık 33,3 milyon ton, meyveler ile içecek ve baharat bitkileri yaklaşık 19,6 milyon ton olarak açıklanmıştır. Bu ürün gruplarının ton cinsinden büyüklükleri, ekim alanı veya parasal değer sıralamasının aynı olduğu anlamına gelmez.

TÜİK'in 23 Ekim 2026 tarihli 'Bitkisel Üretim 2. Tahmini, 2026' bülteni ise yıl sonu gerçekleşmesi değil tahmindir. Bu bültende 2026 buğday üretimi yaklaşık 24,8 milyon ton, mısır 8,1 milyon ton, ayçiçeği 2,4 milyon ton ve şeker pancarı 22 milyon ton olarak öngörülmüştür. 2025 kesin verileri ile 2026 tahmini aynı statüde sunulamaz; yıl sonu istatistiği yayımlandığında tahmin değerleri onunla karıştırılmadan güncellenmelidir. Tarımsal üretim miktarı, ekili alan ile birim alandan alınan verimin birlikte değişmesinden etkilenir. Don, kuraklık, hastalık ve fiyat koşulları bir üründe yıllar arasında büyük değişim yaratabilir.

Resmî veri türüne göre seçilmiş bitkisel üretim miktarları (milyon ton)

Ürün	2025 gerçekleşen	2026 ikinci tahmin	Veri türü ve not
Buğday	17,95	24,8	2025 kesin; 2026 Ekim tahmini
Arpa	6,0	10,0	2025 kesin; 2026 Ekim tahmini

Ürün	2025 gerçekleşen	2026 ikinci tahmin	Veri türü ve not
Dane mısır	8,5	8,1	2025 kesin; 2026 Ekim tahmini
Ayçiçeği	Yaklaşık 1,9	2,4	2025 kesin; 2026 Ekim tahmini
Şeker pancarı	Yaklaşık 22,0	22,0	2025 kesin; 2026 Ekim tahmini

13. Tarım haritalarını ve ürün–yer eşleştirmelerini yorumlama

Bir tarım haritasında en koyu renkle gösterilen il, haritanın seçtiği yıl ve gösterge bakımından öne çıkar. Harita üretim miktarını ton olarak gösterebilir; ekim alanını hektar cinsinden veya verimi birim alana düşen kilogram olarak da gösterebilir. Çok geniş bir ekim alanı, mutlaka en yüksek verim demek değildir. Benzer şekilde bir ürünün belli bir yörede sembolle gösterilmesi, başka illerde hiç yetişmediğini kanıtlamaz. Kaynak yılı, ürünün türü (örneğin dane mısır–silajlık mısır, yağlık–sofralık zeytin) ve haritanın lejandı birlikte okunmalıdır.

Türkiye'deki temel üretim karşıtlıkları doğal koşullarla açıklanabilir: yıl boyu nemli Doğu Karadeniz'de çay; nemli Karadeniz kuşağında fındık; Trakya'da ayçiçeği ve çeltik; Ege'de zeytin, incir ve üzüm; Akdeniz kıyılarında turunçgil, muz ve örtü altı sebze; iç karasal ovalarda buğday, arpa ve şeker pancarı; Güneydoğu'nun kuru alanlarında mercimek ve Antep fıstığı, sulanan ovalarında pamuk ve mısır belirgindir. Bu eşleştirmeler tek başına 'en çok hangi il üretir' sıralaması değildir; iklim, sulama ve uzmanlaşmanın ürünün dağılışına etkisini gösterir.

3.2. HAYVANCILIK, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK

Türkiye'de tarımsal ekonomik faaliyetler yalnız tarlada veya bahçede bitki yetiştirmekle sınırlı değildir. Hayvancılık, orman kaynaklarından yararlanma ve su ürünleri üretimi, kırsal geçim kaynaklarını çeşitlendirirken gıda ve sanayiye ham madde sağlar. Bu faaliyetlerin dağılışında iklim, doğal bitki örtüsü, su kaynakları ve yer şekilleri önemlidir; ancak hayvan ırkı, yem temini, işletme biçimi, ulaşım, soğuk zincir ve koruma kuralları da üretimin nerede ve nasıl yapılacağını belirler. Aynı coğrafi bölgede geleneksel yetiştiricilik ile teknolojiye dayalı işletmelerin bir arada bulunabilmesi bu etkenlerin sonucudur.

1. Hayvancılığın kapsamı ve üretimi belirleyen koşullar

Hayvancılık, evcil hayvanların et, süt, yumurta, yapağı, deri ve benzeri ürünlerinden yararlanmak amacıyla yetiştirilmesidir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yanında kanatlı hayvanlar, arıcılık ve ipek böcekçiliği de bu faaliyet içinde değerlendirilir. Hayvan sayısı, üretim miktarı ve verim aynı gösterge değildir: Örneğin bir ilin çok sayıda sığıra sahip olması, bir sığırdan elde edilen ortalama süt miktarının da en yüksek olduğu anlamına gelmez.

Doğal çayır ve meralar, otlatmaya dayalı yetiştiriciliğin önemli yem kaynağıdır. Yağışın mevsimsel dağılışı otların büyüme dönemini, yükselti ise otlatma ve ahırda bakım sürelerini etkiler. Erzurum-Kars çevresindeki serin ve yazın yağış alabilen yüksek alanlarla İç Anadolu'nun ilkbaharda

yeşeren, yazın kuruyan bozkırları aynı hayvancılık koşullarını sunmaz. Buna karşılık yem bitkisi ekimi, sulama, depolanmış kaba yem, veterinerlik hizmeti ve ırk seçimi doğal koşullara bağımlılığı azaltabilir.

Üretimin ekonomik niteliği bakımından pazara yakınlık da önemlidir. Çabuk bozulabilen süt ve etin işlenmesi, soğutulması ve taşınması gerektiğinden süt toplama merkezleri, mandıralar, kesimhaneler ve işleme tesisleri hayvancılık alanlarıyla bağlantı kurar. Büyük şehirlerin çevresinde yoğun yetiştiricilik yapılabilmesi, yalnız o şehirlerin doğal otlaklarının genişliğiyle açıklanamaz; yem, yatırım ve tüketici pazarına erişim çoğu zaman daha etkilidir.

2. Mera hayvancılığı, ahır hayvancılığı ve üretimde verim

Mera (otlak) hayvancılığında hayvanların beslenmesinin önemli bölümü doğal veya ıslah edilmiş otlaklara dayanır. Bu yöntem otlakların verimli olduğu dönemlerde yem masrafını azaltabilir; ancak kuraklık, otun erken sararması, karla örtülü günlerin uzunluğu ve aşırı otlatma nedeniyle üretim dalgalanabilir. Yaylacılık, bazı yörelerde sürülerin yazın yüksek ve serin otlaklara çıkarılmasıdır. Mevsimlik yayla kullanımı, hayvanların bütün yıl açıkta kaldığı anlamına gelmez.

Ahır veya ağıl hayvancılığında hayvanlar ağırlıklı olarak barınaklarda yetiştirilir ve yem ihtiyacı planlı biçimde karşılanır. Besi hayvancılığı, özellikle hayvanın canlı ağırlığını ve et üretimini artırmaya yönelik besleme ve bakım faaliyetidir; süt sığırcılığı ise düzenli süt üretimini hedefler. Her ahır işletmesi yalnız besi yapmadığı gibi, meradan yararlanan her işletme de bütünüyle geleneksel yöntem kullanmaz. Karma yetiştiricilikte yılın bir bölümünde otlak, diğer bölümünde barınak ve depolanmış yem kullanılır.

Hayvan başına et veya süt verimi; yalnız yem miktarından değil ırk, sağlık, yetiştirme koşulları, suya erişim ve bakım düzeyinden etkilenir. Kültür ırkı ve melez hayvan yetiştiriciliğiyle verim artırılabilir; bunun yanında hayvanın iklime uyumu ve yem maliyeti de değerlendirilmelidir. Türkiye'de doğal otlak varlığı önemli bir avantaj olmakla birlikte otlakların korunması, aşırı otlatmanın önlenmesi ve yem bitkisi üretimi sürdürülebilir yetiştiriciliğin temel koşullarıdır.

Hayvancılık yöntemlerinin karşılaştırılması

Yöntem	Beslenme ve işletme özelliği	Başlıca coğrafi/ekonomik ilişki
Mera hayvancılığı	Otlatmaya ağırlık verilmesi	Doğal otlak, mevsimlik yağış ve kar örtüsüne duyarlılık
Ahır/ağıl hayvancılığı	Barınakta düzenli yemleme ve bakım	Yem temini, işleme tesisi ve pazara ulaşım önemlidir
Besicilik	Et verimi ve canlı ağırlık artışını hedefleyen yetiştirme	Yoğun yemleme ve kontrollü bakım öne çıkar
Süt hayvancılığı	Düzenli süt sağımı ve toplama	Soğuk zincir, mandıra ve pazara erişim önemlidir
Yaylacılıkla ilişkili yetiştiricilik	Mevsimlik yüksek otlak kullanımı	Yazın serin ve otlaklı yüksek sahalar

3. Küçükbaş hayvancılık: koyun ve keçinin dağılışı

Küçükbaş hayvancılıkta koyun ve keçi yetiştirilir. Koyun, kısa otlarla kaplı geniş bozkır ve meraları değerlendirebildiğinden İç Anadolu'nun geniş kesimleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki uygun alanlarda önemli geçim kaynağıdır. Konya, Ankara, Yozgat, Sivas ve Şanlıurfa çevresi koyunculukla ilişkilendirilen başlıca yöreler arasındadır. Buna karşılık koyunculuğun yalnız kurak bölgelerde yapıldığı söylenemez; Trakya ve Güney Marmara'da da yetiştiricilik bulunur.

Koyun ırklarının yetişme çevreleri ve ekonomik özellikleri farklılaşır. İç ve doğu kesimlerle ilişkilendirilen Akkaraman ve Morkaraman, Batı Anadolu'daki Kıvırcık ve Güney Marmara'daki merinos yetiştiriciliği, Türkiye'deki tanınmış örnekler arasındadır. Bunların coğrafi adları, günümüzde yalnız o yörede yetiştirildikleri anlamına gelmez. Et, süt ve yapağı verimleri ırka ve yetiştirme yöntemine göre değişir.

Keçiler daha engebeli, çalılık veya kayalık arazilerde beslenebilme özellikleriyle öne çıkar. Kıl keçisi, özellikle Torosların bazı kesimleri ve Akdeniz'in dağlık kırsalıyla ilişkilidir. Ankara (tiftik) keçisi ise başta Ankara olmak üzere İç Anadolu'da geleneksel yetiştiricilik örneklerinden biridir; tiftik, bu hayvanın kıllarından elde edilen değerli tekstil ham maddesidir. Kıl keçisi ile tiftik keçisi aynı ürün için yetiştirilmez. Orman gençliğinin zarar görmemesi ve mera dengesi bakımından keçi otlatmasının nerede ve nasıl yapıldığı önem taşır; her keçi yetiştiriciliği faaliyeti ormana zararlı olarak nitelendirilemez.

Küçükbaş hayvancılığın öne çıkan coğrafi ilişkileri

Hayvan veya ırk	Belirgin yöre/ortam	Ayırt edici özellik
Koyun	İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu'nun otlakları; Trakya	Bozkır ve mera değerlendirme, et-süt-yapağı
Akkaraman ve Morkaraman	İç ve doğu kesimlerle ilişkili geleneksel yetiştiricilik	Karasal iklimle uyumlu koyun ırkları
Kıvırcık ve merinos	Batı Anadolu ve Güney Marmara'da bilinen yetiştiricilik	Irka göre et ve yapağı özellikleri değişir
Kıl keçisi	Toroslar ve dağlık Akdeniz çevresi	Engebeli/çalılık araziden yararlanma
Ankara (tiftik) keçisi	Ankara ve İç Anadolu çevresi	Tiftik lifi üretimi

4. Büyükbaş hayvancılık: sığır, manda ve bölgesel farklılıklar

Büyükbaş hayvancılıkta sığır ve manda başlıca türlerdir. Sığır yetiştiriciliği Türkiye'nin hemen her bölgesinde yapılır; et ve süt üretiminde temel yer tutar. Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum, Kars ve Ardahan çevresinin yaz yağışlarından yararlanabilen çayır ve otlakları, meraya dayalı büyükbaş yetiştiriciliği için elverişlidir. Ancak uzun kış dönemi hayvanların ahırda beslendiği sürenin uzamasına ve yeterli kaba yem depolanması gereğine yol açar.

Marmara, Ege ve İç Anadolu'da sulanan yem bitkisi alanlarının, süt toplama ve işleme altyapısının bulunduğu çevrelerde ahır tipi ve karma yetiştiricilik gelişmiştir. Balıkesir, Bursa, İzmir, Konya ve çevresi bu bağlantıyı gösteren örnek alanlardır. Bir yerde sığır yetiştiriciliğinin yoğun olması için

mutlaka doğal uzun boylu çayırların bulunması gerekmez. Öte yandan Doğu Anadolu'daki bütün sığırların yalnız açık merada yetiştirildiği de söylenemez.

Manda, sığırdan ayrı bir büyükbaş türüdür. Su kaynakları ve sulak otlaklarla ilişkili geleneksel yetiştiriciliği bulunan yörelerde önem taşır. Samsun'un Bafra çevresi ile Afyonkarahisar ve bazı Marmara/İç Anadolu yerleşmeleri manda yetiştiriciliğinin bilinen örnekleridir. Manda sütü ve süt ürünleri ekonomik değer taşır. Sığır ve manda sayıları TÜİK'te ayrı gösterilir; bunların toplamı büyükbaş hayvan varlığını verir.

5. Kümes hayvancılığı ve sanayi tipi üretim

Kümes hayvancılığı, tavuk başta olmak üzere hindi, kaz ve ördek yetiştiriciliğini kapsar. Tavukçulukta etlik piliç ve yumurtacı tavuk işletmeleri birbirinden ayrılır. Üretim çoğunlukla yem tedariki, biyogüvenlik, veteriner kontrolü, kesim veya yumurta paketleme tesisleri ve pazara yakınlık etrafında örgütlenir. Doğal otlakların genişliği burada koyunculuk veya sığırcılıktaki kadar belirleyici değildir.

Bolu, Sakarya, Balıkesir ve Manisa, MEB coğrafya materyallerinde tavukçuluğun belirgin merkezleri arasında gösterilir. Bunlar mevcut yılın illere göre kesin üretim sıralaması olarak değerlendirilmemelidir. Büyük nüfus ve güçlü ulaşım bağlantılarının bulunduğu Marmara ve çevresi, işletmelerin yer seçimini kolaylaştırabilir. Kars ve Ardahan çevresinde kaz yetiştiriciliği ise yöresel ürün ve yerel iklim koşullarıyla ilişkili farklı bir kanatlı yetiştiriciliği örneğidir.

Kümes hayvanlarının sayısı ile bir yılda üretilen et veya yumurta miktarı farklıdır. Özellikle etlik piliç yetiştiriciliğinde yıl içinde birden fazla üretim döngüsü olabildiğinden belirli tarihteki canlı hayvan sayısı, yıllık kesim miktarına eşit değildir. Salgın hastalık riski, yem maliyetleri ve tesislerin hijyen koşulları sektörde üretimin sürekliliğini etkiler.

6. Arıcılık ve ipek böcekçiliği

Arıcılık, bal arısı kolonilerinden bal, balmumu, polen, propolis ve diğer arı ürünlerinin elde edilmesiyle ilgilidir. Arılar, çiçekli bitkilerin tozlaşmasına katkıları nedeniyle yalnız bal üreten hayvanlar değildir. Bir bölgenin arıcılık potansiyeli, çiçekli bitki çeşitliliği, nektar ve polen kaynaklarının yıl içindeki sürekliliği, hava koşulları ve kovan yönetimiyle belirlenir. Muğla'nın çam balı ve Ordu'nun arıcılığıyla tanınması; Kars, Erzurum ve farklı yüksek yayla alanlarında çiçek florasından yararlanılması, üretim ortamlarının çeşitliliğini gösterir.

Sabit arıcılıkta koloniler daha uzun süre aynı çevrede tutulurken gezginci arıcılıkta çiçeklenme dönemleri ve iklim koşullarından yararlanmak için kovanlar yıl içinde farklı yörelere taşınabilir. Gezginci arıcılığın varlığı, bir işletmenin kayıtlı bulunduğu il ile balın üretildiği çiçeklenme sahasının her zaman aynı olmamasına yol açar. Kovan sayısı, koloni sağlığı ve bal üretimi de birbirinden farklı göstergelerdir. Balın kaynağı bakımından çiçek balı ile salgı balı (örneğin çam balı) ayrımı yapılır.

İpek böcekçiliğinde dut yapraklarıyla beslenen ipek böceklerinin oluşturduğu kozadan ipek lifi elde edilir. Bursa, Diyarbakır ve Antalya gibi yöreler bu faaliyetle tarihsel veya güncel üretim ilişkisi bulunan örneklerdir. Kozanın elde edilmesiyle kumaşın dokunması farklı üretim aşamalarıdır. İpek böcekçiliğinin bir ilde yapılması, o ilin güncel ham ipek üretiminde ilk sırada olduğu sonucunu tek başına vermez.

7. Yedi coğrafi bölgede hayvancılığın başlıca özellikleri

Bölgesel hayvancılığı değerlendirirken kıyı, yüksek plato ve sulanabilir ova ayrımı önemlidir. Doğu Anadolu'nun serin ve otlaklı yüksek alanlarıyla İç Anadolu'nun bozkırları farklı otlatma koşullarına sahiptir. Marmara'daki büyük tüketim ve işleme pazarları ise doğal mera varlığından bağımsız olarak yoğun süt ve kanatlı yetiştiriciliğini destekleyebilir. Bir coğrafi bölgeyi yalnız tek hayvan türüyle tanımlamak bu farklılığı örter.

Türkiye'nin yedi bölgesinde hayvancılık örüntüleri

Coğrafi bölge	Belirgin yetiştiricilik örnekleri	Dağılışı açıklayan etken
Marmara	Süt sığırcılığı ve tavukçuluk; Trakya ve Güney Marmara'da koyun	Pazar, yem tedariki, ulaşım ve tarımsal altyapı
Ege	Süt ve besi sığırcılığı, küçükbaş, tavukçuluk, arıcılık	İç ovalar, yem bitkisi tarımı, tüketici pazarları
Akdeniz	Toroslarda kıl keçisi ve küçükbaş; ovalarda işletme tipi yetiştiricilik	Dağlık otlak/çalılık ile sulanan ova farkı
Karadeniz	Kırsalda sığır ve arıcılık; Bolu-Sakarya geçişinde ticari tavukçuluk	Nemli otlaklar ve farklı üretim/ulaşım odakları
İç Anadolu	Koyunculuk, besi ve süt sığırcılığı; Ankara çevresinde tiftik keçisi	Bozkır meraları, yem üretimi ve ahır işletmeleri
Doğu Anadolu	Erzurum-Kars-Ardahan çevresinde büyükbaş; bazı alanlarda küçükbaş; kaz yetiştiriciliği	Çayır, yüksek plato, uzun kış ve yerel uzmanlaşma
Güneydoğu Anadolu	Koyun ve keçi; sulanabilir/yerleşik alanlarda işletme tipi yetiştiricilik	Yarı kurak otlaklar ile yem ve suya erişim farkı

8. Hayvan varlığı ve hayvansal ürün istatistiklerinin yorumlanması

TÜİK'in 10 Şubat 2026'da yayımladığı 2025 Hayvansal Üretim İstatistiklerinde yıl sonu itibarıyla büyükbaş hayvan sayısı yaklaşık 17 milyon 709 bin, küçükbaş hayvan sayısı yaklaşık 57 milyon 874 bin baştır. Aynı yılın ürün istatistiklerinde bal üretimi 97 bin 253 ton, yaş ipek kozası üretimi 118 ton olarak bildirilmiştir. Hayvan sayısında referans tarih 31 Aralık 2025 iken bal ve koza üretimi Ocak-Aralık 2025 toplamını ifade eder.

TÜİK'in 17 Eylül 2026 tarihli Haziran 2026 Hayvancılık İstatistiklerine göre 30 Haziran 2026'da büyükbaş hayvan sayısı 17 milyon 805 bin, küçükbaş hayvan sayısı 60 milyon 815 bin baştır. Bu dönemde sığır 17 milyon 640 bin, manda 164 bin 508, koyun yaklaşık 49 milyon 473 bin ve keçi yaklaşık 11 milyon 342 bin baş olarak verilmiştir. Haziran yıl ortası sayımı, 2026 yıl sonu kesin gerçekleşmesi değildir; 2025 bal ve koza miktarlarıyla aynı zaman serisi gibi değerlendirilmez.

Hayvancılıkta seçilmiş resmî göstergeler ve referans dönemleri

Gösterge	2025 yıl sonu / yılı	2026 Haziran	Ölçüm ayrımı
Büyükbaş hayvan varlığı	Yaklaşık 17.709.000 baş	Yaklaşık 17.805.000 baş	Belirli gündeki canlı hayvan stoku
Küçükbaş hayvan varlığı	Yaklaşık 57.874.000 baş	Yaklaşık 60.815.000 baş	Belirli gündeki canlı hayvan stoku
Sığır	17.544.000 baş (yaklaşık)	17.640.000 baş (yaklaşık)	Büyükbaş alt türü
Manda	164.785 baş	164.508 baş	Büyükbaş alt türü
Bal üretimi	97.253 ton	Bu bültende verilmez	2025 yılının toplam ürün miktarı
Yaş ipek kozası	118 ton	Bu bültende verilmez	2025 yılının toplam ürün miktarı

9. Ormancılığın kapsamı, ormanların dağılışı ve işlevleri

Ormancılık, ormanların korunması, yetiştirilmesi, yenilenmesi, işletilmesi ve ürünlerinden sürdürülebilir biçimde yararlanılmasını kapsar. Orman yalnız odun ham maddesi kaynağı değildir; su döngüsü ve toprak korunması, biyolojik çeşitlilik, karbon depolama, rekreasyon ve kırsal yaşam bakımından da işlev görür. Ormanın ekonomiye katkısı değerlendirilirken ağaç kesimiyle sınırlı bir üretim anlayışı yerine uzun dönemli koruma ve kullanım dengesi esas alınmalıdır.

Türkiye'de nemli Karadeniz yamaçları, Batı Karadeniz'deki Bolu, Kastamonu ve çevresi; Akdeniz ve Ege'nin uygun dağlık alanları; Marmara'nın bazı kesimleri önemli orman kuşaklarıdır. Karadeniz'de kayın, gürgen ve yükseklerde iğne yapraklı türler; Ege ve Akdeniz'de kızılçam, karaçam ve Torosların uygun yükseklerinde sedir ile göknar öne çıkar. Türkiye'nin iç kesimlerinde ise iklim ve insan etkisiyle ormanlar daha parçalı bir dağılış gösterebilir. Bir bölgenin bol ormanlı olması her noktasının ağaçla kaplı olduğunu, kıyıya yakın bir ilin tamamının nemli orman ikliminde bulunduğunu göstermez.

Orman Genel Müdürlüğünün verileriyle yayımlanan Tarım ve Orman Bakanlığı 2025 Ormancılık İstatistiklerinde toplam orman alanı 23.375.331 hektardır. Bunun 22.134.523 hektarı koru ormanı, 1.240.808 hektarı baltalık orman olarak kaydedilmiştir. Koru ormanı, esas olarak tohum veya fidan kökenli ağaçların gelişmesiyle; baltalık ormanı ise ağaçların kütük ve kök sürgünlerinden yenilenmesiyle ilişkilidir. Bu ayrım, bir ormanın 'verimli' veya 'bozuk' olarak nitelendirilmesiyle aynı sınıflandırma değildir. MEB'in daha eski baskılarındaki orman yüzölçümü değeri 2025 istatistiği yerine kullanılmamalıdır.

10. Orman ürünleri, orman köyleri ve sürdürülebilir kullanım

Oduna dayalı orman ürünleri arasında tomruk, kereste üretiminde kullanılan endüstriyel odun, lif-yonga ve kâğıt sanayisinde değerlendirilen odun türleri bulunur. Bunların yanında defne yaprağı, kekik, çam fıstığı, reçine, kestane ve çeşitli mantarlar gibi odun dışı orman ürünleri de ekonomik değer taşır. Ormandaki her bitki veya mantar ticari amaçla serbestçe toplanamaz; koruma koşulları, üretim planlaması ve izin kuralları önemlidir. Orman köylüleri ve orman kooperatifleri, bazı ürünlerin toplanması ve orman işletme faaliyetlerinde rol alır.

Ormanların gençleştirilmesi ve bakımı doğal yenilenmeyle veya uygun ağaçlandırma çalışmalarıyla yürütülebilir. Yangın, kuraklık, böcek zararları, erozyon ve plansız arazi kullanımı orman ekosistemini olumsuz etkiler. Yangın sonrasında orman alanının ağaçsız görünmesi, hukuken mutlaka orman niteliğini yitirdiği anlamına gelmez; ormanın korunması ve yeniden yetiştirilmesi farklı süreçlerdir. Ormancılıkta ekonomik üretimin sürmesi, ormanın ekolojik işlevleriyle birlikte planlanmalıdır.

Orman alanı, ağaç türü ve kereste üretim miktarı aynı ölçüt değildir. Örneğin 2025 yılında yayımlanan 23,4 milyon hektara yakın orman varlığı bilgisi alanı; elde edilen tomruk ve diğer ürün miktarları ise yıllık üretimi gösterir. Sertifikalı orman alanı da toplam orman varlığının tamamıyla özdeş değildir: 2025 ormancılık bülteninde bağımsız standartlara göre sertifikalandırılmış orman alanının toplam orman alanına oranı %48,7 olarak açıklanmıştır. Sertifika, arazinin orman sayılması için ön koşul değil, yönetim uygulamasının belirlenmiş ölçütlere göre değerlendirildiğini gösteren ayrı bir bilgidir.

Ormancılıkta temel ayrımlar ve 2025 alan bilgisi

Kavram veya veri	Anlam veya resmî değer	Karıştırılmaması gereken nokta
Orman alanı (2025)	23.375.331 hektar	Yıllık odun üretim miktarı değildir
Koru ormanı (2025)	22.134.523 hektar	Yenilenme biçimiyle ilgili sınıf
Baltalık ormanı (2025)	1.240.808 hektar	Kütük ve kök sürgünleriyle yenilenme ilişkisi
Sertifikalı alan oranı (2025)	%48,7	Toplam ormanın nitelikçe tümüyle aynı olduğu anlamına gelmez
Oduna dayalı ürünler	Tomruk, lif-yonga, kâğıtlık odun ve benzerleri	Alan değil, ürün grubu
Odun dışı ürünler	Defne, kekik, çam fıstığı, reçine, mantar ve benzerleri	Doğadan sınırsız ve izinsiz toplama hakkı vermez

11. Balıkçılığın temel türleri ve Türkiye denizlerindeki dağılışı

Balıkçılık ve su ürünleri faaliyetleri iki temel üretim yolunu kapsar: doğal stoklardan avcılık ve denetimli koşullarda yetiştiricilik. Deniz balıkçılığı denizlerdeki; iç su balıkçılığı göl, baraj gölü ve akarsulardaki avcılık veya üretimle ilişkilidir. Balık dışında karides, midye ve diğer su canlıları da su ürünleri kapsamındadır. Bir denizde avlanan balığın miktarı, o denizde yetiştiricilik yoluyla üretilen balık miktarından ayrılmalıdır.

Karadeniz, özellikle hamsi ve diğer sürü oluşturan türlerin avcılığı bakımından önemlidir. Samsun, Sinop, Ordu, Trabzon ve çevresi deniz balıkçılığının bilinen kıyı merkezleri arasındadır. Marmara Denizi ve boğazlar, balıkların mevsimlik hareketleriyle ilgili geçiş alanlarıdır; palamut, lüfer ve istavrit gibi türlerle ilişkilidir. Ege kıyıları ve körfezleri ile Akdeniz'in Mersin, Antalya ve İskenderun çevresinde de balıkçılık yapılır. Av verimi deniz suyunun koşullarına, balık stoklarına, koruma kurallarına ve sezona göre değişir. Eski bir MEB grafiğindeki denizlere göre yüzdeler her yıl için geçerli sabit oranlar değildir.

Gırgır, balık sürülerini çevreleyen ağlarla yapılan avcılıkta; trol ise uygun izinli alanlarda sürütülen ağlarla yapılan avcılıkta kullanılan yöntemlerdendir. Kıyı balıkçılığı, yalnız küçük ölçekli avcılığı anlatan pratik bir terim olarak kullanılabilir; tüm balıkçılık faaliyetlerinin aynı tekne ve yöntemle yürütüldüğü anlamına gelmez. Denizlerde mevsimlik av yasakları ve korunan türler bulunur. Örneğin 2026 yılında endüstriyel gırgır ve trol avcılığında genel yasak 15 Nisan'da başlayıp 1 Eylül'de sona ermiştir. Bu tarihler bütün türler, bütün av araçları ve bütün deniz alanlarında koşulsuz serbestlik anlamına gelmez; yerel ve türe özgü yasaklar ayrıca uygulanır.

12. İç su balıkçılığı ile kültür balıkçılığının ayrımı

İç su balıkçılığı, tatlı su gölleri, barajlar ve akarsular gibi iç sulardaki avcılığı ifade eder. Beyşehir, Eğirdir, İznik ve diğer uygun göl ve baraj çevreleri yerel avcılık ve yetiştiricilik faaliyetlerine imkân sağlar. Sazan, tatlı su kefali ve farklı yerli türler iç su avcılığında görülebilir. Her göl aynı balık topluluğuna sahip değildir; suyun tuzluluğu, sıcaklığı, oksijen düzeyi ve ekolojik koşulları belirleyicidir.

Kültür balıkçılığı veya su ürünleri yetiştiriciliği ise yumurtadan itibaren ya da belirli büyüklükteki canlıların kontrollü havuz, kafes veya benzeri tesislerde beslenip yetiştirilmesidir. İç sularda alabalık yetiştiriciliği; denizlerde levrek ve çipura yetiştiriciliği önemli örneklerdir. Ege ve Akdeniz kıyılarında deniz kafesleri, uygun iç bölgelerde akarsu kaynağı veya baraj-göl tesisleri yetiştiricilik alanları olabilir. Bir ürünün denizde yetiştirilmesi, mutlaka denizden avlanmış olduğu anlamına gelmez.

Yetiştiricilik işletmelerinin su kalitesini koruması, uygun yemleme yapması, hastalıkları kontrol etmesi ve atık yükünü yönetmesi gerekir. Avcılıkta temel mesele doğal balık stoklarının üreme ve yenilenme kapasitesini korumakken yetiştiricilikte buna ilave olarak tesislerin çevresel etkileri ve üretim koşulları önem taşır. Üretim miktarı artarken doğal stoklardan avlanan balık miktarı azalabilir; bu iki değişim birbiriyle çelişmek zorunda değildir.

Su ürünleri faaliyetlerinin sınıflandırılması

Faaliyet	Yürütüldüğü ortam	Türkiye'den örnek veya temel ayrım
Denizlerde avcılık	Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz	Hamsi, palamut, istavrit ve diğer doğal stoklar
İç sularda avcılık	Göl, baraj gölü ve akarsular	Uygun iç sularda sazan ve başka yerel türler
Denizlerde yetiştiricilik	Deniz kafesleri ve izinli yetiştirme tesisleri	Levrek ve çipura; avcılık değildir

Faaliyet	Yürütüldüğü ortam	Türkiye'den örnek veya temel ayrım
İç sularda yetiştiricilik	Havuz, kafes ve uygun tatlı su tesisleri	Alabalık; doğal stok avcılığından farklıdır
Av yasağı ve koruma	Tür, dönem, av aracı ve alan sınırlamaları	Sürdürülebilir stok yönetimi; bütün avlar için tek süre yoktur

13. 2025 su ürünleri istatistikleri ve üretim türlerinin değişen ağırlığı

Tarım ve Orman Bakanlığının 9 Haziran 2026'da yayımladığı 2025 Su Ürünleri İstatistiklerine göre Türkiye'de toplam su ürünleri üretimi 1.037.019 ton olarak gerçekleşmiştir. Bunun 410.428 tonu avcılıktan, 626.591 tonu yetiştiricilikten sağlanmıştır. Avcılığın 378.269 tonu denizlerden, 32.159 tonu iç sulardan elde edilmiştir. Yetiştiriciliğin 440.817 tonu denizlerde, 185.774 tonu iç sularda üretilmiştir. Bu veriler, yetiştiriciliğin toplam üretim içindeki payının avcılıktan daha yüksek olduğunu gösterir; ancak her ürün veya bölge bakımından yetiştiriciliğin daha fazla olduğunu göstermez.

Aynı 2025 verisinde denizlerden avlanan balıklar içinde hamsi 245.261 tonla öne çıkmıştır. Yetiştiricilikte iç su alabalığı 185.310 ton; denizlerde levrek 174.859 ton ve çipura 164.643 ton olarak açıklanmıştır. Burada hamsi miktarı avcılık, alabalık-levrek-çipura miktarları yetiştiricilik istatistiğidir. Balık avcılığıyla yetiştiriciliğin tür ve üretim yöntemleri ayrı tutulduğunda Karadeniz'deki hamsi avı ile Ege/Akdeniz'deki deniz yetiştiriciliği arasındaki fark daha açık anlaşılır.

Su ürünlerinde 2025 gerçekleşmeleri (ton)

2025 üretim grubu	Üretim (ton)	Sınıflandırma notu
Toplam su ürünleri	1.037.019	Avcılık ve yetiştiriciliğin toplamı
Avcılık toplamı	410.428	Deniz ve iç su avcılığı
Deniz avcılığı	378.269	Balıklar ve diğer deniz ürünleri
İç su avcılığı	32.159	Doğal iç su stoklarından avlanan ürünler
Yetiştiricilik toplamı	626.591	Deniz ve iç su tesislerinde üretim
Denizde yetiştiricilik	440.817	Yetiştiricilik; deniz avı değildir
İç suda yetiştiricilik	185.774	Yetiştiricilik; iç su avcılığı değildir
Hamsi (deniz balığı avı)	245.261	En fazla avlanan deniz balığı türü
İç su alabalığı (yetiştiricilik)	185.310	Yetiştiricilik ürünü
Levrek (deniz yetiştiriciliği)	174.859	Yetiştiricilik ürünü
Çipura (deniz yetiştiriciliği)	164.643	Yetiştiricilik ürünü

14. Üç üretim alanını karşılaştırarak coğrafi dağılışı açıklama

Hayvancılıkta temel coğrafi ilişki doğal otlak ile yem, ırk ve pazar koşullarının birlikte değerlendirilmesidir. İç Anadolu'da kısa otlu bozkırın koyunculukla, Erzurum-Kars'ın yaz çayırlarının büyükbaş hayvancılıkla, Torosların engebeli alanlarının kıl keçisiyle ilişkilendirilmesi bu bakımdan açıklayıcıdır. Ancak modern ahır ve kümes işletmeleri, doğal meraya doğrudan bağlı olmadan farklı bölgelerde kurulabilir. Bu yüzden hayvan türünün geleneksel dağılışı ile güncel yoğun üretim alanı her zaman aynı değildir.

Ormancılıkta iklim ve topografya ormanların dağılışını etkilerken üretimin niteliğini ağaç türü, yönetim planı ve koruma önlemleri belirler. Orman alanının genişliği odun üretimiyle; odun üretimi de ormanın sağladığı bütün ekonomik ve ekolojik yararlarla aynı şey değildir. Balıkçılıkta ise denizlerin özellikleri ve doğal stoklar avcılığı, uygun su alanları ile tesis ve pazar altyapısı yetiştiriciliği etkiler. Karadeniz'de hamsi avının öne çıkması, denizlerde yetiştirilen levrek veya çipuranın aynı avcılık sınıfına girdiği anlamına gelmez.

Bu üç ekonomik faaliyet zaman içinde değişebilen istatistiklerle ölçülür. Hayvan sayısı belirli tarihteki canlı hayvan stokudur; bal veya ipek kozası miktarı yıllık ürün akımıdır. Orman varlığı hektar cinsinden alan ölçüsüdür; orman ürünleri ise farklı miktar birimleriyle izlenir. Su ürünlerinde avcılık ve yetiştiricilik ton cinsinden ayrı üretim gruplarıdır. Bu ölçütler ve yıllar ayrıldığında Türkiye'nin ekonomik coğrafyasındaki yer–faaliyet ilişkileri daha doğru değerlendirilir.

3.3. MADENLER VE ÇIKARILDIKLARI BÖLGELER

Türkiye'nin yer altı kaynakları, yer kabuğunun jeolojik geçmişiyle yakından ilişkilidir. Dağ oluşumu, kırık sistemleri, magmatik faaliyetler ve tortullaşma, farklı maden türlerinin ülkenin çeşitli yörelerinde birikmesine yol açmıştır. Ancak bir yerde maden yatağı bulunması ile bu yataktan ekonomik ölçekte üretim yapılması aynı durum değildir. Bu bölümde madenlerin sınıflandırılması, önemli maden–yöre ilişkileri ve cevherin sanayiye dönüşme süreci ele alınmaktadır. Enerji üretiminde kullanılan kömür, petrol ve doğal gazın ayrıntılı enerji coğrafyası ise bir sonraki GK-03.04 konusunda işlenecektir.

1. Maden, cevher, rezerv, tenör ve işletme kavramları

Maden, ekonomik yarar sağlamak üzere yer kabuğundan elde edilen doğal mineral veya jeolojik malzemeler için kullanılan genel bir addır. Cevher, içinden değerli metal ya da başka bir ürünün teknik ve ekonomik olarak elde edilebildiği mineral topluluğudur. Kayaç içindeki ekonomik bileşenin oranına tenör denir. Örneğin iki bakır yatağında aynı miktarda kaya bulunsa bile içerdikleri bakır oranı farklı olduğunda işlenebilir değerleri aynı olmayabilir.

Rezerv, belirli teknik ve ekonomik koşullar gözetilerek üretilebilir kabul edilen kaynak bölümünü ifade eder. Daha geniş anlamdaki jeolojik kaynak, her durumda doğrudan işletilebilir rezerv değildir. Yeni sondajlar, fiyat değişimleri, üretim teknolojisi ve çevresel yükümlülükler bu değerlendirmeyi değiştirebilir. Bu yüzden 'rezerv büyüklüğü', 'cevher üretimi', 'saf metal üretimi' ve 'satış geliri' farklı ölçütlerdir. Aynı metal için ton cinsinden verilen bir cevher miktarı, ton cinsinden metal miktarıyla karşılaştırılamaz.

Maden işletmesinin kurulmasında yatağın niteliği ve büyüklüğü kadar ulaşım, enerji, su, iş gücü, sermaye, çevre koşulları ve pazara erişim de etkili olur. Madenler açık ocak veya yer altı

yöntemleriyle çıkarılabilir. Çıkarılan cevher çoğu zaman doğrudan sanayiye giremez; kırma, eleme, zenginleştirme, ergitme veya rafinasyon gibi süreçlerden geçer.

Madencilikte temel kavramlar ve ayrımları

Kavram	Anlamı	Dikkat edilmesi gereken ayrım
Maden yatağı	Belirli doğal maddelerin jeolojik birikimi	Her yatak işletilmez
Cevher	Ekonomik bileşen taşıyan mineral/kayaç	Saf metalle aynı miktar değildir
Tenör	Cevherdeki yararlı bileşen oranı	Toplam tonajdan farklıdır
Kaynak ve rezerv	Jeolojik varlık ve koşullara göre işletilebilir kısım	Her kaynak doğrudan rezerv sayılmaz
Tüvenan üretim	Ocaktan çıkarılmış, işlenmemiş veya sınırlı işlem görmüş malzeme	Zenginleştirilmiş ürün değildir
İzabe / rafinasyon	Metalin cevherden ayrılması ve arıtılması	Maden çıkarılan yerde olmak zorunda değildir

2. Türkiye'nin maden çeşitliliği ve başlıca gruplar

Türkiye'nin jeolojik yapısının karmaşık olması metalik cevherler, endüstriyel mineraller, doğal taşlar ve enerji ham maddeleri bakımından çeşitlilik oluşturmuştur. MEB coğrafya materyallerinde metalik madenler arasında demir, krom, bakır, boksit, manganez ve kurşun-çinko; metal dışı madenler arasında bor mineralleri, fosfat, tuz, barit, mermer ve çeşitli endüstriyel hammaddeler sayılır. Sınıflandırma, bütün madenlerin tek ve değişmez bir grubunun bulunduğu anlamına gelmez. Örneğin bor, bir element olmakla birlikte doğada çoğunlukla bor mineralleri halinde çıkarılır; boksit ise alüminyumun elde edildiği cevher grubudur.

Metal cevherleri demir-çelik, elektrik-elektronik, makine ve taşıt sanayisinin girdisidir. Metal dışı endüstriyel ham maddeler cam, seramik, kimya, gübre ve yapı malzemelerinde kullanılır. Doğal taşlar ise blok, levha veya işlenmiş yapı ürünlerine dönüşebilir. Kömür ve diğer fosil yakıtlar yer altı kaynağı olmakla birlikte enerji üretimi bakımından ayrı bir grupta ele alınır.

Bir madenin 'stratejik' veya 'kritik' olarak değerlendirilmesi yalnız nadir bulunmasına bağlı değildir. Enerji dönüşümü, savunma, ileri malzemeler, tedarik riski ve dış ticaret gibi nedenler bu niteliği etkileyebilir. Bu yüzden geçmişte yaygın kullanılan bir maden ile yeni teknolojilerde önem kazanan mineral aynı ekonomik koşullarda değerlendirilmez.

Maden türleri, sanayi ilişkileri ve Türkiye'den örnekler

Grup	Başlıca örnekler	Ekonomik kullanım
Metalik madenler	Demir, krom, bakır, boksit, kurşun-çinko, altın, gümüş	Metalürji, makina, elektrik, taşıt ve değerli metal ürünleri

Grup	Başlıca örnekler	Ekonomik kullanım
Metal dışı endüstriyel mineraller	Bor, fosfat, tuz, trona, feldspat, barit, manyezit	Cam, seramik, gübre, kimya ve diğer sanayiler
Doğal taşlar	Mermer, traverten, granit, bazalt	Yapı kaplama, mimari ve işlenmiş taş ürünleri
Enerji ham maddeleri	Taş kömürü, linyit, petrol, doğal gaz	Isı, elektrik ve sanayi için enerji; ayrıntısı GK-03.04'te

3. Bor mineralleri: Batı Anadolu'daki başlıca yataklar

Bor mineralleri, Türkiye'nin dünya ölçeğinde öne çıktığı yer altı kaynakları arasındadır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 2026 yılında erişilen açıklamasında Türkiye'nin dünya bor rezervlerindeki payı yaklaşık %73 olarak belirtilmiştir. Bu oran rezerv payına ilişkindir; her yıl üretilen borun veya ihraç edilen bütün madenlerin %73'ünün Türkiye'de olduğu anlamına gelmez. Ayrıca bor, doğada çoğunlukla bileşikler ve mineraller halinde bulunur; 'bor metali' ifadesi bor minerallerinin tamamını doğru anlatmaz.

Başlıca bor sahaları Eskişehir'in Kırka, Kütahya'nın Emet, Balıkesir'in Bigadiç ve Bursa'nın Kestelek yörelerindedir. Bu dört yer, maden–yöre eşleştirmelerinde temel örneklerdir. Bor ürünleri cam ve cam elyafı, seramik, deterjan, tarım ve metalürji gibi farklı sektörlerde kullanılır. Bor karbür gibi ileri ürünlerin üretimi de mineralin işlenerek daha yüksek katma değerli bir malzemeye dönüştürülmesine örnektir.

Borun çıkarılması, işlenmesi ve pazarlanmasında Eti Maden'in kurumsal rolü önemlidir. Balıkesir'in Bandırma ilçesindeki bor işleme ve ileri ürün tesislerinin varlığı, Bandırma'nın mutlaka en büyük bor cevheri yatağı olduğu anlamına gelmez. Kırka, Emet, Bigadiç ve Kestelek cevher sahaları; Bandırma ise önemli bir sanayi ve lojistik merkezidir.

Bor yatakları ile işleme merkezlerinin ayrımı

Yöre	İl	Temel ilişki
Kırka	Eskişehir	Bor minerali yatağı ve işleme faaliyetleri
Emet	Kütahya	Bor minerali yatağı
Bigadiç	Balıkesir	Bor minerali yatağı
Kestelek	Bursa	Bor minerali yatağı
Bandırma	Balıkesir	Bor ürünlerinin işlenmesi ve ileri ürün sanayisi

4. Demir: Cevher yatakları ile demir-çelik merkezlerinin farklılığı

Demir cevheri, demir-çelik üretiminin temel ham maddesidir. Demirden elde edilen çelik inşaat, raylı sistemler, otomotiv, makina ve gemi yapımında yaygın biçimde kullanılır. Türkiye'de demir cevheriyle ilişkilendirilen en bilinen yataklar Sivas-Divriği ve Malatya-Hekimhan/Hasançelebi çevresindedir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ayrıca Bingöl, Adana ve Kayseri çevresindeki kaynakları da belirtmektedir. Kaynağın bulunması ile belirli yıldaki işletme miktarı farklı olduğu için yer adları kesin güncel üretim sıralaması olarak değerlendirilmemelidir.

Demir-çelik sanayi merkezleri denildiğinde Karabük, Zonguldak-Ereğli ve Hatay-İskenderun başlıca örnekler arasındadır. Bu tesislerin gelişiminde enerji, liman, ulaşım ve pazar koşulları rol oynamıştır. Dolayısıyla 'demir cevheri Divriği'den çıkarılır' ile 'demir-çelik Karabük'te üretilir' ifadeleri farklı süreçleri anlatır. Türkiye'de demir-çelik üretiminde yerli cevherin yanında ithal ham madde ve hurda da kullanılabilir; fabrikaları yalnız yakın çevresindeki cevher yataklarıyla açıklamak eksiktir.

5. Krom: Guleman ve güneybatı yatakları

Krom, paslanmaz çelik ve çeşitli alaşımlar için önemli bir metaldir. Doğada ekonomik açıdan özellikle kromit cevheriyle ilişkilidir. Türkiye'de klasik coğrafya eşleştirmelerinin başında Elazığ'ın Guleman/Alacakaya yöresi gelir. Muğla'nın Fethiye ve Köyceğiz çevresi, Sivas–Erzincan–Kop Dağı kuşağı, Mersin–Kayseri çevresi ve Balıkesir–Eskişehir arasında kalan sahalar Bakanlığın belirttiği diğer önemli krom alanlarıdır.

Krom çıkarılan sahalar ile kromu işleyen ferrokrom tesislerinin bulunduğu kentler aynı değildir. Bakanlık açıklamasında Elazığ, Antalya ve Bursa krom işleme merkezleri olarak geçer. 'Antalya'da krom işlenir' bilgisi, bütün krom cevherinin Antalya'dan çıkarıldığı veya yalnız Antalya'da işlendiği sonucunu doğurmaz. Benzer biçimde klasik ders kitaplarında önemli sayılan bir yatağın 2026 yılı üretimindeki konumu işletme şartlarına göre değişebilir.

6. Bakır: Kuzey ve doğudaki önemli cevher alanları

Bakır, elektriği iyi iletmesi ve işlenebilirliği nedeniyle kablo, elektrik motoru, elektronik ekipman, makine ve çeşitli alaşımlarda kullanılır. Türkiye'de bakır denildiğinde Artvin-Murgul, Kastamonu-Küre, Rize-Çayeli ve Elazığ-Maden/Ergani bağlantısı klasik ve güçlü coğrafi örneklerdir. Siirt-Madenköy ve başka alanlarda da bakır cevherleşmeleri bulunur. Bir yatağın adı kimi zaman en yakın ilçe, kimi zaman tarihî işletme adı üzerinden kullanıldığından 'Ergani' ve 'Maden' adları aynı bölgedeki madencilik tarihini anlatırken idari ilçe/il sınırlarıyla karıştırılmamalıdır.

Cevherin çıkarıldığı yer ile ergitildiği, rafine edildiği veya yarı mamule dönüştürüldüğü yer ayrılmalıdır. Samsun'daki bakır işleme sanayisinin gelişimi liman ve ulaşım bağlantılarıyla ilişkilidir. Samsun'un işleme merkezi olarak anılması, 'bakırın başlıca çıkarıldığı il mutlaka Samsun'dur' anlamına gelmez. Ayrıca Bakanlığın 2025 üretim verilerindeki il dağılımı, daha eski öğretim materyallerindeki örnek yatak listeleriyle birebir aynı değildir; kitapta güncel il birinciliği iddiasında bulunulmamıştır.

Demir, krom ve bakırda önemli cevher–işleme ayrımı

Maden	Belirgin yatak / cevher sahası	İşleme ve sanayi bağlantısı
Demir	Sivas-Divriği; Malatya-Hekimhan; Kayseri, Adana, Bingöl çevresi	Karabük, Ereğli, İskenderun demir-çelik merkezleri
Krom	Elazığ-Guleman; Muğla-Fethiye/Köyceğiz; Kop ve diğer kuşaklar	Elazığ, Antalya ve Bursa'daki işleme tesisleri
Bakır	Artvin-Murgul; Kastamonu-Küre; Rize-Çayeli; Elazığ-Maden; Siirt-Madenköy	Zenginleştirme ve izabe tesisleri; Samsun işleme bağlantısı

7. Boksit ve alüminyum: Seydişehir bağlantısı

Boksit, alüminyumun üretiminde kullanılan başlıca cevherdir. Hafiflik ve dayanıklılık özellikleri nedeniyle alüminyum ulaşım araçlarında, yapılarda, ambalajda ve elektrik sanayisinde geniş kullanım alanına sahiptir. Türkiye'deki önemli boksit sahaları arasında Antalya-Akseki, Konya-Seydişehir ve Muğla-Milas yöreleri gösterilir. Seydişehir, aynı zamanda alüminyum üretimiyle ilişkilendirilen önemli bir sanayi merkezidir.

Burada üç ayrı aşama vardır: boksit cevherinin çıkarılması, alüminaya dönüştürülmesi ve alüminyum metalinin üretilmesi. 'Boksit' ile 'alüminyum' aynı malzeme değildir; boksit cevher, alüminyum ise işlem sonucunda elde edilen metaldir. Bir ilçede alüminyum tesisi bulunması, kullanılan cevherin tamamının o ilçeden çıktığını göstermez.

8. Kurşun, çinko ve manganez: Birlikte görülebilen cevherler

Kurşun ve çinko, çok sayıda yatakta birlikte bulunabilen metalik madenlerdir. Çinko galvanizleme yoluyla demir ve çeliği korozyona karşı korumada; kurşun ise özellikle akü ve bazı metal alaşımlarında kullanılır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı kurşun için Balıkesir, Yozgat, Niğde-Çamardı, Aladağlar ve Amasya-Gümüşhacıköy çevresini örnek göstermektedir. Türkiye'nin başka alanlarında da kurşun-çinko yatakları bulunduğundan bu örnekler ülkenin tek üretim yerleri gibi değerlendirilmez.

Manganez, demir-çelik üretiminde alaşım ve kalite düzenleyici girdi olarak kullanılan bir cevher grubudur. Metalik cevherler üzerinde çalışırken minerallerin yan yana görülebilmesi önemlidir: Aynı sahada kurşun, çinko, bakır veya gümüş gibi farklı ekonomik bileşenler bulunabilir. Bu durumda hangi ürünün asıl, hangisinin yan ürün olduğu işletme ve cevher bileşimine göre değişir.

9. Altın ve gümüş: Kıymetli metal alanları

Altın; mücevher, yatırım amaçlı ürün ve çeşitli elektronik uygulamalarda kullanılır. Türkiye'de modern işletmecilik kapsamında altın üretiminin 2001'de İzmir-Bergama/Ovacık'ta başlaması, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının verdiği tarihsel bilgidir. Uşak-Kışladağ, Eskişehir-Kaymaz, İzmir-Bergama ve çeşitli Batı Anadolu/Doğu Anadolu yatakları coğrafi örnekler olarak anılabilir. Sahanın geçmişte üretim yapmış olması, bugün faal olduğunu tek başına kanıtlamaz. Özellikle maden kazaları, çevresel kararlar ve işletme izinleri nedeniyle tesis durumları zaman içinde değişebilir.

Gümüş, elektronik, takı, alaşım ve farklı sanayi uygulamalarında kullanılır. Türkiye'de Kütahya-Gümüşköy çevresindeki entegre gümüş işleme tesisleri tanınmış örnektir. Gümüşün bakır, kurşun-çinko ve altın yataklarında yan ürün olarak elde edilmesi de mümkündür. Bir tesisin adıyla bir cevherin yayılış alanı aynı coğrafi kavram değildir.

10. Fosfat, tuz, trona ve diğer endüstriyel mineraller

Fosfat, özellikle gübre sanayisinde kullanılan önemli bir ham maddedir. Türkiye'de Mardin-Mazıdağı yöresi fosfatla güçlü biçimde ilişkilendirilir. Fosfatın varlığı tarım ürünleriyle değil, jeolojik birikimle ilgilidir; fosfatlı gübrenin kullanılması ise tarımsal verimlilikle ilişkilidir. Bu iki aşama ayrıdır.

Tuz, deniz suyundan, tuzlu göl ve kapalı havzalardan veya kaya tuzu yataklarından elde edilebilir. İç Anadolu'daki Tuz Gölü, İzmir-Çamaltı çevresi ve Çankırı'nın kaya tuzu alanları bu farklı üretim ortamlarını karşılaştırmaya elverişlidir. Bir tuz kaynağının 'göl' olarak anılması, onun yer altı madeni olmadığı anlamına gelmez; kaynak ve elde etme yöntemi farklılık gösterir.

Trona, doğal soda külü yani sodyum karbonat üretiminde kullanılan mineraldir. Ankara-Beypazarı ve Kazan/Sincan çevresi Türkiye'deki belirgin trona sahalarıdır. Soda külü cam, deterjan ve kimya sanayilerinde kullanılır. Trona, borla aynı mineral değildir; ikisi kimya ve cam sanayisinde kullanılabilse de jeolojik ve kimyasal özellikleri farklıdır.

Barit, manyezit, feldspat ve kil de sanayi açısından önemli mineral gruplarıdır. Barit çeşitli dolgu ve sondaj sıvılarında; manyezit ısıya dayanıklı malzemelerde; feldspat seramik ve camda; uygun killer ise seramik, tuğla ve diğer yapı ürünlerinde kullanılır. Türkiye'nin jeolojik çeşitliliği nedeniyle bu mineraller tek bir coğrafi bölgeye sıkışmaz. Belirli sahanın üretim bakımından güncel durumunu gösteren veri olmadan bir il için 'tek' veya 'en büyük' nitelemesi kullanılmamalıdır.

Metal dışı endüstriyel ham maddelerde belirgin yöre ve kullanım

Hammadde	Önemli yöre / saha	Kullanım ve ayırt edici özellik
Fosfat	Mardin-Mazıdağı	Fosfatlı gübre sanayisi
Tuz	Tuz Gölü; İzmir-Çamaltı; Çankırı kaya tuzu	Göl, deniz ve kaya tuzu farklı kaynak biçimleri
Trona	Ankara-Beypazarı; Kazan/Sincan	Soda külü ve kimya sanayisi
Barit	Eskişehir-Beylikova ve başka yataklar	Sondaj sıvısı, endüstriyel dolgu

Hammadde	Önemli yöre / saha	Kullanım ve ayırt edici özellik
Feldspat	Aydın-Muğla kuşağı	Seramik ve cam sanayisi
Manyezit	Eskişehir-Kütahya ve başka sahalar	Refrakter, ısıya dayanıklı ürünler

11. Mermer, traverten ve diğer doğal taşlar

Mermer, geniş anlamda ticarette işlenip parlatılabilen birçok dekoratif doğal taş için kullanılan bir ad olabilir. Jeolojideki dar anlamıyla mermer ise metamorfizma geçirmiş karbonatlı kayaçtır. Bu nedenle 'ticari mermer' sözüyle bütün doğal taşların jeolojik olarak mermer olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Traverten de karbonatlı suların çökelmesiyle oluşan farklı bir doğal taştır.

Türkiye'de Afyonkarahisar, Denizli, Bilecik, Balıkesir, Muğla ve Elazığ doğal taş çeşitleriyle öne çıkan yörelerdendir. Afyon mermerleri, Denizli traverteni, Bilecik bej taşı, Balıkesir'in Marmara Adası mermeri ve Elazığ vişne türü ülkenin tanınmış taşlarına örnektir. Kesilip parlatılan blok veya levha taşın kullanım alanı ile çimento üretiminde kullanılan kireç taşı aynı ürün grubu olarak değerlendirilmemelidir.

Doğal taşlarda ocaktan çıkarılan blok, fabrikada kesilmiş levha ve işlenmiş nihai ürün farklı üretim aşamalarıdır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 2025 verileri doğal taş içinde mermer ve travertenin öne çıktığını göstermektedir. Güncel üretim miktarının kaynağın yayımlandığı yıla ait olduğu unutulmamalıdır.

12. Kömür yataklarına kısa coğrafi bakış

Taş kömürü ve linyit, jeolojik dönüşümle oluşan fosil yakıtlardır. Türkiye'de taş kömürü Zonguldak havzası ve çevresindeki Batı Karadeniz maden kuşağıyla ilişkilidir. Linyit ise daha geniş bir dağılış gösterir; Kahramanmaraş-Afşin/Elbistan, Manisa-Soma, Kütahya-Tunçbilek/Seyitömer, Muğla-Yatağan ve Ankara-Çayırhan gibi havzalar önemli örneklerdir. Şırnak çevresinde asfaltit yatakları ayrıca bulunur. Taş kömürü, linyit ve asfaltit tek bir aynı kalite veya kömürleşme derecesini ifade etmez.

Kömürden yararlanmada kalori değeri, kül ve kükürt oranı, ulaşım maliyeti ve santrale yakınlık önemlidir. Türkiye'de çıkarılan kömürün tamamı taş kömürü olmadığı gibi, bir bölgede termik santral kurulmuş olması da orada mutlaka taş kömürü bulunduğu anlamına gelmez. Bakanlığın 2025 gerçekleşme verilerine göre yerli tüvenan kömür üretiminde linyit, taş kömürüne göre çok daha yüksek tonajdadır. Bu verinin ayrıntılı elektrik üretimi, kurulu güç ve yakıt karşılaştırması GK-03.04'te yapılacaktır.

13. Nadir toprak elementleri ve diğer kritik ham maddeler

Nadir toprak elementleri, benzer kimyasal özelliklere sahip 17 elementlik bir gruptur. 'Nadir' sözcüğü bu elementlerin hepsinin yerkabuğunda son derece az bulunduğunu anlatmaz; ekonomik cevherleşmenin bulunması, birbirinden ayrılması ve saflaştırılması güç olabilir. Bazı nadir toprak elementleri güçlü mıknatısların, elektrik motorlarının, rüzgâr türbinlerinin ve elektronik ürünlerin üretiminde önem kazanmıştır.

Türkiye'de Eskişehir-Beylikova, nadir toprak elementleri ve aynı sahadaki florit/barit açısından dikkat çeken örnektir. Bakanlığın 2026 tarihli açıklamasında Beylikova'da pilot tesisin faaliyet gösterdiği ve endüstriyel ölçekli üretime geçiş çalışmalarının sürdüğü belirtilmektedir. Bu durum, sahadaki toplam cevher veya kaynak miktarının aynı miktarda saf nadir toprak elementi olduğu anlamına gelmez. Keşfedilmiş kaynak, pilot deneme, sanayi ölçeğinde işleme ve ticari ürün üretimi ayrı aşamalardır.

Lityum, nikel ve diğer kritik ham maddeler de enerji depolama ve teknolojik üretimle ilişkili olabilir. Ancak her kritik mineralin Türkiye'de aynı ölçekte çıkarıldığı veya tüm talebin yerli kaynaklarla karşılandığı söylenemez. Bu tür yeni sahaların coğrafi önemini değerlendirirken proje duyurusu ile gerçekleşmiş üretim kayıtlarını ayırmak gerekir.

14. Maden çıkarılan yer ile sanayi tesisinin konumu

Madencilikte yer seçimi büyük ölçüde cevher yatağına bağlıdır; buna karşılık işleme tesislerinde enerji temini, su ihtiyacı, liman ve demiryolu bağlantısı, pazar ve iş gücü daha belirleyici olabilir. Bu yüzden maden ocağına yakın kurulan tesisler bulunduğu gibi cevheri farklı illerden veya ülkelerden getirerek çalışan işletmeler de vardır. Demir-çelikte Karabük, Ereğli ve İskenderun; bakırda Samsun; alüminyumda Seydişehir; bor ürünlerinde Bandırma bu farkı göstermeye yarayan örneklerdir.

Türkiye'deki maden yatakları haritası ile metalürji sanayisi haritası birebir çakışmaz. İki haritada aynı yer adının bulunması da farklı üretim aşamalarının o merkezde birleşmiş olabileceği anlamına gelir. Madenin çıkarıldığı yerde cevher hazırlama tesisi bulunabilir; aynı ürünün nihai sanayi tesisi başka kentte olabilir. Ayrıca sanayinin ithal cevher kullanımı, yerli rezervin çok olmasıyla kendiliğinden ortadan kalkmaz.

Cevher, işleme ve yerleşim merkezi ayrımı

Eşleştirme	Yer	Doğru yorum
Bor yatağı	Eskişehir-Kırka; Kütahya-Emet	Jeolojik kaynak ve cevher sahası
Bor işleme	Balıkesir-Bandırma	Rafine ve ileri bor ürünleri üretimi
Demir yatağı	Sivas-Divriği	Demir cevherinin bulunduğu alan
Demir-çelik sanayisi	Karabük; Zonguldak-Ereğli; Hatay-İskenderun	Çeliğin üretildiği sanayi merkezleri
Bakır yatağı	Kastamonu-Küre; Artvin-Murgul	Bakır cevherleşmesi ve madencilik sahası
Bakır işleme	Samsun	Cevheri işleyen sanayi ve lojistik bağlantısı
Boksit ve alüminyum	Konya-Seydişehir	Cevher sahasıyla metal üretim sanayisinin bağlantısı

Coğrafi bölgelere göre belirgin maden örnekleri

Bölge / kuşak	Önemli örnekler	Açıklama
Marmara	Balıkesir-Bigadiç bor; Bursa-Kestelek bor; Marmara Adası mermer	Maden ve doğal taş alanları
Ege	Kütahya-Emet bor; Muğla krom ve doğal taş; Manisa-Soma linyit	Metal dışı, metalik ve enerji ham maddeleri bir arada
Akdeniz	Antalya-Akseki boksit; Adana çevresi demir	Toroslar ve yakın çevresindeki yataklar
İç Anadolu	Eskişehir-Kırka bor; Konya-Seydişehir boksit; Ankara-Beypazarı trona	Endüstriyel mineraller ve metal cevheri alanları
Karadeniz	Zonguldak havzası taş kömürü; Kastamonu-Küre bakır; Artvin-Murgul bakır	Kıyı gerisinde farklı jeolojik kaynaklar
Doğu Anadolu	Elazığ-Guleman krom; Elazığ-Maden bakır; Malatya-Hekimhan demir	Metalik madenlerin belirgin örnekleri
Güneydoğu Anadolu	Mardin-Mazıdağı fosfat; Siirt-Madenköy bakır	Fosfat ve metalik cevher alanları

15. Maden haritası okuma, sürdürülebilirlik ve sık karıştırılan bilgiler

Maden haritasındaki semboller çoğu zaman yatak veya maden sahasının konumunu gösterir. Haritanın hazırlandığı tarihe göre işletmelerin durumu değişmiş olabilir. Bir il sınırında birden fazla maden sembolü bulunması, o ilin her türde en fazla üretim yaptığı anlamına gelmez. Aynı şekilde rezerv büyüklüğünü gösteren bir harita ile yıllık üretimi gösteren haritanın sıralaması farklı olabilir. Cevher tonajı, saf metal miktarı, kaynak/rezerv ve ihracat değeri karşılaştırılırken ölçü birimleri mutlaka okunmalıdır.

Maden çıkarmak yerel istihdam, ulaşım ve sanayi faaliyetlerine katkı sağlayabilir. Bununla birlikte orman ve toprak örtüsünün değişmesi, atıkların yönetimi, su tüketimi, toz ve hava kirliliği, iş sağlığı ve güvenliği önemli konulardır. Madencilik faaliyetlerinin sürdürülebilirliği; arama ve işletme izinleri, etkilerin değerlendirilmesi, güvenli çalışma ve alanın faaliyet sonrasında iyileştirilmesini gerektirir. Maden sahasının ekonomik değeri, tek başına çevresel veya toplumsal etkilerin ihmal edilebileceği anlamına gelmez.

Türkiye'nin başlıca coğrafi eşleştirmeleri bor için Kırka–Emet–Bigadiç–Kestelek, demir için Divriği–Hekimhan, krom için Guleman–Fethiye/Köyceğiz, bakır için Murgul–Küre–Çayeli–Maden, boksit için Seydişehir–Akseki, fosfat için Mazıdağı, trona için Beypazarı, taş kömürü için Zonguldak havzası ve linyit için Afşin-Elbistan–Soma–Tunçbilek/Yatağan biçimindedir. Bu örnekler temel yatak veya üretim alanlarını tanıtır; 2026 yılına ait kesin il birinciliklerini gösteren sıralama değildir.

Maden coğrafyasında temel ayrımlar

Yatak, rezerv, tüvenan cevher, saf metal ve yıllık üretim miktarı farklı kavramlardır. Divriği demir cevheri sahası; Karabük demir-çelik merkezidir. Kırka/Emet/Bigadiç/Kestelek bor sahaları; Bandırma önemli bor işleme merkezidir. Boksit alüminyumun cevheridir. Bakırın çıkarıldığı Murgul, Küre ve Çayeli ile işleme bağlantısı bulunan Samsun aynı işleve sahip değildir. Beylikova'daki kaynak ve pilot tesis, tam ölçekli ticari üretimle karıştırılmaz.

3.4. ENERJİ KAYNAKLARI VE ÖNEMLİ ENERJİ TESİSLERİ

Enerji, sanayi üretiminin, ulaşımın, tarımın, konutların ve kamu hizmetlerinin sürdürülmesinde temel girdilerden biridir. Türkiye'de enerji kaynaklarının farklı alanlarda bulunması, elektrik santrallerinin coğrafi dağılışını ve enerji altyapısının gelişimini etkiler. Bir kömür yatağının yeri, bir barajın kurulabileceği akarsu vadisi veya rüzgârın güçlü olduğu bir kıyı kuşağı, enerji tesisinin yer seçiminde farklı türden koşullar oluşturur. Bununla birlikte her santral doğrudan yerel bir enerji kaynağının yanında kurulmaz; ithal yakıt, ulaştırma, iletim hatları, su temini ve tüketim merkezlerine yakınlık da belirleyicidir.

1. Enerji kaynağı, elektrik üretimi ve santral kavramları

Enerji kaynağı, ısı, hareket veya elektrik elde etmek amacıyla yararlanılan doğal ya da işlenmiş girdidir. Kömür, petrol ve doğal gaz yakıt niteliğindeki fosil kaynaklardır. Akarsu, rüzgâr, güneş ışınımı ve yer altı ısısı ise farklı fiziksel süreçlerle enerji sağlar. Elektrik enerjisi, bu kaynaklardan santrallerde dönüştürülerek elde edilir; ancak bütün enerji kullanımı elektrik biçiminde gerçekleşmez. Örneğin doğal gazın bir bölümü konutlarda ısınma, petrol ürünleri önemli ölçüde taşımacılık ve sanayi için tüketilir.

Bir santralin kurulu gücü, elektrik üretim birimlerinin belirli koşullardaki toplam anma gücüdür ve genellikle megavat (MW) ile gösterilir. Belirli sürede fiilen üretilen elektrik ise megavatsaat (MWh), gigavatsaat (GWh) veya teravatsaat (TWh) cinsinden ifade edilir. 1 GWh = 1.000 MWh; 1 TWh = 1.000 GWh'dir. Aynı kurulu güce sahip iki santral, çalışma süresi, yakıt temini, su miktarı veya hava koşulları farklı olduğu için aynı miktarda elektrik üretmeyebilir.

Termik santral, ısı enerjisi kullanılarak elektrik üreten tesislerin genel adıdır. Kömür ve doğal gaz santralleri bu gruptadır; jeotermal elektrik üretiminde de ısıdan yararlanılır. Hidroelektrik santrallerde akan veya düşen suyun hareketi, rüzgâr santrallerinde hava akımı, fotovoltaik güneş santrallerinde ise güneş ışığı kullanılır. Bir tesisin 'termik' oluşu, kullandığı yakıtın mutlaka kömür olduğu anlamına gelmez.

Enerji kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Ölçü / tanım	Yorum
Enerji kaynağı	Kömür, su, rüzgâr, güneş, doğal gaz vb.	Elektrik dışında ısı ve ulaşımda da kullanılabilir
Kurulu güç	MW	Santralin anma üretim kapasitesi; yıllık üretim miktarı değildir

Kavram	Ölçü / tanım	Yorum
Elektrik üretimi	MWh, GWh, TWh	Belirli dönemde elde edilen elektrik enerjisi
Elektrik tüketimi	MWh, GWh, TWh	Belirli dönemde kullanılan elektrik enerjisi
Termik santral	Isıdan elektrik üreten tesis	Kömür, doğal gaz veya başka ısı kaynağıyla çalışabilir
Yenilenebilir kaynak	Doğal süreçlerle sürekli veya yeniden sağlanan akış	Üretim miktarı ve çevresel etkisi kaynağa göre değişir

2. Yenilenebilir ve yenilenemez enerji kaynakları

Kömür, petrol ve doğal gaz, jeolojik süreçlerle çok uzun sürede oluştuğundan insan ömrü ölçeğinde yenilenemez kaynaklardır. Bunların çıkarılması ve kullanılması yer altı rezervleriyle sınırlıdır. Nükleer santrallerde kullanılan uranyum da sonlu bir yakıttır; bu nedenle nükleer enerji, yenilenebilir kaynak sınıfında değerlendirilmez. Bununla birlikte nükleer elektrik üretiminde fosil yakıt yakma işlemi bulunmadığından işletme sırasındaki doğrudan karbon salımı fosil yakıt santrallerinden farklıdır.

Hidrolik, rüzgâr, güneş, jeotermal ve biyokütle kaynakları genel olarak yenilenebilir enerji grubundadır. Yenilenebilir sözcüğü, kaynağın her koşulda kesintisiz elektrik üreteceği veya hiçbir çevresel etkisinin olmayacağı anlamına gelmez. Barajlı HES'lerde suyun mevsimsel miktarı; güneş ve rüzgâr tesislerinde hava koşulları; jeotermal tesislerde rezervuar yönetimi; biyokütlede ise hammadde temini ve sürdürülebilirlik koşulları önem taşır.

Yerli kaynak, Türkiye sınırları içinden elde edilen enerji girdisini; ithal kaynak ise başka ülkelerden sağlanan girdiyi ifade eder. Yerli kömür yenilenemez, yerli rüzgâr yenilenebilir kaynaktır. İthal kömürle çalışan bir termik santral Türkiye'de bulunduğu halde kullandığı yakıt yerli değildir. Bu yüzden 'yerli–ithal' ile 'yenilenebilir–yenilenemez' birbirinden farklı sınıflandırmalardır.

Başlıca enerji kaynaklarının sınıflandırılması

Kaynak	Yenilenebilirlik	Türkiye'de başlıca ilişki
Taş kömürü ve linyit	Yenilenemez	Termik elektrik, sanayi ve ısı kullanımı
Petrol ve doğal gaz	Yenilenemez	Ulaşım, ısıtma, sanayi ve doğal gazla elektrik üretimi
Hidrolik	Yenilenebilir	Akarsu ve baraj havzalarında HES
Rüzgâr	Yenilenebilir	Ege, Marmara ve uygun yüksek geçit/sırt alanları
Güneş	Yenilenebilir	İç, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da elverişli ışınım sahaları; ülke genelinde çatı uygulamaları

Kaynak	Yenilenebilirlik	Türkiye'de başlıca ilişki
Jeotermal	Yenilenebilir	Özellikle Batı Anadolu'nun sıcak su ve buhar sahaları
Biyokütle / biyogaz	Uygun sürdürülebilir yönetimle yenilenebilir	Tarım, hayvancılık ve organik atık kaynakları
Nükleer yakıt	Yenilenemez	Akkuyu NGS projesi; 28.10.2026 itibarıyla işletmeye alma testleri

3. Türkiye'de elektrik üretim yapısının güncel görünümü

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 21 Ekim 2026'da güncellediği elektrik verilerine göre Türkiye'de 2025 yılında yaklaşık 366,9 TWh elektrik üretilmiş, 364,8 TWh elektrik tüketilmiştir. Aynı yayındaki 2025 üretim dağılımında kömürün payı %33,3, doğal gazın %22,3, hidroelektriğin %15,7, güneşin %11,9, rüzgârın %10,8 ve jeotermalin %3,1'dir; diğer kaynaklar yaklaşık %3 paya sahiptir. Yıllık üretim payları santrallerin o yıl fiilen ürettiği elektriğin dağılımını gösterir. Bakanlığın daha eski tarihli bültenleriyle aynı döneme ait yüzde değerlerinde farklar bulunabildiğinden bu tablo için 21.10.2026 tarihli sayfanın serisi esas alınmıştır.

2026 Eylül sonundaki toplam elektrik kurulu gücü 127.355 MW'dır. Aynı tarihli Bakanlık açıklaması, hidroelektrik 32.332 MW, güneş 28.222 MW, doğal gaz 25.009 MW, rüzgâr 15.540 MW, yerli kömür 11.565 MW, ithal kömür 10.466 MW, biyokütle 2.423 MW ve jeotermal 1.798 MW değerlerini vermektedir. Bakanlığın farklı özetlerinde doğal gaz ve kömür payları küçük yuvarlama farkları gösterebilir; MW cinsinden tarihli bülten, aşağıdaki dağılım için temel alınmıştır. Söz konusu kurulu güç toplamı, 2025 üretim miktarıyla aynı ölçü değildir.

Türkiye'nin elektrik kurulu gücü — 2026 Eylül sonu

Kaynak	Kurulu güç (MW)	Toplamdaki yaklaşık pay
Hidroelektrik	32.332	%25,4
Güneş	28.222	%22,2
Doğal gaz	25.009	%19,6
Rüzgâr	15.540	%12,2
Yerli kömür	11.565	%9,1
İthal kömür	10.466	%8,2
Biyokütle	2.423	%1,9
Jeotermal	1.798	%1,4
Genel toplam	127.355	%100 (paylarda yuvarlama olabilir)

Kurulu güç ile üretim yüzdesi arasındaki farklılık, özellikle su, rüzgâr ve güneş tesislerinde kolayca görülür. Güneşin 2026 Eylül sonu kurulu güç payı yaklaşık %22,2 iken, 2025 yıllık fiilî elektrik üretim

payı %11,9'dur. Bu iki oranın karşılaştırılması bir yıl içinde üretimin azaldığını kanıtlamaz; biri farklı bir tarihteki kapasite stokunu, diğeri farklı bir dönemin enerji akımını gösterir. Kurulu güç değişimi ile üretim payı değişimi ayrı seriler üzerinden izlenir.

4. Kömür kaynakları ve termik santrallerin dağılışı

Türkiye'nin taş kömürü havzası Batı Karadeniz'deki Zonguldak ve çevresiyle ilişkilidir. Linyit ise Afşin-Elbistan, Soma, Tunçbilek, Yatağan, Çan ve başka havzalarda bulunur. Taş kömürü ve linyit arasındaki temel ayrım kömürleşme derecesi ve özellikleriyle ilgilidir; iki kaynak aynı ad altında toplanmamalıdır. Kömür sahalarının coğrafyası önceki madenler bölümünde ele alındığından burada elektrik tesislerinin yer seçimine odaklanılmaktadır.

Kömüre dayalı termik tesislerin bir kısmı maden sahalarının yakınında kurulmuştur. Afşin-Elbistan A ve B santralleri Kahramanmaraş'ın Afşin-Elbistan havzasındadır; bu alan, büyük linyit rezervleriyle birlikte anılır. Soma Manisa'da, Tunçbilek Kütahya'da ve Yatağan Muğla'da termik elektrik üretimiyle ilişkilendirilen yerlerdir. Zonguldak çevresi ise taş kömürünün yanı sıra liman ve termik enerji tesisleriyle anılır. Bu tarihsel ve coğrafi eşleştirmeler, santrallerin her ünitesinin 2026'da aynı kapasiteyle çalıştığı anlamına gelmez.

İthal kömür kullanan tesislerin önemli bir bölümünde liman erişimi ve yakıtın deniz yoluyla taşınabilmesi avantaj sağlar. Bu nedenle bir kömür santralinin kıyıda bulunması, yakıtın o ilin yer altından çıkarıldığı anlamına gelmez. Termik tesislerde yakıtın yakılmasından kaynaklanan hava emisyonları ve atıklar için çevre mevzuatı çerçevesinde önlem ve denetim gerekir. Enerji arzına katkı ile çevresel etki birbirinden ayrı değerlendirilmelidir.

5. Petrol ve doğal gazın üretimi, taşınması ve kullanımı

Petrol, Türkiye'de tarihsel olarak Batman-Raman, Adıyaman ve Güneydoğu Anadolu'daki diğer sahalarla ilişkilidir. Şırnak'ın Gabar bölgesi ise 2021 sonrası geliştirilen petrol üretimiyle önem kazanmıştır. Bakanlığın 6 Ağustos 2026 tarihli açıklamasında Gabar sahasında günlük 83.300 varillik üretime ulaşıldığı bildirilir. Bu sayı belirli gün veya döneme ait üretim düzeyidir; Türkiye'nin bütün yıllık petrol üretimiyle karıştırılmaz. Ham petrolün çıkarıldığı saha ile rafineride işlenip akaryakıta dönüştürüldüğü şehir aynı olmak zorunda değildir.

Doğal gazın kullanım alanları konut ısıtması, elektrik üretimi, sanayi ve hizmetlerdir. Türkiye'de Trakya'daki geleneksel üretim alanlarının yanında Karadeniz'deki Sakarya Gaz Sahası öne çıkmıştır. Bakanlığın 21 Ağustos 2026 tarihli açıklamasına göre Karadeniz gazı 2023'te karaya ulaştırılmış, Filyos Doğal Gaz İşleme Tesisi aracılığıyla ulusal şebekeye verilmiştir. 2026 yazındaki günlük yaklaşık 9,5 milyon metreküplük üretim ile ileriki fazlar için açıklanan kapasite hedefleri aynı şey değildir. Osman Gazi Yüzer Üretim Platformu için Ekim 2026'da açıklanan günlük 20 milyon metreküplük düzey, henüz erişilmiş üretim değil planlanan ikinci aşama kapasitesidir.

Bakanlığın 31 Ağustos 2026 güncellemeli doğal gaz sayfası, 2025 yılı için 3,11 milyar metreküp yerli üretime karşı 58,34 milyar metreküp ithalat bildirmektedir. Bu veriler, yerli üretimde ilerleme olsa da Türkiye'nin doğal gazda ithalata önemli ölçüde bağımlı olduğunu gösterir. Doğal gazın boru hatlarıyla veya sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) olarak deniz yoluyla getirilmesi, üretilen gaz miktarından farklı bir altyapı konusudur. LNG'nin yeniden gazlaştırılması ithal veya taşınmış gazın fiziksel biçimini değiştirir; yeni bir yer altı rezervi yaratmaz.

Petrol ve doğal gazda saha, tesis ve işlev ayrımı

Yer / yapı	Enerji bağı	Coğrafi açıklama
Batman–Raman	Petrol çıkarma	Türkiye'deki tarihsel petrol üretim sahalarından
Şırnak–Gabar	Petrol çıkarma	2021 sonrası geliştirilen üretim sahaları
Karadeniz–Sakarya Gaz Sahası	Doğal gaz çıkarma	Deniz tabanı kaynaklı üretim alanı
Zonguldak–Filyos	Doğal gaz işleme ve şebeke bağlantısı	Deniz sahasından gelen gazın karadaki tesisle ilişkisi
Doğal gaz kombine çevrim santrali	Elektrik üretme	Yerli veya ithal doğal gaz yakıt olarak kullanılabilir
LNG terminali	Taşıma, depolama / gazlaştırma altyapısı	Doğal gaz yatağı veya elektrik santrali değildir

6. Hidroelektrik enerji ve barajlı–akarsu tipi santraller

Hidroelektrik santral (HES), suyun yükseklik ve akış enerjisini türbinler aracılığıyla elektriğe dönüştürür. Barajlı tesislerde su depolanarak üretim zamanının yönetilmesi mümkün olabilir. Nehir tipi HES'ler daha sınırlı depolamayla akarsuyun akımından yararlanır. Barajların bütün işlevleri yalnız elektrik üretimi değildir: bazıları sulama, içme suyu sağlama, taşkın kontrolü veya bu amaçların birkaçına birlikte hizmet eder. Her barajın mutlaka hidroelektrik santrali bulunduğu söylenemez.

Fırat havzasında Keban (Elazığ), Karakaya (Diyarbakır), Atatürk (Şanlıurfa), Birecik (Şanlıurfa) ve Karkamış (Gaziantep) önemli baraj ve HES eşleştirmeleridir. Dicle havzasında Kralkızı ve Dicle barajları Diyarbakır; Ilısu Barajı ise Mardin ve Şırnak çevresiyle ilişkilendirilir. Bu tesislerin nehir ve illerle bağlantısı, havza haritası üzerinden değerlendirildiğinde daha açık anlaşılır. Atatürk Barajı, Fırat üzerindeki büyük enerji ve sulama tesisleri arasında yer alır.

Çoruh havzasında Artvin'deki Deriner, Borçka, Muratlı, Artvin ve Yusufeli barajları önemlidir. Çoruh'un yüksek eğimi hidroelektrik potansiyeli güçlendirirken, büyük baraj projeleri nehir yatağını, yerleşmeleri ve ekosistemi de etkileyebilir. HES'in enerji kapasitesi sadece barajın gövde yüksekliğiyle ölçülmez; akım, düşü ve tesisin türbin özellikleri birlikte belirleyicidir.

Türkiye'de önemli baraj–HES ve akarsu eşleştirmeleri

Baraj / HES	Akarsu veya havza	İl / çevre
Keban	Fırat	Elazığ
Karakaya	Fırat	Diyarbakır
Atatürk	Fırat	Şanlıurfa–Adıyaman çevresi
Birecik	Fırat	Şanlıurfa

Baraj / HES	Akarsu veya havza	İl / çevre
Karkamış	Fırat	Gaziantep
Kralkızı ve Dicle	Dicle havzası	Diyarbakır
Ilısu	Dicle	Mardin–Şırnak çevresi
Deriner, Yusufeli, Borçka, Muratlı, Artvin	Çoruh	Artvin

7. Rüzgâr enerjisi ve başlıca elverişli alanlar

Rüzgâr santralleri (RES), hareketli hava kütlesinin enerjisini türbinlerle elektriğe dönüştürür. Uygun saha seçiminde ortalama rüzgâr hızı, yıl içindeki süreklilik, arazi yapısı, şebeke bağlantısı ve çevre koşulları önem taşır. Türkiye'de Ege kıyıları, Marmara'nın batısı ve uygun sırt/geçit alanları rüzgâr enerjisi açısından belirgin sahalardır. İzmir, Çanakkale, Balıkesir ve Manisa çevreleri rüzgâr yatırımlarının coğrafi örnekleri olarak anılır. Bununla birlikte rüzgâr enerjisi yalnız kıyı illerinde elde edilmez; uygun iç kesimlerde de üretim yapılır.

Bakanlığın 2026 değerlendirmelerinde Saros Körfezi, Gökçeada, Bozcaada ve Edremit açıkları, gelecekteki deniz üstü rüzgâr yatırımları için belirlenen aday sahalar arasında yer almıştır. Deniz üstü saha belirlenmesi ile aynı tarihte çalışır durumda deniz üstü santral bulunması farklı durumlardır. Kara tipi rüzgâr santrallerinin elektrik şebekesine bağlanmış olması, planlama veya yarışma aşamasındaki deniz üstü projelerin tamamlandığını göstermez.

Rüzgârın değişkenliği nedeniyle yıllık üretim, yalnız türbinin MW değerinden belirlenemez. Rüzgâr şiddetinin yüksek olduğu her yerde santral kurulamayabilir; ulaşım, koruma alanları, diğer arazi kullanımları ve şebeke kapasitesi de değerlendirilir.

8. Güneş enerjisi ve Karapınar örneği

Fotovoltaik güneş santralleri (GES), güneş ışığını doğrudan elektrik enerjisine dönüştürür. Güneşlenme süresi ve ışınım şiddeti, hava durumu, panel yönelimi ve şebeke bağlantısı üretim açısından belirleyicidir. İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz'in birçok kesimi güneş enerjisi bakımından elverişlidir. Ancak güneş santralleri yalnız en sıcak illerde kurulmaz; çatı uygulamaları ve uygun arazi projeleri ülke geneline yayılabilir. Yüksek sıcaklığın her zaman daha yüksek panel verimi sağladığı kabul edilemez.

Konya'nın Karapınar ilçesindeki Karapınar YEKA-1 GES, Türkiye'deki büyük ölçekli güneş yatırımlarının önemli örneğidir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 2023 Faaliyet Raporunda tesisin 1.350 MWp / 1.000 MWe kurulu gücünün 1 Mart 2023 itibarıyla tamamının işletmeye alındığı belirtilir. Buradaki MWp, fotovoltaik panellerin standart koşullardaki tepe gücünü; MWe ise elektriksel kapasiteyi belirtir. İki farklı sayının bulunması santralin iki ayrı yerde kurulduğu anlamına gelmez.

Güneş santralinin kapladığı alan, iletim bağlantısı ve yerel arazi kullanımı da önemlidir. Çatı GES, mevcut yapıların yüzeylerinden yararlanabilir; arazi GES'lerinde ise uygun arazi seçimi ve diğer kullanımlarla uyum gözetilir. Güneşin kurulu güç payı ile gündüz, gece ve mevsimsel üretim davranışı ayrıca değerlendirilir.

9. Jeotermal enerji ve Batı Anadolu yoğunlaşması

Jeotermal enerji, yer kabuğunun altındaki ısıdan yararlanılmasıdır. Sıcak su ve buharın özelliklerine bağlı olarak elektrik üretimi, konut veya sera ısıtması, termal turizm ve sanayi uygulamaları yapılabilir. Her jeotermal kaynak elektrik üretmeye uygun sıcaklıkta değildir. Bu nedenle kaplıca alanı ile jeotermal elektrik santrali aynı şey değildir.

Türkiye'de jeotermal kaynakların önemli bir bölümü Batı Anadolu'daki tektonik kuşaklarla ilişkilidir. Aydın, Denizli ve Manisa, jeotermal elektrik ve doğrudan ısı kullanımlarına ilişkin belirgin örneklerdir. Denizli–Sarayköy/Kızıldere ve Aydın–Germencik çevresi jeotermal santral eşleştirmeleri arasında yer alır. Bakanlığın jeotermal bilgi sayfası, Türkiye'nin jeotermal potansiyelinin büyük kısmının Batı Anadolu'da olduğunu ve Kızıldere'nin jeotermal elektrik üretimindeki tarihsel önemini belirtmektedir.

Jeotermal suyun kullanımı sonrasında yeniden yer altına verilmesi (reenjeksiyon), kaynak sürdürülebilirliği ve çevre yönetimi açısından önemlidir. Ancak jeotermal enerji, diğer yenilenebilir kaynaklarda olduğu gibi çevresel etkilerden bütünüyle bağımsız değildir.

10. Biyokütle, biyogaz ve atıktan enerji

Biyokütle, bitkisel ve hayvansal organik maddelerden ve belirli organik atıklardan enerji elde edilmesine dayanan kaynak grubudur. Tarımsal hasat artıkları, hayvansal atıklar ve uygun belediye organik atıkları biyokütle kapsamında değerlendirilebilir. Biyogaz, organik maddelerin oksijensiz koşullarda ayrışması sonucu oluşan ve enerji için kullanılabilen gaz karışımıdır; özellikle metan içerir. Biyogaz tesisleri, çiftlik ve tarım işletmelerindeki atık yönetimiyle ilişkilendirilebilir.

Biyokütle elektrik tesisleri ile çöp depolama alanlarından gaz toplama uygulamaları aynı yöntemleri kullanmak zorunda değildir. Her atığın herhangi bir işlem yapılmadan enerji santralinde kullanılabileceği de varsayılmamalıdır. Kaynağın yenilenebilir sayılması, üretim ve tedarik zincirinin çevresel sürdürülebilirliğinin ayrıca değerlendirilmesi gereğini ortadan kaldırmaz.

11. Nükleer enerji ve Akkuyu projesinin durumu

Nükleer santrallerde kontrollü çekirdek bölünmesiyle açığa çıkan ısı, buhar ve türbin sistemi üzerinden elektrik üretiminde kullanılır. Bu yöntemde uranyum gibi nükleer yakıtlar kullanılır. Yakıtın hazırlanması, reaktörün işletilmesi, radyasyon güvenliği, kullanılmış yakıtın yönetimi ve tesisin devreden çıkarılması ayrı güvenlik süreçlerini gerektirir. Nükleer enerji ile güneş ve rüzgâr enerjisi aynı teknolojiye dayanmaz; nükleer yakıt yenilenebilir değildir.

Türkiye'nin ilk nükleer güç santrali projesi, Mersin'in Gülnar ilçesinde Akkuyu sahasındadır. Planlanan tesis dört üniteden oluşur; tamamlandığında yaklaşık 4.800 MWe toplam kurulu güce ulaşması hedeflenmektedir. Nükleer Enerji Genel Müdürlüğü bilgilerine göre birinci ünitenin inşasına 3 Nisan 2018'de başlanmış, 2023'te verilen işletmeye alma izni yakıt yüklemesinden önce yapılacak testlere imkân tanımıştır. İzin verilmesi, ticari elektrik üretiminin başladığı anlamına gelmez.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının Ekim 2026 açıklamaları, birinci ünitede yoğun testlerin devam ettiğini ve ilk yakıt yüklemesinin henüz hedef aşamasında olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle 28 Ekim 2026 itibarıyla Akkuyu, elektrik şebekesine düzenli üretim yapan tamamlanmış nükleer santral olarak değil, işletmeye alma aşamasındaki proje olarak ele alınmalıdır. Sinop ve

Trakya için gündeme gelen başka nükleer proje alanları da aynı tarih itibarıyla Akkuyu'nun mevcut çalışma durumu ile bir tutulamaz.

> **Tarihe bağlı önemli ayrım**
>
> 28.10.2026 itibarıyla Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin birinci ünitesinde işletmeye alma testleri sürmektedir. Proje kapasitesi, işletmeye alma izni, yakıt yükleme hedefi ve fiilî elektrik üretimi aynı aşamayı ifade etmez. Gelecekteki devreye girişler tarihli resmî kayıtlarla ayrıca güncellenmelidir.

12. Elektrik iletimi, dağıtımı ve enerji altyapısı

Bir elektrik santralinde üretilen enerji, yüksek gerilimli iletim hatlarıyla büyük mesafelere taşınabilir; dağıtım şebekesi üzerinden son kullanıcılara ulaştırılır. Üretim, iletim ve dağıtım aynı faaliyet değildir. Türkiye Elektrik İletim A.Ş. (TEİAŞ), iletim sistemiyle; Elektrik Üretim A.Ş. (EÜAŞ), kamuya ait elektrik üretim faaliyetleriyle ilişkilidir. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) ise enerji piyasalarının düzenlenmesi ve denetimi alanındaki görevleriyle öne çıkar. Bir kuruluşun aynı enerji sektöründe görev yapması, diğerinin işini de yürüttüğü anlamına gelmez.

Doğal gazda boru hatları, LNG terminalleri ve depolama tesisleri; elektrikte ise iletim ağları, trafo merkezleri ve gerektiğinde enerji depolama tesisleri arz güvenliğine katkı sağlar. Talebin tüketim merkezlerinde yoğunlaşması, kaynakla sanayi merkezi arasındaki iletim bağlantılarını önemli hâle getirir. Elektriğin kurulu kapasitesinin yükselmesi, iletim ve dağıtım altyapısına ilişkin ihtiyacın ortadan kalktığı anlamına gelmez.

Enerji altyapısındaki temel yapı ve işlevler

Tesis / kurum	Temel işlev	Karıştırılmaması gereken durum
Elektrik santrali	Elektrik üretimi	Her tür enerji tesisi santral değildir
TEİAŞ ve iletim şebekesi	Elektriğin yüksek gerilimde iletilmesi	Konutun dağıtım bağlantısı ile aynı görev değildir
Elektrik dağıtım şebekesi	Son kullanıcılara elektrik ulaştırılması	Elektrik santralinin kendisi değildir
EÜAŞ	Kamu elektrik üretim kuruluşu	Elektrik piyasasının tüm santrallerinin tek işletmecisi değildir
EPDK	Enerji piyasasını düzenleme ve denetleme	Doğrudan elektrik üretme göreviyle karıştırılmaz
Doğal gaz işleme tesisi	Çıkarılan gazın şebekeye uygun hâle getirilmesi	Doğal gaz yakarak elektrik üreten santral değildir
LNG terminali / doğal gaz deposu	Gazın tedariki ve arz güvenliği	Yerli doğal gaz rezervi anlamına gelmez

13. Türkiye'nin enerji tesislerini coğrafi bölgelerle birlikte yorumlama

Marmara, doğal gazla çalışan elektrik üretim tesisleri, sanayi tüketimi, iletim ağları ve rüzgâr açısından önemlidir. Ege'de rüzgâr ve jeotermal kaynaklar ile linyit havzalarının oluşturduğu termik tesisler birlikte bulunur. Akdeniz kıyı kuşağı ve Torosların iç kesimleri hidroelektrik üretimiyle, Mersin'deki Akkuyu ise nükleer enerji projesiyle ilişkilidir. Doğu Karadeniz'de su potansiyeli, özellikle Artvin-Çoruh üzerinde baraj ve HES yatırımlarıyla öne çıkar.

İç Anadolu'da güneş enerjisi ve uygun linyit sahaları, Güneydoğu Anadolu'da Fırat-Dicle havzalarının hidroelektrik ve sulama bağlantısı belirgindir. Doğu Anadolu'da yükselti ve akarsu eğimi hidroelektrik üretimi bakımından elverişli alanlar oluşturur. Ancak elektrik santrallerinin dağılışı coğrafi bölgelerin kesin sınırlarına göre belirlenmez; gerçek havza, kaynak, iletim ve arazi koşulları daha doğrudan etkilidir.

Kaynak ve önemli enerji tesisi / saha eşleştirmeleri

Enerji türü	Önemli yer ve tesis	Temel coğrafi ilişki
Linyit termik	Afşin-Elbistan — Kahramanmaraş	Yerli kömür havzası ve termik elektrik
Linyit termik	Soma — Manisa; Tunçbilek — Kütahya; Yatağan — Muğla	Batı Anadolu linyit alanları
Hidroelektrik	Keban, Karakaya, Atatürk	Fırat havzası
Hidroelektrik	Ilısu	Dicle havzası
Hidroelektrik	Deriner, Yusufeli	Çoruh havzası, Artvin
Güneş	Karapınar YEKA-1 GES — Konya	Büyük ölçekli fotovoltaik üretim
Jeotermal	Kızıldere — Denizli; Germencik — Aydın	Batı Anadolu yer altı ısısı
Petrol	Batman–Raman; Şırnak–Gabar	Petrol çıkarma sahaları, elektrik santrali değil
Doğal gaz	Sakarya Gaz Sahası; Filyos — Zonguldak	Deniz üretimi ve karada işleme tesisi
Nükleer	Akkuyu — Mersin/Gülnar	28.10.2026 itibarıyla test ve devreye alma aşaması

14. Enerji haritaları ve sayısal verilerde doğru karşılaştırma

Enerji haritalarında gösterilen işaretin neyi ifade ettiğine bakılır: maden sahası, rezerv, kurulu santral, planlanan proje, üretim miktarı veya iletim hattı farklı anlam taşır. Simgelerin aynı ilde yer alması tesislerin aynı işlevi gördüğünü göstermez. Özellikle petrol rafinerisi, doğal gaz işleme tesisi ve elektrik üretim santrali ayrı tesis türleridir. Bir tesisin yakıtını dışarıdan getirebilmesi nedeniyle enerji tüketiminin veya santral sayısının en yüksek olduğu alan, kaynağın yer altından en çok çıkarıldığı yer olmak zorunda değildir.

Kurulu güç MW; yıllık elektrik üretimi TWh; doğal gaz üretimi metreküp; petrol üretimi ise ton veya varil gibi farklı birimlerle açıklanabilir. Birimler doğrudan birbirinin yerine konulamaz. Örneğin

2026 Eylül sonu güneş kurulu güç payı, 2025 yılı güneş üretim payıyla aynı seride bir 'artış oranı' gibi hesaplanmamalıdır. Yıllık elektrik üretim yüzdeleri yalnız ilgili yılın toplam elektrik üretimi içindeki payı gösterir; bir ülkenin bütün enerji tüketiminde fosil yakıtın payıyla aynı kavram değildir.

Enerji yatırımlarının coğrafi etkisi üretimle sınırlı değildir. Barajlar su düzenini, termik tesisler yakıt taşımacılığını, rüzgâr ve güneş tesisleri arazi kullanımını, doğal gaz hatları enerji arz güvenliğini etkiler. Bu etkilerin büyüklüğü somut tesise ve döneme göre değiştiği için bütün projeler hakkında tek bir genelleme yapılmamalıdır.

> **Önemli kavram ayrımı**
>
> Kaynak, rezerv, kurulu güç, fiilî üretim ve tüketim farklı göstergelerdir. Yenilenebilir/yenilenemez sınıflaması ile yerli/ithal ayrımı aynı değildir. HES–baraj, petrol sahası–rafineri, doğal gaz işleme tesisi–elektrik santrali ve proje–işletme aşaması birbirinin yerine kullanılmamalıdır.

3.5. SANAYİ KOLLARI VE SANAYİ MERKEZLERİ

Sanayi, doğal kaynakların ve daha önce işlenmiş girdilerin üretim süreçlerinden geçirilerek yeni ürünlere dönüştürülmesidir. Türkiye'de sanayinin geliştiği yerler, yalnız ham madde kaynaklarının bulunduğu alanlardan ibaret değildir. Ulaşım bağlantıları, iş gücü, sermaye, enerji, pazar büyüklüğü ve birbiriyle ilişkili işletmelerin varlığı, sanayinin coğrafi dağılışını birlikte belirler. Bu bölümde üretim kolları ve başlıca merkezleri, kuruluş nedenleri ve bölgesel farklılıklarıyla ele alınmaktadır.

1. Sanayi kavramı, imalat ve ekonomik sektör ayrımı

İmalat sanayisi; gıda, kumaş, araç, makine, metal eşya, kimyasal ürün ve benzeri malların işlenerek üretilmesini kapsar. Bir tarlada yetiştirilen pamuğun hasadı tarımsal faaliyettir; bu pamuğun ipliğe, kumaşa ve hazır giyime dönüştürülmesi imalat sanayisidir. Madenin yer altından çıkarılması madencilik, maden cevherinin fabrikada işlenerek metal veya metal ürününe dönüştürülmesi ise üretimin niteliğine göre imalat faaliyetidir. Bu ayrım, bir ilin maden çıkarma merkezi olmasıyla metal işleme merkezi olmasının neden aynı anlama gelmediğini açıklar.

Sanayi kelimesinin kapsamı kullanılan sınıflandırmaya göre değişebilir. Coğrafya dersinde çoğu zaman sanayinin temel kolları gıda, dokuma, orman ürünleri, maden işleme, kimya, taş ve toprağa dayalı imalat, makine ve ulaşım araçları olarak incelenir. TÜİK'in sanayi üretim endeksinde ise madencilik ve taş ocakçılığı, imalat sanayisi ile elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı gibi iktisadi faaliyetler birlikte ele alınır. Bu nedenle ders kitabındaki “sanayi kolları” haritasıyla istatistiklerdeki “sanayi üretimi” göstergesi birebir aynı kapsamda olmayabilir.

İşletmeler ayrıca ürettikleri malların kullanımına göre ayrılır. Ara malları başka üretim süreçlerinde kullanılır; sac, iplik ve temel kimyasallar örnektir. Sermaye malları yeni üretim için kullanılan makine ve teçhizattır. Dayanıklı tüketim malları uzun süre kullanılan beyaz eşya veya mobilya gibi ürünleri; dayanıksız tüketim malları ise gıda ve bazı günlük tüketim ürünlerini kapsar. Sanayinin teknolojik yoğunluğu da ayrı bir sınıflandırmadır; her büyük fabrika yüksek teknoloji üretimi yapıyor demek değildir.

Sanayi faaliyetlerinde karıştırılmaması gereken kavramlar

Kavram	Temel faaliyet veya özellik	Somut örnek
Tarımsal üretim	Bitkisel veya hayvansal ham maddenin elde edilmesi	Pamuk yetiştiriciliği, süt üretimi
Madencilik	Yer altı ve yer üstü madenlerinin çıkarılması	Demir cevherinin çıkarılması
İmalat sanayisi	Ham madde veya ara malının yeni ürüne dönüştürülmesi	Kumaş, otomobil, çelik ürünleri
Ara malı	Başka bir üretimin girdisi	İplik, çelik sac, kimyasal madde
Sermaye malı	Üretimde kullanılan araç ve teçhizat	Fabrika makinesi
Dayanıklı tüketim malı	Görece uzun kullanım ömürlü nihai ürün	Buzdolabı, çamaşır makinesi
Sanayi üretim endeksi	Üretim hacmindeki değişimi ölçen istatistik	TÜİK'in aylık endeks serisi

2. Sanayi tesislerinin kuruluş yerini belirleyen etkenler

Sanayi kuruluşlarının yer seçimi çoğunlukla birden fazla koşulun ortak sonucudur. Ham maddeye yakınlık, özellikle ürünün çabuk bozulduğu veya taşınmasının maliyetli olduğu durumlarda önem kazanır. Şeker pancarı fabrikasının pancar yetiştirilen alanlara, çay işleme tesislerinin Doğu Karadeniz'deki çay bahçelerine yakın kurulması buna örnektir. Bununla birlikte günümüzde soğuk zincir, lojistik ve ithal ham madde tedariki, bazı imalat kollarının ham madde sahasından uzakta gelişmesine de olanak sağlar.

Enerji ihtiyacı yüksek olan metalürji ve benzeri ağır sanayi faaliyetleri için güvenilir enerji ve uygun altyapı önemlidir. Sermaye ise makine, fabrika, arsa, araştırma ve işletme giderlerinin karşılanmasını sağlar. İş gücünün sayısı kadar nitelikli teknik personel bulunması da gereklidir. Üniversiteler, meslekî eğitim kurumları ve araştırma merkezleri özellikle teknoloji yoğun faaliyetleri destekler.

Ulaşım ve pazar, Türkiye'deki belirgin sanayi kuşaklarının oluşmasını açıklar. Limanların, demir yollarının, otoyolların ve büyük tüketici pazarlarının yakınında çok farklı sanayi kolları bir arada gelişebilir. İstanbul–Kocaeli–Bursa çevresi yalnız geniş nüfusa sahip olduğu için değil, güçlü lojistik ve tedarik ağlarını birleştirdiği için de önemlidir. Sanayi tesisinin ilk kuruluş nedeni ile bugün ayakta kalmasını sağlayan nedenler zamanla değişebilir.

Sanayi kuruluş yerini etkileyen koşullar

Etken	Sanayi için işlevi	Türkiye'den açıklayıcı ilişki
Ham madde	Girdinin sürekliliği ve taşıma maliyeti	Rize çevresinde çay işleme

Etken	Sanayi için işlevi	Türkiye'den açıklayıcı ilişki
Enerji	Sürekli ve yeterli üretim gücü	Metalürji ve yoğun enerji kullanan tesisler
Pazar	Ürünün alıcıya ulaştırılması	İstanbul çevresinde çeşitli tüketim malları
Ulaşım ve liman	Girdi ve ürünün taşınması	Kocaeli–İzmir–Mersin liman bağlantıları
Sermaye	Kuruluş ve teknoloji yatırımının finansmanı	Büyük sanayi havzaları
İş gücü ve eğitim	İşletme, bakım, tasarım ve araştırma	Ankara, Bursa, Eskişehir gibi çok işlevli merkezler
Yan sanayi ve kümelenme	Tedarikçi, uzmanlaşma ve bilgi paylaşımı	Marmara otomotiv ve makine kuşağı

3. Türkiye'de sanayileşmenin gelişimi ve mekânsal sonuçları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayi altyapısının genişletilmesi, ithal edilen temel tüketim ve ara mallarının ülkede üretilebilmesi bakımından önem taşıdı. 1923 İzmir İktisat Kongresi ekonomik hedeflerin tartışıldığı başlıca dönüm noktalarından biridir. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu özel girişimi teşvik etmeye yönelik adımlar arasında yer alır. 1930'lu yıllarda devlet öncülüğünde kurulan demir-çelik, dokuma ve şeker gibi üretim tesisleri sanayi altyapısının farklı bölgelerde gelişmesine katkı sağladı. Kuruluşların döneme göre mülkiyeti ve işletme statüsü değişmiş olabileceğinden tarihî tesis bilgisi güncel kamu mülkiyeti anlamına gelmez.

1950 sonrasında kentlere göç, ulaşım ağlarının gelişmesi, iç pazarın büyümesi ve özel yatırımlar sanayinin yerleşim örüntüsünü değiştirdi. 1960'lı yıllarda planlı kalkınma uygulamaları ve organize sanayi bölgelerinin gelişimi, fabrikaların belirli altyapı alanlarında toplanmasını kolaylaştırdı. 1980 sonrasında dışa açılma ve ihracata yönelik üretim, limanlara erişimi bulunan sanayi merkezlerinin önemini artırdı. Daha sonraki dönemlerde otomotiv yan sanayisi, elektronik, savunma, yazılım bağlantılı üretim ve farklı teknoloji yatırımları sanayinin çeşitlenmesine katkı sağladı.

Türkiye'nin sanayi gelişimi tek bir tarihte bütün kentlere eşit biçimde yayılmadı. Tarih boyunca öne çıkan İstanbul ve İzmir'e ek olarak Kocaeli, Bursa, Tekirdağ ve Sakarya gibi Marmara merkezleri; Ankara, Eskişehir, Konya, Kayseri ve Gaziantep gibi iç ve güneydeki merkezler farklı uzmanlaşmalarla güçlendi. Bir fabrikanın kuruluş tarihinden bugünkü faaliyeti veya üretim kapasitesi hakkında doğrudan sonuç çıkarılmamalıdır.

4. Türkiye'nin başlıca sanayi kuşakları ve bölgesel dağılış

Marmara Bölgesi, yoğun nüfus, ulaşım ağları, büyük limanlar, sermaye ve çok sayıda birbirine bağlı işletmenin etkisiyle sanayinin en çok çeşitlendiği alanlardan biridir. İstanbul çok sayıda üretim, yönetim, ticaret ve tasarım faaliyetinin merkezidir. Kocaeli kimya, rafineri bağlantılı faaliyetler, metal ve otomotiv; Bursa otomotiv, tekstil ve makine; Sakarya otomotiv ve yan sanayi; Tekirdağ tekstil, kimya ve diğer imalat alanlarıyla tanınır. Bu kentlerde yalnız belirtilen kolların bulunduğu düşünülmemelidir.

Ege Bölgesi'nde İzmir ve Manisa çevresi liman, sanayi altyapısı ve geniş pazar ilişkileri sayesinde önemlidir. İzmir'de petro-kimya ve rafineri bağlantılı sanayi, gıda ve makine üretimi; Manisa'da elektrikli ev eşyaları, elektronik ve diğer imalat alanları; Denizli'de tekstil ve havlu; Uşak'ta tekstil, geri dönüşüm ve deri ilişkili işletmeler; Kütahya'da seramik öne çıkar. Aydın ve çevresindeki gıda sanayisi, tarımsal üretimle bağlantılıdır.

Akdeniz kıyısında Adana ve Mersin, tarımsal ürünlerin işlenmesi, kimya, lojistik ve liman bağlantıları sayesinde çeşitlenmiştir. Hatay'ın İskenderun çevresi demir-çelik üretimi ve limanla ilişkili ağır sanayi bakımından bilinir; Kahramanmaraş tekstil ve iplik, Osmaniye ise demir-çelik ve başka imalat yatırımlarıyla dikkat çeker. İç Anadolu'da Ankara; makine, savunma ve yüksek katma değerli üretim; Konya makine, döküm, otomotiv yan sanayi ve gıda; Kayseri mobilya, tekstil ve metal eşya; Eskişehir makine, seramik, raylı sistem ve havacılık sanayisiyle öne çıkar.

Karadeniz'in batısında Karabük ve Zonguldak Ereğli demir-çelikle; Samsun ise liman, gıda ve metal işleme gibi farklı kollarla ilişkilidir. Doğu Anadolu'da Erzurum, Elazığ, Malatya ve çevresinde gıda, çeşitli metal işleri ve yerel ham maddelerin işlenmesine dayalı tesisler vardır. Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, özellikle tekstil, makine halısı, gıda, plastik ve ambalaj gibi çeşitli imalat alanlarıyla güçlü bir merkezdir; Şanlıurfa ve Diyarbakır çevresinde de gıda ve farklı imalat yatırımları gelişmektedir. Coğrafi bölge sınırları, sanayi teşviklerinin veya organize sanayi bölgelerinin idari sınırlarıyla aynı değildir.

Türkiye'nin başlıca sanayi merkezleri ve ayırt edici kolları

Alan / merkez	Belirgin imalat faaliyetleri	Gelişmeyi destekleyen etken
İstanbul–Kocaeli–Tekirdağ	Kimya, tekstil, otomotiv yan sanayi, makine	Pazar, liman, sermaye ve tedarik ağı
Bursa–Sakarya	Otomotiv, tekstil, makine, metal eşya	Uzmanlaşma ve yan sanayi
İzmir–Manisa	Kimya, makine, gıda, elektrikli eşya	Liman, pazar, iş gücü
Denizli–Uşak–Kütahya	Tekstil, deriyle ilişkili işler, seramik	Uzmanlaşma ve yerel üretim birikimi
Ankara–Eskişehir–Konya	Savunma, makine, raylı sistem, otomotiv yan sanayi	Eğitim, ulaşım, teknik iş gücü
Kayseri	Mobilya, tekstil, metal eşya, gıda	İç Anadolu ticaret ve üretim bağlantıları
Adana–Mersin	Gıda, kimya, metal ve limana bağlı imalat	Çukurova tarımı ve liman
İskenderun–Osmaniye	Demir-çelik, metal ve bağlantılı sanayi	Liman ve ağır sanayi altyapısı
Karabük–Ereğli	Demir-çelik ve metal üretimi	Tarihî sanayi yatırımları ve ulaştırma
Gaziantep	Tekstil, makine halısı, gıda, plastik	İmalat kümelenmesi ve ticaret

5. Gıda sanayisi: tarımsal ürünün işlendiği merkezler

Gıda sanayisi, Türkiye'de tarım ve hayvancılıkla doğrudan ilişkili geniş bir üretim koludur. Tahıllar un, makarna ve bisküviye; süt peynir ve süt ürünlerine; meyveler meyve suyu ve konservelere; yağlı tohumlar bitkisel yağa dönüştürülür. Ham maddenin çabuk bozulması veya taşınmasının pahalı olması durumunda fabrika kaynağa yaklaşır. Buna karşılık ambalajlı, saklanabilir veya çok sayıda tüketiciye dağıtılan ürünler için pazara ve lojistik merkezlerine yakınlık öne çıkabilir.

Şeker pancarı işleyen fabrikalar, pancar tarımına uygun İç Anadolu, İç Batı Anadolu ve diğer üretim havzalarıyla ilişkilidir. Şeker pancarının yetiştirildiği her yerde bir şeker fabrikası bulunduğu gibi genelleme yapılamaz. Çay sanayisi, çay bitkisinin yetiştiği Rize ve çevresindeki Doğu Karadeniz kuşağında toplanır. Zeytinyağı üretimi Ege ve Güney Marmara'daki zeytinliklerle; ayçiçeği yağı üretimi Trakya ve diğer ayçiçeği yetiştirme alanlarıyla ilişkilidir. Akdeniz ve Ege kıyıları ile büyük kentlerin çevresinde meyve-sebze işleme sanayisi gelişmiştir.

Hayvansal ürünleri işleyen et ve süt sanayisi, hayvancılık yapılan yörelerde ve büyük tüketim merkezlerinde bulunur. Konya, Balıkesir, Bursa, İzmir ve başka birçok ilde süt ürünleri işletmeleri gelişebilmiştir; bu dağılış yalnız doğal çevreye değil soğuk zincir, pazar ve üretim örgütlenmesine de bağlıdır. Gıda üretimi ile tarımsal ürünün yetiştirildiği yer eşleştirmesinde tek bir ile kesin ve değişmez birincilik atfetmek yerine üretim kuşakları ve nedenleri değerlendirilmelidir.

Tarımsal ham madde ile gıda sanayisi arasındaki ilişki

Sanayi kolu	Başlıca ham madde	Belirgin yöre ilişkisi
Çay işleme	Yaş çay yaprağı	Rize ve Doğu Karadeniz kıyıları
Şeker	Şeker pancarı	İç bölgelerde pancar tarımı havzaları
Zeytinyağı	Zeytin	Ege kıyıları, Güney Marmara
Bitkisel yağ	Ayçiçeği, mısır, diğer yağlı tohumlar	Trakya; Adana ve başka üretim/işleme merkezleri
Un ve unlu gıda	Buğday ve diğer tahıllar	İç Anadolu ve ülke genelinde büyük pazarlar
Konserve ve meyve suyu	Meyve ve sebze	Ege, Akdeniz, büyük kent çevreleri
Et ve süt işleme	Hayvansal ürünler	Hayvancılık kuşakları ve tüketim merkezleri

6. Dokuma, hazır giyim, halı ve deri sanayisi

Tekstil üretimi, pamuk, yün veya sentetik liflerden iplik ve kumaş elde edilmesiyle başlayıp farklı üretim basamaklarını kapsar. Hazır giyim sanayisi ise kumaş ve diğer malzemeleri giysiye dönüştürür. Aynı kentte iplik, dokuma, boya, terbiye ve konfeksiyon işletmeleri bulunabilir; ancak tekstil ile hazır giyim tek ve aynı üretim aşaması değildir.

Türkiye'de pamuk tarımının yaygın olduğu Çukurova, Ege ve Güneydoğu Anadolu kuşakları, tekstil sanayisinin bazı kollarına ham madde sağlamıştır. Adana ve İzmir tekstil üretimiyle tarihsel ilişkiye sahiptir. Bursa tekstil ve otomotivin bir arada geliştiği merkezlerden biridir. Denizli, dokuma ve ev

tekstili; Kahramanmaraş, iplik ve tekstil; Gaziantep, makine halısı, iplik ve başka dokuma ürünleri; İstanbul ise geniş giyim, ticaret, tasarım ve dağıtım ağıyla tanınır. Tekstilin gelişmesi yalnız o ilde pamuk yetiştirilmesine bağlı değildir; ithal lifler, sentetik girdiler, iş gücü ve pazar önemli olabilir.

El dokuması halı ve kilim merkezleriyle fabrikalarda üretilen makine halısı merkezlerinin ayrılması gerekir. Isparta, Uşak, Kayseri-Bünyan ve Manisa'nın bazı ilçeleri geleneksel halıcılık örnekleri arasında sayılır; Gaziantep ise makine halısı imalatıyla bilinir. Deri ve deri ürünleri sanayisi İstanbul, İzmir, Bursa, Uşak ve bazı Marmara merkezlerinde gelişmiştir. Bu örnekler tarihî ve coğrafi uzmanlaşmayı gösterir; tesislerin yıl içindeki sayısı veya etkinliği için ayrıca güncel sanayi sicili verisi gerekir.

7. Orman ürünleri, kâğıt ve mobilya sanayisi

Kereste, yonga levha, lif levha, kontrplak ve diğer odun ürünleri imalatı, orman ürünleri sanayisinin başlıca kollarındandır. Kereste işletmeleri için orman kaynakları ve taşımacılık önem taşır. Batı Karadeniz'in ormanlık sahaları tarihsel olarak kereste üretiminde öne çıkmıştır. Odun ve odun dışı ham maddelerin işlenmesi sırasında sürdürülebilir tedarik ve çevre kurallarının gözetilmesi gerekir.

Mobilya sanayisi yalnız ormanların bulunduğu alanlarda gelişmez. Kayseri, Bursa-İnegöl, İstanbul ve Ankara gibi yerlerde mobilya üretiminin gelişmesinde marangozluk ve imalat geleneği, tasarım, yan sanayi, pazar ve ulaşım koşulları etkili olmuştur. Bu nedenle yoğun orman alanı ile büyük mobilya merkezi kavramları birbirine eşit değildir.

Kâğıt ve ambalaj sanayisinde odun lifinin yanında geri kazanılmış kâğıt ve farklı bitkisel liflerden de yararlanılabilir. İzmit ve Batı Karadeniz çevresi Türkiye sanayi tarihinde kâğıt üretimiyle ilişkilidir; MEB'in eski haritalarında gösterilen her kâğıt fabrikasının 2026'da aynı adla ve aynı durumda çalıştığı sonucuna varılamaz. Güncel tesis işletme durumu, üretim kapasitesi veya mülkiyet bilgileri kurum kayıtlarıyla ayrıca doğrulanmalıdır.

8. Demir-çelik, demir dışı metaller ve metalürji

Metalürji, metal içeren girdilerin işlenmesi ve arıtılarak ya da alaşımlandırılarak kullanılabilir metal ürünleri üretilmesiyle ilgilidir. Demir-çelik sanayisi otomotiv, makine, inşaat ve altyapı sanayilerine ara malı sağlar. Demir cevheri, kömür ve enerji bağlantıları önemli olmakla birlikte demir-çelik işletmelerinin tamamı mutlaka demir yatağının yanında kurulmaz. İthal cevher ve hurda metalin deniz yoluyla temini, kıyı tesislerinin kurulmasını destekleyebilir.

Karabük, Türkiye'deki demir-çelik sanayileşmesinin önemli tarihî merkezidir. Zonguldak ilindeki Karadeniz Ereğli, demir-çelik tesisleriyle; Hatay'ın İskenderun çevresi ise liman bağlantılı demir-çelik üretimiyle tanınır. Karabük'ün yeri ve Karadeniz Ereğli'nin bağlı olduğu il karıştırılmamalıdır. Kömür, cevher ve metal işleme arasındaki coğrafi ilişki zaman içinde farklılaşmıştır.

Bakır, alüminyum, krom ve diğer metallerin işlenmesi ayrı üretim kollarıdır. Elazığ-Maden, Artvin-Murgul ve Kastamonu-Küre bakır kaynaklarıyla; Samsun ise bakırın işlenmesiyle ilişkilendirilen örnekler arasındadır. Konya-Seydişehir, boksitten alüminyum üretimi ve işleme sanayisi bakımından önemlidir. Madenin bulunduğu saha ile rafinasyon veya metal ürününün üretildiği tesis ayrı yerler olabilir. Önceki madenler konusundaki çıkarma sahası haritası, imalat işletmelerinin haritası yerine kullanılmamalıdır.

Metal sanayisi ve temel merkezler

Alan	Öne çıkan faaliyet	Coğrafi ayrım
Karabük	Demir-çelik	Türkiye sanayileşmesinin tarihî merkezi
Karadeniz Ereğli (Zonguldak)	Demir-çelik	Karabük iliyle karıştırılmamalı
İskenderun (Hatay)	Demir-çelik	Liman ve ağır sanayi bağlantısı
Samsun	Bakır işleme tarihî/kurumsal ilişkisi	Maden çıkarma alanıyla aynı olmak zorunda değil
Seydişehir (Konya)	Alüminyum üretimi ve işlenmesi	Boksit ile metal üretimi ayrımı
Murgul (Artvin), Küre (Kastamonu), Maden (Elazığ)	Bakır madenciliğiyle ilişkili yöreler	Çıkarma sahaları tesis listesi değildir

9. Kimya, petrokimya, petrol rafinerileri ve ilaç sanayisi

Kimya sanayisi gübre, boya, deterjan, plastik, sentetik elyaf, ilaç ve çok sayıda ara malını kapsayan geniş bir imalat alanıdır. Petrokimya, petrol ve doğal gaz türevi girdilerden kimyasal madde ve polimer üretimine odaklanan bölümdür. Petrol rafinerisi ise ham petrolün benzin, motorin, jet yakıtı ve başka rafineri ürünlerine ayrıldığı, işlendiği sanayi tesisidir. Rafineri ile petrokimya tesisi ilişkili olabilse de aynı kavram değildir; aynı biçimde bir kentte rafineri bulunması o kentte petrol çıkarıldığı anlamına gelmez.

Kocaeli-İzmit ve İzmir-Aliağa, rafineri ve kimya sanayisi ile bağlantılı önemli merkezlerdir. Kırıkkale ve Batman da Türkiye'nin bilinen rafineri merkezleri arasındadır. Aliağa'da petrokimya tesislerinin gelişmesi, rafineri ve liman bağlantısıyla birlikte ele alınabilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki petrol çıkarma alanlarıyla kıyıdaki petrol işleme tesislerinin birbirinden farklı coğrafi konumda olması bu ilişkinin belirgin örneğidir.

İlaç, boya, plastik, lastik ve deterjan gibi kimya kolları geniş tüketim pazarına, nitelikli iş gücüne ve başka sanayi dallarına yakın alanlarda gelişebilir. İstanbul–Kocaeli çevresi ile İzmir, önemli kimya ve yan sanayi ilişkilerine sahiptir. Kimya üretiminin bölgesel faydaları yanında atık su, tehlikeli maddelerin depolanması ve emisyon kontrolü gibi çevresel sorumlulukları da vardır.

10. Taş ve toprağa dayalı sanayi: çimento, cam ve seramik

Çimento; kalker ve kil gibi mineral girdilerden yüksek sıcaklıkta işlenerek elde edilen yapı malzemesidir. Ham maddenin hacimli ve taşınmasının maliyetli olması, çimento tesislerinin yer seçiminde kaynak yakınlığını etkiler. Buna karşılık nihai çimento ürününün tüketim alanlarına erişimi ve ulaştırma maliyeti de önemlidir. Türkiye'de çimento sanayisi tek bir merkezde toplanmaz; farklı bölgelerde geniş dağılım gösterir.

Cam üretiminde silisli kum gibi girdiler kullanılır. Türkiye'nin cam sanayisi tarihsel olarak İstanbul çevresinde gelişmiş; Trakya ve farklı sanayi merkezlerinde çeşitlenmiştir. Seramik ve porselen üretimi için kil, kaolin, feldspat ve kuvars gibi girdilerden yararlanılır. Kütahya, Bilecik-Bozüyük ve

Söğüt ile Çanakkale-Çan, Türkiye'nin bilinen seramik üretim merkezleridir. Eskişehir de seramik ve başka taş-toprak ürünleriyle ilişkilidir.

Taş ve toprağa dayalı sanayide ham madde, enerji ve pazar birlikte belirleyicidir. Bir ilin mermer yatağına sahip olması, orada büyük seramik tesisleri bulunduğu anlamına gelmez; mermer kesme ve işleme ile seramik üretimi farklı faaliyetlerdir. Çimento, seramik ve cam üretimi de aynı sanayi kolu üst başlığında yer alsa bile kullandıkları girdiler ve üretim süreçleri aynı değildir.

Taş ve toprağa dayalı sanayide malzeme ve merkez ilişkisi

Üretim	Başlıca girdiler	Belirgin merkez veya dağılış
Çimento	Kalker, kil ve diğer mineral katkılar	Ülke genelinde yaygın tesisler
Seramik–porselen	Kil, kaolin, feldspat, kuvars	Kütahya, Bilecik-Bozüyük/Söğüt, Çanakkale-Çan
Cam	Silisli kum ve diğer mineral girdiler	İstanbul kökenli üretim; Trakya ve farklı iller
Mermer işleme	Doğal taş blokları	Yatak, işleme tesisi ve pazarın ayrı konumlarda olabilmesi
Tuğla–kiremit	Kil içerikli topraklar	Farklı bölgelerde yapı talebine bağlı imalat

11. Makine, otomotiv, beyaz eşya, gemi ve raylı sistem sanayisi

Makine sanayisi tarım makineleri, üretim tezgâhları, motor ve çeşitli mekanik sistemleri içerir. Bu sektörün kuruluşunda teknik iş gücü, yan sanayi, metal ve elektronik parça tedariki önemlidir. Konya tarım makineleri, döküm ve yan sanayi; Ankara makine ve savunma; Eskişehir çeşitli makine ve raylı sistem üretimi bakımından belirgin örneklerdir. İstanbul, Bursa ve Kocaeli gibi geniş sanayi kuşaklarında ise makine işletmeleri çok sayıda başka imalat koluna hizmet eder.

Otomotiv sanayisi yalnız otomobil montajından ibaret değildir; motorlu taşıt, ticari araç, parça, kalıp, lastik ve çeşitli elektronik donanım üretimiyle bağlantılıdır. Bursa, Kocaeli ve Sakarya ana otomotiv üretimi ve tedarik ağlarının önde gelen merkezlerindendir. Ankara'da otobüs ve başka taşıt üretimi; Eskişehir ve Konya'da farklı araç parça ve makine işletmeleri bulunabilir. Bir ilde marka yönetim merkezi veya araştırma birimi bulunması, araç üretim fabrikasının mutlaka aynı ilde yer aldığı anlamına gelmez.

Beyaz eşya ve elektrikli makineler İstanbul ve Marmara kuşağıyla birlikte Manisa, Eskişehir ve başka üretim merkezlerinde gelişmiştir. Gemi inşa ve bakım sanayisi İstanbul-Tuzla ve Yalova çevresindeki tersanelerle; raylı sistem üretim ve bakım faaliyetleri Eskişehir, Sakarya ve Sivas gibi merkezlerle ilişkilidir. Tersanenin varlığı liman yük trafiğinin, raylı sistem fabrikasının varlığı da şehir içi raylı sistem ağının büyüklüğünün doğrudan göstergesi değildir. Bu alanların her biri farklı teknik imalat ve hizmet halkalarını birleştirir.

Makine ve ulaşım araçları sanayisinde başlıca merkezler

Sanayi dalı	Coğrafi merkezler	Belirgin ilişki
Otomotiv ve yan sanayi	Bursa, Kocaeli, Sakarya	Ana üretim ve tedarik ağı
Ticari taşıt ve makine	Ankara ve diğer merkezler	Taşıt, makine ve savunma bağlantısı
Tarım makinesi ve döküm	Konya	İç Anadolu üretim kümelenmesi
Raylı sistem üretimi	Eskişehir, Sakarya, Sivas	Üretim ve bakımın farklı işlevleri
Beyaz eşya / elektrikli donanım	Manisa, İstanbul çevresi, Eskişehir	Çok bileşenli imalat
Gemi inşa ve bakım	İstanbul-Tuzla, Yalova	Tersane, deniz ulaşımı ve teknik bakım

12. Savunma, havacılık, elektronik ve teknoloji yoğun üretim

Savunma ve havacılık sanayisi; araç, motor, haberleşme, radar, yazılım, elektronik bileşen, bakım ve test faaliyetlerini bir arada barındırabilir. Ankara, bu alanlardaki kurum, araştırma, tasarım ve üretim tesislerinin önemli merkezlerinden biridir. Eskişehir havacılık bakım ve bazı üretim faaliyetleriyle; İstanbul ve Kocaeli çevresi de elektronik, mühendislik ve farklı sanayi ağlarıyla ilişkilidir. Bu ilişki, her savunma ürününün tek şehirde tamamen üretildiğini göstermez.

Elektronik ve teknoloji yoğun üretimde araştırma-geliştirme (Ar-Ge), tasarım, test, parça tedariki ve seri imalat farklı yerlerde yapılabilir. Teknoloji geliştirme bölgeleri, üniversite-sanayi iş birliği ve girişimcilik faaliyetleriyle bağlantılı özel üretim ve araştırma ortamlarıdır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının HIT-30 programında yarı iletkenler, mobilite, yeşil enerji teknolojileri, gelişmiş imalat ve benzeri alanlar öncelikli yatırım başlıkları arasında sayılmaktadır. Bunların yatırım önceliği olarak açıklanmış olması, her başlıkta tamamlanmış seri üretim tesisinin bulunduğu anlamına gelmez.

Bir bölgenin teknolojik gelişmesini yalnız bina sayısıyla veya ilan edilen yatırımla ölçmek doğru değildir. Ar-Ge merkezi, geliştirme projesi, prototip, üretim hattı ve pazara sunulan nihai ürün birbirinden farklı aşamalardır. Sanayi coğrafyasında bu faaliyetlerin hangi şehirde ve hangi düzeyde gerçekleştiği, tarihli kurumsal kayıtlardan anlaşılır.

13. Organize sanayi bölgeleri, endüstri bölgeleri ve sanayi siteleri

Organize sanayi bölgesi (OSB), sanayinin planlı alanlarda yerleşebilmesi için yol, enerji, su, arıtma ve benzeri altyapıların birlikte düzenlendiği üretim alanıdır. 4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanunu, bu alanların kuruluş ve işleyişine ilişkin temel çerçeveyi oluşturur. OSB'nin amacı yalnız fabrika sayısını artırmak değil; uygun yer seçimi, ortak hizmetler ve kaynakların verimli kullanımını da desteklemektir. Bir il sınırlarında birden fazla OSB bulunabilir; OSB sınırı coğrafi bölge sınırı değildir.

Endüstri bölgeleri ise 4737 sayılı Kanun çerçevesinde büyük ölçekli ve entegre yatırımların uygun koşullarda geliştirilmesini hedefleyen farklı bir hukuki araçtır. Sanayi siteleri çoğunlukla küçük imalatçı ve atölyelerin bir araya gelebildiği alanlardır. Teknoloji geliştirme bölgeleri Ar-Ge ve yenilik faaliyetleriyle bağlantılı ayrı bir statüdedir. Her OSB bir endüstri bölgesi, her sanayi sitesi bir teknoloji geliştirme bölgesi değildir.

OSB sayısı yeni kuruluşlarla değişir. OSBÜK'ün 29 Haziran 2026 tarihli açıklamasında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığına bağlı 373 OSB ve Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı 46 tarıma dayalı ihtisas OSB ile toplam 419 OSB bilgisi verilmiştir. Bu sayı ilgili tarihin resmî/kurumsal duyurusudur; 28 Ekim 2026 için ayrıca doğrulanmış gün sonu toplamı olarak sunulmamaktadır. Aynı şekilde kuruluş izni veya tüzel kişilik kazanılması, bütün parsellerin hemen üretime geçtiği anlamına gelmez.

Planlı sanayi alanlarının amaçlarına göre ayrılması

Alan türü	Temel amaç	Diğerlerinden farkı
Organize Sanayi Bölgesi (OSB)	Planlı altyapı ve üretim alanı sağlamak	4562 sayılı Kanun çerçevesi
Tarıma Dayalı İhtisas OSB	Tarımsal üretim/işleme faaliyetleri için ihtisas alanı	Tarım alanıyla ilişkili özel OSB türü
Endüstri Bölgesi	Büyük ölçekli ve entegre yatırımlara uygun alan	4737 sayılı Kanun çerçevesi
Sanayi sitesi	Küçük işletme ve atölyeleri bir arada toplamak	OSB statüsüyle aynı değildir
Teknoloji Geliştirme Bölgesi	Ar-Ge, teknoloji ve yenilik faaliyetleri	Fabrika üretim alanıyla özdeş değildir

14. Sanayinin ekonomik önemi, çevresel etkileri ve istatistik yorumlama

Sanayi, istihdam, ihracat, kentleşme, ulaşım, enerji tüketimi ve araştırma-geliştirme açısından önemli bir ekonomik faaliyet alanıdır. Bir üretim merkezi çevresinde lojistik, bakım, paketleme, ticaret ve başka hizmetler gelişebilir. Aynı zamanda sanayinin yalnız birkaç merkezde yoğunlaşması, bölgeler arasında gelir ve hizmet erişimi farklılıklarını artırabilir. Üretim faaliyetleri istihdam sağlarken hava, su ve toprak üzerindeki etkilerinin yönetilmesini de gerekli kılar. Arıtma, temiz üretim, enerji verimliliği, atık azaltımı ve iş güvenliği bu yüzden sanayi planlamasının önemli parçalarıdır.

Sanayi göstergeleri birbirine karıştırılmamalıdır. Üretim endeksi, fiziksel üretim hacmindeki zaman içi değişimi izler; fabrika sayısı veya sanayi istihdamı ile aynı gösterge değildir. Ciro endeksi parasal satış faaliyetleriyle ilgilidir; fiyat değişimleri ciroyu etkileyebilir. İhracat tutarı ise dış pazara yapılan satışların değeridir. Bir sektörün ihracatının yüksek olması, aynı sektörün işletme sayısının veya üretim hacminin kesinlikle en büyük olduğu anlamına gelmez.

TÜİK'in 9 Ekim 2026'da yayımladığı Ağustos 2026 Sanayi Üretim Endeksi bültenine göre toplam sanayi üretimi takvim etkisinden arındırılmış seride önceki yılın aynı ayına göre %1,9 azalmıştır. Aynı yıllık karşılaştırmada madencilik ve taş ocakçılığı %1,7 artmış, imalat %2,5 azalmış; elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı %1,3 artmıştır. Bu oranlar belirli bir ayın önceki yılın aynı ayına göre değişimini gösterir; Türkiye'nin sanayi üretiminin 2026 yılının tümünde %1,9 azaldığı veya sanayi tesislerinin %1,9'unun kapandığı anlamına gelmez.

Bir sanayi haritası yorumlanırken gösterilen işaretlerin tesisi mi, üretim yoğunluğunu mu, organize sanayi bölgesini mi, yoksa tarihsel uzmanlaşmayı mı temsil ettiği incelenmelidir. Şeker fabrikalarının pancar yetiştirilen sahalara, otomotiv yan sanayisinin ana fabrikalara, kimya ve rafineri tesislerinin liman ve ulaştırma bağlantılarına yakınlığı farklı yer seçimi mekanizmalarıdır.

Bu mekanizmaları tek bir “ham maddeye yakınlık” açıklamasına indirgemek Türkiye'deki sanayi çeşitliliğini yanlış yorumlamaya yol açar.

> **Önemli ayrım**
>
> Sanayi merkezinin belirlenmesinde ham madde, pazar, ulaşım ve yan sanayi birlikte etkili olabilir. Sanayi üretim endeksi tesis sayısını göstermez; OSB kuruluşu tüm fabrikaların faaliyete geçtiği anlamına gelmez. Maden çıkarma sahası, rafineri, metalürji ve otomotiv montajı birbirinden farklı üretim işlevleridir.

3.6. ULAŞIM AĞLARI, LİMANLAR, BOĞAZLAR VE TİCARET

Türkiye'de ulaşım ağları, üretim alanlarını tüketim merkezlerine, yerleşmeleri kamu hizmetlerine ve ülkeyi dış pazarlara bağlar. Bir tarım ürününün hasat yerinden fabrikaya, daha sonra limana ve yurt dışındaki alıcıya ulaşması çoğunlukla farklı ulaşım türlerinin birlikte kullanılmasını gerektirir. Bu nedenle ulaşım coğrafyası yalnız yolların nereden geçtiğini değil; yer şekillerini, nüfus ve sanayinin dağılışını, limanların gerisindeki ekonomik alanları ve ticaret koridorlarını da inceler. Türkiye'nin Avrupa ve Asya arasında yer alması, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan Türk Boğazları'na sahip olması ve geniş kara bağlantıları, bu konuların birlikte değerlendirilmesini gerektirir.

1. Ulaşımın türleri, ağ ve koridor kavramları

Ulaşım, yolcu ve yüklerin yer değiştirmesini sağlayan faaliyetlerin bütünüdür. Kara yolu, demir yolu, deniz yolu, hava yolu ve boru hatları başlıca ulaşım sistemleridir. Haberleşme ve sayısal veri iletimi ekonomik bağlantıları güçlendirse de yolcu ve fiziksel yük taşıyan ulaşım türleriyle aynı kategoride değildir. Her taşıma türünün uygun olduğu mesafe, taşıyabileceği yükün niteliği ve maliyeti farklıdır.

Kara yolu, esnek güzergâh seçimi ve kapıdan kapıya dağıtım imkânıyla öne çıkar. Demir yolu, uygun hat ve terminal altyapısı bulunduğunda büyük hacimli yüklerin düzenli taşınmasını sağlar. Deniz yolu, denizaşırı veya kıyılar arası büyük miktardaki yüklerde önemli kapasite sunar. Hava yolu özellikle zaman duyarlı yolcu taşımacılığı ve belirli yüksek değerli yüklerde avantajlıdır. Boru hatları ise petrol ve doğal gaz gibi belirli ürünleri sürekli taşımaya uygundur; genel kargo ve yolcu taşımacılığına hizmet etmez.

Ulaşım ağı, birbirine bağlanan yollar, istasyonlar ve terminallerin tümüdür. Ulaşım koridoru ise belirli bölgeler arasında yoğunlaşmış taşımacılık bağlantısını anlatır. Bir koridor yalnız bir otoyoldan ibaret olmayabilir; demir yolu, liman ve lojistik merkezler aynı ekonomik güzergâha hizmet edebilir. Bir ulaşım türünden diğerine aktarma yapılması çok modlu taşımacılığı; yükün uygun bir taşıma birimi içinde aktarmalı biçimde ilerletilmesi ise kombine taşımacılığın yaygın uygulamalarını oluşturur. Kavramların ayrıntılı hukuki tanımları değişebilse de coğrafi açıdan temel ilke, farklı sistemlerin birbirini tamamlamasıdır.

Başlıca ulaşım türlerinin karşılaştırılması

Ulaşım türü	Belirgin üstünlük	Temel sınırlama ve uygun kullanım
Kara yolu	Esnek güzergâh, kapıdan kapıya erişim	Trafik, yakıt maliyeti ve yol güvenliği; kısa-orta mesafe ve dağıtım
Demir yolu	Yüksek hacimli ve düzenli kara taşımacılığı	Hat, istasyon ve terminal gerekliliği; toplu yolcu ve yük
Deniz yolu	Büyük miktardaki yüklerde yüksek kapasite	Liman ve deniz bağlantısı gerekliliği; uzun mesafe yük
Hava yolu	Uzak mesafede yüksek hız	Birim taşıma maliyeti ve havaalanı gerekliliği; yolcu, zaman duyarlı yük
Boru hattı	Belirli akışkanların sürekli taşınması	Taşınan ürün türünün sınırlı olması; petrol ve doğal gaz

2. Türkiye'de ulaşımı etkileyen doğal ve beşerî koşullar

Türkiye'de kısa mesafelerde bile yer şekilleri önemli ölçüde değişebilir. Karadeniz kıyısına paralel uzanan dağlar, kıyı ile iç kesimler arasındaki kara yolu ve demir yolu güzergâhlarının seçimini zorlaştırır. Toroslar Akdeniz kıyılarıyla İç Anadolu arasındaki bağlantıda benzer bir yükselti eşiği oluşturur. Buna karşılık Ege Bölgesi'nde doğu-batı yönündeki vadiler, ulaşım yollarının kıyıdan içeriye ilerlemesini kolaylaştıran doğal koridorlar sağlar. Tünel, köprü ve viyadük yatırımları doğal engellerin etkisini azaltabilir; fakat yapım, bakım ve güvenlik maliyetlerini ortadan kaldırmaz.

İklim de ulaşımı etkiler. Yüksek kesimlerde kar, buzlanma ve çığ; eğimli ve yağışlı sahalarda heyelan ve taşkın; denizlerde fırtına ve akıntılar ulaşımı sınırlayabilir. Havaalanlarında sis ve kuvvetli rüzgâr, uçuş faaliyetlerinde geçici değişikliklere neden olabilir. Bu etkiler yalnız coğrafi konumdan değil mevsim ve günlük hava koşullarından da kaynaklanır.

Nüfus ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu İstanbul–Kocaeli–Bursa, İzmir–Manisa, Ankara–Eskişehir, Adana–Mersin ve Gaziantep çevresinde taşıma talebi yüksektir. Sanayi alanları, limanlar, organize sanayi bölgeleri, ticaret merkezleri ve büyük kentler birbirine bağlandıkça ağın ekonomik değeri artar. Bununla birlikte bir bölgede nüfusun az olması ulaşım hizmeti ihtiyacının bulunmadığı anlamına gelmez; kırsal yerleşmelerin sağlık, eğitim, güvenlik ve tedarik hizmetlerine ulaşması için de ulaşım altyapısı gereklidir.

3. Kara yolu ağı, yol sınıfları ve önemli kara koridorları

Kara yolları Türkiye'de yerleşmeler arasındaki en yaygın fiziki erişim sistemidir. Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) sorumluluğundaki ana ağ; otoyol, devlet yolu ve il yolu sınıflarından oluşur. Otoyol, erişimi kontrollü yüksek standartlı yol türüdür. Bölünmüş yol ise karşı yönlerdeki trafik akımlarının fiziki olarak ayrıldığı yol düzenini anlatır; her bölünmüş yol otoyol değildir. Devlet yolları başlıca yerleşmeleri ve ekonomik merkezleri ülke ölçeğinde bağlarken il yolları il ve ilçeler arasındaki bağlantıların önemli bölümünü sağlar. Köy yolları ile belediyelerin sorumluluğundaki şehir içi yollar, KGM'nin bu üç sınıfına dayanan toplamın dışında kalabilir.

KGM'nin 1 Ocak 2026 tarihli yol ağı verilerine göre kurum sorumluluğunda toplam 68.517 kilometre yol bulunmaktadır. Bunun 3.796 kilometresi otoyol, 30.789 kilometresi devlet yolu ve 33.932 kilometresi il yoludur. Aynı tarih itibarıyla bölünmüş yol toplamı 28.297 kilometre olarak verilir; bölünmüş yolları toplam yol uzunluğuna yeniden eklemek çift sayım oluşturur. Bu rakamların kapsamı bütün şehir içi, köy ve orman yolları değildir. MEB'in daha eski yıllara ait ders tablolarındaki yol uzunlukları ile bu tarihli KGM verileri de aynı dönemin değerleri gibi karşılaştırılmamalıdır.

Türkiye'nin batı ve kuzeybatısındaki İstanbul–Edirne, İstanbul–Kocaeli–Ankara, İstanbul–Bursa–İzmir ve Marmara çevresindeki bağlantılar nüfus ve sanayiyle ilişkilidir. Ankara'dan Konya, Aksaray, Niğde ve Adana yönüne inen koridorlar İç Anadolu ile Akdeniz'i birleştirir. Çukurova'dan Gaziantep–Şanlıurfa yönüne uzanan kara bağlantıları Güneydoğu Anadolu'nun üretim ve ticaret taşımacılığında önemlidir. Doğu Anadolu'da Erzurum–Erzincan–Sivas ve Kars–Erzurum yönündeki güzergâhlar yüksek arazi şartlarından etkilenir. Kara yolu koridorunun kentlerle eşleştirilmesi, otoyolun her noktada kesintisiz tamamlandığını veya bir güzergâhta bütün taşıma türlerinin bulunduğunu göstermez.

KGM'nin 1 Ocak 2026 tarihli yol ağı ve temel ayrımlar

Yol sınıfı / gösterge	Uzunluk	Kapsam notu
Otoyol	3.796 km	KGM sorumluluk ağı; hizmete açık YİD otoyolları dâhil
Devlet yolu	30.789 km	Ana ulusal karayolu bağlantıları
İl yolu	33.932 km	İl ve ilçe bağlantılarının önemli kesimleri
Üç sınıfın toplamı	68.517 km	Şehir içi ve köy yollarının tamamını içermez
Bölünmüş yolların toplamı	28.297 km	Yukarıdaki yolların içindeki fiziki düzen; ayrıca eklenmez

4. Boğaz geçişleri, köprüler, tüneller ve ulaşım türü ayrımı

İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı, deniz geçişi sağlarken karşı kıyılar arasında kara ve demir yolu bağlantılarına duyulan ihtiyacı da ortaya çıkarır. İstanbul'da 15 Temmuz Şehitler Köprüsü, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve Yavuz Sultan Selim Köprüsü Avrupa–Asya arasında önemli kara yolu geçişleridir. Avrasya Tüneli, İstanbul Boğazı altında motorlu kara yolu taşıtlarına hizmet eden tüp geçiştir. Marmaray ise İstanbul Boğazı'nın altından geçen demir yolu bağlantısıdır; bir kara yolu tüneli değildir.

1915 Çanakkale Köprüsü, Çanakkale Boğazı üzerinde Gelibolu–Lapseki çevresini birbirine bağlayan kara yolu köprüsüdür. 18 Mart 2022'de hizmete açılmıştır. Çanakkale Boğazı'nı geçen bir köprünün varlığı, boğazdaki gemi geçişini veya deniz ulaşımının önemini sona erdirmez; farklı ulaşım türleri farklı ihtiyaçlara hizmet eder. Osmangazi Köprüsü ise İzmit Körfezi üzerinde, İstanbul–Bursa–İzmir otoyolu güzergâhında bulunur; İstanbul veya Çanakkale Boğazı üzerinde değildir.

Dağlık kesimlerde Zigana ve Bolu tünelleri gibi geçişler, doğal engeller karşısında yapılan mühendislik çözümlerine örnektir. Tünel ve viyadükler bir güzergâhın eğimini ve erişim süresini azaltabilir; ancak coğrafi geçit, köprü, otoyol ve tünel teknik olarak ayrı yapılardır. Bir köprünün hangi boğaz ya da körfez üzerinde yer aldığını bilmek, Türkiye'nin ulaştırma haritasını doğru okumak açısından önemlidir.

Önemli köprü ve tünellerin konum ve ulaşım türü

Yapı	Coğrafi yer	Temel ulaşım işlevi
15 Temmuz Şehitler Köprüsü	İstanbul Boğazı	Kara yolu
Fatih Sultan Mehmet Köprüsü	İstanbul Boğazı	Kara yolu
Yavuz Sultan Selim Köprüsü	İstanbul Boğazı	Kara yolu; demir yolu altyapı kapasitesi ile karıştırılmamalı
Avrasya Tüneli	İstanbul Boğazı altı	Kara yolu tüp geçişi
Marmaray	İstanbul Boğazı altı	Demir yolu ve şehir içi raylı sistem bağlantısı
1915 Çanakkale Köprüsü	Çanakkale Boğazı	Kara yolu; Gelibolu–Lapseki bağlantısı
Osmangazi Köprüsü	İzmit Körfezi	Kara yolu; İstanbul–Bursa–İzmir güzergâhı

5. Demir yolu ulaşımı, ana hatlar ve yüksek hızlı trenler

Demir yolu, özellikle düzenli büyük yük akımları ve yoğun yolcu güzergâhları için önemlidir. Türkiye'de ilk demir yolu girişimleri Osmanlı döneminde İzmir–Aydın hattıyla başlamış; Cumhuriyet döneminde başkent Ankara'nın farklı bölgelere bağlanması, maden ve sanayi sahalarına ulaşım sağlanması amacıyla ağ genişletilmiştir. Demir yollarının tarihsel gelişimi yalnız ticari rekabete değil, iç bölgelerle limanların bağlantısına ve ülkenin yerleşim düzenine de etki etmiştir.

Batıda İstanbul, Ankara, Eskişehir, İzmir ve çevresinde yoğunlaşan bağlantılar; güneyde Konya–Karaman–Mersin/Adana yönündeki yük ve yolcu ilişkileri; doğuda Sivas–Erzurum–Kars güzergâhı ile güneydoğuya uzanan demir yolları temel harita ilişkileridir. Demir yolu hattının bir ilden geçmesi, o ilde yüksek hızlı tren işletildiği anlamına gelmez. Klasik demir yolu, hızlı tren ve yüksek hızlı tren hizmetleri; hat standardı ve işletme özelliklerine göre ayrılmalıdır.

Türkiye'nin ilk yüksek hızlı tren hizmeti 13 Mart 2009'da Ankara–Eskişehir hattında başlamıştır. Ankara–Konya hattı 23 Ağustos 2011'de hizmete giren ikinci YHT hattıdır. Ankara–İstanbul bağlantısı ve bu bağlantıyla ilişkili Eskişehir geçişi; Ankara–Sivas ve Konya–Karaman gibi diğer tamamlanmış hızlı tren bağlantıları, demir yolu ağının genişlemesine örnektir. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının 14 Mart 2026 tarihli açıklamasında yüksek hızlı tren hat uzunluğu 2.251 kilometre olarak verilmektedir. Bu sayı açıklamanın tanım ve tarihine aittir; tüm klasik demir yolu ağının toplamı değildir. İnşası sürdürülen hatlar da hizmete açık hatlarla aynı kapsamda gösterilmemelidir.

Demir yolu yük taşımacılığında sanayi girdileri, maden ürünleri, konteynerler ve liman bağlantıları önem taşır. Limanla demir yolu arasındaki aktarmanın gelişmesi, uzun mesafeli yükün karadan

limana taşınmasını kolaylaştırabilir. TCDD altyapısı, TCDD Taşımacılık ve ulaştırma düzenleme kurumlarının görevleri birbirinden farklıdır; bir istasyonun işletmecisiyle yolun altyapı sorumlusu her zaman aynı tüzel kişi değildir.

6. Marmaray, Bakü–Tiflis–Kars ve uluslararası demir yolu koridorları

Marmaray, İstanbul'da Avrupa ve Asya yakaları arasında demir yolu sürekliliği sağlayan altyapıdır. Şehir içi yolcu taşımacılığına ek olarak ana hat ve belirli saatlerde yük trenleri bakımından da uluslararası bir bağlantının parçasıdır. Yalnız İstanbul içi metro hattı olarak değerlendirilmesi, kıtalar arası raylı ağ üzerindeki rolünü eksik bırakır. Buna karşılık bütün kara yolu araçlarının Marmaray'dan geçebildiği yönündeki bir yorum da yanlıştır.

Bakü–Tiflis–Kars demir yolu, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden uzanan uluslararası demir yolu bağlantısıdır. 2017'de hizmete açılması, Kafkaslar üzerinden Türkiye'ye uzanan ticari güzergâhı güçlendirmiştir. Kars'tan Türkiye'nin iç ve batı demir yolu bağlantılarına yönelen yükler, uygun uluslararası taşıma düzenlemeleri ve hat koşullarıyla Avrupa'ya doğru devam edebilir. Bakü–Tiflis–Kars güzergâhı ile Marmaray, Orta Koridor denilen daha geniş Asya–Avrupa lojistik ilişkisi içinde birlikte anılır; iki proje aynı demir yolu hattı veya aynı tesis değildir.

Bir uluslararası koridorun haritada çizilmiş olması, sınır geçişlerinin her tarihte aynı koşullarda açık olduğu veya tüm yüklerin kesintisiz ve aynı sürede taşındığı anlamına gelmez. Gümrük işlemleri, aktarma terminalleri, hat kapasitesi, güvenlik koşulları ve uluslararası anlaşmalar gerçek taşıma sürelerini belirler. Transit ticaret, bir ülkenin bölgesinden üçüncü ülkelere yönelen mal hareketiyle ilişkili olabilir; bu akımın tamamı o ülkenin ürettiği mal ihracatı olarak sayılmaz.

Demir yolu bağlantılarında temel yer ve işlev ayrımları

Bağlantı	Başlıca coğrafi ilişki	Karıştırılmaması gereken nokta
Ankara–Eskişehir YHT	İç Anadolu–İç Batı Anadolu	13 Mart 2009'da başlayan ilk YHT hizmeti
Ankara–Konya YHT	Ankara–Konya	23 Ağustos 2011'de işletmeye giren ikinci YHT hattı
Ankara–İstanbul YHT	İç Anadolu–Marmara	Klasik hatların tamamıyla aynı kategori değildir
Marmaray	İstanbul Boğazı altındaki Avrupa–Asya geçişi	Demir yolu; kara yolu tüneli değil
Bakü–Tiflis–Kars	Azerbaycan–Gürcistan–Türkiye	Uluslararası koridor; Marmaray'dan ayrı proje
Klasik yük hatları	İç bölgedeki sanayi/maden sahaları ve limanlar	Her yük hattında YHT işletilmez

7. Deniz yolu ulaşımı, liman ve hinterlant ilişkisi

Deniz yolu, Türkiye'nin dış ticareti ve kıyı taşımacılığında önemli yer tutar. Gemiler büyük miktarda kuru dökme yük, sıvı dökme yük, konteyner, araç ve başka malları taşıyabilir. Dökme yük, tahıl, kömür ve cevher gibi ürünlerin paketlenmeden büyük miktarlarda taşınmasıdır. Konteyner taşımacılığında standart yük birimleri gemiler, trenler ve kara yolu araçları arasında aktarılabilir. Ro-Ro gemileri ise tekerlekli araçların gemiye kendi hareketleriyle giriş-çıkış yapabildiği taşıma türünde kullanılır. Yolcu ve kruvaziyer limanları, ticari yük limanlarından farklı bir işlevle öne çıkabilir.

Limanın ekonomik etki alanına hinterlant denir. Bu alan, limanın yalnız yakın kıyı yerleşmesini değil, kara yolu ve demir yolu ile bağlandığı iç bölgelerdeki üretim ve tüketim merkezlerini de kapsayabilir. Mersin Limanı, Çukurova ile İç Anadolu ve Güneydoğu'nun bir kısmı arasında deniz yolu bağlantısı kurabilecek konumdadır. İzmir ve Aliağa liman alanları, Ege'nin sanayi ve tarım havzalarıyla; Kocaeli–Derince ve Gemlik çevresi, Marmara sanayisiyle; İskenderun çevresi de Doğu Akdeniz ve yakın iç bölgelerle ilişkilidir. Bir limanın hinterlandı coğrafi bölge veya il sınırına göre değişmez biçimde çizilmiş bir alan değildir.

Limanların uzmanlaşması birbirinden farklıdır. İstanbul'un Ambarlı sahası ve Tekirdağ çevresindeki liman tesisleri konteyner taşımacılığıyla; Kocaeli ve Aliağa çevresi hem konteyner hem farklı dökme ve sanayi yükleriyle; Mersin konteyner ve genel yük taşımacılığıyla; İskenderun demir-çelik ve Doğu Akdeniz ticaret bağlantılarıyla öne çıkar. İzmir Alsancak, Bandırma, Samsun ve Trabzon da öğretici coğrafya haritalarında önemli liman örnekleridir. Limanın adıyla o liman başkanlığının idari sınırlarındaki bütün tesislerin toplamı aynı kapsam olmayabilir.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının 31 Ocak 2026 tarihli açıklamasında Türkiye limanlarında 2025 yılında 553.268.303 ton yük, yaklaşık 14 milyon TEU konteyner elleçlendiği belirtilmiştir. Ayrıntılı yıllık seride konteyner değeri 13.996.579 TEU olarak verilir. Elleçleme, limanda yükleme ve boşaltma işlemlerini kapsar; miktarın tamamını Türk menşeli ihracat olarak yorumlamak yanlıştır. Bir limandaki toplam tonaj ile TEU değeri de aynı birim değildir. 2026'nın belirli bir ayındaki liman sıralaması ile 2025 yılının tamamındaki sıralama farklılaşabilir.

Türkiye'de önemli liman alanları ve ekonomik bağlantıları

Liman / liman alanı	Coğrafi konum	Belirgin bağlantı veya işlev
Ambarlı	İstanbul, Marmara kıyısı	Konteyner; İstanbul'un geniş sanayi ve tüketim hinterlandı
Kocaeli–Derince	İzmit Körfezi	Sanayi, konteyner ve çeşitli yükler
Tekirdağ	Kuzey Marmara / Trakya	Konteyner, transit bağlantılar ve Trakya sanayisi
Gemlik–Bandırma	Güney Marmara	Bursa ve Balıkesir çevresi üretim bağlantısı
İzmir Alsancak–Aliağa	Ege kıyısı	Sanayi, tarım, konteyner ve dökme yük işlevleri
Mersin	Doğu Akdeniz	Çukurova, İç Anadolu ve Güneydoğu ile liman bağlantısı

Liman / liman alanı	Coğrafi konum	Belirgin bağlantı veya işlev
İskenderun	Hatay, Doğu Akdeniz	Demir-çelik ve çeşitli sanayi yükleri
Samsun	Orta Karadeniz	Karadeniz ve iç kesimler arası kara/demir yolu bağlantısı
Trabzon	Doğu Karadeniz	Bölgesel ticaret ve Karadeniz bağlantısı

8. Türk Boğazları, deniz geçişi ve Montrö düzeni

Karadeniz'den Akdeniz'e doğal deniz bağlantısı İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı üzerinden kurulur. İstanbul Boğazı Karadeniz'i Marmara Denizi'ne; Çanakkale Boğazı Marmara Denizi'ni Ege Denizi'ne bağlar. Bu iki boğazı birbirine bağlayan Marmara Denizi de Türk Boğazları sistemi içinde yer alır. Türkiye'nin coğrafi konumu, Karadeniz havzasındaki ülkelerin Akdeniz ve diğer dünya denizleriyle bağlantısı bakımından stratejiktir.

20 Temmuz 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türk Boğazları'ndan geçişin uluslararası hukuki çerçevesini düzenler. Ticaret gemileri için geçiş serbestisi ilkesi korunurken savaş gemileri için özel kurallar belirlenmiştir. Ticaret gemilerinin geçiş serbestisi, trafik güvenliği veya çevrenin korunması bakımından hiçbir düzenleme yapılamayacağı anlamına gelmez. Seyir emniyeti, deniz trafiği yönetimi ve kılavuzluk hizmetleri ayrı uygulama konularıdır. Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü, Türk Boğazları gemi trafik hizmetlerini izleme ve yönlendirme bakımından önemli bir kamu kuruluşudur.

İstanbul Boğazı'ndaki keskin dönüşler, değişken akıntılar ve kent içindeki yoğun deniz hareketleri büyük gemiler için seyir güçlüğü oluşturur. Çanakkale Boğazı da Ege ile Marmara arasındaki zorunlu deniz geçişinin parçasıdır. Karadeniz'den Akdeniz'e giden bir geminin boğazlardan geçmesi, İstanbul ya da Çanakkale limanında mutlaka yük boşalttığı anlamına gelmez; transit geçiş ve liman işlemi farklı faaliyetlerdir. Montrö Sözleşmesi'nin 20 Temmuz 2026 itibarıyla 90. yılı Dışişleri Bakanlığının tarihli açıklamasında da teyit edilmiştir.

9. Hava yolu ulaşımı, önemli havalimanları ve hava taşımacılığı verileri

Hava yolu, özellikle büyük şehirler arasındaki yolculuklarda ve uzun mesafeli dış bağlantılarda zaman üstünlüğü sunar. Havalimanlarının yer seçimi, uygun geniş ve güvenli arazi, meteorolojik koşullar, hava sahası düzeni, kent ve turizm talebi ile diğer ulaşım bağlantılarına bağlıdır. Bir havalimanının yolcu sayısı o ilin yerleşik nüfusuyla aynı kavram değildir; aktarma yolcuları ve ziyaretçiler aynı merkezden geçebilir. Benzer biçimde bir havalimanında kargo taşınması, kentte o miktarda yük üretildiği anlamına gelmez.

İstanbul Havalimanı ve İstanbul Sabiha Gökçen Havalimanı, geniş iç ve dış hat bağlantılarıyla öne çıkar. Ankara Esenboğa, İzmir Adnan Menderes, Antalya, Muğla Dalaman, Milas–Bodrum, Adana–Mersin çevresine hizmet eden Çukurova Uluslararası Havalimanı, Trabzon ve Gaziantep gibi merkezler farklı ölçülerde iç hat, dış hat, turizm ve bölgesel ulaşım ihtiyacını karşılar. Bir havalimanının uluslararası uçuş imkânına sahip olması bütün yabancı ülkelere kesintisiz doğrudan sefer bulunduğu anlamına gelmez.

Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) tarafından 12 Ekim 2026'da açıklanan 2026 Ocak–Eylül istatistiklerine göre Türkiye genelindeki havalimanlarında direkt transit yolcular dâhil 193.156.231 yolcuya hizmet verilmiştir. Bu, dokuz aylık birikimli yolcu hareketi toplamıdır; birbirinden farklı 193 milyon kişinin seyahat ettiği veya 2026 yılının tamamında aynı sayının gerçekleştiği anlamına gelmez. DHMİ yolcu, uçak, kargo ve yük serilerinin tanımları da birbirinden ayrılmalıdır. 2025'e ait yıl sonu rakamlarıyla 2026'nın ilk dokuz ayı doğrudan tam yıl karşılaştırması oluşturmaz.

10. Boru hatları ve enerji ürünlerinin ulaştırılması

Boru hattı taşımacılığı, özellikle petrol ve doğal gaz gibi akışkanların üretim, depolama, işleme ve tüketim alanları arasındaki hareketinde kullanılır. Diğer ulaşım türlerinden farklı olarak belirli ürünler için tasarlanmış hat üzerinde sürekli aktarım olanağı sağlar. Bakü–Tiflis–Ceyhan petrol boru hattı Hazar çevresindeki petrolün Gürcistan ve Türkiye üzerinden Ceyhan'a ulaştırılmasıyla; TANAP doğal gaz hattı ise Azerbaycan kaynaklı gazın Türkiye üzerinden batıya taşınmasıyla ilişkilidir. Irak–Türkiye ham petrol boru hattı Ceyhan terminali bağlantısıyla; TürkAkım ise Karadeniz üzerinden Türkiye'ye ulaşan doğal gaz güzergâhıyla tanınır.

Petrol ve doğal gaz boru hatları aynı kaynak türünü taşımaz. Bir hat üzerindeki liman veya terminal, enerji üretim tesisiyle de özdeş değildir; Ceyhan'ın petrol yükleme ve depolama işlevi, aynı yerde ham petrol çıkarıldığı anlamına gelmez. Bu bölümde hatların yalnız ulaşım koridoru niteliği ele alınmaktadır; enerji kaynaklarının çıkarılması ve enerji tesisleri önceki konu olan GK-03.04 kapsamında açıklanmıştır.

11. Dış ticaretin temel kavramları ve ekonomik coğrafyası

Ticaret, mal veya hizmetlerin taraflar arasında değişimini sağlayan ekonomik faaliyettir. Ülke içinde yapılan alım satım iç ticaret; mal ve hizmetlerin başka ülkelerle alışverişi ise dış ticaret kapsamında değerlendirilir. İhracat, malların yurt dışına satılması; ithalat, yurt dışından mal satın alınmasıdır. Mal dış ticareti istatistiklerinde kullanılan gümrük kayıtları ile hizmet ihracatı, taşımacılık veya turizm gelirleri aynı tablo içinde bulunmayabilir. Dolayısıyla dış ticaret dengesini yorumlarken mal ve hizmet ayrımına dikkat edilmelidir.

Dış ticaret dengesi, belirli dönemdeki ihracat değerinden ithalat değerinin çıkarılmasıyla hesaplanır. İhracat ithalattan küçükse dış ticaret açığı; büyükse dış ticaret fazlası oluşur. Dış ticaret hacmi iki değerin toplamıdır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise ihracat değerinin ithalat değerine bölünüp yüzle çarpılmasıyla bulunur. Bu göstergelerin hiçbiri doğrudan ülkenin toplam millî gelirini veya ticaretten elde ettiği kârı göstermez; taşıma giderleri, hizmetler, mal maliyetleri ve fiyat değişimleri ayrıca değerlendirilir.

Ticaret Bakanlığının 3 Ekim 2026'da açıkladığı Eylül 2026 geçici dış ticaret verilerine göre ihracat 25 milyar 976 milyon ABD doları, ithalat 31 milyar 208 milyon ABD dolarıdır. Buna göre aynı ay için açıklanan değerlerin farkı 5 milyar 232 milyon dolarlık dış ticaret açığına; toplamı yaklaşık 57 milyar 184 milyon dolarlık dış ticaret hacmine karşılık gelir. Bakanlık hacmi yuvarlanmış verilerle 57 milyar 185 milyon dolar olarak açıklamıştır; yuvarlama farkı farklı veri üretildiği anlamına gelmez. Aynı açıklamada Ocak–Eylül 2026 dönemi ihracatı 210 milyar 973 milyon dolar, ithalatı 281 milyar 998 milyon dolardır. Dokuz aylık kümülatif değerler, Eylül ayının tek aylık rakamlarından farklıdır.

Dış ticaret kavramları ve Eylül 2026 için tarihli uygulama

Kavram	Tanım / hesap	Eylül 2026 örneği
İhracat	Ülke dışına satılan mal değeri	25 milyar 976 milyon dolar
İthalat	Ülke dışından alınan mal değeri	31 milyar 208 milyon dolar
Dış ticaret dengesi	İhracat eksi ithalat	-5 milyar 232 milyon dolar (açık)
Dış ticaret hacmi	İhracat artı ithalat	Açıklanan yuvarlanmış toplam 57 milyar 185 milyon dolar
Karşılama oranı	İhracat / ithalat × 100	Yaklaşık %83,2
Dönem seçimi	Aylık değer ile yıl başından biriken değer farklıdır	Eylül tek ay; Ocak–Eylül dokuz ay

12. Türkiye'de iç ticaret, dış pazarlar ve sınır kapıları

Türkiye'de iç ticaretin yoğunluğu, nüfusun, üretimin ve hizmetlerin dağılışıyla ilişkilidir. İstanbul ve Marmara sanayi kuşağı geniş üretim ve tüketim pazarıdır. Ankara iç bölgelerin idari, hizmet ve dağıtım bağlantılarında; İzmir Ege tarımı ve sanayisinde; Mersin liman ve Çukurova bağlantısında; Gaziantep Güneydoğu imalat ve ticaretinde; Trabzon ile Samsun Karadeniz güzergâhlarında belirgin işlevler taşır. Kentler arasındaki ticari ilişki tek yönlü değildir; bir kent aynı zamanda ham madde alıcısı, işleyici ve nihai ürün satıcısı olabilir.

Dış ticarette Avrupa'ya yönelen karayolu güzergâhlarında Edirne'deki Kapıkule ve Hamzabeyli Bulgaristan bağlantısıyla; İpsala Yunanistan bağlantısıyla öne çıkar. Artvin'deki Sarp Gürcistan'a; Ağrı'daki Gürbulak İran'a; Şırnak-Silopi'deki Habur Irak'a açılan önemli sınır kapılarıdır. Iğdır'daki Dilucu ise Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan üzerinden kara bağlantısı sağlar. Sınır kapısının bulunduğu il ile karşı taraftaki ülke birlikte değerlendirilmelidir. Bir kapının idari olarak açık veya kapalı olması, fiilî transit ve gümrük işlem statüsü veya geçiş kurallarının her tarihte aynı kaldığı anlamına gelmez.

Ticaret Bakanlığının 12 Ekim 2026 tarihli duyurusunda Eylül 2026 için faaliyet illeri esasına dayanan ihracat değerleri bakımından İstanbul, Kocaeli, İzmir, Bursa ve Tekirdağ ilk beş il olarak açıklanmıştır. Buradaki 'faaliyet ili' ölçütü, ürünün gümrükten fiilen çıktığı limanın ili ya da ham maddenin üretildiği il ile zorunlu olarak aynı değildir. Bu sıralama 2026'nın bütün ayları için değişmez bir sıralama olarak kullanılmamalıdır.

Önemli kara sınır kapılarının coğrafi eşleştirmeleri

Sınır kapısı	Türkiye'deki il / çevre	Karşı ülke veya bölge
Kapıkule, Hamzabeyli	Edirne	Bulgaristan
İpsala	Edirne	Yunanistan
Sarp	Artvin	Gürcistan
Gürbulak	Ağrı, Doğubayazıt	İran

Sınır kapısı	Türkiye'deki il / çevre	Karşı ülke veya bölge
Habur	Şırnak, Silopi	Irak
Dilucu	Iğdır	Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan
Cilvegözü	Hatay	Suriye; geçiş koşulları dönemsel olarak değerlendirilir

13. Lojistik merkezler, serbest bölgeler ve aktarmalı taşımacılık

Lojistik, bir malın üretim yerinden kullanıcıya kadar depolama, paketleme, yükleme, taşıma, aktarma ve dağıtım süreçlerinin düzenlenmesidir. Lojistik merkez, bu hizmetlerin belirli altyapı ve bağlantılarla bir arada sunulabildiği alandır. Konteyner terminalleri, depolar, gümrük işlemleri ve kara yolu–demir yolu aktarması bu sistemin parçaları olabilir. Bir şehirde büyük depo bulunmasıyla o şehrin uluslararası liman kenti olması aynı şey değildir; liman ve iç lojistik merkezleri birbirini tamamlayabilir.

Serbest bölgeler, 3218 sayılı Kanun çerçevesindeki özel ticari ve gümrük uygulamalarına tabi alanlardır; amaçları ihracata yönelik üretim, yatırım ve dış ticareti desteklemektir. Mersin, Ege (İzmir), Antalya, Bursa, Gaziantep, Kayseri, Samsun ve Trabzon serbest bölgeleri farklı coğrafi alanlardaki örneklerdendir. Serbest bölge, organize sanayi bölgesiyle aynı hukuki statü değildir. Her serbest bölge bir deniz limanının içinde bulunmadığı gibi her liman da serbest bölge değildir. Ticaret Bakanlığının 29 Eylül 2026 tarihli tanıtımında serbest bölgelere ilişkin dağılış örnekleri yer almaktadır.

Türkiye'nin uluslararası ticari konumu, tek bir ulaşım türünün büyümesinden çok bunların birleştirilmesiyle güçlenir. İç Anadolu'daki bir sanayi tesisinden çıkan ürünün kara veya demir yolu ile Mersin Limanı'na taşınıp konteyner gemisine aktarılması; Marmara'daki bir imalatçının kara yolu ile sınır kapısına veya Ro-Ro terminaline ulaşması, aynı bütünleşik ulaşım sisteminin farklı örnekleridir. Lojistikte zaman, maliyet, güvenlik, ürün niteliği ve çevresel etkiler birlikte değerlendirilir.

14. Harita, liman ve ticaret istatistiklerini doğru yorumlama

Türkiye'nin ulaşım haritalarında çizgi kalınlığı veya renk, karayolu sınıfını, demir yolu türünü ya da yalnızca bir proje güzergâhını gösteriyor olabilir. Bir hattın planlandığı veya yapımının sürdüğü bilgisi, o hattın işletmeye açıldığı anlamına gelmez. Özellikle yüksek hızlı tren ağı, otoyollar ve liman genişletme projelerinde haritanın yılı ile 'tamamlanmış', 'inşa hâlinde' ve 'planlanan' işaretlerinin birbirinden ayrılması gerekir.

Liman istatistiklerinde ton, taşınan veya elleçlenen yükün kütlesidir; TEU ise standart yirmi ayaklık konteyner eşdeğeridir. Bir limanın toplam yük tonajında öne çıkması, konteyner sayısında da ilk sırada olduğu anlamına gelmez. Ayrıca bir liman başkanlığının idari alanındaki çeşitli tesislerin toplamı tek bir terminalin performansını göstermez. Deniz taşımacılığıyla ülkeye gelen transit yük, doğrudan yerli tüketim veya ithalatın tümüyle aynı değildir. Benzer biçimde DHMİ'nin havalimanı yolcu sayıları tekil kişi sayısı, KGM'nin yol uzunluğu bütün yerel yolların toplamı ve Ticaret Bakanlığının mal ihracatı hizmet ihracatı olarak okunmamalıdır.

Ulaşımın ekonomik gelişmeye etkisi karşılıklı bir ilişkidir. Yollar ve limanlar ticareti kolaylaştırabilir; yoğun ticaret ve nüfus da yeni ulaşım yatırımlarını teşvik edebilir. Bu nedenle büyük bir limanın bulunduğu her kentin tüm sanayi kollarında en gelişmiş olduğu veya demir yolu geçen her yerleşmenin aynı ekonomik büyümeyi gösterdiği ileri sürülemez. Coğrafi konum, altyapı kapasitesi, işletme koşulları ve ekonomik faaliyetler birlikte değerlendirilmelidir.

Önemli coğrafi ve istatistik ayrımlar

Otoyol ve bölünmüş yol aynı sınıflandırma değildir; bölünmüş yollar toplam karayolu ağına ikinci kez eklenmez. Marmaray demir yolu, Avrasya Tüneli kara yolu geçişidir; Osmangazi Köprüsü boğazda değil İzmit Körfezi'ndedir. Liman hinterlandı il sınırı değildir; yük elleçleme tonajı ile konteyner TEU'su farklı ölçülerdir. Montrö geçiş serbestisi kuralsız geçiş anlamına gelmez. İhracat ve ithalatın hem dönemi hem kapsamı belirtilmelidir.

3.7. TURİZM BÖLGELERİ VE TURİZM TÜRLERİ

Türkiye'de turizm yalnız kıyılarda yaz mevsiminde yapılan tatillerden oluşmaz. Deniz ve iklim koşulları kadar dağlar, kaplıcalar, antik kentler, inanç merkezleri, mutfak kültürü ve uluslararası ulaşım bağlantıları da ziyaretçi hareketlerini biçimlendirir. Bu çeşitlilik, turizmin ülkenin farklı yerlerinde ve farklı mevsimlerde gelişmesini sağlar. Turizm coğrafyası incelenirken bir yerin neden ziyaret edildiği, hangi turizm türüne elverişli olduğu ve turizm hareketinin yerel ekonomi ile çevreye ne yönde etki yaptığı birlikte değerlendirilir.

1. Turizm, turist, ziyaretçi ve seyahat kavramları

Turizm, insanların sürekli yaşadıkları çevrenin dışına dinlenme, gezi, kültür, sağlık, iş veya başka kişisel amaçlarla geçici olarak seyahat etmeleri ve bu seyahatlerle ilişkili faaliyetlerin bütünüdür. Turist kavramı, istatistiksel kullanımda en az bir gece konaklayan ziyaretçiyi ifade eder; konaklamadan dönülen ziyaretler ise günübirlik ziyaret olarak değerlendirilir. Her yolcu turist değildir: işe veya okula düzenli gidip gelme ile geçici ziyaret arasındaki temel fark, seyahatin olağan yaşam çevresi ve amacıyla ilişkisidir. TÜİK'in turizm istatistiklerinde kullanılan ayrıntılı kapsam, uluslararası tanım ve araştırma yöntemine dayanır.

Yurt içinde ikamet edenlerin ülke içinde yaptığı seyahatler iç turizm; yurt dışı ikametlilerin Türkiye'ye yaptığı ziyaretler gelen turizm; Türkiye'de ikamet edenlerin yurt dışına seyahatleri giden turizm kapsamındadır. Bu sınıflandırma vatandaşlıktan çok kişinin ikamet ettiği yere dayanır. Örneğin yurt dışında ikamet eden bir Türk vatandaşının Türkiye'ye yaptığı ziyaret, yalnız vatandaşlığına bakılarak iç turizm sayılmaz. Kültür ve Turizm Bakanlığının sınır istatistikleri ile TÜİK'in turizm geliri araştırması farklı ölçümler kullanabilir: sınırdan giriş sayısı, ziyaretçi sayısı, konaklayan turist sayısı, seyahat sayısı ve geceleme aynı istatistik değildir.

Turizm türü, ziyaretin baskın amacına veya sunulan etkinliğe göre adlandırılır. Bir kişi aynı gezide deniz, kültür ve gastronomi etkinliklerine katılabilir; bu nedenle türler birbirini tamamen dışlayan kategoriler değildir. Örneğin Antalya'nın hem kıyı hem kültür hem de kongre turizmi; Kapadokya'nın doğal çevre, kültür ve balon etkinlikleriyle birlikte anılması bu çok işlevliliğin sonucudur.

Turizm ve seyahat istatistiklerinde temel kavramlar

Kavram	Esas alınan özellik	Dikkat edilecek ayrım
Turist	Ziyaret kapsamında en az bir gece konaklama	Günübirlik ziyaretçiyle aynı değildir
Günübirlik ziyaretçi	Ziyaret sırasında geceleme yapmama	Ziyaret sayısına dâhil edilebilir, gecelemeye değil
İç turizm	Ülke sakinlerinin yurt içi seyahati	Yabancı uyruklu yerleşikler de kapsamda olabilir
Gelen turizm	Yurt dışı ikametlilerin Türkiye ziyareti	Vatandaşlıktan çok ikamet esas alınır
Giden turizm	Türkiye'de ikamet edenlerin yurt dışı seyahati	Gelen turizmden farklı hareket yönü
Seyahat sayısı	Belirli dönemde gerçekleşen seyahat adedi	Bir kişi birden fazla seyahat yapabilir
Geceleme sayısı	Ziyaretçilerin konakladığı gecelerin toplamı	Turist sayısına eşit olmak zorunda değildir
Turizm geliri	İlgili tanım ve dönemde elde edilen turizm harcamaları	Ziyaretçi veya sınır girişi sayısı değildir

2. Turizmin Türkiye'de gelişmesini belirleyen doğal ve beşerî etkenler

Türkiye'nin orta kuşakta bulunması, denizlerle çevrili olması ve farklı yükselti basamaklarına sahip oluşu turizm için çeşitli iklim ve doğa ortamları meydana getirir. Akdeniz ve Ege kıyılarında yazın denize girmeye uygun koşullar ön plandayken, yüksek dağlarda kışın kar örtüsü kayak turizmine olanak verebilir. Batı Anadolu'daki jeotermal kaynaklar termal turizm; Karadeniz ve Torosların yüksek, serin ve yeşil kesimleri yayla ve doğa turizmi açısından elverişlidir. Turizme uygun doğal kaynak bulunması, kendi başına gelişmiş bir turizm merkezi bulunduğu anlamına gelmez.

İnsanların tarih boyunca kurduğu kentler ve bıraktığı eserler, Türkiye'nin kültürel turizm değerlerini çeşitlendirir. Anadolu'da farklı tarihî dönemlere ait yerleşimler, tapınaklar, kaleler, camiler, kiliseler, kervansaraylar ve geleneksel konut dokuları bulunmaktadır. Bu mirasın korunmuş olması, ulaşım ve ziyaret altyapısının bulunması, bilimsel tanıtım ve rehberlik olanakları kültürel turizmin gelişmesinde önemlidir. Bir tarihî eserin bulunduğu yer ile onu ziyaret edebilecek turist sayısı aynı ölçüt değildir.

Turizm ulaşılabilirliğe, konaklama altyapısına, kamu hizmetlerine, güvenliğe ve tanıtıma bağlıdır. Havalimanı, demir yolu, liman ve kara yolu bağlantıları ziyaretin kolaylığını; otel, pansiyon, yeme içme ve rehberlik hizmetleri kalış süresini etkileyebilir. Döviz kuru, gelir düzeyi, tatil alışkanlıkları ve uluslararası koşullar da talebi değiştirebilir. Bu yüzden aynı turizm potansiyeline sahip iki yerin ziyaretçi sayısı veya ekonomik getirisi eşit olmak zorunda değildir.

Turizm faaliyetlerini etkileyen başlıca koşullar

Etken	Turizm üzerindeki temel etkisi	Türkiye'den örnek
İklim ve deniz	Kıyı tatili ve sezonun uzunluğu	Antalya, Muğla ve İzmir kıyıları
Yükselti ve kar	Kış sporları olanağı	Palandöken, Erciyes, Uludağ
Jeotermal kaynak	Termal kullanım ve kaplıca tesisleri	Afyonkarahisar, Yalova, Denizli
Tarihî ve kültürel miras	Kültür ve inanç amaçlı ziyaret	İstanbul, Şanlıurfa, Efes, Kapadokya
Ulaşım ve konaklama	Erişilebilirlik, kalış süresi ve hizmet çeşitliliği	Büyük havalimanları, limanlar ve turizm merkezleri
Koruma ve alan yönetimi	Doğal ve kültürel değerlerin devamlılığı	Korunan alanlar ve tarihî kentler

3. Kıyı turizmi: Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyıları

Kıyı turizmi; deniz, plaj, güneşlenme, yüzme ve kıyı çevresindeki dinlenme etkinlikleriyle ilişkilidir. Türkiye'de bu türün en belirgin geliştiği kuşaklar Akdeniz ve Ege kıyılarıdır. Yazların uzun, sıcak ve çoğunlukla kurak olması; koy, körfez ve plajların varlığı ile geniş konaklama altyapısı bu dağılışı açıklar. Bununla birlikte kıyı turizminin gelişmesini yalnız kıyı uzunluğuyla açıklamak yeterli değildir. Deniz suyu sıcaklığı, sezon süresi, ulaşım, çevre kalitesi ve tesisleşme de belirleyicidir.

Antalya ilinde Alanya, Side-Manavgat, Belek-Serik, Kemer ve Kaş çevresi; Muğla'da Bodrum, Marmaris, Fethiye, Datça ve Göcek; İzmir'de Çeşme ve çevresi başlıca kıyı turizmi odaklarıdır. Aydın'daki Kuşadası ve Didim; Balıkesir'deki Ayvalık ve Edremit Körfezi kıyıları; Çanakkale'nin bazı kıyı ve adaları da önemli örneklerdir. Her bir merkezin ziyaretçi profili, sezonu ve turizm altyapısı aynı değildir. Ege'de kıyıya dik uzanan dağlar ve içeriye açılan vadiler, kıyı ile iç bölge arasında ulaşım bağlarını destekleyebilir.

Marmara kıyılarında İstanbul ve çevresindeki kısa süreli kıyı kullanımları, Güney Marmara sahilleri ve adalar farklı ölçeklerde turizm imkânı sağlar. Karadeniz kıyılarında Amasra, Akçakoca, Sinop ve diğer koy ve plajlar kıyı turizmine örnek verilebilir; ancak daha serin deniz koşulları, yağışın mevsimlere dağılışı ve kıyıların yer yer dar olması, ülkenin güneyindeki uzun plaj sezonuyla aynı durumu oluşturmaz. Bir bölgenin denize kıyısı olması onun bütün sahillerinde kitlesel kıyı turizminin geliştiği anlamına gelmez.

Kıyı turizmi yalnız plaj kullanımını içermez; yatçılık, deniz sporları ve su altı dalış etkinlikleriyle birleşebilir. Bodrum, Marmaris, Göcek ve Fethiye koyları ile kıyıdaki marinalar yat turizmi bakımından öne çıkar. Kruvaziyer gemileriyle limana gelen günübirlik ziyaretçi ile bir kıyı otelinde bir hafta konaklayan turistin turizm hareketi farklıdır. Özellikle yaz aylarındaki nüfus artışı su, atık yönetimi, ulaştırma ve kıyı ekosistemleri üzerinde baskı oluşturabilir.

Türkiye'de kıyı turizmi ve ilgili kıyı işlevleri

Kıyı kuşağı	Belirgin yerler	Turizm coğrafyası bakımından özellik
Batı Akdeniz	Antalya, Kemer, Belek, Kaş, Alanya	Uzun yaz sezonu, kıyı konaklaması ve farklı turizm türleri
Güneybatı Anadolu	Fethiye, Marmaris, Datça, Bodrum, Göcek	Koy ve körfezler; yatçılık ve kıyı turizmi
Ege kıyıları	Çeşme, Kuşadası, Didim, Ayvalık	Plaj, kıyı yerleşmeleri ve kültür turizmiyle bağlantı
Çanakkale ve Güney Marmara	Ada ve kıyı yerleşmeleri; Edremit çevresi	Kıyı, tarih ve yakın çevre turizmi birlikteliği
Karadeniz kıyıları	Amasra, Sinop, Akçakoca ve diğer kıyı odakları	Yerel kıyı turizmi; iklim ve topoğrafyayla sınırlanan sezon

4. Tarihî kentler, arkeolojik alanlar ve kültür turizmi

Kültür turizmi; bir yerin tarihini, mimarisini, müzelerini, arkeolojik kalıntılarını, geleneklerini, sanatını ve yaşam biçimini tanımak amacıyla yapılan ziyaretleri kapsar. Türkiye'nin farklı dönemlere ait eserler bakımından zengin olması, bu turizm türünün yalnız tek bir bölgede değil ülke genelinde gelişmesini sağlar. Kültür turizminde bir arkeolojik alanın tarihî değeri ile bir kentin bugünkü kültür ve sanat etkinliği farklı fakat birbiriyle ilişkili çekim unsurlarıdır.

İstanbul'un tarihî yarımadası; Ayasofya, Sultanahmet, Topkapı Sarayı ve Süleymaniye gibi anıtlarıyla önemli bir kültürel odaktır. Bursa'daki erken Osmanlı mirası ve Cumalıkızık; Edirne'deki Selimiye Camii; Safranbolu'daki tarihî kent dokusu farklı dönemlerin mimarisini tanıma imkânı sunar. Çanakkale'deki Troya, İzmir-Selçuk'taki Efes, Bergama ve Manisa'daki Sardes antik kentleri, Batı Anadolu'nun arkeolojik turizm değerleri arasındadır. Antik kentlerin günümüzde bulunduğu il, onları kuran eski uygarlıkların idarî sınırlarıyla aynı değildir.

İç Anadolu'da Hattuşa (Çorum), Çatalhöyük (Konya), Gordion (Ankara) ve Kapadokya çevresi; Güneydoğu Anadolu'da Göbeklitepe (Şanlıurfa), Nemrut Dağı (Adıyaman), Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri; Doğu Anadolu'da Ani (Kars) ve Arslantepe (Malatya) önemli kültür ve arkeoloji odaklarıdır. Aydın'daki Afrodisias, Denizli'deki Hierapolis ve Antalya-Muğla çevresindeki Xanthos-Letoon alanları da tarih ve doğal çevrenin ilişkilendiği ziyaret yerleridir. Bu alanların hepsi aynı döneme veya uygarlığa ait değildir.

Kültür turizmi yerel müzecilik, restorasyon, koruma ve rehberlikle yakından ilişkilidir. Örneğin bir ören yerinde kazı çalışmasının sürmesi veya belirli bir bölümün koruma amacıyla ziyarete kapalı olması, eserin kültürel önemini ortadan kaldırmaz. Ancak tanıtımda alanın fiilî ziyaret koşullarının ayrı bilgi olduğu unutulmamalıdır. İlgili alanda sürdürülebilir turizm, ziyaretçiyi artırırken tarihî dokunun yıpranmamasını ve yerel yaşamın devamlılığını gözetir.

5. UNESCO Dünya Mirası Listesi ve Türkiye'den önemli alanlar

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Dünya Mirası Listesi, üstün evrensel değer taşıdığı kabul edilen kültürel ve doğal miras alanlarını içerir. Bu liste, Türkiye'de görülebilecek bütün önemli yerlerin eksiksiz dökümü değildir. Her tarihî yer UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde bulunmaz. UNESCO'nun Geçici Listesi ise ileride aday gösterilmesi düşünülen alanların envanteridir; geçici listede yer almak, Dünya Mirası Listesi'ne kesin kayıt anlamına gelmez.

UNESCO Dünya Mirası Merkezinin 28 Ekim 2026 itibarıyla erişilen Türkiye ülke sayfasında 22 kayıtlı miras alanı bulunmaktadır. Bunların 20'si kültürel, ikisi hem kültürel hem doğal değerleri nedeniyle 'karma' niteliktedir. Türkiye için bu listede 'yalnız doğal' türünde kayıtlı ayrı bir alan görünmemektedir. 2025'te eklenen Sardes Antik Kenti ve Bintepeler Lidya Tümülüsleri kaydı, daha eski kaynaklarda görülen 21 alanlık sayının neden artık güncel olmadığını açıklar. Aşağıdaki tablo, alanların bulunduğu temel yöreleri ve adlarını bir araya getirir. Çok parçalı miras alanları birden fazla il veya yapıdan oluşabilir.

UNESCO Dünya Mirası Listesi'ndeki Türkiye alanları (28.10.2026)

Dünya mirası alanı	Başlıca yer	Türü ve listeye giriş yılı
İstanbul'un Tarihî Alanları	İstanbul	Kültürel, 1985
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	Sivas	Kültürel, 1985
Hattuşa: Hitit Başkenti	Çorum	Kültürel, 1986
Nemrut Dağı	Adıyaman	Kültürel, 1987
Xanthos–Letoon	Antalya–Muğla çevresi	Kültürel, 1988
Safranbolu Şehri	Karabük	Kültürel, 1994
Troya Antik Kenti	Çanakkale	Kültürel, 1998
Selimiye Camii ve Külliyesi	Edirne	Kültürel, 2011
Çatalhöyük Neolitik Kenti	Konya	Kültürel, 2012
Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu	Bursa	Kültürel, 2014
Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı	İzmir	Kültürel, 2014
Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı	Diyarbakır	Kültürel, 2015
Efes	İzmir	Kültürel, 2015
Ani Arkeolojik Alanı	Kars	Kültürel, 2016
Afrodisias	Aydın	Kültürel, 2017
Göbeklitepe	Şanlıurfa	Kültürel, 2018

Dünya mirası alanı	Başlıca yer	Türü ve listeye giriş yılı
Arslantepe Höyüğü	Malatya	Kültürel, 2021
Gordion	Ankara	Kültürel, 2023
Anadolu'nun Orta Çağ Dönemi Ahşap Hipostil Camileri	Birden çok ilde seçilmiş camiler	Kültürel, 2023
Sardes ve Bintepeler Lidya Tümülüsleri	Manisa	Kültürel, 2025
Göreme Millî Parkı ve Kapadokya Kayalık Alanları	Nevşehir ve çevresi	Karma, 1985
Hierapolis–Pamukkale	Denizli	Karma, 1988

UNESCO'nun Dünya Mirası, Geçici Liste, Somut Olmayan Kültürel Miras ve Yaratıcı Şehirler Ağı birbirinden farklı programlardır. Gaziantep'in UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'nda gastronomi alanında yer alması, kentin kendisinin ayrıca UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kaydedildiği anlamına gelmez. Benzer şekilde Sümela Manastırı veya Zeugma gibi çok bilinen alanların geçici liste kayıtları, onları otomatik olarak 22 Dünya Mirası alanından biri yapmaz. Dünya Mirası sayısı ve alanların statüsü değişebileceğinden güncel karşılaştırmalar UNESCO'nun tarihli ülke kaydına dayandırılmalıdır.

6. İnanç turizmi, gastronomi ve yaşayan kültürel miras

İnanç turizmi, dinî önemi bulunan mekânları ve törenleri ziyaret etme amacıyla yapılan seyahatleri kapsar. İstanbul'daki tarihî cami ve kiliseler, Edirne'deki Selimiye Camii, Konya'daki Mevlâna ile ilişkili mekânlar, İzmir-Selçuk çevresindeki Meryem Ana Evi ve Efes, Antalya-Demre'deki Aziz Nikolaos Kilisesi, Trabzon'daki Sümela Manastırı ve Mardin çevresindeki manastırlar bu kapsamda anılabilen yerler arasındadır. Bu merkezler kültür turizminin de parçasıdır. Bir yapının inanç bakımından önem taşımasıyla UNESCO Dünya Mirası statüsü taşıması ayrı özelliklerdir.

Gastronomi turizmi, yerel yiyecek ve içecekleri, üretim tekniklerini, mutfak tarihini ve yeme içme kültürünü tanımaya yönelik seyahatlerle ilişkilidir. Gaziantep, Hatay, Adana, Şanlıurfa ve diğer Anadolu kentlerinin mutfakları, yerel ürünlerin ve tarihî etkileşimlerin birikimini yansıtır. Gaziantep, UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na 2015 yılında gastronomi alanında katılmıştır; bu, UNESCO Dünya Mirası Listesi statüsünden farklıdır. Yerel yemekler ve üretim yöntemleri kültür turizminin konusudur ancak bütün bir kentin her geleneği tek bir UNESCO kaydıyla koruma altına alınmış sayılmaz.

Somut kültürel miras; yapı, arkeolojik alan ve eser gibi fiziksel varlıkları; somut olmayan kültürel miras ise kuşaktan kuşağa aktarılan anlatı, tören, müzik, el sanatı bilgisi ve uygulamaları kapsar. Bir yöresel yemeğin hazırlanışına ilişkin gelenek ile yemeğin sunulduğu tarihî yapı farklı miras kategorilerindedir. Festival, şölen ve geleneksel sanat etkinlikleri de turist çekebilir. Ancak bu etkinliklerin temel işlevi yerel kültürün yaşatılmasıdır; yerel halkın yaşamı yalnız turist taleplerine göre dönüştürülmemelidir.

7. Yayla, doğa, ekoturizm ve kırsal turizm

Yayla turizmi, yazın serin iklim, doğal peyzaj, yaylacılık kültürü ve kırsal yaşamla ilişkili dinlenme ve tanıma faaliyetlerini kapsar. Doğu Karadeniz'de Rize ve Artvin çevresindeki yüksek yaylalar ile Trabzon çevresi, Toroslar'da Akdeniz'in yüksek kesimleri belirgin örneklerdir. Pokut ve Ayder gibi Doğu Karadeniz yaylaları; Toroslar'daki çeşitli yayla yerleşmeleri bu turizm türünün coğrafi dayanaklarını gösterir. Yayla yalnız yüksek rakımlı düz yüzey demek değildir: coğrafyada plato bir yer şekli, yayla ise mevsimsel kullanım ve yerleşme niteliği de taşıyan alandır.

Ekoturizm, doğal alanların korunmasını ve yerel halkın yararını gözeten sorumlu ziyaret anlayışıdır. Yalnız orman içinde gezinti yapılması, otomatik olarak ekoturizm şartlarının yerine getirildiği anlamına gelmez. Kuş gözlemciliği, yaban hayatı ve bitki inceleme, rehberli doğa yürüyüşü ve uygun alanlarda bisiklet gezileri koruma kurallarıyla uyumlu yürütüldüğünde ekoturizmin parçası olabilir. Kızılırmak Deltası (Samsun), Gediz Deltası (İzmir), sulak alanlar ve millî parklar doğal yaşamı gözlemleme bakımından önemlidir. Koruma statüsü, ziyaretçilerin her alana sınırsız girebileceği anlamına gelmez.

Kırsal turizm, kırsal yerleşmelerin yaşam biçimi, tarımsal üretim, yerel konaklama, el sanatları ve doğal çevreyle bağlantılıdır. Köy evi, çiftlik evi veya yayla evinde konaklama; yerel ürünlerin tanıtılması ve tarımsal etkinliğin uygun biçimde ziyaretçilere açılması bu kapsamda değerlendirilebilir. Kırsal turizmde amaç sadece kısa süreli gelir yaratmak değil, yerel üretimin ve kültürel dokunun sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Aşırı yapılaşma, atık birikimi ve doğal habitatın bozulması, turizme konu olan değerin kendisini zayıflatabilir.

8. Kış turizmi ve kayak merkezlerinin coğrafi dağılışı

Kış turizminin gelişmesi kar örtüsünün süresine, eğimli ve uygun pist alanlarına, iklim şartlarına, ulaşım ve konaklama olanaklarına bağlıdır. Yükseltinin fazla olması kayak için gerekli koşullardan biridir; fakat çok rüzgârlı, çığ riski yüksek veya ulaşımı güç bir yüksek dağ alanı kendiliğinden kış turizmi merkezi değildir. Aynı merkezdeki kar kalınlığı ve sezon uzunluğu yıllara göre değişebilir. Bu nedenle her yer için kesin kar garantisi veya değişmez kayak sezonu verilemez.

Bursa'daki Uludağ, Türkiye'nin tarihî ve tanınmış kış turizmi merkezlerindendir. Erzurum'daki Palandöken, Kayseri'deki Erciyes, Bolu'daki Kartalkaya, Kocaeli'deki Kartepe, Kars'taki Sarıkamış ve Isparta'daki Davraz önemli kayak merkezleri arasındadır. Bu merkezlerin yer aldığı iller ve dağlar farklıdır: Uludağ Bursa, Palandöken Erzurum, Erciyes Kayseri, Sarıkamış Kars ile ilişkilidir. Karadeniz kıyısında kışların görece ılık olması, çevredeki yüksek dağlarda kış sporları yapılamayacağı anlamına gelmez.

Kayak turizmi dışında kar yürüyüşü, dağ gezileri ve diğer kış etkinlikleri de turizm hareketi oluşturabilir. Kış turizminin gelişmesi yüksek bölgelerde mevsimlik istihdam sağlarken altyapı, enerji, su kullanımı, dağ ekosistemleri ve güvenli ulaşım açısından planlama gerektirir. Çığ tehlikesi ve hava koşulları, her zaman gözetilmesi gereken coğrafi risklerdendir.

Önemli kış ve termal turizm merkezleri

Turizm türü	Merkez / alan	İlişkili il veya yöre
Kış – kayak	Uludağ	Bursa

Turizm türü	Merkez / alan	İlişkili il veya yöre
Kış – kayak	Palandöken	Erzurum
Kış – kayak	Erciyes	Kayseri
Kış – kayak	Kartalkaya	Bolu
Kış – kayak	Kartepe	Kocaeli
Kış – kayak	Sarıkamış	Kars
Kış – kayak	Davraz	Isparta
Termal	Sandıklı, Gazlıgöl ve diğer termal alanlar	Afyonkarahisar
Termal	Yalova ve çevresi	Yalova
Termal	Pamukkale–Karahayıt	Denizli
Termal	Gönen	Balıkesir
Termal	Kızılcahamam	Ankara

9. Termal turizm, sağlık turizmi ve kaplıca alanları

Termal turizm, yer altından çıkan sıcak ve mineralli suların bulunduğu alanlarda dinlenme, kaplıca ve ilgili tesis hizmetleri etrafında gelişir. Türkiye'nin tektonik ve jeotermal özellikleri, özellikle Batı Anadolu ve geçiş alanlarında çeşitli termal kaynakların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Afyonkarahisar'ın Sandıklı ve Gazlıgöl çevresi, Yalova, Denizli'deki Pamukkale-Karahayıt, Balıkesir'deki Gönen ve Ankara'daki Kızılcahamam tanınmış termal alanlardır. Sıcak suyun bulunması, bir tesisin sağlık hizmeti verme yetkisi bulunduğu veya belirli hastalıkların kesin tedavi edilebileceği anlamına gelmez.

Sağlık turizmi, termal kullanımın ötesinde tıbbi değerlendirme ve tedavi amacıyla yapılan seyahatleri de kapsayabilir. Sağlık hizmeti almak için başka bir ülkeye giden kişinin seyahati ile doğal sıcak su kaynağında dinlenen ziyaretçinin amacı ve yararlandığı hizmet birbirinden farklı olabilir. Tedavi, rehabilitasyon, tıbbi işlemler ve uygun sağlık hizmetleri yetkili kuruluşların denetimiyle ilgilidir. Coğrafi değerlendirmede termal turizmin doğal kaynağa, medikal turizmin ise sağlık hizmeti altyapısına daha doğrudan bağlı olduğu ayrımı önemlidir.

Pamukkale, travertenleri ile termal kaynakların oluşturduğu doğal peyzajı ve bitişiğindeki Hierapolis antik kenti sayesinde hem doğal hem kültürel değer taşır. UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde Hierapolis–Pamukkale'nin 'karma' alan olarak bulunması bu ikili özelliği gösterir. Travertenlerin korunması su rejimi, ziyaretçi yönlendirmesi ve kullanım kurallarıyla ilişkilidir; bir doğal varlık hem turizm geliri sağlayabilir hem de yoğun kullanımdan zarar görebilir.

10. Jeoturizm, mağara turizmi ve Kapadokya örneği

Jeoturizm, yer şekillerinin, kayaçların ve jeolojik geçmişin görülebilir izlerini tanıma amacıyla yapılan ziyaretlerle ilişkilidir. Peribacaları, travertenler, kanyonlar, volkanik şekiller ve mağaralar buna uygun örneklerdir. Bir yer şeklinin turist çekebilmesi için yalnız ilginç görünmesi yeterli değildir; konumunun güvenli biçimde ziyaret edilebilir olması ve korunması da gerekir. Jeoturizm her zaman macera turizmi değildir; bilimsel tanıtım ve çevre eğitimi de içerebilir.

Kapadokya çevresinde, özellikle Nevşehir ve komşu illerin belirli kesimlerinde, volkanik tüflerin dış kuvvetlerce aşındırılmasıyla oluşmuş peribacaları, kaya oyma mekânlar ve vadiler öne çıkar. Göreme çevresi hem doğal oluşumları hem kaya oyma tarihî mirasıyla tanındığından UNESCO tarafından karma miras alanı olarak kaydedilmiştir. Bölgede balon uçuşları gibi etkinliklerin bulunması, bölgenin esas coğrafi niteliğini yalnız hava sporlarıyla açıklamayı gerektirmez. Volkanik tüf, peribacası, tarihî kaya oyma yerleşim ve turizm etkinliği birbirinden farklı fakat birbiriyle ilişkili unsurlardır.

Mağara turizmi, karstik veya başka kökenli doğal boşlukların uygun koşullarda ziyaret edilmesine dayanır. Karain (Antalya), İnsuyu (Burdur), Damlataş ve Dim (Antalya-Alanya çevresi) ile farklı yörelerdeki mağaralar bilinen örneklerdendir. Bir mağaranın oluşumu, tarih öncesi kullanım değeri ve günümüzde ziyarete açık olması aynı bilgi değildir. Özellikle hassas mağara ekosistemlerinde aydınlatma, hava koşulları, su hareketi ve ziyaretçi sayısı koruma bakımından önemlidir. Eski ders materyallerinde yer alan mağara sayısı ve uzunluk rekorlarının ölçüm ve keşiflerle değişebileceği dikkate alınarak tarihsiz kesin sıralama kullanılmamıştır.

11. Dağcılık, akarsu sporları, yatçılık, dalış ve diğer özel ilgi turizmi

Dağcılık ve doğa yürüyüşü; yükselti, eğim, manzara ve doğal çevre koşullarıyla ilişkilidir. Kaçkarlar, Aladağlar, Bolkar Dağları, Ağrı Dağı ve farklı dağ alanları bu tür etkinliklere konu olabilir. Yürüyüş parkuru, teknik tırmanış rotası ve kış sporları pistinin aynı altyapıyı gerektirmediği açıktır. Dağlarda hava değişimi, yüksek irtifa, kaya düşmesi ve çığ gibi riskler faaliyet türüne göre farklı önem kazanır.

Akarsu sporları, özellikle rafting ve kano gibi faaliyetleri kapsayabilir. Antalya'daki Köprüçay ile Rize ve çevresindeki bazı akarsu kolları, uygun kesimlerinde bu etkinliklerle anılır. Akarsuların eğimi, akım miktarı ve mevsimsel rejimi spor yapmaya elverişlilik üzerinde etkilidir; hızlı akan her akarsu güvenli veya resmî olarak uygun spor alanı sayılmaz. Kıyıdaki dalış turizmi ise su altı doğal varlıkları, görüş koşulları, batıklar ve güvenli dalış hizmetleriyle ilişkilidir.

Yatçılık ve marina hizmetleri, özellikle Ege ve Akdeniz'in korunaklı koy ve körfezleriyle bağlantılıdır. Golf turizmi bakımından Antalya'nın Serik ilçesindeki Belek uluslararası tanınırlığı bulunan bir merkezdir. Hava sporları arasında yamaç paraşütü ve sıcak hava balonu uçuşları farklı koşullarda yapılır; Fethiye-Ölüdeniz çevresindeki yamaç paraşütü faaliyetleri ile Kapadokya'daki balon turizmi bu ayrım için uygun örneklerdir. Kuş gözlemciliği, fotoğrafçılık ve bisiklet turizmi de yerel çevreye düşük etkili biçimde yürütülebilecek özel ilgi etkinlikleri arasında yer alır.

12. Kongre, iş, fuar ve kent turizmi

Kongre turizmi, toplantı, bilimsel etkinlik, konferans ve meslekî organizasyon amacıyla yapılan ziyaretlerden oluşur. Büyük şehirlerdeki ulaşım olanakları, uluslararası hava bağlantıları, toplantı salonları, konaklama kapasitesi ve hizmet çeşitliliği bu türün gelişmesini destekler. İstanbul, Antalya, Ankara ve İzmir, kongre ve fuar etkinlikleriyle ilişkilendirilebilen önemli kentlerdir. Bir kentin çok sayıda turisti çekmesiyle en fazla kongre düzenleyen şehir olması aynı istatistiksel ölçüt değildir.

İş turizmi daha geniş kapsamlıdır: toplantı ve ticari görüşme için seyahat eden bir kişi kongreye katılmayabilir. Fuar turizmi ise sergi ve ticaret organizasyonlarıyla bağlantılıdır; katılımcı ve ziyaretçi hareketleri otelcilik, ulaşım ve hizmet sektörlerini etkiler. Kent turizmi tarihî alanlar, alışveriş, sanat ve kültür etkinlikleri, gastronomi ve kısa süreli gezi faaliyetlerini bir araya getirir. İstanbul'un kültür ve kent turizmi işlevi, ülkenin kıyı turizminin yalnız güneyde geliştiği gerçeğiyle çelişmez.

Kruvaziyer turizmi, büyük yolcu gemileriyle yapılan seyahatlerde liman kenti ziyaretlerini kapsar. Kuşadası ve İstanbul gibi limanlarla ilişkilendirilebilir. Geminin limana uğramasıyla yolcuların bir kısmının günübirlik gezi yapması, o şehirde otelde geçirilen geceleme sayısının eşit oranda arttığını göstermez. Bu yüzden liman yolcu hareketi, kent otellerinde konaklama ve turizm geliri verileri farklı ölçümler olarak incelenmelidir.

13. Yedi coğrafi bölgede turizmin belirgin özellikleri

Turizm Türkiye'nin her coğrafi bölgesinde farklı ağırlıklarla gelişmiştir. Akdeniz ve Ege kıyıları deniz turizmi; Marmara çok işlevli kent, kültür ve kısa süreli tatil; İç Anadolu kültür, kongre, jeoturizm ve bazı kış sporları; Karadeniz doğa, yayla ve tarih; Doğu Anadolu kış sporları, kültür ve doğa; Güneydoğu Anadolu arkeoloji, inanç ve gastronomi faaliyetleriyle öne çıkar. Ancak bu sınıflandırma yalnız örneklerin baskınlığını gösterir; hiçbir bölge tek turizm türüne indirgenemez.

Bölge içindeki farklılıklar önemlidir. Antalya'nın kıyılarıyla Torosların yüksek kesimleri aynı turizm sezonuna ve iklim koşullarına sahip değildir. Karadeniz'de kıyı, orman ve yüksek yaylalar farklı faaliyetlere imkân verir. Doğu Anadolu'nun yüksek dağ ve göl çevreleri farklı ziyaret gerekçeleri oluşturabilir. Coğrafi bölge sınırları, Bakanlığın ilan ettiği kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgeleriyle aynı sınırlar değildir.

Türkiye'nin coğrafi bölgelerine göre turizm türü ve merkez örnekleri

Coğrafi bölge	Belirgin turizm olanakları	Önemli merkez / alan örnekleri
Marmara	Kültür, şehir, kongre, kıyı, kış, termal	İstanbul, Edirne, Bursa-Uludağ, Balıkesir kıyıları, Yalova
Ege	Deniz-yat, arkeoloji, termal, gastronomi	İzmir-Efes, Bergama, Çeşme, Bodrum, Marmaris, Pamukkale, Afrodisias
Akdeniz	Kıyı, kültür, yat, golf, doğa, kış	Antalya, Side, Alanya, Kaş, Belek, Isparta-Davraz, Toroslar
İç Anadolu	Kültür, jeoturizm, kent, kış, kongre	Kapadokya, Ankara-Gordion, Konya-Çatalhöyük, Kayseri-Erciyes

Coğrafi bölge	Belirgin turizm olanakları	Önemli merkez / alan örnekleri
Karadeniz	Yayla, doğa, kültür, kıyı	Safranbolu, Amasra, Rize-Artvin yaylaları, Sümela çevresi
Doğu Anadolu	Kış, doğa, kültür, inanç	Erzurum-Palandöken, Kars-Sarıkamış/Ani, Van Gölü çevresi, Malatya-Arslantepe
Güneydoğu Anadolu	Arkeoloji, kültür, gastronomi, inanç	Şanlıurfa-Göbeklitepe, Adıyaman-Nemrut, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin

Bu tabloda kimi merkezler coğrafi bölge sınırına yakın konumda bulunabilir veya birden çok coğrafi etkiden yararlanabilir. Pamukkale, Denizli ilinde; Gordion Ankara'da; Ani Kars'ta; Göbeklitepe Şanlıurfa'dadır. Bir alanın ilini, coğrafi bölgesini ve turizm türünü birlikte değerlendirmek, harita yorumlamayı kolaylaştırır. Turizm merkezi ile il veya belediye sınırı aynı büyüklükte bir alanı ifade etmez.

14. Turizmin ekonomik önemi ve tarihli istatistiklerin doğru yorumlanması

Turizm, ziyaretçilerin konaklama, ulaşım, yeme içme, alışveriş, rehberlik, kültür ve diğer hizmetlere yaptığı harcamalar yoluyla istihdama ve gelir oluşumuna katkıda bulunur. Yurt dışı ikametlilerin ülke içinde yaptığı uygun kapsamlı harcamalar turizm geliri olarak değerlendirilir. Buna karşılık ülke sakinlerinin yurt dışında yaptığı harcamalar turizm gideriyle ilişkilidir. Turizmin ekonomiyle bağlantısı yalnız otel gelirinden ibaret değildir; ancak elde edilen brüt gelir, turizm faaliyeti için yapılan bütün maliyetler düşüldükten sonraki net kazançla aynı değildir.

TÜİK'in 30 Ocak 2026 tarihinde yayımladığı 2025 yıllık Turizm İstatistikleri bültenine göre Türkiye'nin 2025 turizm geliri 65 milyar 230 milyon 749 bin ABD dolarıdır. Bu, 2025 takvim yılının toplamıdır; 2026 yılı için tahmin veya 28 Ekim 2026'da gerçekleşmiş yıllık sonuç değildir. TÜİK'in 31 Temmuz 2026'da yayımladığı 2026 II. çeyrek bülteninde ise Nisan-Haziran 2026 turizm geliri 15 milyar 865 milyon 339 bin dolar, Türkiye'den çıkış yapan ziyaretçi sayısı 15 milyon 581 bin 14 olarak verilmiştir. Bu değer üç aylık döneme aittir; yıl toplamı gibi kullanılamaz. TÜİK verisindeki ziyaretçi sayısı ile Bakanlığın sınır kapılarından giriş verileri aynı yöntem ve kapsamda olmayabilir.

İç turizm verilerinde sayılan şey kişi değil seyahat veya geceleme olabilir. TÜİK'in 22 Nisan 2026'da yayımladığı 2025 yıllık Hanehalkı Yurt İçi Turizm sonuçlarında, bir ve daha fazla gecelemeli yurt içi seyahat sayısı 67 milyon 851 bindir. Bu, 67 milyon 851 bin farklı kişinin seyahate çıktığı anlamına gelmez; bir kişi yıl içinde birden fazla seyahat yapabilir. TÜİK'in 22 Ekim 2026 tarihli 2026 II. çeyrek yurt içi turizm bülteninde ise 16 milyon 467 bin seyahat ve 85 milyon 890 bin geceleme bildirilmiştir. Gelir, gider, ziyaret, seyahat ve geceleme verileri tanım ve dönemleri belirtilerek karşılaştırılmalıdır.

Türkiye turizm istatistiklerinde kaynak ve dönem ayrımı

Gösterge	Değer ve dönem	Kaynak / yorum
Turizm geliri	65.230.749.000 ABD doları; 2025 yıl toplamı	TÜİK, 30.01.2026; yıllık gerçekleşme

Gösterge	Değer ve dönem	Kaynak / yorum
Turizm geliri	15.865.339.000 ABD doları; Nisan-Haziran 2026	TÜİK, 31.07.2026; yalnız II. çeyrek
Türkiye'den çıkış yapan ziyaretçi	15.581.014; Nisan-Haziran 2026	TÜİK, II. çeyrek turizm istatistiği
Yurt içinde gecelemeli seyahat	67.851.000; 2025 yıl toplamı	TÜİK, 22.04.2026; tekil kişi değil seyahat
Yurt içinde gecelemeli seyahat	16.467.000; Nisan-Haziran 2026	TÜİK, 22.10.2026; üç aylık seyahat sayısı
Yurt içi seyahat gecelemeleri	85.890.000; Nisan-Haziran 2026	TÜİK, 22.10.2026; konaklanan gece sayısı
UNESCO Dünya Mirası alanı	22 kayıt; 28.10.2026 erişimi	UNESCO Dünya Mirası Merkezi; turizm ziyaretçi sayısı değildir

Turizm sayılarındaki mevsimsel farklılık ayrıca dikkate alınmalıdır. Yaz tatilinin yoğunlaştığı aylarda Akdeniz ve Ege kıyılarında ziyaretçi ve konaklama talebi artabilir. Kış merkezleri kar koşullarına; kongre ve kültür etkinlikleri ise farklı takvimlere bağlıdır. Bir çeyreğin toplam gelirinin önceki çeyrekten yüksek olması, doğrudan aynı oranda turizm kapasitesi artışı olduğu anlamına gelmez. Yurt içi TL harcamalarındaki değişim de fiyat artışı ve seyahat davranışı birlikte değerlendirilmeden yalnız 'daha çok turist' sonucuna dönüştürülmemelidir.

15. Turizm planlaması, çevresel koruma ve sürdürülebilirlik

Turizmin gelişmesi yerel işletmelere iş imkânı, ulaşım ve altyapı yatırımı, tarihî eserlerin tanıtımı ve farklı kültürlerle etkileşim sağlayabilir. Buna karşılık aşırı yoğunluk, kıyıların yapılaşması, su ve enerji tüketiminin artması, atık yönetiminde güçlük ve kültürel alanların yıpranması gibi sorunlara yol açabilir. Turizmden elde edilen kısa vadeli kazancın, turizmi mümkün kılan doğal ve kültürel değerleri tüketmemesi gerekir. Özellikle kurak yaz yaşayan kıyılarda turizm sezonundaki nüfus artışı ve su talebi birlikte değerlendirilmelidir.

2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu çerçevesinde ilan edilen Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgeleri ile Turizm Merkezleri, turizm potansiyeli bulunan alanların planlı gelişmesiyle ilişkilidir. Bunlar 1941'de belirlenmiş coğrafi bölgelerle veya UNESCO Dünya Mirası alanlarının sınırlarıyla aynı idari ve hukuki statüde değildir. Bir alanın turizm merkezi ilan edilmesi, oradaki bütün tesislerin tamamlandığı ya da ziyaretçi sayısının belli düzeye ulaştığı anlamına gelmez. Koruma, planlama ve işletme koşulları ayrıca değerlendirilir.

Kültür ve Turizm Bakanlığının Türkiye Çevresel ve Kültürel Sürdürülebilirlik Programı, konaklama tesislerinde sürdürülebilir yönetim, çevre, sosyal ve kültürel ölçütler üzerinden aşamalı değerlendirme öngörmektedir. Bu programın ölçütleriyle bir doğal alanın millî park veya UNESCO mirası olarak korunması farklı uygulamalardır. Sürdürülebilirlik bakımından ziyaretçi kapasitesi, doğal alanlara erişim, yerel halkın geçim kaynakları, kültürel doku, atık ve su yönetimi birlikte ele alınmalıdır. Böylece turizmin uzun vadeli ekonomik yararı ile doğal ve kültürel mirasın devamlılığı arasında denge kurulabilir.

Turizm coğrafyasında temel ayrımlar

Kıyı turizmi ile yat/kruvaziyer, kaplıca turizmi ile tıbbi sağlık turizmi, UNESCO Dünya Mirası Listesi ile Geçici Liste ve Yaratıcı Şehirler Ağı aynı kavram değildir. 2026 erişiminde Türkiye'nin 22 Dünya Mirası kaydı bulunmaktadır. Turist, günübirlik ziyaretçi, seyahat ve geceleme sayıları farklı ölçümlerdir. Turizm geliri, ziyaretçi sayısı ve turizm gideri birbirinin yerine kullanılmaz; her sayı mutlaka kaynak ve dönemle birlikte değerlendirilir.

3.8. BÖLGESEL KALKINMA PROJELERİ: GAP, DAP, DOKAP, KOP

Türkiye'de tarım, sanayi, ulaşım, nüfus ve gelir olanakları bütün illere eşit dağılmamıştır. Geniş tarım topraklarına sahip bir yerde sulama sorunu, yüksek yaylaların bulunduğu bir yerde hayvancılığın pazara bağlanması, kıyı dağlarının gerisindeki bir yerde ulaşım güçlüğü öne çıkabilir. Bölgesel kalkınma projeleri bu farklı ihtiyaçları bir bütün olarak ele alır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) ve Konya Ovası Projesi (KOP), Türkiye'de bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmak ve yerel üretim olanaklarını değerlendirmek için yürütülen başlıca çok sektörlü programlardır.

1. Bölgesel kalkınma kavramı ve bölgesel eşitsizliklerin nedenleri

Ekonomik büyüme, bir ekonominin belirli dönemde ürettiği mal ve hizmetlerin değerindeki artışla ilişkilidir. Kalkınma ise üretimdeki artışın yanında eğitim, sağlık, istihdam, altyapı, çevre kalitesi ve yaşam koşullarının gelişmesini kapsar. Bu nedenle bir yörede hidroelektrik santrali kurulması veya büyük bir fabrikanın üretime başlaması ekonomik bakımdan önemli olsa da kalkınmanın bütün boyutlarının tamamlandığını göstermez. Yatırımın yerel istihdam, gelir dağılımı, erişilebilir kamu hizmetleri ve çevre üzerindeki etkileri birlikte değerlendirilir.

Türkiye'nin doğusunda yükselti ve sert kış koşulları, bazı yerlerde ulaşımı ve tarımsal üretimi güçleştirir. Güneydoğu'da geniş düzlükler olmasına rağmen doğal yağışın mevsimsel olarak yetersiz kaldığı alanlar bulunur. İç Anadolu'da su kaynaklarının sınırlılığı ve buharlaşma, yüksek verimli sulu tarımı zorlaştırabilir. Karadeniz'de ise yüksek eğimli yamaçlar ve parçalı araziler tarım ile karayolu altyapısını etkiler. Bu koşullara sermaye birikimi, göç, iş gücünün niteliği ve pazara uzaklık gibi beşerî etkenler eklenir.

Bölgesel gelişme politikası, bütün bölgelerde aynı ürünü yetiştirmeyi veya aynı sanayi tesislerini kurmayı amaçlamaz. Önemli olan, her yörenin güçlü taraflarını kullanırken temel ihtiyaç ve eksikliklerini gidermektir. Örneğin mera varlığı fazla olan bir alanda hayvancılığın verimini artırmak, kurak bir havzada suyu tasarruflu kullanmak, turizm potansiyeli olan bir yörede kültürel ve doğal varlıkları koruyarak hizmet kalitesini geliştirmek farklı ama birbiriyle tutarlı kalkınma yaklaşımlarıdır.

Bölgesel kalkınma ile ilgili temel kavramlar

Kavram	Anlamı	Önemli ayrım
Ekonomik büyüme	Üretilen mal ve hizmet miktarı veya değerindeki artış	Yaşam kalitesinin bütün yönlerini tek başına ölçmez

Kavram	Anlamı	Önemli ayrım
Kalkınma	Ekonomik ve sosyal koşullarda kalıcı iyileşme	Eğitim, sağlık, çevre ve toplumsal katılımı da içerir
Bölgesel gelişmişlik farkı	Bölgelerin ekonomik ve sosyal imkânlar bakımından farklılaşması	Yalnız coğrafi uzaklık veya iklim farkı değildir
Entegre kalkınma	Tarım, sanayi, altyapı ve sosyal hizmetleri birlikte planlama	Tek bir baraj veya yol yatırımından daha geniştir
Katma değer	Üretim sürecinde ürün ya da hizmete eklenen ekonomik değer	Üretim miktarıyla her zaman aynı hızda artmaz
Sürdürülebilir kalkınma	Bugünkü ihtiyaçları karşılarken kaynakları gelecek için koruma	Sulama veya enerji yatırımlarının çevresel etkileri dikkate alınır

2. Türkiye'de bölgesel planlama ve dört kalkınma idaresinin görev alanı

Türkiye'de bölgeler arasındaki farklılıkları azaltmaya yönelik planlama çalışmaları Cumhuriyet dönemi boyunca çeşitli biçimlerde yürütülmüştür. Millî Eğitim Bakanlığı'nın coğrafya materyallerinde 1950'li yılların sonlarındaki bölgesel gelişme araştırmaları ile GAP, DAP, DOKAP, KOP, Zonguldak–Bartın–Karabük Projesi (ZBK) ve Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi ayrı örnekler olarak verilir. Ancak bu örneklerin aynı kurumsal yapıya, aynı başlangıç tarihine veya aynı güncel idari görev alanına sahip olduğu düşünülmemelidir.

GAP'ın gelişimi 1970'lerdeki su ve toprak kaynaklarını değerlendirme çalışmalarına uzanırken, 1989 Master Planı kapsamı ekonomik ve sosyal kalkınmaya genişletmiştir. DAP, DOKAP ve KOP bölge kalkınma idareleri 2011 yılında 642 sayılı Kanun Hükmünde Kararname kapsamında kurulmuştur. Dört bölgesel kalkınma idaresi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının ilgili teşkilatlanması içinde bölgeye yönelik yatırımların planlanması, eş güdümü ve izlenmesi işlevini yürütür. Bir idarenin bulunduğu il, yalnız o ilin kalkındırılacağı anlamına gelmez.

2024–2028 dönemine ilişkin dört eylem planı, On İkinci Kalkınma Planı ve Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisiyle bağlantılı şekilde hazırlanmıştır. DAP resmî planının girişinde, dört eylem planının 7 Mart 2025 tarihinde uygun görülerek yürürlüğe girdiği belirtilir. Bir eylem planında beş yıllık dönem yazması, projelerin tümünün 2024 yılı başında tamamlanmış veya eş zamanlı başlamış olduğu anlamına gelmez; planlar hedef, yatırım ve uygulama takvimlerini birlikte içerir.

Bölge kalkınma idaresi, kalkınma ajansı ve coğrafi bölge birbirinden farklıdır. Yedi coğrafi bölge, fiziki ve beşerî coğrafya özelliklerine dayanan öğretici bir ayrımdır. Kalkınma idareleri birden fazla ili kapsayan özel proje sahalarında görev yapar. Kalkınma ajansları ise Türkiye'nin 26 Düzey-2 istatistiki bölgesine göre ayrı bir sistemle örgütlenir. Aynı ilde farklı kapsamlı bölgesel gelişme kurumlarının çalışmalarına rastlanabilir; bu durum kurumların birbirinin yerine geçtiğini göstermez.

3. GAP, DAP, DOKAP ve KOP'un kapsadığı iller ve merkezleri

GAP, dokuz ilde; DAP, on beş ilde; DOKAP, on bir ilde; KOP, sekiz ilde görev alanı olan idarelerle yürütülmektedir. Buradaki sayılar 28 Ekim 2026 itibarıyla ilgili idarelerin resmî kayıtlarında belirtilen kapsamdır. Bazı eski ders kitaplarında DOKAP'ın sekiz veya dokuz, KOP'un dört veya altı il olarak gösterilmesi, geçmişteki görev alanlarına dayanır. Bir il adının proje isminde bulunması veya coğrafi bölgeye ait olması, tek başına idari kapsama girdiğini göstermez.

Dört bölgesel kalkınma idaresinin güncel görev alanı

Proje / idare	Merkez	İl sayısı	Kapsadığı iller
GAP – Güneydoğu Anadolu Projesi	Şanlıurfa	9	Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak
DAP – Doğu Anadolu Projesi	Erzurum	15	Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Sivas, Tunceli, Van
DOKAP – Doğu Karadeniz Projesi	Giresun	11	Amasya, Artvin, Bayburt, Çorum, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Samsun, Tokat, Trabzon
KOP – Konya Ovası Projesi	Konya	8	Aksaray, Karaman, Kırıkkale, Kırşehir, Konya, Nevşehir, Niğde, Yozgat

DAP'ın görev alanında Sivas bulunur; Sivas'ın coğrafi olarak İç Anadolu ile ilişkili bölümlerinin olması bu idari kapsamı değiştirmez. DOKAP'ta Bayburt ile Amasya ve Çorum yer alır; idare yalnız denize kıyısı olan illerden oluşmaz. KOP'un görev alanı da Konya Ovası'nın fiziki sınırlarından daha geniştir; Kırıkkale ve Kırşehir gibi illeri kapsar. GAP bölgesinde ise Kilis ve Batman dâhil dokuz il bulunur. Resmî idare merkezleri birer yönetim yeridir; en kalabalık veya ekonomik bakımdan en güçlü kent olmak zorunda değildir.

Görev alanlarının gelişimi de bilinmelidir. DAP'ın ilk on dört iline Sivas 2016'da eklenmiştir. DOKAP'a Tokat 2016'da; Amasya ve Çorum 2020'de dâhil edilerek il sayısı on bire yükselmiştir. KOP önce dört il için kurulmuş, 2016'daki genişlemelerle Nevşehir, Yozgat, Kırıkkale ve Kırşehir'in eklenmesi sonucu sekiz ile ulaşmıştır. Güncel kapsam ile kuruluş yılındaki kapsamı karıştırmak, proje haritasını yanlış okumaya yol açar.

4. GAP'ın doğuşu: Fırat ve Dicle havzalarından çok sektörlü kalkınmaya

Güneydoğu Anadolu Projesi, Fırat ve Dicle nehirlerinin su potansiyelinin değerlendirilmesi, tarım arazilerinin sulanması ve hidroelektrik enerji üretimi düşüncesiyle gelişmiştir. Güneydoğu Anadolu'da yaz kuraklığının belirgin olması, geniş ovalarda sulamanın tarımsal üretimi dönüştürebilmesini sağlar. Bununla birlikte suyun depolanması tek başına ürün elde edilmesi için yeterli değildir; ana kanallar, tarla içi dağıtım şebekeleri, uygun sulama yöntemleri, drenaj ve çiftçi eğitimi de gereklidir.

GAP'ın başlangıçtaki su kaynakları geliştirme programı Fırat ve Dicle havzalarında toplam on üç proje paketiyle ilişkilidir. İlk tasarımda 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve yaklaşık 1,8 milyon hektarın sulanması öngörülmüştür. Bunlar başlangıçta hedeflenen tesis ve alan büyüklükleridir; 2026 yılında hepsinin bitirildiğini gösteren gerçekleşme sayıları değildir. Hidroelektrik tesislerin yıllık üretim hedefi de kurulu güç ve fiilî üretimden ayrı bir göstergedir.

1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı, projeyi yalnız baraj ve sulama yatırımı olmaktan çıkararak tarım, sanayi, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı çalışmalarını da kapsayan entegre bir bölgesel kalkınma programına dönüştürmüştür. Örneğin yeni sulanan alanda pamuk, mısır ve başka ürünlerin üretimi artabilse bile, işleme fabrikaları ve pazara ulaştırma altyapısı gelişmediğinde elde edilen ekonomik kazanç sınırlı kalabilir. Bu nedenle tarım, sanayi ve lojistik birbirini tamamlayan yatırımlar olarak ele alınır.

GAP'ın tarihsel gelişiminde hedef ile gerçekleşme ayrımı

Dönem / kavram	Resmî çerçeve	Nasıl yorumlanmalı?
1970'lerdeki su ve toprak programı	Sulama ve hidroelektrik enerji	Projenin ilk teknik temeli
İlk GAP su kaynakları tasarımı	22 baraj, 19 HES, yaklaşık 1,8 milyon hektar sulama	Başlangıç hedefleri; tamamlanmış tesis sayısı değildir
1989 GAP Master Planı	Tarım, sanayi, ulaşım, eğitim ve sağlık dâhil bütüncül kalkınma	GAP yalnız enerji projesi olmaktan çıktı
2024–2028 GAP Eylem Planı	Güncel dönem yatırımları ve öncelikli dönüşüm programları	İlk tasarımdan farklı uygulama hedefleri içerebilir
2025 yıl sonu sulama gerçekleşmesi	678.322 hektar sulamaya açılmış alan	Belirli tarihte gerçekleşen alan; tüm hedefin tamamı değildir

5. GAP'ın önemli barajları, sulama sistemleri ve yer–işlev ilişkisi

Fırat üzerindeki Keban, Karakaya, Atatürk, Birecik ve Karkamış barajları, nehir boyunca farklı dönemlerde geliştirilen büyük su ve enerji yatırımlarıyla ilişkilidir. Ancak bu barajların hepsini aynı alt proje veya aynı idari gerçekleşme göstergesi içinde kabul etmek doğru değildir. Özellikle Atatürk Barajı, Aşağı Fırat Projesi, Şanlıurfa Tünelleri ve Harran Ovası sulaması arasındaki bağlantı GAP'ın sulama mantığını gösterir. Baraj suyu depolar; tünel ve kanallar suyu ovaya taşır; sulama şebekeleri ise suyu tarım parsellerine dağıtır.

Dicle havzasında Kralkızı–Dicle sulamaları, Silvan Projesi ve Ilısu gibi baraj ve altyapı yatırımları önemli örneklerdir. Ilısu, enerji üretimiyle ilişkili bir barajdır; her Dicle barajı tek başına bütün çevre ovaları sulayan ana tesis değildir. Şanlıurfa-Harran, Suruç, Mardin-Ceylanpınar ve diğer sulama alanlarında ise altyapı ve işletme koşulları farklılaşabilir. Bir tesisin yapımının bitmesi, onunla bağlantılı bütün sulama şebekelerinin de aynı tarihte hizmete girdiği anlamına gelmez.

Sulama, kuru tarım koşullarında yağışa bağımlı üretimi belirli ölçüde azaltabilir; ikinci ürün ve daha farklı tarımsal üretim desenlerine imkân sağlayabilir. Bununla birlikte suyun aşırı kullanılması, yanlış sulama nedeniyle toprağın tuzlanması, drenaj eksikliği ve yer altı suyu seviyesindeki

değişimler sürdürülebilir tarım için risk oluşturur. GAP'ın sulama yatırımları, suyun tarımda verimli kullanılması ve işletme-bakım yönetimiyle birlikte değerlendirilmelidir.

GAP'ta seçilmiş tesis ve alanların temel işlevleri

Tesis veya alan	Coğrafi ilişki	Temel işlev
Atatürk Barajı ve HES	Fırat; Şanlıurfa–Adıyaman çevresi	Su depolama, hidroelektrik üretimi ve sulama sistemine kaynak
Şanlıurfa Tünelleri	Atatürk Barajı suyu ile Şanlıurfa ovaları arasında	Suyun sulama güzergâhına aktarılması
Şanlıurfa–Harran Ovası	Şanlıurfa	Sulu tarımın ve ürün çeşitlenmesinin geliştiği alan
Suruç ve Mardin–Ceylanpınar sulamaları	Güneydoğu Anadolu ovaları	Sulama yatırımlarının farklı sahalara yayılması
Kralkızı–Dicle ve Silvan projeleri	Dicle havzası, Diyarbakır çevresi	Sulama altyapısının geliştirilmesi
Ilısu Barajı ve HES	Dicle Nehri	Hidroelektrik enerji yatırımı
Birecik ve Karkamış barajları	Fırat'ın aşağı kesimleri	Su yönetimi ve enerjiyle ilgili tesisler

6. GAP'ta 2024–2028 eylem planı ve sulamanın gerçekleşme düzeyi

2024–2028 GAP Eylem Planı, sulama, tarımsal verimlilik, sanayi ve turizmi birbirine bağlayan güncel bir yatırım çerçevesidir. Resmî planda beş öncelikli dönüşüm programı tanımlanmıştır: Sulama Programı; Tarımda Hassas Dönüşüm Programı; GAP Entegre 2.0 Programı; Turizm Odaklı Ekonomik Büyüme Programı; Emek Yoğun Sanayi Sektörlerinde Dönüşüm Programı. Bu yaklaşım, teknoloji kullanımı, yerel üretim, sosyal kapsayıcılık ve hizmet sektörü yatırımlarını da içerir.

Başlangıçtaki 1,8 milyon hektarlık geniş GAP sulama hedefi ile 2024–2028 dönemine ilişkin program hedefi aynı değildir. GAP İdaresinin güncel gerçekleşmeler kaydında yeni eylem planı sulama hedefi 1.111.355 hektar olarak verilmektedir. 2025 yılı sonu itibarıyla sulamaya açılmış alan 678.322 hektardır; bu alan yeni hedefin yaklaşık yüzde 61'ine karşılık gelir. Aynı kurum kaydında 90.096 hektarda şebeke inşaatının sürdüğü, 342.937 hektarın planlama aşamasında olduğu belirtilmiştir. Bu değerler 2025 yıl sonu durumunu gösterir; 2026 yılı sonu için tamamlanmış miktar olarak kullanılamaz.

GAP'ın bazı resmî yayınlarında 2024 yıl sonu sulamaya açılan alan 675.250 hektar olarak bulunur. 2025 sonunda verilen 678.322 hektarla fark, iki ayrı gözlem tarihini yansıtır. Ayrıca 2024–2028 eylem planında 198 proje için 496,2 milyar TL kaynak tahsisi öngörülmektedir. Bu büyüklük beş yıllık plan hedefidir; belirtilen tutarın tümünün 2026'ya kadar harcandığını kanıtlamaz. Para birimi ve plan dönemi gözetilmeden yatırım miktarları arasında karşılaştırma yapılmamalıdır.

7. GAP'ın tarım dışındaki kalkınma boyutu: Sanayi, turizm ve sosyal gelişme

Sulama ve enerji yatırımları GAP'ın tanınan yönleri olsa da bölgesel kalkınma yalnız bu iki işle sınırlı değildir. Tarıma dayalı imalat, gıda işleme, tekstil, lojistik, kırsal girişimcilik, meslekî eğitim ve sosyal hizmetler de programın tamamlayıcı alanlarıdır. Gaziantep'in gelişmiş üretim ve ticaret altyapısıyla Şanlıurfa'daki tarımsal üretim potansiyeli farklı ekonomik işlevlere sahiptir. İllerin kalkınmasında bütün alanlara aynı fabrika modelini uygulamak yerine yerel üretim ve iş gücü ihtiyaçlarının dikkate alınması gerekir.

2024–2028 planındaki hassas tarım uygulamaları, suyun kontrollü kullanılmasına ve tarımsal üretimde verimliliğe yöneliktir. GAP Entegre 2.0 kapsamında kırsal kalkınma ve sosyal katılım; turizm programında kültürel miras, hizmet kalitesi, destinasyon yönetimi ve markalaşma; sanayi dönüşümünde üretimde katma değerin artırılması gibi hedefler bulunur. Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Adıyaman çevresindeki kültürel varlıklar, turizmin bölgede ekonomik çeşitlilik sağlayabileceğine örnektir. Bu illerdeki her turizm girişimi, otomatik olarak GAP bütçesiyle yürütülen bir proje sayılmaz.

Yatırımların toplumsal etkisi yalnız yeni tesis açılmasıyla ölçülmez. Kadınların ve gençlerin iş gücüne katılımı, kırsaldan göç, üreticinin pazara erişimi, eğitim imkânları ve doğal kaynakların korunması da bölgesel refahı etkiler. Bütünleşik kalkınma ifadesi, tam olarak bu farklı alanların birlikte planlanmasına işaret eder.

8. DAP: Yüksek alanlarda hayvancılık, tarım ve altyapı gereksinimi

Doğu Anadolu Projesi, doğudaki geniş yüksek alanlarla bunlara bağlı il ve havzaların ekonomik ve sosyal gelişimini destekleyen çok sektörlü yaklaşımdır. DAP Bölge Kalkınma İdaresi 2011'de kurulmuş, görev sahası 2016'da Sivas'ın katılmasıyla on beş ile ulaşmıştır. Yönetim merkezi Erzurum'dur. Projenin kapsadığı iller yalnız yedi coğrafi bölge sınıflandırmasındaki Doğu Anadolu Bölgesi'nin birebir sınırlarını yansıtmaz.

Bölgenin yüksek platoları ve geniş mera sahaları, özellikle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık için önemli doğal imkânlar sunar. Öte yandan uzun ve sert kışlar, hayvanların barınması ve yem ihtiyacını artırır. Yem bitkileri üretimi, ahır ve ağıl altyapısı, hayvan içme suyu, süt toplama ve soğuk zincir gibi yatırımlar bu nedenle önem kazanır. Sadece hayvan sayısının artırılması, yeterli yem ve veterinerlik hizmetleri olmadan hayvancılığın sürdürülebilir kalkınmasını sağlamaz.

DAP Bölgesi'nde Erzurum-Kars yüksek kesimleriyle Malatya, Elazığ, Iğdır veya diğer daha alçak havzaların tarımsal koşulları aynı değildir. Dağlık alanlarda eğim ve ulaşım maliyeti, iç havzalarda sulama ve sıcaklık koşulları farklı öncelikler doğurur. Bu yüzden DAP içinde sulu tarım, meyvecilik, hayvancılık, kırsal sanayi, yerel ürünlerin işlenmesi ve turizm aynı program içinde yer bulabilir.

9. DAP'ın 2024–2028 öncelikli dönüşüm programları

DAP'ın 2024–2028 Eylem Planı üç ana öncelikli dönüşüm programına dayanır. Hayvancılık Altyapısında Dönüşüm Programı; verimli, sağlıklı ve pazara bağlı bir hayvancılık yapısını geliştirmeyi amaçlar. Bitkisel Üretimde Katma Değer Artışı Programı; tarla ve bahçe ürünlerinin uygun koşullarda üretilmesi, işlenmesi ve daha yüksek ekonomik değerle değerlendirilmesiyle ilgilidir. Etkin Su ve Havza Yönetimi Programı ise sulama altyapısı, su tasarrufu ve havza ölçeğinde kaynakların korunmasını öne çıkarır.

Düşük nüfus yoğunluğu ve yerleşimlerin uzaklığı kimi yörelerde kamu hizmetine erişimi zorlaştırabilir. Yol, eğitim, sağlık ve sosyal altyapının güçlendirilmesi, üretim yatırımları kadar önemlidir. DAP İdaresinin resmî tanıtımında küçük ölçekli tarımsal sulama, hayvancılık altyapısı, hayvan içme suyu, tarımsal eğitim ve yayım gibi uygulamalar örneklenir. Bu projelerin her birinin bütün on beş ilde aynı ölçüde uygulanmış olduğu varsayılmamalıdır.

DAP ile GAP'ın ortak alanı sulama ve kırsal kalkınma olsa da ağırlıklar farklıdır. GAP'ın temel tarihsel hareket noktası Fırat–Dicle havzalarında büyük ölçekli sulama ve enerji yatırımlarıdır. DAP'ta ise geniş mera kaynaklarının üretim zincirine katılması, hayvancılığın altyapısının geliştirilmesi ve farklı yükselti kuşaklarına uygun tarım başlıca konulardır. Fırat'ın kollarının doğudaki illerden geçmesi, bütün doğu illerinin GAP idari görev alanında yer aldığı anlamına gelmez.

DAP'ın 2024–2028 dönüşüm öncelikleri

Program	Geliştirilmek istenen alan	Neden önemlidir?
Hayvancılık Altyapısında Dönüşüm	Barınak, yem, hayvan sağlığı, içme suyu, ürün toplama ve pazarlama altyapısı	Geniş mera potansiyeli ve sert iklim koşulları
Bitkisel Üretimde Katma Değer Artışı	Uygun ürünlerin yetiştirilmesi, işlenmesi ve pazara sunulması	Yerel ürünlerin yalnız ham madde olarak kalmaması
Etkin Su ve Havza Yönetimi	Sulama, su verimliliği, kaynak koruma	Havzalar arası doğal koşul farklarının ve su ihtiyacının yönetilmesi

10. DOKAP: Karadeniz'in kıyı, yayla ve iç havzalarının birlikte kalkınması

Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP), adında Doğu Karadeniz bulunmasına rağmen güncel olarak yalnız bu dar kıyı kuşağını kapsamaz. Giresun merkezli DOKAP İdaresinin on bir ili arasında Amasya, Çorum, Bayburt, Samsun ve Tokat da yer alır. Artvin, Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu gibi kıyı ve dağlık alanların yanında iç havzalar ve geçiş sahaları bulunması, projenin farklı tarımsal ve ekonomik ihtiyaçlara cevap vermesini gerektirir.

Doğu Karadeniz'in dik yamaçları, bol yağış alan kıyı kesimleri ve yaylaları önemli doğal kaynaklara sahiptir. Çay ve fındık tarımı, orman ürünleri, kıyı balıkçılığı ve yayla turizmi öne çıkan faaliyetlerdendir. Buna karşılık kıyı gerisindeki dağlık yapı ulaşım ve altyapı maliyetlerini yükseltebilir. İç kesimlerdeki Çorum, Amasya, Tokat ve Bayburt çevresinde tahıl, meyve, sebze ve hayvancılığa dayalı faaliyetler, kıyının çay ve fındık üretiminden farklı bir ekonomik profil oluşturur.

DOKAP'ın güncel idari sınırları ile daha eski coğrafya kitaplarındaki DOKAP haritaları farklı görünebilir. Kurumun tarihçesine göre Tokat 2016'da, Amasya ve Çorum 2020'de görev alanına katılmıştır. MEB'in yıllar önce basılmış haritasını kullanarak 2026 için 'DOKAP yalnız sekiz veya dokuz ilden oluşur' sonucuna varmak doğru değildir. Kurumun adı tarihsel olarak korunurken idari kapsam zaman içinde genişlemiştir.

11. DOKAP'ın 2024–2028 programları: Tarım, mavi ekonomi ve turizm

DOKAP'ın 2024–2028 Eylem Planı dört öncelikli dönüşüm programını belirler: Tarımsal Sulamada Etkin Yönetim; Tarımda Gelir Artışı; Mavi Ekonomide Gelir Artışı; Turizm Odaklı Ekonomik Büyüme. Tarımsal sulama, Karadeniz kıyısının yağışlı oluşuna rağmen iç havzalar ve belirli üretim alanları için önemlidir. Yağışın çok olması her ürünün ihtiyaç duyduğu suya her yerde ve doğru zamanda sahip olduğu anlamına gelmez. Özellikle yer şekilleri, tarım arazisinin parçalı yapısı ve mevsimlik su gereksinimleri planlamayı gerekli kılar.

Mavi ekonomi, deniz ve kıyı kaynaklarının ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilmesini ifade eder. Balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği, denizle bağlantılı lojistik ve kıyı hizmetleri gibi faaliyetler bu başlıkla ilişkilendirilebilir. Mavi ekonomi yalnız suya kıyısı bulunan işletmelerin sayısından ibaret değildir; deniz ekosisteminin korunması ve ekonomik değer üretiminin birlikte düşünülmesini gerektirir. İç kesimlerdeki iller de bütün bölgeye yönelik tarım, sanayi, lojistik ve turizm bağlantılarından yararlanabilir.

DOKAP'ın turizm programı, yaylalar, dağ yürüyüşleri, kültür ve doğa turizmi gibi faaliyetlerin sürdürülebilir biçimde geliştirilmesine odaklanır. Resmî planda 'Yeşile Yolculuk' yaklaşımı turizmin düzenlenmesiyle ilişkilendirilir. Bu kavram bir karayolu yatırımından daha geniş turizm ve destinasyon gelişimi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Kaçkarlar ve çevresindeki doğal alanlarda artan turizm faaliyetleri, ulaşım ve konaklama fırsatları yanında atık yönetimi, su kaynakları, habitat korunması ve kontrollü ziyaretçi kullanımı ihtiyacını da beraberinde getirir.

DOKAP'ın 2024–2028 programları ve bölgesel karşılıkları

Program	Temel odak	Coğrafi ilişki
Tarımsal Sulamada Etkin Yönetim	Suyun uygun dağıtımı ve verimli kullanım	İç havzalar ve uygun tarımsal alanlar
Tarımda Gelir Artışı	Tarımsal ürünün niteliği, işlenmesi ve gelirin yükseltilmesi	Kıyı ve iç kesimlerin farklı ürünleri
Mavi Ekonomide Gelir Artışı	Deniz kaynaklarının sürdürülebilir ekonomik kullanımı	Karadeniz kıyıları ve bağlantılı ekonomik faaliyetler
Turizm Odaklı Ekonomik Büyüme	Doğa, yayla ve kültür turizminde hizmet ve altyapı	Kaçkarlar, yaylalar ve diğer turizm koridorları

12. KOP: Konya Ovası, kapalı havzalar ve su yönetimi

Konya Ovası Projesi (KOP), başlangıçta Konya ve çevresindeki tarım alanlarının su ve kalkınma ihtiyacıyla ilişkilendirilmiş, daha sonra görevi sekiz ile genişlemiş bölgesel kalkınma programıdır. KOP İdaresi 2011'de Aksaray, Karaman, Konya ve Niğde ile kurulmuş; 2016'da Nevşehir, Yozgat, Kırıkkale ve Kırşehir'in katılmasıyla bugünkü kapsamına ulaşmıştır. Merkezi Konya'dır. KOP'u yalnız Konya ilindeki bir sulama projesi veya tek bir ova adıyla açıklamak bu idari yapıyı eksik bırakır.

İç Anadolu'da yağışın çoğu yerde az olması, yazın sıcaklık ve buharlaşmanın artması, tarımsal sulamayı önemli hâle getirir. Konya Kapalı Havzası gibi denize doğal çıkışı bulunmayan havzalarda yüzey ve yer altı suyu kaynaklarının kullanımı özenli planlama gerektirir. Yer altı su seviyesinin düşmesi, sulama maliyetini artırabilir ve bazı alanlarda zemin sorunlarıyla ilişkili riskleri büyütebilir.

Su açığı, yalnız daha çok kuyu açılarak kalıcı biçimde giderilemez; ürün deseni, sulama tekniği, şebeke kayıpları ve kaynakların yenilenme hızı dikkate alınmalıdır.

KOP'un ekonomik hedefi tarımı yalnız geniş ekim alanlarından ibaret görmez. Üretimde su verimliliğinin artırılması, tarım ürünlerinin işlenmesi, tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi, hayvancılık ve kırsal yerleşmelerde geçim olanaklarının çeşitlenmesi birbirini destekler. Konya ve Karaman çevresinde gıda işleme, makine ve tarım sanayisiyle üretim ilişkileri güçlenebilir; ancak bütün KOP illerinin aynı ürün desenine sahip olduğu söylenemez.

13. KOP'un 2024–2028 öncelikleri ve sürdürülebilir su kullanımı

2024–2028 KOP Eylem Planı dört öncelikli dönüşüm programına yer verir: Su Kaynaklarının Etkin Yönetimi, Tarımda Verimlilik Artışı, Tarımsal ve Tarıma Dayalı Sanayinin Güçlendirilmesi, Kırsalda Dengeli Kalkınma. Birinci başlık, bölgedeki su sınırlılığını gidermek için mevcut kaynakların etkin kullanımına; ikinci başlık, aynı arazi ve girdiyle daha nitelikli veya uygun maliyetli üretime; üçüncü başlık, işleme ve sanayi bağlantılarına; dördüncü başlık, kırsal alanların yaşam ve gelir koşullarına odaklanır.

Modern sulama yalnız bir tarlaya daha çok su vermek değildir. Kapalı borulu iletim sistemleri, uygun damla veya yağmurlama yöntemleri, sulama zamanının planlanması ve bitkinin su ihtiyacına göre üretim yapmak su kullanımında kayıpları azaltabilir. Kullanılan yöntem toprağın, ürünün ve ekonomik koşulların özelliklerine göre seçilir. Suyu tasarruflu kullanmak, belirli bir havzanın su dengesini tek başına ve hemen düzelttiği anlamına gelmez. Özellikle toplam sulanan alan genişlerse su talebi ayrıca izlenmelidir.

KOP Bölge Kalkınma İdaresinin 2026 yılına ait proje duyurularında sulama, hayvancılık, tarımsal ürün işleme ve kırsal kalkınma başlıklarının birlikte ele alındığı görülür. Bu duyurular, dönemin önceliklerini ve bazı yerel uygulamaları gösterir; her destek çağrısının bütünüyle sonuçlanmış olduğunu veya bölgenin bütün yer altı suyu sorununun çözüldüğünü göstermez. KOP'un coğrafi ayırt edici özelliği, geniş tarımsal üretim potansiyelinin sınırlı su kaynaklarıyla birlikte yönetilmesidir.

KOP'un 2024–2028 dönüşüm programları

Program	Uygulama odağı	Önemi
Su Kaynaklarının Etkin Yönetimi	Su tasarrufu, sulama altyapısı ve havza dengesi	Kuraklık ve sınırlı su potansiyeli
Tarımda Verimlilik Artışı	Üretim tekniklerinin ve ürün veriminin geliştirilmesi	Su ve girdi kullanımıyla üretim ilişkisi
Tarımsal ve Tarıma Dayalı Sanayinin Güçlendirilmesi	Ürünün işlenmesi ve pazara bağlanması	Yerel katma değerin artırılması
Kırsalda Dengeli Kalkınma	Yerel gelir, hizmet ve üretim olanaklarının desteklenmesi	Kırsal yaşam koşullarının iyileştirilmesi

14. Dört projenin karşılaştırılması, sonuçların ölçülmesi ve diğer projeler

GAP, DAP, DOKAP ve KOP'un tamamı bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmayı amaçlar. Bununla birlikte tarihsel başlangıçları ve doğal çevre koşulları farklıdır. GAP'ın ayırt edici tarihsel ekseni Fırat–Dicle üzerindeki sulama ve hidroelektrik yatırımlarıdır. DAP'ta yüksek alanların hayvancılık potansiyeli ve tarımsal altyapı, DOKAP'ta kıyı–iç kesim bütünlüğü ile tarım, mavi ekonomi ve doğa turizmi, KOP'ta ise kıt su kaynaklarının etkin yönetimi belirginleşir. Bu farklar diğer sektörlerin programlarda bulunmadığı anlamına gelmez.

GAP, DAP, DOKAP ve KOP'un karşılaştırmalı özeti

Proje	İl sayısı / merkez	Tarihsel veya coğrafi temel	2024–2028'de belirgin kalkınma yönü
GAP	9 / Şanlıurfa	Fırat ve Dicle; sulama ve enerji	Sulama, hassas tarım, sanayi ve turizm dönüşümü
DAP	15 / Erzurum	Yüksek alanlar ve mera hayvancılığı	Hayvancılık altyapısı, bitkisel üretim, su ve havza yönetimi
DOKAP	11 / Giresun	Karadeniz kıyısı, dağlar, yaylalar ve iç havzalar	Tarım, mavi ekonomi ve turizmde gelir artışı
KOP	8 / Konya	İç Anadolu'da kuraklık ve tarımın su ihtiyacı	Su verimliliği, tarımsal üretim, tarıma dayalı sanayi ve kırsal gelişme

Bir proje hedefinin açıklanması ile fiilen tamamlanması farklı aşamalardır. Örneğin sulamaya açılması planlanan alan, şebeke inşaatı devam eden alan ve gerçekten sulamaya açılmış alan ayrı sayılardır. Barajın kurulu gücü (MW), ürettiği elektrik (kWh) ve sulama kapasitesi (hektar) birbirine dönüştürülebilen tek bir ölçü değildir. Proje bütçesi, harcanmış kaynak veya tamamlanan fiziksel iş miktarının doğrudan karşılığı değildir. Eğitim, istihdam ve yaşam kalitesindeki değişim ise yalnız bir barajın tamamlanmasıyla ölçülemez.

Bölgesel kalkınma haritalarında alan sınırlarını okumak da önemlidir. DAP'ta Sivas'ın, DOKAP'ta Amasya ve Çorum'un, KOP'ta Kırıkkale ve Kırşehir'in yer alması, kalkınma idarelerinin görev alanlarının klasik yedi coğrafi bölgeden farklı olduğunu gösterir. Diğer bölgesel çalışmalar arasında Zonguldak–Bartın–Karabük Projesi (ZBK) ve Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi (YHGP) de MEB coğrafya materyallerinde yer alır. Bunlar dört bölge kalkınma idaresinin güncel görev alanı listesine otomatik olarak beşinci ve altıncı başkanlık eklemez.

Bölgesel kalkınmanın uzun dönemli başarısı, yerel üretimin gelişmesi yanında su ve toprak kaynaklarının korunması, afetlere karşı dayanıklılık, göçün nedenlerinin azaltılması, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, kadınlar ve gençler için istihdam olanakları ve kamu yatırımlarının sürdürülebilir işletilmesiyle değerlendirilir. Böylece bölgesel gelişme kavramı, yalnız yapıların inşa edilmesi değil, insanların yaşadığı yerin ekonomik ve sosyal imkânlarının kalıcı biçimde güçlenmesi anlamını kazanır.

Önemli bölgesel kalkınma ayrımları

GAP 9 il/Şanlıurfa, DAP 15 il/Erzurum, DOKAP 11 il/Giresun, KOP 8 il/Konya merkezlidir. 2026 kapsamıyla eski ders haritalarındaki il sayıları farklı olabilir. GAP'ın başlangıçtaki 1,8 milyon hektarlık sulama tasarımı ile 2024–2028 dönemine ait 1.111.355 hektarlık hedef ve 2025 sonundaki 678.322 hektarlık gerçekleşme aynı gösterge değildir. DAP'ta hayvancılık, DOKAP'ta mavi ekonomi ve turizm, KOP'ta su verimliliği belirgin yönlerdir; dört programın tamamı çok sektörlüdür.

BÖLÜM 04

04 TÜRK TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE MEDENİYETİ

4.1. İLK TÜRK DEVLETLERİ VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

İlk Türk devletlerinin tarihi, İç Asya bozkırlarında ortaya çıkan siyasi birliklerin zamanla Çin sınırlarından Karadeniz'in kuzeyine ve Orta Avrupa'ya uzanmasını kapsar. Bu devletleri birbirinden ayıran başlıca ölçütler; kurulduğu bölge, hüküm sürdüğü dönem, öne çıkan hükümdarlar, komşularıyla ilişkiler ve kalıcı siyasi-kültürel etkileridir. Asya Hunları, Kök Türkler ve Uygurlar İç Asya'daki büyük siyasi gelenek açısından; Avrupa Hunları, Avarlar, Hazarlar ve Bulgarlar ise batıya yönelen Türk tarihinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Tarih kitaplarında kullanılan «bilinen ilk Türk devleti», «Türk adını devlet ismi olarak kullanan ilk devlet» ve «yerleşik şehir kültüründe belirgin gelişme gösteren devlet» ifadeleri aynı şeyi anlatmaz. Birincisi genellikle Asya Hunlarına, ikincisi Kök Türklere, üçüncüsü özellikle Uygurlara ilişkin öğretim vurgusudur. Bununla birlikte çok eski toplulukların etnik kökeni ve bazı kuruluş tarihleri, sınırlı veya farklı dillerdeki kaynaklardan hareketle araştırıldığı için bilimsel tartışmalara açıktır. Tarihî süreklilik, her yüzyılda aynı halkın değişmeyen tek bir devlet altında yaşadığı anlamına gelmez.

1. Türklerin erken tarihinin coğrafi ve kaynak temeli

İç Asya, tarihî Türk topluluklarının yoğun olarak yaşadığı Altaylar, Tanrı Dağları, Orhun ve Selenga havzaları, Yenisey çevresi, Ötüken yöresi ve batıya doğru uzanan Türkistan bozkırlarıyla bağlantılı geniş bir coğrafyadır. Günümüzde bu yerlerin önemli bir bölümü Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Çin sınırları içindedir. Ötüken bir ülke adı değil, Orhun-Selenga çevresinde siyasi ve sembolik önem taşıyan tarihî bir bölgedir. Büyük Türk siyasi birliklerinin yönetim merkezinin aynı yörede bulunması, bu alanın tarihî önemini artırmıştır.

Bozkırın geniş otlakları, mevsime göre yaylak ve kışlaklar arasında hareket eden hayvancı toplulukların gelişmesine elverişliydi. At yetiştiriciliği, sürüleri koruma ve uzak mesafelere hızlı ulaşma imkânı sağladı; aynı hareketlilik süvari ağırlıklı orduların kuruluşunu kolaylaştırdı. Ancak bozkır hayatı tarım, ticaret ve şehirleşmenin hiç bulunmadığı anlamına gelmez. Irmak vadilerinde ve vahalarda tarım yapıldı, yerleşmeler kuruldu; İpek Yolu üzerindeki bağlantılar hayvancılık ürünleriyle kumaş, maden ve tarım ürünlerinin değişimini sağladı. Türk devletlerinin ekonomik ve diplomatik gücü yalnız savaşlara değil, bu ticaret ve geçiş güzergâhlarını denetlemelerine de dayanıyordu.

En erken dönemler için Çin hanedan tarihleri, komşu toplumların kayıtları ve arkeolojik buluntular önemlidir. Kök Türk ve Uygur çağlarında bunlara Türkçe yazıtlar da eklenir. Bir topluluğun bir Çin metninde belirli bir adla anılmasıyla o topluluğun bugünkü anlamda kesin etnik kimliğini belirlemek aynı işlem değildir. Özellikle Hunlar ve onlardan önceki bozkır toplulukları değerlendirilirken tarihî kaynakların bu sınırı göz önünde tutulur.

İlk Türk devletleri tarihinin temel coğrafi alanları

Bölge / alan	Günümüzde yaklaşık konumu	Tarihî önemi
Ötüken–Orhun–Selenga	Moğolistan'ın orta ve kuzey kesimleri	Asya Hun, Kök Türk ve Uygur siyasi merkezleri; Orhun yazıtları
Altay–Yenisey	Kazakistan, Rusya, Moğolistan ve Çin'in kesişen çevresi	Boy toplulukları, Kırgızlar ve kuzey bozkır ilişkileri
Tanrı Dağları–Yedisu–Talas	Kırgızistan, Kazakistan ve çevresi	Batı Kök Türk, Türgiş ve Karluk siyasi faaliyetleri
Hazar–Karadeniz kuzeyi	Kafkasların ve Karadeniz'in kuzeyi, İdil çevresi	Batıya göç eden Hun, Hazar, Bulgar, Peçenek ve Kıpçak toplulukları
Orta Avrupa–Tuna havzası	Bugünkü Macaristan ve Balkanlar çevresi	Avrupa Hunları, Avarlar ve Tuna Bulgarlarının etkileri

2. Asya Hun Devleti: erken siyasi birlik ve Mete Han

Millî Eğitim Bakanlığı'nın tarih öğretim materyallerinde Asya Hun Devleti, MÖ 220 ile MS 216 arasına yerleştirilir ve tarihte bilinen ilk büyük Türk devleti olarak tanıtılır. Çin kaynaklarında Hunlarla ilişkilendirilen siyasi birliğin adı genellikle Hiung-nu (Xiongnu) biçiminde aktarılır. Bu erken birliğin tek bir etnik topluluktan oluştuğunu varsaymak doğru değildir; farklı boy ve grupları bir araya getiren geniş bir bozkır devletiydi. Türk tarihi öğretiminde Hunların öne çıkmasının nedeni, uzun süre etkili olan merkezî askerî-siyasi yapılanmalarıdır.

Bilinen ilk hükümdarlar arasında Teoman (Tuman) yer alır. MÖ 209'da yönetimi ele geçiren Mete Han (Modu/Maodun), dağınık boyları merkezî otorite altında toplayarak devleti güçlendirdi. Askerî birliklerin onluk, yüzlük, binlik ve on binlik esaslarla düzenlenmesi Mete Han'la ilişkilendirilir. Bu teşkilatlanma, birliklerin komuta ve hareketini kolaylaştırdığı için Türk askerî tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak anlatılır. MÖ 209 yılı, eğitim anlatılarında ayrıca düzenli Türk ordusunun kuruluşuna ilişkin geleneksel başlangıç kabul edilir; modern Türkiye Cumhuriyeti ordusunun o tarihte kurulduğu anlamına gelmez.

Asya Hunlarının güneyindeki Çin hanedanlarıyla mücadelesi sadece savaşlardan oluşmuyordu. Çin sınırındaki otlaklar ve ticaret alanları üzerinde üstünlük kurma, akınları durdurma, hediye ve vergi ilişkileri ile evlilik diplomasisi aynı siyasetin parçalarıydı. Mete Han, Çin'i tümüyle fethetmekten çok baskı altında tutarak sınır ve ticaret ilişkilerinde avantaj sağlamayı hedefledi. Çin Seddi'nin yapımı ve çeşitli dönemlerde genişletilmesi de tek bir Hun hükümdarının seferine veya yalnız bu devlete bağlanamaz; Çin'in kuzey sınırı boyunca farklı yüzyıllarda gelişen daha geniş bir savunma tarihinin parçasıdır.

Mete Han'dan sonraki hanedan mücadeleleri, Çin'le siyasi ve ekonomik bağımlılık ilişkileri, yönetici aileler arasındaki ayrılıklar ve başka bozkır güçlerinin yükselişi Hun devlet düzenini zayıflattı. Hun siyasi birliği farklı dönemlerde bölündü; bazı gruplar kuzeye ve batıya hareket etti, bazıları Çin'le daha yakın ilişkiler kurdu. Ders kitaplarında verilen MS 216 tarihi bütün Hun topluluklarının ortadan kaybolduğu yıl değil, Asya Hun Devleti'nin öğretim amaçlı kronolojisindeki son sınırdır. Hun adını taşıyan başka siyasi birlikler sonraki yüzyıllarda da görüldü.

Not

3. Batıya hareket ve Kavimler Göçü: Avrupa Hun Devleti

Hunların batıya doğru genişlemesi, özellikle IV. yüzyılda Doğu Avrupa'nın siyasi dengesini değiştirdi. 375 yılıyla ilişkilendirilen Kavimler Göçü, tek günde ve tek güzergâhta gerçekleşen bir hareket değil, Hun baskısı ve çeşitli toplulukların birbirlerini yerinden etmesiyle hızlanan zincirleme nüfus hareketlerinin ortak adıdır. Alanlar ve Got toplulukları başta olmak üzere birçok grup Roma sınırlarına yöneldi. Roma topraklarının nüfus, askerî güvenlik ve yönetim dengeleri etkilendi; sonraki yüzyıllarda Batı Roma'nın çözülmesine katkıda bulunan süreçlerden biri gelişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun 476'da sona ermesi yalnız Kavimler Göçü'yle açıklanamaz; iç siyasi ve ekonomik sorunlar da etkiliydi.

Avrupa Hun siyasi birliği, MEB öğretim kronolojisinde yaklaşık 370–496 yılları arasında gösterilir. Bu tarih aralığı, hun adıyla ilişkili bütün Avrupa topluluklarının her yerde aynı anda yönetildiği anlamına gelmez. Batıya hareketin erken safhasında Balamir, devletin güçlenmesinde Uldız ve Rua öne çıkar. Attila döneminde (434–453) Hun gücü özellikle Doğu Roma ve Batı Roma ile kurulan ilişkiler üzerinden geniş bir Avrupa siyasetine dönüştü. Attila, Doğu Roma'yı diplomatik ve askerî baskı altında tuttu; 434 Margus (Margos) Antlaşması, sınır ilişkileri ve Roma'nın yükümlülükleri bakımından önemli bir dönüm noktasıydı.

Attila'nın 451'de Galya'ya yönelen seferi Katalaunum (Katalon) Ovası çevresindeki büyük çatışmayla, 452'deki seferi İtalya'yla ilişkilidir. Bu mücadeleler, Avrupa Hunlarının Avrupa siyasetindeki ağırlığını gösterir; ancak Roma'yı kalıcı biçimde tamamen ele geçirdikleri anlamına gelmez. Attila'nın 453'te ölümünün ardından hanedan içi çatışmalar ve bağlı boyların ayrılması birlik üzerinde belirleyici oldu. Avrupa Hunlarının siyasi mirası, sonraki Türk topluluklarının Avrupa'yla ilişkilerinden ayrı değerlendirilse de batıya yönelen bozkır siyasi geleneğinin ilk büyük örneklerinden biridir.

Hun siyasi birlikleri ve Kavimler Göçü'nün karşılaştırılması

Başlık	Dönem / kişi	Ayırt edici özellik
Asya Hun Devleti	MÖ 220–MS 216 (MEB kronolojisi)	İç Asya merkezli erken büyük boylar birliği; Teoman ve Mete Han
Mete Han'ın yükselişi	MÖ 209	Merkezî otorite ve askerî teşkilatın güçlendirilmesi
Kavimler Göçü	Geleneksel başlangıç 375	Doğu Avrupa'da zincirleme göçler; Roma sınırlarına yöneliş
Avrupa Hun Devleti	Yaklaşık 370–496 (MEB kronolojisi)	Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya uzanan siyasi güç
Attila'nın dönemi	434–453	Doğu ve Batı Roma'yla diplomatik ve askerî mücadele

4. I. Kök Türk Devleti: Türk adının resmî devlet ismine dönüşmesi

Kök Türk (Göktürk) Devleti, 552'de Bumin Kağan'ın önderliğinde kuruldu. Türk adını resmî siyasi devlet adı olarak kullanan ilk büyük devlet olmasıyla Asya Hunlarından ayrılır. Kök Türklerin yönetici soyu Aşina adıyla anılır. Bumin Kağan, önce bağlı bulunduğu bozkır gücüne karşı üstünlük kurarak bağımsızlığı elde etti. Devletin doğu kesiminde kağanlık merkezi bulunurken batı kesiminin yönetimi kardeşi İstemi Yabgu'ya bırakıldı. Bu paylaşım, iki bağımsız devletin aynı anda kurulduğu anlamına gelmez: başlangıçta batı kanadı büyük kağanlığa bağlıydı.

Bumin'in ardından Mukan Kağan zamanında doğudaki siyasi güç arttı. İstemi Yabgu ise batı yönünde, İpek Yolu'nun geçiş alanlarında etkili oldu; Sâsânî İran'ı ve Doğu Roma (Bizans) ile diplomatik ilişkiler kuruldu. İpek ticareti üzerindeki üstünlük mücadelesi, Kök Türkleri yalnız bozkır devletleriyle değil, İran ve Bizans gibi yerleşik imparatorluklarla da karşı karşıya getirdi. Doğu–batı yönetimi, geniş coğrafyanın denetlenmesini kolaylaştırsa da zamanla hanedan içi çekişmeler ve bölgesel bağımsızlaşma eğilimleri için bir zemin oluşturdu.

Kök Türk siyasi birliği zaman içinde doğu ve batı kollarında ayrıştı. İç mücadeleler, bağlı boyların ayaklanmaları ve Çin'in siyasi-askerî etkisiyle ilk kağanlık zayıfladı. MEB'in kronolojisinde I. Kök Türk Devleti 552–630 yılları arasında gösterilir; batı kanadının bazı siyasi oluşumları ise daha sonraki yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla 630'u bütün Kök Türk soylarının veya bütün batı siyasi varlığının sona erdiği tek tarih olarak yorumlamak doğru değildir.

5. II. Kök Türk (Kutluk) Devleti ve Orhun Yazıtları

Çin egemenliği altında geçen dönemin ardından Kutluk liderliğinde 682'de yeniden bağımsız bir kağanlık kuruldu. Kutluk, «devleti derleyip toparlayan» anlamındaki İlteriş unvanıyla tanındı. Tonyukuk, askerî ve idari konularda önemli bir danışman ve devlet adamıydı. Kapgan Kağan döneminde bozkırdaki siyasi hâkimiyet genişledi; ancak sert yönetim, boy ayaklanmaları ve dış baskılar devleti zorladı. Ardından İlteriş'in oğlu Bilge Kağan hükümdar, kardeşi Kül Tigin ise önemli ordu komutanı olarak öne çıktı. Tonyukuk da devlet yönetiminde etkili olmaya devam etti.

Bu dönemin en güçlü tarihî belgeleri Orhun (Kök Türk) Yazıtlarıdır. Günümüzde Moğolistan'daki Orhun havzasında yer alan en tanınmış anıtlar Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan adına dikilmiştir. MEB materyallerinde Tonyukuk Anıtı yaklaşık 724, Kül Tigin Anıtı 732, Bilge Kağan Anıtı 735 tarihiyle gösterilir. Yazıtlarda devletin kurulması, bağımsızlığın kaybedilmesi ve yeniden kazanılması, halkın refahı, yöneticilerin sorumluluğu ve komşu devletlerle ilişkiler ele alınır. Bu metinler tarihî olayların yanında Türk dilinin erken yazılı örnekleri bakımından da değerlidir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının Türkçe yüzlerinin yazımıyla Yolluğ Tigin ilişkilendirilir; Tonyukuk Yazıtı ayrı bir metin ve kişilikle ilgilidir. Yazıttaki her satırı tek kişinin kaleme aldığını varsaymak doğru değildir.

Orhun Yazıtları Türk tarihinin en çok bilinen erken yazılı kaynaklarıdır; Türkçenin tarihte ilk kez bu dönemde konuşulduğu veya daha eski hiçbir yazılı iz bulunmadığı anlamına gelmez. Kök Türk yazısı ile Uygur yazısı da aynı alfabe değildir. Bilge Kağan döneminden sonra hanedan sorunları ve bağlı boyların ayaklanması arttı. Basmıl, Karluk ve Uygur topluluklarının baskısıyla II. Kök Türk Devleti 742 dolayında sona erdi; 744'te yeni Uygur kağanlığı ortaya çıktı. Bu iki yıl, devletlerin çözülme ve yeni siyasi üstünlüğün kurulma aşamalarını gösterdiği için birbirine karıştırılmaz.

Kök Türk tarihindeki iki kağanlığın ayrımı

Dönem	Kuruluş ve başlıca kişiler	Tarihî önemi
I. Kök Türk Devleti (552–630)	Bumin Kağan, İstemi Yabgu, Mukan Kağan	Türk adının resmî devlet adı olması; doğu-batı örgütlenmesi ve İpek Yolu siyaseti
Bağımsızlığın kaybı	630 sonrasındaki Çin etkisi	Merkezi kağanlığın zayıflaması; farklı boyların ve kolların varlığını sürdürmesi
II. Kök Türk Devleti (682–742)	İlteriş Kutluk, Kapgan, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk	Bağımsızlığın yeniden kazanılması ve Orhun yazıtları
Geçiş yılları	742–744	II. Kök Türk hâkimiyetinin sona erişi ve Uygur kağanlığının yükselişi

6. Uygur Kağanlığı: şehirleşme, din ve yazılı kültür

Uygurlar, Orhun ve Selenga çevresinde yaşayan Türk boyları arasından yükseldi. Basmıl ve Karluklarla birlikte II. Kök Türk hâkimiyetini sona erdiren süreçte etkili oldular. MEB öğretim kronolojisinde Uygur Kağanlığı'nın başlangıcı 744, sonu 840 olarak verilir. Kurucu hükümdar Kutluk Bilge Kül Kağan'dır. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin ayrıntılı siyasi anlatısında kağanlığın kesin kuruluş aşaması için 745 yılı da kullanılmaktadır. Bu bir yıl farkı, Basmıl üstünlüğünün sona ermesi ve Uygurların bağımsız hâkimiyetinin kesinleşmesine ilişkin tarihsel safhalardan kaynaklanır; öğretim kronolojisi anlatılırken MEB'in 744 tarihi temel alınmıştır.

Uygurların merkezleri arasında Karabalgasun (Ordu-Balık) öne çıktı. Moyen Çor (Bayan Çor) zamanında devletin askerî ve siyasi gücü arttı; Çin'le temaslar ve ticaret gelişti. Bögü Kağan zamanında Maniheizm saray çevresinde benimsendi ve devletin dinî-kültürel yönelişinde etkili oldu. Maniheizm, kendine özgü inanç ve ibadet düzeni olan tarihî bir dindir. Ancak «Uygurların tamamı aynı anda aynı dini kabul etti» veya «Uygurlar hiç savaşmadı» şeklindeki genellemeler gerçeği yansıtmaz. Uygur topluluklarında farklı dönemlerde Gök Tanrı inancı, Maniheizm, Budizm ve başka dinî gelenekler bir arada veya art arda görüldü.

Uygur devletinin ayırt edici yönü, bozkır siyasi geleneğini canlı tutarken şehir yaşamı, tarım, ticaret ve yazılı kültüre daha geniş bir alan açmasıdır. Uygur yazısı büyük ölçüde Soğd yazı geleneğinden gelişti; Kök Türk harfli yazıtların devamı olan Uygur dönemi yazıtları da bulunmaktadır. Türkçe dinî metinler, tercümeler, resimli el yazmaları ve ticaret belgeleri özellikle sonraki Turfan çevresinin kültürünü tanımamızı sağlar. Mimari, duvar resmi, minyatür ve kitap üretimi bu çevrede gelişti. Matbaa ve kâğıt kullanımının bilinmesi, bunların dünya tarihinde ilk kez Uygurlar tarafından icat edildiğini göstermez.

İç siyasi karışıklıklar, bağlı toplulukların ayrılması ve kuzeydeki Kırgız baskısı sonucunda 840'ta Ötüken merkezli Uygur Kağanlığı yıkıldı. Uygurların siyasi ve kültürel varlığı ise sona ermedi. Bir bölümü Gansu (Kansu) yöresinde Sarı Uygurlar olarak, başka bir bölümü Turfan, Hoço ve Beşbalık çevresinde yeni siyasi ve kültürel merkezler kurarak yaşamayı sürdürdü. Özellikle Turfan çevresindeki yerleşik kültür, ticaret ağı ve edebî eserler Uygur mirasının sonraki yüzyıllara taşınmasında rol oynadı.

Not

7. Kırgızlar, Türgişler ve Karluklar: İç Asya'da siyasi devamlılık

Kırgızlar, tarihî olarak Yenisey çevresiyle bağlantılı Türk topluluklarındandır. 840'ta Uygur Kağanlığı'nın yıkılışında belirleyici bir rol oynadılar. Yenisey Kırgızlarının tarihî siyasi hayatı, günümüz Kırgızistan Cumhuriyeti'yle ilişkilendirilebilse de bütün dönemleri tek ve değişmeyen bir devlet olarak düşünülmez. Kırgız kültüründe Manas Destanı önemli bir sözlü anlatı geleneğidir; destanın yazıya geçirilmiş biçimleri, anlatının doğuşundan daha geç dönemlere aittir.

Türgişler (Türgeşler), Batı Kök Türk siyasi mirasının devam ettiği Yedisu, Çu ve Talas havzalarında özellikle VII–VIII. yüzyıllarda etkili oldular. Su-lu Kağan dönemi, siyasi güçlerinin ve Emevîlerin Mâverâünnehir'e ilerleyişine karşı mücadelelerinin önemli bir safhasıdır. Türgişlerin kendi adlarına para bastırmaları, yalnız askerî değil, ekonomik-siyasi örgütlenme bakımından da bir gelişmeye işaret eder. Bu mücadeleler, Türk boyları ile İslam dünyası arasındaki temasların henüz topluca din değiştirme düzeyine ulaşmadığı bir geçiş ortamında gerçekleşti.

Karluklar, Altay ve Yedisu çevresinden batıya etkili olan Türk boylar birliğiydi. II. Kök Türk Devleti'nin sona erdiği süreçte ve Uygurların yükselişinde rol aldılar. 751 Talas Savaşı'nda Abbâsî kuvvetleri ile Tang Çin ordusu arasındaki mücadelede Karlukların Abbâsîler tarafında yer alması, Orta Asya'nın siyasi dengesi açısından önem taşır. Savaşın sonucunu yalnız bir grubun katılımına indirgemek doğru değildir. Talas Savaşı'nı bütün Türklerin aynı gün İslamiyet'i kabul ettiği tarih olarak sunmak da yanlıştır; İslamlaşma farklı topluluk ve bölgelerde yüzyıllara yayıldı. Karluk siyasi çevresi, sonraki Karahanlı oluşumlarıyla bağlantısı nedeniyle bir sonraki Türk-İslam devletleri konusuna geçişte önem kazanır.

8. Avrupa ve Kafkasya'da Avarlar ile Hazarlar

Avrupa Avarları, VI. yüzyıl ortalarından itibaren Orta Avrupa ve Tuna havzasında etkili olan bir bozkır siyasi birliğiydi. Merkezi ağırlıkları bugünkü Macaristan çevresinde oluştu. Bizans, Franklar ve Slav topluluklarıyla askerî, siyasi ve kültürel ilişkiler geliştirdiler; 626'daki Konstantinopolis (İstanbul) kuşatması Sâsânîlerle eş zamanlı yürüyen büyük saldırılarla bağlantılıdır. Avarların Avrupa'daki etkisini özellikle atlı savaş geleneği ve bozkır yönetim anlayışının yayılması bakımından değerlendirmek gerekir. «Avrupa Avarları» ile Kök Türklerin 552'de egemenliğini yıktığı İç Asya'daki Juan-juan/Rouran siyasi oluşumunun birbirinin tamamen aynı ve kesintisiz devamı olup olmadığı araştırmalarda tartışmalıdır. Bu nedenle ikisi tarihî coğrafya ve bağlam belirtilerek anlatılır.

Hazarlar, VII–XI. yüzyıllar arasında Kafkasya'nın kuzeyi, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar ile İdil (Volga) havzasında etkili oldu. Batı Kök Türk geleneğiyle ve Sabar çevresiyle bağlantılı gelişen siyasi birlik, Doğu Roma, İslam devletleri ve kuzeydeki ticaret toplulukları arasında önemli bir konumdaydı. İdil şehri, nehir ve kara ticaretinin buluştuğu merkezlerden biriydi. Hazar hâkimiyetinin geniş alanlara yayılması, bölgede çeşitli etnik ve dinî grupların bulunmasına yol açtı.

Hazar yönetici çevresinin Yahudiliği benimsemesi, Türk tarihindeki ayırt edici örneklerden biridir. Bununla birlikte Hazar ülkesinin bütün nüfusunun Yahudi olduğu söylenemez; Müslüman, Hristiyan ve çeşitli geleneksel inançlara mensup grupların varlığı tarihî kaynaklara yansır. Bu dinî çeşitlilik ticaret yollarının kesişmesi ve farklı siyasi çevrelerle temasla ilişkilidir. Hazarlar ile İtil

(Volga) Bulgarları aynı devlet değildir: İtil Bulgarlarının İslamiyet'i kabul etmesi, İdil çevresinin daha sonraki Türk-İslam tarihi açısından ayrıca önemlidir.

9. Bulgarlar, Oğuzlar, Peçenekler ve Kıpçaklar: batıdaki Türk dünyası

Bulgar adıyla anılan Türk topluluklarının farklı kolları, Karadeniz'in kuzeyi ve Tuna çevresine yayıldı. Tuna Bulgarları Balkanlar'da güçlü bir siyasi teşkilat kurdu ve zamanla Hristiyanlığı kabul ederek bölgenin Slav dilli toplumlarıyla kaynaştı. İtil (Volga) Bulgarları ise İdil-Kama çevresinde bir devlet oluşturdu; hükümdar çevresinin 922'de İslamiyet'i kabul etmesi, Orta Çağ'ın kuzey ticaret yollarında İslam kültürünün etkisini artırdı. Bulgar adının iki farklı coğrafya ve dinî-siyasi gelişme çizgisi içinde kullanılması, bu toplulukları ayıran temel noktadır.

Oğuzlar, Aral Gölü ve Siriderya (Seyhun) çevresinde geniş bir boylar birliği meydana getirdi. X. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti'nin varlığı, boyların siyasi örgütlenmesinin örneklerindendir. Oğuzların çeşitli kolları zamanla İslamiyet'i kabul etti; bu süreç Büyük Selçukluların ve sonraki Anadolu Türk tarihinin oluşumunda önemli oldu. Ancak Oğuzlar adı, tek bir tarihte ve tek bir hükümdar altında birleşmiş değişmez bir halk-devlet eşleşmesi değildir. Bu bölümde Oğuzların erken siyasi yerleşimi ele alınmış, Selçuklu tarihinin ayrıntıları bir sonraki alt konuya bırakılmıştır.

Peçenekler, Karadeniz'in kuzeyinde ve daha sonra Balkanlar çevresinde Bizans'la çatışan veya Bizans hizmetine giren farklı topluluklarıyla tanındı. Kıpçaklar (Kumanlar) ise geniş Karadeniz kuzeyi ve Doğu Avrupa bozkırlarında özellikle Orta Çağ'da etkili olan Türk boylarıydı. Bu gruplar, Doğu Avrupa devletleri ve Bizans'la askerî ve ticari temaslar kurdu; çeşitli dönemlerde Hristiyanlık ve İslamiyet çevreleriyle etkileşime girdi. Toplulukların bir kısmının başka bir devletin ordusunda görev yapması, o devletin tümünün aynı kimliğe sahip olduğu anlamına gelmez.

Diğer erken Türk devletleri ve topluluklarının ayırt edici özellikleri

Devlet / topluluk	Başlıca coğrafya	Belirgin tarihi bağlantı
Kırgızlar	Yenisey ve kuzey İç Asya	840'ta Ötüken Uygur Kağanlığı'na son veren güç; Manas anlatı geleneği
Türgişler	Yedisu, Çu–Talas havzası	Batı Kök Türk mirası; Emevîlere karşı mücadele; madeni para
Karluklar	Altay, Yedisu ve çevresi	751 Talas Savaşı; sonraki Karahanlı çevresiyle bağlantı
Avrupa Avarları	Tuna havzası ve Orta Avrupa	Bizans ve Franklarla mücadele; 626 İstanbul kuşatması
Hazarlar	Kafkasya kuzeyi ve İdil havzası	Ticaret yolları; yönetici çevrede Yahudiliğin benimsenmesi
Tuna Bulgarları	Balkanlar	Hristiyanlaşma ve Slav kültür çevresiyle bütünleşme
İtil Bulgarları	İdil–Kama bölgesi	İslamiyet'in kabulü ve kuzey ticaret ağı
Oğuzlar	Siriderya ve Aral çevresi	Oğuz Yabgu Devleti; Selçuklu tarihine uzanan boylar

Devlet / topluluk	Başlıca coğrafya	Belirgin tarihi bağlantı
Peçenekler ve Kıpçaklar	Karadeniz kuzeyi, Doğu Avrupa	Bizans ve komşu devletlerle askerî-siyasi ilişkiler

10. İlk devletlerin siyasi örgütlenmesini anlamak

İlk Türk siyasi birliklerinin çoğu, boyların bir hükümdar ve yönetici hanedan çevresinde birleşmesiyle oluştu. Devlet «il» veya «el», hükümdar «kağan» gibi adlarla anılabildi. «Kut», hükümdarlık yetkisinin Tanrı'nın takdiriyle kazanıldığına ilişkin siyasi meşruiyet anlayışını ifade ediyordu. Bu inanç, her hanedan üyesinin kendiliğinden aynı anda tek hükümdar sayıldığı anlamına gelmez; taht için güç ve kabul mücadelesi sıkça yaşanmıştır. Yönetici ile boy beyleri arasındaki ilişkiler, hem devletin genişlemesini hem de bölünme tehlikesini belirledi.

Kurultay (toy), siyasi kararların görüşüldüğü toplantı; töre, gelenekle ve siyasi kararla gelişen temel toplumsal-hukuki düzen; ikili teşkilat ise geniş ülkenin doğu ve batı gibi kanatlar üzerinden yönetilmesi anlamına gelir. Hunlar ve Kök Türkler bu yapılar için önemli örneklerdir. Devletin batı kesiminin bir yabguya bırakılması, merkezî hükümdarın üstünlüğünü başlangıçta ortadan kaldırmıyordu; ancak güçlü bir yerel idare zaman içinde ayrışmayı kolaylaştırabiliyordu. Yönetim, hukuk ve eğitim kurumları GK-04.04'te ayrıntılı olarak ele alınacağından burada yalnız siyasi tarih için gerekli temel anlamlar verilmiştir.

İlk Türk devletleri askerî bakımdan atlı birliklerin hareketliliğine dayandı. Seferlerde ikmalin sağlanması, hayvan sürülerinin korunması, boyların bir arada tutulması ve ticaret yollarının işletilmesi yönetimin sürekli sorunlarıydı. Merkezi otorite gücünü kaybettiğinde, aynı boylar başka bir siyasi birlik kurabildi. Asya Hunlarının yerini Kök Türklerin, onların ardından Uygurların alması yalnız hanedan isimlerinin sırasıyla değişmesi değildir; farklı boy ittifaklarının, ticaret ilişkilerinin ve komşu imparatorluklarla güç dengesinin yeniden kurulmasıdır.

11. Devletler arası ilişkiler: İpek Yolu, Çin ve batı komşuları

İç Asya devletlerinin gelişmesinde Çin ile yapılan mücadele ve barış anlaşmaları temel öneme sahipti. Hunlar açısından sınır güvenliği, haraç ve ticaret düzeni; Kök Türkler açısından İpek Yolu üzerinde söz sahibi olma ve İran-Bizans diplomasisi; Uygurlar açısından Çin'le yakın ticari ve siyasi ilişki öne çıktı. Her dönemde Çin'le yalnız savaş yapıldığı veya yalnız ona bağlı yaşandığı söylenemez. Ticaret, evlilik, elçilik, ittifak ve askerî müdahale aynı ilişkiler içinde bir arada görülebilirdi.

İpek Yolu, belirli bir taş döşeli tek kara yolu değil, Çin ve İç Asya'dan İran, Karadeniz ve Akdeniz çevresine uzanan birçok ticaret güzergâhının genel adıdır. Bu ağ üzerinde ipek kadar at, deri, maden, değerli eşya, kâğıt ve çeşitli zanaat ürünleri de taşındı. Yolların güvenliğini sağlayan devletler vergi gelirleri ve diplomatik güç kazandı. Dinlerin, yazı sistemlerinin ve sanat üsluplarının farklı topluluklar arasında yayılması da yalnız göçlerle değil, ticaret ve elçilik temaslarıyla gerçekleşti.

Batıda Avrupa Hunları Roma dünyasıyla; Avarlar Bizans ve Franklarla; Hazarlar Kafkasya, İdil ticareti ve İslam devletleriyle; Tuna ve İtil Bulgarları ise Balkanlar ve kuzey Avrasya çevreleriyle temas kurdu. Bu coğrafi çeşitlilik, Türk tarihinin erken dönemini yalnız bugünkü Türkiye topraklarında gerçekleşen olaylar olarak incelemenin neden eksik kalacağını gösterir. Anadolu'daki

siyasi Türk tarihi, Orta Asya ve batı bozkırındaki bu uzun arka plan üzerine sonraki yüzyıllarda gelişti.

12. Kronoloji ve temel tarihsel ayrımların birlikte okunması

Devletlerin kuruluş ve yıkılış tarihleri, tarihî kaynakların açık verdiği bilgilerle ders kitaplarının yaygınlaştırdığı kronolojik çerçeveden oluşur. Erken devletlerde bir hanedanın gerilemesi, bütün boyların aynı anda yok olması anlamına gelmez. Benzer biçimde bir kağanlığın yeniden kurulması, öncekinin bütün kurumlarının ve sınırlarının aynı şekilde geri geldiği anlamına gelmez. 630'daki I. Kök Türk merkezinin çözülüşüyle 682'deki II. Kök Türk bağımsızlığı arasındaki fark ve 840'taki Uygur Kağanlığı ile daha uzun yaşayan Turfan Uygurları arasındaki fark bu açıdan önemlidir.

İlk Türk devletleri için temel kronoloji

Tarih / dönem	Olay	Açıklama
MÖ 220	Asya Hun Devleti'nin öğretim kronolojisindeki başlangıcı	İç Asya'da büyük siyasi birlik
MÖ 209	Mete Han'ın iktidarı	Merkezî askerî ve siyasi örgütlenmenin güçlendirilmesi
MS 216	Asya Hun Devleti'nin MEB kronolojisindeki sonu	Hun topluluklarının tümünün sonu değildir
IV. yüzyıl ve 375	Avrupa Hunlarının yükselişi; Kavimler Göçü	Avrupa'da geniş nüfus hareketleri
434–453	Attila dönemi	Roma dünyasıyla yoğun siyasi ilişkiler
552	I. Kök Türk Devleti	Bumin Kağan; Türk adıyla devlet
630	I. Kök Türk merkezî kağanlığının sona erişi	Çin egemenliği ve ayrışma dönemi
682	II. Kök Türk (Kutluk) Devleti	İlteriş ve bağımsızlığın yeniden kazanılması
732 / 735	Kül Tigin / Bilge Kağan anıtları	Kök Türk siyasi ve dil tarihi açısından yazılı kaynaklar
742–744	II. Kök Türk'ün sona ermesi ve Uygurların yükselişi	Devletler arası geçiş
744–840	Ötüken Uygur Kağanlığı	Şehirleşme, yazılı kültür ve dinî değişimler
751	Talas Savaşı	Karlukların yer aldığı Orta Asya güç mücadelesi
840	Kırgızların Uygur Kağanlığı'na son vermesi	Kansu ve Turfan'da sonraki Uygur siyasi-kültürel hayatı
922	İtil Bulgar hükümdar çevresinin İslamiyet'i kabulü	Kuzey Avrasya Türk-İslam tarihine geçiş örneği

Bu kronoloji tek başına Türk tarihinin bütün devletlerini sıralamayı amaçlamaz. En belirgin siyasi dönüşümleri ve bu dönüşümlere bağlı kurum, kültür ve coğrafya ilişkisini birlikte göstermeyi hedefler. İlk Türk-İslam devletleri GK-04.02'de; yönetim, töre, eğitim ve hukuk yapıları GK-04.04'te; sanat, önemli kişiler ve kültür mirası ise ilgili sonraki konularda daha ayrıntılı anlatılacaktır.

4.2. TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ VE KÜLTÜREL MİRASLARI

Türk-İslam tarihi, Türk topluluklarının İslamiyet'le tanışmasının ardından oluşan siyasi devletler, toplum yapıları, dil ve edebiyat eserleri, eğitim kurumları ve sanat geleneklerini kapsar. Bu tarih yalnız din değiştirme süreci değildir. İç Asya'daki bozkır devlet geleneği ile İslam dünyasının şehirli kültürü, hukuk anlayışı ve idari kurumları uzun zaman içinde birbiriyle etkileşmiştir. Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular bu dönüşümün başlıca örnekleridir. Mısır, Anadolu, İran, Orta Asya ve Hindistan'da kurulan sonraki hanedanlar ise Türk-İslam kültürünün geniş coğrafi alana yayıldığını gösterir.

1. Türklerin İslamiyet'le tanışması ve kabul sürecinin niteliği

İslamiyet'in VII. yüzyılda Arap Yarımadası'ndan yayılmaya başlamasıyla Müslüman devletlerin Orta Asya ile ilişkileri gelişti. Mâverâünnehir, Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Siriderya) nehirleri arasındaki bölgenin tarihî adıdır. Buhara, Semerkant ve çevresi hem ticaret yolları hem de farklı din ve kültürlerin karşılaştığı şehirler olarak önem taşır. Türklerin İslamiyet'le ilk temasları savaş ve siyasi rekabet kadar ticaret, komşuluk, askerlik, âlim ve din adamlarının faaliyetleri üzerinden gerçekleşti.

Emevîler döneminde Mâverâünnehir'e yönelen askerî harekâtlar ve bazı sert yönetim uygulamaları ilişkileri zaman zaman gerginleştirdi. Abbâsîler döneminde ise Orta Asyalı Türklerin askerî ve idari görevlerde daha fazla yer alması, karşılıklı ilişkileri güçlendirdi. Özellikle IX. yüzyıldan itibaren Türk kökenli kumandan ve askerlerin Abbâsî hizmetinde yükselmesi, Türk topluluklarıyla İslam dünyası arasındaki siyasi bağlantıyı derinleştirdi. Sâmânîler döneminde Mâverâünnehir'deki şehirli ticaret, dinî eğitim ve kültür ortamı da İslamiyet'in Türk topluluklarına ulaşmasında etkili oldu.

751'deki Talas Savaşı, Abbâsîlerle Çin'deki Tang hanedanı kuvvetlerinin Orta Asya'daki güç mücadelesinin önemli aşamasıdır. Karlukların savaş sırasında Abbâsî kuvvetleriyle birlikte hareket etmesi, Türk-Arap ilişkileri bakımından önemlidir. Ancak savaşın hemen ardından bütün Türklerin İslamiyet'i benimsediği söylenemez. Bu kabul farklı topluluklarda, farklı yüzyıllarda ve farklı koşullarda gelişti; karşılıklı ilişkilerin tek sebebi de Talas değildir.

İtil (Volga) Bulgar hükümdar çevresinin 922'de Abbâsî halifeliğiyle kurduğu dinî ve diplomatik ilişki, İslamiyet'in yalnız Orta Asya'nın güneyinde değil kuzey ticaret yollarında da benimsendiğini gösterir. X. yüzyılda Karahanlı hükümdar çevresinin Müslümanlaşması ve Oğuzlar arasında İslamiyet'in yayılması daha sonraki Türk-İslam devletlerini doğrudan etkiledi. Bununla birlikte bütün Türk halkları eş zamanlı olarak Müslüman olmadı; Hristiyan, Musevi, Budist ve başka inanç gelenekleri çeşitli Türk topluluklarında yaşamaya devam etti.

İslamiyet'in kabulünde tek bir açıklama yeterli değildir. Ticaret merkezlerinde karşılaşma, inanç öğretilerinin benimsenmesi, dinî eğitim, siyasi ittifaklar, hükümdarların tercihleri ve yerel toplumsal ilişkiler birlikte rol oynadı. Eski Türk yönetim geleneğindeki bazı anlayışlarla İslam siyaset

ve ahlak düşüncesi arasında yakınlıklar kurulsa da bunlar bütün topluluklar için otomatik ve aynı hızda gerçekleşen bir dönüşüm anlamına gelmez.

Türklerin İslamiyet'le ilişkilerinde temel tarihî aşamalar

Dönem veya olay	Temel gelişme	Açıklanması gereken ayrım
VII–VIII. yüzyıllar	Orta Asya'da Müslüman devletlerle temas ve mücadele	Temas, topluca din değiştirme demek değildir
751 Talas Savaşı	Abbâsî–Tang mücadelesinde Karlukların rolü	Siyasi yakınlaşma ile İslamlaşma süreci farklıdır
IX. yüzyıl	Abbâsî ordusu ve yönetiminde Türklerin ağırlığının artması	Halife hizmetindeki asker, bağımsız hükümdarla aynı konumda değildir
922	İtil Bulgar hükümdar çevresinin İslamiyet'le ilişkili resmî girişimi	Kuzey Avrasya'daki ayrı İslamlaşma yolu
X. yüzyıl	Karahanlılar ve çeşitli Oğuz topluluklarında İslamiyet'in yayılması	Hanedan tercihi, bütün topluma anında yayılmaz

2. Karahanlılar: Türkçe yazılı kültürün ve İslami devlet geleneğinin birleşmesi

Karahanlılar, Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da 840–1212 yılları arasında etkili olmuş Türk hanedanıdır. Balasagun ve Kâşgar önemli siyasi merkezleridir; daha sonraki dönemde Semerkant ve Buhara da hâkimiyet alanında yer almıştır. Hanedanın oluşumunda Karluk, Yağma ve Çiğil gibi Türk topluluklarının rolü üzerinde farklı tarihî yorumlar bulunur. Bu nedenle kuruluşunu tek bir boyun tartışmasız eseri olarak göstermek doğru değildir. Karahanlı adı da hanedanın kendi döneminde bütün kaynaklarda kullandığı tek resmî devlet adı değil, modern tarih yazımında yerleşen adlandırmadır.

Satuk Buğra Han, İslamiyet'i kabul eden ilk Karahanlı hükümdarı olarak tanınır. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını almış ve hükümdarlık mücadelesinde İslamiyet'in yayılmasına destek vermiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi, onun Müslüman olma yılının kaynaklarda farklı verildiğini belirtir; 920, 932, 940 ve 945 gibi tarihlerle karşılaşılabilir. 942–955 ise hükümdarlık dönemi olarak kullanılan tarihlerdendir. Oğlu ve halefleri döneminde İslamiyet hanedan topraklarında daha geniş ölçüde yayılmıştır. Türk siyasi geleneği bakımından önemli olan nokta, hanedan yönetiminin İslamiyet'i benimsemesinin yalnız dinî değil kurumlar ve yazı kültürü bakımından da dönüşümü hızlandırmasıdır.

Karahanlılar, eski Türkçe unvanları ve hükümdarlık anlayışını İslam devletlerinin hutbe, sikke ve dinî meşruiyet uygulamalarıyla birleştirmiştir. Han, hakan, ilig ve buğra gibi unvanlar kullanılırken vezirlik ve divan teşkilatı gelişmiştir. Hükümdarın yanında hanedan mensuplarının çeşitli bölgeleri yönetmesi, eski Türk siyasi mirasının devamına örnektir. Buna karşılık şehirlerin, medreselerin, vakıfların ve yazılı devlet işlerinin önem kazanması yeni toplumsal şartlarla ilişkilidir.

Karahanlı kültürünün en belirgin özelliği, İslami dönemde Türkçe edebî ve öğretici eserlerin ortaya çıkmasıdır. Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i ile Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugāti't-Türk'ü aynı yüzyılın farklı amaçlarla hazırlanmış temel eserleridir. Bu iki eser devlet, toplum ve dil tarihinin öğrenilmesinde doğrudan kaynak niteliği taşır. Karahanlı topraklarında kullanılan Türkçe, bugün

Karahanlı Türkçesi veya Hakaniye Türkçesi olarak anılır. Bu dönem, Türkçenin İslamî kavramlarla birlikte gelişirken güçlü bir yazı dili olmayı sürdürdüğünü gösterir.

Hanedan XI. yüzyılda doğu ve batı siyasi kollarına ayrılmış; çeşitli dönemlerde Selçuklu ve Karahıtay baskılarıyla karşılaşmıştır. Batı kolunun 1212'de sona ermesi hanedanın siyasi tarihindeki son aşamadır. Ayrılma ve sona eriş yılları, bazı kaynaklarda farklı kronolojik esaslara göre değişebilir; burada TDV'nin ana hanedan dönemi esas alınmıştır.

3. Gazneliler: Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan arasında Türk hanedanı

Gazneliler 963–1186 yılları arasında Horasan, bugünkü Afganistan ve Kuzey Hindistan çevresinde hüküm süren Müslüman Türk hanedanıdır. Devlet adını Gazne şehrinden alır. Kuruluş sürecinde Sâmânîler'in hizmetindeki Türk asıllı askerî yöneticiler önem taşımıştır. Alp Tegin'in Gazne'ye yerleşmesi hanedanın temelini hazırlamış, Sebük Tegin hükümdarlığı güçlendirmiştir. Gazneli Mahmud döneminde devlet geniş bir askerî ve siyasi güce ulaşmıştır.

Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri, devletin Kuzey Hindistan'daki etkisini artırmış ve İslam dünyasıyla Güney Asya arasındaki bağlantıları genişletmiştir. Bu seferlerin başlıca nedenleri arasında sınır güvenliği, siyasi hâkimiyet, askerî güç ve ekonomik kazanç gibi etkenler yer alır. Seferleri yalnız tek bir dinî gerekçeyle açıklamak dönemin siyasi ve ekonomik gerçekliğini eksik bırakır. Gazneli Mahmud, eğitim kaynaklarında 'sultan' unvanını kullanan ilk Türk hükümdarı olarak anılır. Unvanın dönem içindeki tarihî kullanımı ve önceki toplumların hükümdarlık adları birbirinden ayrılmalıdır.

Gaznelilerin ordusunda saray muhafızları, gulam birlikleri, ücretli askerler ve bağlı bölgelerden gelen kuvvetler bulunurdu. Gulam, dönemin askerî ve idari düzeninde belirli eğitimden geçirilerek devlet hizmetine alınan bağımlı asker ve görevlileri ifade eder. Bu yapı, yalnız kabile güçlerine dayalı eski bozkır ordularından daha çeşitli bir askerî düzen oluşturdu. Saray bürokrasisinde Farsça öne çıkarken dinî ilim ve yazışmalarda Arapça önemliydi; hanedanın Türk asıllı olması, yönetim ve edebiyat dilinin her alanda yalnız Türkçe kullanıldığı anlamına gelmez.

Gazne sarayı Farsça şiir ve tarih yazıcılığına da destek verdi. Firdevsî'nin Şâhnâme'si ve Bîrûnî'nin bilimsel çalışmaları, bu dönemin geniş İran–İslam kültür ortamıyla ilişkilendirilen örnekleridir; bu kişilerin eserlerinin tamamını Türkçe veya yalnız Gazne hanedanının ürünü olarak nitelemek doğru değildir. Hint alt kıtasıyla bilimsel, siyasi ve kültürel temasın güçlenmesi Gaznelilerin tarihî etkilerinden biridir.

Gazneliler, 1040 Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara yenilerek Horasan'daki hâkimiyetlerini büyük ölçüde kaybetmiş, bununla birlikte Afganistan ve Hindistan çevresinde siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1040 yenilgisi devletin bütünüyle yıkıldığı tarih değildir. Gazneliler hanedanının 1186'ya kadar devam etmesi bu ayrımı açıkça gösterir.

Karahanlılar ile Gaznelilerin tarihî ve kültürel karşılaştırılması

Ölçüt	Karahanlılar	Gazneliler
Ana coğrafya	Doğu Türkistan, Mâverâünnehir	Gazne, Horasan, Kuzey Hindistan
Temel dönem	840–1212	963–1186

Ölçüt	Karahanlılar	Gazneliler
Önemli ad	Satuk Buğra Han	Alp Tegin, Sebük Tegin, Gazneli Mahmud
Yazılı kültürde belirgin nitelik	Türkçe Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugāti't-Türk	Farsça saray edebiyatı, çok dilli ilim ve tarih yazıcılığı
İslamiyet'le ilişkili dönüşüm	Hanedan Müslümanlaşması ve Türkçe İslamî yazı geleneği	Askerî yönetim ve İslam dünyası–Hindistan ilişkileri
Siyasi dönüm noktası	XI. yüzyılda doğu-batı ayrışması; 1212 sona eriş	1040 Dandanakan yenilgisi; siyasi varlığın daha sonra sürmesi

4. Oğuzlar ve Büyük Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışı

Oğuzlar, İç Asya ve Aral Gölü–Seyhun çevresinde yaşayan Türk boy toplulukları arasında önemli bir yere sahipti. X. yüzyıldan itibaren çeşitli Oğuz gruplarının İslamiyet'i kabul etmesiyle Müslüman Oğuzlar için 'Türkmen' adı yaygınlaştı. Türkmen adının tarih boyunca başka kullanımları da bulunduğundan bütün Oğuzları aynı tarihte ve tek biçimde Müslüman olmuş saymak doğru değildir. Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuyla ilişkilendirilen hanedan çevresinden doğmuştur.

Selçuk Bey, Oğuz siyasi çevresindeki yükselişiyle hanedana adını veren kişidir. Torunları Tuğrul ve Çağrı beyler, Horasan'da Gaznelilerle mücadele ettiler. 1040 Dandanakan Savaşı'nın kazanılması, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlayan başlıca siyasi dönüm noktasıdır. Tuğrul Bey ilk hükümdar kabul edilir. Devlet, 1040–1157 arasında Horasan, İran, Irak ve çevresinde güçlü bir siyasi yapı kurmuştur.

Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girişi, Abbâsî halifeliği ile Selçuklu sultanlığı arasındaki ilişkinin yeni biçimde kurulmasını sağladı. Halifenin dinî meşruiyeti ile sultanın fiilî askerî ve siyasi kudreti aynı makam değildi. Bu gelişme, İslam dünyasında Abbâsî halifeliğinin devam ettiği bir dönemde Selçuklu yönetiminin bölgesel düzenin belirleyici gücü hâline geldiğini gösterir.

Alparslan döneminde batıya yönelen askerî faaliyetler genişledi. 1071 Malazgirt Savaşı, Bizans kuvvetlerinin yenilgiye uğraması ve Anadolu'nun Türk topluluklarının yerleşimine daha fazla açılması bakımından büyük önem taşır. Bununla birlikte savaş, Anadolu'daki bütün yerleşme ve devletleşmenin tek günde tamamlandığı anlamına gelmez. Malazgirt sonrasındaki göçler, beylikler ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin gelişimi daha uzun bir sürecin parçasıdır.

Melikşah ve veziri Nizâmülmülk döneminde devlet idaresi, eğitim kurumları ve şehirli hayat güçlenmiştir. Selçuklu siyaseti yalnız fetihlerle değil tarım gelirleri, ticaret güzergâhları, saray ve divan idaresi, atabeylik, ikta uygulaması ve medrese ağıyla da ilişkilidir. 1141 Katvan yenilgisi, Sultan Sencer devrinde doğudaki siyasi gücü zayıflatmıştır. Sencer'in 1157'de ölümüyle merkezî Büyük Selçuklu hanedanının dönemi sona ermiştir; Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu'daki Selçuklu kollarının tarihleri ise ayrı değerlendirilir.

5. Büyük Selçuklularda kültürel miras: eğitim, şehir ve siyasi düşünce

Büyük Selçuklu Devleti, askerî hareketliliği şehirli idare ve kültür kurumlarıyla birleştirdi. Horasan, Nişabur, Merv, Rey, İsfahan ve Bağdat gibi merkezler farklı zamanlarda yönetim, eğitim, üretim ve ticaret açısından önem kazandı. Başkent ve siyasi merkezler her hükümdar devrinde aynı kalmadığı için bütün Selçuklu tarihi tek başkentle açıklanamaz.

Nizâmülmülk'ün himayesinde kurulan Nizâmiye medreseleri, başta Bağdat olmak üzere çeşitli şehirlerde örgütlenen öğretim kurumlarıydı. Medrese, dinî ilimlerin ve ilgili bilimsel birikimin belirli hocalar çevresinde öğretildiği kurumsal eğitim yapısıdır. Nizâmiye örneğinde eğitim, Sünnî dinî düşüncenin desteklenmesi, ilim insanlarının yetişmesi ve yönetimin ihtiyaç duyduğu insan kaynağıyla ilişkiliydi. Bunları tarihteki 'ilk okul' veya 'ilk üniversite' biçiminde kesin ve bağlamsız bir unvanla sunmak doğru değildir; Nizâmiye'nin ayırt edici yönü, Selçuklu himayesinde güçlü bir medrese ağına dönüşmesidir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'si, hükümdarın görevleri, adalet, kamu görevlileri ve devletin korunmasına ilişkin öğüt ve değerlendirmeler içerir. Kutadgu Bilig ile aynı kitap değildir: biri Büyük Selçuklu veziri tarafından Farsça siyasi nasihat eseri olarak, diğeri Karahanlı çevresinde Türkçe yazılmış bir düşünce ve ahlak eseri olarak ortaya çıkmıştır. Bu eserler, hükümdarlığın yalnız güç değil adalet, ehliyet ve düzenle ilişkilendirilmesini göstermeleri bakımından benzer bir fikir dünyasına katkı yapar.

Selçuklu ekonomisinde kervan yolları, şehir pazarları, zanaat üretimi ve tarım birlikte önem taşıdı. İkta, bazı askerî ve idari hizmet sahiplerine devlet gelirlerinden belirli tahsil yetkilerinin veya gelir kaynaklarının tahsis edilmesiyle bağlantılı uygulamaydı; doğrudan toprağın bütün mülkiyetinin kişiye verildiği şeklinde açıklanmamalıdır. Vergi ve gelir düzeniyle askerin desteklenmesi arasında ilişki kuruldu. Vakıflar ise kamu yararına sunulan dinî, eğitsel ve sosyal hizmetlerin sürdürülmesinde etkili oldu. Bu kavramların kurum ve hukuk ayrıntıları sonraki GK-04.04'te daha geniş açıklanacaktır.

Mimari mirasta cami, medrese, türbe, kervansaray ve çeşitli kamu yapıları öne çıktı. İsfahan Cuma Camii'nin Selçuklu dönemindeki gelişimi, tuğla kullanımı, kubbeli mekânlar ve dört eyvanlı cami tasarımı bakımından önemlidir. Eyvan, genellikle üç yanı kapalı bir yanı avluya açılan tonozlu mekândır. Merv'deki Sultan Sencer Türbesi ise Selçuklu anıtsal mezar mimarisinin belirgin örneğidir. Anadolu'da görülen taş süsleme ve kervansaray geleneği, daha sonraki yerel şartlarda gelişecek olsa da bu geniş mimarlık birikimiyle ilişkilidir.

6. Harizmşahlar ve Selçuklu siyasi mirasının devamı

Harizmşahlar, Aral Gölü'nün güneyindeki Hârizm bölgesi merkezli 1097–1231 yılları arasında hüküm süren Türk-İslam hanedanıdır. Başlangıçta Büyük Selçukluların hâkimiyet alanında görev yapan yönetici çevreden gelişmiş, daha sonra geniş bir bağımsız siyasi güce dönüşmüştür. Ürgenç (Gürgenç) önemli merkezlerindendir. Selçuklu idare ve saray teşkilatına benzeyen kurumlar kullanılmış; Hârizm, Mâverâünnehir ve İran'daki kentlerle ticaret ve kültür ilişkileri sürdürülmüştür.

Tekiş ve Alâeddin Muhammed dönemlerinde devletin gücü artmış, ancak Moğol istilası sırasında ağır kayıplar yaşanmıştır. 1218 Otrar olayını izleyen Moğol seferleri, 1219–1220 döneminde Mâverâünnehir'deki büyük şehirleri etkiledi. Celâleddin Harizmşah Moğollara karşı mücadele etmiş; 1230'da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın ordusuna Yassıçemen Savaşı'nda

yenilmiş ve 1231'de hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar, birbirinden farklı iki Türk-İslam hanedanının aynı dönemde her zaman ittifak içinde hareket etmediğini gösterir.

Harizmşahların tarihî önemi yalnız yıkılışlarında değildir. Selçuklu bürokrasisinin, İslamî ilim ve edebiyat geleneklerinin, Horasan ve Hârizm şehir kültürünün sürekliliğini temsil ederler. Moğol istilasıyla bilim ve sanat çevrelerinin başka bölgelere göç etmesi, Türk-İslam kültürünün daha geniş coğrafyalara taşınmasını da etkilemiştir.

7. Mısır ve Suriye'de Türk-İslam hanedanları: Tolunoğulları, İhşîdîler ve Memlükler

Türk-İslam devletlerinin tamamı Orta Asya'da kurulmadı. Abbâsî ordusu ve yönetiminde görev yapan Türk asıllı askerî seçkinler, Mısır ve Suriye'de ayrı hanedanların oluşmasında etkili oldu. Tolunoğulları (868–905) Ahmed b. Tolun çevresinde, Mısır'da ortaya çıktı ve Suriye'ye de hâkim oldu. Kahire'nin bugünkü şehir dokusunda yer alan İbn Tolun Camii, bu hanedanın kalıcı mimari mirasıdır. Ahmed b. Tolun'un sağlık kurumları ve şehir imarına yönelik çalışmaları, devletin yalnız askerî nitelikli bir yönetimden ibaret olmadığını gösterir.

İhşîdîler (935–969), Muhammed b. Tuğç'un kurduğu Türk hanedanıdır. Mısır, Filistin ve Suriye'nin bazı kesimlerinde hüküm sürmüştür. Tolunoğulları ile İhşîdîler birbirini izleyen fakat aynı hanedan olmayan devletlerdir. İhşîd, kurucu hükümdarın kullandığı unvandır; devletin adı bu unvandan türemiştir.

Memlükler (1250–1517), Mısır'da askerî seçkinlerin hâkimiyetine dayanan önemli bir İslam devletidir. İlk dönemin yönetici askerî çevresinde Kıpçak ve diğer Türk asıllı memlükler etkiliydi; daha sonraki Burcî dönemde Çerkes asıllı askerî seçkinler öne çıktı. Dolayısıyla hanedanın her yöneticisini veya ülke halkının tamamını tek bir etnik kökene indirgemek tarihî durumu açıklamaz. Bahrî (1250–1382) ve Burcî (1382–1517) dönemleri birbirinden ayrılır.

Memlük Sultanı Kutuz ve Baybars'ın öne çıktığı 1260 Aynicâlût Savaşı, Moğol ilerleyişinin Suriye–Mısır hattında durdurulması bakımından önemlidir. Memlükler aynı zamanda Haçlı devletleriyle mücadele etmiş, Kahire ve Şam'da dinî eğitim, mimarlık ve ticaret hayatını desteklemiştir. 1516 Mercidâbık ve 1517 Ridâniye savaşlarından sonra Mısır ve Suriye'deki Memlük siyasi egemenliği Osmanlı idaresine geçmiştir. Memlükleri Osmanlı Devleti'nin kurucusu veya doğrudan devamı olarak görmek doğru değildir.

Eyyûbîler de Mısır ve Suriye tarihinde önemli olmakla birlikte Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ailesi Kürt kökenlidir. Bu nedenle Eyyûbîleri etnik açıdan Türk hanedanı diye nitelemek doğru olmaz. Eyyûbî devleti ile Türk asıllı askerî grupların ilişkisi ve bu grupların daha sonra Memlükler iktidarında rol oynaması, farklı tarihî konulardır.

Mısır ve Suriye'de etkili Türk-İslam hanedanlarının ayrımı

Hanedan / devlet	Tarih aralığı	Ana coğrafya ve ayırt edici özellik
Tolunoğulları	868–905	Mısır–Suriye; Ahmed b. Tolun ve İbn Tolun Camii
İhşîdîler	935–969	Mısır–Suriye–Filistin; Muhammed b. Tuğç

Hanedan / devlet	Tarih aralığı	Ana coğrafya ve ayırt edici özellik
Memlükler	1250–1517	Mısır–Suriye–Hicaz; Bahrî ve Burcî yönetim dönemleri
Eyyûbîler (karşılaştırma)	XII–XIII. yüzyıllar	Bölgenin önemli İslam hanedanı; kurucu aile Türk kökenli değildir

8. Anadolu'nun ilk Türk-İslam siyasi oluşumları ve geçiş dönemi

Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'nun çeşitli kesimlerine yerleşen Türk beyleri, Bizans sınır bölgeleriyle ve yerel güçlerle mücadele ederken farklı siyasi oluşumlar kurdu. Saltuklular Erzurum ve çevresinde, Mengücekliler Erzincan–Kemah–Divriği çevresinde, Danişmendliler Sivas–Tokat–Niksar–Kayseri doğrultusunda, Artuklular Mardin–Hasankeyf–Harput çevresinde etkili oldu. Bu beylikler aynı tarihte kurulmuş, tek merkezden yönetilen bir devletin vilayetleri değildir; kuruluş ve hâkimiyet tarihlerinde farklılıklar bulunur.

İlk beylikler şehirlerin imarına, ticaretin canlanmasına, dinî ve sosyal kurumların gelişmesine katkıda bulundu. Artuklu dönemindeki Mardin ve çevresi taş işçiliği, köprüler ve mühendislik geleneğiyle; Mengücekli Divriği çevresi ise anıtsal yapıların gelişmesiyle ilişkilidir. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası 1228–1229'daki inşasıyla Mengücekli mirasının en tanınan örneklerinden olup UNESCO Dünya Mirası Listesi'ndedir. Bu yapının tarihî kimliği Mengüceklilere aittir; Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilmiş olması onu doğrudan Selçuklu hanedanının yaptırdığı yapı yapmaz.

İzmir ve çevresinde Çaka Bey'in denizcilik faaliyetleri, Türklerin Batı Anadolu kıyısındaki erken deniz gücünü temsil eder. Ancak Çaka Beyliği, Erzurum çevresindeki Saltuklularla aynı coğrafyada veya aynı işlevde değildir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve Anadolu'nun siyasi-kültürel bütünleşmesi, yerel beyliklerin faaliyetleriyle etkileşim içinde gelişti. Türkiye Selçuklu Devleti ile Osmanlı medeniyetinin ayrıntılı kuruluşları GK-04.03'ün kapsamındadır.

9. Doğu Türkistan ve Mâverâünnehir'de Türkçe kültür mirası: başlıca eserler

Türklerin İslamiyet'i benimsemesiyle yazı ve edebiyat hayatında eski Türkçe birikim ortadan kalkmadı. Arapça dinî ve ilmî kavramların, Farsça edebiyat ve saray geleneklerinin etkisi artarken Türkçe de yeni tür ve konularla gelişti. Bu dönemin eserleri yalnız dinî öğretileri değil devlet yönetimini, toplumsal ahlakı, dil bilgisini ve farklı Türk topluluklarının yaşayışını da ele aldı.

Yusuf Has Hâcib'in 1069–1070'te tamamlayıp Karahanlı hükümdarına sunduğu Kutadgu Bilig, adalet, devlet yönetimi, bilgi, erdem ve insanın toplum içindeki sorumluluklarını işleyen Türkçe bir eserdir. Dört simgesel kişi üzerinden doğru kanun, kut/saadet, akıl ve hayatın sonu konularını karşılaştırır. Sadece hükümdara verilmiş kısa bir öğüt metni değil, birey-toplum-devlet ilişkisini geniş biçimde değerlendiren edebî ve siyasi düşünce kaynağıdır. Kutadgu Bilig bir sözlük değildir; bu yönüyle Dîvânü Lugāti't-Türk'ten ayrılır.

Kâşgarlı Mahmud'un 1072–1074'te hazırladığı Dîvânü Lugāti't-Türk, Türkçe kelimeleri Arapça açıklayan ve Türk lehçelerini, kültürünü, atasözlerini, şiirlerini ve yer adlarını kayda geçiren sözlük niteliğinde eserdir. İçindeki harita, Türk topluluklarının coğrafi dağılışını göstermek bakımından tarihî değer taşır. Haritanın modern ölçme teknikleriyle yapılmış güncel siyasi sınırlar haritası

olmadığı unutulmamalıdır. Bu eser dil ve kültür belgesidir; Kutadgu Bilig ise yönetim-ahlak düşüncesi üzerine kurulur.

Edib Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakāyık'ı (Atabetü'l-Hakayık), XII. yüzyıla tarihlenen, bilgi, ahlak, doğru söz ve davranış üzerine kurulmuş Türkçe manzum öğüt eseridir. Yazıldığı yer ve kesin tarih konusunda belirsizlik bulunur; bu yüzden kesin bir yılı tarihî olgu gibi vermek doğru değildir. Ahmed Yesevî'nin düşünce ve tasavvuf geleneğiyle ilişkilendirilen Dîvân-ı Hikmet ise Türkçe dinî-tasavvufî şiirlerin toplandığı mecmuadır. Elde bulunan nüshalarda sonraki Yesevî dervişlerinin şiirlerinin de yer alması, eserin bütün manzumelerinin bizzat Ahmed Yesevî tarafından aynı tarihte yazıldığını söylemeyi güçleştirir.

Bu eserler birbirinin yerine geçen dört ayrı kitap değildir: Kutadgu Bilig'in başlıca alanı siyasi-ahlakî düşünce, Dîvânü Lugāti't-Türk'ün sözlük ve dil araştırması, Atebetü'l-Hakāyık'ın dinî-ahlakî öğüt, Dîvân-ı Hikmet'in Türkçe tasavvuf şiiridir. Eserlerin yazıldıkları yüzyıl, amaç ve dil özellikleri birlikte değerlendirildiğinde Türkçe'nin farklı bilgi alanlarında kullanılabildiği görülür.

İlk Türk-İslam yazılı kültürünün başlıca eserleri

Eser	İlgili kişi / dönem	Tür ve ayırt edici özellik
Kutadgu Bilig	Yusuf Has Hâcib, 1069–1070	Türkçe devlet, adalet, ahlak ve insan anlayışı
Dîvânü Lugāti't-Türk	Kâşgarlı Mahmud, 1072–1074	Türk lehçeleri ve kültürü hakkında Arapça açıklamalı sözlük; harita
Atebetü'l-Hakāyık	Edib Ahmed Yüknekî, XII. yüzyıl	Türkçe dinî-ahlakî öğüt ve bilgi anlayışı
Dîvân-ı Hikmet	Ahmed Yesevî ve sonraki Yesevî geleneği	Türkçe tasavvuf şiirleri; nüshalarda farklı dönem birikimi
Siyasetnâme	Nizâmülmülk, XI. yüzyıl Selçuklu	Farsça devlet idaresi, hükümdar ve görevliler üzerine nasihat eseri

10. Türk-İslam kültüründe eğitim, bilim, mimari ve şehirleşme

Türk-İslam devletlerinin önemli bir bölümü, güçlü kervan yolları ve şehir ağları üzerinden gelişti. Kâşgar ve Balasagun Orta Asya'nın doğu bağlantılarıyla; Buhara ve Semerkant Mâverâünnehir'le; Gazne Afganistan ve Hindistan yollarıyla; Merv, Nişabur, İsfahan ve Bağdat ise Horasan–İran–Irak kültür çevresiyle ilişkilidir. Şehirler yalnız hükümdar ikametgâhı değil pazarların, zanaatların, bilimsel tartışmaların, dinî öğrenimin ve yönetim hizmetlerinin toplandığı merkezlerdi.

Medrese ve kütüphane çevreleri, dinî öğrenimin yanında dil, mantık, matematik ve astronomi gibi alanların aktarıldığı farklı eğitim ortamlarıyla etkileşim içindeydi. Bununla birlikte her medresenin programı aynı değildi ve bugünkü üniversitelerle birebir özdeş kabul edilemez. Bîrûnî'nin Hindistan kültürüne ilişkin çalışmaları ve astronomi, coğrafya gibi alanlardaki araştırmaları, Gazneli dönemi çevresinde yürütülen bilimsel faaliyetlere örnek oluşturur. Ömer Hayyam, Selçuklu dönemindeki matematik ve astronomi birikimiyle ilişkilidir. Bu kişilerin bütün çalışmalarını tek devlete veya tek dilin eseri olarak göstermek, o çağın çok merkezli bilim ortamını eksik anlatır.

İslamiyet'in yayılmasıyla cami ve medrese yapıları, kervansaray, imaret, hastane ve türbe gibi sosyal yapılar daha görünür hâle geldi. Türbe, anıtsal mezar; ribat, başlangıçta sınır güvenliği ve

konaklamayla ilişkili olup zamanla farklı işlevler üstlenen yapı; kervansaray ise yolcuların ve ticaret kervanlarının konaklamasını sağlayan tesistir. Karahanlı topraklarında Orta Asya tuğla mimarlığı ve kervan yollarına yönelik yapılar gelişmiş, Selçuklu çevresinde kubbe, eyvan, taş ve tuğla süslemeler farklı coğrafyalarda özgün birleşimler oluşturmuştur.

İbn Tolun Camii'nin Mısır'daki Türk hanedanı dönemine, Sultan Sencer Türbesi'nin Büyük Selçuklu coğrafyasına, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası'nın Mengücekli Anadolu mirasına ait oluşu, bir eseri doğru hanedan ve doğru coğrafyayla ilişkilendirmenin önemini gösterir. Ahmed Yesevî'nin Kazakistan'daki türbesi ise bizzat yaşadığı XII. yüzyılda bugünkü büyük biçiminde yaptırılmış değildir: UNESCO kaydına göre bugünkü anıtsal türbe Timur devrinde 1389–1405 yıllarında inşa edilmiştir. Kişinin yaşadığı dönem ile adına yapılan anıtın yapım tarihi aynı olmak zorunda değildir.

Türk-İslam kültür mirasında seçilmiş yer, eser ve dönem eşleştirmeleri

Yapı veya merkez	İlgili hanedan / çevre	Ayırt edici ilişki
İbn Tolun Camii, Mısır	Tolunoğulları	Kahire/Fustat çevresinde IX. yüzyıl camisi
Sultan Sencer Türbesi, Merv	Büyük Selçuklular	XII. yüzyıl anıtsal mezar mimarisi
İsfahan Cuma Camii, İran	Selçuklu döneminde önemli gelişim	Kubbeli mekân ve dört eyvan düzeni
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Sivas	Mengücekliler	1228–1229; taş süsleme ve şifahane
Hoca Ahmed Yesevî Türbesi, Türkistan	Timurlular	1389–1405; Yesevî'nin yaşadığı yüzyıldan sonra yapıldı

11. Timurlular, Babürlüler ve Türk-İslam kültürünün geniş coğrafyası

Türk-İslam devlet geleneği, Büyük Selçuklularla sona ermedi. Timur'un 1370'te Semerkant merkezli hâkimiyetini kurmasıyla ortaya çıkan Timurlular (1370–1507), Orta Asya ve İran'da etkili olmuştur. Hanedan, tarihî Çağatay ve Türk-Moğol siyasi kültürüyle İslamî şehir ve saray geleneğini birleştiren karmaşık bir çevreden doğmuştur. Bu nedenle Timur'un dönemindeki hanedan ve toplum yapısını yalnız çağdaş bir ulus kategorisiyle açıklamak yeterli değildir.

Timurlu yönetimi altında Semerkant ve Herat kültürel merkezlere dönüştü. Uluğ Bey'in astronomi çalışmaları, Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe edebî mirası ve Herat çevresindeki hat, tezhip ve minyatür sanatı bu gelişmenin önemli örnekleridir. Minyatür, özellikle el yazması kitaplarda kullanılan küçük ölçekli resim geleneğini; tezhip ise yazma eserlerin altın ve renkli bezemeyle süslenmesini ifade eder. Timurlu mirasında mimarlıkla kitap sanatları birbirini tamamlayan alanlardır.

Hindistan'da Babür Şah'ın 1526'daki Panipat zaferiyle kurulan Babürlü Devleti (1526–1858), Türk-İslam siyasi ve kültürel mirasının Güney Asya'daki önemli devamlarından biridir. Devletin halkı, dilleri ve sanat çevresi çok çeşitliydi. Özellikle Ekber Şah devri yönetim ve saray kültürü, Şah Cihan dönemindeki anıtsal mimarlıkla tanınır. Agra'daki Tac Mahal, Babürlü mimarlığının önde gelen eserlerindendir. Gaznelilerin XI. yüzyıldaki Hindistan seferleriyle Babürlülerin XVI. yüzyılda kurduğu devlet aynı siyasi oluşum değildir; aralarında yüzyıllar bulunur.

Timurlular ve Babürlüler, Anadolu ve Osmanlı tarihinden ayrı siyasi coğrafyalara sahip olmakla birlikte Türkçe edebiyat, İslamî kültür ve şehirli sanatın Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan etkisini açıkça gösterir. Bu örneklerde kullanılan Farsça, Türkçe ve yerel dillerin birlikte varlığı, kültürel mirasın tek dillilikle sınırlanmadığını ortaya koyar.

12. Türk-İslam medeniyetinde süreklilik, değişim ve ayırt edici tarihî bağlantılar

İlk Türk devletlerinden Türk-İslam devletlerine geçişte bütün kurumlar bir anda değişmedi. Hanedan yönetimi, hükümdarlık sembolleri, ordu ve yerel yönetim gibi eski gelenekler varlığını sürdürürken hutbe, sikke, vezirlik, divan, medrese, vakıf ve şerî-örfî hukuk uygulamaları yeni siyasi ve toplumsal şartlar içinde gelişti. Türkçe edebî üretimin yanında Arapça ve Farsçanın da bilim, din ve saray alanlarında önemli kullanımları vardı. Bu durum, Türk-İslam kültürünü tek dil, tek başkent ve tek etnik toplulukla açıklamanın yetersiz olduğunu gösterir.

Karahanlılar açısından Kâşgar ve Balasagun ile Türkçe düşünce eserleri; Gazneliler açısından Gazne ve Kuzey Hindistan'a uzanan siyasi faaliyet; Büyük Selçuklular açısından Dandanakan, Bağdat, Malazgirt ve Nizâmiye medreseleri; Harizmşahlar açısından Hârizm ve Moğol istilası; Tolunoğulları açısından Mısır'da devlet ve cami inşası; Memlükler açısından Mısır–Suriye'de askerî yönetim ve Aynicâlût belirgin ilişkilerdir. Bu eşleştirmeler, devletlerin yalnız kuruluş ve yıkılış tarihlerine değil, bıraktıkları kültürel ve kurumsal etkilere de işaret eder.

Türk-İslam tarihinde başlıca siyasi ve kültürel dönüm noktaları

Yıl veya dönem	Gelişme	İlgili tarihî bağlam
751	Talas Savaşı	Abbâsî–Tang güç dengesi ve Karlukların rolü
868	Tolunoğullarının Mısır'da yükselişi	Türk kökenli askerî idare çevresinin hanedanlaşması
922	İtil Bulgar hükümdar çevresinin İslamiyet'i kabul süreci	Kuzey ticaret yollarında Türk-İslam ilişkileri
X. yüzyıl	Satuk Buğra Han ve Karahanlıların Müslümanlaşması	Orta Asya'da Türkçe İslamî kültür
963	Gazneli hanedanının başlangıcı	Gazne merkezli Türk-İslam siyasi yapı
1040	Dandanakan Savaşı	Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu; Gaznelilerin Horasan kaybı
1055	Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi	Abbâsî halifeliği–Selçuklu sultanlığı ilişkisi
1069–1074	Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lugāti't-Türk	Karahanlı çevresinin Türkçe yazılı mirası
1071	Malazgirt Savaşı	Anadolu'nun Türkleşme sürecinde siyasi dönüm noktası
1097	Harizmşahlar hanedanının başlangıcı	Selçuklu siyasi geleneğinin Hârizm'de devamı

Yıl veya dönem	Gelişme	İlgili tarihî bağlam
1141 / 1157	Katvan yenilgisi / Sultan Sencer'in ölümü	Büyük Selçuklu merkezî gücünün çözülmesi
1219–1231	Moğol istilası ve Harizmşahların sona ermesi	Orta Asya siyasi ve kültürel ortamının dönüşümü
1250 / 1260	Memlük Devleti / Aynicâlût	Mısır–Suriye'deki siyasi ve askerî güç
1370	Timur'un Semerkant merkezli hâkimiyeti	Timurlu kültür ve sanat çevresi
1526	Babürlü Devleti'nin kuruluşu	Hindistan'daki Türk-İslam hanedan geleneği

Önemli tarihî ayrımlar

Talas Savaşı Türklerin tamamının bir anda İslamiyet'i kabul ettiği tarih değildir. Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ile Karahanlı hanedanında İslamiyet'in yayılması farklı aşamalardır. Kutadgu Bilig yönetim ve ahlak düşüncesine, Dîvânü Lugāti't-Türk ise dil ve kültüre odaklanır. Gaznelilerin 1040'ta Dandanakan'da yenilmesi, 1186'ya kadar süren hanedanın aynı yıl yıkıldığı anlamına gelmez. Büyük Selçuklu Devleti (1040–1157) ile Türkiye Selçuklu Devleti ayrı siyasi yapılardır. Ahmed Yesevî'nin XII. yüzyıldaki yaşamı ile onun adına yaptırılan Timurlu türbesi (1389–1405) aynı döneme ait değildir.

4.3. SELÇUKLU VE OSMANLI MEDENİYETİNİN ÖZELLİKLERİ

Selçuklu ve Osmanlı medeniyeti, birbirinden bağımsız ve değişmez iki kültür sistemi olarak değil, farklı coğrafyalarda gelişen ve birbirini etkileyen tarihî süreçler olarak değerlendirilir. Büyük Selçukluların İran ve çevresinde, Türkiye Selçuklularının Anadolu'da, Osmanlıların ise Anadolu, Balkanlar ve daha geniş bir coğrafyada oluşturduğu siyasi ortam; şehirlerin, ticaretin, eğitim kurumlarının, sanatın ve sosyal yardımlaşma biçimlerinin gelişmesini etkilemiştir. Selçuklular döneminde Anadolu'da güçlenen yerleşik şehir kültürü, beylikler çağında farklı merkezlerde devam etmiş; Osmanlılar bu birikimi kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürmüştür. Süreklilik, aynı kurumların bütün ayrıntılarıyla değişmeden kalması değil, önceki tecrübenin yeni koşullarda yeniden düzenlenmesidir.

1. Selçuklu ve Osmanlı kültür çevrelerinin oluşumu

Büyük Selçuklu Devleti (1040–1157) başta Horasan ve İran olmak üzere geniş bir İslam coğrafyasında hüküm sürdü. Bu çevrede Türk hanedan ve askerî gelenekleri, İran'ın yerleşik bürokrasi ve saray kültürü ile İslam dünyasının dinî, ilmî ve ticari kurumları bir arada gelişti. Nişabur, Merv ve İsfahan gibi şehirler siyasal ve kültürel merkezlerdi. Bu medeniyetin bütün unsurlarını yalnız göçebe yaşama ya da yalnız bir millete ait kültür olarak açıklamak mümkün değildir; dönemin sanatçıları, bilginleri ve tüccarları farklı dil ve topluluklardan geliyordu.

Türkiye Selçukluları, XI. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'da devletleşirken mevcut yerleşme ve üretim birikimini devraldı; yeni şehirler kurmanın yanında var olan kentleri

imar etti. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum ve Aksaray gibi merkezler, ticaret güzergâhları ve kültür yapılarıyla önem kazandı. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da kurulan beylikler bu birikimi sürdürdü. Osmanlı Beyliği de böyle bir ortamda ortaya çıktı. Bu nedenle Anadolu Selçuklu kültürüyle Osmanlı'nın erken dönemini birbirinden tamamen kopuk iki dönem gibi ele almak doğru değildir.

Osmanlı medeniyeti yaklaşık altı yüzyıllık bir döneme yayılır ve tek bir biçimde kalmaz. Bursa ve Edirne'deki erken dönem mimarlığı ile XVI. yüzyıl İstanbul'undaki büyük külliyeler, XVIII. yüzyılın Batı etkili süslemeleri ve XIX. yüzyılın yeni eğitim ve teknik kurumları farklı aşamaları temsil eder. Devletin sınırları içindeki dinî ve dilsel çeşitlilik, kültürel üretimin de farklı merkezlere yayılmasına yol açtı. Selçuklu ve Osmanlı deneyimini değerlendirirken süreklilik kadar zaman içinde ortaya çıkan değişimi de hesaba katmak gerekir.

Selçuklu–Osmanlı medeniyet çevrelerinin genel karşılaştırması

Dönem ve çevre	Başlıca merkezler	Belirgin kültürel özellik
Büyük Selçuklular	Nişabur, Merv, İsfahan	İran ve Horasan şehir kültürü, medrese, tuğla mimarisi, siyasi ve ilmî himaye
Türkiye Selçukluları	Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum	Ticaret yolları, kervansaray, taş mimarisi, medrese ve darüşşifa
Anadolu beylikleri	Birgi, Manisa, Milas ve diğer beylik merkezleri	Yerel mimarlık, Türkçe eserler, Selçuklu birikiminin devamı
Erken Osmanlı	Bursa, Edirne, İznik	Şehir ve mahallelerin külliye çevresinde gelişmesi, çok işlevli yapılar
Klasik Osmanlı	İstanbul, Edirne ve büyük eyalet merkezleri	Merkezî kubbeli anıtsal mimarlık, gelişmiş vakıf-külliye düzeni, saray sanatları
Geç Osmanlı	İstanbul ve taşra merkezleri	Yeni teknik okullar, matbuat, değişen mimarlık üslupları ve şehir hizmetleri

2. Anadolu'nun Türkleşmesi, yerleşme ve şehir hayatının dönüşümü

Malazgirt Savaşı (1071), Anadolu'da Türk siyasi hâkimiyetinin genişlemesinde önemli bir dönüm noktasıdır; ancak şehirlerin ve kültürel yapının dönüşümü tek bir savaşın hemen ardından tamamlanmamıştır. Göçler, yerleşme, tarımsal üretim, yerli halklarla ilişkiler ve devletlerin uyguladığı imar politikaları uzun süreli bir değişimin parçalarıdır. Anadolu'da XI–XIII. yüzyıllarda eski Bizans yerleşimleri, Türk beylerinin kurduğu yeni yerleşmeler ve ticaret yolları iç içe geçti. Şehirlerde ibadet, eğitim, sağlık ve alışveriş yapılarının bir arada bulunması bu dönüşümün izlenmesini sağlar.

Türkiye Selçukluları döneminde Konya'nın başkent olarak önemi artarken Kayseri ve Sivas hem üretim hem de doğu-batı kervan ticareti bakımından gelişti. Anadolu'nun iç yollarıyla Karadeniz ve Akdeniz limanlarını birbirine bağlayan ticaret ağı, şehirli esnaf ve zanaatkârların faaliyetini destekledi. Sinop ve Antalya'nın Selçuklu ticaretinde önem kazanması, devletin yalnız iç kara

yollarıyla ilgilenmediğini gösterir. Limana ulaşabilen kervan yolu, iç bölgelerde üretilen mallarla uzak pazarlara taşınan ürünler arasında bağlantı kuruyordu.

Osmanlı şehirlerinde mahalle, çarşı, bedesten, cami, hamam, han ve imaret birbirini tamamlayan yapılardı. Bursa'nın ilk Osmanlı yönetim merkezlerinden biri olarak gelişiminde külliyelerin çevresinde yerleşen mahalleler ve ticaret hanları etkili oldu. UNESCO'nun Bursa ve Cumalıkızık kaydı, vakıf yapılarıyla biçimlenen kent çekirdeğinin yakın kırsal yerleşmelerle üretim ve beslenme ilişkisini özellikle vurgular. Osmanlı şehirleri yalnız başkent İstanbul'dan ibaret değildi; Balkanlar'da ve Arap coğrafyasında da farklı ölçeklerde idari, ticari ve kültürel merkezler gelişti.

Kentleşme, her şehirde eşit yoğunlukta ve aynı tarihte yaşanmadı. Savaşlar, salgınlar, ticaret güzergâhlarının değişmesi ve iklim koşulları bazı merkezlerin gerilemesine, bazılarının büyümesine yol açtı. Şehirde anıtsal bir caminin bulunması tek başına o kentin nüfusunu veya ekonomik gücünü göstermez. Yapıları, yolları, üretim faaliyetlerini ve çevre yerleşmelerle bağlantıları birlikte değerlendirmek gerekir.

3. Üretim düzeni, tarım ve ticaret yolları

Selçuklu ve Osmanlı toplumlarının geçiminde tarım temel yer tutuyordu; ancak şehirlerde zanaat, ticaret, taşımacılık ve hizmet faaliyetleri de önem taşıyordu. Üretimin sürdürülebilmesi için toprağın işlenmesi, su kaynaklarının kullanılması, güvenli yolların bulunması ve pazara erişim birbirini tamamlayan unsurlardı. Merkezi yönetimlerin vergi ve arazi gelirleriyle ilişkisi, tarımsal üretimin kamu giderleri ve askerî ihtiyaçlarla da bağlantılı olmasına neden oluyordu.

Selçuklu dünyasında farklı iktâ uygulamaları görüldü. İktâ, kamu otoritesinin bir bölgenin gelirinden yararlanma veya çeşitli taşınmaz haklarını belirli kişilere tahsis ettiği geniş bir kavramdır. Askerî iktâ uygulamalarında görev karşılığında gelirden yararlanma öne çıkabilir. Osmanlı'da timar, belirli gelirlerin hizmet karşılığı görevlilere tahsis edilmesine dayanan ve özellikle klasik dönemde atlı asker beslenmesiyle ilişkili bir sistemdi. İktâ ile timar arasında tarihî bağlar bulunsa da uygulamaların bütün dönemlerde ve bölgelerde birebir aynı olduğu söylenemez. Ayrıca bu tahsisler, her durumda toprağın özel mülkiyetinin kişiye devri demek değildir; mülkiyet ile vergi geliri üzerinde tasarruf yetkisi ayrılmalıdır.

Anadolu Selçuklu kervansarayları, yolculuk ve ticaret için önemli konaklama noktalarıydı. Bu yapılar korunaklı avluları, yolcu ve hayvanlar için ayrılan mekânlarıyla uzun mesafeli kara ulaşımına hizmet etti. Han, kervansaray ve ribat kavramları tarih boyunca birbirine yaklaşan kullanımlar göstermekle birlikte her yapı aynı ölçek ve işlevde değildir. Osmanlı dönemi şehir içi hanları ve kapalı ticaret yapıları da tacirlerin depolama, satış ve konaklama ihtiyaçlarına göre gelişti. Bedesten, değerli malların alışverişinde ve korunmasında öne çıkan kapalı ticaret yapısıdır; çarşı ise daha geniş alışveriş alanını ifade eder.

Osmanlı iktisadında Akdeniz ve Karadeniz ticaretinin yanında Balkanlar, Anadolu ve Orta Doğu'yu birbirine bağlayan kara yolları da etkiliydi. Uluslararası ticaretin yönü ve büyüklüğü dönemlere göre değişti. XVI. yüzyılın Osmanlı ticaretiyle XIX. yüzyılın liman, demir yolu ve sanayi bağlantıları aynı ekonomik düzen değildir. Bu uzun dönem boyunca tek bir para birimi, tek bir vergi usulü veya tek tip üretim örgütlenmesi bulunduğu varsayılmamalıdır.

Üretim ve ticaret hayatının temel kurum ve yapıları

Kavram	Selçuklu–Osmanlı bağlamı	Ayırt edici özellik
İktâ	Selçuklu ve diğer İslam devletlerinde çeşitli türleri	Arazi veya gelir üzerindeki hakların tahsisi; her zaman özel mülkiyet değildir
Timar	Özellikle klasik Osmanlı taşra ve askerî düzeni	Hizmete karşılık belirli vergi gelirlerinden yararlanma
Kervansaray	Özellikle Selçuklu uzun mesafe kara yolları	Yolcu, kervan ve yük hayvanları için güvenli konaklama
Han	Selçuklu ve Osmanlı ticaret merkezleri	Konaklama, depolama ve ticarete göre farklı işlevler
Bedesten	Özellikle Osmanlı kent çarşıları	Kapalı, korunaklı ticaret mekânı
Çarşı	Her iki dönemin şehirleri	Dükkân, işlik ve alışveriş alanlarının bütünü

4. Ahilik, esnaf örgütlenmesi ve çalışma kültürü

Anadolu'da zanaatkârların ve esnaf çevrelerinin örgütlenmesinde ahilik önemli bir tarihî kurumdur. Ahilik, meslekî dayanışma ve zanaat terbiyesiyle birlikte ahlakî davranış, yardımlaşma ve toplumsal ilişkilere dair değerler taşıyan bir gelenektir. Ahî Evran bu geleneğin tarihî anlatılarında belirgin bir yere sahiptir. Bununla birlikte ahiliği bugünkü meslek odasının tamamen aynısı veya bütün Anadolu zanaatkârlarının tek bir merkezden yönetildiği bir teşkilat olarak tanımlamak doğru olmaz.

Mesleğin öğrenilmesinde usta-çırak ilişkisi belirleyiciydi. Meslekî beceri yalnız sözlü bilgiyle değil, işin yanında çalışarak ve uygulama görerek gelişiyordu. Kalite, üretimde ölçü ve güven, esnaf ile müşteri ilişkileri, dayanışma ve meslek içinde ilerleme ahilik çevresine atfedilen temel ilkeler arasındadır. Tarihî kaynaklarda ideal olarak dile getirilen bu ilkeler, her dönemde bütün esnafın uygulamalarının aynı nitelikte olduğu anlamına gelmez.

Osmanlı döneminde lonca düzeni, şehir zanaatları ve ticareti bakımından önem taşıdı. Loncalar üretim, mesleğe giriş, işbölümü ve esnafın kamu görevlileriyle ilişkilerinde farklı roller üstlendi. Ahilik ve lonca birbirinin tamamen eş anlamlısı değildir: Birincisi Anadolu'nun sosyal-ahlakî zanaat geleneğinde, ikincisi Osmanlı şehirlerindeki meslekî örgütlenmede özel ağırlığa sahiptir. Osmanlı esnaf dünyasında bölge, meslek, dönem ve topluluk bakımından farklı uygulamalar da bulunuyordu.

Meslek hayatını anlamak için çarşıdaki dükkân, işlik, han ve bedesten gibi mekânların birbirine nasıl bağlandığına bakmak gerekir. Ham maddeler esnafa ulaşır, işlenmiş ürünler şehirde veya daha uzak pazarlarda satılırdı. Böylece esnaf örgütlenmesi yalnız ekonomik rekabeti değil, şehrin toplumsal düzenini de etkilerdi.

5. Vakıflar, sosyal yardımlaşma ve kamusal hizmetler

Vakıf, belirli mal veya gelirlerin dinî, hayrî ya da toplumsal amaçlara tahsis edilmesine dayanan tarihî bir kurumdur. Vakfın hangi hizmetleri destekleyeceği ve hangi gelirle yaşatılacağı vakfiye adı verilen kuruluş belgesinde belirlenebilirdi. Vakıflar eğitim, ibadet, sağlık, konaklama, yoksullara yardım, su temini ve çeşitli kamuya açık hizmetlerin sürdürülmesinde rol oynadı. Selçuklu döneminde de var olan bu kurum Osmanlı şehir hayatında oldukça geniş bir uygulama alanı buldu.

Bir yapı grubunun yalnız inşa edilmesi yeterli değildi; onun bakım, personel, aydınlatma, yiyecek ve benzeri giderlerinin karşılanması gerekiyordu. Vakıflar arazi, dükkân ve başka gelir kaynaklarını belirli hizmetlere bağlayarak süreklilik sağlamayı amaçladı. Örneğin bir imaretin yemek dağıtabilmesi için mutfak binasının yanında personel ve gıda giderlerini karşılayan bir gelir düzenine de ihtiyaç vardı. Bu sistemde mal veya gelir tahsisi ile hizmetin fiilen yürütülmesi ayrı aşamalardı.

İmaret sözcüğü farklı çağlarda geniş bir yapı topluluğunu da ifade etmiş; Osmanlı kullanımında ise çoğunlukla aşeviyle ilişkilendirilmiştir. Darüşşifa, sağlık ve tedavi faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumdur. Medrese eğitimle; sebil ve çeşme su dağıtımıyla; hamam temizlik ve gündelik hayatla; köprü ve yol yapıları ulaşım hizmetiyle bağlantılıydı. Külliye, bu yapıların bir kısmının bir araya geldiği, çoğu zaman bir vakıf düzeni içinde işletilen büyük yapı topluluğudur. Her külliyede aynı binaların mutlaka bulunması gerekmez.

Vakıflar günümüzdeki merkezî bütçeyle yürütülen kamu hizmetlerinin doğrudan eş değeri değildir. Vakıf hizmetleri ile devletin vergi gelirleri, yerel idari uygulamalar ve bireysel hayır faaliyetleri tarih boyunca bir arada bulundu. Ayrıca vakfiyede yazılı bir hizmetin yüzyıllar boyunca kesintisiz sürdüğünü, yalnız yapının ayakta kalmasından çıkarmak mümkün değildir.

Tarihî sosyal ve kamusal hizmet yapıları

Yapı veya kurum	Başlıca işlev	Önemli ayrım
Vakıf	Gelir veya malı belirli hizmete tahsis etme	Yapının kendisinden çok hizmeti finanse eden hukukî ve toplumsal düzen
Külliye	Birkaç hizmet yapısını bir araya getiren bütün	Tek bir cami veya medreseden daha geniş yapı grubu olabilir
İmaret	Özellikle Osmanlı'da yemek ve yardım hizmeti	Sözcüğün tarihsel kullanımları dönemlere göre değişebilir
Darüşşifa	Tedavi ve sağlık hizmeti	Medreseyle aynı işlevde değildir
Sebil / çeşme	Su dağıtımı ve erişimi	Su altyapısının görünen kamusal parçaları
Hamam	Temizlik ve toplumsal hayat	İbadet yapısının zorunlu parçası değildir

6. Eğitim, bilgi üretimi ve kitap kültürü

Selçuklu ve Osmanlı kültüründe bilgi üretimi yalnız sarayda gerçekleşmedi. Medreseler, kütüphaneler, saray çevreleri, dinî yapılar, özel öğrenim halkaları ve mesleki uygulama alanları farklı bilgiler için ortam oluşturdu. Medrese, esas olarak dinî ilimler ile dönem ve kuruma göre başka ilimlerin öğretildiği eğitim kurumudur. Selçuklu dünyasında Nizâmiye medreselerinin yaygınlaşması, kurumsal eğitimin gelişmesi bakımından önemlidir. Anadolu'daki medrese yapıları da şehirlerin ilmî ve mimari dokusunun parçalarıydı.

Osmanlılarda medrese eğitiminin yanında saray çevresinde yetişme biçimleri ve mesleğe yönelik öğrenim yolları vardı. Enderun, Osmanlı sarayının iç teşkilatıyla bağlantılı olarak seçilmiş görevlilerin eğitim ve hizmet gördüğü bir kurumdu; bütün nüfusun devam ettiği genel bir okul değildi. Sıbyan mektepleri çocukların temel eğitiminde, tekke ve dergâhlar dinî-tasavvufî çevrelerde, usta-çırak ilişkisi ise zanaatın öğrenilmesinde rol oynuyordu. Bu kurumların müfredat, hedef ve sosyal erişim bakımından birbirinden farklı olduğu göz önünde tutulmalıdır.

Kitap kültüründe yazma eserlerin çoğaltılması, ciltçilik, kâğıt ve mürekkep işçiliği ile hattatlık ve tezhip birlikte gelişti. Matbaanın yaygınlaşmasından önce kitap üretimi çoğu kez el yazısıyla çoğaltmaya dayanıyordu. Osmanlı'da XVIII. yüzyılda İbrahim Müteferrika'nın matbaası, Türkçe basılı kitap üretiminde önemli bir aşamadır; bu girişimden önce Osmanlı coğrafyasında hiçbir matbaa bulunmadığını söylemek yanlıştır. İmparatorlukta farklı toplulukların ve dillerin matbaacılık tecrübeleri vardı. XIX. yüzyılda basın, matbuat ve yeni okul türleri bilgi dolaşımını değiştirdi.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini tek ve değişmeyen bir eğitim anlayışının örnekleri gibi göstermek, özellikle XIX. yüzyıldaki dönüşümü gizler. Matematik, astronomi, tıp ve coğrafya gibi alanlarda üretilen çalışmaların hangi yüzyılda, hangi kurum ve dil çevresinde yapıldığı ayrı değerlendirilmelidir. Önemli bilim insanlarının hayatları ve eserleri fihristin GK-04.05 konusunun kapsamındadır; burada esas alınan onların çalışma yapabildiği kurum ve kültür ortamıdır.

7. Mimarlıkta Selçuklu mirası: taş, tuğla, avlu ve taçkapı

Selçuklu mimarisinin görünüşü ve yapı malzemesi coğrafyaya göre farklılaşır. İran ve çevresindeki Büyük Selçuklu yapılarında tuğlanın geniş kullanımı ve kubbe-eyvan düzenleri dikkat çeker. Eyvan, genellikle üç yanı kapalı, bir yanı avluya veya geniş bir mekâna açılan üstü örtülü bölümdür. Anadolu'da ise taş işçiliği, anıtsal taçkapılar, geometrik ve bitkisel süslemeler, yazı kuşakları ve avlu çevresinde düzenlenen mekânlar öne çıkar. Bu, Anadolu Selçuklularının hiçbir tuğla yapı yapmadığı veya Büyük Selçuklu coğrafyasında hiç taş kullanılmadığı anlamına gelmez.

Taçkapı, yapının ana girişini vurgulayan anıtsal kapı düzenidir. Medrese, cami ve kervansarayların kimi örneklerinde oldukça zengin taş süslemeyle karşılaşılır. Mukarnas, özellikle geçiş ve nişlerde katmanlı, hücreli görünüş oluşturan bir süsleme ve biçimlendirme düzenidir. Selçuklu yapılarını yalnız yüzey bezemesiyle sınırlamak doğru değildir: İklim, malzeme, ışık, planlama ve yapıların sosyal işlevleri de tasarımda belirleyicidir.

Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemi mimarisinde avlulu medreseler, kervansaraylar, darüşşifalar, camiler, türbeler ve köprüler farklı ihtiyaçlara karşılık gelir. Sivas'taki I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası'nın 1217'de yaptırılması, sağlık hizmetiyle mimarlığın ilişkisini gösterir. Konya'daki Karatay ve İnce Minareli medreseler de farklı mimari ve süsleme özellikleri taşır. Her iki yapıyı yalnız "medrese" olarak adlandırmak, mimarlık tarihindeki farklılıklarını açıklamak için yeterli değildir.

Kervansaraylarla şehir içi dinî yapılar, aynı üslup çevresinde olmakla birlikte farklı işlevlere sahiptir. Kervansarayda güvenli konaklama ve yük taşımacılığı; medresede eğitim; darüşşifada sağlık; köprüde ulaşım önceliklidir. Selçuklu süslemelerindeki geometrik geçmeler, yazı ve bazı figürlü tasvirler, dönemin sanatını yalnız tek bir bezeme türüne indirgememeyi gerektirir.

8. Erken ve klasik Osmanlı mimarlığında değişim

Osmanlı mimarlığı, Anadolu Selçuklu ve beylik mirasından yararlanırken Bizans, Balkan ve başka yerel yapı gelenekleriyle de etkileşime girdi. Erken dönemde Bursa ve İznik'teki cami ve külliyeler farklı plan denemeleriyle gelişti; Edirne'de büyük ibadet mekânlarının düzenlenmesine yönelik arayışlar görüldü. İstanbul'un 1453'te alınmasının ardından şehrin mevcut yapı mirası, yeni külliyeler, saraylar, çarşılar ve altyapı eserleriyle birlikte farklı bir şehir düzeninin parçası hâline geldi.

Klasik Osmanlı mimarlığında geniş, bütünlüklü iç mekân oluşturma ve merkezî kubbe çevresinde yapıyı düzenleme çabası belirgindir. Mimar Sinan'ın XVI. yüzyıldaki çalışmaları bu arayışın en tanınmış aşamasını temsil eder. İstanbul Süleymaniye Külliyesi, ibadet yapısıyla eğitim, sağlık, kütüphane, konaklama ve diğer hizmetleri bir arada sunan tarihî bir topluluktur. Edirne Selimiye Camii ise büyük merkezî kubbesi, minareleri ve külliye bütünlüğüyle öne çıkar. UNESCO, Selimiye'yi Sinan'ın mimarlık anlayışı açısından önemli bir eser olarak değerlendirir.

Osmanlı mimarlığının bütün örnekleri büyük kubbeli camilerden oluşmaz. Köprüler, su kemerleri, hamamlar, medreseler, saray yapıları, hanlar ve geleneksel konutlar da bu mirasın parçalarıdır. Büyük bir külliye, yalnız yapı tekniğinin değil, bağış, finansman, işgücü, taşımacılık ve kentsel planlama kapasitesinin de ürünüdür. Mimarlıkta "klasik" sözcüğü bütün Osmanlı tarihini değil belirli bir üslup ve olgunlaşma evresini ifade eder.

XVIII. yüzyılda barok etkiler ve hareketli süsleme biçimleri, XIX. yüzyılda ampir ve seçmeci (eklektik) yaklaşımlar gibi yeni üsluplar Osmanlı mimarlığında görüldü. Bu gelişmelerin Osmanlı'nın kendi yapı kültürünü bir anda ortadan kaldırdığı söylenemez; değişik gelenekler bir süre birlikte kullanıldı. Tarihî yapılarda görülen bugünkü görünümün bir kısmı sonraki onarımların sonucu da olabilir. Yapının ilk inşa tarihi, ekleri ve restorasyonları birbirinden ayrılmalıdır.

Selçuklu ve Osmanlı mimarlığında temel biçim ve işlevler

Özellik veya yapı	Selçuklu bağlamı	Osmanlı bağlamı
Malzeme ve bezeme	İran çevresinde tuğla; Anadolu'da anıtsal taş taçkapı ve çini	Bölgesel malzeme çeşitliliği; klasik dönemde kubbe ve dengeli mekân düzeni
Medrese	Avlulu ve eyvanlı örnekler; taş ve tuğla süsleme	Eğitim yapıları; külliyelerin bir parçası veya bağımsız yapı
Kervansaray / han	Uzun mesafeli ticaret ve yol güvenliği	Şehir içi ticaret, depolama ve konaklamada çeşitli hanlar
Darüşşifa	Sivas ve Kayseri gibi şehirlerde sağlık yapıları	Külliyeler içinde sağlık yapıları ve farklı dönemlerde yeni kurumlar

Özellik veya yapı	Selçuklu bağlamı	Osmanlı bağlamı
Külliye	Çeşitli işlevlerin bir arada bulunduğu yapı çevreleri	Özellikle Bursa ve İstanbul'da şehir dokusunu şekillendiren büyük bütünler
Süsleme ve sanat	Geometrik, bitkisel, yazılı, bazı figürlü taş ve çini düzenleri	Hat, çini, taş işçiliği ve zamanla farklı Batı etkili üsluplar

9. Hat, çini, kitap ve süsleme sanatları

Selçuklu ve Osmanlı kültüründe sanat, yalnız büyük mimari yapılarla sınırlı değildi. Hat sanatı, yazının estetik kurallarla düzenlenmesi; tezhip, özellikle yazma kitapların altın ve renkli bezemelerle süslenmesi; minyatür ise el yazması eserlerde gelişen resim geleneğidir. Ciltçilik, kâğıt süsleme, çini, ahşap ve maden işçiliği de farklı sanat çevrelerinin parçasıydı. Bu alanlarda sanatçılar saray, medrese, şehir atölyesi ve özel siparişler gibi değişik ortamlarda çalışabiliyordu.

Anadolu Selçuklu süslemelerinde taş üzerine işlenen geometrik örüntüler, bitkisel motifler, yazı kuşakları ve çiniler önem taşır. Anadolu'nun farklı şehirlerindeki yapılar tek bir bezeme şablonuna sahip değildir. Osmanlı döneminde özellikle İznik çiniciliği, klasik mimarlığın iç mekân süslemelerinde belirgin bir yer edinmiştir. Selimiye Külliyesi'nin İznik çinileri UNESCO kayıtlarında da vurgulanmaktadır. Kütahya gibi üretim merkezlerinin çinicilik tarihindeki yeri de önemlidir; ancak bir yapıda çini bulunması bütün çinilerin aynı merkezde üretildiğini göstermez.

Osmanlı kitap sanatlarında hat, tezhip ve minyatür gelişirken yazma eser üretimi saray atölyeleri ve şehirlerdeki ustalar tarafından sürdürüldü. Saray çevresindeki nakkaşhaneler, sanatçıların birlikte çalıştığı üretim ortamlarıydı. Eserlerin yapıldığı dönemi belirlemede teknik, yazı türü, malzeme ve üslup önemli ipuçları verir. Bir eserin sonraki dönemlerde yeniden ciltlenmiş veya onarılmış olması, asıl metnin yazıldığı tarihle karıştırılmamalıdır.

Müzik ve sözlü kültür de önemliydi. Halk arasında türküler, hikâyeler ve âşık geleneği; saray ve şehir çevrelerinde çeşitli klasik ve dinî musiki biçimleri gelişti. Osmanlı musikisini yalnız mehter müziğiyle veya yalnız saray eğlencesiyle özdeşleştirmek eksik olur. Mevlevihaneler ve başka tasavvuf çevreleri müzik öğrenimi ve icrasında belirli roller üstlendi. Bu alanlar zamanla değişen ve farklı topluluklar arasında etkileşime açık sanat gelenekleriydi.

10. Dil, edebiyat, inanç ve toplumsal çeşitlilik

Selçuklu ve Osmanlı kültür çevrelerinde Türkçe, Arapça ve Farsça farklı bağlamlarda kullanıldı. Büyük Selçuklu saray ve idare çevresinde Farsça güçlü bir yazı diliydi; Arapça dinî ve ilmî eserlerde önemliydi. Anadolu'da Türkçe sözlü kültürün yanı sıra yazılı üretim de gelişti. Beylikler dönemi ve Osmanlı çağında Türkçe edebiyatın genişlemesi, önceki çok dilliliği tamamen ortadan kaldırmadı. Edebî ve resmî dilin zamanla değişmesi, halkın konuştuğu çeşitli dillerin tek bir biçimde birleştiği anlamına gelmez.

Osmanlı toplumunda farklı dinlere mensup ve farklı diller konuşan topluluklar bulunuyordu. Şehir hayatında mahalleler, meslek çevreleri, ticaret ilişkileri ve yerel gelenekler toplumun yapısını etkiledi. "Millet sistemi" tabiri, özellikle tarih yazımında Osmanlı'da dinî toplulukların örgütlenmesini anlatmak için kullanılır; ancak bütün yüzyıllarda aynı kurallarla işleyen yekpare bir

sistemin var olduğunu ima etmek doğru değildir. Dinî cemaatlerin statüleri, bölgelere ve zamana göre farklılaşmıştır.

Anadolu'da tekke, zaviye ve dergâhlar dinî ve sosyal hayatın parçasıydı. Tasavvuf çevreleri, sözlü kültür ve kimi yerleşme süreçleri üzerinde etkili oldu. Bununla birlikte bütün tekke mensuplarının aynı düşünceye veya aynı siyasi role sahip olduğu söylenemez. Selçuklu dönemindeki Mevlânâ çevresi ve Ahî Evran geleneği ile Osmanlı dönemindeki farklı tarikatların faaliyetleri, birbirine temas eden fakat özdeş olmayan kültürel dünyaları yansıtır.

Toplumsal yaşam aile, akrabalık, komşuluk, tarım ve şehir meslekleri etrafında şekillendi. Kadınların mülk edinmesi, vakıf kurması, üretim ve ticarete katılması tarihî belgelerde farklı biçimlerde görülebilir; ancak kadınların toplumsal konumunu bütün şehirler ve yüzyıllar için tek bir cümleyle tanımlamak doğru olmaz. Gündelik hayat ve kültürel etkileşim, yalnız hükümdarlar ve anıtsal eserler üzerinden açıklanamaz.

11. Sağlık, su, ulaşım ve teknik becerilerin medeniyetteki yeri

Tarihî medeniyetin önemli göstergelerinden biri, insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılayan altyapıdır. Selçuklu ve Osmanlı şehirlerinde hamam, çeşme, su kemeri, köprü, yol ve han gibi yapılar yerleşik hayatı kolaylaştırıyordu. Bir şehirde suyun kaynaktan yerleşmeye taşınması ve mahalle çeşmelerine ulaştırılması teknik bilgiyle düzenli bakım gerektiriyordu. Köprüler yalnız iki kıyıyı birleştiren yapılar değil, ticaret ve haberleşme ağlarının da parçalarıydı.

Darüşşifalar, sağlık hizmetinin belirli kurum ve mekânlarda yürütülmesine örnektir. Anadolu Selçuklu dönemindeki Sivas I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası ve Kayseri Gevher Nesibe yapılarının önemi, sağlık hizmetinin mimari ve eğitimle ilişkisini göstermeleridir. Osmanlı döneminde de darüşşifalar ile sağlık hizmetine ayrılmış başka mekânlar bulunuyordu. Ancak geçmişteki sağlık kurumlarını günümüzdeki hastanelerin tıbbi standartlarıyla eşitlemek veya her darüşşifada aynı tedavilerin uygulandığını ileri sürmek tarihsel olarak doğru değildir.

Osmanlı'nın son yüzyıllarında yeni mühendislik, tıp ve askerî teknik eğitim kurumları kuruldu; basım, ulaşım ve haberleşme teknolojilerinde değişiklikler yaşandı. Bu dönüşüm, klasik dönemin teknik kapasitesinin yok sayılmasını gerektirmez. Tersine iki ayrı tarihî soruya bakılır: klasik dönemde kent ve imar hizmetleri hangi araçlarla yürütülüyordu; XIX. yüzyılda modern teknik bilgi ve kurumlar bu düzeni nasıl değiştirdi? Böyle bir ayrım, uzun Osmanlı tarihini tek bir teknoloji düzeyine indirgemeyi önler.

12. Selçuklu–Osmanlı sürekliliği ve temel ayrımların birlikte değerlendirilmesi

Selçuklulardan Osmanlılara geçen mirasın en görünür alanları şehirleşme, mesleki eğitim ve esnaf çevreleri, vakıf hizmetleri, yazılı kültür ve mimari üsluplardır. Bunların her biri sonraki dönemde farklı kurumlarla ve yeni yerel şartlarla yeniden biçimlenmiştir. Selçuklu kervansarayı ile Osmanlı şehir hanı, avlulu medrese ile külliyenin eğitim birimi, taş bezemeli taçkapı ile merkezî kubbeli cami aynı tarihî işlevlerin değişmeden tekrarı değil, farklı ihtiyaçlara verilen farklı cevaplar olarak değerlendirilmelidir.

Selçuklu döneminde Anadolu'daki ticaret yollarına ve belirli şehirli yapılara ağırlık verilirken Osmanlı'da daha geniş coğrafyada külliyeler, kent içi hanlar, saray sanatları ve büyük ulaşım-su altyapısı gelişti. Bununla birlikte bu özellikler bir döneme bütünüyle özgü değildir. Selçuklu dünyasında da vakıf, kütüphane ve şehirli sanat vardı; Osmanlı'da da kervan ticareti ve taş süsleme

devam etti. İlgili eseri, kurumu veya kavramı doğru tarihle ve işleve bağlamak, dönemler arasındaki benzerliği körü körüne özdeşlik saymaktan daha açıklayıcıdır.

Selçuklu ve Osmanlı siyasi tarihleri de medeniyetin bütün yönlerini açıklamaz. Bir hanedan yıkıldıktan sonra onun kurduğu yapılar, eğitim çevreleri veya ticaret ağları yaşamaya devam edebilir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin XIII. yüzyıl sonlarında sona ermesi, Selçuklu döneminde gelişmiş bütün kurumların aynı tarihte ortadan kalktığı anlamına gelmedi. Osmanlı dönemindeki sanat ve eğitim değişimleri de her zaman siyasi yükselme ya da gerilemeyle aynı ritimde gerçekleşmedi.

Selçuklu–Osmanlı karşılaştırmasında sık karışan kavramlar

Kavram çiftleri	Ortak yön	Birbirinden ayrılan yön
İktâ – timar	Gelir veya hakların tahsis edilmesiyle bağlantı	Tarihî coğrafya, hukukî tür ve uygulama ayrıntıları farklıdır
Ahilik – lonca	Zanaat çevresi ve dayanışma	Ahilik sosyal-ahlakî meslek geleneğinde; lonca Osmanlı esnaf örgütlenmesinde öne çıkar
Han – kervansaray	Yolcu ve ticaret hizmetleri	Kullanım yeri, büyüklük ve işlevler değişebilir
Vakıf – külliye	Kamuya açık sosyal hizmetlerle ilişki	Vakıf finansman ve hukukî düzen; külliye fizikî yapı topluluğudur
Darüşşifa – medrese	Tarihî öğrenim ve sosyal hizmet çevreleri	Darüşşifa temel olarak tedavi; medrese temel olarak eğitim yapısıdır
Selçuklu taçkapısı – Osmanlı merkezî kubbesi	Anıtsal mimarlıkta farklı tasarım unsurları	Birincisi giriş vurgusu, ikincisi ana iç mekân örgütlenmesidir
Klasik Osmanlı – geç Osmanlı	Aynı devletin farklı tarihî aşamaları	Mimari, eğitim ve teknik kurumlar değişmiştir

Önemli tarihî ayrım

Selçuklu ve Osmanlı medeniyetleri arasında süreklilik vardır; ancak iktâ-timar, ahilik-lonca, vakıf-külliye ve kervansaray-han birebir eş anlamlı değildir. Selçuklu dönemi yalnız taş mimariden, Osmanlı dönemi yalnız kubbeli camiden ibaret değildir. Bir anıtın ilk inşa tarihiyle sonraki onarım ve ekleri ayrılır; bir vakfın hukuken kurulması ile hizmetinin kesintisiz sürmesi aynı olgu değildir.

4.4. TÜRK DEVLETLERİNDE YÖNETİM, EĞİTİM VE HUKUK

Türk devletlerinin yönetim ve hukuk anlayışı, İç Asya'daki boy ve kağanlık düzeninden Türk-İslam sultanlıklarına, Anadolu beyliklerinden Osmanlı'nın geniş bürokratik teşkilatına uzanan uzun bir tarihsel süreçte değişmiştir. Bu süreklilik içinde hükümdarın meşruiyeti, danışma kurumları, yazılı belgeler, eğitim yoluyla görevli yetiştirme ve uyuşmazlıkları çözme ihtiyacı ortak konulardır. Ancak farklı yüzyıllarda aynı adı taşıyan kurumlar her zaman aynı yetkiye sahip değildir. İlk Türk

devletlerinde töre ve kurultay, Selçuklularda sultan ve divan, Osmanlılarda ise padişah, Dîvân-ı Hümâyun, ilmiye ve çeşitli hukuk kurumları kendi dönemlerinin şartları içinde değerlendirilmelidir.

1. İlk Türk devletlerinde egemenlik, kut ve hükümdarlık

İç Asya Türk topluluklarında siyasi birliğin temelinde boyların ve boy birliklerinin daha büyük bir devlet yapısında bir araya gelmesi bulunuyordu. Devlet için kullanılan 'il' kavramı, yalnız toprak parçasını değil siyasi düzeni ve yönetim bütünlüğünü de ifade ediyordu. Devleti yöneten hükümdar farklı dönemlerde kağan, hakan, han veya yabgu gibi unvanlar taşıyabilirdi. Bu unvanların her devlette eşit yetki ve aynı makamı gösterdiği düşünülmemelidir.

Kut anlayışı, hükümdarlık yetkisinin ilahi kaynaklı olduğuna ilişkin siyasi inancı anlatır. Bununla birlikte kut, yöneticinin hiçbir sorumluluğu bulunmadığı veya hanedanın her üyesinin aynı anda yönetme hakkını fiilen kullanabildiği anlamına gelmezdi. Kağanın ülkeyi koruması, halkın geçimini ve güvenliğini sağlaması, töreye uyması ve siyasi birliği sürdürmesi beklenirdi. İktidarın hanedan çevresinde paylaşılması ve farklı üyelerin hak iddiaları, dönem dönem taht mücadelelerine yol açmıştır.

Hun, Kök Türk ve Uygur hükümdarları arasındaki benzerlikler, yönetim anlayışında belirli bir sürekliliğe işaret eder. Buna rağmen devletlerin sınırları, yönetim merkezleri, boylarla ilişkileri ve diğer ülkelerle diplomatik bağlantıları değişmiştir. İkili teşkilat olarak adlandırılan doğu-batı veya merkez-kanat düzeni, geniş toprakların farklı yöneticilerle denetlenmesini kolaylaştırabilirdi. Bu, her zaman iki eşit ve bağımsız devlet bulunduğu anlamına gelmezdi; merkezî otoritenin gücü hükümdarın ve hanedan üyelerinin ilişkilerine göre değişirdi.

2. Kurultay, ayukı ve devlet görevleri

Kurultay ya da toy, kağan ve önde gelen devlet mensuplarının siyasi, askerî, iktisadi ve toplumsal meseleleri görüştüğü toplantıydı. Boy beyleri, hanedan üyeleri ve kimi dönemlerde hatun toplantılara katılabiliyordu. Savaş ve barış, hükümdarın konumu, devletin düzeni ve törenin uygulanması bu görüşmelerin başlıca konuları arasındaydı. Kurultayın danışma ve karar oluşturma işlevi önemliydi; ancak onu günümüzün genel oyla seçilmiş, bağımsız yasama organlarıyla özdeşleştirmek anakronik olur.

İlk Türk devletlerinin kaynaklarında ayukı, yürütme işlerini üstlenen hükümet düzeniyle; aygucı, yönetimde önemli danışmanlık ve koordinasyon göreviyle; buyruk ise devlet görevlileriyle ilişkilendirilir. MEB materyalleri kurultayda görüşülen kararların uygulanmasının farklı görevlilerce yürütüldüğünü belirtir. Kurultay, hükümdar ve görevliler birbirinden tamamen bağımsız güçler değil, aynı siyasi sistemin bağlantılı unsurlarıydı. Hatunun devlet törenlerine ve kimi siyasi kararlara katılması, bazı Türk devletlerinde hükümdar ailesinin kadın üyelerinin kamusal etkisini gösterir; bunu her çağda değişmeyen bir görev tarifine dönüştürmek doğru değildir.

İlk Türk devletlerinde temel siyasi ve hukuki kavramlar

Kavram	Temel anlamı	Önemli ayrım
İl	Devlet ve siyasi düzen	Yalnız coğrafi toprak anlamında değildir

Kavram	Temel anlamı	Önemli ayrım
Kut	Hükümdarlığın meşruiyetine ilişkin inanç	Her hanedan üyesinin eşit biçimde iktidarda olması değildir
Kağan / hakan	Üst hükümdarlık unvanı	Unvanlar devletlere ve dönemlere göre farklılaşır
Kurultay / toy	Danışma ve önemli devlet işlerinin görüşülmesi	Modern seçimli parlamento değildir
Ayukı ve buyruk	Yönetim işlerini yerine getiren görevliler/düzen	Kurultayın aynısı değildir
Töre	Gelenek ve uygulamalarla şekillenen normlar	Sadece hükümdarın tek seferlik buyruğu değildir

3. Töre: toplum düzeni ve erken hukuk anlayışı

Töre, ilk Türk devletlerinde toplumsal ilişkileri ve devlet işlerini düzenleyen gelenek, örf ve kabul edilmiş kurallar bütünüdür. Yazılı kanun kitaplarının yaygın olmadığı dönemlerde töre, uyuşmazlıkların çözülmesi, yönetim yetkisinin sınırları ve ortak davranış ölçüleri bakımından belirleyiciydi. Kuralların oluşumunda süreklilik kazanmış gelenekler, kurultay kararları ve hükümdar düzenlemeleri birlikte etkili olabilirdi. Bu nedenle töreyi yalnız sözlü âdetlerle sınırlamak veya her kuralın aynı biçimde değişmeden aktarıldığını varsaymak eksiktir.

Törede adalet, düzen, bağlılık ve kamu yararına ilişkin ilkeler önem taşır. Orhun yazıtları, yöneticinin halkla ilişkisini ve devlet düzeninin korunmasını vurgulayarak dönemin siyasi değerlerini anlamaya imkân verir. Bununla birlikte bu yazıtlar, günümüzdeki gibi madde madde düzenlenmiş kapsamlı bir ceza veya medeni kanun değildir. Kaynaklar bize belli normların varlığını gösterirken tüm davalarda kullanılan eksiksiz bir yargılama usulü sağlamaz.

Töreyi daha sonraki İslâm hukuku, Osmanlı örfî hukuku ve modern Türk hukukuyla eşitlemek de doğru değildir. Bu hukuk gelenekleri tarihsel olarak etkilenmiş veya bazı benzer değerler taşıyor olabilir; fakat normların kaynağı, uygulanma yöntemi ve onları yürüten kurumlar birbirinden farklıdır. Türk-İslam çağında dinî hukuk birikimi ve yerleşik şehir yönetimiyle birlikte devlet teşkilatı yeni biçimler kazanmıştır.

4. Türk-İslam devletlerinde hükümdar, vezir ve divan düzeni

Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular çağında hükümdarlık, eski Türk siyasi mirasıyla İslam dünyasının idare ve hukuk geleneklerinin birleştiği bir ortamda gelişti. Türk hükümdar unvanları yanında emir ve sultan gibi İslam dünyasında kullanılan unvanlar yaygınlaştı. Sultanın siyasi ve askerî otoritesi ile halifenin dinî konumu arasındaki ilişki farklı devlet ve dönemlerde farklı biçimde kuruldu. Bu nedenle halifeyi her Türk-İslam devletinin fiilî hükümdarı veya sultanı yalnız sembolik kişi saymak doğru değildir.

Büyük Selçuklularda merkez teşkilatının başlıca kurumu Dîvân-ı A'lâ veya Dîvân-ı Saltanat'tı. Vezir bu üst yönetim düzeninin başında yer alır; maliye, yazışma, ordu işleri ve denetim gibi farklı görevler için uzmanlaşmış divanlar çalışırdı. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ resmî yazışmalarla; Dîvân-ı İstîfâ gelir ve maliye işleriyle; Dîvân-ı Arz askerî teşkilatın yönetimiyle; Dîvân-ı İşrâf gözetim ve denetimle

ilişkiliydi. Dîvân-ı Berîd ise haberleşme ve eyaletlerden merkeze bilgi aktarımı bakımından önem taşırdı. Kaynaklarda divanların sınıflandırılması ve üst divanla ilişkileri farklı anlatılabildiğinden bütün birimleri aynı düzeyde dört ya da beş eşit bakanlık olarak göstermekten kaçınılmalıdır.

Vezir Nizâmülmülk, Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerindeki faaliyetleriyle Büyük Selçuklu idaresinin önemli isimlerindendir. Siyâsetnâme adlı eseri, hükümdarın ve görevlilerin sorumlulukları, liyakat, adalet ve taşra yönetimi üzerine düşünceler içerir. Bu eser bir devlet yönetimi nasihatnamesidir; modern anlamda bir anayasa veya yürürlükteki bütün kanunları toplayan resmî mevzuat kitabı değildir. Selçuklu teşkilatının devamında Türkiye Selçukluları kendi coğrafi ve siyasi ihtiyaçlarına göre farklı görevlere ve düzenlemelere de yer vermiştir.

Büyük Selçuklu merkez teşkilatında seçilmiş görev alanları

Kurum / görev	Başlıca işlev	Ayrım
Sultan	Siyasi ve askerî otorite	Halifelik makamıyla özdeş değildir
Vezir ve Dîvân-ı A'lâ	Üst düzey idare ve koordinasyon	Hükümdarın yerini alan bağımsız egemen değildir
Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ	Yazışma ve belge düzeni	Maliye divanı değildir
Dîvân-ı İstîfâ	Maliye ve hesap işleri	Ordu yönetimi değildir
Dîvân-ı Arz	Askerî teşkilat ve kayıt işleri	Hükümdarın tüm yönetim yetkisi değildir
Dîvân-ı İşrâf	Gözetim ve denetim	Sadece yazışma birimi değildir
Dîvân-ı Berîd	Haberleşme ve merkeze bilgi ulaştırma	Bütün kaynaklarda aynı hiyerarşik düzeyde yer almaz

5. İktâ, taşra idaresi ve devletin gelir örgütlenmesi

İktâ, tarih içinde farklı biçimleri görülen bir gelir veya tasarruf tahsisi uygulamasıdır. Büyük Selçuklularda askerî iktânın sistemli hale getirilmesi, toplanan bazı tarımsal gelirlerin askerî hizmeti karşılamasına yardım etti. İktâ sahibinin gelir tahsiline ilişkin yetkisi, ona her durumda toprağın tam özel mülkiyetini veya orada yaşayan halk üzerinde sınırsız tasarruf hakkını vermezdi. Nizâmülmülk, iktâ sahiplerinin halka kötü davranmaması ve devlet düzeninin korunması konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Taşra idaresinde hanedan üyeleri, emîrler, valiler ve yerel görevliler farklı sorumluluklar üstlendi. Selçuklu çağında atabegler başlangıçta şehzadelerin yetişmesi ve korunmasıyla ilişkili görevler üstlenirken bazı dönemlerde geniş siyasi yetki kazanabildi. Anadolu Selçuklularında pervâne, arazi ve iktâ işlerinde önemli bir görevlidir; bazı pervâneler güçlü siyasi aktörler haline gelmiştir. Aynı unvanın zamanla değişen işlevleri bulunması, ortaçağ idaresini tek bir değişmez teşkilat şemasına indirgemeyi güçleştirir.

Osmanlı timar sistemi de belirli gelirlerin askerî ve idari hizmetlere tahsisiyle ilişkilidir; fakat Selçuklu iktâsı ile aynı kurumun değişmeden sürmüş hali değildir. Timar, Osmanlı taşra ve sipahi örgütlenmesi içinde ayrı kayıt, yükümlülük ve denetim düzenleri geliştirdi. Her iki sistemin ortak noktasını hizmet karşılığı gelir kullanımı oluşturur; hukukî statü ve uygulama ayrıntıları tarihsel

bağlama göre ayrılır. Arazinin mülkiyeti, verginin toplanması ve devlet memurunun görev yetkisi üç farklı mesele olarak değerlendirilmelidir.

6. Osmanlı merkez yönetimi: padişah, Dîvân-ı Hümâyun ve meslek grupları

Osmanlı devlet düzeninin başında padişah bulunuyordu. Yönetim, ilk beylik döneminden klasik imparatorluk düzenine ve daha sonra nezaretler ile meclislerin güçlendiği modernleşme dönemine kadar değişti. Klasik dönemde Dîvân-ı Hümâyun, yüksek düzeyde idari, siyasi, mali ve hukuki meselelerin görüşüldüğü merkez kurumuydu. Divanda devlet işleri, atamalar, dış ilişkiler ve taşradan gelen şikâyetler ele alınabiliyordu. İlk dönemlerde padişahın divanı doğrudan yönetmesi geleneği varken daha sonra veziriazamın başkanlığı öne çıktı; önemli kararlar hükümdarın otoritesi altında kaldı.

Dîvân-ı Hümâyun'un başlıca üyeleri veziriazam, kubbealtı vezirleri, kazaskerler, defterdarlar ve nişancıydı. Kazasker, ilmiye ve yargı işlerinde; defterdar maliyede; nişancı padişah belgeleri, tuğra ve kanun kayıtlarıyla ilişkili görevlerde; veziriazam ise genel yönetim ve koordinasyonda etkiliydi. Reisülküttap önemli bir divan kalemi görevlisiyken diplomasi ve yazışmalardaki ağırlığı zamanla arttı. Şeyhülislamın yüksek dinî ve hukukî otoritesi bulunmasına rağmen klasik Dîvân-ı Hümâyun'un aslî üyeleri arasında yer almaması, sık karıştırılan bir ayrımdır.

Osmanlı yönetici zümresi işlevlerine göre seyfiye, ilmiye ve kalemiye şeklinde incelenir. Seyfiye, askerî komuta ve yürütme yönetimi; ilmiye, medrese, fetva, eğitim ve yargı; kalemiye ise yazışma ve mali-idari bürokrasiyle ilişkilendirilir. Bu ayrım bütün görevlerin yüzyıllar boyunca değişmeden üç kutuya ayrıldığı anlamına gelmez: Bir görevin bağlı olduğu kurum ve siyasi ağırlığı zamanla değişebilir. Ayrıca tarihî kaynaklarda 'askerî' sözcüğü yalnız savaşan askerleri değil, vergi ve yönetim statüsü açısından yönetici kesimi de ifade edebilir; bunun karşısında geniş üretici ve vergi yükümlüsü kesim için reaya adı kullanılır.

Klasik Osmanlı devlet yönetiminde görev–kurum karşılaştırması

Görev veya grup	Belirgin sorumluluk	Önemli ayrım
Padişah	Devletin en üst hükümdarlığı	Divan başkanı her zaman bizzat padişah değildir
Veziriazam	Merkez yönetimi ve divan başkanlığı	Hukukî yetki sınırsız değildir
Kazasker	İlmiyenin yargı ve eğitim görevlileriyle ilgili işler	Şeyhülislamla aynı makam değildir
Defterdar	Maliye ve hazine işleri	Nişancının yazışma görevinden farklıdır
Nişancı	Tuğra, belge ve kanun kayıtları	Reisülküttapla aynı unvan değildir
Reisülküttap	Divan kalemleri, yazışmalar; zamanla dış işlerinde artan rol	İlk dönemde her zaman asli divan üyesi değildir
Şeyhülislam	Fetva ve yüksek dinî-hukukî otorite	Klasik Dîvân-ı Hümâyun'un asli üyesi sayılmaz

Görev veya grup	Belirgin sorumluluk	Önemli ayrım
Seyfiye / ilmiye / kalemiye	Yönetim-askerlik / eğitim-yargı / yazışma-maliye	Modern bakanlıkların birebir karşılığı değildir

7. Osmanlı taşra yönetimi ve merkezle ilişki

Osmanlı'nın büyümesiyle taşrada eyalet, sancak ve kaza gibi yönetim birimleri oluştu. Beylerbeyi eyalet düzeyinde, sancakbeyi sancak düzeyinde önemli yönetim görevleri üstlenirdi. Kadı ise aynı coğrafyada yargısal görevlerinin yanında kimi idari ve belediye benzeri faaliyetlere ilişkin sorumluluklar taşıyabiliyordu. Bu görev dağılımı, bugünkü il valisi, kaymakam ve hâkim teşkilatını hiçbir değişiklik olmaksızın geçmişe taşıma imkânı vermez.

Osmanlı kadısı, yalnız uyuşmazlığı karara bağlayan kişi değildi; belirli dönemlerde vakıf işlemleri, mahallî kayıtlar, piyasa ve şehir düzenine dair görevleri de bulunabiliyordu. Merkezden gönderilen ferman ve hükümler taşra yöneticilerince uygulanır; halk ve yerel görevliler farklı yollarla merkeze şikâyet iletebilirdi. Yönetimin merkezî niteliği, yerel ihtiyaçların ve bölgesel farklılıkların tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Eyaletlerde vergi toplama, asker yetiştirme ve adli uygulamalar bölgenin hukukî statüsü ve tarihsel dönemiyle bağlantılıydı.

XIX. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatı yeniden düzenlendi. Vilayet yönetimi, yerel meclisler ve memuriyet yapısı farklı aşamalarda değişti. Dolayısıyla klasik eyalet–sancak düzenini son dönem vilayet idaresiyle aynı kurumlar listesi olarak sunmak tarihsel değişimi gizler. Yönetim tarihi açısından önemli nokta, merkez-taşra ilişkisinin hem siyasî ihtiyaçlar hem haberleşme, maliye ve kanunlaştırma imkânlarıyla dönüşmesidir.

8. Erken Türk dünyasından Türk-İslam devletlerine eğitim ve bilgi aktarımı

İlk Türk topluluklarında bilgi ve beceriler aile, boy, askerî çevreler, ustalık ilişkileri ve sözlü kültür yoluyla aktarılıyordu. Yetişkinlerin sorumlulukları, hayvancılık, el sanatları, savaş ve diplomasi gibi alanlarda deneyimle öğreniliyordu. Kök Türk yazıtları yazılı siyasi kültürün, Uygurların yazma geleneği ise ticaret, din ve çeşitli metin türlerinde kurumsallaşan okuryazarlığın önemli kanıtlarındandır. Bu dönemlerde bütün Türklerin tek bir okul türünde eğitim gördüğü söylenemez.

İslamiyet'in benimsenmesiyle Türk-İslam şehirlerinde camiler, kütüphaneler, ilmî çevreler ve medreseler bilgi aktarımında daha belirgin bir yer edindi. Medrese, belirli derslerin hocalar tarafından okutulduğu ve çoğu zaman vakıflarla desteklenen eğitim kurumuydu. Dinî ilimler, dil ve hukuk temel ağırlıklar arasında olmakla birlikte eğitim çevreleri ve dönemlere göre mantık, hesap, astronomi gibi alanlar da okutulabiliyordu. Bir medresenin ders programını bütün Türk-İslam ülkelerinin her çağdaki programı olarak genellemek doğru değildir.

Büyük Selçuklularda Nizâmülmülk'ün desteklediği Nizâmiye medreseleri, özellikle Bağdat ve başka şehirlerde sistemli eğitimin gelişmesinde önemlidir. Bu kurumların amacı, ilmî birikimin geliştirilmesinin yanında devletin ihtiyaç duyduğu görevlilerin yetişmesi ve dönemin dinî-fikrî tartışmalarıyla bağlantılıydı. Nizâmiyelerin Türk-İslam eğitiminde etkili olması, İslam dünyasındaki ilk medreselerin yalnız Selçuklularla başladığı anlamına gelmez; daha eski eğitim kurumları da mevcuttu.

9. Osmanlı eğitim kurumları: sıbyan mektebi, medrese ve Enderun

Klasik Osmanlı eğitiminde sıbyan mektepleri çocukların temel dinî ve okuma-yazma öğrenimiyle ilişkilidir. Bu okulların yaygınlığı, öğretmen yetiştirme uygulamaları ve programları her yüzyılda aynı değildi. Medreseler ise daha ileri düzey öğrenim için önemli kurumlardı. Müderris ders veren öğretim görevlisini; talebe öğrenciyi ifade eder. İcazet, belirli ilim veya öğrenim yeterliliğinin tanındığını gösteren belge ya da yetkilendirmeydi. Günümüzün bütün diplomaları ve yükseköğretim dereceleriyle birebir aynı kabul edilmemelidir.

Medrese öğrenimi, ilmiyeye mensup öğretim ve yargı görevlilerinin yetişmesine katkı yaptı. Kadılık, müderrislik ve ilgili görevlerde öğrenim, mesleğe kabul ve atama usulleri önem taşıdı. Ancak atama ve meslekte ilerleme tarihsel olarak liyakat kadar farklı sosyal ilişkilerin de etkisinde kalabildi. Fatih ve Süleymaniye medrese teşkilatları Osmanlı eğitim tarihinin önemli örneklerindendir; bunlar tek bir tarihte bütün eğitim biçimlerinin yerini alan kurumlar değildi.

Enderun, saray içinde özellikle idari ve askerî kadro yetiştirmeye yönelen eğitim düzeniydi. Öğrencilerin seçimi ve aşamalı yetiştirilmesi medrese öğreniminden farklı hedeflere sahipti. Eğitimde dil, din ve saray hizmetlerine ilişkin alanlarla bedenî ve uygulamalı beceriler bulunuyordu. Enderun yalnız bir hükümdar konutu veya sıradan ilk öğrenim okulu değildir; saray idaresi için personel yetiştiren özel bir eğitim çevresiydi. Acemi oğlanlarıyla Enderun'da yetişen görevlilerin tamamını eşitlemek de doğru olmaz; farklı seçilme ve yükselme aşamaları vardı.

Vakıf kurumu, birçok okulun bina, öğretici ve öğrenci giderlerine kaynak sağladı. Ancak vakıf, bir eğitim kurumunun adı değil, belirli mal veya gelirlerin hukuki çerçevede sürekli bir amaca tahsisiyle ilgili yapıdır. Aynı vakıf eğitim, sağlık ve sosyal yardım gibi birden fazla hizmeti destekleyebilirdi. Osmanlı eğitimini yalnız medrese ve Enderun'dan ibaret görmek eksik olur; mahalle, aile, esnaf ve meslek çevreleri de öğrenme süreçlerinin parçasıydı.

Tarihî eğitim kurumları ve başlıca işlevleri

Kurum / çevre	Başlıca alan	Karıştırılmaması gereken nokta
Boy ve aile eğitimi	Sözlü kültür, meslek ve toplumsal beceri aktarımı	Tek tip resmî okul sistemi değildir
Uygur yazı çevreleri	Yazılı belge, edebiyat ve farklı dinî metinler	Bütün erken Türk devletleri için aynı değildir
Nizâmiye medreseleri	Büyük Selçuklu ilmî öğretimi ve görevli yetiştirme	İlk ve tek medrese örneği değildir
Sıbyan mektebi	Çocukların temel öğrenimi	Medresenin ileri düzey öğretimiyle aynı değildir
Osmanlı medresesi	Din, hukuk ve çeşitli ilim alanlarında öğretim	Enderun saray eğitimiyle özdeş değildir
Enderun	Saray ve yönetim için kadro yetiştirme	Bütün Osmanlı çocuklarının devam ettiği genel okul değildir
Vakıf	Eğitim dahil çeşitli hizmetlerin finansmanı	Okulun kendisi anlamına gelmez

10. Osmanlı'da şer'î ve örfî hukuk, kadı ve mahkeme kayıtları

Osmanlı hukuk düzeninde şer'î hukuk, İslam hukukunun kaynakları ve fıkıh geleneğiyle; örfî hukuk ise hükümdarın düzenleme yetkisi, idari ihtiyaçlar ve kanunnamelerle ilişkilendirilen hükümlerle ilgilidir. Bu iki alan her zaman birbirini dışlayan ve tamamen ayrı mahkemelerde yürütülen iki kapalı hukuk sistemi gibi düşünülmemelidir. Kadılar somut uyuşmazlıklarda dönemin hukuk çerçevesi içinde farklı normlara başvurabiliyor; vergi, toprak, kamu düzeni ve ceza konularında padişah düzenlemeleri etkili olabiliyordu. Zaman içinde uygulama alanları da değişmiştir.

Kanunnameler çeşitli konulardaki düzenlemelerin derlendiği veya ilan edildiği metinlerdi. Fatih Kanunnamesi, Osmanlı devlet düzeniyle ilişkilendirilen tanınmış örneklerdendir; ancak farklı nüsha ve tarihlendirme meseleleri nedeniyle her hükmün tek bir tarihte ilk kez konulduğunu varsaymak doğru değildir. Ferman, padişah iradesini bildiren belge türlerinden biridir. Fetva ise bir hukukî veya dinî mesele hakkında verilen görüşü ifade eder; fetva ile mahkemenin somut uyuşmazlıkta verdiği hüküm aynı işlem değildir.

Kadı, yetkili makam tarafından görevlendirilen ve davaları gören hukuk görevlisiydi. Osmanlılarda kadıların bazı kayıt ve yerel idare işleri de bulunmaktaydı. Kazasker ise merkez teşkilatında kadı ve müderrislerin mesleki yapısıyla ilişkili yüksek görev üstlenmiştir. Şeyhülislamın fetva ve ilmiye içindeki konumu, onu her davayı bizzat karara bağlayan yerel yargıç yapmaz. Yargı işlevindeki bu ayrım, Osmanlı hukuk düzeninin farklı kademelerini anlamak açısından önemlidir.

Şer'iyye sicilleri, kadı mahkemelerinde tutulan karar ve işlem kayıtlarını içerir. Nikâh, miras, alım satım, borç, vekâlet, vakıf ve tereke gibi işlemler bu kayıtlar sayesinde incelenebilir. Siciller yalnız ceza hükümlerinden veya yalnız dinî konulardan oluşmaz; tarihçiler için şehir, ekonomik hayat ve toplumsal ilişkiler hakkında önemli belge niteliğindedir. Bununla birlikte tarihî bir mahkeme sicilini, günümüz mahkeme dosyası yönetim sistemiyle veya bütün davaların kaybolmadan korunmuş eksiksiz listesiyle özdeşleştirmemek gerekir.

Osmanlı hukukunda norm, kurum ve belge ayrımları

Kavram	Temel karşılığı	Ayırt edici nokta
Şer'î hukuk	Fıkıh ve İslam hukuk geleneği	Her idari düzenlemeyi tek başına açıklamaz
Örfî hukuk	Hükümdar düzenlemeleri ve kamu yönetimi normları	Töreyle aynı kapsamda değildir
Kanunname	İdari ve mali dahil çeşitli kuralların derlenmesi	Modern anayasa ile aynı tür belge değildir
Fetva	Hukukî/dinî meseleye ilişkin görüş	Kadının somut davada verdiği hüküm değildir
Kadı	Yargılama ve belirli yerel kayıt/idare görevleri	Kazasker veya şeyhülislam değildir
Kazasker	Yargı ve ilmiye görevlileriyle ilişkili yüksek makam	Yerel kadılık makamının aynısı değildir
Şer'iyye sicili	Kadı mahkemesi karar ve işlem kayıtları	Sadece ceza kararları defteri değildir

11. XIX. yüzyılda yönetim ve eğitim dönüşümü

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki reformları, merkezî idarenin maliye, askerlik, haberleşme ve kamu hizmetleri bakımından yeniden örgütlenmesiyle bağlantılıydı. II. Mahmud döneminde yeni askerî ve idari teşkilatlar oluşturulurken nazırlıklar ve düzenli memuriyet yapısı gelişti. Bu değişim, klasik Dîvân-ı Hümâyun'un eski ağırlığını yitirdiği ve Babıâli yönetiminin öne çıktığı uzun bir sürecin parçasıydı. Modern bakanlıklara benzeyen nezaretleri doğrudan klasik divanın ad değiştirmiş hali saymak doğru olmaz.

Eğitimde modernleşme önce askerî ve teknik okullarda, ardından yeni orta ve yüksek öğretim kurumlarında gelişti. Mühendishaneler ile tıp ve harp okulları teknik ve uzmanlık bilgisinin kurumsal gelişimine örneklerdir. Rüşdiye ve idadi okulları, sultaniler, öğretmen okulları ve Darülfünun girişimleri eğitim yapısının çeşitlendiğini gösterir. 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, eğitim kurumlarının kademelendirilmesi ve idaresi açısından önemli bir düzenlemedir. Bu düzenlemenin varlığı bütün vilayetlerde okul ağının aynı tarihte ve aynı ölçüde tamamlandığını göstermez.

Darülmuallimîn erkek öğretmen yetiştirme, Darülmuallimât ise kız öğretmen yetiştirme amacıyla kurulan kurumlar arasındadır. Darülfünun, yükseköğretim tarihindeki önemli girişimlerden biri olmasına rağmen XIX. yüzyılda farklı açılış ve kesinti dönemleri yaşamıştır. Klasik medreseler, yeni mektepler ve meslekî eğitim kurumları uzun süre bir arada var olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı eğitimini 'medrese bir günde kapanıp yerini modern okula bıraktı' şeklinde anlatmak doğru değildir.

12. Tanzimat, Islahat, Mecelle ve anayasal yönetim

3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümâyunu veya Tanzimat Fermanı, can, mal ve namus güvenliği, vergilerin belirli kurallara bağlanması ve yargılama güvenceleri gibi konuları gündeme getiren önemli bir reform metnidir. 1856 Islahat Fermanı, özellikle gayrimüslim Osmanlı tebaasının statüsü, hakları ve kamu hayatına katılımıyla ilgili yeni düzenlemeler öngördü. Her iki fermanın ilanıyla bu hakların tüm ülkede bir anda eksiksiz uygulandığı sonucuna varılamaz. Ferman, yürürlükteki uygulamaları değiştirme amacı taşıyan siyasi-hukuki bir belgedir; anayasa veya medeni kanunla aynı belge türü değildir.

Tanzimat döneminde hukuk alanında şer'î mahkemelere ek olarak yeni mahkeme ve düzenleme arayışları gelişti. Ticaret ve ceza alanlarında kanunlar hazırlandı; yargı örgütünün çeşitli bölümleri yeniden yapılandırıldı. Bu süreçte 1868–1876 arasında hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, ağırlıklı olarak borçlar, eşya ve yargılama konularındaki Hanefî fıkhı hükümlerinin kanunlaştırılmasıydı. Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki heyetin çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Mecelle bütün aile, miras, ceza ve anayasa hukuku konularını kapsayan eksiksiz bir modern medeni kanun değildir; kapsamına ve hazırlanışına göre değerlendirilmelidir.

23 Aralık 1876'da ilan edilen Kānûn-ı Esâsî, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasasıdır. I. Meşrutiyet'le bağlantılı bu düzenleme, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'dan oluşan iki kanatlı bir parlamento öngördü. Meclis 1877'de çalışmaya başladı; 1878'de tatil edildi ve 1908'de II. Meşrutiyet sürecinde yeniden açıldı. Meşrutiyet düzeninin ilan edilmiş olması, padişahın yetkilerinin ilk günden tümüyle sembolik hale geldiği anlamına gelmez; anayasal sistem içinde hükümdara önemli yetkiler tanınmıştı. Bu gelişmeler, Türk devlet geleneğinin modern hukuk ve temsil kurumlarına doğru geçirdiği dönüşümün başlıca aşamalarındandır.

Osmanlı modernleşmesinde seçilmiş yönetim, hukuk ve eğitim dönüm noktaları

Tarih / dönem	Gelişme	Doğru bağlam
II. Mahmud dönemi	Merkezî idare ve yeni kurumlarda reform	Klasik divandan nezaret ve bürokrasiye dönüşümün aşaması
1839	Tanzimat Fermanı	İdari ve hukukî güvencelere ilişkin reform metni
1856	Islahat Fermanı	Özellikle gayrimüslim tebaa ve eşitlik düzenlemeleri
1869	Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi	Eğitim kurumlarının kademeleri ve idaresinin düzenlenmesi
1868–1876	Mecelle'nin hazırlanması	Özel hukukun ve yargılama hükümlerinin belli alanlarında kanunlaştırma
1876	Kānûn-ı Esâsî ve I. Meşrutiyet	İlk Osmanlı anayasası, iki meclisli düzen
1908	II. Meşrutiyet	Anayasal parlamenter hayatın yeniden başlaması

13. Yönetim, eğitim ve hukukun tarih içinde birlikte değerlendirilmesi

Türk devletleri tarihinde yönetim, eğitim ve hukuk birbirinden bağımsız başlıklar değildir. İlk Türk devletlerinde kağan, töre ve kurultay siyasi meşruiyet ile toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi; Selçuklularda sultan, vezir ve divanlar şehirleşen, yazılı bürokrasisi güçlenen yönetimi; Osmanlılarda Dîvân-ı Hümâyun, kalemiye, ilmiye ve mahkeme kayıtları daha geniş bir idari yapıyı gösterir. Bu süreçte hükümdarın yetkisi kadar devletin vergi toplama, güvenliği sağlama, belge düzenleme ve uyuşmazlık çözme kapasitesi de belirleyici olmuştur.

Eğitim kurumları devletin ihtiyaç duyduğu insan gücünün yetişmesiyle bağlantılıdır: boy ortamında beceri aktarımı, Selçuklu medreselerinde dinî ve idarî ilimler, Osmanlı medreselerinde ilmiyeye mensup görevliler, Enderun'da saray yöneticileri ve modernleşme çağındaki teknik mektepler farklı ihtiyaçlara karşılık verir. Biri diğerinin tarih dışı 'gelişmiş' veya 'ilkel' sürümü olarak değil, kendi çağındaki işleviyle incelenmelidir.

Hukukta töre, şer'î ve örfî düzenlemeler, kanunnameler, Mecelle ve Kānûn-ı Esâsî aynı anlama gelmeyen kavramlardır. Töre erken siyasal gelenekle; şer'î hukuk fıkıhla; örfî hukuk hükümdarlık ve idari ihtiyaçlarla; Mecelle kanunlaştırmayla; Kānûn-ı Esâsî ise anayasal yönetimle ilgilidir. Bir kurumun ortaya çıkışını, gelişimini ve sonradan değişmesini ayırmak, farklı dönemler arasındaki benzerlik ve farkları anlaşılır hale getirir. Cumhuriyet dönemindeki anayasal ve eğitim-hukuk devrimlerinin ayrıntıları, ayrı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi kaynağıyla çakışmaması için burada tekrar edilmemiştir.

Temel tarihsel ayrımlar

İlk Türk devletlerinde kurultay modern parlamentoyla, töre modern yazılı kanunla özdeş değildir. Büyük Selçuklu Dîvân-ı A'lâ ile Osmanlı Dîvân-ı Hümâyun aynı tarihî kurum değildir. Klasik Osmanlı divanında şeyhülislam aslî üye sayılmaz; kazasker ise divan üyesidir. Medrese, Enderun ve sıbyan mektebinin eğitim amaçları farklıdır. Fetva ile mahkeme kararı, Mecelle ile Kānûn-ı Esâsî ayrı belge ve hukuk kavramlarıdır.

4.5. BİLİM İNSANLARI, DÜŞÜNÜRLER VE TARİHÎ ŞAHSİYETLER

Türk tarihindeki bilim insanları, düşünürler ve devlet adamları, birbirinden farklı yüzyıllarda ve geniş bir coğrafyada faaliyet göstermiştir. Karahanlıların Türkçe eserleri, Hârizm ve Mâverâünnehir'deki matematik ve astronomi birikimi, Anadolu'daki tasavvuf ve edebiyat çevreleri, Osmanlıların coğrafya, tıp ve tarih çalışmaları bu uzun sürecin farklı parçalarıdır. Bir şahsiyetin önemini değerlendirirken yaşadığı dönem, çalıştığı alan, bilinen eseri ve bu eserin tarihî işlevi birlikte ele alınmalıdır.

1. Tarihî şahsiyetleri değerlendirmenin temel ölçütleri

Orta Çağ bilim ve düşünce hayatında bugünkü devlet sınırları ve milliyet sınıflandırmalarıyla bütünüyle örtüşmeyen bir kültür coğrafyası vardır. Aynı âlim bir Türk devletinin himayesinde çalışmış, Arapça ya da Farsça eser vermiş ve farklı toplumların eğitiminde etkili olmuş olabilir. Bu sebeple bir kişinin yaşadığı devlet, kullandığı bilim dili ve etnik kökeni birbirinin yerine kullanılmamalıdır. Bilhassa Hârizm ve Horasan çevresindeki bazı düşünürlerin kökeni konusunda kesinlik bulunmadığından, tartışmalı kimlikler kesin hükümle sunulmamalıdır.

Tarihî metinler de türlerine göre ayrılır. Biyografi, çağdaş belge, yazma eser, seyahatnâme ve menkıbenin bilgi değeri aynı değildir. Menkıbe, bir şahsiyetin toplum hafızasındaki yerini gösteren anlatıdır; anlattığı her olayın tarihî belgeyle doğrulandığı anlamına gelmez. Benzer biçimde bir eserin yazarına kesin biçimde nispet edilmesi ile sonraki yüzyıllarda onun adı etrafında derlenmiş olması farklıdır. Özellikle tasavvuf büyüklerinin doğum ve ölüm tarihleri, soy bilgileri ve bazı eserlerinin aidiyetinde bu ayrım önem kazanır.

Bilim tarihinde de buluşun ilk defa yapılması, bir bilginin sistemleştirilmesi ve başka coğrafyalara aktarılması farklı katkılardır. Hârizmî'nin cebir alanındaki öncülüğü, Bîrûnî'nin gözleme dayanan çalışmaları ve Ali Kuşçu'nun Semerkant birikimini İstanbul'a taşıması aynı tür faaliyet değildir. Bu farklılık, hem tarihî sürekliliği hem bilim merkezleri arasındaki bilgi dolaşımını açıklar.

2. Karahanlı çağında Türk dili ve siyaset düşüncesi: Yûsuf Has Hâcib ve Kâşgarlı Mahmud

XI. yüzyılda Karahanlı kültür çevresi Türkçe yazılı eserlerin gelişiminde önemli bir yer tuttu. Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i, hükümdarlık ve yönetim hakkında öğütler veren, siyaset düşüncesiyle ahlâkı birleştiren bir eserdir. Adalet, devletin düzeni, akıl ve bilgelik, kanaat ve insanın sorumlulukları kişiler arasında kurulan konuşmalarla işlenir. Eser yalnız bir hükümdar listesi veya hukuk kanunu değildir; iyi yönetimin hangi değerlere dayanması gerektiğini ele alan edebî ve düşünsel bir metindir. Eserdeki 'kut' kavramı yalnız talih anlamıyla sınırlı olmayıp devlet yönetimi, mutluluk ve meşruiyet düşüncesiyle ilişkilidir.

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugāti't-Türk'ü ise Türk dilinin söz varlığını, lehçelerini ve kültürel özelliklerini tanıtır. XI. yüzyılda kaleme alınan bu sözlükte kelimeler yanında atasözleri, şiir örnekleri ve Türk topluluklarıyla ilgili bilgiler bulunur. Eserde yer alan harita, yazarın Türk dünyasını coğrafi bir bütün olarak düşünmesine de imkân verir. Dîvânü Lugāti't-Türk bir dil sözlüğü ve kültür kaynağıdır; Kutadgu Bilig gibi doğrudan bir siyasetnâme değildir.

Bu iki eser bir arada değerlendirildiğinde, Karahanlı döneminde Türkçenin yalnız günlük konuşma dili olarak değil, yönetim düşüncesini, edebiyatı ve kültür bilgisini taşıyan yazı dili olarak da kullanıldığı görülür. Ancak bu dönemde bütün bilimsel çalışmaların Türkçe yürütüldüğü sonucuna varılamaz; Arapça ve Farsça da geniş kültür çevresinde etkiliydi.

Karahanlı döneminin iki temel yazarı ve eseri

Şahsiyet	Eser	İçerik ve tarihî katkı
Yûsuf Has Hâcib	Kutadgu Bilig	Adalet, akıl ve yönetim ahlâkını anlatan siyaset düşüncesi eseri
Kâşgarlı Mahmud	Dîvânü Lugāti't-Türk	Türk dilinin söz varlığını, lehçe özelliklerini ve kültürel malzemesini derleyen sözlük

3. Fârâbî: felsefe, mantık, siyaset ve musiki

Fârâbî (yaklaşık 870–950), İslam felsefesinin gelişiminde önemli bir düşünürdür. Mantık, bilgi, ahlâk, siyaset ve musiki üzerine çalıştı. Aristo'dan sonra 'Muallim-i Sânî', yani 'İkinci Öğretmen' olarak anılması, özellikle felsefe ve mantık alanındaki sistemleştirici rolüyle ilişkilidir. Bu unvan onu tarihin ikinci öğretmeni olarak sayan resmî bir makam değil, düşünce geleneğindeki saygınlığını anlatan nitelemedir.

Fârâbî'nin el-Medînetü'l-fâzıla adlı eseri erdemli toplum ve iyi yönetim düşüncesiyle ilişkilidir. Ona göre toplumsal yaşamın amacı yalnız insanların birlikte bulunması değil, ortak iyiliğe ve yetkinliğe yönelmesidir. İdeal yönetici tasviri bu yaklaşımın bir parçasıdır. İḥṣâʾü'l-ʿulûm ise ilimlerin sınıflandırılması bakımından önem taşır. Fârâbî'nin musikiye ilişkin çalışmaları da felsefî ve matematiksel yaklaşımın sanat alanına uzanabileceğini gösterir.

Fârâbî ile Yûsuf Has Hâcib'in ikisi de iyi yönetim ve insanın mutluluğu üzerine düşünmüş olsa da eserlerinin türü ve yöntemi farklıdır. Fârâbî daha çok felsefî temellendirmeye, Yûsuf Has Hâcib ise Türkçe manzum öğüt ve temsil yoluyla devlet ahlâkına yönelir. İki düşünürü aynı eserin yazarı gibi göstermek veya birini diğerinin çağdaşı kabul etmek doğru değildir.

4. Matematik ve cebirin gelişimi: Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî

IX. yüzyılda Abbâsîler döneminde Bağdat'taki ilim çevresinde çalışan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, matematik, astronomi ve coğrafya tarihi bakımından etkili oldu. Kitâbü'l-Muhtasar fi'l-cebr ve'l-mukābele adlı eseri, cebirin bağımsız bir araştırma alanı olarak gelişmesinde temel kaynaklardan kabul edilir. 'Cebr' ve 'mukabele', denklemlerdeki terimlerin düzenlenmesi ve karşılaştırılmasıyla ilişkili tarihî işlem adlarıdır. Buradaki bilimsel katkı, yalnız bir hesap tekniği icat etmek değil, belirli problem türlerini sistematik yöntemle ele almaktır.

Hârizmî'nin Hint sayı sistemi ve hesap yöntemlerinin İslam ve daha sonra Avrupa dünyasında tanınmasına katkısı da önemlidir. Adının Latince yazılış biçimleri, modern 'algoritma' teriminin tarihî gelişimiyle ilişkilendirilir. Bununla birlikte algoritma kavramı günümüzde her tür adım adım işlem yöntemini kapsar; Hârizmî'nin cebir kitabı ile modern bilgisayar programlaması aynı tarihî teknoloji değildir.

Hârizmî'nin 'Hârizm' nisbesi coğrafi bir bağlantıyı gösterir. Yalnız bu nisbeye dayanarak onun etnik kökeni hakkında kesin hüküm vermek doğru değildir. Ayrıca aynı nisbeyi taşıyan farklı yazarların eserleri birbirine karıştırılmamalıdır. Cebir alanındaki Hârizmî'nin belirlenmesinde 'Muhammed b. Mûsâ' adı önemlidir.

5. İbn Sînâ ve Bîrûnî: tıp, felsefe ve gözleme dayanan bilim

İbn Sînâ (980–1037), tıp ve felsefe alanlarında öne çıkan bir bilgin ve düşünürdür. el-Kānûn fi't-tıbb adlı eseri dönemin tıp bilgilerini sistemli biçimde düzenlemiş, gözlem ve birikmiş tıbbî bilgiyi bir araya getirmiştir. Eserin farklı dillere çevrilerek yüzyıllarca kullanılması, tıp tarihindeki etkisini gösterir. İbn Sînâ'nın eş-Şifâ adlı eseri ise adına rağmen bir tıp kitabı değil, felsefe ve çeşitli bilimleri kapsayan büyük bir çalışmadır. Dolayısıyla el-Kānûn ile eş-Şifâ'nın türlerini birbirinden ayırmak gerekir.

Bîrûnî (973–XI. yüzyılın ortaları), astronomi, matematik, coğrafya, kronoloji ve farklı toplumların kültürleri hakkında araştırmalar yaptı. Hârizm çevresinde yetişen bilginin yer ölçümleri ve astronomik gözlemleri yanında Hindistan'ın kültürü ve inançları üzerine incelemesi önemlidir. Tahkīku mâ li'l-Hind adıyla tanınan eseri, farklı bir toplumun düşünce ve geleneklerini öğrenmeye yönelik araştırma yaklaşımını gösterir. el-Āṯârü'l-bâkıye ise takvimler ve kronolojiyle ilişkilidir.

Bîrûnî, farklı bilgi geleneklerini karşılaştırma ve ölçüme dayanan açıklamalar yapma açısından tarihî önem taşır. Bununla birlikte ona günümüzün bütün bilimsel aletlerini, bütün keşifleri veya modern araştırma yöntemlerinin tamamını tek başına icat etmiş gibi göstermek tarihsel açıdan yanıltıcıdır. TDV İslâm Ansiklopedisi, aile ve milliyetine ilişkin kayıtların kesin olmadığını belirtir. Bu nedenle onu belirli bir etnik kimliğe tartışmasız biçimde bağlamak yerine Türk-İslam bilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

İbn Sînâ ve Bîrûnî'nin aynı geniş coğrafyadaki bilim ortamıyla ilişkisi, tıp, felsefe, coğrafya ve astronomi çalışmalarının birbirinden tamamen kopuk olmadığını gösterir. Ancak birinin tıp kitabını diğerine, diğerinin Hindistan araştırmasını İbn Sînâ'ya mal etmek yanlış olur.

Bilim alanı, şahsiyet ve eser ilişkisinin karşılaştırılması

Şahsiyet	Başlıca alan	Önemli eser / katkı
Fârâbî	Felsefe, mantık, musiki	el-Medînetü'l-fâzıla; İḥṣâ'ü'l-ʿulûm
Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî	Matematik, astronomi	el-Cebr ve'l-mukābele; sistematik cebir yöntemleri
İbn Sînâ	Tıp, felsefe	el-Kānûn fi't-tıbb; eş-Şifâ
Bîrûnî	Coğrafya, astronomi, kültür araştırmaları	Tahkīku mâ li'l-Hind; el-Āṣârü'l-bâkıye

6. Semerkant astronomi çevresi: Uluğ Bey, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu

XV. yüzyılda Semerkant, astronomi ve matematik çalışmalarının önemli merkezlerinden biri oldu. Timurlu hükümdarı Uluğ Bey (1394–1449), siyasal yönetim sorumluluğunun yanında gözlem ve matematik çalışmalarına destek verdi. Kurduğu rasathâne, gök cisimlerinin konumlarını ölçmeyi amaçlayan sistemli bir araştırma ortamıydı. Buradaki gözlemlerin sonuçları Zîc-i Uluğ Bey adıyla bilinen astronomi cetvellerinde toplandı. Zîc, gök cisimlerinin konumları ve astronomik hesaplar için hazırlanan cetveller bütünüdür; tarih kitabı veya yalnız takvim yaprağı değildir.

Bursalı Kadızâde-i Rûmî, matematik ve astronomi çalışmalarını Semerkant'a taşıyan önemli bir âlimdi. Uluğ Bey'in çevresinde ders verdi ve rasathâne faaliyetlerine katıldı. Bilim ortamındaki etkisi yalnız kendi eserleriyle sınırlı kalmadı; öğrenci yetiştirmesiyle sonraki kuşakları da etkiledi. Ali Kuşçu (ö. 1474) bu birikimle ilişkilendirilen bilim insanlarının en tanınmışlarındandır. Semerkant'ta yetiştikten sonra Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'a gelerek Osmanlı ilim çevresinde astronomi ve matematik öğretimine katkıda bulundu.

Burada üç farklı rol vardır: Uluğ Bey bilim faaliyetini himaye eden ve bizzat bu alanda çalışan hükümdar, Kadızâde-i Rûmî Semerkant okulunun önde gelen hocası, Ali Kuşçu ise bu geleneğin İstanbul'a taşınmasında etkili âlimdir. Semerkant Rasathânesi ile İstanbul'da XVI. yüzyılın sonlarında kurulan rasathâne de aynı kurum değildir. Gözlemevi, medrese ve astronomi kitabının birbirinden ayrı öğeler olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

7. Osmanlı döneminde tıp, haritacılık ve teknik bilgi

Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin (XV. yüzyıl), cerrahi uygulamalarını Türkçe anlatan önemli Osmanlı hekimlerindendir. Cerrâhiyye-i İlhâniyye adlı eseri, ameliyat teknikleri ve tıbbî aletlerin tasvirleriyle tanınır. Mücerrebnâme adlı çalışması ise ilaç ve tedavi tecrübelerini içeren bir metindir. Bu eserlerin tarihî değeri, dönemin tıp uygulamalarını ve cerrahinin nasıl öğretildiğini göstermesidir; içerdikleri her tedavinin günümüz tıbbında geçerli olduğu anlamına gelmez.

Akşemseddin (ö. 1459), Fatih Sultan Mehmed'in hocası olarak tanınan mutasavvıf, âlim ve tabiptir. Onu özellikle İstanbul'un fethi dönemindeki dinî ve düşünsel çevreyle ilişkilendirmek gerekir. Tıp hakkında görüşlerinin bulunması, modern mikrobiyolojinin bütün ilkelerini keşfettiği şeklindeki popüler iddiaların kaynak gösterilmeden kesin bilgi gibi kullanılmasını haklı kılmaz.

Pîrî Reis (ö. 1553), denizcilik ve haritacılık alanındaki çalışmalarıyla öne çıktı. 1513 tarihli dünya haritasından günümüze bir parça ulaşmıştır; 1528 tarihli ikinci haritasının da bir bölümü

bilinmektedir. Kitâb-ı Bahriyye, özellikle Ege ve Akdeniz kıyılarını tanıtan harita ve denizcilik bilgilerini içerir. Bu nedenle Pîrî Reis'in iki dünya haritasıyla kıyı rehberi olan kitabı ayrı eserler olarak değerlendirilmelidir. Haritalarının bazı kaynakları önceki denizcilerin çizimleri ve başka coğrafyalardan edinilen bilgilerdi; bütün kıyıları tek başına keşfetmiş değildir.

Matrakçı Nasuh (ö. 1564), tarihçilik, matematik, resim ve askerî gösterilerle ilişkili çok yönlü bir Osmanlı şahsiyetidir. Umdetü'l-hisâb matematik alanına; sefer güzergâhları ve şehir tasvirleri ise tarih ile görsel belge geleneğine örnektir. Şehir tasvirlerinde yapıların ve yolların seçilerek gösterilmesi, bunları modern ölçülü şehir planıyla bütünüyle özdeş kılmaz. Matrakçı Nasuh'un etkinliği, bilimsel hesap ile tarihî tasvirin aynı kültür çevresinde bir araya gelebildiğini gösterir.

8. Osmanlı astronomisi, coğrafyası ve tarih yazımı

XVI. yüzyılın sonlarında astronom Takıyyüddin (ö. 1585), III. Murad döneminde İstanbul'da Tophane sırtlarında bir rasathâne kurdu. 1577'de düzenli gözlemlerin başladığı bu kurum 1580'de yıkıldı. Bu teşebbüs, Osmanlı döneminde gözleme dayanan astronomiye ilginin göstergelerindendir. Rasathânenin ömrünün kısa olması ile Osmanlılarda astronominin tümüyle sona erdiğini söylemek aynı şey değildir. Medreselerde ve çeşitli bilim çevrelerinde teorik astronomiyle hesap çalışmalarının farklı biçimlerde devam ettiği görülür.

XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi (1609–1657), tarih, coğrafya ve kitap bilgisi alanında eserler verdi. Keşfü'z-zunûn, kitaplar ve bilim dalları hakkında büyük bir bibliyografik başvuru kaynağıdır. Cihannümâ ise coğrafyayla ilişkili bir eserdir. Mîzânü'l-hak'ta dönemin düşünsel ve toplumsal tartışmalarına da eğilir. Bu kitaplar birbirinin yerine kullanılmamalıdır: biri bibliyografya, diğeri coğrafya, bir diğeri düşünce tartışmalarıyla ilgilidir.

Evliya Çelebi (XVII. yüzyıl), Seyahatnâme adıyla bilinen geniş anlatısında Osmanlı coğrafyasındaki şehirler, yapılar, gelenekler, meslekler, topluluklar ve günlük yaşam hakkında zengin bilgiler aktardı. Seyahatnâme yalnız kuru bir coğrafya kitabı değildir; gözlem, duyum, mizah ve anlatı özellikleri içeren edebî bir tarih kaynağıdır. Dolayısıyla eserdeki her sayı ve olağanüstü olay, başka bir belgeyle doğrulanmış olgu gibi değerlendirilmemelidir. Pîrî Reis'in deniz rehberi, Kâtib Çelebi'nin coğrafya çalışması ve Evliya Çelebi'nin seyahat anlatısı bilgi türleri bakımından farklıdır.

Osmanlı bilim ve kültür şahsiyetlerinin önemli çalışmaları

Şahsiyet	Alan / eser	Temel ayrım
Ali Kuşçu	Astronomi ve matematik, İstanbul'da öğretim	Semerkant okulunun bilimsel mirasının aktarılması
Sabuncuoğlu Şerefeddin	Cerrâhiyye-i İlhâniyye, Mücerrebnâme	Cerrahi ve tıbbî gözlem; modern tıp kılavuzu değildir
Pîrî Reis	1513 ve 1528 haritaları; Kitâb-ı Bahriyye	Dünya haritası ile Akdeniz kıyı rehberi farklıdır
Matrakçı Nasuh	Umdetü'l-hisâb; şehir ve sefer tasvirleri	Matematik, tarih ve görsel belge
Kâtib Çelebi	Keşfü'z-zunûn; Cihannümâ	Bibliyografya ile coğrafya farklı çalışma alanlarıdır

Şahsiyet	Alan / eser	Temel ayrım
Evliya Çelebi	Seyahatnâme	Gözlem, anlatı ve dönem toplumsal hayatı

9. Türk tasavvuf düşüncesi ve toplum hayatı: Ahmed Yesevî, Mevlânâ ve Yunus Emre

Ahmed Yesevî (ö. 1166), Orta Asya Türklerinin dinî ve tasavvufî hayatında etkili olmuş, 'Pîr-i Türkistan' adıyla tanınmış mutasavvıftır. Hikmet adı verilen Türkçe dinî-öğretici şiirler, ona bağlanan geleneğin başlıca anlatım biçimidir. Dîvân-ı Hikmet, bu şiirlerin derlendiği bir mecmuadır. Bugün bilinen metinlerin farklı dönemlerde derlenmiş olması nedeniyle bütün şiirlerin aynı tarihte Yesevî tarafından yazıldığı kesin olarak ileri sürülmemelidir.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 1273), Anadolu'da Konya merkezli tasavvuf ve düşünce hayatının en önemli temsilcilerindendir. Mesnevî, anlatılar ve temsil yoluyla tasavvufî düşünceleri işleyen büyük eseridir; Dîvân-ı Kebîr şiirlerinden oluşur. Fîhi Mâ Fîh ise sohbetlerinin derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Mevlânâ'nın temel eserleri büyük ölçüde Farsçadır. Anadolu'nun kültür hayatına katkısı, eserlerinin mutlaka Türkçe olduğu anlamına gelmez.

Yunus Emre (XIII–XIV. yüzyıllar), Türkçe tasavvuf şiirinin en etkili temsilcilerindendir. Duygu ve düşünceleri anlaşılır Türkçe ve güçlü şiir diliyle ifade etmesi, Anadolu Türkçesinin edebî gelişimi bakımından önemlidir. Risâletü'n-Nushiyye adlı eseri ve kendisine ait şiirler bu gelenek içinde anılır. Bununla birlikte 'Yunus' mahlasını kullanan farklı şairler ve yazma nüsha sorunları nedeniyle ona atfedilen her şiir kesin biçimde aynı kişiye ait sayılamaz.

Bu üç şahsiyetin ortak yönü, dinî ve ahlâkî düşünceleri toplumsal hayatla ilişkilendirmeleridir. Farklı oldukları nokta ise yaşadıkları merkezler, dil ve eser gelenekleridir: Yesevî çevresi Orta Asya Türkçesi ve hikmet geleneğiyle; Mevlânâ Konya'daki Farsça tasavvuf edebiyatıyla; Yunus Emre Anadolu Türkçesi şiiriyle öne çıkar. Yesevî'nin 1166'da vefatı ile XIII. yüzyılda yaşayan diğer düşünürlerin faaliyetleri arasındaki zaman farkı, onları yüz yüze görüşmüş çağdaşlar gibi sunmayı engeller.

10. Hacı Bektâş-ı Velî, Ahî Evran ve Âşık Paşa: Anadolu'nun sosyal ve düşünsel çevresi

Hacı Bektâş-ı Velî, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun önemli Türkmen dinî şahsiyetlerindendir. Onun hakkında bilgiler büyük ölçüde ölümünden sonra yazılan menkıbevî kaynaklarda aktarılır. Bu sebeple hayatına ait ayrıntıların bir kısmı tarihçiler tarafından tartışılır. Hacı Bektaş adı etrafında gelişen Bektaşî geleneğinin sonraki yüzyıllardaki kurumlaşması ile şahsın XIII. yüzyıldaki faaliyetleri birbirinden ayrılmalıdır. Makālât adlı eser ona nispet edilir; eserle ilgili nüsha ve aidiyet tartışmalarını kesin çözümlenmiş kabul etmek doğru değildir.

Ahî Evran, Anadolu'da ahilik teşkilatının oluşumu ve yayılışıyla ilişkilendirilen tarihî şahsiyettir. Kırşehir'le bağlantısı ve debbağ esnafının pîri olarak anılması önemlidir. Ahilik, yalnız meslekî beceri öğretimi değil; iş ahlâkı, dayanışma ve toplumsal sorumluluklarla bağlantılı bir çevre oluşturmuştur. Ancak bütün Anadolu esnaf örgütlerini tek kişinin aynı tarihte kurduğu biçimindeki kesin ifadeler tarihî çeşitliliği yansıtmaz. Ahî Evran'ın hayatıyla ilgili rivayetler de tenkitli ele alınmalıdır.

Âşık Paşa (ö. 1332), Garibnâme adlı Türkçe manzum eseriyle bilinen mutasavvıf şairdir. Kırşehir ve çevresindeki dinî-edebî hayatla ilişkilidir. Eserinde tasavvufî ve ahlâkî düşüncelerin Türkçe anlatılması, Anadolu Türkçesinin yazılı kullanımına katkı bakımından önem taşır. Bu dönemin şahsiyetlerini değerlendirirken düşünür, şair, esnaf önderi ve tarikat geleneği temsilcisi gibi rollerin farklı olduğu dikkate alınmalıdır.

Tasavvuf ve düşünce hayatında şahsiyet–eser–etki ilişkisi

Şahsiyet	Eser / gelenek	Öne çıkan tarihî ilişki
Ahmed Yesevî	Hikmetler; Dîvân-ı Hikmet geleneği	Orta Asya Türkçe tasavvuf şiiri
Mevlânâ	Mesnevî; Dîvân-ı Kebîr	Konya merkezli tasavvuf ve Farsça edebiyat
Yunus Emre	Risâletü'n-Nushiyye; şiirler	Anadolu Türkçesiyle tasavvuf düşüncesi
Hacı Bektâş-ı Velî	Bektaşî geleneği; kendisine nispet edilen Makālât	XIII. yüzyıl Türkmen dinî hayatı ve sonraki gelenekleşme
Ahî Evran	Ahilik çevresi	Meslek ahlâkı, esnaf dayanışması ve Kırşehir
Âşık Paşa	Garibnâme	Türkçe dinî-tasavvufî mesnevi geleneği

11. Devlet yönetimi ve kültür hayatında etkili tarihî şahsiyetler

Tarihî şahsiyetlerin önemini yalnız savaş ve fetihlerle açıklamak yeterli değildir. Bazı hükümdarlar siyasi birliği sağlayarak güvenli ticaret ve kültür ortamının gelişmesine katkıda bulunmuş, bazı devlet adamları eğitim ve hukuk kurumlarını desteklemiş, bazıları ise bilime doğrudan ilgi göstermiştir. Erken Türk devletleri bağlamında Mete Han'ın askeri ve siyasi örgütlenmedeki yeri, Kök Türk tarihindeki Bumin ve İstemi kağanların devlet kuruluşundaki rolleri, Bilge Kağan ile Tonyukuk'un yazıtlar ve yönetim düşüncesiyle ilişkileri önceki konuda ele alınmıştır. Bunlar ayrı şahsiyetlerdir: Bilge Kağan hükümdar, Tonyukuk ise devlet adamı ve kitabelerle ilişkilendirilen bilge kişidir.

Büyük Selçuklu tarihinde Tuğrul Bey'in devletin kuruluş ve yayılma dönemindeki rolü, Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferi ve Melikşah'ın siyasi güçlenme devri temel dönüm noktalarıdır. Vezir Nizâmülmülk (ö. 1092), devlet yönetimi ve eğitime yaptığı katkılarla öne çıkar. Siyasetnâme adlı eseri, hükümdarlık ve idare alanındaki öğütleriyle tanınır. Nizâmiye medreselerinin gelişimi de onun himaye faaliyetleriyle ilişkilidir. Siyasetnâme bir devlet yönetimi eseri, Kutadgu Bilig ise başka coğrafyada ve daha farklı biçimde yazılmış Türkçe edebî-siyasi öğüt eseridir.

Osmanlı tarihinde Osman Gazi ve Orhan Gazi beylikten devlete geçişin erken dönemleriyle; Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un 1453'te alınması ve merkezi yönetimin güçlenmesiyle; Kanûnî Sultan Süleyman klasik dönem hukuk ve idare düzeniyle ilişkilendirilir. Bunların yaşamları, bilim ve kültür tarihini de etkileyen siyasal ortamın gelişiminde önemlidir. Ancak 'Kanûnî' lakabı bütün Osmanlı kanunlarını tek kişinin yazdığı veya Osmanlılarda ondan önce hukuk düzeni bulunmadığı anlamına gelmez.

Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki dönüşümünde II. Mahmud idari ve askerî reformlar, Sultan Abdülmecid dönemi Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı, II. Abdülhamid dönemi ise eğitim yatırımları ve meşrutiyetin farklı safhalarıyla ilişkilidir. Bu siyasi şahsiyetlerin faaliyetleri değerlendirilirken, fermanın ilan tarihi, düzenlemenin hazırlanması ve sonuçlarının uzun dönemde ortaya çıkması birbirinden ayrılmalıdır. Devlet adamları, bilim insanları ve düşünürler arasında kurulan ilişki, her gelişmeyi tek kişiye mal etmeden tarihî dönüşümü açıklamaya yardımcı olur.

12. Dönemler arasında bilim ve düşünce birikiminin aktarılması

Türk-İslam kültür tarihinde bilimsel ve düşünsel gelişme, birbirinden kopuk parlak kişilerin art arda ortaya çıkması biçiminde açıklanamaz. Eserlerin çoğaltılması, öğretmen-öğrenci ilişkileri, tercüme hareketleri, saray ve vakıf desteği ile ticaret yolları bilgi dolaşımının başlıca kanalları arasındadır. Bağdat'ın IX. yüzyıldaki ilim çevresi, Karahanlıların XI. yüzyıldaki Türkçe yazı kültürü, Selçuklu medreseleri, Semerkant'taki XV. yüzyıl gözlem çalışmaları ve Osmanlı şehirlerindeki farklı öğretim kurumları bu sürecin ayrı aşamalarıdır.

Yazar–eser eşleştirmeleri dönem mantığıyla birlikte değerlendirildiğinde karışıklık azalır. Hârizmî'nin IX. yüzyıldaki cebir çalışmasıyla Ali Kuşçu'nun XV. yüzyıldaki astronomi çalışması arasında asırlar bulunur. Yûsuf Has Hâcib ile Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda Türk dili ve kültürüne farklı eserler kazandırmıştır. Mevlânâ'nın eserleri büyük ölçüde Farsça, Yunus Emre'nin şiirleri Türkçedir. Pîrî Reis'in haritaları, Kâtib Çelebi'nin bibliyografyası ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si farklı bilgi üretim biçimlerine karşılık gelir.

Tarihî bilginin güvenilirliği, eserlerin doğru kişiye bağlanmasına ve olguların kendi döneminin şartları içinde açıklanmasına dayanır. 'İlk', 'en büyük' veya 'tek' gibi kesin sıfatlar ancak hangi alan ve kaynak açısından kullanıldıkları biliniyorsa anlamlıdır. Türklerin bilim ve düşünce tarihine katkıları, başka medeniyetlerle etkileşimi dışlayan değil, bilginin üretildiği ve paylaşıldığı geniş tarihî çevre içinde değerlendirilmelidir.

> **Önemli tarihî ayrımlar**
>
> Kutadgu Bilig Yûsuf Has Hâcib'e, Dîvânü Lugāti't-Türk Kâşgarlı Mahmud'a aittir. İbn Sînâ'nın el-Kānûn fi't-tıbb'ı tıp, eş-Şifâ'sı felsefe ve bilimler eseridir. Uluğ Bey'in Semerkant Rasathânesi ile Takıyyüddin'in İstanbul Rasathânesi farklı yüzyıllardadır. Mevlânâ'nın Mesnevî'si Farsça, Yunus Emre'nin temel şiir dili Türkçedir. Menkıbevî anlatı ile tarihî olarak belgelenmiş bilgi birbirine karıştırılmamalıdır.

4.6. ÖNEMLİ TARİHÎ YAPILAR VE TÜRK KÜLTÜRÜNE KATKILAR

Tarihî yapılar, bir toplumun yalnız mimari beğenisini değil; yönetim anlayışını, ekonomik ilişkilerini, eğitim ve sağlık kurumlarını, dinî hayatını ve teknik bilgi birikimini de yansıtır. Türk tarihindeki anıtlar ve yapı toplulukları Orta Asya'daki yazıt ve anma alanlarından Anadolu'daki medrese, cami ve kervansaraylara; Osmanlı kentlerinin külliye, han, köprü, saray ve evlerine kadar uzanır. Yapıların tarihini değerlendirirken yaptıran kişi, inşa dönemi, mimar, bulunduğu yer ve üstlendiği işlev birbirinden ayrılmalıdır. Daha eski bir yapının sonraki dönemde onarılması veya yeni bir işlev kazanması, onun ilk inşa tarihini değiştirmez.

1. Tarihî yapıları anlamak: işlev, banilik, mimari ve kültürel miras

Bâni, bir yapının inşasını üstlenen veya finanse eden kişidir; mimar ise yapının tasarım ve inşa sürecini yöneten uzmandır. Bir sultan, hanedan üyesi, vezir ya da yerel yönetici eser yaptırmış olabilir. Yapının kitabesi inşa tarihi, yaptıran, mimar veya onarım hakkında bilgi sağlayabilir; ancak her yapı günümüze eksiksiz kitabeyle ulaşmamıştır. Bazı atıflar tarihî belgelerle kesinleşirken bazıları araştırmacıların değerlendirmesine dayanır. Bu ayrım özellikle mimarı bilinmeyen ya da farklı devirlerde kapsamlı biçimde onarılan anıtlarda önemlidir.

Cami ve mescit ibadet; medrese eğitim; dârüşşifâ sağlık; kervansaray ve han konaklama ve ticaret; bedesten kıymetli malların güvenli ticareti; köprü ve su kemeri ulaşım ve su temini; saray yönetim ve hanedan hayatı işlevleriyle ilişkilidir. Külliye ise bunlardan birkaçının aynı çevrede bir araya geldiği yapı topluluğudur. Külliyeyi oluşturan bütün birimler aynı tarihte tamamlanmış veya günümüze birlikte ulaşmış olmayabilir. Vakıf da yapı türü değil, belirli hizmetlerin sürdürülmesini sağlayan hukuki ve ekonomik kurumdur.

Taçkapı, özellikle Anadolu Selçuklu taş işçiliğinde görkemli ana giriş düzenlemesidir. Eyvan, üç tarafı kapalı ve bir yönü açık, üzeri tonozla örtülü mekân; revak, çoğunlukla sütun veya ayaklarla taşınan üstü örtülü geçiştir. Kubbe, minare, mukarnas, çini ve kitabe farklı dönemlerde değişen biçimlerle kullanılmıştır. Tek bir mimari unsurun varlığından hareketle yapının hangi devlete ait olduğunu kesinleştirmek uygun değildir. Bir şehrin mimari mirası çoğu zaman birden fazla devletin, kültürün ve inanç topluluğunun katkısıyla oluşmuştur.

Tarihî yapı türlerinin temel işlevleri

Yapı / kavram	Temel işlev	Önemli ayrım
Medrese	Öğretim ve ilmî faaliyet	Cami bünyesinde ya da bağımsız olabilir
Dârüşşifâ	Sağlık hizmetleri	Tıp medresesiyle ilişkili olabilir; ikisi aynı yapı türü değildir
Kervansaray	Yolculuk ve ticaret kervanlarına konaklama	Şehir içindeki hanla her zaman aynı bağlama sahip değildir
Bedesten	Değerli malların güvenli alım satımı	Genel pazar veya arastadan farklı işleve sahip olabilir
Külliye	Birden çok kamusal yapının oluşturduğu bütün	Tek bir caminin adıyla sınırlı değildir
Vakıf	Yapı ve hizmetleri finanse eden sürekli hayır düzeni	Bir bina veya mimari plan türü değildir

2. Orta Asya Türk mirası: anıtlar, yazıtlar ve yerleşim izleri

İlk Türk devletlerinden kalan anıtlar yalnız taşınabilir sanat eserlerinden ibaret değildir. Moğolistan'daki Orhun havzası, Kök Türk ve Uygur dönemlerinin anma yerleriyle yerleşim izlerini bir arada barındırır. VIII. yüzyıldaki Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları, Türk dili ve siyasî düşüncesinin erken yazılı tanıklarıdır. Bunlar birer cami ya da medrese değil; tarihî kişilerin anısını, devlet yönetimine ilişkin değerlendirmeleri ve dönemin olaylarını aktaran yazıtlı anıtlardır. Yazıt metninin dil tarihi açısından taşıdığı önem ile anıtın mimari ve arkeolojik niteliği birlikte ele alınmalıdır.

Orhun Vadisi Kültürel Peyzajı, UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne 2004 yılında alınmıştır. Alanın değeri yalnız Kök Türk anıtlarıyla sınırlı değildir; Uygurların Karabalgasun (Ordu-Balık) başkenti kalıntıları ve başka dönemlere ait yerleşmeler de bu tarihî coğrafyanın parçasıdır. Bununla birlikte UNESCO alanına alınma tarihi olan 2004, yazıtların dikildiği VIII. yüzyılla karıştırılmamalıdır. Uygurların şehir ve tapınak çevreleri, bozkır toplumlarında göçer hayvancılıkla yerleşik merkezlerin bir arada bulunabildiğini gösterir.

Türkistan'daki tarihî anıtlar arasında Kazakistan'ın Türkistan (eski Yesi) kentinde bulunan Hoca Ahmed Yesevî Türbesi de öne çıkar. XII. yüzyılda yaşayan Yesevî'nin anısına yapılan bugünkü büyük yapı Timur'un emriyle 1389–1405 yılları arasında inşa edilmiş, fakat tamamlanamamıştır. Dolayısıyla türbenin inşa edildiği dönem Yesevî'nin yaşadığı yüzyıl değildir. Tuğla, büyük kubbe, sırlı çini ve anıtsal mekân düzeniyle eser, Timurlu mimarisinin Orta Asya'daki güçlü örneklerinden biridir. UNESCO Dünya Mirası kaydı 2003 tarihlidir.

3. Anadolu'da ilk Türk beyliklerinin eserleri ve kültürel etkileşim

XI. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'da kurulan Türk beylikleri, fethedilen veya yeni gelişen kentlerde kalıcı yapılar meydana getirdi. Cami, medrese, türbe, köprü ve savunma yapıları, Türk nüfusunun yerleşik yaşamla ilişkisini güçlendirdi. Bu eserlerin inşasında Anadolu'nun önceki taş işçiliği gelenekleri ile İran ve Orta Asya'dan taşınan düzenleme ve süsleme anlayışları bir araya geldi. Bu nedenle Anadolu Türk mimarlığı tek bir kaynağın değişmeden sürdürülmesi şeklinde değil, çeşitli geleneklerin etkileşimiyle açıklanmalıdır.

Sivas'ın Divriği ilçesindeki Ulu Cami ve Dârüşşifâ, Mengücüklüler döneminde 1228–1229'da yaptırılmıştır. Caminin bânisi Ahmed Şah, dârüşşifânın bânisi ise Turan Melek'tir; UNESCO kaydı mimar olarak Hürrem Şah'ın adını verir. Anıtsal taş kapılarındaki farklı geometrik ve bitkisel bezemeler ile örtü sistemleri eserin ayırt edici özellikleridir. Yapı, camiyle sağlık hizmeti mekânını yan yana barındırması bakımından önemlidir. 1985 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınmıştır. Divriği'nin Türk-İslam yapı geleneği içindeki önemi, eserin doğrudan Türkiye Selçuklu sultanı tarafından yaptırıldığı şeklinde yorumlanmamalıdır; yapı Mengücüklü beyliğiyle ilişkilidir.

Diyarbakır, Mardin ve çevresinde Artuklu dönemi yapı faaliyetleri; taş işçiliği, köprü, cami ve medrese örnekleriyle dikkat çeker. Çok dönemli Diyarbakır Surları ise Roma, Bizans, İslam ve Osmanlı çağlarında onarım ve ekler görmüş bir kent savunma sistemidir. UNESCO'nun Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı kaydı bu uzun süreli tarihî katmanlaşmayı vurgular. Dolayısıyla surların tamamını tek bir Türk beyliği tarafından sıfırdan yapılmış saymak tarihsel sürekliliği göz ardı eder.

4. Türkiye Selçuklularında dinî ve eğitim yapıları

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde Konya, Kayseri ve Sivas gibi merkezler anıtsal yapılarla gelişti. Başkent Konya'da Alâeddin Camii, Selçuklu sultanlarının desteğiyle biçimlenen büyük ibadet yapılarındandır. Konya'daki Karatay Medresesi, 1251 yılında devlet adamı Celâleddin Karatay tarafından yaptırılmıştır. Kubbe ile örtülü avlusu ve çini süslemeleri, mimari planla süslemenin bütünleştiği önemli bir örnektir. İnce Minareli Medrese ise vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin himayesinde inşa edilmiş; taş kapısındaki bezemeler ve çini kullanımıyla tanınmıştır. Bu iki medrese aynı şehirde bulunmakla birlikte birbirinin başka adı değildir.

Sivas Gökmedrese (Sâhibiye Medresesi), 1271'de Sâhib Ata Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Çifte minareli taçkapısı, firuze renkli çinileri ve açık avluya açılan eğitim mekânlarıyla tanınır. Sivas'taki Buruciye ve Çifte Minareli medreseler de XIII. yüzyıl kentinin eğitim ve taş süsleme mirasının parçalarıdır. Çok sayıda medresenin aynı dönemde inşa edilmesi, şehirlerin yalnız siyasi merkez değil aynı zamanda bilgi ve sanat üretim yerleri olduğunu gösterir.

Kayseri'de Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ile Gıyâsiye Medresesi, 1205–1206 yıllarında I. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından Gevher Nesibe'nin anısına yaptırılmıştır. Yan yana iki yapı, sağlık hizmetiyle eğitimin tarihsel ilişkisini yansıtır. Yapının günümüzdeki müze işlevi, XIII. yüzyıldaki ilk hizmetinden farklıdır. Bir yapının hem tarihî dârüşşifâ hem günümüzde müze olarak anılması, farklı dönemlerin işlevlerini ifade eder.

Anadolu Türk mimarisinde seçilmiş medrese ve sağlık yapıları

Yapı	Yer / dönem	Ayırt edici katkı
Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâ	Sivas–Divriği / Mengücüklü, 1228–1229	Taş taçkapı ve ibadet–sağlık işlevleri
Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Gıyâsiye	Kayseri / Türkiye Selçuklu, 1205–1206	Tıp hizmeti ve eğitim yapılarının birlikteliği
Karatay Medresesi	Konya / Türkiye Selçuklu, 1251	Kubbeli avlu ve çini bezemesi
İnce Minareli Medrese	Konya / Türkiye Selçuklu, XIII. yüzyıl	Taş işçiliği, yazı ve çini süslemesi
Gökmedrese	Sivas / Türkiye Selçuklu, 1271	Sâhib Ata'nın yaptırdığı eğitim yapısı; çinili taçkapı

5. Kervansaraylar, hanlar, kaleler ve ticaret yolları

Anadolu'yu doğu-batı ve kuzey-güney yönünde aşan ticaret yolları, Türkiye Selçuklularının ekonomik hayatında önemli yer tutmuştur. Kervansaraylar yolculara ve ticaret kervanlarına konaklama, hayvanlar için barınak ve mallar için korunaklı alan sağlayan tesislerdi. Çoğu örnekte avlu ve kapalı barınma bölümleri birlikte düzenlenmiştir. Bu yapılar ticaret güvenliği, ulaşım ağı ve devletin ekonomik politikaları arasındaki bağlantıyı somutlaştırır. Yerleşim içindeki hanlar ise kent ticaretinin depolama, konaklama ve alışveriş işlevlerine daha yakın konumda bulunabilir.

Aksaray yakınındaki Sultan Hanı, Konya–Kayseri güzergâhında 1229 yılında I. Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi, yapı tarihinin tespitinde temel kaynaktır. Sultan Hanı'nın büyük boyutları ve anıtsal taçkapısı, Selçuklu ticaret yollarının altyapısına verilen önemi yansıtır. Kayseri

yakınlarındaki Tuzhisar Sultan Hanı da Selçuklu kervansaray geleneğinin önemli örneklerinden biridir; ancak Aksaray'daki Sultan Hanı ile ayrı yapılardır. Aynı adın farklı yerlerde geçmesi, yer ve tarih eşleştirmesinde dikkat gerektirir.

Selçuklu çağında kale, sur, liman ve tersaneler de iktisadi faaliyetlerin korunmasında işlev üstlendi. Alanya Kalesi, Kızılkule ve tersane yapıları, Akdeniz ticareti ve denizcilikle ilişkilidir. Alâeddin Keykubad döneminde gelişen bu kıyı savunma sistemi, devletin yalnız kara içi kervan hatlarına dayanmadığını gösterir. Kale bir savunma birimi, kervansaray bir ticaret-konaklama yapısı, tersane ise gemi yapımı ve bakımıyla ilgili tesistir; işlevleri birbirinin yerine kullanılmamalıdır.

6. Beyliklerden Osmanlı'ya erken dönem cami ve külliyeleri

XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'da gelişen Osmanlı mimarisinde, Selçuklu ve beylik dönemi deneyimi yeni kent ihtiyaçlarıyla birleşti. Bursa'nın fetih sonrasındaki gelişimi, özellikle padişahların yaptırdığı külliyeler çevresinde yeni mahallelerin oluşmasıyla ilişkilidir. Osmanlıların Bursa'daki Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad külliyeleri; ibadet, eğitim, yemek dağıtımı, temizlik ve yerleşim işlevlerini aynı şehir dokusunda topladı. Cumalıkızık gibi vakıf köyleriyle kurulan gelir ve hizmet ilişkisi, kentsel kurumların çevredeki kırsal alanla bağlantısını gösterir. UNESCO bu tarihî kentsel-kırsal sistemi 2014'te Dünya Mirası Listesi'ne kaydetmiştir.

Bursa Ulu Cami, Yıldırım Bayezid döneminde 1399–1400 dolayında tamamlanmıştır. Çok kubbeli ibadet mekânı, erken Osmanlı cami tasarımının tanınmış örneklerindendir. Bursa Yeşil Cami ve Yeşil Külliye ise Çelebi Mehmed dönemiyle ilişkilidir; çini ve bezemede görülen zenginlik Osmanlı süsleme sanatının gelişimini yansıtır. Erken Osmanlı mimarisini yalnız tek kubbeli camilerle sınırlamak doğru değildir; Bursa Ulu Cami gibi çok kubbeli, zaviyeli veya farklı mekân şemalarına sahip yapılar bir arada görülür.

Edirne'deki Üç Şerefeli Cami, II. Murad dönemindeki mimari gelişmenin başlıca yapılarından biridir. Geniş kubbeli harim ve avlu düzeni, sonraki büyük selâtin camilerine uzanan biçim arayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Edirne'nin Osmanlı başkentlerinden biri olması, burada inşa edilen cami, köprü, saray ve eğitim yapılarının yoğunluğunu açıklar. Bursa ve Edirne, İstanbul'un fethinden önce şekillenen Osmanlı mimari birikiminin iki ana kentidir.

7. İstanbul'un fethi sonrasında camiler ve klasik Osmanlı mimarisi

1453 sonrasında İstanbul'un yeniden düzenlenmesinde Fatih Külliyesi, saray yapıları, bedestenler, çarşılar, yollar ve su tesisleri etkili oldu. Fatih Camii'nin ilk XV. yüzyıl yapısı, sonraki deprem ve yeniden inşa süreçleri nedeniyle bugünkü görünümüyle birebir aynı değildir. Tarihî İstanbul yarımadasında Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Sultanahmet gibi yapıların bir arada bulunması, farklı çağların mimari mirasının tek kentte görülebilmesini sağlar. Ayasofya'nın ilk inşası VI. yüzyıl Doğu Roma dönemine aittir; 1453 sonrasında Osmanlı ibadet ve sanat hayatında yeni bir işleve kavuşması, ilk kurucusunun Osmanlı olduğu anlamına gelmez.

Mimar Sinan'ın eserleri, XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinde kubbeyle örtülü büyük iç mekânın geliştirilmesi açısından belirleyicidir. İstanbul'daki Şehzade Camii, Süleymaniye Camii ve Edirne'deki Selimiye Camii Sinan'ın farklı ölçek ve yerleşim çözümlerini gösterir. Süleymaniye Külliyesi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı ve 1550–1557 döneminde inşa edilen büyük bir yapı

bütünüdür. Cami çevresindeki medreseler, sağlık ve sosyal yardım birimleri, hamam ve ticaret yapıları; külliyenin yalnız bir ibadet mekânı olmadığını gösterir.

Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi, II. Selim'in emriyle Sinan tarafından yaptırılmıştır. Büyük merkezî kubbesi, dört minaresi ve kente hâkim konumu yapının ayırt edici özellikleridir. UNESCO Selimiye'yi 2011'de Dünya Mirası Listesi'ne kaydetmiş ve anıtı Sinan'ın Osmanlı külliye mimarisinde ulaştığı ileri bir aşama olarak tanımlamıştır. Sinan'ın bütün yapılarında aynı kubbe planının tekrarlandığı düşüncesi yanlıştır; onun mimarlığı farklı işlev ve mekân ihtiyaçlarına göre gelişen çözümler içerir.

Sultanahmet Camii ise I. Ahmed döneminde, başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa'nın tasarımıyla inşa edilmiştir. Yapımına 1609'da başlanmış, cami 1616'da ibadete açılmıştır; külliyenin başka birimleri sonraki yıllarda tamamlanmıştır. Altı minaresi ve geniş kubbeli mekân düzeniyle klasik Osmanlı geleneğini XVII. yüzyıl başında sürdürür. Sultanahmet Camii'nin mimarı Mimar Sinan değil, onun mimari geleneğinin sonraki temsilcilerinden Sedefkâr Mehmed Ağa'dır.

Osmanlı cami mimarisinde önemli yapı–dönem–mimar eşleştirmeleri

Eser	Yer / dönem	Yapının önemi ve mimar bilgisi
Bursa Ulu Cami	Bursa / Yıldırım Bayezid, 1399–1400	Erken Osmanlı çok kubbeli camisi; mimarı kesin bilinmiyor
Üç Şerefeli Cami	Edirne / II. Murad, XV. yüzyıl	Büyük kubbe ve avlu düzeninin gelişimi
Süleymaniye Camii ve Külliyesi	İstanbul / Kanûnî, 1550–1557	Mimar Sinan; ibadet, eğitim ve sosyal hizmet bütünlüğü
Selimiye Camii ve Külliyesi	Edirne / II. Selim, XVI. yüzyıl	Mimar Sinan; merkezî kubbeli klasik mimari
Sultanahmet Camii ve Külliyesi	İstanbul / I. Ahmed, XVII. yüzyıl başı	Sedefkâr Mehmed Ağa; cami 1616'da ibadete açıldı

8. Saraylar: yönetim merkezi, tören ve değişen mimari anlayış

Saraylar, hükümdarın yaşadığı yer olmanın yanında devlet idaresi, diplomasi, askerî ve sivil görevlilerin çalışması, kabul ve törenlerin düzenlenmesi gibi işlevleri barındırmıştır. İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın çekirdeği Fatih Sultan Mehmed döneminde oluşmuş, sonraki padişahlar zamanında yeni avlu, köşk ve hizmet birimleriyle genişletilmiştir. Birçok yüzyıl boyunca kullanılması nedeniyle Topkapı Sarayı'nı tek tarihte ve tek mimar tarafından tamamlanmış bir yapı gibi tanıtmak doğru değildir. Saray, avlulara bağlı farklı işlev alanları ve Osmanlı saray teşkilatı arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

XIX. yüzyılda Dolmabahçe Sarayı, Boğaziçi kıyısında Batı etkili saray mimarisinin önemli temsilcilerinden biri olarak inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecid döneminde yapılan ve 1856'da açılan sarayın mimari çalışmaları Garabet ve Nigoğos Balyan'la ilişkilidir. Tören salonları, uzun cepheleri ve Avrupa saray düzenlerinden etkilenmiş mekânları, klasik Topkapı anlayışından ayrılır. Ancak mimari biçim değişikliği, Osmanlı saray kurumlarının bir anda tümüyle ortadan kalktığı anlamına gelmez; idari ve kültürel değişimler farklı zamanlarda gerçekleşmiştir.

Topkapı ile Dolmabahçe karşılaştırmasında en belirgin ayrım, birinin çok avlulu ve zaman içinde genişlemiş klasik saray yerleşimi, diğerinin XIX. yüzyılın bütüncül cephe ve tören mekânı anlayışını öne çıkarmasıdır. İki yapı da Osmanlı tarihinin parçasıdır fakat aynı yüzyılın mimari ürünü değildir. Günümüzde müze veya ziyaret alanı olarak kullanılmaları ise tarihî kuruluş işlevlerinin devamı değil, kültür mirasını koruma ve tanıtma biçimidir.

9. Köprüler, su yapıları, çarşılar ve sağlık külliyeleri

Türk devletlerinde imar faaliyeti yalnız anıtsal dinî yapılardan oluşmaz. Köprüler akarsu geçişini kolaylaştırır, kervansaraylar ve hanlarla birlikte ticaret yollarının sürekliliğini sağlar. Su kemerleri, çeşmeler, sebiller, hamamlar ve su yolları ise kentte suya erişim ve temizlik ihtiyaçlarıyla ilişkilidir. Bu tesislerin bir kısmı farklı dönemlerin teknik bilgi birikimini devralmış ve genişletmiştir. Bir köprünün yapımındaki taş kemer tekniği ile bir caminin kubbe sistemi farklı mühendislik problemlerine çözüm üretir.

Osmanlı mimarlığının geniş coğrafyada verdiği eserler arasında Bosna-Hersek'teki Višegrad Sokullu Mehmed Paşa Köprüsü öne çıkar. Drina Nehri üzerindeki yapı XVI. yüzyılın sonlarında Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle Mimar Sinan tarafından tasarlanmıştır. UNESCO'nun koruma listesine aldığı bu örnek, Osmanlı mühendislik ve köprü mimarisinin Anadolu ve Trakya dışına da yayıldığını gösterir. Türkiye dışındaki bir Osmanlı eserinin bugünkü konumu ile yapıldığı dönemdeki devlet sınırları birbirine karıştırılmamalıdır.

Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi (1484–1488), camiyle birlikte dârüşşifâ, tıp medresesi, imaret ve misafir ağırlamaya yönelik yapıların oluşturduğu önemli bir sağlık ve sosyal hizmet merkezidir. Tarihî yapı topluluğunun günümüzde Sağlık Müzesi aracılığıyla tanıtılması, geçmişteki sağlık kurumu ile bugünkü müze işlevinin birbirinden ayrılmasını gerektirir. Mimarı konusunda kaynaklarda farklı atıflar bulunduğundan kesin mimar ismine dayalı bir değerlendirme yapmak yerine yapının tarihini ve çok işlevli niteliğini esas almak daha güvenilirdir.

Bedesten, arasta ve kapalı çarşılar tarihî kentlerin ticaret örgütlenmesini gösterir. İstanbul Kapalıçarşı ve çevresindeki hanlar, Bursa Hanlar Bölgesi ve Edirne'deki çarşılar bu geleneğin tanınmış örnekleridir. Çarşıda zanaatkâr ve tacirlerin faaliyet göstermesi, çevrede vakıf gelirlerinin oluşması ve kentin ulaşım yollarına bağlanması birbirini destekleyen süreçlerdir. Ticaret yapılarının işlevi yalnız alışveriş değildir; kent ekonomisinin örgütlenmesini, meslek ilişkilerini ve yapıların bakımını finanse eden gelir kaynaklarını da yansıtır.

10. Sivil mimari ve tarihî kent dokusu: Safranbolu, Bursa ve diğer örnekler

Tarihî miras denildiğinde yalnız hükümdarların yaptırdığı büyük anıtlar düşünülmemelidir. Evler, sokaklar, mahalle ilişkileri, çeşmeler, hamamlar, hanlar ve küçük ibadet mekânları da geçmiş toplumsal hayatın izlerini taşır. Sivil mimarinin malzeme ve plan özellikleri, iklim, gelir düzeyi, aile yaşamı ve yerel yapı ustalarının deneyimiyle şekillenir. Taş temel, ahşap üst kat, avlu veya sofa gibi öğelerin varlığı her bölgede ve her dönemde aynı anlamı taşımaz.

Karabük'teki Safranbolu, tarihî konutları, sokak düzeni ve ticaret merkezi niteliğiyle Osmanlı kent yaşamının tanınmış örneklerinden biridir. UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'ne aldığı Safranbolu, doğu-batı kervan yolları üzerindeki işlevi ve özellikle XVII. yüzyılda gelişen kent mimarisiyle önem taşır. Evlerdeki malzeme kullanımı ve mahalle dokusu, yalnız estetik değil, dönemin gündelik

yaşamına ilişkin bilgileri de günümüze aktarır. Bir kentin koruma listesine alınması, o kentteki her binanın aynı yüzyılda yapıldığı veya hiç değişmediği anlamına gelmez.

Bursa–Cumalıkızık bütünlüğü, kırsal üretimin kentteki külliyeler ve ticaretle kurduğu tarihî ilişkiyi; Safranbolu ise yol ticaretiyle gelişen mahalle ve konut düzenini gösterir. Geleneksel evlerin korunması; yapıların onarılması, özgün malzemenin ve sokak ölçeğinin gözetilmesi, yaşanır kent dokusunun sürdürülmesi gibi farklı boyutlar içerir. Koruma yalnız tek tek anıtların güçlendirilmesi değil, onların içinde bulunduğu tarihî çevrenin değerinin devam ettirilmesidir.

11. Mimari sanatların gelişimi: taş, ahşap, çini, hat ve mekân tasarımı

Tarihî Türk yapılarında taş işçiliği, tuğla örgüsü, ahşap, mermer, çini, kalem işi, hat ve metal işçiliği bir arada kullanılmıştır. Selçuklu dönemi anıtsal taçkapıları üzerindeki geometrik örgüler ve bitkisel bezemeler taş ustalığının gelişmiş örnekleridir. Konya Karatay Medresesi'nin çinileri ve Sivas Gökmedrese'nin firuze süslemeleri, mimari yüzeyde renk ve desenin önemini gösterir. Yazı kuşakları ve kitabeler ise hem sanat eseri hem tarihî bilgi kaynağıdır. Bezeme biçimlerinin anlamı yapıdan yapıya değişebilir; belirli bir motifin her örneğe aynı siyasi veya dinî anlam yüklediği varsayılmamalıdır.

Klasik Osmanlı külliyelerinde kubbe, paye, kemer, revak, avlu ve açık-kapalı mekân ilişkileri özellikle önem kazanır. Sinan'ın yapılarında kubbe büyüklüğü kadar, taşıyıcı düzenin mekâna yayılması ve ışığın içeri alınma biçimi de mimarinin niteliğini belirler. İstanbul'daki Süleymaniye, Edirne'deki Selimiye ve Sultanahmet Camii'nin benzer ya da farklı kubbe şemaları, mimarinin aynı kalıbın tekrarından oluşmadığını gösterir. Osmanlı çinileri ve hat sanatı ise özellikle camiler, türbeler, saraylar ve çeşmelerde görsel kültürün gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Tarihî yapılardaki sanatları mimariden bütünüyle ayırmak da doğru değildir. Bir medresenin taçkapısına işlenen yazı, yapının kimliğini ve dönemin estetik anlayışını aktarır; bir külliyenin avlu düzeni, insanların mekânı nasıl kullandığını gösterir. Bu nedenle yapı, işlev ve süsleme birbiriyle bağlantılı olarak değerlendirilmelidir.

12. Türk kültürüne katkı ve tarihî yapıların korunması

Tarihî yapılar Türk kültürüne üç temel alanda kalıcı katkı sağlamıştır. Birincisi, dinî ve sosyal yaşam için mekân üretmeleridir: cami, imaret, medrese ve dârüşşifâlar toplumun farklı gereksinimlerine hizmet etmiştir. İkincisi, ekonomik ve idari düzeni desteklemeleridir: kervansaray, han, bedesten, köprü ve saraylar devletin, kentlerin ve ticaretin işleyişiyle ilişkili olmuştur. Üçüncüsü, dil, sanat ve teknik bilginin kuşaklar arasında aktarılmasına imkân vermeleridir: kitabeler tarih ve yazı dilini; taş, çini ve ahşap işçiliği ise zanaat tekniklerini günümüze taşır.

Bu miras tek bir döneme, tek bir malzemeye veya bugünkü Türkiye sınırlarına indirgenemez. Orhun anıtları ve Yesevî Türbesi Türk tarihinin geniş coğrafyasını; Divriği, Konya, Kayseri ve Sivas yapıları Anadolu'daki Selçuklu-beylikler birikimini; Bursa, Edirne ve İstanbul külliyeleri Osmanlı kent kültürünü gösterir. Osmanlı mühendislik ve sivil mimarlığının Balkanlar'daki örnekleri de aynı tarihî genişliğin bir parçasıdır. Bununla birlikte bir bölgede Türk dönemi eseri bulunması, o bölgedeki daha eski uygarlıkların katkılarının bulunmadığı anlamına gelmez.

UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilen kültürel alanlar tarihî yapıların uluslararası önemine işaret eder; fakat listeye alınan her alan yalnız tek bir bina değildir. Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâ gibi belirli bir yapı topluluğu da, Bursa–Cumalıkızık gibi kent-kır ilişkisini içeren seri alanlar da bu

kapsamdadır. UNESCO'ya kayıt yılı yapının yapım tarihinden ayrıdır. Bir yapının korunmasında onarım ve restorasyon, özgün malzeme, tarihî çevre ve gelecekteki kullanım ihtiyaçları birlikte değerlendirilir. Her yenileme, tarihî değeri artıran bir koruma müdahalesi sayılamaz; belgeleme ve bilimsel yöntem esastır.

Önemli tarihî yapılar ve ayırt edilmesi gereken ilişkiler

Yapı / alan	Tarihî bağlam	Kültürel katkı veya önemli ayrım
Orhun yazıtları	Moğolistan / VIII. yüzyıl Kök Türk	Erken Türkçe, devlet düşüncesi ve anıt geleneği
Hoca Ahmed Yesevî Türbesi	Kazakistan / Timurlu, 1389–1405	XII. yüzyıl düşünürünün anısına daha sonra yapılan türbe
Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâ	Sivas / Mengücüklü, 1228–1229	Anıtsal taş işçiliği; ibadet ve sağlık hizmeti
Aksaray Sultan Hanı	Aksaray / Türkiye Selçuklu, 1229	Konaklama ve uzun mesafeli ticaret altyapısı
Karatay Medresesi	Konya / Türkiye Selçuklu, 1251	Eğitim yapısı; kubbeli avlu ve çini
Bursa külliyeleri ve Cumalıkızık	Bursa / Erken Osmanlı	Kent, vakıf ve kırsal üretim ilişkisi
Süleymaniye Külliyesi	İstanbul / Osmanlı, XVI. yüzyıl	Sinan mimarisi; din, eğitim ve sosyal hizmetler
Selimiye Külliyesi	Edirne / Osmanlı, XVI. yüzyıl	Sinan'ın merkezî kubbeli külliye mimarisi
Topkapı Sarayı	İstanbul / XV. yüzyıldan itibaren	Çok dönemli Osmanlı yönetim ve saray teşkilatı
Dolmabahçe Sarayı	İstanbul / Osmanlı, 1856	XIX. yüzyılda Batı etkili saray mimarisi
Safranbolu tarihî kent dokusu	Karabük / Osmanlı dönemi	Geleneksel ev ve sokak kültürü, kervan ticareti

Tarihî yapıların dönem ve işlev bakımından ayrılması

Divriği Ulu Cami ve Dârüşşifâ Mengücüklü, Karatay Medresesi Türkiye Selçuklu, Süleymaniye ve Selimiye klasik Osmanlı, Dolmabahçe ise XIX. yüzyıl Osmanlı yapısıdır. Sultanahmet Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. Orhun anıtları ve Hoca Ahmed Yesevî Türbesi günümüz Türkiye sınırları dışında bulunur. UNESCO'ya kabul tarihi hiçbirinin ilk yapım tarihi değildir.

4.7. TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELENEKLERİ VE KÜLTÜREL KURUMLARI

Türk kültürü, farklı dönem ve coğrafyalarda oluşan ortak yaşam biçimleri, dil, inanç, toplumsal kurallar, sanatlar ve kurumlar aracılığıyla gelişmiştir. Gelenekler yalnız geçmişten kalan törenler değildir; aile içinde, iş hayatında, mahallede ve ortak kutlamalarda tekrar edilerek kuşaktan kuşağa

aktarılır. Kültürel kurumlar ise bu aktarımın sürekliliğini sağlayan esnaf örgütleri, vakıflar, eğitim ve dayanışma çevreleri gibi yapılardır. Bu bölümde Türk tarihinin farklı dönemlerinde görülen geleneklerin temel işlevleri, zaman içindeki değişimleri ve bugün yaşayan örnekleri ele alınmaktadır.

1. Kültür, gelenek, görenek ve somut olmayan kültürel miras

Kültür; bir toplumun bilgi, inanç, dil, sanat, değer, davranış ve yaşam düzeniyle ilgili birikimidir. Gelenek, uzun süre devam ederek kuşaklar arasında aktarılan uygulama ve kabulleri; görenek, topluluk içinde yaygınlaşmış alışılmış davranış biçimlerini ifade eder. Örf ve âdet terimleri de toplumsal davranış kuralları ve yerleşmiş uygulamalar için kullanılır. Bu kavramlar günlük dilde birbirinin yerine geçebilse de gelenek daha çok sürekliliği, görenek ise yerleşmiş uygulamayı öne çıkarır. Önceki yönetim ve hukuk bölümünde ele alınan töre, tarihî Türk topluluklarının toplumsal ve siyasi düzenindeki normları da kapsadığından yalnız tören ve alışkanlıkların eş anlamlısı değildir.

Kültürel mirasın somut kısmı tarihî yapı, yazma eser, araç ve eşya gibi fiziksel varlıklardan; somut olmayan kısmı ise anlatı, müzik, tören, bilgi, beceri ve geleneksel zanaat gibi yaşayan uygulamalardan oluşur. Bir kervansaray somut kültür varlığı iken, bir ustanın çırak yetiştirme biçimi veya törenlerde kuşaklardan aktarılan müzik somut olmayan kültürel mirasa örnektir. Bu ayrım, fiziksel nesnenin önemsiz olduğunu göstermez: Geleneksel çini yapımında ortaya çıkan eser ile o eseri üretme bilgi ve becerisi birbirine bağlı, fakat farklı koruma konularıdır.

UNESCO'nun 2003 Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, toplulukların kendi mirasları olarak tanıdığı yaşayan uygulamaların ve bunlarla bağlantılı bilgi-becerilerin korunmasını esas alır. Türkiye'nin UNESCO listelerinde yer alan gelenekler, Türkiye'de yaşayan bütün geleneklerin eksiksiz bir sayımı değildir. Bir geleneğin listeye alınması, onun o tarihte başladığı veya yalnız bir ülkeye ait olduğu anlamına da gelmez. Özellikle Nevruz, Dede Korkut anlatıları ve çay kültürü gibi örnekler, birden fazla ülkede paylaşılan kültürel mirasa dahildir.

2. Aile, akrabalık, komşuluk ve hayatın geçiş dönemleri

Aile ve akrabalık ilişkileri Türk topluluklarının tarih boyunca önemli dayanışma alanları arasında bulunmuştur. Ailenin yapısı, miras ilişkileri ve evlilik uygulamaları zaman ve bölgeye göre değişmiştir; bütün Türk toplumları için değişmeyen tek bir aile modeli bulunduğu söylenemez. Bununla birlikte yaşlıların deneyimlerinden yararlanılması, yakınların önemli günlerde bir araya gelmesi, yeni doğan çocuk ve evlilik gibi olayların törenlerle karşılanması yaygın kültürel örüntülerdir. Bu törenler, aile içindeki değişikliğin daha geniş topluluğa duyurulmasını da sağlar.

Doğum çevresindeki ad koyma, yakınların ziyareti ve çocuğun sağlığına ilişkin iyi dilekler farklı bölgelerde değişik biçimlerde görülür. Dede Korkut anlatılarında ad alma ve ad verme ile toplumsal konum arasında kurulan bağ, eski kültürel hafızanın edebî yansımalarındandır. Bu anlatılardaki her uygulama, herhangi bir yüzyılda bütün Türk toplulukları için geçerli tek bir tarihî kural gibi yorumlanmamalıdır.

Evlilik çevresinde kız isteme, söz, nişan, kına gecesi, düğün ve aileler arası ziyaretler topluluklar arasında farklı sıralama ve içeriklerle yaşatılır. Düğünün müzik, yemek ve karşılıklı yardımlaşmayı bir araya getirmesi, kişisel bir olayın toplumsal dayanışmaya dönüşmesini gösterir. Günümüzde bu törenlerin bir kısmı değişmiş veya daha sade biçimler almıştır. Gelenek, bireylerin haklarını veya

evlenme konusundaki özgür iradelerini ortadan kaldıran bir hukuk kuralı değildir; tarihî uygulamalarla güncel hukuk düzeni ayrı değerlendirilir.

Ölüm sonrası taziye ve yakınlara destek uygulamalarında da toplumsal paylaşım belirgindir. Başsağlığı ziyareti, aileye yemek desteği ve ortak anma biçimleri topluluğun acıyı paylaşmasına hizmet eder. Uygulamaların adı ve süresi bölgeden bölgeye değişebilir. Doğum, evlilik ve ölüm törenlerinin ortak kültürel işlevi, önemli hayat değişikliklerinin toplum tarafından tanınması ve kişilerin yalnız bırakılmamasıdır.

Hayatın geçiş dönemleri ve toplumsal işlevleri

Dönem	Yaygın gelenek örnekleri	Temel kültürel işlev
Doğum ve çocukluk	Ad verme, ziyaret, iyi dilek, yerel kutlamalar	Aileye yeni üyenin kabulü ve dayanışma
Evlilik	Söz, nişan, kına, düğün, ortak yemek	Aileler ve topluluk arasında yeni ilişkinin duyurulması
Ölüm ve yas	Taziye, başsağlığı, yakınlara yardım	Acının paylaşılması ve sosyal destek
Mevsimsel geçiş	Bahar kutlamaları, ortak hazırlık	Yenilenme, birliktelik ve doğa döngüsünün karşılanması

3. Nevruz, Hıdırellez ve mevsimlik kutlamalar

Nevruz, baharın gelişi ve tabiatın canlanmasıyla ilişkili bir yeni gün kutlamasıdır. Yaygın biçimde 21 Mart çevresinde kutlanır ve Türk dünyasıyla sınırlı olmayan geniş bir coğrafyada farklı diller ve adlarla yaşar. Aile ve komşu ziyaretleri, ortak sofralar, açık hava etkinlikleri, ateş veya suyla ilgili bölgesel uygulamalar bu kültürel çevrenin örnekleri arasındadır. Kutlamanın biçimi her yerde aynı olmadığı gibi Nevruz'un yalnız tek bir tarihî devlet veya toplulukla özdeşleştirilmesi de doğru değildir. UNESCO'nun çok uluslu Nevruz kaydı, ortak miras ve farklı yerel yorumların bir arada bulunabileceğini gösterir.

Hıdırellez ise Türkiye ve Balkanlar başta olmak üzere çeşitli topluluklarda 6 Mayıs'ta baharın gelişiyle ilişkilendirilen bir kutlamadır. Hızır ve İlyas hakkındaki halk inanışları, bereket, sağlık ve esenlik dilekleri etrafında çeşitli âdetler gelişmiştir. Açık havada buluşma, ortak yemek, oyun ve dilek uygulamaları yörelere göre değişir. UNESCO'nun 2017 tarihli kaydı, Hıdırellez'i Türkiye ve Kuzey Makedonya'nın ortak adaylığıyla temsilî listeye almıştır. Nevruz ile Hıdırellez ikisi de baharla ilişkili olsa da tarihleri ve yerleşmiş tören çevreleri bakımından farklıdır.

Ramazan ve Kurban bayramları, Türk-İslam toplumlarında dinî çerçeve içinde gelişmiş ziyaret, paylaşma ve yardımlaşma gelenekleriyle yaşanır. Bayramlaşma, büyüklerin ve akrabaların ziyaret edilmesi, ihtiyaç sahipleriyle dayanışma ve toplu yemekler dinî takvimle gündelik hayatı birbirine bağlar. Buna karşılık millî bayramlar modern devletin tarihî dönüm noktalarıyla ilişkili kamusal anma ve kutlamalardır. Dinî, mevsimlik ve millî kutlamalar farklı kaynak ve işlevlere sahiptir; hepsi tek tür gelenek gibi sınıflandırılamaz.

Yaygın kutlama türlerinin birbirinden ayrılması

Kutlama	Temel zaman ve bağlam	Belirgin özellik
Nevruz	21 Mart çevresi, baharın ve yeni günün karşılanması	Çok uluslu, yerel biçimleri farklı mevsim geleneği
Hıdırellez	6 Mayıs, bahar ve bereket dilekleri	Hızır–İlyas anlatıları ve bölgesel uygulamalar
Ramazan ve Kurban bayramları	Hicrî takvime bağlı dinî günler	İbadet, ziyaret, paylaşma ve yardımlaşma
Millî bayramlar	Cumhuriyet ve millî mücadele tarihinin anılması	Ortak kamusal hafıza ve resmî kutlamalar

4. Misafirperverlik, imece ve geleneksel sohbet çevreleri

Misafir ağırlama, ikram ve yolcuya yardımcı olma Türk kültürünün farklı dönemlerinde öne çıkan toplumsal değerlerdendir. Misafirperverlik yalnız bir yemeğin sunulmasını değil, konukla ilişki kurmayı ve karşılıklı saygıyı da içerir. Günümüzde Türk kahvesi ve çay ikramı, aile ve komşuluk çevrelerinde bu değerin yaşayan işaretlerinden biridir. UNESCO Türk kahvesi kültürünü 2013'te, Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak çay kültürünü ise 2022'de somut olmayan kültürel miras listesine kaydetmiştir. Bu kayıtlar içeceğin bitkisel kökeninden çok, hazırlanması ve paylaşılması çevresindeki sosyal uygulamayı konu alır.

İmece, bir kişinin veya topluluğun tek başına yapması güç olan işlerin karşılıklı yardımlaşmayla gerçekleştirilmesidir. Tarımda hasat, köy yaşamında ortak kullanım alanlarının düzenlenmesi ya da düğün hazırlıkları gibi çalışmalarda imeceye rastlanabilir. İmecenin ayırt edici yönü, yardımın ortak sorumluluk ve dayanışma çerçevesinde örgütlenmesidir. Ancak her dönem ve yörede aynı kurallarla uygulandığı söylenemez; gündelik iş bölümü ve üretim biçimleri değiştikçe imecenin alanı da değişir.

Geleneksel sohbet toplantıları, özellikle kış akşamlarında bir araya gelme, sözlü edebiyat, müzik, oyun, ortak yemek ve toplumsal değerlerin aktarımı için ortam oluşturmuştur. Bölgelere göre farklı adlar ve kurallar taşıyan bu toplantılar, UNESCO tarafından 2010'da kaydedilmiştir. Tarihî örneklerinin bir kısmında katılımcıların cinsiyeti ve yaşına ilişkin sınırlamalar bulunması, bu toplantıların bütün toplum kesimlerini her yerde aynı biçimde kapsadığı anlamına gelmez. Sohbet toplantıları modern dernek toplantılarıyla işlev bakımından kesişebilse de bunlarla özdeş değildir.

5. Yemek kültürü, ortak sofra ve paylaşım

Türk yemek kültürü, Orta Asya'daki hayvancılık ve tahıl kullanımından Anadolu'nun tarımsal ürünlerine, Selçuklu ve Osmanlı şehir mutfaklarından bugünün bölgesel sofralarına uzanan çok katmanlı bir geçmişe sahiptir. Bu nedenle tek bir yemeği tüm Türk tarihinin değişmeyen ortak sofrası olarak göstermek doğru değildir. Tahıl, süt ürünleri, et, baklagil ve bölgesel sebzelerin birlikte kullanılması farklı çevrelerin ekonomik ve doğal koşullarını yansıtır.

Yemeklerin törenlerde birlikte hazırlanması, gündelik beslenmenin ötesinde sosyal bir işlev taşır. Düğün, sünnet ve bayramlarda yapılan törensel keşkek, bu ilişkiyi gösteren belirgin örnektir. UNESCO'nun 2011 kaydında bu geleneğin önemli yönü yalnız buğday ve etten yemek yapılması

değil; hazırlık, birlikte çalışma, ikram ve törenin bir bütün olarak sürdürülmesidir. İftar sofraları ve aşure paylaşımı da farklı topluluklarda yardımlaşma ve bir araya gelme biçimleri yaratır; ayrıntılı dinî ve yerel uygulamalar değişebilir.

Türk kahvesinde cezvede hazırlama, fincanda ikram ve sohbet ortamı; çay kültüründe demleme, misafire sunma ve günlük buluşmalar kültürel anlam taşır. UNESCO'nun kahve ve çaya ilişkin kayıtları, “geleneksel yiyecek veya içecek” ile “o ürün çevresinde oluşan toplumsal uygulama” ayrımını anlamayı sağlar. Yöresel mutfak kültürü ise sadece tariflerden ibaret değildir; üretim, saklama, sunum ve paylaşım bilgilerini de içerir.

6. Sözlü edebiyat, destan ve anlatıcılık geleneği

Yazılı kaynakların sınırlı olduğu veya geniş halk topluluklarına ulaşmadığı dönemlerde sözlü anlatım, tarihî hafızanın ve değerlerin taşınmasında önemli rol oynamıştır. Destan, toplulukların geçmişiyle ilişkilendirdiği olayları kahramanlık, mücadele ve ideal davranış temalarıyla işleyen uzun anlatı türüdür. Destanlarda tarihî izler bulunabilir; ancak anlatıdaki her ayrıntı doğrudan belge niteliğinde değildir. Masal, efsane, halk hikâyesi, bilmece, atasözü ve mani farklı anlatım ve işlevlere sahiptir.

Dede Korkut anlatıları, Oğuz Türklerinin aile, dayanışma, kahramanlık ve toplumsal değerleri hakkında zengin bir kültürel miras sunar. Dede Korkut, bu anlatılarda yol gösterici ve bilge kişi olarak yer alır. UNESCO, Dede Korkut destan kültürü, halk hikâyeleri ve müzik mirasını 2018'de Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan'ın ortak unsuru olarak kaydetmiştir. Tarihî şahsiyet tartışmasıyla anlatılarda kurulan edebî kişilik birbirinden ayrılmalıdır.

Âşıklık geleneğinde saz eşliğinde şiir söyleyen, hikâye anlatan ve zaman zaman karşılıklı atışmaya katılan âşıklar bulunur. Âşık; şiir, müzik ve doğaçlama becerisini birlikte kullanır. Meddah ise özellikle tek kişinin ses taklidi, anlatım ve canlandırma yoluyla hikâye sunduğu gösteri geleneğinin temsilcisidir. Karagöz, tasvirlerin ışık ve perde yardımıyla oynatıldığı gölge oyunudur; Karagöz ve Hacivat başlıca kişileridir. Bu üç gelenekte sözlü anlatım ortak olmakla birlikte gösterim araçları ve biçimleri farklıdır. UNESCO kayıtları meddahlık için 2008, âşıklık ve Karagöz için 2009 yıllarını gösterir.

Türk sözlü kültüründe anlatım ve gösteri gelenekleri

Gelenek	Anlatım aracı / biçimi	Temel ayırt edici özellik
Destan ve Dede Korkut anlatıları	Sözlü kahramanlık ve halk hikâyeleri	Toplumsal hafıza, değerler ve anlatı kişileri
Âşıklık	Saz, şiir, türkü ve doğaçlama	Saz şairliği, atışma ve müzikli sözlü aktarım
Meddahlık	Tek anlatıcının ses, taklit ve hikâyesi	Tek kişinin farklı kişileri canlandırması
Karagöz	Işık, perde ve deri tasvirler	Gölge oyunu; Karagöz–Hacivat tipleri

7. Müzik, halk oyunları, inanç çevreleri ve törenler

Halk müziği, yaşanılan çevrenin dilini, ezgilerini ve gündelik hayat deneyimlerini taşıyan bir sözlü kültür alanıdır. Bağlama, kaval, davul, zurna, tulum ve kemençe gibi çalgılar belirli bölge ve müzik çevreleriyle ilişkilendirilir. Türk halk oyunlarında halay, horon, zeybek ve bar gibi adlarla tanınan farklı biçimler bulunur. Örneğin horon Doğu Karadeniz'le, zeybek Ege ve Batı Anadolu'yla, halay ise özellikle İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresiyle ilişkilidir. Bu eşleştirmeler tek bir oyun türünün yalnız bir ilde oynandığı anlamına gelmez.

Klasik Türk mûsikisi ile halk müziği arasında icra yeri, repertuvar ve tarihî gelişme bakımından farklar bulunur; her iki alanda da farklı kültürlerle etkileşim görülür. Mehter, Osmanlı askerî ve tören müziğinin tarihî teşkilâtı ve icra geleneği olarak önemlidir. Güncel tarihî canlandırmaların bulunması, geçmişteki bütün mehter uygulamalarının bugünkü gösterilerle aynı olduğunu göstermez.

Mevlevî semâı ile Alevî-Bektaşî semahı isim benzerliğine rağmen aynı tören değildir. Semâ, Mevlevîlik çerçevesinde müzik ve belirli bir ayin düzeniyle icra edilir; UNESCO'nun 2008 temsilî liste kayıtları arasındadır. Semah ise Alevî-Bektaşî cem geleneğiyle ilişkili, deyiş ve bağlama eşliğinde yapılan inanç uygulamalarındandır; UNESCO listesine 2010'da alınmıştır. İkisini yalnız “dönme hareketi içeren halk oyunu” olarak tanımlamak, taşıdıkları inanç ve topluluk bağlamını gözden kaçırır. İnanç çevrelerine ait törenler, ilgili toplulukların kendi anlamlandırmaları gözetilerek açıklanmalıdır.

8. Geleneksel sporlar, oyunlar ve şölenler

Atlı sporlar, güreş, okçuluk ve çeşitli strateji oyunları Türk tarihinin farklı coğrafyalarında görülür. Tarihî işlevleri avcılık, savaş becerisi, toplu eğlence veya rekabetle ilgili olabilir. Bu spor ve oyunların hepsinin aynı dönemde doğduğu ya da hiç değişmeden günümüze geldiği varsayılmamalıdır. Geleneksel oyunların belirli malzemeler, törenler ve usta-çırak ilişkileriyle yaşatılması kültürel süreklilik açısından önemlidir.

Yağlı güreş, özellikle Edirne'deki Kırkpınar geleneğiyle tanınır. Pehlivan, kispet, cazgır, davul-zurna ve başpehlivanlık gibi kavramlar bu kültürel çevreye aittir. UNESCO, Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali'ni 2010'da kaydetmiştir. Buradaki miras yalnız spor karşılaşmasının sonucu değil, festivalin etrafında oluşan tören, müzik ve ustalık bilgisidir. Geleneksel Türk okçuluğunun UNESCO listesine alınma yılı 2019, mangala/göçürme ile bağlantılı çok uluslu strateji oyunu kaydı ise 2020'dir. Bunlar modern spor federasyonlarıyla bağlantı kurabilse de tarihî oyun geleneklerinin tümünü temsil etmez.

9. Ahilik, loncalar ve meslekî kültürün aktarımı

Ahilik, Anadolu'da özellikle XIII. yüzyıldan itibaren esnaf ve zanaatkâr çevreleriyle ilişkili ahlâk, dayanışma ve meslekî örgütlenme geleneğidir. Fütüvvet ilkeleri çerçevesinde doğruluk, güvenilirlik, cömertlik ve meslekte sorumluluk gibi değerler önem kazanmıştır. Ahî Evran, ahilik tarihinin öne çıkan isimlerinden biridir. Bu kurumların tarihî gelişimi yalnız tek kişinin kurduğu değişmez bir merkezî örgüt modeliyle açıklanamaz; farklı şehirlerdeki esnaf uygulamaları ve siyasi koşullar rol oynamıştır.

Meslekî bilgi usta–kalfa–çırak ilişkisinde uygulamayla aktarılmıştır. Çırak işi gözleyip temel becerileri edinirken kalfa daha ileri düzeyde üretime katılmış, usta ise işin niteliği ve yeni neslin

yetişmesinde sorumluluk üstlenmiştir. Ahilik ve esnaf birlikleriyle ilgili belgelerde meslek disiplini, üretim düzeni, kalite ve dayanışma ön plana çıkar. Bu yapılar günümüzün resmî meslek eğitim sistemi veya sendikalarıyla aynı hukukî nitelikte değildir.

Osmanlı loncaları, örgütlü esnaf grupları ve bunların toplantı, karar ve iş düzeniyle ilişkili kurumları ifade eder. Lonca kavramının tarihî kullanımı zaman içinde değişmiştir; ahilikle ortak esnaf gelenekleri bulunsa da her loncayı doğrudan ahilikle eş anlamlı görmek doğru değildir. Gedik ise belirli dönemlerde esnafın mesleği icra etme hakkı ve ayrıcalıklarıyla ilgili bir düzene karşılık gelir; lonca ve gedik kavramları da tam olarak aynı değildir. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 'Lonca' maddesi, bu ayrımları arşiv kayıtlarıyla açıklamaktadır.

10. Vakıflar, imaretler ve şehir yaşamında dayanışma kurumları

Vakıf, belirli bir malın veya gelir kaynağının belli bir hayır ya da hizmet amacı için tahsis edildiği hukukî ve mali bir kurumdur. Türk-İslam şehirlerinde özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde vakıflar, eğitim, ibadet, sağlık, barınma, yolcu hizmeti, su temini ve yoksullara yardım gibi alanlarda önemli işlevler üstlenmiştir. Vakfiyeler, vakfın hangi hizmetleri hangi gelirlerle sürdüreceğini ve gelirlerin nasıl kullanılacağını düzenleyen belgelerdir. Vakıf, bir bina türünün adı değil, hizmetin devamını sağlayan kurumsal çerçevedir.

İmaret sözcüğü tarihî belgelerde bazen külliye bütününü, daha dar kullanımda ise muhtaçlara, talebelere ve yolculara yemek dağıtan aşevi niteliğindeki birimi ifade edebilir. Külliye, cami çevresinde medrese, imaret, hamam, dârüşşifâ veya başka yapıların birlikte yer alabildiği fizikî tesis bütünüdür. Tek başına vakıf, imaret ve külliye aynı kavramlar değildir. Örneğin vakıf geliriyle çalışan bir imaret, bir külliyenin içinde bulunabilir; imaretin faaliyetini yalnız mimari plandan anlayabilmek her zaman mümkün değildir.

Köprü, çeşme, sebil ve yolcu hizmetleri de toplumsal yarar üretme amacıyla vakıflar tarafından desteklenmiştir. Toplumsal yardımlaşma yalnız devlet idaresinden ibaret değildir; vakıflar, esnaf birlikleri, mahalle çevreleri ve aileler farklı hizmetler üstlenebilmiştir. Bu tarihî kurumların günümüz sosyal yardım kuruluşları veya belediye hizmetleriyle işlevsel benzerlikleri bulunabilir, ancak hukukî yapıları ve finansman yöntemleri farklıdır.

Geleneksel Türk-İslam şehirlerinde önemli kültürel kurumlar

Kurum	Temel işlev	Karıştırılmaması gereken ayrım
Ahilik	Esnaf ahlâkı, meslek terbiyesi ve dayanışma	Lonca ve modern meslek kuruluşuyla özdeş değildir
Lonca	Örgütlü Osmanlı esnafının meslekî işlerini yürütme	Gedik, loncanın birebir eş anlamlısı değildir
Vakıf	Mal ve gelirlerin sürekli bir hizmete tahsisi	Yapı türü değil, hukukî ve mali kurumdur
İmaret	Özellikle yemek ve yardım hizmeti; bazen geniş tarihî kullanım	Vakıf ve külliye ile aynı kavram değildir
Külliye	Farklı işlevli yapıların oluşturduğu tesis bütünü	Kurumun finansman modeliyle karıştırılmamalıdır

Kurum	Temel işlev	Karıştırılmaması gereken ayrım
Tekke ve zâviye	Tasavvufî eğitim, dinî/toplumsal birliktelik	Medrese ve caminin zorunlu eş anlamlısı değildir

11. Tekkeler, zâviyeler, medreseler ve kültür çevreleri

Medreseler, önceki eğitim bölümünde ele alındığı gibi farklı ilmî alanlarda öğretim ve öğrenci yetiştirme işlevi gören kurumlardı. Kütüphaneler, yazma eser çevreleri ve kitap istinsahı da bilgi aktarımını desteklemiştir. Özellikle şehirlerde bilim, edebiyat ve sanat birikimi yalnız sarayda değil; medrese, cami çevresi, vakıf ve zanaat atölyeleri gibi çeşitli mekânlarda gelişmiştir. Bir tarihî kurumun etkisi yalnız yetiştirdiği ünlü kişilerle değil, ortak bilgi ve beceriyi sürdürmesiyle de ilgilidir.

Tekke, tasavvufî hayatın eğitim, ibadet ve topluluk faaliyetleriyle ilişkili kurumsal mekânıdır. Zâviye terimi tarihî bağlama göre daha küçük veya belirli işlevleri öne çıkan benzer kuruluşlar için kullanılabilmiştir. Mevlevîhâne gibi özel adlandırmalar, belirli tasavvuf çevreleriyle ilgilidir. Tekkelerde musikî, şiir, güzel yazı veya bazı el sanatlarıyla ilişkili üretim ve öğretim de görülebilmiştir; fakat bütün tekkelerin aynı sanat dallarında faaliyet gösterdiği söylenemez. Tekke ve zâviyeler Osmanlı'nın her döneminde sabit ve tek biçimli bir kurumsal model oluşturmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1925 tarihli tekke ve zâviyelere ilişkin düzenlemesi, bu kurumların resmî statüsü bakımından tarihî bir dönüm noktasıdır. Ancak Mevlevî semâı veya Alevî-Bektaşî semahı gibi kültürel ve inançla ilgili uygulamaların tarihî incelemesi ile bir kurumun güncel hukukî statüsü birbirinden ayrı konulardır. Buradaki anlatım, kurumların kültürel mirasa katkısını açıklamaktadır; güncel dinî kuruluşlara ilişkin mevzuat hükümlerinin yerine geçmez.

12. Geleneksel el sanatları, usta-çırak ilişkisi ve üretim çevreleri

Dokumacılık, halı ve kilim, keçe, deri, maden, ahşap ve taş işçiliği Türk kültürünün farklı coğrafyalarda gelişen üretim alanlarıdır. Bu sanatların tarihî örnekleri malzeme, desen ve işlev bakımından çeşitlilik gösterir. Halı ve kilim hem gündelik kullanım eşyası hem de desenler aracılığıyla yerel estetik birikimini taşıyan ürünlerdir. Sadece belirli bir motife bakarak eserin etnik kimliği veya kesin üretim tarihi konusunda değişmez hüküm verilmez; köken ve dönem değerlendirmesi başka verilerle desteklenmelidir.

Çini, seramik yüzeylerin biçimlendirilip sırlanması ve fırınlanmasıyla ilgili geleneksel zanaat birikimini temsil eder. Ebru, hazırlanmış yoğunlaştırılmış su yüzeyinde desenler oluşturulup kâğıda aktarılması esasına dayanır. Hat, yazının estetik ilkelere göre düzenlendiği sanat alanıdır; tezhip ise yazma eser sayfaları ve başka yüzeylerde kullanılan süsleme geleneğidir. Bu sanatların her biri farklı malzeme ve teknik gerektirir. UNESCO çini yapımını 2016'da, ebruyu 2014'te somut olmayan kültürel miras listesine kaydetmiştir. Eserin somut biçimi ile üretim bilgisinin kuşaklar arasında aktarılması birbirini tamamlayan fakat ayrı kültürel boyutlardır.

Usta-çırak ilişkisi zanaatlarda yalnız el becerisini değil, malzemenin seçilmesini, iş güvenliğini, işin niteliğini ve meslek etiğini de aktarabilir. Bugün meslek okulları, halk eğitimi merkezleri, müzeler ve geleneksel atölyeler bazı becerilerin sürdürülmesinde rol oynar. Geleneksel bir zanaatın korunması, mutlaka üretimde kullanılan her aracın tarihî biçimiyle değiştirilmeden kalmasını gerektirmez; ustalık bilgisinin ve kültürel anlamın sürdürülmesi önemlidir.

13. Kültürel çeşitlilik, değişim ve mirasın korunması

Türk kültürü tarih boyunca İç Asya, İran, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve başka coğrafyalarda farklı diller, inançlar ve topluluklarla etkileşim içinde gelişmiştir. Bu nedenle geleneklerin bir bölümü geniş bir coğrafyada paylaşılırken bir bölümü belirli yörelerde yoğunlaşır. Geleneksel müzik veya mutfak örneklerinin komşu kültürlerde de bulunması, kültürel etkileşimin doğal sonucudur. Ortak miras, tarihî ilişkileri ve yerel katkıları gözeterek açıklanmalıdır; bir unsurun yalnız tek topluma ait olduğunu kanıtlamak için benzerlikleri yok saymak bilimsel değildir.

Kentleşme, sanayileşme, eğitim, göç ve iletişim araçları gelenekleri dönüştürmüştür. Bazı törenlerin süresi kısalmış, bazıları yeni mekânlarda uygulanmış, bazı zanaatlar yeniden öğrenme programlarıyla desteklenmiştir. Geleneklerin yaşaması için onları taşıyan toplulukların katılımı, ustaların bilgi aktarımı ve gerçek toplumsal ihtiyaçlarla bağlarının sürmesi önem taşır. Bir kültürel unsurun yalnız sahnede gösterilmesi, geleneksel hayat içindeki bütün anlamının korunmuş olduğu sonucunu doğurmayabilir.

UNESCO somut olmayan kültürel miras listeleri, yaşayan uygulamaların uluslararası görünürlüğünü ve korunma çalışmalarını destekler; Dünya Mirası Listesi ise başka bir sözleşme çerçevesinde somut kültürel ve doğal alanları kapsar. Bu nedenle Karagöz, âşıklık, Türk kahvesi ve Kırkpınar ile Divriği Ulu Cami veya Safranbolu'nun UNESCO kayıt türü aynı değildir. Ayrıca UNESCO'ya kayıt tarihi bir geleneğin başlangıç tarihi değil, belirli bir koruma listesine kabul edildiği tarihtir. GK-04 bölümünün bütününde görülen temel süreklilik; toplumsal dayanışma, eğitim, üretim, inanç, sanat ve ortak hafızanın birbirine bağlı biçimde gelişmesidir.

Seçilmiş yaşayan kültür unsurları ve UNESCO kayıt bağlamı

Kültür unsuru	UNESCO temsilî liste yılı	Kültürel bağlam
Meddahlık ve Mevlevî semâı	2008	Anlatı / tasavvufî tören; farklı uygulamalardır
Âşıklık ve Karagöz	2009	Sazlı sözlü kültür / gölge oyunu
Kırkpınar, geleneksel sohbet, semah	2010	Spor festivali / toplantı / Alevî-Bektaşî inanç uygulaması
Törensel keşkek	2011	Ortak hazırlık ve törensel yemek
Türk kahvesi kültürü	2013	İkram, hazırlama ve sosyalleşme
Ebru / çini yapımı	2014 / 2016	Farklı geleneksel üretim teknikleri
Hıdırellez / Dede Korkut mirası	2017 / 2018	Bahar kutlaması / destan ve halk anlatısı
Geleneksel Türk okçuluğu / çay kültürü	2019 / 2022	Geleneksel spor bilgisi / misafirperverlik

Gelenek ve kurumların ayrılması

Nevruz çoğunlukla 21 Mart, Hıdırellez 6 Mayıs ile ilişkilidir. Âşık sazlı şiir ve anlatımı, meddah tek kişilik canlandırmayı, Karagöz perdeyle gölge oyununu temsil eder. Ahilik ile Osmanlı loncası, vakıf ile imaret, Mevlevî semâı ile Alevî-Bektaşî semahı aynı kavram değildir. Somut olmayan miras kaydı tarihî başlangıç tarihi sayılmaz.

BÖLÜM 05

05 TÜRKİYE VE DÜNYA GÜNCEL BİLGİLERİ

5.1. TÜRKİYE'DEKİ ÖNEMLİ GÜNCEL GELİŞMELER

Türkiye'deki güncel gelişmeler, tek bir tarihte değişmeden duran bilgilerden oluşmaz. Bir kanunun yürürlüğe girmesi, bir kamu programının yayımlanması, bir projenin hizmete alınması ve bir istatistik bülteninin açıklanması farklı türde olaylardır. Bunların ortak özelliği, ülkenin yönetimi, toplumsal yaşamı, ekonomisi veya teknolojik altyapısı bakımından sonuç doğurmalarıdır. Güncel bilgi değerlendirilirken olayın gerçekleştiği tarih, resmî açıklamanın tarihi ve açıklamanın geleceğe yönelik bir hedef içerip içermediği açıkça ayrılmalıdır.

Bu bölümün bilgi kesim tarihi 28 Ekim 2026'dır. Özellikle 2025 ve 2026'da öne çıkan, resmî kurumların kayda geçirdiği ulusal gelişmeler ele alınmıştır. Sonradan değişebilecek tahminler ve henüz tamamlanmamış projeler, tamamlanmış sonuçlar gibi gösterilmemiştir. Ekonomi, coğrafya, hukuk veya bilim konularının ayrıntılı öğretimi kitabın ilgili diğer bölümlerinde yer aldığından burada gelişmelerin tarihî bağlamına, uygulama durumuna ve ayırt edici özelliklerine ağırlık verilmiştir.

1. Güncel gelişmelerin doğru değerlendirilmesi: gerçekleşme, karar, teklif ve hedef

Bir gelişmenin kamuoyuna duyurulması ile fiilen gerçekleşmesi her zaman aynı tarihe rastlamaz. Örneğin bir kamu yatırımı önce planlanabilir, daha sonra ihalesi yapılabilir, inşaat ve test aşamalarından geçebilir ve sonunda hizmete girebilir. Bütçe kanunu teklifi de TBMM'ye sunulduğu anda kanunlaşmış olmaz. Resmî Gazete'de yayımlanan kanun, yasama sürecini tamamlamış bir metindir; uygulanacağı tarih ayrıca yürürlük maddesine veya ilgili geçiş hükümlerine bağlı olabilir.

İstatistiklerin yayımlanma tarihi ise ölçülen dönemin sonundan farklıdır. Şubat 2026'da açıklanan 2025 nüfus verisi, Şubat 2026'nın anlık nüfusunu değil 31 Aralık 2025 tarihindeki nüfusu gösterir. Benzer şekilde Ekim 2026'da yayımlanan enflasyon bülteni Eylül 2026 dönemini anlatabilir. Güncel bilginin temelinde bu tarihler arasındaki ayrım bulunur.

Güncel gelişmelerde belge ve gerçekleşme durumları

Durum	Anlamı	28 Ekim 2026 itibarıyla örnek
Kanunlaşmış düzenleme	Yasama süreci tamamlanmış, resmî metin yayımlanmış	7552 sayılı İklim Kanunu (2025)
Yayımlanmış kamu programı	Belirli dönemin politika ve uygulama çerçevesi ilan edilmiş	2027–2029 Orta Vadeli Programı
Kanun teklifi	TBMM'de görüşülmekte; henüz kanun değil	2027 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi

Durum	Anlamı	28 Ekim 2026 itibarıyla örnek
Hizmete alınmış teknoloji	İşletme ya da hizmet sunumu fiilen başlamış	Türksat 6A ve kademeli 5G hizmeti
Planlanan uygulama	Hedef veya gelecekteki toplantı henüz gerçekleşmemiş	Kasım 2026 Antalya COP31 toplantısı; Osman Gazi platformuyla yeni üretim fazı
Yayımlanmış istatistik	Belirli bir referans dönemini açıklar	2025 ADNKS nüfusu ve Eylül 2026 TÜFE

2. Kalkınma planı, Orta Vadeli Program ve 2027 yılı yıllık programı

Türkiye'de ekonomi ve kamu yönetimine ilişkin hedefler farklı süreleri kapsayan plan ve programlarda açıklanır. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının yayımladığı On İkinci Kalkınma Planı, 2024–2028 dönemini kapsayan temel orta ve uzun vadeli kalkınma çerçevesidir. Bunun yanında Orta Vadeli Program (OVP), üç yıllık dönemde makroekonomik hedeflerin ve ekonomi politikalarının çerçevesini ortaya koyar. Cumhurbaşkanlığı yıllık programları ise ilgili yılın uygulama öncelikleri ve tedbirleri üzerinde yoğunlaşır.

6 Eylül 2026'da 2027–2029 yıllarını kapsayan yeni Orta Vadeli Program yayımlandı. Bu gelişme, 2026–2028 dönemini kapsayan bir önceki OVP ile karıştırılmamalıdır. Programın adı, yayımlandığı yıl değil hedef alınan üç yıllık dönemi gösterir. Bir programda yer alan büyüme, enflasyon ve diğer makroekonomik rakamlar geleceğe ilişkin öngörü olabilir; bunlar geçmiş yılın kesin istatistikleriyle aynı kapsamda değildir.

27 Ekim 2026'da 2027 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, 33413 mükerrer sayılı Resmî Gazete'de yayımlandı. Strateji ve Bütçe Başkanlığı bu programın, On İkinci Kalkınma Planı'nın hedeflerine uygun olarak ekonomik, mali ve sektörel politikalara ilişkin somut uygulama adımlarını belirlediğini açıkladı. Programın kapsadığı öncelikler arasında istikrarlı ekonomi, yeşil ve dijital dönüşüm, eğitim ve sosyal gelişme, afetlere dirençli yaşam alanları ile iyi yönetişim bulunur. Bu başlıkların varlığı, bütün tedbirlerin 27 Ekim'de tamamlandığı anlamına gelmez; yıllık program yapılacak işlerin çerçevesidir.

2026 sonbaharında Türkiye'nin temel planlama belgeleri

Belge	Kapsadığı dönem	İşlev ve durum
On İkinci Kalkınma Planı	2024–2028	Çok yıllı kalkınma önceliklerinin ana çerçevesi
Orta Vadeli Program	2027–2029	6 Eylül 2026'da duyurulan üç yıllık makroekonomik ve mali çerçeve
Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı	2027	27 Ekim 2026'da yayımlanan 2027 uygulama ve tedbir programı
Merkezî yönetim bütçe kanunu teklifi	2027	16 Ekim 2026'da TBMM'ye sunulmuş, 28 Ekim itibarıyla komisyonda bulunan teklif

3. 2027 merkezî yönetim bütçesi: teklif ve kanun arasındaki fark

2027 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi, 16 Ekim 2026'da TBMM Başkanlığına sunuldu. TBMM kayıtlarına göre teklif, Plan ve Bütçe Komisyonuna sevk edildi ve 28 Ekim 2026 itibarıyla komisyon aşamasındaydı. Teklifin amacı, 2027 yılında merkezî yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin gelir ve gider tahminlerini ve bütçenin uygulanmasına ilişkin yetki esaslarını belirlemektir.

Bütçe hazırlığı, komisyon görüşmeleri, TBMM Genel Kurulunda kabul ve yayımlanma aşamalarını içeren bir süreçtir. Görüşülmekte olan bütçe rakamları tasarı veya teklif niteliğindedir; kesinleşmiş yıl sonu harcaması değildir. Aynı şekilde 2025 Yılı Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu Teklifi, geçmiş yıl uygulamasının hesap verme boyutuyla ilgilidir. Bütçe kanunu gelecek yıl için yetki ve ödenek çerçevesi kurarken, kesin hesap geçmiş bütçe gerçekleşmelerini denetime açar.

28 Ekim 2026 tarihinde bu bütçeyi “kabul edilmiş 2027 bütçe kanunu” diye adlandırmak doğru değildir. Bu bölümün bilgi kesim tarihinden sonra teklifin yasama süreci ilerleyebileceği için basım öncesinde TBMM'nin resmî teklif sayfası üzerinden durum yeniden kontrol edilmelidir.

4. Nüfusun 2025 yıl sonu görünümü ve aile-nüfus gündemi

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 9 Şubat 2026 tarihinde yayımladığı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2025 sonuçlarında, Türkiye'nin 31 Aralık 2025 itibarıyla nüfusunu 86.092.168 kişi olarak açıkladı. Bu nüfusun 43.059.434'ü erkek, 43.032.734'ü kadındı. Yıllık nüfus artış hızı binde 5 olarak gerçekleşti. Veriler, 2025 yıl sonundaki yerleşik nüfusun resmî kaydıdır; 2026'nın tamamına veya başka bir tarihteki anlık nüfusa doğrudan taşınamaz.

Nüfus büyüklüğü kadar yaş yapısı, doğumlar, göçler ve hanehalkı özellikleri de eğitim, sağlık, bakım ve barınma hizmetlerinin planlanmasını etkiler. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı Aile Enstitüsü, 30 Haziran 2026'da yayımladığı Aile ve Nüfus Bülteni'nin ilk sayısını 2026–2035 Aile ve Nüfus On Yılı çerçevesinde hazırladığını duyurdu. İlk sayının teması dijitalleşmedir. Bu yayın, bir nüfus tahmini veya kanun değil; aile ve nüfus alanındaki araştırma ve politika tartışmalarını izlemek için oluşturulan kurumsal bilgi yayınıdır.

Nüfus politikalarının geliştirilmesiyle nüfus artışının belirli bir yıl içinde mutlaka yükseldiği sonucu çıkarılamaz. Açıklanan program ve politikalar ile bunların daha sonra ölçülecek sonuçları ayrı değerlendirilmelidir. Doğurganlık, yaşlanma ve iç göçün ayrıntılı istatistikleri kitabın beşerî coğrafya ve sosyoekonomik yapı bölümleriyle birlikte ele alınır.

5. Eylül 2026 enflasyonu ve ekonomik göstergelerin okunması

TÜİK'in 5 Ekim 2026'da yayımladığı Eylül 2026 Tüketici Fiyat Endeksi bültenine göre TÜFE bir önceki aya kıyasla %1,84, bir önceki yılın aynı ayına göre %29,73 arttı. Aynı bültende Aralık 2025'e göre artış %24,32, on iki aylık ortalamalara göre artış %31,49 olarak açıklandı. Bu dört oran birbirinin yerine kullanılamaz; karşılaştırma dönemleri farklıdır.

Örneğin Eylül 2026 için bildirilen %29,73'lük yıllık artış, Eylül 2025'ten Eylül 2026'ya tüketici fiyat seviyesindeki genel değişimi ifade eder. Bu rakam, tüm ürünlerin fiyatının aynı oranda arttığını ya da hanehalkının gelirinin aynı oranda değiştiğini göstermez. Enflasyon oranı ile fiyat seviyesinin düşmesi de aynı kavram değildir: Enflasyon hızının azalması, fiyatların genel düzeyinin daha yavaş artması anlamına gelebilir.

Ekonomiye ilişkin veriler değerlendirilirken TÜİK'in açıklanan gerçekleşmeleriyle OVP'de yer alan gelecek yıl hedefleri karıştırılmamalıdır. GK-07 modülünde fiyat endeksi, büyüme, millî gelir ve iş gücü göstergelerinin hesap ve yorumlama yöntemleri ayrıntılandırılacaktır.

Seçilmiş ulusal istatistiklerde tarih ve karşılaştırma dönemi

Gösterge	Açıklanan değer	Referans dönemi / yayım
Toplam nüfus (ADNKS)	86.092.168 kişi	31 Aralık 2025 / 9 Şubat 2026
Yıllık nüfus artış hızı	Binde 5	2025 yılı / 9 Şubat 2026
TÜFE aylık değişim	%1,84	Eylül 2026'nın Ağustos 2026'ya göre değişimi / 5 Ekim 2026
TÜFE yıllık değişim	%29,73	Eylül 2026'nın Eylül 2025'e göre değişimi / 5 Ekim 2026
TÜFE Aralık ayına göre değişim	%24,32	Eylül 2026'nın Aralık 2025'e göre değişimi / 5 Ekim 2026

6. Afetler, 2025 Marmara depremi ve deprem bölgesindeki yeniden yapılanma

6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerin ardından barınma, altyapı ve kentlerin yeniden yapılanması uzun süreli bir kamu politikası alanı oldu. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, yeniden imar ve gelişme çalışmalarının ekonomik ve toplumsal boyutlarını değerlendiren 2026 tarihli Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Yeniden İmar ve Gelişme Raporu'nu 3 Şubat 2026'da yayımladı. Rapor yalnız yeni bina yapımını değil; kamu yatırımı, ulaştırma, eğitim, sağlık ve ekonomik canlanma başlıklarını da kapsayan sürecin izlenmesine kaynak oluşturur.

Resmî açıklamalara göre 27 Aralık 2025 tarihine kadar depremden etkilenen illerde toplam 455.357 bağımsız bölümün tamamlanması ve hak sahiplerinin kullanımına sunulması aşamasına ulaşıldı. Açıklamadaki toplamın içinde konut, köy evi ve ticari birimler bulunur. Bu nedenle 455.357 sayısının tamamını yalnız şehir merkezindeki konutlar veya tek bir ilde teslim edilmiş evler olarak değerlendirmek doğru değildir. Açıklamanın tarihi ve kurumun kullandığı kapsam korunmalıdır.

23 Nisan 2025'te ise Marmara Denizi'nde Silivri açıklarında meydana gelen Mw 6,2 büyüklüğündeki deprem, İstanbul ve çevresinde afet hazırlığı tartışmalarını yeniden gündeme taşıdı. AFAD'ın ön değerlendirme raporu, olayın Türkiye saatiyle 12.49'da gerçekleştiğini bildirdi. Depremin büyüklüğü, hissedilme alanı, neden olduğu hasar ve sonraki depremlere ilişkin öngörüler birbirinden farklı başlıklardır. Tek bir depremin meydana gelmesi, gelecekte belirli tarihte deprem olacağına ilişkin bilimsel bir kesinlik oluşturmaz.

Bu iki gelişme, Türkiye'de afet risk yönetiminin yalnız afet sonrası müdahaleyle sınırlı olmadığını gösterir. Riskli yapıların tespiti, güvenli yerleşim planlaması, altyapı dayanıklılığı, kamusal hazırlık ve iyileştirme faaliyetleri birbirini tamamlar. Afet tehlikesi ile insanların ve yapıların maruz kaldığı risk arasındaki kavramsal ayrım, kitabın GK-01.05 bölümünde anlatılmıştır.

7. 7552 sayılı İklim Kanunu ve iklim politikalarının hukuki çerçevesi

Türkiye'de 7552 sayılı İklim Kanunu, TBMM'de 2 Temmuz 2025'te kabul edildi ve 9 Temmuz 2025 tarihli 32951 sayılı Resmî Gazete'de yayımlandı. Kanun, sera gazı emisyonlarının azaltılması ve iklim değişikliğine uyum faaliyetleriyle ilgili politika araçlarını ve kurumsal çerçeveyi düzenler. Emisyonların azaltılması ile iklim değişikliğinin etkilerine uyum birbirinden farklı, fakat bağlantılı amaçlardır: Birincisi iklim değişikliğine yol açan gazların salımını sınırlamaya; ikincisi sıcak hava dalgası, kuraklık veya taşkın gibi etkiler karşısında dayanıklılığı artırmaya yöneliktir.

Bu düzenleme, iklim politikasının çevre yönetimi, sanayi, enerji, tarım ve yerel planlama alanlarıyla ilişkisini güçlendiren bir hukuki çerçeve oluşturmuştur. Kanunun kabul edilmesi, bütün uygulama araçlarının aynı gün tam kapasiteyle faaliyete geçtiği anlamına gelmez. İkincil düzenlemeler, kurumların görevleri, geçiş hükümleri ve uygulama takvimleri ilgili güncel mevzuat metninden ayrı kontrol edilmelidir.

8. Antalya COP31 hazırlıkları: gerçekleşmiş ev sahipliği kararı ve gelecekteki toplantı

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin taraflar konferansı COP31 için ev sahibi ülke Türkiye, toplantı yeri Antalya olarak belirlendi. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sekretaryasının 2026 kayıtlarına göre toplantı 9–20 Kasım 2026 tarihleri arasında Antalya'da yapılmak üzere planlandı. Türkiye ile Avustralya arasında konferans başkanlığı ve müzakerelerin yönetimine ilişkin görev paylaşımı oluşturuldu; Türkiye ev sahibi ve başkanlık tarafı, Avustralya ise müzakerelerin başkanlığını üstlenen taraftır.

Birleşmiş Milletler sekretaryası, ev sahibi ülke anlaşmasının 18 Eylül 2026'da yürürlüğe girdiğini, bununla ilgili açıklamasını 9 Ekim 2026'da yayımladığını bildirdi. Bu, uluslararası toplantının hazırlık ve hukuki düzenlemelerinin ilerlediğini gösterir. Ancak 28 Ekim 2026 itibarıyla 9 Kasım'da başlaması planlanan COP31 henüz gerçekleşmemiştir; konferansta alınacak kararlar ve sonuç bildirgeleri mevcut gelişme olarak yazılamaz.

COP31, Türkiye'nin uluslararası çevre diplomasisindeki rolüyle ilgili olsa da toplantı, zirve ve uluslararası kuruluşların ayrıntılı yapısı GK-05.03 ve GK-08 bölümlerinde ayrıca işlenecektir. Burada Türkiye'deki güncel gelişme, ev sahipliği kararının resmileşmesi ve hazırlık sürecidir.

9. Mobil iletişimde 5G hizmetinin kademeli olarak başlaması

Türkiye'de beşinci nesil mobil haberleşme sistemi olarak adlandırılan 5G'nin ticari hizmete geçişi, 31 Mart 2026'da düzenlenen törenle ilan edildi. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının 1 Nisan 2026 tarihli açıklamasına göre hizmet, 81 ilde kademeli biçimde kullanılmaya başlandı. Bu gelişme, ülkenin tüm coğrafi alanlarında aynı gün ve aynı kapsama kalitesinde 5G erişimi sağlandığı anlamına gelmez. Kullanılabilirlik; baz istasyonu altyapısı, operatör hizmeti, kapsama ve uyumlu cihaza bağlıdır.

5G, önceki mobil ağ nesillerine kıyasla daha yüksek veri aktarım kapasitesi ve daha düşük gecikme hedefleriyle geliştirilmiş bir teknolojidir. Telefonla internet kullanımının ötesinde sanayi, lojistik, tarım ve sağlık gibi alanlarda yeni uygulamaları desteklemesi beklenir. Bununla birlikte örneklenen her kullanımın 1 Nisan 2026'da ülke çapında işletmeye alındığı sonucuna varılmaz; altyapının başlaması ile bütün uygulamaların yaygınlaşması ayrı süreçlerdir.

10. Türksat 6A: fırlatma, deneme yayını ve hizmete alma kronolojisi

Türkiye'nin yerli imkânlarla geliştirilen ilk haberleşme uydusu Türksat 6A, 9 Temmuz 2024'te uzaya fırlatıldı. TÜBİTAK ve Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı kayıtlarına göre uydu 17 Şubat 2025'te ilk test yayınını gerçekleştirdi ve 21 Nisan 2025'te resmen hizmete alındı. Türksat 6A'nın 42 derece doğu yörüngesindeki görevi, haberleşme uydusu üretiminde kazanılan tasarım, geliştirme ve sistem bütünleştirme kabiliyeti bakımından önemlidir.

Uydunun ulusal kurumlar ve teknoloji şirketlerinin iş birliğiyle geliştirilmesi, birden fazla kurumun aynı projede görev alabileceğini gösterir. TÜBİTAK UZAY proje yönetimi ve geliştirme çalışmalarında; TUSAŞ, ASELSAN ve CTech gibi kuruluşlar ilgili sistem ve alt bileşenlerde görev aldı. Uyduyu fırlatmak, yörüngesine yerleştirmek, deneme yayını yapmak ve ticari hizmete almak farklı aşamalardır. Türksat 6A'nın 2025 yılında hizmete alınmasını 2026'da gerçekleşmiş bir fırlatma olarak göstermek tarihsel hata olur.

Haberleşme ve enerji projelerinde gerçekleşme aşaması

Proje / gelişme	Doğrulanmış tarih ve durum	Kritik ayrım
Türksat 6A	9 Temmuz 2024 fırlatma, 17 Şubat 2025 test yayını, 21 Nisan 2025 hizmete alma	Fırlatma ile hizmete alma aynı tarih değil
5G mobil iletişim	31 Mart 2026 duyuru; 1 Nisan 2026 kademeli hizmet başlangıcı	81 ilde başlangıç ile ülkenin tamamında eksiksiz kapsama aynı değil
Sakarya Gaz Sahası	2023'ten beri üretim ve ulusal şebekeye aktarım; 2026'da kapasite artırma çalışmaları	Mevcut üretim ile gelecek faz hedefi ayrı
Osman Gazi yüzer üretim platformu	Ekim 2026'da görev yerine sevk süreci; 2027 başında üretim hedefi	Sevk ve kurulum, yeni fazın üretime geçtiği anlamına gelmez
Akkuyu Nükleer Güç Santrali ilk ünite	Haziran 2026'da gerçek yakıt öncesi temsili yakıt yükleme provası	Test işlemi ile şebekeye fiilî elektrik üretimi farklı

11. Karadeniz doğal gazı, Osman Gazi platformu ve Akkuyu test süreci

Karadeniz'de yer alan Sakarya Gaz Sahası'ndan çıkarılan doğal gazın 2023'te karaya ulaştırılması ve ulusal iletim şebekesine aktarılması, Türkiye'nin enerji alanındaki önemli gelişmelerindendir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2026'da sahadaki mevcut üretimi artırmaya yönelik yeni faz çalışmalarını ve Osman Gazi Yüzer Üretim Platformunu gündeme aldı. Bakanlığın 15 Ekim 2026 tarihli açıklamasında platformun 17 Ekim'de Filyos'tan Karadeniz'e gönderileceği ve 2027 başında üretime başlamasının planlandığı belirtildi. Açıklama, 2027'de başlaması hedeflenen üretimin Ekim 2026'da fiilen gerçekleştiğinin kanıtı değildir.

Bu projenin önemi, deniz üzerindeki gazın işlenmesi ve karadaki sisteme ulaştırılması kapasitesinin geliştirilmesiyle ilgilidir. Doğal gaz rezervi, günlük üretim, kurulu işleme kapasitesi ve hedeflenen gelecekteki artış aynı gösterge değildir. Bir platformun hizmet bölgesine götürülmesi, bütün deneme işlemlerinin tamamlanması ve ticari üretimin başlaması anlamına gelmez. Güncel enerji istatistikleri kitabın GK-03.04 bölümünde ayrıntılı işlenmiştir.

Mersin'deki Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin birinci ünitesinde ise 9 Haziran 2026 tarihli bakanlık açıklamasına göre temsili nükleer yakıt demetleri kullanılarak test amaçlı yükleme yapıldı. Amaç, yakıt yüklemesine hazırlıkta çeşitli teknik sistemlerin denenmesiydi. Açıklama, 2026 sonuna kadar ilk elektrik üretimine başlanmasının hedeflendiğini de bildiriyordu. Bu tür bir hedefi, 28 Ekim 2026 itibarıyla ilk ünitenin ticari elektrik üretimine geçtiği kesin bilgisine dönüştürmek doğru değildir.

12. 2026–2027 eğitim öğretim yılında öğretim programlarının kademeli uygulanması

Millî Eğitim Bakanlığının Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında hazırladığı öğretim programları 2024–2025 eğitim öğretim yılından itibaren kademeli şekilde uygulanmaya başlandı. Bakanlığın 2026–2027 ders yılı için yayımladığı çerçeve planlarda temel eğitimde 1, 2, 3. sınıflar ile 5, 6, 7. sınıflarda; ortaöğretimde hazırlık, 9, 10 ve 11. sınıflarda modelin uygulanacağı açıklandı. Başka sınıflarda ise geçiş takvimi nedeniyle önceki programların devam etmesi söz konusu olabilir.

Kademeli uygulama, yeni öğretim programının bütün sınıf düzeylerine tek bir tarihte geçirilmemesi demektir. 2026–2027'de uygulama kapsamına eklenen 3, 7 ve 11. sınıflarla birlikte önceki yıllarda başlayan sınıflarda da uygulamanın sürmesi bu yöntemin sonucudur. Müfredat, eğitim öğretim yılı, sınıf düzeyi ve ders bazında belirlenir; “2026'da bütün öğrenciler aynı anda tamamen yeni programa geçti” biçimindeki genelleme doğru değildir.

Eğitim politikalarıyla ilgili bu gelişme, programların uygulanma takvimine ilişkin bilgi sağlar. Öğretim programlarının pedagojik ayrıntıları, ders kitaplarının içeriği veya bireysel öğrenciler üzerindeki sonuçları hakkında veri bulunmadan başarı ya da başarısızlık hükmü verilmez.

13. Güncel ulusal gelişmelerin zaman çizelgesi ve kapsam sınırları

Güncel gelişmelerin tarihsel sıralaması, ülke içi politikalarda birbirine bağlı fakat ayrı kurumsal süreçler bulunduğunu ortaya koyar. 2025'te haberleşme uydusunun hizmete alınması ve İklim Kanunu'nun kabulü gerçekleşmiş gelişmelerdir. 2026'da 5G'nin kademeli başlaması, yeni ekonomi programlarının yayımlanması, bütçe görüşmelerinin başlaması ve COP31 hazırlıkları öne çıkmıştır. Doğal gaz ve nükleer enerji alanında ise fiilî üretimle test veya yeni faz hedefleri dikkatle ayrılmalıdır.

Türkiye'de seçilmiş ulusal gelişmelerin tarih çizelgesi

Tarih	Gelişme	28 Ekim 2026 itibarıyla durum
21 Nisan 2025	Türksat 6A'nın hizmete alınması	Gerçekleşti
23 Nisan 2025	Marmara Denizi, Silivri açıklarında Mw 6,2 deprem	AFAD tarafından kaydedildi
2 / 9 Temmuz 2025	7552 sayılı İklim Kanunu'nun kabulü / yayımlanması	Kanunlaştı
27 Aralık 2025	Deprem bölgesinde 455.357 bağımsız bölüme ulaşılması	Resmî açıklamada bildirilen tarihli toplam
1 Nisan 2026	5G'nin 81 ilde kademeli hizmet başlangıcı	Başladı; kapsam aşamalı

Tarih	Gelişme	28 Ekim 2026 itibarıyla durum
6 Eylül 2026	2027–2029 Orta Vadeli Programı	Yayımlandı
16 Ekim 2026	2027 merkezî yönetim bütçe kanunu teklifi	TBMM'de komisyonda
27 Ekim 2026	2027 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı	Resmî Gazete'de yayımlandı
9–20 Kasım 2026	Antalya COP31	Bilgi kesim tarihinde henüz yapılmadı; planlanan toplantı

Güncel bilgi ve tarih ayrımı

Bu bölüm 28 Ekim 2026 tarihine göre hazırlanmıştır. 2027 bütçe teklifi kanun olarak kabul edilmiş değildir; Kasım 2026 COP31 gerçekleşmemiştir; Akkuyu'daki Haziran 2026 işlemi ticari elektrik üretimi değil teknik provadır. 2025 ADNKS verileri 2025 yıl sonuna, Eylül 2026 TÜFE verileri ise Eylül ayına aittir. Sonraki baskıda özellikle bütçe ve enerji projelerinin durumları yeniden doğrulanmalıdır.

5.2. DÜNYADAKİ ÖNEMLİ ULUSLARARASI GELİŞMELER

Dünya gündemindeki gelişmeler, ülkelerin birbirleriyle ilişkilerini ve uluslararası kuruluşların çalışma alanlarını doğrudan etkiler. Güvenlik, diplomasi, ticaret, iklim, göç ve sağlık alanlarında yaşanan olaylar çoğu zaman birbirinden bağımsız değildir. Bir bölgedeki çatışma enerji fiyatlarını, ticaret yollarını ve göç hareketlerini etkileyebilir; uluslararası bir anlaşma ise ülkelerin çevre, sağlık veya güvenlik politikalarına yeni yükümlülükler getirebilir. Bu bölüm, 28 Ekim 2026 bilgi kesim tarihi itibarıyla 2025–2026 döneminin başlıca uluslararası gelişmelerini, bunların nedenlerini ve sonuçlarını temel kavramlarla birlikte açıklar.

1. Güncel uluslararası olayların tarih ve hukuki statü bakımından değerlendirilmesi

Uluslararası ilişkilerde bir gelişmenin duyurulması, kabul edilmesi, yürürlüğe girmesi ve uygulanması ayrı aşamalardır. Bir devletin açıkladığı barış girişimi müzakerelerin başladığını gösterebilir; ancak kendi başına kalıcı bir barış antlaşması oluşturmaz. Ateşkes, çatışmaların belirli koşullarla durdurulmasını hedefleyen düzenlemedir. Ateşkesin ilan edilmiş olması bütün ihlallerin sona erdiğini veya savaşın siyasi sebeplerinin çözüldüğünü göstermez. Barış antlaşması ise tarafların kabul ettiği hükümler doğrultusunda çatışmanın hukuki ve siyasi sonuçlarını düzenleyebilir.

Benzer ayrım uluslararası hukukta da geçerlidir. Bir anlaşmanın metninin kabul edilmesi, imzalanması, bir devlet tarafından onaylanması ve o devlet açısından yürürlüğe girmesi farklı işlemlerdir. Uluslararası örgütlerin zirve bildirilerinde yer alan hedefler, hedef tarihte tüm ülkelerin yükümlülüğünü yerine getirdiği anlamına gelmez. Güncel ekonomi haberlerinde de yayımlanmış gerçekleşmelerle gelecek döneme ilişkin tahminler ayrı tutulmalıdır.

Bir başka ayrım kurumsal yetkilerle ilgilidir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin kararları, Genel Kurulun karar ve tavsiyeleri, Uluslararası Adalet Divanının danışma görüşleri ve devletlerin ortak

siyasi bildirileri aynı hukuki nitelikte değildir. Bir olay değerlendirilirken ilgili kararı alan kurum, karar tarihi ve kararın bağlayıcılık koşulları belirtilmelidir. Böylece değişen bir haber, önceki tarihli kesin bilgi gibi okunmaz.

Uluslararası gelişmelerde kullanılan temel durum ifadeleri

İfade	Ne anlatır?	Neyi tek başına kanıtlamaz?
Müzakere	Taraflar arasında görüşme süreci	Nihai uzlaşma sağlandığını
Ateşkes	Çatışmayı durdurmaya yönelik düzenleme	Kalıcı barış ve ihlalsiz uygulamayı
Zirve bildirisi	Katılımcıların ortak açıklaması veya taahhüdü	Hedeflerin gerçekleştiğini
Anlaşmanın kabulü	Metnin yetkili süreçte kabulü	Her devlette yürürlüğe girdiğini
Yürürlüğe giriş	Anlaşmanın belirlenen koşullarla hukuki sonuç doğurmaya başlaması	Her ülkenin taraf olduğunu
Ekonomik tahmin	Belirli tarihteki beklenti	Kesinleşmiş yıllık sonucu

2. Rusya–Ukrayna savaşı ve Avrupa güvenliği

Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik geniş çaplı askerî saldırıları 24 Şubat 2022'de başladı. Çatışma, 2025 ve 2026 yıllarında da Avrupa güvenliğinin belirleyici sorunlarından biri olmayı sürdürdü. Uluslararası tartışmaların merkezinde Ukrayna'nın egemenliği ve toprak bütünlüğü, sivillerin korunması, esirler, sınır güvenliği, yaptırımlar ve diplomatik çözüm arayışları yer aldı. Birleşmiş Milletler, anlaşmazlıkların barışçıl yöntemlerle çözülmesi gerektiğini ve sivillerin uluslararası insancıl hukuk çerçevesinde korunmasını vurguladı.

Birleşmiş Milletler Ukrayna İnsan Hakları İzleme Misyonunun 16 Ekim 2026'da yayımladığı Eylül 2026 değerlendirmesine göre, yalnız o ay en az 328 sivil yaşamını yitirdi ve 2.105 sivil yaralandı. Aynı rapor, sivil kayıpların Eylül 2025'e göre yükseldiğini ve enerji altyapısına yönelik saldırıların sürdüğünü kaydetti. Bu sayılar BM tarafından doğrulanabilen olaylara ilişkindir; çatışmanın bütün kayıplarını kesin olarak temsil etmez. 23 Eylül 2026'da Güvenlik Konseyine yapılan bilgilendirmede savaşın bölgesel yayılma riskinin ve sivil kayıpların arttığı belirtildi.

Savaşın sonuçları yalnız cepheyle sınırlı değildir. Enerji tesislerinin zarar görmesi elektrik ve ısınma hizmetlerini, tarımsal üretim ve ulaşım hatlarındaki kesintiler ise uluslararası ticareti etkileyebilir. Avrupa ülkelerinin savunma harcamaları ve NATO gündemindeki değişiklikler bu güvenlik ortamıyla bağlantılıdır. 28 Ekim 2026 itibarıyla diplomatik temasların bulunması, savaşın sona erdiği şeklinde yorumlanamaz. Ukrayna'nın NATO üyesi olmaması da NATO'nun Ukrayna'ya sağladığı desteğin üyelikle aynı hukuki statüde bulunmadığını gösterir.

3. Gazze'de ateşkes süreci ve Filistin meselesi

İsrail ile Hamas ve diğer Filistinli silahlı gruplar arasındaki çatışmalar, 7 Ekim 2023'teki saldırılar ve onu izleyen savaşın ardından geniş bir insani krize dönüştü. Gazze'de sivil kayıplar, yerinden edilme, sağlık altyapısının zarar görmesi ve insani yardıma erişim, uluslararası gündemin temel başlıkları arasında yer aldı. Bölgedeki güvenlik sorunları, Filistin devletinin tanınması ve iki devletli çözüm tartışmalarıyla birlikte ele alındı; ancak bunlar birbirinden farklı diplomatik ve hukuki süreçlerdir.

Birleşmiş Milletlerin Eylül 2026 tarihli Orta Doğu raporuna göre Gazze'de 10 Ekim 2025'te yürürlüğe giren ateşkes, geniş çaplı çatışmaları durdurmuş olmakla birlikte şiddeti tümüyle sona erdirmedi. BM Güvenlik Konseyi 17 Kasım 2025'te kabul ettiği 2803 (2025) sayılı kararla çatışmayı sona erdirmeye yönelik kapsamlı planı destekledi. Plan, geçiş dönemi idaresi, güvenlik düzenlemeleri, silahlı unsurlar ve yeniden yapılanma gibi birbiriyle bağlantılı aşamalar içeriyordu. 2026 yılı içinde bu aşamaların uygulanması ve insani yardımın sürdürülebilirliği gündemde kaldı.

Bir ateşkesin yürürlükte bulunması, bütün sınır geçişlerinin açıldığı, günlük yaşamın normale döndüğü veya kalıcı siyasi çözümün tamamlandığı anlamına gelmez. BM raporları 2026'da da can kayıpları ve yardıma erişim kısıtları yaşandığını bildirdi. Gazze'deki geçiş idaresiyle Filistin'in uluslararası statüsüne ilişkin müzakereler ayrı konulardır; Güvenlik Konseyi kararının kapsamı da gerçekleşmemiş uygulamaları otomatik olarak tamamlanmış saydırmaz.

4. İran merkezli 2026 Orta Doğu krizi ve Hürmüz Boğazı

Orta Doğu'daki güvenlik dengeleri, 28 Şubat 2026'da Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail'in İran'a yönelik askerî saldırıları ve İran'ın bölge ülkelerini etkileyen karşılıklarıyla yeni bir kriz yaşadı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri 28 Şubat'taki açıklamasında askerî tırmanmayı kınadı ve taraflara çatışmaları durdurma, uluslararası hukuka uyma ve görüşmelere dönme çağrısında bulundu. 8 Nisan 2026'da ilan edilen ateşkesin ardından da bölgede gerilim ve deniz ulaşımına ilişkin sorunlar sürdü; BM'nin 12 Temmuz açıklaması yeniden yaşanan karşılıklı saldırılar nedeniyle tırmanma tehlikesine dikkat çekti.

Krizde öne çıkan coğrafi alan Hürmüz Boğazı'dır. Basra Körfezi'ni Umman Körfezi ve Hint Okyanusu yönüne bağlayan bu deniz geçidi, petrol, doğal gaz ve ticari yük taşımacılığı bakımından stratejik öneme sahiptir. Boğazın güvenliğini etkileyen saldırılar ve geçiş kısıtları; enerji arzı, gemi sigortası, taşıma maliyetleri ve ticaret bağlantıları üzerinde baskı oluşturdu. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanının 14 Mayıs 2026 tarihli değerlendirmesi enerji tedarikindeki bozulmanın gelişmekte olan ekonomilere de yansıdığını vurguladı.

Enerji arzında yaşanan aksama ile petrol fiyatındaki değişim birbirine bağlı olsa da aynı ölçüt değildir. Fiziksel üretim ve taşıma kaybı, stoklar ve alternatif güzergâhlar nedeniyle fiyatlara farklı hızlarda yansıyabilir. 2026 krizi açısından ayırt edilmesi gereken diğer nokta, Nisan ayındaki ateşkes kararının daha sonraki saldırı olasılığını bütünüyle ortadan kaldırmamış olmasıdır.

2025–2026 dönemindeki başlıca çatışma ve geçiş süreçleri

Bölge / konu	28.10.2026'ya kadar doğrulanan durum	Temel uluslararası boyut
Ukrayna	2022'de başlayan geniş çaplı savaş 2026'da sürdü	Avrupa güvenliği, sivil koruma, enerji
Gazze	10.10.2025 ateşkesi; 2026'da uygulama güçlükleri ve ihlaller	İnsani yardım, geçiş yönetimi, siyasi çözüm
İran ve Hürmüz	28.02.2026 askerî tırmanma; 08.04.2026 ateşkesi; sonraki gerilim	Deniz taşımacılığı, enerji ve bölge güvenliği
Suriye	2024 sonrasındaki siyasal geçiş 2026'da sürdü	Kurumların inşası, dönüş ve yeniden yapılanma
Sudan	Nisan 2023'te başlayan savaş 2026'da sürdü	Kitlesel yerinden edilme ve insani yardım

5. Suriye'de siyasal geçiş ve bölgesel istikrar arayışı

Suriye'de Aralık 2024'te Beşşar Esed yönetiminin sona ermesiyle yeni bir siyasal geçiş dönemi başladı. 2025'te geçiş yönetimine ve anayasal düzenlemelere yönelik adımlar atıldı. Ancak yeni kurumların oluşturulması, farklı toplulukların siyasi katılımı, güvenlik ve ekonomik yeniden yapılanma sorunlarının çözülmesi zaman alan süreçlerdir. Bu nedenle yönetimin değişmesi ile kalıcı siyasal istikrarın sağlanması aynı olay olarak değerlendirilmez.

Birleşmiş Milletler Suriye Özel Temsilciliğinin 17 Eylül 2026 Güvenlik Konseyi bilgilendirmesinde kurumların hesap verebilirliğinin güçlendirilmesi, katılımın genişletilmesi, temel hakların korunması ve geçiş dönemi adaletinin önemine dikkat çekildi. 12 Ekim 2026 tarihli bilgilendirmede ekonomik toparlanma imkânlarının yanında güvenlik, yaşam maliyetleri ve topluluklar arası gerginliklerin sürdüğü belirtildi. BM, Suriyelilerin öncülüğünde kapsayıcı bir süreci ve güvenli, gönüllü, onurlu geri dönüş koşullarını desteklediğini ifade etti.

Suriye'deki gelişmeler, Türkiye'yi de yakından ilgilendiren sınır güvenliği, göç, geri dönüş, ticaret ve komşuluk ilişkileri bakımından önemlidir. Bununla birlikte bir ülkeye geri dönüşlerin başlaması, tüm yerinden edilmiş kişilerin döndüğü veya geri dönüş koşullarının her yerde aynı olduğu anlamına gelmez. Yeniden yapılanma gereksinimi, siyasal geçişin hukuki düzenlemeleri ve sahadaki güvenlik koşulları birlikte değerlendirilmelidir.

6. Sudan'da çatışma, insani kriz ve zorunlu yerinden edilme

Sudan'da Nisan 2023'te başlayan çatışma, Sudan Silahlı Kuvvetleri ile Hızlı Destek Kuvvetleri arasındaki savaşın ve çeşitli bölgelerdeki topluluklar arası şiddetin etkisiyle devam etti. Savaş; sivil altyapıya zarar verilmesi, sağlık hizmetlerinin aksaması, gıda güvencesizliği ve insanların ülke içinde veya komşu ülkelere kaçmak zorunda kalmasıyla sonuçlandı.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Nisan 2026 tarihli değerlendirmesi Sudan'ı dünyanın en büyük yerinden edilme ve koruma krizlerinden biri olarak tanımladı. Eylül 2026 açıklamasında çatışmanın başlangıcından bu yana yaklaşık 11,3 milyon kişinin zorla yerinden edildiği bildirildi. Bu tarihlere ait sayılar belirli kayıt yöntemleri ve raporlama dönemlerini temsil eder; farklı tarihlerde yayımlanan rakamlar tek ve sabit güncel toplam gibi birleştirilemez.

Ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ile sınırı aşarak başka ülkeye sığınan mülteciler farklı hukuki ve istatistiksel gruplardır. Sudan krizi, çatışmanın çevre ülkelerin barınma, sağlık ve eğitim hizmetlerine nasıl yayılan etkiler oluşturduğunu gösterir. BM kuruluşlarının insani yardım çağrıları ve sahadaki yardım miktarı da birbirinden ayrı kavramlardır: talep edilen bütçe, fiilen sağlanan kaynağa eşit değildir.

7. NATO'nun 2025 Lahey ve 2026 Ankara kararları

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), üyelerinin kolektif savunmasını ve güvenlik iş birliğini esas alan bir ittifaktır. 2025–2026 döneminde Rusya–Ukrayna savaşı, terörizm, kritik altyapının korunması ve savunma sanayisinde kapasite geliştirme gündemde öne çıktı. NATO'nun 2023'te Finlandiya'yı ve 2024'te İsveç'i üyeliğe kabul etmesiyle üyelik sayısının 32'ye ulaşması, yakın dönemdeki Avrupa güvenliği değişiminin kurumsal sonuçlarındandır.

25 Haziran 2025'te Lahey'de kabul edilen zirve bildirisi, müttefiklerin 2035 yılına kadar gayrisafi yurt içi hasılalarının toplam yüzde 5'ine karşılık gelen savunma ve savunmayla bağlantılı güvenlik harcamalarına ulaşmayı taahhüt ettiğini açıkladı. Bunun en az yüzde 3,5'i temel savunma ihtiyaçları, yüzde 1,5'e kadarki bölümü ise kritik altyapı, siber savunma ve dayanıklılık gibi ilgili alanlarla ilişkilendirildi. Bu rakamlar 2025'te tüm üyelerin fiilen yüzde 5 harcama yaptığı anlamına gelmez; ileri tarihli ittifak hedefidir.

NATO Devlet ve Hükümet Başkanları, 7–8 Temmuz 2026'da Ankara'da bir araya geldi. 8 Temmuz Ankara Bildirisi, NATO Antlaşması'nın 5. maddesindeki kolektif savunma ilkesini yeniden vurguladı, Lahey'de alınan harcama taahhütlerinin uygulanmasını ele aldı ve Ukrayna'ya desteğin sürdürülmesini ifade etti. Ankara toplantısı planlanan değil, bilgi kesim tarihinden önce gerçekleşmiş bir zirvedir. NATO üyeliği ile NATO'nun ortak ülkelerle yürüttüğü iş birliği birbirinden ayrılır.

Avrupa güvenliğinde güncel kurum ve karar eşleştirmeleri

Gelişme	Tarih	Gerçekleşme veya hedef niteliği
Finlandiya'nın NATO üyeliği	4 Nisan 2023	Gerçekleşmiş üyelik
İsveç'in NATO üyeliği	7 Mart 2024	Gerçekleşmiş üyelik; toplam 32 üye
NATO Lahey Bildirisi	25 Haziran 2025	2035 için yüzde 5 harcama taahhüdü
NATO Ankara Zirvesi	7–8 Temmuz 2026	Gerçekleşmiş zirve ve bildiri
Bulgaristan ve Romanya'nın Schengen'e tam katılımı	1 Ocak 2025	İç kara sınırı kişi kontrollerinin kaldırılması
Bulgaristan'ın avroya geçişi	1 Ocak 2026	Avro alanında 21. üye

8. Avrupa Birliği'nde Schengen ve avro alanındaki değişiklikler

Avrupa Birliği (AB), ekonomik ve siyasi bütünleşmeye dayanan bir örgütlenmedir; Schengen Alanı ve avro alanı ise Avrupa bütünleşmesinin farklı uygulama alanlarını oluşturur. AB üyeliği, Schengen'e katılım ve avro kullanımı aynı statü değildir. Nitekim AB dışındaki bazı Avrupa ülkeleri Schengen'de yer alırken tüm AB üyeleri avro kullanmaz.

Avrupa Birliği Konseyinin 12 Aralık 2024 kararı uyarınca Bulgaristan ve Romanya arasında ve bu ülkelerin diğer Schengen üyeleriyle kara sınırlarındaki kişi kontrolleri 1 Ocak 2025'te kaldırıldı. Hava ve deniz sınırları bakımından önceki aşama 31 Mart 2024'te uygulanmıştı. Böylece iki ülke Schengen'e tam katılım aşamasına geçti. Bu gelişme, söz konusu devletlerin AB'ye ilk kez 2025'te katıldığı anlamına gelmez; her ikisi de 2007'den beri AB üyesidir.

Bulgaristan, 1 Ocak 2026'da avroyu kullanmaya başladı. Avrupa Merkez Bankasının aynı tarihli açıklamasına göre Bulgaristan, avro alanının 21. üyesi oldu. Romanya'nın Schengen'e tam katılımı, avro alanına katıldığı anlamına gelmez. Bu farklılık, bir ülkenin üyelik ve ekonomik bütünleşme statüsünün hangi kurum ve tarihle ilgili olduğunun neden açık yazılması gerektiğini gösterir.

9. Dünya ticareti, tedarik zincirleri ve 2026 ekonomik görünümü

Uluslararası ticaret, ülkeler arasında mal ve hizmet alışverişiyle gelişir. Bir ülkede üretilen girdinin başka ülkede işlenmesi ve üçüncü bir pazarda satılması, tedarik zincirlerinin uluslararası bir nitelik kazanmasına örnektir. Bu zincirler savaş, deniz geçişlerindeki kesinti, gümrük tarifeleri, enerji fiyatları ve teknolojik yatırımlardan etkilenebilir.

Dünya Ticaret Örgütünün 8 Ekim 2026'da yayımladığı güncellenmiş öngörüye göre dünya mal ticareti hacminin 2026'da yüzde 3,9, 2027'de yüzde 4,1 artması beklenmektedir. Kuruluşun değerlendirmesi, 2026'nın ilk yarısında tedarik zincirlerinin Orta Doğu'daki kesintilere beklenenden daha fazla uyum sağladığını, yapay zekâya yönelik altyapı yatırımlarının ilgili mallara talebi artırdığını ve bazı bölgelerin gerilimden daha ağır etkilendiğini belirtti. Bu yüzdeler 2026 ve 2027 için yayımlanmış tahminlerdir; henüz kesinleşmiş yıllık büyüme sonuçları değildir.

Mal ticaret hacmindeki değişim, ihracatın parasal değerindeki değişimle aynı ölçüt değildir. Fiyatların artması, satılan ürün miktarı aynı kalsa bile ticaret değerini yükseltebilir. Hizmet ticareti de mal ticaretinden farklı sektörleri ve hareketleri kapsar. Bu yüzden bir kuruluşun büyüme tahmini değerlendirilirken ölçülen büyüklük, birim, dönem ve yayımlanma tarihi birlikte belirtilmelidir.

10. İklim diplomasisi: COP30 kararları ve COP31 hazırlıkları

İklim değişikliği, tek bir ülkenin sınırları içinde kalmayan çevresel ve ekonomik sonuçlara sahiptir. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi kapsamındaki Taraflar Konferansı (COP), ülkelerin iklim yükümlülüklerini ve ortak eylem alanlarını görüştükleri uluslararası süreçtir. Sera gazı azaltımı, değişen iklime uyum, finansman, kayıp ve zarar ile adil dönüşüm bu gündemin temel kavramlarıdır. Azaltım, iklim değişikliğine yol açan emisyonların sınırlandırılmasıyla; uyum ise ortaya çıkan veya beklenen etkilerin zararını düşürmeyle ilgilidir.

COP30, 10–22 Kasım 2025 tarihlerinde Brezilya'nın Belém kentinde gerçekleştirildi. UNFCCC'nin 30 Mart 2026'da yayımladığı resmî karar kayıtları arasında iklim finansmanı mekanizmaları, kayıp ve zarara yönelik fon, ulusal uyum planları ve Belém toplumsal cinsiyet eylem planıyla ilgili kararlar bulunmaktadır. Zirvede tartışılmış her öneri kabul edilmiş karar değildir. Kararların uygulanması ise ilgili tarafların sonraki çalışmalarıyla ilişkilidir.

COP31'in 9–20 Kasım 2026 tarihlerinde Antalya'da yapılması kararlaştırılmıştır. UNFCCC'nin 9 Ekim 2026 açıklamasına göre Türkiye ile yapılan ev sahibi ülke anlaşması yürürlüğe girmiştir; ancak 28 Ekim 2026 itibarıyla COP31 toplantısı henüz başlamamıştır. Dolayısıyla bu kitapta COP31'in

gerçekleşmemiş kararlarına veya sonuçlarına yer verilmez. Organizasyonun tarih ve yeri GK-05.03'te daha ayrıntılı değerlendirilecektir.

11. Açık denizlerin korunmasında yeni uluslararası hukuk düzenlemesi

Ulusal yetki alanları dışında kalan deniz alanlarının biyolojik çeşitliliğini korumak, birçok devletin birlikte hareket etmesini gerektirir. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi kapsamında hazırlanan, ulusal yetki alanlarının ötesindeki deniz biyolojik çeşitliliğinin korunması ve sürdürülebilir kullanımı hakkındaki anlaşma, İngilizce kısaltmasıyla BBNJ olarak bilinir. Bu anlaşma açık denizlerde deniz koruma alanları, çevresel etki değerlendirmeleri ve deniz genetik kaynakları gibi konulara ortak kurallar getirmeyi amaçlar.

Birleşmiş Milletler Antlaşmalar Koleksiyonu'na göre anlaşma 19 Haziran 2023'te kabul edilmiş, gerekli katılım koşullarının sağlanmasının ardından 17 Ocak 2026'da yürürlüğe girmiştir. Bu örnek, kabul tarihi ile yürürlüğe giriş tarihinin neden farklı olabileceğini açık biçimde gösterir. Anlaşmanın uluslararası düzeyde yürürlüğe girmesi, bütün devletlerin kendiliğinden taraf olduğu anlamına gelmez; taraf devletlerin hukuki durumları kendi katılım işlemleriyle belirlenir.

12. Küresel sağlık iş birliği ve uluslararası yargıdaki gelişmeler

COVID-19 salgınının ardından ülkeler arasında erken uyarı, hastalık verilerinin paylaşılması, aşı ve tıbbi ürünlere adil erişim gibi konuların güçlendirilmesi için yeni bir küresel sağlık düzenlemesi hazırlandı. Dünya Sağlık Örgütü bünyesindeki 78. Dünya Sağlık Asamblesi, 20 Mayıs 2025'te DSÖ Pandemi Anlaşması'nı kabul etti. Anlaşma, gelecekteki salgınlara hazırlık, önleme ve müdahale konularında iş birliğini amaçlar. Ancak DSÖ'nün kabul açıklamasına göre patojen erişimi ve yarar paylaşımı (PABS) konusundaki ek müzakereleri ve sonrasındaki imza/onay süreçleri gereklidir. Bu nedenle 20 Mayıs 2025'teki kabul kararı, anlaşmanın bütün devletler açısından aynı gün yürürlüğe girdiği anlamına gelmez.

Uluslararası Adalet Divanı, 23 Temmuz 2025'te devletlerin iklim değişikliğiyle ilgili yükümlülüklerine ilişkin danışma görüşünü açıkladı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinin aynı günkü açıklaması, görüşün uluslararası hukuk çerçevesinde iklim sisteminin korunmasına ilişkin devlet sorumluluklarını ele aldığını vurguladı. Danışma görüşü, devletler arası bir davada verilen ve belirli taraflar bakımından bağlayıcı hüküm doğuran çekişmeli dava kararından farklıdır. Bununla birlikte uluslararası hukuk kurallarının yorumlanması bakımından önem taşır.

Çevre ve sağlık alanındaki uluslararası kararların hukuki aşaması

Gelişme	Temel tarih	Belirleyici ayrım
DSÖ Pandemi Anlaşması	20 Mayıs 2025	Metin kabul edildi; imza ve onay/yürürlük ayrıca değerlendirilir
Uluslararası Adalet Divanı iklim danışma görüşü	23 Temmuz 2025	Danışma görüşü; çekişmeli dava hükmü değildir
COP30 Belém	10–22 Kasım 2025	Yapılmış toplantı; resmî kararları mevcut
BBNJ Açık Denizler Anlaşması	17 Ocak 2026	Yürürlüğe girmiş uluslararası anlaşma

Gelişme	Temel tarih	Belirleyici ayrım
COP31 Antalya	9–20 Kasım 2026 (plan)	28 Ekim 2026'da henüz gerçekleşmedi

13. BRICS genişlemesi ve çok taraflı iş birliğinin değişen görünümü

Dünya siyasetinde çok taraflı iş birliği, devletlerin güvenlik ve ekonomi alanlarında yalnız ikili ilişkilerle değil, uluslararası kuruluşlar ve platformlar aracılığıyla ortak tutum geliştirmesini ifade eder. BRICS, ekonomik ve siyasi iş birliği amacıyla bir araya gelen yükselen ekonomilerin oluşturduğu platformlardan biridir. NATO gibi kolektif savunma taahhüdüne dayanan bir askerî ittifak veya AB gibi bütünleşmiş bir hukuk ve kurum düzeni değildir.

Brezilya'nın 6 Ocak 2025 tarihli resmî BRICS başkanlığı açıklamasına göre Endonezya gruba tam üye olarak katıldı. Bu gelişme, BRICS'in Asya'daki temsilini genişletti. Bununla birlikte tam üyelik, ortak ülke veya davetli katılımcı statüsü birbirine karıştırılmamalıdır. Üye sayısı gibi değişebilen bilgiler, ilgili yılın resmî listesine bağlıdır; geçmiş bir açıklamadaki sayı bütün sonraki tarihler için geçerli kabul edilmez.

Birleşmiş Milletler, NATO, Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Sağlık Örgütü ve BRICS'in işlevleri farklıdır. Bir kriz veya karar incelenirken konunun güvenlik, ticaret, halk sağlığı veya siyasi iş birliğiyle ilgili olmasına göre hangi kurumun yetkili olduğu belirlenmelidir. Güncel bilgiler alanında en sağlıklı yaklaşım, olayın tarihini, kurumunu, hangi aşamada bulunduğunu ve uluslararası etkisini birlikte değerlendirmektir.

Güncel gelişmeleri izlerken başvurulan uluslararası kurumlar

Kurum / yapı	Temel alan	2025–2026 gelişmesiyle bağlantı
Birleşmiş Milletler	Uluslararası barış, güvenlik ve insani iş birliği	Ukrayna, Gazze, Suriye ve Sudan raporları
NATO	Üyeler arasında kolektif savunma	Lahey 2025 ve Ankara 2026 bildirileri
Avrupa Birliği ve Avrupa Merkez Bankası	Bölgesel bütünleşme ve para politikası	Schengen ve Bulgaristan'ın avroya geçişi
Dünya Ticaret Örgütü	Uluslararası ticaret kuralları ve istatistikleri	Ekim 2026 dünya ticaret tahminleri
UNFCCC	İklim müzakereleri	COP30 kararları ve COP31 hazırlıkları
Dünya Sağlık Örgütü	Uluslararası halk sağlığı	Pandemi Anlaşması'nın kabulü

5.3. ULUSAL VE ULUSLARARASI TOPLANTILAR, ZİRVELER VE ETKİNLİKLER

Ulusal ve uluslararası toplantılar, ülkelerin belirli sorunlar hakkında görüş alışverişinde bulunduğu, ortak hedef belirlediği veya karar aldığı kurumsal süreçlerdir. Bir toplantının adını bilmek kadar onu düzenleyen kuruluşu, katılımcı düzeyini, yapıldığı yeri ve sonunda ortaya çıkan belgenin

niteliğini bilmek de önemlidir. Bu bölümde 2025 ve 2026 yıllarının öne çıkan örnekleri, 28 Ekim 2026 tarihindeki durumlarına göre ele alınmaktadır. Uluslararası gelişmelerin siyasi sonuçları önceki konuda incelendiği için burada toplantıların yapısı, takvimi, yeri ve temel gündemi üzerinde durulmuştur.

1. Zirve, konferans, genel kurul ve forum arasındaki farklar

Zirve, genellikle devlet veya hükûmet başkanları düzeyinde gerçekleştirilen üst düzey toplantıdır. Bakanlar toplantısı aynı örgütün daha dar görev alanında, ilgili bakanların katılımıyla yapılabilir. Genel kurul, üyelerin tamamını temsil eden kurumsal organın toplantısını; konferans, belli bir konu üzerinde daha geniş müzakere ve karar süreçlerini; forum ise kamu görevlileriyle birlikte akademi, iş dünyası ve sivil toplum temsilcilerinin de katılabildiği görüşme ortamını anlatabilir. Bu terimler tek başına katılanların sayısını veya kararların bağlayıcılığını belirlemez.

Bir zirve sonunda yayımlanan ortak bildiri, toplantıya katılanların siyasal yaklaşımını ve üzerinde uzlaştıkları ilkeleri gösterir. Bağlayıcı bir uluslararası antlaşmanın doğması ise ayrı hukuki usullere tabidir. Aynı şekilde bir toplantı için açıklanan tarih ile toplantının fiilen gerçekleştirilmesi; gelecek yıl için belirlenen hedef ile o hedefin gerçekleşmesi ayrı durumlardır. Bir ülkenin toplantıya ev sahipliği yapması da kendiliğinden kuruluşun daimi merkezinin o ülkede bulunduğu anlamına gelmez.

Uluslararası toplantı ve belge türlerinin karşılaştırılması

Kavram	Temel işlevi	Önemli ayrım
Liderler zirvesi	Devlet veya hükûmet başkanlarının ortak gündemi değerlendirmesi	Her karar doğrudan bağlayıcı antlaşma değildir
Bakanlar toplantısı	Belirli sektörde bakanlar arası koordinasyon	Liderler zirvesiyle aynı katılımcı düzeyi değildir
Genel kurul	Kuruluşun üyelerini temsil eden organın çalışması	Kuruluşların görev ve oylama usulleri farklıdır
Taraflar Konferansı (COP)	Belirli uluslararası sözleşmenin taraflarının toplanması	İklim ve biyoçeşitlilik COP'ları farklı sözleşmelere dayanır
Forum ve festival	Müzakere, bilgi paylaşımı, tanıtım veya yarışma ortamı	Forum bildirisi ve festival ödülü birbirinden farklı çıktılardır
Bildiri / deklarasyon	Ortak görüş ve taahhütlerin açıklanması	Yürürlüğe giren antlaşmayla eş tutulmaz

2. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve 2026 yüksek düzeyli görüşmeleri

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, örgütün bütün üye devletlerinin temsil edildiği temel müzakere organıdır. Genel kurulun yıllık oturumu ile bu oturumun açılışı sonrasında yapılan genel görüşme aynı tarihli iki ayrı işlem değildir. Devlet ve hükûmet başkanlarının konuşmalarıyla gündeme gelen genel görüşme, BM'nin yıllık diplomatik takviminde öne çıkar.

BM'nin 81. Genel Kurul oturumu 8 Eylül 2026'da New York'ta açılmıştır. 81. oturumun genel görüşmeleri 22–26 ve 28 Eylül 2026 tarihlerinde BM Genel Merkezi'nde gerçekleştirilmiştir. Genel

görüşme; uluslararası güvenlik, insani krizler, kalkınma, iklim ve küresel iş birliği gibi başlıkların devletler tarafından gündeme getirildiği platformdur. Aynı hafta düzenlenen tematik üst düzey toplantılar, genel görüşmenin kendisinden farklı programlara ve amaçlara sahiptir.

Eylül 2026 yüksek düzeyli haftasında deniz seviyesi yükselmesinin yarattığı tehditler ile salgınlara hazırlık gibi konular için ayrı toplantılar da düzenlenmiştir. Böylece BM Genel Kurulu ile ona bağlı özel yüksek düzeyli etkinlikler arasında kurumsal bir bağ bulunmakla birlikte her etkinliğin kendi konusu ve tarihi olduğu görülür. BM Genel Kurul kararları, BM Güvenlik Konseyinin belirli durumlarda alabileceği bağlayıcı kararlarla otomatik olarak aynı hukuki nitelikte değerlendirilmez.

3. NATO'nun 2025 Lahey ve 2026 Ankara zirveleri

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), üyelerinin ortak savunma ve güvenlik politikalarını ele aldığı liderler zirveleri düzenler. 24–25 Haziran 2025'te Lahey'de (Hollanda) yapılan zirvenin 25 Haziran tarihli bildirisi, ittifakın kolektif savunma ilkesini vurgulamış ve müttefiklerin 2035'e kadar savunma ve güvenlikle ilgili toplam harcamalarını gayrisafi yurt içi hasılanın yüzde 5'i düzeyine çıkarma taahhüdünü kayda geçirmiştir. Bu çerçeve, çekirdek savunma harcamaları için en az yüzde 3,5 ve güvenlik bağlantılı diğer alanlar için en fazla yüzde 1,5 bileşeninden oluşur. Yüzde 5, 2025 yılında bütün üyelerin fiilen ulaştığı harcama oranı değil, belirtilen yıl için belirlenmiş hedeftir.

NATO'nun bir sonraki liderler zirvesi 7–8 Temmuz 2026'da Ankara'da gerçekleştirilmiştir. 8 Temmuz 2026 tarihli Ankara Zirvesi Bildirisi, kolektif savunma ve Lahey'de belirlenen savunma yatırımı taahhütlerinin uygulanması konularını yeniden ele almıştır. Ankara toplantısı, Türkiye'de düzenlenen NATO zirvesi olması bakımından öne çıkar. Toplantı yeri olan Ankara, NATO'nun daimi merkezinin Brüksel olduğu gerçeğini değiştirmez.

NATO liderler toplantılarında tarih ve içerik ayrımı

Zirve	Tarih ve yer	Başlıca sonuç veya konu
NATO Lahey	24–25 Haziran 2025; Hollanda	2035'e yönelik yüzde 5 savunma ve ilgili güvenlik harcaması taahhüdü
NATO Ankara	7–8 Temmuz 2026; Türkiye	Kolektif savunma ile önceki taahhütlerin uygulanması
NATO'nun daimi merkezi	Brüksel; Belçika	Zirve ev sahipliğiyle karıştırılmamalıdır

4. G20 ve G7: küresel ekonomi ve gelişmiş ekonomiler diyaloğu

G20, büyük ekonomiler arasında maliye, ticaret, finansal istikrar ve kalkınma alanlarındaki iş birliğini ele alan uluslararası bir platformdur. Yalnızca yirmi egemen devletten oluştuğu şeklindeki basitleştirme güncel yapıyı tam karşılamaz; Avrupa Birliği ve Afrika Birliği de kurumsal üyelerdir. G20'nin bir yıllık başkanlığı ile devletlerin zirveye katılımı farklı kurumsal konulardır.

G20 Liderler Zirvesi 22–23 Kasım 2025'te Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde yapılmıştır. Bu, G20 liderler zirvesinin Afrika kıtasında ilk kez düzenlenmesidir. Zirvenin bildirisi dayanışma, eşitlik, sürdürülebilirlik, finansman ve kalkınma konularını ele almıştır. 2026 başkanlığı Amerika Birleşik Devletleri'ne geçmiştir. ABD makamlarının 28 Ekim 2026'dan önce yayımladıkları programa göre

2026 liderler zirvesi 14–15 Aralık 2026'da Miami'de düzenlenmek üzere planlanmıştır; bilgi kesim tarihinde bu toplantı henüz gerçekleştirilmemiştir.

G7 ise Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nden oluşan bir istişare grubudur; Avrupa Birliği de toplantı çalışmalarında temsil edilir. 2025 G7 Liderler Zirvesi Kanada'nın Alberta eyaletindeki Kananaskis'te 15–17 Haziran'da, 2026 zirvesi ise Fransa'nın Évian kentinde 15–17 Haziran'da yapılmıştır. 2025 görüşmelerinde kritik mineraller, yapay zekâ ve enerji güvenliği gibi başlıklar; 2026 görüşmelerinde küresel ekonomik dengesizlikler, güvenlik krizleri ve ekonomik dayanıklılık öne çıkmıştır. G7 ile G20, aynı isim altında toplanan veya aynı üye listesini taşıyan iki kurum değildir.

5. BRICS ve Şanghay İşbirliği Örgütü toplantıları

BRICS, yükselen ekonomiler ve Küresel Güney ülkeleri arasında siyaset, ekonomi, finans ve kalkınma iş birliğinin görüşüldüğü bir platformdur. 6–7 Temmuz 2025'te Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde yapılan 17. BRICS Zirvesi, uluslararası yönetişimde temsil, kalkınma, iklim finansmanı ve yapay zekâ gibi alanlara odaklanmıştır. Zirve sonuç belgesinin kabul edilmesi, katılan ülkelerin üzerinde uzlaştığı siyasal yaklaşımı gösterir; tüm başlıkların ayrı bir uluslararası antlaşmaya dönüştüğü anlamına gelmez.

Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Avrasya'da güvenlik ve bölgesel iş birliği gündemine sahip bir uluslararası kuruluştur. Örgütün 25. Devlet Başkanları Konseyi toplantısı 1 Eylül 2025'te Çin'in Tianjin kentinde, 26. toplantısı ise 1 Eylül 2026'da Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilmiştir. BRICS toplantısı ile ŞİÖ devlet başkanları toplantısı farklı kuruluşlara, üye yapılarına ve önceliklere sahiptir. Türkiye'nin bazı toplantılara davet edilmesi veya çeşitli diyalog statülerinde bulunması, ilgili kuruluşun tam üyesi olduğu sonucunu doğurmaz.

6. Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2025 ve 2026 toplantıları

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk devletleri arasında siyasal, ekonomik, ulaştırma, kültürel ve toplumsal iş birliğini geliştirmeyi amaçlar. Teşkilatın 12. Zirvesi 7 Ekim 2025'te Azerbaycan'ın Gebele (Gabala) kentinde, bölgesel barış ve güvenlik temasıyla yapılmıştır. Toplantıya üye ve gözlemci devletlerin temsilcileri katılmıştır; tam üye ile gözlemci statüsü aynı değildir.

15 Mayıs 2026'da Kazakistan'ın Türkistan kentinde TDT'nin gayriresmî zirvesi düzenlenmiş; yapay zekâ ve dijital gelişme ana temalardan biri olmuştur. Teşkilatın 13. olağan zirvesinin ise 30 Ekim 2026'da Ankara'da yapılacağı, 24 Ekim 2026 tarihli kurumsal duyuruyla ilan edilmiştir. 28 Ekim 2026 kesim tarihi itibarıyla Ankara zirvesi henüz gerçekleşmemiştir. Beklenen Ankara Bildirisi, yapılmış bir toplantının kabul edilmiş nihai belgesi gibi sunulamaz. Ayrıca TDT'nin zirve kentleri ile daimi sekretaryasının bulunduğu İstanbul farklı kavramlardır.

Türk Devletleri Teşkilatı toplantılarının zaman sırası

Toplantı	Yer ve tarih	28 Ekim 2026 itibarıyla durum
12. TDT Zirvesi	Gebele, Azerbaycan; 7 Ekim 2025	Gerçekleşti
TDT gayriresmî zirvesi	Türkistan, Kazakistan; 15 Mayıs 2026	Gerçekleşti
13. TDT Zirvesi	Ankara, Türkiye; 30 Ekim 2026	Planlandı; henüz gerçekleşmedi

7. Birleşmiş Milletler iklim konferansları: COP30 ve COP31

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin Taraflar Konferansı (COP), iklim politikalarına ilişkin çok taraflı görüşmelerin temel platformudur. COP30, 10–21 Kasım 2025 tarihlerinde Brezilya'nın Belém kentinde düzenlenmiştir. Görüşmelerde sera gazı salımlarının azaltılması, iklim değişikliğine uyum, finansman, adil geçiş ve Paris Anlaşması'nın uygulanması ele alınmıştır. Konferansta kabul edilen kararların, ulusal mevzuata doğrudan ve her ülkede aynı usulle aktarıldığı varsayılmamalıdır.

COP31'in 9–20 Kasım 2026 tarihlerinde Antalya'da yapılacağı BM İklim Sekretaryası tarafından duyurulmuştur. Türkiye'nin ev sahipliği, konferansın Antalya'da toplanacağı anlamındadır; 28 Ekim 2026 günü itibarıyla COP31 kararları henüz alınmamıştır. Bu nedenle COP30 Belém sonuçları ve COP31 Antalya hazırlıkları, tarihleri benzer uluslararası iklim başlıkları olsa bile farklı statülerde anlatılır. Ayrıca devlet ve hükûmet başkanlarının katıldığı liderler bölümü, müzakereci heyetlerin bütün toplantı günleriyle aynı süreyi kapsamak zorunda değildir.

8. Biyoçeşitlilik COP17: iklim COP'undan ayrı bir konferans

COP kısaltması yalnız iklim müzakerelerine özgü değildir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin Taraflar Konferansı da COP adını kullanır. Biyoçeşitlilik COP17, 19–30 Ekim 2026 tarihleri için Ermenistan'ın Erivan kentinde planlanmış ve 19 Ekim'de başlamıştır. 28 Ekim 2026 itibarıyla konferans sürmektedir. Toplantının odaklarından biri, Kunming–Montreal Küresel Biyoçeşitlilik Çerçevesi kapsamında verilen taahhütlerin ortak ilerlemesini değerlendirmektir.

Erivan'daki Biyoçeşitlilik COP17 ile Antalya'da düzenlenmesi planlanan İklim COP31, farklı sözleşmelerin farklı numaralı toplantılarıdır. İklim değişikliği ile biyolojik çeşitlilik kaybı birbiriyle ilişkili olsa da bu iki konferansın karar alma çerçevesi, taraf toplantıları ve takvimleri ayrı tutulmalıdır. Henüz sona ermemiş COP17 için nihai sonuç belgesi bulunduğu ileri sürülmemiştir.

9. Küresel sağlık, denizler ve ekonomik iş birliği toplantıları

Dünya Sağlık Örgütünün en üst karar organı olan Dünya Sağlık Asamblesinin 78. toplantısında, 20 Mayıs 2025'te Pandemi Anlaşması kabul edilmiştir. Toplantı Cenevre'de gerçekleştirilmiştir. Anlaşma metninin kabulü, imza ve onay süreçlerinden farklıdır; kabul tarihinde bütün devletler bakımından kendiliğinden yürürlüğe girmiş sayılmaz. Bu örnek, bir uluslararası toplantının sonucu ile o sonucun sonraki hukukî işlemlerini ayırmanın önemini gösterir.

Birleşmiş Milletler'in üçüncü Okyanus Konferansı, 9–13 Haziran 2025 tarihlerinde Fransa'nın Nice kentinde, Fransa ve Kosta Rika'nın ortak ev sahipliğinde yapılmıştır. Denizlerin korunması, kirliliğin azaltılması ve sürdürülebilir kullanım bu toplantının başlıca gündemidir. Konferans sonunda kabul edilen Nice Okyanus Eylem Planı, siyasal bildiri ve gönüllü taahhütleri bir araya getiren çerçevedir.

Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası Grubunun 2026 Yıllık Toplantıları 12–18 Ekim 2026 tarihlerinde Tayland'ın Bangkok kentinde düzenlenmiştir. Merkez bankası yöneticileri, maliye ve kalkınma bakanları ile çeşitli paydaşları bir araya getiren toplantılarda dünya ekonomisinin görünümü, borç, finansal istikrar, kalkınma ve yeni teknolojilerin ekonomik etkileri değerlendirilmiştir. Bangkok'un toplantıya ev sahipliği yapması, IMF veya Dünya Bankasının daimi merkezinin Bangkok'a taşındığı anlamına gelmez.

Küresel politika toplantıları ve temel konu eşleştirmeleri

Toplantı	Yer ve tarih	Temel gündem
Dünya Sağlık Asamblesi 78	Cenevre; Mayıs 2025	Pandemi Anlaşmasının kabulü
BM Okyanus Konferansı	Nice; 9–13 Haziran 2025	Denizlerin korunması ve sürdürülebilir kullanımı
IMF–Dünya Bankası Yıllık Toplantıları	Bangkok; 12–18 Ekim 2026	Dünya ekonomisi, finans ve kalkınma
Biyoçeşitlilik COP17	Erivan; 19–30 Ekim 2026	Doğa koruma hedefleri; 28 Ekim'de devam ediyor

10. Türkiye'nin ev sahipliğindeki diplomasi ve parlamentolar arası toplantılar

Antalya Diplomasi Forumu, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının ev sahipliğinde uluslararası temsilcileri, uzmanları ve farklı paydaşları buluşturan bir diplomasi platformudur. Dördüncü Forum, 11–13 Nisan 2025'te Antalya'da “Ayrışan Dünyada Diplomasiyi Sahiplenmek” temasıyla düzenlenmiştir. Beşinci Forum 17–19 Nisan 2026 tarihlerinde, “Yarını Tasarlarken, Belirsizliklerle Baş Etmek” temasıyla yapılmıştır. Diplomasi forumu, NATO gibi daimî üyelik ve ortak savunma yükümlülüğü bulunan bir kuruluşun liderler zirvesi değildir.

Parlamentolar Arası Birlik (PAB/IPU) üyeleri arasında yasama organları düzeyindeki diyaloğu geliştirmeye yönelik bir kuruluştur. Dışişleri Bakanlığının Nisan 2026 faaliyet kayıtlarında PAB'ın 152. Genel Kurulunun 15–19 Nisan 2026 tarihlerinde TBMM'nin ev sahipliğinde İstanbul'da düzenlendiği belirtilir. Buradaki toplantı parlamentolar arası niteliktedir; doğrudan devlet başkanları zirvesi olarak tanımlanmaz. Uluslararası kuruluşların aynı kentte ve yakın tarihlerde toplantı yapması da bu toplantıları tek organizasyon hâline getirmez.

11. TEKNOFEST: bilim ve teknoloji etkinliklerinin kurumsal niteliği

TEKNOFEST, teknoloji yarışmaları, sergiler, gösteriler ve uzmanlık etkinliklerini bir araya getiren havacılık, uzay ve teknoloji festivalidir. Türkiye Teknoloji Takımı Vakfı ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının yürütücülüğünde düzenlenen festival, geleneksel diplomatik zirvelerden farklı olarak öğrencilere, teknoloji takımlarına, araştırmacılara ve geniş toplum kesimlerine yönelir. Festivalde açıklanan yarışma sonuçlarıyla uluslararası siyasi müzakere sonuçları birbirinin yerine geçmez.

Resmî festival takviminde 2025 için KKTC, Mavi Vatan ve İstanbul etkinlikleri; 2026 için ise 20–23 Ağustos'ta Gölcük'te TEKNOFEST Mavi Vatan ve 30 Eylül–4 Ekim'de Şanlıurfa GAP Havalimanı'nda TEKNOFEST yer alır. Aynı festival markası altında farklı şehirlerde ve farklı temalarda organizasyon yapılabilmesi, tek bir yılın bütün etkinliklerini tek bir yerle eşleştirmeyi yanıltıcı kılar. 2026 Şanlıurfa etkinliğinin tarihi ve yeri, yeni teknolojilerin tümünün ilk kez orada geliştirildiği anlamına gelmez; organizasyon yeri ile teknolojik buluşun ortaya çıktığı yer farklıdır.

12. Uluslararası toplantılarda katılım, temsil ve ev sahipliği

Bir ülkenin toplantıya katılımcı, tam üye, gözlemci, davetli veya ev sahibi sıfatıyla bulunması farklı ilişki türleridir. G7 ve G20 başta olmak üzere çeşitli platformlar, üye olmayan ülkeleri veya uluslararası kuruluşları belirli toplantılara davet edebilir. Bu tür davetler, ilgili ülkeye kalıcı üyelik kazandırmaz. Türk Devletleri Teşkilatı gibi kuruluşlarda ise tam üyelik ve gözlemcilik resmî statü farkına dayanır.

Uluslararası zirve kentleri de kurum merkezleriyle özdeş değildir: NATO'nun Brüksel'deki merkezi, 2026 liderler toplantısının Ankara'da yapılmasına engel değildir. Benzer şekilde IMF–Dünya Bankası 2026 Yıllık Toplantılarının Bangkok'ta düzenlenmesi, kurumların sürekli yönetim merkezlerinin değiştiğini göstermez. Zirve ev sahipliğinin ülkeye diplomatik görünürlük sağlaması mümkündür; ancak bu durum toplantıda yer alan bütün kararların ev sahibi ülkenin tek taraflı kararı olduğu anlamına gelmez.

13. Tarihli toplantı bilgilerinin birlikte değerlendirilmesi

28 Ekim 2026 tarihi esas alındığında 2025 Johannesburg G20, 2026 Ankara NATO, 2026 Évian G7 ve Eylül 2026 BM Genel Kurulu genel görüşmeleri tamamlanmıştır. Buna karşılık 30 Ekim'de yapılması öngörülen TDT Ankara Zirvesi, 9 Kasım'da başlaması planlanan COP31 Antalya ve 14 Aralık'ta yapılması öngörülen G20 Miami toplantısı henüz gerçekleşmemiştir. Erivan'daki Biyoçeşitlilik COP17 ise bilgi kesim tarihinde devam etmektedir. Üç farklı statünün tek bir “2026'da yapıldı” başlığı altında sunulması tarih hatası doğurur.

Toplantı tarihiyle birlikte yıl, kent ve düzenleyen kuruluş verildiğinde benzer adlar ayırt edilebilir. Örneğin NATO Ankara 2026 bir savunma ittifakı zirvesi, TDT Ankara 2026 Türk devletleri iş birliği zirvesi, COP31 Antalya 2026 iklim konferansı, Antalya Diplomasi Forumu 2026 ise uluslararası bir diplomasi forumudur. Aynı ülke veya kentte düzenlenmeleri, aynı örgüte veya aynı karar alma mekanizmasına bağlı oldukları anlamına gelmez.

> **Tarih ve statü ayrımı**
>
> Bilgi kesim tarihi 28 Ekim 2026'dır. 30 Ekim TDT Ankara Zirvesi, 9–20 Kasım COP31 Antalya ve 14–15 Aralık G20 Miami bu tarih itibarıyla geleceğe dönük planlardır. Biyoçeşitlilik COP17 Erivan'da sürmektedir. COP30 ve COP31, iklim sözleşmesi toplantılarıdır; Biyoçeşitlilik COP17 başka bir sözleşmeye dayanır.

5.4. ÖNEMLİ BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK GELİŞMELER

Bilimsel gelişme, gözlem, deney ve araştırmalarla yeni bilgi üretilmesi veya mevcut bir açıklamanın daha güçlü kanıtlarla desteklenmesidir. Teknolojik gelişme ise bilimsel bilgi ve mühendisliğin bir cihaz, yöntem, altyapı ya da hizmete dönüştürülmesini kapsar. Bir araştırma sonucunun açıklanması, prototipin denenmesi, ürünün hizmete girmesi ve yaygın kullanıma ulaşması farklı aşamalardır. Özellikle güncel bilim haberlerinde bu aşamaların birbirine karıştırılması, bir deneysel başarının tamamlanmış ticari uygulama gibi anlaşılmasına yol açar.

Bu bölüm, 28 Ekim 2026 bilgi kesim tarihiyle Türkiye'de ve dünyada öne çıkan bazı gelişmeleri ele alır. 2025–2026 dönemine öncelik verilmiş; bunların anlaşılması için gerekli bazı 2024 başlangıçları

da tarihleri belirtilerek açıklanmıştır. Bilimin temel buluş tarihleri, buluş sahipleri ve ödül kazananlar ilgili sonraki konularda ayrıca ele alınacağından burada yeni gelişmelerin işlevi, önemi ve gerçekleşme durumu üzerinde durulmuştur.

1. Yapay zekâda üretici modeller ve bilimsel araştırma uygulamaları

Yapay zekâ, bilgisayar sistemlerinin örüntü tanıma, tahminde bulunma, dil ve görüntü işleme gibi görevleri verilerden öğrenilen yöntemlerle yerine getirmesini sağlayan teknoloji alanıdır. Makine öğrenmesi, yapay zekânın verilerden ilişki çıkaran alt alanıdır; derin öğrenme ise birden çok işlem katmanı kullanan yapay sinir ağlarına dayanır. Üretici yapay zekâ, daha önce gördüğü örneklerin örüntülerinden hareketle yeni metin, görsel, ses veya yazılım üretebilir. Üretilen içerik görünüşte tutarlı olsa bile gerçekliği kendiliğinden doğrulanmış değildir.

2025–2026 yıllarında yapay zekânın dikkat çekici yönü, genel amaçlı içerik üretiminin yanı sıra bilimsel verileri yorumlayan uzmanlaşmış modellerin gelişmesidir. Biyolojide DNA dizileri, protein yapıları ve moleküller arasındaki ilişkileri araştırmak; meteorolojide büyük veri kümelerinden örüntü çıkarmak; mühendislikte tasarım seçeneklerini karşılaştırmak bu kullanım alanlarındandır. Ancak modelin bir yapıya ilişkin tahmini ile laboratuvar deneyinin o yapıyı doğrulaması aynı işlem değildir. Bilimsel yayının incelemesi, deneyle sınama ve bağımsız tekrarlanabilirlik önemini korur.

Google DeepMind'ın Haziran 2025'te tanıttığı AlphaGenome, DNA dizisindeki değişimlerin genlerin çalışmasını düzenleyen biyolojik süreçler üzerinde nasıl etkiler oluşturabileceğini tahmin etmek amacıyla geliştirilmiş bir araştırma modelidir. Çalışma Ocak 2026'da Nature dergisinde yayımlanmıştır. Eylül 2026'da duyurulan AlphaGenome Atlas ise insan genomundaki yaklaşık dokuz milyar olası tek harf değişimi için hesaplanmış moleküler etki tahminlerine erişim sağlayan bir araştırma kaynağıdır. Buradaki “tahmin”, belirli bir kişiye tanı konulduğu, bir hastalığın kesin gelişeceği veya yeni bir tedavinin onaylandığı anlamına gelmez. Klinik kararlar için genetik danışmanlık, doğrulayıcı testler ve uzman değerlendirmesi ayrı aşamalardır.

Yapay zekânın kamu hizmetlerindeki kullanımı da sınıflandırma, yazışma hazırlama, belge arama ve iş akışını destekleme gibi alanlarda gelişmektedir. Buna karşılık kişisel verilerin korunması, kararların gerekçelendirilebilmesi, bilgi güvenliği ve insan denetimi, teknik başarının dışında değerlendirilmesi gereken koşullardır. Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Tüzüğü kapsamında bazı yasaklar ve yapay zekâ okuryazarlığı hükümleri 2 Şubat 2025'ten, genel amaçlı modellerle ilgili yükümlülükler 2 Ağustos 2025'ten; düzenlemenin geniş bir bölümü ise 2 Ağustos 2026'dan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Bütün yüksek riskli sistem hükümlerinin aynı tarihte yürürlüğe girdiği düşünülmemelidir. Bu düzenleme AB hukukuna ilişkindir; Türkiye'nin iç hukukundaki bütün yapay zekâ uygulamalarının aynı usule tabi olduğu sonucunu doğurmaz.

Yapay zekâ kullanımında kavram ve sonuç ayrımı

Kavram veya gelişme	Ne ifade eder?	Ne ifade etmez?
Üretici yapay zekâ	Verilerden öğrenilen ilişkilerle yeni içerik üretimi	Her yanıtın doğrulanmış olması
AlphaGenome (2025; araştırma 2026'da yayımlandı)	DNA değişimlerinin moleküler etkisini öngören model	Klinik tanının veya tedavinin otomatik verilmesi

Kavram veya gelişme	Ne ifade eder?	Ne ifade etmez?
AlphaGenome Atlas (Eylül 2026)	Olası tek harf DNA değişimleri için tahmin kaynağı	Bütün değişimlerin laboratuvarda ayrı ayrı doğrulanması
AB Yapay Zekâ Tüzüğü	Aşamalı yürürlüğe giren risk temelli düzenleme	Her hükmün aynı tarihte uygulanması veya Türkiye hukukuyla özdeşlik

2. Kuantum bilgisayarlar, kübitler ve Türkiye'deki çalışmalar

Geleneksel bilgisayarlarda bilginin temel birimi bit, kuantum bilgisayarlarda ise kübittir. Kübit, kuantum mekaniğinin özelliklerinden yararlanan bir bilgi birimidir. Süperpozisyon ve dolanıklık gibi kuantum etkileri, belirli problemlerde klasik hesaplamadan farklı yöntemler kullanılmasına imkân verir. Bununla birlikte kübitler çevresel etkilere karşı hassastır; hata oranlarının düşürülmesi ve hesaplamanın güvenilir hâle getirilmesi başlıca mühendislik sorunlarıdır. Kuantum bilgisayarların günümüzdeki her işlemi, her koşulda klasik bilgisayarlardan daha hızlı yaptığı düşüncesi doğru değildir.

Google'ın Aralık 2024'te açıkladığı 105 kübitli Willow çipi, kuantum hata düzeltme ve belirli karşılaştırma testleri bakımından araştırma ilerlemesi olarak sunulmuştur. Açıklanan deneyler belirli test türlerine ilişkindir; sıradan bilgisayarların yerine geçen, bütün alanlarda üstün, hatasız bir genel amaçlı kuantum bilgisayarın ortaya çıktığını göstermez. Kuantum hesaplamanın kimya, malzeme ve optimizasyon çalışmalarında kullanılması hedeflenmektedir; bu hedeflerin uygulamaya geçiş dereceleri birbirinden farklıdır.

Türkiye'de TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi öncülüğünde, Savunma Sanayii Başkanlığı desteğiyle geliştirilen beş kübitli süperiletken kuantum bilgisayarı QuanT, 21 Kasım 2024'te tanıtılmıştır. Savunma Sanayii Başkanlığı Türkiye Kuantum Platformu ve TOBB ETÜ kayıtları bu tarihi ve kapasiteyi doğrulamaktadır. Türkiye'deki kuantum donanımı geliştirme çalışması bakımından önemli olan bu olay, Türkiye'nin 2026'da bütün kuantum hesaplama sorunlarını çözebilen büyük ölçekli sistemlere ulaştığı anlamına gelmez. QuanT bir araştırma ve teknoloji geliştirme aşaması olarak değerlendirilmelidir.

> **Önemli ayrım**
>
> Kübit sayısı tek başına bir kuantum bilgisayarın bütün performansını göstermez; hata oranı, işlem güvenilirliği ve kullanılan algoritma da belirleyicidir. Willow'un açıklanma tarihi Aralık 2024, QuanT'ın tanıtım tarihi 21 Kasım 2024'tür; bu tarihler 2025 veya 2026'ya kaydırılmamalıdır.

3. Türkiye'nin haberleşme uydusu ve uzay teknolojilerindeki gelişmeleri

Haberleşme uyduları televizyon yayını, veri aktarımı ve haberleşme hizmetleri sunarken yer gözlem uyduları yeryüzüne ilişkin görüntü ve ölçümler üretir. İki uydu türü farklı işlevlere sahip olduğu için aynı başarı başlığı altında değerlendirilmeleri teknik ayrımı ortadan kaldırmaz. Yörüngeye fırlatma ile uyduyu hizmete alma da farklı tarihlerde gerçekleşebilir; fırlatma sonrasında yörüngeye yerleşme ve görev testleri yürütülür.

Türkiye'nin ilk yerli ve millî haberleşme uydusu Türksat 6A, 9 Temmuz 2024'te fırlatılmış, 28 Aralık 2024'te 42 derece doğu görev yörüngesine ulaşmış ve 21 Nisan 2025'te resmen hizmete alınmıştır. Türksat ve TÜBİTAK UZAY'ın 2025–2026 tarihli kurumsal kayıtları üç aşamayı birbirinden ayırmaktadır. Uydu, Türkiye'nin kendi haberleşme uydusu tasarım ve üretimi bakımından edindiği teknik yetkinliğin önemli örneklerindendir; uzay sistemlerindeki uluslararası katkılar ve fırlatma hizmetiyle yerli tasarım/üretim kabiliyeti aynı kavram değildir.

Türksat 6A'nın görevi esas olarak haberleşmedir. İMECE ise Nisan 2023'te uzaya gönderilmiş bir yer gözlem uydusudur. Bu iki adın karıştırılmaması gerekir: Birincisi haberleşme kapasitesini, ikincisi yeryüzü görüntüleme kapasitesini temsil eder. 2025'te hizmete alınmış bir haberleşme uydusuyla gelecekte tasarlanması veya fırlatılması öngörülen yeni uydu projeleri de gerçekleşme bakımından aynı kategoride gösterilemez. Burada yeni projelerin ayrıntıları, GK-05.08'deki güncel proje konusuyla gereksiz tekrar oluşturmamak üzere genişletilmemiştir.

4. Dünyada insanlı Ay uçuşu ve uzayda kenetlenme teknolojisi

NASA'nın Artemis programı, Ay çevresindeki insanlı faaliyetleri ilerletmeye yönelik bir uzay araştırma programıdır. Artemis II görevi, 1 Nisan 2026'da dört astronotla fırlatılmış ve 10 Nisan 2026'da Dünya'ya dönmüştür. Orion uzay aracıyla yapılan görevde astronotlar Ay çevresinden geçerek Dünya'ya geri gelmiş; Ay yüzeyine iniş yapılmamıştır. NASA'nın görev kayıtları uçuşu Artemis programının ilk insanlı test uçuşu ve yarım yüzyılı aşkın bir süreden sonra Ay çevresine insanlı dönüş olarak niteler. İnsanlı Ay çevresi uçuşuyla insanlı Ay yüzeyi inişi arasındaki ayrım özellikle önemlidir.

Uzayda kenetlenme, iki uzay aracının yörüngede kontrollü biçimde birleşmesidir. Bu teknoloji, yörüngede bakım, mürettebat ve yük aktarımı, uzay istasyonu işletme ve gelecekteki görevlerin birden çok araçla yürütülmesi açısından önem taşır. Hindistan Uzay Araştırma Örgütü (ISRO), SpaDeX deneyi kapsamında iki küçük uyduyu 16 Ocak 2025'te kenetlediğini ve 13 Mart 2025'te başarıyla ayırdığını açıklamıştır. Bu başarı, teknolojinin yörüngede gösterimi niteliğindedir; aynı tarihte insanlı bir uzay istasyonunun tamamlandığı anlamına gelmez.

Avrupa Uzay Ajansının (ESA) 29 Nisan 2025'te fırlatılan Biomass uydusu ise başka bir bilimsel amaca yöneliktir. Uydu, radar ölçümleriyle orman biyokütlesi ve karbon stoklarının değerlendirilmesine katkı vermek üzere tasarlanmıştır. Böylece yeryüzündeki çevresel değişimi gözlemek için uzay teknolojisinden yararlanılır. Artemis II insanlı derin uzay uçuşu, SpaDeX yörüngede kenetlenme deneyi, Biomass ise çevresel yer gözlemi görevidir; hepsinin “uzay projesi” olması görevlerinin aynı olduğu anlamına gelmez.

Önemli uzay çalışmalarında tarih, kurum ve görev eşleştirmesi

Gelişme	Tarih ve kurum	Temel görev ve doğru durum
Türksat 6A	9 Temmuz 2024 fırlatma; 21 Nisan 2025 hizmete alma, TÜRKSAT/TÜBİTAK UZAY	Türkiye'nin millî haberleşme uydusu; hizmette
İMECE	15 Nisan 2023; TÜBİTAK UZAY	Yer gözlem uydusu; haberleşme uydusu değil

Gelişme	Tarih ve kurum	Temel görev ve doğru durum
SpaDeX	16 Ocak 2025 kenetlenme, 13 Mart 2025 ayrılma; ISRO	İki uydunun yörüngede kenetlenme teknolojisi gösterimi
Biomass	29 Nisan 2025; ESA	Orman biyokütlesi ve karbon ölçümüne yönelik gözlem
Artemis II	1–10 Nisan 2026; NASA ve Kanada Uzay Ajansı katkısı	Dört astronotla Ay çevresinden dönüş; Ay'a iniş yapılmadı

5. Sağlık biliminde aşıların yaygınlaşması ve genom araştırmaları

Sağlık alanında bilimsel gelişme, yalnız yeni bir ilacın veya aşının bulunması değildir. Mevcut bir tıbbi uygulamanın güvenilirliğinin daha geniş hasta gruplarında gösterilmesi ve kamu sağlığı programlarıyla daha fazla kişiye ulaştırılması da önemli bir ilerlemedir. Klinik araştırma, düzenleyici onay, ulusal uygulama programına alınma ve toplum düzeyindeki etkilerin ölçülmesi ayrı süreçlerdir.

Sıtma, özellikle bazı Afrika ülkelerinde önemli bir bulaşıcı hastalıktır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), RTS,S ve R21 sıtma aşılarının sıtmanın yaygın olduğu bölgelerde çocukları korumak için kullanılmasını önermektedir. Şubat 2026 tarihli DSÖ bilgilendirmesi, aşıların 20'den fazla Afrika ülkesinde uygulamaya alındığını ve önceki pilot programdan önemli halk sağlığı sonuçları elde edildiğini kaydeder. Mayıs 2026'da DSÖ tarafından yayımlanan, 2019–2023 uygulamasını inceleyen değerlendirme de aşılamanın çocuk ölümleri üzerindeki olumlu etkisini desteklemiştir. Bu gelişme, sıtmanın dünyadan tamamen ortadan kalktığı veya aşıların hastalığı tek başına ve her koşulda önlediği anlamına gelmez; sivrisinekle mücadele, erken tanı ve tedavi önemini korur.

Genom araştırmalarında DNA dizisinin belirlenmesi ile bu dizideki bir değişimin biyolojik etkisinin açıklanması farklı işlerdir. Genom dizileme, genetik harflerin sırasını ortaya koyar. Yapay zekâ destekli genom yorumlama ise bu dizideki bir değişimin ne tür moleküler sonuçlara yol açabileceğini araştırmaya yardımcı olur. 2025–2026 AlphaGenome ve AlphaGenome Atlas gelişmeleri bu ikinci alana örnektir. Bir araştırma aracının milyonlarca olası değişime ilişkin tahmin sunabilmesi, her değişikliğin hastalık oluşturduğunun kanıtlandığı anlamına gelmez.

Gen düzenleme teknolojileri, hücrelerin genetik materyalinde hedefli değişiklik yapmayı amaçlayan yöntemlerdir; CRISPR bu alanda kullanılan önemli araçlardandır. Bu yöntemlerin belirli hastalıklarda klinik uygulamaya geçebilmesi, her genetik hastalık için rutin tedavi hazır olduğu sonucunu doğurmaz. Sağlık teknolojisinde güvenlik, etkinlik, etik ve düzenleyici değerlendirme; laboratuvar başarısı kadar önemlidir.

6. Füzyon enerjisinde deneysel ilerleme ve ticari elektrik üretimi ayrımı

Nükleer fisyon, ağır atom çekirdeklerinin bölünmesi; füzyon ise hafif çekirdeklerin birleşmesi sonucunda enerji açığa çıkmasıdır. Günümüzde elektrik üretiminde kullanılan nükleer reaktörler esas olarak fisyon ilkesine dayanır. Füzyonun enerji kaynağı olarak kullanılabilmesi için çok yüksek sıcaklıklarda oluşan koşulların kontrol edilmesi ve toplam sistemin ekonomik, sürekli çalışabilir hâle getirilmesi gerekir.

ABD'deki Lawrence Livermore Ulusal Laboratuvarının Ulusal Ateşleme Tesisi (NIF), lazerle sıkıştırılan yakıt hedeflerinde füzyon araştırmaları yürütmektedir. Laboratuvarın yıllık raporuna göre 7 Nisan 2025'te gerçekleştirilen deneyde yakıt hedefinden yaklaşık 8,6 megajul füzyon enerjisi elde edilmiş; hedefe gönderilen lazer enerjisi yaklaşık 2,08 megajul olduğu için hedef kazancı 4,13 olarak hesaplanmıştır. Bu, deneyin hedef düzeyinde önemli bir bilimsel sonuçtur.

Ancak 8,6 megajulun, tesisin tüm elektrik tüketiminden fazla olduğu ya da tesisin şebekeye sürekli elektrik verdiği anlamı çıkarılamaz. Lazerleri çalıştıran bütün altyapının enerji ihtiyacı, deneyi tekrarlama sıklığı, yakıtın hazırlanması, ısıdan elektrik üretimi ve ekonomik işletme ayrı sorunlardır. Bu nedenle “füzyon ateşlemesi”, “hedef kazancı” ve “ticari füzyon santrali” aynı aşama değildir.

> **Önemli ayrım**
>
> NIF'in 7 Nisan 2025 deneyinde hedef düzeyinde enerji kazancı ölçülmüştür; bu veri, sürekli net elektrik üreten ticari füzyon santralinin devreye girdiğini göstermez. Fisyon reaktörüyle füzyon araştırma tesisi farklıdır.

7. Yeni malzemeler ve çevreyle ilişkili bilimsel yöntemler

Malzeme bilimi, maddelerin atomik ve moleküler düzenlerinin dayanıklılık, geçirgenlik, iletkenlik ve depolama gibi özelliklerini nasıl etkilediğini inceler. Gözenekli malzemeler, içlerinde çok küçük boşluklar bulunduğu için belirli gazları veya molekülleri tutmaya elverişli olabilir. Metal-organik kafes yapılar (MOF), metal bileşenlerle organik bağlayıcıların oluşturduğu düzenli, gözenekli malzeme sınıfıdır. Karbondioksit yakalama, gaz depolama ve nemli havadan su elde etme gibi alanlarda araştırılır. Bir malzemenin laboratuvar ölçeğinde bu işlevi göstermesi, bütün sanayi tesislerinde ekonomik olarak uygulanmaya başladığı anlamına gelmez.

MOF araştırmaları, kimya alanında 2025'te uluslararası düzeyde öne çıkan bilimsel gelişmeler arasında yer almıştır. Bu bölümün konusu maddelerin işlevi olduğundan ödül kazanan kişilerin adları ve ödül tarihleri GK-05.06'ya bırakılmıştır. Yeni malzeme geliştirme, su ve enerji sorunlarına çözüm arayışında önemli olabilir; ancak malzeme, üretim süreci ve gerçek kullanım koşulları birlikte değerlendirilmelidir.

Çevre izleme teknolojilerinde de uydu verileri, sensör ağları ve sayısal modelleme birlikte kullanılır. ESA'nın 2025 Biomass görevi, ormanlarda tutulan karbon miktarını değerlendirmeye ilişkin örnektir. Uydu doğrudan her ağacın karbonunu tek tek tartmaz; radar ölçümleri ve bilimsel modeller aracılığıyla yeryüzü özelliklerine ilişkin çıkarımlar yapılır. Çevre bilimlerinde ölçüm, tahmin, model ve politika hedefi arasındaki fark bilimsel bilginin doğru yorumlanmasını sağlar.

8. Türkiye'de 5G haberleşme altyapısı ve yeni nesil bağlantı

Mobil iletişimde kuşaklar, şebekelerin teknik yeteneklerindeki değişimi anlatır. Beşinci nesil mobil haberleşme olan 5G, yüksek veri aktarım kapasitesi, düşük gecikme ve aynı alanda çok sayıda cihazın bağlantısını destekleyen altyapı özellikleriyle öne çıkar. 5G uyumlu telefon bulunması ile kullanıcının bulunduğu yerde 5G sinyalinin ve uygun abonelik koşullarının sağlanması farklıdır. Aynı şekilde 5G'nin bütün ülkeye erişim hedefi, ilk hizmete giriş günü tüm noktalarda aynı kapsama ve hızın bulunduğu anlamına gelmez.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının açıklamasına göre Türkiye'de 5G hizmeti 1 Nisan 2026'da 81 ilde kademeli olarak başlamıştır. 31 Mart 2026'da resmî başlangıç töreni yapılmış; Bakanlık başlangıçta altyapının yaygınlaştırılmasına devam edileceğini belirtmiştir. 6 Ağustos 2026 tarihli açıklamada yaklaşık 44,5 milyon 5G abonesi bulunduğu bildirilmiştir. Abone sayısı bir tarihte kayıt altına alınan abonelikleri gösterir; her abonenin aynı anda kesintisiz 5G kullandığı veya bu sayının bağımsız kullanıcı sayısına eşit olduğu varsayılmamalıdır.

5G'nin sanayi, akıllı ulaşım, tarımda uzaktan izleme ve sağlık hizmetlerinde veri alışverişi gibi alanlarda uygulama potansiyeli vardır. Bununla birlikte bu uygulamaların hepsinin 1 Nisan 2026'da fiilen yaygınlaştığı söylenemez. Teknoloji altyapısının devreye girmesi ile bu altyapıya dayanan hizmetlerin uygulama ve kabul süreçleri ayrı değerlendirilir.

9. Elektrikli ulaşım, batarya ve Türkiye'nin mobilite uygulamaları

Elektrikli taşıtlarda hareket enerjisi, ağırlıklı olarak bataryada depolanan elektrikten sağlanır. Batarya, elektrik enerjisini depolayan sistemdir; şarj altyapısı ise enerjinin araca güvenli biçimde aktarılmasını sağlar. Şarj gücü, bataryanın kapasitesi, ortam koşulları ve aracın teknik özellikleri şarj süresini etkiler. Bu nedenle tek bir araç veya istasyon için duyurulan şarj süresinin her araç ve koşulda geçerli olduğu varsayılamaz. Elektrikli otomobil, sürücüsüz otomobil anlamına da gelmez; otonom sürüş ayrı bir sensör, yazılım ve güvenlik alanıdır.

Türkiye'de Togg'un T10X modelinin ardından T10F modeli 15 Eylül 2025'te satışa sunulmuştur. Anadolu Ajansının 2 Ekim 2025 tarihli, sektör verilerine dayanan haberi, bu tarihten sonra modelin Türkiye elektrikli otomobil pazarında satışa çıktığını doğrular. Togg'un T10F modeline ilişkin çevrimiçi kullanıcı ve kurtarma kılavuzları da üretici tarafından yayımlanmaktadır. Yeni bir modelin piyasaya çıkması, elektrikli araçların pil kimyası veya otonom sürüş teknolojisinde bütün dünyayı değiştiren yeni bir bilimsel buluş olduğu anlamına gelmez; bu olay Türkiye'deki teknoloji ürünü ve uygulama düzeyinde değerlendirilmelidir.

Elektrikli ulaşımın çevresel etkisi yalnız aracın egzozundan emisyon çıkmamasıyla ölçülmez; elektriğin hangi kaynakla üretildiği, bataryanın hammaddeleri, üretimi, ömrü ve geri dönüşümü de toplam etkiyi belirler. Bu, bilimsel bir kavram olan yaşam döngüsü değerlendirmesinin neden kullanıldığını açıklar.

10. Bilimsel gelişmelerde kanıt, tarih ve uygulama düzeyinin değerlendirilmesi

Bir teknoloji haberinin doğru anlaşılması için önce hangi kurumun açıklama yaptığı, açıklamanın hangi tarihe ait olduğu ve bildirilen çalışmanın hangi aşamada bulunduğu belirlenir. Bilimsel makalede elde edilen sonuç, deneme üretiminde gösterilen performans, yasal onay, hizmete alınma ve ülke genelinde yaygınlaşma aynı kanıt düzeyine sahip değildir. Özellikle yapay zekâ, kuantum bilgisayarlar, uzay uçuşları ve füzyon enerjisinde deneysel aşama ile büyük ölçekli kullanım arasındaki fark öne çıkar.

2025–2026 gelişmelerinde Türkiye'nin Türksat 6A hizmete alma ve 5G başlangıcı, altyapının uygulamaya geçişine örnektir. ABD'nin NIF füzyon deneyi ve kuantum işlemci araştırmaları, ilerleyen deneysel bilim ve mühendislik aşamalarını gösterir. NASA'nın Artemis II uçuşu tamamlanmış insanlı test görevidir; ESA Biomass ve ISRO SpaDeX farklı amaçlarla gerçekleştirilen uzay teknoloji görevleridir. DSÖ'nün sıtma aşılarına ilişkin 2026 değerlendirmesi ise yeni bir ürünü duyurmaktan ziyade mevcut uygulamanın halk sağlığı etkisini ele alır.

28 Ekim 2026 itibarıyla bilimsel ve teknolojik gelişmelerin durumları

Alan ve örnek	Kurum ve tarih	28.10.2026 itibarıyla gelişme türü
Yapay zekâ/genom — AlphaGenome Atlas	Google DeepMind; 8 Eylül 2026	Araştırmacılara açılmış hesaplamalı tahmin kaynağı
Kuantum — QuanT	TOBB ETÜ/SSB; 21 Kasım 2024	Beş kübitli donanımın tanıtımı; araştırma geliştirme
Kuantum — Willow	Google Quantum AI; 9 Aralık 2024	Belirli testlerde işlemci ve hata düzeltme araştırması
Haberleşme uydusu — Türksat 6A	TÜRKSAT; 21 Nisan 2025	Yörünge testleri sonrası hizmete alındı
Ay çevresi uçuşu — Artemis II	NASA; 1–10 Nisan 2026	İnsanlı uçuş tamamlandı; yüzeye iniş yapılmadı
Sağlık — sıtma aşılarının yaygınlaşması	DSÖ; Şubat ve Mayıs 2026	Ülke programlarında uygulama ve etki değerlendirmesi
Füzyon — NIF	LLNL; 7 Nisan 2025	Hedef düzeyinde deneysel enerji kazancı; ticari elektrik üretimi değil
Mobil iletişim — 5G	Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı; 1 Nisan 2026	81 ilde kademeli ticari hizmet başlangıcı
Elektrikli otomobil — Togg T10F	Togg; 15 Eylül 2025	Piyasaya sunulmuş teknoloji ürünü

Bilgi kesim tarihi

Bu bölümün bilgi kesim tarihi 28 Ekim 2026'dır. Hizmet başlangıcı, deney, prototip, araştırma yayını, geniş çaplı kullanım ve geleceğe dönük hedef birbirinden ayrı tutulmuştur. Yeni bilimsel sonuçlar veya şebeke/ürün kapsamı değiştikçe yalnız ilgili tarihli bilgiler güncellenmelidir.

5.5. GÜNCEL KÜLTÜR, SANAT VE SPOR BAŞARILARI

Bilgi kesim tarihi: 28 Ekim 2026. Bu bölüm, 2025 ve 2026 yıllarında gerçekleşmiş kültür, sanat ve spor gelişmelerinin temel sonuçlarını ele alır. Kültürel mirasın uluslararası listeye kaydedilmesi, bir eserin festivalde ödüllendirilmesi, millî takımın turnuvadaki derecesi ve bir organizasyona ev sahipliği yapılması farklı başarı türleridir. İlgili yıl, düzenleyen kurum ve kazanılan statü birlikte belirtilmedikçe bu başarıların birbirine karıştırılması mümkündür.

1. Kültür ve sanat başarısının türleri

Kültür alanındaki güncel gelişmeler yalnız bir sanatçının ödül kazanmasından ibaret değildir. Bir arkeolojik alanın koruma statüsünün uluslararası düzeyde tanınması, geleneksel bir sanatın yaşayan miras listesine alınması, uluslararası bir festivalde bir filmin seçilmesi veya büyük bir kültür programının gerçekleştirilmesi de ayrı nitelikte gelişmelerdir. Ancak aday gösterilme, yarışmaya kabul edilme, ödül kazanma ve resmî listeye kaydedilme aynı aşama değildir.

Sanat alanında eser, sanatçı, yapımcı ve festival adı da birbirinden ayrılır. Sinemada film yönetmeni, ödülü alan eser, yarışma türü ve festivalin yapıldığı kent ayrı unsurlardır. Kültürel mirasta ise bir alanın bulunduğu il ile UNESCO listesindeki resmî adı birebir aynı olmayabilir. Spor sonuçlarında da katılım, finale yükselme, ikincilik, şampiyonluk ve ev sahipliği farklı kavramlardır. Tarihli kayıtlar bu ayrımları açık biçimde göstermelidir.

2. Türkiye'nin 2025 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ndeki yeni kaydı

UNESCO Dünya Mirası Listesi, kültürel veya doğal değerleriyle insanlık açısından üstün evrensel değere sahip yerleri kapsar. Türkiye'den “Sardis ve Bin Tepe Lidya Tümülüsleri” (Sardis and the Lydian Tumuli of Bin Tepe), 2025 yılında Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmiştir. Manisa'nın Salihli yöresindeki Sardis Antik Kenti, Lidya uygarlığının başlıca merkezlerindendir. Bin Tepe ise Lidya dönemine ait anıtsal mezar tepeleriyle ilişkilidir. Bir arada tescil edilen bu bileşenler, antik kentin siyasal ve kültürel yaşamıyla ölüm ve gömü geleneklerini bütünlüklü biçimde yansıtır.

Söz konusu kayıt, yeni bir antik kentin 2025'te keşfedildiğini değil, daha önce bilinen tarihî alanın UNESCO listesine bu yılda alındığını ifade eder. UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınmak, bir alanın mülkiyetinin UNESCO'ya geçtiği veya korumaya ilişkin bütün sorumlulukların uluslararası kuruma devredildiği anlamına gelmez. Koruma ve yönetim yükümlülükleri ilgili devletin yetkili makamları tarafından sürdürülür.

UNESCO Dünya Mirası Merkezi'nin Türkiye ülke kaydında 28 Ekim 2026 itibarıyla 22 miras alanı yer almaktadır. Sayı, kültürel, doğal ve karma miras sınıflarının toplamını ifade eder; ülkenin geçici listesindeki adaylarla birleştirilmez. Bu konuya ilişkin alanların tarihsel özellikleri GK-06'nın kültürel miras başlıklarında ayrıntılandırılacağından burada 2025 tescilinin güncel yönü öne çıkarılmıştır.

3. Yaşayan kültürel miras: Antep işi nakışın 2025 kaydı

Somut olmayan kültürel miras; toplumların kuşaktan kuşağa aktardığı gelenekleri, el sanatlarına ilişkin bilgi ve becerileri, gösteri sanatlarını, sözlü anlatımları ve toplumsal uygulamaları kapsar. UNESCO'nun İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi'ne, 2025 yılında Türkiye'den “Antep İşi, Gaziantep'in çekme ve kesme işi nakışı” (Antep İşi, drawn thread embroidery of Gaziantep) kaydedilmiştir. Bu el sanatı, kumaş ipliklerinin belirli biçimde çekilmesi ve işlenmesiyle meydana getirilen geleneksel nakış bilgisini yansıtır.

Buradaki başarı, fiziksel bir yapının Dünya Mirası Listesi'ne alınmasından farklıdır: korunan değer, yalnız tamamlanmış bir işlemeli kumaş değil, bu kumaşın üretilmesine ilişkin yaşayan bilgi, uygulama ve ustalık geleneğidir. UNESCO Temsili Listesi'ne kayıt ile Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'ne kayıt da aynı statü değildir. 2025 Antep işi kaydı Temsili Liste kapsamındadır.

Türkiye'nin 2025 UNESCO kültürel miras kayıtlarının karşılaştırılması

2025 kaydı	İlgili yer	UNESCO sistemi	Kayıt konusu
Sardis ve Bin Tepe Lidya Tümülüsleri	Manisa / Salihli çevresi	Dünya Mirası Listesi	Antik yerleşim ve mezar alanları
Antep işi nakış	Gaziantep	Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi	Yaşayan el sanatı bilgi ve uygulamaları

4. Türkiye Kültür Yolu Festivali ve güncel kültür programları

Türkiye Kültür Yolu Festivali; konser, sergi, tiyatro, müze etkinliği ve farklı sanat programlarını bir araya getiren, birden çok ile yayılan kültür organizasyonudur. Kültür ve Turizm Bakanlığının 2025 takviminde Adana'dan Antalya'ya uzanan 20 ilde festival etkinliği öngörülmüş; Bakanlığın 2026 yılına ilişkin değerlendirmesinde 2025 programının 20 şehirde gerçekleştirildiği açıklanmıştır. İlgili yılın resmî takvimi ile sonuç değerlendirmesi, etkinlik sayısını farklı biçimde sunabileceği için karşılaştırma yapılırken aynı yılın kaydı esas alınmalıdır.

Bakanlığın 2026 planında Aydın, Eskişehir, Kahramanmaraş, Mersin, Ordu ve Sakarya'nın eklenmesiyle festivalin 26 ile yayılacağı duyurulmuştur. Bu ifade, 28 Ekim 2026 itibarıyla ilan edilen 2026 programının kapsamını anlatır; takvimin henüz tamamlanmamış günlerindeki bütün etkinliklerin yapıldığını kanıtlamaz. Festivalin kente gelmesi ile o kentte yeni bir uluslararası kültürel miras tescili yapılması da birbirinden ayrıdır.

2025 ve 2026 dönemindeki sanat faaliyetlerinde kamusal kurumların, belediyelerin, sivil toplum kuruluşlarının ve özel kültür girişimlerinin rolü bulunmaktadır. Bir etkinliğin ülke çapında düzenlenmesi, uluslararası yarışma veya UNESCO tarafından tescil edildiği anlamına gelmez. Festivalin anlamı, kültür ve sanatın farklı kentlere ulaşmasını ve mekânların sanat etkinlikleriyle kullanılmasını sağlamasıdır.

5. İstanbul Film Festivali ve güncel Türkiye sineması

İstanbul Kültür Sanat Vakfının (İKSV) düzenlediği İstanbul Film Festivali, Türkiye'de ulusal ve uluslararası film üretimini buluşturan kurumsal sinema etkinliklerinden biridir. 2026 yılında 45. İstanbul Film Festivali gerçekleştirilmiştir. Festivalin Altın Lale En İyi Film Ödülü, Damien Hauser'in yönettiği “Prenses Mumbi” (The Memory of Princess Mumbi) filmine verilmiştir. Filmin yapım ülkeleri Kenya, İsviçre ve Suudi Arabistan olarak açıklanmıştır. Bu nedenle İstanbul'da ödül alması, filmi otomatik olarak Türkiye yapımı hâline getirmez.

Aynı festivalde Türkiye sinemasının farklı çalışmalarına da çeşitli ödüller verilmiştir. İKSV'nin 2026 sonuç listesinde, “Karanlıkta Islık Çalanlar” filmindeki performansıyla İnci Sefa Cingöz'ün En İyi Kadın Oyuncu, “Ölü Köpekler Isırmaz” filmindeki performansıyla Kemal Burak Alper'in En İyi Erkek Oyuncu seçildiği belirtilir. Yarışmanın ana ödülü ile oyunculuk, belgesel veya eleştirmen ödülü aynı kategori değildir. Bu başlıkta festivalin ülke sinemasıyla bağı işlenmiş, ödül türlerinin ayrıntılı karşılaştırması GK-05.06'ya bırakılmıştır.

Sinemada uluslararası başarı, yalnız film ödülüyle ölçülmez: bir filmin dünya prömiyerinin önemli bir festivalde yapılması, resmî seçkiye kabul edilmesi veya uluslararası dağıtıma ulaşması da görünürlüğü artırabilir. Bununla birlikte adaylık ve seçkiye kabul, ödül kazanıldığı şeklinde anlatılmamalıdır.

6. Dünya sinemasında 2025 ve 2026 festival sonuçları

Fransa'da düzenlenen Cannes Film Festivali, uluslararası sinemanın başlıca etkinliklerinden biridir. Festivalin 78. edisyonunda 24 Mayıs 2025'te açıklanan Altın Palmiye (Palme d'or), yönetmen Jafar Panahi'nin “Sadece Bir Kazaydı” (Un simple accident / It Was Just an Accident) filmine verilmiştir. 79. Cannes Film Festivali'nin 23 Mayıs 2026'da açıklanan aynı ödülünü ise Cristian Mungiu'nun “Fjord” filmi kazanmıştır. Cannes'daki Altın Palmiye, Akademi Ödülleri'ndeki (Oscar) En İyi Film kategorisinden farklı bir kuruluşun ve değerlendirme sisteminin sonucudur.

15 Mart 2026 tarihinde gerçekleştirilen 98. Akademi Ödülleri töreninde En İyi Film ödülü “One Battle after Another”a verilmiştir. Bu ödüller, 2025'te gösterime giren filmlere yönelik değerlendirme kapsamındadır. Dolayısıyla 2026 tören yılı ile ödüllendirilen filmlerin gösterim yılı aynı olmak zorunda değildir. Üstelik uluslararası bir festivalde bir yıl ödül alan yapımın, takip eden yıl başka bir kurumun ödüllerinde farklı bir sonuç elde etmesi olağandır.

2025–2026 sinema alanında doğrulanmış seçili sonuçlar

Organizasyon / yıl	Öne çıkan sonuç	Üretim veya ödül ayrımı
Cannes Film Festivali 2025	Altın Palmiye: Un simple accident, Jafar Panahi	Festivalin ana yarışma ödülü
Cannes Film Festivali 2026	Altın Palmiye: Fjord, Cristian Mungiu	2026 ana yarışma ödülü
Akademi Ödülleri 2026	En İyi Film: One Battle after Another	2025 yapımlarını değerlendiren 98. tören
İstanbul Film Festivali 2026	Altın Lale En İyi Film: Prenses Mumbi, Damien Hauser	İstanbul'daki festivalin uluslararası film başarısı

7. Avrupa Kültür Başkentleri ve UNESCO Dünya Kitap Başkenti

Avrupa Kültür Başkenti, Avrupa Birliğinin şehirlerin sanat, kültürel çeşitlilik ve kentsel dönüşüm çalışmalarını görünür kılmayı amaçlayan programıdır. Avrupa Komisyonuna göre 2025 Avrupa Kültür Başkentleri Almanya'daki Chemnitz ile Slovenya'daki Nova Gorica; 2026 Avrupa Kültür Başkentleri ise Finlandiya'daki Oulu ile Slovakya'daki Trenčín'dir. Nova Gorica'nın programı sınır ötesi ortaklıklar içerse de resmî Avrupa Kültür Başkenti şehirleri listesinde belirtilen şehir adını başka bir ülkenin komşu kentiyle değiştirmek doğru değildir.

UNESCO Dünya Kitap Başkenti programı ise kitap, okuryazarlık ve yayıncılığın desteklenmesine odaklanır. UNESCO'nun resmî listesinde 2025 Dünya Kitap Başkenti Brezilya'nın Rio de Janeiro kenti; 2026 Dünya Kitap Başkenti Fas'ın Rabat kentidir. Avrupa Kültür Başkenti ile Dünya Kitap Başkenti birbirinin devamı olmayan, ayrı kurumların uyguladığı iki programdır. Bir şehir her iki listeye aynı anda girmek zorunda değildir.

2025–2026 kültür başkenti unvanları

Program	2025	2026
Avrupa Kültür Başkenti	Chemnitz (Almanya), Nova Gorica (Slovenya)	Oulu (Finlandiya), Trenčín (Slovakya)

Program	2025	2026
UNESCO Dünya Kitap Başkenti	Rio de Janeiro (Brezilya)	Rabat (Fas)

8. Türkiye millî takımlarının 2025 basketbol ve voleybol başarıları

Türkiye A Millî Erkek Basketbol Takımı, 2025 Avrupa Basketbol Şampiyonası'nda (FIBA EuroBasket 2025) finale yükselerek gümüş madalya kazanmıştır. 14 Eylül 2025'te Letonya'nın başkenti Riga'da yapılan finalde Almanya, Türkiye'yi 88–83 yenerek şampiyon olmuştur. Türkiye'nin derecesi Avrupa ikinciliğidir; bu sonuç 2001'deki Avrupa ikinciliğiyle aynı basamağa karşılık gelir. Avrupa şampiyonası finali, dünya şampiyonası finaliyle karıştırılmamalıdır.

Türkiye A Millî Kadın Voleybol Takımı da 2025 FIVB Kadınlar Dünya Voleybol Şampiyonası'nda finale çıkarak dünya ikincisi olmuştur. Tayland'ın Bangkok kentinde 7 Eylül 2025'te oynanan finalde İtalya, Türkiye'yi 3–2 mağlup etmiştir. Beş set süren maçın set skorları İtalya lehine 25–23, 13–25, 26–24, 19–25 ve 15–8 olarak kaydedilmiştir. Final oynamak ve gümüş madalya elde etmek, şampiyonluğu kazanan takımın Türkiye olduğu anlamına gelmez.

Bu iki sonuçta Türkiye'nin ortak derecesi ikincilik olmakla birlikte organizasyon düzeyleri farklıdır: basketboldaki sonuç kıta şampiyonasına, voleyboldaki sonuç dünya şampiyonasına aittir. Her iki dalın uluslararası yönetim kurumları da ayrıdır: basketbolda FIBA, voleybolda FIVB / Volleyball World organizasyon kayıtları esas alınır.

9. Türkiye'nin 2026 atletizm ve cimnastik başarıları

2026 Avrupa Atletizm Şampiyonası, 10–16 Ağustos tarihlerinde Birleşik Krallık'ın Birmingham kentinde gerçekleştirilmiştir. Erkekler 400 metre engelli finalinde millî atlet İsmail Nezir, 48,26 saniyelik derecesiyle üçüncü olarak bronz madalya kazanmıştır. Dünya Atletizminin (World Athletics) resmî sonuçlarında yarışın birincisi Norveçli Karsten Warholm, ikincisi Alman Emil Agyekum, üçüncüsü İsmail Nezir olarak kayıtlıdır. Üçüncülük ve bronz madalya aynı dereceyi ifade eder; bu, Avrupa şampiyonluğu değildir.

Türkiye Cimnastik Federasyonunun Eylül 2026 açıklamasına göre İtalya'nın Taranto kentindeki Akdeniz Oyunları cimnastik yarışmalarında Türkiye toplam altı madalya kazanmıştır: dört altın ve iki bronz. Federasyon, kadınlar ritmik cimnastik genel tasnifte Hatice Gökçe Emir'in altın madalyasını Türk ritmik cimnastiğinin ilk Akdeniz Oyunları madalyası olarak duyurmuştur. Artistik cimnastik erkek millî takımı da takım şampiyonluğuna ulaşmıştır. Branş veya takım derecesi ile genel organizasyonun bütün spor dallarındaki madalya sıralaması aynı şey değildir.

Bu başarılar, sporun yalnız futbol ve takım oyunlarından ibaret olmadığını gösterir. Atletizmde derece süre ya da mesafe ile; cimnastikte ise teknik hakem puanlamasıyla belirlenir. Madalyanın değeri değerlendirilirken spor dalı, yarışma sınıfı ve organizasyonun düzeyi birlikte verilmelidir.

10. 2026 FIFA Dünya Kupası: organizasyon ve sonuç

FIFA Erkekler Dünya Kupası'nın 2026 edisyonu Kanada, Meksika ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ortak ev sahipliğinde düzenlenmiştir. Turnuva, 48 millî takımın katıldığı ve 104 maçın oynandığı ilk erkekler Dünya Kupası olmuştur. FIFA kayıtlarına göre 19 Temmuz 2026'da New York/New Jersey bölgesindeki finalde İspanya, Arjantin'i uzatma sonunda 1–0 yenerek şampiyonluğa ulaşmıştır. Galibiyet golünü 106. dakikada Ferran Torres atmıştır. İspanya böylece 2010'dan sonra ikinci kez erkekler Dünya Kupası'nı kazanmıştır.

Bir turnuvanın ev sahibi devletleri, üçüncülük maçı ile finalin oynandığı kent ve şampiyon ülke farklı bilgilerdir. 2026'da turnuva üç ülkede yapılmasına rağmen final tek bir stadyumda oynanmıştır. Turnuvanın 48 takımlı yeni biçimi, geçmiş yıllardaki 32 takımlı turnuvalardan ayrı bir organizasyon yapısını ifade eder. Futboldaki millî takımlar Dünya Kupası ile kulüpler arasındaki UEFA Şampiyonlar Ligi de farklı düzeylerde yarışmalardır.

11. Avrupa kulüp futbolu ve 2026 kış sporları organizasyonları

UEFA Şampiyonlar Ligi, Avrupa'nın üst düzey kulüp futbolu organizasyonudur. 2025–2026 sezonunun finali 30 Mayıs 2026'da Macaristan'ın Budapeşte kentindeki Puskás Aréna'da Paris Saint-Germain ile Arsenal arasında oynanmıştır. Normal süre ve uzatmalar sonunda 1–1 biten karşılaşmayı Paris Saint-Germain penaltı atışlarında 4–3 kazanarak üst üste ikinci kez şampiyon olmuştur. Bu kulüp unvanı, Fransa millî takımının Dünya Kupası veya Avrupa Şampiyonası derecesi değildir. Penaltı atışlarının sonucu, 1–1 olan maç skoruyla birlikte belirtilmelidir.

2026 Kış Olimpiyat Oyunları, 6–22 Şubat 2026 tarihlerinde İtalya'da Milano–Cortina adıyla düzenlenmiştir. 2026 Paralimpik Kış Oyunları ise 6–15 Mart tarihlerindedir. Olimpiyatlar ve Paralimpik Oyunlar farklı organizasyonlar olup yaz ve kış oyunları da ayrı tarihlerde yapılır. Ev sahibi şehirler bir spor dalında madalya kazanan ülke veya sporcu olarak değerlendirilmez. Bu nedenle Milano–Cortina'nın önemi burada 2026 spor takvimi ve ev sahipliği olarak ele alınmıştır; doğrulanmamış bir Türkiye madalyası eklenmemiştir.

2025–2026 öne çıkan spor dereceleri ve organizasyonları

Yıl ve organizasyon	Türkiye veya şampiyon	Gerçekleşen sonuç
2025 FIBA EuroBasket	Türkiye	Avrupa ikincisi; finalde Almanya'ya 83–88
2025 Kadınlar Voleybol Dünya Şampiyonası	Türkiye	Dünya ikincisi; finalde İtalya'ya 2–3
2026 Avrupa Atletizm Şampiyonası	İsmail Nezir	400 metre engellide bronz; 48,26 saniye
2026 Akdeniz Oyunları cimnastik yarışmaları	Türkiye	4 altın, 2 bronz; toplam 6 madalya
2026 Erkekler FIFA Dünya Kupası	İspanya	Finalde Arjantin'i 1–0 yenerek şampiyon
2025–2026 UEFA Şampiyonlar Ligi	Paris Saint-Germain	Arsenal'e karşı penaltılarla 4–3; maç 1–1

Yıl ve organizasyon	Türkiye veya şampiyon	Gerçekleşen sonuç
2026 Kış Olimpiyat Oyunları	Milano–Cortina, İtalya	6–22 Şubat; ev sahipliği ve organizasyon

12. Başarı, ev sahipliği ve zaman bilgisinin birlikte okunması

28 Ekim 2026 bilgi kesim tarihiyle bu bölümde anlatılan 2025 spor finalleri, 2026 Dünya Kupası, UEFA Şampiyonlar Ligi finali, Milano–Cortina Kış Olimpiyatları ve 2026 Cannes ile İstanbul film festivallerinin sonuçları açıklanmış bulunmaktadır. Buna karşılık 2026 Kültür Yolu Festivali'nin 26 il hedefi, Bakanlığın ilan ettiği program kapsamıdır; bütün festival faaliyetlerinin bilgi kesim tarihinden önce sonlandığı biçiminde yorumlanmaz. Resmî kültür programlarında yıllık hedef, etkinlik takvimi ve sonuç raporu üç farklı belge olabilir.

Başarıların sınıflandırılmasında yarışmanın kapsamı belirleyicidir. Türkiye'nin 2025 EuroBasket ikinciliği Avrupa kıtasına, 2025 kadın voleybol dünya ikinciliği dünya ölçeğine aittir. İsmail Nezir'in 2026 madalyası bireysel branş sonucudur; 2026 erkekler futbol Dünya Kupası'nda İspanya'nın şampiyonluğu millî takım derecesidir. Paris Saint-Germain'in aynı yılki unvanı ise kulüp turnuvasına ilişkindir.

Kültürde de 2025 Sardis–Bin Tepe ve Antep işi kayıtları aynı UNESCO kuruluşuyla ilişkilidir; fakat ilki bir taşınmaz kültürel miras alanını, ikincisi yaşayan bir el sanatı bilgisini kapsar. 2026 Avrupa Kültür Başkentleri bir Avrupa Birliği programına, 2026 Dünya Kitap Başkenti Rabat ise UNESCO programına dayanır. Güncel kültür, sanat ve spor haberlerinin doğru anlaşılması, kurum–yıl–yer–sonuç eşleştirmelerinin bu ayrımlarla birlikte yapılmasına bağlıdır.

> **Başarı ve statü ayrımı**
>
> 28.10.2026 itibarıyla Türkiye 2025 EuroBasket'te Avrupa ikincisi, 2025 Kadınlar Voleybol Dünya Şampiyonası'nda dünya ikincisidir. FIFA 2026 erkekler Dünya Kupası şampiyonu İspanya; 2025–2026 UEFA Şampiyonlar Ligi şampiyonu Paris Saint-Germain'dir. Sardis–Bin Tepe, UNESCO Dünya Mirası; Antep işi ise UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi kaydıdır.

5.6. ÖNEMLİ ÖDÜLLER VE ÖDÜL SAHİPLERİ

Bilim, edebiyat, sanat, mimarlık ve toplumsal hizmet alanlarında verilen ödüller, belirli bir alandaki çalışmanın kurum veya jüri tarafından takdir edildiğini gösterir. Güncel ödül bilgisinin doğru aktarılması için ödülün tam adı, verildiği yıl, kategorisi, sahibi ve ödüle temel olan çalışma birlikte belirtilmelidir. Ödülün açıklandığı tarih ile törenin yapıldığı tarih her zaman aynı değildir. Bu bölümde bilgi kesim tarihi 28 Ekim 2026 olup ağırlık 2025 ve 2026'da sonuçları ilan edilen ödüllerdedir.

1. Ödül kurumları, kategoriler ve tarih bilgisi

Uluslararası bir ödülün tanınırlığı ile hukuki niteliği veya seçilme yöntemi birbirinden farklıdır. Nobel ödülleri bilim, edebiyat ve barış alanlarında; Booker edebiyatta; Pulitzer gazetecilik, edebiyat, tiyatro ve müzik alanlarında; Abel matematikte; Pritzker mimarlıkta öne çıkar. Türkiye'de TÜBİTAK ve Türkiye Bilimler Akademisinin (TÜBA) bilim ödülleri ile Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri farklı kurum ve amaçlara dayanır. Aynı kişinin birden fazla ödül alması, bu ödüllerin aynı kuruluşça verildiği anlamına gelmez.

Nobel ödüllerinde fizik ve kimya sahiplerini İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi; fizyoloji veya tıp sahiplerini Karolinska Enstitüsündeki Nobel Meclisi; edebiyat sahibini İsveç Akademisi; barış sahibini Norveç Nobel Komitesi belirler. İsveç Merkez Bankası tarafından Alfred Nobel'in anısına ihdas edilen Ekonomi Bilimleri Ödülü de İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi tarafından verilir. Ekonomi ödülü, Nobel'in vasiyetinde sayılan özgün beş alandan biri değildir. Nobel barış ödülünün Oslo'da, diğer ödüllerin Stockholm'de takdim edilmesi de ödüllerin kurumsal yapısıyla ilgilidir.

2026 Nobel ödülü sahipleri 5–12 Ekim 2026 arasında ilan edilmiştir. İlan edilmiş ödül sahipleri, 10 Aralık 2026 için öngörülen törenin de yapılmış olduğu anlamına gelmez. Kitapta “2026 ödülünü kazandı” ifadesi, kararın açıklandığını anlatır; ileride düzenlenecek töreni gerçekleşmiş gibi göstermez.

2. 2026 Nobel Fizik, Kimya ve Fizyoloji veya Tıp ödülleri

2026 Nobel Fizik Ödülü, Francis Halzen'e verilmiştir. İsveç Kraliyet Bilimler Akademisinin 6 Ekim 2026 tarihli duyurusu, ödülün IceCube Nötrino Gözlemevi'ne belirleyici katkıları ve astrofizik kökenli yüksek enerjili nötrinoların keşfi nedeniyle verildiğini açıklar. Güney Kutbu buzundaki ışık algılayıcılarını kullanan IceCube, uzaydan gelen ve maddeyle çok seyrek etkileşen nötrinoları inceleyerek gök olaylarının araştırılmasına yeni bir yöntem sağlamıştır. Bu başarı, bir uzay teleskobunun fırlatılması veya yeni bir gezegenin keşfiyle aynı tür olay değildir.

2026 Nobel Kimya Ödülü, Henri B. Kagan ve Kenso Soai arasında paylaşılmıştır. 7 Ekim 2026 tarihli resmî açıklamaya göre çalışmalar, asimetrik organik sentezde doğrusal olmayan etkiler ve otokataliz üzerinedir. Bazı moleküller birbirinin ayna görüntüsü gibi iki biçimde bulunabilir; canlı sistemler ve ilaçlar açısından bu biçimlerin etkileri farklı olabilir. Ödül, belirli bir ilacın piyasaya sürülmesine değil, kimyasal tepkimelerin istenilen molekül biçimine yönlendirilmesini anlamayı sağlayan temel buluşlara verilmiştir.

2026 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nün sahipleri Peter Hegemann, Georg Nagel ve Karl Deisseroth'tur. Karolinska Enstitüsünün açıklamasında ödülün optogenetik alanındaki keşiflere verildiği belirtilir. Optogenetik, belirli sinir hücrelerinin ışığa duyarlı proteinler yardımıyla araştırma ortamında etkinleştirilmesini veya baskılanmasını sağlayan yöntemdir. Hegemann ve Nagel ışıkla çalışan kanalrodopsin proteinlerinin anlaşılmasına, Deisseroth ise bu araçların sinir hücrelerinde uygulanmasına önemli katkılar yapmıştır. Bu gelişme, beyin işleyişinin incelenmesi için bir araştırma aracıdır; bütün sinir sistemi hastalıklarının tedavisinin bulunduğu anlamına gelmez.

3. 2026 Nobel Edebiyat, Barış ve Ekonomi Bilimleri ödülleri

2026 Nobel Edebiyat Ödülü, Kanadalı yazar Anne Carson'a verilmiştir. İsveç Akademisi 8 Ekim 2026 tarihli açıklamasında, yazarın klasik gelenekle yaratıcı ilişki kuran, çağdaş edebiyatta yeni biçimler geliştiren eserlerini öne çıkarmıştır. Nobel Edebiyat Ödülü bir yazarın edebî üretimine verilir; Booker gibi tek bir kitabı seçen yarışmalarla aynı ölçüte dayanmaz. Nobel'in alıcısı yazar, yayınevi veya çevirmen değil; ödül kararında ismi geçen kişidir.

2026 Nobel Barış Ödülü'nün sahibi Navanethem “Navi” Pillay'dır. Norveç Nobel Komitesinin 9 Ekim 2026 duyurusu, Pillay'ın barışın ve uluslararası hukukun geliştirilmesine yönelik çabalarını gerekçe göstermiştir. Güney Afrikalı hukukçu Pillay, uluslararası insan hakları ve uluslararası ceza adaleti alanındaki çalışmalarıyla tanınır. Bu ödül, uluslararası bir mahkemenin verdiği hüküm veya Birleşmiş Milletlerin aldığı bağlayıcı karar değildir; bağımsız Nobel Komitesinin ödül kararıdır.

2026 Ekonomi Bilimleri Ödülü, Robert E. Hall ve Michael Woodford'a verilmiştir. İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi 12 Ekim 2026 tarihli açıklamasında, ödülün makroekonomik istikrar politikalarının mikroekonomik temellerine ilişkin çalışmaları kapsadığını belirtmiştir. Temel düşünce; hanehalkı ve işletmelerin kararlarının, beklentilerinin ve davranışlarının geniş ölçekte büyüme, enflasyon ve ekonomik dalgalanmalar üzerinde etkili olduğudur. Ekonomi Bilimleri Ödülü resmî olarak Alfred Nobel Anısına İsveç Merkez Bankası Ödülü'dür; Nobel'in vasiyetiyle kurulmuş ayrı bir “altıncı Nobel dalı” biçiminde anlatılmamalıdır.

2026 Nobel ve Ekonomi Bilimleri ödülleri — 28 Ekim 2026 itibarıyla ilan edilen sonuçlar

Alan	Ödül sahipleri	Temel çalışma veya gerekçe
Fizik	Francis Halzen	IceCube; yüksek enerjili kozmik nötrinolar
Kimya	Henri B. Kagan, Kenso Soai	Asimetrik organik sentezde doğrusal olmayan etkiler ve otokataliz
Fizyoloji veya Tıp	Peter Hegemann, Georg Nagel, Karl Deisseroth	Optogenetik; ışıkla sinir hücrelerini araştırma yöntemleri
Edebiyat	Anne Carson	Klasik gelenekle ilişkili yenilikçi edebî eserler
Barış	Navanethem “Navi” Pillay	Barışın ve uluslararası hukukun geliştirilmesine katkıları
Ekonomi Bilimleri	Robert E. Hall, Michael Woodford	Makroekonomik istikrar politikalarının mikroekonomik temelleri

4. 2025 Nobel ödüllerinden karşılaştırmalı örnekler

2025 Nobel Fizik Ödülü John Clarke, Michel H. Devoret ve John M. Martinis'e, elektrik devrelerinde makroskopik kuantum tünellemesi ve enerji düzeylerinin kuantalanmasına ilişkin keşifleri nedeniyle verilmiştir. 2026'da ise fizik alanının konusu IceCube nötrino araştırmalarıdır. Her iki ödülün temel bilimle ilişkili olması, çalışmaların konusunun aynı olduğunu göstermez.

2025 Nobel Kimya Ödülü Susumu Kitagawa, Richard Robson ve Omar M. Yaghi'ye metal-organik kafes yapıların geliştirilmesi için verilmiştir. Bu yapılar gazların tutulması ve ayrılması gibi

süreçlerde kullanılabilen gözenekli malzemelerdir. 2026 kimya ödülü ise moleküler asimetri ve otokataliz üzerinedir. 2025 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü Mary E. Brunkow, Fred Ramsdell ve Shimon Sakaguchi'ye çevresel bağışıklık toleransına ilişkin keşifleri nedeniyle verilmiştir. Burada bağışıklık sisteminin kendi dokularına zarar vermesini sınırlandıran düzenleyici mekanizmalar söz konusudur; 2026'da öne çıkan optogenetikten farklı bir alandır.

2025 Nobel Edebiyat Ödülü Macar yazar László Krasznahorkai'ye, 2025 Nobel Barış Ödülü ise Venezuelalı muhalefet lideri Maria Corina Machado'ya verilmiştir. 2025 Ekonomi Bilimleri Ödülü Joel Mokyr, Philippe Aghion ve Peter Howitt arasında paylaştırılmıştır. Çalışmaları, yeniliklerin ve teknolojik değişimin uzun dönemli ekonomik büyümedeki rolüne ilişkindir. Bir ödülün farklı yıllardaki sahipleri aynı alanda farklı konular için seçilebilir; yıl belirtilmeden yalnız isim listesi verilmesi bu nedenle yanıltıcıdır.

2025 ve 2026 Nobel sonuçlarının konu bakımından ayrılması

Alan	2025 ödülünün öne çıkan konusu	2026 ödülünün öne çıkan konusu
Fizik	Elektrik devrelerinde kuantum etkileri	Yüksek enerjili kozmik nötrinolar ve IceCube
Kimya	Metal-organik kafes malzemeler	Asimetrik organik sentez ve otokataliz
Fizyoloji veya Tıp	Çevresel bağışıklık toleransı	Optogenetik
Edebiyat	László Krasznahorkai	Anne Carson
Barış	Maria Corina Machado	Navi Pillay
Ekonomi Bilimleri	Yenilik odaklı ekonomik büyüme	Makroekonomik istikrar politikalarının mikroekonomik temelleri

5. Booker ve Uluslararası Booker: kitap, yazar ve çevirmen ayrımı

Booker Ödülü, Birleşik Krallık ve İrlanda'da yayımlanan ve özgün olarak İngilizce yazılmış uygun nitelikteki kurmaca eserleri değerlendirir. 2025 Booker Ödülü 10 Kasım 2025'te David Szalay'nin Flesh adlı romanına verilmiştir. Ödül, yazarın bütün eserlerine verilen Nobel Edebiyat Ödülü'nden farklı olarak belirli bir kurmaca kitaba yöneliktir. Yazarın doğum yeri, vatandaşlığı, kitabın yazıldığı dil ve yayımlandığı pazar ayrı bilgilerdir.

Uluslararası Booker Ödülü ise İngilizceye çevrilmiş, Birleşik Krallık veya İrlanda'da yayımlanmış uygun eserler için düzenlenir; yazar ve çevirmenin katkısı birlikte tanınır. 19 Mayıs 2026'da açıklanan Uluslararası Booker Ödülü, Yáng Shuāng-zǐ'nin Taiwan Travelogue adlı eseri ile İngilizce çevirmeni Lin King'e verilmiştir. Ödül tutarının yazar ve çevirmen arasında eşit paylaşılması, çevirmen katkısının bu ödülün yapısal unsurlarından biri olduğunu gösterir. 2026 Booker ana ödülünün kazananının 9 Kasım 2026'da açıklanması planlanmıştır; 28 Ekim 2026 itibarıyla ana ödül için kesin bir kazanan adı bulunmamaktadır. Uluslararası Booker'ın Mayıs ayında açıklanan sonucunu Kasım ayında açıklanacak ana Booker ödülü yerine yazmak tarih ve kategori hatasıdır.

6. Pulitzer Ödülleri: gazetecilik ve sanat dallarındaki farklı ödüller

Pulitzer Ödülleri Amerika Birleşik Devletleri'nde gazetecilik, kitap, drama ve müzik alanlarındaki çalışmaları değerlendirir. Pulitzer'in tek bir “yılın yazarı” veya “yılın gazetesi” ödülünden ibaret olduğu düşünülmemelidir: kamu hizmeti, araştırmacı gazetecilik, roman, tarih, tiyatro ve daha başka kategorilerde farklı sonuçlar ilan edilir.

4 Mayıs 2026 tarihli Pulitzer kurul açıklamasına göre kurmaca (Fiction) ödülü Daniel Kraus'un Angel Down adlı romanına, drama ödülü Bess Wohl'un Liberation adlı eserine, tarih ödülü Jill Lepore'un We the People: A History of the U.S. Constitution adlı çalışmasına verilmiştir. Gazetecilikte Kamu Hizmeti ödülü The Washington Post'a verilmiştir. Bu örnekler aynı ödül programı içinde ödül sahibi bir kişinin, eserinin veya bir yayın kuruluşunun bulunabileceğini gösterir. Ayrıca 2025 Pulitzer kurmaca ödülünün Percival Everett'in James adlı romanına verilmesi, yıl ve eser eşleştirmesinin önemini ortaya koyar.

7. Matematik ve mimarlık: Abel ve Pritzker ödülleri

Abel Ödülü, Norveç Bilim ve Edebiyat Akademisi tarafından matematik alanındaki ileri düzey katkılar için verilir. 2026 Abel Ödülü'nün sahibi Alman matematikçi Gerd Faltings'tir. Resmî gerekçe, aritmetik geometride güçlü araçlar geliştirmesi ve Mordell ile Lang'ın Diofant problemleriyle bağlantılı uzun süredir çözülememiş varsayımlara katkılarıdır. Diofant denklemleri, tam sayı veya rasyonel sayı çözümlerinin incelendiği matematik problemleridir. Matematik için ayrı bir Nobel Ödülü olmadığı için Abel Ödülü'nün önemi büyüktür; ancak Abel Ödülü Nobel kurumu tarafından verilmez.

Pritzker Mimarlık Ödülü ise mimarlık çalışmalarını değerlendirir. 2026 Pritzker Ödülü Şilili mimar Smiljan Radić Clarke'a verilmiştir; 2025 sahibi Çinli mimar Liu Jiakun'dur. Bu ödül belirli bir binanın UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmesiyle aynı işlem değildir. UNESCO bir alanın olağanüstü evrensel değerini esas alan miras tescili yaparken, Pritzker mimarın mesleki eserlerini ve mimarlık yaklaşımını değerlendirir.

8. Bilimsel çeşitliliğe yönelik uluslararası ödüller

L'Oréal–UNESCO Bilim Kadınları İçin Uluslararası Ödülleri, farklı coğrafi bölgelerden kadın bilim insanlarının araştırmalarını görünür kılan bir programdır. UNESCO'nun 19 Mayıs 2026 açıklamasına göre 2026 yılında beş bilim insanı yaşam ve çevre bilimlerindeki çalışmaları için seçilmiştir: Liesl Zühlke (Güney Afrika, kalp sağlığı), Felice Jacka (Avustralya, beslenme psikiyatrisi), Sarah A. Teichmann (Birleşik Krallık, tek hücre genom bilimi), Raquel Lia Chan (Arjantin, tarımsal biyoteknoloji) ve Gordana Vunjak-Novakovic (ABD, rejeneratif tıp ve doku mühendisliği). Ödülün ortak düzenleyicilerinden biri UNESCO'dur; bu program Nobel Ödülleriyle aynı jüri veya kategoriye sahip değildir.

2025–2026 uluslararası edebiyat, bilim ve mimarlık ödüllerinden örnekler

Ödül ve yıl	Ödül sahibi / eser	Ayırt edici kapsam
Booker 2025	David Szalay — Flesh	İngilizce özgün kurmaca kitap

Ödül ve yıl	Ödül sahibi / eser	Ayırt edici kapsam
Uluslararası Booker 2026	Yáng Shuāng-zǐ, Lin King — Taiwan Travelogue	İngilizceye çevrilen eser; yazar ve çevirmen
Pulitzer Kurmaca 2026	Daniel Kraus — Angel Down	ABD'de kurmaca alanındaki Pulitzer kategorisi
Pulitzer Drama 2026	Bess Wohl — Liberation	Tiyatro eseri
Abel 2026	Gerd Faltings	Matematik; aritmetik geometri
Pritzker 2026	Smiljan Radić Clarke	Mimarlık

9. 2025 TÜBİTAK Bilim Ödülleri ve ödül kategorileri

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) bilim ödülleri ile uluslararası Nobel ödülleri farklı kurumsal yapılara sahiptir. TÜBİTAK'ın Bilim Ödülü, Türkiye'de yürütülen uluslararası düzeyde önemli araştırmaları; Özel Ödülü, yurt dışında çalışan Türk bilim insanlarının katkılarını; Hizmet Ödülü, ülkedeki bilim ve teknolojinin gelişmesine sağlanan hizmetleri; Teşvik Ödülü ise bilimsel bakımdan gelecek vadeden belirli yaş koşulundaki araştırmacıları değerlendirmek üzere düzenlenir. Bu kategorilerin varlığı her yıl her kategoride mutlaka bir ödül verildiği anlamına gelmez.

TÜBİTAK'ın 22 Aralık 2025 duyurusuna göre 2025 yılında iki Bilim Ödülü ve dokuz Teşvik Ödülü kararlaştırılmıştır. Bilim Ödülü sahiplerinden Prof. Dr. Alper Kiraz, optik, tek molekül spektroskopisi ve biyogörüntüleme araştırmalarıyla; Prof. Dr. Ahmet Oğuzhan Özen, bağışıklık ve sindirim sistemiyle ilişkili monojenik hastalıklar üzerine çalışmalarıyla öne çıkmıştır. İki bilim insanı aynı yıl ödül alsa da ödüllendirildikleri araştırma alanları farklıdır. Ayrıca dokuz Teşvik Ödülü'nün, Bilim Ödülü sayısına eklenerek “on bir Bilim Ödülü” biçiminde sunulması kategori hatası olur.

10. Türkiye Bilimler Akademisinin 2025 ödülleri

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), bilimsel başarıları ve yayınları destekleyen ayrı bir ulusal akademidir. TÜBA Uluslararası Akademi Ödülü, TÜBA-GEBİP Üstün Başarılı Genç Bilim İnsanı Ödülü ve TÜBA-TESEP Bilimsel Telif Eser Ödülü farklı hedeflere yöneliktir. Uluslararası Akademi Ödülü ileri düzey araştırma katkısını, GEBİP genç araştırmacının bilimsel başarısını, TESEP ise bilimsel telif eser niteliğini değerlendirir. TÜBA ile TÜBİTAK'ın ödül törenlerini birlikte düzenleyebilmesi, kurumsal ödül adlarını özdeş yapmaz.

TÜBA'nın 5 Aralık 2025 duyurusuna göre 2025 Uluslararası Akademi Ödülü sağlık ve yaşam bilimleri alanında Prof. Dr. Mutlu Özcan ile Prof. Dr. Dirk M. Hermann'a verilmiştir. Mutlu Özcan'ın araştırmaları diş hekimliğinde kullanılan seramik malzemeler ve dijital uygulamalar; Dirk M. Hermann'ın çalışmaları ise beyin çevresi ve kan-beyin bariyerinin tedavi bakımından önemine ilişkindir. Aynı yıl TÜBA-GEBİP kapsamında, özel ödül dâhil 28 genç bilim insanı desteklenmiştir. 23 Aralık 2025'te TÜBA–TÜBİTAK ortak töreni yapılmıştır; bilimsel ödül kararının açıklanmasıyla törenin düzenlenmesi farklı tarihlerde olmuştur.

11. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri ve Atatürk Uluslararası Barış Ödülü

Türkiye'de kültür ve sanat alanında farklı disiplinleri kapsayan Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri, bilim ödüllerinden ayrı değerlendirilir. İletişim Başkanlığının 29 Ekim 2025 tarihli duyurusunda 2025 ödülleri şu dallara verilmiştir: Bilim ve Kültür alanında Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün, Resim alanında Yalçın Gökçebağ, Müzik alanında Yalçın Tura, Anadolu Arkeolojisi alanında Prof. Dr. Fahri Işık ve Fotoğraf alanında Ali Jadallah. Bu kişiler aynı yılın aynı kurum tarafından açıklanan farklı dallardaki ödül sahipleridir; örneğin Anadolu Arkeolojisi ödülünün bir UNESCO Dünya Mirası tesciliyle karıştırılmaması gerekir.

2025 yılı Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'nün Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Antônio Guterres'e verilmesi de 29 Ekim 2025'te açıklanmıştır. Bu ödül, Norveç Nobel Komitesi tarafından verilen Nobel Barış Ödülü'nden farklıdır. 2025 Nobel Barış Ödülü sahibi Maria Corina Machado, 2025 Atatürk Uluslararası Barış Ödülü sahibi ise Antônio Guterres'tir. Ödül adlarındaki “barış” ortaklığı, bunların aynı ödül veya aynı kurumun kararı olduğunu göstermez.

Türkiye'de 2025 yılı bilim, kültür ve barış ödüllerinden seçilmiş sonuçlar

Ödül / kategori	Ödül sahibi	Alan veya ayırt edici özellik
TÜBİTAK Bilim Ödülü 2025	Alper Kiraz	Optik ve tek molekül araştırmaları
TÜBİTAK Bilim Ödülü 2025	Ahmet Oğuzhan Özen	Monojenik hastalık ve bağışıklık çalışmaları
TÜBA Uluslararası Akademi Ödülü 2025	Mutlu Özcan, Dirk M. Hermann	Sağlık ve yaşam bilimleri
Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü 2025	Süleyman Seyfi Öğün	Bilim ve Kültür
Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü 2025	Yalçın Gökçebağ	Resim
Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü 2025	Yalçın Tura	Müzik
Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü 2025	Fahri Işık	Anadolu Arkeolojisi
Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü 2025	Ali Jadallah	Fotoğraf
Atatürk Uluslararası Barış Ödülü 2025	Antônio Guterres	Nobel Barış Ödülü'nden ayrı ödül

12. Ödül bilgilerinin karşılaştırılması ve 28 Ekim 2026 kesim tarihi

Bir ödülün sahibini saptarken dört ayrı bilgi birlikte değerlendirilmelidir: ödülün düzenleyici kurumu, tam kategori adı, yılı ve hangi kişiye ya da esere verildiği. 2026 Nobel Fizik Ödülü Francis Halzen'e ve 2026 Nobel Edebiyat Ödülü Anne Carson'a verilmiştir; biri bilimsel bir gözlemevi araştırmasıyla, diğeri edebî birikimle ilgilidir. 2026 Uluslararası Booker Ödülü'nde yazar ile çevirmen birlikte tanınırken 2026 Pulitzer Kamu Hizmeti Ödülü'nün sahibi bir yayın kuruluşudur. 2026 Abel Ödülü ise matematik alanındadır. Bu örnekler “ödül sahibi” ifadesinin her programda aynı tür kişi veya kuruluşu göstermediğini ortaya koyar.

28 Ekim 2026 tarihi itibarıyla 2026 Nobel ödüllerinin sahipleri açıklanmış, fakat geleneksel 10 Aralık törenleri henüz yapılmamıştır. 2026 Uluslararası Booker'ın sonucu 19 Mayıs'ta ilan edilmiş; aynı yılın ana Booker Ödülü'nün kazananı için 9 Kasım tarihi beklenmektedir. 2025 Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri ile 2025 TÜBİTAK ve TÜBA sonuçları önceki yılın tarihli kayıtlarıdır. 2026'nın daha sonraki tarihlerinde yapılacak ödül ilanları, bu bölümün bilgi kesim tarihinde gerçekleşmiş olaylar olarak yazılmamıştır.

Ödülün adı, yılı ve kategorisi

2026 Nobel sahipleri ekimde ilan edilmiş olsa da ödül töreni 28 Ekim itibarıyla henüz gerçekleşmemiştir. 2026 Nobel Barış Ödülü Navi Pillay'a; 2025 Nobel Barış Ödülü Maria Corina Machado'ya; 2025 Atatürk Uluslararası Barış Ödülü António Guterres'e verilmiştir. 2026 ana Booker kazananı 28 Ekim 2026 günü henüz açıklanmamıştır; Uluslararası Booker ise Yáng Shuāng-zǐ ve çevirmen Lin King'e verilmiştir.

5.7. ÖNEMLİ ANMA YILLARI VE YIL DÖNÜMLERİ

Anma yılı ve yıl dönümü, geçmişte meydana gelmiş tarihî bir olayın, bir kurumun kuruluşunun, bir düzenlemenin kabulünün veya bir kişinin doğumunun ya da ölümünün belirli bir süre geçtikten sonra yeniden hatırlanmasıdır. Güncel bilgi kapsamında bu konu, özellikle 2025 ve 2026'da yüzüncü, sekseninci veya başka belirgin dönüm noktalarına ulaşan olayların doğru tarihle ve doğru kurumla eşleştirilmesini gerektirir. Her yıl tekrarlanan anma günleri ile belli bir yıl için ilan edilen uluslararası tematik yıllar ise aynı kavram değildir.

Bu bölümün bilgi kesim tarihi 28 Ekim 2026'dır. Anma yılı hesaplamalarında temel tarih ve anılan yıl ayrı gösterilir; 28 Ekim'den sonra gerçekleşecek törenler olmuş gibi anlatılmaz. Türkiye'de millî tarih, anayasa ve hukuk tarihi; dünyada Birleşmiş Milletler sisteminin kurum yıldönümleri, bilim ve kültür yılı ilanları ile önemli uluslararası olayların yıldönümleri birlikte ele alınmaktadır.

1. Anma, kutlama, tarihî yıl dönümü ve ilan edilmiş özel yıl

Yıl dönümü, bir olayın gerçekleştiği tarihten belirli sayıda yıl geçmesidir. Örneğin 1926'da kabul edilen bir kanun, 2026'da kabulünün yüzüncü yılına ulaşır. Bu durum, söz konusu kanunun 2026'da yeniden kabul edildiği veya bugün yürürlükteki hukuki metnin 1926'dakiyle aynı olduğu anlamına gelmez. Bir düzenlemenin kabulü, Resmî Gazete'de yayımlanması ve yürürlüğe girmesi ayrı tarihlere denk gelebilir. Dolayısıyla yüzüncü yıl ifadesinde hangi aşamanın esas alındığı belirtilmelidir.

Anma ve kutlama da aynı amaçla kullanılmaz. Savaşta hayatını kaybedenlerin anılması, bir kurumun kuruluş yıldönümünün kutlanmasından içerik ve amaç bakımından ayrılır. Bazı günlerde anma ile kutlama birlikte gerçekleştirilebilir. Her yıl aynı tarihte anılan bir gün, uluslararası kuruluş tarafından ilan edilen bir tematik yıl ile karıştırılmamalıdır.

Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu, belirli bir konuyu gündeme taşımak için uluslararası yıl ilan edebilir. İlanın konusu kuantum bilimi, kooperatifçilik, meralar veya kadın çiftçiliği gibi bir çalışma alanıdır; her ilan mutlaka o alanın tam yüzüncü kuruluş yılını ifade etmez. Bir kuruluşun kendisinin ilan ettiği etkinlik yılıyla BM Genel Kurulu kararıyla kabul edilen uluslararası yıl arasında kurumsal yetki farkı vardır.

Anma ve yıl dönümü ifadelerinin anlamı

İfade	Esas alınan bilgi	Dikkat edilmesi gereken nokta
Tarihî olayın yıl dönümü	Olayın gerçekleştiği gün ve yıl	Olayın yılı ile anma yılı karıştırılmaz
Kuruluş yıl dönümü	Kurumun resmen kuruluşu veya faaliyete geçişi	Hazırlık ve yürürlük tarihleri farklı olabilir
Kanunun yüzüncü yılı	Kanunun kabulü veya yürürlüğe giriş tarihi	Kabul-yayım-yürürlük ayrımı korunur
Doğum veya ölüm yıl dönümü	Kişinin doğum ya da ölüm yılı	Hangi yıldönümü olduğu açıkça yazılır
Uluslararası tematik yıl	Yetkili uluslararası kuruluşun ilanı	Mutlaka yüzüncü yıl veya kurum yıldönümü değildir
Her yıl yinelenen anma günü	Takvimde sabit gün	Özel anma yılıyla aynı kavram değildir

2. Cumhuriyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Millî Mücadele'nin anma tarihleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmıştır. Bu tarih, millî egemenlik mücadelesi ve parlamentonun kuruluş süreci açısından temel dönüm noktasıdır. 23 Nisan 2025, Meclisin açılışının 105'inci; 23 Nisan 2026 ise 106'ncı yıl dönümüdür. Buna karşılık 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi farklı bir tarihî olaydır. Cumhuriyetin ilanının yüzüncü yılı 2023'te yaşanmış, 2025'te 102'nci ve 2026'da 103'üncü yıl dönümüne ulaşılmıştır. 28 Ekim 2026 itibarıyla 29 Ekim 2026 henüz gelmemiştir.

Millî Mücadele'nin başlangıç dönüm noktası kabul edilen Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı 19 Mayıs 1919'dur. Bu olayın 2025'te 106'ncı, 2026'da 107'nci yıl dönümü anılmıştır. 30 Ağustos 1922'deki Büyük Taarruz'un kesin zaferi, Zafer Bayramı ile ilişkilidir; 2026'da 104'üncü yıl dönümüne ulaşılmıştır. 12 Mart 1921'de İstiklâl Marşı'nın TBMM tarafından kabulü, millî tarihin ayrı bir anma tarihidir; 2026 yılı 105'inci yıldönümüdür.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatının yıl dönümü, her yıl 10 Kasım'da anılır. 2025 yılı 87'nci, 2026 yılı 88'inci yıldönümüne karşılık gelir. 28 Ekim 2026 tarihi itibarıyla 2026'nın 10 Kasım anma törenleri henüz yapılmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü, Meclisin açılış yıldönümü ve Atatürk'ün ölüm yıldönümü tarihsel ve hukuki bakımdan farklı olgulardır.

3. 2025 yılındaki Cumhuriyet reformlarının yüzüncü yıl bağlamı

1925 yılı, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki hukukî, idari ve toplumsal düzenlemeler bakımından önemli bir dönemdir. Şapka İktisası Hakkında 671 sayılı Kanun 25 Kasım 1925'te TBMM tarafından kabul edilmiş, 28 Kasım 1925 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Dolayısıyla 2025 yılı bu kanunun kabulünün yüzüncü yılıdır. Burada kanunun tarihî kabul edildiği dönemin koşulları, 2025'te ayrıca yapılan etkinliklerden bağımsız olarak incelenmelidir.

30 Kasım 1925'te tekke, zaviye ve türbelerle ilgili 677 sayılı Kanun'un kabulü de 2025'te yüzüncü yılını doldurmuştur. Bu düzenlemenin tarihî anlamı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte dinî kurumların kamusal ve hukuki statüsünün yeniden tanımlanmasıyla ilişkilidir. 1925 reformları tek bir kanundan ibaret değildir; her düzenlemenin konu, kanun numarası ve kabul tarihi farklıdır.

1925'teki bu yüzüncü yıllar, 1926 Türk Medeni Kanunu'nun yüzüncü yılı olan 2026 ile birleştirilmemelidir. Yeni hukuk düzeni birkaç yıla yayılan bir süreçte gelişmiştir. Aynı sebeple kanunun çıkarıldığı dönemdeki tarihsel amaçlarla, bugün yürürlükteki düzenlemenin kapsamı birbirine eşit kabul edilmemelidir.

4. Türk Medeni Kanunu'nun 2026'da yüzüncü yılı

Türk Kanunu Medenisi, Türkiye Büyük Millet Meclisinde 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilmiştir. 4 Nisan 1926 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan kanun 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. 2026 yılı hem kabulün hem yürürlüğe girişin yüzüncü yılıdır; fakat bunlar aynı gün gerçekleşmiş olaylar değildir. Kabulün yüzüncü yılı 17 Şubat 2026'da, yürürlüğe girişin yüzüncü yılı 4 Ekim 2026'da dolmuştur.

1926 tarihli düzenleme aile hukuku, kişiler hukuku, miras ve eşya hukuku gibi alanlarda önemli değişiklikler getirmiş, Cumhuriyetin hukuk düzeninin oluşturulmasında temel rol üstlenmiştir. Türk Medeni Kanunu'nun tarihî kabulü anlatılırken, halen uygulanan 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu ile tarihî 743 sayılı Kanun birbirinden ayrılmalıdır. 4721 sayılı Kanun 22 Kasım 2001'de kabul edilmiş, 1 Ocak 2002'de yürürlüğe girmiştir. Bu nedenle 2026'daki yüzüncü yıl, 2002'de yürürlüğe giren mevcut metnin yüzüncü yılı değildir.

Kanunların yürürlüğe giriş tarihleri, hukuk tarihi ile bugünkü uygulamanın karşılaştırılmasında önem taşır. 1926 Kanunu'nun toplumdaki dönüşümünü anlamak, günümüzdeki medeni hukuk hükümlerini doğrudan o metne mal etmekten farklıdır. Bu konu bir hukuk normu ezberinden ziyade, anmanın hangi tarihî belgeye ait olduğunu doğru anlamayı amaçlar.

5. Kabotaj düzenlemesinin 2026'daki yüzüncü yılı

815 sayılı Kabotaj Kanunu, 19 Nisan 1926'da kabul edilmiştir. Uygulamanın başladığı 1 Temmuz 1926 tarihi Denizcilik ve Kabotaj Bayramı'yla ilişkilidir. 1 Temmuz 2026'da uygulamanın ve Denizcilik ve Kabotaj Bayramı'nın yüzüncü yılı anılmıştır. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı 1 Temmuz 2026 tarihli açıklamasında bu yüzüncü yıl bağlamına açıkça yer vermiştir.

Kabotaj, bir devletin kıyıları ve limanları arasındaki belirli deniz taşımacılığı faaliyetlerini düzenleme yetkisiyle ilgilidir. Tarihî düzenlemenin önemi, Türk kıyılarındaki denizcilik ve taşıma haklarına ilişkin egemenlik alanını yeniden belirlemesidir. Kanunun kabul edildiği 19 Nisan ile bayramın kutlandığı 1 Temmuz farklı tarihlerdir. Kanun metninin daha sonraki değişiklikleri, 1926'da kabul edilen asıl kanunun tarihî yıl dönümünü değiştirmez.

2025–2026 Türkiye tarihindeki öne çıkan yıldönümleri

Anılan olay veya kişi	Tarihî esas	Anma yılı ve sıra
TBMM'nin açılışı	23 Nisan 1920	2025: 105. yıl; 2026: 106. yıl
Cumhuriyetin ilanı	29 Ekim 1923	2025: 102. yıl; 2026: 103. yıl (28 Ekim itibarıyla ertesi gün)
Atatürk'ün vefatı	10 Kasım 1938	2025: 87. yıl; 2026: 88. yıl (28 Ekim itibarıyla ileride)
Şapka Kanunu'nun kabulü	25 Kasım 1925	2025: 100. yıl
Tekke ve zaviye düzenlemesi	30 Kasım 1925	2025: 100. yıl
Türk Kanunu Medenisi'nin kabulü	17 Şubat 1926	2026: 100. yıl
Kabotaj Kanunu'nun kabulü	19 Nisan 1926	2026: 100. yıl
Denizcilik ve Kabotaj Bayramı	1 Temmuz 1926	2026: 100. yıl
Montrö Boğazlar Sözleşmesi	20 Temmuz 1936	2026: 90. yıl
Kanun-ı Esasi'nin kabulü	23 Aralık 1876	2026: 150. yıl (28 Ekim itibarıyla henüz gelmedi)
Ziya Gökalp'in doğumu	1876	2026: 150. yıl

6. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 90. yılı ve Kanun-ı Esasi'nin 150. yılı

Montrö Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936'da imzalanmıştır. 20 Temmuz 2026'da imzalanmasının 90'ıncı yıl dönümüne ulaşılmıştır. Dışişleri Bakanlığı aynı gün yayımladığı resmî açıklamada sözleşmenin Türk Boğazları ve Karadeniz güvenliği bakımından önemini vurgulamıştır. Bu konu, sözleşmenin imzalanma tarihinin anılmasıdır; mevcut hükümlerinin her birinin güncel yorumunu veya belirli bir olayda uygulanmasını açıklama amacı taşımaz.

23 Aralık 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasasıdır. 2026 yılı, tarihî kabulün 150'nci yılıdır. Ancak 23 Aralık 2026 tarihi 28 Ekim 2026 itibarıyla henüz gelmemiştir. Kanun-ı Esasi, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası, 1961 ve 1982 anayasalarından farklı hukukî ve tarihî dönemlere aittir. 1876'nın 150'nci yılının anılması Türkiye Cumhuriyeti'nin 150 yaşında olduğu anlamına gelmez.

Montrö'nün 90'ıncı yılı ile Kanun-ı Esasi'nin 150'nci yılı, hukuk ve diplomasi alanındaki farklı tarihî olaylarla ilgilidir. Birinin uluslararası sözleşme, diğerinin anayasa olması ve tarihî bağlamlarının farklılığı, bu yıldönümlerinin doğru sınıflandırılmasını sağlar.

7. Ziya Gökalp'in doğumunun 150. yılı ve kültür alanındaki anmalar

1876 doğumlu düşünür ve yazar Ziya Gökalp'in doğumunun 150'nci yılı 2026'ya karşılık gelmektedir. Türk Dil Kurumu (TDK), 8 Nisan 2026'da Gökalp'in eserleri ve düşünce dünyası üzerine eser tanıtımı ve panel düzenlemiş; duyurusunda bu etkinliği doğumunun 150'nci yılıyla ilişkilendirmiştir. Gökalp'in Türk sosyolojisi, kültür ve düşünce hayatındaki yeri, bu anmanın temelini oluşturur.

Bir kişinin doğumunun 150'nci yılında düzenlenen panelin tarihi, kişinin doğum günü olmak zorunda değildir. TDK'nin 8 Nisan'daki etkinliği bir anma etkinliğidir; 1876'daki doğum olayının tarihi olarak değerlendirilmez. Benzer şekilde bir kişinin ölümünün yüzüncü yılını anmak, doğumunun yüzüncü yılını anmaktan farklıdır.

2025–2026 kültür programlarında anılan şahsiyet, eser ve tarihî olayların yer aldığı başlıklar, ödül kazanma veya UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilme bilgileriyle karıştırılmamalıdır. UNESCO'nun tarihî olay ve şahsiyet yıldönümlerini anma programları ile UNESCO'nun Dünya Mirası veya Somut Olmayan Kültürel Miras listeleri, ayrı işlevlere sahip kurumsal çalışmalardır.

8. Birleşmiş Milletler'in 2025'te sekseninci yılı

Birleşmiş Milletler Antlaşması 26 Haziran 1945'te San Francisco'da imzalanmış, 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girmiştir. BM'nin kuruluşuyla ilişkilendirilen temel gün, antlaşmanın yürürlüğe girdiği 24 Ekim 1945'tir. Bu nedenle BM'nin sekseninci yıldönümü 24 Ekim 2025 tarihinde anılmıştır. BM, 2025 yılını 'BM 80' temasıyla değerlendirmiş ve kuruluşun barış, uluslararası iş birliği ve insan hakları amaçlarını hatırlatan faaliyetler yürütmüştür.

26 Haziran'daki imza ve 24 Ekim'deki yürürlük tarihleri birbiriyle karıştırılmamalıdır. Her yıl 24 Ekim'de anılan Birleşmiş Milletler Günü, 2025'te sekseninci kuruluş yıldönümü olmasına rağmen başka yıllarda da aynı tarihte anılmaya devam eder. 2025'in BM için 80'inci yıl olması, 2026'daki tematik uluslararası yılların BM'nin 81'inci yılına karşılık gelmesiyle aynı türden bir ilan değildir.

BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) da 1945'te kurulmuş olup 2025'te sekseninci yıl dönümüne ulaşmıştır. Bu durum BM ve FAO'nun farklı kuruluşlar olduğu gerçeğini değiştirmez. Bir kurumun kuruluş yıldönümü, aynı örgütün yürüttüğü gıda güvenliği veya tarım temalı kampanyalardan ayrı değerlendirilmelidir.

9. UNESCO'nun 1945–1946 tarihleri ve 2026'daki sekseninci yıl bağlamı

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Anayasası 16 Kasım 1945'te Londra'da kabul edilmiştir; 4 Kasım 1946'da yürürlüğe girmiştir. Bu nedenle anayasanın kabulünün sekseninci yılı 16 Kasım 2025'e, yürürlüğe girişinin sekseninci yılı ise 4 Kasım 2026'ya karşılık gelir. Bilgi kesim tarihi olan 28 Ekim 2026 itibarıyla 4 Kasım 2026 henüz yaşanmamıştır.

UNESCO'nun kuruluş sürecindeki bu iki tarih, BM Antlaşması'nın 1945'te yürürlüğe giriş tarihiyle de karıştırılmamalıdır. UNESCO'nun uluslararası kültürel miras alanlarının belirlenmesi, somut olmayan mirasın korunması, bilimsel iş birliği ve eğitim çalışmaları, örgütün görevleri arasındadır; ancak bir eser ya da alanın UNESCO listelerine alınma tarihi UNESCO'nun kuruluş yılı değildir.

Bir kurumun yıl dönümü anlatılırken, hangi hukuki kuruluş tarihinin referans alındığını belirtmek tarihî doğruluk için gereklidir. UNESCO örneği aynı kurumun 1945 ve 1946 tarihlerinin farklı metin ve süreçlere bağlı olarak birlikte kullanılabileceğini göstermektedir.

Uluslararası kuruluş ve olayların 2025–2026 anma takvimi

Olay veya kurum	Tarihî temel	Güncel yıl dönümü
BM Antlaşması'nın imzalanması	26 Haziran 1945	2025: 80. yıl
Birleşmiş Milletler'in kuruluşu	24 Ekim 1945	2025: 80. yıl
FAO'nun kuruluşu	1945	2025: 80. yıl
UNESCO Anayasası'nın kabulü	16 Kasım 1945	2025: 80. yıl
UNESCO Anayasası'nın yürürlüğe girmesi	4 Kasım 1946	2026: 80. yıl (28 Ekim'den sonra)
İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi	1945	2025: 80. yıl
Çernobil nükleer kazası	26 Nisan 1986	2026: 40. yıl
ABD Bağımsızlık Bildirgesi	4 Temmuz 1776	2026: 250. yıl

10. 2025–2026 yıllarında dünyadaki diğer önemli tarihî dönüm noktaları

1945'te sona eren İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinin sekseninci yılı 2025'te anılmıştır. BM Genel Kurulu bu yıl dönümüne ilişkin kararı kabul etmiş; savaşın kurbanlarını hatırlama ve uluslararası barışın korunması hedefleri üzerinde durulmuştur. Savaşın Avrupa'da ve Asya'da sona ermesi farklı tarihî süreçlere bağlı olduğundan, '1945' ifadesi burada genel bitiş yılıdır; her cephe için tek bir takvim günü olduğu varsayılmamalıdır.

Çernobil nükleer kazası 26 Nisan 1986'da meydana gelmiştir. Kazanın kırkıncı yılı 26 Nisan 2026'ya karşılık gelmektedir. Birleşmiş Milletler'in Ukrayna'daki resmî temsilciliği Nisan 2026 anmasında felaketin uzun süreli insani ve çevresel etkilerini vurgulamıştır. Bu olay nükleer enerji teknolojisi bakımından bir dönüm noktası olarak anılır; kazanın yıl dönümüyle sonradan geliştirilen nükleer güvenlik standartlarının yürürlük tarihleri aynı değildir.

Amerika Birleşik Devletleri Bağımsızlık Bildirgesi 4 Temmuz 1776'da kabul edilmiştir. Dolayısıyla 4 Temmuz 2026 bu bildirgenin 250'nci yıl dönümüdür. Buradaki yıldönümü, 1776 Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabulüne ilişkindir; ABD Anayasası'nın 1787'de hazırlanması veya daha sonraki yürürlük süreciyle aynı tarih olarak sunulmamalıdır. Türkiye'nin Millî Mücadele ve Cumhuriyet kuruluş takviminden de ayrı bir ülkedeki tarihî olaydır.

11. Birleşmiş Milletlerin 2025 için ilan ettiği uluslararası yıllar

BM Genel Kurulunun uluslararası yıl listesinde 2025, Uluslararası Kuantum Bilimi ve Teknolojisi Yılı, Uluslararası Kooperatifler Yılı, Uluslararası Buzulların Korunması Yılı ve Uluslararası Barış ve Güven Yılı olarak yer alır. Bunlar dört ayrı tematik ilan olup bir kurumun kuruluş yıldönümlerinden farklıdır.

Kuantum Bilimi ve Teknolojisi Yılı, UNESCO öncülüğünde modern kuantum kuramının gelişmesinin yaklaşık yüzüncü yılına dikkat çekmek ve bilimsel farkındalığı artırmak amacıyla ilan edilmiştir. Bu yüzüncü yıl çerçevesi, 1925'te bilimsel gelişmelerin birden fazla araştırmacı ve çalışma üzerinden

gerçekleştiğini göz ardı ederek tek bir kişinin icadını ilan etmek anlamına gelmez. Kooperatifler Yılı, kooperatiflerin sosyal ve ekonomik katkılarına; Buzulların Korunması Yılı iklim değişikliği, su ve buzulların önemine; Barış ve Güven Yılı ise barış kültürüne ve uluslararası iş birliğine dikkat çeker.

2025 için ilan edilmiş tematik yıllar, 2026 için ilan edilen yıllara aktarılmaz. Uluslararası yılın adındaki bilim veya çevre konusu, o yılda bir ödül verildiğini ya da bir uluslararası sözleşmenin kendiliğinden yürürlüğe girdiğini göstermez.

12. Birleşmiş Milletlerin 2026 için ilan ettiği uluslararası yıllar

2026 için BM listesinde üç başlık öne çıkar: Uluslararası Kadın Çiftçi Yılı; Uluslararası Meralar ve Göçer Hayvancılar Yılı; Sürdürülebilir Kalkınma için Uluslararası Gönüllüler Yılı. Bu tematik yılların resmî niteliği BM Genel Kurulu kararlarından doğar; uygulama ve bilgilendirme faaliyetlerinde farklı BM kuruluşları görev üstlenir.

Kadın Çiftçi Yılı, kadınların tarım-gıda sistemlerindeki katkısını görünür kılmayı; araziye, eğitime, teknolojiye ve finansmana erişim gibi sorunlara dikkat çekmeyi amaçlar. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) bu kapsamda bilgilendirme ve iş birliği çalışmaları yürütmektedir. Meralar ve Göçer Hayvancılar Yılı da FAO'nun öncülük ettiği, meraların ekolojik önemi ve geçimini hayvancılıkla sağlayan toplulukların sürdürülebilirliğiyle ilgili programdır. İki yılın ortak olarak tarım-gıda sistemine temas etmesi, birbirinin aynı ilan oldukları anlamına gelmez.

Sürdürülebilir Kalkınma için Uluslararası Gönüllüler Yılı ise gönüllülerin toplumsal kalkınmaya katkısını görünür kılar. Birleşmiş Milletler Gönüllüleri programı (UNV), 2026 yılına ilişkin koordinasyon ve bilgilendirmede görev almaktadır. Bu ilan, 5 Aralık'ta her yıl anılan Uluslararası Gönüllüler Günü'nden farklıdır. BM'nin duyurusuna göre 2026 tematik yıl programı 5 Aralık 2025'te açılmış ve 5 Aralık 2026'ya kadar sürmesi öngörülmüştür. Bilgi kesim tarihinde bitiş etkinliği henüz gerçekleşmemiştir.

Birleşmiş Milletlerin 2025 ve 2026 uluslararası yılları

Yıl	BM tarafından ilan edilen tema	Başlıca konu veya yürütücü
2025	Uluslararası Kuantum Bilimi ve Teknolojisi Yılı	Kuantum biliminde yüzüncü yıl çerçevesi; UNESCO
2025	Uluslararası Kooperatifler Yılı	Kooperatifçilik ve kalkınma
2025	Uluslararası Buzulların Korunması Yılı	Buzullar, iklim ve su kaynakları
2025	Uluslararası Barış ve Güven Yılı	Barış kültürü ve uluslararası iş birliği
2026	Uluslararası Kadın Çiftçi Yılı	Kadınların tarım-gıda sistemlerindeki rolü; FAO
2026	Uluslararası Meralar ve Göçer Hayvancılar Yılı	Mera ekosistemleri ve pastoral topluluklar; FAO
2026	Sürdürülebilir Kalkınma için Uluslararası Gönüllüler Yılı	Gönüllü katılımı ve kalkınma; UNV

13. Her yıl tekrarlanan anma günleri, uluslararası yıllar ve güncel bilginin birlikte yorumlanması

Türkiye'de 18 Mart Çanakkale Zaferi ve Şehitleri Anma Günü, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı ve 10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü farklı tarihî olaylarla ilgilidir. Anma tarihi sabit olabilir; ancak olayın kaçıncı yılı olduğu her takvim yılında değişir. Örneğin 1923 Cumhuriyet ilanının yüzüncü yılı 2023'te gerçekleşmişken 2026'da artık 103'üncü yıl anılmaktadır.

Uluslararası takvimde de 24 Ekim Birleşmiş Milletler Günü, 11 Şubat Bilimde Kadınlar ve Kız Çocukları Uluslararası Günü ve 5 Aralık Uluslararası Gönüllüler Günü her yıl yinelenen belirli günlerdir. BM'nin 2025 veya 2026'ya özel ilan ettiği tematik yıllar, bu sabit günlerle aynı türden değildir. 2026 Gönüllüler Yılı'nın resmî programının 5 Aralık 2025'te başlatılması, tematik yılın 2026 adıyla ilan edilmiş olmasına aykırı değildir; etkinlik takvimi ile BM Genel Kurulunun kararı ayrı belgelerde düzenlenir.

Bir yıl dönümünü doğru öğrenmek için şu bağlantılar birlikte değerlendirilmelidir: hangi olay ya da kişinin anıldığı, temel tarih, anma yılı, hesaplanan süre, varsa resmî anma kararı veya kurum ve bilgi kesim tarihinde etkinliğin gerçekleşip gerçekleşmediği. Özellikle kabul ile yürürlüğe giriş, doğum ile ölüm, yıl dönümü ile tematik uluslararası yıl, ulusal bayram ile BM özel yılı birbirinden ayrı tutulduğunda 2025–2026 gelişmeleri tutarlı biçimde anlaşılır.

> **Tarih ve yıl dönümü ayrımı**
>
> 2026 Türk Medeni Kanunu'nun kabulünün (17 Şubat 1926) ve Kabotaj uygulamasının (1 Temmuz 1926) 100. yılı; Montrö'nün 90. ve Kanun-ı Esasi'nin 150. yılıdır. 2025 BM'nin 80. yılıdır. UNESCO Anayasası'nın yürürlüğe girişinin 80. yılı 4 Kasım 2026'ya denk gelir ve 28 Ekim 2026 itibarıyla henüz yaşanmamıştır. BM'nin 2025–2026 için ilan ettiği özel tematik yıllar tarihî kurum kuruluş yıl dönümlerinden ayrıdır.

5.8. GÜNCEL ULUSAL VE ULUSLARARASI PROJELER

Kamu yatırımları, uluslararası ulaştırma ağları, bilimsel araştırma programları ve çevre girişimleri günlük haberlerde sıklıkla aynı “proje” sözcüğüyle anılır. Oysa bir mutabakat metni imzalanması, inşaata başlanması, deneme uçuşu yapılması ve bir tesisin kamu hizmetine girmesi birbirinden farklı sonuçlardır. Türkiye ve dünya güncel bilgilerini doğru değerlendirmek için yalnız bir projenin adını bilmek yetmez; amacını, sorumlu kuruluşunu, coğrafi kapsamını, hangi aşamada olduğunu ve açıklamanın tarihini birlikte değerlendirmek gerekir. Bu bölümde 28 Ekim 2026 itibarıyla resmî veya kurumsal kaynaklarla izlenebilen seçilmiş çalışmalar ele alınmaktadır. Proje duyurularında geleceğe ilişkin hedefler gerçekleşmiş sonuç olarak sunulmamıştır.

1. Proje, program, strateji ve uluslararası iş birliği arasındaki farklar

Proje, belirli bir sonuç elde etmeyi amaçlayan, sorumluları ve faaliyetleri tanımlanabilen çalışmadır. Yeni bir demiryolu kesiminin yapılması veya belirli bir araştırma uydusunun geliştirilmesi buna örnektir. Program, birden fazla projeyi ortak hedef altında toplayabilir; Türkiye'nin Millî Uzay Programı ile tek bir Ay görevinin aynı ölçekli faaliyet olmaması bu nedenledir. Strateji ise öncelik, hedef ve yöntemleri belirleyen daha geniş bir yönlendirme belgesidir. “2030 hedefi” gibi bir ifade ise her zaman ayrı bir proje adı değildir.

İkili veya çok taraflı mutabakat zaptı, tarafların iş birliği iradesini kayda geçirebilir; metnin niteliğine göre daha ileri hukuki ve teknik işlemler gerektirebilir. Fizibilite etüdü, projenin teknik ve ekonomik yapılabilirliğini araştırır. İhale, finansman kapanışı, inşaat, test, işletmeye alma ve düzenli hizmet de ayrı aşamalardır. Bunların tamamını yalnızca “bitti” sözcüğüyle özetlemek, özellikle büyük yatırımların durumunu yanlış aktarır. Bir prototipin ilk uçuşu, o hava aracının seri üretime geçtiği veya ilgili kuruma teslim edildiği anlamına gelmez.

Kamuoyu bilgilendirmelerinde üç tarih birbirine karıştırılabilir: açıklamanın yapıldığı tarih, çalışmanın hedeflenen tamamlanma tarihi ve fiilen tamamlandığı tarih. Örneğin 2026'da “2027'de üretime geçilecek” açıklaması, 2026 için üretim gerçekleşmesi değil, açıklanmış hedeftir. Finansman taahhüdü de harcama ile; kredi onayı da tamamlanmış konut sayısıyla özdeş değildir.

Güncel projelerin durumunu okuma yöntemleri

Belge veya aşama	Ne gösterir?	Ne göstermez?
Strateji / eylem planı	Öncelikler ve öngörülen adımlar	Bütün hedeflerin gerçekleşmesini
Mutabakat zaptı	Taraflar arasında açıklanan iş birliği çerçevesini	Yolun veya tesisin tamamlandığını
Finansman onayı	Belirli kaynağın proje için kararlaştırıldığını	Kaynağın tümünün harcandığını
Prototip / test	Belirli teknik işlevin sınandığını	Seri üretim ve hizmete girişini
İşletmeye alma / hizmete giriş	Belirli ünite veya hizmetin kullanıma geçtiğini	Bütün projenin her aşamasının bittiğini
2027 veya 2030 hedefi	Önceden ilan edilen beklentiyi	Hedef yıl gelmeden kesin gerçekleşmeyi

2. Ulaşım projeleri: Kalkınma Yolu, Orta Koridor ve Bakü–Tiflis–Kars

Türkiye'nin uluslararası ulaştırma çalışmalarında kara yolu, demir yolu, liman ve lojistik merkezler birbiriyle bağlantılı düşünülür. Koridor adı, çoğu zaman tek bir ray hattından daha geniş bir ulaştırma ve ticaret bağlantısını ifade eder. Bu nedenle “Orta Koridor” ile güzergâhın belirli bölümündeki “Bakü–Tiflis–Kars Demiryolu” aynı düzeyde kavramlar değildir.

Kalkınma Yolu Projesi, Irak'ın güneyindeki ulaşım ve liman bağlantıları üzerinden Türkiye yönüne uzanması öngörülen kara yolu ve demir yolu bütünüdür. 22 Nisan 2024'te Türkiye, Irak, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında iş birliği mutabakatı imzalanmıştır. Bu anlaşma, dört ülkenin projeye ilişkin koordinasyonunu gösterir; 2024'te güzergâhın inşasının tamamlandığı anlamına

gelmez. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının Ağustos 2026 kayıtlarında Irak-Türkiye çerçeve mutabakatı ve finansmana ilişkin ortak toplantılar bulunmaktadır. Dolayısıyla 28 Ekim 2026 için doğru anlatım, proje üzerinde hukuki, teknik ve mali hazırlıkların sürdüğüdür. Haberde belirtilen tahmini yolculuk süresi ve ekonomik getiri, kesinleşmiş fiilî trafik verisi sayılmaz.

Orta Koridor, Asya ile Avrupa arasında Hazar Denizi ve Kafkasya bağlantılarını içeren, Türkiye'nin de yer aldığı ulaştırma güzergâhıdır. Bakü–Tiflis–Kars (BTK) hattı Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye demiryolu bağlantısını sağlar. 2017'de açılan hattın Gürcistan kesimindeki çalışmalarının ardından 2 Haziran 2026'da tam ölçekli resmî açılış töreni yapılmıştır. Bu yeni tören, hattın ilk defa 2026'da ortaya çıktığı anlamına gelmez. Doğu Türkiye Orta Koridor Demiryolu Geliştirme Projesi ise Divriği–Kars–Gürcistan sınırı yönündeki altyapı ve lojistik verimlilik iyileştirmelerini hedefleyen ayrı bir çalışmadır.

Orta Koridor, Kalkınma Yolu ve Avrupa–Asya arasında tartışılan diğer koridorlar, başlangıç noktaları ve güzergâhları bakımından aynı proje değildir. Bir koridorun öne çıkması, diğer bütün koridorların kapatılması veya onların tamamlanmış sayılması sonucunu doğurmaz. Uluslararası ticarette güzergâh seçimi; güvenlik, sınır geçişleri, taşıma maliyeti, aktarma süresi ve altyapı kapasitesi gibi koşullara bağlıdır.

3. Enerjide Sakarya Gaz Sahası ve Osman Gazi üretim platformu

Sakarya Gaz Sahası Karadeniz'de yerli doğal gaz üretimini artırmaya yönelik çok aşamalı enerji çalışmasıdır. Filyos kıyı altyapısı, deniz altındaki kuyular, boru bağlantıları ve işleme tesisleri birlikte değerlendirilmelidir. Bir platformun tersaneden veya limandan uğurlanması, gazın aynı gün konutlara ulaştığı anlamına gelmez; üretim ve işleme sistemlerinin sahada devreye alınması gerekir.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 17 Ekim 2026 açıklamasına göre Osman Gazi Yüzer Üretim Platformu Zonguldak Filyos'tan Karadeniz'deki görev yerine uğurlanmıştır. Açıklamada Sakarya Gaz Sahası birinci fazında günlük üretimin yaklaşık 9,5 milyon metreküpe ulaştığı, ikinci fazla günlük toplam kapasitenin 2027'de 20 milyon metreküpe çıkarılmasının hedeflendiği belirtilmiştir. 28 Ekim 2026 itibarıyla “2027 için hedeflenen 20 milyon metreküp” değeri mevcut günlük fiilî üretim olarak yazılamaz.

Osman Gazi bir yüzer üretim platformudur; deniz tabanında petrol veya gaz bulmak için kullanılan sondaj gemisinin her işleviyle aynı değildir. Projede kuyulardan elde edilen gazın işlenmesi ve sisteme aktarılması amaçlanır. Proje kapasitesi, belirli günün gerçekleşen üretiminden farklıdır. Bu ayrım, enerji başlıklarında geçen “arama”, “keşif”, “üretim”, “işleme” ve “dağıtım” aşamalarını anlamak açısından belirleyicidir.

4. Akkuyu Nükleer Güç Santrali ve yenilenebilir enerji dönüşümü

Akkuyu Nükleer Güç Santrali, Mersin'de kurulan ve birden fazla güç ünitesinden oluşan nükleer elektrik üretim projesidir. Ulusal enerji planlamasında kesintisiz baz yük üretimi sağlayabilme hedefiyle yer alır. Nükleer reaktörlerin birer birer inşa edilmesi ve işletmeye alınması, bütün santral kompleksinin tek tarihte tamamlandığı anlamına gelmez. İnşaatın ilerlemesi, nükleer yakıtın tesise gelmesi ve elektrik üretiminin başlaması da ayrı olaylardır.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 9 Haziran 2026 tarihli açıklamasında birinci ünitede 163 adet temsili yakıt demetiyle gerçek yakıt yüklemesinin provası yapılmıştır. Bakanlık, ilk üniteden 2026

sonuna kadar ilk elektrik üretiminin gerçekleştirilmesini hedeflediğini bildirmiştir. Bu işlem deneme ve işletmeye hazırlık aşamasıdır; 9 Haziran'da ticari elektrik üretiminin başladığı biçiminde yorumlanamaz. Nükleer santralin güvenlik lisansları ve denetimi de proje yönetiminde ayrıca ele alınır.

Yenilenebilir enerji projelerinde güneş ve rüzgâr yatırımları, jeotermal ve biyokütle tesisleri, şebeke depolaması ve enerji verimliliği çalışmaları birbirini tamamlayabilir. “Yenilenebilir” kavramı enerji kaynağının niteliğini, “yerli” kavramı ise kaynak ve teknoloji tedarikinin kökenini anlatır; biri diğerinin otomatik karşılığı değildir. Bir santralin kurulu gücü MW cinsinden açıklanırken yıl boyunca ürettiği elektrik enerjisi MWh veya TWh ile verilir. Bu bölümde enerji projelerinin aşamaları anlatılırken önceki ekonomik coğrafya bölümündeki santral envanteri tekrar edilmemiştir.

Türkiye'de seçilmiş büyük projelerin 28 Ekim 2026 durumu

Proje	İlgili kuruluş / alan	28.10.2026 itibarıyla doğrulanabilen aşama
Kalkınma Yolu	Türkiye–Irak–Katar–BAE iş birliği; ulaştırma	2024 mutabakatı, 2026 teknik/finansman görüşmeleri; bütün hat bitmiş değil
Bakü–Tiflis–Kars	Türkiye–Gürcistan–Azerbaycan; demir yolu	İşletilen koridor; 2026 Gürcistan altyapısı sonrası yeni açılış aşaması
Osman Gazi / Sakarya Gaz Sahası	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı; doğal gaz	Platform 17.10.2026'da sahaya uğurlandı; 2027 kapasite hedefi ayrı
Akkuyu birinci ünite	Nükleer elektrik	2026'da temsili yakıtla prova; ilk elektrik için yıl sonu hedefi
Türksat 6A	TÜRKSAT ve yerli uydu ekosistemi; haberleşme	21.04.2025'te resmen hizmete alındı
Ay Araştırma Programı	Türkiye Uzay Ajansı / TÜBİTAK UZAY; derin uzay	2026 uzay aracı çevresel testleri; Ay'a ulaşma henüz hedef
KAAN	Savunma Sanayii Başkanlığı / TUSAŞ; havacılık	İlk uçuş 21.02.2024; prototip geliştirme ve test süreci

5. Millî Uzay Programı: Türksat 6A, İMECE ve yerli uydu kapasitesi

Türkiye Uzay Ajansının Millî Uzay Programı, tek bir uydunun fırlatılmasından geniş bir hedeftir. Haberleşme uydusu geliştirme, Dünya gözlemi, derin uzay araştırması, yerli bileşenlerin üretimi ve uzay alanında insan kaynağı yetiştirilmesi farklı faaliyetlerdir. Bu faaliyetler aynı program altında bulunabilir; ancak uyduların görevleri birbirine karıştırılmamalıdır.

Türksat 6A, yerli imkânlarla geliştirilen bir haberleşme uydusudur. 9 Temmuz 2024'te uzaya fırlatılmış, testlerin ardından 21 Nisan 2025'te resmen hizmete alınmıştır. Uydu yayıncılığı ve haberleşme kapasitesinin güçlendirilmesi amaçlanır. Bu iki tarih, fırlatma ile hizmete girişin neden ayrı kavramlar olduğuna somut örnektir. İMECE ise 15 Nisan 2023'te fırlatılan Türkiye'nin metrealtı çözünürlüklü yer gözlem uydusu niteliğindedir; Türksat 6A'nın televizyon yayınlarıyla aynı işi yapan bir araç olarak anlatılamaz.

Uydu projesinde yerlilik, bütün bileşenlerin zorunlu olarak tek ülkede üretildiği anlamına gelmeyebilir. Uydu tasarımı, faydalı yük, yer kontrol istasyonu, fırlatma hizmeti, yörünge testi ve operasyon ayrı üretim veya hizmet kalemleridir. “Yerli geliştirilmiş uydu” ile “Türkiye'den fırlatılmış uydu” ifadeleri de aynı değildir. Bir uydu, dış ülkedeki fırlatma merkezinden uzaya gönderilerek Türkiye'deki bir kontrol merkezi tarafından işletilebilir.

6. Ay Araştırma Programı ve henüz gerçekleşmemiş derin uzay hedefleri

Türkiye Uzay Ajansı ve TÜBİTAK UZAY'ın Ay Araştırma Programı (AYAP), Ay'a yönelik görevler için uzay aracı, hareket ve haberleşme sistemleri geliştirmeyi öngörür. Programın ilk ve sonraki aşamalarında yörünge gözlemleri, yüzeye ulaşma ve gezici araç kullanımı gibi farklı hedefler bulunur. Bu hedefler, 2026'da Ay'da fiilî bir Türk üssü veya araştırma aracı bulunduğu anlamına gelmez.

Türkiye Uzay Ajansının Eylül 2026 tarihli duyurusuna göre Ay uzay aracının üretim, montaj ve entegrasyon faaliyetleri tamamlanmış; sistem düzeyi çevresel test aşamasına geçilmiştir. TÜBİTAK UZAY, AYAP'ın ilk görevi için 2027 hedefini açıklamaktadır. Bu tarih planlama belgesinde yer alan amaçtır; 28 Ekim 2026'da görevin fırlatıldığı ya da Ay'a inişin gerçekleştiği anlamına gelmez. İlk aşamanın Ay yörüngesi ve yüzeye kontrollü/sert ulaşma biçimindeki tasarım hedefleri, ilerleyen yumuşak iniş ve gezgin araç çalışmalarından ayrılır.

Bir Ay görevinde yerden fırlatma, Dünya çevresinden ayrılma, Ay'a seyir, Ay yörüngesine giriş, iniş ve yüzey faaliyeti birbirinden bağımsız başarı basamaklarıdır. Aracın çevresel testlerini tamamlaması, vakum, titreşim veya ısıl koşullara dayanımı konusunda bir aşamayı gösterir; görevin tüm aşamalarının başarıyla tamamlandığını kanıtlamaz. Bu nedenle tarihli proje duyuruları durum düzeyinde okunmalıdır.

7. Savunma teknolojisinde KAAN ve HÜRJET geliştirme projeleri

Savunma projelerinde araştırma-geliştirme, teknoloji gösterimi, prototip uçuşu, seri üretim ve envantere teslim farklı kavramlardır. Türkiye'de Millî Muharip Uçak KAAN ile jet eğitim uçağı HÜRJET bu ayrımı anlatmaya uygundur. Her iki hava aracı da TUSAŞ ile ilişkilidir; ancak görev profilleri ve geliştirme hedefleri aynı değildir.

Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığının kayıtlarına göre KAAN ilk uçuşunu 21 Şubat 2024'te gerçekleştirmiş, ikinci uçuş 6 Mayıs 2024'te yapılmıştır. Bu kayıtlar, uçuş testlerinin başladığını gösterir; 2024'te bütün sistemleriyle seri hizmete girdiği sonucunu doğurmaz. HÜRJET'in ilk uçuşu 25 Nisan 2023'te gerçekleştirilmiştir. İleri jet eğitimi ve ilgili görev yetenekleri için geliştirilen HÜRJET, KAAN'ın başka adı değildir.

Havacılık projeleri; uçuş kontrol, motor, aviyonik, yer destek, sertifikasyon ve bakım ekosistemini kapsar. İlk uçuşun başarıyla tamamlanması kritik bir eşik olmakla birlikte seri üretim, teslim ve operasyonel yeterlilik için ek çalışmalar gerekir. Resmî strateji belgelerinde verilen ileriki teslimat yılları, o yıllar gerçekleşmeden kesin teslim edilmiş uçak sayısı gibi kullanılamaz. Savunma sistemlerine ilişkin gösteri ve tanıtımları, operasyonel hizmet belgesiyle eşitlememek güncel bilgiyi doğru okumanın parçasıdır.

8. Afet sonrası iyileştirme ve dayanıklı yeniden yapılanma projeleri

Deprem sonrasındaki yeniden yapılanma bir konut yapımından ibaret değildir. İçme suyu, kanalizasyon, sağlık hizmetleri, ulaşım, eğitim ve ekonomik hayatın yeniden işlemesi de iyileştirme faaliyetlerine dahildir. Böyle projelerde “onaylanan kredi”, “ihalesi yapılan iş”, “inşa edilen yapı” ve “teslim edilen konut” ayrı sayısal göstergelerdir.

Dünya Bankasının Türkiye Deprem Sonrası İyileştirme ve Yeniden İmar Projesi, 6 Şubat 2023 depremlerinden etkilenen bölgelerde temel belediye ve sağlık hizmetlerinin onarılmasını, dayanıklı kırsal konutların yapılmasını destekler. Banka, 27 Haziran 2023'te proje için 1 milyar ABD dolarlık finansman onaylandığını duyurmuştur. 30 Haziran 2026'da ise ilave 250 milyon avro kredi onayı ve Fransız Kalkınma Ajansından 150 milyon avro eş finansman ile toplam 400 milyon avroluk ek paket açıklanmıştır. Bu tutarlar birbirinden farklı tarih ve para birimindeki finansman kararlarıdır; ilk finansmanın yerine geçmiş veya 2026'da tamamlanmış yapıları gösteren rakamlar değildir.

Yeniden yapılanmada dayanıklılık yalnız eski yapının aynı yerde tekrar inşası değildir. Afet tehlikesi, yapı güvenliği, altyapının sürekliliği ve hizmetlere erişim birlikte değerlendirilir. Uluslararası finansman sağlayan kuruluşun adıyla Türkiye'de uygulamayı yürüten kamu kurumunun adı aynı olmak zorunda değildir. Proje bir uluslararası iş birliği kapsamında finanse edilse de uygulama ve kamu hizmeti sorumlulukları ilgili yerel ve ulusal idarelerde bulunabilir.

9. Kamu hizmetlerinde dijital dönüşüm ve e-Devlet Kapısı

Dijital kamu hizmetleri, vatandaşın farklı idarelerle yaptığı işlemlere elektronik ortamda erişebilmesini sağlayan altyapı ve uygulamaları içerir. Türkiye'de e-Devlet Kapısı, birden fazla kurumun hizmetlerini ortak erişim üzerinden sunan platformdur. 2008 yılına ait giriş kayıtları sistemin yeni açılmış olduğu döneme işaret eder. Bir hizmetin e-Devlet üzerinde görüntülenmesi, hizmete ilişkin bütün verilerin aynı kurumda tutulduğu veya o işlemin hukuki dayanağının değiştiği anlamına gelmez.

Resmî e-Devlet istatistiklerinin 30 Eylül 2026 tarihli serisi, web ve mobil kanallardan girişleri ayrı gösterir. Toplam giriş sayısı sistemin kuruluşundan itibaren yapılan işlemlerin kümülatif ölçüsü olarak yorumlanmalıdır; her girişin farklı bir vatandaşa ait olduğu sonucu çıkarılamaz. Güncel bir dijitalleşme projesini değerlendirirken yalnız kullanıcı sayısı değil, hizmetin erişilebilirliği, kişisel verilerin güvenliği, kimlik doğrulama yöntemleri ve engellilere uygun tasarımı önem taşır.

Dijital devlet platformu ile belirli bir idarenin elektronik belge yönetimi, e-imza veya çevrim içi başvuru sistemleri birbirinden ayrılır. İlki birçok hizmeti bir araya getiren erişim ortamı; diğerleri kurum içi veya belirli idari süreçlere yönelik uygulamalardır. Bir projenin duyurulması, bütün kurumların aynı gün aynı hizmeti sunmaya başladığı anlamına gelmez.

10. Sıfır Atık, döngüsel ekonomi ve iklim hedefleri

Sıfır Atık yaklaşımı, atık oluşumunu önlemeyi, kaynakları verimli kullanmayı, yeniden kullanımı ve geri kazanımı teşvik eder. Bir çöpün yalnızca başka bir kutuya ayrılmasıyla sınırlı değildir: ürün tasarımı, satın alma, kullanım ve bertaraf aşamalarının tümüyle ilişkilidir. Döngüsel ekonomi de malzeme ve ürünlerin değerini daha uzun süre koruyacak sistemleri amaçlar. Bunlar birbirini destekleyen kavramlardır; aynı kanun ya da aynı uluslararası kurum değildir.

Birleşmiş Milletler Çevre Programının kaydına göre Türkiye'de Sıfır Atık Projesi 2017'de başlatılmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 14 Aralık 2022'de Türkiye'nin ve ortak sunucu ülkelerin girişimiyle her yıl 30 Mart'ın Uluslararası Sıfır Atık Günü olarak anılmasına karar vermiştir. Bu karar, Türkiye'de başlayan belirli bir uygulama yaklaşımının uluslararası gündemde yer almasına örnektir; her ülkenin Türkiye'deki proje yöntemini aynı biçimde uyguladığı sonucunu doğurmaz.

İklim politikalarında karbon salımlarını azaltma, uyum sağlama, enerji dönüşümü ve doğayı koruma farklı faaliyet gruplarıdır. “Net sıfır” uzun vadeli politika hedefi, her tesisin aynı tarihte sıfır emisyonla çalıştığını göstermez. Sıfır Atık için etkinlik veya farkındalık günü düzenlenmesi de bütün atıkların yok edildiği anlamına gelmez. Gerçek etkiyi ölçmek için oluşan atık miktarı, geri kazanım oranı, emisyon ve kurumların raporlama yöntemleri birlikte incelenir.

11. Birleşmiş Milletler 2030 Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları

Birleşmiş Milletlerin 2015'te kabul ettiği “Gündem 2030”, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları birlikte ele alan küresel politika çerçevesidir. Çerçevede 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı ve 169 alt hedef bulunur. Yoksulluğun sona erdirilmesi, sağlık, eğitim, eşitsizliklerin azaltılması, temiz enerji, iklim eylemi, sürdürülebilir kentler ve güçlü kurumlar bu bütünün parçalarıdır.

Amaç ve alt hedeflerin sayısını ayırmak gerekir: 17 genel amaç, 169 alt hedef bulunmaktadır. Gündem 2030 tek bir bina, ulaşım hattı veya yatırım fonu değildir; kamu politikalarına ve çok sayıda ulusal/uluslararası projeye yön veren çerçevedir. Bir ülkenin belirli projeyi bu amaçlarla ilişkilendirmesi, 17 amacın tamamının yerine getirildiği anlamına gelmez. “2030” yılı, hedef ufkunu gösterir; bütün alt hedeflerin 28 Ekim 2026'da gerçekleşmiş olduğu iddiası doğru olmaz.

Birleşmiş Milletler gündemindeki ilerleme raporları, tekil bir ülkenin projelerinden farklı ölçekte hazırlanır. Sağlık, eğitim veya temiz su gibi alanlarda bir tesisin tamamlanması somut proje sonucudur; ülke genelindeki göstergenin iyileşmesi ise çok sayıda etkenin ortak etkisine bağlıdır. Bu bakımdan “çıktı” (yapılan tesis), “sonuç” (hizmet kapasitesindeki gelişme) ve “etki” (toplumsal göstergelerin değişmesi) arasındaki fark önemlidir.

12. Avrupa Birliği Global Gateway ve Hindistan–Orta Doğu–Avrupa bağlantısı

Global Gateway, Avrupa Birliğinin dünyada dijital bağlantı, enerji, ulaştırma, sağlık, eğitim ve araştırma alanlarında yatırımları harekete geçirmeye yönelik stratejisidir. Tek bir köprü ya da demiryolu projesi değildir; birden fazla yatırımın çerçevesidir. AB Konseyinin kayıtlarına göre 2021–2027 dönemi için ilk 300 milyar avroya kadar yatırım harekete geçirme hedefinin Ekim 2025'te karşılandığı açıklanmış ve 2027 için 400 milyar avroluk yeni hedef belirlenmiştir. Buradaki “yatırımları harekete geçirmek” ifadesi, belirli tarihe kadar bütün projelerin inşasının tamamlanması veya AB bütçesinden doğrudan 400 milyar avro harcanması anlamına gelmez.

Hindistan–Orta Doğu–Avrupa Ekonomik Koridoru (IMEC), Eylül 2023'te Yeni Delhi G20 toplantısında duyurulan ulaştırma, dijital iletişim ve enerji bağlantısallığı girişimidir. Avrupa Komisyonunun Ekim 2025 kaydı, AB–Afrika–Hindistan Dijital Koridoru üzerinde yürütülen çalışmaları IMEC çerçevesinin bir parçası olarak sunmaktadır. IMEC, adı benzer olsa da Türkiye–Irak odaklı Kalkınma Yolu ve Hazar geçişli Orta Koridor ile aynı güzergâha sahip değildir. Geniş kapsamlı koridor tasarısının gündeme gelmesi, bütün demiryolu, denizaltı kablosu ve enerji tesislerinin tamamlanmış olduğunu göstermez.

Başlıca uluslararası politika ve ulaştırma girişimlerinin karşılaştırılması

Çalışma	Başlıca kapsam	Doğru statü / ayrım
BM Gündem 2030	17 amaç, 169 alt hedef	Küresel politika hedefleri; tek yatırım projesi değil
Global Gateway	AB'nin uluslararası altyapı/yatırım stratejisi	2027 yatırım mobilizasyon hedefi; bütün projeler bitmiş değil
IMEC	Hindistan–Orta Doğu–Avrupa bağlantıları	2023'te duyurulmuş çok bileşenli girişim
Kalkınma Yolu	Irak–Türkiye ve ortak ülkeler üzerinden ticaret	2024 mutabakatı ve devam eden proje hazırlıkları
Orta Koridor / BTK	Asya–Hazar–Kafkasya–Türkiye demir yolu bağlantıları	Geniş koridor ile BTK hat kesimi aynı değil
Horizon Europe	AB araştırma ve yenilik fonlama programı	2021–2027; Türkiye programla ilişkili ülke
Erasmus+	Eğitim, gençlik, spor ve öğrenim hareketliliği	Horizon Europe ile aynı fon veya amaç değil

13. Horizon Europe, Erasmus+ ve Copernicus: Avrupa'nın farklı programları

Horizon Europe, Avrupa Birliğinin 2021–2027 araştırma ve yenilik programıdır. Üniversiteler, araştırma kuruluşları ve şirketlerin çeşitli ortak çalışmalarını destekleyebilir. Avrupa Komisyonunun kayıtlarına göre Türkiye, bu programa Ocak 2021 itibarıyla ilişkili ülke olarak katılmıştır. “İlişkili ülke” (associated country) statüsü, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olduğunu göstermez. Programdan yararlanabilme koşulları ise çağrıların özel kurallarına göre belirlenir.

Erasmus+, AB'nin eğitim, öğretim, gençlik ve spor alanındaki hareketlilik ve iş birliği programıdır. Türkiye, programla ilişkili ülkeler arasındadır. Erasmus+ yalnız üniversite öğrencisinin bir dönem başka ülkede ders alması değildir; uygun çağrılarda mesleki eğitim, gençlik çalışmaları, okul eğitimi ve kurumsal ortaklıklar gibi farklı başlıklar bulunur. Horizon Europe'un asıl alanı araştırma ve yenilik iken Erasmus+'ın odağı eğitim ve öğrenme fırsatlarıdır; program adları birbirinin yerine kullanılamaz.

Copernicus, Avrupa Birliğinin Dünya gözlem programıdır. Avrupa Komisyonu koordinasyonunda Avrupa Uzay Ajansı (ESA), EUMETSAT ve diğer kurumların katkılarıyla yürütülür. Sentinel uydu ailelerinden ve yer ölçümlerinden sağlanan veriler, kara, deniz, atmosfer, iklim ve acil durum hizmetlerinde kullanılabilir. ESA'nın 10 Haziran 2026 duyurusunda Sentinel-1 yeni nesil radar uydularının geliştirilmesi için sözleşme verildiği belirtilmiştir; bu duyuru, yeni nesil uyduların o tarihte uzayda faaliyete geçtiği anlamına gelmez. Copernicus bir üniversite değişim programı değildir; Erasmus+'ın veya Horizon Europe'un uydu adı da değildir.

14. Uluslararası bilim projeleri: Artemis, CERN HiLumi LHC ve ITER

NASA'nın Artemis programı, Ay'a yönelik insanlı keşif kapasitesinin geliştirilmesini ve sonraki yüzey görevleri için gerekli sistemlerin sınanmasını amaçlar. Artemis II, dört astronotun katıldığı ve Ay çevresinden dönülen insanlı test uçuşudur. NASA verilerine göre 1 Nisan 2026'da fırlatılan görev 10 Nisan 2026'da Dünya'ya dönüşle tamamlanmıştır. Uçuş, Ay yüzeyine insan indirme görevi değil; insanlı Ay yakın geçişi ve Orion sistemlerini doğrulama görevidir. Artemis programındaki sonraki iniş hedefleri, Artemis II sırasında gerçekleşmiş gibi anlatılamaz.

CERN, Avrupa parçacık fiziği araştırma merkezidir. Büyük Hadron Çarpıştırıcısının (LHC) yüksek ışınlılık düzeyine yükseltilmesini amaçlayan High-Luminosity LHC (HiLumi LHC) çalışması, parçacık çarpışmalarından daha fazla veri elde edilmesini hedefler. CERN'in Temmuz 2026 duyurusunda yeni mıknatısların test tesisinde nominal akım düzeyine ulaştığı belirtilmiştir; projenin yaklaşık 2030'da yeni işletme aşamasına geçmesi öngörülmektedir. “Test tesisinde mıknatıs çalıştırıldı” ile “yeni hızlandırıcı tamamen işletmede” ifadeleri aynı değildir.

ITER, Fransa'da yürütülen uluslararası nükleer füzyon araştırma girişimidir. Füzyon, hafif atom çekirdeklerinin birleşmesi esasına dayanır; Akkuyu'daki fisyon reaktörüyle aynı teknoloji değildir. ITER'in 2024'te açıklanan güncellenmiş planına göre araştırma operasyonları ve döteryum-trityum çalışmaları sonraki yıllara yayılmaktadır; ilgili 2025 güncellemesinde döteryum-trityum aşaması için 2039 hedefi yer almıştır. ITER'in 2026 yılında ticari elektrik santrali olarak sürekli şebekeye enerji verdiği söylenemez. Projenin amacı, manyetik hapsedilmiş plazmada fizik ve teknoloji yeterliliklerini sınamak, ilerideki füzyon enerji sistemlerine bilimsel dayanak oluşturmaktır.

15. Projelerde ülke, kuruluş, hedef ve gerçekleşme bilgisinin birlikte okunması

28 Ekim 2026 bilgi kesim tarihi açısından seçilmiş projelerde farklı aşamalar görülmektedir. Türksat 6A'nın hizmete girmesi geçmişte gerçekleşmiş bir olaydır. Artemis II'nin uçup Dünya'ya dönmesi yine tamamlanmış görev olayıdır. KAAN ve HÜRJET'in ilk uçuş tarihleri başarıyla tamamlanmış teknik eşiklerdir; seri teslimat değildir. Akkuyu'da 2026'da temsili yakıtla yapılan işlemler ve AYAP'ın çevresel testleri ise tamamlanmamış ana projeler içindeki hazırlık aşamalarıdır. Sakarya Gaz Sahası'nda geçmiş üretim ile 2027 kapasite hedefi; CERN'de 2026 mıknatıs testi ile 2030 operasyon hedefi birbirinden ayrılmalıdır.

Bir projenin adı aynı kaldığı hâlde finansman miktarı, zaman çizelgesi veya ortakları değişebilir. Bu nedenle genel kültür bilgisinde yalnız tek bir haberden ezberlenen rakama dayanmak yerine kaynak kurumun daha yeni ve tarihli kaydı esas alınır. Kuruluş ve yürütücü farklı olabilir: örneğin Dünya Bankası finansman sağlayabilir, Türkiye'deki ilgili kamu kurumları uygulamadan sorumlu olabilir; CERN uluslararası bilimsel altyapı yürütürken NASA başka bir uzay programı yürütür. Aynı kurum birden fazla projede yer alabileceği gibi tek bir proje de birden fazla kamu idaresini ve özel kuruluşu içerebilir.

Güncel bir projeye ilişkin bilgide önce coğrafya ve amaç, sonra kurum ve aşama, son olarak tarihli sonuç veya hedef belirlenmelidir. “2026'da imzalandı” ile “2026'da hizmete girdi” birbirinin yerini tutmaz; “uluslararası ortaklık” ile “uluslararası antlaşma”, “yatırım hedefi” ile “fiilî harcama”, “öngörülen kapasite” ile “ölçülen üretim” de aynı değildir. Kamu projelerinin öğretici biçimde değerlendirilmesi, bu kavramların tutarlı kullanılmasına bağlıdır.

2026 bilgi kesiminde bazı projelerin somut eşikleri

Proje	Gerçekleşen ve tarihli eşik	Sonraki hedef veya farklı aşama
Türksat 6A	9.07.2024 fırlatma; 21.04.2025 hizmete alma	Diğer uydu programları ayrıca yürür
KAAN	21.02.2024 ilk uçuş; 6.05.2024 ikinci uçuş	Seri üretim ve teslim ayrı süreç
Artemis II	1–10 Nisan 2026 Ay çevresi insanlı uçuşu	Ay'a insanlı iniş ayrı görev
Osman Gazi	17.10.2026 Filyos'tan göreve uğurlandı	2027'de günlük 20 milyon m^3 toplam kapasite hedefi
Akkuyu 1. ünite	9.06.2026 temsili nükleer yakıtla prova	2026 sonuna kadar ilk elektrik hedefi
AYAP Ay uzay aracı	2026'da montaj ve entegrasyon tamamlanıp testlere geçildi	2027 ilk Ay görevi hedefi
HiLumi LHC	Temmuz 2026'da test düzeneğinde mıknatıs aşaması	Yaklaşık 2030 işletme hedefi
ITER	2024 güncel program takvimi	Döteryum-trityum çalışmaları 2039 hedefi

Proje-statü ayrımı

Bilgi kesimi 28.10.2026'dır. Kalkınma Yolu için mutabakat ve finansman görüşmesi, bütün koridorun bitmesi demek değildir. Türksat 6A 2025'te hizmete girmiştir; AYAP'ın 2027 Ay görevi ise hedef aşamasındadır. KAAN'ın ilk uçuşu seri teslimat; Akkuyu'daki test elektrik üretimi; Global Gateway yatırım mobilizasyonu tamamlanan inşaat; Artemis II Ay çevresi uçuşu Ay'a iniş değildir.

BÖLÜM 06

06 KÜLTÜR, SANAT, EDEBİYAT, BİLİM VE SPOR

6.1. TÜRK EDEBİYATININ ÖNEMLİ YAZARLARI VE ESERLERİ

Türk edebiyatı, sözlü anlatı geleneklerinden yazıtlara, klasik şiirden modern roman ve tiyatroya uzanan çok katmanlı bir birikimdir. Bir yazarın adını eseriyle eşleştirmek önemlidir; fakat eserin türünü, yazıldığı dönemi ve neden öne çıktığını bilmek bu eşleştirmenin kalıcı olmasını sağlar. Bu bölüm, geniş Türk edebiyatı tarihinin bütün ayrıntılarını değil; temel dönemleri, temsil gücü yüksek yazarları ve eserleri öğretici bir bütün hâlinde ele alır. Yazarlar farklı türlerde eser verebildiği veya birden çok dönemin özelliklerini taşıdığı için sınırlar mutlak kabul edilmemelidir.

1. Edebî dönemler, türler ve eser-yazar ilişkisi

Türk edebiyatını dönemlere ayırmada dil, kullanılan alfabe, inanç ve kültür çevresi, sanat anlayışı ve toplumsal değişim birlikte değerlendirilir. İslamiyet öncesi sözlü ürünler ve yazılı anıtlar; İslamiyet'in kabulünden sonraki ilk eserler; halk ve divan edebiyatı; Tanzimat'la belirginleşen yenileşme; Servetifünun ve Fecriati; Millî Edebiyat; Cumhuriyet dönemi, temel öğretim başlıklarıdır. Bu sınıflama yazarların eser verdiği tarihlerle birebir kapanan kutular oluşturmaz: Örneğin Millî Edebiyat anlayışını benimseyen bir yazar Cumhuriyet döneminde de yazmayı sürdürebilir.

Bir eserin türü ile yazarı farklı sorulardır. Şiir kitabı, tek bir ünlü şiirin adı veya toplu şiirler farklı bibliyografik kayıtlardır. Roman ve hikâye olay anlatısına dayanabilse de uzunluk ve kurgu yapısıyla ayrılır. Mesnevi, klasik şiirde belirli kafiye düzeniyle yazılan uzun nazım biçimidir; romandan önce yazıldığı için modern roman olarak adlandırılmaz. Halk anlatısı da tek kişinin kaleminden çıkmış bir romanla özdeşleştirilmemelidir.

Türk edebiyatını incelemede temel dönemler

Dönem veya gelenek	Ayırt edici bağlam	Temsilî ürün / kişi
İslamiyet öncesi	Sözlü destan ve ilk yazılı anıtlar	Orhun Yazıtları; destanlar, koşuk ve sagu
Karahanlı geçiş dönemi	İslami kavramlar ve Türkçe eserler	Yusuf Has Hâcib, Kâşgarlı Mahmud
Halk ve tekke edebiyatı	Sözlü aktarım, hece, âşık ve tasavvuf	Yunus Emre, Karacaoğlan, Âşık Veysel
Klasik / divan edebiyatı	Aruz, gazel, kaside ve mesnevi	Fuzûlî, Bâkî, Nâbî, Nedîm, Şeyh Gâlib
Tanzimat ve Servetifünun	Gazete, tiyatro, roman ve Batı edebiyatıyla etkileşim	Şinasi, Namık Kemal, Halit Ziya
Millî Edebiyat	Dilde sadeleşme, memleket ve toplum ilgisi	Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Halide Edip

Dönem veya gelenek	Ayırt edici bağlam	Temsilî ürün / kişi
Cumhuriyet ve sonrası	Tür ve teknik çeşitliliği, toplumsal ve bireysel anlatılar	Sabahattin Ali, Sait Faik, Tanpınar, Oğuz Atay

2. İslamiyet öncesi sözlü ürünler ve yazılı eserler

İslamiyet öncesi Türk edebiyatı sözlü kültürün güçlü olduğu bir ortamda gelişmiştir. Destanlar, toplulukların savaş, göç, kuruluş ve kahramanlık deneyimlerini geleneksel anlatılar hâlinde taşır. Alp Er Tunga ve Şu destanları Saka çevresiyle; Oğuz Kağan destanı Oğuz geleneğiyle; Ergenekon ve Bozkurt anlatıları Kök Türk geleneğiyle; Türeyiş ve Göç destanları Uygur çevresiyle ilişkilendirilir. Bunlar yüzyıllar içinde farklı biçimlerde aktarılan rivayetlerdir; tamamının günümüze tek yazarlı, ilk hâli korunmuş kitaplar olarak ulaştığı düşünülmemelidir.

Koşuk, genellikle şölenlerde söylenen şiirleri; sagu, ölen kişinin ardından duyulan üzüntüyü anlatan şiirleri ifade eder. Sav ise özlü söz niteliği taşır. Bu türler modern şiir kitaplarıyla aynı yayın ortamında oluşmamıştır. Türk kültür ve dil tarihinin başlıca yazılı belgeleri arasında VIII. yüzyıl Orhun Yazıtları öne çıkar. Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilen anıtlar yalnız hükümdarları anlatmaz; devletin yönetimi, halkla ilişki ve tarihsel hafıza hakkında da bilgi verir. Yazıtlardaki metinlerin kim adına düzenlendiğiyle bunları fiziksel olarak yazan ya da kazıyan kişilerin rolü ayrı değerlendirilmelidir.

3. Karahanlı geçiş dönemi: dört temel eser

İslamiyet'in Türk toplulukları arasında yayılmasıyla yeni dinî ve ahlaki kavramlar Türkçe eserlere girdi. XI–XII. yüzyıllardaki geçiş dönemi eserlerinde öğretici söylem dikkat çeker. Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i devlet yönetimi, adalet, akıl, mutluluk ve erdem üzerine kurulmuş bir siyaset ve ahlak eseridir. Eserdeki sembolik kişiler yoluyla ideal yönetime ve insana ilişkin görüşler geliştirilir. Eserin adı sıkça “mutluluk veren bilgi” biçiminde açıklanır; düz anlamıyla yalnız bilgi kitabı değil, yöneticilik ve ahlak öğretisidir.

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugāti't-Türk'ü Türkçenin söz varlığını ve lehçe özelliklerini tanıtmak amacıyla kaleme alınmış kapsamlı bir sözlüktür. İçinde atasözleri, şiir örnekleri ve Türk dünyasının kültürüne ilişkin veriler bulunur. Dolayısıyla onu roman veya şiir kitabı diye nitelemek yanlıştır. Edib Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakâyık'ı ahlakî ve dinî öğütleri işler. Ahmed Yesevî ile ilişkilendirilen Dîvân-ı Hikmet ise dinî-tasavvufi öğüt şiirleri geleneğinin önemli örneğidir; farklı nüshalar ve sonraki dönemlerde oluşan şiirlerin aidiyeti nedeniyle bugünkü derlemeyi tek bir tarihte bizzat Yesevî tarafından düzenlenmiş sabit bir metin gibi değerlendirmemek gerekir.

İslami geçiş dönemi temel yazar-eser eşleştirmesi

Eser	Yazar veya ilişkilendirildiği isim	Eserin temel niteliği
Kutadgu Bilig	Yusuf Has Hâcib	Yönetim, ahlak ve insanın erdemleri üzerine öğütler
Dîvânü Lugāti't-Türk	Kâşgarlı Mahmud	Türk dili sözlüğü ve kültür malzemesi
Atebetü'l-Hakâyık	Edib Ahmed Yüknekî	Dinî-ahlakî öğütler

Eser	Yazar veya ilişkilendirildiği isim	Eserin temel niteliği
Dîvân-ı Hikmet	Ahmed Yesevî ve Yesevî geleneği	Tasavvufî hikmet şiirleri; nüsha ve aidiyet farkları

4. Dede Korkut ve Anadolu'da erken dönem Türkçe eserler

Dede Korkut anlatıları, Oğuz topluluklarının aile, yiğitlik, toplumsal düzen ve inanç dünyasını yansıtan destansı hikâyelerdir. Yaygın olarak okutulan Dresden/Vatikan yazma geleneğindeki Kitâb-ı Dede Korkut'ta on iki boy (hikâye) yer alır. Bununla birlikte araştırmalarda farklı yazmalar da ortaya çıktığından bütün Dede Korkut malzemesini yalnız on iki anlatıdan ibaret saymak doğru değildir. Dede Korkut, gelenekte bilge ve anlatıcı kişiliktir; bugünkü anlamda eserin tek tarihsel yazarı olduğu ileri sürülemez.

Anadolu Türkçesinin edebî gelişiminde Yunus Emre'nin şiirleri önemli yer tutar. Yunus Emre; insana sevgi, ahlak, ölüm, kulluk ve tasavvuf konularını güçlü bir Türkçeyle işlemiştir. Adıyla ilişkilendirilen Divan ve Risâletü'n-Nushiyye öne çıkan eserlerdir; şiirlerin bir kısmının aidiyeti ve sonradan yapılan derlemeler konusunda araştırma farklılıkları bulunmaktadır. Âşık Paşa'nın Garibnâme'si tasavvufî-öğretici bir mesnevidir. Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı tasavvufî sembollerin anlatıldığı bir eserdir. Süleyman Çelebi'nin halk arasında Mevlid adıyla bilinen Vesîletü'n-Necât'ı Hz. Muhammed'in doğumu ve hayatı etrafında gelişen dinî edebiyat geleneği üzerinde derin etki bırakmıştır. Mevlid, yalnız bir tören adı değil, belirli bir şiir türü ve Süleyman Çelebi'nin eserinin yaygın adıdır.

5. Klasik Türk (divan) edebiyatında büyük şairler

Divan edebiyatı, Osmanlı ve daha geniş Türk-İslam kültür çevresinde gelişen, özellikle gazel, kaside, rubai ve mesnevi gibi biçimlerden yararlanan yazılı şiir geleneğidir. Aruz ölçüsü ve sanatlı söyleyiş önemlidir; ancak şairlerin dili, teması ve üslubu aynı değildir. Fuzûlî, Türkçe ve başka dillerde eser veren klasik şairlerdendir. En tanınmış anlatı eserlerinden Leylâ vü Mecnûn, aşkı tasavvufî anlamlarla iç içe ele alan bir mesnevidir. Şikâyetnâme ise Fuzûlî'yle ilişkilendirilen mektup türünün ünlü örnekleri arasındadır.

Bâkî, XVI. yüzyıl divan şiirinde dil ve söyleyiş ustalığıyla, özellikle gazelleri ve Kanunî Sultan Süleyman için yazdığı mersiyeyle tanınır. Nef'î'nin hiciv geleneğindeki önemli eseri Sihâm-ı Kazâ'dır. Nâbî, hikemî (öğüt ve düşünce ağırlıklı) şiirin güçlü temsilcisidir; Hayriyye ve Hayrâbâd öne çıkan eserleridir. Nedîm, XVIII. yüzyılda şehir hayatı, eğlence, aşk ve İstanbul Türkçesine yakın canlı söyleyişiyle özellikle şarkılarıyla bilinir. Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk adlı mesnevisi, tasavvufî arayışı sembolik kişiler ve olaylarla anlatır; 1783'te kaleme alınmıştır.

Bir “divan”, şairin çeşitli şiirlerinin belirli düzende toplandığı eserdir; “gazel” bir nazım şekli, “mesnevi” ise uzun anlatılar için elverişli bir biçimdir. Dolayısıyla bir şairin Divan'ının bulunması ile tek başına belirli bir mesnevinin yazarı olması farklı bibliyografik bilgilerdir.

Klasik şiirde önemli şairler ve eserleri

Şair	Öne çıkan eseri veya türü	Ayırt edici yön
Fuzûlî	Leylâ vü Mecnûn; Şikâyetnâme	Aşk, tasavvufî anlam ve lirik söyleyiş
Bâkî	Divan; Kanunî Mersiyesi	Gazel ustalığı ve mersiye
Nef'î	Sihâm-ı Kazâ	Hiciv ve güçlü kaside söyleyişi
Nâbî	Hayriyye; Hayrâbâd	Hikemî ve öğütçü üslup
Nedîm	Divan; şarkılar	Mahallî söyleyiş ve İstanbul hayatı
Şeyh Gâlib	Hüsn ü Aşk; Divan	Tasavvufî sembol ve klasik mesnevi

6. Halk ve âşık edebiyatı temsilcileri

Halk edebiyatı, anonim ürünleri, âşık şiirini ve dinî-tasavvufî şiiri kapsayan geniş bir çerçevedir. Mani, türkü, ağıt, bilmece ve masal gibi anonim ürünlerin çoğunun tek bir bilinen yazarı yoktur. Âşık geleneğinde sanatçı çoğu zaman saz eşliğinde doğaçlama veya hazırladığı şiirleri söyler. Koşma, semai, varsağı ve destan nazım biçimleri; güzelleme, koçaklama, taşlama ve ağıt ise belirli içerik anlayışlarıyla ilişkilidir. Bir nazım biçiminin adıyla konuya göre kullanılan adları karıştırmamak gerekir.

Karacaoğlan aşk ve tabiat duyarlılığıyla, Köroğlu yiğitlik ve mücadele anlatılarıyla, Dadaloğlu Türkmen yaşamı ve özgürlük temalarıyla anılır. Pir Sultan Abdal, Alevi-Bektaşi şiir geleneğinin önemli ismidir; ona atfedilen bütün şiirlerin aynı tarihsel kişiye ait olduğu kesin kabul edilmez. Âşık Veysel Şatıroğlu, XX. yüzyıl âşık geleneğinde Sivas yöresiyle ve insan, toprak, kader, birlik temalarıyla öne çıkar. “Uzun İnce Bir Yoldayım” ve “Kara Toprak” onun tanınmış şiirlerindendir. Halk şiirinin güçlü sözlü niteliği nedeniyle şiirin farklı icra ve yazıya geçirme biçimleriyle karşılaşılabilir.

7. Tanzimat: gazetecilik, düşünce ve tiyatrodaki öncüler

XIX. yüzyılda gazeteler, çeviriler, sahne etkinlikleri ve yeni okur çevreleri edebî üretimi dönüştürdü. Tanzimat edebiyatı anlatılırken 1839'daki siyasal reform fermanı ile 1860'ta Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin yayımlanması arasında dönemleme farkı bulunur: birincisi tarihsel dönüşümün, ikincisi edebî hareketin başlangıcında sık başvurulan tarihtir. Şinasi'nin Şair Evlenmesi, Batılı anlamda yazılmış ilk yerli Türk tiyatro eseri olarak öğretilir. Şinasi ayrıca şiir çevirileri ve gazetecilik faaliyetleriyle yeni edebî dilin gelişimine katkıda bulundu.

Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre'si vatanseverlik düşüncesini sahneye taşıyan tiyatro eseridir; İntibah ve Cezmi romanları da ona aittir. Ziya Paşa, Terkib-i Bend ve Terci-i Bend şiirleriyle, Harâbât adlı antoloji ve Şiir ve İnşâ yazısıyla hatırlanır. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Makber'i şiir, Eşber'i tiyatro türündedir. Recaizade Mahmut Ekrem'in Talim-i Edebiyat'ı edebiyat kuramı ve öğretimiyle; Araba Sevdası ise roman türüyle ilgilidir. Ahmet Vefik Paşa'nın Molière'den yaptığı çeviri ve uyarlamalar tiyatronun yerleşmesinde önemlidir.

Tanzimat sanatçıları tek bir ortak estetik anlayışa sahip değildi. İlk kuşakta toplumsal yarar ve yeni düşünceler belirginken sonraki kuşakta bireysel duygular ve sanat anlayışına ilişkin arayışlar da

güçlendi. “Toplum için sanat” ve “sanat için sanat” ifadeleri bütün bir dönemi tek kalıba sokacak kesin kurallar olarak kullanılmamalıdır.

8. Tanzimat dönemi romanı ve hikâyesinde yazar-eser ayrımları

Tanzimat döneminde Batı'dan roman çevirileri yapılmış, ardından Türkçe özgün romanlar yazılmıştır. Yusuf Kâmil Paşa'nın Fénelon'dan çevirdiği Telemak bir çeviridir; Şemsettin Sami'nin Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat'ı ise ilk Türk romanı olarak kabul edilir. Namık Kemal'in İntibah'ı edebî romancılığın gelişmesinde, Cezmi'si tarihî roman örnekleri arasında önemlidir. Ahmet Mithat Efendi, çok sayıda eser aracılığıyla roman ve hikâye okurluğunun yayılmasına katkıda bulundu; Felâtun Bey ile Râkım Efendi Batılılaşma anlayışlarındaki farklılığı iki kişilik üzerinden işler.

Samipaşazade Sezai'nin Sergüzeşt'i esaret sorununu işleyen romandır; Küçük Şeyler adlı kitabı modern hikâye türünün gelişmesinde önemlidir. Recaizade Mahmut Ekrem'in Araba Sevdası romanı yanlış Batılılaşma ve gösteriş tutkusu üzerine kuruludur. Nabizade Nâzım'ın Karabibik'i köy hayatını konu alan kısa anlatı (uzun hikâye/roman denemesi) niteliğiyle anılır; Zehra ise ruhsal çözümlemeye ağırlık veren romanlar arasındadır. “İlk psikolojik roman” gibi nitelemeler, hangi teknik ve tür ölçütünün kullanıldığına göre tartışmalı olabilir; eser adını ve özelliklerini bilmek tek bir etiket ezberlemekten daha güvenilirdir.

Tanzimat döneminin önde gelen yazar ve eserleri

Yazar	Başlıca eser(ler)	Tür / temel özellik
Şinasi	Şair Evlenmesi	Tiyatro; görücü usulü evlilik eleştirisi
Namık Kemal	Vatan yahut Silistre; İntibah; Cezmi	Tiyatro; roman; tarihî roman
Şemsettin Sami	Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat	İlk Türk romanı kabul edilen eser
Ahmet Mithat Efendi	Felâtun Bey ile Râkım Efendi	Roman; yanlış ve sağlıklı Batılılaşmanın karşılaştırılması
Samipaşazade Sezai	Sergüzeşt; Küçük Şeyler	Roman ve hikâye
Recaizade Mahmut Ekrem	Araba Sevdası; Talim-i Edebiyat	Roman; edebiyat kuramı
Nabizade Nâzım	Karabibik; Zehra	Kısa anlatı ve roman
Abdülhak Hâmid Tarhan	Makber; Eşber	Şiir; tiyatro

9. Servetifünun ve Fecriati: roman, şiir ve estetik değişim

Servetifünun (Edebiyat-ı Cedîde) topluluğu, XIX. yüzyılın sonlarında dergi çevresinde gelişen Batı etkili edebiyatın önemli aşamasıdır. Tevfik Fikret'in Rübâb-ı Şikeste ve Haluk'un Defteri adlı şiir kitapları; Cenap Şahabettin'in şiirleri, gezi yazıları ve özellikle Hac Yolunda adlı eseri bu çevreyi tanımada öne çıkar. Halit Ziya Uşaklıgil'in Mai ve Siyah'ı hayal-hakikat çatışması, Aşk-ı Memnu'su aile ve bireysel ilişkilerin psikolojisi üzerinden tanınır. Mehmet Rauf'un Eylül'ü, Türk edebiyatında psikolojik romanın başlıca erken örneklerindendir.

Fecriati hareketinin “sanat şahsi ve muhteremdir” anlayışı bireysel sanat görüşünü vurgular. Ahmet Haşim bu çevrenin en tanınmış şairlerindendir. Göl Saatleri ve Piyale şiir kitaplarıdır; Bize Göre nesir yazıları, Frankfurt Seyahatnamesi gezi yazısı olarak değerlendirilir. “Merdiven” tek bir şiir adıdır, “Piyale” ise şiir kitabının adıdır. Ahmet Haşim'in şiirde musiki ve sezgiye ağırlık vermesi, dili sırf kapalı olduğu için değersiz saydığı anlamına gelmez; aradığı etki doğrudan açıklamadan çok duygu ve çağrışımdır.

10. Millî Edebiyat: dilde sadeleşme, hikâye ve roman

XX. yüzyılın başında Millî Edebiyat çevresinde konuşma diline yaklaşma ve Türkçenin anlatım imkânlarını öne çıkarma eğilimi gelişti. Genç Kalemler dergisi ve Yeni Lisan hareketi bu çerçevede önemlidir. Ömer Seyfettin'in Kaşağı, Falaka, Bomba ve Yüksek Ökçeler gibi hikâyeleri kısa anlatının olay örgüsü, ironi ve toplumsal gözlem imkânlarını gösterir. Ziya Gökalp'in Türkçülüğün Esasları ve Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eserleri düşünce incelemeleridir; şiir ve hikâye kitabıyla karıştırılmamalıdır. Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirler'i sade dile ve millî duygulara yönelişin önemli ürünüdür.

Halide Edip Adıvar'ın Ateşten Gömlek'i Millî Mücadele'yi; Vurun Kahpeye'si toplumsal çatışmaları; Sinekli Bakkal'ı değişen toplum yapısını roman üzerinden anlatır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Kiralık Konak'ı kuşaklar arası değişimi, Yaban'ı aydın-köylü uzaklığını; Ankara ve Hüküm Gecesi siyasi ve toplumsal dönüşümleri işler. Reşat Nuri Güntekin'in Çalıkuşu, Yaprak Dökümü ve Yeşil Gece romanları aile, eğitim, değer değişimi gibi meseleleri farklı kişiler ve olaylar üzerinden ele alır.

Refik Halit Karay'ın Memleket Hikâyeleri ve Gurbet Hikâyeleri hikâye kitaplarıdır; İstanbul'un Bir Yüzü (İstanbul'un İçyüzü olarak da anılan eser) ve Bugünün Saraylısı romanları arasındadır. Refik Halit'in Fecriati ile ilişkisinin bulunması, sonraki yıllarda sade dil ve memleket konularına yöneldiği gerçeğini değiştirmez. Bu yüzden onu tek bir dönem etiketiyle sınırlamak doğru olmaz.

Millî Edebiyat ve çevresinde önemli yazar-eser ilişkileri

Sanatçı	Eser örnekleri	Özellikle hatırlanacak tür veya konu
Ömer Seyfettin	Kaşağı; Falaka; Bomba	Olay hikâyesi
Ziya Gökalp	Türkçülüğün Esasları; Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak	Düşünce / inceleme
Halide Edip Adıvar	Ateşten Gömlek; Vurun Kahpeye; Sinekli Bakkal	Roman; Millî Mücadele ve toplum
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Yaban; Kiralık Konak; Ankara	Roman; toplum ve tarihsel değişim
Reşat Nuri Güntekin	Çalıkuşu; Yaprak Dökümü; Yeşil Gece	Roman; aile, eğitim ve değerler
Refik Halit Karay	Memleket Hikâyeleri; Gurbet Hikâyeleri	Hikâye; Anadolu ve gurbet gözlemleri

11. Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında şiir

Mehmet Âkif Ersoy'un yedi kitaplık şiir birikimini bir araya getiren Safahat, toplum, ahlak, din ve insan hayatına ilişkin çok sayıda manzumeyi kapsar. İstiklâl Marşı'nın şairi de Mehmet Âkif'tir; ancak İstiklâl Marşı onun sağlığında yayımlanan Safahat külliyatına bilerek alınmamıştır. Yahya Kemal Beyatlı'nın Kendi Gök Kubbemiz ve Eski Şiirin Rüzgârıyla adlı kitapları ölümünden sonra yayımlanan şiirlerini toplar; Sessiz Gemi ise tek şiirin adıdır. Yahya Kemal'in divan şiiri sesini modern dönemde yeniden yorumlaması, doğrudan Osmanlı divan şairleriyle aynı dönemde yaşadığı anlamına gelmez.

Beş Hececiler adıyla anılan Faruk Nafiz Çamlıbel, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç, Halit Fahri Ozansoy ve Enis Behiç Koryürek; hece ölçüsü, Anadolu ve millî temalarla ilişkilidir. Faruk Nafiz'in Han Duvarları tanınmış bir şiir, Canavar ise tiyatro eseridir. Arif Nihat Asya Bayrak şiiriyle, Ahmet Kutsi Tecer Orda Bir Köy Var Uzakta şiiriyle ve halk kültürüne ilgisiyle bilinir. Farklı topluluklara ait şairlerin bazı temaları ortak olabilir; “hece ölçüsü kullandı” tek başına bir şairi Beş Hececiler üyesi yapmaz.

12. Cumhuriyet döneminde hikâye: Sait Faik ve Sabahattin Ali

Cumhuriyet döneminde hikâye; toplumsal gözlemi, psikolojik ayrıntıyı ve sıradan insanların yaşamını çeşitli biçimlerde anlatan önemli bir tür hâline geldi. Sabahattin Ali, Değirmen, Kağnı, Ses, Yeni Dünya ve Sırça Köşk hikâye kitaplarında Anadolu insanını, eşitsizlikleri ve günlük hayatı ele aldı. Kuyucaklı Yusuf, İçimizdeki Şeytan ve Kürk Mantolu Madonna ise romanlarıdır. Dağlar ve Rüzgâr şiir kitabıdır. Kürk Mantolu Madonna'nın yazarını Sait Faik'le ya da bir şiir kitabıyla eşleştirmek temel tür karışıklığıdır.

Sait Faik Abasıyanık, Semaver, Sarnıç, Lüzumsuz Adam, Mahalle Kahvesi, Son Kuşlar ve Alemdağ'da Var Bir Yılan hikâye kitaplarıyla tanınır. İstanbul, Adalar, balıkçılar ve toplumun sıradan bireyleri eserlerinde canlı yer tutar. Sait Faik'in olaydan çok atmosfere, ruh hâline ve yaşam kesitine yer verdiği örnekler durum hikâyesine yaklaşırken; Ömer Seyfettin'in belirgin olay örgülü hikâyeleri olay hikâyesini açıklamada kullanılabilir. Bu ayrım da bütün eserlerin tek bir tekniğe indirgenmesi anlamına gelmez.

13. Cumhuriyet romanında toplumcu gerçekçi yaklaşım ve Anadolu

Romanın toplumsal sorunlarla ilişkisi Cumhuriyet döneminde güçlenerek sürdü. Orhan Kemal'in Bereketli Topraklar Üzerinde, Murtaza, Hanımın Çiftliği ve Baba Evi romanları emek, üretim, sınıf ve gündelik yaşamı öne çıkarır. Yaşar Kemal'in İnce Memed romanı Çukurova çevresindeki toplumsal ilişkileri destansı bir anlatımla işler. Kemal Tahir'in Devlet Ana ve Yorgun Savaşçı romanları tarihsel ve toplumsal dönüşüme odaklanır. Fakir Baykurt'un Yılanların Öcü ve Tırpan adlı romanları kırsal hayatın sorunlarıyla ilişkilidir.

Bu yazarları ortak bir gerçekçilik çizgisinde ele almak mümkün olsa da eserler aynı konuyu aynı yöntemle anlatmaz: Tarihî roman, köy romanı, kentteki işçilik sorunlarını işleyen roman ve destansı anlatı arasında türsel ve anlatımsal farklar vardır. Bir eserin içinde Anadolu'nun geçmesi onu otomatik biçimde “köy romanı” yapmaz. Eserlerin adları hem yazarlarıyla hem konusuyla bağlantı kurularak öğrenilmelidir.

14. Bireyin iç dünyası ve psikolojik romanlar

Bazı Cumhuriyet romancıları bireyin ruhsal çatışmasını, kişisel hafızasını ve değişen toplumda yaşadığı uyumsuzluğu merkeze alır. Peyami Safa'nın Dokuzuncu Hariciye Koğuşu hastalık ve iç dünyayı; Fatih-Harbiye gelenek-modernleşme gerilimini; Yalnızız bireysel ve düşünsel çatışmaları işler. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Sahnenin Dışındakiler ve Mahur Beste romanları; zaman, hafıza, toplum ve medeniyet değişimini farklı anlatı teknikleriyle birleştirir. Beş Şehir ise roman değil, şehir ve kültür üzerine deneme niteliğindeki kitabıdır.

Tarık Buğra'nın Küçük Ağa romanı Millî Mücadele'yi, Osmancık tarihsel kuruluş anlatısını işler; İbiş'in Rüyası tiyatro dünyasını konu alan romanıdır. Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz ile Çamlıca'daki Enişte miz romanları geçmiş zamanın insan ilişkilerine, hatıra ve ruh hâllerine yönelir. Bu sanatçılarda psikolojik derinlik bulunması hepsini yalnız bireysel meseleler yazan sanatçılar olarak göstermek için yeterli değildir; tarih ve toplum eserlerin ayrılmaz parçalarıdır.

15. Garip, İkinci Yeni ve Cumhuriyet şiirindeki farklı çizgiler

Cumhuriyet şiiri tek bir akımdan oluşmaz. Necip Fazıl Kısakürek'in Çile adlı şiir kitabı ve Bir Adam Yaratmak adlı tiyatro eseri, onun şiir ve sahne yazarlığını ayırt etmeyi sağlar. Cahit Sıtkı Tarancı, Otuz Beş Yaş şiiri ve aynı adlı kitabıyla; Ziya Osman Saba, Sebil ve Güvercinler şiirleriyle tanınır. Nâzım Hikmet'in Memleketimden İnsan Manzaraları ve Kuvâyi Milliye Destanı uzun soluklu toplumsal ve tarihsel anlatı niteliğindeki şiir eserleridir; Cumhuriyet şiirindeki serbest nazımın gelişmesinde belirgin bir yere sahiptir.

1941'de Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat'ın birlikte yayımladığı Garip, şiirde konuşma dilini, gündelik insanı ve geleneksel ölçü-kafiye beklentilerinin sorgulanmasını öne çıkaran bir hareketin adıdır. Garip, yalnız Orhan Veli'nin tek başına yazdığı şiir kitabı olarak sunulmamalıdır. 1950'ler ortasından itibaren öne çıkan İkinci Yeni ise çağrışıma, imgeye ve alışılmış dil ilişkilerini dönüştürmeye daha fazla yer verir. Cemal Süreya, Turgut Uyar, Edip Cansever, Ece Ayhan, İlhan Berk, Ülkü Tamer ve Sezai Karakoç bu şiir çevresinde anılan önemli isimlerdir; eserleri ve dünya görüşleri birbirinin aynısı değildir. Turgut Uyar'ın Dünyanın En Güzel Arabistanı, Cemal Süreya'nın Üvercinka, Edip Cansever'in Yerçekimli Karanfil ve Sezai Karakoç'un Körfez'i tanınmış kitaplardır.

Cumhuriyet şiirinden seçilmiş sanatçı-eser eşleştirmeleri

Sanatçı / çevre	Eser	Nitelik
Mehmet Âkif Ersoy	Safahat	Manzumeler toplamı; İstiklâl Marşı ayrıca anılır
Yahya Kemal Beyatlı	Kendi Gök Kubbemiz	Şiir derlemesi; ölümünden sonra yayımlandı
Faruk Nafiz Çamlıbel	Han Duvarları	Şiir; Anadolu ve memleket duyarlılığı
Necip Fazıl Kısakürek	Çile	Şiir kitabı
Cahit Sıtkı Tarancı	Otuz Beş Yaş	Şiir ve şiir kitabı adı
Nâzım Hikmet	Memleketimden İnsan Manzaraları	Uzun soluklu şiir anlatısı

Sanatçı / çevre	Eser	Nitelik
Orhan Veli, Melih Cevdet, Oktay Rifat	Garip (1941)	Ortak şiir kitabı ve hareket
Cemal Süreya	Üvercinka	İkinci Yeni ile ilişkili şiir kitabı
Turgut Uyar	Dünyanın En Güzel Arabistanı	İkinci Yeni ile ilişkili şiir kitabı
Edip Cansever	Yerçekimli Karanfil	İkinci Yeni ile ilişkili şiir kitabı

16. Modernist ve çağdaş Türk romanında farklı anlatım arayışları

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki edebiyatta modernist anlatı teknikleri daha görünür hâle geldi. Yusuf Atılgan'ın Aylak Adam ve Anayurt Oteli, kent hayatında yalnızlaşma ve bireyin iç sorunlarını ele alan romanlardır. Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar ve Tehlikeli Oyunlar romanları, toplumsal beklentilerle çatışan aydın bireyi ironi, farklı anlatıcılar ve bilinç akışı gibi yöntemlerle anlatır. Korkuyu Beklerken hikâye, Oyunlarla Yaşayanlar tiyatro, Bir Bilim Adamının Romanı biyografik romandır.

Adalet Ağaoğlu'nun Ölmeye Yatmak, Bir Düğün Gecesi ve Hayır... romanları Dar Zamanlar üçlemesi kapsamında değerlendirilir. Yusuf Atılgan'ın romanlarıyla Adalet Ağaoğlu'nun eserleri benzer birey-toplum meselelerini işlese de aynı roman dizisinin parçaları değildir. Latife Tekin'in Sevgili Arsız Ölüm ve Berci Kristin Çöp Masalları romanları sözlü kültür, göç, yoksulluk ve anlatı biçimiyle ilgili farklı denemeler sunar. Orhan Pamuk'un Cevdet Bey ve Oğulları, Kara Kitap, Benim Adım Kırmızı, Kar ve Masumiyet Müzesi romanlarında tarih, şehir, kimlik ve anlatıcılık sorunları öne çıkar. Pamuk 2006 Nobel Edebiyat Ödülü'nün sahibidir; bu ödülün tarihini eserlerin ilk basım yıllarıyla karıştırmamak gerekir.

17. Türk tiyatrosunun modernleşmesi ve Cumhuriyet oyun yazarları

Tiyatro türü edebiyat ve sahne sanatıyla kesişir: yazılmış oyun metni, sahnelenme tarihi ve eserin uyarlamaları farklı kayıtlardır. Tanzimat döneminde Şinasi'nin Şair Evlenmesi ve Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre'si yeni tiyatro örneklerinin gelişimini gösterir. Cumhuriyet döneminde oyun yazarlığı, geleneksel sahne unsurlarını ve çağdaş tiyatro biçimlerini bir arada kullanmıştır.

Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı geleneksel anlatı tekniklerini çağdaş epik tiyatroyla ilişkilendiren önemli oyundur. Güngör Dilmen'in Midas'ın Kulakları mitolojik malzemeyi tiyatroda yorumlar. Necati Cumalı'nın Boş Beşik'i, Turgut Özakman'ın Töre'si ve Turan Oflazoğlu'nun IV. Murat'ı farklı toplumsal ve tarihsel temaları ele alan oyunlardır. Bir romanın tiyatroya uyarlanması, roman yazarını otomatik olarak uyarlama metninin yazarı yapmaz; eserin özgün türü ile sahnelenen biçimi ayrıca belirtilmelidir.

18. Edebiyat tarihinde sık karıştırılan “ilk”ler ve temel ayrımlar

Edebiyat tarihindeki “ilk” nitelemeleri yalnız hangi tür, dil ve ölçüt dikkate alındığı açıkça belirtilirse öğreticidir. Türkçenin ilk yazılı belgeleri arasında anılan Orhun Yazıtları bir roman veya şiir kitabı değildir. Kutadgu Bilig İslami etkideki ilk edebî eserler arasında değerlendirilirken, Dîvânü Lugāti't-Türk sözlüktür. Dede Korkut anonim Oğuz anlatı geleneğinin derlemeleridir; adı bir kişinin mahlasından ibaret değildir. Tanzimat'ta Türkçeye çevrilen ilk romanlardan Telemak ile ilk özgün Türk romanı olarak kabul edilen Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat ayrı eserlerdir.

Şair Evlenmesi “Batılı anlamda yazılan ilk yerli tiyatro eseri”, Vatan yahut Silistre ise erken dönemde sahnelenen ve geniş yankı uyandıran tiyatro örneklerindendir. Küçük Şeyler modern kısa hikâyenin gelişimi bakımından, Eylül psikolojik roman örnekleri bakımından önemlidir; bir türün başlangıcını yalnız tek kitap ve tek ölçüte indirgememek gerekir. Her anlatıma “ilk” etiketi eklemek yerine kitapların türlerini, temsil ettiği yeniliği ve dönemini birlikte düşünmek doğru öğrenme yöntemidir.

Yazar-eser-tür ayrımı

Yazarın bir şiiri, şiir kitabı, romanı, hikâye kitabı ve tiyatro eseri farklı türde kayıtlardır. Örnek: Ahmet Haşim'in Merdiven'i şiir, Piyale'si şiir kitabı; Tanpınar'ın Huzur'u roman, Beş Şehir'i deneme; Sabahattin Ali'nin Kürk Mantolu Madonna'sı roman, Kağnı'sı hikâye kitabıdır. İlk roman ve ilk çeviri roman gibi nitelemeler de aynı anlama gelmez.

6.2. DÜNYA EDEBİYATINDAN ÖNEMLİ YAZARLAR VE ESERLER

Dünya edebiyatı, farklı dillerde ve kültürlerde ortaya çıkmış edebî geleneklerin ortak değerlendirilmesini sağlayan geniş bir alandır. Bu alanı öğrenirken yalnızca bir eser adının hangi yazara ait olduğunu bilmek yeterli değildir. Eserin roman, şiir, destan, tiyatro veya öykü türlerinden hangisine girdiğini; yaklaşık hangi tarihî ve edebî çevrede ortaya çıktığını; hangi temel konulara yöneldiğini anlamak gerekir. Aynı anlatı farklı dillere çevrildiğinde başlığı değişebilir. Bu bölümde tarihsel dönemler ile dil ve coğrafya gelenekleri birlikte ele alınır; tek bir ülkenin edebiyatı tüm dünya edebiyatının ölçüsü olarak sunulmaz.

1. Dünya edebiyatında dönem, dil, tür ve çeviri ilişkisi

Edebî bir eserin ait olduğu ülke, yazarın doğduğu yer, kullandığı dil ve eserini yazdığı dönem her zaman aynı şeyi göstermez. Örneğin Franz Kafka Prag'da yaşamış, eserlerini Almanca yazmıştır; Kazuo Ishiguro Japonya'da doğmasına karşılık eserlerini İngilizce kaleme alan Britanyalı bir yazardır. Bu nedenle yazarın milliyetini yalnız doğum yerinden çıkararak eserlerini tek bir ulusal kategoriye zorlamak hatalı olur. Dünya edebiyatı incelemesinde yazı dili ve kültürel etkileşim dikkate alınır.

Destan, mitolojik ve tarihsel anlatı öğelerini birleştiren, geniş bir olay dünyası kuran uzun anlatıdır. Trajedi, çatışma ve yıkımın belirleyici olduğu sahne türü; komedi ise insan davranışlarını gülmece ve eleştiri yoluyla işleyen tiyatro türüdür. Roman, hacimli bir kurmaca anlatı; öykü veya hikâye ise çoğu zaman daha yoğun ve sınırlı olay örgüsüne sahip kurmaca metindir. Lirik şiir duygu ve düşüncenin şiirsel biçimde işlendiği türdür. Bir eserin felsefi, tarihî ya da toplumsal sorunlarla ilgilenmesi, edebî türünü kendiliğinden değiştirmez.

Klasisizm, romantizm, realizm, natüralizm ve modernizm gibi edebî yönelimler her ülkede aynı tarihlerde ve aynı biçimde ortaya çıkmamıştır. Romantizm duygu, birey ve hayal gücüne; realizm toplumsal çevrenin ve gündelik hayatın gözlenmesine; natüralizm kalıtım ve çevre koşullarının belirleyici etkisine ağırlık verebilir. Modernizm ise anlatıcı, zaman, bilinç ve biçimle ilgili yerleşik kuralları yeniden sorgular. Bunlar keskin ve birbirini dışlayan kutular değil, eserleri yorumlamaya yardımcı kavramlardır.

Dünya edebiyatını anlamada temel kavramlar

Kavram	Temel özellik	Temsilî örnek
Destan	Uzun, kahramanlık ve toplumsal hafıza içeren anlatı	İlyada, Odysseia, Aeneis
Trajedi	Sahne üzerinde ağır çatışma ve yıkım	Kral Oidipus, Hamlet
Komedi	İnsan davranışlarının gülmece ve eleştiriyle sunulması	Tartuffe, Cimri
Roman	Geniş kurmaca olay ve kişi dünyası	Don Kişot, Savaş ve Barış
Öykü	Yoğunlaştırılmış kurmaca anlatı	Anton Çehov ve Edgar Allan Poe öyküleri
Modernist anlatı	Bilinç, zaman ve bakış açısında biçimsel arayış	Ulysses, Mrs Dalloway
Distopya	Olumsuz toplumsal düzen tasarımı	1984, Cesur Yeni Dünya

2. Antik Yunan edebiyatı: Homeros, tragedya ve komedya

Antik Yunan edebiyatının en tanınmış iki destanı İlyada (İlias) ve Odysseia'dır. Bunlar geleneksel olarak Homeros'a bağlanır. Bununla birlikte Homeros'un tarihsel kimliği ve destanların sözlü gelenekten yazılı biçime geçişi araştırma konusudur; iki eserin kesin olarak tek bir kişi tarafından aynı yöntemle kaleme alındığını söylemek doğru değildir. İlyada, Troya Savaşı'nın bütününü değil, savaşın belirli bir kesitinde Akhilleus'un öfkesini merkezine alır. Odysseia ise Odysseus'un savaştan sonra yurduna dönüş yolculuğunu anlatır.

Aiskhylos, Sophokles ve Euripides Antik Yunan tragedyasının üç önemli temsilcisidir. Aiskhylos'un Oresteia üçlemesi, suç ve intikam zincirinden yargı düzenine uzanan temalar taşır. Sophokles'in Kral Oidipus ve Antigone oyunlarında yazgı, sorumluluk, aile ve devlet buyruğu çatışmaları dikkat çeker. Euripides'in Medea oyunu ise aile, öfke ve dışlanmışlık üzerinden trajik bir durum kurar. Bu yazarlar yalnız genel bir “Antik Yunan yazarı” etiketiyle değil, oyun türleri ve eser adlarıyla birlikte anılmalıdır.

Aristophanes'in Bulutlar ve Kuşlar gibi eserleri antik komedyanın siyasal ve toplumsal hiciv imkânlarını gösterir. Antik tiyatroda trajedi ve komedya farklı türlerdir; Kral Oidipus'u Aristophanes'e veya Bulutlar'ı Sophokles'e atfetmek yanlış eşleştirmedir. Antik eserlerin modern dillere çevrilmiş başlıklarında küçük farklılıklar görülebilir.

Antik Yunan ve Roma edebiyatının temel yazar-eser eşleşmeleri

Yazar / gelenek	Önemli eser	Tür ve ayırt edici özellik
Homeros'a atfedilen gelenek	İlyada; Odysseia	Epik destan; savaş ve dönüş yolculuğu
Aiskhylos	Oresteia	Üç oyunluk tragedya dizisi
Sophokles	Kral Oidipus; Antigone	Tragedya
Euripides	Medea	Tragedya
Aristophanes	Bulutlar; Kuşlar	Komedya ve hiciv
Vergilius	Aeneis	Roma kurucu anlatısıyla bağlantılı destan
Ovidius	Metamorphoses (Dönüşümler)	Mitolojik değişimleri işleyen manzum eser

3. Roma, Hint, İran ve Doğu Asya'nın klasik anlatıları

Latin edebiyatında Vergilius'un Aeneis destanı, Troya'dan ayrılan Aeneas'ın yolculuğunu Roma'nın köken anlatısıyla ilişkilendirir. Ovidius'un Metamorphoses (Dönüşümler) adlı eseri çok sayıda mitolojik öyküyü değişim fikri etrafında bir araya getirir. Aeneis'i Homeros'un Odysseia'sıyla karıştırmamak gerekir: Her iki eser epik gelenekten yararlansa da kahramanları ve anlatı bağlamları farklıdır.

Hint kültürünün Mahabharata ve Ramayana destanları, uzun tarihsel gelişim ve aktarım süreçlerinden geçmiş anlatı bütünleridir. Mahabharata, geleneksel olarak Vyasa adıyla; Ramayana ise Valmiki adıyla ilişkilendirilir. Bununla birlikte destanların mevcut metinleri uzun sözlü-yazılı aktarım süreçlerinin sonucudur. Kalidasa'nın Şakuntala (Abhijñānaśākuntalam) oyunu klasik Sanskrit tiyatrosunun önemli örneğidir. “Bir destanın geleneksel derleyicisi” ile modern anlamda belirli bir tarihte eser yayımlayan yazar aynı şey değildir.

İran edebiyatında Firdevsî'nin Şehnâme'si, İran'ın mitolojik ve tarihî geçmişini işleyen büyük bir destandır. Ömer Hayyam'ın rubaileri, Sadi'nin Gülistan ve Bostan'ı, Hafız'ın gazelleri ve Nizâmî-i Gencevî'nin Hamse geleneği Farsça edebiyat çevresinin farklı türlerini gösterir. Bu adlar edebiyat tarihi bakımından önemlidir; eserlerin Farsça yazılması yazarların hepsinin aynı modern ulusal kimliğe sahip olduğunu kanıtlamaz.

Çin anlatı geleneğinde Üç Krallığın Hikâyesi, Batı'ya Yolculuk ve Kızıl Köşkün Rüyası klasik roman örnekleri olarak anılır. Japon edebiyatında Murasaki Şikibu'ya atfedilen Genji'nin Hikâyesi (Genji Monogatari) Heian dönemi saray yaşamını işleyen erken uzun kurmaca anlatılar arasındadır. Bu eser çoğu zaman “ilk roman” tartışmaları içinde anılsa da roman kavramının dönemlere göre değişen anlamı nedeniyle onu bütün dünyada tartışmasız ve tek “ilk roman” olarak sunmak doğru olmaz.

4. Orta Çağ Avrupa'sı: Dante, Boccaccio ve Chaucer

İtalyan şair Dante Alighieri'nin İlahi Komedya (Divina Commedia) adlı uzun manzum eseri Cehennem, Araf ve Cennet bölümlerinden oluşan simgesel bir yolculuk anlatır. Eserin bugünkü başlığında yer alan “ilahi” nitelemesinin tarihî kullanımını, ilk kaleme alınış biçiminden ayırmak gerekir. Dante'nin eserindeki rehber figürler, anlatıdaki dinî ve düşünsel katmanları anlamaya yardım eder.

Giovanni Boccaccio'nun Decameron'u, salgın döneminden uzaklaşan bir grubun anlattığı hikâyeleri çerçeve anlatı içinde toplayan yapıttır. Geoffrey Chaucer'ın Canterbury Hikâyeleri de yolculuk eden kişilerin anlatılarını bir araya getirir. İki eserin benzer yanı çerçeve anlatı kullanmalarıdır; fakat dilleri, kişilerinin toplumsal dünyası ve yazıldıkları coğrafya farklıdır. Decameron İtalyanca, Canterbury Hikâyeleri Orta İngilizce edebiyatı bağlamındadır.

Orta Çağ'ın edebiyatı yalnız dinî eserlerden ibaret değildir. Saray kültürü, halk anlatıları, yolculuk ve gündelik hayat temaları da önemlidir. Dante'nin İlahi Komedya'sı bir tiyatro komedisi değildir; başlıktaki “komedya” sözcüğü güncel anlamdaki sahne güldürüsünden farklı bir tarihsel tür kullanımını yansıtır.

5. Rönesans ve İspanyol Altın Çağı: Cervantes ile Shakespeare

Miguel de Cervantes'in Don Kişot (Don Quijote de la Mancha) romanının birinci bölümü 1605'te, ikinci bölümü 1615'te yayımlanmıştır. Şövalye romanlarını eleştirel ve gülünç bir gözle yeniden ele alan eser, Don Kişot ile Sançe Panza'nın yolculuklarını konu edinir. Modern romanın oluşumunda dönüm noktası sayılır. Ancak “dünyanın ilk yazılı uzun anlatısı” ya da tarihsel bakımdan tartışmasız “ilk roman” biçimindeki kesin hükümler, çok daha eski kurmaca geleneklerini göz ardı eder.

William Shakespeare İngiliz Rönesansı tiyatrosunun en önemli oyun yazarlarındandır. Hamlet, Macbeth, Othello, Kral Lear ve Romeo ve Juliet trajedi türünün; Bir Yaz Gecesi Rüyası ve On İkinci Gece komedi türünün; V. Henry ve III. Richard ise tarihî oyun geleneğinin örnekleridir. Hamlet'te intikam ve tereddüt; Macbeth'te iktidar arzusu ve suç; Othello'da kıskançlık; Kral Lear'da aile ve hükümranlık; Romeo ve Juliet'te çatışan aileler içinde aşk işlenir. Shakespeare'in bütün eserleri trajedi değildir.

İspanyol Altın Çağı tiyatrosunda Lope de Vega ve Pedro Calderón de la Barca dikkat çeker. Calderón'un Hayat Bir Rüyadır (La vida es sueño) adlı oyunu, özgür irade ve hayatın gerçekliği üzerine düşünceler içerir. Cervantes'in Don Kişot'u roman; Shakespeare'in Hamlet'i trajedi; Calderón'un Hayat Bir Rüyadır'ı tiyatro oyunudur. Aynı tarihsel geniş dönemde yer almaları, türlerinin eşit olduğu anlamına gelmez.

Rönesans ve erken modern tiyatrodan seçili eserler

Yazar	Eser	Temel tür / tema
Miguel de Cervantes	Don Kişot	Roman; şövalyelik anlatılarına eleştirel bakış
William Shakespeare	Hamlet; Macbeth; Othello	Trajedi; intikam, iktidar ve kıskançlık
William Shakespeare	Bir Yaz Gecesi Rüyası	Komedi

Yazar	Eser	Temel tür / tema
William Shakespeare	V. Henry; III. Richard	Tarihî oyun
Pedro Calderón de la Barca	Hayat Bir Rüyadır	Felsefi boyutlu tiyatro
Lope de Vega	Fuenteovejuna	Toplumsal çatışmayı işleyen tiyatro

6. Fransız klasisizmi ve Aydınlanma edebiyatı

Fransız klasisizminin tiyatro geleneğinde Pierre Corneille'in Le Cid'i ve Jean Racine'in Phèdre (Fedra) adlı trajedisi öne çıkar. Molière, Tartuffe, Cimri (L'Avare), Kibarlık Budalası (Le Bourgeois gentilhomme) ve Hastalık Hastası (Le Malade imaginaire) gibi oyunlarla komedi ve toplum eleştirisine katkıda bulunmuştur. Tartuffe sahte dindarlığı ve ikiyüzlülüğü; Cimri para tutkusunu işler. Molière'i bu oyunlardan dolayı romancı olarak değil, tiyatro yazarı olarak tanımak gerekir.

Aydınlanma döneminde Voltaire'in Candide'i (Kandid), dünya görüşlerini ve iyimserlik anlayışını alaycı bir anlatıyla sorgular. Montesquieu'nün İran Mektupları, mektup biçimiyle toplum gözlemlerini birleştirir. Jean-Jacques Rousseau'nun İtiraflar'ı (Les Confessions) özyaşam anlatısıyla; Toplum Sözleşmesi siyaset düşüncesiyle ilişkilidir. Toplum Sözleşmesi'nin edebî ve düşünsel tarih bakımından önemi, onun bir roman olduğu anlamına gelmez.

Molière'in komedisi ile Voltaire'in felsefi öyküsü farklı türlerdir. Komedide karakterler sahnede konuşarak çatışma oluştururken felsefi öyküde anlatıcı ve kurmaca yolculuk üzerinden düşünce tartışması yürütülebilir. Edebî tarihte aynı ülkedeki farklı türlerin birbirini etkileyebildiği unutulmamalıdır.

7. İngiliz edebiyatında romanın gelişmesi: Defoe, Swift ve Austen

Daniel Defoe'nun Robinson Crusoe'su, bir adada hayatta kalma çabası ve bireysel deneyim çevresinde kurulan erken İngiliz romanlarındandır. Jonathan Swift'in Gulliver'in Gezileri, yolculuk ve hayalî topluluklar aracılığıyla siyasal ve toplumsal eleştiri geliştirir. Her iki eser yolculuk içerdiği için birbirine benzer görünebilir; Robinson Crusoe hayatta kalma ve bireysel emek temasına, Gulliver'in Gezileri ise keskin hicve ağırlık verir.

Jane Austen'ın Aşk ve Gurur (Pride and Prejudice), Akıl ve Tutku (Sense and Sensibility), Emma ve Mansfield Park romanları, toplumsal ilişkiler, evlilik, sınıf ve bireysel kararlar üzerine yoğunlaşır. Aşk ve Gurur'daki Elizabeth Bennet ve Fitzwilliam Darcy karakterleri bu eseri diğer Austen romanlarından ayırır. Austen'ın romanları, olay örgüsüne bağlı ironi ve gündelik yaşam gözlemiyle öne çıkar.

Mary Shelley'nin Frankenstein ya da Modern Prometheus'u, bilimsel yaratım ve ahlaki sorumluluk konularını gotik kurmacayla birleştirir. Frankenstein adı çoğu kez yanlış biçimde yaratılan varlığın adı gibi kullanılır; romanda Victor Frankenstein yaratıcının adıdır. Eserin korku, gotik ve erken bilimkurgu okumaları arasında köprü kurması, bir türün bütün tarihini tek başına başlattığı anlamına gelmez.

8. Alman romantizmi ve klasik mirası: Goethe ile Schiller

Johann Wolfgang von Goethe'nin Genç Werther'in Acıları, mektup roman biçimiyle duygu ve bireysel iç çatışmayı işler. Faust ise bilgi arayışı, sınırları aşma tutkusu ve insanın ahlaki sorumluluğu etrafında gelişen dramatik eserdir. Faust'un iki bölümünün farklı zamanlarda yayımlanmış olması, tek bir kısa oyunla özdeşleştirilmesini güçleştirir. Goethe'nin romanı Genç Werther'in Acıları ile dramı Faust tür bakımından ayrılmalıdır.

Friedrich Schiller'in Haydutlar (Die Räuber) ve Wilhelm Tell oyunları, özgürlük, çatışma ve otorite gibi konulara yönelir. Alman romantik geleneğinde E. T. A. Hoffmann'ın Kum Adam (Der Sandmann) anlatısı, tekinsizlik, algı ve gerçeklik sorunlarıyla dikkat çeker. Hoffmann'ın fantastik anlatısıyla Schiller'in sahne dramı aynı tür değildir.

Grimm Kardeşler olarak bilinen Jacob ve Wilhelm Grimm'in Çocuk ve Ev Masalları (Kinder- und Hausmärchen) adlı derlemesi, masal derleme ve düzenleme faaliyetine dayanır. Bu anlatıların her birini Grimm kardeşlerin sıfırdan kurduğu özgün romanlar gibi değerlendirmek doğru değildir. Halk anlatısını derlemek ile bağımsız kurmaca roman yazmak ayrı yaratıcı ve bilimsel faaliyetlerdir.

9. Fransız romantizmi, realizmi ve natüralizmi

Victor Hugo, Sefiller (Les Misérables) ve Notre-Dame'ın Kamburu (Notre-Dame de Paris) romanlarıyla öne çıkar. Sefiller yoksulluk, adalet, bağışlama ve toplumsal dışlanma gibi konuları Jean Valjean'ın yaşamı çevresinde işler. Notre-Dame'ın Kamburu ise Paris'in tarihî mekânını ve Quasimodo karakterini merkeze alan başka bir romandır. Alexandre Dumas'nın Üç Silahşörler ve Monte Kristo Kontu romanları ise tarihî serüven ve olay örgüsüyle tanınır.

Honoré de Balzac'ın geniş roman dünyası İnsanlık Komedyası başlığıyla ilişkilidir; Goriot Baba (Le Père Goriot) bu bütünün tanınan romanlarındandır. Stendhal'in Kırmızı ve Siyah (Le Rouge et le Noir) romanı, bireysel yükselme arzusu ve toplumsal konumla ilgili çatışmaları işler. Gustave Flaubert'in Madame Bovary'si, Emma Bovary karakteri üzerinden taşra yaşamı, hayal ve gerçeklik ilişkisine odaklanır. Balzac ile Flaubert realizm bağlamında anılsa da üslupları ve anlatı yöntemleri aynı değildir.

Émile Zola, natüralist romanın öne çıkan adlarındandır. Germinal madenci yaşamını, Nana ise dönemin toplumsal ilişkilerini işler; Zola'nın Rougon-Macquart roman dizisi kalıtım, çevre ve toplumsal yapı arasında bağlantılar kurar. Guy de Maupassant ise Gerdanlık (La Parure) ve Horla gibi kısa anlatılarıyla dikkat çeker. Balzac'ın İnsanlık Komedyası bir romanlar bütünü, Flaubert'in Madame Bovary'si tekil bir roman, Maupassant'ın Gerdanlık'ı öyküdür.

Fransız edebiyatında yazar, eser ve tür ayrımları

Yazar	Önemli eser / eser grubu	Edebî bağlam
Molière	Tartuffe; Cimri	Klasik komedi ve toplum eleştirisi
Voltaire	Candide	Aydınlanma; felsefi öykü
Victor Hugo	Sefiller; Notre-Dame'ın Kamburu	Romantizm ve toplumsal roman
Alexandre Dumas	Üç Silahşörler; Monte Kristo Kontu	Serüven ve tarihî roman

Yazar	Önemli eser / eser grubu	Edebî bağlam
Honoré de Balzac	Goriot Baba; İnsanlık Komedyası	Realist roman ve romanlar bütünü
Stendhal	Kırmızı ve Siyah	Gerçekçi romanın öncü eserleri
Gustave Flaubert	Madame Bovary	Realizm ve anlatı tekniği
Émile Zola	Germinal; Nana	Natüralizm
Guy de Maupassant	Gerdanlık; Horla	Kısa öykü

10. XIX. yüzyıl İngiliz romanı: Brontë kardeşler ve Dickens

Charlotte Brontë'nin Jane Eyre romanı, kadın anlatıcının özgürlük ve toplumsal konum arayışını işler. Emily Brontë'nin Uğultulu Tepeler (Wuthering Heights) romanında aile ilişkileri, tutku ve kuşaklar arası çatışma öne çıkar. İki yazar kardeştir; fakat eserlerini birbirine atfetmek yaygın bir hatadır. Anne Brontë de İngiliz romanının önemli temsilcilerindendir; Agnes Grey onun romanlarından biridir.

Charles Dickens, sanayileşen İngiltere'deki sınıf ayrılıklarını, çocukların sorunlarını ve kent hayatını güçlü karakterler üzerinden anlatır. Oliver Twist, Büyük Umutlar (Great Expectations), David Copperfield, İki Şehrin Hikâyesi (A Tale of Two Cities) ve Bir Noel Şarkısı (A Christmas Carol) bilinen eserleridir. Bir Noel Şarkısı uzun bir romanla aynı kapsamda değerlendirilmez; novella veya kısa roman olarak anılır. Dickens'ın romanları, hem bireysel yaşam hikâyelerini hem toplumsal yapıyı ele alır.

Oscar Wilde'ın Dorian Gray'in Portresi (The Picture of Dorian Gray) romanı, güzellik ve ahlak konularını işler; Ciddi Olmanın Önemi (The Importance of Being Earnest) ise bir komedidir. Thomas Hardy'nin Tess (Tess of the d'Urbervilles) romanı toplumsal normlar ve bireyin kaderi üzerine yoğunlaşır. Wilde'ın romanıyla sahne oyununun farklı türlerde olduğu unutulmamalıdır.

11. XIX. yüzyıl Rus edebiyatı: Puşkin, Gogol, Tolstoy, Dostoyevski ve Çehov

Aleksandr Puşkin'in Yevgeni Onegin'i şiirsel roman veya manzum roman geleneğiyle ilişkilidir. Nikolay Gogol'ün Ölü Canlar'ı taşra toplumunu hicveden geniş anlatıdır; Müfettiş'i ise tiyatro oyunudur. İvan Gonçarov'un Oblomov romanında edilgenlik ve kararsızlık; İvan Turgenyev'in Babalar ve Oğullar'ında kuşaklar ve fikir çatışması öne çıkar. Bu eserler, XIX. yüzyıl Rus edebiyatının tek tip bir roman anlayışından oluşmadığını gösterir.

Lev Tolstoy'un Savaş ve Barış romanı Napolyon savaşları çevresinde aile, tarih ve toplumsal yaşamı birleştirir. Anna Karenina ise aşk, evlilik, toplum ve ahlak sorunlarını işler. Fyodor Dostoyevski'nin Suç ve Ceza romanı Raskolnikov'un suçu ve vicdanıyla; Karamazov Kardeşler inanç, aile ve ahlaki sorgulamayla ilişkilidir. Budala ve Ecinniler de Dostoyevski'nin önemli romanlarındandır. Savaş ve Barış ile Suç ve Ceza, uzun Rus romanının temsilcileri olsa da aynı yazarın eseri değildir.

Anton Çehov, kısa öyküde gündelik hayatın küçük kırılmalarını ve tiyatroda görünür olay kadar söylenmeyen gerilimi ele alır. Vanya Dayı, Üç Kız Kardeş, Martı ve Vişne Bahçesi onun oyunlarıdır. Çehov'un oyunları ile Dostoyevski'nin romanları arasındaki temel tür farkı nettir. Rus edebiyatının uluslararası etkisi romanla sınırlı olmayıp tiyatro ve öyküde de belirgindir.

Rus edebiyatında temel yazar–eser eşleştirmeleri

Yazar	Eser / eserler	Temel tür
Aleksandr Puşkin	Yevgeni Onegin	Manzum roman
Nikolay Gogol	Ölü Canlar; Müfettiş	Uzun kurmaca anlatı; tiyatro
İvan Gonçarov	Oblomov	Roman
İvan Turgenyev	Babalar ve Oğullar	Roman
Lev Tolstoy	Savaş ve Barış; Anna Karenina	Roman
Fyodor Dostoyevski	Suç ve Ceza; Karamazov Kardeşler	Roman
Anton Çehov	Martı; Vişne Bahçesi	Tiyatro
Mihail Bulgakov	Usta ile Margarita	XX. yüzyıl romanı

12. XX. yüzyıl Rusça edebiyatı ve çağdaş anlatı

Maksim Gorki'nin Ana romanı toplumsal ve siyasal dönüşüm temasına yönelir; Ayaktakımı Arasında (Na dne) ise sahne eseridir. Mihail Bulgakov'un Usta ile Margarita romanı, gerçekçi görünen toplumsal hayatla fantastik ve hiciv öğelerini bir araya getirir. Aynı eserin yazılması ile yazarın ölümünden sonra farklı biçimlerde yayımlanması arasında tarih farkları bulunabileceğinden ilk yayımlanma tarihi her zaman yazımın başladığı yıl değildir.

Boris Pasternak'ın Doktor Jivago romanı, bireysel yaşamları tarihsel sarsıntılarla ilişkilendirir. Aleksandr Soljenitsin'in İvan Denisoviç'in Bir Günü, çalışma kampı deneyimini anlatır; Gulag Takımadaları ise kurmaca romandan farklı olarak tarihsel tanıklık, belge ve edebî anlatımı birleştiren eserler bütünüdür. Anna Ahmatova'nın Rekviyem'i, şiir ile siyasal baskı deneyiminin kesiştiği bir örnektir.

Bu yazarlar için kullanılan “Rus” veya “Rusça edebiyatı” ifadeleri aynı kapsamda olmayabilir. Sovyetler Birliği'nin çok uluslu yapısı, yazarların dili, yetiştikleri yer ve siyasi sınırlar arasında farklar yaratmıştır. Eserleri değerlendirirken dilsel, tarihsel ve siyasal bağlamları ayırmak daha sağlıklıdır.

13. Almanca edebiyatta modernizm ve modern tiyatro

Franz Kafka'nın Dönüşüm (Die Verwandlung) adlı uzun öyküsü, Gregor Samsa'nın olağanüstü dönüşümü üzerinden yabancılaşma, aile ve toplumsal baskı temalarını işler. Dava (Der Process/Der Prozess) ile Şato (Das Schloss) romanları, belirsiz otorite ve anlaşılmaz kurallar karşısındaki bireyi konu edinir. Kafka, Çekya'nın bugünkü başkenti Prag'da doğmuş olsa da esas olarak Almanca yazmıştır. Dönüşüm ile Dava farklı eserlerdir; ayrıca bir eserin ölüm sonrası yayımlanmış olması yazarın başka biri olduğu anlamına gelmez.

Thomas Mann'ın Buddenbrooklar ve Büyülü Dağ romanları, aile, toplum ve Avrupa düşünce dünyası etrafında gelişir. Hermann Hesse'nin Siddhartha, Bozkırkurdu ve Demian eserleri, bireyin anlam arayışı ve iç çatışmalarıyla anılır. Bertolt Brecht'in Cesaret Ana ve Çocukları ile Üç Kuruşluk

Opera eserleri, seyirciyi yalnız duygusal özdeşleşmeye değil toplumsal eleştirel düşünmeye de yönelten epik tiyatro anlayışıyla ilişkilidir.

İsviçreli Almanca yazarı Friedrich Dürrenmatt'ın Yaşlı Hanımın Ziyareti ve Fizikçiler oyunları, ahlak, çıkar ve sorumluluk çatışmalarını işler. Avusturyalı Stefan Zweig'ın Satranç adlı uzun öyküsü ise baskı altında zihinsel dayanıklılığı ele alır. Bu eserleri incelerken yazarın ülkesini, kullandığı dili ve türünü birlikte bilmek gerekir; bütün Almanca yazan yazarları aynı devletin yurttaşı gibi gösteren liste doğru değildir.

14. İngiliz ve İrlanda modernizmi: Joyce, Woolf ve Beckett

James Joyce'un Ulysses romanı, Dublin'de geçen sınırlı bir zaman kesitini çok katmanlı anlatım teknikleriyle işler. Dublinliler (Dubliners) bir öykü kitabıdır; Sanatçının Bir Genç Adam Olarak Portresi ise romandır. Joyce'un eserlerindeki bilinç akışı, anı, çağrışım ve dil oyunları, alışılmış kronolojik olay anlatımından farklı okumalar gerektirir.

Virginia Woolf'un Mrs Dalloway ve Deniz Feneri (To the Lighthouse) romanları, bilincin akışı ve zamanın öznel deneyimiyle tanınır. Woolf'un Kendine Ait Bir Oda adlı çalışması roman değil, kadınların yazarlık ve maddi bağımsızlık koşullarını irdeleyen deneme niteliğinde düzyazıdır. Bu ayrım aynı yazarın farklı türlerde eser verebildiğini gösterir.

Samuel Beckett'in Godot'yu Beklerken oyunu, bekleyişi ve anlam arayışını sahneye taşıyan absürt tiyatronun tanınmış örneğidir. Henrik Ibsen'in Bir Bebek Evi (Nora) ve Hedda Gabler oyunları, kadınların konumu, evlilik ve bireysel özgürlük sorunlarını işler. Ibsen'in realist tiyatro anlayışı ile Beckett'in absürt tiyatrosu tarihsel ve biçimsel bakımdan birbirinden ayrılır. Modern dönemde tiyatronun yalnız trajedi ve komediden ibaret olmadığı anlaşılır.

15. Distopya, bilimkurgu, polisiye ve fantastik edebiyat

George Orwell'in Hayvan Çiftliği siyasal alegori niteliğinde kısa romandır; Bin Dokuz Yüz Seksen Dört (1984) ise gözetim ve baskı düzenini işleyen distopik romandır. Aldous Huxley'nin Cesur Yeni Dünya'sı, toplumsal kontrolün teknoloji ve koşullandırma aracılığıyla yürütüldüğü bir kurmaca düzene odaklanır. Bir eser yazıldığı tarihten daha sonraki bir yılı başlık olarak taşıyabilir; Orwell'in 1984 romanı 1984 yılında yayımlanmamıştır.

Fransız yazar Jules Verne'in Denizler Altında Yirmi Bin Fersah, Dünyanın Merkezine Yolculuk ve Seksen Günde Devriâlem eserleri bilimsel merakla serüven anlatısını birleştirir. H. G. Wells'in Zaman Makinesi ve Dünyalar Savaşı romanları, teknoloji ve toplumsal endişelerle ilişkili bilimkurgu örnekleridir. Ray Bradbury'nin Fahrenheit 451'i kitapların yakıldığı baskıcı düzeni konu edinir. Bilimkurgu her zaman bilimsel gelecek tahmini sunmaz; kimi eserler mevcut toplumun eleştirisini kurmaca bir dünyaya taşır.

Arthur Conan Doyle'un Sherlock Holmes anlatıları, dedektif Sherlock Holmes ve Doktor Watson karakterleriyle tanınır. Agatha Christie'nin Doğu Ekspresinde Cinayet ve On Kişiydiler (And Then There Were None) romanları polisiye türünün önemli örneklerindendir. İkinci eserin Türkçe adında çeviri ve yayın dönemine göre farklılıklar görülebilir. Christie'nin Hercule Poirot ve Miss Marple karakterleri aynı kişi değildir.

J. R. R. Tolkien'in Hobbit ile Yüzüklerin Efendisi, fantastik kurmaca geleneğinin önemli eserleridir; C. S. Lewis'in Narnia Günlükleri ve J. K. Rowling'in Harry Potter dizisi de bu geniş türe dahildir. Eserin

sinema uyarlaması, asıl metnin yazarını değiştirmez. Yüzüklerin Efendisi'nin kitap olarak bölümlendirilmesi ile kurgusal anlatısının bütünlüğü de ayrılmalıdır.

16. XIX. yüzyıl Amerikan edebiyatı: Poe, Melville ve Mark Twain

Edgar Allan Poe, Kuzgun (The Raven) şiiri, Morgue Sokağı Cinayetleri öyküsü ve Kara Kedi gibi anlatılarıyla korku, polisiye ve kısa öykü geleneklerini etkilemiştir. Poe'nun şiirleri ile kurmaca öyküleri aynı tür değildir. Morgue Sokağı Cinayetleri, akıl yürütmeyle suç çözümü bakımından modern dedektif öyküsünün öncülerindendir; bir türün tarihini tek bir kişiye indirgemek yerine etkisinin niteliğini anlamak gerekir.

Herman Melville'in Moby Dick romanı, Kaptan Ahab'ın büyük beyaz balinaya yönelik takıntısını işler. Nathaniel Hawthorne'un Kızıl Damga'sı, suç, toplumsal yargı ve ahlak sorunlarına odaklanır. Mark Twain'in Tom Sawyer'ın Maceraları ve Huckleberry Finn'in Maceraları, çocukluk, özgürlük ve toplumsal çelişkiler etrafında şekillenir. Tom Sawyer ve Huckleberry Finn iki ayrı romandır; karakterlerin bazı eserlerde birlikte yer alması bu ayrımı ortadan kaldırmaz.

Walt Whitman'ın Çimen Yaprakları (Leaves of Grass), gelişen ve genişleyen bir şiir külliyatıdır. Emily Dickinson'ın şiirleri ise kendine özgü kısalık, imge ve ritim özellikleriyle tanınır. Şiir kitabı ve tekil şiir başlıklarıyla romancıların eserleri aynı tabloda türü belirtilmeden karıştırılmamalıdır.

17. XX. yüzyıl Amerikan romanı ve ödüllü yazarlar

F. Scott Fitzgerald'ın Muhteşem Gatsby (The Great Gatsby) romanı, Amerikan rüyası, zenginlik ve sınıf ayrışmalarını işler. Ernest Hemingway'in Yaşlı Adam ve Deniz (The Old Man and the Sea), Silahlara Veda ve Çanlar Kimin İçin Çalıyor eserleri; savaş, dayanıklılık ve insanın sınırları üzerine farklı anlatılar sunar. Hemingway 1954 Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır; ödülün doğrudan bu romanlardan birinin tek başına kazandığı “en iyi roman” ödülü olduğu söylenemez.

John Steinbeck'in Gazap Üzümleri (The Grapes of Wrath), ekonomik sıkıntılar ve göçle; Fareler ve İnsanlar (Of Mice and Men), dostluk ve kırılgan umutlarla ilişkilidir. Harper Lee'nin Bülbülü Öldürmek romanı, ırkçılık ve adalet sorunlarını işler. William Faulkner'ın Ses ve Öfke adlı romanı, farklı bakış açıları ve zaman kırılmalarıyla modernist anlatıya örnektir. Toni Morrison'ın Sevilen (Beloved) romanı, köleliğin tarihsel mirasını ve belleği işler; Morrison 1993 Nobel Edebiyat Ödülü sahibidir.

Çağdaş anlatıda Kazuo Ishiguro'nun Günden Kalanlar (The Remains of the Day) ve Beni Asla Bırakma (Never Let Me Go) romanları öne çıkar. Ishiguro 2017 Nobel Edebiyat Ödülü sahibidir. Günden Kalanlar'da belleğin ve görevin insan hayatını biçimlendirmesi, Beni Asla Bırakma'da ise kimlik ve insan olmanın sınırları önemli temalardır. Nobel Edebiyat Ödülü yazarın edebî çalışmalarını değerlendiren ödüldür; eserler için verilebilen Pulitzer veya Booker gibi başka ödüllerle karıştırılmamalıdır.

İngilizce edebiyat çevresinde roman yazarları ve temel eserleri

Yazar	Temel eser	Eserde öne çıkan bağlam
Jane Austen	Aşk ve Gurur	Toplumsal ilişkiler ve ironi
Charles Dickens	Büyük Umutlar; Oliver Twist	Bireyin yetişmesi ve sosyal eşitsizlik

Yazar	Temel eser	Eserde öne çıkan bağlam
Charlotte Brontë	Jane Eyre	Kadın anlatıcının bağımsızlık arayışı
Emily Brontë	Uğultulu Tepeler	Tutku ve kuşaklar arası çatışma
Herman Melville	Moby Dick	Takıntı ve deniz anlatısı
Mark Twain	Huckleberry Finn'in Maceraları	Özgürlük ve toplumsal çelişkiler
F. Scott Fitzgerald	Muhteşem Gatsby	Zenginlik ve Amerikan rüyası
Ernest Hemingway	Yaşlı Adam ve Deniz	İnsan dayanıklılığı
John Steinbeck	Gazap Üzümleri	Göç, ekonomik güçlük ve toplum
Toni Morrison	Sevilen	Kölelik tarihi ve hafıza
Kazuo Ishiguro	Günden Kalanlar	Hafıza, görev ve pişmanlık

18. Latin Amerika edebiyatı ve büyülü gerçekçilik

Gabriel García Márquez'in Yüzyıllık Yalnızlık (Cien años de soledad) romanı, Buendía ailesinin kuşaklar boyunca yaşadıklarını Macondo adlı kurmaca mekânda anlatır. Bu eserde gündelik yaşam ve olağanüstü olaylar birbirini dışlamadan bir arada bulunabilir. Márquez'in Kırmızı Pazartesi ve Kolera Günlerinde Aşk romanları da tanınan eserleridir. Yüzyıllık Yalnızlık bir romanın adı; Márquez'in 1982 Nobel Edebiyat Ödülü ise yazarın edebî bütününe yönelik takdirdir.

Jorge Luis Borges'in Ficciones (Ficciones/Hayaller ve Hikâyeler biçiminde çevrilir) ile Alef (El Aleph) eserleri, labirent, sonsuzluk, kimlik ve kurmaca evrenler üzerine kısa anlatılar içerir. Pablo Neruda, Yirmi Aşk Şiiri ve Umutsuz Bir Şarkı ve Genel Şarkı (Canto General) gibi şiirleriyle; Isabel Allende ise Ruhlar Evi (La casa de los espíritus) romanıyla öne çıkar. Şiir ve kısa kurmaca anlatı yazarlarını yalnız roman başlığı üzerinden değerlendirmek doğru olmaz.

Latin Amerika edebiyatını bütünüyle “büyülü gerçekçilik” olarak tanımlamak indirgemecidir. Borges'in anlatı denemeleri, Neruda'nın şiiri ve Márquez'in romanı farklı biçimler kullanır. Büyülü gerçekçilik, kurmaca dünyada olağanüstü olanın günlük gerçeklikle iç içe sunulması gibi özelliklerle açıklanır; Latin Amerika'daki bütün eserleri kapsayan tek tür değildir.

19. Afrika, Arap ve çağdaş Asya edebiyatları

Nijeryalı Chinua Achebe'nin Parçalanma (Things Fall Apart) romanı, Afrika toplumunun iç ilişkilerini ve sömürgecilik döneminde yaşanan değişimleri işler. Mısırlı Necip Mahfuz'un (Naguib Mahfouz) Kahire Üçlemesi, bir ailenin kuşaklar içindeki hayatını ve kentteki toplumsal dönüşümü anlatır. Necip Mahfuz 1988 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanmıştır. Üçleme tek bir roman adı gibi anılsa da birbirini izleyen üç ayrı romandan oluşur.

Tanzanya doğumlu, İngilizce yazan Abdulrazak Gurnah'ın Cennet (Paradise) romanı, Doğu Afrika'da sömürgecilik, aidiyet ve büyüme deneyimiyle ilişkilidir. Gurnah 2021 Nobel Edebiyat Ödülü sahibidir. Yazarın dili ve vatandaşlık geçmişiyle eserin geçtiği coğrafyayı birbirine eşitlemek, dünya edebiyatının çok kültürlü yapısını yanlış yansıtır.

Japon edebiyatında Yasunari Kawabata'nın Karlar Ülkesi ve Bin Beyaz Turna, Kenzaburō Ōe'nin Kişisel Bir Sorun gibi eserleri öne çıkar. Çinli yazar Mo Yan'ın Kızıl Darı Tarlaları (Red Sorghum) ve Yaşam ve Ölüm Yorgunu (Life and Death Are Wearing Me Out) anlatıları halk hikâyesi, yakın tarih ve kurmaca arasındaki bağlarla tanınır; Mo Yan 2012 Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır. Japonya'da doğup İngilizce eser veren Kazuo Ishiguro, Japonca yazan Kawabata ile aynı dil edebiyatı kategorisine yerleştirilmemelidir.

Avrupa dışındaki edebiyat çevrelerinden seçili isimler

Yazar / gelenek	Önemli eser	Tür ve bağlam
Murasaki Şikibu	Genji'nin Hikâyesi	Japon klasik saray anlatısı
Firdevsî	Şehnâme	Farsça destan
Gabriel García Márquez	Yüzyıllık Yalnızlık	Kolombiya kökenli roman; büyülü gerçekçilik
Jorge Luis Borges	Ficciones; Alef	Arjantin; kısa kurmaca anlatı
Pablo Neruda	Genel Şarkı	Şili; şiir
Chinua Achebe	Parçalanma	Nijerya; roman
Necip Mahfuz	Kahire Üçlemesi	Mısır; üç romanlık bütün
Abdulrazak Gurnah	Cennet	Doğu Afrika bağlamında İngilizce roman
Yasunari Kawabata	Karlar Ülkesi	Japonca roman
Mo Yan	Kızıl Darı Tarlaları	Çince roman

20. Dünya edebiyatında doğru eşleştirme ve karşılaştırmalı okuma

Bir dünya edebiyatı eserini doğru tanıtmak için dört soru birlikte cevaplandırılmalıdır: Eser kime aittir; hangi türdedir; hangi dil veya edebiyat çevresinde ortaya çıkmıştır; hangi temel temayı veya biçimsel yeniliği temsil eder? Bu yaklaşım, adların kuru biçimde ezberlenmesini azaltır. Örneğin Shakespeare'in Hamlet'i, Sophokles'in Kral Oidipus'u ve Molière'in Tartuffe'ü üçü de tiyatro eseridir; ancak iki trajedi ile bir komedi arasında açık tür farkı bulunur.

İsim ve çeviri farklılıkları özellikle klasik eserlerde önemlidir: Odysseia/Odyssey, İlahi Komedya/Divina Commedia, Don Kişot/Don Quixote, Suç ve Ceza/Crime and Punishment ve Sefiller/Les Misérables aynı eserlerin farklı dildeki adlarıdır. Buna karşılık Franz Kafka'nın Dönüşüm'ü ile Albert Camus'nün Başkaldıran İnsan'ı farklı yazarlara ve türlere aittir. Camus'nün Yabancı ve Veba adlı romanları da felsefi sorgulamayla ilgilidir; ancak Yabancı bir roman, Sisifos Söyleni felsefi denemedir. Eser adlarının benzer çağrışımlarından hareketle yazar ve tür tahmini yapılmamalıdır.

Aynı yazarın farklı türleri bulunabilir: Gogol'ün Ölü Canlar'ı uzun anlatı, Müfettiş'i tiyatro; Woolf'un Mrs Dalloway'i roman, Kendine Ait Bir Oda'sı deneme; Poe'nun Kuzgun'u şiir, Morgue Sokağı Cinayetleri öyküdür. Nobel Edebiyat Ödülü'nün yazar merkezli niteliği ile belirli kitaplara verilen

diğer ödüller de ayrılmalıdır. Bu tür karşılaştırmalar, yalnız sınav bilgisini değil genel kültürün edebiyat birikimini anlamayı sağlar.

> **Temel eşleştirme ilkesi**
>
> Dünya edebiyatında eser adı, yazar, tür ve dönem birlikte değerlendirilir. Homeros'a atfedilen destanların sözlü aktarım geçmişi; Don Kişot'un roman tarihindeki öncü rolü; Genji'nin Hikâyesi'nin erken anlatı niteliği ve Nobel ödülünün yazara verilmesi gibi noktalar mutlak “ilk” veya “tek” ifadeleriyle basitleştirilmemelidir. Türkçe başlıklar çeviriye göre değişebilir.

6.3. TÜRK VE DÜNYA SANATININ ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİ

Sanat tarihi, yalnız tanınmış tabloları ve bunların ressamlarını bilmekten ibaret değildir. Mimarlık, heykel, hat, minyatür, müzik, tiyatro, sinema ve fotoğraf da kendi malzemeleri ve anlatım dilleriyle sanatın kapsamındadır. Sanatçıyı eseriyle doğru ilişkilendirmek için yaşadığı dönem, kullandığı teknik, bağlı olduğu gelenek ve eserinin türü birlikte değerlendirilmelidir. Bu bölümde Türk ve dünya sanatının başlıca temsilcileri, sanat alanları arasındaki farklar ve tarihsel değişim çizgisi içinde ele alınmaktadır.

1. Sanat dalları, dönemler ve eser kavramları

Görsel sanatlar, resim, heykel, seramik, fotoğraf ve çeşitli çağdaş üretimleri kapsar. Mimarlık, yapıların işlevsel düzeniyle estetik tasarımını bir arada ele alır. Müzik ses ve ritimle; tiyatro canlı sahneleme ve oyunculukla; sinema ise hareketli görüntü, ses, kurgu ve anlatımla biçimlenir. El sanatları ve geleneksel süsleme sanatları da üretim, ustalık ve estetik birikimin önemli alanlarıdır. Bir sanatçı birkaç dalda birden eser verebilir: Leonardo da Vinci resimle bilimsel çizimlere, Mimar Sinan yapı tasarımına, Bedri Rahmi Eyüboğlu resimle yazmacılığa ve mozaik sanatına katkı sağlamıştır.

Sanat akımı veya üslup, belirli bir dönemde yahut sanatçı çevresinde görülen ortak biçimsel tercihleri anlatır. Rönesans, barok, izlenimcilik (empresyonizm), kübizm ve gerçeküstücülük (sürrealizm) aynı zamanda farklı tarihsel bağlamları olan yaklaşımlardır. Bunları birbirinden yalnız sanatçıların yaşadığı yıla göre değil, eserde görülen biçim, ışık, renk ve konu anlayışına göre ayırmak gerekir. Örneğin barok resimde dramatik ışık ve hareket öne çıkarken izlenimciler açık havada değişen ışık etkilerini incelemiştir.

Sanat tarihi çok farklı coğrafyaların birikimidir. Avrupa resim akımlarının tanınmış olması, dünyanın bütün sanatının yalnız Avrupa çizgisinden geliştiği anlamına gelmez. Anadolu, İslam coğrafyası, Doğu Asya, Afrika ve Amerika'nın yerli kültürleri de farklı malzeme, sembol ve üretim geleneklerine sahiptir. Ayrıca bir eserin yapıldığı tarih, koleksiyona girdiği tarih ve UNESCO'ya kaydedildiği tarih aynı şey değildir.

Temel sanat alanları ve eseri değerlendirme ölçütleri

Sanat alanı	Başlıca üretim biçimi	Dikkat edilmesi gereken ayrım
Resim	Boya, çizgi, renk, yüzey ve kompozisyon	Ressam ile resmin konusu aynı kişi değildir

Sanat alanı	Başlıca üretim biçimi	Dikkat edilmesi gereken ayrım
Heykel	Taş, metal, ahşap ve diğer malzemelerle üç boyutlu biçim	Heykeltıraş ile anıtı yaptıran kişi farklıdır
Mimarlık	Yapı ve mekân tasarımı	Mimar, bânî ve restorasyon sorumlusu ayrıdır
Geleneksel sanatlar	Hat, minyatür, tezhip, ebru, çini	Hat yazı düzeni; tezhip bezeme; ebru su yüzeyinde renklendirme temellidir
Müzik	Beste, yorum, icra ve düzenleme	Besteci ile solist ya da icracı aynı görev değildir
Tiyatro ve sinema	Sahneleme veya görsel-işitsel anlatım	Oyun/film, yönetmen, senarist ve oyuncu ayrıdır
Fotoğraf	Işıkla görüntü kaydı ve kompozisyon	Belgesel fotoğraf ile kurmaca fotoğraf farklı amaçlar taşıyabilir

2. Türk-İslam sanatlarında hat, tezhip, minyatür ve ebru

Hat, harflerin belirli oran ve estetik kurallarla yazılmasına dayanan güzel yazı sanatıdır. Şeyh Hamdullah, II. Bayezid döneminde geliştirdiği yazı üslubuyla Osmanlı hat sanatında belirleyici bir yere sahiptir. Hâfız Osman daha sonraki yüzyılda özellikle sülüs ve nesih yazılarının düzenlenmesine katkıda bulunmuş; Mustafa Râkım ise celî sülüsün anıtsal boyuttaki gelişimiyle tanınmıştır. Bu isimlerin farkı, aynı harfleri yazmaları değil, yazı oran ve düzenlerinde farklı üsluplar oluşturmuş olmalarıdır.

Tezhip, el yazması kitapların ve levhaların altın ve renkli boyalarla bezendiği süsleme sanatıdır. Minyatür, yazma eserlerde anlatılan olay, şahıs ve mekânları küçük ölçekli resimlerle gösterir. Osmanlı minyatüründe Nakkaş Osman, tarihî olayların ve törenlerin resimlenmesiyle; Levnî ise XVIII. yüzyılın başındaki renkli figürleri ve Surnâme-i Vehbî'nin şenlik tasvirleriyle ilişkilendirilir. Levnî, hattat değil minyatür ustasıdır; minyatürle tezhip aynı görev değildir.

Ebru, suyun yüzeyindeki boyaların şekillendirilip kâğıda aktarılmasıyla oluşturulan geleneksel sanat alanıdır. Necmeddin Okyay ve Mustafa Düzgünman, ebru sanatının modern zamanlara aktarılmasıyla anılan önemli isimlerdendir. Çini ise sırlı seramik yüzeylerin biçim ve bezemesiyle ilgilidir. İznik ve Kütahya üretimlerinin tarihî önemi yalnız bir motiften değil, malzeme, sır ve atölye tekniklerinden de kaynaklanır. Bu geleneksel sanatlar tarih içinde yan yana gelişmiş olsa da üretim araçları farklıdır.

Geleneksel Türk sanatlarında temsilci ve alan eşleştirmeleri

Sanatçı / gelenek	Alan	Ayırt edici özellik
Şeyh Hamdullah	Hat	Osmanlı hat üslubunun önemli dönüştürücüsü
Hâfız Osman	Hat	Sülüs ve nesihte geliştirdiği yazı tavrı
Mustafa Râkım	Hat	Özellikle celî sülüsün gelişimi

Sanatçı / gelenek	Alan	Ayırt edici özellik
Nakkaş Osman	Minyatür	Osmanlı saray tarihi ve tören tasvirleri
Levnî	Minyatür	Lâle Devri ve Surnâme-i Vehbî şenlik resimleri
Necmeddin Okyay, Mustafa Düzgünman	Ebru	Geleneksel ebru tekniklerinin aktarımı
İznik ve Kütahya atölyeleri	Çini	Seramik ve mimari bezemede merkezler; tek bir sanatçı adı değildir

3. Selçuklu ve Osmanlı mimarlığında sanatçı, yapı ve bânî

Anadolu Selçuklu ve beylikler döneminin mimarisinde taş işçiliği, geometrik ve bitkisel bezeme, taçkapılar, kervansaraylar ve medreseler dikkat çeker. Konya Karatay Medresesi, Sivas Gökmedrese, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası farklı dönemlerin kültürel birikimini anlamak için önemlidir. Bir yapının Selçuklu çağında inşa edilmesi onu mutlaka Selçuklu hanedanının doğrudan yaptırdığı anlamına gelmez: Divriği külliyesi Mengücüklü dönemine aittir. Bir eserin bânîsi yapıyı yaptıran kişi, mimarı tasarım ve yapımdan sorumlu ustadır.

Osmanlı klasik mimarlığının belirleyici temsilcisi Mimar Sinan'dır. İstanbul Şehzade Camii, Süleymaniye Külliyesi ve Edirne Selimiye Camii, onun mimari gelişimini anlatırken birlikte ele alınır. Selimiye, II. Selim'in yaptırdığı bir eser olup Sinan'ın tasarımıyla ilişkilidir. Selimiye'nin UNESCO Dünya Mirası kaydı, mimarın XVI. yüzyıldaki yapımını değil, eserin evrensel değerinin daha sonraki uluslararası tanınmasını gösterir. Sultanahmet Camii ise Mimar Sinan'a değil Sedefkâr Mehmed Ağa'ya aittir; yapı mimarı ve döneminin ayırt edilmesi gerekir.

XIX. yüzyıldan sonra Batı etkisi, modern malzemeler ve ulusal mimarlık düşüncesi yeni tasarım dillerinin gelişmesine katkı sağladı. Vedat Tek ile Mimar Kemaleddin Bey, Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın tanınmış isimlerindendir. Sedad Hakkı Eldem, geleneksel Türk konutundan ilham alan modern mimarlık araştırmalarıyla; Turgut Cansever ise mimariyi çevre, tarih ve düşünceyle birleştiren yaklaşımıyla tanınır. Tarihsel üslup ile bir yapının modern kullanımı birbirinden ayrı olgulardır.

4. Osmanlı'da Batı tarzı resmin gelişimi ve Osman Hamdi Bey

XIX. yüzyılda askerî okullar ve resim eğitimi, yağlıboya, perspektif, manzara ve portre gibi Batı resminin tekniklerinin Osmanlı sanat ortamında yaygınlaşmasına katkı sağladı. Şeker Ahmed Paşa, manzara ve natürmort eserleriyle; Hoca Ali Rıza, özellikle İstanbul ve çevresindeki gözleme dayalı manzara çalışmalarıyla; Halil Paşa ise ışık ve renk arayışlarıyla dikkat çeker. Bu ressamların çalışmaları, Batı tekniklerinin benimsenmesini gösterse de hepsinin aynı sanat akımında eser verdiği anlamına gelmez.

Osman Hamdi Bey hem ressam hem müzecilik ve sanat eğitimi alanlarında etkin bir kültür insanıdır. Figürlü kompozisyonlarında Osmanlı mimarisini, gündelik eşya ve mekân ayrıntılarını özenle işlemiştir. Kaplumbağa Terbiyecisi'nin tanınan büyük boyutlu versiyonu 1906 tarihlidir ve Pera Müzesi koleksiyonundadır. Daha küçük ikinci bir versiyonunun bulunması, iki resmin birbirine

karıştırılmamasını gerektirir. Eserin alegorik anlamına ilişkin farklı yorumlar yapılır; bunlar ressamın tartışmasız biçimde açıkladığı tek bir mesaj olarak sunulmamalıdır.

Osman Hamdi Bey'in 1883'te açılan Sanayi-i Nefise Mektebi ile ilişkisi, onu yalnız bir tabloya indirgememek gerektiğini gösterir. Resim sanatının kurumsal öğretimi, sanatın korunması ve sergilenmesi bu dönemde önem kazanmıştır. Kaplumbağa Terbiyecisi'nin sanatçısı Osman Hamdi Bey'dir; eser ismindeki 'terbiyeci' gerçek bir tarihî sanatçı değildir.

5. Cumhuriyet öncesinden Cumhuriyet'e ressam kuşakları

XX. yüzyıl başında Avrupa'da eğitim gören ressamların Türkiye'ye dönüşüyle resim dilinde yeni arayışlar gelişti. İbrahim Çallı, Feyhaman Duran, Hikmet Onat, Nazmi Ziya Güran ve Hüseyin Avni Lifij, genellikle 1914 Kuşağı veya Çallı Kuşağı diye anılan geniş sanat çevresiyle ilişkilendirilir. Bu kuşağın bütün üyeleri aynı teknik ya da temayı kullanmamıştır; portre, manzara ve figür resimlerinde farklı eğilimler görülür. Bir sanat grubunun adı, bir okulun tüm üyelerinin tek bir tabloyu ortaklaşa yaptığını ifade etmez.

Cumhuriyet döneminde sanat eğitimi, sergiler ve yeni ressam birlikleri gelişti. 1929'da kurulan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği ile 1933'te kurulan d Grubu, farklı topluluklardır. d Grubu çevresinde Nurullah Berk, Zeki Faik İzer, Cemal Tollu, Elif Naci, Abidin Dino ve heykeltıraş Zühtü Müridoğlu adları öne çıkar. Grubun bütün üyelerini yalnız 'soyut resim sanatçısı' diye tanımlamak da doğru olmaz; kübist, yapısalcı ve farklı modernist yaklaşımlar görülmüştür.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, halk kültürünün motiflerini resim, mozaik ve yazmacılık gibi alanlarla ilişkilendirdi. Nuri İyem Anadolu insanını ve özellikle kadın portrelerini işlerken, Abidin Dino çizgi, resim ve desen çalışmalarında farklı anlatım araçları kullandı. Bu örnekler, Cumhuriyet resmi içinde tek bir sanat anlayışının değil, birden fazla yönelimin bulunduğunu gösterir.

Türk resminde kuşak ve sanatçıların karşılaştırılması

Dönem / çevre	Temsilciler	Ayırt edici bağlam
XIX. yüzyıl Osmanlı resim ortamı	Şeker Ahmed Paşa, Hoca Ali Rıza, Halil Paşa	Manzara, natürmort, portre ve yeni resim eğitimi
Figürlü ve ayrıntıcı geç Osmanlı resmi	Osman Hamdi Bey	Kaplumbağa Terbiyecisi (1906); figürlü kompozisyonlar
1914 / Çallı Kuşağı	İbrahim Çallı, Feyhaman Duran, Hikmet Onat, Nazmi Ziya	Işık, renk, portre ve manzara arayışları
Müstakiller (1929)	Ressam ve heykeltıraşlardan oluşan bağımsız birlik	d Grubu'ndan farklı kuruluş
d Grubu (1933)	Nurullah Berk, Zeki Faik İzer, Abidin Dino, Cemal Tollu	Modern sanat arayışları; grubun tüm üretimi aynı değildir
Cumhuriyet'te halk kültürü sentezi	Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu	Resim ve yerel motiflerin yorumlanması
Toplumsal ve figüratif resim	Nuri İyem, Neşet Günal	İnsan, gündelik yaşam ve toplumsal konular

6. Türk heykeli, çağdaş sanat ve fotoğrafın temsilcileri

Heykel, hacim ve mekânla ilişkili üç boyutlu sanattır. Taşa oyma ve metal döküm gibi geleneksel yöntemlerin yanında birleştirme ve yerleştirme gibi teknikler de kullanılır. Cumhuriyet döneminde Zühtü Müridoğlu, Ali Hadi Bara ve İlhan Koman, Türk heykel sanatının önemli adlarıdır. İlhan Koman'ın Akdeniz adlı yapıtı soyutlanmış insan biçimini güçlü bir ritimle ilişkilendirir. Anıtın temsil ettiği kişi ile anıtı yapan heykeltıraşın adı birbirine karıştırılmamalıdır.

XX. yüzyılın ikinci yarısında Türk sanatında soyutlama, geometrik kurgu, kent mekânı, fotoğraf ve yeni malzemeler önem kazandı. Fahrelnissa Zeid canlı renkli büyük soyut kompozisyonlarıyla; Burhan Doğançay kent duvarları, afişler ve yüzey dokularından geliştirdiği işleriyle; Devrim Erbil ise kent görüntülerini ritmik çizgi ve yüzeylere dönüştürmesiyle anılır. Gülsün Karamustafa'nın çalışmalarında toplumsal hafıza, göç ve gündelik malzemeler öne çıkar. Çağdaş sanat, yalnız 'soyut resim' demek değildir; enstalasyon, video, performans ve fotoğrafı da kapsayabilir.

Ara Güler, özellikle İstanbul'un insanlarını, sokaklarını ve değişen kent yaşamını belgeleyen fotoğraflarıyla uluslararası ün kazanmıştır. Onun fotoğraflarında sanatsal bakış ile gazetecilik ve belgesel tanıklık birlikte bulunur. Fotoğraf sanatçısını fotoğrafı çekilen yazar, oyuncu veya tarihî kişiyle karıştırmamak gerekir. Bir sanat yapıtının müzede sergilenmesi de onun müze tarafından üretildiği anlamına gelmez.

7. Türk musikisinin klasik temsilcileri ve halk müziği

Türk musikisi, makam, usul, meşk ve icra gibi kavramlarla anlatılan zengin bir birikime sahiptir. Buhûrîzâde Mustafa Itrî, klasik Osmanlı musikisi geleneğinin önemli bestecilerindendir. Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi, XIX. yüzyıl Osmanlı müziğinin çok sayıda türde eser veren büyük temsilcilerindendir. Hacı Ârif Bey şarkı formuyla; Tanbûrî Cemil Bey ise saz icrası ve erken dönem ses kayıtlarının etkisiyle öne çıkar. Bu isimlerin hepsini modern senfonik müzik bestecisi saymak doğru olmaz.

Türk halk müziği, farklı yörelerin ezgi, ritim, ağız ve çalgı özellikleriyle oluşmuştur. Âşık Veysel, saz ve şiir geleneğinin; Neşet Ertaş ise Orta Anadolu abdal müzik kültürünün tanınmış temsilcilerindendir. Muzaffer Sarısözen'in derleme ve koro çalışmalarının önemi, halk müziği repertuvarının kayıt ve yaygınlaştırılmasıyla ilişkilidir. Derleyici, yöreden öğrenilen eseri kayda alan kişi olabilir; her derlenen türkünün bestecisi değildir.

Makam musikisi, âşıklık geleneği ve Batı tekniğinde çoksesli beste birbirinden farklı üretim ve eğitim ortamlarıdır. Bununla birlikte sanatçılar bu çevrelerden etkilenebilir ve birikimlerini yeni eserlerle buluşturabilir. Bir türküye ilişkin yorumcu, kaynak kişi, derleyici ve besteci bilgileri ayrı tutulmalıdır.

8. Türk Beşleri ve Cumhuriyet'in çoksesli müziği

Cumhuriyet döneminde çoksesli müziğin gelişimi için müzik eğitimi, konservatuvarlar ve yeni beste çalışmalarına önem verildi. 'Türk Beşleri' denilen topluluk, birbirinden bağımsız beş besteciyi tanımlar: Cemal Reşit Rey, Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun ve Necil Kazım Akses. Bu isim bir müzik topluluğunun aynı sahnede birlikte icra ettiği tek bir eser adı değildir; belirli bir besteci kuşağının ortak adıdır.

Cemal Reşit Rey'in Lüküs Hayat opereti, Ulvi Cemal Erkin'in Köçekçe adlı orkestra eseri, Ahmet Adnan Saygun'un Yunus Emre Oratoryosu ve Özsoy operası, Hasan Ferit Alnar'ın Kanun Konçertosu ve Necil Kazım Akses'in senfonik eserleri Türkiye'deki çoksesli müziğin farklı biçimlerini gösterir. Opera, sahnede öykü ve karakterler içeren müzikli tiyatro türüyken oratoryo çoğunlukla konser biçiminde sunulan, büyük ölçekli vokal ve çalgısal eserdir. Operet ise opera geleneğiyle bağlantılı daha hafif sahne müziği türüdür. Köçekçe bir orkestral süittir; halk dansı geleneğinden aldığı ad, eserin mutlaka sahnede dans edildiğini göstermez.

Bu kuşaktan sonra İlhan Usmanbaş, Bülent Arel, İlhan Mimaroğlu, Muammer Sun ve başka besteciler çağdaş Türk müziğine yeni katkılarda bulunmuştur. Uluslararası konser ve yarışma başarılarıyla tanınan icracılar ile eser besteleyen kişilerin görevleri farklı olabilir; örneğin bir piyanistin bir bestecinin eserini çalması, o eseri onun bestelediği anlamına gelmez.

Türk Beşleri ve tanınmış eser/tür eşleştirmeleri

Besteci	Tanınmış eser	Eserin türü / ayırt edici özelliği
Cemal Reşit Rey	Lüküs Hayat	Operet; sahne eseri
Hasan Ferit Alnar	Kanun Konçertosu	Geleneksel çalgı ile orkestra ilişkisinin örneği
Ulvi Cemal Erkin	Köçekçe	Orkestra için dans ritimleriyle bağlantılı süit
Ahmet Adnan Saygun	Yunus Emre Oratoryosu; Özsoy	Oratoryo ve opera farklı türlerdir
Necil Kazım Akses	Ankara Kalesi	Senfonik şiir türüyle ilişkilendirilen eser

9. Türk tiyatrosu ve sinemasında öncü sanatçılar

Geleneksel Türk tiyatrosunda Karagöz gölge oyunu, orta oyunu ve meddah anlatısı önemli yer tutar. Çağdaş tiyatroda sahneleme, oyunculuk eğitimi ve repertuvarın kurumsallaşması ayrı bir gelişim çizgisidir. Muhsin Ertuğrul, modern Türk tiyatrosunda yönetmenlik, sahne düzeni ve kurumlaşmayla anılan belirleyici isimdir. Cumhuriyet döneminde Devlet Tiyatroları'nın kuruluş ve gelişmesi, tiyatronun yalnız oyun metniyle değil oyuncu, yönetmen ve sahne teknikleriyle sürdürülen bir sanat olduğunu gösterir.

Türk sinemasında yönetmen ile senarist, görüntü yönetmeni ve oyuncu farklı roller üstlenir. Metin Erksan'ın yönettiği Susuz Yaz (1963), uluslararası festival başarısıyla tanınır. Yılmaz Güney'in senaryosunu yazdığı ve Şerif Gören'le yönetmenlik ilişkisi bulunan Yol, 1982 Cannes Film Festivali'nde Altın Palmiye'yi başka bir filmle paylaşmıştır. Bu nedenle Yol için '1982 tek başına Altın Palmiye kazandı' ifadesi eksik olur. Nuri Bilge Ceylan'ın yönettiği Kış Uykusu ise 2014'te Cannes Altın Palmiye ödülünü kazanmıştır. 1982 ve 2014 başarıları ayrı filmler, farklı yönetmenlik süreçleri ve yıllarla ilgilidir.

Yavuz Turgul Eşkıya; Zeki Demirkubuz Masumiyet; Reha Erdem Beş Vakit gibi filmleriyle tanınır. Bu yönetmenler farklı anlatım ve sinema anlayışlarını temsil eder. Bir sinema eserinin festivale seçilmesi, aday olması veya ödül kazanması aynı sonuç değildir. Ödül kayıtlarında film adı, yıl, festival ve ödül türü birlikte incelenmelidir.

10. Dünya sanatında Antik Çağ, Orta Çağ ve Rönesans'a geçiş

Dünya görsel sanatının erken örnekleri mağara resimlerinden, çeşitli toplulukların taş ve seramik çalışmalarından, Antik Mısır'ın mezar resimleri ve heykellerine kadar uzanır. Antik Yunan sanatında ideal ölçü, vücut oranı ve denge; Roma sanatında portre, kamusal anıt ve mühendislikle ilişkili mimarlık dikkat çeker. Orta Çağ Avrupa'sında dinî resim, ikon ve katedral bezemeleri öne çıkarken farklı coğrafyalarda el yazmaları, dokuma, seramik ve mimari süslemeler gelişmiştir. Bu çağların birçok eserinin tek bir sanatçısı bilinmez; esere sonradan yakıştırılmış isimler kesin yazarlık bilgisi değildir.

Rönesans, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa sanatında Antik Çağ'a duyulan ilginin, insan anatomisi araştırmalarının ve perspektif bilgisinin güçlendiği dönemdir. Floransa'da Filippo Brunelleschi kubbe ve mekân tasarımıyla; Donatello heykelde doğal duruş ve hacim anlayışıyla öne çıkar. Rönesans sanatçısının yeniliği, sadece eski eserleri yeniden çizmek değil, gerçekçi gözlemle teknik araştırmayı yeni kompozisyonlara dönüştürmesidir.

Botticelli'nin Venüs'ün Doğuşu (yaklaşık 1485) adlı resmi, mitolojik teması Rönesans resmine taşır. Leonardo da Vinci'nin Mona Lisa'sı, yüz ifadesi ve sfumato denilen yumuşak ışık-gölge geçişleriyle tanınır. Leonardo'nun Son Akşam Yemeği adlı resmi ise Milano'daki Santa Maria delle Grazie manastırının yemekhanesiyle ilişkilidir; Mona Lisa'yla aynı mekânda bulunan bir tablo değildir. Michelangelo'nun Davut heykeliyle Sistina Şapeli tavan resimleri, sanatçının heykel ve resim alanlarında ayrı eserler verdiğini gösterir. Raffaello'nun Atina Okulu freski ise Vatikan'daki kompozisyonlarıyla ilişkilidir.

11. Rönesans sanatçıları ile barok ve Hollanda resmi

Rönesans'ın dengeli mekân anlayışından sonra barok dönemde dramatik ışık, yoğun hareket ve duygusal anlatım ağırlık kazanmıştır. Caravaggio'nun resimleri, figürlerin güçlü ışıkla karanlık arka plandan ayrılmasıyla; Gian Lorenzo Bernini'nin heykel ve mimarlık çalışmaları hareketli biçimleriyle tanınır. Caravaggio bir ressam, Bernini ise heykel ve mimarlıkta öne çıkan sanatçıdır. Her ikisinin barok çağda eser vermesi, aynı malzemeyi kullandıkları anlamına gelmez.

Hollanda Altın Çağı resminde Rembrandt van Rijn'in Gece Devriyesi (1642) adlı büyük grup portresi, figürleri harekete geçiren kompozisyon ve ışık etkisiyle tanınır. Johannes Vermeer'in İnci Küpeli Kız adlı eseri ise daha dar ölçekte, ışık ve yüz ifadesine yoğunlaşan bir çalışmadır. Gece Devriyesi'nin adı eserin özgün ve değişmez sipariş adı değildir; tablo tarih içinde farklı adlarla anılmıştır. Resimde tasvir edilen kişilerin kimlikleriyle ressamın kimliği ayrı tutulmalıdır.

XVIII. yüzyılda rokoko süslemesi ve gündelik seçkin yaşam sahneleriyle, daha sonra yeni-klasikçi yaklaşımın ciddi ve tarihsel temaları farklı yönler oluşturmuştur. Jacques-Louis David'in Horas Kardeşlerin Yemini, yeni-klasikçiliğin bilinen örneklerindendir. Dönem kavramlarının kesin tarihlerle herkes için aynı anda başladığı düşünülmemelidir; bir yaklaşım farklı ülkelerde başka zamanlarda etkili olabilir.

Rönesans ve barok dönem sanatçılarında eser ilişkisi

Sanatçı	Eser / çalışma	Bağlam
Sandro Botticelli	Venüs'ün Doğuşu	Rönesans resmi; mitolojik konu

Sanatçı	Eser / çalışma	Bağlam
Leonardo da Vinci	Mona Lisa; Son Akşam Yemeği	Resim; iki eserin bulunduğu mekân farklı
Michelangelo	Davut; Sistina Şapeli tavanı	Heykel ve resim, ayrı sanat alanları
Raffaello	Atina Okulu	Vatikan freski; Rönesans
Caravaggio	Aziz Matta'nın Çağrılışı	Barok resimde dramatik ışık
Gian Lorenzo Bernini	Azize Teresa'nın Vecdi	Barok heykel
Rembrandt van Rijn	Gece Devriyesi (1642)	Hollanda grup portresi; ışık ve hareket
Johannes Vermeer	İnci Küpeli Kız	Işığa ve figüre odaklanan Hollanda resmi

12. Romantizm, gerçekçilik ve izlenimciliğin ortaya çıkışı

XIX. yüzyılda romantik resim sanatında duygu, tarihsel olay ve dramatik anlatım öne çıktı. Eugène Delacroix'nın Halka Yol Gösteren Özgürlük adlı resmi tarihsel-siyasal bir sahneyi alegorik bir figürle birleştirir. Francisco Goya'nın 3 Mayıs 1808 tablosu şiddet ve savaş deneyiminin görsel anlatımıyla önemlidir. Bu resimler birbirinden farklı olayları konu edinir; benzer tarihsel duygu taşımaları aynı sanatçıya ait oldukları anlamına gelmez.

Gustave Courbet gibi gerçekçi ressamlar, gündelik yaşamı ve toplumsal çevreyi idealize edilmemiş biçimde resimlemeye önem verdi. İzlenimcilikte ise Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir ve Edgar Degas gibi ressamlar ışığın, rengin ve anlık görünüşün etkilerine yöneldi. Monet'nin İzlenim: Gün Doğumu adlı tablosunun adı, izlenimcilik akımının adlandırılmasında tarihsel önem taşır. Renoir insan ve toplumsal yaşam sahneleriyle, Degas ise özellikle hareket, bale ve figür kompozisyonlarıyla tanınır. Bununla birlikte her izlenimci ressamın mutlaka açık havada manzara yaptığı düşünülmemelidir.

İzlenimciler, gördükleri anlık ışığı aktarırken atölye resminin katı kurallarına farklı yaklaştılar. Bu sanat anlayışının gelişimi, boya üretimindeki değişiklikler ve modern kent yaşamının etkileriyle de ilişkilidir. İzlenimcilik ile romantizmin ortak yönü sanata yeni ifade olanakları sunmalarıdır; ancak birincisi özellikle görme ve ışık deneyimini, ikincisi güçlü duygusal ve dramatik anlatımı vurgular.

13. Art izlenimcilik, dışavurumculuk ve resimde yeni biçim arayışları

İzlenimcilikten sonra Paul Cézanne, Vincent van Gogh, Paul Gauguin ve Georges Seurat farklı deneyler yürüttüler. Cézanne doğanın hacim ve yapı ilişkisini; Seurat noktacılık olarak bilinen renkleri küçük dokunuşlarla düzenleme yöntemini geliştirdi. Van Gogh yoğun renkler ve güçlü fırça izleriyle; Gauguin ise düz renk alanları ve simgesel anlatımla öne çıktı. Bu sanatçılara 'art izlenimciler' (post-empresyonistler) denilmesi, ortak ve tek biçimli bir sanat grubu oluşturdukları anlamına gelmez.

Van Gogh'un Yıldızlı Gece (1889) tablosu, New York Modern Sanat Müzesi (MoMA) koleksiyonundadır. Ayçiçekleri adıyla anılan resimleriyse birden fazla versiyondan oluşur; tek bir tablonun bütün sürümleri aynı koleksiyonda değildir. Edvard Munch'un Çığlık adlı kompozisyonu

dışavurumcu duyarlılığın en tanınan örneklerindendir. Bu eserin farklı malzeme ve versiyonları bulunduğu için bir müzede görülen sürümü 'tek özgün Çığlık tablosu' diye nitelemek doğru değildir.

Henri Matisse ve fovistler rengin bağımsız anlatım gücünü öne çıkarırken Wassily Kandinsky ile Piet Mondrian gibi ressamlar figürden uzaklaşarak soyut biçim dilini geliştirdiler. Fovizm, dışavurumculuk, soyut sanat ve art izlenimcilik birbiriyle temas eden fakat aynı tanımı taşımayan akımlardır.

14. Kübizm, sürrealizm, soyut ve pop sanat

Kübizmde nesneler tek bakış açısından değil, farklı yüzey ve açılardan çözümlenerek resimsel düzlemde yeniden kurulabilir. Pablo Picasso'nun Avignonlu Kızlar (1907) adlı eseri modern resimde biçimi kıran bir dönüm noktasıdır; Georges Braque, kübizmin gelişmesinde Picasso'yla birlikte önemli rol oynamıştır. Picasso'nun Guernica (1937) tablosu ise İspanya İç Savaşı sırasındaki hava saldırısından hareketle savaşın yıkımını anlatır. Guernica, İspanya'daki Reina Sofía Müzesi koleksiyonundadır; Avignonlu Kızlar ise New York'taki MoMA koleksiyonundadır. Aynı ressamın bu iki yapıtının konu ve müze bakımından farklı olduğu bilinmelidir.

Sürrealizm, düş, bilinçdışı çağrışım ve beklenmedik nesne ilişkileriyle ilgilenir. Salvador Dalí'nin Belleğin Azmi (1931) eserinde eriyen saatler, bu yaklaşımın tanınmış görüntülerindendir. René Magritte gündelik nesneleri alışılmadık anlam ilişkileriyle bir araya getirmiştir. Sürrealist eserlerin gerçekçi boyama tekniği kullanması, konu ve anlam bakımından gerçekçi sanatla aynı oldukları anlamına gelmez.

Soyut dışavurumculukta Jackson Pollock'un damlatma yöntemiyle yüzey üzerinde hareket izleri oluşturması dikkat çeker. Pop sanatta Andy Warhol, tüketim kültüründeki nesneleri ve çoğaltılmış görüntüleri sanatın konusu yaptı; Campbell's Soup Cans (1962) çalışması otuz iki ayrı tuvalden oluşur. Marcel Duchamp'ın hazır nesne yaklaşımı ise gündelik bir nesnenin sanat yapıtı olarak sunulmasıyla kavramsal sorgulama başlatır. Bu örnekler, sanatın yalnız 'güzel bir manzara çizmek' anlamına indirgenemeyeceğini gösterir.

XIX. ve XX. yüzyıl resim akımlarında önemli temsilciler

Akım / yaklaşım	Önemli sanatçılar	Eser veya ayırt edici özellik
Romantizm	Eugène Delacroix, Francisco Goya	Halka Yol Gösteren Özgürlük; 3 Mayıs 1808
Gerçekçilik	Gustave Courbet	Gündelik/toplumsal yaşamı idealize etmeyen resim
İzlenimcilik	Claude Monet, Renoir, Edgar Degas	Işık, renk, anlık izlenim ve modern yaşam
Art izlenimcilik	Van Gogh, Cézanne, Gauguin, Seurat	Yıldızlı Gece; hacim, simge ve noktacılık arayışları
Fovizm ve soyutlama	Henri Matisse, Kandinsky, Mondrian	Rengin bağımsızlığı; geometrik/soyut düzen
Kübizm	Picasso, Georges Braque	Avignonlu Kızlar; parçalı biçim

Akım / yaklaşım	Önemli sanatçılar	Eser veya ayırt edici özellik
Sürrealizm	Salvador Dalí, René Magritte	Belleğin Azmi; düş ve bilinçdışı çağrışımı
Pop sanat	Andy Warhol	Campbell's Soup Cans; seri üretim ve tüketim görüntüleri

15. Dünya heykeli: Rönesans'tan modern biçimlere

Heykel tarihinde Antik Yunan'ın ideal beden ölçüsü arayışlarından Rönesans'ın anatomik gözlemine ve modern çağın soyut biçimlerine uzanan farklı yaklaşımlar görülür. Michelangelo'nun Davut heykeli Rönesans'ın, Bernini'nin Azize Teresa'nın Vecdi adlı eseri barok hareket ve duygunun, Auguste Rodin'in Düşünen Adam adlı çalışması ise modern heykel duyarlılığının önemli örnekleridir. Bu adların ortak yönü üç boyutlu eserler üretmeleri, ayrıldıkları nokta ise dönem, malzeme ve ifade dilidir.

XX. yüzyılda Constantin Brâncuşi, Henry Moore ve Barbara Hepworth kütle, boşluk ve soyut biçim ilişkilerini yeni yöntemlerle ele aldılar. Henry Moore'un uzanmış insan figürlerinden geliştirdiği heykelleri, klasik portre heykellerinden farklı bir anlatım taşır. Alexander Calder'in hareketli heykelleri, yapıtın yalnız sabit bir biçim olmayabileceğini gösterir. Kamusal alandaki büyük bir anıtın heykeltıraşıyla yapının önünde temsil ettiği tarihî kişi ayrı kimliklerdir.

16. Dünya mimarlığında modernist temsilciler

Mimarlık tarihinde dönemlere göre farklı amaç ve teknikler ağırlık kazanmıştır. Rönesans'ta kubbe ve oran araştırmaları, barokta hareketli kütleler; XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılda ise yeni malzeme, taşıyıcı sistem ve toplumsal yaşamın gereksinimleri belirleyici olmuştur. Antoni Gaudí, Barcelona'daki Park Güell, Casa Batlló, Casa Milà ve Sagrada Família'nın belirli bölümleriyle tanınır. UNESCO'nun 'Gaudí Eserleri' kaydı sanatçının bütün binalarını değil, belirli yedi yapı/bölümden oluşan seri miras alanını kapsar.

Le Corbusier, modern mimarlığın önemli düşünür ve tasarımcılarındandır. Villa Savoye, Marsilya'daki Unité d'Habitation ve Ronchamp Şapeli, işlevle mekân tasarımını farklı biçimlerde birleştirdiği yapı örnekleridir. Frank Lloyd Wright'ın Şelale Evi (Fallingwater), yapıyı doğal çevreyle ilişkilendiren yaklaşımıyla; New York Guggenheim Müzesi binası ise iç mekânın akıcı dolaşımıyla tanınır. Mies van der Rohe daha yalın strüktür ve düzenlemeyle, Zaha Hadid ise akışkan biçim ve çağdaş yapı teknolojileriyle ilişkilendirilir.

Bir yapının mimarı, onu işleten müze, yapıyı yaptıran kişi ve UNESCO kaydındaki alan adı aynı bilgi değildir. Mimarlığı açıklarken yalnız cephe fotoğrafı değil yapının işlevi, malzemesi, mekânsal kurgusu ve tarihî bağlamı da dikkate alınmalıdır.

17. Dünya klasik müziğinde besteciler, eserler ve türler

Batı klasik müziğinde barok, klasik, romantik ve modern dönemler farklı beste anlayışlarını temsil eder. Johann Sebastian Bach'ın Brandenburg Konçertoları ve org eserleri barok dönemde çok sesli yazının; Antonio Vivaldi'nin Dört Mevsim başlıklı keman konçertoları programlı müzik yaklaşımının tanınmış örnekleridir. Konçerto, bir veya birkaç çalgının orkestra ile ilişkili olduğu türdür. Bir besteden söz ederken çalgının adı ile bestecinin adının karıştırılmaması gerekir.

Wolfgang Amadeus Mozart, Sihirli Flüt operası ve senfonileriyle; Ludwig van Beethoven, Dokuzuncu Senfoni ve piyano sonatlarıyla klasik-romantik geçişin başlıca isimleri arasındadır. Beethoven'ın Dokuzuncu Senfoni'sindeki koro kullanımı onun tüm senfonilerinin koro eseri olduğu anlamına gelmez. Frédéric Chopin ağırlıklı olarak piyano eserleriyle; Pyotr İlyiç Çaykovski Kuğu Gölü ve Fındıkkıran balesiyle; Giuseppe Verdi La Traviata operasıyla; Richard Wagner büyük ölçekli müzik dramlarıyla tanınır.

XX. yüzyıl müziğinde Claude Debussy'nin Deniz (La Mer) adlı orkestra eseri ve Igor Stravinsky'nin Bahar Ayini (The Rite of Spring) adlı bale müziği yeni ses ve ritim arayışlarına örnektir. Caz müziğinde Louis Armstrong'un doğaçlama ve trompet icrası, Duke Ellington'ın besteciliği ve orkestra yönetimi, Miles Davis'in farklı dönemlerde geliştirdiği yorumlar önem taşır. Caz, senfoni, opera ve bale farklı tür veya icra bağlamlarıdır; hepsi yalnız 'klasik müzik' adı altında birleştirilmemelidir.

Dünya müziğinde besteci ve eser/tür eşleştirmeleri

Besteci / sanatçı	Tanınmış eser / katkı	Tür / dönem
Johann Sebastian Bach	Brandenburg Konçertoları	Barok; konçerto
Antonio Vivaldi	Dört Mevsim	Barok; keman konçertoları
Wolfgang Amadeus Mozart	Sihirli Flüt	Opera
Ludwig van Beethoven	Dokuzuncu Senfoni	Senfoni; koro kullanılan son bölüm
Frédéric Chopin	Noktürnler, mazurkalar	Piyano eserleri
Pyotr İlyiç Çaykovski	Kuğu Gölü, Fındıkkıran	Bale müziği
Giuseppe Verdi	La Traviata	Opera
Igor Stravinsky	Bahar Ayini	XX. yüzyıl bale müziği
Louis Armstrong, Duke Ellington	Trompet, doğaçlama, caz orkestrası	Caz; besteci ve icracı rolleri ayrı olabilir

18. Dünya tiyatrosu, sineması, dansı ve fotoğrafı

Tiyatroda William Shakespeare'in Hamlet, Macbeth, Romeo ve Juliet gibi oyunları, Anton Çehov'un Martı ve Vişne Bahçesi, Henrik Ibsen'in Bir Bebek Evi, Bertolt Brecht'in epik tiyatro anlayışı önemli örneklerdir. Ancak Shakespeare, Çehov ve Brecht öncelikle oyun yazarı olarak tanınır; sahnede bu metinleri yöneten kişi her zaman yazarın kendisi değildir. Bir oyunun yazılış yılı, ilk sahnelendiği yıl ve yeni uyarlamanın tarihi ayrı kayıtlardır. Bale alanında Marius Petipa'nın koreografi çalışmaları ve George Balanchine'in XX. yüzyıl bale anlayışı anılır. Koreograf, dans hareketlerini düzenleyen kişidir; müziğin bestecisiyle aynı kişi olmak zorunda değildir.

Sinemanın erken döneminde Georges Méliès Aya Seyahat (1902) adlı filmiyle kurmaca ve görsel hilelerin; Charlie Chaplin Modern Zamanlar ve Büyük Diktatör ile oyunculuk, yönetmenlik ve toplumsal eleştirinin; Sergei Eisenstein Potemkin Zırhlısı ile kurgu dilinin tanınmış isimleridir. Orson Welles Yurttaş Kane; Akira Kurosawa Raşomon ve Yedi Samuray; Alfred Hitchcock Sapık ve Ölüm Korkusu; Federico Fellini Tatlı Hayat ve Sekiz Buçuk adlı filmlerle ilişkilendirilir. Bir yönetmenin bütün filmlerini tek türde veya tek teknikle yaptığı varsayılamaz.

Fotoğrafta Henri Cartier-Bresson sokak fotoğrafçılığı ve 'karar anı' yaklaşımıyla, Robert Capa savaş fotoğraflarıyla, Dorothea Lange ise toplumsal belgesel fotoğrafla anılır. Bir fotoğrafın sanat eseri olarak değerlendirilmesi, kaydettiği tarihî olayın bütün ayrıntılarını tek başına kanıtladığı anlamına gelmez. Sinema ve fotoğrafta yapım ekibi, telif sahibi, gösterim kurumu ve sanatçı isimleri farklı olabilir.

19. Sanatçı–eser–müze, dönem ve ödül ilişkilerini doğru yorumlama

Türk ve dünya sanatını birlikte değerlendirirken dört farklı bilgi türü birbirinden ayrılır: eseri yapan kişi, eserin sanat dalı, ortaya çıktığı tarihsel bağlam ve bugün ilişkilendirildiği koleksiyon ya da kurum. Osman Hamdi Bey'in Kaplumbağa Terbiyecisi ile Picasso'nun Guernica'sı farklı yüzyıl ve konularda hazırlanmıştır. Van Gogh'un Yıldızlı Gece tablosu New York MoMA koleksiyonundayken Picasso'nun Guernica'sı Madrid'deki Reina Sofía'dadır; eserlerin ikisi de modern sanat tarihinde önemli olsa da aynı sanatçı ve koleksiyonla anılmaz.

Mimarlıkta Mimar Sinan–Selimiye ile Sedefkâr Mehmed Ağa–Sultanahmet Camii eşleştirmeleri; müzikte Ahmet Adnan Saygun–Yunus Emre Oratoryosu ile Cemal Reşit Rey–Lüküs Hayat ayrımı; sinemada Yılmaz Güney/Şerif Gören–Yol (1982) ve Nuri Bilge Ceylan–Kış Uykusu (2014) örnekleri önemlidir. Bu bilgilerin doğru kullanımı için yalnız isim ezberlemek yerine sanatın dalı ve eserin neden tanındığı öğrenilmelidir.

Bir sanatçı sanat hareketinin öncülerinden olabilir, fakat aynı sanat hareketinin bütün işlerini tek başına üretmiş olmaz. Eserlerin müze koleksiyonlarındaki yerleri ödünç verme, sergileme ve taşınma nedeniyle değişebileceğinden eserin sahipliğiyle belirli bir tarihte sergilendiği salon karıştırılmamalıdır. Bir sanat yapıtının UNESCO kaydında bulunması, sanatçısına verilmiş bireysel bir ödül değildir; bir bölge ya da yapı grubunun kültürel miras niteliğiyle ilgilidir.

Önemli sanat tarihi ayrımları

Sanatçı / bânî / icracı / yönetmen / senarist aynı rol değildir. Mimar Sinan Selimiye'nin mimarı, II. Selim bânîsidir; Sultanahmet Camii'nin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. Kaplumbağa Terbiyecisi Osman Hamdi Bey'e (1906), Guernica Picasso'ya (1937), Yıldızlı Gece Van Gogh'a (1889) aittir. Türk Beşleri bir besteci kuşağıdır; Yol'un 1982 Altın Palmiyesi ortak ödüldür, Kış Uykusu 2014 Altın Palmiye sahibidir. Film ödülü ile sanat eseri mülkiyeti birbirinden ayrılır.

6.4. MÜZELER, TARİHÎ VE KÜLTÜREL MİRAS ALANLARI

Müzeler, geçmiş uygarlıklardan günümüze kalan eserleri ve insan topluluklarının ürettiği kültürel değerleri koruyarak toplumla buluşturan kurumlardır. Tarihî ve kültürel miras alanları ise kimi zaman tek bir anıttan, kimi zaman antik bir yerleşimden, tarihî kent dokusundan veya insan ile doğal çevrenin birlikte biçimlendirdiği geniş bir peyzajdan oluşur. Türkiye'nin miras zenginliği yalnız antik çağlarla sınırlı değildir: tarih öncesi yerleşmeler, Hitit ve Frig merkezleri, Roma kentleri, Selçuklu yapıları, Osmanlı külliyeleri ve Cumhuriyet dönemi hafıza mekânları aynı kültürel sürekliliğin farklı evrelerini yansıtır.

Bir müzenin adı, sergilediği eser, bulunduğu il ve eserin ilk ortaya çıkarıldığı yer her zaman aynı değildir. Örneğin İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan İskender Lahdi, İstanbul'da üretilmiş veya burada kazılmış bir eser değildir; Osman Hamdi Bey'in Sayda (Sidon) kazılarıyla ilişkilidir. Buna karşılık Troya antik kenti Çanakkale'de yerinde görülen bir örenyeri, Troya Müzesi ise aynı bölgenin buluntularını sergileyen ayrı bir kurumdur. Bu ayrım, müzecilik ile tarihî mekân bilgisinin birlikte değerlendirilmesini sağlar.

1. Müze, koleksiyon, örenyeri ve kültürel miras kavramları

Uluslararası Müzeler Konseyinin (ICOM) 2022'de kabul ettiği tanım, müzeyi toplumun hizmetinde çalışan, kâr amacı gütmeyen, kalıcı; somut ve somut olmayan mirası araştıran, toplayan, koruyan, yorumlayan ve sergileyen, halka açık bir kurum olarak ele alır. Böylece müzenin işi yalnız eserleri vitrine yerleştirmek değildir. Bilimsel araştırma, envanter tutma, eserlerin korunması, eğitim, erişilebilirlik ve topluma bilgi sunma aynı işlevin parçalarıdır. Eserlerin bir bölümü sürekli sergilenirken diğerleri depolarda araştırma ve koruma amacıyla tutulabilir.

Koleksiyon, belirli bir konu, dönem, coğrafya veya eser grubuna göre bir araya getirilmiş varlıkların bütünüdür. Arkeoloji müzesinde çanak çömlek, heykel, lahit, sikke ve yazıt; etnografya müzesinde giyim, dokuma, gündelik eşya ve el sanatları; sanat müzesinde resim, heykel, desen ve çağdaş üretimler bulunabilir. Aynı eser birden fazla bakımdan değerlidir: bir çini pano hem sanat tarihi hem üretim tekniği hem de toplumsal yaşam için kaynak olabilir.

Örenyeri, tarihî veya arkeolojik kalıntıların yerinde görülebildiği açık alanı ifade eder. Höyük, birbirini izleyen yerleşim katmanlarının zaman içinde üst üste birikmesiyle oluşan arkeolojik tepedir; Çatalhöyük ve Arslantepe bu tür yerleşimlerdendir. Antik kent ise caddeler, kamu yapıları, konutlar, surlar ve mezarlıklar gibi bir kent yaşamının izlerini barındırabilir. Sit alanı, korunması gerekli tarihî, arkeolojik, kentsel veya başka nitelikleri nedeniyle hukuken koruma altına alınmış sınırları belirli alandır. Bir örenyerinin müze müdürlüğüne bağlı olması, fiziksel olarak kapalı bir müze binası olduğu anlamına gelmez.

Müzecilik ve kültürel mirasla ilgili temel kavramlar

Kavram	Temel anlam	Türkiye'den örnek
Müze	Eserleri araştıran, koruyan, yorumlayan ve toplumla buluşturan kurum	Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi
Koleksiyon	Müze ya da başka kurumun belli bütünlükteki eser grubu	Zeugma Mozaik Müzesi'ndeki mozaikler
Örenyeri	Tarihî kalıntıların bulunduğu ve yerinde incelendiği alan	Efes Örenyeri
Höyük	Üst üste biriken yerleşim tabakalarının oluşturduğu tepe	Çatalhöyük, Arslantepe
Anıt / tarihî yapı	Belirli tarihî, mimari veya simgesel değer taşıyan yapı	Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası
Tarihî kent dokusu	Yapılarla birlikte sokak ve yerleşim düzeninin tarihsel bütünlüğü	Safranbolu
Kültürel peyzaj	İnsan faaliyetleriyle çevrenin uzun süreçte kurduğu ortak tarihî düzen	Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri

2. Türkiye'de müzeciliğin tarihsel gelişimi ve müze türleri

Osmanlı müzeciliğinin kurumsal gelişiminde 1869'da kurulan Müze-i Hümayun (İmparatorluk Müzesi) temel dönüm noktalarındandır. Tarihî eserlerin Aya İrini'de toplanmasıyla başlayan süreçte Çinili Köşk de müze olarak kullanıldı. Osman Hamdi Bey'in 1881'de müze müdürlüğüne getirilmesi, kazılar, koleksiyonların düzenlenmesi ve müze binasının gelişimi bakımından önemli bir aşamaydı. İstanbul Arkeoloji Müzelerinin klasik binası 13 Haziran 1891'de ziyarete açıldı. Böylece günümüzde birden çok birimden oluşan müze kompleksinin temel yapısı oluştu.

Cumhuriyet döneminde müzecilik, Anadolu'nun farklı dönemlerine ve bölgelerine ait koleksiyonları yerinde tanıtan bir anlayışla yaygınlaştı. Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin oluşum süreci 1921'e uzanır; Mahmutpaşa Bedesteni ile Kurşunlu Han'ın müze mekânlarına dönüştürülmesi, tarihî yapıların yeni bir kültür işlevi kazanmasına örnektir. Bir müzenin kuruluş yılı, güncel binasına taşındığı yıl ve koleksiyonunun tarihsel başlangıcı ayrı bilgiler olabilir.

Koleksiyon konusuna göre arkeoloji, etnografya, sanat, tarih, doğa tarihi, bilim ve teknoloji, kent, edebiyat, askerî tarih ve anı müzeleri arasında ayrım yapılır. Bazı müzeler birden fazla türün özelliklerini taşır. Yönetim açısından Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı devlet müzeleri, başka kamu kurumlarının müzeleri ve izin-denetim sistemi içinde çalışan özel müzeler bulunur. Özel müze adı, sergilenen eserlerin mutlaka özel şahıs mülkü olduğunu veya denetimsiz çalışılabileceğini göstermez; 2863 sayılı Kanun çerçevesinde kuruluş ve denetim düzeni vardır.

Müze türleri ve ayırt edici koleksiyonlar

Müze türü	Ağırlıklı konusu	Örnek
Arkeoloji	Kazılarla belgelenen tarih öncesi ve tarihî dönem eserleri	Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi
Mozaik / uzmanlık	Belirli malzeme veya eser türünde yoğunlaşma	Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi
Etnografya / kültür tarihi	Geleneksel üretim, dokuma, yaşam ve el sanatları	Ankara Etnografya Müzesi
Sanat	Resim, heykel, çağdaş sanat ve tasarım	İstanbul Modern; Pera Müzesi
Saray / tarihî mekân	Yapının özgün tarihi ile ilişkili koleksiyon ve mekânlar	Topkapı Sarayı
Anı / tarih	Tarihsel kişi, kurum ve dönemi anlatan belgeler ve nesneler	Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet müzeleri
Bilim / teknoloji	Bilimsel araçlar, deneyler, teknoloji tarihi	İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi

3. İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve müzecilikte önemi

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi ve Çinili Köşk Müzesi ana birimlerinden oluşan bir komplekstir. Koleksiyonları Anadolu'nun yanı sıra eski Osmanlı coğrafyasındaki farklı uygarlıklara ait eserlere uzanır. Müze-i Hümayun geçmişi nedeniyle Türk müzecilik tarihinin kurumsal başlangıcıyla yakından bağlantılıdır. Çinili Köşk, Fatih Sultan Mehmed devrinde 1472'de inşa edilmiş tarihî bir yapıdır; müze binası niteliği ile çini ve seramik koleksiyonu birbirinden ayrı fakat birbiriyle ilişkili özellikleridir.

İskender Lahdi, bu kompleksin en bilinen eserlerindendir. Lahit, Osman Hamdi Bey'in Lübnan'daki Sayda kral mezarları kazılarında ortaya çıkarılan eserler arasındadır; İskender adının kullanılması, içinde Büyük İskender'in gömülü olduğunun kanıtı değildir. Aynı kazı çevresiyle ilişkili Ağlayan Kadınlar Lahdi ve başka lahitler de koleksiyonun ününü artırır. Osman Hamdi Bey'in hem ressam hem arkeolog ve müze yöneticisi olması, sanat tarihiyle müzecilik tarihinin kesiştiği bir örnektir.

4. İstanbul'da saray, sanat, Türk-İslam ve bilim müzeleri

Topkapı Sarayı, Osmanlı yönetim ve saray hayatının mekânlarından biri olarak tarihî yapı ve müze işlevini birlikte taşır. Sarayın avluları, hizmet bölümleri ve koleksiyonları dönemin siyasi teşkilatı, sanat üretimi ve saray yaşamına ilişkin farklı bilgi türleri sunar. Yapının Osmanlı devrindeki işlevi ile günümüzde sergilenen eserlerin mülkiyeti, korunması ve işletilmesi aynı konu değildir. Ayasofya, Süleymaniye, Sultanahmet ve surlarla çevrili tarihî yarımada ise tek bir saray müzesinden daha geniş tarihî kent mirası kapsamındadır.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 1914'te Evkaf-ı İslâmiye Müzesi adıyla Süleymaniye Külliyesi'nde açılmış; 1983'te Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'na taşınmıştır. Türk-İslam sanatını tanıtan

halı, yazma eser, ahşap, taş, metal ve diğer geleneksel sanat koleksiyonlarıyla anılır. Bu müzenin İstanbul Arkeoloji Müzeleriyle aynı kurum veya aynı binada bulunduğu düşünülmemelidir.

İstanbul Modern, modern ve çağdaş sanatın; Pera Müzesi, hem resim hem koleksiyon ve süreli sergilerin öne çıktığı sanat müzelerinin örnekleridir. İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi, İslam medeniyetinde bilimsel bilgi ve aletlerin tarihini anlatan tematik bir kurumdur. Sanat müzesindeki tablonun ressamı, tablonun yapıldığı şehir ile müzenin bulunduğu şehir farklı olabilir; eserin bugün sergilendiği yer ile asıl koleksiyona aidiyeti de birbirine karıştırılmamalıdır.

5. Ankara'daki başlıca tarih ve kültür müzeleri

Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Kalesi yakınındaki Mahmutpaşa Bedesteni ve Kurşunlu Han yapılarında Anadolu'nun tarih öncesinden klasik dönemlere uzanan buluntularını kronolojik bir düzende tanıtır. Paleolitik ve Neolitik çağlar, Asur Ticaret Kolonileri, Hitit, Frig ve Urartu kültürleri sergilenen başlıca tarihsel katmanlar arasındadır. Bu müze yalnız Hititlere ait eserlerle sınırlı değildir; Hitit koleksiyonunun ağırlığı, Anadolu'nun bütün dönemlerini temsil eden genel arkeoloji müzesi kimliğini ortadan kaldırmaz.

Ankara'da Ulus semtindeki Kurtuluş Savaşı Müzesi, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi binasıyla; Cumhuriyet Müzesi ise İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi binasıyla ilişkilidir. Birinci Meclis, Millî Mücadele ve egemenliğin kurumsallaşması; İkinci Meclis, Cumhuriyet'in ilk dönemindeki yasama faaliyetleri ve reformlarla bağlantılıdır. Bu iki yapının birbirine yakın olması, aynı meclis binası oldukları anlamına gelmez.

Anıtkabir'deki Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi, Atatürk'ün hayatına ve Millî Mücadele'ye ilişkin bir anı-tarih müzesidir. Ankara Etnografya Müzesi ise geleneksel Türk sanatları ve gündelik kültür eşyası üzerinden farklı bir alanı temsil eder. Müzelerin bulunduğu başkentte bütün koleksiyonların Cumhuriyet tarihine ilişkin olduğu sonucu çıkarılamaz; Ankara arkeoloji, etnografya, anı ve siyasal tarih müzelerini bir arada barındırır.

Ankara ve İstanbul'da sık karşılaşılan müze–özellik eşleştirmeleri

Müze / kurum	Yer	Temel ayırt edici özellik
İstanbul Arkeoloji Müzeleri	İstanbul	Arkeoloji, Eski Şark, Çinili Köşk; Sayda lahitleri
Türk ve İslam Eserleri Müzesi	İstanbul	İbrahim Paşa Sarayı; Türk-İslam sanat koleksiyonları
Topkapı Sarayı	İstanbul	Osmanlı saray mekânı ve tarihî koleksiyon
İstanbul Modern	İstanbul	Modern ve çağdaş sanat
Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Ankara	Anadolu uygarlıkları; bedesten ve han yapısı
Kurtuluş Savaşı Müzesi	Ankara	Birinci TBMM binası
Cumhuriyet Müzesi	Ankara	İkinci TBMM binası

Müze / kurum	Yer	Temel ayırt edici özellik
Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi	Ankara, Anıtkabir	Atatürk ve Millî Mücadele tarihine ilişkin anı müzesi

6. Ege, Marmara ve Akdeniz'de arkeoloji müzeleri ve örenyerleri

Çanakkale'deki Troya Örenyeri, uzun süreli yerleşimi gösteren üst üste arkeolojik katmanlarıyla önemlidir. Yakınındaki Troya Müzesi ise kazılardan ve Troas yöresinden gelen buluntuları bilimsel bir sergi düzeni içinde tanıtır. Antik kentin tarihî yerleşim alanı ile müzenin sergi binası birbirinin yerine kullanılamaz; arkeolojik bir katmanın yılı da müzenin açılış yılı değildir.

İzmir'in Selçuk ilçesindeki Efes, anıtsal yapıları ve Antik Çağ kent yaşamını yansıtan kalıntılarıyla tanınır. Efes Örenyeri'nde Celsus Kütüphanesi ve büyük tiyatro gibi kalıntılarla kentsel düzen izlenebilir; Selçuk'taki Efes Müzesi'nde ise Artemis heykelleri başta olmak üzere bölgeden çıkarılan eserler sergilenir. Antik Dünyanın Yedi Harikası'ndan Artemis Tapınağı, Efes'le ilişkilidir; bugüne ulaşan kalıntıları antik tapınağın eski ölçekte bütünüyle ayakta olduğu anlamına gelmez.

Antalya Müzesi ve Antalya çevresindeki Perge, Aspendos, Side gibi antik yerleşimler, Pamfilya bölgesinin ve Roma dönemi kent kültürünün anlaşılması bakımından önemlidir. İzmir'in Bergama ilçesindeki Pergamon (Bergama) alanı Akropol, Asklepion ve çok katmanlı kent dokusuyla tanınır. Aydın'daki Afrodisias (Aphrodisias) antik kenti ise özellikle mermer heykelcilik geleneği ve kent yapılarıyla ilişkilidir. Bunların her biri aynı dönemin tek tip kenti değil, farklı tarihlerde gelişen yerleşimlerdir.

7. Güneydoğu Anadolu ve Hatay'daki müzeler

Gaziantep'teki Zeugma Mozaik Müzesi, Fırat kıyısındaki Zeugma antik kentinden gelen mozaiklerle tanınır. 'Çingene Kızı' adıyla bilinen mozaik parçası, müzenin simge eserlerinden biridir; bu ad, resimdeki kişinin tarihî kimliğinin kesin olarak saptandığı anlamına gelmez. Eser, MS döneminde Zeugma'daki bir konut döşemesinin parçasıdır. Mozaik, küçük taş veya cam parçalarının bir yüzeyde bir araya getirilmesiyle oluşturulan tasvir tekniğidir; fresk gibi duvar sıvasına boyanmış resimlerden ayrılır.

Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi, bölgenin tarih öncesi yerleşimlerini ve özellikle Neolitik döneme ilişkin buluntuları kapsar. Göbeklitepe'yle ilişkili eserlerin müzede bulunması, Göbeklitepe anıtsal yapı alanının müzenin içinde olduğu anlamına gelmez. Haleplibahçe Mozaik Müzesi ise aynı şehirde farklı bir koleksiyonun uzmanlaşmış sergisidir. Türkiye'de kimi eserler kazı yerinde, kimileri en yakın bölge müzesinde korunur; koleksiyonun yeri buluntu yeriyle karıştırılmamalıdır.

Hatay Arkeoloji Müzesi, Antakya ve çevresinde bulunan çok sayıda mozaiğin yanı sıra heykel, yazıt ve başka arkeolojik eserlerle ilişkilidir. Hatay'daki Necmi Asfuroğlu Arkeoloji Müzesi, mozaiklerin bir bölümünün bulunduğu yerde korunması ve sergilenmesi bakımından farklı bir örnektir. Bir müzenin belirli tarihte ziyarete açık veya kapalı olması, koleksiyonunun tarihsel önemini ve kurum kimliğini değiştirmez; ziyaret durumu ayrı bir güncel bilgidir.

Bölgesel arkeoloji müzeleri, buluntular ve yakın tarihî alanlar

İl / yöre	Müze veya örenyeri	Tanınan özellik
Çanakkale	Troya Örenyeri ve Troya Müzesi	Yerleşim katmanları; Troas buluntuları
İzmir / Selçuk	Efes Örenyeri ve Efes Müzesi	Antik kent yapıları; Artemis heykelleri
İzmir / Bergama	Pergamon alanı	Akropol, Asklepion ve tarihî kent dokusu
Aydın	Afrodisias	Antik kent ve heykelcilik kültürü
Gaziantep	Zeugma Mozaik Müzesi	Zeugma mozaikleri; Çingene Kızı
Şanlıurfa	Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi	Neolitik eserler; Göbeklitepe ile ilişkili buluntular
Hatay / Antakya	Hatay Arkeoloji Müzesi	Roma dönemi mozaikleri ve bölge arkeolojisi
Konya	Mevlana Müzesi	Mevlevi dergâhı, türbe ve kültür tarihi

8. Mevlana Müzesi, anı evleri ve yaşayan kültürün sergilenmesi

Konya'daki Mevlana Müzesi, Mevlana Celaleddin Rumi'nin türbesinin bulunduğu eski dergâh yapısıyla ilişkilidir. Müze, Selçuklu ve Mevlevilik tarihine ait eşyalar, yazma eserler ve mimari unsurlar aracılığıyla dinî ve kültürel yaşamı tanıtır. Bir mutasavvıfın türbesiyle bir müzenin aynı yapıda bulunması, türbenin yalnız bir sergi nesnesine dönüştüğü anlamına gelmez; mekânın tarihî, manevi ve kültürel işlevleri birlikte değerlendirilir.

Edebiyatçıların, devlet adamlarının veya sanatçıların kullandıkları evlerin anı müzesi olarak düzenlenmesi, gündelik eşya, yazışma, eser ve fotoğraf gibi belgeler üzerinden yaşam öykülerinin aktarılmasını sağlar. Etnografya müzeleri ise tek bir kişinin biyografisi yerine toplumların kıyafet, üretim, dokuma, müzik ve gündelik kullanım biçimlerine odaklanır. Yaşayan geleneklerin müzede temsili, geleneklerin yalnız müzede var olduğu anlamına gelmez. Somut olmayan kültürel mirasın ayrıntılı UNESCO listeleri bir sonraki GK-06.05 konusunun kapsamındadır.

9. Tarih öncesi Anadolu: Göbeklitepe, Çatalhöyük ve Arslantepe

Göbeklitepe, Şanlıurfa yakınındaki tarih öncesi anıtsal yapılardan oluşan arkeolojik alandır. UNESCO'nun tanımlamasına göre MÖ 9600–8200 dolaylarında, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde avcı-toplayıcı toplulukların yaptığı yuvarlak, oval ve dikdörtgen düzenlemelerle T biçimli taş dikmeler öne çıkar. Bazı dikmeler üzerindeki hayvan kabartmaları, dönemin sembolik anlatımını ortaya koyar. Alanın işlevine ilişkin yorumlar araştırmalarla gelişmektedir; 'dünyanın kesin olarak ilk tapınağı' gibi tartışmalı bir tek tanıma indirgenmesi doğru değildir.

Çatalhöyük, Konya Ovası'nda Neolitik ve Kalkolitik yerleşim katmanlarıyla tanınır. Yan yana bitişik evler, damdan giriş biçimleri, duvar resimleri ve toplumsal yaşam izleri, kalıcı yerleşim düzeninin tarihsel gelişimini anlamaya yardım eder. Göbeklitepe'deki anıtsal ortak yapıların ayırt edici niteliği ile Çatalhöyük'teki konut yerleşiminin düzeni farklı arkeolojik sorulara karşılık verir. İkisini aynı tarihte kurulmuş aynı tür kent olarak değerlendirmek yanlıştır.

Malatya'daki Arslantepe Höyüğü, özellikle Geç Kalkolitik Çağ'daki saray benzeri yönetim yapıları, depolama ve idari faaliyetlere ilişkin kanıtlarıyla önemlidir. Bu buluntular, yazı öncesi yönetim örgütlenmesinin gelişimini anlamaya imkân verir. Göbeklitepe, Çatalhöyük ve Arslantepe'nin üçü de arkeolojik miras alanıdır; fakat aynı kültüre ait değildir ve arkeolojide farklı dönemleri ve toplumsal örgütlenme biçimlerini gösterir.

Anadolu'nun başlıca tarih öncesi yerleşimleri

Alan	Yer	Tarihsel ve arkeolojik özellik
Göbeklitepe	Şanlıurfa	Çanak Çömleksiz Neolitik; T biçimli dikmeler ve anıtsal yapılar
Çatalhöyük	Konya	Neolitik yerleşim; bitişik evler ve damdan giriş
Arslantepe Höyüğü	Malatya	Geç Kalkolitik; erken yönetim ve saray kompleksi bulguları

10. Eski Anadolu uygarlıkları ve Antik Çağ kentlerinin mirası

Çorum'un Boğazkale ilçesindeki Hattuşa, Hitit Devleti'nin başkenti olan tarihî yerleşimdir. Surlar, kapılar, tapınak alanları ve yakınındaki Yazılıkaya kaya kabartmaları, devlet yönetimiyle dinî hayat arasındaki ilişkiyi gösterir. 'Hattuşa' yerleşim adı, 'Hitit' ise bu coğrafyada hüküm sürmüş bir uygarlığın adıdır. Ankara'nın Polatlı ilçesi yakınındaki Gordion ise Friglerin başkent merkeziyle bağlantılıdır; anıtsal mezar tepeleri ve yerleşim kalıntılarıyla tanınır. Bu iki merkezin devletleri ve bulundukları iller farklıdır.

Manisa'nın Salihli ilçesindeki Sardes, Lidya Krallığı'nın başkenti ve ticaret tarihinin önemli merkezlerinden biridir. Yakınındaki Bin Tepe tümülüs alanı, Lidya seçkinlerinin anıtsal gömü geleneğini yansıtır. Tümülüs, özellikle mezar üzerine toprak veya taş yığılarak oluşturulan yapay tepedir; höyük ise üst üste yerleşim katmanlarıyla meydana gelir. Dolayısıyla Bin Tepe'nin mezar tepelerini 'Neolitik yerleşim höyükleri' diye adlandırmak doğru olmaz.

Antik Troya'nın Çanakkale'deki yerleşim katmanları, Homeros destanlarıyla ilişkilendirilen kültürel hafızanın ötesinde arkeolojik bir kent tarihine işaret eder. İzmir'in Selçuk ilçesindeki Efes, Roma dönemindeki kent hayatı ve anıtsal mimarisiyle; Bergama'daki Pergamon, farklı dönemlerin birleştiği kültür peyzajıyla; Aydın'daki Afrodisias ise mermer heykelcilik ve kamu yapılarıyla tanınır. Denizli'deki Hierapolis, travertenleriyle ünlü Pamukkale yanında antik kent kalıntıları barındırır; doğal oluşum ile antik kent birlikte değerlendirilir.

11. Türk-İslam, Selçuklu ve Osmanlı döneminden tarihî mekânlar

Sivas'ın Divriği ilçesindeki Ulu Camii ve Darüşşifası, Anadolu Türk mimarlığının taş işçiliği ve sosyal hizmet yapıları bakımından tanınan örneklerindendir. Darüşşifa, tarihî bir sağlık hizmeti yapısıdır; camiyle birlikte anılması iki işlevin aynı olduğu anlamına gelmez. Edirne'deki Selimiye Camii ve Külliyesi, Mimar Sinan'ın eseridir. Bursa ve Cumalıkızık, erken Osmanlı kentleşmesi ve kırsal yerleşim ilişkisini; Safranbolu, tarihî evler ve sokak düzeniyle geleneksel Osmanlı kent dokusunu gösterir.

İstanbul'un tarihî alanları, Ayasofya, Süleymaniye ve çevresindeki külliyeler, Topkapı Sarayı, Zeyrek yerleşimi ve kara surları gibi birden fazla tarih katmanını kapsar. Bir binanın hem Bizans hem Osmanlı döneminde kullanılması, geçmiş dönemlerin birinin kültürel değerini ortadan kaldırmaz. 'Tarihî İstanbul alanları' belirli bileşenlerden oluşan geniş bir miras bütünüdür; İstanbul ilinin tamamıyla aynı sınırı taşımaz.

Kars'taki Ani arkeolojik alanı, Orta Çağ'da farklı dinî ve kültürel topluluklara ait mimari kalıntılarıyla; Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri ise savunma yapılarıyla tarım ve nehir çevresinin bir arada var olduğu kültürel peyzajıyla önemlidir. Tarihî mirası yalnız tek bir devletin eseri olarak görmemek gerekir; çok katmanlı merkezlerde farklı dönemlerin izleri aynı bölgede korunabilir.

Türkiye'deki tarihî kültür mirası alanlarının temel eşleştirmeleri

Alan / yapı	İl / konum	Ayırt edici tarihsel nitelik
Hattuşa	Çorum / Boğazkale	Hitit başkenti; Yazılıkaya
Gordion	Ankara / Polatlı	Frig merkezi; tümülüsler
Sardes ve Bin Tepe	Manisa / Salihli ve çevresi	Lidya başkenti ve mezar tepeleri
Troya	Çanakkale	Çok katmanlı Tunç Çağı ve sonraki yerleşim
Efes	İzmir / Selçuk	Antik kent; Roma dönemi mimarisi
Pergamon	İzmir / Bergama	Akropol, Asklepion ve çok katmanlı yerleşim
Afrodisias	Aydın	Heykelcilik ve Antik Çağ kent yapıları
Hierapolis-Pamukkale	Denizli	Antik yerleşim ve travertenlerin birlikte bulunduğu alan
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	Sivas / Divriği	Anadolu Türk mimarisi; ibadet ve sağlık yapıları
Selimiye Camii ve Külliyesi	Edirne	Mimar Sinan ve Osmanlı külliye mimarlığı
Safranbolu	Karabük	Tarihî Osmanlı kent dokusu
Ani	Kars	Çok katmanlı Orta Çağ kent kalıntıları

12. Kaya yerleşimleri, anıt mezarlar ve kültürel peyzajlar

Kapadokya'da Nevşehir merkezli Göreme çevresindeki kaya oyma mekânlar ve kiliseler, doğal tüf arazisinin insan eliyle barınma ve ibadet alanına dönüştürülmesine örnektir. Peribacaları jeolojik süreçlerle oluşurken kaya oyma konut ve kiliseler kültürel müdahaleyle şekillenmiştir. Bu ikili nitelik, bölgenin hem doğal çevre hem tarihî insan etkinliği yönünden ele alınmasını gerektirir.

Adıyaman'daki Nemrut Dağı'nda bulunan büyük heykeller, Kommagene Krallığı'nın anıtsal mezar ve kutsal alan düzenlemeleriyle ilişkilidir. Yüksek dağ zirvesindeki anıtsal heykel gruplarını doğal kaya şekilleriyle aynı kavram saymak yanlıştır. Diyarbakır'da surlar, kapılar, iç kale ve Hevsel

Bahçeleri; savunma, üretim ve su çevresi ilişkisini birlikte temsil eder. Kültürel peyzaj kavramı, tek yapıdan çok tarihî insan etkinliği ile çevre arasındaki bütünlüğü vurgular.

13. Dünya müzelerinden temel örnekler ve koleksiyonları

Paris'teki Louvre Müzesi, eski saray yapıları içinde yer alan, farklı dönem ve coğrafyalara ait sanat ve arkeoloji koleksiyonlarıyla tanınır. Leonardo da Vinci'nin Mona Lisa tablosu Louvre koleksiyonundadır. Madrid'deki Prado Müzesi, İspanyol ve Avrupa resmi bakımından öne çıkar; Diego Velázquez'in Nedimeler (Las Meninas) adlı eseri bu müzenin koleksiyonunda yer alır. Floransa'daki Uffizi Galerisi ise Rönesans resmiyle, özellikle Botticelli ve diğer İtalyan ustalarla ilişkilidir.

Londra'daki British Museum, dünya kültürlerine ait tarihsel nesneler ve arkeolojik koleksiyonlarıyla; New York'taki Metropolitan Museum of Art (The Met) geniş sanat tarihi koleksiyonlarıyla tanınır. ABD'deki Smithsonian Institution ise tek bir müze binasının adı değildir; Washington, D.C. başta olmak üzere müzeler, araştırma ve eğitim birimlerini kapsayan bir kurumlar topluluğudur. Bu nedenle Smithsonian ile örneğin Smithsonian Ulusal Doğa Tarihi Müzesi aynı idari düzeyde adlandırmalar değildir.

Müze koleksiyonları, sadece eserlerin yaratıldığı ülkeyle sınırlı değildir. Eski Mısır, Mezopotamya veya Anadolu'ya ait bir eser başka ülkedeki müzede bulunabilir. Bunun nedeni tarihî kazılar, eski koleksiyon edinme uygulamaları, devirler veya ödünç sergiler olabilir; her örneğin hukuki ve tarihsel durumu ayrıca araştırılmalıdır. Bir müzenin ülkesini, orada bulunan her eserin kökeni olarak kabul etmek yanlış sonuç doğurur.

Dünyada öne çıkan müze–şehir–koleksiyon eşleştirmeleri

Müze / kurum	Şehir / ülke	Tanınan koleksiyon veya eser
Louvre Müzesi	Paris / Fransa	Mona Lisa ve Avrupa sanatı; çeşitli uygarlık eserleri
Prado Müzesi	Madrid / İspanya	Velázquez'in Las Meninas tablosu; İspanyol resmi
Uffizi Galerisi	Floransa / İtalya	Botticelli ve Rönesans resimleri
British Museum	Londra / Birleşik Krallık	Dünya kültür ve arkeoloji koleksiyonları
Metropolitan Museum of Art	New York / ABD	Farklı çağlardan dünya sanatı
Smithsonian Institution	ABD / Washington, D.C. ağırlıklı	Birden çok müze ve araştırma kurumunu kapsayan yapı

14. Dünya tarihî miras alanlarından belirgin örnekler

Mısır'daki Gize piramitleri, Eski Mısır'ın anıtsal mezar ve krallık kültürüyle; Yunanistan'daki Atina Akropolü, antik Yunan kamu ve tapınak mimarisiyle; İtalya'daki Pompeii kalıntıları ise Roma dönemi kent yaşamının arkeolojik izleriyle ilişkilidir. Bu yerlerin her biri yalnız sergilenen nesnelere değil, bulundukları çevrede korunmuş mimari ve arkeolojik bütünlüklere dayanır.

Ürdün'deki Petra, Nebatilerin kayaya oyulmuş anıtsal cepheleri ve eski ticaret yolu ilişkileriyle; Hindistan'ın Agra kentindeki Tac Mahal, Babür hükümdarı Şah Cihan tarafından yaptırılan anıt mezar mimarisiyle; Kamboçya'daki Angkor, Khmer uygarlığının çok sayıda tapınağı ve tarihî su sistemiyle tanınır. Peru'daki Machu Picchu, İnka dönemine ait yerleşim ve tarım teraslarının And Dağları'nın doğal çevresiyle bütünleştiği bir alandır. Tac Mahal bir anıt mezardır; Angkor tek bir tapınaktan, Machu Picchu ise yalnız bir müze binasından ibaret değildir.

Dünya tarihî alanları ve ait oldukları kültürler

Tarihî alan	Ülke	Temel bağlantı
Gize piramitleri	Mısır	Eski Mısır mezar ve anıt mimarisi
Atina Akropolü	Yunanistan	Antik Yunan tapınak ve kent kültürü
Pompeii	İtalya	Roma dönemi kentsel yaşam kalıntıları
Petra	Ürdün	Nebati kenti; kayaya oyma mimari
Tac Mahal	Hindistan	Agra; Babür anıt mezar mimarisi
Angkor	Kamboçya	Khmer başkentleri ve Angkor Wat
Machu Picchu	Peru	İnka dönemi yerleşimi ve And çevresi

15. Kültürel mirasın tescili, korunması ve araştırılması

Kültürel miras; yapı, arkeolojik buluntu, yazma eser, sanat yapıtı, kent dokusu gibi somut unsurlar ile toplumların bilgi, gelenek ve uygulamaları gibi somut olmayan yönlerden oluşur. Müzeler somut mirasa ait nesneleri korurken uygulamalar ve anlatılar hakkında bilgi de sunabilir. Türkiye'de taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunmasında 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu başlıca yasal dayanaklardandır. Tespit, tescil, korunma alanı, arkeolojik sit ve koruma kurulu kararı aynı işlem değildir; ayrıca koruma altındaki bir esere müdahalenin ayrı usulleri bulunur.

Kazı, geçmişe ait izleri bilimsel yöntemlerle belgeleyen ve açığa çıkaran araştırmadır. Konservasyon, malzeme veya yapının bozulmasını önleme ve mevcut durumunu koruma çalışmalarını; restorasyon, tarihsel ve bilimsel veriler ışığında onarma müdahalelerini ifade eder. Rölöve yapının mevcut durumunun ölçülüp çizilmesi, restitüsyon geçmişteki durumuna ilişkin bilimsel verilere dayalı tasarım veya çizimdir. Yeniden yapım (rekonstrüksiyon), kaybolan bir unsurun belirli verilerle yeniden inşası olup orijinal eserin kendisi sayılmaz. Bu işlemlerin hepsi, bilimsel belgelemeyi ve uygun izin süreçlerini gerektirir.

Nem, sıcaklık, ışık, yangın, deprem, sel, bilinçsiz ziyaretçi baskısı, hava kirliliği ve yasa dışı kazılar müze eserleriyle tarihî alanların korunmasında risk oluşturabilir. Yerinde koruma mümkün ve uygun olduğunda eserin özgün çevresiyle ilişkisini sürdürür; müzeye taşıma ise bazı eserlerin korunmasını sağlayabilir. Ziyaretçi sayısını artırmak, nesnenin veya tarihî mekânın zarar görmeyeceği bir yönetim planıyla birlikte düşünülmelidir. Müzeler eğitim ve turizme katkı sağlarken temel amaçlarından biri mirasın gelecek kuşaklara güvenle aktarılmasıdır.

Miras koruma işlemleri arasındaki farklar

İşlem / kavram	Temel amaç	Karıştırılmaması gereken durum
Envanter ve belgeleme	Eserin kimliği, kökeni, durumu ve özelliklerini kayıt altına alma	Eseri sergiye çıkarma işlemi değildir
Arkeolojik kazı	Tarihî katmanları bilimsel yöntemlerle araştırma	Rastgele kazı veya define arama değildir
Konservasyon	Bozulmayı önleme ve mevcut durumu koruma	Her zaman özgün biçimi yeniden kurmak değildir
Restorasyon	Bilimsel dayanakla onarım ve koruma müdahalesi	Serbestçe yenileme veya baştan tasarım değildir
Rölöve	Yapının mevcut durumunu ölçü ve çizimle belgeleme	Geçmişteki hâlin varsayımsal resmi değildir
Restitüsyon	Tarihsel verilere dayalı geçmiş durum tasarımı	Yapının fiilen yeniden inşası değildir
Rekonstrüksiyon	Kaybolan unsurun verilerle yeniden yapımı	Özgün tarihî malzemeyle aynı şey değildir

16. Müze, yerleşim ve eser ilişkilerinde önemli ayrımlar

Türkiye'deki tarihî miras için 'antik kent' ifadesi yalnız Roma dönemine ait yerler için kullanılmaz; önceki ve sonraki dönemlerin kalıntılarını da içeren yerleşimler bulunabilir. Höyük ile tümülüs, tarihî merkez ile bugünkü idari il, bir sarayın eski siyasi işlevi ile günümüzdeki müze işlevi ayrı kavramlardır. Benzer biçimde bir eserin müzedeki varlığı, onun o şehirde üretilmiş veya bulunduğu anlamına gelmez. İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki İskender Lahdi–Sayda ilişkisi ve Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesindeki eserler–Zeugma antik kenti ilişkisi bu farkı açıklayan belirgin örneklerdir.

Uluslararası düzeyde bir yerin kültürel önem taşıması ile UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kaydedilmesi farklı olgulardır. Bir tarihî alanın UNESCO'da yer alması onu müzeye dönüştürmez; bir müzede önemli eserlerin bulunması da müzenin otomatik olarak UNESCO Dünya Mirası alanı olduğu anlamına gelmez. UNESCO'nun somut dünya mirası, geçici listeler ve somut olmayan kültürel mirasa ilişkin ayrı programları, kayıt yılları ve Türkiye'nin güncel listesi GK-06.05'te sistematik olarak işlenecektir. Bu bölümdeki alan adları tarihî coğrafya, uygarlık ve yapı türü ilişkisini açıklamak amacıyla verilmiştir.

> **Önemli kavramsal ayrım**
>
> Troya Örenyeri ile Troya Müzesi; Efes Örenyeri ile Selçuk Efes Müzesi; Göbeklitepe arkeolojik alanı ile Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi; höyük ile tümülüs; İskender Lahdi'nin bulunduğu müze ile kazıldığı Sayda; I. TBMM/Kurtuluş Savaşı Müzesi ile II. TBMM/Cumhuriyet Müzesi birbirinden ayrılmalıdır. Kültürel miras alanı, müze koleksiyonu ve UNESCO tescili aynı statüler değildir.

6.5. UNESCO DÜNYA MİRASI VE SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS

Kültürel miras, geçmiş kuşaklardan devralınan ve toplumların tarihini, kimliğini, bilgi birikimini ve yaşam biçimlerini anlamaya imkân veren değerleri kapsar. Tarihî yapılar, arkeolojik alanlar ve doğal çevreler kadar kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü anlatımlar, törenler, müzik ve zanaat bilgisi de mirasın parçasıdır. UNESCO'nun iki önemli koruma sistemi bu alanlarda farklı araçlar kullanır: 1972 Dünya Mirası Sözleşmesi belirli taşınmaz kültürel ve doğal alanlara; 2003 Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi ise toplulukların yaşattığı bilgi, beceri ve uygulamalara odaklanır. Bu ayrımın anlaşılması, UNESCO listelerinin isimlerini, Türkiye'den örnekleri ve koruma amaçlarını doğru değerlendirmeyi sağlar.

1. UNESCO'nun kültürel miras çalışmalarındaki yeri ve iki temel sözleşme

UNESCO, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütüdür. Eğitim, bilim, kültür ve iletişim alanlarında uluslararası iş birliğini geliştirmek için çalışır. UNESCO Dünya Mirası Merkezi, Dünya Mirası Sözleşmesi'nin uygulanmasına ilişkin süreçlerde sekreterya işlevi görür; somut olmayan kültürel miras sistemi ise ayrı bir sözleşme ve hükümetlerarası komite çerçevesinde yürütülür. UNESCO'ya üye olmak, bir ülkenin bütün kültür varlıklarının kendiliğinden Dünya Mirası Listesi'ne alındığı anlamına gelmez.

1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme; anıtları, tarihî yapı topluluklarını, arkeolojik alanları ve üstün evrensel değere sahip doğal sahaları konu edinir. Sözleşme 16 Kasım 1972'de kabul edilmiştir. Türkiye'nin bu sözleşmeyi onaylama tarihi UNESCO ülke kaydında 16 Mart 1983 olarak gösterilir. 2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ise 17 Ekim 2003'te kabul edilmiş, 20 Nisan 2006'da uluslararası düzeyde yürürlüğe girmiştir; Türkiye'nin onay tarihi 27 Mart 2006'dır. İki sözleşmenin tarihleri ve korudukları mirasın niteliği farklıdır.

UNESCO'nun iki temel miras sözleşmesinin karşılaştırılması

Karşılaştırma	1972 Dünya Mirası Sözleşmesi	2003 Somut Olmayan Miras Sözleşmesi
Başlıca koruma konusu	Taşınmaz kültürel, doğal ve karma miras alanları	Yaşayan gelenekler, bilgi, beceri ve uygulamalar
Temel uluslararası kayıt	Dünya Mirası Listesi	Temsilî Liste ve Acil Koruma Gerektiren Liste
Değerlendirme yaklaşımı	Üstün evrensel değer ve alanın korunması	Toplulukların mirası yaşatması ve aktarabilmesi
Türkiye'nin sözleşmeyi onaylaması	16 Mart 1983	27 Mart 2006
Türkiye'den örnek	Göbeklitepe arkeolojik alanı	Karagöz gölge oyunu geleneği

2. Dünya Mirası kavramı: kültürel, doğal ve karma alanlar

Dünya Mirası Listesi'ne alınan bir alanın 'üstün evrensel değer' taşıması gerekir. Bu ifade, alanın öneminin yalnız bulunduğu yer veya ülkeyle sınırlı görülmemesi ve bütün insanlık açısından istisnai nitelikler taşıması anlamına gelir. Dünya Mirası Listesi'ne alınmak bir taşınmazın mülkiyetinin UNESCO'ya geçmesi demek değildir. Alanın korunmasında öncelikli sorumluluk ilgili devlette ve yetkili kurumlarındadır; UNESCO uluslararası izleme ve iş birliği çerçevesi sağlar.

Kültürel miras alanları, tarihî kent merkezleri, anıtlar, mimari bütünler, arkeolojik alanlar ve insanın doğayla etkileşiminden doğan kültürel peyzajlar gibi farklı örnekler içerebilir. Doğal miras alanları ise olağanüstü doğal güzellikleri, jeolojik süreçleri, ekolojik sistemleri veya biyolojik çeşitlilik açısından değerli yaşam ortamlarını kapsar. Karma alanlar, hem kültürel hem doğal ölçütleri karşılayan yerlerdir. Kültürel peyzaj kavramı ise mutlaka karma alan anlamına gelmez: İnsan ile çevrenin tarihsel ilişkisini gösteren bir alan kültürel miras sınıfında yer alabilir.

Türkiye'nin UNESCO ülke kaydında Göreme Millî Parkı ve Kapadokya'nın Kaya Alanları ile Hierapolis-Pamukkale karma miras olarak sınıflandırılır. Göbeklitepe, Hattuşa, İstanbul'un Tarihî Alanları ve Diyarbakır Kalesi ile Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı ise kültürel miras kayıtlarıdır. Türkiye'nin 29 Ekim 2026 itibarıyla Dünya Mirası Listesi'nde yalnız doğal kategoride bulunan bir alanı gösterilmemektedir; bu durum ülkenin doğal koruma alanlarının bulunmadığı anlamına gelmez.

Dünya Mirası sınıflandırmalarının anlamı

Tür	Belirleyici değer	Türkiye'den örnek / açıklama
Kültürel	Tarih, arkeoloji, mimarlık, yerleşim veya kültürel peyzaj	Hattuşa; Safranbolu; Göbeklitepe
Doğal	Doğal süreç, ekosistem, jeoloji veya biyolojik değer	Türkiye'nin mevcut 22 kaydı arasında bağımsız doğal alan yoktur
Karma	Kültürel ve doğal ölçütlerin birlikte karşılanması	Göreme ve Kapadokya; Hierapolis-Pamukkale
Kültürel peyzaj	İnsan ile çevrenin uzun dönemli etkileşimi	Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri; kültürel sınıf
Seri miras alanı	Aynı tescil kapsamında birden fazla bileşenin değerlendirilmesi	Anadolu'nun Orta Çağ Dönemi Ahşap Hipostil Camileri

3. Dünya Mirası'na seçilme ölçütleri, özgünlük ve bütünlük

Dünya Mirası Komitesi, aday alanların üstün evrensel değerini UNESCO'nun belirlediği on ölçüte göre değerlendirir. Bunlardan ilk altısı kültürel, son dördü doğal mirasla ilgilidir. Bir alanın listelenebilmesi için bu ölçütlerden en az birini karşılaması gerekir; buna ek olarak koruma ve yönetim koşullarının da yeterli olması beklenir. Dolayısıyla her tarihî eser veya her güzel doğal alan kendiliğinden UNESCO Dünya Mirası statüsü kazanmaz.

Kültürel ölçütler; insan yaratıcılığının seçkin örneklerini, kültürler arası etkileşimleri, geçmiş veya yaşayan uygarlıklara tanıklığı, insanlık tarihinde önem taşıyan yapı ya da yerleşim biçimlerini, insan-çevre etkileşimlerini ve evrensel önemde olay veya düşüncelerle ilişkileri kapsar. Doğal

ölçütler; istisnai doğal güzellikleri, yer tarihinin aşamalarını, önemli ekolojik süreçleri ve biyolojik çeşitliliğin korunması açısından değerli yaşam ortamlarını ele alır. Ölçütlerin tam değerlendirmesi, her miras alanının UNESCO kayıt sayfasında belirtilen özelliklere dayanır.

Özgünlük (otantiklik), kültürel bir alanın tarihî değerlerini malzeme, biçim, kullanım, gelenek veya bağlam yoluyla güvenilir biçimde yansıtmasıyla; bütünlük ise alanın değerini taşıyan öğelerin yeterli kapsamda ve zarar görmeden bulunmasıyla ilişkilidir. Alanın çevresindeki koruma bölgesi (tampon bölge), ana miras alanının üzerindeki baskıları azaltmaya yardımcı olabilir; bu bölge ana tescilli alanla aynı şey değildir. Koruma planı ve sürekli izleme olmadan tescilin tek başına bütün riskleri ortadan kaldıracağı varsayılamaz.

Dünya Mirası ölçütlerinin öğretici özeti

Ölçüt aralığı	Ana değerlendirme alanı	Ayırt edici yön
(i)–(ii)	İnsan yaratıcılığı ve kültürler arası değer alışverişi	Sanatsal/mimari başarı ve etkilenme
(iii)–(iv)	Uygarlığa tanıklık ve tarihî yapı/yerleşim türü	Kültür veya tarihsel dönem kanıtı
(v)–(vi)	Geleneksel yerleşim, insan-çevre ilişkisi ve anlam bağları	Kültürel peyzaj, olay ve yaşayan geleneklerle bağlantı
(vii)–(viii)	Doğal güzellik ve yer tarihi/jeolojik oluşumlar	Doğal ve jeolojik değer
(ix)–(x)	Ekolojik süreçler ve biyolojik çeşitlilik	Ekosistemler ile önemli doğal yaşam ortamları

4. Geçici Liste, adaylık ve Dünya Mirası Listesi'nin farkı

Dünya Mirası'na adaylık, ilgili devletin hazırladığı ve gerekçelendirdiği bir süreçtir. Devletler öncelikle ileride aday gösterebilecekleri alanları UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne kaydeder. Geçici Liste'ye girmiş olmak, alanın üstün evrensel değerinin Dünya Mirası Komitesince kabul edildiği anlamına gelmez. Sonraki aşamalarda adaylık dosyası hazırlanır; uzman kuruluşların teknik değerlendirmeleri ve Dünya Mirası Komitesinin kararıyla kayıt hakkında sonuç oluşur.

UNESCO'nun 29 Ekim 2026 tarihli Türkiye ülke kaydında Geçici Liste'de 80 alan bulunmaktadır. Sümela Manastırı, İshak Paşa Sarayı, Zeugma Arkeolojik Alanı, Kültepe-Kaniş, Ahlat Mezar Taşları, İznik, Harran ve Şanlıurfa gibi örnekler Geçici Liste'de görülebilir. Bu yerlerin tarihî veya turistik açıdan tanınmış olması, onları otomatik biçimde Dünya Mirası Listesi'nin 22 tescilli alanından biri yapmaz. 2026 tarihli bazı yeni Geçici Liste girişleri de bulunur; bir yılın Geçici Liste kaydı ile o yılın Dünya Mirası tescili birbirine karıştırılmamalıdır.

Dünya Mirası statüsü kazanan alanlar da izlenmeye devam edilir. Savaş, doğal afet, plansız yapılaşma, çevresel bozulma veya yoğun turizm gibi tehditler ciddi düzeye ulaştığında bir alan 'Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne alınabilir. Bu liste, Dünya Mirası statüsünün otomatik olarak kaybedildiği bir liste değil, dikkat ve koruma tedbirleri gerektiren durumları gösteren ayrı bir araçtır. Uzun süreli ve giderilemeyen değer kaybı ise istisnai hâllerde Dünya Mirası Listesi'nden çıkarma kararına yol açabilir.

UNESCO Dünya Mirası sürecindeki listeler ve statüler

Ad / aşama	Anlamı	Sık karıştırılan nokta
Geçici Liste	Devletin ileride aday göstermeyi düşündüğü alanların envanteri	Kesin Dünya Mirası tescili değildir
Adaylık dosyası	Alanın değeri, sınırları, korunması ve yönetimiyle ilgili başvuru	Dosyanın sunulması kabul kararı değildir
Dünya Mirası Listesi	Dünya Mirası Komitesinin tescil ettiği alanlar	UNESCO'nun mülkiyetine geçiş değildir
Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi	Ciddi tehditle karşı karşıya olan tescilli alanların izlenmesi	Ayrı bir kültürel miras türü değildir
Tampon bölge	Tescilli alanın çevresindeki koruyucu planlama kuşağı	Ana tescil alanıyla özdeş değildir

5. Türkiye'nin UNESCO Dünya Mirası Listesi: ilk kayıtlar ve tarihî kentler

UNESCO Dünya Mirası Merkezi'nin 29 Ekim 2026 tarihinde görüntülenen Türkiye kaydında toplam 22 tescilli alan vardır: 20 kültürel ve iki karma alan. Bu toplam, bir alanın birden fazla kentte veya parçadan oluşması durumunda bile UNESCO'nun ilan ettiği tescil birimleri üzerinden hesaplanır. Özellikle beş ahşap caminin tek bir seri alan olarak sayılması, yapı adedi ile Dünya Mirası kaydı adedinin farklılaşmasına örnektir.

Türkiye'nin 1985 tarihli ilk tescilleri Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, İstanbul'un Tarihî Alanları ile Göreme Millî Parkı ve Kapadokya'nın Kaya Alanlarıdır. İlk iki alan kültürel; Göreme-Kapadokya ise karma niteliktedir. Hattuşa Hitit başkentiyle, Nemrut Dağı Kommagene Krallığı'nın anıtsal kalıntılarıyla, Hierapolis-Pamukkale Roma dönemi antik kenti ve travertenleriyle öne çıkar. Bunları Likya yerleşimleri Xanthos-Letoon, Osmanlı dönemi kent dokusuyla Safranbolu ve antik Troya izler.

Türkiye'de 1985–2012 arasında tescil edilmiş UNESCO Dünya Mirası alanları

Alan	Başlıca il / konum	Tescil yılı ve sınıf
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	Sivas	1985; kültürel
İstanbul'un Tarihî Alanları	İstanbul	1985; kültürel
Göreme Millî Parkı ve Kapadokya'nın Kaya Alanları	Nevşehir ve çevresi	1985; karma
Hattuşa: Hitit Başkenti	Çorum, Boğazkale	1986; kültürel
Nemrut Dağı	Adıyaman	1987; kültürel
Hierapolis-Pamukkale	Denizli	1988; karma
Xanthos-Letoon	Antalya ve Muğla	1988; kültürel
Safranbolu Şehri	Karabük	1994; kültürel

Alan	Başlıca il / konum	Tescil yılı ve sınıf
Troya Arkeolojik Alanı	Çanakkale	1998; kültürel
Selimiye Camii ve Külliyesi	Edirne	2011; kültürel
Çatalhöyük Neolitik Kenti	Konya	2012; kültürel

6. Türkiye'nin UNESCO Dünya Mirası Listesi: 2014–2025 dönemindeki kayıtlar

2014'ten itibaren Anadolu'nun farklı tarihî katmanlarını yansıtan arkeolojik kentler, erken Osmanlı yerleşmeleri, çok katmanlı kent peyzajları ve geleneksel mimari örnekleri listeye eklenmiştir. Bursa ve Cumalıkızık, Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki kent-kır ilişkisini; Bergama, farklı dönemlerin üst üste gelişmiş kültürel peyzajını; Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri, kent surları ile tarihî tarım alanlarının birlikte oluşturduğu değeri temsil eder. Efes ve Afrodisias antik kent mirası; Ani Orta Çağ yerleşimi; Göbeklitepe ve Arslantepe daha erken arkeolojik dönemlerle ilgilidir.

2023 yılında Gordion ve Anadolu'nun Orta Çağ Dönemi Ahşap Hipostil Camileri ayrı iki miras alanı olarak tescil edilmiştir. Ahşap Hipostil Camileri seri alanı Afyon Ulu Camii, Eskişehir Sivrihisar Ulu Camii, Ankara Arslanhane (Ahi Şerefettin) Camii, Konya Beyşehir Eşrefoğlu Camii ve Kastamonu Kasaba Köyü Mahmut Bey Camii olmak üzere beş bileşenden oluşur. Birden çok yapı içerdiği hâlde UNESCO toplamında tek miras kaydıdır. 2025 yılında ise Lidya'nın başkent yerleşimi Sardes ile Bin Tepe tümülüsleri birlikte tescillenmiştir; 2026'da ülkenin toplam sayısı 22 olarak korunmaktadır.

Türkiye'de 2014–2025 arasında tescil edilmiş UNESCO Dünya Mirası alanları

Alan	Başlıca il / konum	Tescil yılı ve sınıf
Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu	Bursa	2014; kültürel
Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı	İzmir	2014; kültürel
Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı	Diyarbakır	2015; kültürel
Efes	İzmir, Selçuk	2015; kültürel
Ani Arkeolojik Alanı	Kars	2016; kültürel
Afrodisias	Aydın	2017; kültürel
Göbeklitepe	Şanlıurfa	2018; kültürel
Arslantepe Höyüğü	Malatya	2021; kültürel
Gordion	Ankara, Polatlı	2023; kültürel
Anadolu'nun Orta Çağ Dönemi Ahşap Hipostil Camileri	Afyonkarahisar, Eskişehir, Ankara, Konya, Kastamonu	2023; kültürel; beş parçalı seri alan

Alan	Başlıca il / konum	Tescil yılı ve sınıf
Sardes Antik Kenti ve Bin Tepe Lidya Tümülüsleri	Manisa	2025; kültürel; iki parçalı seri alan

7. Türkiye'deki tescillerin tarih, dönem ve coğrafya bakımından okunması

Dünya Mirası Listesi'ndeki örneklerin tarihlendirilmesinde üç farklı zaman bilgisi bulunur: Alanın tarihî oluşum dönemi, arkeolojik araştırmaların veya koruma çalışmalarının tarihi ve UNESCO'ya tescil yılı. Örneğin Hattuşa, Hitit tarihine; Gordion, Frig uygarlığına; Sardes, Lidya tarihine; Göbeklitepe ve Çatalhöyük ise tarih öncesi topluluklara ilişkin bilgiler taşır. Bunların UNESCO'ya kabul yılları ise tamamen farklı ve çağdaştır. Bir alanın '2018'de listeye alınması', tarihî yapıların 2018'de inşa edildiği anlamına gelmez.

Coğrafi konum da aynı şekilde önemlidir. Göbeklitepe Şanlıurfa'da; Arslantepe Malatya'da; Gordion Ankara'nın Polatlı ilçesinde; Sardes Manisa çevresinde bulunur. Çatalhöyük Konya'da; Troya Çanakkale'de; Hattuşa Çorum'da yer alır. Bu alanların bazılarındaki buluntular farklı müzelerde sergilenebilir; UNESCO alanının konumuyla arkeolojik eserin bugün bulunduğu koleksiyon birbirinden ayrılır. İstanbul'un Tarihî Alanları tek bir müzeye indirgenemediği gibi, Kapadokya ve Pamukkale de yalnız fotoğraf çekilen doğal oluşumlardan ibaret değildir; arkeolojik ve tarihî öğelerle birlikte değerlendirilir.

UNESCO alanlarının tescili, turizm açısından tanınırlık sağlayabilir; ancak başlıca amaçların arasında koruma, araştırma, yerel toplulukların yaşamının gözetilmesi ve gelecek kuşaklara aktarım yer alır. Ziyaretçi sayısındaki artışın, korunması gereken hassas kalıntılarda aşınma ve çevresel baskı oluşturabileceği de göz önünde bulundurulur.

8. Dünya ölçeğinde UNESCO mirası: örneklerin hangi değerle tanındığı

Dünya Mirası Listesi, yalnız Avrupa'daki anıtsal yapılardan oluşmaz. Antik kentler, tarihî yerleşmeler, ibadet yapıları, kültürel peyzajlar, jeolojik oluşumlar ve önemli ekosistemler dünyanın farklı bölgelerinde temsil edilir. Mısır'daki Gize piramitlerini kapsayan Memfis ve Nekropolü, Hindistan'daki Tac Mahal ve Çin Seddi kültürel mirasın tanınmış örnekleridir. Avustralya Büyük Set Resifi ve Ekvador'daki Galápagos Adaları ise doğal mirasın korunmasına ilişkin örnekler arasında anılır. Bunlar farklı ülkelerdeki miras çeşitliliğini açıklar; alanların tek bir 'dünyanın yedi harikası' listesiyle özdeş sayılması doğru değildir.

UNESCO'nun dünya mirasına ilişkin kayıtlarıyla diğer programları ayrı değerlendirilmektedir. UNESCO Biyosfer Rezervleri, UNESCO Küresel Jeoparklar Ağı, UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı ve Dünya Mirası Listesi aynı mekanizma değildir. Bir şehrin gastronomi alanında Yaratıcı Şehirler Ağı'na katılması, o şehrin tamamının Dünya Mirası alanı ilan edildiğini göstermez. Benzer şekilde bir jeopark kaydı doğrudan Dünya Mirası tescili anlamına gelmez.

9. Somut olmayan kültürel mirasın tanımı ve beş temel alanı

Somut olmayan kültürel miras; toplulukların, grupların ve bazı durumlarda bireylerin kendi kültürel miraslarının parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, anlatımlar, bilgiler ve becerilerden oluşur. Bu mirasın önemli bir yönü kuşaktan kuşağa aktarılması ve değişen koşullarda yaşatılmasıdır. 'Somut olmayan' ifadesi, bu uygulamaların hiçbir eşya veya mekânla ilişkisi bulunmadığı anlamına gelmez. Örneğin ebru sanatında kâğıt, boya ve tekne gibi somut araçlar vardır; ancak somut olmayan miras niteliği, bu araçların kendisinden çok ebru yapma bilgisi ve sanat geleneğinin aktarılmasıyla ilgilidir.

2003 Sözleşmesi somut olmayan kültürel mirasın beş geniş alanını sayar: sözlü gelenekler ve anlatımlar; gösteri sanatları; toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şenlikler; doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar; geleneksel el sanatları. Bu alanlar kesin ve birbirini dışlayan kutular değildir. Dede Korkut anlatıları sözlü geleneği ve müziği bir araya getirebilir; Nevruz hem kutlama hem toplumsal uygulama niteliği taşır; çini, hat ve ebru gibi zanaatların teknik bilgisi de maddi ürünlerle ilişkilidir.

Somut olmayan kültürel mirasın beş alanı ve örnekleri

Alan	İçerik	Türkiye'den ilgili örnek
Sözlü gelenekler	Anlatıcılık, destan, halk hikâyesi	Meddahlık, âşıklık, Dede Korkut anlatıları
Gösteri sanatları	Müzik, dans, sahne ve icra biçimleri	Karagöz, semâ, semah, tulum ve balaban/mey icrası
Toplumsal uygulamalar ve törenler	Bayram, kutlama, ritüel, toplumsal paylaşım	Nevruz, Hıdırellez, Kırkpınar, törensel keşkek, iftar geleneği
Doğa ve evren bilgisi	Çevre ve ürün yetiştirmeye ilişkin geleneksel bilgi	Geleneksel zeytin yetiştiriciliği bilgisi
Geleneksel el sanatları	Üretim becerileri ve ustalık aktarımı	Ebru, çini, hüsn-i hat, Ahlat taş işçiliği, Antep işi

10. Somut olmayan miras listelerinin amaçları ve koruma yaklaşımı

2003 Sözleşmesi çerçevesindeki İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi, kültürel çeşitliliği görünür kılmayı ve mirasın önemine ilişkin farkındalık oluşturmayı amaçlar. Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi ise yaşatılması ciddi tehdit altındaki uygulamaların korunması için iş birliği ve destek geliştirilmesine yöneliktir. İyi Koruma Uygulamaları Kaydı da bir miras unsurunun kendisinden ziyade mirasın yaşatılmasına yardımcı olan program ve yöntemleri görünür kılar. Bu üç mekanizma aynı liste olarak değerlendirilemez.

Somut olmayan miras için 'koruma', geleneği değişmez bir müze nesnesine dönüştürmek değil, o uygulamanın gelecekte de yaşamasını sağlayacak koşulları geliştirmektir. Ustadan çırağa aktarım, topluluk katılımı, eğitim, belgeleme, araştırma ve yaşayan mirasın sürdürülebilir biçimde desteklenmesi bu yaklaşımın parçasıdır. Topluluğun kendisi, miras unsurunun taşıyıcısıdır; uygulamanın yaşatılmasına ilişkin kararların yalnız dışarıdan alınması 2003 Sözleşmesi'nin topluluk temelli yaklaşımıyla uyuşmaz.

Temsilî Liste'ye giren bir unsur, dünya çapında 'en üstün' veya 'en eski' gelenek olduğunun kanıtı değildir. Ayrıca çok uluslu bir unsurun birden fazla ülke adına kayda alınması olağandır. Nevruz, Dede Korkut, iftar gelenekleri ve bazı el sanatları bu ortak kültür ilişkilerini gösterir. Ortak UNESCO tescili, tek bir ülkenin söz konusu kültürel unsurun münhasır sahibi olduğu sonucunu doğurmaz.

Somut olmayan kültürel miras kayıtlarının karşılaştırılması

UNESCO mekanizması	Temel amacı	Türkiye'den örnek veya açıklama
Temsilî Liste (RL)	Yaşayan mirasın çeşitliliğini ve görünürlüğünü artırmak	Karagöz, ebru, Antep işi
Acil Koruma Gerektiren Liste (USL)	Yok olma riski altındaki uygulamalara yönelik korumayı güçlendirmek	Islık dili, Ahlat taş işçiliği, zeytin yetiştiriciliği bilgileri
İyi Koruma Uygulamaları Kaydı	Başarılı koruma programlarını ve yöntemlerini paylaşmak	Gelenek adlarının toplandığı ikinci bir Temsilî Liste değildir
Ulusal envanter	Ülke içinde yaşayan mirası belirleyip belgelemek	UNESCO'nun uluslararası listesiyle aynı kayıt değildir

11. Türkiye'nin somut olmayan miras kayıtlarında tarihsel gelişim

UNESCO'nun 29 Ekim 2026 tarihinde erişilen Türkiye sayfasında toplam 32 somut olmayan kültürel miras unsuru listelenmektedir. Bu sayı, 29 Temsilî Liste ve üç Acil Koruma Listesi unsurunun toplamıdır. Sayı bir ülkenin sahip olduğu bütün yaşayan kültürel miras uygulamalarının sayısı değildir; yalnız UNESCO'nun belirtilen listelerine kaydedilmiş unsurları gösterir. Yeni adaylıkların görüşülmesiyle sayı ilerleyen yıllarda değişebilir; bu yüzden başvurular ve onaylanan kayıtlar birbirinden ayrılmalıdır.

2008 yılında Meddahlık ve Mevlevi Semâ Töreni temsilî listede görünür hâle gelmiştir. Bunların daha önce UNESCO'nun 'İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirasının Başyapıtları' programında tanınması, 2008 listeye aktarımının geleneğin başlangıç yılı olmadığı anlamına gelir. 2009'da Karagöz ve âşıklık geleneği, 2010'da Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali, semah ve geleneksel sohbet toplantıları, 2011'de törensel keşkek geleneği, 2012'de Mesir Macunu Festivali, 2013'te Türk kahvesi kültürü, 2014'te ebru sanatı kayıtları takip etmiştir.

Sonraki yıllarda geleneksel çini yapımı, yufka/lavaş yapma ve paylaşma kültürü, Hıdırellez, Dede Korkut mirası, geleneksel Türk okçuluğu, minyatür sanatı, mangala/göçürme, hüsn-i hat, çay kültürü, ipekböcekçiliği, Nasreddin Hoca fıkra anlatma geleneği, balaban/mey, sedef kakmacılığı, tezhip ve iftarın toplumsal gelenekleri gibi örnekler kayda girmiştir. Kimi kayıtlar Türkiye adına tek ülkeli, kimileri birden çok ülkeyle ortak başvurudur; bu ayrım liste yılından bağımsızdır.

Türkiye'nin Temsilî Liste unsurlarından seçilmiş yıl–gelenek eşleştirmeleri

UNESCO kayıt yılı	Unsur / gelenek	Ayrımsal özellik
2008	Meddahlık; Mevlevi Semâ Töreni	Önceki Başyapıtlar programıyla ilişkili liste aktarımı

UNESCO kayıt yılı	Unsur / gelenek	Ayrımsal özellik
2009	Âşıklık; Karagöz	Sözlü anlatım ve gölge oyunu
2010	Kırkpınar; semah; geleneksel sohbet toplantıları	Festival, ritüel ve toplumsal buluşmalar
2011–2014	Törensel keşkek; Mesir Macunu; Türk kahvesi; ebru	Yeme-içme etrafındaki uygulamalar ve geleneksel sanat
2016–2019	Çini; yufka/lavaş; Hıdırellez; Dede Korkut; Türk okçuluğu	Çok farklı alanlarda yaşayan gelenek
2020–2022	Minyatür; mangala/göçürme; hüsn-i hat; çay kültürü; ipekböcekçiliği; Nasreddin Hoca anlatıları	El sanatı, oyun, içecek geleneği ve sözlü anlatım
2023	Balaban/mey; sedef kakmacılığı; tezhip; iftar geleneği	Müzik, zanaat ve toplumsal pratik
2024	Tulum/gayda yapımı ve icrası; Nevruz'un çok uluslu kaydı	Müzik geleneği ve bahar kutlaması
2025	Antep işi; Gaziantep'in çekme iplik nakışı	Son tamamlanan temsilî kayıt (29.10.2026 itibarıyla)

12. Acil koruma gerektiren üç Türkiye unsuru ve anlamları

UNESCO'nun Türkiye için Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde üç kayıt bulunmaktadır. Islık dili 2017 yılında; geleneksel Ahlat taş işçiliği 2022 yılında; zeytin yetiştiriciliğiyle ilgili geleneksel bilgi, yöntem ve uygulamalar 2023 yılında bu listeye alınmıştır. Bu kayıtlar, söz konusu geleneklerin daha 'değersiz' bulunduğu anlamına gelmez; yaşayan aktarımın korunması bakımından acil tedbir ihtiyacına işaret eder.

Islık dili, özellikle Karadeniz'in bazı vadi yerleşmelerinde uzak mesafeye seslenmeye dayalı iletişim geleneğidir; yalnız belirli bir müzik türü değildir. Ahlat taş işçiliği, taşın tarihî yapılarda kullanılmasından farklı olarak taşı işleme bilgisinin ve ustalığın sürdürülmesini ifade eder. Zeytin yetiştiriciliğiyle ilişkili kayıtta ise UNESCO'nun korumayı öne çıkardığı şey zeytin ağacının kendisi ya da bütün zeytinliklerin Dünya Mirası statüsü değil, geleneksel bilgi ve uygulamaların aktarılmasıdır. Böylece somut malzeme ile somut olmayan bilgi arasındaki ayrım daha belirginleşir.

Türkiye'nin acil koruma gerektiren somut olmayan miras unsurları

Unsur	Kayıt yılı	Koruma odağı
Islık dili	2017	Kuşaktan kuşağa aktarılan uzaktan iletişim bilgisi
Geleneksel Ahlat taş işçiliği	2022	Taş ustalığı, yöntemler ve mesleki aktarım
Zeytin yetiştiriciliğine ilişkin geleneksel bilgi, yöntem ve uygulamalar	2023	Tarımsal bilgi ve topluluk uygulamalarının devamlılığı

13. 2025–2026 güncel kayıtları: Sardes, Antep işi ve bekleyen adaylıklar

Güncel bilgi bakımından iki ayrı UNESCO sistemi arasında doğrudan karşılaştırma yapılabilir. 2025'te Sardes ve Bin Tepe Lidya Tümülüsleri Dünya Mirası Listesi'ne bir kültürel seri alan olarak eklenmiştir. Aynı yıl Antep işi, Gaziantep'te kullanılan çekme iplik nakışı geleneği olarak Somut Olmayan Kültürel Miras Temsilî Listesi'ne kaydedilmiştir. Birincisi taşınmaz arkeolojik alan; ikincisi kuşaktan kuşağa aktarılan zanaat bilgisidir. Her ikisinin 2025'te tescillenmiş olması, mirasın aynı nitelikte olduğunu göstermez.

UNESCO'nun Türkiye sayfasında 2026 yılı için geleneksel keçe yapımı, yoğurt yapma teknikleri ve ilgili toplumsal pratikler, baklava yapımına ilişkin zanaat bilgisi ile hayvanların mevsimlik olarak yayla ve otlaklara götürülmesi (transhümans) gibi devam eden adaylıklar listelenmektedir. Bunlar, 29 Ekim 2026 itibarıyla Türkiye'nin tamamlanmış 32 somut olmayan miras kaydına yeni kayıt olarak eklenmemiştir. Adaylığın listelenmesi ile Hükümetlerarası Komitenin tescil kararı aynı süreç değildir. Kitabın gelecekteki baskılarında bu bölüm, UNESCO'nun güncel ülke sayfaları üzerinden yeniden kontrol edilmelidir.

14. Ulusal envanter, topluluk katılımı ve korumada kamu sorumluluğu

Bir miras unsurunun ulusal düzeyde kayıt altına alınmasıyla UNESCO'nun uluslararası listelerinde yer alması ayrı süreçlerdir. Bir unsur ulusal envanterde bulunabilir fakat UNESCO listesine aday gösterilmemiş olabilir; böyle bir durumda unsurun kültürel değeri yok sayılmaz. Ulusal kurumların görevleri; araştırma, belgeleme, müze ve arşiv çalışmaları, yaşayan kültür taşıyıcılarına destek, eğitim ve koruma düzenlemeleri gibi çok yönlüdür. Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı ve ilgili yerel, bilimsel ve kültürel kurumlar bu çalışmalarda önemli rol oynar.

Yaşayan mirasın korunmasında topluluğun katılımı temel ilkedir. Zanaatın yalnız son ürününü satın alıp vitrinde sergilemek, yeni ustaların yetişmesini sağlamaz. Benzer şekilde bir bayram veya törenin yalnız gösteri amacıyla canlandırılması, topluluk içinde doğal aktarımın sürdüğü anlamına gelmeyebilir. Somut kültür varlıklarında yapısal koruma, mülkiyet düzeni, imar kararları, ziyaretçi yönetimi ve afet riskleri öne çıkarken yaşayan mirasta aktarım zinciri, uygulama ortamı ve kültür taşıyıcılarının rızası daha doğrudan önemlidir. İki alanın korunması kimi tarihî mekânlarda birbirini destekleyebilir.

15. Dünya Mirası, somut olmayan miras ve UNESCO'nun diğer programlarını ayırt etme

UNESCO çatısı altında yürütülen çalışmalar aynı kurum tarafından desteklense de farklı listelerin amacı ve kapsamı birbirinden ayrıdır. Türkiye'de Göbeklitepe bir Dünya Mirası alanıdır; Karagöz ise yaşayan bir icra geleneğidir. Safranbolu'nun tarihî kent dokusu kültürel Dünya Mirası kaydıyken, Türk kahvesi kültürü somut olmayan miras kaydıdır. Gaziantep'in farklı kültürel tanınma biçimleri bulunabilse de Antep işi nakış geleneğinin 2025 kaydı tüm Gaziantep kent dokusunu Dünya Mirası alanına dönüştürmez.

Bir sanatın UNESCO Temsilî Liste'de bulunması, o geleneğin geçmişteki bütün örneklerini veya icracılarını tek tek tescillemez. Bir Dünya Mirası alanının UNESCO tarafından izlenmesi de oradaki bütün müzelerin UNESCO müzesi olduğu anlamına gelmez. Somut olmayan miras için acil koruma kaydı, Dünya Mirası'nın tehlike listesiyle aynı belge değildir. Bir başka sık yapılan karışıklık, ulusal

sit alanı ilanı, UNESCO Geçici Liste kaydı ve Dünya Mirası tescilini aynı işlem saymaktır. Hukuki sonuçları ve değerlendirme usulleri farklıdır.

UNESCO miras sistemlerinde temel ayrımlar

1972 sözleşmesi taşınmaz kültürel ve doğal alanlara; 2003 sözleşmesi yaşayan mirasın aktarımına ilişkindir. 29.10.2026 itibarıyla Türkiye'nin Dünya Mirası Listesi'nde 22 alanı (20 kültürel, 2 karma), somut olmayan miras listelerinde ise 32 unsuru (29 Temsilî, 3 Acil Koruma) vardır. Geçici Liste kayıtları kesin tescil değildir. 2025 Sardes–Bin Tepe kaydı Dünya Mirası; 2025 Antep işi kaydı somut olmayan mirastır. 2023'teki beş ahşap cami, tek bir seri Dünya Mirası alanı sayılır.

6.6. ÖNEMLİ BULUŞLAR, BULUŞ SAHİPLERİ VE BİLİMSEL KEŞİFLER

İnsanlık tarihindeki bilimsel ve teknolojik ilerleme, doğanın işleyişini açıklayan keşifler ile bu bilgilerden yararlanılarak geliştirilen araçların birbirini etkilemesiyle gerçekleşmiştir. Matbaa, buhar makinesi ve transistor gibi buluşlar üretim ve iletişim biçimlerini değiştirirken; yer çekimi, radyoaktivite ve DNA'nın yapısına ilişkin keşifler yeni araştırma alanları açmıştır. Bir gelişmenin kime ait olduğunu belirtirken ilk gözlem, kuramsal açıklama, çalışan örnek, patent, seri üretim ve yaygın kullanım farklı aşamalardır. Bu ayrım, özellikle tarih kitaplarında tek bir kişiye bağlanan çok aşamalı teknolojilerin doğru anlaşılmasını sağlar.

1. Buluş, keşif, bilimsel kuram ve teknolojik geliştirme

Buluş (icat), daha önce bulunmayan bir araç, yöntem veya teknik düzenin geliştirilmesidir. Keşif ise doğada zaten var olan bir olgunun, varlığın veya ilişkinin belirlenmesidir. Elektrik doğadaki fiziksel bir olgudur; pil, jeneratör ve elektrik motoru ise bu olgudan yararlanan farklı buluşlardır. Güneş sistemindeki gezegenlerin hareketleri gözlemlenebilir bir doğa olayıdır; bu hareketleri açıklayan kuramlar gözlem ve hesaplamaların sonucunda geliştirilmiştir.

Bilimsel kuram, çok sayıda gözlem ve kanıtı açıklayan, sınanabilir bir açıklama sistemidir; gündelik dildeki gelişigüzel tahminle aynı değildir. Bilimsel yasa belirli koşullardaki düzenli ilişkiyi betimler; kuram ise bu ilişkinin neden ve nasıl gerçekleştiğini açıklamaya çalışır. Bir teorinin geliştirilmesi, önceki çalışmaların tümünün geçersiz hâle geldiği anlamına gelmez: Newton mekaniği, Einstein'ın görelilik kuramından sonra da birçok günlük mühendislik hesabında kullanılmaya devam eder.

Bir ürünün patenti, belirli bir yerde ve belirli hukuki koşullarda buluş üzerinde hak sağlayabilir; tarihsel olarak ilk kişinin kim olduğunun kesin kanıtı değildir. Aynı problemi birden fazla bilim insanının veya ekibin bağımsız çözebilmesi mümkündür. Bu nedenle özellikle matbaa, radyo, telefon, ampul ve bilgisayarın gelişiminde tek adla anlatılan yaygın özetler dikkatle yorumlanmalıdır.

Bilim ve teknoloji tarihinde temel kavramlar

Kavram	Anlamı	Açıklayıcı örnek
Keşif	Var olan olgu veya yapının belirlenmesi	Röntgen ışınlarının saptanması
Buluş	Yeni araç veya teknik yöntemin geliştirilmesi	Elektrik üretim jeneratörü
Kuram	Kanıta dayalı açıklama sistemi	Evrimin doğal seçilimle açıklanması
Yasa	Ölçülebilir, düzenli ilişki	Kepler'in gezegen hareketi yasaları
Patent	Buluş üzerinde hukuki koruma belgesi	Bir cihazın patent kaydı
Ticari yaygınlaşma	Teknolojinin geniş kullanıcı kitlesine ulaşması	Elektrikli aydınlatma şebekesi

2. İlk çağlardan Orta Çağ'a temel teknolojiler ve bilgi aktarımı

Tarımın gelişmesi, tahılların yetiştirilmesi, hayvanların evcilleştirilmesi ve yerleşik üretim topluluklarının büyümesi uzun tarihsel süreçlerin sonucudur. Çark, tekerlek ve sulama sistemleri de bu süreçte farklı bölgelerde gelişmiştir. Tekerleğin tarihsel olarak ilk kez tek bir kişinin adıyla kaydedilmemesi, tarih öncesi ve erken tarihî buluşlar için kesin mucit adının çoğu zaman bulunmadığını gösterir.

Mezopotamya'daki çivi yazısı ve Mısır'daki hiyeroglif geleneği, bilgilerin kaydedilip kuşaklar arasında aktarılmasını kolaylaştırdı. Alfabe niteliğindeki yazı sistemlerinin gelişmesi de tek bir anda gerçekleşmedi. Kâğıt üretimi ve baskı teknikleri Doğu Asya'da gelişerek bilgi dolaşımının temelini oluşturdu; pusula ve barutun tarihsel gelişiminde de Çin uygarlığının katkıları öne çıkar. Ancak bunların çağdaş biçimleri farklı toplumların uzun süreli geliştirmelerinin ürünüdür.

Orta Çağ İslam dünyasında matematik, tıp, coğrafya, astronomi ve mekanik alanlarında önemli çalışmalar yürütüldü. Hârizmî'nin cebir üzerine yazdığı eserler ve hesap yöntemleri, İbnü'l-Heysem'in optik araştırmaları ve el-Cezerî'nin mekanik düzenekleri, farklı bilim alanlarının gelişiminde etkili örneklerdir. Önceki GK-04.05 konusu bu isimlerin hayatları ile eserlerini daha geniş biçimde ele aldığından burada çalışmalarının bilim ve teknoloji tarihindeki işlevi üzerinde durulmaktadır. 'Algoritma' sözcüğü Hârizmî'nin Latinceleştirilmiş adıyla ilişkilidir; algoritma yalnız bilgisayar programına değil, belirli adımları olan genel bir işlem yöntemine de denir.

3. Matbaanın gelişimi: Doğu Asya, Gutenberg ve Osmanlı dönemi

Baskı, bir metin veya görüntünün aynı kalıptan çoğaltılmasını sağlar. Ahşap kalıp baskı ve hareketli harf yöntemleri Avrupa'da Gutenberg'den önce Doğu Asya'da kullanılmıştır. Kore'de 1377'de metal hareketli harflerle basılan Jikji adlı eser, UNESCO'nun kayıtlarında bu yöntemle basılmış günümüze ulaşan en eski kitap örneği olarak yer alır. Dolayısıyla Gutenberg'in dünyada hareketli harfleri ilk kullanan kişi olduğu ifadesi doğru değildir.

Johannes Gutenberg, XV. yüzyıl ortalarında Avrupa'da metal harf dökümü, baskı mürekkebi, baskı düzeneği ve iş organizasyonunu bir araya getirerek çok sayıda nüsha üretimine uygun etkili bir matbaacılık sistemi geliştirdi. Gutenberg'in İncil baskısı bu dönüşümün simgelerindendir. Sistemin Avrupa'da yaygınlaşması kitap maliyetinin düşmesine, okuryazarlık ve bilimsel fikirlerin dolaşımının hızlanmasına katkı sağladı. Baskı makinesinin yayılması, eserlerin tamamının güvenilir veya herkesçe erişilebilir hâle geldiği anlamına gelmez.

Osmanlı topraklarında farklı toplulukların matbaacılık faaliyetleri, Türkçe eserlerin İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'nin girişimiyle XVIII. yüzyılda basılmasından önceye uzanır. 1727'de alınan izin ve 1729'da yayımlanan Vankulu Lugatı, Osmanlı Türkçesiyle matbaacılık tarihindeki belirgin dönüm noktalarıdır. Bu tarih, Osmanlı coğrafyasındaki ilk baskı işlemiyle özdeşleştirilmemelidir. Matbaa tarihini incelerken 'ilk baskı', 'hareketli harf', 'Avrupa'daki yaygınlaşma' ve 'Osmanlı Türkçesiyle baskı' ayrı aşamalardır.

Baskı ve matbaa tarihindeki aşamalar

Dönem / gelişme	Bölge ve isim	Ayırt edici yön
Ahşap kalıp baskı ve hareketli harf gelenekleri	Doğu Asya	Avrupa'daki metal baskıdan önceki teknik birikim
Jikji, 1377	Kore	Günümüze kalan en eski metal hareketli harf baskı kitap örneği
XV. yüzyıl Avrupa matbaası	Johannes Gutenberg	Metal harf ve baskı sisteminin Avrupa'da yüksek miktarlı üretime uygunlaştırılması
1727 izin / 1729 ilk eser	İbrahim Müteferrika ve Said Efendi	Osmanlı Türkçesiyle matbaacılığın önemli aşaması

4. Modern astronomi: Kopernik, Galileo, Kepler ve Newton

Astronomi tarihinde Dünya merkezli modeller uzun süre etkili oldu. Nicolaus Copernicus, 1543'te yayımlanan çalışmasıyla Güneş merkezli gezegen düzenini matematiksel bir model hâlinde savundu. Güneş merkezli düşüncenin geçmişi daha eskiye uzanmakla birlikte Copernicus'un sistemleştirmesi modern astronomi açısından dönüm noktasıdır. Bu modelde gezegen yörüngeleri başlangıçta tam daire kabul edildiğinden gözlenen hareketlerin tüm ayrıntıları açıklanamıyordu.

Galileo Galilei, XVII. yüzyıl başlarında teleskopla yaptığı gökyüzü gözlemlerinde Jüpiter'in büyük uydularını ve Venüs'ün evrelerini inceledi. Bu gözlemler, bütün gök cisimlerinin Dünya çevresinde döndüğü görüşünü zayıflattı. Galileo, teleskobun mutlak ilk mucidi olarak değil, onu astronomik gözlemde etkili kullanan ve geliştiren araştırmacılardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Johannes Kepler, Tycho Brahe'nin ayrıntılı gözlem verilerini kullanarak gezegen yörüngelerinin elips biçiminde olduğunu açıkladı. Isaac Newton, 1687'de yayımladığı çalışmasında hareket yasalarını ve evrensel kütle çekimini aynı kuramsal çerçeveye yerleştirdi. Böylece Dünya'daki hareketler ile gezegenlerin hareketlerini ortak fizik ilkeleriyle açıklamak mümkün oldu. Newton'un çekim yasası, 'yer çekimini ilk defa insanların fark etmesi' değil, çekim olgusunun matematiksel açıklamasıdır.

XX. yüzyılda Albert Einstein'ın özel görelilik (1905) ve genel görelilik (1915) çalışmaları, uzay, zaman ve çekim hakkındaki fizik anlayışını genişletti. Einstein'ın 1921 yılı Nobel Fizik Ödülü'nün gerekçesi ise görelilik kuramı değil, fotoelektrik etkinin yasasını açıklamasıdır; ödül 1922'de teslim edilmiştir.

Astronomi ve fizikte temel isim–katkı eşleştirmeleri

Bilim insanı	Belirgin çalışma	Önemli ayrım
Copernicus	Güneş merkezli model, 1543	Modelin sistemleştirilmesi; eski tüm astronominin bir anda yok olması değil
Galileo	Teleskoplu gök gözlemleri, 1610	Teleskobun ilk mucidi değil
Kepler	Eliptik gezegen yörüngeleri	Yörünge biçiminin matematiksel açıklaması
Newton	Hareket yasaları ve evrensel çekim, 1687	Olayın kuramsal açıklaması
Einstein	Görelilik ve fotoelektrik etki	Nobel gerekçesi fotoelektrik etki

5. Sanayi Devrimi: buhar makinesi ve mekanik üretim

Buhar gücünden yararlanma girişimleri çok eskiye uzanır. Sanayi Devrimi'nde önemli olan, buharın fabrikalarda, madenlerde ve ulaştırmada güvenilir bir mekanik güç kaynağına dönüşmesidir. Thomas Savery'nin erken buharlı pompasını Thomas Newcomen'in 1712'de geliştirdiği atmosferik buhar makinesi izledi. Newcomen'in sistemi özellikle madenlerden su çekmek için kullanıldı.

James Watt, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında buharı ayrı bir bölümde yoğunlaştıran sistem başta olmak üzere gerçekleştirdiği geliştirmelerle verimliliği artırdı. Bu nedenle Watt 'buhar makinesini sıfırdan icat eden kişi' değil, makinenin sanayide ekonomik ve yaygın kullanımına büyük katkı sunan mühendis olarak anılmalıdır. Watt adı günümüzde güç birimi olarak kullanılır; güç ile enerji farklı fiziksel büyüklüklerdir.

Dokuma sanayisindeki iplik eğirme ve dokuma makineleri, kömür ve demire dayalı üretim, buharla çalışan fabrikalar ve zamanla demir yolu teknolojileri Sanayi Devrimi'nin birbirini destekleyen unsurları oldu. George Stephenson, buharlı lokomotifin demir yolu taşımacılığında başarılı biçimde kullanılmasına katkı sağladı; ilk raylı taşıtı tek başına icat eden kişi olarak sunulması tarihsel süreci basitleştirir. İçten yanmalı motorların gelişimi ise buharlı sistemden ayrı teknik çizgidedir; Nikolaus Otto'nun dört zamanlı motoruyla Rudolf Diesel'in sıkıştırma ateşlemeli motoru farklı çalışma ilkelerine sahiptir.

Sanayi Devrimi'nde teknoloji ve katkı türleri

İsim / teknoloji	Dönem	Temel katkı
Thomas Savery	XVII. yüzyıl sonu	Erken buharlı su pompası
Thomas Newcomen	1712	Madenlerde çalışan atmosferik buhar makinesi

İsim / teknoloji	Dönem	Temel katkı
James Watt	XVIII. yüzyıl ikinci yarısı	Buhar makinesinin verimlilik ve kullanım alanlarının geliştirilmesi
George Stephenson	XIX. yüzyıl ilk yarısı	Buharlı lokomotif ve demir yolu işletmeciliğinin gelişmesi
Nikolaus Otto	XIX. yüzyıl ikinci yarısı	Dört zamanlı içten yanmalı motorun geliştirilmesi
Rudolf Diesel	XIX. yüzyıl sonu	Sıkıştırma ateşlemeli motorun geliştirilmesi

6. Elektrik, elektromanyetizma ve aydınlatmanın gelişimi

Alessandro Volta'nın 1800'de geliştirdiği volta pili, kimyasal enerjiyle sürekli elektrik akımı elde edilmesine yönelik önemli bir aşamadır. Hans Christian Ørsted'in elektrik akımıyla manyetizma arasındaki ilişkiyi göstermesi ve Michael Faraday'ın 1831'de elektromanyetik indüksiyon araştırmaları, elektrik motoru ve jeneratörlerin gelişimine temel hazırladı. Jeneratör, mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürür; elektrik motoru bunun tersine elektrik enerjisinden mekanik hareket üretir. Elektriğin keşfini bu araçlardan herhangi birinin bulunuş tarihiyle eşitlemek doğru değildir.

James Clerk Maxwell, XIX. yüzyılda elektrik ve manyetik olayları matematiksel bir kuramda birleştirdi; Heinrich Hertz elektromanyetik dalgaları deneysel olarak ortaya koydu. Bu gelişmeler, daha sonraki telsiz ve radyo teknolojilerinin bilimsel altyapısını güçlendirdi. Elektrik üretimi, iletimi ve kullanımı ayrı teknik problemlerdir; bir ampulün çalıştırılması, bütün bir aydınlatma şebekesinin kurulmasından farklıdır.

Akkor ampul için XIX. yüzyılda pek çok deney yapılmıştır. Joseph Swan 1878–1879 döneminde çalışan örnekler gösterirken Thomas Edison ve ekibi 1879'da dayanıklı filaman ve elektrik dağıtım sistemi üzerinde çalıştı. Edison'un önemi, pratik akkor aydınlatmanın bir üretim ve dağıtım sistemi hâline gelmesindedir. 'Ampulü tek başına ilk icat eden Edison' anlatımı, önceki çalışmaları dışarıda bırakır. Alternatif akımın uzun mesafeli iletimindeki gelişmelerde Nikola Tesla, George Westinghouse ve başka mühendislerin çalışmaları da belirgin rol oynadı.

7. İletişimin dönüşümü: telgraf, telefon, radyo ve görüntü iletimi

Elektrikli telgraf, bilgilerin kablo üzerinden elektrik sinyalleriyle iletilmesini sağladı. Samuel Morse'un adı, telgrafın pratik kullanımında ve noktalarla çizgilere dayalı işaretleme sisteminde öne çıkar. Morse'un 1844'te Washington ile Baltimore arasında yaptığı gösterim, teknolojinin gelişimindeki önemli tarihlerdendir. Telgrafın ortaya çıkışı farklı araştırmacıların elektromıknatıs, devre ve haberleşme sistemleri üzerine çalışmalarına dayanır.

Alexander Graham Bell, 1876'da telefon teknolojisinin patent tarihiyle özdeşleşen önemli isimdir. Telefon, telgraftaki kodlanmış işaretlerden farklı olarak sesi elektriksel işaretler üzerinden iletmeyi hedefler. Sesin karşıya aktarılması, telefon şebekesinin yayılması ve modern cep telefonunun gelişimi ayrı aşamalardır.

Guglielmo Marconi'nin radyo telgrafı çalışmaları, kablosuz haberleşmenin ticari gelişiminde etkili oldu. Ancak radyo ve telsiz tarihine Nikola Tesla, Heinrich Hertz, Aleksandr Popov ve başka araştırmacıların da katkıları vardır. Bu nedenle radyo için tartışmasız tek bir 'ilk mucit' belirlemek, kullanılan ölçüte göre sorun doğurur. Televizyon da tek bir cihazın bir günde icadından çok, görüntü tarama, elektronik görüntüleme ve yayın altyapısındaki ilerlemelerle gelişti. Telgraf metin işareti, telefon ses, radyo ise elektromanyetik dalgalarla kablosuz iletim açısından ayırt edilir.

8. Ulaşım ve uzaya çıkış: otomobil, uçak, uydu ve Ay yolculuğu

Karl Benz'in XIX. yüzyılın sonlarında geliştirdiği benzinli otomobil ve 1886 patent kaydı, modern otomobil tarihinde belirgin dönüm noktasıdır. Ancak yol taşıtları ve motorlu araçlar daha önce farklı teknolojilerle denenmiştir. Otomobilin seri üretime dönüşmesi ayrı bir süreçtir; Henry Ford'un üretim organizasyonu ve hareketli montaj hattının yaygınlaştırılmasındaki rolü bu çerçevede değerlendirilir.

Wilbur ve Orville Wright kardeşler, 17 Aralık 1903'te Kuzey Carolina'da motorlu, kontrollü ve sürdürülebilir uçak uçuşları gerçekleştirdi. Hava taşıtı tarihinde daha eski balon, planör ve motorlu uçuş denemeleri bulunur. Wright kardeşlerin tarihsel önemini belirleyen nitelik, insan taşıyan, havadan ağır bir uçakla kontrol edilebilir motorlu uçuşu başarmalarıdır; 'ilk uçan insan' ifadesiyle aynı değildir.

Uzay araştırmalarında Sovyetler Birliği'nin 4 Ekim 1957'de fırlattığı Sputnik 1 ilk yapay Dünya uydusu; Yuri Gagarin'in 12 Nisan 1961'de Vostok 1 ile uçuşu ise insanın ilk uzay yolculuğudur. ABD'nin Apollo 11 görevi 20 Temmuz 1969'da ilk insanlı Ay inişini gerçekleştirdi. Neil Armstrong ve Buzz Aldrin Ay yüzeyine indi; Michael Collins komuta modülüyle Ay yörüngesinde kaldı. Ay çevresinde uçmak, Ay yörüngesine girmek ve Ay yüzeyine inmek üç farklı görev başarısıdır.

Ulaşım ve uzay araştırmalarındaki temel kilometre taşları

Gelişme	Tarih / isim	Ayırt edici nitelik
Modern benzinli otomobil	Karl Benz, 1885–1886	Araç geliştirme ve patent; seri üretimden farklı
Kontrollü motorlu uçak uçuşu	Wright kardeşler, 1903	İnsan taşıyan, havadan ağır uçak
İlk yapay Dünya uydusu	Sputnik 1, 1957	İnsansız uydu
İlk insanlı uzay uçuşu	Yuri Gagarin, 1961	Vostok 1 ile Dünya çevresinde yörünge uçuşu
İlk insanlı Ay inişi	Apollo 11, 1969	Armstrong ve Aldrin yüzeyde; Collins yörüngede

9. Kimyanın gelişimi, periyodik tablo ve atom altı parçacıklar

Modern kimyanın gelişiminde Antoine Lavoisier'nin deneysel ölçüm yaklaşımı ve kimyasal tepkimelerde kütlenin korunmasına ilişkin çalışmaları önemli yer tutar. Dmitri Mendeleyev, 1869'da elementleri özelliklerindeki düzenliliklerden yararlanarak bir sınıflandırma tablosunda gösterdi. Bugünkü periyodik tablo, proton sayısıyla belirlenen atom numarasına göre düzenlenir; Mendeleyev'in ilk tarihsel tablosuyla güncel düzen tamamen aynı değildir. Periyodik tablo, bir elementin kimyasal özellikleriyle diğer elementler arasındaki ilişkileri göstermeye yarar.

Wilhelm Conrad Röntgen 1895'te X ışınlarını saptadı; bu buluş özellikle tıbbi görüntülemeyi etkiledi. Henri Becquerel 1896'da radyoaktivite olgusunu ortaya koydu. Marie ve Pierre Curie, radyoaktivite araştırmalarında çalışarak polonyum ve radyum elementlerini belirledi. Marie Curie 1903 Fizik ve 1911 Kimya Nobel ödüllerini aldı. X ışınları, radyoaktivite ve radyum aynı kavramlar değildir; X ışınları bir ışınım türü, radyoaktivite kararsız atom çekirdeklerinin kendiliğinden dönüşümüyle ilgili olgudur.

J. J. Thomson'un 1897'de elektrona ilişkin çalışmaları atomun bölünmez olduğu düşüncesini değiştirdi. Ernest Rutherford'un atom çekirdeği modeli ve James Chadwick'in 1932'de nötronu keşfi atomun yapısının anlaşılmasında diğer aşamalardır. Niels Bohr'un atom modeli, elektronların belirli enerji düzeyleri kavramının gelişmesine katkı yaptı. Atom modeli ile proton, nötron ve elektronun keşfi tek ve aynı tarihli bir olay değildir.

Kimya ve atom fiziğinde başlıca keşifler

Keşif / çalışma	İsim ve tarih	Sonuç veya önemli ayrım
Elementlerin periyodik sınıflandırılması	Mendeleyev, 1869	Güncel tablo atom numarasına göre düzenlenir
X ışınları	Röntgen, 1895	Görüntülemede kullanılan ışınım
Radyoaktivitenin belirlenmesi	Becquerel, 1896	Polonyum ve radyumun keşfinden farklı
Elektron	J. J. Thomson, 1897	Atom altı parçacık
Polonyum ve radyum	Marie ve Pierre Curie, 1898	Radyoaktif element araştırması
Atom çekirdeği modeli	Rutherford, 1911	Atomun iç yapısının açıklanması
Nötron	James Chadwick, 1932	Elektrik yükü olmayan atom altı parçacık

10. Canlıların yapısına ilişkin keşifler ve mikrobiyoloji

Mikroskop, çıplak gözle görülemeyen yapıların incelenmesini mümkün kıldı. Robert Hooke'un 1665'te bitki dokusu kesitleri üzerinde yaptığı gözlemler 'hücre' teriminin bilim tarihinde yerleşmesiyle ilişkilidir. Antonie van Leeuwenhoek ise kendi geliştirdiği güçlü merceklerle mikroorganizmaları gözlemledi. Hücrenin canlıların temel yapı birimi olarak kabul edilmesi daha sonraki çalışmalarda sistemleşti; mikroskopla gözlem yapılmasıyla hücre kuramının oluşumu ayrı aşamalardır.

Charles Darwin ve Alfred Russel Wallace, doğal seçilim yoluyla evrim açıklamasının gelişiminde önemli rol oynadı. 1858'de ortak sunumlarının ardından Darwin'in Türlerin Kökeni adlı eseri 1859'da yayımlandı. Gregor Mendel'in bezelyelerle yaptığı ve 1866'da yayımladığı çalışmalar, kalıtım özelliklerinin nesiller arasındaki aktarımını açıklayan ilkeler için temel oluşturdu. Kalıtım yasaları ile DNA molekülünün çift sarmal yapısının ortaya konması aynı keşif değildir.

Louis Pasteur'ün mikroorganizmalar, fermantasyon ve hastalık etkenleri üzerine çalışmaları mikrobiyoloji ve koruyucu sağlık uygulamalarını etkiledi. Robert Koch'un belirli mikroorganizmalar ile hastalıklar arasındaki nedensel ilişkiyi araştıran çalışmaları da mikrop kuramının gelişimine katkı sundu. Hastalığa neden olan mikroorganizmaların tanınması, her hastalığın aynı tür mikrop tarafından oluşturulduğu veya antibiyotikle tedavi edilebildiği anlamına gelmez; virüs ve bakteri farklı biyolojik gruplardır.

11. Aşılama, antibiyotik, insülin ve modern tıp

Çiçek hastalığına karşı tarihsel aşılama ve variolasyon uygulamaları Edward Jenner'den önce farklı toplumlarda biliniyordu. Jenner'in 1796'daki çalışması, sığır çiçeğiyle oluşturulan bağışıklığın insan çiçek hastalığından korunmada kullanılmasına yönelik sistematik bir dönüm noktasıdır. Aşı, bağışıklık sisteminin belirli bir etkene karşı korunma geliştirmesini hedefler; antibiyotik ise uygun bakteriyel enfeksiyonların tedavisinde kullanılan ilaç grubudur. Aşı ile antibiyotik birbirinin yerine kullanılmaz.

Alexander Fleming, 1928'de bazı bakterilerin gelişmesini engelleyen küfün etkisini fark ederek penisilinin keşfine öncülük etti. Ancak penisilinin hastalarda kullanılabilecek tedaviye dönüştürülmesinde Howard Florey, Ernst Chain ve başka araştırmacıların önemli katkıları oldu. Fleming, Florey ve Chain bu çalışmaları nedeniyle 1945 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nü paylaştı. 'Penisilini bulan Fleming' ile 'penisilini tıbbi tedaviye dönüştüren ekip' ifadeleri bu yüzden ayrılmalıdır.

İnsülinin diyabet tedavisinde kullanılmasının geliştirilmesi 1921–1922 yıllarında Toronto'daki ekip çalışmalarının sonucudur. Frederick Banting ve Charles Best'in deneylerine John Macleod'un laboratuvar desteği ve James Collip'in saflaştırma çalışmaları eşlik etti. 1923 Nobel ödülü Banting ve Macleod'a verildi. İnsülin, diyabet tedavisi için kullanılan hormon; penisilin ise antibakteriyel ilaçtır. Aynı dönemde bulunmuş olmaları işlevlerini eşitlemez.

12. DNA'nın yapısı, genetik ve modern biyoteknoloji

DNA, canlılarda kalıtsal bilgiyi taşıyan moleküldür. James Watson ve Francis Crick 1953'te DNA'nın çift sarmal yapısına ilişkin model yayımladı. Modelin oluşturulmasında Rosalind Franklin ve Raymond Gosling'in X ışını kırınım verileri ile Maurice Wilkins'in araştırmaları ve başka bilim insanlarının bulguları önem taşıdı. Watson, Crick ve Wilkins 1962 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nü aldı; Franklin ise 1958'de ölmüştü. Bu tarihî olay yalnız bir fotoğrafın çekilmesine veya yalnız iki kişinin çalışmasına indirgenemez.

DNA'nın yapısının belirlenmesinden sonra kalıtsal bilginin okunması ve işlenmesi için çok sayıda yöntem geliştirildi. Uluslararası İnsan Genom Projesi'nin ana hedefleri 2003'te tamamlandığında insan DNA dizisinin büyük kısmı belirlenmişti; o dönemde eksik kalan bölgelerin giderilmesi için daha sonraki çalışmalara ihtiyaç duyuldu. 2022'de ilk uçtan uca boşluksuz insan genom dizisinin

yayımlanması, 2003'ün bütün kromozomların tüm bölgelerini eksiksiz ortaya koyduğu anlamına gelmediğini gösterir.

CRISPR-Cas9 temelli gen düzenleme teknolojisinin gelişiminde Emmanuelle Charpentier ve Jennifer Doudna'nın çalışmaları önemli yer tutar; ikili 2020 Nobel Kimya Ödülü'nü aldı. Aziz Sancar, Tomas Lindahl ve Paul Modrich ise hücrelerin hasarlı DNA'yı nasıl onardığını açıklayan çalışmalarla 2015 Nobel Kimya Ödülü'nü paylaştı. DNA onarımı ile DNA'nın gen düzenleme araçları kullanılarak değiştirilmesi farklı süreçlerdir. Katalin Karikó ve Drew Weissman'ın mRNA ile ilgili çalışmaları 2023 Nobel Tıp Ödülü'ne konu olmuş, etkili mRNA aşılarının geliştirilmesine temel sağlamıştır. Bu gelişmeler, her hastalığın genetik yöntemle tedavisinin zaten mümkün olduğu anlamına gelmez.

Tıp ve genetikte keşiflerin birbirinden ayrılması

Çalışma	Başlıca isim / tarih	Bilimsel önemi
Modern çiçek aşısının gelişimi	Edward Jenner, 1796	Önleyici bağışıklama
Penisilinin fark edilmesi	Alexander Fleming, 1928	Antibakteriyel etkinin keşfi
Penisilinin tedaviye geliştirilmesi	Florey, Chain ve ekipler, 1940'lar	Klinik kullanıma hazırlama
İnsülin tedavisi	Banting, Best, Macleod, Collip; 1921–1922	Diyabet tedavisine katkı
DNA çift sarmal modeli	Watson ve Crick; Franklin, Gosling, Wilkins verileri; 1953	Kalıtsal molekülün yapısının açıklanması
İnsan Genom Projesi	Uluslararası iş birliği, 2003	İnsan genomunun geniş ölçekli dizilenmesi
DNA onarımı mekanizmaları	Lindahl, Modrich, Sancar; 2015 Nobel	Hasarın hücrede giderilmesinin anlaşılması
CRISPR-Cas9 gen düzenleme	Charpentier ve Doudna; 2020 Nobel	Genetik materyalin hedefli değiştirilmesi

13. Bilgisayarın gelişimi: hesap makinelerinden transistora

Bilgisayarların temeli, insanın sayma ve hesap işlemlerini araçlarla kolaylaştırma çabasına dayanır. Mekanik hesap makinelerinden sonra Charles Babbage, XIX. yüzyılda Fark Makinesi ve Analitik Makine tasarımları üzerinde çalıştı. Analitik Makine, günümüz programlanabilir bilgisayarlarının bazı temel ilkelerini öngördü; ancak tasarlandığı dönemde modern anlamda tamamlanmış elektronik bir bilgisayar olarak çalışmadı. Ada Lovelace 1843'te bu makinenin hesap adımlarına ilişkin ayrıntılı açıklamalar yayımlayarak programlama tarihi açısından öncü konuma geldi. 'İlk bilgisayar' veya 'ilk programcı' ifadelerinin kullanılan tanıma göre değişebilmesi, bu alanda özellikle önemlidir.

Alan Turing'in 1936'daki kuramsal çalışmaları genel hesaplanabilirlik kavramını açıklamaya yardımcı oldu. II. Dünya Savaşı dönemi ile sonrasında elektromekanik ve elektronik bilgisayarlar gelişti. ENIAC, 1940'lı yıllarda geliştirilen erken büyük elektronik genel amaçlı bilgisayarlardan biridir; ondan önce başka hesaplama makineleri bulunduğu için 'tarihteki ilk bilgisayar' ifadesi

tartışmasız değildir. Erken bilgisayarlar vakum tüpleri, anahtarlar ve büyük fiziksel sistemler kullanırken, sonraki gelişmeler cihazları küçülttü.

Bell Laboratuvarlarında John Bardeen ve Walter Brattain'in 1947'de gösterdiği nokta temaslı transistor, elektronik devrelerdeki temel dönüşümlerden biridir. William Shockley'nin 1948'de geliştirdiği eklem transistoru yaklaşımı sonraki üretim tekniklerine etki etti. Transistor, elektrik sinyallerini yükseltmek veya anahtarlamak için kullanılan yarı iletken elemandır; günümüz işlemcilerinde çok sayıda transistor bulunur. Entegre devreler ve mikroişlemciler daha sonraki aşamalarda transistörleri küçük alanlarda birleştirdi.

14. İnternet, Dünya Çapında Ağ ve çağdaş bilimsel keşifler

İnternet, bilgisayar ağlarının standart iletişim kurallarıyla birbirine bağlandığı küresel altyapıdır. XX. yüzyılın ikinci yarısında ARPANET gibi projeler ve daha sonra TCP/IP protokollerinin benimsenmesi bu altyapının gelişimine katkı sağladı. World Wide Web (WWW), internet altyapısı üzerinde çalışan, bağlantılı web sayfalarını ve kaynakları erişilebilir hâle getiren sistemdir. İnternet ile Web aynı teknoloji değildir; e-posta gibi internet hizmetleri Web'in ortaya çıkışından önce de kullanılmaktaydı.

Tim Berners-Lee, CERN'de 1989'da Dünya Çapında Ağ fikrini önerdi. Robert Cailliau'nun katkılarıyla geliştirilen sistemin ilk web sunucusu ve tarayıcısı 1990 sonunda çalışıyordu. 1993'te CERN web yazılımını kamuya açık biçimde paylaşarak yaygınlaşmasını kolaylaştırdı. Bu nedenle 1989 Web fikrinin ortaya çıkışı; 1990 ilk çalışır sistem; 1993 teknolojinin açık biçimde dağıtımıyla ilişkilidir. 'İnternetin mucidi Tim Berners-Lee' ifadesi, internet altyapısıyla Web'i birbirine karıştırır.

Çağdaş temel bilimlerdeki keşiflerin çoğu büyük araştırma gruplarına dayanmaktadır. Georges Lemaître 1927'de genişleyen evrene ilişkin kuramsal çalışma yaptı; Edwin Hubble'ın 1929'da uzak galaksilerin uzaklık ve kırmızıya kayma ilişkisini göstermesi kozmolojinin gelişiminde önemli oldu. Hubble–Lemaître ilişkisi bu tarihsel birikimi yansıtır. CERN'deki ATLAS ve CMS iş birlikleri 2012'de Higgs bozonuyla uyumlu parçacığın keşfini açıkladı; sonraki ölçümler bunun Higgs bozonu niteliğiyle tutarlı olduğunu doğruladı. Bu keşiflerin tek bir kişiye atfedilmesi, kuram, deney ve geniş iş birliği ayrımını yok sayar.

Bilgisayar ve modern bilimde kronolojik dönüm noktaları

Gelişme	Tarih / ilgili isimler	Açıklama
Analitik Makine tasarımı	Babbage, XIX. yüzyıl	Programlanabilir mekanik bilgisayar tasarımı
Analitik Makine notları	Ada Lovelace, 1843	Yayımlanmış işlem adımları
Elektronik hesaplama	ENIAC, 1940'lar	İlk büyük elektronik genel amaçlı bilgisayar örneklerinden
Transistor	Bardeen ve Brattain, 1947; Shockley, 1948	Nokta temaslı ve eklem transistoru ayrımı
World Wide Web önerisi	Tim Berners-Lee, CERN, 1989	İnternetin kendisi değil, internet üzerinde çalışan Web

Gelişme	Tarih / ilgili isimler	Açıklama
Web yazılımının açık dağıtımı	CERN, 1993	Teknolojinin yaygınlaşmasını kolaylaştırdı
Evrenin genişleme ilişkisi	Lemaître, 1927; Hubble, 1929	Kuramsal açıklama ve gözlemsel kanıt
Higgs bozonunun keşfi	CERN ATLAS ve CMS, 2012	Büyük deneysel iş birliği

15. Buluş tarihi bilgilerinin birlikte yorumlanması

Önemli buluş ve keşifler birbiriyle ilişkili fakat farklı zaman çizgilerinde ilerler. Gözlem yapılmadan önce bir cihaz geliştirilmiş olabilir; bir cihazın ilk çalışan örneği, ticari kullanımından onlarca yıl önce ortaya çıkmış olabilir. Nitekim buhar teknolojisi Newcomen'den Watt'a, akkor aydınlatma Swan ve Edison gibi birçok geliştiriciden yaygın elektrik sistemlerine, bilgisayarlar ise mekanik hesaplama tasarımlarından elektronik devrelere uzanan çok aşamalı bir gelişmedir.

Temel olayları karşılaştırırken teknolojinin ortaya çıktığı yıl ile o teknolojiye ilişkin Nobel ödülü veya patent tarihini eşitlememek gerekir. Röntgen ışınları 1895'te keşfedildi; Röntgen 1901'de Nobel aldı. Einstein 1905'te fotoelektrik etkiye ilişkin önemli açıklamasını yayımladı; Nobel'i 1921 yılına aittir ve 1922'de verildi. DNA'nın çift sarmal modelinin 1953'te yayımlanmasıyla DNA onarımı alanındaki 2015 Nobel çalışmaları farklı bilimsel soruları çözer.

> **Tarih ve buluş atfında önemli ayrım**
>
> Bir keşfin ilk gözlemi, bilimsel açıklaması, patentlenmesi ve seri üretimi aynı tarih olmak zorunda değildir. Watt–Newcomen, Edison–Swan, Gutenberg–Doğu Asya matbaacılığı ve Watson–Crick–Franklin–Wilkins örneklerinde çok kişili gelişme süreci korunur. Dünya Çapında Ağ (WWW) internetin tamamı değildir; Higgs ve insan genomu gibi büyük keşiflerde bilimsel iş birliği esastır.

6.7. SPOR DALLARI, BÜYÜK ORGANİZASYONLAR VE TARİHÎ BAŞARILAR

Spor, belirli kurallar çerçevesinde yapılan bedensel veya zihinsel beceriye dayalı etkinlikleri kapsar. Uluslararası yarışmalarda kullanılan spor dalı, disiplin, yarışma, takım, millî takım ve kulüp kavramları birbirinden ayrılır. Spor tarihi de yalnız şampiyonların adlarından oluşmaz; bir başarının hangi yılda, hangi branşta ve hangi organizasyon düzeyinde elde edildiği önemlidir. Bu konu, başlıca spor dallarının özelliklerini, büyük organizasyonları ve Türkiye ile dünyadan tarihî başarıları birlikte ele almaktadır.

1. Spor dalı, disiplin, müsabaka ve derece kavramları

Spor dalı, futbol, atletizm, yüzme, güreş ve jimnastik gibi geniş faaliyet alanıdır. Disiplin, aynı spor dalı içindeki farklı yarışma türünü ifade eder. Örneğin bisiklette yol ve pist; yüzmede havuz ve açık su; jimnastikte artistik, ritmik ve trampolin ayrı disiplin veya yarışma grupları olarak düzenlenebilir. Bir disiplin içinde belirli mesafe, sıklet veya alet için yapılan yarışma ise ayrı madalya müsabakası olabilir. Bu nedenle bir olimpiyattaki spor dalı sayısı ile dağıtılan madalya sayısı aynı değildir.

Bireysel sporlarda sporcu kendi yarışma sonucuyla; takım sporlarında ise belirli sayıda oyuncudan oluşan ekip ortak sonuçla değerlendirilir. Okçuluk, atıcılık, atletizm ve yüzme gibi branşlarda hem bireysel hem takım ya da bayrak yarışı müsabakaları bulunabilir. Karma takım, kadın ve erkek sporcuların aynı ekiple yarıştığı belirli yarışma biçimidir; her takım müsabakası karma değildir. Futbol ve basketbol millî takımları ile aynı sporların kulüp takımları da farklı yarışma sistemlerine katılır.

Birinci olan takım veya sporcu şampiyon; ikinci olan finalist ya da ikincidir. Olimpiyatlarda altın, gümüş ve bronz madalya sırasıyla ilk üç dereceye karşılık gelir. Dünya şampiyonluğu, Avrupa şampiyonluğu ve olimpiyat şampiyonluğu ayrı organizasyonların dereceleridir. Ulusal lig şampiyonluğu, bir takımın aynı tarihte dünya şampiyonu olduğunu göstermez. Rekor ise kurallara uygun koşullarda ölçülmüş en iyi dereceye ilişkindir; her şampiyonluk mutlaka rekorla kazanılmaz.

Spor ve başarı terminolojisinin ayrımı

Terim	Anlamı	Örnek
Spor dalı	Geniş faaliyet alanı	Atletizm
Disiplin	Bir spor içindeki alt yarışma biçimi	Bisiklette yol ve pist
Müsabaka	Belirli dal, sıklet, mesafe veya kategori	Atletizm erkekler 100 metre
Karma takım	Kadın ve erkek sporcuların birlikte yarışması	10 metre havalı tabanca karma takım
Millî takım	Ülkeyi temsil eden ekip	A Millî Kadın Voleybol Takımı
Kulüp takımı	Spor kulübünün müsabaka ekibi	Galatasaray futbol takımı
Rekor	Ölçülen en iyi performans	100 metrede dünya rekoru

2. Takım sporları: futbol, basketbol, voleybol ve diğer örnekler

Futbol, on birer oyuncuyla yapılan, topun rakip kaleye gönderilmesine dayanan takım sporudur. On bir oyuncudan biri kalecidir. Uluslararası futbol oyun kurallarının belirlenmesinden IFAB (Uluslararası Futbol Birliği Kurulu), dünya futbolunun temel örgütlenmesi ve Dünya Kupası'ndan ise FIFA sorumludur. Avrupa kıtasındaki futbol organizasyonlarını UEFA yürütür. FIFA Dünya Kupası millî takımların; UEFA Şampiyonlar Ligi ise kulüplerin katıldığı farklı bir turnuvadır.

Basketbolda sahada her takımdan beş oyuncu bulunur. FIBA kuralları kapsamında maç dört adet onar dakikalık periyottan oluşur; eşitlikte beşer dakikalık uzatma periyotları uygulanır. Üç sayı çizgisinin dışından geçerli isabet üç, çizgi içinden saha basketi iki, serbest atış bir sayı değerindedir.

FIBA kurallarıyla ABD profesyonel ligi NBA'in süre ve bazı oyun ayrıntıları aynı değildir. Üçe üç basketbol (3x3) da ayrı yarışma biçimidir.

Salon voleybolunda oyun sırasında her takım sahada altı oyuncuyla yer alır. Bir maç, üç set alan takımın galibiyetiyle biter. İlk dört set 25, gerektiğinde oynanan beşinci set 15 sayı üzerinden değerlendirilir; setin kazanılması için en az iki sayılık fark gerekir. Libero, savunma ve manşet karşılamada uzmanlaşmış oyuncudur. Plaj voleybolu ise normal olarak ikişer kişilik takımlarla yapılır ve salon voleyboluyla aynı saha ve set düzenine sahip değildir.

Hentbol, yedişer oyunculu takımlarla oynanır; bunlardan biri kalecidir. Futsal, kapalı salonlarda oynanan beşer oyunculu futbol çeşididir. Su topunda her takımın oyunda yedi oyuncusu bulunur. Buz hokeyi, buz üzerinde patenle oynanır ve olağan oyun düzeninde her takım altı oyuncuyla (kaleci dâhil) sahadadır. Rugby birliği (15'li) ve rugby yedili (7'li) biçimleri de farklı takım sayısına ve yarışma kurallarına sahiptir. Spor dalının geleneksel biçimi ile olimpik disiplininin her zaman aynı olmadığı böylece görülür.

Başlıca takım sporlarının temel oyun düzeni

Spor	Sahadaki takım büyüklüğü	Ayırt edici kural veya özellik
Futbol	11	Kaleci dâhil; gol esaslı oyun
Futsal	5	Salon futbolu; futbolun saha ve süre düzeninden farklı
Basketbol (FIBA)	5	Dört adet 10 dakikalık periyot
Basketbol 3x3	3	Ayrı yarı saha basketbol biçimi
Salon voleybolu	6	Üç set kazanan takım maçı alır
Plaj voleybolu	2	Kum saha ve farklı set düzeni
Hentbol	7	Bir kaleci ve altı saha oyuncusu
Su topu	7	Suda oynanan kaleli takım sporu
Buz hokeyi	6	Kaleci dâhil olağan oyun düzeni
Rugby yedili	7	Rugby birliğinin yedili müsabaka biçimi

3. Bireysel, mücadele ve teknik spor dalları

Atletizm; koşu, atlama, atma ve çoklu yarışmaları kapsar. Kısa mesafe koşularında 100 ve 200 metre; orta ve uzun mesafede 800, 1500, 5000 ve 10.000 metre yaygın örneklerdir. Maratonun resmî uzaklığı 42 kilometre 195 metredir. Bayrak yarışında sporcular sırayla koşarak bir takım sonucu elde eder. Uzun, üç adım ve yüksek atlama ile sırıkla atlama farklı tekniklere sahiptir. Gülle, disk, cirit ve çekiç atma ayrı yarışmalardır. Olimpik açık hava programındaki erkekler dekatlonu on, kadınlar heptatlonu yedi atletizm branşını birleştirir.

Yüzmede serbest, sırtüstü, kurbağalama ve kelebek stilleri bulunur. Karışık yarışlar belirli sırayla birden çok stili kapsar. Havuz yarışları ile açık su yüzmesi farklı müsabakalardır. Jimnastikte erkekler artistik yarışmalarında yer, kulplu beygir, halka, atlama masası, paralel bar ve barfiks;

kadınlar artistik yarışmalarında atlama masası, asimetrik paralel, denge aleti ve yer kullanılır. Ritmik jimnastik, artistik jimnastiğin aletli yarışmalarıyla özdeş değildir.

Güreşin uluslararası yarışmalarda serbest ve grekoromen stilleri vardır. Grekoromene ilişkin temel fark, rakibi bel altından tutmanın ve bacakları aktif saldırı için kullanmanın yasak olmasıdır. Judo, rakibi tutuş, denge bozma, fırlatma ve yerde kontrol teknikleriyle yenmeye yöneliktir; tekvando başta tekme ve yumruk tekniklerini kullanan bir mücadele sporudur. Boks yumrukla yapılan karşılaşmadır; karate ise kendi kural ve teknik sistemine sahip ayrı bir mücadele sporudur. Bu sporların olimpiyat programına girişi veya çıkışı, uluslararası federasyonlarının varlığından bağımsızdır.

Halterde koparma, yerden tek hamlede baş üstüne kaldırmayı; silkme, önce omuzlara alma ve ardından baş üstüne kaldırmayı içerir. Okçulukta farklı yay sınıfları bulunur; olimpik klasik yay (recurve) ile makaralı yay (compound) aynı kategori değildir. Atıcılıkta tüfek, tabanca ve plak atışları farklı disiplinlerdir. Binicilikte engel atlama, dresaj ve üç günlük yarışma, bisiklette yol, pist, dağ bisikleti ve BMX başlıca dallardır.

Bireysel spor ve disiplin eşleştirmeleri

Spor / disiplin	İlgili etkinlik veya araç	Önemli ayrım
Atletizm	Koşu, atlama, atma, çoklu branş	Maraton 42,195 kilometredir
Artistik jimnastik	Bar, halka, denge ve yer gibi aletler	Ritmik jimnastikle aynı değildir
Güreş	Serbest ve grekoromen	Stillerin izin verilen teknikleri farklıdır
Halter	Koparma ve silkme	İki kaldırış türü ayrıdır
Judo	Tutuş, fırlatma ve yer teknikleri	Tekvando ile aynı spor değildir
Okçuluk	Yay ve okla hedef	Klasik ve makaralı yay ayrılır
Atıcılık	Tabanca, tüfek, plak	Sırf silah adından madalya kategorisi anlaşılamaz
Tenis	Tekler, çiftler ve karma çiftler	Bireysel ve eşli karşılaşmalar bulunur
Bisiklet	Yol, pist, BMX, dağ bisikleti	Yarışmanın pisti, aracı ve kuralları değişir

4. Tenis, kış sporları, motor sporları ve geleneksel sporlar

Teniste tekler birer, çiftler ikişer oyuncuyla oynanır. Dört büyük Grand Slam turnuvası Avustralya Açık, Fransa Açık (Roland-Garros), Wimbledon ve ABD Açık'tır. Avustralya Açık ile ABD Açık sert, Roland-Garros toprak, Wimbledon çim kortta düzenlenir. Bu dört turnuvanın tek bir sezonda aynı kategoride kazanılması takvim Grand Slam'i olarak adlandırılır. Tek turnuva kazanmakla dört turnuvanın tümünü kazanmak farklı başarılardır. Davis Cup erkek, Billie Jean King Cup kadın millî takımların önemli uluslararası tenis organizasyonlarıdır.

Kış sporlarında alp disiplini kayak, kayaklı koşu, kayakla atlama, kuzey kombine, snowboard, serbest stil kayak, sürat pateni, kısa kulvar sürat pateni, artistik buz pateni, curling ve buz hokeyi

öne çıkar. Biatlon kayaklı koşuyla tüfek atışını birleştirir. Kızak, skeleton ve bobsleigh farklı kayma araçlarına ve müsabaka biçimlerine sahiptir. Kış olimpiyatlarında yarışmak için bir branşın yaz olimpiyatlarına da katılması gerekmez. 2026 Milano–Cortina Kış Olimpiyatları'nda dağ kayağı (ski mountaineering) programda yer almıştır.

Motor sporlarında Formula 1 tek koltuklu otomobil yarışlarının önemli dünya şampiyonasıdır; motor sporlarının tamamı Formula 1'den ibaret değildir. Motosiklet yarışlarında MotoGP, otomobil rallisinde dünya ralli şampiyonası (WRC) ayrı organizasyonlardır. Motor sporlarının büyük bölümünün olimpik programda yer almaması, onların uluslararası spor olmadığını göstermez.

Türkiye'nin geleneksel sporlarında yağlı güreş, atlı cirit, geleneksel okçuluk ve çeşitli ata sporları önemli yer tutar. Edirne'de düzenlenen Kırkpınar Yağlı Güreşleri, pehlivanlık geleneğiyle ilişkilidir. Kırkpınar'ın 2010 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsilî Listesi'ne kaydedilmesi bir spor müsabakasını olimpiyat dalına dönüştürmez. Bu miras kaydının kapsamı ve geleneksel özellikleri önceki GK-04 ve GK-06.05 konularında ayrıntılandırılmıştır.

5. Antik Olimpiyatlardan modern Olimpiyat Oyunları'na

Antik Olimpiyat Oyunları, Eski Yunanistan'daki Olympia bölgesiyle ilişkilidir. Antik oyunların başlangıcı için sık kullanılan MÖ 776 tarihi yazılı kaynaklarda bir dönüm noktasıdır; yarışmaların tam olarak o yıl başladığı kesin kabul edilmez. Antik Yunan'da oyunlar arasındaki dört yıllık döneme olimpiyat (olympiad) denirdi. Modern Olimpiyat Oyunları bu tarihsel mirastan esinlenmekle birlikte farklı bir uluslararası organizasyon yapısına sahiptir.

Modern Olimpiyat hareketinin canlanmasında Pierre de Coubertin etkili olmuştur. Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC) 1894'te kuruldu; ilk modern Yaz Olimpiyat Oyunları 1896'da Atina'da yapıldı. İlk Kış Olimpiyatları 1924'te Fransa'nın Chamonix kentinde düzenlenen etkinliğe dayanır. 1994 yılından itibaren yaz ve kış oyunlarının takvimi aynı yıl yerine dönüşümlü yıllarda, birbirini iki yıl arayla izleyecek biçimde oluşturulmuştur. Her bir yaz veya kış oyunları serisi dört yılda bir düzenlenir.

Olimpiyat Oyunları tek bir spor dalının dünya şampiyonası değildir; çok sayıda sporun farklı disiplinlerini içeren çok sporlu organizasyondur. Oyunlara kabul edilen sporların sayısı ve müsabakaları zamanla değişebilir. Olimpiyatların ev sahibi şehir ve tarihleri, adaylık ile resmî seçim aşamalarından sonra kesinleşir. Tokyo 2020 Yaz Olimpiyatları, COVID-19 salgını nedeniyle 2021 yılında yapılmasına rağmen resmî adında 2020 ibaresini korumuştur.

Olimpiyat hareketinde temel tarihî dönüm noktaları

Tarih / dönem	Olay	Açıklama
MÖ 776	Antik oyunların geleneksel ilk kaydı	Olympia ile ilişkilidir; kesin başlangıç tarihi değildir
1894	IOC'nin kuruluşu	Modern olimpiyat hareketinin kurumsal başlangıcı
1896	Atina	İlk modern Yaz Olimpiyat Oyunları
1924	Chamonix	İlk Kış Olimpiyatları olarak kabul edilen etkinlik

Tarih / dönem	Olay	Açıklama
1994	Lillehammer	Yaz ve kış oyunlarının dönüşümlü takvim dönemi
2021	Tokyo 2020	Ertelenen oyunlar resmî 2020 adını korudu
2024	Paris Yaz Olimpiyatları	Gerçekleşmiş yaz oyunları
2026	Milano–Cortina Kış Olimpiyatları	6–22 Şubat 2026 tarihlerinde düzenlendi
2028	Los Angeles Yaz Olimpiyatları	29.10.2026 itibarıyla gelecekteki ev sahibi
2032	Brisbane Yaz Olimpiyatları	29.10.2026 itibarıyla gelecekteki ev sahibi

6. Olimpiyat sembolleri, uluslararası kuruluşlar ve organizasyon düzeni

IOC, Olimpiyat hareketinin üst kuruluşudur. Uluslararası spor federasyonları ilgili branşların teknik yarışma kurallarını ve organizasyonlarını; millî olimpiyat komiteleri ise kendi ülkelerinin olimpik hareket içindeki katılımını ve temsilini üstlenir. Türkiye Millî Olimpiyat Komitesi (TMOK) bu ulusal yapının Türkiye'deki karşılığıdır. IOC, FIFA, FIBA, FIVB ve diğer uluslararası federasyonlar aynı kuruluş değildir; bir spordaki uluslararası federasyonun olimpik branş kurallarına ilişkin görevi IOC'nin çok sporlu organizasyon yetkisiyle karıştırılmamalıdır.

Olimpiyat sembolü, birbirine geçmiş beş halkadan oluşur. Bu halkalar olimpik hareketin beş kıta üzerindeki birleştirici niteliğini ve sporcuların buluşmasını temsil eder. Mavi, sarı, siyah, yeşil ve kırmızı halkalar ile bayrağın beyaz zemini, evrenselliği simgeleyen renk bütünüdür. Her halka rengini tek ve resmî bir kıtaya karşılık gelecek biçimde eşleştirmek doğru değildir. Olimpiyat hareketinin “Daha hızlı, daha yüksek, daha güçlü — birlikte” anlamındaki Latince mottosunda “birlikte” vurgusu dayanışmayı ifade eder.

FIFA erkekler Dünya Kupası, UEFA Avrupa Futbol Şampiyonası, FIBA Dünya Kupası, Avrupa Basketbol Şampiyonası, FIVB Voleybol Dünya Şampiyonası, Dünya Atletizm Şampiyonası ve Grand Slam tenis turnuvaları farklı kurumlarca organize edilir. Bir turnuvanın “dünya” adını taşıması ile olimpiyat içinde yapılması ayrı meselelerdir. Olimpiyat altın madalyası, olimpiyat dışındaki bir dünya kupasının kupasıyla aynı unvan değildir.

Uluslararası spor kuruluşları ve ilgili organizasyonlar

Kuruluş	Temel sorumluluk alanı	Örnek organizasyon / kural alanı
IOC	Olimpik hareket ve Olimpiyat Oyunları	Yaz ve Kış Olimpiyatları
IPC	Paralimpik hareket	Paralimpik Yaz ve Kış Oyunları
FIFA	Dünya futbolu	FIFA Dünya Kupası

Kuruluş	Temel sorumluluk alanı	Örnek organizasyon / kural alanı
UEFA	Avrupa futbolu	EURO, UEFA Şampiyonlar Ligi
IFAB	Futbolun oyun kuralları	Futbolda oyuncu, hakem ve oyun kuralları
FIBA	Basketbol	Basketbol Dünya Kupası, EuroBasket
FIVB	Voleybol	Voleybol Dünya Şampiyonası, Milletler Ligi
World Athletics	Atletizm	Dünya Atletizm Şampiyonası
World Tennis (eski ITF adıyla)	Uluslararası tenis yönetimi	Davis Cup, Billie Jean King Cup; Grand Slam kurumsal iş birliği
FISU	Üniversite sporları	Yaz ve Kış Üniversite Oyunları

7. Paralimpik Oyunlar, sağır sporları ve kapsayıcı organizasyonlar

Paralimpik Oyunlar, engelli sporcuların uluslararası yüksek performans yarışmalarını kapsayan ve Uluslararası Paralimpik Komitesi (IPC) tarafından yönetilen çok sporlu organizasyondur. Modern Paralimpik hareketin öncü etkinliği, Ludwig Guttmann'ın 1948'de düzenlediği Stoke Mandeville yarışmalarıdır. İlk Paralimpik Yaz Oyunları 1960'ta Roma'da, ilk Paralimpik Kış Oyunları 1976'da İsveç'in Örnsköldsvik kentinde gerçekleştirildi. Olimpiyatlar ve Paralimpikler birbirinden ayrı madalya ve organizasyon sistemleridir.

Paralimpik sınıflandırma, sporcuların yarıştığı engel türü ve branşın teknik ölçütleriyle ilişkilidir. T20, S3, J1 gibi sınıflar branşa özgü yarışma kategorileri olarak kullanılır; bir sınıfın tüm sporlarda aynı işlevi taşıdığı varsayılamaz. Goalball görme engelli sporcular için geliştirilen, ses çıkaran topla oynanan bir takım sporudur. Boccia, oturarak voleybol, tekerlekli sandalye basketbolu, para yüzme, para atletizm ve para tekvando da paralimpik programın farklı sporları arasındadır.

Deaflympics (İşitme Engelliler Olimpiyatları) ile Paralimpik Oyunlar aynı organizasyon değildir; sağır sporcuların uluslararası yarışmalarının kendine özgü kuralları ve yönetim yapısı vardır. Özel Olimpiyatlar (Special Olympics) da farklı bir hareket olup zihinsel yetersizliği olan kişilerin spor katılımını destekler. Bu adların birbirinin yerine kullanılması, yarışma sistemi ve katılımcı grupları bakımından yanlış sonuç verir.

Türkiye, Paris 2024 Paralimpik Oyunları'nı 6 altın, 10 gümüş ve 12 bronz olmak üzere toplam 28 madalyayla tamamlamıştır. Bu toplamın, aynı yıl Yaz Olimpiyatları'nda kazanılan 8 madalyaya eklenerek “tek olimpiyat madalya sayısı” olarak adlandırılması doğru değildir. Kadın goalball millî takımının 2016 Rio, Tokyo 2020 ve Paris 2024 Paralimpik Oyunları'ndaki üç altın madalyası, para sporlarda Türkiye'nin süreklilik gösteren önemli başarıları arasındadır.

Olimpik ve paralimpik organizasyonların karşılaştırılması

Organizasyon	Başlangıç / kurum	Ayırt edici özellik
Modern Yaz Olimpiyatları	1896 Atina; IOC	Olimpik branşların çok sporlu oyunları

Organizasyon	Başlangıç / kurum	Ayırt edici özellik
Kış Olimpiyatları	1924 Chamonix; IOC	Kar ve buz sporları ağırlıklıdır
Yaz Paralimpik Oyunları	1960 Roma; IPC yönetimindeki hareket	Paralimpik spor ve sınıflandırmalar
Kış Paralimpik Oyunları	1976 Örnsköldsvik	Kış para sporları
Deaflympics	Sağır sporcuların ayrı uluslararası oyunları	Paralimpik Oyunlarla özdeş değildir
Special Olympics	Zihinsel yetersizliği olan bireylere odaklı hareket	Katılım ve yarışma modeli ayrıdır

8. Futboldaki önemli dünya, Avrupa ve Türkiye başarıları

FIFA Dünya Kupası ilk kez 1930'da Uruguay'da düzenlendi. Dünyanın en önemli erkek millî takım futbol turnuvası olan bu organizasyon, Avrupa Futbol Şampiyonası (EURO) ve kıta şampiyonalarından farklıdır. Dünya Kupası'nın kazananı ile ev sahibi ülke, turnuvaya katılan takımların sayısı ve dönemsel yarışma sistemi ayrı bilgilerdir. Futbol başarıları değerlendirilirken erkek veya kadın millî takım, yaş grubu, kulüp ve turnuva düzeyi ayrıca belirtilmelidir.

A Millî Erkek Futbol Takımı, 1954 Dünya Kupası'na katılmış, 2002'de Güney Kore ve Japonya'nın ev sahipliğindeki Dünya Kupası'nda üçüncü olmuştur. Üçüncülük, final oynamak veya kupayı kazanmak anlamına gelmez. 2008 Avrupa Futbol Şampiyonası'nda yarı final aşamasına yükselmesi, Türkiye'nin kıtasal turnuvalardaki önemli başarılarındandır; 2002 üçüncülüğü ile 2008 yarı finali aynı turnuva değildir.

Kulüp düzeyindeki belirgin tarihî başarı, Galatasaray'ın 2000 UEFA Kupası finalinde Arsenal'i normal süre ve uzatmalar sonunda 0-0 biten karşılaşmanın penaltı atışlarında yenmesidir. Galatasaray daha sonra aynı yıl UEFA Süper Kupa'da Real Madrid'i uzatmada 2-1 yenmiştir. UEFA Kupası'nın günümüzdeki devamı UEFA Avrupa Ligi'dir; UEFA Süper Kupa ise farklı bir organizasyondur. Kulüp başarıları, futbol A Millî Takımı'nın kazandığı kupalar olarak gösterilmez.

Futbolda gol krallığı, takım şampiyonluğu ve turnuvanın en iyi oyuncusu unvanları ayrı ödül veya istatistik kategorileridir. Bir oyuncunun uluslararası kulüp turnuvasında şampiyonluk yaşaması, millî takımda aynı başarıyı elde ettiği anlamına gelmez. FIFA organizasyonu ile UEFA organizasyonu da yalnız coğrafi kapsam bakımından değil, katılımcı statüsü ve yarışma kuralları bakımından farklılaşır.

9. Basketbol ve voleybolda Türkiye'nin tarihî dereceleri

Türkiye A Millî Erkek Basketbol Takımı, 2001 Avrupa Basketbol Şampiyonası'nda ikinci olmuş; 2010 yılında Türkiye'nin ev sahipliğindeki FIBA Dünya Şampiyonası/Dünya Kupası'nda dünya ikinciliğine ulaşmıştır. 2025 EuroBasket'te Almanya ile oynadığı finali 88-83 kaybederek yeniden Avrupa ikincisi olmuştur. 2001 ve 2025 dereceleri aynı kıta organizasyonunun farklı yıllarına, 2010 başarısı ise dünya ölçeğindeki turnuvaya aittir. Basketbolda EuroLeague adı verilen kulüp organizasyonu millî takım EuroBasket'iyle aynı değildir.

Türkiye A Millî Kadın Voleybol Takımı, 2023 Voleybol Milletler Ligi'nde (VNL) şampiyon olmuş; aynı yıl CEV Avrupa Şampiyonası finalinde Sırbistan'ı 3-2 yenerek Avrupa şampiyonluğunu kazanmıştır. Bu iki kupa farklı organizasyonlara aittir. 2025 Kadınlar Dünya Voleybol Şampiyonası'nda İtalya'ya finalde 3-2 yenilmiş ve tarihinde ilk kez dünya şampiyonası madalyası alarak ikinci olmuştur. Bu başarı 2025 dünya şampiyonluğu değil dünya ikinciliğidir.

Uluslararası voleybolda Dünya Şampiyonası, VNL ve Avrupa Şampiyonası arasındaki fark, yalnız yıl veya kupa adından ibaret değildir. Dünya Şampiyonası dünya çapında; CEV Avrupa Şampiyonası Avrupa kıtasından millî takımlarla düzenlenir. VNL ise uluslararası millî takımların katıldığı ayrı ve düzenli bir lig turnuvasıdır. Kulüplerin Avrupa kupalarındaki başarıları millî takımların bu derecelerinden ayrı değerlendirilir.

Türkiye'nin futbol, basketbol ve voleyboldaki seçilmiş tarihî başarıları

Yıl	Spor / takım	Organizasyon ve derece
2000	Galatasaray futbol	UEFA Kupası şampiyonluğu; Arsenal karşısında penaltılar
2000	Galatasaray futbol	UEFA Süper Kupa şampiyonluğu; Real Madrid 2-1
2001	A Millî Erkek Basketbol Takımı	Avrupa ikinciliği
2002	A Millî Erkek Futbol Takımı	FIFA Dünya Kupası üçüncülüğü
2008	A Millî Erkek Futbol Takımı	EURO yarı finali
2010	A Millî Erkek Basketbol Takımı	FIBA Dünya ikinciliği
2023	A Millî Kadın Voleybol Takımı	VNL şampiyonluğu ve Avrupa şampiyonluğu
2025	A Millî Kadın Voleybol Takımı	Dünya Şampiyonası ikinciliği
2025	A Millî Erkek Basketbol Takımı	EuroBasket ikinciliği

10. Türk olimpiyat tarihinin ilkleri ve güreş geleneği

Türkiye'nin ilk olimpiyat madalyaları 1936 Berlin Yaz Olimpiyatları'nda güreşten gelmiştir. Ahmet Kireççi serbest güreşte bronz, Yaşar Erkan grekoromen güreşte altın madalya kazanmıştır. Yaşar Erkan'ın altını Türkiye'nin olimpiyat tarihindeki ilk altın madalyasıdır. Aynı oyunlarda Halet Çambel ve Suat Fetgeri Aşeni'nin eskrimde Türkiye'yi temsil etmesi, Türk kadın sporcuların olimpik katılımındaki temel dönüm noktalarındandır. Kadınlarda Türkiye'nin ilk olimpiyat madalyası, 1992 Barcelona'da judocu Hülya Şenyurt'un bronz madalyasıdır. İlk kadın olimpiyat altını ise 2004 Atina'da halterci Nurcan Taylan tarafından kazanılmıştır.

Güreş, Türkiye'nin olimpik spor tarihi ve dünya şampiyonaları bakımından öne çıkan geleneksel başarı alanıdır. Yaşar Doğu, Ahmet Kireççi, Hamit Kaplan, Hamza Yerlikaya ve Taha Akgül farklı dönemlerin başarılı güreşçileridir. Hamza Yerlikaya 1996 Atlanta ve 2000 Sidney olimpiyatlarında iki altın; Taha Akgül 2016 Rio olimpiyatlarında serbest güreşte altın madalya kazanmıştır. Güreş

tarihindeki olimpiyat altını, dünya şampiyonluğu ve Avrupa şampiyonluğu aynı türden birincilik unvanları değildir; her birinin yarışma takvimi ve kurumları ayrıdır.

Halterde Naim Süleymanoğlu, 1988 Seul, 1992 Barcelona ve 1996 Atlanta Yaz Olimpiyatları'nda üç kez altın madalya kazanmıştır. Halil Mutlu da 1996 Atlanta, 2000 Sidney ve 2004 Atina'da üç olimpiyat şampiyonluğuna ulaşmıştır. Bu iki haltercinin üçer altını aynı olimpiyat yılında kazanılmamıştır. Türkiye'nin olimpik altın başarıları yalnız erkek sporculara ait değildir; Nurcan Taylan'ın 2004 altını ve daha sonraki kadın sporcuların dereceleri olimpik tarihin önemli parçalarıdır.

11. Okçuluk, boks, atıcılık, atletizm ve jimnastikte seçilmiş başarılar

Mete Gazoz, Tokyo 2020 adıyla 2021'de düzenlenen Yaz Olimpiyatları'nda okçuluk erkekler klasik yay bireysel yarışmasında altın madalya kazanarak Türkiye'nin bu spor dalındaki ilk olimpiyat şampiyonu olmuştur. Busenaz Sürmeneli aynı oyunlarda kadınlar boksta olimpiyat şampiyonluğuna ulaşmıştır. Her ikisinin de başarısı 2020 adını taşıyan fakat 2021'de gerçekleştirilen oyunlara aittir.

Paris 2024 Yaz Olimpiyatları'nda Türkiye 3 gümüş ve 5 bronz olmak üzere 8 madalya elde etmiş, altın madalya kazanamamıştır. Yusuf Dikeç ve Şevval İlayda Tarhan'ın 10 metre havalı tabanca karma takım gümüşü Türkiye'nin atıcılıkta ilk olimpiyat madalyası olmuştur. Buse Naz Çakıroğlu ile Hatice Akbaş boksta gümüş; Esra Yıldız Kahraman boksta, Taha Akgül ve Buse Tosun Çavuşoğlu güreşte, Nafia Kuş tekvandoda, Mete Gazoz–Ulaş Berkim Tümer–Muhammed Abdullah Yıldırmış erkekler okçuluk takımında bronz madalya kazanmıştır. Karma takım atıcılıkta iki sporcunun tek takım madalyası, üç kişilik okçuluk takımının da tek takım madalyası olarak sayılması gerekir; sporcu sayısı madalya müsabakası sayısına eşit değildir.

Atletizmde Ruhi Sarıalp'in 1948 Londra'da üç adım atlamada bronz madalya kazanması, Türkiye'nin atletizmdeki ilk olimpiyat madalyasıdır. Ramil Guliyev, Türkiye adına yarışarak 2017 Londra Dünya Atletizm Şampiyonası'nda erkekler 200 metrede 20,09 saniyelik derecesiyle dünya şampiyonu olmuştur. Bu altın madalya olimpiyatlarda değil, Dünya Atletizm Şampiyonası'nda kazanılmıştır. Jimnastikte Ferhat Arıcan'ın Tokyo 2020 artistik jimnastik paralel bar bronzu ve İbrahim Çolak'ın 2019 dünya şampiyonasındaki halka altını, farklı türde önemli uluslararası başarılara örnektir.

Türkiye'nin seçilmiş bireysel spor dönüm noktaları

Yıl	Sporcu / spor	Tarihî derece veya ilk
1936	Yaşar Erkan — güreş	Türkiye'nin ilk olimpiyat altını
1936	Ahmet Kireççi — güreş	Türkiye'nin ilk olimpiyat bronzu
1948	Ruhi Sarıalp — atletizm	Türkiye'nin ilk olimpiyat atletizm madalyası
1988, 1992, 1996	Naim Süleymanoğlu — halter	Üç olimpiyat altını
1992	Hülya Şenyurt — judo	İlk Türk kadın olimpiyat madalyası
1996, 2000, 2004	Halil Mutlu — halter	Üç olimpiyat altını

Yıl	Sporcu / spor	Tarihî derece veya ilk
2004	Nurcan Taylan — halter	Türkiye'nin ilk kadın olimpiyat altını
2017	Ramil Guliyev — atletizm	Dünya Atletizm Şampiyonası 200 metre altını
2019	İbrahim Çolak — jimnastik	Dünya Şampiyonası halka altını
Tokyo 2020	Mete Gazoz — okçuluk	Türkiye'nin ilk olimpiyat okçuluk altını
Tokyo 2020	Ferhat Arıcan — jimnastik	Türkiye'nin ilk olimpiyat jimnastik madalyası
Paris 2024	Yusuf Dikeç ve Şevval İlayda Tarhan — atıcılık	Türkiye'nin ilk olimpiyat atıcılık madalyası; gümüş

12. Dünya spor tarihinden seçilmiş kişiler ve rekorlar

Dünya sporunda bir sporcunun ünü ve başarı sayısı, katıldığı spor dalı ve organizasyonla birlikte değerlendirilmelidir. Yüzücü Michael Phelps, olimpiyatlarda 23 altın dâhil toplam 28 madalyayla tarihî bir başarıya ulaşmış; 2008 Pekin Oyunları'nda sekiz altın madalya kazanmıştır. Atlet Usain Bolt, 2009 Berlin Dünya Atletizm Şampiyonası'nda 100 metreyi 9,58, 200 metreyi 19,19 saniyede koşarak iki dünya rekoru kırmıştır. 29 Ekim 2026 itibarıyla World Athletics kayıtlarında bu dereceler erkekler dünya rekoru olarak yer almaktadır. Berlin 2009 bir dünya şampiyonasıdır; bu iki rekorun olimpiyatlarda kırıldığı söylenemez.

Teniste Steffi Graf'ın 1988 yılında dört Grand Slam tekler turnuvasını ve aynı yıl olimpiyat altınını kazanması “Golden Slam” olarak anılır. Wimbledon'daki şampiyonluk sayısı, tüm Grand Slam turnuvalarındaki toplam şampiyonluk sayısıyla aynı değildir. Bir sporcunun olimpiyat, dünya şampiyonası ve profesyonel turdaki başarıları da ayrı kaydedilir. Motorsporlarında Formula 1 dünya sürücüler şampiyonluğu, olimpiyat madalyası değildir.

Dünya rekorları ve müsabaka sonuçları, resmî onay ve gerektiğinde sonradan yapılan incelemelerle kesinlik kazanır. Doping veya kural ihlali nedeniyle bir madalyanın iptal edilmesi mümkün olduğundan tarihî başarı tablolarında sonradan değişmiş sonuçların ilk duyurulduğu biçimiyle korunması doğru değildir. Ayrıca yaş kategorileri, engel sınıfları, kadınlar ve erkekler yarışmaları ya da salon ve açık hava dereceleri birbirinin doğrudan yerine geçmez.

13. Türkiye'de düzenlenen büyük spor organizasyonları

Bir ülkenin büyük bir organizasyona ev sahipliği yapması ile o organizasyonda şampiyon olması ayrı olgulardır. Türkiye'nin ev sahipliği yaptığı önemli çok sporlu organizasyonlar arasında 2005 İzmir Yaz Üniversite Oyunları (Universiade), 2011 Erzurum Kış Üniversite Oyunları ve 2013 Mersin Akdeniz Oyunları yer alır. Üniversite oyunları FISU çatısı altında üniversite sporcularına yönelik düzenlenir; Akdeniz Oyunları Akdeniz havzasındaki ülkelerin katıldığı farklı bir organizasyondur.

Türkiye ayrıca 2010 FIBA Erkekler Basketbol Dünya Şampiyonası, 2023 Avrupa Salon Atletizm Şampiyonası ve çeşitli Avrupa ile dünya şampiyonalarına ev sahipliği yapmıştır. Aynı branşın dünya kupası ile çok sporlu üniversite oyunları, katılımcı türü ve şampiyonluk kapsamı bakımından

birbirinden ayrılır. Ev sahibi kent olarak İzmir, Erzurum veya Mersin'in belirtilmesi, organizasyonun bütün yarışlarının yalnız tek bir tesiste yapıldığı anlamına gelmez.

Kültür ve spor alanındaki geleneksel organizasyonların yeri de farklıdır. Edirne'deki Kırkpınar, yağlı güreş geleneğini ve kültürel mirası yaşatır; İstanbul Maratonu ise atletizmde yol koşusu organizasyonudur. Her iki etkinliğin uzun geçmişe sahip olması, aynı uluslararası şampiyona sınıfında düzenlendikleri anlamına gelmez. GYS Genel Kültür kapsamında kent–organizasyon eşleştirmesi yapılırken düzenlenme yılı, etkinliğin spor dalı ve ev sahipliği statüsü birlikte belirtilmelidir.

Türkiye'de düzenlenmiş seçilmiş büyük spor organizasyonları

Yıl	Ev sahibi şehir	Organizasyon ve niteliği
2005	İzmir	Yaz Üniversite Oyunları; çok sporlu üniversite etkinliği
2010	Türkiye (İstanbul dâhil çeşitli kentler)	FIBA Erkekler Basketbol Dünya Şampiyonası
2011	Erzurum	Kış Üniversite Oyunları; çok sporlu üniversite etkinliği
2013	Mersin	XVII. Akdeniz Oyunları; bölgesel çok sporlu etkinlik
2023	İstanbul	Avrupa Salon Atletizm Şampiyonası

14. Spor sonuçlarını ve turnuva takvimlerini doğru yorumlama

Spor haberlerinde “olimpiyat şampiyonu”, “dünya şampiyonu”, “Avrupa şampiyonu” ve “kupa şampiyonu” sözleri aynı sporcuyu ya da takımı anlatsa bile farklı sonuçları gösterebilir. Örneğin Türkiye kadın voleybolu 2023'te hem VNL hem Avrupa şampiyonluğunu kazanmış, 2025'te dünya ikinciliğine ulaşmıştır. Bu üç derecenin ayrı turnuva isimleriyle yazılması doğru bilgiyi korur. Galatasaray'ın 2000'de iki Avrupa kulüp kupasını alması da millî futbol takımının 2002 Dünya Kupası üçüncülüğünden farklı tarihî olaylardır.

Bir başarı yalnız madalya rengiyle değerlendirilmez: millî takımın yarı finali, bir spor dalındaki ilk olimpiyat madalyası, dünya rekoru ve kulüp şampiyonluğu farklı türde dönüm noktalarıdır. Paris 2024'te Türkiye'nin 8 olimpiyat, 28 paralimpik madalyası kazanması iki ayrı resmî madalya tablosunda gösterilir. Tokyo 2020 isminin 2021'deki oyunları belirtmesi veya yeni sporların sonraki olimpiyat programlarına eklenmesi de yıllar arasında karşılaştırma yaparken dikkate alınır.

Sporun uluslararası yapısı zamanla değişebilir. Millî ve uluslararası federasyonların resmî sonuç sayfaları, olimpik ve paralimpik komiteler ile düzenleyici kuruluşların arşivleri; tarih, sınıf ve madalya türü doğrulamasında temel başvuru yerleridir. Bu bölümdeki tarihi başarıların dayanağı sabit resmî arşivlerdir; 29.10.2026 sonrasındaki karşılaşmaların sonuçları veya gelecekteki organizasyonların tamamlandığı varsayılmamıştır.

Önemli organizasyon ve derece ayrımı

Olimpiyat, Paralimpik Oyunlar, Dünya Kupası, Avrupa Şampiyonası, millî takım ve kulüp turnuvaları aynı organizasyon değildir. Tokyo 2020 oyunları 2021'de yapılmıştır. Türkiye, Paris 2024'te 8 olimpiyat ve ayrıca 28 paralimpik madalya kazanmıştır. Türkiye'nin 2002 futbol dünya üçüncülüğü, 2000 Galatasaray UEFA kupaları, 2023 kadın voleybol Avrupa/VNL şampiyonlukları ve 2025 voleybol/basketbol ikincilikleri farklı turnuvalara aittir.

BÖLÜM 07

07 TÜRKİYE'NİN SOSYOEKONOMİK YAPISI

7.1. TEMEL EKONOMİK KAVRAMLAR: ENFLASYON, BÜYÜME VE MİLLÎ GELİR

Ekonominin genel durumunu değerlendirmek için üç ayrı soruya cevap aranır: Mal ve hizmetlerin fiyatları ne ölçüde değişmektedir, ekonomi ne kadar üretim yapmaktadır ve bu üretim sonucunda ne kadar gelir oluşmaktadır? Enflasyon fiyatlar genel düzeyindeki değişimi, ekonomik büyüme üretim hacminin değişimini, millî gelir göstergeleri ise ekonomik faaliyetin belirli bir dönemde yarattığı değeri açıklamaya yarar. Bu göstergeler birbiriyle ilişkili olsa da aynı olayı ölçmez. Örneğin parasal üretim değeri yükselirken üretilen mal ve hizmet miktarı değişmeyebilir; bu nedenle fiyat hareketiyle gerçek üretim artışı birbirinden ayrılır.

1. Temel ekonomik ölçüler: fiyat, üretim ve gelir

Bir malın fiyatı, o malın piyasada değişim değeridir. Ekonomide yalnız tek bir ürünün fiyatını değil, çok sayıda mal ve hizmetin fiyatını birlikte incelemek gerekir. Bu amaçla hazırlanan fiyat endeksleri, belirli bir mal ve hizmet grubunun fiyatlarındaki ortalama hareketi ölçer. Ekonomik üretim ise belli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin toplam ekonomik değerini ifade eder. Üretim sürecinde çalışanlara ücret, sermaye sahiplerine çeşitli kazançlar ve devlete vergi geliri doğar; üretim, harcama ve gelir birbirine bağlı yönlerdir.

Makroekonomi, tek bir tüketicinin veya işletmenin kararından çok ekonominin bütünüyle ilgilenir. Enflasyon, toplam üretim, büyüme ve millî gelir bu alanın başlıca kavramlarıdır. Bunların açıklanmasında “dönem” önemlidir: Bir yıllık üretim tutarı ile bir aylık fiyat değişimi aynı zaman aralığını göstermez. Oranlar karşılaştırılırken kullanılan yıl, ay, temel dönem ve hesaplama yöntemi belirtilmelidir.

2. Enflasyon: genel fiyat düzeyinde artış

Enflasyon, mal ve hizmetlerin genel fiyat düzeyinin zaman içinde yükselmesidir. Tek bir ürünün pahalanması, diğer fiyatlar aynı kalırken, tek başına genel enflasyonun arttığını kanıtlamaz. Fiyat endeksi kapsamındaki ürün ve hizmetlerin ağırlıklı ortalama fiyat hareketi dikkate alınır. Sürekli yüksek enflasyon, paranın satın alma gücünü azaltır; aynı tutardaki parayla önceki döneme göre daha az mal ve hizmet alınabilir.

Enflasyon oranı, fiyat düzeyinin kendisi değil, bu düzeyin iki dönem arasındaki yüzde değişimidir. Bir fiyat endeksi 100'den 125'e çıkarsa fiyat düzeyi seçilmiş endeks kapsamında %25 artmıştır. Sonraki dönemde 125'ten 130'a yükselmesi ise aynı iki dönem arasında %4 artış anlamına gelir: (130 - 125) / 125 × 100 = 4. Endeksin 130 olması doğrudan “%130 enflasyon” demek değildir. Endeksin referans değeri, yalnız karşılaştırmada kullanılan ölçektir.

3. TÜFE, Yİ-ÜFE ve fiyat endekslerinin okunması

Türkiye'de tüketicilerin satın aldığı mal ve hizmetlerin fiyat hareketini Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ile ölçer. TÜFE, hanehalklarının tüketim yapısını temsil eden ve harcama paylarına göre ağırlıklandırılan bir sepetin fiyat değişimini izler. Gıda, konutla ilgili harcamalar, ulaştırma ve çeşitli hizmet grupları farklı ağırlıklara sahiptir. Sepetteki bir ürünün fiyatının iki katına çıkması, bütün sepetin aynı oranda pahalandığı anlamına gelmez. TÜFE tüketicinin nihai olarak ödediği, ilgili dolaylı vergileri de içeren fiyatları esas alır. Sepetin bileşimi ve ağırlıkları zamanla güncellenebilir.

Yurt İçi Üretici Fiyat Endeksi (Yİ-ÜFE) ise yurt içinde üretilip yurt içi satışa konu olan sanayi ürünlerinin üretici fiyatlarındaki değişimi ölçer. Üretici fiyatları KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler hariç takip edilir. TÜFE'nin kapsamına tüketim hizmetleri de girerken Yİ-ÜFE'nin tanımladığı ürün ve fiyat aşaması farklıdır. Dolayısıyla iki endeksin yıllık artış oranının aynı olması gerekmez. Üretici maliyetlerinin tüketici fiyatlarına etkisi mümkün olsa da aktarımın zamanı ve gücü piyasa koşullarına bağlıdır.

TÜFE ve Yİ-ÜFE'nin temel farkları

Ölçüt	TÜFE	Yİ-ÜFE
İzlenen fiyat	Tüketicinin satın aldığı mal ve hizmetlerin nihai fiyatı	Yurt içinde üretilip yurt içinde satılan kapsamdaki sanayi ürünlerinin üretici fiyatı
Kapsam	Hanehalkı tüketim sepeti; mal ve hizmetler	Madencilik, imalat, enerji ve su temini gibi üretici sanayi alanları
Dolaylı vergiler	Tüketicinin ödediği fiyata dâhil	Üretici fiyatından hariç
Temel kullanım	Tüketici fiyatlarındaki genel değişimi izlemek	Üretici fiyatlarında meydana gelen değişimi izlemek

Bir fiyat endeksinin “aylık değişimi”, ilgili ayın bir önceki aya göre değişimini; “yıllık değişimi” ise aynı ayın önceki yılın aynı ayına göre değişimini gösterir. “Bir önceki yılın Aralık ayına göre değişim” yılbaşından bu yana biriken fiyat artışıdır. “On iki aylık ortalamalara göre değişim” ise birbirini izleyen iki 12 aylık dönemin ortalama endeksleri karşılaştırılarak bulunur. Bu ölçüler farklı karşılaştırmalar yaptığı için aynı ayda farklı sonuç verir. Bir aylık oranın on ikiyle çarpılması, aylık oranlar değiştiğinde gerçek yıllık enflasyonu vermez; bileşik değişim dikkate alınır.

Enflasyon bültenindeki değişim oranlarının anlamı

Gösterge	Karşılaştırılan dönemler	Anlamı
Aylık değişim	İlgili ay / önceki ay	Bir ayda gerçekleşen endeks hareketi
Yıllık değişim	İlgili ay / önceki yılın aynı ayı	Son 12 aydaki endeks hareketi
Aralık ayına göre değişim	İlgili ay / önceki yılın Aralık ayı	İçinde bulunulan yılda birikmiş hareket
On iki aylık ortalama	Son 12 ay ortalaması / önceki 12 ay ortalaması	Aylık endeks ortalamaları arasındaki değişim

4. Enflasyonun nedenleri ve ekonomik sonuçları

Talep enflasyonu, toplam mal ve hizmet talebinin üretim kapasitesinin karşılayabileceğinden hızlı artmasıyla oluşabilir. Tüketim ve yatırım harcamalarının artması, yeterli arz genişlemesi olmadan fiyatları yukarı çekebilir. Maliyet enflasyonu ise enerji, ham madde, iş gücü veya ithal girdilerin maliyetindeki artışın üretim ve satış fiyatlarına yansımasıyla ortaya çıkabilir. Kur değişimleri, arzı aksatan afetler ve üretim daralmaları bu maliyetleri etkileyebilir. Talep ve maliyet yönlü baskılar aynı dönemde birlikte görülebilir.

Para ve kredi koşulları toplam harcamaları, tasarruf ve yatırım kararlarını etkiler. Enflasyon beklentilerinin yükselmesi de ücret ve fiyat belirleme davranışlarını değiştirebilir. Bu nedenlerle enflasyon tek bir malın fiyatından veya yalnız bir ekonomik olaydan açıklanamaz. TCMB'nin fiyat istikrarı amacı doğrultusunda kullandığı para politikası araçlarının ekonomiye etkisi faiz, kredi, beklenti ve döviz kuru gibi aktarım kanalları üzerinden ortaya çıkar. Maliye politikasındaki vergi ve harcama tercihleri de toplam talebi ve fiyatları etkileyebilir.

Yüksek ve öngörülmesi güç enflasyon satın alma gücünü zayıflatır; uzun vadeli ücret, kira, sözleşme ve yatırım kararlarının planlanmasını güçleştirir. Sabit tutarlı alacak ve borçların reel değeri de fiyat değişiminden etkilenir. Ancak yalnız nominal tutarların artması, gelir sahibinin daha iyi durumda olduğunu göstermez. Gelir artışının aynı dönemdeki ilgili fiyat artışıyla birlikte değerlendirilmesi gerekir.

5. Enflasyon, dezenflasyon ve deflasyon ayrımı

Enflasyon oranının önceki döneme göre düşmesine dezenflasyon denir. Örneğin yıllık enflasyonun %40'tan %25'e gerilemesi, genel fiyat düzeyinin yıllık bazda hâlâ yükseldiğini; yalnız artış hızının azaldığını gösterir. Deflasyon ise genel fiyat düzeyinin düşmesidir ve ilgili fiyat endeksinde negatif oranla ifade edilir. Bir malın indirime girmesi tüm ekonomi için deflasyon değildir. Fiyat artışının yavaşlaması ile fiyatların düşmesi ayrı olgulardır.

Baz etkisi, yıllık değişim hesabında karşılaştırma yapılan önceki yılın fiyat düzeyinin etkisidir. Önceki yılın ilgili ayında olağan dışı yüksek fiyat artışı gerçekleşmişse, bu ay hesaplanan yıllık değişim, cari aylık fiyat değişimi belirgin biçimde düşmese bile gerileyebilir. Bu nedenle yıllık enflasyon, aylık eğilim ve on iki aylık ortalama birlikte değerlendirildiğinde daha doğru yorumlanır. “Çekirdek enflasyon” göstergeleri ise enerji veya işlenmemiş gıda gibi fiyatları geçici dışsal etkilerden daha fazla etkilenebilen kalemlerin bazılarını dışlayarak fiyat artışının ana eğilimini izlemeye çalışır; genel TÜFE'nin yerine geçmez.

> **Önemli fiyat ayrımı**
>
> Yıllık enflasyonun %40'tan %25'e düşmesi, genel fiyatların %15 azaldığını göstermez; fiyatların yıllık artış hızının azaldığını gösterir. TÜFE tüketici fiyatını, Yİ-ÜFE kapsamındaki üretici fiyatını ölçer. Endeks seviyesi ile endeksin yüzde değişimi aynı büyüklük değildir.

6. Nominal ve reel değer: satın alma gücünün hesaplanması

Nominal değer, bir tutarın cari para birimiyle ifade edilen miktarıdır. Reel değer ise fiyat değişiminin etkisi çıkarılmış satın alma gücünü veya üretim miktarını yansıtır. Bir çalışanın aylık ücreti 30.000 TL'den 36.000 TL'ye yükselirse nominal ücret artışı %20'dir. Aynı karşılaştırma döneminde ilgili tüketim fiyat endeksi %30 artmışsa reel ücret değişimi yaklaşık (1,20 / 1,30 - 1) × 100 = -%7,69 olur. Nominal ücret yükselmiş olmasına karşın satın alma gücü azalmıştır.

Reel değişim oranını yaklaşık bulmak için nominal artıştan enflasyon oranı çıkarılabilir; fakat yüksek oranlarda bu yöntem tam sonucu vermez. Tam hesap iki büyüme katsayısının oranlanmasıyla yapılır. Aynı mantık faiz veya tasarruf getirisi için de geçerlidir: %35 nominal getiri ve %30 fiyat artışı, tam hesapla yaklaşık %3,85 reel getiri sağlar; doğrudan %5 demek yaklaşık bir yorum olur. Kullanılan fiyat endeksinin kapsamı ve hesap döneminin aynı olması şarttır.

7. Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) ve katma değer

Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), bir ülkede yerleşik üretici birimlerin belirli bir dönemde üretim faaliyetleriyle yarattığı toplam katma değerin, ürün üzerindeki vergiler eksi sübvansiyonlar dikkate alınarak piyasa fiyatlarıyla ifade edilen ölçüsüdür. Günlük kullanımda “ülkenin yıllık üretim değeri” olarak da anlatılır. GSYH, ülkede belirli bir sürede üretilen nihai mal ve hizmetlerin değerini ölçtüğü için bir akım değişkendir; devletin veya vatandaşların sahip olduğu bütün servet ya da banka hesaplarındaki para miktarı değildir.

Katma değer, bir üreticinin oluşturduğu çıktı değerinden üretimde kullandığı ara girdilerin değerinin çıkarılmasıdır. Örneğin değirmenin 10 TL'ye sattığı un, fırında ekmeğe dönüştürülerek 18 TL'ye satılıyorsa, sadeleştirilmiş bu örnekte değirmen aşamasının katma değeri 10 TL, fırının katma değeri 8 TL'dir. Üretim zincirinin toplamı 18 TL'dir; unu ve ekmeği son ürünmüş gibi 10 + 18 = 28 TL saymak aynı girdi değerini iki kez hesaplamak olur. Gerçek ulusal hesaplarda ara girdiler, vergiler ve üretim sınırları ayrıntılı kurallarla ele alınır.

GSYH ülke içindeki üretime odaklanır; üretici birimin sahibinin vatandaşlığı tek başına belirleyici değildir. Türkiye'de yerleşik bir işletmenin burada yaptığı üretim Türkiye GSYH'sine dâhil edilir. Başka bir ülkede yapılan üretim ise orada oluşan üretim olarak kaydedilir. İkinci el bir malın yalnız el değiştirmesi yeni üretim oluşturmaz; bu satışa aracılık hizmeti varsa o dönemde üretilen aracılık hizmetinin değeri hesaba girebilir. Ev içinde karşılıksız yapılan birçok faaliyet ise millî hesapların standart üretim sınırı nedeniyle GSYH'de doğrudan yer almaz.

8. GSYH'nin üretim, harcama ve gelir yöntemleri

GSYH üç yönden hesaplanabilir. Üretim yönteminde ekonomik faaliyetlerde yaratılan katma değerler birleştirilir ve piyasa fiyatına geçişte ürün vergileri ile sübvansiyonlar dikkate alınır. Harcama yönteminde yurt içinde üretilen nihai mal ve hizmetlere yönelik tüketim, yatırım ve kamu harcamaları ile net dış talep değerlendirilir. Gelir yönteminde üretimden doğan iş gücü ödemeleri, işletme kazançları ve vergiler gibi gelir bileşenleri dikkate alınır. Üç yöntemin aynı ekonomik faaliyeti farklı açıdan göstermesi, temel ulusal hesaplar eşitliğinin dayanağıdır; uygulamada veri kaynakları ve istatistiksel farklar olabilir.

Harcama yaklaşımının temel anlatım eşitliği GSYH = C + I + G + (X - M) biçimindedir. C hanehalkı nihai tüketimi, I yatırımı ve stok değişimini içeren sermaye oluşumu, G devletin nihai tüketimi, X ihracat, M ithalattır. İthalatın çıkarılması, tüketim veya yatırım harcamalarında yer alan yurt dışı

üretimin Türkiye'nin üretimi sanılmasını önler. Kamu tarafından personel çalıştırılarak üretilen eğitim, güvenlik ve adalet gibi hizmetler de ulusal hesaplarda üretim kapsamındadır; bu hizmetlerin piyasa fiyatıyla satılmaması, üretim değerlerinin sıfır olduğu anlamına gelmez.

GSYH'nin üç hesaplama yöntemi

Yöntem	Temel yaklaşım	Başlıca unsurlar
Üretim	Üretim aşamalarında yaratılan katma değeri ölçer	Tarım, sanayi, hizmetler; ürün vergileri eksi sübvansiyonlar
Harcama	Nihai mal ve hizmetlere yapılan harcamaları ölçer	Hanehalkı tüketimi, devlet tüketimi, sermaye oluşumu, ihracat eksi ithalat
Gelir	Üretim sonucunda oluşan gelirleri ölçer	İş gücü ödemeleri, işletme artığı/karma gelir ve ilgili vergi-sübvansiyon kalemleri

Türkiye'de TÜİK, GSYH'yi her üç yöntemle hesaplar. Veriler yıl ve çeyrek bazında açıklanır; yeni bilgiye ve uluslararası hesaplama standartlarına uyum kapsamında geçmiş yılların serileri revize edilebilir. Bu nedenle farklı tarihlerde yayımlanan ve aynı yılı konu alan tahminler birbirinden küçük ölçüde ayrılabilir. Güncel değerlendirmede bültenin tarihi ve hesaplamanın yıllık veya dönemsel niteliği belirtilmelidir.

9. Ekonomik büyüme: üretim hacmindeki gerçek artış

Ekonomik büyüme, belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin reel hacminin artmasıdır. Yalnız GSYH'nin cari TL değerinin artması büyümenin kanıtı değildir; fiyatların yükselmesi de bu tutarı artırabilir. Bu yüzden büyüme hesaplarında fiyat etkisi ayrıştırılır. Türkiye'nin resmî ulusal hesaplarında reel üretim değişimi, zincirlenmiş hacim endeksleri kullanılarak ölçülür. “Reel büyüme %3” ifadesi fiyatlardan arındırılmış toplam üretim hacminin karşılaştırılan döneme göre yaklaşık %3 arttığı anlamına gelir.

Sadeleştirilmiş bir örnekte cari fiyatlarla üretim değeri 100 birimden 140 birime, ilgili genel üretim fiyat düzeyi de 100'den 125'e çıkmış olsun. Nominal üretim değeri %40 artarken reel hacim artışı (1,40 / 1,25 - 1) × 100 = %12'dir. Gerçek zincirlenmiş hacim hesapları bu örnekteki tek fiyat düzeyi yerine ürün ve dönem ayrıntılarına dayanır; örneğin amacı nominal ile reel değişimi ayırmaktır.

Ekonominin büyümesi ile kalkınması da aynı kavram değildir. Büyüme miktar ve üretim hacmine, kalkınma ise buna ek olarak eğitim, sağlık, verimlilik, kurumların niteliği ve refah dağılımı gibi daha geniş koşullara ilişkindir. Büyümenin çevresel veya toplumsal etkileri bulunabilir. Bu geniş kalkınma ve bölgesel gelişmişlik ölçüleri, fihristin GK-07.05 başlığında ayrıca işlenecektir.

10. Nominal GSYH, reel GSYH ve GSYH deflatörü

Cari fiyatlarla veya nominal GSYH, üretilen mal ve hizmetleri ilgili dönemin fiyatlarıyla değerler. Zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan reel GSYH ise üretimdeki hacim değişimini ortaya çıkarır. İkisinin ayrışması, fiyat değişimiyle üretim miktarındaki değişimin farklı olması nedeniyledir. GSYH deflatörü, nominal üretim değerinin reel üretim ölçüsüne oranından türetilen ve ekonomide üretilen nihai mal ve hizmetlerin fiyat hareketini temsil eden genel bir fiyat göstergesidir.

TÜFE ile GSYH deflatörü aynı değildir. TÜFE hanehalkının tükettiği mal ve hizmetlerin fiyatlarını, GSYH deflatörü ise yurt içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin genel fiyat hareketini izler. Tüketim sepetinde yer alan ithal bir nihai ürün TÜFE'yi etkileyebilir; yurt içinde üretilmediği için doğrudan GSYH deflatörünün üretim kapsamına girmez. Buna karşılık ülkede üretilip ihraç edilen ürünlerin fiyatları GSYH'nin kapsamıyla ilişkilidir. Deflatörün tam hesaplanmasında kullanılan zincirlenmiş hacim serileri ve referans yılı dikkate alınır; basitleştirilmiş oran yaklaşımı bu teknik ayrıntıların yerini tutmaz.

11. Millî gelir, GSYH ve gayrisafi millî gelir ayrımı

“Millî gelir” günlük dilde ekonomik üretim ve gelir düzeyini anlatan genel bir ifade olarak kullanılır. İstatistikte ise hangi göstergenin kastedildiğinin açıkça belirtilmesi gerekir. GSYH ülke sınırları içindeki yerleşik üretici birimlerin yarattığı katma değeri ölçerken gayrisafi millî gelir (GSMG/GNI), yerleşik birimlerin yurt içi ve yurt dışı ekonomilerden elde ettiği birincil gelirleri esas alan bir kavramdır. Eski kullanımdaki “gayrisafi millî hasıla” (GSMH) terimi de ulusal hesapların bu millî boyutuyla ilişkilidir. “Millî” sözcüğünün burada pasaport veya yalnız vatandaşlık hesabı anlamına gelmediği; ekonomik yerleşiklik ölçütünün esas olduğu önemlidir.

Basit ilişki şöyledir: Gayrisafi millî gelir = GSYH + yurt dışından elde edilen net birincil gelir. Net birincil gelir, yurt dışından yerleşiklere ödenen emek ve yatırım gelirlerinden yerleşik olmayanlara ödenen aynı tür gelirlerin çıkarılmasıyla oluşur. Üretim Türkiye'de yapılıp kazancın bir bölümü yurt dışında yerleşik bir birime aktarıldığında GSYH ile millî gelir farklılaşabilir. Yurt dışından alınan karşılıksız cari transferler birincil gelir değil, başka gelir hesapları kapsamındadır; bunları GSYH ile millî gelir arasındaki temel farka doğrudan eklemek doğru değildir.

“Gayrisafi” ölçü, sabit sermayenin ekonomik kullanım ve yıpranma payı olan tüketimini düşmeden hesaplanır. “Safi/net” ölçülerde bu pay çıkarılır. Bu nedenle gayrisafi ile safi, yurt içi ile millî aynı ayrım değildir. Birinin üretim alanına, diğerinin amortismanın çıkarılıp çıkarılmamasına ilişkin olması iki ayrı eksendir.

Temel millî hesap kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Ölçtüğü büyüklük	Ayırt edici ölçüt
GSYH	Bir ülkede yerleşik üretici birimlerin yarattığı üretim değeri	Yurt içi üretim esas alınır
Gayrisafi millî gelir	Yerleşik birimlerin yurt içi ve dışından elde ettiği birincil gelir	GSYH'ye yurt dışından net birincil gelir eklenir
Safi yurt içi hasıla	Yurt içi üretimin sabit sermaye tüketimi çıkarılmış hâli	GSYH'den sabit sermaye tüketimi düşülür
Kişi başına GSYH	Toplam GSYH'nin nüfusla oranı	Ortalama gösterge; bireysel gelir değildir

12. Kişi başına gelir, refah ve ekonomik göstergelerin sınırları

Kişi başına GSYH, belirli bir yılın toplam GSYH'sinin o yıl için kullanılan nüfus tahminine bölünmesiyle hesaplanır. Örneğin 1 trilyon TL GSYH'ye ve 20 milyon nüfusa sahip varsayımsal bir ekonomide kişi başına GSYH 50.000 TL'dir. Bu, herkesin gerçekten 50.000 TL gelir elde ettiğini göstermez; kişi başına düşen ortalama üretim değeridir. Kişisel gelir dağılımı, vergiler, transferler, kamu hizmetleri ve bölgesel koşullar farklılık gösterebilir.

Ülkeler arası karşılaştırmalarda kişi başına GSYH'nin dolar cinsinden değeri döviz kuru değişiminden etkilenebilir. Satın alma gücü paritesi (SGP) ile yapılan karşılaştırmalar ise ülkeler arasındaki fiyat düzeyi farklarını gözetmeye çalışır. Dolayısıyla cari kurla dolar geliri ile SGP'ye göre gelir aynı gösterge değildir. Bir ekonominin üretiminin büyümesi refahı artırma potansiyeline sahiptir; ancak gelir dağılımındaki eşitsizlik ve yaşam koşullarını tek başına açıklamaz. Bu göstergeler fihristin ilerleyen sosyoekonomik bölümlerinde kendi kapsamlarında ele alınacaktır.

13. Türkiye verilerini dönem ve gösterge bakımından yorumlama

TÜİK'in 5 Ekim 2026'da yayımlanan Eylül 2026 TÜFE bültenine göre tüketici fiyatları bir önceki aya göre %1,84; bir önceki yılın aynı ayına göre %29,73 artmıştır. Aynı dönem için Yİ-ÜFE'nin aylık artışı %2,07; yıllık artışı %27,38'dir. Bu değerler, iki endeksin farklı fiyat aşamalarını ve farklı kapsamları izlediğinin güncel örneğidir. Eylül 2026'da yıllık oranın aylık orandan yüksek olması olağandır; karşılaştırma aralıkları farklıdır.

TÜİK'in 31 Ağustos 2026'da yayımladığı bağımsız yıllık GSYH hesabına göre Türkiye ekonomisi 2025 yılında zincirlenmiş hacim endeksiyle %3,7 büyümüş, cari fiyatlarla GSYH yaklaşık 63,24 trilyon TL olmuş ve kişi başına cari GSYH 714.682 TL olarak hesaplanmıştır. Bu üç veri sırasıyla reel üretim artışını, cari fiyatlarla toplam üretim değerini ve kişi başına ortalama büyüklüğü gösterir. Aynı kurumun 2026 ikinci çeyrek ilk tahmininde, 2026 Nisan–Haziran dönemindeki reel GSYH'nin bir önceki yılın aynı çeyreğine göre %2,3 arttığı bildirilmiştir. Yıllık bağımsız hesap ile çeyreklik ilk tahmin farklı dönemleri ve revizyon aşamalarını temsil ettiği için doğrudan aynı seriymiş gibi karşılaştırılmamalıdır.

Türkiye'den tarih ve dönem belirtilmiş ekonomi göstergeleri

Gösterge	Dönem ve veri türü	Resmî değer
TÜFE aylık değişim	Eylül 2026 / Ağustos 2026	%1,84
TÜFE yıllık değişim	Eylül 2026 / Eylül 2025	%29,73
Yİ-ÜFE aylık değişim	Eylül 2026 / Ağustos 2026	%2,07
Yİ-ÜFE yıllık değişim	Eylül 2026 / Eylül 2025	%27,38
Reel GSYH büyümesi	2025 bağımsız yıllık hesap	%3,7
Cari fiyatlarla GSYH	2025 bağımsız yıllık hesap	63 trilyon 240 milyar 524 milyon TL
Kişi başına cari GSYH	2025 bağımsız yıllık hesap	714.682 TL
Reel GSYH büyümesi	2026 ikinci çeyrek, önceki yılın aynı dönemine göre, ilk tahmin	%2,3

Bu veriler 29 Ekim 2026 tarihli bilgi kesitini yansıtır; sonraki aylarda yayımlanacak enflasyon bültenleri ve GSYH revizyonları bu sayıları değiştirebilir. Türkiye'de fiyat endekslerinin resmî açıklaması ve üretim/gelir hesapları TÜİK tarafından yapılır. TCMB fiyat istikrarı ve para politikası açısından bu verileri analiz eder ve yayımlar. Böylece veri üreten kurum ile para politikası uygulayan kurumun görevleri de birbirinden ayrılır.

Ekonomik gösterge ayrımı

Nominal GSYH fiyat ve üretim değişiminden, reel büyüme esas olarak üretim hacmindeki değişimden etkilenir. GSYH yurt içindeki üretimi, gayrisafi millî gelir ise yerleşiklerin net yurt dışı birincil gelirlerini de içerir. Kişi başına GSYH herkesin kazandığı gerçek ücret değildir. Türkiye'nin yıllık ve çeyreklik verileri karşılaştırılırken dönem ve revizyon niteliği belirtilmelidir.

7.2. İSTİHDAM, İŞSİZLİK VE İŞ GÜCÜ

Ekonominin ürettiği mal ve hizmetlerin miktarı kadar, üretime kaç kişinin katıldığı ve çalışmak isteyenlerin ne ölçüde iş bulabildiği de önemlidir. İstihdam, işsizlik ve iş gücü kavramları bu ilişkiyi ölçmek için kullanılır. Günlük dilde “çalışmıyor” denilen herkesin istatistiklerde işsiz sayılmaması veya işe yeni girenlerin sayısıyla toplam istihdamın aynı yönde değişmek zorunda olmaması, bu göstergelerin farklı kapsamlarından kaynaklanır. Türkiye'de temel resmî ölçüm, Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) Hanehalkı İşgücü Araştırmasıdır. Bu araştırmada hangi kişilerin istihdamda, işsiz veya iş gücü dışında sayıldığı belirli kurallara bağlıdır.

1. İş gücü piyasasının temel kavramları ve istatistiksel kapsamı

İş gücü piyasası, çalışma imkânı sunan işverenlerle emeğini sunan kişilerin karşılaştığı ekonomik alandır. İş gücü arzı, iş arayan veya çalışan kişilerin emek sunumunu; iş gücü talebi ise işverenlerin çalıştırmak istediği kişilere yönelik ihtiyacını ifade eder. Çalışma koşulları, ücretler, eğitim, meslek becerileri, bölgesel hareketlilik ve ekonomik faaliyet düzeyi bu iki yönü etkiler. Bir işyerinde boş kadro bulunması “açık iş” olarak değerlendirilebilir; ancak açık iş sayısı, işsiz sayısının veya yeni istihdamın doğrudan karşılığı değildir.

TÜİK'in iş gücü göstergelerinde temel nüfus, kurumsal olmayan 15 ve daha yukarı yaştaki kişilerdir. “Çalışma çağındaki nüfus” ifadesi bu istatistiksel sınıflandırma bakımından 15+ yaş grubunu gösterir; bir kişinin hukuken her koşulda çalıştırılabileceği anlamına gelmez. Kurumsal olmayan nüfus, hanelerde yaşayanları esas alır. Yurt, kışla, ceza infaz kurumu ve benzeri toplu yaşam yerlerinde ikamet edenler araştırmanın hane kapsamı dışında tutulur. Bu sınırlama mesleğe göre değil, araştırmanın kapsadığı yerleşim ve ikamet türüne göre uygulanır.

Çalışma çağındaki kurumsal olmayan nüfus üç ana gruba ayrılır: istihdam edilenler, işsizler ve iş gücüne dâhil olmayanlar. İlk iki grubun toplamı iş gücünü oluşturur. Bu sınıflandırma kişinin yalnız gelirine veya sosyal güvenlik kaydına bakılarak yapılmaz; referans dönemde çalışıp çalışmadığı, iş arama davranışı ve işe başlayabilme durumu birlikte değerlendirilir.

Çalışma çağındaki nüfusun iş gücü durumuna göre ayrımı

Grup	Temel koşul	Toplamlar içindeki yeri
İstihdam edilenler	Referans dönemde işte çalışan veya işle bağlantısı sürerken geçici olarak çalışmayan kişiler	İş gücüne dâhil
İşsizler	İstihdamda olmayan, iş arama ve işe başlayabilme koşullarını sağlayan kişiler; tanımdaki özel işe başlama istisnası dâhil	İş gücüne dâhil
İş gücüne dâhil olmayanlar	İstihdamda veya işsiz sınıfında bulunmayan 15+ yaş grubu	İş gücü dışında
İş gücü	İstihdam edilenler + işsizler	İş gücüne katılma oranının payı
Kurumsal olmayan 15+ nüfus	Üç grubun toplamı	Katılma ve istihdam oranlarının paydası

2. İstihdam: Çalışan sayılmanın ölçütleri

İstihdam, ekonomik mal ve hizmet üretimi amacıyla yapılan çalışmaya katılma durumudur. TÜİK'in Hanehalkı İşgücü Araştırmasında referans haftasında en az bir saat gelir getirici bir iktisadi faaliyette bulunan kişiler istihdamda kabul edilir. Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanların yanında kendi hesabına çalışanlar, işverenler ve aile işletmesindeki ücretsiz aile işçileri de koşulları sağladıklarında istihdam kapsamında yer alır. Bir kişinin istihdamda olması için mutlaka tam zamanlı çalışması, asgari ücret düzeyinde ücret alması veya bir işyerinde işçi statüsünde bulunması gerekmez.

Referans haftasında hiç çalışmamış bir kişi de işinden geçici olarak uzak kaldığı hâlde işiyle bağlantısı sürüyorsa istihdamda sayılabilir. Yıllık izin, resmî tatil, hastalık izni veya yasal doğum izni gibi durumlar bu kapsamda değerlendirilir. Ebeveyn izni, mevsim dışı dönem veya diğer nedenlerle işbaşında bulunmayanlar için ise TÜİK'in yönteminde işe dönüş süresi, işle bağın sürmesi ve gelir ilişkisi gibi ilave ölçütler uygulanır. Dolayısıyla bir hafta izinli olan çalışanı doğrudan işsiz sınıfına geçirmek doğru değildir.

İstihdam edilen kişinin çalışma süresi ve işinin niteliği ayrı konulardır. Haftada sınırlı saat çalışan bir kişi istihdamda olduğu hâlde daha uzun süre çalışmak isteyebilir. Bu durum, istihdam sayısının tek başına çalışma koşullarının yeterliliğini göstermediğini ortaya koyar. Evde kişinin yalnız kendi hanesine yönelik ücretsiz ev işi yapması ise iktisadi istihdamla aynı şekilde sınıflandırılmaz; aile işletmesinde üretime katkı sunan ücretsiz aile işçiliğiyle karıştırılmamalıdır.

3. İşsiz sayılmanın koşulları ve özel durumlar

TÜİK'in güncel tanımında işsiz, referans haftasında istihdamda bulunmayan; son dört hafta içinde aktif olarak iş arayan ve iş bulduğunda iki hafta içinde işbaşı yapabilecek durumda olan kişidir. İş ilanlarına başvurma, işverenle görüşme veya iş kurma yönünde somut girişimler aktif iş arama kapsamında değerlendirilebilecek davranışlardır. Sadece çalışmak istemek, tek başına bu tanımı karşılamaz. Ayrıca işe yerleşmiş ve üç ay içinde başlayacak olduğu için iş aramayı durdurmuş kişiler, ilgili yöntem koşullarıyla işsiz grubuna dâhil edilir.

Örneğin işi bulunmayan, aktif başvurular yapan ve kısa sürede çalışabilecek bir kişi işsiz sayılabilir. İş bulduğu takdirde çalışmak istediğini söyleyen ancak iş aramayan ve hemen işbaşı yapamayacak bir kişi ise bu ölçüme göre iş gücü dışında kalabilir. Bir öğrencinin veya emeklinin durumu da yalnız öğrencilik ya da emeklilik etiketiyle belirlenmez: Çalışan öğrenci istihdamda, işsizliğin bütün koşullarını karşılayan emekli işsiz grubunda bulunabilir. Her öğrenciyi ve bütün emeklileri kendiliğinden iş gücü dışında kabul etmek doğru değildir.

Bir işten ayrılan herkesin derhâl işsiz sayılması da doğru değildir. Ayrıldığı tarihte yeni bir işte çalışmaya başlayan kişi istihdamdadır. İş aramayı bırakmış ve kısa sürede çalışmaya hazır olmayan kişi, istatistiksel olarak iş gücü dışında olabilir. Bu nedenle “işsiz” sözcüğünün gündelik anlamı, araştırmanın kesin sınıflandırmasıyla her zaman örtüşmez.

4. İş gücüne dâhil olmayanlar ve potansiyel iş gücü

İş gücüne dâhil olmayan nüfus, çalışma çağında bulunduğu hâlde istihdamda veya işsiz sınıfında yer almayan kişileri kapsar. Öğrenimine devam edenler, ev işleriyle meşgul olanlar, emekliler, çalışamayacak durumda olanlar ve çeşitli kişisel nedenlerle çalışmaya katılmayanlar bu grupta bulunabilir. Bununla birlikte bu özellikler kişiyi otomatik olarak iş gücü dışına çıkarmaz; belirleyici olan araştırmanın istihdam ve işsizlik koşullarını karşılayıp karşılamadığıdır.

Potansiyel iş gücü, iş gücü dışında olmakla birlikte çalışmayla belirli bir bağı bulunan kişileri ifade eder. Aktif olarak iş aradığı hâlde kısa süre içinde başlayamayacak olanlar ile aktif iş aramasa bile çalışmak isteyen ve kısa sürede başlayabilecek kişiler bu grupta yer alır. İş bulacağına inanmadığı için aramaktan vazgeçmiş ve çalışmaya hazır olanlar da potansiyel iş gücü içinde değerlendirilebilir. İş aramayı bırakan bir kişi kayıtlı işsiz sayısına girmese de bu geniş göstergede ekonomide kullanılmayan emek potansiyelini gösterebilir.

Bu ayrım, işsizlik oranı düşerken her zaman iş bulmanın kolaylaşmadığını açıklar. İş arayan bir kişi iş bulmadan aramayı bıraktığında, başka koşullar değişmediği takdirde işsizler ve iş gücü toplamı azalabilir; işsizlik oranı gerileyebilir. Oysa istihdam edilen kişi sayısı hiç artmamıştır. Bu nedenle işsizlik oranı, istihdam oranı ve iş gücüne katılma oranıyla birlikte incelenir.

5. İşsizlik, istihdam ve iş gücüne katılma oranlarının hesaplanması

İşsizlik oranı, işsizlerin toplam iş gücüne oranıdır. İstihdam oranı ise istihdam edilenlerin kurumsal olmayan 15+ nüfusa oranını; iş gücüne katılma oranı da iş gücünün aynı nüfusa oranını ifade eder. Bu üç göstergenin paydaları aynı değildir. İşsizlik oranının paydasına yalnız çalışanlar ile işsizler girerken, diğer iki göstergede bütün kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus bulunur.

İşgücü = İstihdam edilenler + İşsizler.

İşsizlik oranı (%) = İşsiz sayısı / İşgücü × 100.

İstihdam oranı (%) = İstihdam edilen sayısı / Kurumsal olmayan 15+ nüfus × 100.

İşgücüne katılma oranı (%) = İşgücü / Kurumsal olmayan 15+ nüfus × 100.

Örnek bir nüfusta 1.000 kişinin 600'ü 15 veya daha yukarı yaşta ve kurumsal olmayan nüfusta olsun. Bu 600 kişinin 300'ü istihdamda, 30'u işsiz ve 270'i iş gücü dışında ise iş gücü 300 + 30 = 330 kişidir. İşsizlik oranı 30 / 330 × 100 = %9,09; istihdam oranı 300 / 600 × 100 = %50; iş gücüne katılma oranı 330 / 600 × 100 = %55 olarak hesaplanır. İşsiz sayısını tüm 600 kişiye bölmek, bu örnekte istatistiksel işsizlik oranını vermez. Göstergeler arasındaki fark, yalnız işsiz sayısından değil paydanın içeriğinden kaynaklanır.

İş gücü göstergelerinin hesabı ve yorum sınırları

Gösterge	Hesaplama	Yanlış yorumdan kaçınılacak nokta
İşsizlik oranı	İşsiz / iş gücü × 100	Tüm nüfus içindeki işsiz payı değildir
İstihdam oranı	İstihdam / kurumsal olmayan 15+ nüfus × 100	Çalışanların iş gücüne oranı değildir
İş gücüne katılma oranı	İş gücü / kurumsal olmayan 15+ nüfus × 100	İstihdam oranı ile işsizlik oranının doğrudan toplamı değildir
İş gücüne dâhil olmayan nüfus	Kurumsal olmayan 15+ nüfus - iş gücü	Tamamı işsiz kabul edilmez
İş gücü içindeki istihdam payı	İstihdam / iş gücü × 100	İstihdam oranı ile aynı değildir

6. İşsizliğin ortaya çıkış biçimleri

İşsizliğin nedenleri aynı değildir. Geçici (friksiyonel veya arızi) işsizlik, kişilerin iş değiştirmesi, yeni mezunların ilk işlerini araması veya çalışanla uygun işin eşleşmesinin zaman alması sırasında görülebilir. İş gücü hareketli olduğundan bu tür işsizlik tamamen ekonomik durgunluğa bağlı değildir. Yapısal işsizlik, mevcut işlerin gerektirdiği becerilerle iş arayanların becerileri ya da işlerin bulunduğu yerlerle çalışanların yaşadıkları yerler arasında kalıcı uyumsuzluk olduğunda ortaya çıkabilir. Teknolojik dönüşüm, bazı mesleklerde talebi azaltırken başka becerilere olan ihtiyacı artırabilir.

Konjonktürel (devresel) işsizlik, ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlama veya daralma dönemlerinde toplam mal ve hizmet talebinin azalmasıyla işverenlerin daha az çalışana ihtiyaç duymasından kaynaklanabilir. Mevsimlik işsizlikte ise tarım, turizm veya bazı inşaat faaliyetleri gibi işlerde çalışma imkânları yılın dönemlerine göre değişir. Bu sınıflandırmalar birbirini tamamen dışlayan gerçeklikler değildir: Bir bölgede mevsimlik talep azalırken aynı zamanda beceri uyumsuzluğu da bulunabilir.

Uzun süreli işsizlik, iş aramanın uzaması nedeniyle becerilerin güncelliğini yitirmesi, mesleki ağların zayıflaması ve işe dönüşün güçleşmesi gibi sorunlarla ilişkili olabilir. İş arama süresinin istatistiksel sınırı kullanılan veri setine göre açıkça belirtilmelidir. İşsizlik türlerini açıklarken belirli bir kişinin işsizliğinin yalnız tek bir nedene bağlı olduğu varsayılmamalıdır.

İşsizliğin başlıca türleri ve oluşum nedenleri

Tür	Temel neden	Açıklayıcı durum
Geçici (friksiyonel)	İş arama ve işe yerleşme arasındaki süre	İş değiştiren veya yeni mezun kişinin uygun pozisyon araması
Yapısal	Beceri, meslek veya coğrafi konum uyumsuzluğu	Değişen üretim teknolojisinin farklı beceriler gerektirmesi
Konjonktürel	Toplam talepte ve ekonomik faaliyette düşüş	Ekonomik daralmada işletmelerin istihdamı azaltması
Mevsimlik	Yıl içindeki faaliyet yoğunluğu değişimi	Turizm veya hasat döneminde geçici çalışma talebi
Uzun süreli	İş arama döneminin uzaması	İş gücü piyasasına geri dönüş güçlüğü

7. Tam zamanlı çalışma, kısmi süreli çalışma ve eksik istihdam

Tam zamanlı ve kısmi süreli çalışma, işin süresine ilişkin düzenlemelerdir; istihdamda sayılmak için yalnız tam zamanlı çalışmak gerekmez. İki farklı işte çalışan kişinin çalışma süreleri birlikte değerlendirilebilir. Bununla birlikte kısa çalışma süresi tek başına eksik istihdam anlamına gelmez. Bazı çalışanlar kendi tercihleriyle az saat çalışır; bazıları ise daha uzun süre çalışmak istese de uygun iş bulamaz.

TÜİK'in zamana bağlı eksik istihdam tanımında, referans haftasında istihdamda olup esas ve ek işlerinde toplam 40 saatten az çalışmış, daha fazla gelir için daha fazla saat çalışmak isteyen ve imkân doğduğunda daha fazla çalışabilecek kişiler yer alır. “Yetersiz istihdam” ise zamana bağlı eksik istihdamda bulunmayıp son dört haftada mevcut işini değiştirmek veya buna ek iş bulmak için iş arayan ve yeni iş bulduğunda iki hafta içinde başlayabilecek kişilerle ilişkilidir. Bu iki kavram, istihdamda olmanın ekonomik açıdan her zaman yeterli veya arzulanan çalışma koşullarına sahip olmakla eşdeğer olmadığını gösterir.

Çalışılan toplam süre ile haftalık ortalama fiilî çalışma süresi de farklı göstergelerdir. Ortalama fiilî çalışma süresi, araştırmanın belirttiği kapsamda çalışılan gerçek saatlerin ortalamasıdır; kanunda düzenlenen haftalık normal çalışma süresi veya bütün çalışanların sözleşmelerindeki saat toplamı değildir. Fazla mesai, izin, devamsızlık ve mevsimler fiilî çalışmayı etkileyebilir.

8. Atıl iş gücü ve tamamlayıcı göstergeler

İşsizlik oranı, belirli bir dönemde iş arayan ve çalışmaya hazır olan işsizleri gösterirken, iş gücü piyasasındaki bütün kullanılmayan çalışma kapasitesini kapsamaz. Bu nedenle TÜİK, Uluslararası Çalışma Örgütünün (ILO) sınıflandırmalarıyla uyumlu tamamlayıcı göstergeler de yayımlar. Atıl iş gücü; işsizler, potansiyel iş gücü ve zamana bağlı eksik istihdamda olanlardan oluşur. Bu grupların birbirinden farklı koşullarla sınıflandırılması geniş göstergenin yorumlanmasında önemlidir.

Atıl iş gücü oranının payında zamana bağlı eksik istihdam + işsizler + potansiyel iş gücü, paydasında ise iş gücü + potansiyel iş gücü yer alır. Dolayısıyla atıl iş gücü oranı, işsizlik oranıyla aynı payda üzerinden hesaplanmaz. İşsiz ve potansiyel iş gücünün bütünleşik oranı da ayrı bir tamamlayıcı

göstergedir. Bu oranların yüksekliği, yalnız açık işsizliğin değil daha fazla çalışma isteği ve iş gücüne yakın kişilerin çalışma imkânlarının da değerlendirilmesi gerektiğine işaret eder.

Temel işsizlik ve tamamlayıcı iş gücü göstergeleri

Gösterge	Kapsanan gruplar	Yorum
İşsizlik oranı	İşsiz / iş gücü	Dar tanımlı işsizlik
Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı	(Zamana bağlı eksik istihdam + işsiz) / iş gücü	İstihdamda olup daha çok çalışmak isteyenleri de kapsar
İşsiz ve potansiyel iş gücünün bütünleşik oranı	(İşsiz + potansiyel iş gücü) / (iş gücü + potansiyel iş gücü)	İş gücü dışındaki çalışmaya yakın kişileri de kapsar
Atıl iş gücü oranı	(Zamana bağlı eksik istihdam + işsiz + potansiyel iş gücü) / (iş gücü + potansiyel iş gücü)	Kullanılamayan emek kapasitesinin daha geniş ölçümü

9. Aylık, yıllık ve mevsim etkisinden arındırılmış verileri yorumlama

İş gücü piyasası yaz aylarında turizm, tarım ve açık hava faaliyetlerinden; kışın ise mevsimlik işlerin azalmasından etkilenebilir. Mevsim etkisinden arındırma, yıl içinde düzenli tekrar eden bu dalgalanmaları istatistiksel yöntemlerle ayırarak ardışık ayların daha anlamlı karşılaştırılmasına yardımcı olur. Bunun yanında takvim etkisi de çalışma günlerinin ve tatil düzeninin bazı göstergelerde oluşturduğu farkları açıklamaya yarar. Mevsim etkisinden arındırılmamış ham oranla arındırılmış oran, aynı aya ilişkin olsa bile aynı sayı olmak zorunda değildir.

Aylık veriler, ilgili ayın araştırma dönemine; yıllık veriler ise yıl içindeki genel düzeye ilişkin tahminlerdir. Bir ayın işsizlik oranını yıllık ortalamayla yan yana koymak, yılın tamamında aynı değişimin yaşandığını göstermez. TÜİK mevsimsel arındırma işlemlerinde önceki ayların değerlerini yeni gözlemlerle revize edebilir. Bu nedenle eski bir bültendeki “geçen ay” değeri, sonraki bültendeki revize edilmiş karşılaştırma değeriyle farklılaşabilir. Yüzde 7,9'dan yüzde 8,4'e yükseliş 0,5 yüzde puanlık artıştır; yüzde 0,5'lik nispi artış olarak ifade edilmez.

İş gücü istatistikleri anket ve örnekleme yöntemlerine dayalı tahminlerdir. Bin kişi cinsinden yayımlanan toplamlar yuvarlandığında parçaların toplamı ile genel toplam arasında küçük farklar görülebilir. Ayrıca iş gücüne katılmanın değişmesi işsizlik oranını etkiler: Önceden iş aramayan bir kişi iş aramaya başlayıp iş bulamazsa işsiz ve iş gücü sayısı birlikte artar. Bu nedenle işsizlik oranındaki değişimin tek başına yeni işe giriş ve çıkışların sayısına eşit olduğu söylenemez.

10. Türkiye'de iş gücü göstergeleri: Eylül 2026

TÜİK'in 27 Ekim 2026 tarihinde yayımladığı Eylül 2026 iş gücü bülteninde, mevsim etkisinden arındırılmış 15+ nüfus 67 milyon 168 bin; iş gücü 35 milyon 412 bin; istihdam edilenler 32 milyon 445 bin; işsizler 2 milyon 967 bin kişi olarak verilmiştir. Aynı dönemde işsizlik oranı %8,4; istihdam oranı %48,3; iş gücüne katılma oranı %52,7 olarak hesaplanmıştır. İlgili aylık bültende oranlar bir önceki ayın revize edilmiş değerleriyle karşılaştırılmıştır; Eylül 2026'nın bir önceki ayına ait arındırılmış işsizlik oranı bu tabloda %7,9'dur.

Bu toplamlar arasındaki ilişki somuttur: 32 milyon 445 bin istihdam edilen kişi ile 2 milyon 967 bin işsizin toplamı yaklaşık 35 milyon 412 bin kişilik iş gücünü verir. İşsizlik oranı yaklaşık 2.967 / 35.412 × 100 = %8,4'tür. İstihdam oranı ise 32.445 / 67.168 × 100 ≈ %48,3 olur. İki hesap farklı paydaları kullanır. Aynı bültende genç nüfusun (15–24 yaş) işsizlik oranı %14,8, atıl iş gücü oranı ise %31,2 olarak belirtilmiştir. Atıl iş gücü oranını "15+ nüfusun %31,2'si işsizdir" biçiminde okumak doğru değildir.

TÜİK Eylül 2026 iş gücü göstergeleri (mevsim etkisinden arındırılmış)

Gösterge	Eylül 2026	Ölçü ve kapsam
Kurumsal olmayan 15+ nüfus	67 milyon 168 bin	Kişi sayısı; temel nüfus
İş gücü	35 milyon 412 bin	İstihdam + işsiz
İstihdam edilenler	32 milyon 445 bin	Kişi sayısı
İşsizler	2 milyon 967 bin	Kişi sayısı
İş gücüne dâhil olmayanlar	31 milyon 756 bin	Kişi sayısı
İşsizlik oranı	%8,4	İşsiz / iş gücü
İstihdam oranı	%48,3	İstihdam / 15+ nüfus
İş gücüne katılma oranı	%52,7	İş gücü / 15+ nüfus
Genç işsizlik oranı	%14,8	15–24 yaş iş gücü içindeki işsizler
Atıl iş gücü oranı	%31,2	İşsiz + potansiyel iş gücü + zamana bağlı eksik istihdam; geniş payda

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının aynı aya ilişkin değerlendirmesinde mevsim etkisinden arındırılmamış işsizlik oranı %8,5, istihdam oranı %48,7, iş gücüne katılma oranı %53,2 olarak verilmiştir. Bu değerler, TÜİK'in arındırılmış %8,4 / %48,3 / %52,7 serisiyle çelişmez; farklı işlem görmüş verilerin sonuçlarıdır. Yıllık 2025 TÜİK bülteninde ise işsizlik oranı %8,3, istihdam oranı %49,0 ve iş gücüne katılım oranı %53,5'tir. Eylül 2026 aylığıyla 2025 yıllığı eş dönem değildir; aralarında doğrudan yıllık değişim hesabı yapılmaz.

11. Kadın ve erkeklerin iş gücüne katılımı, genç işsizliği

İş gücü göstergeleri kadın ve erkekler ile yaş grupları arasında farklılık gösterebilir. TÜİK Eylül 2026 mevsim etkisinden arındırılmış verilerinde erkeklerin istihdam oranı %65,8, kadınların %31,2; iş gücüne katılma oranı erkeklerde %70,7, kadınlarda %35,2'dir. Aynı dönemde işsizlik oranı erkeklerde %6,9, kadınlarda %11,3 olarak tahmin edilmiştir. Bu değerler kadınların ve erkeklerin iş gücü içindeki işsiz payını gösterir; toplam kadın veya erkek nüfus içindeki işsiz payıyla karıştırılmamalıdır.

Genç işsizliği, TÜİK'in aylık temel bülteninde 15–24 yaş grubundaki işsizlerin aynı yaş grubunun iş gücüne oranıdır. Eylül 2026'da %14,8'lik genç işsizlik oranı, bu yaş aralığındaki bütün gençlerin %14,8'inin işsiz olduğu anlamına gelmez; eğitimde olup iş aramayan gençler paydada bulunmaz. "Ne eğitimde ne istihdamda olan gençler" (NEET) ise ayrıca izlenen, eğitim ve çalışma durumunu

temel alan göstergedir; genç işsizlik oranının başka adı değildir. Yaş, eğitim, bakım sorumlulukları, iş tecrübesi ve bölgesel imkânlar iş gücüne katılma ve istihdam düzeylerini etkileyebilir.

12. İş gücü verilerinin kurumlara ve kaynağa göre ayrılması

TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması, seçilen hanelerde kişilerin çalışma ve iş arama durumlarına ilişkin istatistik üretir. İŞKUR ise iş arayanların kayıtları, işverenlerin açık iş talepleri, danışmanlık ve işe yerleştirme hizmetlerine ilişkin idari veriler tutar. İŞKUR'a kayıtlı iş arayanların veya kayıtlı işsizlerin sayısını TÜİK'in anket temelli toplam işsiz sayısı yerine kullanmak doğru değildir. Kişi İŞKUR'a kayıt olmadan da TÜİK tanımına göre işsiz olabilir; ayrıca kayıtların güncellenme süresi ve kurumun hizmet kapsamı farklıdır.

Sosyal Güvenlik Kurumunun sigortalı verileri de istihdamın tamamıyla aynı evreni göstermez; sigortalılık statüsü, bildirim ve kayıt düzeniyle ilgilidir. Kayıt dışı istihdam ise yaptığı işten dolayı sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmadan çalışmayı ifade eden bir ölçüm alanıdır; çalışan kişinin hiçbir iş yapmadığı veya TÜİK tarafından işsiz sayıldığı anlamına gelmez. Kamu personelinin çalışma statüsü, özel sektör işçiliği ve kendi hesabına çalışma hukuken farklı kategoriler olsa da ekonomik istihdam ölçümünde birlikte yer alabilir. Farklı kurumların verileri karşılaştırılırken yöntem ve kapsanan kişilerin açıkça belirtilmesi gerekir.

13. İstihdam, ekonomik büyüme ve kamu politikaları arasındaki ilişki

Ekonomik büyüme, mal ve hizmetlerin reel üretimindeki artıştır; istihdam artışı ise çalışan kişi sayısının yükselmesidir. Üretim miktarı, çalışan sayısındaki artışın yanında verimlilik, sermaye yatırımları ve teknolojiyle de yükselebilir. Bu nedenle GSYH büyürken istihdam aynı hızda artmayabilir. Buna karşılık bazı alanlarda üretimdeki daralma iş gücü talebini azaltabilir. Büyüme ve istihdam ilişkisi otomatik ve her sektörde aynı ölçüde değildir; ekonomik etkinliklerin niteliği de önemlidir.

Aktif iş gücü piyasası politikaları, mesleki eğitim, iş ve meslek danışmanlığı, iş arama ile işe yerleşmenin kolaylaştırılması gibi uygulamaları içerir. İşsizlik sigortası gibi gelir güvencesine yönelik destekler ise işsiz kalmanın ekonomik etkisini azaltmayı amaçlayan ayrı araçlardır. Kamunun eğitim ve istihdam hizmetlerini planlamasında yalnız işsiz sayısını değil, katılım, istihdam, genç işsizliği ve atıl iş gücü göstergelerini birlikte incelemek daha açıklayıcıdır. Bölgesel istihdam ve üretim alanları sonraki sektör ve gelişmişlik bölümlerinde ele alınacağından burada esas olarak kavramların kapsamı ve temel göstergelerin yorumlanması üzerinde durulmuştur.

> **İş gücü kavramlarında temel ayrım**
>
> İş gücü = istihdam + işsizdir. İşsizlik oranının paydası iş gücüdür; istihdam ve katılma oranlarının paydası kurumsal olmayan 15+ nüfustur. İş aramayan veya işe başlayamayacak her çalışmayan kişi işsiz sayılmaz. TÜİK'in Eylül 2026 mevsim etkisinden arındırılmış işsizlik oranı %8,4, atıl iş gücü oranı %31,2'dir; göstergelerin kapsamları farklıdır. TÜİK anketi, İŞKUR kayıtları ve SGK idari verileri birbirinin yerine kullanılamaz.

7.3. TÜRKİYE EKONOMİSİNİN SEKTÖREL YAPISI

Bir ülke ekonomisi, yalnız ne kadar mal ve hizmet ürettiğiyle değil, bu üretimin hangi faaliyet alanlarında gerçekleştiğiyle de tanımlanır. Tarımın, sanayinin, inşaatın ve hizmetlerin toplam üretim ile istihdam içindeki ağırlıkları; ekonomik gelişme, verimlilik ve iş gücünün dağılışı hakkında farklı bilgiler sağlar. Türkiye'nin sektörel yapısında hizmetler geniş bir istihdam alanını oluştururken imalat sanayi, tarımsal üretim ve inşaat da hem kendi katma değerleri hem de diğer faaliyetlerle kurdukları bağlantılar nedeniyle önemini korumaktadır. Bu konunun temelinde, sektörlerin kapsamını doğru belirlemek ve üretim payı ile istihdam payını birbirinden ayırmak yer alır.

1. Ekonomik sektör ve iktisadi faaliyet kavramı

Sektör, benzer mal veya hizmetleri üreten ekonomik faaliyetlerin topluca ele alındığı gruptur. Bir tarım işletmesi bitkisel ürün yetiştirebilir; bir imalat tesisi tarımsal ürünü işlenmiş gıdaya dönüştürebilir; bir taşımacılık işletmesi ürünün pazara ulaşmasını, bir mağaza ise tüketiciye sunulmasını sağlayabilir. Bu işler aynı ürünün ekonomik yolculuğuyla ilgili olsa da üretilen çıktının niteliğine göre farklı faaliyet kollarında sınıflandırılır.

Temel iktisat ve coğrafya anlatımında üç ana sektör ayrımı kullanılır. Birincil sektör, doğal kaynakların doğrudan üretime katıldığı tarım, ormancılık, balıkçılık ve bazı geleneksel sınıflandırmalarda madencilik gibi alanlarla ilişkilidir. İkincil sektör, hammaddenin işlenmesi, sanayi üretimi ve yapı inşası gibi dönüşüm faaliyetlerini kapsar. Üçüncül sektör ise ticaret, ulaşım, konaklama, finans, eğitim, sağlık ve benzeri hizmetleri içerir. Günümüzün ayrıntılı resmî istatistiklerinde madencilik sanayi içinde; inşaat ise ayrıca gösterilebilir. Dolayısıyla geleneksel üç sektör şeması ile TÜİK'in dört gruplu istihdam tablosu aynı sınıflandırmanın birebir kopyası değildir.

Bir ekonomik faaliyetin sektörü, işyerinin bulunduğu bölgeden veya işletmenin kamu ya da özel mülkiyette olmasından tek başına belirlenmez. Kamu hastanesindeki sağlık hizmeti ile özel hastanedeki sağlık hizmeti, mülkiyetleri farklı olsa da hizmet faaliyetidir. Bir fabrikanın bilgi işlem birimi ile bağımsız yazılım şirketi de faaliyet sınıflaması bakımından aynı şekilde ele alınmayabilir; istatistiklerde işletmenin esas faaliyeti ve kullanılan yöntem belirleyicidir.

Ekonomik faaliyetlerin temel sınıflandırılması

Genel grup	Başlıca faaliyetler	Sınıflandırmada dikkat edilecek nokta
Tarım ve doğal üretim	Bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık	TÜİK dört sektörlü istihdamında tarım, ormancılık ve balıkçılık birlikte yer alır
Sanayi	Madencilik, imalat, enerji, su temini ve atık yönetimi	Madencilik resmî sanayi faaliyetleri içindedir; imalat sanayinin tamamı değildir
İnşaat	Bina, altyapı, tesis ve yapı işleri	TÜİK istihdamında sanayiden ayrı ana gruptur

Genel grup	Başlıca faaliyetler	Sınıflandırmada dikkat edilecek nokta
Hizmetler	Ticaret, taşıma, turizm, iletişim, finans, eğitim, sağlık, kamu ve diğer hizmetler	Kamu hizmetleri de ekonomik faaliyet olarak değerlendirilir

2. Üretim, katma değer ve sektörün ekonomiye katkısı

Bir sektörün ekonomiye katkısını açıklarken toplam satış tutarı, üretilen malın miktarı ve katma değer birbirinden ayrılmalıdır. Bir işletmenin katma değeri, ürettiği mal ve hizmetlerin değerinden üretimde kullandığı ara mal ve hizmetlerin değerinin çıkarılmasıyla bulunur. Ekmek üreten bir fırının un, enerji ve diğer ara girdileri kullanarak sağladığı yeni üretim değeri, fırının toplam satış tutarından farklıdır. Ara girdileri tekrar tekrar toplayarak ekonominin toplam üretimini hesaplamak çifte sayım doğurur.

Üretim yöntemiyle gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), ekonomik faaliyet kollarındaki gayrisafi katma değerler toplamına ürünler üzerindeki vergiler eklenip ürün sübvansiyonları çıkarılarak alıcı fiyatlarıyla hesaplanır. Bu nedenle bir faaliyet kolunun GSYH içindeki cari fiyatlı payı, o kolun toplam istihdam payıyla aynı anlama gelmez. Ayrıca sektörlerin temel fiyatlarla hesaplanan toplam katma değeri ile alıcı fiyatlarıyla GSYH arasında ürün vergileri eksi sübvansiyonlar kalemi bulunur.

Örneğin bir yılda bir sektörün cari fiyatlarla katma değeri 20 birim ve aynı yöntemle hesaplanmış GSYH 200 birimse sektörün GSYH payı %10'dur. Fakat katma değer aynı kalırken diğer sektörler daha hızlı büyürse o sektörün payı düşebilir; payın düşmesi mutlaka üretim miktarının azaldığı anlamına gelmez. Cari fiyatlarla hesaplanan paylar fiyat değişimlerinden etkilenir; sektörlerin reel üretim artışı ise fiyat hareketlerinin etkisinden arındırılan hacim ölçüleriyle incelenir.

3. Türkiye'nin üretim yapısında sanayi ve hizmetlerin ağırlığı

Türkiye İstatistik Kurumunun 31 Ağustos 2026 tarihinde yayımladığı bağımsız yıllık GSYH sonuçları, 2025 yılında reel ekonominin %3,7 büyüdüğünü; cari fiyatlarla GSYH'nin 63 trilyon 240 milyar 524 milyon TL olduğunu göstermektedir. Aynı yayında GSYH içinde tekil iktisadi faaliyet kolu olarak en yüksek payın %15,6 ile imalat sanayine ait olduğu belirtilmiştir. İmalatı %12,9 payla toptan ve perakende ticaret ile motorlu taşıtların onarımı, %9,2 payla gayrimenkul faaliyetleri izlemiştir. Bu oranlar bütün sanayi veya bütün hizmetlerin tek toplamı değil, ayrı faaliyet kollarının cari GSYH içindeki paylarıdır.

İmalat sanayinin en yüksek tekil faaliyet payına sahip olması, toplam hizmet faaliyetlerinin ekonomideki ağırlığını ortadan kaldırmaz. Çünkü hizmetler; toptan-perakende ticaret, taşımacılık, konaklama, bilgi ve iletişim, finans, gayrimenkul, mesleki hizmetler, kamu yönetimi, eğitim, sağlık ve diğer birçok faaliyet kolunu içerir. Bunların tümünü tek bir çatı altında topladığımızda ortaya çıkan geniş hizmet sektörüyle yalnız imalat sanayini karşılaştırmak, farklı genişlikte iki grubu karşılaştırmak olur.

TÜİK'in 2025 bağımsız yıllık sonuçlarında inşaatın reel katma değeri %11,0 artarken, tarım, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerinin reel katma değeri %8,5 azalmıştır. Buradaki oranlar 2025'in bir önceki yıla göre üretim hacmi değişimleridir; 2025 yılında bu sektörlerin GSYH'den aldıkları paylar değildir. Aynı tarihe ilişkin dönemsel hesapların yıl sonunda açıklanan ilk dört çeyrek

toplamıyla daha sonra yayımlanan bağımsız yıllık hesaplar arasında revizyon farkı bulunabilir. Burada bağımsız yıllık seri esas alınmıştır.

TÜİK 2025 bağımsız yıllık GSYH verilerinden seçilmiş göstergeler

Gösterge	2025 değeri	Verinin anlattığı
Reel GSYH değişimi	%3,7 artış	Tüm ekonominin 2024'e göre hacim büyümesi
Cari fiyatlarla GSYH	63 trilyon 240 milyar 524 milyon TL	Ülke genelinde cari fiyatlı üretim hesabı
İmalat sanayinin GSYH payı	%15,6	Bir faaliyet kolunun cari GSYH payı
Toptan-perakende ticaret ve taşıt onarımının payı	%12,9	Hizmetler içindeki belirli faaliyet kolunun payı
Gayrimenkul faaliyetlerinin payı	%9,2	Hizmetler içindeki ayrı faaliyet kolunun payı
İnşaatın reel büyümesi	%11,0	Sektörün üretim hacmindeki yıllık değişim
Tarım, ormancılık ve balıkçılığın reel değişimi	%-8,5	Sektörün üretim hacmindeki yıllık daralma

4. Tarım, ormancılık ve balıkçılığın ekonomik işlevi

Tarım sektörü bitkisel ve hayvansal üretimi, ormancılık faaliyetlerini ve balıkçılığı içerir. Tarım, gıda ihtiyacının karşılanması yanında gıda sanayine hammadde sağlaması, kırsal nüfusa gelir oluşturması ve bazı ürünlerde dış ticarete katkıda bulunması bakımından önemlidir. Hububatın değirmencilik ve unlu mamullere, sütün süt ürünlerine, pamuğun tekstile dönüşmesi tarımla imalat sanayi arasındaki doğrudan bağlantılara örnektir.

Türkiye'de üretim koşulları iklim, toprak, sulama ve mevsimlere bağlı olarak farklılaşır. Sulama ve seracılık gibi yöntemler üretimin yıl içindeki dağılışını ve çeşitliliğini etkileyebilir; ancak bütün ürünlerde aynı sonuç elde edilmez. Tarımsal üretim miktarındaki değişim, ürün fiyatları ve çiftçi geliri aynı gösterge değildir. Kuraklık nedeniyle buğday miktarı düşerken fiyatlar yükselebilir; bunun üretim değeri üzerindeki toplam etkisi ayrıca hesaplanmalıdır.

Tarımsal istihdamın zaman içinde toplam istihdamdan aldığı payın düşmesi, tarımın ortadan kalkması anlamına gelmez. Tarım dışı sektörlerde çalışan sayısının artması, makineleşme ve üretkenlikteki değişim, toplam içindeki oranı azaltabilir. Kişi başına üretkenlik, kayıt dışılık ve mevsimlik çalışma gibi konular, yalnız çalışan sayısı üzerinden kesin sonuç çıkarılmasını güçleştirir. Ülkenin tarımsal ürünleri ve bölgesel üretim alanları önceki ekonomik coğrafya konularında incelendiği için burada üretim yapısı ve sektörler arası bağlantı esas alınmaktadır.

5. Sanayi: Madencilik, imalat, enerji ve su faaliyetleri

Sanayi, doğal veya üretilmiş girdilerin farklı ürünlere dönüştürülmesini ve bazı altyapı hizmetlerinin sağlanmasını kapsar. Ayrıntılı iktisadi faaliyet sınıflamasında madencilik ve taş ocakçılığı, imalat, elektrik-gaz-buhar üretimi ve dağıtımı, su temini ve atık yönetimi sanayiyle ilişkili başlıca gruplardır. Bir maden ocağında cevherin çıkarılması ile cevherden metal ürün üretilmesi aynı aşama değildir; ilk faaliyet madencilik, ikinci faaliyet imalat kapsamındadır. Elektrik santrali de otomobil fabrikasıyla aynı tür üretim yapmaz; ancak sanayi istatistiklerinin geniş tanımında yer alabilir.

İmalat sanayinde gıda ve içecek, tekstil ve hazır giyim, kimya, ana metal, metal eşya, makine, otomotiv, elektrikli teçhizat ve diğer ürün grupları bulunur. Türkiye'de Marmara çevresindeki üretim merkezleri otomotiv ve çeşitli metal-makine dallarıyla, Ege ve İç Anadolu'nun bazı merkezleri gıda, tekstil ve makine üretimiyle, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu'nun belirli merkezleri tarıma dayalı sanayi, tekstil ve kimya gibi alanlarla ilişkilidir. Bir bölgede belli sanayi dallarının yaygınlaşması, o bölgede yalnız o ürünlerin üretildiği veya en yüksek cari üretimin her yıl mutlaka aynı ilde olduğu anlamına gelmez.

Sanayi, üretim girdilerini yurt içinden veya yurt dışından temin edebilir. İthal ara malı kullanılmasıyla ihracata yönelik ürün üretilmesi aynı anda mümkün olduğundan “ihracat yapan sektör” ifadesi tek başına bütünüyle yerli girdi kullanımını göstermez. Enerji maliyetleri, ulaşım altyapısı, sermaye birikimi, nitelikli iş gücü ve teknolojik kapasite sanayinin verimliliğini etkiler. Üretimden elde edilen gelir ile işletmenin cirosu, sanayi üretim endeksi ve imalatın GSYH payı farklı ölçümlerdir.

6. İnşaatın ayrı bir ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmesi

İnşaat; konut, işyeri, yol, köprü, tünel ve diğer yapı işlerini kapsar. Konut yapımıyla ulaştırma altyapısının kurulması aynı geniş faaliyet alanında incelense de amaçları ve finansman kaynakları değişebilir. İnşaatın malzeme talebi çimento, demir-çelik, cam, seramik, ağaç ürünleri ve makina gibi imalat dallarını; mühendislik, mimarlık, finansman ve taşımacılık gibi hizmetleri etkiler. Bu nedenle inşaatta yaşanan değişim başka sektörlere de yansıyabilir.

TÜİK'in istihdam istatistiklerinde inşaat, sanayiden ayrı gösterilen dört ana gruptan biridir. Üretim yöntemiyle GSYH hesaplarında da inşaat ayrı bir iktisadi faaliyet kolu olarak izlenir. Buna karşılık bazı eğitim amaçlı üç sektör sınıflamalarında ikincil sektör içinde yer alması mümkündür. Bu iki anlatım farklı sınıflandırma ayrıntılarıdır; veri karşılaştırmasında hangi sistemin kullanıldığı açıkça belirtilmelidir.

İnşaat sektörünün 2025 yılında %11,0 reel büyümüş olması, o yıl inşaat çalışanlarının sayısının aynı oranda arttığını ya da konut fiyatlarının %11,0 yükseldiğini göstermez. Yapı ruhsatı sayısı, tamamlanan bina alanı, konut satışı, bina maliyeti, inşaat faaliyetinin reel katma değeri ve inşaat istihdamı ayrı göstergelerdir. Bir binanın mülkiyetinin el değiştirmesiyle yeni bir binanın inşa edilmesi aynı üretim faaliyeti değildir; emlak aracılık hizmetinin ürettiği değer ise ayrıca ölçülebilir.

7. Hizmet sektörünün geniş kapsamı

Hizmetler sektörü, fiziksel bir ürün elde edilmesine gerek olmadan kişi ve işletmelere sunulan çok çeşitli faaliyetleri içerir. Toptan ve perakende ticaret, taşımacılık, depolama, konaklama ve yiyecek hizmetleri, bilgi ve iletişim, finans ve sigorta, gayrimenkul, mesleki-bilimsel-teknik danışmanlık, idari destek, eğitim, sağlık, sosyal hizmet ve kamu yönetimi bu kapsamdadır. Hizmetin maddi bir ürünle birlikte sunulması mümkündür: Bir araç tamiri ya da ürün taşınması maddi nesnelerle bağlantılı olsa da faaliyetin özü hizmettir.

Ticaretin ekonomiye katkısı bir ürünün alış ve satış bedellerinin tamamını ülkenin üretimine ikinci kez eklemek değildir. Ticaret hizmetinin oluşturduğu katma değer; dağıtım, aracılık, stok yönetimi ve benzeri faaliyetlerden doğar. Taşımacılık hizmeti de hammaddenin ve mamul malın üreticiden tüketiciye hareketini sağlar. Lojistik merkezlerin liman, yol, depo ve üretim bölgeleriyle bağlantısı, hizmetlerin sanayi ve tarımdan ayrı değil bunlarla bütünleşik çalıştığını gösterir.

Bilgi ve iletişim hizmetleri yazılım geliştirme, telekomünikasyon ve ilgili alanları kapsar. Finansal hizmetler tasarruf ve yatırım kaynaklarının aktarılmasına katkıda bulunur; sigortacılık ekonomik risklerin paylaşılmasına yardımcı olur. Sağlık ve eğitim, toplumsal ihtiyaçların karşılanması yanında çalışanların bilgi ve becerilerinin gelişmesi açısından da önemlidir. Hizmetler içinde çok yüksek teknoloji kullanan faaliyetler bulunabileceği gibi emek yoğun işler de vardır; bu nedenle “hizmetler sektörü” tek bir üretkenlik veya ücret düzeyini anlatmaz.

Hizmet kolları ve ekonomik görevleri

Hizmet kolu	Temel faaliyet	Diğer sektörlerle bağlantı
Toptan ve perakende ticaret	Ürün dağıtımı ve satış aracılığı	Tarım ve sanayi ürünlerini pazara ulaştırır
Ulaştırma ve depolama	Yolcu-yük taşımacılığı, lojistik	Üretim ve tedarik zincirini destekler
Konaklama ve yiyecek hizmetleri	Turizm ve yeme-içme hizmetleri	Gıda, ulaşım ve yerel ticaretle ilişkilidir
Bilgi ve iletişim	Yazılım, telekomünikasyon, bilişim hizmetleri	Sektörlerin sayısallaşmasını ve veri işlemlerini destekler
Finans ve sigorta	Finansman ve risk yönetimi	İşletme yatırımları ve hanehalkı işlemleriyle ilişkilidir
Kamu yönetimi, eğitim ve sağlık	Kamu hizmetleri ve toplumsal hizmetler	Beşerî sermaye ve kamu hizmeti sunumuna katkı sağlar
Mesleki ve teknik hizmetler	Mühendislik, danışmanlık, tasarım	Sanayi, inşaat ve diğer faaliyetlere uzmanlık sunar

8. Hizmetlerin uluslararası ticaret ve turizmle ilişkisi

Hizmetler yalnız ülke içinde tüketilen faaliyetlerden oluşmaz; taşımacılık, seyahat, bilişim, sigorta ve bazı mesleki hizmetler uluslararası pazarlara da sunulur. Bir yabancı ziyaretçinin Türkiye'de satın aldığı konaklama ve ilgili seyahat hizmetleri, hizmet dış ticareti istatistiklerine konu olabilir. Buna karşılık yurt dışına ihraç edilen otomobil bir mal ihracatıdır. Mal ticareti ile hizmet ticaretinin farklı istatistikler olarak yayımlanması, ikisinin ekonomide birbirinden bağımsız olduğu anlamına gelmez.

TÜİK'in 2025 yılı uluslararası hizmet ticareti sonuçlarını aktaran Ticaret Bakanlığının 4 Eylül 2026 tarihli açıklamasına göre hizmet ihracatı yaklaşık 124,9 milyar, hizmet ithalatı yaklaşık 61,9 milyar ABD dolarıdır; aradaki fark yaklaşık 63,0 milyar dolarlık hizmet ticareti fazlasıdır. Aynı açıklamada hizmet ihracatının %48,1'i seyahat, %34,1'i lojistik ve taşımacılık hizmetlerinden oluşmuştur. Bu rakamlar Türkiye'nin tüm ihracatı içinde turizmin veya ulaştırmanın payı değildir; yalnız belirtilen hizmet ihracatı toplamının bileşimidir. Ayrıca turizm geliri bülteni ile uluslararası hizmet ticaretinin seyahat kalemi, yöntem ve kapsam bakımından tamamen eş değer kabul edilmemelidir.

Hizmet ihracatıyla ilgili sayılar cari döviz geliridir; 2025'in reel hizmet üretimindeki büyüme oranı değildir. Bir hizmet alanının yurt dışından gelir sağlaması, sektörün ülke içindeki toplam üretimini ve istihdamını bütünüyle açıklamaz. Eğitim ve sağlık gibi alanların büyük bölümü yurt içindeki kişilere hizmet sunabilirken, bu alanlardan bazı hizmetler uluslararası ticarete de konu olabilir.

9. Kamu hizmetleri, eğitim ve sağlık ekonomik faaliyet sınıflamasında

Kamu yönetimi, savunma ve zorunlu sosyal güvenlik; eğitim; insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri, ulusal hesaplarda ayrı veya bir arada raporlanabilen hizmet faaliyetleridir. Kamu kuruluşlarının sunduğu hizmetler de ekonomik üretim hesabının kapsamındadır. Piyasada satılmayan kamusal hizmetlerin çıktısı, piyasa satış fiyatı bulunmadığında ilgili ulusal hesaplama kurallarıyla değerlendirilir. Bu durum devletin tüm harcamalarının otomatik olarak yeni katma değer sayıldığı anlamına gelmez.

Bir devlet hastanesinde sunulan sağlık hizmeti ile hastane binasının inşası birbirinden ayrı ekonomik faaliyetlerdir. Sağlık hizmetinin sunumu hizmet sektörüyle; binanın yapımı inşaatla, yapıda kullanılan demir-çelik ve çimentonun üretimi ise imalat sanayisiyle ilişkilidir. Bu ayrım diğer kamu hizmeti binaları ve hizmetleri için de geçerlidir.

Kamu–özel ayrımı ile tarım–sanayi–hizmetler ayrımı farklı eksenlerdir. Özel okul da devlet okulu da eğitim hizmeti sunar. Bir kamu işletmesi sanayi üretimi yapabilir; özel sektör işletmesi sağlık hizmeti sağlayabilir. Ayrıca “kamu harcaması” bütçeyle, “kamu istihdamı” personel sayısıyla, “kamu yönetimi katma değeri” ise ulusal hesaplarla ilgili farklı büyüklüklerdir.

10. Sektörlerin istihdamdaki payı: 2025 yıllık sonuçları

Sektörel yapının ikinci önemli ölçüsü, çalışanların hangi alanlarda istihdam edildiğidir. TÜİK'in 25 Mart 2026 tarihinde açıkladığı 2025 yıllık iş gücü istatistiklerinde toplam istihdam 32 milyon 566 bin kişi olarak tahmin edilmiştir. Bu istihdamın %14,0'ı tarım, %20,2'si sanayi, %6,8'i inşaat ve %59,0'ı hizmetler sektöründedir. Kişi sayıları sırasıyla 4 milyon 560 bin, 6 milyon 578 bin, 2 milyon 224 bin ve 19 milyon 204 bindir. Söz konusu tablo 15 ve üzeri yaştaki istihdam edilen kişileri esas alır; işletme, işyeri veya kayıtlı sigortalı sayısı değildir.

2024 yılıyla karşılaştırıldığında 2025'te tarımın istihdam payı 0,8 yüzde puan, sanayinin payı 0,5 yüzde puan azalırken inşaatın payı 0,2 yüzde puan, hizmetlerin payı 1,1 yüzde puan artmıştır. Pay değişimi ile kişi sayısındaki değişim farklıdır: 2025'te tarımda 267 bin, sanayide 168 bin çalışan azalmış; inşaatta 62 bin, hizmetlerde 318 bin çalışan artmıştır. Aynı zaman aralığı ve aynı ölçüm yöntemiyle verilmiş bu rakamlar, sektörlerin istihdam ağırlığındaki hareketi gösterir.

Tarımın istihdam payının %14,0 olması, ülke GSYH'sinin %14,0'ının tarımdan elde edildiğini göstermez. Benzer şekilde hizmetlerin çalışanların %59,0'ını barındırması, cari fiyatlı GSYH içindeki hizmet payının otomatik olarak %59,0 olduğu anlamına gelmez. İş gücü istatistikleri insanları, ulusal hesaplar ise katma değeri ölçer; bir sektörde çalışan başına katma değerin diğerinden farklı olması mümkündür.

TÜİK 2025 yıllık istihdamın sektörlere dağılımı

Sektör	İstihdam edilen kişi	Toplam istihdam payı
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	4 milyon 560 bin	%14,0
Sanayi	6 milyon 578 bin	%20,2
İnşaat	2 milyon 224 bin	%6,8
Hizmetler	19 milyon 204 bin	%59,0
TOPLAM	32 milyon 566 bin	%100,0

11. 2026 ikinci çeyreğinde sektörel istihdamın görünümü

TÜİK'in 2026 ikinci çeyrek (Nisan–Haziran) dönemsel iş gücü istatistiklerinde mevsim etkisinden arındırılmış istihdamın %13,7'si tarım, %19,7'si sanayi, %6,8'i inşaat ve %59,8'i hizmetler sektöründe yer almıştır. Bir önceki çeyreğe göre aynı arındırılmış seride tarımda 10 bin, inşaatta 25 bin ve hizmetlerde 240 bin kişilik artış; sanayide 121 bin kişilik azalış hesaplanmıştır. Bu değerler, 2025'in ham yıllık ortalamasıyla aynı istatistiksel dönemi ve işlemi temsil etmez.

Hizmetlerdeki %59,8 pay, 2026 ikinci çeyrekte istihdam edilenlerin dağılımıdır. Bunun 2025 yıllık %59,0 payından yüksek olması iki yayım arasındaki zaman ve yöntem farkı dikkate alınmadan kesin yıllık artış oranı olarak yorumlanmamalıdır. Sektörel istihdam payları tek başına üretimdeki artış veya azalışı göstermez; iş gücü verileriyle katma değer verilerini birlikte incelemek gerekir.

TÜİK 2026 II. çeyrek sektörel istihdam (mevsim etkisinden arındırılmış)

Sektör	İstihdam payı	Bir önceki çeyreğe göre kişi değişimi
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	%13,7	+10 bin
Sanayi	%19,7	-121 bin
İnşaat	%6,8	+25 bin
Hizmetler	%59,8	+240 bin

12. Sektörlerin büyüme hızları ve ekonomik ağırlıkları farklıdır

Bir sektörün üretimi yıllık %10 artarken başka bir sektör %2 büyüyebilir. Bu durum ilk sektörün ekonomiye daha büyük katkı yaptığı sonucunu tek başına vermez; başlangıçtaki ekonomik ağırlık da önemlidir. Toplam katma değerin çok küçük bir bölümünü oluşturan faaliyet hızlı büyüse bile, çok büyük bir faaliyetteki düşük oranlı artış toplam büyümeye daha yüksek mutlak katkı sağlayabilir. Dolayısıyla “en hızlı büyüyen sektör” ile “ekonomide en yüksek paya sahip sektör” aynı ifade değildir.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının 3 Eylül 2026 tarihli değerlendirmesinde Türkiye ekonomisinin 2026 ikinci çeyreğinde bir önceki yılın aynı çeyreğine göre %2,3 büyüdüğü belirtilmiştir. Aynı kapsamda tarım %13,3, sanayi %2,4 büyürken, inşaat dâhil geniş hizmetler grubu %1,6 büyümüştür. Daha ayrıntılı TÜİK faaliyet sınıflandırmasında inşaatın ikinci çeyrek reel katma değer değişimi %-1,9; ticaret, ulaştırma, konaklama ve yiyecek hizmetlerinin ise %0,5'tir. “Hizmetler (inşaat dâhil)” ile inşaatın ayrı gösterildiği ayrıntılı tablo aynı kapsamda olmadığından doğrudan eş değer oranlar olarak yazılmamalıdır.

Bu veriler 2026 yılının yalnız ikinci çeyreğine aittir ve 2025'in bağımsız yıllık reel büyüme oranıyla aynı zaman dilimini göstermez. 2025'te tarımın yıllık reel katma değeri daralırken 2026 ikinci çeyrekte geçen yılın aynı çeyreğine göre büyümesi bir çelişki değildir. Tarımsal üretim mevsim, hava koşulları, ürün miktarları ve önceki yılın karşılaştırma düzeyi gibi etkenlerden etkilenebilir. Bir çeyrek büyüme hızı, yılın tamamındaki büyüme hızına otomatik olarak eşit değildir.

13. Türkiye'de sektörel dönüşüm, verimlilik ve bölgesel farklılıklar

Ekonomik gelişme sürecinde çalışanların sektörler arasındaki dağılımı değişebilir. Mekanizasyon ve verimlilik artışıyla tarımda daha az sayıda kişinin üretim yapması, sanayi ve hizmetlerde yeni mesleklerin ortaya çıkması, kentleşme ve eğitim düzeyindeki değişimler sektörel dönüşümle ilişkilidir. Ancak bu dönüşüm her ilde aynı hızda gerçekleşmez. Tarımsal üretimin yoğunlaştığı kırsal alanlar, büyük sanayi merkezleri, liman kentleri, turizm merkezleri ve kamu hizmetlerinin yoğun olduğu yerleşimler farklı istihdam bileşimlerine sahip olabilir.

Sektörün çalışan sayısına göre katma değerini yorumlarken iş gücü niteliği, çalışma süreleri, sermaye yoğunluğu, teknoloji ve ara girdi yapısı dikkate alınmalıdır. Belli bir sektörde çalışan başına katma değer yüksekse bu durumun doğrudan bütün çalışanların daha yüksek ücret aldığı anlamına gelmediği de bilinmelidir. Katma değer, ücretlerin yanında üretime katılan sermaye ve diğer gelir unsurlarıyla da ilişkilidir. Bir sektörde otomasyonun artması üretimi yükseltirken çalışan sayısını aynı hızla artırmayabilir.

Ekonomik faaliyetler arasında zincirleme ilişki bulunur: Tarım gıda sanayine ürün sağlar; sanayi makine ve ambalaj üretir; inşaat altyapı kurar; ulaştırma ürünleri pazara ulaştırır; ticaret ve iletişim işletmelerin müşteriyle bağlantısını sağlar. Bu zincirin her aşamasında yeni katma değer oluşur. Bir sektörün önemini yalnız iş gücü payına, tek ürünün ihracatına veya bir çeyrekteki büyüme hızına indirgemek doğru değildir. Türkiye'nin sektörel yapısını anlamak için üretim, istihdam ve dış ticaret göstergeleri kendi ölçüm alanları içinde değerlendirilmeli, sonra aralarındaki ekonomik bağlantı kurulmalıdır.

Sektörel yapı göstergelerinde önemli ayrım

TÜİK'in 2025 yıllık istihdam dağılımında hizmetler %59,0; sanayi %20,2; tarım %14,0; inşaat %6,8'dir. Bunlar GSYH payı değil, çalışan kişi paylarıdır. Aynı yıl imalat sanayinin cari GSYH içindeki payı %15,6'dır; bütün sanayinin payı değildir. Tarım-sanayi-hizmet üçlü sınıflaması, istihdamın tarım-sanayi-inşaat-hizmet dörtlü sınıflamasıyla birebir aynı değildir. Cari pay, reel büyüme hızı, ciro ve işyeri sayısı farklı göstergelerdir.

7.4. İHRACAT, İTHALAT VE DIŞ TİCARET

Dış ticaret, ülkelerin üretim imkânları ve ihtiyaçları arasındaki farklılıkların uluslararası mal alışverişiyle karşılanmasını sağlar. Bir ülkede üretilen ürünlerin başka ülkelere satılması ihracatı, yurt dışından mal satın alınması ise ithalatı oluşturur. Türkiye'de dış ticaret; sanayinin ham madde ve ara malı temini, yerli üretimin dış pazarlara ulaşması, döviz gelirleri, yatırımlar, istihdam ve fiyatlar üzerinde etkilidir. Dış ticaretin ekonomik sonuçlarını değerlendirirken yalnız satılan veya satın alınan malın değerine değil; bu değerin ait olduğu döneme, hangi ürün ve ülkeleri kapsadığına, değerleme ve ölçüm yöntemine de bakmak gerekir.

1. Dış ticaretin temel kavramları ve ekonomik işlevi

İhracat (dış satım), Türkiye'den diğer ülkelere mal satışını; ithalat (dış alım) ise diğer ülkelerden Türkiye'ye mal alımını ifade eder. Türkiye'nin başka bir ülkeye sattığı otomobil ihracat, yurt dışından satın aldığı makine ithalattır. Bir ürünün ithal edilmiş olması, o ürünün Türkiye'de üretilemediğini tek başına göstermez; maliyet, kalite, teknoloji, teslim süresi ve arz yeterliliği gibi nedenlerle yerli üretimi bulunan ürünler de ithal edilebilir. Benzer biçimde ihracat yalnız tüketim mallarıyla sınırlı değildir; makine, ara malı, ham madde ve başka üretim araçları da ihraç edilir.

Dış ticaretin ilk işlevi, ülkelerin üretimlerini daha geniş pazarlara sunması ve iç pazarda bulunmayan ya da talebi karşılamayan ürünlerin teminidir. İkinci işlev, farklı üretim aşamalarının ülkeler arasında dağılmasıyla oluşan tedarik zincirleridir. Türkiye'de üretilen bir taşıtın bazı parçaları ithal edilmiş, montaj ve başka parçaları Türkiye'de üretilmiş, bitmiş araç başka ülkeye satılmış olabilir. Bu durumda aynı üretim sürecinde hem ithalat hem ihracat gerçekleşir.

Üçüncü işlev rekabet ve uzmanlaşmadır. Daha geniş pazara üretim yapan işletmeler ölçeklerini büyütebilir; dış rekabet kalite, maliyet ve teknolojiyi geliştirmeye yöneltebilir. Bununla birlikte ithalatın artması bazı üreticiler üzerinde rekabet baskısı oluşturabilir. Bu sonuçlar sektörün yapısına ve uygulanan politikalara bağlıdır; her ihracat otomatik olarak yüksek yerli katma değer, her ithalat ise otomatik olarak ekonomik zarar anlamına gelmez.

Dış ticaretle ilgili temel kavramlar

Kavram	Anlamı	Önemli ayrım
İhracat	Ülke dışına mal satışı	Döviz kazancı ve yerli katma değer aynı büyüklük değildir
İthalat	Ülke dışından mal alışı	Tüketim kadar üretim ve yatırım için de yapılabilir

Kavram	Anlamı	Önemli ayrım
Dış ticaret dengesi	Mal ihracatı ile mal ithalatı arasındaki fark	Cari işlemler dengesinin tamamı değildir
Dış ticaret hacmi	İhracat ve ithalat değerlerinin toplamı	Fazla veya açık göstermez
İhracatın ithalatı karşılama oranı	İhracat değerinin ithalat değerine yüzdesi	İki değer aynı dönem ve sistemden alınmalıdır
Ticaret ortağı	İhracat ya da ithalat yapılan ülke	En büyük ihracat pazarı ile ithalat kaynağı farklı olabilir

2. Dış ticaret dengesi, hacim ve karşılama oranının hesaplanması

Dış ticaret dengesi, mal ihracatının mal ithalatından çıkarılmasıyla bulunur: Dış ticaret dengesi = ihracat - ithalat. Sonucun pozitif olması dış ticaret fazlasını, negatif olması açığı gösterir. Açık tutarı genellikle pozitif büyüklük olarak “ithalat - ihracat” biçiminde ifade edilir. Dış ticaret hacmi ise ihracat + ithalat toplamıdır; ekonominin uluslararası mal alışverişi tutarını gösterirken bu alışverişin dengeli olup olmadığını göstermez.

İhracatın ithalatı karşılama oranı = (ihracat / ithalat) × 100 formülüyle hesaplanır. İhracatın 80, ithalatın 100 milyar dolar olduğu öğretici bir durumda dış ticaret dengesi -20 milyar dolar, dış ticaret hacmi 180 milyar dolar, karşılama oranı %80 olur. İhracat 110, ithalat 100 milyar dolar olsaydı aynı yöntemle 10 milyar dolarlık dış ticaret fazlası ve %110 karşılama oranı bulunurdu.

Karşılama oranının yükselmesi her zaman ihracatın arttığı anlamına gelmez. İhracat değişmezken ithalat azalırsa da oran yükselebilir. Dış ticaret açığının tutar olarak azalması ile açık oranının veya karşılama oranının değişmesi farklı değerlendirmelerdir. Karşılaştırma yapılırken milyon/milyar birimi, para birimi, aylık/yıllık dönem ve genel/özel ticaret sistemi ortak olmalıdır.

Dış ticaret göstergelerinin hesap mantığı (öğretici değerler)

Gösterge	İşlem	80 milyar dolar ihracat ve 100 milyar dolar ithalat sonucu
Dış ticaret dengesi	80 - 100	-20 milyar dolar (açık)
Açığın tutarı	100 - 80	20 milyar dolar
Dış ticaret hacmi	80 + 100	180 milyar dolar
Karşılama oranı	(80 / 100) × 100	%80
Karşılama oranının %100 olması	İhracat = ithalat	Mal ticareti dengesi sıfır

3. Mal ticareti, hizmet ticareti ve cari işlemler dengesinin farkı

TÜİK'in aylık “Dış Ticaret İstatistikleri” haber bülteninde açıklanan ihracat ve ithalat rakamları, esas olarak sınır aşan mal ticaretini kapsar. Buna karşılık uluslararası hizmet ticaretinde taşımacılık, turizm, yazılım, finans, danışmanlık ve diğer hizmetlerin yabancı yerleşiklere sunulması veya onlardan alınması söz konusudur. Örneğin Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçinin burada tükettiği turizm hizmetleri, mal ihracatı istatistikleriyle aynı kayıt değildir. Hizmet ticareti önceki sektörel yapı konusuyla ilişkili olmakla birlikte mal dış ticaretinin toplamına doğrudan eklenmemelidir.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının yayımladığı ödemeler dengesi istatistiklerinde cari işlemler hesabı, mal dengesi ile hizmetler dengesinin yanında birincil gelir ve ikincil gelir hesaplarını da içerir. Birincil gelir, ücretler ve yatırım gelirleri gibi kaynak kullanımından doğan gelir ve giderleri; ikincil gelir ise karşılıksız cari transferleri kapsar. Dolayısıyla dış ticaret açığı bulunması, cari işlemler açığının aynı tutarda olduğu anlamına gelmez. Hizmetlerden elde edilen fazla ya da gelir ve transfer hareketleri iki denge arasındaki farkı etkiler.

Ayrıca gümrük verilerine dayalı mal dış ticareti ile ödemeler dengesindeki mal hesabı, kapsam ve değerleme bakımından birebir aynı değildir. Ödemeler dengesi ekonomik mülkiyet değişimi yaklaşımını ve ilgili yöntemsel düzeltmeleri kullanır. Finans hesabına kaydedilen uluslararası kredi, yatırım ve diğer finansman hareketleri ise mal ihracatı değildir. Bu kavramların ayrılması, bir ülkenin dış ekonomik ilişkilerini açıklamada temel önemdedir.

4. Türkiye'de dış ticaret istatistiklerinin kurumları ve ölçüm sistemleri

Türkiye'de mal dış ticaretine ilişkin resmî veriler TÜİK ile Ticaret Bakanlığının iş birliğiyle, başta gümrük ve ilgili idari kayıtlar kullanılarak derlenir. Ticaret Bakanlığı ay başında öncü veya geçici sonuçlar yayımlayabilir. TÜİK'in daha sonra açıkladığı aylık haber bülteni, yayımlandığı tarihteki istatistiksel değerlendirme için temel başvuru kaynağıdır. İki yayının tutarları değiştiğinde bunları iki ayrı ayın verisi gibi göstermek değil, aynı referans dönemi için farklı açıklama ve güncelleme aşamalarını belirtmek gerekir.

Genel Ticaret Sistemi (GTS), ülkenin ekonomik alanına giren ve bu alandan çıkan malları esas alır; serbest bölgeler ve gümrük antrepolarıyla ilgili işlemleri de yöntemin kapsamına göre kaydeder. Özel Ticaret Sistemi (ÖTS) ise daha dar bir istatistiksel alanı esas alır. Bu nedenle aynı ay için GTS ve ÖTS ihracat ve ithalat tutarları farklı olabilir. Dış ticaret eğilimini değerlendirirken bir dönemin genel ticaret verisini başka dönemin özel ticaret verisiyle doğrudan karşılaştırmak yanlıştır.

Türkiye'deki mal sınıflandırmasının temelinde Dünya Gümrük Örgütünün Armonize Sistemi bulunur. Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu (GTİP), Türk Gümrük Tarife Cetvelindeki 12 haneli ürün kodudur; ilk altı hane uluslararası Armonize Sistem sınıflandırmasıyla ilişkilidir. GTİP ürünün ne olduğunu belirler; aynı ürünün nerede üretildiğini, ne kadar katma değer taşıdığını veya hangi işletmece satıldığını tek başına anlatmaz. Ürünler ekonomik faaliyet, kullanım amacı ve teknoloji yoğunluğu gibi farklı başlıklarda da sınıflandırılabilir.

Dış ekonomik verilerin kurum ve kapsam bakımından ayrılması

Veri veya kurum	Temel kapsam	Karşılaştırma uyarısı
Ticaret Bakanlığı öncü dış ticaret açıklaması	Referans ayına ilişkin ilk mal ticareti değerleri	Sonraki TÜİK yayımıyla tutar farklılaşabilir

Veri veya kurum	Temel kapsam	Karşılaştırma uyarısı
TÜİK mal dış ticaret istatistikleri	İhracat, ithalat, ürün ve ülke dağılımı	GTS ve ÖTS serileri ayrı tutulur
TÜİK dış ticaret endeksleri	Birim değer, miktar ve ticaret haddi	Dolar tutarı ile miktar değişimi aynı değildir
TCMB ödemeler dengesi	Mal, hizmet, gelir ve transfer akımları	Dış ticaret açığı ile cari açık özdeş değildir
GTİP / Armonize Sistem	Malın tarife ve istatistik sınıflaması	Sektörün GSYH payı veya firma sayısı değildir

5. 2025 yılı Türkiye mal dış ticaretinin genel görünümü

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının TÜİK verilerine dayanan 30 Ocak 2026 tarihli yıllık değerlendirmesinde 2025 yılı mal ihracatı yaklaşık 273,4 milyar ABD doları, ithalat yaklaşık 365,4 milyar dolar ve dış ticaret açığı yaklaşık 92 milyar dolar olarak verilmiştir. Rakamlar yuvarlatılmıştır. Bu değerlere göre ihracatın ithalatı karşılama oranı yaklaşık %74,8'dir. İhracat değerinin bir önceki yıla göre %4,4, ithalatın %6,2 arttığı aynı değerlendirmede belirtilmiştir. Bunlar 2025 yılının tamamını kapsayan değerlerdir; belli bir ayın veya 2026 yılının toplamıyla karıştırılmaz.

İhracat ve ithalatın birlikte artması, dış ticaret açığının azalmasını zorunlu kılmaz. İthalatın değeri daha yüksek bir başlangıç düzeyinden daha hızlı artıyorsa açık genişleyebilir. Örneğin yüksek enerji fiyatları, altın alımları, ithal ara malı talebi veya üretim girdilerinin dışarıdan temin edilmesi ithalat değerini etkileyebilir. Öte yandan yerli ürünün dış pazarda talep görmesi, ihracatın miktar ve fiyat bileşenlerinden birini veya ikisini artırabilir. Yıllık açık tek başına bütün bu nedenleri ayrıştırmaz.

2025'e ilişkin yıllık değerler gerçekleşmiş sonuçlardır. 2026 sonu için açıklanan hedef veya tahminler, yılın tamamının gerçekleşmiş dış ticaret verisi olarak yazılamaz. Buna karşılık 2026'daki ay ve birikimli dönem sonuçları, 2025 yıllık değerlerinin ardından güncel eğilimi gözlemlemeyi sağlar.

6. 2026 Eylül dış ticareti: TÜİK sonuçları ve öncü veri ayrımı

TÜİK ile Ticaret Bakanlığı iş birliğiyle açıklanan 28 Ekim 2026 tarihli Eylül 2026 mal dış ticaret istatistikleri, genel ticaret sistemine göre ihracatın 25 milyar 967 milyon dolar, ithalatın 31 milyar 130 milyon dolar olduğunu göstermektedir. Bu değerlerden elde edilen dış ticaret açığı 5 milyar 163 milyon dolar, ihracatın ithalatı karşılama oranı %83,4'tür. Aynı ayın bir önceki yılın aynı ayına göre ihracat artışı %15,3, ithalat artışı %5,6'dır. Eylül 2025'e göre dış ticaret açığı %25,8 azalmıştır. Bu değişim, açık ortadan kalktığı için değil, söz konusu ayda ihracatın ithalattan daha hızlı büyümesi nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Ticaret Bakanlığının 3 Ekim 2026'da yayımladığı Eylül öncü verileri ise ihracatı 25 milyar 976 milyon dolar, ithalatı 31 milyar 208 milyon dolar, açığı 5 milyar 232 milyon dolar olarak göstermiştir. İki kurumun açıklamaları aynı Eylül dönemine ilişkin olmakla birlikte farklı yayımlama aşamalarına ait olduğundan değerlerin birbirine eşit olmaması hata olarak yorumlanmamalıdır. Ders kitabında 29 Ekim 2026 bilgi kesim tarihi itibarıyla daha sonra yayımlanan 28 Ekim tarihli TÜİK esaslı istatistik kullanılmıştır.

Eylül 2026'da ihracat ile ithalatın toplamı 57 milyar 97 milyon dolardır. Toplamın 57,1 milyar dolar olarak yuvarlanması milyon dolar hassasiyetindeki göstergeden farklı bir yayınlama düzeyidir. Dış ticaret hacminin yüksek olması, dengenin pozitif olduğu anlamına gelmez. Benzer şekilde 2026'nın ilk dokuz ayındaki toplamlar ve son 12 ayın yıllıklandırılmış toplamları farklı referans dönemleridir; aynı ad altında birleştirilmez.

Eylül 2026 dış ticareti — sonraki TÜİK sonuçları ve daha erken öncü açıklama

Gösterge	TÜİK esaslı 28.10.2026 yayımı	Ticaret Bakanlığı 03.10.2026 öncü yayımı
Mal ihracatı	25 milyar 967 milyon $	25 milyar 976 milyon $
Mal ithalatı	31 milyar 130 milyon $	31 milyar 208 milyon $
Dış ticaret açığı	5 milyar 163 milyon $	5 milyar 232 milyon $
İhracatın ithalatı karşılama oranı	%83,4	Yaklaşık %83,2
İhracatın yıllık değişimi	%15,3	%15,4
İthalatın yıllık değişimi	%5,6	%5,9

7. İhracatın ürün ve sektör bileşimi

Türkiye'nin ihracatı geniş bir ürün yelpazesinden oluşmakla birlikte imalat sanayi ürünleri mal ihracatında belirgin ağırlık taşır. Otomotiv ve yan sanayi, makine ve teçhizat, elektrikli ekipman, kimya, demir-çelik ve diğer metal ürünleri, hazır giyim ve tekstil, gıda sanayi ve bazı tarımsal ürün grupları dış ticarette önemli faaliyet alanlarıdır. Bu ürünlerin üretiminde yerli ve ithal ara girdilerin farklı oranlarda kullanılması mümkündür. İhracatın tamamını yerli üretimden elde edilen net gelir gibi değerlendirmek, ithal girdi maliyetlerini göz ardı eder.

TÜİK'in 30 Eylül 2026 tarihli Ağustos bülteninde imalat sanayinin toplam mal ihracatındaki payı %93,6, tarım-ormancılık-balıkçılığın %3,2, madencilik ve taşocakçılığının %2,3 olarak açıklanmıştır. Bu oranlar, Ağustos 2026'da ihraç edilen malların ekonomik faaliyet gruplarına dağılımıdır. Ülke ekonomisinde sektörlerin GSYH payı veya istihdam payı ile aynı değildir. Ana grupların oranları yuvarlama ve sınıflandırma nedeniyle tam olarak %100'e eşit olmak zorunda değildir.

İmalat sanayinde teknoloji yoğunluğu da ayrı bir ölçüttür. TÜİK'in Ağustos 2026 verilerine göre yüksek teknoloji ürünlerinin imalat sanayi ürünleri ihracatı içindeki payı %3,6'dır. Bu oran, yüksek teknoloji ürünlerinin ülkenin toplam ihracatındaki payı olarak sunulmamalıdır; paydanın imalat sanayi ihracatı olduğu açıkça belirtilmelidir. Bir sektörde ihracat tutarının artması, teknolojik içerik veya yerli katma değer oranının mutlaka aynı ölçüde yükseldiğini göstermez.

8. İthalatın kullanım amacına göre sınıflandırılması

İthal mallar kullanım amaçlarına göre ara malı, sermaye (yatırım) malı ve tüketim malı olarak incelenebilir. Ara malları, başka ürünlerin üretiminde kullanılan ham maddeler, enerji girdileri, parçalar ve yarı mamullerdir. Sermaye malları, üretim kapasitesini oluşturan makine ve teçhizat gibi uzun süre kullanılan araçlardır. Tüketim malları ise doğrudan nihai tüketime sunulan ürünlerdir. Bir malın sınıflandırılması kullanım niteliği ve istatistik metoduna bağlıdır; her pahalı ürün sermaye malı sayılmaz.

TÜİK'in Ağustos 2026 genel ticaret sistemi verilerinde toplam mal ithalatının %70,7'si ara mallarından, %13,5'i sermaye mallarından, %15,5'i tüketim mallarından oluşmuştur. Bu paylar Türkiye'nin dışarıdan yalnız tüketim malı almadığını, sanayi ve başka üretim süreçlerinin önemli oranda ithal girdiler kullandığını gösterir. Dörtte üçe yakın büyüklükteki ara malı payı, ithalatın niteliği değerlendirilirken temel unsurdur. Oranlar istatistikte yuvarlandığından ve başka gruplar bulunabileceğinden gösterilen üç satır tam %100 etmeyebilir.

Enerji ürünleri dış ticaretin kullanım ve maliyet bileşenlerinden biridir. Ham petrol, doğal gaz ve diğer enerji girdilerindeki fiyat veya miktar değişimi ithalat tutarını etkileyebilir. Parasal olmayan altın işlemleri de mal ticareti değerlerini oynatabilir. TÜİK bu nedenle enerji ve parasal olmayan altın hariç ihracat ve ithalat göstergelerini ayrıca yayımlar. Ancak bu alt göstergeler toplam dış ticaret rakamlarının yerine konmaz; toplamdan belirli ürünlerin dışlandığı karşılaştırmalardır.

İthalatın kullanım amacı — TÜİK Ağustos 2026 payları

Mal grubu	Kullanım amacı	Toplam mal ithalatı payı
Ara malları	Üretimde tüketilen girdi ve parçalar	%70,7
Sermaye malları	Üretim kapasitesi sağlayan makine ve teçhizat	%13,5
Tüketim malları	Nihai tüketim için alınan mallar	%15,5
Başka/yuvarlama farkı	Resmî sınıflandırma ve ondalık yuvarlama	Bu üç payın dışında kalan küçük fark

9. Türkiye'nin başlıca dış ticaret ortakları ve pazar çeşitliliği

Dış ticaretin ülkelere göre dağılımında ihracat pazarı ile ithalat kaynağı birbirinden ayrılır. TÜİK'in Ağustos 2026 genel ticaret sistemi verilerinde Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülke Almanya, en fazla ithalat yaptığı ülke Çin'dir. Ağustos ayındaki ilk beş ihracat pazarı Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Irak ve İsviçre; ilk beş ithalat kaynağı ise Çin, Almanya, Rusya Federasyonu, ABD ve İtalya olarak açıklanmıştır. Bu eşleştirme 2026 Ağustos ayına aittir; değişmez ve bütün yıllar için geçerli bir sıralama değildir.

Ocak-Ağustos 2026 toplamında ihracatta Almanya'nın ardından ABD, Birleşik Krallık, İtalya ve Fransa gelmiştir. İthalatta Çin'i Rusya Federasyonu, Almanya, ABD ve İtalya izlemiştir. Bu örnek, tek bir ayın ilk beş ülke sıralamasıyla sekiz aylık toplam sıralamasının farklı olabileceğini gösterir. Ayrıca Türkiye'nin aynı ülkeye hem ürün satıp hem ondan mal alması olağandır; bu iki akım birbirini otomatik olarak sıfırlamaz.

Ülke grupları bakımından Avrupa Birliği ülkeleri, Avrupa'nın AB dışındaki pazarları, Asya, Kuzey Amerika, Orta Doğu ve diğer bölgeler Türkiye'nin dış ticaret bağlantılarında farklı roller üstlenir. Bir ülke grubuyla yapılan ihracatı hesaplarken gruba hangi ülkelerin ve hangi tarihte dâhil olduğu önemlidir. Ülke sıralamaları, ticaret ortaklarının tekil devletler olduğunu; AB gibi grupların ise başka bir karşılaştırma birimi oluşturduğunu gösterir. Bir ülkeyle açık olması, ülkenin toplam dış ticaretinin mutlaka açık verdiğini açıklamaz.

TÜİK Ağustos 2026 — Türkiye'nin başlıca mal ticareti ortakları

Sıra	İhracat pazarı	İthalat kaynağı
1	Almanya	Çin
2	ABD	Almanya
3	Birleşik Krallık	Rusya Federasyonu
4	Irak	ABD
5	İsviçre	İtalya

10. Dış ticaretin coğrafi dağılışı, lojistik ve il verileri

Türkiye'nin dış ticaretinde sanayi üretimi, limanlara erişim, kara ve demir yolu ağları, gümrük kapıları ve depolama altyapısı birlikte rol oynar. Marmara Bölgesi'ndeki sanayi ve lojistik yoğunluğu; Ege ve Akdeniz kıyılarındaki limanlar; İç Anadolu'nun üretim merkezleri ve sınır ticareti yapılan koridorlar, ülkenin dış ticaret coğrafyasını şekillendirir. İstanbul, Kocaeli, Bursa, İzmir, Gaziantep ve çevresindeki üretim veya lojistik faaliyetlerinin ticaretle ilişkisi değerlendirilirken sanayi üretiminin yapıldığı yer ile ihracat kaydının bağlı olduğu firma adresi her zaman aynı kabul edilmez.

TÜİK, girişimin merkez adresine göre dış ticaret göstergelerinin yanında faaliyet illerine göre ihracat verileri de yayımlamaktadır. Girişim merkezine göre il sıralaması ile ihracatın ekonomik faaliyetin bulunduğu ile göre dağılımı farklı sonuç verebilir. Bir ürün belirli bir ilde üretilip başka ildeki merkezden ihraç edilebilir veya sınır kapısı başka ilde bulunabilir. Bu nedenle gümrük kapısı, liman, merkez şirket adresi ve fiilî üretim merkezi aynı istatistiksel birim değildir.

Deniz yolu, büyük hacimli yüklerde taşımacılığın önemli bölümünü üstlenebilir; kara yolu, özellikle yakın pazarlar ve esnek teslimatlarda; hava yolu ise değeri yüksek veya acil ürünlerde öne çıkabilir. Demir yolu ve çok modlu taşıma, ulaştırma maliyetini ve bağlantı seçeneklerini etkiler. Bununla birlikte belirli bir limandan geçen her yük Türkiye'nin ihracatı değildir; transit taşıma, ithalat, ihracat ve liman yük elleçlemesi ayrı kavramlardır. Ayrıntılı liman ve ulaştırma coğrafyası önceki ekonomik coğrafya bölümünde ele alındığından burada dış ticaret göstergeleriyle bağlantı kurulmuştur.

11. Gümrük Birliği, serbest ticaret anlaşmaları ve dış ticaret araçları

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki Gümrük Birliği, 1 Ocak 1996'da sanayi ürünleri ile belirli işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan çerçevede yürürlüğe girmiştir. Gümrük Birliği, taraflar arasında kapsama giren ürünlerde gümrük tarifeleri ve ticaret politikalarına ilişkin ortak kurallar öngörür; Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olduğu anlamına gelmez. Temel tarım ürünleri, hizmetler ve kamu alımları bakımından aynı kapsamın kendiliğinden geçerli olduğu söylenemez. Bu alanların hukuki düzeni farklıdır.

Serbest ticaret anlaşması (STA), tarafların kararlaştırılan ürünler için tercihli tarife ve başka ticaret koşulları uygulamasına dayanan anlaşmadır. Gümrük Birliği ile aynı kurum değildir. STA'larda ülkeler çoğu durumda üçüncü ülkelere karşı kendi tarifelerini korur; Gümrük Birliği'nde ise kapsama giren ürünler bakımından ortak dış tarife yaklaşımı vardır. Bu ayrım, Türkiye'nin farklı ülkelerle yaptığı ticaret düzenlemelerini değerlendirirken önemlidir.

Gümrük vergisi (tarife), ithal edilen mal üzerindeki mali yükü ifade ederken kota, belirli malın ithalat ya da ihracat miktarını sınırlayan düzenleme olabilir. Anti-damping önlemleri, belirli koşullarda haksız fiyat uygulamalarının yol açtığı zarara karşı hukuki süreçle uygulanan önlemlerdir. Ürün güvenliği, teknik standartlar ve menşe kuralları da dış ticaretin yürütülmesini etkiler. Bu araçların varlığı tüm ithalatın veya ihracatın yasak olduğu anlamına gelmez. İhracat destekleri, gümrük düzenlemeleri ve dış ticaret politikaları uygulanırken mevzuatın güncel koşullarına göre işlem yapılır; eğitim metninde tek bir tarife oranı bütün ürünler için geçerli kabul edilmez.

Uluslararası ticaret düzenlemeleri ve temel farklar

Düzenleme	Temel niteliği	Karıştırılmaması gereken nokta
Gümrük Birliği	Kapsamdaki mallar için ortak dış tarife ve iç ticaret kuralları	AB üyeliği değildir; bütün ürün ve hizmetleri otomatik kapsamaz
Serbest ticaret anlaşması	Anlaşmalı taraflar arasında tercihli ticaret	Her taraf üçüncü ülkelere karşı aynı tarifeyi uygulamak zorunda değildir
Gümrük vergisi	Mal girişine ilişkin vergi/tarife	Kota ile aynı araç değildir
Kota	Ticaret edilebilen miktara veya değere ilişkin sınırlama	Malın fiyatına uygulanan tarife değildir
Menşe kuralı	Malın ekonomik milliyetinin belirlenmesi	Yalnız malın sevk edildiği ülke değildir
GTİP	Malın tarife ve istatistik sınıflaması	Tek başına menşe veya serbest dolaşım belgesi değildir

12. Kur, uluslararası fiyat ve ticaret miktarı ilişkisi

Dış ticaret istatistiklerinde malın dolar cinsinden değerinin artması, mutlaka daha fazla miktarda mal satıldığı anlamına gelmez. İhracatın parasal değeri birim fiyat ve miktarın ortak sonucudur. Örneğin aynı ürünün ihracat miktarı sabit kalırken dolar cinsinden birim fiyatı %10 yükselirse ihracat değeri de yaklaşık %10 artabilir. Buna karşılık birim fiyat azalırken miktar yeterince yükselirse toplam ihracat değeri yine artabilir. Bu nedenle yalnız nominal dolar tutarından üretim hacmi veya ürün adedi sonucu çıkarılamaz.

TÜİK, fiyat ve miktar etkilerini değerlendirebilmek için dış ticaret birim değer ve miktar endeksleri yayımlar. Birim değer endeksi, ürün birimlerinin parasal değerindeki değişimi izler; miktar endeksi ise satılan veya alınan malların fiziksel miktarlarındaki değişimi ölçmeye yöneliktir. Dış ticaret haddi = (ihracat birim değer endeksi / ithalat birim değer endeksi) × 100 ilişkisiyle hesaplanır. Bu gösterge, ihracatın birim değerinin ithalatın birim değerine göre hareketini gösterir; karşılama oranıyla aynı değildir.

TÜİK'in 13 Ekim 2026'da yayımladığı Ağustos 2026 endekslerinde bir önceki yılın aynı ayına göre ihracat birim değer endeksi %8,5 artarken ihracat miktar endeksi %0,4 azalmıştır. İthalat birim değer endeksi %13,7 artmış, ithalat miktar endeksi %2,8 azalmıştır. Dış ticaret haddi 90,0 olmuştur. Bu örnek, dolar değerinin artmasıyla fiziksel hacimde aynı yönde ve aynı büyüklükte değişim olmasının zorunlu olmadığını gösterir. Ağustos endeksini Eylül 2026'nın endeksiymiş gibi kullanmak doğru değildir.

Türk lirasının döviz karşısındaki değeri, maliyetler ve dış satış fiyatları üzerinde etkili olabilir; ancak etki yerli ve ithal girdi payına, sözleşmelerin para birimine, enflasyona, küresel talebe ve fiyatlama gücüne bağlıdır. Kur artışının tüm ihracatçıların kazancını aynı oranda artırdığı veya bütün ithalatı aynı miktarda azalttığı varsayılamaz. Döviz kurunun değişmesiyle rekabet gücünün kalıcı olarak artması da aynı olgu değildir.

13. Dış ticaretin büyüme, katma değer ve cari dengeyle ilişkisi

Dış ticaret üretim ve ekonomik büyümeyle doğrudan ilişkilidir. İhraç edilen malın üretimi yurt içinde istihdam, ara malı talebi, lojistik ve diğer faaliyetler oluşturabilir. İthal edilen yatırım malları veya üretim girdileri de gelecekteki üretime katkı sağlayabilir. Bu nedenle bir ülkenin dış ticaretini yalnız ihracat iyi, ithalat kötü şeklinde ikiye ayırmak ekonomik yapıyı açıklamaya yetmez. Ürünün niteliği, ithal girdi oranı, üretim zincirindeki yeri ve sürdürülebilir rekabet koşulları birlikte değerlendirilmelidir.

Harcama yönünden GSYH hesaplarında net dış talep, ihracat ile ithalatın farkı üzerinden yer alır. İhracat ülke içinde üretilip yurt dışına satılan mal ve hizmetlerin talebini temsil ederken ithalat, yurt içindeki tüketim, yatırım veya üretim süreçlerinde kullanılan ancak yurt dışında üretilmiş mal ve hizmetlerin ayıklanması bakımından çıkarılır. Bu ulusal hesap yaklaşımı gümrüklerde kaydedilen mal dış ticaretiyle birebir aynı veri tablosu değildir; hizmetler, fiyatlama, kapsam ve muhasebe yöntemleri farklıdır. Önceki millî gelir bölümündeki GSYH hesabı ile burada açıklanan dış ticaret dengesi bu nedenle ilişkili fakat özdeş değildir.

Türkiye'nin ihracatının artması, dış pazarlara erişimini genişletebilir; ithalatının artması ise iç talebin, yatırımın, girdi kullanımının veya fiyatların yükselmesinden kaynaklanabilir. Dış ticaret açığı ile cari işlemler açığı arasında ilişki bulunsa da hizmet dengesi ve gelir hesapları nedeniyle aynı tutarlar ortaya çıkmaz. Bir dönemde dış ticaret açığının azalması da tek başına refahın yükseldiği,

işsizliğin azaldığı veya dış finansman ihtiyacının ortadan kalktığı sonucunu vermez. Ekonomik gösterge, temsil ettiği dar kapsam içinde okunmalıdır.

14. Dış ticaret verilerini doğru karşılaştırma ve yorumlama

Dış ticaret verilerinde dört karşılaştırma yanılgısı öne çıkar. İlki, aylık değeri yıllık ya da ocak ayından itibaren biriken toplamla aynı saymaktır. İkincisi, öncü verinin sonraki istatistikle karıştırılmasıdır. Üçüncüsü, mal dış ticareti rakamlarının hizmet ticareti veya cari işlemler dengesinin tamamını temsil ettiğinin sanılmasıdır. Dördüncüsü, dolar değerindeki değişimin fiziksel miktar veya yerli katma değerde aynı oranlı değişim olarak yorumlanmasıdır.

Örneğin Eylül 2026 TÜİK sonuçlarında mal ihracatı 25 milyar 967 milyon dolar iken 2025 yılının toplam ihracatı yaklaşık 273,4 milyar dolardır. Bu iki sayı birbirinin alternatifi değildir: ilki bir ayı, ikincisi on iki aylık başka bir yılı kapsar. Benzer şekilde Ağustos 2026'da imalat ürünlerinin ihracat payının %93,6 olması, aynı ay dış ticaret fazlası verildiği anlamına gelmez; sektör dağılımı ile mal ticaretinin dengesi ayrı göstergelerdir.

İhracatta yüksek teknoloji payı yorumlanırken paydanın imalat ihracatı olup olmadığı; ülkeler sıralanırken ayın veya yılın referans dönemi; ithalat gruplarında ara malı ile tüketim malı arasındaki ayrım ve birim değer endeksleri değerlendirilirken fiyatla miktarın etkileri açık tutulmalıdır. Türkiye'nin dış ticaretinin sağlıklı değerlendirilmesi, birden çok doğru göstergenin birbirine karıştırılmadan birlikte kullanılmasıyla mümkündür.

Dış ticaret göstergelerinin kritik ayrımı

Dış ticaret dengesi = mal ihracatı - mal ithalatı; dış ticaret hacmi = ihracat + ithalat; karşılama oranı = ihracat / ithalat × 100. Bu üçü farklı göstergelerdir. Mal dış ticaret açığı, TCMB cari işlemler açığıyla aynı değildir. 28 Ekim 2026'da açıklanan Eylül TÜİK verileri, 3 Ekim'deki Ticaret Bakanlığı öncü açıklamasından farklı tutarlar içerebilir. Ağustos 2026'da mal ihracatının %93,6'sı imalat sanayi ürünleridir; ithalatın %70,7'si ara mallarıdır. Bu oranlar GSYH ve istihdam payları değildir.

7.5. KALKINMA, BÖLGESEL GELİŞMİŞLİK VE EKONOMİK GÖSTERGELER

Bir ülkenin ekonomik durumunu değerlendirmek için yalnız ne kadar üretim yaptığına bakmak yeterli değildir. Üretilen gelirin nüfusa göre düzeyi, istihdam imkânları, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, üretimin niteliği ve iller arasındaki farklılıklar birlikte incelenir. Kalkınma, ekonomik büyüme ile bağlantılı olmakla birlikte ondan daha geniş bir kavramdır. Bölgesel gelişmişlik ise bu ekonomik ve toplumsal imkânların ülke içinde nasıl dağıldığını gösterir. Türkiye'ye ilişkin kalkınma verilerini yorumlarken her göstergenin neyi ölçtüğünü, hangi yılı kapsadığını ve hangi coğrafi birim için hesaplandığını bilmek önem taşır.

1. Ekonomik büyüme, kalkınma ve refahın birbirinden ayrılması

Ekonomik büyüme, bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin toplam hacminin belirli bir dönemde artmasıdır. Genellikle gayrisafi yurt içi hasılanın (GSYH) fiyat değişimlerinden arındırılmış, yani reel artışıyla ölçülür. Büyüme oranı bir yıllık üretim değişimini açıklarken kalkınma daha uzun dönemde ekonomik ve toplumsal yapının niteliğinde gerçekleşen ilerlemeyi ifade eder. Daha verimli üretim, nitelikli istihdam, eğitim düzeyinin yükselmesi, sağlık hizmetlerinin gelişmesi, yoksulluğun azalması ve altyapının güçlenmesi kalkınmayla ilişkilidir.

Refah, insanların mevcut yaşam koşulları ve imkânlarıyla ilgilidir. Bir ülkenin kişi başına üretimi yüksek olsa da gelir eşitsizliği, işsizlik, barınma maliyeti veya kamu hizmetlerine erişim sorunları bulunabilir. Bu nedenle toplam GSYH'nin büyümesi, bütün bireylerin yaşam standardının aynı ölçüde yükseldiğini tek başına kanıtlamaz. Üstelik kısa dönemde yüksek büyüme sağlayan bir yatırımın çevreye veya kaynakların gelecekteki kullanımına etkileri de kalkınma değerlendirmesinde dikkate alınır.

Ekonomik gelişme kavramı bazen büyüme ile kalkınmanın ortak yönlerini anlatmak için kullanılır. Ancak ölçüm bakımından reel büyüme yüzdesi, kişi başına gelir ve çok boyutlu gelişmişlik endeksi farklı göstergelerdir. GSYH'si daha yüksek olan ilin kişi başına gelirde veya SEGE gibi çok boyutlu bir sıralamada da mutlaka ilk sırada bulunacağı sonucuna gidilemez.

Büyüme, kalkınma ve refah kavramları

Kavram	Temel anlamı	Sık kullanılan değerlendirme
Ekonomik büyüme	Reel üretim hacminin artması	Reel GSYH değişim oranı
Kalkınma	Ekonomik ve toplumsal yapıda uzun dönemli iyileşme	Üretkenlik, eğitim, sağlık, altyapı, fırsatlara erişim
Refah	İnsanların yaşam koşulları ve yararlanabildikleri imkânlar	Gelir, tüketim, güvenlik, yaşam kalitesi
Bölgesel gelişmişlik	İller veya bölgeler arasındaki ekonomik-sosyal farklılıklar	Gelir, iş gücü, eğitim, sağlık ve çok boyutlu endeksler
Sürdürülebilir kalkınma	Bugünkü gereksinimleri gelecek kuşakların imkânlarını zayıflatmadan karşılama	Kaynak verimliliği, toplumsal kapsayıcılık, çevresel dayanıklılık

2. Kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları

Kalkınmanın ekonomik boyutunda üretim kapasitesi, iş gücünün niteliği, sermaye birikimi, yenilikçilik, yatırım ortamı ve verimlilik ön plana çıkar. Üretim kapasitesinin artması kadar daha yüksek katma değerli ürün ve hizmetler üretilebilmesi de önemlidir. Örneğin aynı miktarda ham maddeyi işleyerek daha nitelikli ürüne dönüştüren işletmeler, üretim zincirinde daha fazla değer yaratabilir. Buna karşılık tek bir hammaddeye bağımlı ekonomi, dış fiyat değişimlerine karşı kırılgan olabilir.

Sosyal boyutta eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşılabilirlik, istihdamın niteliği, fırsat eşitliği, yoksullukla mücadele ve toplumsal katılım yer alır. Bir bölgede fabrika sayısının artması ekonomik faaliyeti gösterir; aynı bölgede çalışanların eğitime, sağlığa ve güvenli konuta erişimi ise daha

kapsamlı bir gelişmişlik değerlendirmesi gerektirir. Ulaşım ve dijital altyapı, kamu hizmetlerinin ve ekonomik fırsatların farklı yerleşimlere erişimini kolaylaştırabilir.

Çevresel boyutta su, toprak, enerji ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı önemlidir. Afetlere dayanıklı yerleşimler, enerji verimliliği ve çevre kirliliğinin azaltılması ekonomik yaşamın sürekliliğiyle ilişkilidir. Sürdürülebilirlik yalnız doğayı korumaya yönelik bir başlık değildir; üretim imkânlarının, kamu hizmetlerinin ve yaşam koşullarının uzun vadede devam edebilmesini de kapsar. 2024–2028 döneminin ulusal ve bölgesel planlarında dirençlilik ve dönüşüm konularının yer alması bu çok boyutlu yaklaşımı yansıtır.

3. Kalkınmayı değerlendiren temel ekonomik göstergeler

GSYH, belirli bir dönemde ülke sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin değerini gösterir. Toplam GSYH, ekonominin büyüklüğünü; kişi başına GSYH ise bu büyüklüğün nüfusa bölünmesiyle elde edilen ortalamayı ifade eder. Kişi başına GSYH = ilgili yerdeki GSYH / aynı dönemin nüfusu ilişkisiyle hesaplanır. Bu işlem bireylerin gerçekten elde ettiği maaşı, hanenin kullanılabilir gelirini veya ildeki herkesin aynı gelire sahip olduğunu göstermez. Örneğin 100 milyar TL üretimi ve 500 bin nüfusu bulunan varsayımsal bir ilde kişi başına GSYH 200 bin TL'dir; bu rakam bir kişinin yıllık ücret bordrosu değildir.

Kişi başına GSYH'nin yıllar arasında artması, enflasyonla birlikte de gerçekleşebilir. Cari fiyatlarla TL tutarı artarken satın alma gücünün ne yönde değiştiğini anlamak için reel göstergelere ve fiyat düzeyine bakılır. İller arasında aynı yılın kişi başına cari GSYH verileri karşılaştırılırken de üretimin yoğunlaştığı il, burada yaşayan nüfus ve bölgeler arasındaki fiyat farkları ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

İşsizlik, iş gücüne katılım, istihdam, iş gücü verimliliği, yatırımlar, ihracatın teknolojik yapısı ve girişimcilik göstergeleri ekonomik gelişmenin farklı yönlerini ortaya koyar. İşsizlik oranının düşük olması tek başına çalışma koşullarının iyi olduğunu göstermediği gibi, toplam ihracatın yüksekliği de ihracatın ne kadar yerli katma değer içerdiğini açıklamaz. Bir gösterge olumlu seyrederken başka bir gösterge zayıf kalabilir. Bu nedenle ekonomik göstergeler birlikte okunmalıdır.

Kalkınma değerlendirmesinde kullanılan ekonomik göstergeler

Gösterge	Ölçtüğü alan	Tek başına göstermediği husus
Toplam GSYH	Üretim ölçeği	Kişisel gelir dağılımı ve yaşam kalitesi
Kişi başına GSYH	Kişi başına ortalama üretim	Hanelerin fiilî kullanılabilir geliri
Reel büyüme	Üretim hacmindeki dönemsel değişme	Bütün illerin aynı hızla gelişmesi
İşsizlik ve istihdam	İş gücü piyasasının durumu	Çalışmanın tüm kalite ve gelir koşulları
İhracatın yapısı	Dış satışın ürün ve teknoloji niteliği	İhraç edilen malın tüm girdilerinin yerli olduğu
Bölgesel fiyat düzeyi	Aynı tüketim sepetinin bölgelere göre maliyeti	Bir bölgenin daha gelişmiş olduğu

Gösterge	Ölçtüğü alan	Tek başına göstermediği husus
SEGE bileşik endeksi	Çok boyutlu sosyoekonomik gelişmişlik	Yalnız gelir veya yalnız üretim büyüklüğü

4. Bölgesel gelişmişlik farklarının nedenleri ve sonuçları

Türkiye'de ekonomik faaliyetler ve kamu hizmetlerinden yararlanma imkânları her ilde aynı düzeyde değildir. Yer şekilleri ve iklim, tarım ve ulaşım koşullarını etkileyebilir; tarihsel sanayileşme birikimi, nüfus yoğunluğu, üniversiteler, limanlar, büyük tüketim pazarları ve nitelikli iş gücü ise ekonomik faaliyetlerin belirli merkezlerde yoğunlaşmasına yol açabilir. Bununla birlikte coğrafi koşullar tek başına bir bölgenin ekonomik kaderini belirlemez. Ulaştırma, eğitim, sulama, sağlık, dijital erişim ve üretim yatırımları yerel imkânları değiştirebilir.

Bölgeler arasındaki farklılıklar iş ve eğitim amacıyla göçü, konut talebini, kentlerin büyümesini ve kamu hizmetleri ihtiyacını etkiler. Gençlerin göç ettiği bölgelerde iş gücü ve nüfus yapısı değişebilir; göç alan kentlerde ise yeni iş olanaklarının yanında altyapı ve barınma baskısı oluşabilir. Göç ve gelişmişlik arasındaki ilişki iki yönlüdür: gelişen bir bölge göç çekebilir; göç de o bölgenin üretimini, tüketimini ve hizmet ihtiyacını artırabilir.

Bölgesel politikalarda hedef her ili aynı sektörde uzmanlaştırmak değildir. Verimli tarım, sanayi, turizm, lojistik veya bilim-teknoloji altyapısı gibi farklı potansiyellerin geliştirilmesi ve temel kamu hizmetlerine erişimin güçlendirilmesi esastır. Bu nedenle bölgesel kalkınma, yalnız yeni fabrika kurmak veya yalnız altyapı inşa etmek şeklinde açıklanamaz. İnsan kaynağı ve yerel üretim ağlarının geliştirilmesi de kalıcı sonuçlar için gereklidir.

5. Türkiye'de illerin ekonomik büyüklüğü ve kişi başına GSYH: 2024 verileri

TÜİK'in 11 Aralık 2025'te yayımladığı 'İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2024' sonuçları, Türkiye'deki mekânsal üretim yoğunlaşmasına somut örnek sunar. Cari fiyatlarla 2024 GSYH'sinden en yüksek payı %29,2 ile İstanbul almıştır. Ardından Ankara %10,5 ve İzmir %5,7 payla gelmiştir. İlk beş ilin toplam payı %53,0'dır. Bu değerler aynı yılın toplam ekonomik üretim payını ifade eder; illerin sosyal gelişmişlik endeksi sırasını veya kişi başına gelir sırasını göstermez.

Aynı bültende kişi başına GSYH bakımından İstanbul 802.669 TL ile birinci, Kocaeli 788.873 TL ile ikinci, Ankara 788.859 TL ile üçüncü sıradadır. En düşük kişi başına GSYH Şanlıurfa'da 188.144 TL; ardından Ağrı'da 194.660 TL, Van'da 203.049 TL olarak bildirilmiştir. Öte yandan toplam GSYH büyüklüğünün son üç ilinde Bayburt, Ardahan ve Gümüşhane yer alır. Toplam GSYH bakımından küçük bir ilin kişi başına düşen üretiminin aynı ölçüde düşük olması gerekmez; nüfus büyüklükleri bu iki sıralamayı farklılaştırır.

Bu verilerin referans yılı 2024, yayımlanma tarihi 11 Aralık 2025'tir. İl bazındaki yıllık GSYH serisi ile 2026'da yayımlanan ulusal çeyreklik büyüme sonuçları aynı coğrafi ve zaman kapsamına sahip değildir. Ekonomik gelişmişlik değerlendirmesinde toplam üretim, kişi başına üretim ve bölgesel fiyat düzeyinin ayrı anlamlar taşıması özellikle önemlidir.

TÜİK il bazında GSYH 2024 — ekonomik büyüklük ve kişi başına üretim

Ölçü	İl	2024 değeri / sırası
Türkiye toplam GSYH payı	İstanbul	%29,2; birinci
Türkiye toplam GSYH payı	Ankara	%10,5; ikinci
Türkiye toplam GSYH payı	İzmir	%5,7; üçüncü
Kişi başına GSYH	İstanbul	802.669 TL; birinci
Kişi başına GSYH	Kocaeli	788.873 TL; ikinci
Kişi başına GSYH	Ankara	788.859 TL; üçüncü
Kişi başına GSYH	Şanlıurfa	188.144 TL; en düşük
Kişi başına GSYH	Ağrı	194.660 TL; sondan ikinci
Kişi başına GSYH	Van	203.049 TL; sondan üçüncü

6. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması: İBBS ve bölge ölçekleri

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS), verilerin belirli coğrafi birimler üzerinden üretilebilmesi ve bölgeler arasında karşılaştırılabilmesi için kullanılan istatistiksel düzenlemedir. Türkiye'de Düzey 1, 12 bölgeden; Düzey 2, 26 bölgeden; Düzey 3 ise 81 ilden oluşur. İBBS'nin Düzey 2 bölgesi tek bir ili veya birkaç ili kapsayabilir. Örneğin TR10 İstanbul tek ilden oluşurken, TR62 Adana ve Mersin illerini kapsar.

İBBS bölgeleri, geleneksel yedi coğrafi bölgeyle veya bir kamu kurumunun idari teşkilat sınırlarıyla birebir aynı değildir. Doğu Anadolu ya da Akdeniz Bölgesi denildiğinde kullanılan coğrafi ayrım, TRB2 veya TR62 gibi istatistiksel birimlerle karıştırılmamalıdır. Örneğin bir raporda 'Adana-Mersin Düzey 2 bölgesi' için verilen kişi başına üretim değeri, yalnız Adana ya da yalnız Mersin iline ait değildir. Bu nedenle bölge kodu ve kapsanan iller beraber okunmalıdır.

Bölgesel kalkınma ajansları da Düzey 2 sınıflaması esas alınarak faaliyet göstermektedir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 26 kalkınma ajansının ulusal koordinasyonunu yürütür. İBBS bölgesine ilişkin resmî istatistik, kalkınma ajansının görev coğrafyası ve coğrafi bölge kavramı farklı amaçlara hizmet ettiği için aynı şeymiş gibi gösterilemez.

İBBS düzeyleri ve seçilmiş bölge örnekleri

Birim	Türkiye'deki kapsam	Örnek ve açıklama
Düzey 1	12 istatistiksel bölge	TR6 Akdeniz; coğrafi yedi bölgeyle birebir aynı sınır değildir
Düzey 2	26 istatistiksel bölge	TR10 yalnız İstanbul; TR62 Adana ve Mersin
Düzey 3	81 il	Adana, Mersin, Kocaeli gibi tekil il istatistikleri

Birim	Türkiye'deki kapsam	Örnek ve açıklama
Kalkınma ajansı	26 Düzey 2 bölgesi kapsamında faaliyet	Bölgesel aktörlerin işbirliğini ve yerel kalkınmayı destekler
Coğrafi bölge	Geleneksel yedi büyük coğrafi bölge	Fiziki ve beşerî coğrafya sınıflandırmasıdır, İBBS kodu değildir

7. SEGE araştırması: sosyoekonomik gelişmişliğin çok boyutlu ölçümü

Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının bölgelerin, illerin ve ilçelerin gelişmişliğini karşılaştırmak amacıyla yürüttüğü çalışmalardır. SEGE'de değerlendirme yalnız üretim veya kişi başına gelirle yapılmaz; istihdam, eğitim, sağlık, demografi, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, mali yapı, erişilebilirlik ve yaşam kalitesi gibi çeşitli alanlardan göstergeler birlikte incelenir. Bu sebeple SEGE sıralamasıyla TÜİK'in il bazında GSYH sıralamasının aynı çıkması zorunlu değildir.

Bakanlığın güncel çalışması olan İl SEGE-2025, 81 ili 52 değişkenle değerlendirmiş ve illeri 6 gelişmişlik kademesinde gruplandırmıştır. Aynı çalışmada Düzey 2 bölgeleri 4 gelişmişlik kademesinde değerlendirilmiştir. İlçe düzeyinde ise bakanlığın yayımladığı İlçe SEGE-2022 çalışması 973 ilçeyi 56 değişken üzerinden karşılaştırmış, ilçeleri 6 kademede gruplandırmıştır. İl ve ilçe çalışmalarının araştırma yılı ve kullanılan değişken sayısı birbirinden farklıdır.

İl SEGE-2025 çalışmasının üst sıralarında İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli ve Antalya yer alır. Bu sıralama bir tek yılın GSYH büyüme hızı veya tek bir sosyal hizmet göstergesi değildir. Aynı ilin gelir, sağlık, eğitim veya yaşam kalitesi alt alanlarındaki sırası genel SEGE sırasından farklı olabilir. Gelişmişlik kademesi, sıralamadaki her bir ilin birbirinden bütünüyle farklı koşullara sahip olduğu anlamına da gelmez. Çalışma, seçilen göstergeler ve yöntem çerçevesinde karşılaştırma yapar.

Bakanlık SEGE çalışmaları — kapsam ve yöntem farkları

Çalışma	Coğrafi kapsam	Değişken	Gelişmişlik kademesi
İl SEGE-2025	81 il	52	İller için 6 kademe
İl SEGE-2025 bölgesel değerlendirme	26 Düzey 2 bölgesi	İl çalışmasının bölgesel analizi	Düzey 2 bölgeleri için 4 kademe
İlçe SEGE-2022	973 ilçe	56	İlçeler için 6 kademe
TÜİK İl Bazında GSYH 2024	81 il	Üretim ve kişi başına üretim göstergeleri	SEGE gelişmişlik kademesi oluşturmaz

8. Bölgesel fiyat düzeyi ve satın alma gücünün önemi

Aynı nominal gelir, ülkenin farklı bölgelerinde aynı miktarda mal ve hizmet satın almayabilir. Barınma, ulaşım, eğitim ve diğer tüketim harcamalarının fiyatları bölgelere göre değişir. Bölgesel Satınalma Gücü Paritesi (BSGP) çalışması bu farkları, ortak bir mal ve hizmet sepeti üzerinden ölçmeye yöneliktir. TÜİK'in 29 Aralık 2025'te yayımladığı 2024 çalışması İBBS Düzey 2 bölgeleri için fiyat düzeyi endeksleri vermektedir. Endeksin 100'ün üzerinde olması bölgenin Türkiye ortalamasından daha yüksek, 100'ün altında olması daha düşük fiyat düzeyine sahip olduğunu gösterir.

2024 çalışmasında fiyat düzeyi endeksi en yüksek TR10 İstanbul'da 112,6; en düşük TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt) bölgesinde 91,5 olarak açıklanmıştır. Bu iki rakam illerin gelirinin veya sosyoekonomik gelişmişliğinin ne kadar yüksek olduğunu göstermez; aynı kapsamda tanımlanan tüketim sepetinin görece maliyetini karşılaştırır. 'Daha pahalı bölge' ve 'daha gelişmiş bölge' ifadeleri eş anlamlı değildir.

Örneğin aynı miktardaki mal ve hizmet sepetinin ülke ortalamasında 10.000 TL olduğu varsayıldığında 112,6 fiyat endeksli yerde benzer sepet yaklaşık 11.260 TL, 91,5 endeksli yerde yaklaşık 9.150 TL eder. Bu yalnız endeksin yorumunu gösteren örnek hesaplamadır; 2024'ün gerçek sepet bedeli değildir. Uluslararası ülkeler arası satın alma gücü paritesiyle Türkiye içindeki bölgesel fiyat düzeyi endeksi de aynı istatistiksel karşılaştırma değildir.

TÜİK Bölgesel Satınalma Gücü Paritesi 2024 — fiyat düzeyi

Bölge	Fiyat düzeyi endeksi	Yorum
Türkiye ortalaması	100,0	Karşılaştırma temeli
TR10 İstanbul	112,6	Türkiye ortalamasından yüksek fiyat düzeyi
TRC3 Mardin–Batman–Şırnak–Siirt	91,5	Türkiye ortalamasından düşük fiyat düzeyi
Endeksin anlamı	100'ün üstü / altı	Fiyat karşılaştırması; SEGE veya gelir sırası değildir

9. İnsanî gelişme, gelir dağılımı ve göstergelerin sınırları

İnsanî gelişme yaklaşımı, yaşam standardını yalnız ekonomik üretimle değerlendirmek yerine insanların sağlıklı, bilgili ve makul yaşam koşullarına sahip olabilmesine odaklanır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının (UNDP) İnsanî Gelişme Endeksi (İGE/HDI) doğuşta beklenen yaşam süresi, eğitimde beklenen ve ortalama öğrenim süresi ile kişi başına gayrisafi millî gelir bileşenlerini kullanır. GSYH'deki bir yıllık yüksek artışın bu endeksi aynı oranda yükseltmesi zorunlu değildir.

UNDP'nin 6 Mayıs 2025'te yayımladığı İnsanî Gelişme Raporu'nda Türkiye'nin 2023 yılı İGE değeri 0,853 olarak açıklanmış ve ülke 'çok yüksek insanî gelişme' kategorisinde yer almıştır. Raporun yayımlandığı 2025 yılı, endeksin temel veri yılı olan 2023 ile karıştırılmamalıdır. Bu değer 2026 yılına ait yeni bir İGE sonucu olarak sunulamaz. İnsanî gelişme endeksi ülkeler arasındaki çok boyutlu

karşılaştırmalara yöneliktir; Bakanlığın iller için hazırladığı SEGE ile yöntem, kapsam ve coğrafi birim bakımından farklıdır.

Gelir dağılımı ve yoksulluk göstergeleri de ortalama gelir verisine ek bilgi sağlar. Gini katsayısı gelirin haneler veya bireyler arasında nasıl dağıldığını inceleyen göstergelerden biridir; sıfıra yaklaşması daha eşit, bire yaklaşması daha eşitsiz bir dağılıma işaret eder. Ancak Gini katsayısı tek başına toplumun ne kadar zengin olduğunu göstermez. Göreli yoksulluk oranı belirli bir gelir eşiğine göre hesaplanır; mutlak yoksulluk ve maddi yoksunlukla aynı kavram değildir. Eğitim, sağlık, nüfus ve yaşam koşullarına ilişkin güncel ayrıntılı göstergeler fihristteki bir sonraki GK-07.06 konusunun kapsamındadır; burada yalnız kalkınma endeksleriyle ilişkileri açıklanmıştır.

10. Bölgesel kalkınmanın planlama araçları ve kurumları

Türkiye'de ulusal kalkınma politikasının önemli çerçevelerinden biri Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının yayımladığı On İkinci Kalkınma Planı'dır (2024–2028). Bu planda bölgeler arasındaki farklılıkların azaltılması, yerel potansiyelin güçlendirilmesi, üretim ve hizmet altyapısının geliştirilmesi, nitelikli istihdamın artırılması ve bölgesel stratejilerin uygulamaya geçirilmesi gibi amaçlar yer alır. Kalkınma planı, bir ilin o yılki gerçekleşmiş ekonomik başarısına ilişkin istatistik değil, belirli dönemde izlenmesi öngörülen politika çerçevesidir.

Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (BGUS) 2024–2028 ve 26 Düzey 2 bölgesinin bölge planları, 16 Aralık 2024 tarihli 9253 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı'yla onaylanmıştır. Bu yaklaşımda bütün illere aynı ekonomik modelin uygulanması yerine yerel rekabet gücü, kent-kır ilişkisi, bölgesel yakınsama ve afete dirençlilik gibi farklı hedefler önem taşır. Uygulama araçları arasında yerel yatırımlar, ulaştırma bağlantıları, girişimcilik destekleri, yenilikçilik altyapısı, kırsal gelişme ve sosyal hizmetlerin erişilebilirliği sayılabilir.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı kalkınma ajanslarının ulusal koordinasyonunu üstlenir. Ajanslar kamu, özel sektör ve sivil toplum arasında işbirliğini geliştirme; yerel kaynakları etkin kullanma, bölge planlarını destekleme ve kalkınma projelerine mali veya teknik katkı sunma işlevlerini yürütür. Kalkınma ajansının varlığı, o bölgedeki tüm yatırımların doğrudan ajans tarafından gerçekleştirildiği anlamına gelmez. Merkezi yönetim, yerel yönetimler, özel işletmeler ve diğer kurumlar da kalkınma faaliyetlerinde rol oynar.

Türkiye'de kalkınma politikasının temel plan ve araçları

Plan veya kurum	Kapsam	Temel işlev
On İkinci Kalkınma Planı	2024–2028, ulusal	Ülke genelinde orta vadeli kalkınma hedefleri
Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi	2024–2028, ülke çapında bölgesel yaklaşım	Bölgelere göre farklılaştırılmış politika çerçevesi
Bölge planları	26 Düzey 2 bölgesi; 2024–2028	Yerel ihtiyaç ve potansiyellere göre hedef ve tedbirler
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	Ulusal bölgesel kalkınma koordinasyonu	Bölgesel gelişme politikaları ve ajansların eşgüdümü

Plan veya kurum	Kapsam	Temel işlev
Kalkınma ajansları	26 bölgesel ajans	Yerel işbirliği, proje geliştirme, mali ve teknik destek

11. Bölgesel kalkınmada yakınsama, göç ve yapısal dönüşüm

Bölgesel yakınsama, gelişmişlik farkı bulunan bölgelerin zaman içinde birbirine yaklaşmasını ifade eder. Bu yaklaşma, görece düşük gelirli bölgenin üretiminin veya kişi başına gelirinin daha hızlı artması, eğitim-sağlık hizmetlerine erişim farklarının azalması ve iş olanaklarının çeşitlenmesiyle gerçekleşebilir. Ancak yakınsama, tüm illerin aynı üretim tutarına veya aynı ekonomik uzmanlığa ulaşması demek değildir. Nüfusu büyük olan bir kent yüksek toplam GSYH üretmeyi sürdürürken başka bir bölgenin kişi başına yaşam koşulları hızla iyileşebilir.

Bir bölgede tarım ağırlıklı faaliyetlerden sanayi ve nitelikli hizmetlere geçiş, yapısal dönüşüm örneğidir. Bu dönüşüm her bölgede aynı sırada veya aynı hızda gerçekleşmez. Sulama altyapısı, tarımsal verimliliği; lojistik bağlantılar ve organize sanayi bölgeleri üretim ağlarını; eğitim ve dijital altyapı ise hizmetlerin niteliğini güçlendirebilir. Buna karşılık yalnız tek sektöre bağımlı olmak, o sektördeki fiyat veya talep değişmelerinin bölgeyi daha sert etkilemesine yol açabilir.

Kalkınma politikalarının sonuçlarını değerlendirirken ilan edilen proje ile tamamlanan yatırım; yatırım harcaması ile oluşan üretim; plan hedefi ile gerçekleşen gösterge ayrılmalıdır. Örneğin yeni bir ulaşım bağlantısının tamamlanması erişilebilirliği artırabilir, ancak bütün bölgede gelir ve istihdamın hemen aynı oranda artacağını kesinleştirmez. Bölgesel kalkınmada sonuçlar birden çok gösterge ve zaman dönemi üzerinden izlenir.

12. Ekonomik göstergelerde oran, endeks, sıralama ve dönem okuma

Bir kalkınma tablosunu yorumlamada ilk adım göstergenin adını ve birimini belirlemektir. 'Milyar TL' toplam üretimi; 'TL/kişi' kişi başına üretimi; '%' bir oranın veya değişimin değerini; 'endeks' belirli yönteme göre standartlaştırılmış ölçüyü ifade edebilir. Sıralama ise yalnız karşılaştırılan birimler arasında hangi birimin önde olduğunu gösterir. İki ilin SEGE sırasının birbirine yakın olması, aralarındaki endeks farkının mutlaka küçük veya büyük olduğu sonucunu tek başına doğurmaz.

Yüzde ile yüzde puan farklıdır. Bir bölgede işsizlik oranı %10'dan %8'e inerse iki yüzde puan düşüş, başlangıç değerine göre %20 oransal azalış vardır. Benzer biçimde GSYH'den %10 pay alan ilin payının %11'e yükselmesi bir yüzde puanlık yükseliş ve ilk paya göre %10 oransal artıştır. Bu hesaplar illerin toplam üretim tutarının kesin arttığını göstermez; ülke toplamı da değişmiş olabilir.

Endekslerin temel yılı, hesap yöntemi ve kapsamı değişebilir. Türkiye=100 olarak sunulan kişi başına GSYH endeksi ile Türkiye ortalaması=100 olan bölgesel fiyat düzeyi endeksi farklı değişkenleri ölçer. SEGE ise belirli alanlardan değişkenlerin birleştirildiği gelişmişlik endeksidir. 2024 GSYH sonuçları, 2025 SEGE araştırması ve 2023 UNDP insanî gelişme verisi yan yana kullanıldığında bunların aynı yılın veya aynı yöntemle hazırlanmış tek sıralamanın parçaları olmadığı belirtilmelidir.

13. Göstergeleri birlikte yorumlama: bölgesel karşılaştırmanın sınırları

Bir ilin kalkınma bakımından değerlendirilmesinde toplam GSYH, kişi başına GSYH, istihdam oranı, eğitim ve sağlık olanakları, ulaşım erişimi, fiyat düzeyi ve çok boyutlu endeksler farklı yönleri gösterir. İstanbul'un 2024 toplam GSYH'de ilk sırada bulunması, aynı ilin SEGE-2025'te de üst sırada olmasına ilişkin ayrı bir bulguyla birlikte okunabilir; ancak bu iki sonucun gerekçesi ve hesaplama yöntemi farklıdır. Aynı şekilde Kocaeli'nin kişi başına üretimde üst sırada yer alması, yalnız bu nedenle bütün gelişmişlik alt başlıklarında aynı sıraya sahip olduğu anlamına gelmez.

Bölgesel farkların nedenini belirlemede göstergeler arasındaki nedensellik de dikkatle değerlendirilir. Bir bölgede yüksek öğrenci sayısı bulunması, eğitim kalitesinin veya iş olanaklarının kendiliğinden yüksek olduğunu kanıtlamaz. Bölgedeki toplam hastane sayısı, nüfusa göre hizmet kapasitesini ve fiziksel erişimi ayrı ayrı göstermeyebilir. Yüksek nominal ücret, yerel fiyat düzeyi hesaba katılmadan satın alma gücü üstünlüğü olarak yorumlanmamalıdır. Kamu hizmetlerinin niteliği ve coğrafi erişilebilirliği bu nedenle doğrudan gözlenen sonuçlarla birlikte incelenir.

Türkiye'nin bölgesel gelişmişlik yapısı, tek bir 'en gelişmiş bölge' ya da 'en az gelişmiş il' ifadesiyle bütünüyle açıklanamaz. Hangi gösterge kullanılmışsa sıralamanın kapsamı ona göre belirtilmelidir. Ekonomik büyüme, bölgesel kalkınma ve yaşam koşullarıyla ilgili kamu politikalarının anlaşılabilmesi, kaynak, tarih, birim ve yöntem bilgisinin aynı çerçevede okunmasına bağlıdır.

> **Önemli ayrım**
>
> TÜİK'in il bazında GSYH sıralaması toplam veya kişi başına üretimi ölçer; İl SEGE-2025 çok boyutlu gelişmişliği, Bölgesel Satınalma Gücü Paritesi 2024 fiyat düzeyini, UNDP İGE ise ülkeler ölçeğinde insanî gelişmeyi ölçer. Veri yılları, birimleri ve yöntemleri birbirinden farklıdır.

7.6. EĞİTİM, SAĞLIK, NÜFUS VE YAŞAM KOŞULLARINA İLİŞKİN GÖSTERGELER

Bir ülkenin gelişmişliğini yalnız toplam üretim, ihracat veya kişi başına gelirle açıklamak mümkün değildir. İnsanların eğitim alma imkânı, sağlıklı yaşayabildikleri süre, nüfusun yaş yapısı, barınma koşulları ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilme gücü de gelişmenin toplumsal boyutunu gösterir. Ekonomik göstergeler çoğu zaman üretim ve gelir akımlarını ölçerken eğitim, sağlık ve yaşam koşulları göstergeleri bu imkânların insanların hayatına ne ölçüde yansıdığını ortaya koyar. Aynı ülkenin eğitim düzeyi yükselirken bazı bölgelerinde hizmetlere erişim güçlüğü sürmesi mümkündür. Bu nedenle gösterge türleri, veri kapsamları ve referans dönemleri birlikte değerlendirilmelidir.

1. Sosyal göstergelerin kapsamı ve istatistik okuma ilkeleri

Sosyal gösterge, nüfusun eğitim, sağlık, barınma, güvenlik veya yaşam kalitesi gibi bir özelliğini sayısal olarak ifade eder. Bazı göstergeler hizmetin kapasitesini ölçer: okul, öğretmen, derslik, hastane veya sağlık personeli sayısı gibi. Diğerleri hizmetten yararlanmayı ölçer: okullaşma, muayene, aşılama ve hizmete erişim gibi. Sonuç göstergeleri ise eğitimde tamamlanan öğrenim düzeyi, yaşam beklentisi veya bebek ölümleri gibi toplumun durumunu açıklar. Bir alanda kapasitenin artması, aynı ölçüde olumlu sonuç elde edildiğini tek başına kanıtlamaz.

Bir göstergeyi yorumlamanın ilk şartı pay ve paydayı bilmektir. Örneğin nüfusun tamamına göre hesaplanan bir oranla yalnız 25 yaş ve üzeri nüfusa göre hesaplanan eğitim oranı doğrudan karşılaştırılamaz. Yüzde yüz kişideki payı, binde ise bin birim başına düşen miktarı ifade eder. Bir sayının önceki döneme göre yüzde değişimiyle iki yüzde değerinin arasındaki yüzde puan farkı da ayrıdır. Okullaşmanın %90'dan %92'ye yükselmesi 2 yüzde puanlık, başlangıç düzeyine göre yaklaşık %2,22'lik artıştır.

Araştırma yılı her zaman bilgiye konu yıl değildir. TÜİK'in 2025 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'ndaki gelir bilgileri 2024 takvim yılını esas alır; MEB'in 2025–2026 örgün eğitim serisi ise bir eğitim öğretim yılını kapsar. Hayat tablolarında üç yıllık dönemler birlikte değerlendirilebilir. Yıl, coğrafi kapsam, yaş sınırı ve ölçüm yöntemi belirtilmeden verilen tek bir değer yanıltıcı olabilir.

Sosyal göstergelerin temel grupları

Gösterge grubu	Örnek	Ne hakkında bilgi verir?
Eğitim kapasitesi	Okul, derslik, öğretmen	Eğitim hizmetinin fiziki ve insan kaynağı
Eğitim katılımı ve sonucu	Net okullaşma, eğitim süresi, mezuniyet	Eğitime devam ve kazanılan öğrenim düzeyi
Sağlık kapasitesi	Hekim, yatak, sağlık kuruluşu	Hizmet sunma imkânı
Sağlık sonucu	Yaşam beklentisi, bebek ölüm hızı	Nüfusun sağlık durumuyla ilgili sonuçlar
Demografik yapı	Yaşlı nüfus payı, doğurganlık, hane büyüklüğü	Nüfusun bileşimi ve değişimi
Yaşam koşulları	Yoksulluk, konut sorunu, yaşam memnuniyeti	Gelir, barınma ve öznel refah

2. Eğitimde okuryazarlık, tamamlanan eğitim ve ortalama eğitim süresi

Okuryazarlık, bireyin okuma ve yazma becerisine ilişkin temel bir göstergedir. Ancak okuma yazma bilmek ile belirli bir okul düzeyinden mezun olmak aynı anlama gelmez. Okuma yazma bilen fakat herhangi bir okul bitirmemiş kişi, mezuniyet istatistiğinde ilkokul mezunu kabul edilmez. Eğitim durumu incelenirken okuryazarlık, tamamlanan en yüksek eğitim basamağı ve devam edilen eğitim birbirinden ayrılır.

TÜİK'in 2025 Ulusal Eğitim İstatistiklerine göre 6 yaş ve üzeri nüfusun okuma yazma bilen oranı %97,9'dur. Aynı yıl kadınlarda %96,4 ve erkeklerde %99,3 olarak ölçülmüştür. Bu oran bir önceki eğitim öğretim yılında herhangi bir okula devam edenlerin payı değildir; belirli yaştaki nüfusun okuryazarlık durumudur. Yüksek okuryazarlık oranı, üniversite mezunu oranının aynı seviyede olduğu anlamına da gelmez.

Ortalama eğitim süresi, belirli bir yaşın üzerindeki insanların tamamladığı eğitim yıllarının ortalamasını gösterir. TÜİK'in 2025 sonuçlarına göre 25 yaş ve üzeri nüfusta ortalama eğitim süresi 9,6 yıl, kadınlarda 8,9 yıl, erkeklerde 10,3 yıldır. İller arasında Ankara 10,9 yıl ile en yüksek, Ağrı 7,6 yıl ile en düşük ortalama eğitim süresine sahiptir. Bu değerler ildeki herkesin aynı eğitim seviyesine ulaştığını değil, ilgili yaş grubunun ortalamasını gösterir. Gösterge kentler arasındaki eğitim

birikimini karşılaştırmaya imkân verse de eğitimin niteliğini ve öğrenme başarısını tek başına ölçmez.

TÜİK Ulusal Eğitim İstatistikleri 2025 — farklı kapsamlı göstergeler

Gösterge	2025 değeri	Kapsam veya açıklama
Okuryazarlık	%97,9	6 yaş ve üzeri nüfus
Kadın okuryazarlığı	%96,4	6 yaş ve üzeri kadın nüfus
Erkek okuryazarlığı	%99,3	6 yaş ve üzeri erkek nüfus
Ortalama eğitim süresi	9,6 yıl	25 yaş ve üzeri nüfus
Kadınlarda eğitim süresi	8,9 yıl	25 yaş ve üzeri kadınlar
Erkeklerde eğitim süresi	10,3 yıl	25 yaş ve üzeri erkekler
İl düzeyinde en yüksek ortalama	Ankara — 10,9 yıl	İlgili yaş grubunun tamamlanmış öğrenimi
İl düzeyinde en düşük ortalama	Ağrı — 7,6 yıl	İlgili yaş grubunun tamamlanmış öğrenimi

3. Okullaşma, eğitimde devam, tamamlama ve öğrenci sayıları

Okullaşma oranı, belirli eğitim çağındaki nüfusun okullara katılımını incelemek için kullanılır. Brüt okullaşma oranında ilgili eğitim düzeyindeki kayıtlı tüm öğrenciler, kural olarak o düzeyin teorik yaş grubundaki nüfusa oranlanır; daha küçük veya büyük yaştaki öğrenciler de payda değil, pay içinde yer alabileceği için oran %100'ü aşabilir. Net okullaşma oranında ise hem payda hem pay ilgili yaş grubuyla sınırlandırılır. Düzeltilmiş net okullaşma, ilgili yaş grubundakilerin daha üst düzeyde okuması gibi durumları yönteme göre hesaba katar. Bu kavramlar tek bir oran olarak kullanılmamalıdır.

Eğitimi tamamlama oranı, öğrencinin belirli eğitim basamağını bitirmesiyle ilgilidir; kayıtlı olmak tamamlamak demek değildir. Devamsızlık, terk ve mezuniyet göstergeleri bu nedenle ayrı izlenir. Ayrıca bir okuldaki toplam öğrenci sayısı, bölgedeki teorik okul çağındaki nüfusla aynı değildir; başka bir ilden gelen öğrenci ve farklı yaşta öğrenim gören kişi sayıyı etkileyebilir.

Millî Eğitim Bakanlığı, 30 Eylül 2026'da yayımladığı 2025–2026 Örgün Eğitim İstatistiklerinde okul öncesi, ilkokul, ortaokul ve ortaöğretim düzeylerinde toplam 17.704.308 öğrenciyi kaydetmiştir. Öğretmen sayısı 1.211.799, derslik sayısı 769.933'tür. Bu sayılar yükseköğretimdeki bütün üniversite öğrencileri ve öğretim elemanlarıyla birleştirilmiş bir toplam değildir. MEB verisi resmî, özel ve açık öğretim ayrımlarını da içerir; sınıf başına öğrenci sayısı veya net okullaşma oranı bu toplam sayılar tek başına kullanılarak hesaplanamaz.

MEB Örgün Eğitim 2025–2026 — seçilmiş büyüklükler ve tanımlar

Gösterge	Yayımlanan değer veya tanım	Yorumlama sınırı
Toplam öğrenci	17.704.308	MEB'in okul öncesi–ortaöğretim ve ilgili açık öğretim kapsamı
Toplam öğretmen	1.211.799	MEB istatistik kapsamındaki öğretmenler
Toplam derslik	769.933	Okul sayısı veya şube sayısı ile eş anlamlı değildir
Brüt okullaşma	Yaştan bağımsız kayıtlı öğrenci / teorik çağ nüfusu	%100'ü aşabilir
Net okullaşma	Teorik çağdaki kayıtlı öğrenci / aynı çağ nüfusu	Aynı eğitim düzeyi ve yaş grubu karşılaştırılır
Tamamlama	Belirli kademeyi bitirebilen öğrenci oranı	Yalnız kayıtlı veya devam edenlerin oranı değildir

4. Eğitime erişim ve fırsat farklılıkları

Eğitim hizmetinin toplum üzerindeki etkisi sadece okul sayısıyla belirlenmez. Öğretmene, dersliğe, ulaşım ve barınma imkânlarına erişim; kırsal yerleşimde yaşayan öğrenciler, özel eğitim gereksinimi bulunanlar ve farklı sosyoekonomik gruplar açısından belirleyicidir. Taşımalı eğitim, burs, pansiyon, rehberlik, özel eğitim ve açık öğretim gibi uygulamalar erişim sorunlarına farklı araçlarla cevap verir. Bu uygulamaların bulunması ile her öğrencinin eşit öğrenme sonucuna ulaşması birbirinden ayrı olgulardır.

MEB'in örgün eğitim istatistikleri öğretmen ve derslik başına öğrenci sayısını eğitim kademelerine, illere ve İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması düzeylerine göre yayımlar. Örneğin bir ilde okul başına öğrenci sayısının fazla olması, her sınıfta aynı kalabalığın bulunduğunu göstermez; derslik, şube, okul türü ve öğrenci dağılımı birlikte incelenmelidir. Öğrenme başarısını ölçen sınav veya değerlendirme sonuçları da kapasite göstergesi değildir.

> **Önemli ayrım**
>
> Okuryazarlık, tamamlanan eğitim düzeyi, ortalama eğitim süresi, net okullaşma ve tamamlama oranı beş farklı göstergedir. Birbirlerinin yerine kullanılamaz.

5. Sağlıkta kapasite, erişim ve sonuç göstergeleri

Sağlık hizmetlerinin değerlendirilmesinde insan kaynağı ve altyapı göstergeleri ile nüfusun sağlık sonuçları ayrılır. Sağlık kuruluşu sayısı, hekim ve hemşire sayıları, hastane yatağı ve birinci basamak hizmet kapasitesi sunulan hizmetin imkânlarını gösterir. Kişi başına sağlık personeli veya 100 bin kişiye düşen hekim sayısı, nüfus büyüklükleri farklı bölgeler arasında karşılaştırma yapılmasını kolaylaştırır. Ancak her sağlık kuruluşunun aynı hizmeti sunduğu veya hizmetin tüm yerleşimlere eşit uzaklıkta olduğu varsayılamaz.

Sağlık Bakanlığının Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2024, sağlık personeli, kuruluşlar, yatak kapasitesi ve hizmet kullanımına ilişkin temel kurumsal başvuru kaynağıdır; bu yıllığın 31 Aralık 2025 tarihinde yayımlanması, içindeki göstergelerin 2025 yılına ait olduğu anlamına gelmez. Hizmet kapasitesini değerlendirirken dönem, tesis türü ve hesaplanan kişi başına oran önemlidir.

Koruyucu sağlık hizmetleri, aşılama ve tarama gibi hastalık ortaya çıkmadan riskleri azaltmaya yönelen faaliyetleri kapsar. Tedavi edici hizmetlerde ise hastalığın tanı ve tedavisi öne çıkar. Toplum sağlığını değerlendirirken iki hizmet grubunun yanı sıra temiz suya erişim, beslenme, çalışma ve çevre koşulları gibi sağlık dışı etkenler de önem taşır. Bir toplumun daha uzun yaşaması, bütün yıllarını sağlık sorunu olmadan geçirdiği anlamına gelmez.

6. Doğuşta beklenen yaşam süresi ve sağlıklı yaşam süresi

Doğuşta beklenen yaşam süresi, doğan bir kişinin belirtilen dönemdeki yaşa özel ölüm olasılıklarına yaşamı boyunca maruz kalması varsayımı altında yaşaması beklenen ortalama yıl sayısıdır. Bir yıl içinde ölen kişilerin ortalama ölüm yaşıyla aynı gösterge değildir. Hayat tabloları belirli yılların ölüm ve nüfus verilerinden hesaplanan istatistiksel bir modeldir; hiçbir bireyin kesin yaşam süresini bildirmez.

TÜİK'in 29 Temmuz 2026 tarihli Hayat Tabloları, 2023–2025 sonuçlarında Türkiye'de doğuşta beklenen yaşam süresi 78,5 yıldır. Erkeklerde 75,9 yıl, kadınlarda 81,1 yıl olarak hesaplanmıştır. Kadınlar ile erkekler arasındaki fark 5,2 yıldır. Aynı çalışmada doğuşta sağlıklı yaşam süresi 58,0 yıldır; erkeklerde 59,1, kadınlarda 56,9 yıl olduğu belirtilmiştir. Sağlıklı yaşam süresi, günlük faaliyetleri sınırlandıracak sağlık sorunu bulunmadan geçmesi beklenen dönemi açıklamaya çalışır. Yaşam beklentisinin daha yüksek olması, sağlıklı yaşam beklentisinin de otomatik olarak daha yüksek olduğu anlamına gelmez.

Yaş ilerledikçe beklenen yaşam süresinin nasıl yorumlandığı da değişir. Örneğin aynı TÜİK serisinde 65 yaşına ulaşmış kişinin kalan yaşam beklentisi 18,4 yıldır. Bu, 65 yaşındaki kişilerin doğuşta beklenen 78,5 yıl değerinden doğrudan 65 çıkarılarak bulunan bir sonuç değildir; 65 yaşına kadar yaşamış nüfus için yeni ölüm olasılıkları kullanılır.

Türkiye'de yaşam beklentisi ve ölüm göstergeleri — veri dönemi belirtilmiş

Gösterge	Değer	Dönem ve kapsam
Doğuşta beklenen yaşam süresi	78,5 yıl	TÜİK Hayat Tabloları 2023–2025, toplam
Erkeklerde doğuşta yaşam beklentisi	75,9 yıl	2023–2025
Kadınlarda doğuşta yaşam beklentisi	81,1 yıl	2023–2025
Doğuşta sağlıklı yaşam süresi	58,0 yıl	2023–2025, toplam
65 yaşındaki kişinin kalan yaşam beklentisi	18,4 yıl	2023–2025, toplam
Bebek ölüm hızı	Binde 7,8	TÜİK 2025; bin canlı doğum başına

Gösterge	Değer	Dönem ve kapsam
Beş yaş altı ölüm hızı	Binde 9,5	TÜİK 2025; bin canlı doğum başına

7. Bebek ölümleri, ölüm hızı ve yaş yapısının etkisi

Kaba ölüm hızı, belirli bir yılda meydana gelen ölümlerin o yılın nüfusuna oranlanarak bin kişi başına ifade edilmesidir. Bu oran, nüfusun yaş yapısından etkilenir. Yaşlı nüfus oranı yüksek bir bölgede kaba ölüm hızı daha yüksek olabilir; bu durum bölgenin sağlık sisteminin mutlaka daha kötü olduğu sonucunu doğurmaz. Sağlık durumunu karşılaştırmak için gerekirse yaşa göre standartlaştırılmış oranlara bakılır.

Bebek ölüm hızı, bir yaşını doldurmadan ölen bebek sayısının bin canlı doğuma oranı; beş yaş altı ölüm hızı ise ilgili istatistiksel tanım çerçevesinde beş yaşına ulaşmadan ölüm olasılığının bin canlı doğuma karşılığıdır. Bu ölçüler, genel nüfusun tamamına göre hesaplanan kaba ölüm hızından farklıdır. TÜİK'in 25 Haziran 2026'da yayımladığı 2025 Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistiklerinde bebek ölüm hızı binde 7,8, beş yaş altı ölüm hızı binde 9,5, kaba ölüm hızı binde 5,7'dir. Bebek ölümü 2025 yılında 6.988 olarak kaydedilmiştir. İlgili paydalar aynı olmadığı için bu üç oranın birbirinden çıkarılması veya doğrudan birbirinin yerine kullanılması doğru değildir.

Ölüm nedeni dağılımları ise hangi hastalık ve olayların toplam ölümler içinde ne kadar yer tuttuğunu ortaya koyar. Bu dağılım, bir kişinin ilgili hastalığa yakalanma olasılığıyla aynı şey değildir. Sağlık istatistiklerini yorumlarken ölüm nedeni payı, hastalık görülme sıklığı ve yaşa göre ölüm hızı ayrılmalıdır.

8. Nüfusun büyüklüğü, yaş grupları ve bağımlılık oranları

Nüfusun büyüklüğü, kamu hizmetinin kaç kişiyi kapsayacağını belirleyen temel değişkendir; yaş yapısı ise hangi hizmetlere ihtiyaç duyulduğunu açıklar. Okul öncesi ve okul çağındaki nüfus eğitim altyapısı açısından, çalışma çağındaki nüfus istihdam ve üretim açısından, ileri yaştaki nüfus sağlık ve bakım hizmetleri açısından önemlidir. Ancak bir kişinin yaş grubunda bulunması, fiilen çalıştığını, okula devam ettiğini veya bakıma ihtiyaç duyduğunu göstermez.

Türkiye'nin 2025 yıl sonu ADNKS nüfusu 86.092.168 kişidir. TÜİK'in İstatistiklerle Yaşlılar 2025 araştırmasına göre 65 yaş ve üzerindeki nüfus 9.583.059 kişiye, toplam nüfus içindeki payı %11,1'e ulaşmıştır. Yaşlı nüfus payının artmasında yaşam beklentisindeki gelişmelerin yanı sıra doğurganlığın azalması ve kuşakların yaşlanması da etkili olur. Nüfusun yaşlanması kendiliğinden nüfusun mutlaka azalması demek değildir; doğum, ölüm ve göç hareketleri birlikte değerlendirilir.

Toplam yaş bağımlılık oranı, genel olarak çalışma çağının altında ve üstünde kalan yaş gruplarının toplamının 15–64 yaş nüfusuna oranıdır. Genç bağımlılık oranı 0–14 yaş, yaşlı bağımlılık oranı 65 yaş ve üzeri nüfusa dayanır. Bu oranlar gerçek anlamda kimlerin gelir kazandığını ya da kimin kime baktığını ölçen ekonomik bağımlılık oranları değildir. Örneğin 65 yaş üstü çalışabilir, 15–64 yaşındaki bir kişi işsiz veya öğrenci olabilir. Formülün yaş sınırları değiştirilirse sonuç da değişir.

Türkiye'de nüfus ve hane yapısına ilişkin seçilmiş 2025 göstergeleri

Gösterge	2025 değeri	Kaynak ve yorum
Toplam nüfus	86.092.168 kişi	TÜİK ADNKS, yıl sonu
65 ve üzeri nüfus	9.583.059 kişi	TÜİK İstatistiklerle Yaşlılar 2025
65 ve üzeri nüfus payı	%11,1	Toplam nüfus içindeki oran
Ortalama hanehalkı büyüklüğü	3,08 kişi	TÜİK İstatistiklerle Aile 2025
Toplam hanehalkı sayısı	26.977.795	TÜİK İstatistiklerle Aile 2025
En az bir 0–17 yaş çocuk bulunan haneler	%41,9	Toplam haneler içindeki pay
En az bir 65+ yaşlı bulunan haneler	%26,1	Toplam haneler içindeki pay

9. Doğurganlık, aile ve hanehalkı yapısının değişimi

Doğurganlık hızı ile kaba doğum hızı farklı ölçülerdir. Kaba doğum hızı, yıl içindeki canlı doğum sayısını toplam nüfusa oranlayıp binde olarak ifade eder. Toplam doğurganlık hızı ise bir kadının doğurganlık dönemi boyunca, o döneme ilişkin yaşa özel doğurganlık hızlarının geçerli olması halinde doğurması beklenen ortalama çocuk sayısını açıklar; birimi kadın başına çocuktur, binde değildir. TÜİK'in 2025 doğum istatistiklerine dayanılarak yayımlanan 2026 Dünya Nüfus Günü bülteninde Türkiye'nin 2025 toplam doğurganlık hızı 1,42 çocuk olarak belirtilmiştir. Bu değer, nüfusun uzun vadede yenilenmesi için sık kullanılan yaklaşık 2,1 düzeyinin altındadır. Tek yılın doğurganlık değeri, nüfusun gelecek yıl mutlaka azalacağı anlamına gelmez.

Hanehalkı, aynı konutta birlikte yaşayan kişilerin oluşturduğu istatistiksel birimdir. Aileyle tamamen aynı kavram değildir; tek başına yaşayan bir kişi de hanehalkı sayılır. Ortalama hanehalkı büyüklüğü, hanehalkı nüfusunun toplam hanehalkı sayısına bölünmesiyle elde edilir. TÜİK'in İstatistiklerle Aile 2025 sonuçlarında ortalama hanehalkı büyüklüğü 3,08 kişidir. Bu oran 2008'de 4,00 kişi düzeyindeydi. Şırnak 4,84 kişi ile en yüksek, Tunceli 2,49 kişi ile en düşük ortalama hanehalkı büyüklüğüne sahiptir. Bu farklar tek başına refah veya gelir sıralaması değildir; doğurganlık, göç, ailelerin birlikte yaşama biçimleri ve nüfusun yaş yapısıyla da ilişkilidir.

TÜİK'in 2025 sonuçlarına göre hanelerin %41,9'unda 18 yaşından küçük en az bir çocuk, %26,1'inde en az bir 65 yaş ve üzeri kişi vardır. Bu iki hane kümesi birbirini dışlamaz: bir hanede hem çocuk hem yaşlı bulunabilir. Hane türüne göre oranlar, toplam nüfus içindeki çocuk veya yaşlı paylarıyla karıştırılmamalıdır. Hane yapısının değişmesi okul, barınma, bakım, ulaşım ve sosyal destek hizmetlerinin yerel ölçekte planlanmasını etkiler.

10. Gelir dağılımı, göreli yoksulluk ve maddi yoksunluk

Yaşam koşullarının ekonomik boyutu yalnız ortalama gelire bakılarak değerlendirilemez. Gelir dağılımı, toplam gelirin toplumun farklı grupları arasında nasıl paylaşıldığını ifade eder. Gini katsayısı sıfıra yaklaştıkça daha eşit, bire yaklaştıkça daha eşitsiz gelir dağılımına işaret eder; insanların toplam ne kadar gelir elde ettiğini tek başına göstermez. TÜİK'in 2025 Gelir Dağılımı İstatistiklerinde Gini katsayısı 0,410'dur. Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirinde en yüksek gelirli %20'nin toplam gelir payı %48,0, en düşük gelirli %20'nin payı %6,4'tür. Gelir verilerinin referans dönemi 2024 takvim yılıdır.

Göreli yoksulluk, kişinin yaşadığı toplumun gelir düzeyine göre belirlenen bir sınırın altında kalmasıdır. TÜİK, hanedeki kişi sayısı ve yaş bileşimini dikkate alan eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliriyle hesaplama yapar. 2025 Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistiklerinde medyan gelirin %50'si eşiğine göre yoksulluk oranı %13,0; %60'ı eşiğine göre %20,6'dır. Bu farklılık aynı araştırmadaki iki ayrı yoksulluk tanımından kaynaklanır; hangi eşik kullanıldığını bilmeden tek bir “yoksulluk oranı” söylemek yanıltıcıdır.

Maddi ve sosyal yoksunluk, yalnız gelir eşiğine değil, belirli ihtiyaç ve faaliyetleri ekonomik nedenlerle karşılayamamaya dayanır. TÜİK'in 2025 sonuçlarında 13 unsurdan en az 7'sini ekonomik nedenlerle karşılayamayanların oranı %11,9'dur. Beklenmedik harcamayı karşılama, konutun ısıtılması, bazı temel tüketim ihtiyaçları ve toplumsal faaliyetlere katılma bu ölçümün kapsamındadır. Göreli gelir yoksulluğu, maddi ve sosyal yoksunluk ve sosyal dışlanma riski üç farklı ölçüm çerçevesidir.

2025 gelir ve yaşam koşulları istatistiklerinde sık karıştırılan oranlar

Gösterge	TÜİK 2025 sonucu	Tanım veya temel sınır
Gini katsayısı	0,410	Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri dağılımı
En yüksek gelirli %20'nin gelir payı	%48,0	Toplam eşdeğer kullanılabilir gelirden pay
En düşük gelirli %20'nin gelir payı	%6,4	Aynı dağılımın diğer ucu
Göreli yoksulluk, medyanın %50'si	%13,0	Daha düşük göreli gelir eşiği
Göreli yoksulluk, medyanın %60'ı	%20,6	Daha yüksek göreli gelir eşiği
Maddi ve sosyal yoksunluk	%11,9	13 unsurdan en az 7'sini karşılayamama
Yoksulluk veya sosyal dışlanma riski	%27,9	Araştırmadaki üç risk boyutundan en az biri

11. Konut, çevre, erişilebilirlik ve yaşam standardı

Yaşam standardı, gelirden başka konutun niteliği, ısınma, ulaşım, temiz çevre, bilgiye erişim ve kamu hizmetlerinden yararlanma koşullarını da içerir. Konutun fiziki durumunu belirleyen rutubet, sızdıran çatı veya yetersiz yalıtım gibi etkenlerle kira ya da kredi ödemesinin hane bütçesindeki yükü farklı sorunlardır. Kişinin barındığı konutun sahibi olması da o konutun fiziksel olarak yeterli olduğu anlamına gelmez.

TÜİK 2025 Yoksulluk ve Yaşam Koşulları İstatistiklerine göre nüfusun %28,8'i sızdıran çatı, nemli duvarlar, çürümüş pencere çerçevesi gibi konut sorunları bildirmiştir. %27,9'u yalıtımla bağlantılı ısınma sorunu, %22,1'i trafik veya sanayiyle ilişkilendirilen hava veya çevre kirliliği gibi çevresel sorunlar yaşadığını belirtmiştir. Bu oranlar bir kişide birden fazla sorun bulunabileceği için toplanarak tek bir toplam sorun oranı elde edilemez. Göstergenin tanımına göre öznel bildirimler ve idari kayıtlar farklı kanıtlardır.

Dijital hizmetlere erişim de bilgi, eğitim ve kamu işlemleri açısından yaşam koşullarıyla ilişkilidir. İnternet erişiminin veya kullanımının yaygın olması herkesin aynı hız, donanım ve dijital beceriyle hizmet aldığı anlamına gelmez. Benzer şekilde, bir ilin merkezinde hastane veya okulun bulunması çevre yerleşimlerdeki her bireyin aynı uzaklık ve maliyetle eriştiğini garanti etmez.

12. Yaşam memnuniyeti ve algı göstergeleri

Yaşam memnuniyeti, kişilerin yaşamlarını kendi değerlendirmelerine dayanır. Gelir, sağlık ve güvenlik gibi nesnel koşullarla ilişkili olmakla birlikte bireyin beklentileri ve algısını da içerir. Bu nedenle yaşam memnuniyeti araştırmasından çıkan oran, bir ülkede aynı oranda bireyin bütün temel ihtiyaçlarını eksiksiz karşıladığı şeklinde yorumlanamaz.

TÜİK'in 17 Şubat 2026'da yayımladığı 2025 Yaşam Memnuniyeti Araştırmasına göre 18 yaş ve üzeri bireylerde mutlu olduğunu beyan edenlerin oranı %53,3, mutsuz olduğunu beyan edenlerin oranı %13,0'dır. Genel yaşam memnuniyetinin 0–10 ölçeğindeki ortalaması 5,7'dir. %53,3 ile 5,7 farklı ölçülerdir; biri mutluluk kategorisinde kendisini tanımlayanların payı, diğeri ortalama puandır. Araştırma kapsamında 2025 yılı kamu hizmetlerinden memnuniyet oranları sağlık için %69,4, eğitim için %58,7 olarak yayımlanmıştır. Bunlar sağlık hizmetinin tıbbi başarısını veya öğrencilerin eğitim başarısını doğrudan ölçmez; kişisel değerlendirmeleri yansıtır.

İyi bir sosyal değerlendirme, nesnel ve öznel göstergeleri birbirini tamamlayan kaynaklar olarak kullanır. Yaşam memnuniyetinin yükselmesi, gelir dağılımı, barınma veya ölüm istatistiklerinin her birinin aynı yönde geliştiğini otomatik olarak göstermez.

13. Göstergelerin bölgesel ve toplumsal farklılıklarla birlikte okunması

Ulusal ortalamalar, iller ve gruplar arasındaki farklılıkları gizleyebilir. Ortalama eğitim süresinin Ankara'da 10,9, Ağrı'da 7,6 yıl olması, ülke ortalamasına bakılarak görülemeyen bir farklılığa örnektir. Ancak iki ilin eğitim süresi farkının tamamını okul sayısıyla açıklamak doğru değildir: yaş yapısı, göç, geçmiş kuşakların eğitim imkânları ve nüfusun bileşimi etkilidir. Benzer biçimde, hanehalkı büyüklüğünün Şırnak ve Tunceli'de farklı olması, doğrudan “daha gelişmiş il” sonucunu vermez.

Kamu hizmeti planlanırken yalnız nüfus sayısı değil, nüfusun hangi yaşlarda ve hangi yerleşimlere dağılmış olduğu değerlendirilir. Okul çağındaki çocukların yoğun bulunduğu bir ilçede derslik,

öğretmen ve ulaşım ihtiyacı; yaşlı nüfusun payı yüksek olan yerde evde sağlık, erişilebilir ulaşım ve bakım hizmetlerinin gereksinimi farklılaşabilir. Bu örnekler doğrudan bir kamu kurumunun belirli yatırımı yapması gerektiğine ilişkin kesin hüküm değil, istatistiksel ihtiyaç analizi mantığını açıklar.

Sosyal göstergeler arasındaki ilişkiler neden-sonuç biçiminde aceleyle yorumlanmamalıdır. Eğitim düzeyiyle yaşam süresi arasında istatistiksel bir ilişki saptanması, her bir kişi için aynı büyüklükte bir etki olduğu anlamına gelmez. Gelir, yaş, çalışma koşulları ve sağlık hizmetine erişim gibi başka unsurlar da bu ilişkiyi etkileyebilir. Göstergeyi doğru kullanmak, hem ölçülen grubu hem verinin açıklamadığı alanları bilmeyi gerektirir.

Temel resmî kaynakların referans dönemi ve kapsamı

Kurum ve yayın	Veri dönemi	Bu bölümde kullanılan amaç
MEB Örgün Eğitim İstatistikleri	2025–2026 eğitim öğretim yılı	Öğrenci, öğretmen ve derslik
TÜİK Ulusal Eğitim İstatistikleri	2025	Okuryazarlık ve ortalama eğitim süresi
Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı	2024 (yayımlanma 2025)	Personel, kurum ve sağlık hizmeti kapasitesi
TÜİK Hayat Tabloları	2023–2025	Beklenen yaşam ve sağlıklı yaşam süreleri
TÜİK Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri	2025	Bebek ve genel ölüm göstergeleri
TÜİK ADNKS / Aile / Yaşlılar	2025	Nüfusun yaş yapısı ve hanehalkı
TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları	2025 araştırması, 2024 gelirleri	Yoksulluk, gelir dağılımı ve konut
TÜİK Yaşam Memnuniyeti	2025	Bireysel yaşam ve kamu hizmeti algısı

14. Birlikte değerlendirme ve göstergelerin sınırları

Türkiye'de eğitim, sağlık, demografi ve yaşam koşullarına ilişkin istatistikler birlikte okunduğunda toplumun hem hizmetlerden yararlanma düzeyi hem de gelecekteki ihtiyaçları hakkında daha kapsamlı bir görünüm elde edilir. Örneğin 2025 yılında ortalama eğitim süresinin 9,6 yıla ulaşması bir eğitim birikimi göstergesidir. Aynı dönemde 65 yaş ve üzeri nüfusun %11,1 paya ulaşması, uzun vadeli sağlık ve bakım planlamasında yaş yapısının önemini artırır. 2023–2025 yaşam tablolarında 78,5 yıllık yaşam beklentisi ile 58,0 yıllık sağlıklı yaşam süresinin birbirinden farklı olması ise yalnız uzun yaşamaya değil, sağlıklı yaşamaya da bakılması gerektiğini gösterir.

Bu sonuçlardan herhangi biri bütün ülkenin eğitim, sağlık veya refah sorunlarının ortadan kalktığı şeklinde yorumlanamaz. 2025 göreli yoksulluk göstergesindeki %13,0 oranı belirli bir medyan gelir eşiğine dayanır ve aynı yılın %11,9 maddi-sosyal yoksunluk oranıyla eş anlamlı değildir. Yalnız rakamların büyüklüğüne bakmak yerine tanımları, yaş gruplarını, paydaları ve veri dönemlerini karşılaştırmak gerekir. Birden fazla göstergeyi doğru yöntemle bir araya getirmek, sosyal kalkınmanın hem kazanımlarını hem devam eden ihtiyaçlarını değerlendirmeyi sağlar.

Kritik veri ayrımı

MEB 2025–2026 eğitim öğretim yılı, TÜİK 2025 eğitim ve yaşam koşulları, TÜİK 2023–2025 hayat tabloları ve Sağlık Bakanlığı 2024 sağlık yıllığı farklı referans dönemleridir. Bir yayının 2026'da yayımlanmış olması, içindeki her değerin 2026 yılına ait olduğu anlamına gelmez.

BÖLÜM 08

08 ULUSLARARASI KURULUŞLAR VE DÜNYA BİLGİSİ

8.1. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER VE TEMEL KURULUŞLARI

Birleşmiş Milletler (BM), devletlerin uluslararası barış ve güvenlik, insan hakları, kalkınma ve insani yardım gibi alanlarda ortak hareket etmesini sağlamak amacıyla oluşturulmuş evrensel nitelikli bir uluslararası örgüttür. Bir dünya devleti ya da ülkelerin üzerinde genel yetkili bir hükümet değildir. Yetkileri, üye devletlerin kabul ettiği BM Antlaşması'ndan ve bu Antlaşma uyarınca alınan kararlardan kaynaklanır. Bu nedenle BM'nin hangi organının hangi konuda yetkili olduğu, kuruluşun adını bilmek kadar önemlidir.

1. Kuruluş süreci, üyelik ve merkez

İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı büyük yıkım, devletlerin yeni bir uluslararası güvenlik düzeni kurma arayışını güçlendirdi. Birleşmiş Milletler Antlaşması (BM Şartı), 26 Haziran 1945'te San Francisco'da imzalandı ve 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girdi. BM'nin kuruluş günü olarak kabul edilen 24 Ekim, aynı zamanda Birleşmiş Milletler Günü'dür. Örgütün başlıca merkezi New York'tadır; Cenevre, Viyana ve Nairobi'de de önemli BM ofisleri bulunur. Bununla birlikte BM'nin bütün birimlerinin ve bağlı kuruluşlarının tek merkezde toplandığı düşünülmemelidir.

BM, 1945'te 51 kurucu üye devletle faaliyete başladı. Türkiye de bu kurucu üyeler arasındadır. 29 Ekim 2026 itibarıyla BM'nin 193 üyesi bulunmaktadır; en son kabul edilen üye, 14 Temmuz 2011'de katılan Güney Sudan'dır. Genel Kuruldaki üye sayısı ile Güvenlik Konseyindeki üye sayısı farklıdır. Ayrıca Kutsal Makam (Vatikan'ı uluslararası alanda temsil eden yapı) ile Filistin Devleti, BM üyesi olmayan gözlemci devlet statüsündedir. Gözlemci statüsü, tam üyelik veya Genel Kurulda üyelerle aynı oy hakkı anlamına gelmez.

Birleşmiş Milletlerin kuruluşuna ilişkin temel tarihler

Tarih veya dönem	Olay	Açıklama
26 Haziran 1945	BM Antlaşması imzalandı	San Francisco Konferansı sonunda
24 Ekim 1945	BM Antlaşması yürürlüğe girdi	Birleşmiş Milletlerin kuruluş günü
1945	51 kurucu üye	Türkiye kurucular arasında
14 Temmuz 2011	Güney Sudan üye oldu	BM'nin 193. üyesi
29 Ekim 2026	193 üye devlet	Konu için doğrulanan üyelik durumu

2. BM Antlaşması'nın amaçları ve temel ilkeleri

BM'nin kurucu belgesi bir uluslararası antlaşmadır ve üye devletler bakımından hukuki yükümlülükler doğurur. Antlaşmanın birinci maddesi dört ana amaç ortaya koyar: uluslararası barış ve güvenliği korumak; halkların eşit hakları ve kendi kaderini tayin ilkesi temelinde dostane ilişkileri geliştirmek; ekonomik, sosyal, kültürel ve insani sorunların çözümünde iş birliği yapmak ve insan haklarına saygıyı artırmak; devletlerin bu amaçlara yönelik çalışmalarını uyumlaştıran bir merkez oluşturmak.

Bu amaçlara ulaşmak için devletlerin egemen eşitliği, yükümlülüklerin iyi niyetle yerine getirilmesi, uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü ve uluslararası ilişkilerde kuvvet kullanma tehdidinden veya kuvvet kullanmaktan kaçınma temel ilkelerdir. Egemen eşitlik, ülkelerin yüzölçümü, nüfusu veya ekonomik gücü farklı olsa da BM üyeliğinin temelinde hukuki eşitlik bulunmasını ifade eder. Bununla birlikte örgütün bütün organlarında eşit oy veya aynı yetki düzeni olduğu sonucuna varılamaz: Genel Kuruldaki eşit temsil ile Güvenlik Konseyinin daimi üyelerine tanınan veto yetkisi ayrı düzenlemelerdir.

Antlaşma, devletlerin esas itibarıyla kendi iç yetki alanına giren konularına müdahale edilmemesi ilkesini de benimser. Ancak bu ilke, BM Antlaşması'nın VII. Bölümündeki uluslararası barış ve güvenliğe ilişkin zorlayıcı önlemlerin uygulanmasını engelleyen mutlak bir kural değildir. BM'nin yetkisi sınırsız olmadığı gibi, Antlaşma hükümlerinin etkisi de yalnız tavsiye niteliğindeki açıklamalardan ibaret değildir.

3. Altı ana organın görev dağılımı

BM Antlaşması'nın 7. maddesine göre örgütün altı ana organı vardır: Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Vesayet Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı ve Sekretarya. Bunlar BM'nin kurucu antlaşmasında sayılan asli organlardır. UNICEF, UNESCO veya Dünya Sağlık Örgütü gibi kuruluşlar önemli olmakla birlikte aynı hukuki kategorideki “altı ana organ” arasında yer almaz.

BM'nin altı ana organı ve temel görevleri

Ana organ	Temel işlev	Ayırt edici özellik
Genel Kurul	Bütün üyelerin katıldığı görüşme, politika ve temsil organı	193 üye, her devlete bir oy
Güvenlik Konseyi	Uluslararası barış ve güvenlikte birincil sorumluluk	15 üye; beş daimi üyenin veto yetkisi
Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC)	Ekonomik, sosyal ve çevresel iş birliği ile koordinasyon	Genel Kurulca seçilen 54 üye
Vesayet Konseyi	Vesayet altındaki bölgelerin yönetimini denetleme	1994'ten beri faaliyetleri askıda
Uluslararası Adalet Divanı	Devletler arası hukuki uyuşmazlıklar ve danışma görüşleri	Merkezi Lahey; 15 yargıç
Sekretarya	BM'nin günlük idari ve kurumsal çalışmalarını yürütme	Başında Genel Sekreter bulunur

4. Genel Kurul: evrensel temsil ve kararlar

Genel Kurul, bütün BM üyesi devletlerin temsil edildiği ana müzakere organıdır. Her üye devletin bir oyu vardır. Devletler burada uluslararası sorunları tartışır, politika ve ilke kararları alır, bütçe konularını görüşür ve diğer BM organlarının bazı üyelerini seçer. Genel Kurulun olağan yıllık toplantıları New York'ta yapılır; devlet ve hükümet başkanlarının konuşmalarıyla bilinen genel görüşmeler genellikle eylül ayında gerçekleşir.

Önemli konularda, örneğin yeni üye kabulü, Güvenlik Konseyinin geçici üyelerinin seçimi ve bütçe meselelerinde, hazır bulunan ve oy kullanan üyelerin üçte iki çoğunluğu gerekir. Diğer konularda kural olarak bu üyelerin salt çoğunluğu yeterlidir. “Üçte iki çoğunluk”, bütün 193 devletin mutlaka üçte ikisinin olumlu oy kullanması anlamına gelmez; hesaplamada ilgili oylamaya katılarak olumlu veya olumsuz oy verenler esas alınır.

Genel Kurul kararlarının çoğu, özellikle devletlerin izlemesi istenen dış politika ve uluslararası iş birliği konularında, tavsiye niteliğindedir. Buna karşılık BM'nin kendi kurumsal düzeni ve bütçesine ilişkin kararları ayrı hukuki sonuçlar doğurabilir. Bu yüzden “Genel Kurulun hiçbir kararı etkili değildir” ifadesi de “bütün Genel Kurul kararları devletler için doğrudan bağlayıcıdır” ifadesi de yanlıştır.

BM'ye yeni üye kabulünde Güvenlik Konseyinin tavsiyesi üzerine Genel Kurul karar verir. Dolayısıyla üyeliğe kabul, yalnız Genel Kurulun kendi başına tamamladığı bir işlem değildir. Genel Sekreterin atanmasında da iki organ arasında benzer biçimde önerme ve atama ayrımı vardır.

5. Güvenlik Konseyi: barış, güvenlik ve veto

Güvenlik Konseyi, uluslararası barış ve güvenliğin korunmasında birincil sorumluluğa sahiptir. Toplam 15 üyeden oluşur. Çin, Fransa, Rusya Federasyonu, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri beş daimi üyedir. Diğer on üye, Genel Kurul tarafından iki yıllığına seçilir. Geçici üyeler daimi üyelerle aynı oy sayısına sahip olsalar da veto yetkileri yoktur.

Konseyde her üyenin bir oyu bulunur. Usule ilişkin kararlarda en az dokuz olumlu oy yeterlidir; daimi üyelerin vetosu bu kararları engellemez. Usul dışındaki esaslı kararlarda da en az dokuz olumlu oy aranır, ancak beş daimi üyeden birinin olumsuz oy kullanması kararın kabulünü engelleyebilir. Bu özel engelleme yetkisine veto denir. Daimi üyenin çekimser kalması, tek başına veto kullanması anlamına gelmez; gerekli olumlu oy sayısı varsa karar kabul edilebilir. Bu ayrım, “daimi üyelerin tümünün her kararda mutlaka evet demesi gerekir” biçimindeki yanlış anlamayı önler.

Güvenlik Konseyi uyuşmazlıkların barışçıl çözümünü teşvik edebilir. Barışa yönelik tehditleri belirleyerek belirli koşullarda yaptırım gibi silahlı olmayan önlemler veya Antlaşma'nın VII. Bölümü çerçevesinde başka tedbirler kararlaştırabilir. BM üyeleri, Antlaşma uyarınca Güvenlik Konseyinin kararlarını kabul edip uygulamayı üstlenir. Bununla birlikte her Konsey açıklamasının otomatik olarak aynı ölçüde bağlayıcı olduğu söylenemez; kararın hukuki dayanağı ve kullanılan ifade önemlidir.

Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi arasındaki temel farklar

Karşılaştırma	Genel Kurul	Güvenlik Konseyi
Üyelik	193 üye devletin tamamı	15 üye: 5 daimi, 10 geçici
Oy düzeni	Her devletin bir oyu	Her üyenin bir oyu; daimi üyelerde veto ayrıcalığı
Önemli/esaslı karar	Hazır bulunan ve oy kullananların üçte ikisi	En az dokuz olumlu oy; daimi üyenin olumsuz oyu veto olabilir
Başlıca işlev	Temsil, görüşme, tavsiye, kurumsal seçim ve bütçe	Uluslararası barış ve güvenliğe ilişkin kararlar
Genel nitelik	Kararların önemli bölümü tavsiye	Antlaşma uyarınca bağlayıcı kararlar alabilir

6. Ekonomik ve Sosyal Konsey ile Vesayet Konseyi

Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC), ekonomik, toplumsal ve çevresel konularda uluslararası iş birliğinin geliştirilmesinde ve BM sistemi içindeki çalışmaların eşgüdümünde rol üstlenir. Genel Kurulca seçilen 54 üyeden oluşur; üyeler üç yıllığına seçilir ve her yıl 18 üyelik yenilenir. ECOSOC, kalkınma, sosyal politika ve ilgili uluslararası çalışmaların görüşülmesini sağlar. Ancak dünyadaki bütün ekonomik politikaları doğrudan yöneten bir üst hükümet veya Dünya Bankası ile aynı kurum değildir.

Vesayet Konseyi, bağımsızlığa hazırlanmakta olan vesayet bölgelerinin yönetimini denetlemek üzere kurulmuştur. BM vesayet sistemine alınmış 11 bölgenin tamamının bağımsızlığa kavuşması veya başka bir serbest statüye geçmesiyle bu görevin uygulamadaki ağırlığı sona ermiştir. Son vesayet bölgesi olan Palau'nun bağımsızlık sürecinin ardından Konsey 1 Kasım 1994'te faaliyetlerini askıya almıştır. Hukuken altı ana organ arasında varlığını sürdürür; “1994'te kaldırıldı” demek doğru değildir. Düzenli yıllık toplantı yapma zorunluluğu kaldırılmış, gerekli durumlarda toplanabilmesi öngörülmüştür.

7. Uluslararası Adalet Divanı: devletler arasındaki yargı organı

Uluslararası Adalet Divanı (International Court of Justice — ICJ), BM'nin temel yargı organıdır. Merkezi Hollanda'nın Lahey kentindeki Barış Sarayı'ndadır. Altı ana organ içinde merkezi New York'ta bulunmayan organdır. Divan 15 bağımsız yargıçtan oluşur; yargıçlar Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi tarafından dokuz yıllık görev süresi için seçilir.

Divanın iki temel işi vardır. Birincisi, devletler tarafından önüne getirilen hukuki uyuşmazlıkları, ilgili devletlerin Divanın yargı yetkisini kabul etmiş olması koşuluyla uluslararası hukuka göre karara bağlamaktır. İkincisi, yetkili BM organları ve belirli uzmanlık kuruluşlarının hukuki konulardaki taleplerine danışma görüşü vermektir. Devletler arası davada verilen hükümle danışma görüşü aynı usul ve hukuki etkiye sahip değildir.

Bireyler, şirketler ve sivil toplum kuruluşları Divana doğrudan taraf olarak başvuramaz. Ayrıca Uluslararası Adalet Divanı ile Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICC) farklı kurumlardır. ICJ devletler arası uyuşmazlıklara bakarken ICC belirli uluslararası suçlar nedeniyle bireylerin ceza sorumluluğu

alanında çalışan ayrı bir mahkemedir; ICC, BM'nin altı ana organından biri değildir. BM üyesi olmak her devletler arası uyuşmazlıkta ICJ'nin kendiliğinden zorunlu yargı yetkisi bulunduğu anlamına da gelmez.

8. Sekretarya ve Genel Sekreter

Sekretarya, BM'nin günlük çalışmalarını yürüten idari organdır. Toplantıların hazırlanması, raporların düzenlenmesi, kararların uygulanmasına ilişkin hizmetler, saha çalışmalarının desteklenmesi ve kurum içi yönetim gibi işler bu yapı aracılığıyla yürütülür. Başında BM Genel Sekreteri bulunur. Genel Sekreter, Güvenlik Konseyinin tavsiyesi üzerine Genel Kurul tarafından atanır; görevi yalnız toplantıları yönetmek değil, örgütün üst düzey idari faaliyetlerini yürütmek ve diplomatik girişimlere katkı sunmaktır.

29 Ekim 2026 itibarıyla Genel Sekreter, 1 Ocak 2017'de göreve başlayan António Guterres'tir; ikinci beş yıllık görev süresi 31 Aralık 2026'da sona ermektedir. 2027 başında başlayacak görev dönemi için seçim süreci 2026 içinde devam etmektedir. Genel Sekreter adı, göreve başlama ve bitiş tarihleri zamanla değişebilecek bilgiler olduğu için burada kontrol tarihiyle birlikte verilmiştir. Genel Sekreter ile Genel Kurul Başkanı farklı görevlerdir; Genel Kurul Başkanlığı yıllık oturum düzeniyle ilişkilidir.

9. BM sistemi: ana organ, fon, program ve uzmanlık kuruluşu ayrımı

BM, altı ana organından ibaret değildir. BM sistemi içinde farklı faaliyet alanlarına sahip fonlar, programlar, ofisler ve uzmanlık kuruluşları da vardır. Fon ve programlar, ağırlıklı olarak gönüllü katkılarla finanse edilen ve BM bünyesinde faaliyet yürüten yapılardır. Uzmanlık kuruluşları ise BM ile özel ilişki anlaşmaları çerçevesinde çalışan, kendi yönetim organlarına ve bütçelerine sahip özerk uluslararası kuruluşlardır. Bir kuruluşun BM sistemiyle bağlantılı olması, mutlaka BM Antlaşması'nda sayılan altı ana organdan biri olması anlamına gelmez.

Örneğin UNICEF çocukların hakları ve refahı; UNDP kalkınma çalışmaları; UNHCR mültecilerin korunması; Dünya Gıda Programı (WFP) gıda yardımı ve acil durum destekleri alanlarında faaliyet gösterir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO/DSÖ) küresel halk sağlığı, UNESCO eğitim, bilim ve kültür; Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) çalışma hayatı ve Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) sivil havacılık alanlarında görev yapar. Bunların bir bölümü BM fon ve programları, bir bölümü ise uzmanlık kuruluşlarıdır. Kuruluşların ayrıntılı görevleri ve merkezleri fihristin GK-08.03 ve GK-08.05 konularında ayrıca incelenecektir.

BM ile bağlantılı kuruluşlarda hukuki statü ve görev ayrımı

Yapı / örnek	BM sistemi içindeki konumu	Başlıca çalışma alanı
Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, ECOSOC, Vesayet Konseyi, ICJ, Sekretarya	BM Antlaşması'ndaki altı ana organ	Örgütün anayasal kurumsal yapısı
UNICEF	BM fonu	Çocuk hakları ve çocukların refahı
UNDP	BM programı	Kalkınma ve kapasite geliştirme

Yapı / örnek	BM sistemi içindeki konumu	Başlıca çalışma alanı
UNHCR	BM mülteciler yüksek komiserliği/ofisi	Uluslararası koruma ve mülteci desteği
WFP	BM programı	Gıda yardımı ve acil insani destek
WHO (DSÖ) ve UNESCO	BM uzmanlık kuruluşları	Sağlık; eğitim, bilim ve kültür
ILO ve ICAO	BM uzmanlık kuruluşları	Çalışma hayatı; sivil havacılık

10. Barışı koruma, insan hakları ve sürdürülebilir kalkınma

BM'nin barış ve güvenlik alanındaki faaliyetleri yalnız askerî önlemlere indirgenemez. Diplomasi, arabuluculuk, çatışmaları önleme, barışın inşası, yaptırımlar ve barışı koruma faaliyetleri birbirinden farklı araçlardır. BM barışı koruma operasyonları, genellikle çatışma taraflarının rızası, tarafsızlık ve meşru müdafaa veya görevin savunulması dışında kuvvet kullanmama ilkelerine dayanır. Bu operasyonlarda askerî personelin yanında polis ve sivil personel de görev alabilir. Barışı koruma operasyonu ile Güvenlik Konseyinin zorlayıcı tedbir kararı aynı kavram değildir.

İnsan haklarının geliştirilmesi, BM'nin kurucu amaçları arasındadır. 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş temel bir uluslararası belgedir. Bildirge ile devletlerin taraf olduğu bağlayıcı insan hakları sözleşmelerinin hukuki niteliği birbirinden ayrılmalıdır. BM'nin insan hakları çalışmaları, raporlama, uzman incelemesi ve sözleşmelerden doğan izleme mekanizmaları gibi araçlarla yürütülür; bütün hak ihlallerini doğrudan hükme bağlayan tek bir “BM dünya mahkemesi” bulunmamaktadır.

BM Genel Kurulu tarafından 2015'te kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı ve bunlara bağlı 169 hedef içerir. Yoksulluk, sağlık, eğitim, toplumsal eşitlik, çevre, kurumların etkinliği ve ortaklık gibi alanları kapsayan bu amaçlar, ülkelerin gelişme politikaları için ortak bir çerçevedir. Sürdürülebilir kalkınma hedefi, devletlerin ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları bir arada ele almasını gerektirir. Bu amaçların kabulü, her hedefin her ülkede otomatik olarak gerçekleştiği veya bütün hedeflerin doğrudan mahkeme kararıyla uygulanacağı anlamına gelmez.

11. Türkiye ile BM arasındaki ilişki ve yetkilerin sınırları

Türkiye, BM'nin 51 kurucu üyesinden biridir ve kuruluş sürecinden bu yana örgütün çalışmalarına katılmaktadır. BM üyeliği, Türkiye'nin Genel Kurulda temsil edilmesi ve BM Antlaşması'ndan kaynaklanan hak ve yükümlülüklere sahip olması anlamına gelir. Ancak Türkiye'nin kurucu üye olması, Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesi arasında yer aldığı veya veto hakkına sahip olduğu anlamına gelmez. Güvenlik Konseyinin geçici üyeliği seçimle ve belirli süreyle kazanılır.

Uluslararası kuruluşlarla ilgili değerlendirmede bir organın temsil niteliği, karar alma usulü, kararının hukuki etkisi ve görev alanı birlikte ele alınmalıdır. Genel Kurulda evrensel temsil bulunması, barış ve güvenliğe ilişkin bütün zorlayıcı kararları Genel Kurulun aldığı anlamına gelmez. Güvenlik Konseyinde özel oy düzeni olması da Sekretaryayı bir yargı organına dönüştürmez. Uluslararası Adalet Divanı ise BM'nin ana organı olmasına rağmen bireylerin tüm insan hakları veya ceza davalarını gören bir mahkeme değildir.

Önemli kurumsal ayrım

BM'nin altı ana organı ile UNICEF, UNDP, UNESCO ve WHO gibi BM sistemi kuruluşları aynı kategoride değildir. Genel Kurul bütün üye devletleri temsil eder; Güvenlik Konseyinde beş daimi üyenin veto yetkisi bulunur; ICJ devletler arası hukuki uyuşmazlıklarda görevlidir. Vesayet Konseyi ise kaldırılmamış, 1994'te çalışmalarını askıya almıştır.

8.2. NATO, AVRUPA KONSEYİ VE AVRUPA BİRLİĞİ

Avrupa ve Kuzey Atlantik coğrafyasında güvenlik, insan hakları ve ekonomik-siyasi bütünleşme alanlarında çalışan önemli kuruluşların amaçları birbirinden farklıdır. NATO ortak savunmayı esas alan siyasi ve askerî bir ittifaktır. Avrupa Konseyi, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü alanlarında devletler arası standartlar ve denetim mekanizmaları geliştirir. Avrupa Birliği (AB) ise üye devletler arasında ortak hukuk düzeni, iç pazar ve çeşitli ortak politikalarla daha ileri düzeyde bütünleşme sağlayan bir yapıdır. Bu üç kuruluşun üyelikleri ve organları kısmen örtüşse de biri diğerinin alt kurumu değildir.

1. NATO'nun kuruluşu, amacı ve üyelik yapısı

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization — NATO), 4 Nisan 1949 tarihinde Washington'da imzalanan Kuzey Atlantik Antlaşması'yla kurulmuştur. Başlangıçta Avrupa ve Kuzey Amerika'dan 12 kurucu ülkenin oluşturduğu ittifakın temel amacı, üyelerinin özgürlük ve güvenliğini siyasi ve askerî araçlarla korumaktır. NATO, yalnızca bir askerî karargâh ağı değildir; üye devletlerin güvenlik ve savunma konularında birlikte karar aldığı siyasi bir ittifaktır. Genel merkezi Belçika'nın başkenti Brüksel'dedir.

29 Ekim 2026 itibarıyla NATO'nun 32 üyesi bulunmaktadır. Türkiye ile Yunanistan, 18 Şubat 1952 tarihinde ittifaka katılmıştır. Finlandiya 4 Nisan 2023'te 31'inci, İsveç 7 Mart 2024'te 32'nci üye olmuştur. Dolayısıyla Türkiye, NATO'nun 1949'daki 12 kurucu ülkesinden biri değil, 1952 genişlemesinde katılan bir üyedir. Finlandiya ve İsveç'in yakın tarihlerde katılması, daha eski kaynaklarda görülebilecek 30 üyeli veya 31 üyeli sayımlarla güncel sayımın karıştırılmaması bakımından önemlidir.

NATO üyeleri egemen devletlerdir. İttifakın kendi ordusu adı altında bütün devletlerden bağımsız, sürekli ve tek bir ulusal orduya denk silahlı kuvveti bulunmaz; NATO komuta yapısı altında yürütülen görevler için müttefik ülkeler personel ve askerî imkân tahsis eder. Üyelik, ortak savunma yükümlülükleri kadar siyasi istişare ve müşterek planlama faaliyetlerini de kapsar. Üye olmayan ülkelerle iş birliği yapılabilmesi, o ülkeleri Antlaşma'nın 5. maddesindeki ortak savunma güvencesinden yararlanan müttefik statüsüne otomatik olarak taşımaz.

NATO'nun temel tarihleri ve üyelik bilgileri

Tarih veya durum	Olay	Açıklama
4 Nisan 1949	Washington Antlaşması	NATO'nun 12 ülkeyle kuruluşu
18 Şubat 1952	Türkiye ve Yunanistan'ın katılımı	NATO'nun ilk genişlemesi

Tarih veya durum	Olay	Açıklama
4 Nisan 2023	Finlandiya'nın katılımı	31'inci müttefik
7 Mart 2024	İsveç'in katılımı	32'nci müttefik
29 Ekim 2026	Üye sayısı 32	NATO'nun güncel resmî üye listesiyle kontrol edildi
Genel merkez	Brüksel, Belçika	Siyasi merkez; tek askerî komuta karargâhıyla karıştırılmamalı

2. NATO'nun 4. ve 5. maddeleri: istişare ile ortak savunma

NATO Antlaşması'nın 4. maddesi, üyelerden birinin toprak bütünlüğünün, siyasi bağımsızlığının veya güvenliğinin tehdit altında olduğu kanaatine varması hâlinde müttefiklerin birbirleriyle istişare etmesini düzenler. Bir devletin 4. maddeye dayanarak görüşme istemesi, kendiliğinden askerî müdahale başlatmaz. Bu madde, ortak durum değerlendirmesi ve siyasi danışma mekanizmasıdır.

Antlaşma'nın 5. maddesi ise Avrupa veya Kuzey Amerika'daki bir veya daha fazla müttefike yönelik silahlı saldırının bütün müttefiklere yapılmış sayılacağı ilkesini içerir. İlgili hüküm, 6. maddedeki coğrafi kapsam ve Antlaşma'nın diğer koşullarıyla birlikte okunur. Müttefikler saldırıya uğrayan ülkeye gerekli gördükleri tedbirlerle yardımcı olur; bu tedbirler silahlı güç kullanımını da içerebilir. Buna karşılık 5. madde, her müttefikin mutlaka aynı türde, aynı ölçekte ve otomatik olarak asker göndermesi gerektiği anlamına gelmez. Yapılacak yardımın biçimi ilgili devlet tarafından belirlenir.

Ortak savunma ilkesi, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. maddesinde tanınan bireysel veya kolektif meşru savunma hakkıyla ilişkilendirilmiştir. NATO'nun resmî açıklamasına göre 5. madde bugüne kadar yalnızca bir kez, 11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik terör saldırıları sonrasında işletilmiştir. Buradaki önemli ayrım, 4. maddenin görüşme ve istişareyi; 5. maddenin ise belirli koşullarda ortak savunma yükümlülüğünü düzenlemesidir.

NATO Antlaşması'nda 4. ve 5. maddelerin karşılaştırılması

Hüküm	Esas işlev	Doğrudan sonucu olmayan durum
Madde 4	Güvenlik veya bağımsızlık tehdidi hakkında müttefik istişaresi	Başvuru tek başına askerî operasyon kararı değildir
Madde 5	Belirli koşullarda silahlı saldırıya karşı kolektif savunma	Her üyenin zorunlu olarak aynı şekilde askerî güç kullanması değildir
Madde 6	5. maddenin belirli coğrafi kapsamını açıklama	Bütün dünyadaki her olay otomatik olarak kapsanmaz

3. NATO'da karar alma ve başlıca kurumsal yapı

Kuzey Atlantik Konseyi (North Atlantic Council — NAC), NATO'nun başlıca siyasi karar organıdır. Her müttefik devlet Konseyde temsil edilir. Konsey, daimî temsilciler, dışişleri veya savunma bakanları ya da devlet ve hükümet başkanları düzeyinde toplanabilir. Farklı düzeylerde toplanması, Konseyin temel karar organı niteliğini değiştirmez. Genel Sekreter, Konsey toplantılarına başkanlık eder, istişareleri kolaylaştırır ve örgütün uluslararası temsilinde görev üstlenir; tek başına müttefiklerin yerine karar verme yetkisine sahip değildir.

NATO'da siyasi kararlar konsensüs, yani bütün müttefiklerin kabul edebildiği ortak mutabakat temelinde alınır. Bu yöntem kural olarak üyeler arasında çoğunluk oylaması yapılması anlamına gelmez. BM Güvenlik Konseyindeki beş daimi üyenin vetosu ile NATO'nun bütün üyeleri kapsayan konsensüs ilkesi ayrı karar modelleridir. NATO'da bir ülkenin nüfusunun veya ordusunun büyüklüğü, Konseydeki oy gücünü ayrıcalıklı bir dereceye çıkarmaz.

Askerî Komite, NATO'nun üst düzey askerî tavsiye organıdır; askerî komuta yapısı operasyonel planlama ve yürütmeye hizmet eder. Siyasi karar alma yetkisi ile askerî komuta görevleri aynı değildir. 2022 Madrid Zirvesi'nde kabul edilen Stratejik Konsept, NATO'nun üç temel görevini caydırıcılık ve savunma, krizlerin önlenmesi ve yönetimi, iş birliğine dayalı güvenlik olarak tanımlar. NATO'nun bir ortak savunma ittifakı olması, bu görevler dışındaki tüm diplomatik faaliyetleri dışladığı anlamına gelmez.

4. Avrupa Konseyinin kuruluşu ve temel niteliği

Avrupa Konseyi (Council of Europe), 5 Mayıs 1949'da Londra'da on devlet tarafından kurulan, Avrupa'da insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü korumaya yönelik hükümetler arası bir uluslararası kuruluştur. Merkezi Fransa'nın Strazburg (Strasbourg) kentindedir. Avrupa Konseyi bir askerî ittifak değildir; Avrupa Birliği'nin bir organı da değildir. Üyelik alanı, AB'nin 27 üyesinden daha geniştir.

29 Ekim 2026 itibarıyla Avrupa Konseyinin 46 üye devleti bulunmaktadır. Türkiye ve Yunanistan, kuruluş sözleşmesini ilk imzalayan on ülke arasında yer almamakla birlikte 9 Ağustos 1949'da örgüte katılan ilk yeni üyelerdir. Bu nedenle Türkiye, Avrupa Konseyi'nin 1949'dan beri üyesi olan ilk dönem ülkelerindendir; ancak 5 Mayıs'taki on kurucu imzacının arasında değildir. Rusya Federasyonu'nun üyeliği, 16 Mart 2022 tarihli kararla sona ermiştir. Rusya'nın bu tarihte ayrılması, başka bir Avrupa kurumunun üye sayısının da aynı şekilde değiştiği anlamına gelmez.

Avrupa Konseyi yalnız temel haklara dair siyasi açıklamalar yayımlamaz. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi başta olmak üzere sözleşmeler hazırlar; üye devletlerin taahhütlerini inceleyen denetim ve izleme mekanizmaları yürütür. Çalışma alanları arasında yargı bağımsızlığı, kötü muamelenin önlenmesi, ifade özgürlüğü, yolsuzlukla mücadele, kişisel veriler ve yerel demokrasi de bulunur. Konseyin temel görevi, üye devletlerin tamamının kanunlarını tek bir Avrupa kanunu altında birleştirmek değil, ortak insan hakları ve hukuk standartlarını desteklemektir.

5. Avrupa Konseyinin organları, sözleşmeleri ve izleme görevleri

Avrupa Konseyinin Bakanlar Komitesi, üye devletlerin dışişleri bakanları veya onların Strazburg'daki daimî temsilcilerinden oluşan başlıca karar organıdır. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM/PACE), ulusal parlamentolardan gelen üyelerle siyasi tartışma, izleme ve seçim işlevleri yürütür. Parlamenter Meclis doğrudan halk tarafından ayrı bir Avrupa meclisi seçimiyle oluşturulmaz; burada ulusal parlamenterler görev alır. Genel Sekreter örgütün idari ve stratejik yönetiminden sorumludur. Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi yerel demokrasiyle, İnsan Hakları Komiseri ise üye devletlerde insan haklarının geliştirilmesiyle ilgilenir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), 4 Kasım 1950'de Roma'da imzaya açılmış ve 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), bu Sözleşme'nin uygulanmasına ilişkin bireysel ve devletler arası başvuruları inceler; merkezi Strazburg'dadır. AİHM, Avrupa Konseyi sisteminin mahkemesidir; Avrupa Birliği Adalet Divanı veya BM Uluslararası Adalet Divanı değildir.

AİHM'ye bireysel başvuru, iç hukukta olağan ve etkili başvuru yolları tüketildikten sonra, Sözleşme'nin kabul edilebilirlik koşullarına uyularak yapılır. Güncel genel kural, kesin iç hukuk kararından itibaren dört aylık süre içinde başvurudur; sürenin başlangıcı ve istisnaları somut başvurunun koşullarına göre değerlendirilir. AİHM, ülkelerdeki bütün yargı kararlarını yeniden inceleyen genel bir temyiz mahkemesi değildir. Bir ihlal kararı, ilgili devlet bakımından uluslararası yükümlülük doğurur; kesinleşmiş kararların icrası, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından denetlenir.

Avrupa İşkencenin ve İnsanlık Dışı veya Onur Kırıcı Ceza veya Muamelenin Önlenmesi Komitesi (CPT), özgürlüğün kısıtlandığı yerlerde tutulma koşullarını ve kişilere yönelik muameleyi inceleyen önleyici denetim mekanizmasıdır. Ceza infaz kurumları ve kolluk nezarethaneleri gibi yerleri ziyaret edebilir. CPT bir yargı organı değildir; bireysel başvurulardan hüküm kurmaz ve mahkeme kararlarını bozmaz. Ziyaret, raporlama ve ilgili devletle diyalog yoluyla kötü muamelenin önlenmesine katkı sunar. Böylece AİHM'nin hukuki ihlal incelemesi ile CPT'nin önleyici denetim işlevi birbirinden ayrılır.

Avrupa Konseyinde başlıca kurum ve mekanizmaların görevleri

Organ veya mekanizma	Temel görev	Karıştırılmaması gereken yapı
Bakanlar Komitesi	Konseyin başlıca karar organı; AİHM kararlarının icrasını gözetir	AB Konseyi değil
Parlamenter Meclis (AKPM)	Üye ülkelerin ulusal parlamenterleriyle tartışma ve izleme	Doğrudan seçilen Avrupa Parlamentosu değil
AİHM	AİHS kapsamındaki bireysel ve devletler arası başvuruları inceler	AB Adalet Divanı ve BM Uluslararası Adalet Divanı değil
CPT	Özgürlüğünden yoksun bırakılanların bulunduğu yerleri ziyaret ederek kötü muameleyi önleme	Bireysel şikâyeti karara bağlayan mahkeme değil
Genel Sekreter	Avrupa Konseyinin idari ve stratejik yönetimi	NATO veya BM Genel Sekreteri değil

6. Avrupa Birliğinin tarihsel gelişimi ve üyelik niteliği

Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkeleri arasında ekonomik iş birliğiyle başlayan ve zaman içinde ortak kurumlar ile geniş bir hukuk alanı geliştiren bütünleşme sürecinin sonucudur. 1951 Paris Antlaşması'yla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT), 1957'de imzalanıp 1958'de yürürlüğe giren Roma Antlaşmaları'yla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Euratom kurulmuştur. 7 Şubat 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması'nın 1 Kasım 1993'te yürürlüğe girmesiyle Avrupa Birliği kurulmuştur. Bu tarihler, Avrupa bütünleşmesinin başlangıcı ile AB'nin bugünkü isim ve hukuk çerçevesinin ortaya çıkışı arasındaki farkı gösterir.

2009'da yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması, AB'nin kurumsal yapısını ve karar süreçlerini yeniden düzenlemiştir. AB; iç pazar, ortak ticaret politikası, çevre, bazı adalet ve içişleri alanları ile üye devletler arasında yetki paylaşımının öngörüldüğü başka alanlarda işlev görür. AB'de her konu tamamen merkeze devredilmiş değildir; hangi kurumun hangi alanda ne ölçüde karar verebildiği kurucu antlaşmalardaki yetki düzenine bağlıdır.

29 Ekim 2026 itibarıyla AB 27 üye devletten oluşmaktadır. Birleşik Krallık'ın 31 Ocak 2020'de AB'den ayrılması (Brexit), üyeliğin ve üye sayısının sabit bir tarihsel değer olmadığını gösterir. Avrupa kıtasında bulunan her devlet AB üyesi değildir. AB üyeliği, yalnız ortak coğrafya veya bir başka Avrupa kuruluşuna üyelik sonucunda kazanılmaz; başvuru, gerekli siyasi-hukuki koşulların değerlendirilmesi, müzakereler ve katılım usullerini içerir.

Avrupa bütünleşmesinde temel dönüm noktaları

Yıl	Gelişme	Temel anlamı
1951	Paris Antlaşması ve AKÇT	Kömür ve çelikte ortak ekonomik kurumlaşma
1957	Roma Antlaşmaları	AET ve Euratom'un kurulması
1992/1993	Maastricht'in imzası/yürürlüğü	Avrupa Birliği'nin kurulması
2009	Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğü	AB kurum ve karar mekanizmalarının yeniden düzenlenmesi
2020	Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması	Brexit sonrası 27 üyeli yapı

7. Avrupa Birliğinin yedi kurumu ve görev paylaşımı

AB'nin kurucu antlaşmalarla tanımlanmış yedi temel kurumu bulunmaktadır. Avrupa Parlamentosu, AB vatandaşlarınca doğrudan seçilir; AB Konseyi ile birçok alanda yasa yapma ve bütçe yetkilerini paylaşır. Avrupa Birliği Konseyi (AB Konseyi/Bakanlar Konseyi), üye devletlerin ilgili politika alanındaki bakanlarını bir araya getirir ve çoğu yasama alanında Parlamento ile birlikte karar verir. Avrupa Komisyonu, AB'nin genel yararını temsil eden yürütme ağırlıklı kurumdur; pek çok alanda mevzuat önerisi hazırlama, politikaları uygulama, bütçeyi yürütme ve AB hukukunun uygulanmasını gözetme görevlerine sahiptir.

Avrupa Birliği Zirvesi (European Council), üye devletlerin devlet veya hükümet başkanlarının bir araya geldiği, AB'nin genel siyasi yönünü ve önceliklerini belirleyen kurumdur. AB mevzuatını

günlük yasama sürecinde kabul eden AB Konseyi ile aynı kurum değildir. AB Konseyinde başkanlık genel olarak altı ayda bir üye ülkeler arasında dönüşümlü olarak yürütülürken Avrupa Birliği Zirvesinin ayrı bir başkanı bulunur.

Avrupa Birliği Adalet Divanı (Court of Justice of the European Union — CJEU), AB hukukunun yorumlanması ve uygulanmasında görev yapar; merkezi Lüksemburg'dadır. Avrupa Merkez Bankası (ECB), euro alanının para politikasının temel kurumudur ve merkezi Frankfurt'tadır. Avrupa Sayıştayı (European Court of Auditors), AB gelir ve giderlerinin denetimini yürütür; bir ceza mahkemesi veya AİHM değildir. Bu kurumlar AB'nin yedi temel kurumunu tamamlar. AB organ ve ajanslarının tamamı bu yediliyle sınırlı olmamakla birlikte, 'AB'nin yedi kurumu' ifadesi resmî kurucu antlaşmalardaki kurumsal sınıflandırmayla ilgilidir.

Avrupa Birliği'nin yedi temel kurumu

Kurum	Başlıca işlev	Temsile veya göreve ilişkin ayrım
Avrupa Parlamentosu	Çoğu alanda yasama ve bütçe	AB vatandaşlarının doğrudan seçtiği temsilciler
AB Konseyi (Bakanlar Konseyi)	Üye hükümetlerin bakanlarıyla yasama ve koordinasyon	Avrupa Konseyi değil
Avrupa Birliği Zirvesi (European Council)	Genel siyasi yön ve öncelikler	AB yasalarını doğrudan kabul eden olağan yasama organı değil
Avrupa Komisyonu	Mevzuat önerisi, uygulama ve antlaşmaların gözetimi	Ulusal hükümetlerin temsil edildiği AB Konseyi değil
AB Adalet Divanı	AB hukukunun yorumlanması ve uygulanması	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi değil
Avrupa Merkez Bankası	Euro alanında para politikası	Bütün Avrupa ülkelerinin merkez bankası değil
Avrupa Sayıştayı	AB mali işlemlerinin dış denetimi	Ceza yargılaması yapan mahkeme değil

8. AB hukuk düzeni, iç pazar ve bütünleşme araçları

AB iç pazarı, malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımı temeli üzerine kuruludur. Bunlara çoğu zaman dört temel serbesti adı verilir. Bir üye devletin iç pazara dâhil olması ile AB'nin her politikası üzerinde sınırsız ulusal karar yetkisine sahip bulunması aynı anlama gelmez; üye devletler bazı alanlarda ortak kurallar uygular. Buna karşılık ortak dış ve güvenlik politikası gibi konularda karar alma yöntemi farklılaşabilir.

AB tüzüğü, direktifi ve kararı, AB hukukunun farklı türdeki bağlayıcı işlemleridir. Tüzük genel olarak bütün hükümleriyle bağlayıcıdır ve üye devletlerde doğrudan uygulanır. Direktif ise ulaşılması istenen sonuç bakımından muhatap üye devletleri bağlar; kural olarak iç hukukta hangi biçim ve araçların kullanılacağına devletler karar verir. Kararlar muhataplarına göre bağlayıcı sonuç doğurabilir. Tavsiye ve görüşler ise kural olarak bağlayıcı değildir. Bunların ayrılması, AB'nin yalnız tavsiye kararı veren bir danışma örgütü olmadığını gösterir.

Euro, bütün AB üyelerinin zorunlu olarak aynı anda kullandığı para değildir; euro alanının üyeliği AB üyeliğinden daha dar veya dönemlere göre farklı kapsamda olabilir. Schengen alanı da AB ile tam örtüşmez: bazı AB dışı Avrupa ülkeleri Schengen'e katılmıştır; bütün AB üyelerinin statüsü aynı değildir. Gümrük birliği, ortak pazar ve parasal birlik eş anlamlı değildir. Gümrük birliği mallarda belirli ortak dış ticaret kurallarıyla ilgilenirken iç pazar daha geniş dolaşım hakları içerir; euro alanı ise ortak para kullanımına dayanır.

9. Türkiye'nin NATO, Avrupa Konseyi ve AB ile ilişkileri

Türkiye, NATO'ya 18 Şubat 1952'de katılan tam üyedir. Avrupa Konseyine ise 9 Ağustos 1949'da katılmıştır. Bu iki örgütte üyelik, ilgili anlaşmaların doğurduğu hak ve yükümlülükleri içerir. Türkiye'nin NATO'daki rolü güvenlik ve savunma iş birliğine; Avrupa Konseyindeki rolü ise insan hakları ve hukuk standartları alanındaki sözleşmeler ve izleme süreçlerine dayanır.

Türkiye, 1963'te Avrupa Ekonomik Topluluğuyla Ankara Ortaklık Anlaşması'nı imzalamış; tam üyelik başvurusunu 1987'de yapmış; 1999 Helsinki Zirvesinde AB aday ülkesi olarak tanınmış ve 3 Ekim 2005'te katılım müzakerelerine başlamıştır. AB Konseyinin resmî kayıtlarına göre katılım müzakereleri Haziran 2018'den bu yana fiilen durma noktasındadır. Türkiye, 29 Ekim 2026 itibarıyla AB üyesi değildir; aday ülke statüsü devam etmektedir. 'Aday ülke', 'müzakereleri başlayan ülke' ve 'tam üye' birbirinden farklı hukuki aşamalardır.

Türkiye–AB Gümrük Birliği, 1995 tarihli 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı temelinde 1996'dan beri uygulanmaktadır. Başlıca kapsamı sanayi ürünleri ile işlenmiş tarım ürünleridir; tarımsal ürünlerin önemli bir bölümü ile kömür ve çelik için ayrı tercihli ticaret düzenlemeleri vardır. Türkiye'nin Gümrük Birliği'nde bulunması, AB iç pazarındaki bütün kişi, hizmet ve sermaye serbestilerini otomatik olarak kazandığı ya da AB'nin ortak para ve karar organlarına tam üye olduğu anlamına gelmez. AB'de aday ülke olması da kendiliğinden NATO veya Avrupa Konseyi üyeliğine bağlı değildir.

Türkiye'nin üç kuruluş karşısındaki statüsü (29 Ekim 2026)

Kuruluş	Türkiye'nin statüsü	Temel tarih ve ayrım
NATO	Tam üye	18 Şubat 1952; kurucu 12 arasında değil
Avrupa Konseyi	Tam üye	9 Ağustos 1949; ilk on kurucu imzacı arasında değil
Avrupa Birliği	Aday ülke, tam üye değil	Adaylık 1999; katılım müzakeresi 2005; 2018'den beri fiilî durgunluk
Türkiye–AB Gümrük Birliği	AB üyeliğinden ayrı ticari düzenleme	1996'dan beri; kapsam belirli mal grupları

10. Benzer isimli konseylerin ve mahkemelerin ayrımı

Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği'nin dışında, kendi antlaşma ve organlarına sahip uluslararası örgüttür. Avrupa Birliği Konseyi ise AB üye devletlerinin bakanlarını bir araya getiren AB kurumudur. Avrupa Birliği Zirvesi adıyla da anılan European Council, AB üyesi devlet veya hükümet başkanları düzeyindeki ayrı bir AB kurumudur. İngilizce adları birbirine benzemekle birlikte Council of Europe, Council of the European Union ve European Council üç farklı yapıya karşılık gelir. Türkçede 'Avrupa Konseyi' terimi bu üçünden yalnız ilkini karşılar.

Aynı ayrım yargı kurumlarında da geçerlidir. AİHM, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanmasına ilişkin başvuruları inceler. AB Adalet Divanı, AB hukukunu yorumlar ve AB kurumları ile üye devletlerin ilgili yükümlülüklerini konu alan uyuşmazlıklarda görev yapar. Birleşmiş Milletlerin Uluslararası Adalet Divanı ise esas olarak devletler arası uyuşmazlıkları ve yetkili organların danışma görüşü taleplerini ele alır. Bu üç yargı kurumu birbirinin üst mahkemesi değildir.

Üç kuruluşun bir olayla farklı açılardan ilgilenmesi mümkündür. Bir devletin savunma güvenliğine yönelik tehdit NATO gündeminde görüşülürken, aynı coğrafyada kişilerin temel haklarına ilişkin sorunlar Avrupa Konseyi mekanizmalarını; AB üyesi devletlerin ortak pazar veya birlik hukuku uyuşmazlıkları ise AB kurumlarını ilgilendirebilir. Kuruluşun adı değil, antlaşmayla verilen görev ve üyenin hukuki statüsü belirleyicidir.

> **Kritik kurumsal ayrım**
>
> NATO 32 üyeli ortak savunma ittifakıdır; Avrupa Konseyi 46 üyeli insan hakları ve hukuk örgütüdür; Avrupa Birliği 27 üyeli siyasi-ekonomik bütünleşme yapısıdır (29.10.2026). Türkiye ilk ikisinin tam üyesi, AB'nin aday ülkesidir. Avrupa Konseyi (Council of Europe), AB Konseyi (Council of the EU) ve Avrupa Birliği Zirvesi (European Council) aynı organ değildir. AİHM, AB Adalet Divanı ve BM Uluslararası Adalet Divanı da birbirinden ayrılır.

8.3. UNESCO, UNICEF, WHO VE OECD GİBİ KURULUŞLAR

Uluslararası kuruluşlar yalnız devletler arasında siyasi görüşme yürütmek için kurulmaz. Eğitim, çocuk hakları, halk sağlığı, bilim, kültür, istihdam ve ekonomik gelişme gibi alanlarda ortak standartlar geliştiren, veri toplayan ve ülkeler arasında iş birliğini kolaylaştıran kuruluşlar da uluslararası düzenin önemli parçalarıdır. UNESCO, UNICEF, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) bu alanların farklı yönlerini temsil eder. Benzer uluslararası faaliyetler yürütmelerine rağmen hukukî statüleri, karar alma yapıları ve temel görevleri aynı değildir.

1. Birleşmiş Milletler sistemi ve bağımsız örgütler arasındaki fark

BM sisteminde uzmanlık kuruluşları, fonlar ve programlar birlikte çalışır; ancak bunlar BM'nin altı ana organından biri değildir. Uzmanlık kuruluşları, kendi kurucu antlaşmaları ve yönetim organları bulunan, BM ile iş birliği anlaşmaları üzerinden ilişkilendirilen özerk uluslararası örgütlerdir. UNESCO ile WHO bu gruptadır. UNICEF ise BM Genel Kurulunun kurduğu, özellikle çocukların korunmasına odaklanan bir fondur. OECD ise kuruluş bakımından BM'ye bağlı olmayan, kendi antlaşması ve üyeliği bulunan ayrı bir hükümetler arası örgüttür.

Bu sınıflandırma, kuruluşun önem derecesini değil, BM ile hukukî ilişkisini gösterir. Bir kurumun bir BM kuruluşuyla ortak proje yürütmesi onu kendiliğinden BM'nin uzmanlık kuruluşuna dönüştürmez. Aynı şekilde UNICEF'in adında “Birleşmiş Milletler” bulunması onu Genel Kurul veya Güvenlik Konseyi gibi ana organların arasına yerleştirmez. Bir ülkedeki BM fonunun proje yürütmesiyle o ülkenin bir uluslararası antlaşmaya taraf olması da farklı durumlardır.

Dört temel kuruluşun uluslararası sistemdeki yeri

Kuruluş	Hukukî konum	Başlıca çalışma alanı	Genel merkez
UNESCO	BM uzmanlık kuruluşu	Eğitim, bilim, kültür, iletişim ve bilgi	Paris
UNICEF	BM fonu	Çocuk hakları, çocukların sağlığı, eğitimi ve korunması	New York
WHO (DSÖ)	BM uzmanlık kuruluşu	Uluslararası halk sağlığı ve sağlık güvenliği	Cenevre
OECD	BM'den bağımsız hükümetler arası örgüt	Ekonomik ve sosyal politika, veri ve karşılaştırmalı analiz	Paris

2. UNESCO'nun kuruluşu ve temel görev alanları

UNESCO'nun açık adı United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Türkçe karşılığı Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütüdür. UNESCO'nun Anayasası, 16 Kasım 1945'te Londra'da imzalanmış ve 4 Kasım 1946'da yürürlüğe girmiştir. Bu yüzden 1945 kuruluş antlaşmasının kabul edildiği, 1946 ise antlaşmanın yürürlüğe girdiği yıl olarak değerlendirilir. Genel merkezi Fransa'nın başkenti Paris'tedir. Türkiye, 1946'dan beri UNESCO üyesidir.

UNESCO, barışın yalnız askerî ve diplomatik önlemlerle kalıcı hâle getirilemeyeceği; eğitim, bilimsel iş birliği ve kültürler arası anlayışın da gerekli olduğu düşüncesine dayanır. Eğitim alanında eğitime erişim, nitelikli öğrenme, öğretmen yetiştirme ve eğitim sistemlerinin güçlendirilmesine yönelik uluslararası iş birliğini destekler. Doğa bilimlerinde su kaynakları, okyanuslar, biyosfer alanları ve bilimsel araştırma ağlarıyla; sosyal ve beşerî bilimlerde insan hakları, ayrımcılıkla mücadele ve bilimin etik yönleriyle ilgilenir. Kültür alanında kültürel ve doğal mirasın korunmasını, iletişim ve bilgi alanında ise bilgiye erişim, ifade özgürlüğü ve medya okuryazarlığını destekler.

UNESCO kendi alanlarında uluslararası sözleşmeler, tavsiyeler, programlar ve bilgi ağları geliştirebilir. Bununla birlikte bir ülkede eğitim müfredatını doğrudan belirleyen ulusal bakanlık ya da tarihî yapıların mülkiyetini devralan bir makam değildir. UNESCO'nun rehberlik ve iş birliği faaliyetleri, taraf olunan sözleşmelerin getirdiği yükümlülükler ve ulusal yetkili makamların sorumlulukları ayrı değerlendirilir.

UNESCO'nun temel faaliyet alanları ve örnekleri

Alan	Çalışmanın niteliği	Örnek uygulama
Eğitim	Eğitim politikaları ve öğrenme hakkı için iş birliği	Eğitime erişim ve eğitim sistemlerinin geliştirilmesi
Doğa bilimleri	Bilimsel ağlar ve çevre kaynakları için ortak bilgi	Biyosfer rezervleri, okyanus ve su bilimi
Sosyal ve beşerî bilimler	Etik, insan hakları ve kapsayıcı toplum	Bilimde etik ve toplumsal eşitlik çalışmaları
Kültür	Kültürel ve doğal mirasın korunması	Dünya Mirası Sözleşmesi uygulamaları
İletişim ve bilgi	Bilgiye erişim ve iletişim alanında kapasite	Medya ve bilgi okuryazarlığı

3. UNESCO'nun miras programlarının kapsamı

UNESCO'nun bilinen çalışmalarından biri, 1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme çerçevesindeki Dünya Mirası Listesidir. Listeye alınan alanlar kültürel, doğal veya karma özellik taşıyabilir. Listeye giriş, alanın uluslararası ölçekte üstün evrensel değerinin tanınmasıyla ilgilidir; alanın UNESCO'nun mülkiyetine geçmesi veya bütün koruma görevlerinin doğrudan UNESCO personeline aktarılması anlamına gelmez. Korumanın temel sorumluluğu ilgili taraf devlette ve yetkili kurumlarındadır.

Somut olmayan kültürel miras ise yaşayan gelenekleri, uygulamaları, bilgi ve becerileri kapsayan farklı bir koruma çerçevesine dayanır. “Dünya Mirası Listesi”, “Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri”, “Geçici Liste” ve “Yaratıcı Şehirler Ağı” aynı statüyü ifade etmez. Bu ayrımlar kitabın daha önce tamamlanan kültürel miras konularında ayrıntılı ele alınmıştır; burada UNESCO'nun genel görev alanıyla bağlantısı bakımından belirtilmektedir.

Türkiye'nin UNESCO'yla ilişkisinde ilgili ulusal kurumlar, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu ve UNESCO nezdindeki daimi temsil mekanizmaları rol oynar. Bir kültürel alanın veya geleneğin UNESCO çerçevesinde tanınması, ülkenin UNESCO üyeliğinden ayrı bir işlem ve değerlendirme sürecidir. UNESCO üyeliği 1946'dan beri devam eden kurumsal statüdür; listelere kayıt ise belirli bir miras unsuru veya programa ilişkindir.

4. UNICEF'in kuruluşu, adı ve çocuk hakları yaklaşımı

UNICEF, 11 Aralık 1946'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında çocukların acil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturuldu. Kuruluşun ilk İngilizce adı United Nations International Children's Emergency Fund (Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu) idi. Görevi zaman içinde kalıcı çocuk hakları ve gelişimi çalışmalarını kapsayacak biçimde genişledi. 1953'te BM sisteminin kalıcı bir parçası hâline geldi ve adı United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu) olarak kısaltıldı; buna rağmen UNICEF kısaltması kullanılmaya devam edildi.

UNICEF'in temel yaklaşımı, çocukların yalnız acil yardım alan bireyler değil, yaşama, gelişme, korunma ve katılım haklarına sahip kişiler olduğudur. 1989 tarihli Çocuk Haklarına Dair Sözleşme bu çalışmaların önemli uluslararası hukukî dayanaklarındandır. UNICEF, çocuklara ilişkin kamu hizmetlerinin gelişmesine destek olabilir, ulusal makamlarla ortak projeler yürütebilir ve afet veya

çatışma koşullarında acil yardım sağlayabilir. Ancak çocuklara ilişkin ulusal mahkeme kararları veren ya da her ülkede eğitim ve sağlık hizmetlerini doğrudan yöneten bir makam değildir.

UNICEF bir BM fonudur; ayrı bir ülke üyeliği sistemiyle çalışan OECD veya WHO gibi değerlendirilmez. UNICEF'in faaliyet gösterdiği ülke ve bölgelerin sayısı, "UNICEF üye devlet sayısı" diye yorumlanmamalıdır. Kurumun genel merkezi New York'tadır; farklı ülkelerde ülke ofisleri, bölgesel birimler ve millî komiteler bulunabilir. UNICEF Yürütme Kurulu, politikaları, ülke programlarını ve bütçeleri inceleyen 36 üyeli hükümetler arası denetim organıdır; bu sayı kurumun faaliyette bulunduğu ülke sayısı değildir.

5. UNICEF'in eğitim, sağlık, korunma ve insani yardım faaliyetleri

UNICEF'in faaliyetleri çocukların yaşam koşullarını bir bütün olarak ele alır. Sağlık ve beslenme çalışmaları aşılama desteği, anne-çocuk sağlığı, yeterli beslenme ve hastalıkların önlenmesi gibi alanları içerir. Eğitim çalışmaları, özellikle kırılgan koşullardaki çocukların güvenli ve nitelikli eğitime erişmesine yönelir. Su, sanitasyon ve hijyen (WASH) uygulamaları temiz suya erişim ve hastalıkların önlenmesiyle ilgilidir. Çocuk koruma faaliyetleri ise şiddet, ihmal, istismar, sömürü ve ayrımcılık risklerinin azaltılması ile koruyucu hizmet sistemlerinin güçlendirilmesini kapsar.

UNICEF yalnız savaş veya afet zamanında çalışan geçici bir yardım örgütü değildir. Olağan dönemlerde çocuklara yönelik sistemlerin geliştirilmesi, veri toplama, mevzuat ve politika desteği ile toplum temelli çalışmalar yürütür. Acil durumlarda ise aynı çocuk hakları yaklaşımını beslenme, barınma, hijyen, sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçların sürdürülmesine uygular. Örneğin afet sonrası güvenli öğrenme alanlarının kurulması ile çocukların temiz su ve psikososyal desteğe erişimi birbirini tamamlayan çalışmalardır.

UNICEF, Türkiye'de 1951'den beri faaliyet göstermektedir. Türkiye ülke programında eğitim, çocuk koruma, sağlık, sosyal politika, erken çocukluk gelişimi ve ergenlerin katılımı gibi konular yer alır. Türkiye'de bir UNICEF ülke ofisinin bulunması ile bağımsız Türkiye UNICEF Millî Komitesinin yardım toplama ve farkındalık çalışmalarının bulunması birbirinden farklı örgütlenme biçimleridir. Kamu kurumlarıyla yürütülen iş birliği, ilgili kurumların ulusal görev ve sorumluluklarını ortadan kaldırmaz.

UNICEF'in çocuk odaklı çalışma alanlarının karşılaştırılması

Alan	Hedeflenen ihtiyaç	Uygulama örneği
Sağlık ve beslenme	Çocukların sağlıklı yaşaması ve gelişmesi	Aşılama ve beslenme hizmetlerine destek
Eğitim	Güvenli ve kapsayıcı öğrenme	Afet sonrası eğitime devamın desteklenmesi
Çocuk koruma	Şiddet ve istismar riskinin azaltılması	Koruyucu hizmet kapasitesinin güçlendirilmesi
Su, sanitasyon ve hijyen	Temiz su ve sağlıklı çevre	Acil durumda su ve hijyen malzemesi desteği
Sosyal politika ve erken gelişim	Dezavantajların azaltılması	Erken çocukluk ve sosyal koruma programları

6. Dünya Sağlık Örgütü (WHO/DSÖ): kuruluş ve yönetim

World Health Organization (WHO), Türkçede Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) olarak adlandırılır. Kurucu Anayasası 7 Nisan 1948'de yürürlüğe girmiştir; bu tarih her yıl Dünya Sağlık Günü olarak anılır. WHO, BM'nin uluslararası halk sağlığı alanındaki uzmanlık kuruluşudur ve genel merkezi İsviçre'nin Cenevre kentindedir. 29 Ekim 2026 tarihinde WHO'nun resmî açıklamalarına göre 194 üye devleti ve altı coğrafi çalışma bölgesi bulunmaktadır.

WHO'nun amacı, herkesin ulaşılabilecek en yüksek sağlık düzeyinden yararlanmasını desteklemektir. Sağlık, yalnız hastalık bulunmamasıyla sınırlı düşünülmez; fiziksel, ruhsal ve sosyal iyilik hâliyle birlikte değerlendirilir. Kuruluş ülkeler arasında bilimsel bilgi paylaşımını kolaylaştırır, halk sağlığı için ölçüt ve kılavuzlar geliştirir, sağlık sistemlerinin güçlendirilmesini destekler, bulaşıcı hastalıklar ile diğer sağlık tehditlerini izler ve acil durumlarda uluslararası eşgüdüm sağlar. Bu çalışmalar WHO'nun bütün ülkelerin sağlık bakanlıklarının yerine geçtiği anlamına gelmez.

Örgütün en üst karar organı, üye devletlerin temsil edildiği Dünya Sağlık Asamblesi (World Health Assembly) olarak bilinir. Asamble genel politikaları, çalışma programını ve bütçeyi ele alır; Genel Direktörün atanması sürecindeki nihai kararı verir. Asamble kararlarının uygulanmasını destekleyen Yürütme Kurulu, sağlık alanında teknik niteliğe sahip 34 üyeden oluşur. WHO'nun altı bölgesel ofisi küresel hedefleri bölgesel sağlık koşullarıyla ilişkilendirir. “194 üye devlet”, “34 Yürütme Kurulu üyesi” ve “altı bölge” birbirinden farklı sayılardır.

Dünya Sağlık Örgütünün kurumsal yapısı

Yapı veya kavram	İşlev	Ayırt edici bilgi
Dünya Sağlık Asamblesi	Üye devletlerin karar alma organı	Genel politika ve bütçe
Yürütme Kurulu	Kararların uygulanmasına destek ve teknik yönlendirme	34 teknik nitelikli üye
Genel Direktör	Örgütün yürütme liderliği	Asamble tarafından atanır
Bölgesel ofisler	Bölgesel sağlık politikası ve koordinasyon	Altı çalışma bölgesi
Üye devletler	WHO yönetim ve iş birliğinin devletler düzeyi	29.10.2026 kontrolünde 194 üye

7. WHO'nun uluslararası sağlık güvenliği ve standartlardaki rolü

Salgın hastalıkların sınırları aşması, sağlık kurumları arasında bilgi paylaşımını ve ortak hazırlığı gerekli kılar. WHO, halk sağlığı tehditleri hakkında bilimsel değerlendirmeler sunar; ülkelerin gözetim, laboratuvar, bildirim ve müdahale kapasitelerini güçlendirmesine destek verir. Aşılama, anne-çocuk sağlığı, bulaşıcı olmayan hastalıklar, çevre sağlığı ve sağlıkta eşitsizlikler gibi çok farklı konularda uluslararası politika ve teknik iş birliği çalışmaları yürütür.

Uluslararası Sağlık Tüzüğü (International Health Regulations, IHR 2005), belirli halk sağlığı risklerinin uluslararası yayılımının önlenmesi ve bunlara orantılı yanıt verilmesi için devletlere yükümlülükler getiren hukukî bir düzenlemedir. WHO'nun 29 Ekim 2026 tarihinde erişilen metni, 2014, 2022 ve 2024 değişikliklerini içerir; 2024 değişikliklerinin yürürlüğe giriş tarihi 19 Eylül

2025'tir. Tüzük, bildirim ve hazırlık kapasiteleri ile uluslararası yolculuk ve ticaretin gereksiz yere engellenmemesi arasında denge kurmayı amaçlar.

WHO'nun risk değerlendirmesi, teknik tavsiyesi, acil durum ilanı ve devletlerin ulusal hukukuna dayalı uygulamaları aynı işlem değildir. Bir sağlık acil durumunun uluslararası önem taşıması, WHO'nun doğrudan her ülkenin hastanelerini, sınır kapılarını veya yerel kamu yönetimini yönetmesi sonucunu doğurmaz. Ülkeler uluslararası yükümlülüklerini kendi yetkili kurumları üzerinden yerine getirir. Kamu kurumlarında sağlık, hijyen ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi gibi hizmetlerde uluslararası halk sağlığı ilkeleri yol gösterici olabilir; ancak bu ilkeler ulusal mevzuatın yerine geçmez.

8. OECD'nin kuruluşu, üyeliği ve çalışma yöntemi

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Türkçede Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü olarak adlandırılır. OECD, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden imarı için 1948'de kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) deneyiminin ardından oluştu. OECD Sözleşmesi 14 Aralık 1960'ta imzalandı; örgüt 30 Eylül 1961'de faaliyete geçti. Genel merkezi Paris'tedir. Türkiye, sözleşmeyi imzalayan 20 kurucu ülke arasındadır. OECD'nin resmî üyelik listesi 29 Ekim 2026 tarihinde 38 üye göstermektedir.

OECD, devletlerin ekonomik büyüme, istihdam, eğitim, çevre, vergilendirme, kamu yönetimi ve yaşam kalitesi gibi konulardaki deneyimlerini karşılaştırabildiği bir politika iş birliği kuruluşudur. Üye ülkeler arasında veri toplar, ülke incelemeleri yapar, ortak değerlendirme yöntemleri ve standartlar geliştirir. Çalışmaların önemli bölümü ülkelere hukuken doğrudan emir vermek yerine karşılaştırmalı analiz, öneri, izleme ve emsal uygulama paylaşımı sağlar. Bununla birlikte OECD bünyesinde hazırlanmış belirli hukukî belgelerin niteliği ayrıca değerlendirilir; bütün çıktılar “bağlayıcı antlaşma” veya “önemsiz tavsiye” olarak tek kategoriye indirgenemez.

OECD üyeliği ile Avrupa Birliği üyeliği aynı değildir. Örgütün farklı kıtalardan üyeleri vardır ve AB üyesi olmayan Türkiye de kurucu üyedir. OECD'nin “ekonomik” nitelemesi yalnız dış ticaret verisi tuttuğu anlamına gelmez; eğitim kalitesi, sağlık sistemleri, sosyal politikalar ve kamu yönetimi gibi alanlar da karşılaştırmalı çalışmalarının kapsamındadır.

9. OECD'nin raporları, göstergeleri ve PISA çalışması

OECD'nin ekonomik görünüm raporları, ülke ekonomik incelemeleri ve tematik çalışmalarında büyüme, üretkenlik, istihdam, fiyatlar, vergi ve diğer göstergeler kullanılır. Education at a Glance (Bir Bakışta Eğitim) yayınları, eğitim sistemlerini ortak tanım ve yöntemlerle karşılaştırır. TALIS, öğretmenler ve okul yöneticilerine ilişkin uluslararası araştırmadır. PISA (Programme for International Student Assessment), 15 yaş grubundaki öğrencilerin okuma, matematik ve fen bilgilerini günlük yaşamda kullanabilme becerilerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir.

PISA'nın “15 yaş” ölçütü sınıf düzeyine eşit değildir: ilgili yaş aralığında belirli sınıf şartlarını karşılayan öğrencilerden örneklem alınır. PISA puanı yalnız müfredatın ezberlenmesi ya da her çocuğun tek tek sınava girmesi anlamına gelmez. OECD'nin 2025 PISA döngüsüne ilişkin ilk sonuçlarının 8 Eylül 2026'da yayımlandığı açıklanmıştır. Bu tarih, sınava katılım yılı ile raporun yayımlandığı yılın birbirinden ayrılması açısından önemlidir. Karşılaştırma yapılırken yıl, yaş grubu, örneklem ve gösterge tanımı belirtilmelidir.

Bir OECD grafiğinde ülkeler arasındaki eğitim veya gelir farkının gösterilmesi, bu farkın tek bir nedenden kaynaklandığını kendiliğinden kanıtlamaz. Aynı biçimde bir ülkenin OECD ortalamasının altında ya da üstünde kalması, bütün sosyal ve ekonomik göstergelerde aynı konumda olduğu anlamına gelmez. OECD ortalaması, çalışmanın kapsamındaki üye ülkelerin verileriyle tanımlanan istatistiksel ölçüdür; BM veya dünya ülkelerinin tamamının ortalaması olarak sunulmamalıdır.

OECD'nin önemli araştırma ve yayın türleri

Çalışma	Odak alanı	Yorumlama açısından önemli ayrım
PISA	15 yaş grubu öğrencilerin okuma, matematik ve fen becerileri	Yaş grubu / sınıf düzeyi; ölçme yılı / açıklama yılı
TALIS	Öğretmen ve okul yöneticilerinin koşulları ve deneyimleri	Öğretmen görüşü / doğrudan öğrenci başarısı
Education at a Glance	Eğitim sistemlerine ilişkin karşılaştırmalı göstergeler	Farklı göstergelerin tanımı ve referans yılı
OECD Economic Surveys	Ülke ekonomilerinin yapısı, sorunları ve politika önerileri	Analiz ve öneri / ülkenin bağlayıcı iç hukuk kuralı
OECD Economic Outlook	Ekonomik görünüm, gerçekleşme ve tahmin	Tahmin / kesinleşmiş istatistik

10. Diğer uluslararası kuruluşlar: FAO, ILO, UNDP ve WFP

Bu dört kuruluşun yanı sıra farklı uzmanlık alanlarında faaliyet gösteren bazı kurumlar, uluslararası örgütler arasındaki görev dağılımını tamamlar. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), 16 Ekim 1945'te kurulmuş bir BM uzmanlık kuruluşudur; açlıkla mücadele, gıda güvenliği, tarımın gelişmesi ve kırsal yaşam koşullarının iyileştirilmesi alanlarında çalışır. Genel merkezi Roma'dadır. Gıda güvenliği, yalnız yeterli tarım üretimi değil, insanların güvenli ve besleyici gıdaya düzenli erişebilmesini de kapsar.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), 1919'da kurulmuş, daha sonra BM sisteminin uzmanlık kuruluşları arasına katılmış bir örgüttür. Genel merkezi Cenevre'dedir. Ayırt edici özelliği hükümet, işçi ve işveren temsilcilerini bir araya getiren üçlü yapısıdır. Çalışma standartları, temel çalışma hakları, sosyal diyalog, sosyal koruma ve insana yakışır iş koşullarının geliştirilmesi üzerinde durur. ILO, ülke iş mahkemelerinin yerine geçen bir yargı mercii değildir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), BM Genel Kurulu tarafından 1965'te oluşturulan bir programdır; genel merkezi New York'tadır. Kalkınma politikası, yoksulluğun azaltılması, yönetişim, çevresel sürdürülebilirlik ve krizlere karşı dayanıklılık konularında çalışır. Dünya Gıda Programı (WFP) ise özellikle gıda yardımı ve acil durumlarda insanların temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilenen BM sistemi programıdır. WFP, 2020 Nobel Barış Ödülü'nü almıştır. FAO'nun üretim ve gıda sistemlerine yönelik bilgi ve politika çalışmaları ile WFP'nin acil gıda yardımı ağırlıklı uygulamaları birbiriyle bağlantılı fakat aynı değildir.

Benzer alanlarda çalışan diğer kuruluşların konumu

Kuruluş	Statü	Temel alan	Genel merkez
FAO	BM uzmanlık kuruluşu	Gıda ve tarım, açlıkla mücadele	Roma
ILO	BM uzmanlık kuruluşu	Çalışma hayatı, işçi-işveren-hükümet üçlü yapısı	Cenevre
UNDP	BM programı	Kalkınma, yönetişim, yoksulluk ve dayanıklılık	New York
WFP	BM sistemi programı	Acil gıda yardımı ve beslenme desteği	Roma

11. Kurumların görevleri, Türkiye ile ilişkileri ve birlikte çalışma biçimleri

Türkiye, UNESCO'nun 1946'dan beri üyesidir ve OECD'nin kurucu üyeleri arasındadır; WHO'nun sağlık alanındaki üye devletler arasında yer alır. UNICEF ise Türkiye'de ülke programları yürüten bir BM fonudur. Bu son ilişki, devletin “UNICEF'e OECD gibi üye olması” şeklinde tanımlanamaz. Bir kuruluşun Türkiye'de ofis açması, Türkiye'nin o kuruluşun kurucu üyesi olması, yürütme kurulunda dönemsel temsil edilmesi ve belirli uluslararası sözleşmeye taraf olması farklı kurumsal ilişkilerdir.

Örneğin bir deprem sonrasında çocukların eğitime devam etmesi için UNICEF ile eğitim kurumları birlikte çalışabilir; salgın riskleri için WHO rehberleri dikkate alınabilir; tarihî varlıkların korunmasında UNESCO çerçevesi devreye girebilir. OECD ise bu çalışmaların yürütülmesi yerine eğitim, sağlık veya kamu yönetimi göstergelerinin ülkeler arasında karşılaştırılmasında veri ve analiz sağlayabilir. Her örgütün görev alanı, faaliyet biçimi ve ulusal yetkili kurumlarla ilişkisi birbirinden ayrıdır.

> **Önemli ayrım**
>
> UNESCO ve WHO, BM uzmanlık kuruluşlarıdır; UNICEF BM fonudur; OECD BM'ye bağlı bir uzmanlık kuruluşu değildir. UNESCO eğitim ve kültür, UNICEF çocuk hakları ve korunma, WHO halk sağlığı, OECD ise ekonomi ile geniş anlamda kamu politikalarının karşılaştırmalı analizi konusunda öne çıkar. Ülkelerde yürütülen projeler ile örgütün kendi üyeliği veya bağlayıcı karar yetkisi karıştırılmamalıdır.

8.4. TÜRKİYE'NİN ÜYE OLDUĞU ÖNEMLİ ULUSLARARASI KURULUŞLAR

Türkiye, güvenlik, diplomasi, ticaret, kalkınma, sağlık, kültür ve bölgesel dayanışma gibi farklı alanlarda çok taraflı kuruluşlara katılır. Bu kuruluşların kimileri evrensel üyeliğe açık küresel örgütler, kimileri bölgesel örgütler, kimileri ise antlaşmaya dayalı bir örgütten farklı işleyen uluslararası platformlardır. Türkiye'nin dış ilişkilerindeki yerini değerlendirebilmek için yalnız kuruluş adlarını bilmek değil, üyelik türünü, katılma tarihini ve kuruluşun temel işlevini ayırmak gerekir.

1. Üyelik türleri ve uluslararası iş birliğinin çerçevesi

Bir uluslararası örgüt genellikle devletler arasında yapılan bir kurucu antlaşmayla oluşturulur; organları, üyelik usulleri ve belirli görevleri vardır. Kurucu üye, kuruluşun ilk hukuki oluşumuna katılan devleti; sonradan katılan üye ise üyelik koşullarını daha sonraki bir tarihte yerine getiren devleti ifade eder. Bu iki üyelik biçimi, günümüzde kuruluş içindeki hakların her durumda farklı olduğu anlamına gelmez. Örgütün kendi hukukunda öngörülmüş karar alma ve temsil kuralları belirleyicidir.

Tam üyelik, gözlemcilik, ortaklık ve toplantıya davet edilme aynı statüler değildir. Gözlemci, karar alma ve oy hakkı bakımından tam üyeden farklı bir konumdadır; ortaklık biçimleri ise ilgili kuruluşun belgelerine göre değişir. Örneğin bir ülkenin bir zirveye davet edilmesi, o ülkenin teşkilata katıldığı anlamına gelmez. Benzer biçimde bir ülkenin kuruluşun hazırladığı sözleşmeye taraf olması, mutlaka o kuruluşun bütün organlarına üyelik kazandığını göstermez.

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkisi bu ayrımın belirgin örneğidir: Türkiye AB üyesi değil, aday ülkedir ve belirli sanayi ürünlerine ilişkin Gümrük Birliği çerçevesinde ilişki yürütmektedir. Buna karşılık Avrupa Konseyi, NATO ve OECD'nin tam üyesidir. G20'de yer almak ise kuruluş sözleşmesi bulunan bir örgütün üyesi olmaktan ziyade devletler ve bölgesel birliklerin oluşturduğu bir ekonomik iş birliği platformuna katılmaktır.

Uluslararası ilişkilerde üyelik ve katılım biçimleri

Statü veya yapı	Anlamı	Türkiye bakımından örnek
Kurucu üyelik	Örgütün ilk oluşumuna katılma	BM (1945), OECD (1961), EİT (1985)
Sonradan tam üyelik	Mevcut bir örgüte daha sonra katılma	NATO (1952), Dünya Ticaret Örgütü (1995)
Katılımcı devlet	Kuruluşun kendi terminolojisindeki siyasi katılım statüsü	AGİT'in 57 katılımcı devletinden biri
Çok taraflı platforma katılım	Antlaşmalı örgütten farklı bir istişare ve eşgüdüm mekanizmasına katılma	G20
Adaylık / ortaklık	Tam üyelikten farklı süreç veya iş birliği statüsü	Türkiye'nin AB adaylığı ve AB ile Gümrük Birliği

2. Birleşmiş Milletler sistemi içindeki Türkiye

Türkiye, 24 Ekim 1945'te kurulan Birleşmiş Milletlerin 51 kurucu üyesi arasındadır. BM üyeliği, Genel Kurul çalışmalarına katılım ve örgütün Şartı çerçevesinde uluslararası barış ve güvenlik, insan hakları, kalkınma ve insani yardım alanlarında iş birliği yapılması bakımından temel bir çerçeve sağlar. Türkiye'nin kurucu üye olması, BM Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesinden biri olduğu anlamına gelmez. BM organlarının yapısı, oylama kuralları ve veto hakkı önceki konuda ele alınmıştır.

BM ile ilişkiler, Genel Kurul veya Güvenlik Konseyi faaliyetleriyle sınırlı değildir. UNESCO, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) gibi uzmanlık kuruluşları kendi üyelik ve yönetim esaslarına sahiptir. Türkiye bu kuruluşların ilgili çalışmalarına, üyelik statüsü ve uluslararası yükümlülükleri doğrultusunda katılır. UNICEF ve UNDP

gibi BM fon ve programlarının ülke faaliyetleri ise aynı biçimde “ayrı bir uluslararası teşkilata devlet üyeliği” diye nitelendirilmez.

Uluslararası bir toplantıda Türkiye'nin BM adına karar vermesi ile BM'nin bir organında Türkiye'yi temsil eden heyetin görüş açıklaması farklıdır. Devletler, çok taraflı kuruluşlarda ulusal tutumlarını belirtir; örgütün kararı ise ilgili organın kendi usulüyle alınır. Bu ayrım, uluslararası karar ile bir üye devletin açıklamasının karıştırılmasını önler.

3. NATO, Avrupa Konseyi ve AGİT: farklı güvenlik ve hukuk çerçeveleri

Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatına (NATO) 18 Şubat 1952'de katılmıştır. NATO bir siyasi ve askerî ittifaktır; ortak savunma, güvenlik danışmaları ve ittifak üyelerinin savunma kabiliyetleri temel işlevleridir. Türkiye 1949'daki kurucu 12 devletten değil, 1952'de katılan müttefiklerdendir. İttifakın ortak savunma hükmü ile her güvenlik olayında kendiliğinden aynı askerî harekâtın yürütülmesi de birbirine eşit değildir; kararlar antlaşma ve ittifak mekanizmaları uyarınca değerlendirilir.

Avrupa Konseyi, 5 Mayıs 1949'da on devlet tarafından kuruldu. Türkiye ve Yunanistan 9 Ağustos 1949'da örgüte katıldı; Türkiye bu nedenle kuruluşun ilk genişleme dalgasında yer alan, erken dönem üyesi olarak tanımlanır ve Türk resmî kaynaklarında kurucu üyeler arasında da sayılır. Avrupa Konseyinin temel alanları insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüdür. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ve Avrupa İşkencenin Önlenmesi Komitesi (CPT), Avrupa Konseyi çerçevesinde işleyen farklı nitelikte denetim mekanizmalarıdır. Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği değildir.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT/OSCE), Avrupa, Kuzey Amerika ve Asya'daki 57 katılımcı devleti kapsayan güvenlik ve iş birliği yapısıdır. Türkiye, 1973'te başlayan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı görüşmelerinin katılımcılarından, 1975 Helsinki Nihai Senedi'nin ilk 35 imzacısından biridir. AGİT; çatışmaların önlenmesi, güven artırıcı önlemler, insan hakları, demokratik kurumlar ve seçim gözlemleri gibi alanlarda çalışır. AGİT'in katılımcı devlet düzeni, NATO'nun ortak savunma taahhüdüyle bir tutulamaz; ayrıca AGİT'in seçim gözlem birimi ODIHR, ulusal seçim yönetiminin yerine geçmez.

Türkiye'nin Avrupa ve Atlantik çevresindeki başlıca katılımları

Kuruluş	Türkiye bakımından temel tarih	Belirleyici işlev / statü
Birleşmiş Milletler	1945 kurucu üye	Küresel barış, güvenlik, insan hakları ve kalkınma
NATO	18 Şubat 1952'de katıldı	Siyasi ve askerî ittifak, ortak savunma
Avrupa Konseyi	9 Ağustos 1949'da katıldı	İnsan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü
AGİT	1973 konferans süreci; 1975 Helsinki ilk imzacısı	Kapsamlı güvenlik ve siyasi iş birliği; katılımcı devlet
Avrupa Birliği	1999 adaylık, 2005 müzakerelerin başlaması	Tam üye değil; aday ülke ve ayrı ortaklık ilişkileri

4. OECD ve Dünya Ticaret Örgütü: politika karşılaştırması ve ticaret kuralları

Türkiye, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatının (OECD) kurucu 20 üyesinden biridir. Kuruluş sözleşmesi 14 Aralık 1960'ta imzalanmış, OECD 30 Eylül 1961'de faaliyete geçmiştir. OECD; ekonomik, sosyal ve idari politikalara ilişkin verileri karşılaştırır, ülke incelemeleri yapar ve ortak standartların geliştirilmesine katkıda bulunur. Üyelerinin önemli bir bölümü Avrupa ülkelerinden oluşsa da bu yapı Avrupa Birliğine bağlı değildir; Türkiye'nin OECD üyeliği AB adaylığından bağımsızdır.

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ/WTO) ise ülkelerin mal ve hizmet ticaretinde uyguladığı çok taraflı kurallar, pazara erişim, ticari müzakereler ve uyuşmazlık çözüm sistemiyle ilgilidir. Türkiye'nin Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) çerçevesindeki üyeliği 17 Ekim 1951'e, DTÖ üyeliği 26 Mart 1995'e uzanır. GATT, 1995'te kurulmuş DTÖ'nün kurumsal ve hukuki geçmişini oluştursa da iki isim farklı dönem ve yapıları gösterir.

Bir ülkedeki enflasyon veya eğitim çıktıları OECD raporlarında karşılaştırılabilir; aynı ülkenin bir gümrük vergisi tedbirinin çok taraflı ticaret kurallarına uygunluğu DTÖ hukukuyla ilgili olabilir. Bu nedenle OECD'nin politika önerileri ile DTÖ anlaşmaları uyarınca üstlenilen ticari yükümlülükler aynı tür belge ve yetki olarak değerlendirilmemelidir. Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği ise DTÖ üyeliğinden ayrı ve tarafları farklı bir ticari ilişki alanıdır.

5. IMF ve Dünya Bankası: uluslararası finansal üyelik

Uluslararası Para Fonu (IMF), uluslararası para iş birliğini ve finansal istikrarı desteklemek amacıyla oluşturulmuştur. Üye ülkelerin ekonomi politikalarını izler, ödemeler dengesi güçlükleri yaşayan ülkelere koşulları çerçevesinde finansman sağlayabilir ve teknik destek verebilir. Türkiye'nin IMF üyelik tarihi 11 Mart 1947'dir. Bir ülkenin IMF üyesi olması, o ülkenin sürekli kredi kullandığı veya aynı anda bir IMF programı uyguladığı anlamına gelmez. Üyelik, kredi kullanımı ve kredi geri ödemesi birbirinden ayrı hukuki ve mali durumlardır.

Dünya Bankası Grubu ile ilişkiler kalkınma finansmanı, kurumsal kapasite, altyapı ve kamusal hizmetlerin geliştirilmesi gibi alanlarda öne çıkar. Türkiye, Dünya Bankasının temel kuruluşu olan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasına (IBRD) 11 Mart 1947'de üye olmuştur. Dünya Bankası Grubu birden fazla kurumu kapsayan bir yapıdır; IBRD üyeliği ile grubun bütün bağlı kuruluşlarının koşullarını tek bir başlık altında toplamak doğru değildir.

IMF'nin makroekonomik ve parasal istikrar yönü ile Dünya Bankasının kalkınma ve proje finansmanı yönü, bazı ülke programlarında birbirini tamamlayabilir. Ancak iki kurum birbiriyle aynı örgüt değildir. Bir Dünya Bankası yatırım projesi ile IMF destekli makroekonomik program, amaç ve finansman koşulları bakımından ayrı değerlendirilir.

Uluslararası ekonomi ve finans kuruluşlarının işlev karşılaştırması

Kuruluş	Türkiye'nin statüsü / tarihi	Öne çıkan çalışma alanı
OECD	1961 kurucu üye	Ekonomi, eğitim ve kamu politikası karşılaştırmaları
DTÖ	26 Mart 1995'ten beri üye; öncesinde GATT	Çok taraflı ticaret anlaşmaları ve ticaret kuralları

Kuruluş	Türkiye'nin statüsü / tarihi	Öne çıkan çalışma alanı
IMF	11 Mart 1947'den beri üye	Uluslararası parasal istikrar, gözetim ve koşullu finansman
Dünya Bankası (IBRD)	11 Mart 1947'den beri üye	Kalkınma ve yatırım finansmanı, teknik destek

6. İslam İşbirliği Teşkilatı ve İSEDAK

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT/OIC), 1969'da kurulmuştur ve 29 Ekim 2026 itibarıyla 57 üyeden oluşmaktadır. Türkiye, 1969'dan beri İİT üyesidir. Teşkilatın amacı üye ülkeler arasında dayanışmayı, siyasi, ekonomik, kültürel ve insani iş birliğini geliştirmektir. Üyeleri tek bir kıtada bulunmaz ve kuruluşun kimliği, askerî savunma ittifakı veya Avrupa Birliği benzeri ortak pazar yapısıyla eş tutulamaz.

İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK/COMCEC), İİT çatısı altında ekonomi ve ticaret alanında iş birliğini güçlendiren bir daimi komitedir. 1981'de kurulmuş, 1984'te Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının başkanlığında işlerlik kazanmıştır. Üye ülkelerin kalkınma sorunlarına yönelik bilgi ve iyi uygulama paylaşımı, ticaretin kolaylaştırılması ve ekonomik çalışma grupları öne çıkar. İSEDAK'ın varlığı, İİT'den bağımsız ve kendine ait devlet üyeliği bulunan ikinci bir uluslararası örgüt kurulduğu anlamına gelmez.

7. Türk Devletleri Teşkilatı: Türk dünyasında çok taraflı iş birliği

Türk Devletleri Teşkilatının (TDT) kurumsal temeli, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ile oluşturduğu Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyidir. Teşkilat 12 Kasım 2021'de bugünkü Türk Devletleri Teşkilatı adını almıştır. Siyasi diyalog, ulaştırma bağlantıları, ticaret, kültür, eğitim ve kurumsal eşgüdüm, iş birliği alanlarıdır.

29 Ekim 2026 tarihli T.C. Dışişleri Bakanlığı profilinde TDT'nin beş tam üyesi Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dır. Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci ülkeler olarak belirtilir. Tam üyelik ile gözlemciliğin ayrılması, özellikle Türkçe konuşulan bütün ülkelerin aynı statüde olduğu şeklindeki genellemeyi önler. Özbekistan'ın güncel tam üyeliği, 2009'daki ilk dört kurucu devlet listesinden de ayrıdır.

Teşkilatın faaliyet alanı, kültür birliğinin ötesinde ekonomik iş birliğine ve ulaştırma koridorlarına uzanır. Bununla birlikte TDT'nin varlığı, üye ülkeler arasında Avrupa Birliği türünde ortak bir üst hukuk düzeni veya NATO benzeri otomatik ortak savunma mekanizması kurulduğu anlamına gelmez.

8. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı: Türkiye, İran ve Pakistan'dan bölgesel genişlemeye

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT/ECO), Türkiye, İran ve Pakistan tarafından 1985'te kurulmuş bölgesel ekonomik iş birliği örgütüdür. Önceki kurumsal dayanağı, bu üç ülkenin 1964'te geliştirdiği Kalkınma için Bölgesel İşbirliği girişimidir. 1992 yılında Afganistan ve altı Orta Asya/Kafkasya devletinin katılmasıyla örgüt on üyeli yapıya ulaşmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan bu genişleme kapsamında anılan altı devlettir.

EİT'nin çalışma alanı, bölgesel ticaretin geliştirilmesi, ticari engellerin azaltılması, ulaşım bağlantıları, kalkınma ve ekonomik bütünleşme çabalarıdır. Üyelerin bir kısmı Türk devletleri olsa da EİT, Türk Devletleri Teşkilatının diğer adı değildir: İran, Pakistan ve Afganistan gibi ülkeler de üyedir. Aynı devletin EİT, TDT ve İİT gibi farklı örgütlerde bulunması, bu örgütlerin birleşik bir kurumsal yapıya sahip olduğu anlamına gelmez.

9. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü: farklı kıyı ve komşu devletlerle bölgesel çalışma

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ/BSEC), Türkiye'nin girişimleriyle 25 Haziran 1992'de İstanbul'da başlatıldı. Ülkeler arasında ticaret, ulaştırma, enerji, çevre, girişimcilik ve diğer ekonomik alanlarda iş birliği geliştirmeyi amaçlar. Daimî sekretaryası İstanbul'dadır. Dışişleri Bakanlığının 29 Ekim 2026'da erişilen resmî profiline göre teşkilatın 13 üyesi vardır.

KEİ üyesi olmak için Karadeniz'e kıyısı bulunması zorunlu değildir. Arnavutluk, Kuzey Makedonya ve Sırbistan gibi kıyısı olmayan ülkeler de üye iken Türkiye, Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya ve Ukrayna gibi Karadeniz kıyı devletleri de yapı içinde bulunur. Örgütün coğrafi adı, bütün üyelerinin aynı denize kıyısı bulunduğu anlamına gelmez. Ayrıca KEİ, bir gümrük birliği veya askerî savunma ittifakı değildir.

Türkiye'nin öncülüğündeki veya kurucuları arasında bulunduğu bölgesel örgütler

Kuruluş	Kuruluş ve Türkiye'nin rolü	29.10.2026 üyelik ölçeği	Belirleyici özellik
İİT	1969; Türkiye ilk üyelerden	57 üye	İslam dünyasında siyasi ve çok alanlı dayanışma
TDT	2009 konsey; 2021 bugünkü ad; Türkiye kurucu	5 tam üye, 3 gözlemci ülke	Türk devletleri arasında çok alanlı iş birliği
EİT	1985; Türkiye, İran, Pakistan kurucu	10 üye	Bölgesel ekonomik ve ticari bağlantılar
KEİ	1992 İstanbul; Türkiye öncü	13 üye	Karadeniz havzasında bölgesel ekonomik iş birliği
D-8	1997 İstanbul; Türkiye kurucu	9 üye	Gelişmekte olan ekonomiler arasında ticaret ve kalkınma

10. D-8: kuruluş adındaki sayı ile güncel üyelik sayısı

Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Teşkilatı, Türkiye'nin öncülüğünde 1997'de İstanbul'da kuruldu. Başlangıçtaki sekiz üye Türkiye, Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya ve Pakistan'dı. Teşkilat; ticari ilişkilerin çeşitlendirilmesi, kalkınma, ekonomik eşgüdüm ve üye ülkelerin uluslararası ekonomik mekanizmalarda daha etkin yer alması amacıyla faaliyet yürütür. Daimî sekretaryası İstanbul'dadır.

Azerbaycan'ın katılma başvurusu 19 Aralık 2024'teki D-8 Zirvesinde kabul edildi; 19 Mart 2025'te gerekli onay belgesini sunmasıyla tam üyelik gerçekleşti. Böylece Ekim 2026 itibarıyla D-8'in dokuz

üyesi bulunmasına rağmen kuruluşun tarihsel D-8 adı korunmuştur. Burada “D-8 sekiz devletin kurduğu teşkilattır” ifadesi kuruluş tarihi için doğru, “günümüzde yalnız sekiz üyesi vardır” ifadesi ise doğru değildir.

D-8 ile EİT'nin üye coğrafyaları kısmen kesişir; ancak bütün üyeleri aynı değildir. EİT'nin kurucu üçlüsü Türkiye, İran ve Pakistan iken D-8'in ilk kurucu listesi sekiz farklı gelişmekte olan ülkeyi kapsar. D-8 ile küresel G20 platformu da ad benzerliğinden hareketle birbiriyle aynı tür yapı sayılmaz.

11. G20: küresel ekonomik eşgüdüm platformu

Yirmiler Grubu (G20), 1999'da maliye bakanları ve merkez bankası başkanları düzeyinde başlatılmış, 2008'den itibaren liderler düzeyindeki toplantılarıyla öne çıkmış küresel ekonomi ve finans eşgüdüm platformudur. Türkiye başlangıcından itibaren bu yapıdadır. G20'nin Dışişleri Bakanlığı tarafından 29 Ekim 2026'da yayımlanan üye profilinde 19 ülke ile Avrupa Birliği ve Afrika Birliği yer alır. Yıllık toplantılara ev sahibi tarafından davet edilen konuk ülkeler de katılabilir; bu davet düzeni tam katılımın aynısı değildir.

G20, küresel büyüme, finansal istikrar, ticaret, kalkınma, enerji ve benzeri alanlarda politikaların görüşülmesine ortam sağlar. Ancak kendi başına bütün üyelerde doğrudan uygulanacak yasalar çıkaran bir dünya parlamentosu değildir. Liderler bildirileri ve siyasi taahhütler, DTÖ veya IMF gibi antlaşma ve ayrı üyelik düzenine sahip kuruluşların hukuki belgelerinden ayırt edilmelidir. Türkiye'nin G20 toplantılarına katılması, Avrupa Birliği üyesi olduğu anlamına da gelmez.

12. INTERPOL: sınır aşan suçlarla mücadelede polis iş birliği

Uluslararası Kriminal Polis Teşkilatı (INTERPOL), üye ülkelerin polis birimleri arasında güvenli bilgi paylaşımı ve suçla mücadele koordinasyonu sağlayan uluslararası kuruluştur. INTERPOL'ün mevcut anayasası 13 Haziran 1956'da kabul edilmiştir. Resmî üye ülkeler sayfasında Türkiye'nin örgüte üyelik tarihi de 13 Haziran 1956 olarak gösterilir; 1923'teki önceki uluslararası polis komisyonu görüşmelerine Türkiye'den katılım, bugünkü anayasal devlet üyeliğiyle aynı kabul edilmemelidir.

Türkiye'nin INTERPOL Ulusal Merkez Bürosu Ankara'dadır. Ulusal merkez büroları, ülkelerin yetkili kolluk makamlarını diğer ülkelerin büroları ve INTERPOL iletişim ağıyla ilişkilendirir. INTERPOL üyeliği, Türkiye'nin adli ve kolluk yetkilerinin uluslararası bir polis gücüne devredilmesi demek değildir. Kuruluşun bilgi paylaşımı ve uluslararası bildirimleri, kendiliğinden Türk mahkemesi kararı veya bütün ülkelerde doğrudan uygulanabilir yakalama kararı niteliğinde değildir; ilgili işlemler ulusal ve uluslararası hukuk kurallarına tabidir.

13. Kuruluşlar arası ilişkileri ve Türkiye'nin statüsünü birlikte değerlendirme

Türkiye'nin aynı anda birden fazla örgüte katılabilmesi, üyeliklerin birbiri yerine geçtiği anlamına gelmez. Bir sınır aşan suç olayında INTERPOL ağı üzerinden kolluk bilgisi paylaşılabilir; insan hakları denetiminde Avrupa Konseyinin organları, bölgesel güvenlik istişarelerinde AGİT veya NATO mekanizmaları gündeme gelebilir. Ticaret uyuşmazlığı DTÖ kapsamındaki bir anlaşmanın uygulanmasıyla ilgiliyse değerlendirme ayrı bir hukuki çerçevede yapılır. Bir ekonomik raporda OECD istatistiklerinin kullanılması ise başka tür bir bilgi desteğidir.

Gündelik dilde “uluslararası kuruluşlar” başlığı altında değerlendirilen bütün yapılar antlaşmayla kurulmuş örgütler değildir. AGİT'in katılımcı devlet düzeni ve G20'nin istişare platformu niteliği buna örnektir. İSEDAK, ayrı bir ülke üyeliği olan ikinci bir örgüt değil, İİT'nin daimi komitesidir. UNICEF ve UNDP gibi BM fonları veya programları ise BM sistemindeki özel statülerine göre anlaşılmalıdır.

Türkiye'nin statüsünde karıştırılabilecek temel kuruluşlar

Yapı	Türkiye'nin ilişkisi	Karıştırılmaması gereken durum
Avrupa Birliği	Aday ülke; Gümrük Birliği ve ortaklık ilişkileri	Tam AB üyeliği
Avrupa Konseyi	1949'dan beri tam üye	Avrupa Birliği'nin organı olma
NATO	1952'den beri üye	AB veya AGİT ile özdeş güvenlik mekanizması
AGİT	57 katılımcı devletten biri	NATO'nun ortak savunma taahhüdü
G20	19 ülke ile AB ve Afrika Birliği arasındaki forumun katılımcısı	Klasik antlaşmalı uluslararası örgüt
İSEDAK	İİT içinde, Türkiye'nin başkanlık ettiği daimi komite	İİT'den ayrı devlet üyeliği bulunan örgüt
UNICEF/UNDP	BM sistemi fon veya programlarının ülke çalışmaları	Bağımsız uzmanlık kuruluşu üyeliği
TDT'deki gözlemciler	Tam üyelikten farklı katılım	Beş tam üyeyle aynı statü

Türkiye'nin uluslararası kurumlardaki üyeliği, kuruluşların tarihsel ve hukuki niteliğiyle birlikte ele alındığında daha doğru anlaşılır. BM, NATO, Avrupa Konseyi ve OECD önceki üç konuda ayrıntılı olarak işlendiğinden burada özellikle Türkiye'nin katılma biçimi ve daha önce ele alınmamış bölgesel örgütler üzerinde durulmuştur. Kuruluşların şehir ve ülke düzeyindeki merkez eşleştirmeleri bir sonraki GK-08.05 başlığında topluca incelenecektir.

Önemli ayrım

Türkiye BM ve OECD'nin kurucu üyesidir; NATO'ya 1952'de, Avrupa Konseyine 1949'da katılmıştır. AGİT'te katılımcı devlet, G20'de platform katılımcısıdır. AB'ye tam üye değildir. TDT'nin beş tam üyesi; EİT'nin on, KEİ'nin on üç, İİT'nin elli yedi üyesi vardır. D-8'in adı “sekiz” sözcüğünü taşısa da Azerbaycan'ın 19 Mart 2025'te tam üyeliğiyle üye sayısı dokuza çıkmıştır. Uluslararası örgüt, forum, komite, gözlemci ve adaylık kavramları birbirine karıştırılmamalıdır. Sayılar için kontrol tarihi 29.10.2026'dır.

8.5. ULUSLARARASI KURULUŞLARIN AMAÇLARI VE MERKEZLERİ

Uluslararası kuruluşların görevlerini ve merkezlerini birlikte değerlendirmek, benzer ad taşıyan fakat farklı yetkilere sahip kurumları birbirinden ayırmayı sağlar. Bir kuruluşun amacı, hangi alanda ortak çalışma yürüttüğünü; merkezi ise daimi yönetim ve sekretarya işlerinin ağırlıklı olarak

nereden yürütüldüğünü gösterir. Uluslararası kuruluşların tamamı aynı hukuki yapıya sahip değildir. Devletlerin anlaşmalarla kurduğu örgütler, Birleşmiş Milletler sistemindeki uzmanlık kuruluşları, fonlar, bölgesel iş birliği yapıları ve sürekli sekreteryası olmayan forumlar farklı niteliktedir.

Bu konu, önceki dört başlıkta açıklanan tarihçe ve üyelik ilişkilerini tekrarlamaktan çok kurum–görev–şehir eşleştirmelerine, merkez ile çalışma ofisinin ayrımına ve birden fazla şehirde faaliyet gösteren yapıların doğru anlaşılmasına odaklanır. Kurumların merkezlerine ilişkin bilgiler, 29 Ekim 2026 tarihli resmî kuruluş sayfaları ve kurumsal kayıtlara göre değerlendirilmiştir.

1. Merkez, sekretarya, bölge ofisi ve toplantı yeri kavramları

Bir uluslararası örgütün genel merkezi (headquarters), sürekli idari işleyişinin ve merkezi organlarının bulunduğu temel yerleşimdir. Sekretarya, genel merkezin tamamıyla eş anlamlı değildir; örgütün toplantı hazırlıklarını, yazışmalarını, kurumsal koordinasyonunu ve idari hizmetlerini yürüten yapıyı ifade eder. Bazı kuruluşlarda resmi yerleşim yeri ile sekretaryanın çalıştığı şehir çakışır. Bazılarında ise ayrı organların farklı şehirlerde yerleşik olması nedeniyle tek şehirli bir cevap yanıltıcı olabilir.

Bölge ofisi, temsilcilik, irtibat bürosu ve ülke ofisi ise örgütün başka bölgelerde iş yürütmesini sağlar. Bunların açılması genel merkezin taşındığı anlamına gelmez. Örneğin BM'nin New York'taki genel merkezi ile Cenevre, Viyana ve Nairobi'deki önemli BM ofisleri birbirinden ayrıdır. Uluslararası Adalet Divanının Lahey'de bulunması da BM'nin bütün ana organlarının New York'ta olduğu düşüncesinin doğru olmadığını gösterir.

Uluslararası bir zirvenin ev sahibi şehri, aynı kuruluşun sürekli merkezi olmayabilir. G20 dönem başkanlığının düzenlediği toplantıların yeri her yıl değişebilir; çünkü G20'nin daimi sekreteryası ve tek bir genel merkezi yoktur. Buna karşılık NATO'nun Brüksel'deki karargâhı, Kuzey Atlantik Konseyinin sürekli siyasi ve idari çalışma merkezidir.

Uluslararası kuruluşlarda yerleşim terimlerinin anlamları

Kavram	Açıklama	Somut örnek
Genel merkez	Örgütün temel sürekli idari yerleşimi	NATO — Brüksel
Sekretarya	Yönetim ve örgütler arası koordinasyon birimi	AGİT Sekretaryası — Viyana
Bölge / ülke ofisi	Yerel veya bölgesel faaliyet yürütülen birim	BM Cenevre Ofisi — Cenevre
Yargı organının merkezi	Mahkemenin sürekli faaliyet yeri	Uluslararası Adalet Divanı — Lahey
Toplantı veya zirve yeri	Belirli bir dönem veya etkinliğin yapıldığı şehir	G20 dönem başkanlığı zirveleri — değişken

2. Birleşmiş Milletler: New York merkezi, diğer BM ofisleri ve Lahey istisnası

Birleşmiş Milletlerin (BM/UN) genel merkezi Amerika Birleşik Devletleri'nin New York kentindedir. BM; uluslararası barış ve güvenliğin korunması, ülkeler arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesi, insan haklarının korunması, insani yardım ve sürdürülebilir kalkınma gibi geniş amaçlarla çalışır. Genel Kurul, Güvenlik Konseyi ve Ekonomik ve Sosyal Konseyin temel kurumsal faaliyetleri bakımından New York önemli bir merkezdir.

Bununla birlikte BM Sekretaryasının Cenevre (İsviçre), Viyana (Avusturya) ve Nairobi (Kenya) ofisleri de bulunmaktadır. Cenevre'de insan hakları, insani meseleler ve çok taraflı diplomasiyle bağlantılı birimler; Viyana'da uyuşturucu ve suçla mücadele ve dış uzay faaliyetleriyle ilgili birimler; Nairobi'de çevre ve insan yerleşimleriyle ilgili birimler öne çıkar. Bu şehirlerin her birinde BM sistemi bakımından önemli kurumsal faaliyet bulunması, BM'nin esas genel merkezinin New York olduğu gerçeğini değiştirmez.

Uluslararası Adalet Divanı (ICJ/UAD), Birleşmiş Milletlerin başlıca yargı organıdır ve Hollanda'nın Lahey kentindeki Barış Sarayı'nda faaliyet gösterir. Devletler arasındaki hukuki uyuşmazlıklara bakar ve yetkili BM organlarının talebi üzerine danışma görüşü verebilir. Merkezi New York değil Lahey olan bir BM ana organının bulunması, merkez eşleştirmesinde önemli bir istisnadır.

Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICC/UCM) de Lahey'dedir; ancak UAD ile aynı mahkeme değildir. UCM, Roma Statüsüne dayanan bağımsız bir uluslararası ceza mahkemesi olarak belirli ağır uluslararası suçlardan sorumlu kişiler hakkında yargılama yapar; BM'nin altı ana organından biri değildir. Dolayısıyla 'Lahey' cevabının iki mahkeme için ortak olması, hukuki görev ve örgütsel statülerinin aynı olduğu anlamına gelmez.

BM kurumsal yapısında genel merkez ile diğer önemli yerleşimler

Birim veya organ	Şehir / ülke	Temel işlev veya önemli ayrım
Birleşmiş Milletler genel merkezi	New York / ABD	Barış, güvenlik, insan hakları ve uluslararası iş birliği
BM Cenevre Ofisi	Cenevre / İsviçre	BM'nin Avrupa'daki ana çalışma merkezlerinden biri
BM Viyana Ofisi	Viyana / Avusturya	Suç, uyuşturucu ve uzay faaliyetleriyle ilgili çalışma alanları
BM Nairobi Ofisi	Nairobi / Kenya	Çevre ve insan yerleşimleri çalışmalarıyla bağlantı
Uluslararası Adalet Divanı (UAD/ICJ)	Lahey / Hollanda	BM ana yargı organı; devletler arası uyuşmazlıklar
Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM/ICC)	Lahey / Hollanda	BM ana organı değildir; bireylerin ceza sorumluluğu

3. BM uzmanlık kuruluşlarının merkezleri: sağlık, eğitim, çalışma ve gıda

BM sistemi içinde uzmanlık kuruluşlarının kendilerine özgü kuruluş belgeleri, bütçeleri ve yönetim düzenleri bulunmaktadır. Eğitim, bilim ve kültür iş birliği alanında UNESCO'nun merkezi Paris'tedir. Kültürel mirasın korunması UNESCO'nun çalışma alanlarından biri olmakla birlikte kuruluş yalnız Dünya Mirası listesiyle sınırlı değildir. Eğitimde fırsat eşitliği, bilimsel iş birliği, ifade özgürlüğü ve kültürel çeşitliliğe ilişkin çalışmalar da yürütür.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO/DSÖ), uluslararası halk sağlığı alanında çalışmalar yürütür ve merkezi Cenevre'dedir. Sağlıkla ilgili teknik standartlar, hastalık gözetimi, sağlık sistemlerinin güçlendirilmesi ve uluslararası sağlık risklerine yönelik iş birliği DSÖ'nün temel faaliyetleri arasındadır. Cenevre aynı zamanda Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Çalışma Örgütü ve farklı BM kuruluşlarının da bulunduğu bir merkezdir; fakat görevlerinin aynı olduğu sonucuna ulaşılamaz.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO/UÇÖ) de Cenevre'de faaliyet gösterir. İş yaşamında temel haklar, çalışma standartları, sosyal diyalog ve insana yakışır iş hedefleriyle ilgilenir. Bir sağlık kuruluşu olmamasına rağmen iş sağlığı ve güvenliğiyle ilgili uluslararası standartları da ele alabilir. Bu nedenle ILO ile WHO'nun çalışma alanları kimi noktalarda kesişse de ana uzmanlıkları farklıdır.

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), merkezi Roma'da bulunan bir BM uzmanlık kuruluşudur. Açlığın azaltılması, beslenmenin iyileştirilmesi, tarım, ormancılık, balıkçılık ve gıda güvenliği alanında ülkelerin kapasitesinin geliştirilmesi FAO'nun faaliyetlerindendir. Roma'da bulunan Dünya Gıda Programı (WFP) ise özellikle acil durumlarda gıda ve beslenme yardımlarının ulaştırılmasıyla öne çıkar. FAO ile WFP aynı şehirde çalışsa da biri tarım ve gıda sistemlerine ilişkin teknik politika desteği, diğeri insani yardım operasyonları bakımından belirginleşir.

UNICEF, merkezi New York'ta bulunan BM Çocuklara Yardım Fonudur. Çocuk sağlığı, korunma, eğitim, beslenme ve haklara erişim başlıca çalışma alanlarıdır. UNICEF'in BM uzmanlık kuruluşu değil fon niteliğinde olması, UNESCO veya WHO ile aynı kurumsal kategoride gösterilmesini yanlış kılar. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) da New York merkezlidir; ülkelerin sürdürülebilir kalkınma kapasitesini ve kalkınma programlarını destekler. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) Cenevre merkezlidir; zorla yerinden edilen insanların korunmasına ilişkin uluslararası çalışmalar yürütür.

4. Teknik uzmanlık kuruluşları: ulaştırma, haberleşme, meteoroloji ve turizm

Uluslararası kuruluşlar yalnız siyasi ve ekonomik konularla sınırlı değildir. Ulaşım, haberleşme, denizcilik ve meteoroloji gibi alanlarda ülkeler arasında ortak teknik standartların oluşturulması da önemlidir. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütünün (ICAO) merkezi Kanada'nın Montréal kentindedir. Sivil havacılıkta uluslararası standartların ve iş birliğinin geliştirilmesiyle ilgilenir. Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO) ise Londra'dadır; deniz taşımacılığının güvenliği, emniyeti ve gemiler kaynaklı çevre kirliliğinin önlenmesine ilişkin uluslararası çalışmaları yürütür.

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), Cenevre merkezli olup haberleşme ve bilişim teknolojilerinin küresel ölçekte eşgüdümüne katkı verir. Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO), yine Cenevre'de yer alır; meteorolojik, iklimsel ve hidrolojik bilgi paylaşımında ülkeler arasında iş birliğini geliştirir. Evrensel Posta Birliği (UPU), İsviçre'nin Bern kentinde faaliyet gösterir ve ülkelerin posta hizmetleri arasındaki iş birliğine odaklanır.

Dünya Fikrî Mülkiyet Örgütü (WIPO), merkezi Cenevre'de olan bir diğer uzmanlık kuruluşudur. Patent, marka, tasarım ve diğer fikrî mülkiyet alanlarında uluslararası iş birliği ve sistemlerin

geliştirilmesiyle ilgilenir. BM Turizm (UN Tourism; önceki adıyla UNWTO), merkezi İspanya'nın Madrid kentinde bulunan, sürdürülebilir ve erişilebilir turizmin gelişmesine yönelik BM uzmanlık kuruluşudur. Madrid'deki yeni merkez binasının açılışı 29 Haziran 2026'da yapılmıştır; yeni bina açılışı örgütün merkez şehrinin o tarihte Madrid'e taşındığı anlamına gelmez.

BM sistemi kuruluşları ve uzmanlık alanlarına göre merkezleri

Kuruluş	Merkez	Temel amaç veya faaliyet
UNESCO	Paris / Fransa	Eğitim, bilim, kültür ve miras iş birliği
WHO / DSÖ	Cenevre / İsviçre	Uluslararası halk sağlığı ve sağlık standartları
ILO / UÇÖ	Cenevre / İsviçre	Çalışma standartları, çalışan hakları ve sosyal diyalog
FAO	Roma / İtalya	Gıda güvenliği, tarım ve kırsal sistemler
WFP	Roma / İtalya	İnsani gıda yardımları; BM programı
UNICEF	New York / ABD	Çocuk hakları ve çocuklara yönelik hizmetler; BM fonu
UNDP	New York / ABD	Sürdürülebilir kalkınma desteği; BM programı
UNHCR	Cenevre / İsviçre	Mültecilerin ve diğer zorla yerinden edilenlerin korunması
ICAO	Montréal / Kanada	Uluslararası sivil havacılık iş birliği
IMO	Londra / Birleşik Krallık	Uluslararası denizcilik güvenliği ve çevre koruma
ITU	Cenevre / İsviçre	Uluslararası telekomünikasyon eşgüdümü
WMO	Cenevre / İsviçre	Meteoroloji, iklim ve hidroloji iş birliği
UPU	Bern / İsviçre	Uluslararası posta hizmetleri
WIPO	Cenevre / İsviçre	Fikrî mülkiyet sistemleri ve iş birliği
BM Turizm / UN Tourism	Madrid / İspanya	Sürdürülebilir turizmin geliştirilmesi

5. Avrupa kurumları: Brüksel, Strazburg, Lüksemburg ve Frankfurt ayrımı

Avrupa'da benzer isimli kurumların merkezlerini ayırmak gerekir. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) güvenlik ve kolektif savunmaya yönelik bir ittifaktır; siyasi ve idari karargâhı Belçika'nın Brüksel kentindedir. Avrupa Konseyi ise insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü alanında iş birliği geliştiren, Avrupa Birliği'nden bağımsız bir uluslararası örgüttür ve merkezi Fransa'nın Strazburg kentindedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de Strazburg'da faaliyet gösterir.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının (AGİT/OSCE) Sekretaryası Avusturya'nın Viyana kentindedir. AGİT; çatışmaların önlenmesi, güven ve güvenlik artırıcı tedbirler, seçimlerin izlenmesi, insan hakları ve farklı güvenlik boyutlarında çalışmalar yürütür. Bu kurumun sekreteryasının Viyana'da olması, Avrupa Konseyinin veya NATO'nun aynı şehirde bulunduğu anlamına gelmez.

Avrupa Birliği'nin (AB) kurumları tek şehirde toplanmaz. Avrupa Komisyonunun esas merkezi Brüksel'dedir; bazı birimleri Lüksemburg'dadır. Üye ülkelerin hükümetlerini temsil eden AB Konseyi ile liderlerini bir araya getiren Avrupa Birliği Zirvesi (European Council) Brüksel merkezlidir. Avrupa Parlamentosunun antlaşmalarla belirlenen resmî merkezi Strazburg'dur; ayrıca Brüksel'de komite ve ek genel kurul çalışmaları, Lüksemburg'da ise Genel Sekreterlik ve ilgili idari birimler bulunur.

Avrupa Birliği Adalet Divanı (CJEU/ABAD) ve Avrupa Sayıştayı Lüksemburg'da faaliyet gösterir. Avrupa Merkez Bankası (ECB/AMB) Almanya'nın Frankfurt kentindedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Avrupa Konseyinin insan hakları koruma düzeniyle ilgilidir; AB Adalet Divanı ise Avrupa Birliği hukukunun yorumlanması ve uygulanması bakımından görev yapar. Bu kurumların hem yerleri hem de yargı yetkileri farklıdır.

Avrupa'da başlıca kuruluş ve organların merkezleri

Kuruluş / organ	Temel yerleşim	Belirgin amacı veya yerleşim notu
NATO	Brüksel / Belçika	Kolektif savunma, güvenlik istişaresi; siyasi karargâh
Avrupa Konseyi	Strazburg / Fransa	İnsan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü
AİHM	Strazburg / Fransa	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki başvurular
AGİT Sekretaryası	Viyana / Avusturya	Kapsamlı güvenlik iş birliği ve çatışma önleme
Avrupa Komisyonu	Brüksel / Belçika	AB yürütme ve mevzuat teklifleri; bazı birimler Lüksemburg'da
Avrupa Birliği Zirvesi ve AB Konseyi	Brüksel / Belçika	Siyasi yönelim ve üye devletlerin kararları; AB Konseyi bazı aylarda Lüksemburg'da toplanır
Avrupa Parlamentosu	Strazburg / Fransa	Resmî merkez ve olağan genel kurul; Brüksel ve Lüksemburg'da da faaliyet
AB Adalet Divanı	Lüksemburg / Lüksemburg	AB hukukunun yorumlanması
Avrupa Sayıştayı	Lüksemburg / Lüksemburg	AB mali denetimi
Avrupa Merkez Bankası	Frankfurt / Almanya	Euro alanının para politikası

6. Ekonomi, ticaret ve finans kuruluşlarının merkezleri

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Paris merkezli bağımsız bir hükümetlerarası örgüttür. Ekonomi, eğitim, istihdam, verimlilik, yönetişim ve kamu politikaları alanlarında üye ülkeler arasında karşılaştırmalı değerlendirme ve iş birliği yürütür. UNESCO ile aynı şehirde bulunması, bir BM uzmanlık kuruluşu olduğu anlamına gelmez. OECD'nin Paris'teki genel merkezi dışında bölgesel temas merkezleri vardır; bunlar ana merkezin yerini almaz.

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ/WTO) Cenevre merkezlidir. Uluslararası mal, hizmet ve fikrî mülkiyet ticaretiyle ilgili çok taraflı ticaret kurallarına ilişkin anlaşmaları yönetir, üye ülkelerin müzakerelerine ve ticaret uyuşmazlıklarının çözümüne kurumsal zemin oluşturur. DTÖ'nün Cenevre'de bulunması, DSÖ ile aynı alanda çalıştığını göstermez: WHO sağlık, WTO uluslararası ticaret alanında faaliyet gösterir. Benzer İngilizce kısaltmaların görev karşılıkları ayrılmalıdır.

Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası Grubunun ana merkezleri ABD'nin başkenti Washington, DC'dedir. IMF, uluslararası para sistemi ve makroekonomik istikrar, ekonomik gözetim ve belirli koşullar altında finansman konularında çalışır. Dünya Bankası, kalkınma, altyapı, kamu hizmetleri, yoksulluğun azaltılması ve proje/program finansmanı gibi alanlarda faaliyet gösterir. Birinin merkezinin diğerine yakın olması, finansman amaçları veya karar mekanizmalarının aynı olduğu anlamına gelmez.

Uluslararası ekonomik iş birliğinde G20 ayrı bir örnektir. G20, küresel ekonomik politika eşgüdümü amacıyla toplanan bir platformdur; anlaşmayla kurulmuş bütünleşik bir örgüt sekreteryası ve sabit genel merkezi bulunmaz. Dönem başkanlığının ve zirvenin hangi ülkede olduğunun belirtilmesi, kalıcı merkez sorusuna cevap oluşturmaz. Böylece OECD–Paris, DTÖ–Cenevre ve IMF/Dünya Bankası–Washington karşılaştırması ile G20'nin merkezsiz yapısı birbirinden ayrılır.

Ekonomi, ticaret ve finans alanında amaç–merkez karşılaştırması

Kuruluş / platform	Merkez veya işleyiş	Ayırt edici çalışma alanı
OECD	Paris / Fransa	Üye ülkelerin kamu politikalarını karşılaştırma ve geliştirme
Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)	Cenevre / İsviçre	Çok taraflı ticaret kuralları ve müzakereler
Uluslararası Para Fonu (IMF)	Washington, DC / ABD	Parasal istikrar, gözetim ve makroekonomik finansman
Dünya Bankası	Washington, DC / ABD	Kalkınma ve proje finansmanı
G20	Sabit genel merkez ve daimi sekretarya yok	Uluslararası ekonomik politika koordinasyonu

7. Türkiye'nin yakın çevresindeki bölgesel kuruluşlar ve İstanbul merkezliler

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk devletleri arasında siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel iş birliğini geliştirmeyi amaçlar. Merkezi İstanbul'dadır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ/BSEC) de merkezi İstanbul'da bulunan bir bölgesel ekonomik iş birliği örgütüdür. KEİ'nin daimi uluslararası sekretaryası, üye ülkeler arasında ticari, ekonomik, teknolojik ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çalışmaları destekler. Her iki kuruluşun merkezinin İstanbul'da olması, üyelerinin veya kuruluş amaçlarının birebir aynı olduğu anlamına gelmez.

Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Ekonomik İşbirliği Teşkilatının sekretaryası da İstanbul'dadır. Kuruluş; ekonomik iş birliği, ticaret, yatırım ve üye ülkeler arasındaki kalkınma ilişkilerine odaklanır. Adı tarihsel olarak 'sekiz' ifadesini taşımasına karşın 19 Mart 2025'te Azerbaycan'ın tam üyelik sürecini tamamlamasıyla dokuz üyeye ulaşmıştır. Burada kuruluş adı ile güncel üye sayısı birbirinden farklı kavramlardır.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatının (EİT/ECO) merkezi İran'ın Tahran kentindedir. Türkiye, İran ve Pakistan'ın iş birliği girişiminden gelişen bu teşkilat; ticaretin kolaylaştırılması, ulaştırma bağlantıları ve ekonomik bütünleşme konularıyla ilgilenir. Türk Devletleri Teşkilatının merkezi İstanbul, Ekonomik İşbirliği Teşkilatının merkezi Tahran'dır; her ikisinin üye ülkeleri arasında ortak devletler bulunması teşkilatların aynı yapı olduğunu göstermez.

İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT/OIC) Genel Sekretaryası Suudi Arabistan'ın Cidde kentindedir. Üye devletler arasında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel dayanışmayı amaçlar. İİT bünyesinde ekonomi alanında faaliyet gösteren İSEDAK'ın çalışma düzeninde Türkiye'nin ve İstanbul'da gerçekleştirilen toplantıların önemli bir yeri vardır; fakat İSEDAK toplantılarının Türkiye'de yapılması İİT Genel Sekretaryasının Cidde'den İstanbul'a taşındığı anlamına gelmez.

Türkiye çevresindeki uluslararası kuruluşların amaçları ve sekretarya merkezleri

Kuruluş	Merkez / sekretarya	Başlıca amaç
Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)	İstanbul / Türkiye	Türk devletleri arasında kapsamlı iş birliği
Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)	İstanbul / Türkiye	Karadeniz havzasında ekonomik ve sosyal iş birliği
D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	İstanbul / Türkiye	Üye ülkeler arasında ekonomi, ticaret ve kalkınma
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)	Tahran / İran	Ticaret ve ulaştırma bağlantıları üzerinden bölgesel kalkınma
İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)	Cidde / Suudi Arabistan	Üye devletler arasında siyasi, ekonomik ve kültürel dayanışma

8. Polis iş birliği, nükleer güvenlik ve diğer bölgelerdeki örgüt merkezleri

Uluslararası Kriminal Polis Teşkilatının (INTERPOL) Genel Sekretarya merkezi Fransa'nın Lyon kentindedir. Kuruluş, üye devletlerin polis teşkilatları arasında bilgi paylaşımı ve uluslararası suçlarla mücadele konusunda koordinasyon sağlar. Singapur'da yenilik ve siber suçlarla ilgili önemli bir merkezi ve başka bölgesel ofisleri de bulunur. Bunlar Lyon'daki Genel Sekretarya merkezinin başka şehirde olduğu anlamına gelmez. INTERPOL, üye ülkelerin yerine geçerek bağımsız bir uluslararası polis gücü sıfatıyla soruşturma ve tutuklama yapmaz.

Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA/UAEA), Viyana'dadır. Nükleer enerjinin barışçıl kullanımını, nükleer güvenlik standartlarını ve nükleer maddelerin uygun kullanımına ilişkin uluslararası güvence denetimlerini destekler. Ajansın BM sistemiyle kurumsal ilişkisi vardır; ancak bağımsız bir hükümetlerarası kuruluştur ve UNESCO veya WHO gibi sıradan bir BM uzmanlık kuruluşu olarak sınıflandırılmaz. Viyana'da AGİT Sekretaryasının bulunması, bu iki kurumun aynı görev alanına sahip olduğu anlamına gelmez.

Afrika Birliğinin (AU) merkezi Etiyopya'nın Addis Ababa kentindedir. Afrika kıtasındaki ülkelerin siyasi, ekonomik ve kurumsal iş birliği, barış ve kalkınma hedefleriyle ilgilenir. Güneydoğu Asya Uluslar Birliğinin (ASEAN) sekretaryası ise Endonezya'nın Cakarta kentindedir; Güneydoğu Asya ülkelerinin bölgesel iş birliği ve bütünleşmesine odaklanır. Bunlar Türkiye'nin üye olduğu kuruluşlar olarak değil, dünya çapında önemli bölgesel örgütlere örnek olarak ele alınır.

9. Aynı şehrin birden çok kuruluşa ev sahipliği yapması

Uluslararası kuruluşların belli şehirlerde yoğunlaşması, diplomatik temsilciliklerin, toplantı altyapısının ve uzmanlaşmış insan kaynağının bir araya gelmesiyle ilişkilidir. Cenevre'de WHO, ILO, WTO, WIPO, ITU ve WMO gibi birbirinden farklı kuruluşların bulunması; Roma'da FAO ile WFP'nin aynı şehirde yer alması; Brüksel'de NATO ve önemli AB kurumlarının çalışması bu yoğunlaşmanın örnekleridir.

New York, BM genel merkezi ile UNICEF ve UNDP açısından öne çıkarken Paris, UNESCO ve OECD'ye ev sahipliği yapar. Washington, DC ise IMF ile Dünya Bankası açısından önemlidir. İstanbul, TDT, KEİ ve D-8 sekreteryalarının bulunduğu kenttir. Bu şehirlerin birlikte anılması, kurumların görevlerini birleştirmez; her kuruluşun hukuki statüsü ve uzmanlık alanı ayrıca değerlendirilmelidir.

10. Merkez eşleştirmesinde karıştırılabilecek kurumlar

Avrupa Konseyi ile Avrupa Birliği, farklı uluslararası yapılardır. Avrupa Konseyinin merkezi Strazburg'da; Avrupa Komisyonu ile AB Konseyinin temel çalışma merkezi Brüksel'dedir. Avrupa Parlamentosunun antlaşmayla belirlenen merkezi Strazburg olmakla birlikte Brüksel ve Lüksemburg'da da kurumsal faaliyetlerinin bulunması istisnadır. AB Adalet Divanı, AİHM ile aynı mahkeme değildir; ilki Lüksemburg'da, ikincisi Strazburg'dadır.

Birleşmiş Milletler ile UNESCO, WHO, UNICEF ve UNDP aynı kurum değildir. BM'nin New York'taki merkezi, BM sisteminde bulunan her kuruluşun da New York'ta bulunduğu anlamına gelmez. UNESCO Paris'te, WHO Cenevre'de, UNICEF ve UNDP New York'ta faaliyet gösterir. Benzer şekilde FAO Roma'da bir uzmanlık kuruluşuyken WFP Roma'da insani yardım programı niteliğindedir.

WHO ile WTO kısaltmaları birbirine benzese de birincisi Dünya Sağlık Örgütü, ikincisi Dünya Ticaret Örgütüdür ve ikisinin merkezi Cenevre'dir. OECD ise Paris'tedir. İlgili kuruluşun İngilizce kısaltmasını Türkçe karşılığına ve görev alanına bağlamak, şehir eşleştirmesini tek başına bir yer adı bilgisinden daha anlamlı hale getirir.

> **Önemli ayrım**
>
> Kuruluşun merkezi, temsilciliklerin bulunduğu bütün şehirleri değil asıl sürekli yerleşimini belirtir. BM–New York, UAD–Lahey; NATO–Brüksel, Avrupa Konseyi/AİHM–Strazburg, AGİT Sekretaryası–Viyana; AB Adalet Divanı–Lüksemburg, Avrupa Merkez Bankası–Frankfurt; UNESCO/OECD–Paris, WHO/ILO/DTÖ–Cenevre, IMF/Dünya Bankası–Washington, DC; TDT/KEİ/D-8–İstanbul eşleştirmeleri birbirine karıştırılmamalıdır. G20'nin ise sabit merkezi bulunmaz.

11. Amaç ve merkez bilgisinin birlikte yorumlanması

Uluslararası örgütlerin bazıları devletler arasında bağlayıcı anlaşmalar ve karar mekanizmaları geliştirirken bazıları teknik standart oluşturur, saha programları yürütür, mali destek sağlar veya hükümetler arasında görüşme zemini sunar. Örneğin WTO'nun ticaret anlaşmalarına ilişkin işlevi ile OECD'nin ülke politikalarını karşılaştıran analizleri aynı değildir. WHO'nun halk sağlığındaki teknik iş birliği ile UNICEF'in çocuklara yönelik saha faaliyetleri de farklı çalışma biçimleridir.

Bir kuruluşun merkezi aynı zamanda yalnız kendi hükümetinin yönetim yeri değildir; uluslararası personeli ve devlet temsilcilerini buluşturan kurumsal çalışma alanıdır. Bu nedenle 'kurum adı – amaç – merkez şehri – örgüt türü' birlikte değerlendirildiğinde benzer kuruluşların farkları daha açık görünür. Güncel merkez veya yapı değişikliği varsa esas alınacak bilgi, kuruluşun resmî kaydı ve değişikliğin gerçekleştiği tarihtir; geçmiş zirve veya toplantı bilgileri daimi merkez kaydı yerine kullanılmaz.

8.6. DÜNYA COĞRAFYASINDA ÖNEMLİ ÜLKELER, BAŞKENTLER, BOĞAZLAR VE KANALLAR

Dünya coğrafyasına ilişkin temel bilgi, ülke ve başkent adlarının rastgele sıralanmasından ibaret değildir. Bir devletin bulunduğu kıta ve bölge, başkentinin siyasi işlevi, çevresindeki denizler ve önemli ulaşım geçitleri birbiriyle ilişkilidir. Örneğin Mısır'ın Süveyş Kanalı üzerindeki konumu, Akdeniz ile Kızıldeniz arasındaki deniz taşımacılığını; Panama'nın iki okyanus arasındaki konumu ise Amerika kıtasının deniz ulaşımını açıklar. Bu bölüm, yetişkin GYS düzeyinde temel ülke–başkent bilgilerini ve dünya haritasında belirleyici doğal ve yapay su yollarını birlikte ele alır.

1. Ülke, başkent, büyükşehir ve coğrafi bölge kavramları

Başkent, devletin merkezî siyasi kurumlarının yerleşimiyle bağlantılı, hukuken veya yerleşik uygulama yoluyla belirlenmiş şehirdir. Nüfus bakımından ülkenin en büyük şehri, en önemli ticaret merkezi ya da uluslararası kuruluşların bulunduğu yer her zaman başkent değildir. Türkiye'de Ankara başkent, İstanbul ise nüfus ve ekonomik etkinlik bakımından önde gelen büyükşehirdir. ABD'de Washington, DC başkent; New York ise uluslararası finans ve BM merkeziyle öne çıkan başka bir kenttir. Brezilya'da başkent Brasília, büyük ticaret ve nüfus merkezlerinden biri São Paulo'dur.

Kıta, geniş ölçekli coğrafi yerleşimi açıklarken coğrafi bölge daha ayrıntılı bir konum belirtir. Avrupa ve Asya'nın kara bağlantısı üzerindeki Türkiye ile Rusya gibi ülkeler tek kıtaya indirgenmeden değerlendirilebilir. Kafkasya, Balkanlar, Orta Asya, Orta Doğu, İskandinavya ve Güneydoğu Asya gibi adlar, kıtalardan farklı ölçek ve ölçütlerle tanımlanan bölgelerdir. Kıtaların sınırlarına ilişkin bütün sınıflandırmalar tam olarak aynı çizgileri izlemez; burada haritada yön ve komşuluk kurmayı sağlayan yaygın coğrafi kullanımlar esas alınır.

Başkentlerin zaman içinde taşınabildiği de dikkate alınmalıdır. Başkent değişikliği; idari işlevlerin taşınması, yeni bir planlı kent kurulması veya anayasal düzenlemeler sonucunda gerçekleşebilir. Bu nedenle özellikle başkent nakli devam eden ülkelerde duyurulan hedef kent ile yürürlükteki başkent birbirinden ayrılır. Bu bölümün bilgi kontrol tarihi 29 Ekim 2026'dır.

2. Avrupa'nın başlıca ülkeleri ve başkentleri

Avrupa'da Atlantik kıyısındaki ülkelerden Orta ve Doğu Avrupa'ya uzanan farklı siyasi ve ekonomik bölgeler bulunur. Batı Avrupa'nın belirgin kentleri arasında Londra, Paris, Berlin, Brüksel ve Amsterdam; Orta Avrupa'da Viyana, Prag, Varşova ve Budapeşte; kuzeyde Oslo, Stockholm, Kopenhag ve Helsinki; güneyde Roma, Madrid, Lizbon ve Atina yer alır. Başkentlerin aynı zamanda AB veya NATO kurumlarına ev sahipliği yapması, bu kentleri uluslararası açıdan da görünür kılar; ancak bir kuruluşun genel merkezi olması başkent sayılmanın ölçütü değildir.

Avrupa'da önemli ülke–başkent eşleştirmeleri

Ülke	Başkent	Coğrafi veya idari not
Birleşik Krallık	Londra	Batı Avrupa ve Britanya Adası
Fransa	Paris	Batı Avrupa
Almanya	Berlin	Orta Avrupa
İtalya	Roma	Akdeniz ve Apenin Yarımadası
İspanya	Madrid	İber Yarımadası
Portekiz	Lizbon	İber Yarımadası ve Atlas Okyanusu
Belçika	Brüksel	Batı Avrupa; önemli AB kurumları
Hollanda	Amsterdam	Başkent; hükümet merkezi Lahey
Avusturya	Viyana	Orta Avrupa

Ülke	Başkent	Coğrafi veya idari not
İsviçre	Bern	Federal şehir ve fiilî siyasi merkez
Polonya	Varşova	Orta-Doğu Avrupa
Çekya	Prag	Orta Avrupa
Macaristan	Budapeşte	Tuna Nehri üzerindeki başkent
Norveç	Oslo	İskandinavya
İsveç	Stockholm	İskandinavya
Danimarka	Kopenhag	Baltık–Kuzey Denizi geçiş bölgesi
Finlandiya	Helsinki	Baltık Denizi ve Kuzey Avrupa
İrlanda	Dublin	İrlanda Adası
İzlanda	Reykjavik	Kuzey Atlas Okyanusu
Yunanistan	Atina	Balkanlar ve Doğu Akdeniz

Avrupa Birliği'nin kurumları ile üye devletlerin başkentleri farklı kavramlardır. Örneğin Brüksel hem Belçika'nın başkenti hem de AB'nin birçok kurumunun temel çalışma kentidir. Strazburg ise Fransa sınırları içinde yer alır fakat Fransa'nın başkenti değildir; Avrupa Konseyinin merkezidir ve Avrupa Parlamentosunun resmî genel kurul yerleşimidir. Bu kurum–şehir ilişkileri önceki GK-08.05 konusunda ayrıntılandırılmıştır.

3. Balkanlar, Karadeniz çevresi ve Kafkasya'daki başkentler

Türkiye'nin yakın çevresindeki ülkelerin başkentleri, haritayı bölgesel ilişkiler içinde okumayı kolaylaştırır. Balkan Yarımadası'nda Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ ve Romanya gibi ülkeler; Karadeniz'in kuzey ve doğusunda Ukrayna, Rusya ve Gürcistan; Kafkasya'nın güneyinde Azerbaycan ve Ermenistan yer alır. Romanya'nın Karadeniz kıyısı bulunurken Sırbistan'ın doğrudan deniz kıyısı yoktur. Azerbaycan'ın başkenti Bakü Hazar Denizi kıyısındadır; Türkiye ile kara bağlantısı ise Nahçıvan üzerinden kurulur.

Türkiye'nin yakın çevresi, Balkanlar ve Kafkasya

Ülke	Başkent	Haritadaki konumu
Bulgaristan	Sofya	Türkiye'nin kuzeybatı kara komşusu
Yunanistan	Atina	Türkiye'nin batı kara komşusu
Romanya	Bükreş	Karadeniz'in batı kıyı ülkesi
Sırbistan	Belgrad	İç Balkanlar
Arnavutluk	Tiran	Adriyatik kıyısı

Ülke	Başkent	Haritadaki konumu
Kuzey Makedonya	Üsküp	İç Balkanlar
Bosna-Hersek	Saraybosna	Batı Balkanlar
Hırvatistan	Zagreb	Adriyatik kıyısı ve Orta Avrupa
Karadağ	Podgoritsa	Adriyatik kıyısı
Ukrayna	Kyiv (Kiev)	Karadeniz'in kuzeyindeki ülke
Rusya	Moskova	Avrupa ve Asya'da geniş topraklar
Gürcistan	Tiflis	Güney Kafkasya; Türkiye'nin komşusu
Azerbaycan	Bakü	Güney Kafkasya ve Hazar Denizi
Ermenistan	Erivan	Güney Kafkasya; Türkiye'nin komşusu

Balkanlar bir devletler ittifakı veya tek bir siyasi kuruluş değildir; bir coğrafi ve tarihsel bölgedir. Benzer biçimde Kafkasya'nın kuzey ve güney kesimleri farklı devletlerin egemenlik alanlarında yer alır. Haritadaki bölge adları ülke sınırlarının yerine geçmez.

4. Batı Asya, Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleri

Batı Asya ve Orta Doğu, Türkiye'nin enerji, ulaşım ve diplomatik ilişkileri bakımından önemli bir coğrafyadır. Basra Körfezi çevresinde Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman; Doğu Akdeniz çevresinde Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail bulunur. Bu ülkelerin konumlarının bilinmesi, Hürmüz ve Babülmendep gibi su yollarının neden önem taşıdığını anlamayı sağlar. Orta Asya'da ise Hazar Denizi'nin doğusundan Çin'e uzanan Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan öne çıkar.

Batı Asya ve Orta Asya'da önemli ülke–başkent eşleştirmeleri

Ülke	Başkent	Harita ilişkisi
Türkiye	Ankara	Avrupa–Asya geçişi
İran	Tahran	Türkiye'nin doğusunda; Basra Körfezi kıyısı
Irak	Bağdat	Türkiye'nin güneydoğusunda
Suriye	Şam	Türkiye'nin güneyinde; Doğu Akdeniz
Lübnan	Beyrut	Doğu Akdeniz kıyısı
Ürdün	Amman	Levant bölgesi
Suudi Arabistan	Riyad	Arap Yarımadası
Birleşik Arap Emirlikleri	Abu Dabi	Basra Körfezi'nin güney kıyısı

Ülke	Başkent	Harita ilişkisi
Katar	Doha	Basra Körfezi'ne uzanan yarımada
Bahreyn	Manama	Basra Körfezi ada devleti
Kuveyt	Kuveyt	Basra Körfezi'nin kuzeybatısı
Umman	Maskat	Umman Körfezi ve Arap Denizi kıyısı
Kazakistan	Astana	Orta Asya; Hazar'ın doğusuna uzanır
Özbekistan	Taşkent	Orta Asya
Türkmenistan	Aşkabat	Hazar Denizi'nin doğusu
Kırgızistan	Bişkek	Orta Asya dağlık kuşağı
Tacikistan	Duşanbe	Orta Asya dağlık kuşağı

Kazakistan'ın başkenti Astana'dır. Kente geçmişte farklı adlar verilmiş ve yakın dönemde yeniden Astana adı kullanılmaya başlanmıştır; önceki tarihli kaynaklardaki Nur-Sultan adının güncel başkentten farklı bir kentmiş gibi yorumlanması yanlıştır. İsrail ve Filistin'e ilişkin başkent ve egemenlik tartışmaları ise uluslararası tanınma ve statü uyuşmazlıkları nedeniyle basit, tartışmasız bir ülke–başkent eşleştirmesi olarak verilmemiştir. Haritadaki bir şehrin fiilî idari merkez oluşu ile diplomatik tanınma ayrı değerlendirme alanlarıdır.

5. Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri

Asya'nın güneyinde Hint Yarımadası; doğusunda Çin, Kore Yarımadası ve Japonya; güneydoğusunda Hindiçin Yarımadası ve Endonezya–Filipinler gibi takımada devletleri yer alır. Bölgenin iki önemli özelliği, yoğun nüfuslu büyük metropollere sahip olması ve Hint Okyanusu ile Büyük Okyanus arasındaki ulaşım hatlarının çevresinde bulunmasıdır. Hindistan'da Mumbai, Pakistan'da Karaçi, Çin'de Şanghay ve Japonya'da Osaka gibi önemli kentler başkent değildir.

Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın önemli başkentleri

Ülke	Başkent	Ayırt edici konum veya not
Çin	Pekin (Beijing)	Doğu Asya; Şanghay başkent değildir
Japonya	Tokyo	Japon takımadaları
Güney Kore	Seul	Kore Yarımadası'nın güneyi
Kuzey Kore	Pyongyang	Kore Yarımadası'nın kuzeyi
Moğolistan	Ulan Batur	Çin ile Rusya arasında
Hindistan	Yeni Delhi	Güney Asya; Mumbai başka bir büyük kenttir
Pakistan	İslamabad	Güney Asya; Karaçi eski başkenttir

Ülke	Başkent	Ayırt edici konum veya not
Bangladeş	Dakka	Bengal Körfezi çevresi
Nepal	Katmandu	Himalaya kuşağı
Afganistan	Kabil	Güney ve Orta Asya geçişi
Myanmar	Nepido (Naypyidaw)	Güneydoğu Asya ana karası
Tayland	Bangkok	Hindiçin Yarımadası
Vietnam	Hanoi	Güneydoğu Asya ana karası
Kamboçya	Phnom Penh	Mekong havzası
Laos	Viyentiyan	Deniz kıyısı olmayan Güneydoğu Asya ülkesi
Malezya	Kuala Lumpur	Başkent; Putrajaya federal yönetim merkezidir
Endonezya	Cakarta (Jakarta)	Başkent nakli projesiyle ilgili tarih kontrolü gerekir
Filipinler	Manila	Güneydoğu Asya takımada devleti
Singapur	Singapur	Şehir devleti ve Malakka geçiş bölgesi

Malezya'da Kuala Lumpur başkent olmaya devam ederken yürütme ve federal idarenin önemli bir bölümü Putrajaya'da bulunmaktadır. Endonezya'da Cakarta'dan Nusantara'ya başkentin taşınması için yasal ve fiziki hazırlık süreci yürütülmüştür; 2025 BM ülke profilinde Cakarta başkent olarak kayıtlıdır. Endonezya mevzuatı başkentin resmen naklini özel bir cumhurbaşkanlığı kararına bağladığından, ilerideki sınav hazırlıklarında yeni kararın yürürlük durumu ayrıca denetlenmelidir. İnşası süren veya gelecekte kullanılması hedeflenen bir kent, yalnız proje açıklaması nedeniyle kesinleşmiş güncel başkent gibi gösterilmemelidir.

6. Afrika ülkeleri, başkentleri ve bölgesel konumları

Afrika'nın kuzeyinde Akdeniz kıyısı bulunan ülkeler ile Sahra'nın güneyindeki Batı, Doğu, Orta ve Güney Afrika ülkeleri farklı coğrafi kuşaklar oluşturur. Mısır hem Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alır hem de Süveyş üzerinden Asya'ya kara bağlantısının yakınındadır. Nijerya'nın başkenti Abuja, büyük ekonomik merkezi Lagos'tur. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde başkent işlevleri farklı şehirler arasında dağılmıştır. Afrika Birliğinin merkezi Addis Ababa'da olsa da bu şehir Etiyopya'nın da başkentidir; bir uluslararası kuruluşun merkezi ve ulusal başkent oluşu iki ayrı niteliktir.

Afrika'da seçilmiş ülke ve başkentler

Ülke	Başkent	Bölgesel not
Mısır	Kahire	Kuzeydoğu Afrika; Süveyş Kanalı
Libya	Trablus	Kuzey Afrika; Akdeniz kıyısı

Ülke	Başkent	Bölgesel not
Tunus	Tunus	Kuzey Afrika; Akdeniz kıyısı
Cezayir	Cezayir	Kuzey Afrika; Akdeniz kıyısı
Fas	Rabat	Kuzeybatı Afrika; Atlantik–Akdeniz yakınlığı
Sudan	Hartum	Nil havzası
Etiyopya	Addis Ababa	Doğu Afrika ve Afrika Birliği merkezi
Kenya	Nairobi	Doğu Afrika
Somali	Mogadişu	Afrika Boynuzu ve Hint Okyanusu
Nijerya	Abuja	Batı Afrika; Lagos başkent değildir
Gana	Akra	Gine Körfezi kıyısı
Senegal	Dakar	Afrika'nın batısında Atlantik kıyısı
Güney Afrika Cumhuriyeti	Pretoria / Cape Town / Bloemfontein	İdari / yasama / yargı başkentleri
Kongo Demokratik Cumhuriyeti	Kinşasa	Orta Afrika; Kongo Cumhuriyeti'nden farklı
Kongo Cumhuriyeti	Brazzaville	Orta Afrika; Kinşasa ile farklı devlet

Kongo Demokratik Cumhuriyeti ile Kongo Cumhuriyeti ayrı ülkelerdir; başkentleri sırasıyla Kinşasa ve Brazzaville'dir. İki başkent Kongo Nehri'nin karşı yakalarında bulunur. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Pretoria idari, Cape Town yasama ve Bloemfontein yargı başkenti olarak tanımlanır. Ülkenin en büyük ekonomik merkezlerinden Johannesburg ise başkentler arasında sayılmaz; Anayasa Mahkemesinin Johannesburg'da bulunması da bu ayrımı değiştirmez.

7. Kuzey ve Güney Amerika ülkeleri ile başkentler

Amerika kıtalarında kuzey–güney doğrultusunda çok geniş bir coğrafya bulunur. Kuzey Amerika'da Kanada, ABD ve Meksika; Orta Amerika'da Guatemala, Kosta Rika ve Panama; Karayipler'de Küba ve ada devletleri; Güney Amerika'da Brezilya, Arjantin, Şili, Kolombiya, Peru ve diğer ülkeler yer alır. Bir ülkenin en tanınmış kenti başkenti olmayabilir: ABD'de New York, Kanada'da Toronto, Brezilya'da Rio de Janeiro ve São Paulo, ülkenin başkentinden farklı şehirlerdir. Brezilya'nın başkenti 1960'ta Rio de Janeiro'dan planlı bir kent olan Brasília'ya taşınmıştır.

Amerika kıtalarında önemli ülke–başkent eşleştirmeleri

Ülke	Başkent	Coğrafi veya idari not
Amerika Birleşik Devletleri	Washington, DC	New York başkent değildir
Kanada	Ottawa	Toronto başkent değildir

Ülke	Başkent	Coğrafi veya idari not
Meksika	Meksiko	Kuzey Amerika'nın güneyi
Küba	Havana	Karayipler ada devleti
Guatemala	Guatemala	Orta Amerika
Kosta Rika	San José	Orta Amerika
Panama	Panama	Orta Amerika; Panama Kanalı
Brezilya	Brasília	1960'ta başkent olmuştur
Arjantin	Buenos Aires	Güney Amerika'nın güneydoğusu
Şili	Santiago	And Dağları'nın batısı
Peru	Lima	Büyük Okyanus kıyısı
Kolombiya	Bogotá	Kuzeybatı Güney Amerika
Venezuela	Karakas	Güney Amerika'nın kuzeyi
Ekvador	Quito	Ekvator çizgisi çevresi
Bolivya	Sucre	Anayasal başkent; hükümet merkezi La Paz
Uruguay	Montevideo	Güneydoğu Güney Amerika
Paraguay	Asunción	Deniz kıyısı bulunmayan Güney Amerika ülkesi

Bolivya'da anayasal başkent Sucre, hükümetin ve yasama organının yerleşimi ise La Paz'dır. Bu nedenle yalnız La Paz'ın başkent olarak verilmesi anayasal ayrımı eksik bırakır. Güney Amerika'da And Dağları'nın uzanışı, Pasifik'e bakan Şili ve Peru kıyıları ile Atlas Okyanusu'na açılan Brezilya ve Arjantin kıyıları da başkentleri haritadaki yerlerine oturtmayı sağlar.

8. Avustralya, Yeni Zelanda ve Okyanusya'nın önemli merkezleri

Okyanusya, Avustralya kıtası ve Büyük Okyanus'taki çok sayıda adayı kapsayan geniş coğrafi kullanımdır. Avustralya'nın başkenti Canberra, en büyük ve uluslararası açıdan daha tanınmış kentleri arasında Sydney ve Melbourne bulunur. Yeni Zelanda'nın başkenti Wellington, en büyük kenti Auckland'dır. Papua Yeni Gine, Fiji ve Samoa gibi ada ülkelerinin başkentleri, Pasifik haritasında birbirinden uzak konumdadır.

Okyanusya'daki önemli ülke ve başkentler

Ülke	Başkent	Ayırt edici özellik
Avustralya	Canberra	Sydney ve Melbourne başkent değildir
Yeni Zelanda	Wellington	Auckland başkent değildir

Ülke	Başkent	Ayırt edici özellik
Papua Yeni Gine	Port Moresby	Yeni Gine Adası'nın doğu kesimi
Fiji	Suva	Güney Pasifik ada ülkesi
Samoa	Apia	Güney Pasifik ada ülkesi

9. Özel statülü veya sık karıştırılan başkentler

Başkent konusunda en sık görülen karışıklık, başkent ile hükümetin fiilî yerleşiminin ayrılmasıdır. Hollanda'nın anayasal başkenti Amsterdam, hükümet ve parlamentonun çalışma merkezi Lahey'dir. İsviçre'de Bern, federal kurumların bulunduğu ve yaygın olarak başkent diye ifade edilen federal şehirdir; İsviçre anayasasında ayrı bir resmî başkent adı belirlenmemiştir. Malezya'nın yönetim merkezi Putrajaya, başkenti Kuala Lumpur'dur. Güney Afrika ve Bolivya'da ise siyasi işlevlerin farklı şehirler arasında paylaşılması söz konusudur.

Başkent, hükümet merkezi ve büyük kent ayrımları

Ülke	Başkent / başkent işlevi	Karıştırılan şehir veya durum
Türkiye	Ankara	İstanbul ekonomik ve nüfus merkezidir
ABD	Washington, DC	New York büyük kent ve BM merkezidir
Kanada	Ottawa	Toronto ve Montreal farklı kentlerdir
Avustralya	Canberra	Sydney ve Melbourne farklı kentlerdir
Brezilya	Brasília	Rio de Janeiro eski başkenttir
Nijerya	Abuja	Lagos eski başkent ve büyük kenttir
Pakistan	İslamabad	Karaçi eski başkent ve limandır
Kazakistan	Astana	Almatı eski başkenttir
Hollanda	Amsterdam	Lahey hükümetin yerleşimidir
Malezya	Kuala Lumpur	Putrajaya idari merkezdir
Bolivya	Sucre	La Paz hükümet merkezidir
Güney Afrika	Pretoria / Cape Town / Bloemfontein	İdari / yasama / yargı ayrımı
İsviçre	Bern (federal şehir)	Anayasal bakımdan ayrı başkent ilanı yoktur
Endonezya	Cakarta (BM 2025 kaydı)	Nusantara'ya taşınma süreci ve karar tarihi ayrıca kontrol edilmeli

Başkent ile uluslararası örgütün genel merkezi de karıştırılmamalıdır. BM'nin ana merkezi New York'ta olduğu hâlde ABD'nin başkenti Washington, DC'dir. Avrupa Konseyi Strazburg'da

bulunurken Fransa'nın başkenti Paris'tir. Bu şehirler hem siyasi hem coğrafi bağlamda farklı görevler üstlenir.

10. Boğaz, kanal, körfez ve deniz geçidinin coğrafi anlamı

Boğaz, iki büyük su kütlesi arasında doğal olarak oluşmuş dar deniz geçididir. İstanbul Boğazı, Hürmüz Boğazı ve Cebelitarık Boğazı bu türdendir. Deniz ulaştırma kanalı ise insan müdahalesiyle açılmış veya düzenlenmiş yapay su yoludur. Süveyş, Panama, Kiel ve Korint kanalları bu gruba girer. Coğrafi adlandırmada her dar su kütlesi aynı biçimde nitelendirilmez: Bir körfez karanın içine sokulan su alanını; bir kanal kimi yerlerde doğal, kimi yerlerde insan yapımı geçidi; bir nehir ise karalar üzerinde akan suyu anlatabilir.

Kanal açılması, kıtalar çevresinden dolaşma zorunluluğunu azaltarak mesafeyi kısaltabilir. Ancak geçiş maliyeti, gemi boyutları, su derinliği, kilit veya havuz sistemi, hava ve güvenlik koşulları güzergâh seçiminde rol oynar. Denizcilikte dar geçitlere ilişkin 'kritik geçiş noktası' kavramı, yalnız fiziksel darlığı değil alternatif güzergâhın zorluğunu ve ticaretin bu hatta bağımlılığını da ifade eder. Dolayısıyla bir kanalın en kısa güzergâhı sağlaması, her geminin o kanaldan geçebildiği veya her dönemde aynı trafik koşullarının bulunduğu anlamına gelmez.

11. Avrupa ve Amerika kıyılarındaki önemli doğal boğazlar

Cebelitarık Boğazı, İspanya ve Fas arasındaki dar geçitle Atlas Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlar. Dover (Pas-de-Calais) Boğazı, İngiltere ile Fransa arasında Manş Denizi'nin Kuzey Denizi'ne açıldığı geçiştir. İstanbul Boğazı Karadeniz'i Marmara Denizi'ne, Çanakkale Boğazı Marmara Denizi'ni Ege Denizi'ne bağlar. Türk boğazları sistemi iki doğal boğazla Marmara Denizi'nin oluşturduğu bir bütündür; Montrö Sözleşmesi bu geçişin hukuki rejimiyle ilgilidir ve coğrafi bağlantıyı değiştirmez.

Bering Boğazı, Alaska ile Rusya'nın doğu ucu arasında Bering Denizi'ni Çukçi Denizi üzerinden Arktik Okyanusu'na bağlar. Macellan Boğazı, Güney Amerika'nın güneyinde Şili ana karası ile Ateş Toprakları arasından Atlas ve Büyük okyanusları arasında doğal geçiş sağlar. Macellan Boğazı'nın yakınındaki Horn Burnu, bir kanal veya boğaz değil, Güney Amerika'nın güney uç deniz güzergâhıyla ilişkili bir burundur.

Avrupa, Türkiye ve Amerika çevresindeki önemli doğal boğazlar

Boğaz	Konum	Bağladığı su alanları
İstanbul	Türkiye; Avrupa–Asya arası	Karadeniz – Marmara Denizi
Çanakkale	Türkiye; Gelibolu–Biga arası	Marmara Denizi – Ege Denizi
Cebelitarık	İspanya–Fas arası	Atlas Okyanusu – Akdeniz
Dover	Birleşik Krallık–Fransa arası	Manş Denizi – Kuzey Denizi
Bering	ABD (Alaska)–Rusya arası	Bering Denizi – Çukçi Denizi / Arktik Okyanusu
Macellan	Şili'nin güney ucu	Atlas Okyanusu – Büyük Okyanus
Messina	İtalya ana karası–Sicilya arası	Tiren Denizi – İyon Denizi doğrultusu

Boğaz	Konum	Bağladığı su alanları
Danimarka Boğazları (Öresund vb.)	Danimarka–İsveç çevresi	Baltık Denizi – Kuzey Denizi geçiş sistemi

Danimarka Boğazları, Baltık Denizi ile Kuzey Denizi arasında birden fazla doğal geçidi kapsar; Öresund tek başına bu geçit sisteminin bütününe verilen ad değildir. Ayrıca İzlanda ile Grönland arasındaki 'Danimarka Boğazı', Danimarka–İsveç arasındaki Öresund'dan farklı bir coğrafi yerdir. Harita okurken aynı kelimeyi içeren adların farklı bölgelere karşılık gelebileceği unutulmamalıdır.

12. Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Güneydoğu Asya geçitleri

Hürmüz Boğazı, İran ile Umman'ın Musandam çevresi arasından Basra Körfezi'ni Umman Körfezi'ne bağlar. Umman Körfezi üzerinden Arap Denizi ve Hint Okyanusu'na ulaşılır. Basra Körfezi ülkelerinin enerji ihracatı bakımından önem taşıması, bu boğazın ekonomik ve stratejik değerini artırır. Babülmendep Boğazı, Yemen ile Afrika Boynuzu'ndaki Cibuti ve Eritre kıyıları arasında Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne bağlar. Aden Körfezi Arap Denizi'ne açılır. Süveyş–Kızıldeniz–Babülmendep–Aden Körfezi hattı, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında önemli bir uluslararası ulaşım zinciridir.

Malakka Boğazı, Malay Yarımadası ile Endonezya'nın Sumatra Adası arasında uzanır; Singapur çevresindeki geçişlerle Hint Okyanusu–Güney Çin Denizi–Büyük Okyanus yönünde bağlantı sağlar. Hürmüz, Babülmendep ve Malakka boğazları doğal geçitlerdir; Süveyş bunlardan farklı olarak insan yapımı kanaldır. Malakka dışında Endonezya takımadalarındaki Sunda ve Lombok boğazları da Hint Okyanusu ile Asya'nın iç denizleri arasında alternatif geçişlerde önem taşır.

Asya ve Afrika çevresindeki stratejik doğal boğazlar

Boğaz	Kıyı ülkeleri / konum	Bağladığı su alanları
Hürmüz	İran ve Umman çevresi	Basra Körfezi – Umman Körfezi
Babülmendep	Yemen ve Afrika Boynuzu	Kızıldeniz – Aden Körfezi
Malakka	Malezya–Endonezya; Singapur yakınları	Andaman Denizi/Hint Okyanusu – Güney Çin Denizi yönü
Sunda	Endonezya; Sumatra–Cava arası	Hint Okyanusu – Cava Denizi
Lombok	Endonezya; Bali–Lombok arası	Hint Okyanusu – Bali Denizi yönü
Tayvan	Çin anakarası–Tayvan Adası arası	Doğu Çin Denizi – Güney Çin Denizi yönü

Bu boğazlar yalnız ticari gemilerin geçişinden ibaret olmayan alanlardır; kıyı devletlerinin egemenlik, deniz güvenliği ve çevre koruma sorumlulukları da söz konusudur. Deniz taşımacılığında güvenlik ve geçiş koşulları zamanla değişebileceğinden bir boğazın güncel trafik hacmi veya kesintisiz açık olma durumu ayrıca tarihli resmî verilerle doğrulanmalıdır. Geçişlerin coğrafi konumu ise kısa dönemli trafik değişikliklerinden bağımsız bir harita bilgisidir.

13. Süveyş ve Panama kanalları: iki farklı deniz geçiş sistemi

Süveyş Kanalı, Mısır'da Süveyş Kıstağı boyunca Akdeniz'deki Port Said ile Kızıldeniz'deki Süveyş arasında uzanır. 1869'da deniz trafiğine açılan bu yapay su yolu, Avrupa ile Güney ve Doğu Asya arasındaki gemilerin Afrika'nın güneyinden, Ümit Burnu çevresinden dolaşmasına gerek bırakmayan bir güzergâh sunar. Süveyş Kanalı deniz seviyesinde işletilen, gemileri yükseltmek için kilit havuzları kullanmayan bir kanaldır. Kanalın iki denizi bağlaması, Akdeniz'in doğrudan Hint Okyanusu kıyısında bulunduğu anlamına gelmez; Kızıldeniz ve Babülmendep üzerinden devam eden bir güzergâh vardır.

Panama Kanalı ise Orta Amerika'da Panama Kıstağı üzerinden Atlas Okyanusu'nun Karayip Denizi kolunu Büyük Okyanus'a bağlar. 1914'te açılmıştır. Süveyş'in aksine, gemileri Gatún Gölü'nün seviyesine yükseltip tekrar deniz seviyesine indiren kilit havuzları kullanır. 2016'da yeni ve daha büyük gemilere uygun kilitlerin devreye alınmasıyla geçiş kapasitesi genişletilmiştir. Panama Kanalı'nın varlığı, Amerika'nın güneyindeki Horn Burnu veya Macellan güzergâhından dolaşma ihtiyacını birçok gemi için azaltır; ancak gemi boyutu ve geçiş koşulları belirleyici olmaya devam eder.

Dünyanın başlıca yapay deniz ulaşım kanalları

Kanal	Bulunduğu ülke	Bağlantı ve önemli özellik
Süveyş	Mısır	Akdeniz – Kızıldeniz; 1869; deniz seviyesinde, kilitsiz
Panama	Panama	Atlas Okyanusu/Karayipler – Büyük Okyanus; 1914; kilitli, 2016 genişleme
Kiel (Kuzey Denizi–Baltık)	Almanya	Kuzey Denizi – Baltık Denizi; 1895; kilitli
Korint	Yunanistan	Korint Körfezi – Saron Körfezi; İyon – Ege yönü; 1893

Kiel Kanalı, Almanya'nın kuzeyinde Brunsbüttel ile Kiel-Holtenau arasında Kuzey Denizi ve Baltık Denizi'ni bağlar; Danimarka çevresindeki daha uzun doğal deniz güzergâhına alternatiftir. Korint Kanalı, Yunanistan'da Peloponez Yarımadası'nı ana karadan ayıran kıstakta açılmıştır; Korint Körfezi ile Saron Körfezi arasında Ege ve İyon denizleri yönünde daha kısa bir rota sunar. Genişlik ve gemi boyutu sınırlamaları nedeniyle Korint Kanalı'nın rolü Süveyş veya Panama ile aynı ölçek ve kapasitede değildir. Dört kanalın tarihleri kuruluş ve ilk açılış dönemlerini gösterir; bunlar güncel teknik kapasite rakamı değildir.

14. Dünya deniz ticaret yollarını haritada izleme

Avrupa'nın Akdeniz limanlarından Hindistan veya Doğu Asya'ya giden bir gemi, Akdeniz'den Süveyş Kanalı'na, ardından Kızıldeniz ve Babülmendep üzerinden Aden Körfezi'ne ulaşabilir. Yol, yükün varış limanına göre Arap Denizi'ne ve Hint Okyanusu'na uzanır; Doğu Asya yönünde devam ediyorsa Malakka çevresindeki geçitlerden geçebilir. Bu sıralama, bir boğazın yalnız hangi iki su kütlesini bağladığını değil daha büyük ticaret hattının neresinde bulunduğunu da açıklar.

Basra Körfezi'nden deniz yoluyla çıkan petrol ve diğer yükler için Hürmüz ilk önemli geçitlerden biridir. Buradan batı yönünde Süveyş ve Babülmendep güzergâhı veya doğu yönünde Hint

Okyanusu–Malakka güzergâhı izlenebilir. Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanus arasında Amerika kıtasının çevresini dolaşmadan geçişin temel örneği Panama Kanalı'dır. Avrupa'nın kuzeyindeki Kuzey Denizi–Baltık bağlantısında ise Kiel Kanalı ve Danimarka Boğazları farklı türde iki alternatif oluşturur.

Bu deniz yollarını kavramak için haritanın ölçeği ve su kütlelerinin adlandırılması önemlidir. Örneğin Panama Kanalı'na 'Atlas–Büyük Okyanus bağlantısı' denmesi doğrudur; bunun Atlas tarafındaki girişinin Karayip Denizi aracılığıyla olduğunu belirtmek bağlantıyı daha kesin gösterir. Benzer şekilde Hürmüz'ün doğrudan Kızıldeniz'e değil Umman Körfezi'ne, Babülmendep'in ise doğrudan Basra Körfezi'ne değil Aden Körfezi'ne açıldığı unutulmamalıdır.

15. Ülke, başkent ve su yolu bilgilerinin birlikte değerlendirilmesi

Dünya haritasındaki bir su yolunun önemini anlamak, kıyı ülkelerini ve çevresindeki siyasi merkezleri birlikte tanımayı gerektirir. Cebelitarık'ın karşı kıyılarında İspanya ile Fas'ın bulunması, Süveyş'in Mısır'da, Panama'nın Panama'da, Kiel'in Almanya'da ve Korint'in Yunanistan'da yer alması bu yaklaşımın temel örnekleridir. Hürmüz'ün İran ve Umman'a, Babülmendep'in Yemen ve Afrika Boynuzu'na, Malakka'nın Malezya ve Endonezya'ya komşu olması da enerji ve ticaret coğrafyasını açıklar.

Ülke–başkent bilgisi ise kıtaların ve alt bölgelerin haritadaki yerini netleştirir. Brasília'nın Brezilya'da, Canberra'nın Avustralya'da, Astana'nın Kazakistan'da, Abuja'nın Nijerya'da olması bir şehrin ulusal başkent niteliğini gösterir; en kalabalık kent oluşunu değil. Devletin idari kurumlarının farklı şehirlerde bulunabildiği özel durumlar, başkent bilgisinin tek sözcüklük bir listeye indirgenemeyeceğini ortaya koyar. Kıyı ülkeleri, bağlantı verdiği iki su alanı, doğal–yapay ayrımı ve başkent işlevi birlikte değerlendirildiğinde dünya coğrafyasındaki temel eşleştirmeler anlamlı bir bütün oluşturur.

> **Önemli ayrım**
>
> Doğal boğaz ve yapay kanal aynı şey değildir. Süveyş Akdeniz–Kızıldeniz arasında kilitsiz, Panama Atlas–Büyük Okyanus arasında kilitli bir kanaldır. Hürmüz Basra–Umman körfezlerini, Babülmendep Kızıldeniz–Aden Körfezi'ni, Malakka Hint Okyanusu–Güney Çin Denizi doğrultusunu birleştirir. Ankara–İstanbul, Washington DC–New York, Canberra–Sydney, Brasília–Rio de Janeiro, Abuja–Lagos, Amsterdam–Lahey, Kuala Lumpur–Putrajaya ve Sucre–La Paz örneklerinde başkent, büyük kent ve hükümet merkezi ayrılmalıdır.

BÖLÜM 09

09

TEMEL VATANDAŞLIK, HUKUK VE KAMU YÖNETİMİ

9.1. TEMEL HUKUK KAVRAMLARI VE HUKUK DALLARI

Toplumsal yaşamda kişilerin birbirleriyle, kuruluşlarla ve devletle ilişkileri belirli kurallara dayanır. Hukuk, bu ilişkilerde yetki ve sorumlulukları belirleyen, hakları koruyan ve uyuşmazlıkların çözümünü sağlayan kurallar bütünüdür. Hukuk kurallarının varlığı, yalnızca yasak koymak anlamına gelmez; bir sözleşmenin nasıl kurulacağından idarenin hangi sınırlar içinde işlem yapabileceğine kadar farklı alanlarda güvenilir bir düzen oluşturur.

Türkiye'deki hukuk sistemi, yazılı kuralların ağırlık taşıdığı bir hukuk düzenidir. Ancak hukuk sadece kanunlardan ibaret değildir. Anayasa, yürürlükteki kanunlar, usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar, yetki ve konu bakımından sınırlandırılmış düzenleyici işlemler, uygulanabildiği ölçüde örf ve âdet hukuku ile yorum ve uygulamaya katkı sağlayan yargı kararları birlikte değerlendirilir. Bu bölümde hukuk sisteminin temel kavramları ve başlıca hukuk dalları açıklanırken ayrı Anayasa, ceza veya personel mevzuatı kaynaklarının ayrıntıları tekrarlanmaz.

1. Hukuk kavramı, toplumsal düzen ve adalet

Hukuk, toplumdaki ilişkileri düzenleyen ve uyulmadığında devlet gücüyle uygulanabilen yaptırımlara bağlanan kuralların oluşturduğu düzendir. Toplumsal barış, hukuki güvenlik, hakların korunması ve uyuşmazlıkların öngörülebilir yöntemlerle çözülmesi hukukun temel işlevlerindendir. Hukuk kuralları, her olayın sonucunu önceden tek tek belirlemek yerine aynı nitelikteki olaylara uygulanacak ölçütler ortaya koyar.

Adalet, hak ve yükümlülüklerin hakkaniyete uygun biçimde değerlendirilmesini ifade eder. Eşitlik ise hukuken aynı durumda bulunanların aynı kurallara tabi tutulması ve haklı bir gerekçe bulunmadan keyfî ayrım yapılmamasıyla ilgilidir. Hukuki güvenlik, kişilerin hangi davranışların hangi sonuçları doğuracağını makul ölçüde öngörebilmesi; belirlilik ise uygulanacak kuralın yeterince açık olması anlamına gelir. Hukuk devleti ilkesi, kamu gücünün de hukukla bağlı olmasını ve işlem ile eylemlerinin hukuki denetime tabi tutulabilmesini gerektirir.

Hukukun yürürlükteki kurallarının tamamına pozitif (müspet) hukuk denir. Belirli bir tarihte belirli bir ülkede uygulanan hukuk düzeni, pozitif hukukun örneğidir. İdeal hukuk ise olması gerektiği düşünülen adil kurallara ilişkin değerlendirmeyi ifade eder. Bir düzenlemenin yürürlükte bulunması ile onun adalet bakımından eleştirilebilmesi farklı hususlardır; hukuk eğitimi bu iki düzeyi birbirine karıştırmadan ele alır.

2. Hukuk kuralları ile diğer toplumsal kurallar arasındaki fark

Toplumsal düzen yalnız hukukla sağlanmaz. Ahlak, görgü, din ve toplumsal örfler de insan davranışlarını etkiler. Ahlak kurallarında vicdani değerlendirme, görgü kurallarında toplumsal nezaket ve kabul, din kurallarında inanç esasları öne çıkar. Hukuk kurallarının ayırt edici niteliği ise gerektiğinde devletin yetkili organlarınca ve hukuki usuller içinde uygulanabilmesidir.

Örneğin bir toplantıya geç kalmak görgü bakımından olumsuz değerlendirilebilir; ancak sırf geç kalma, her durumda hukuki yaptırım doğurmaz. Buna karşılık bir kamu görevlisinin görev saatleriyle ilgili yükümlülüğüne aykırı davranması, ilgili mevzuatta öngörülmüşse disiplin hukuku sonucu doğurabilir. Aynı davranışın hem ahlaken kınanması hem hukuka aykırı olması mümkündür; fakat ahlaki kınama tek başına hukukî ceza değildir.

Toplumsal düzen kurallarının karşılaştırılması

Kural türü	Temel dayanak	Uyulmaması hâlinde öne çıkan sonuç
Hukuk	Hukuk düzenince tanınan bağlayıcı norm	Yetkili makamca uygulanan hukuki yaptırım
Ahlak	İyi–kötü ve doğru–yanlış değerlendirmesi	Vicdani veya toplumsal kınama
Görgü	Nezaket ve toplumsal davranış alışkanlığı	Ayıplama veya sosyal tepki
Din	İnanç ve dinî kurallar	Dinî ve manevi değerlendirme
Toplumsal örf	Yerleşik davranış alışkanlığı	Sosyal tepki; hukukça tanınırsa bazı alanlarda hukuki sonuç

Toplumda yaygın olan her uygulama hukuk kuralı değildir. Bir âdetin hukuken bağlayıcı örf ve âdet kuralı niteliği kazanması, ilgili hukuk alanının bu kaynağı tanımasına bağlıdır. Türk Medeni Kanunu'nun 1. maddesi, uygulanabilir kanun hükmünün bulunmadığı durumda örf ve âdet hukukuna başvurulmasını düzenler; bu kural, ceza hukukunda kanunsuz suç ve ceza yaratılmasına izin vermez.

3. Hukuk kurallarının nitelikleri ve uygulanma biçimleri

Hukuk kuralları çoğunlukla genel, soyut ve süreklilik gösteren düzenlemelerdir. Genellik, kuralın kişisel tercihe göre değil kapsamına giren kişiler bakımından geçerli olmasını; soyutluk, benzer nitelikteki olaylara uygulanmasını; süreklilik ise kuralın bir kez uygulanmakla tükenmeyip yürürlükte kaldığı sürece etkisini sürdürmesini anlatır. Belirli kişilere ilişkin bireysel idari işlemler ise genel ve soyut hukuk kuralından farklıdır.

Uygulanma bakımından emredici, tamamlayıcı, yorumlayıcı ve tanımlayıcı hukuk kuralları arasında ayrım yapılır. Emredici kuralların aksi kişilerin anlaşmasıyla kararlaştırılamaz; kamu düzeni, kişi hakları ve korunmaya değer menfaatler bu tür kurallarla güvenceye alınabilir. Tamamlayıcı kurallar, tarafların hukuken geçerli bir farklı düzenleme yapmadıkları hâllerde devreye girer. Yorumlayıcı kurallar bir ifadenin veya hukuki davranışın nasıl anlaşılacağını, tanımlayıcı kurallar ise bir kavramın hukuken hangi anlamı taşıdığını açıklar.

Hukuk kurallarının uygulanma türleri

Kural türü	Temel özellik	Açıklayıcı örnek
Emredici	Aksine geçerli anlaşma yapılamaz	Suç ve ceza ancak kanunla düzenlenebilir
Tamamlayıcı	Hukuken mümkün başka anlaşma yoksa uygulanır	Sözleşmedeki düzenleme boşluğunun kanunla tamamlanması
Yorumlayıcı	İrade veya kavramın anlamını belirler	Sözleşme ifadesinin hangi anlamda kabul edileceğini açıklama
Tanımlayıcı	Hukuki bir terimin kapsamını belirler	Kanunda şüpheli ve sanık kavramlarının ayrı tanımlanması

Bir hükmün emredici olup olmadığı yalnız cümlede 'zorunludur' sözcüğünün bulunmasıyla belirlenmez. Hükmün amacı, koruduğu menfaat, kanun sistematiği ve ilgili özel düzenleme birlikte değerlendirilir. Kamu hukuku kurallarında kanunilik ve yetki sınırları daha belirgin olsa da özel hukukta da emredici normlar vardır; iki alanın farkı 'kamu hukuku tamamen emredici, özel hukuk tamamen serbest' biçiminde açıklanamaz.

4. Hukukun kaynakları: yazılı norm, örf ve âdet, yardımcı kaynaklar

Hukukun kaynakları, bağlayıcı hukuk kurallarının nereden doğduğuyla ve bir uyuşmazlıkta hangi bilgilere başvurulacağıyla ilgilidir. Türkiye'de Anayasa, kanunlar ve yetkili makamların usulüne uygun düzenleyici işlemleri temel yazılı kaynaklardır. Milletlerarası antlaşmaların iç hukuktaki yeri Anayasa'nın 90. maddesine göre belirlenir. Örf ve âdet hukukunun uygulanabilirliği ise hukuk dalına ve kanunun verdiği imkâna bağlıdır.

Türk Medeni Kanunu'nun 1. maddesi özel hukuk bakımından öğretici bir sıralama getirir: Öncelikle kanunun sözü ve özü dikkate alınır; uygulanabilir bir hüküm bulunmazsa örf ve âdet hukukuna, o da yoksa hâkimin kanun koyucu olsaydı benimseyeceği kurala göre karar verilmesi yaklaşımına başvurulur. Bu durumda hâkim bilimsel görüşlerden ve yargı kararlarından yararlanır. Ancak bu düzenleme, her hukuk alanında sınırsız hukuk yaratma yetkisi verildiği anlamına gelmez.

Öğretideki bilimsel görüşler ve yargı kararları, kanunun anlamını açıklamada ve uygulama birliğini sağlamada önemlidir. Bunların tamamı, kanunla aynı düzeyde ve her uyuşmazlık bakımından doğrudan bağlayıcı bir norm gibi görülemez. İçtihadı birleştirme kararları gibi özel bağlayıcılık rejimine sahip karar türleri ayrıca değerlendirilir; olağan bir mahkeme kararının gerekçesiyle genel düzenleyici işlem farklı hukuki niteliktedir.

Hukuk kaynakları ve temel işlevleri

Kaynak grubu	Örnek	Hukuki konum
Üst ve temel yazılı kaynak	Anayasa	Diğer hukuk kurallarının uyması gereken temel norm
Yazılı kaynak	Kanun ve usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşma	Anayasa'daki yetki ve usule göre uygulanır

Kaynak grubu	Örnek	Hukuki konum
Yetkiye bağlı düzenleyici işlem	Cumhurbaşkanlığı kararnamesi, yönetmelik	Anayasa'da belirtilen alan ve sınırlar içinde çıkarılır
Alt idari düzenleme	Genelge, tebliğ, yönerge	Dayanak normu aşmadan açıklayıcı veya uygulayıcı işlev görebilir
Yazısız kaynak	Hukuken tanınan örf ve âdet	Uygulanabilirliği ilgili hukuk dalının kurallarına bağlı
Yardımcı kaynak	Bilimsel görüşler ve yargı kararları	Yorum ve uygulamaya katkı sağlar; karar türüne göre bağlayıcılık değişir

5. Normlar hiyerarşisi ve düzenleyici işlemlerin sınırları

Normlar hiyerarşisi, bir hukuk kuralının kendisinden üstte yer alan kurallara aykırı olmaması gerektiğini ifade eder. Anayasa'nın 11. maddesi, anayasa hükümlerinin temel hukuk kuralları olduğunu ve kanunların Anayasa'ya aykırı olamayacağını belirtir. Yönetmelikler ise Anayasa'nın 124. maddesi uyarınca görev alanını ilgilendiren kanunların ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uygulanmasını sağlamak üzere, bunlara aykırı olmamak koşuluyla çıkarılır.

Cumhurbaşkanlığı kararnameleri (CBK), Anayasa'nın 104. maddesinde çizilen yetki alanıyla sınırlıdır. Yürütme yetkisine ilişkin konularda çıkarılabilmekle birlikte temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile siyasi haklar ve ödevler, Anayasa'nın ilgili kısımlarında öngörülen kapsamda CBK ile düzenlenemez; Anayasa'da münhasıran kanunla düzenlenmesi gereken konular CBK konusu olamaz. Kanunda açıkça düzenlenen konularda CBK çıkarılamaz. CBK ve kanun hükmü arasında farklılık varsa kanun uygulanır; TBMM'nin aynı konuda kanun çıkarması hâlinde ilgili CBK hükmü hükümsüz olur.

Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar, Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca kanun hükmündedir. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle uyuşmazlık çıkarsa antlaşma hükümleri esas alınır. Buradan her antlaşmanın her durumda Anayasa'nın üzerinde bulunduğu sonucu çıkarılamaz. Eski kanun hükmünde kararnamelerin yürürlükte kalmış hükümleri de mevcut hukuk düzeninin tarihî ve teknik bir parçasıdır; fakat bugün çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle aynı kavram olarak kullanılmamalıdır.

> **Önemli ayrım**
>
> Hukuki düzenlemeler için yalnız 'Anayasa–kanun–yönetmelik' ezberi yeterli değildir. Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin konu sınırları ve kanunla çatışması, milletlerarası antlaşmaların özel rejimi, kanun hükmünde kararname ile CBK arasındaki tarihî fark ve genelge gibi işlemlerin dayanak normu aşamaması birlikte değerlendirilmelidir.

Bir kurumun personeline genelge göndermesi, kanunda bulunmayan yeni bir suç veya ceza oluşturma yetkisi sağlamaz. Aynı şekilde alt düzenleyici işlem, üst normun tanıdığı hakkı yetki sınırları dışında daraltamaz. Somut olayda uygulanacak düzenleme belirlenirken metnin güncelliği, dayanağı, yürürlük tarihi ve varsa geçiş hükümleri kontrol edilir.

6. Hukuki olay, hukuki fiil, hukuki işlem ve hukuki ilişki

Hukuki olay, hukuk düzeninin sonuç bağladığı bir olgudur. Doğum veya ölüm gibi olaylar, kişinin iradesinden bağımsız biçimde hukuki sonuç doğurabilir. Hukuki fiil ise kişinin davranışına bağlı olarak sonuç doğurur; fiilin hukuka uygun veya hukuka aykırı olması sonucunu etkiler. Hukuki işlem, kişinin hukuki sonuç meydana getirmeye yönelen irade açıklamasına dayanır; sözleşme bunun yaygın örneğidir.

Örneğin kira sözleşmesi, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun iradeleriyle kurulan bir hukuki işlemdir. Türk Borçlar Kanunu'nun 1. maddesi, sözleşmenin kuruluşunu bu irade uyuşmasına bağlar. Buna karşılık bir kişinin eşyasına verilen zarar nedeniyle tazminat yükümlülüğü doğması, zarar verenin tazminat borcu doğurmak istemesini gerektirmez. Hukuki ilişki ise belirli kişiler arasında hak ve yükümlülükler doğuran bağdır; alacaklı–borçlu ilişkisi bu kavramı somutlaştırır.

Temel hukuki kavramların farkları

Kavram	Belirleyici özellik	Açıklayıcı örnek
Hukuki olay	Hukuk düzeni bir olguya sonuç bağlar	Ölümle mirasın açılması
Hukuki fiil	Kişinin davranışı hukuki sonuç doğurur	Başkasının malına zarar verme
Hukuki işlem	Hukuki sonuç amaçlayan irade açıklaması	Kira veya satış sözleşmesi
Hukuki ilişki	Hak ve borçların oluşturduğu bağ	Alacaklı ile borçlu arasındaki ilişki
Hukuki uyuşmazlık	Hukuki hak veya yükümlülükte anlaşmazlık	Borcun ödenmediği iddiasına ilişkin dava

Bir olay, birden fazla hukuk dalında sonuç doğurabilir. Trafik kazasında zarar gören kişiye yönelik tazminat sorumluluğu özel hukukla; fiil suç oluşturuyorsa ceza hukuku ile; yetkili idarenin trafik düzenini koruma işlemleri ise ilgili kamu hukuku kurallarıyla ilişkilidir. Hukuk dallarının ayrı olması, aynı olaya yalnız bir hukuk kuralının uygulanacağı anlamına gelmez.

7. Hak, borç, sorumluluk ve hukuk süjesi

Hukuk düzenince kişiye tanınan ve korunabilen yetkiye hak denir. Borç ise bir edimin yerine getirilmesini veya belirli davranıştan kaçınılmasını gerektiren hukuki yükümlülüktür. Alacak hakkı, borçludan belirli edimin istenebilmesini sağlar; mülkiyet hakkı ise sahibine eşya üzerinde hukuk düzeninin çizdiği sınırlar içinde geniş yetkiler verir. Hakların kullanımı, başkalarının haklarını ve kamu yararını göz ardı etme serbestisi anlamına gelmez.

Hukuk süjesi, hak ve borçların sahibi olabilen kişidir. Gerçek kişi insanı; tüzel kişi ise kanunun tanıdığı koşulları taşıyan, kişilerden veya malvarlığından oluşmuş hukuki organizasyonu ifade eder. Dernek, vakıf ve şirketler özel hukuk tüzel kişilerine; belediye ve bazı kamu kurumları kamu tüzel kişilerine örnektir. Her örgütlenme tüzel kişi değildir; kamu tüzel kişiliği de sırf 'kamuya hizmet ediyor' gerekçesiyle doğmaz.

Hak ehliyeti, haklara ve borçlara sahip olabilmeyi; fiil ehliyeti, kişinin kendi davranışlarıyla hak edinip borç altına girebilmesini ifade eder. Türk Medeni Kanunu'nun 8. maddesi hak ehliyetinin eşitliğini, 9 ve devamı maddeleri fiil ehliyetini düzenler. Tam fiil ehliyeti bakımından ayırt etme gücü, erginlik ve kısıtlı olmama ölçütleri birlikte değerlendirilir. Bir kimsenin hak ehliyetinin bulunması, her sözleşmeyi tek başına geçerli biçimde yapabileceği anlamına gelmez.

Hak ve kişi kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Anlamı	Karıştırılmaması gereken husus
Hak ehliyeti	Hak ve borçlara sahip olabilme	Fiil ehliyeti ile aynı değildir
Fiil ehliyeti	Kendi işlemleriyle hak ve borç doğurabilme	Kanuni koşullara ve işlemin niteliğine bağlıdır
Gerçek kişi	İnsan	Hukuk kişiliğinin kazanılması ve sona ermesi kanunla belirlenir
Tüzel kişi	Hukuken kişilik tanınan örgütlenme	Örgütün üyelerinden ayrı hukuki kişilik taşıyabilir
Alacak hakkı	Belirli borçludan edim isteyebilme	Eşya üzerindeki ayni hakla aynı kapsamda değildir
Mülkiyet hakkı	Eşya üzerinde kanuni sınırlar içinde yetki	Sınırsız kullanma veya kamu düzeninden muafiyet sağlamaz

Türk Medeni Kanunu'nun 2. maddesindeki dürüstlük kuralı, hakların kullanılması ve borçların yerine getirilmesi bakımından genel ölçüdür. Kanunun 3. maddesinde düzenlenen iyiniyet ise kanunun iyiniyete sonuç bağladığı hâllerde kişinin hukuken ilgili durumu bilmemesi veya bilmesinin gerekmemesiyle ilişkilidir. Dürüstlük kuralı ve iyiniyet birbirinin yerine geçen kavramlar değildir; ayrıca bir hakkın açıkça kötüye kullanılması hukuk düzenince korunmaz.

8. Hukuki yaptırım ve sorumluluk türleri

Yaptırım, hukuk kuralının ihlal edilmesine bağlanan hukuki sonuçtur. Yaptırımın türü, ihlal edilen kuralın amacına ve ilgili hukuk dalına göre değişir. Cezai yaptırım suç karşılığında kanunda öngörülen sonucu; idari yaptırım idarenin kanuni yetkisi çerçevesinde uyguladığı sonucu; disiplin yaptırımı ise belirli görev veya meslek düzenine aykırılığa bağlanan sonucu ifade eder. Bu yaptırımların hepsini aynı anlamda 'ceza' sözcüğüyle açıklamak hukuki niteliği gizleyebilir.

Tazminat, hukuken giderilmesi gereken bir zararın karşılanmasına yönelir. Cebrî icra, yerine getirilmeyen bir edimin kanuni icra yollarıyla gerçekleştirilmesini sağlar. Geçersizlik, hukuki işlemin gerekli koşulları taşımaması nedeniyle öngörülen hukuki sonuca ulaşamamasını; iptal ise ilgili karar veya işlemin hukuken öngörülen usulle ortadan kaldırılmasını ifade eder. Yokluk, kesin hükümsüzlük ve iptal edilebilirlik gibi geçersizlik türleri aynı hukuki durumda aynı anlama gelmez.

Hukukta yaptırım ve hukuki sonuçların temel örnekleri

Tür	Amaç veya sonuç	Örnek bağlam
Ceza yaptırımı	Suç karşılığında kanunda öngörülen ceza ve güvenlik tedbirleri	Ceza hukuku
İdari yaptırım	İdarenin kanuni yetkiye dayalı müdahalesi	Mevzuata aykırılık nedeniyle idari para cezası
Disiplin yaptırımı	Görev veya meslek düzenini koruma	Kamu personelinin disiplin sorumluluğu
Tazminat	Hukuka aykırı zararın giderilmesi	Haksız fiilden doğan zarar
Cebrî icra	Borcun kanuni yollarla yerine getirilmesi	Kesinleşen veya icraya elverişli alacağın takibi
Geçersizlik	Gerekli hukuki koşulu taşımayan işlemin sonuç doğuramaması	Geçersiz sözleşme veya işlem
İptal	Yetkili merciin belirli işlemi hukuken ortadan kaldırması	Hukuka aykırı idari işlemin yargısal iptali

Bir kamu görevlisinin hukuka aykırı fiili disiplin, tazminat ve koşulları varsa ceza hukuku bakımından birbirinden ayrı sonuçlar doğurabilir. Bununla birlikte her aykırılık otomatik olarak bütün yaptırımların uygulanmasını gerektirmez. Her yaptırım için yetki, hukuki dayanak, usul ve somut koşullar ayrı ayrı incelenir. Ceza hukukundaki kanunilik ilkesi, kıyas yoluyla yeni suç veya ceza yaratılmasına da engeldir (5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, madde 2).

9. Kamu hukuku ve başlıca dalları

Kamu hukuku; kamu gücünün kullanılması, devletin örgütlenmesi, kamu yararının korunması ve kamu otoritesinin hukuki sınırlarıyla ilgili ilişkileri düzenler. Bu alanın ayırıcı özelliği her durumda taraflardan birinin devlet olması değildir. Devletin bir özel hukuk sözleşmesinde taraf olması da mümkündür. Belirleyici olan, somut ilişkide kamusal yetki ve tek yanlı karar alma gücünün bulunup bulunmamasıdır.

Anayasa hukuku, devletin temel yapısını, devlet organlarının yetkilerinin genel çerçevesini ve temel hak güvencelerini konu alır. İdare hukuku, kamu idaresinin kuruluş ve faaliyetleri, idari işlem ve eylemler ile idarenin hukuki sorumluluğuyla ilgilenir. Ceza hukuku, hangi fiillerin suç olduğu ve hangi yaptırımların öngörüldüğünü inceler. Vergi hukuku, vergilendirme yetkisi ile kamu gelirlerine ilişkin hak ve yükümlülükleri düzenler. Devletler genel hukuku veya uluslararası kamu hukuku ise devletler ve diğer uluslararası hukuk kişileri arasındaki ilişkilerle ilgilenir.

İdari yargılama hukuku, idari uyuşmazlıkların mahkemelerde hangi usulle inceleneceğini düzenler. Kamu maliyesine ilişkin mali hukuk, anayasal ve idari hukuka temas eden alanlarla birlikte ele alınabilir. Anayasa'nın 125. maddesinde idarenin işlem ve eylemlerine karşı yargı yolu ilkesi yer alır; ancak bu ilkenin uygulanması, ilgili anayasal ve kanuni usul ile istisnalar gözetilerek değerlendirilir.

Kamu hukuku dalları ve düzenledikleri başlıca ilişkiler

Hukuk dalı	Temel konu	İlgili örnek kaynak
Anayasa hukuku	Devletin temel yapısı ve hakların güvenceleri	Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
İdare hukuku	İdarenin kuruluşu, işlem ve eylemleri	Anayasa md. 123–125 ve ilgili idari mevzuat
Ceza hukuku	Suçlar, ceza sorumluluğu ve yaptırımlar	5237 sayılı Türk Ceza Kanunu
Vergi hukuku	Vergilendirme yetkisi ve mali yükümlülük	Anayasa md. 73 ve vergi kanunları
Devletler genel hukuku	Devletler ve uluslararası hukuk kişileri arasındaki ilişkiler	Milletlerarası antlaşmalar ve uluslararası hukuk kuralları
İdari yargılama hukuku	İdari ve vergi uyuşmazlıklarında yargılama	2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu

Ceza hukuku ile ceza muhakemesi hukuku farklıdır. Türk Ceza Kanunu, suç ve yaptırıma ilişkin maddi kuralları; Ceza Muhakemesi Kanunu ise soruşturma ve kovuşturmanın nasıl yapılacağını, süreçteki hak ve yükümlülükleri düzenler. İnfaz hukuku da hükmedilmiş yaptırımların kanuni esaslara göre yerine getirilmesine ilişkin ayrı bir alandır. Suçun tanımı, yargılama usulü ve infaz işlemleri aynı aşama değildir.

10. Özel hukuk ve başlıca dalları

Özel hukuk, kişiler arasındaki hukuki ilişkileri genel olarak eşitlik ve irade özerkliği esasları çerçevesinde düzenler. Tarafların hak ve yükümlülükleri çoğu zaman sözleşme veya kanunla belirlenir; ancak sözleşme serbestliği emredici kurallarla sınırlıdır. Bu alanda medeni hukuk, borçlar hukuku, ticaret hukuku ve milletlerarası özel hukuk temel başlıklar arasında yer alır.

Medeni hukuk; kişiler, aile, miras ve eşya ilişkilerine yönelik temel kuralları kapsar. Kişinin hak ehliyeti, evlilik ve soybağı, mirasın intikali ve mülkiyet hakkı bu alanın konularıdır. Borçlar hukuku, sözleşmeden, haksız fiilden veya diğer kanuni nedenlerden doğan borç ilişkilerini ele alır. Ticaret hukuku ise ticari işletmeler ve tacirlerle ilgili iş ve işlemlerin özel kurallarını düzenler. Milletlerarası özel hukuk, yabancılık unsuru taşıyan özel hukuk ilişkilerinde uygulanacak hukukun ve yetkili yargı yerinin belirlenmesi gibi meselelerle ilgilenir.

Medeni usul hukuku, özel hukuk uyuşmazlıklarında mahkemeye başvurulması, davanın yürütülmesi ve karar verilmesiyle ilgili esasları düzenler. İcra ve iflas hukuku ise borçların devletin cebrî icra organları aracılığıyla yerine getirilmesini ve ilgili usulleri konu alır. Bazı eğitim kaynaklarında bu iki alan kamu hukukuna, bazılarında özel hukukla bağlantılı usul alanlarına yakın sınıflandırılır. Esas olan, kendi başlarına usul ve icra kurallarını içerdiklerinin bilinmesidir; sınıflandırma ders kitabının dayandığı yaklaşıma göre farklılaşabilir.

Özel hukuk dalları ve temel kapsamları

Hukuk dalı	İlgilendiği alan	Başlıca kanun
Medeni hukuk	Kişiler, aile, miras ve eşya ilişkileri	4721 sayılı Türk Medeni Kanunu
Borçlar hukuku	Sözleşme, alacak ve sorumluluk ilişkileri	6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu
Ticaret hukuku	Ticari işletme ve ticari işlemler	6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu
Milletlerarası özel hukuk	Yabancılık unsurlu özel hukuk ilişkilerinde uygulanacak hukuk	5718 sayılı Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun
Medeni usul hukuku	Özel hukuk yargılamasının usulü	6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu
İcra ve iflas hukuku	Alacağın takibi ve cebrî icra	2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu

11. Karma nitelikli hukuk alanları ve sınıflandırmanın sınırları

Bazı hukuk dallarında hem kamu hukuku hem özel hukuk kuralları yoğun biçimde birlikte uygulanır. İş hukuku, tarafların iş sözleşmesiyle kurduğu ilişkileri düzenlemekle birlikte işçinin korunması ve çalışma düzeni için emredici kurallar içerir. Sosyal güvenlik hukuku, sosyal sigortalar ve genel sağlık sigortasına ilişkin hak, yükümlülük ve kurum ilişkilerini kapsar. Fikrî mülkiyet, çevre, rekabet ve tüketici hukuku gibi alanlarda da özel hukuk ilişkileriyle kamusal koruma ve denetim iç içe geçebilir.

İş ve sosyal güvenlik hukukunun karma hukuk içinde gösterilmesi yaygın bir öğretim yaklaşımıdır; ancak her kaynakta bütün dallar aynı listede bulunmaz. Örneğin iş uyuşmazlıklarının sözleşme ve çalışma ilişkisine dayanması özel hukuk yönünü, iş sağlığı ve güvenliği denetimlerinin kamu hukuku yönünü gösterir. Sosyal güvenlikte kamu kurumu tarafından verilen karar ile sigortalının hukuki korunması birlikte gündeme gelebilir. Bu nedenle dallar kesin ve geçişsiz bölmeler olarak değil, baskın hukuki yöntemleri ifade eden sınıflandırmalar olarak anlaşılmalıdır.

Karma nitelikli hukuk alanlarında farklı hukuki yönler

Alan	Özel hukuk yönü	Kamu hukuku yönü
İş hukuku	İşçi–işveren sözleşmesi ve alacaklar	Çalışma şartlarının emredici korunması ve denetim
Sosyal güvenlik hukuku	Sigortalının korunmaya ilişkin talep ve uyuşmazlıkları	Sosyal sigorta düzeni ve kurumun yasal yetkileri
Tüketici hukuku	Satış ve hizmet sözleşmeleri	Tüketici koruma düzenlemeleri ve idari denetim
Çevre hukuku	Zararın giderilmesi ve özel hukuk sorumluluğu	İzin, çevresel denetim ve idari yaptırım
Fikrî mülkiyet hukuku	Eser ve sınai hak sahipliği	Sicil, koruma ve kamu otoritesi işlemleri

12. Maddi hukuk ile usul hukuku ve görev–yetki kavramlarının ayrımı

Maddi hukuk, hakların ve yükümlülüklerin hangi koşullarda doğduğunu ve bunların içeriğini düzenler. Usul hukuku, hakların veya kamu iddialarının hangi yargılama işlemleri ve güvencelerle değerlendirileceğini belirler. Türk Ceza Kanunu ile Ceza Muhakemesi Kanunu; Türk Borçlar Kanunu ile Hukuk Muhakemeleri Kanunu bu ayrımı somutlaştırır. Yargılama kuralları kendi başına önemsiz biçim şartları değildir; adil yargılanma ve hukuki dinlenilme gibi güvencelerin uygulanmasını sağlar.

Görev, bir uyuşmazlığın hangi tür mahkeme veya makamın inceleme alanına girdiğini; yetki ise ilgili mahkeme türü içinde coğrafi veya hukuki bakımdan hangi yargı yerinin işlem yapabileceğini ifade eder. Mahkemenin göreviyle kamu görevlisinin idari görev ve yetkisi aynı bağlamda değildir. Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 1. maddesi mahkemelerin görevine ilişkin kuralların kanunla düzenleneceğini belirtir. İdari yargıda görev ve usulün özel çerçevesi 2577 sayılı Kanunla ilişkilidir.

Hukuk ve ceza yargılamasında 'davacı', 'davalı', 'şüpheli', 'sanık' gibi sıfatlar aynı kişiler için gelişigüzel kullanılmaz. Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 2. maddesi şüpheliyi soruşturma, sanığı kovuşturmanın başlamasından hükmün kesinleşmesine kadar geçen evre bakımından tanımlar. Kişilerin süreçteki sıfatı, hakları ve başvurabileceği hukuki imkânlar açısından önem taşır.

Maddi hukuk ve usul hukuku karşılaştırması

İlişki	Maddi hukuk	Usul hukuku
Suç ve ceza	5237 sayılı Türk Ceza Kanunu	5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu
Alacak ve sözleşme	6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu	6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu
İdari işlem ve sorumluluk	İdare hukuku kuralları ve ilgili özel mevzuat	2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu
Hukuki talep ve takip	Alacağın dayandığı maddi hukuk ilişkisi	İcra ve İflas Kanunu çerçevesindeki takip usulleri

13. Temel hukuk kavramlarının kamu hizmetine uygulanması

Kamu görevlisi bakımından hukuk bilgisi, yetkinin hukuki dayanağını tanıma ve işlemin hangi kurallara tabi olduğunu belirleme becerisidir. Bir işlem hazırlanırken yalnız kurum içi uygulama alışkanlığına değil kanun, ilgili Cumhurbaşkanlığı kararnamesi, yönetmelik ve diğer yürürlükteki düzenlemelere bakılması gerekir. Hukuka uygunluk değerlendirmesinde işlemi yapan makamın yetkisi, işlemin amacı, kanuni gerekçesi ve izlenen usul birlikte önem taşır.

Bir kamu kurumunun mal alımı ihale veya sözleşme hukukuyla; kamu görevlisinin atanma ve disiplin işlemleri idare ve personel hukukuyla; bir suça ilişkin soruşturma ise ceza muhakemesiyle ilişkilendirilebilir. Aynı kurumda gerçekleşen işlemlerin hukuki nitelikleri farklı olabilir. Bu nedenle görevli makam ve uygulanacak kurallar, işlemin konusuna göre belirlenir.

Bir hukuki sorun karşısında önce olayın niteliği ve tarafların statüsü belirlenir. Sonra uygulanabilecek maddi hukuk kuralının ve varsa özel kanunun kapsamı, kanunun yürürlük

durumu, görevli merci ile izlenecek usul incelenir. Bir hakkın bulunması, o hakkın herhangi bir başvuru yoluyla ve süresiz olarak kullanılabileceği anlamına gelmez; ancak bu başlık altında somut dava süreleri ve kurumlara özgü usuller ayrıntılandırılmamıştır.

Önemli ayrım

Kamu hukuku–özel hukuk ayrımı, devletin taraf olup olmamasından ibaret değildir; kamu gücünün kullanılması belirleyicidir. Maddi hukuk hakkın ve sorumluluğun içeriğini, usul hukuku bunların hangi yöntemle ileri sürülüp inceleneceğini düzenler. Hak ehliyeti fiil ehliyetiyle; suç yaptırımı, disiplin yaptırımı ve tazminat birbiriyle karıştırılmaz.

9.2. YASAMA, YÜRÜTME VE YARGI ORGANLARINA GENEL BAKIŞ

Devletin görevleri tek bir makam tarafından yerine getirilmez. Genel ve bağlayıcı hukuk kurallarının oluşturulması, bu kuralların kamu hizmetlerinde uygulanması ve ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümlenmesi farklı yetkiler gerektirir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, bu üç temel işlevi yasama, yürütme ve yargı başlıkları altında düzenler. Bunların ayrı organlar eliyle kullanılması, hem kamu gücünün sınırlandırılmasına hem de hukukun uygulanmasına yönelik denetimin sağlanmasına hizmet eder.

Türkiye'de yasama organı Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), yürütme yetkisinin sahibi Cumhurbaşkanı, yargı yetkisini kullananlar ise bağımsız ve tarafsız mahkemelerdir. Bu bölüm organların genel konumlarını, görev alanlarını ve birbirleriyle anayasal ilişkilerini açıklar. Anayasa'nın bütün hükümleri, ayrıntılı yargı teşkilatı ve kamu idaresinin taşra yapılanması ilgili diğer kaynakların konusudur.

1. Millî egemenlik, kuvvetler ayrılığı ve anayasal yetki

Anayasa'nın 6. maddesi egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu belirtir. Millet, egemenliğini Anayasa'nın belirlediği esaslara göre yetkili organları eliyle kullanır. Bu nedenle bir organın sahip olduğu görev ve yetkiler, yalnız uygulamadaki alışkanlıklardan değil Anayasa ve kanunlardan kaynaklanmalıdır. Kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisinin kullanılması mümkün değildir.

Kuvvetler ayrılığı, devletin yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin aynı organda toplanmaması anlamına gelir. Anayasa'nın 7. maddesine göre yasama yetkisi Türk milleti adına TBMM'nindir ve devredilemez. 8. madde, yürütme yetki ve görevinin Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa'ya ve kanunlara uygun biçimde yerine getirileceğini; 9. madde ise yargı yetkisinin Türk milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılacağını düzenler.

Kuvvetler ayrılığı, organların birbirinden habersiz ve tamamen ilişkisiz çalışması demek değildir. TBMM kanun yapar; Cumhurbaşkanı kanunları yayımlar ve yürütür; mahkemeler somut uyuşmazlıklarda hukuku uygular. Anayasa Mahkemesinin belli normların Anayasa'ya uygunluğunu denetlemesi, yürütmenin işlemlerinin yargısal incelemeye açık olması ve Meclisin anayasal bilgi edinme yollarını kullanması bu yetkiler arasındaki dengeyi gösterir.

Devletin üç temel işlevinin anayasal karşılığı

İşlev	Yetkili organ	Genel görev	Anayasal dayanak
Yasama	Türkiye Büyük Millet Meclisi	Kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak	Md. 7, 87–88
Yürütme	Cumhurbaşkanı	Devlet yönetimini ve kanunların uygulanmasını sağlamak	Md. 8, 104
Yargı	Bağımsız ve tarafsız mahkemeler	Uyuşmazlıkları hukuka göre karara bağlamak	Md. 9, 138

2. TBMM'nin kuruluşu, temsil niteliği ve çalışma organları

Türkiye Büyük Millet Meclisi genel oyla seçilen 600 milletvekilinden oluşan tek meclisli yasama organıdır. Milletvekilleri bir seçim çevresinden seçilseler de Anayasa'nın 80. maddesi uyarınca yalnız seçildikleri bölgeyi veya kendilerine oy verenleri değil, bütün milleti temsil ederler. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri kural olarak beş yılda bir aynı gün yapılır. Bu genel seçim takvimi, Anayasa'nın öngördüğü seçimlerin yenilenmesi usulünü ortadan kaldırmaz.

Meclis çalışmalarında Genel Kurul, ihtisas komisyonları, TBMM Başkanı ve Başkanlık Divanı farklı işlevler üstlenir. Komisyonlar belirli alanlarda kanun tekliflerini ayrıntılı inceleyip rapor oluşturur; Genel Kurul ise ilgili anayasal ve içtüzüksel usullere göre görüşme ve karar verme makamıdır. Bir teklifin komisyona gönderilmesi, teklifin kendiliğinden kanunlaşması anlamına gelmez.

Milletvekillerinin yasama faaliyeti, kanun teklif etmek ve görüşmelerde oy kullanmakla sınırlı değildir. Anayasa'da ve İçtüzük'te düzenlenen bilgi edinme ve denetim araçlarının işletilmesi, bütçenin değerlendirilmesi ve kamu politikalarının Genel Kurulda tartışılması da temsil görevine dâhildir. TBMM'nin idari personeli ve kendi hizmet birimleri bulunması, Meclisin esas niteliğinin yasama organı olduğu gerçeğini değiştirmez.

TBMM'nin yapısı ve çalışma birimleri

Unsur	Temel özellik	İşlev bakımından ayrım
TBMM	600 milletvekili; tek meclis	Yasama yetkisinin sahibi
Milletvekili	Genel oyla seçilir; bütün milleti temsil eder	Seçim çevresi adına değil millet adına görev yapar
Genel Kurul	Meclisin görüşme ve karar zemini	Kanun teklifini kabul veya reddedebilir
İhtisas komisyonları	Alanlara göre inceleme ve raporlama yapar	Nihai kanun kabulünün yerine geçmez
TBMM Başkanı ve Başkanlık Divanı	Meclis çalışmalarını İçtüzük çerçevesinde yönetir	Yürütmenin bakanı ya da mahkeme değildir

3. Yasama organının görev ve yetkileri

TBMM'nin temel görevi genel, soyut ve bağlayıcı kurallar içeren kanunları kabul etmektir. Anayasa'nın 87. maddesi kanun koyma, değiştirme ve kaldırmanın yanı sıra bütçe ve kesinhesap kanun tekliflerini görüşüp kabul etmeyi, para basılmasına ve savaş ilanına karar vermeyi, milletlerarası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulmayı ve diğer anayasal görevleri sayar. Genel ve özel af ilanı için üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuna ilişkin özel şart vardır.

Bütçe kanunu, kamu gelirlerinin toplanması ve giderlerin yapılmasının yasama denetimiyle ilişkilendiği temel metinlerden biridir. Bütçe teklifinin hazırlanması yürütmenin mali planlama sorumluluğuyla bağlantılıdır; kabul yetkisi ise TBMM'ye aittir. Kesinhesap görüşmeleri, geçmiş dönemin bütçe uygulamalarının değerlendirilmesine hizmet eder. Bu iki süreç, günlük kamu harcamalarının her birinin doğrudan milletvekillerince yapıldığı anlamına gelmez.

Uluslararası antlaşmalarla ilgili görevlerde de ayrı makamların yetkileri bulunmaktadır. Anayasa'nın 90. maddesinde öngörülen uygun bulma işlemi kanunla yapılır; Cumhurbaşkanının antlaşmaları onaylama ve yayımlama yetkisi ayrıca düzenlenmiştir. Her antlaşmanın aynı onay usulüne tabi olduğu sonucu çıkarılmamalı; Anayasa'nın öngördüğü özel durumlar saklı tutulmalıdır.

TBMM'nin başlıca görev ve kararları

Görev	Anlamı	Dayanak / özellik
Kanun yapma	Genel hukuk kurallarını kabul etme, değiştirme ve kaldırma	Md. 87–88
Bütçe ve kesinhesap	Mali planı ve gerçekleşen uygulamayı yasama denetimine alma	Md. 87, 161
Milletlerarası antlaşmalar	Gerekli hâllerde onaylanmayı kanunla uygun bulma	Md. 90
Para basılması ve savaş ilanı	Anayasal karar yetkileri	Md. 87
Genel ve özel af	Anayasal nitelikli özel çoğunluk gerektiren karar	Üye tamsayısının beşte üçü: 360
Bilgi edinme ve denetleme	Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması, yazılı soru	Md. 98

4. Kanun teklifinden kanunun yayımlanmasına uzanan süreç

Anayasa'nın 88. maddesine göre kanun teklif etmeye milletvekilleri yetkilidir. Güncel sistemde eski parlamenter dönemin Bakanlar Kurulunca sunulan olağan kanun tasarıları usulü bulunmaz. Milletvekili tarafından sunulan teklif, TBMM'nin çalışma usullerine göre ilgili komisyonlarda incelenebilir; ardından Genel Kurulda görüşülerek kabul edilebilir veya reddedilebilir. Yalnız teklifin verilmiş olması ya da komisyonca raporlanması, teklifin yürürlüğe girdiği anlamına gelmez.

TBMM'nin kabul ettiği kanunların Cumhurbaşkanınca yayımlanması Anayasa'nın 89. maddesinde düzenlenir. Cumhurbaşkanı, kabul edilen bir kanunu kural olarak on beş gün içinde yayımlar; uygun bulmadığı kanunu aynı süre içinde gerekçesiyle tekrar görüşülmek üzere Meclise

gönderebilir. Meclis geri gönderilen kanunu üye tamsayısının salt çoğunluğuyla aynen kabul ederse Cumhurbaşkanı kanunu yayımlar. Bütçe kanunları bu geri gönderme hükmüne tabi değildir. Anayasa değişikliklerinde ayrıca özel kurallar uygulanır.

Kanunun kabulü, yayımlanması ve yürürlüğe girmesi üç ayrı aşamadır. Kanun, Resmî Gazete'de yayımlandığında herkesin erişebileceği resmî metin hâline gelir; hangi tarihte uygulanmaya başlayacağı ise kanunun yürürlük hükmüne veya ilgili genel kurallara göre belirlenir. Bir kanunun yürütme tarafından uygulanması da yasama yetkisinin yürütmeye devri anlamına gelmez.

Kanunun oluşumundaki aşamalar

Aşama	İlgili makam	Sonuç
Kanun teklifi	Milletvekili	Düzenleme önerisinin Meclise sunulması
Komisyon incelemesi	İlgili TBMM komisyonu	Teklif üzerinde inceleme ve rapor
Genel Kurul kararı	TBMM	Teklifin kabulü veya reddi
Yayımlama / geri gönderme	Cumhurbaşkanı	Anayasa md. 89 çerçevesinde işlem
Yürürlük	Kanunun yürürlük hükmü ve ilgili kurallar	Düzenlemenin uygulanmaya başlanacağı tarih

5. Toplantı, karar ve özel çoğunlukların birbirinden ayrılması

TBMM'nin üye tamsayısı 600'dür. Anayasa'nın 96. maddesi uyarınca Meclis, yapacağı seçimler dâhil işlerinde üye tamsayısının en az üçte biriyle, yani 200 milletvekiliyle toplanır. Genel karar yeter sayısı, Anayasa'da başka hüküm bulunmayan durumlarda toplantıya katılanların salt çoğunluğudur; ancak hiçbir durumda üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından, yani 151'den az olamaz. Dolayısıyla 200 kişinin katıldığı bir görüşmede genel karar yeter sayısı en az 151'dir; 400 kişinin katıldığı bir görüşmede kural olarak 201 olur.

Özel konularda Anayasa farklı ve daha yüksek çoğunluklar öngörür. TBMM'nin geri gönderilen kanunu aynen kabul etmesinde üye tamsayısının salt çoğunluğu olan 301; genel ve özel af ile Meclisin seçimlerin yenilenmesine karar vermesinde üye tamsayısının beşte üçü olan 360 aranır. Bu rakamlar, Meclisin o anda dolu sandalye sayısına göre değil anayasal üye tamsayısına göre hesaplanır. Anayasa değişikliği usulünün ayrıca kendine özgü teklif ve kabul hükümleri vardır.

TBMM'de sık karşılaşılan sayısal eşikler

Eşik	600 üyelik Mecliste karşılığı	Uygulama örneği
Üye tamsayısının üçte biri	200	Genel toplantı yeter sayısı
Üye tamsayısının dörtte biri + 1	151	Genel karar yeter sayısının alt sınırı
Üye tamsayısının salt çoğunluğu	301	Cumhurbaşkanınca geri gönderilen kanunun aynen kabulü

Eşik	600 üyelik Mecliste karşılığı	Uygulama örneği
Üye tamsayısının beşte üçü	360	Genel/özel af ve TBMM'nin seçimleri yenilemesi

6. TBMM'nin bilgi edinme ve denetim yöntemleri

Kanun yapmakla yürütmenin faaliyetlerini değerlendirmek farklı yasama işlevleridir. Anayasa'nın 98. maddesi güncel bilgi edinme ve denetim yollarını Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru olarak sayar. Her biri ayrı amaç taşır; hiçbirini diğerinin adıyla ifade etmek doğru değildir.

Meclis araştırması belirli bir konuda bilgi edinmek için yapılan incelemedir. Genel görüşme, toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren konuların Genel Kurulda görüşülmesini sağlar. Meclis soruşturması, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar hakkında Anayasa'nın 106. maddesinde öngörülen koşullarla işletilen özel bir soruşturma yoludur. Cumhurbaşkanı hakkındaki suç iddialarının soruşturulması için ayrıca 105. maddede düzenlenen usul vardır. Yazılı soru ise milletvekillerinin Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlara yazılı yönelttikleri, Anayasa gereği en geç on beş gün içinde cevaplandırılması öngörülen sorudur.

Eski parlamenter sistemde yer alan gensoru ve Bakanlar Kurulunun TBMM'den güvenoyu alması güncel sistemin kurumları değildir. Bu ayrım, eski tarihli ders kitapları veya mevzuat metinleri okunurken özellikle önem taşır. Meclis denetiminin varlığı yürütmenin Meclis içinden oluşturulduğu anlamına gelmez.

Güncel Meclis denetim yolları ve kaldırılmış eski mekanizmalar

Yöntem	İşlev	Güncel anayasal durum
Meclis araştırması	Belirli konuda inceleme ve bilgi toplama	Md. 98 kapsamında
Genel görüşme	Kamu faaliyetlerini ilgilendiren konuyu Genel Kurulda ele alma	Md. 98 kapsamında
Meclis soruşturması	Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar için özel soruşturma	Md. 98 ve 106 kapsamında
Yazılı soru	Milletvekilinin Cumhurbaşkanı yardımcısına veya bakana yazılı soru yöneltmesi	Md. 98; cevap için 15 günlük anayasal süre
Gensoru	Eski sistemde siyasal sorumluluk yöntemi	Güncel Anayasa md. 99 mülga
Bakanlar Kuruluna güvenoyu	Eski parlamenter dönemin yöntemiydi	Güncel yürütme sisteminde bulunmaz

7. Cumhurbaşkanının seçimi ve yürütmedeki anayasal konumu

Cumhurbaşkanı hem devletin başı hem de yürütme yetkisinin sahibidir. 2017 anayasa değişikliklerinin 2018'de uygulanmaya başlayan yürütme düzeniyle Başbakanlık ve Bakanlar Kurulu, geçmişteki parlamenter sistemin organları olarak kalmıştır. Güncel yapıda Cumhurbaşkanı doğrudan halk tarafından seçilir; görev süresi beş yıldır. Anayasa'nın 101. maddesine göre Cumhurbaşkanı seçilebilmek için kırk yaşını doldurmak, yükseköğrenim yapmış olmak ve milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşı olmak gerekir. Aynı madde esas olarak en fazla iki defa seçilme kuralını getirir; Anayasa'nın 116. maddesindeki özel seçim yenileme durumu saklıdır.

Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanları atar ve görevlerine son verir. Bir veya daha fazla Cumhurbaşkanı yardımcısı atanabilir. Bakanlar, bakanlıkların görev alanlarındaki işlerin yürütülmesinde rol üstlenir. Anayasa'nın 106. maddesi uyarınca Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar Cumhurbaşkanına karşı sorumludur; milletvekili olan bir kişi bu görevlere atanırsa milletvekilliği sona erer. Dolayısıyla eski sistemdeki başbakanın ve Meclise karşı siyasal sorumluluk taşıyan Bakanlar Kurulunun bugün de aynı biçimde sürdüğü düşünülmemelidir.

Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri Anayasa'nın 104. maddesinde geniş çerçevede belirlenir. Devleti temsil etme, kanunları yayımlama veya tekrar görüşülmek üzere geri gönderme, belirli atama ve dış ilişkiler görevleri, millî güvenliğe ilişkin yetkiler ve yürütme alanında düzenleyici işlem yapma bunlar arasındadır. Cumhurbaşkanı, Meclis tarafından kabul edilen kanunları tek başına değiştiremez; Anayasa'nın tanıdığı yolları kullanır.

Cumhurbaşkanlığı ve yürütme organında görev dağılımı

Makam / birim	Temel konum	Ayırt edici özellik
Cumhurbaşkanı	Devlet başı ve yürütme yetkisinin sahibi	Halk tarafından seçilir; görev süresi beş yıl
Cumhurbaşkanı yardımcıları	Cumhurbaşkanınca atanır	Belirlenen hâllerde Cumhurbaşkanına vekâlet eder
Bakanlar	Cumhurbaşkanınca atanır ve görevden alınır	Cumhurbaşkanına karşı sorumludur
Bakanlıklar ve bağlı idareler	Kamu hizmetlerini görev alanları içinde yürütür	Kanunlara ve ilgili düzenleyici işlemlere tabidir
Başbakan ve Bakanlar Kurulu	Önceki parlamenter sistemde yer alırdı	2018 sonrası güncel yürütme yapısında bulunmaz

8. Yürütmenin düzenleme yetkisinin sınırları ve kamu hizmetleri

Yürütme, kamu hizmetlerinin planlanması ve kanunlara uygun biçimde uygulanmasını sağlayan devlet işlevidir. Eğitim, sağlık, güvenlik, adalet hizmetlerinin idari organizasyonu ve bütçe uygulaması bu alanla ilişkilidir. Bakanlıkların ve idari birimlerin görevlerini yerine getirmesi, yargısal uyuşmazlıklarda hüküm verme yetkisine sahip oldukları anlamına gelmez. Aynı şekilde bir kamu idaresinin emir ve talimat verme yetkisi, Anayasa'ya ve kanuna aykırı hareket etme serbestliği sağlamaz.

Cumhurbaşkanı yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Bununla birlikte Anayasa'nın 104. maddesinde kararnameyle düzenlenemeyecek temel hak alanları, münhasıran kanunla düzenlenecek konular ve kanunda açıkça düzenlenmiş konular belirtilmiştir. Kanun ve olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnamesi arasında farklı hükümler varsa kanun uygulanır; TBMM aynı konuda kanun çıkarırsa kararname hükümsüz hâle gelir. Olağanüstü hâl kararnameleri farklı anayasal usullere tabidir ve olağan dönem düzenlemeleriyle aynı kabul edilmemelidir.

Cumhurbaşkanı, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri, kanunlar ile Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uygulanmasını sağlamak amacıyla kendi görev alanlarında yönetmelik çıkarabilir. Yönetmelik bu üst düzenlemelere aykırı olamaz. Genelge gibi idari belgeler de kanunun veya ilgili üst normun yerine geçerek yeni ve sınırsız yetki kaynağı oluşturamaz. Kamu hizmetinde görevin yerine getirilmesi, yetkinin sınırlarının bilinmesini ve idari işlemin hukuki dayanağa bağlanmasını gerektirir.

9. Yasama ile yürütme arasındaki anayasal ilişkiler

Kuvvetler ayrılığına rağmen TBMM ile Cumhurbaşkanı çeşitli alanlarda doğrudan ilişki içindedir. Meclisin kabul ettiği kanunun yayımlanması, bütçenin yasama organınca görüşülmesi, milletlerarası antlaşmaların uygun bulunması ve Meclisin bilgi edinme yöntemleri bu ilişkilerdendir. TBMM ve Cumhurbaşkanlığının aynı gün seçilmesi, iki organın birbirinin yerine geçtiği veya görevlerinin birleştiği anlamına gelmez.

Anayasa'nın 116. maddesi seçimlerin birlikte yenilenmesini düzenler. TBMM, üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla (360 milletvekili) seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Cumhurbaşkanı da Anayasa'daki yetkisiyle seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Her iki durumda TBMM genel seçimi ile Cumhurbaşkanlığı seçimi birlikte yapılır. Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilirse Cumhurbaşkanının bir kez daha aday olabilmesine ilişkin özel hüküm uygulanır.

Olağanüstü hâl ilanı, Anayasa'nın 119. maddesinde sayılan durumlara ve usule tabidir; Cumhurbaşkanının ilan kararı Resmî Gazete'de yayımlanır ve aynı gün Meclisin onayına sunulur. Bu konuda da yürütmenin ilk işlemi ile TBMM'nin anayasal değerlendirme yetkisi birbirinden ayrıdır. Anayasa'nın 92. maddesindeki Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması konusundaki genel izin rejimi de yasama–yürütme ilişkisinin farklı bir örneğidir.

Yasama ile yürütmenin karşılaştığı başlıca süreçler

Süreç	TBMM'nin rolü	Cumhurbaşkanının rolü
Kanun	Kabul, değiştirme veya kaldırma	Yayımlama veya anayasal geri gönderme
Bütçe	Bütçe ve kesinhesap tekliflerini görüşme ve kabul	Bütçe teklifini sunma ve uygulamayı yürütme
Milletlerarası antlaşma	Gerekli hâllerde uygun bulma kanununu kabul	Anayasal usule göre onaylama ve yayımlama

Süreç	TBMM'nin rolü	Cumhurbaşkanının rolü
Seçimlerin yenilenmesi	360 oyla yenileme kararı verebilir	Anayasal yetkisiyle yenileme kararı verebilir
Olağanüstü hâl	Cumhurbaşkanının ilanını anayasal usulde değerlendirir	İlan kararı alır ve Meclise sunar

10. Yargı yetkisi, mahkemelerin görev alanı ve yargı yolları

Yargı, bir uyuşmazlık veya suç isnadı hakkında hukuk kurallarını somut olaya uygulayarak bağlayıcı karar verilmesini sağlayan devlet işlevidir. Anayasa'nın 9. maddesine göre bu yetki bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılır. Savcılığın soruşturma yürütmesi ve idarenin disiplin işlemi yapması, tek başına mahkemenin hüküm verme yetkisiyle özdeş değildir. Bir uyuşmazlık hakkında hangi mahkemenin görevli olduğu, olayın hukuki niteliğine ve ilgili kanunlara bağlıdır.

Türk yargı düzeninde adli yargı ve idari yargı temel ayrımlardandır. Adli yargıda ceza ve özel hukuk uyuşmazlıklarına ilişkin görevli mahkemeler bulunur. İdari yargı, idarenin kamu gücü kullanılarak tesis ettiği işlemlerden ve idari faaliyetlerden doğan kanunla belirlenmiş uyuşmazlıkları inceler. Anayasa yargısı ise normların Anayasa'ya uygunluğunun denetimi ve anayasal yetkiler kapsamındaki bireysel başvurularla ilişkilidir. Bir kamu kurumunun taraf olması, tek başına her uyuşmazlığın idari yargıda görüleceği anlamına gelmez; görev kuralının hukuki dayanağı belirleyicidir.

Anayasa Mahkemesi, kanunların, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin ve TBMM İçtüzüğünün Anayasa'ya uygunluğunu Anayasa'daki esaslara göre denetler. Ayrıca temel hak ihlali iddiaları bakımından kanunda belirtilen şartlarda bireysel başvuruları inceler. Bireysel başvuru, her türlü idari şikâyetin doğrudan Anayasa Mahkemesine iletildiği genel bir ilk başvuru yolu değildir; kural olarak olağan başvuru yollarının tüketilmesi gerekir. Yargıtay adli yargıda, Danıştay idari yargıda kanunun belirlediği temyiz ve bazı ilk derece görevleriyle; Uyuşmazlık Mahkemesi adli ve idari yargı mercileri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarıyla ilgilidir. Bu kurumların ayrıntılı teşkilatı GK-09.05 konusunun kapsamındadır.

Temel yargısal işlevler ve kurumların genel konumu

Alan / kurum	Başlıca işlev	Ayırt edici nokta
Adli yargı	Ceza ve özel hukuk uyuşmazlıkları	Görevli mahkemeye göre yargılama
İdari yargı	İdari işlem ve faaliyetlere ilişkin kanuni uyuşmazlıklar	İdarenin işlemleri hukuki denetime tabi olur
Anayasa Mahkemesi	Anayasal norm denetimi ve şartları varsa bireysel başvuru	Genel istinaf veya temyiz mahkemesi değildir
Yargıtay	Adli yargıda kanuni temyiz ve bazı diğer görevler	Yüksek mahkeme
Danıştay	İdari yargıda kanuni temyiz ve bazı diğer görevler	Yüksek mahkeme

Alan / kurum	Başlıca işlev	Ayırt edici nokta
Uyuşmazlık Mahkemesi	Adli–idari yargı uyuşmazlıkları	Görev ve hüküm uyuşmazlıklarının çözümü

11. Mahkemelerin bağımsızlığı, tarafsızlığı ve kararların bağlayıcılığı

Yargı bağımsızlığı, hâkimin görevini yerine getirirken başka bir devlet organının veya kişinin emir ve talimatına bağlı olmaması anlamına gelir. Tarafsızlık ise karar veren makamın davanın taraflarından biri lehine veya aleyhine önyargılı hareket etmemesiyle ilgilidir. Anayasa'nın 138. maddesi hâkimlerin Anayasa'ya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm vereceklerini düzenler. Yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere hiçbir organ veya kişi emir ve talimat veremez; genelge gönderemez veya telkinde bulunamaz.

Yargının bağımsızlığı, mahkemelerin hukuk kurallarına tabi olmaması ya da kararlarının hiçbir şekilde incelenememesi demek değildir. Kanunda gösterilen istinaf ve temyiz yolları, aynı yargı düzeni içindeki hukuki denetim mekanizmalarıdır. Hâkimlik ve savcılık teminatı da yargı görevinin baskı altında kalmadan yapılmasına yönelik anayasal güvenceleri ifade eder.

Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bunları değiştiremez ve yerine getirilmesini geciktiremez. Örneğin görevli mahkemenin bir idari işlemi iptal etmesi, ilgili idarenin aynı konuda mahkeme kararı yokmuş gibi davranabileceği anlamına gelmez. İdare, kararın gereğine uygun işlem yapmakla yükümlüdür. Bu bağlayıcılık, kamu personelinin karar uygulama sorumluluğu bakımından temel önemdedir.

12. Organların birbirini denetlemesi ve kamu yönetimindeki uygulama

Bir kamu hizmetinin yürütülmesinde aynı olay birden fazla devlet işleviyle ilişkili olabilir. Örneğin bir kamu kurumunun personel hakkında işlem yapması, kanun ve diğer hukuki düzenlemelerle belirlenen yetkiler içinde yürütme/idare faaliyetidir. İşlemden kaynaklanan hukuki uyuşmazlığın yetkili mahkemeye taşınması yargı alanına girer. Bu işlemin dayandığı kanunun değiştirilmesi ise TBMM'nin yasama yetkisi kapsamındadır. Yetkinin hangi organa ait olduğu olayın taraflarından değil yapılan işlemin niteliğinden anlaşılır.

Denetimin biçimi de denetlenen işleme göre değişir. TBMM'nin yazılı soru yoluyla bir bakanlıktan açıklama istemesi siyasi ve anayasal bilgi edinme yöntemidir; bir mahkemenin işlemi iptal etmesi ise hukuki yargı denetimidir. Anayasa Mahkemesinin norm denetimi de her somut davayı baştan görme işlevi değil, belirli hukuk kurallarının Anayasa'ya uygunluğunu inceleyen ayrı bir yetkidir. Bu ayrımlar, yasama denetiminin, idari hiyerarşinin ve yargısal denetimin birbirine karıştırılmamasını sağlar.

Anayasa'nın 125. maddesinde idarenin eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olması ilkesi yer alır; anayasal ve kanuni istisnalar ile başvuru usulleri ayrıca değerlendirilir. İdare tarafından yapılan denetim ile mahkemelerin yargısal denetimi aynı şey değildir. Hâkimler ve Savcılar Kurulu yargı mensuplarının meslek ve özlük işlemleri bakımından anayasal bir kurul, Sayıştay ise TBMM adına kamu idarelerinin gelir, gider ve mallarını denetleyen anayasal kurumdur; bunların görevi, olağan uyuşmazlıklara bakan mahkemelerin görevleriyle eş tutulmamalıdır.

Önemli ayrım

Güncel sistemde kanun teklif etmeye milletvekilleri yetkilidir; bütçe teklifi özel anayasal usule tabidir. TBMM'nin 600 üyeli olması, her kararın 301 oyla alınacağı anlamına gelmez. Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru yürürlükteki anayasal yöntemlerdir; gensoru ve Bakanlar Kuruluna güvenoyu eski sistemdendir. Yargı bağımsızlığı ise mahkemelerin kanun dışı davranması değil, kararlarını hiçbir makamın emri altında olmadan hukuka göre vermesidir.

9.3. TÜRKİYE'NİN MERKEZÎ VE YEREL YÖNETİM YAPISI

Türkiye'de kamu yönetimi, ülke genelinde ortak kuralların uygulanmasını sağlayan merkezî idare ile bulunduğu yerin ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelen yerel yönetimlerden oluşur. Eğitim, güvenlik, adalet, altyapı ve çevre gibi hizmetler tek bir kurumun görev alanına indirgenemez. İdarenin hangi hizmeti hangi yetkiyle yürüttüğü, birimin merkezî idareye mi yoksa ayrı kamu tüzel kişiliğine sahip bir yerinden yönetim kuruluşuna mı ait olduğuna göre değişir.

Anayasa'nın 123. maddesi, idarenin kuruluş ve görevleriyle bir bütün olduğunu; merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayandığını belirtir. 126. madde merkezî idarenin iller esasındaki örgütlenmesini, 127. madde ise mahallî idareleri düzenler. Bu hükümler birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de tek bir devlet yapısı içinde farklı idari kuruluşların görev yaptığı görülür. İdari bütünlük, bütün hizmet birimlerinin aynı tüzel kişiliğe sahip olması veya yerel yöneticilerin tamamının merkezden atanması anlamına gelmez.

1. Merkezden yönetim, yerinden yönetim ve idarenin bütünlüğü

Merkezden yönetim, devlet tüzel kişiliğine ait görevlerin merkezî makamlar ve onların ülke düzeyindeki birimleri aracılığıyla yürütülmesidir. Bakanlıkların merkez teşkilatında politika ve genel uygulama esasları oluşturulurken taşra teşkilatı bunları illerde ve ilçelerde yerine getirir. Böylece kamu hizmetlerinde ülke çapında ortak standartlar uygulanabilir. Bununla birlikte her kararın fiilen Ankara'da alınması zorunlu değildir; kanunun tanıdığı yetki genişliği ve yetki devri, bazı işlemlerin yerinde yapılmasını sağlar.

Yerinden yönetim, belirli kamu hizmetlerinin veya bir yerin ortak ihtiyaçlarının devlet tüzel kişiliğinden ayrı kamu tüzel kişilerince yerine getirilmesidir. Yer bakımından yerinden yönetimin tipik örnekleri il özel idareleri, belediyeler ve köylerdir. Hizmet bakımından yerinden yönetim ise kanuni kuruluş düzenine göre belirli bir kamu hizmetini yürütmek üzere oluşturulan kamu kurumlarıyla ilgilidir; kamu üniversiteleri bu ayrımı açıklamak için kullanılan örneklerdendir. Her kamu kurumu, kendi kuruluş mevzuatı ve hukuki statüsü içinde değerlendirilir.

Yerel özerklik, yerel idarenin kanunla belirlenmiş görevlerini kendi organları, bütçesi ve karar süreçleriyle yerine getirebilmesini ifade eder. Ancak bu özerklik siyasi bağımsızlık veya sınırsız düzenleme yetkisi değildir. Bütün kamu idareleri Anayasa'ya, kanunlara ve yargısal denetime tabidir. Devletin bütünlüğünü koruyan başlıca idari bağlantılar, merkezî teşkilat içinde hiyerarşi; merkezî idare ile yerinden yönetim kuruluşları arasında ise kanunla düzenlenen idari vesayettir.

Türkiye'de idari örgütlenmenin temel ayrımı

Yapı	Kamu tüzel kişiliği	Temel örnek	Ayırt edici özellik
Merkezî idare	Devlet tüzel kişiliği içinde	Bakanlık, valilik, kaymakamlık	Ülke genelindeki kamu hizmetlerinin merkez ve taşrada yürütülmesi
Yer bakımından yerinden yönetim	Devletten ayrı yerel kamu tüzel kişisi	Belediye, il özel idaresi, köy	Mahallî müşterek ihtiyaçların kanuni yetkilerle karşılanması
Hizmet bakımından yerinden yönetim	Kuruluşuna göre ayrı kamu tüzel kişiliği	Kamu üniversitesi gibi kurumlar	Belirli bir kamusal hizmette kurumsal uzmanlaşma

2. Merkezî idarenin başkent teşkilatı ve bakanlıklar

Merkezî idarenin başkent teşkilatı, yürütmenin ülke genelindeki idari kararlarını hazırlayan, yönlendiren ve uygulamanın eşgüdümünü sağlayan kurumlardan oluşur. Güncel anayasal düzende yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanı yardımcıları ile bakanlar, Anayasa ve teşkilata ilişkin düzenlemelerde gösterilen görevleri yürütür. Cumhurbaşkanlığına bağlı birimler ve bakanlıkların organizasyonu, özellikle 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve ilgili diğer düzenlemelerle belirlenir. Bakanlıkların hepsinin aynı iç birimleri veya aynı taşra örgütlenmesi bulunmak zorunda değildir.

Bakanlık, belirli kamu hizmetlerinden sorumlu merkezî idare kuruluşudur. Bakan, kendi görev alanındaki hizmetlerin yönetiminden ve ilgili mevzuat çerçevesindeki görevlerden sorumludur. Merkez teşkilatındaki genel müdürlükler, başkanlıklar ve diğer birimler politika geliştirme, planlama, standart belirleme, denetim ve idari koordinasyon işlevleri üstlenebilir. Bir bakanlığın ülke çapında yürüttüğü hizmet, il müdürlükleri ve ilçe müdürlükleri gibi taşra birimlerince somut işlemlere dönüştürülebilir.

Cumhurbaşkanı ile bakanların görevleri, önceki parlamenter sistemdeki Başbakanlık ve Bakanlar Kurulu yapısıyla karıştırılmamalıdır. 2018'den itibaren uygulanan yürütme düzeninde Başbakanlık ve Bakanlar Kurulu mevcut değildir. Ayrıca merkezî idarenin her taşra birimi belediyeye bağlı değildir; bir il müdürlüğünün belediye sınırları içinde bulunması, onu belediye teşkilatına dönüştürmez. Kamu kurumunun bağlı olduğu tüzel kişilik ve yetki kaynağı esastır.

3. Taşra teşkilatı: il, ilçe, vali ve kaymakam

Anayasa'nın 126. maddesine göre Türkiye, merkezî idare kuruluşu bakımından illere; iller de kademeli idari bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır. 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, mülki idare bölümleri ile vali ve kaymakamın il ve ilçedeki görevlerinin başlıca hukuki dayanaklarındandır. İl ve ilçe, ayrı bir yerel yönetim tüzel kişiliği değil, merkezî idarenin mülki örgütlenmesinin coğrafi kademeleridir. 2026 itibarıyla Türkiye'de 81 il vardır; illerin kendi içinde ilçeleri bulunur.

Vali, ilde Cumhurbaşkanının temsilcisi ve idari yürütme vasıtasıdır. İlde devletin ve merkezî idarenin kamu hizmetlerinin kanunlara uygun, düzenli ve eşgüdümlü yürütülmesi bakımından temel mülki idare amiridir. İlgili mevzuat uyarınca kamu düzeni ve güvenlik, genel idare

birimlerinin koordinasyonu, denetimi ve kanunların uygulanması gibi görevler üstlenir. Valilik bir belediye değildir; vali de belediye başkanı gibi yerel seçimle göreve gelmez. Valilikte yürütülen genel idare hizmetleri devlet tüzel kişiliğine ilişkindir.

Kaymakam, ilçedeki mülki idare amiridir. Devletin ve merkezî idarenin ilçedeki görevlerini, kanun ve ilgili düzenlemeler çerçevesinde yürütür; ilçe düzeyindeki kamu hizmetlerinin uyumunu sağlar. Kaymakamlık ile ilçe belediyesi ayrı idari yapılardır. Kaymakamın ilçede bulunması, belediye başkanının kaymakama doğrudan hiyerarşik olarak bağlı olduğu anlamına gelmez. Merkezî idarenin taşra birimleri bakımından görev ve denetim ilişkileriyle, yerel idareler üzerindeki kanuni vesayet denetimi birbirinden ayrılmalıdır.

İl ve ilçe kurulması, kaldırılması ve merkezlerinin belirlenmesi gibi mülki yapı değişiklikleri kanuni usullere bağlıdır. Tarihsel idare şemalarında rastlanan bucak veya nahiye, güncel faal bir mülki teşkilat kademesi olarak gösterilmemelidir; 2014'te bütün illerde bucaklar kaldırılmıştır. Birden fazla ili kapsayan bölgesel merkezî teşkilatlar da, Anayasa'nın 126. maddesindeki imkân çerçevesinde kanunla düzenlenebilir. Bu tür bölge kuruluşları, seçimle oluşan birer bölge yerel yönetimi değildir.

Merkezî idarenin il ve ilçe örgütü

Birim veya görevli	İdari konumu	Temel fark
Bakanlık merkez teşkilatı	Merkezî idarenin başkent örgütü	Ülke genelindeki görev alanını ve uygulama esaslarını yürütür
Valilik ve vali	İldeki mülki idare	Merkezî idare hizmetlerinin il düzeyindeki koordinasyonu
Kaymakamlık ve kaymakam	İlçedeki mülki idare	Merkezî idare hizmetlerinin ilçe düzeyindeki koordinasyonu
İl veya ilçe müdürlüğü	İlgili kurumun taşra birimi	İlgili bakanlık veya kurum mevzuatı kapsamında uzmanlık hizmeti
Bölge teşkilatı	Birden çok ili kapsayabilen merkezî teşkilat	Ayrı bir seçilmiş bölge yerel yönetimi değildir

4. Yetki genişliği ve taşrada karar alma

Yetki genişliği, merkezî idarenin taşra yöneticisine, özellikle valiye, kanunla belirlenen alanlarda merkezden her defasında ayrıca karar beklemeden devlet tüzel kişiliği adına işlem yapma imkânı tanıyan ilkedir. Anayasa'nın illerin idaresinde bu esası benimsemesinin amacı, yerel koşullara ilişkin idari kararların gecikmeden alınabilmesidir. Yetki genişliği, vali veya kaymakamın bağımsız bir kamu tüzel kişisi olduğu ya da merkezi idareden ayrıldığı anlamına gelmez.

Yetki devri ise kanunen devredilebilen belirli bir yetkinin, usul ve sınırlar içinde başka bir görevliye kullandırılmasıdır. Yetki genişliği anayasal örgütlenme ilkesi; yetki devri ise somut bir yetkinin kullanılmasına ilişkin idari yöntemdir. Her yetkinin devredilebilir olduğu varsayılamaz. İmza devri de ayrıca değerlendirilir; imzalama yetkisinin devri, işlemin hukuki sahipliği ve sorumluluk bakımından yetki devriyle her durumda aynı sonucu doğurmaz. Bu ayrıntılar kurumun mevzuatına göre değerlendirilir.

Önemli ayrım

Yetki genişliğinde taşra amiri devlet tüzel kişiliği adına görev yapar; yerinden yönetimde ise kamu hizmeti kanunla ayrı tüzel kişiliğe verilmiştir. Valinin karar alabilmesi, valiliği belediye veya il özel idaresi yapmaz.

5. Mahallî idarelerin anayasal konumu ve seçim ilkesi

Mahallî idare, il, belediye veya köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan; karar organları kanunda gösterilen esaslara göre seçmenler tarafından seçilen kamu tüzel kişisidir. Anayasa'nın 127. maddesindeki tanım üç temel özelliği birleştirir: yerel ortak ihtiyaç, ayrı kamu tüzel kişiliği ve seçilmiş karar organı. Yerel hizmetlerin yürütülmesinde özerklik tanınması, bunların ülke mevzuatının dışında bulunduğu anlamına gelmez.

Mahallî idare seçimleri beş yılda bir yapılır. Karar organlarının seçimle oluşması, bütün organların ve bütün yöneticilerin aynı usulle seçildiği anlamına gelmez: İl özel idaresinde vali atanmış mülki idare amiri iken il genel meclisi seçilmiş üyelerden oluşur. Belediyede belediye meclisi ve belediye başkanı seçimle oluşurken encümen karma üyelik yapısına sahiptir. Mahallî idarelerin seçilmiş organlarının organlık sıfatına ilişkin yargısal güvenceler ile Anayasa'da düzenlenen görevden geçici uzaklaştırma tedbiri de birbirinden ayrıdır.

Yerel idarelerin görev alanı kanunlarla belirlenir. Bir hizmetin vatandaşın yaşadığı yerde sunulması, hizmeti mutlaka mahallî idare hizmeti yapmaz. Örneğin devlet okulundaki eğitim öğretim faaliyetinin esas sorumluluğu merkezî idareyle; bir belediye parkının bakım sorumluluğu ise ilgili belediyeyle ilişkili olabilir. Somut yetki, ilgili kanun ve özel düzenleme esas alınarak belirlenir.

Mahallî idare türleri ve temel karar organları

Mahallî idare	Temel organlar	Karar organı	Uygulama veya temsil
İl özel idaresi	İl genel meclisi, il encümeni, vali	İl genel meclisi	Vali, il özel idaresinin başı ve temsilcisi
Belediye	Belediye meclisi, belediye encümeni, belediye başkanı	Belediye meclisi	Belediye başkanı, belediye tüzel kişiliğinin temsilcisi
Büyükşehir belediyesi	Büyükşehir belediye meclisi, encümeni ve başkanı	Büyükşehir belediye meclisi	Büyükşehir belediye başkanı; ilçe belediyeleri ayrıca vardır
Köy	Köy derneği, köy ihtiyar meclisi, muhtar	Köy Kanunu'ndaki yerel organlar	Muhtar, köy yönetiminin yürütme ve temsil görevlerini yapar

6. İl özel idaresinin yapısı, görevleri ve valinin iki sıfatı

İl özel idaresi, il halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, idari ve mali özerkliğe sahip ayrı kamu tüzel kişisidir. 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, bu idarenin görev alanını ve organlarını düzenler. İl özel idaresinin görev alanı il sınırlarıdır; ancak kanunda hizmetin belediye sınırları içinde veya dışında yürütülmesine ilişkin ayrımlar bulunur. Özellikle belediye sınırları dışındaki köy ve kırsal alan hizmetleri, il özel idaresinin somut çalışma alanlarından biri olabilir.

İl genel meclisi, il özel idaresinin seçilmiş karar organıdır. Bütçe ve stratejik plan gibi temel kararları mevzuat çerçevesinde görüşür ve karara bağlar. İl encümeni, kanunda belirlenen mali ve idari konularda görev yapan, seçilmiş ve atanmış üyelerin birlikte bulunduğu organdır. Vali, il özel idaresinin başı ve tüzel kişiliğinin temsilcisidir; meclis ve encümen kararlarının uygulanmasını sağlar. Valinin il genel meclisine başkanlık ettiği düşünülmemelidir; il genel meclisi kendi üyeleri arasından başkanını seçer.

Valinin iki farklı konumu özellikle önemlidir. Vali, merkezî idare yönünden ilde devletin mülki idare amiridir. İl özel idaresi yönünden ise ayrı tüzel kişiliğe sahip bir mahallî idarenin organı ve temsilcisidir. Aynı kişinin iki konumda görev yapması, devlet tüzel kişiliği ile il özel idaresi tüzel kişiliğinin birleştiği anlamına gelmez. Bir işlem hakkında hangi sıfatla hareket edildiği, işlemin dayanağına ve hangi idare adına yapıldığına bakılarak anlaşılır.

6360 sayılı Kanun ve ilgili değişikliklerle büyükşehir belediyesi bulunan 30 ilde il özel idarelerinin tüzel kişilikleri kaldırılmıştır. İl özel idareleri bu nedenle bütün illerde faal değildir; büyükşehir olmayan 51 ilde devam eder. Büyükşehir illerinde ortaya çıkan yeni idari düzen, il özel idaresinin görevlerinin hiçbir kamu kurumunca yürütülmediği anlamına gelmez. Kanunla bazı görev ve kaynaklar büyükşehir belediyeleri, ilçe belediyeleri, ilgili kamu kurumları ve valilik bünyesindeki düzenlemeler arasında paylaştırılmıştır.

Valilik ile il özel idaresinin karşılaştırılması

Ölçüt	Valilik	İl özel idaresi
Hukuki konum	Merkezî idarenin ildeki örgütü	Devletten ayrı yerel kamu tüzel kişisi
Başlıca yönetici	Vali	Vali, il özel idaresinin başı ve temsilcisi
Karar organı	Seçilmiş yerel meclisi bulunmaz	Seçilmiş il genel meclisi vardır
Görev odağı	Genel idare, güvenlik ve merkezî hizmet koordinasyonu	Kanunla verilen mahallî müşterek il hizmetleri
Büyükşehir illerindeki durum	Valilik devam eder	İl özel idaresi tüzel kişiliği bulunmaz

7. Belediyenin kuruluşu, organları ve yerel hizmetleri

Belediye, belde sakinlerinin mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş, idari ve mali özerkliğe sahip kamu tüzel kişisidir. 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediyelerin kuruluşu, yönetimi, organları ve temel görevleri hakkında genel çerçeveyi oluşturur. Belediyeler başlıca imar ve şehircilik, yerel altyapı, çevre temizliği, katı atık, park ve yeşil alan, zabıta, itfaiye, sosyal ve kültürel hizmetler gibi alanlarda kanuni görevler üstlenir. Hizmetin büyükşehir belediyesine mi, ilçe belediyesine mi, yoksa başka bir kuruma mı ait olduğu özel kanunlarla belirlenebilir.

Belediye meclisi seçilmiş üyelerden oluşan karar organıdır; stratejik plan, bütçe, imar kararları ve kanunen belirlenen diğer konularda yetkilidir. Belediye encümeni; belediye başkanının başkanlığında, belediye meclisinin seçtiği üyeler ile idarenin görevli personelinin yer aldığı karma bir organdır. Belediye başkanı ise seçimle göreve gelen, belediye idaresinin başı ve tüzel kişiliğinin temsilcisidir; meclis ve encümenin uygulanabilir kararlarını yerine getirir, belediye teşkilatını yönetir.

Meclis ile encümenin işlevleri aynı değildir. Örneğin yıllık bütçenin kabulü belediye meclisinin görev alanında iken encümen bütçeye ilişkin bazı konularda inceleme ve görüş oluşturma, kanunla verilen uygulama kararları alma işlevi görür. Encümenin üyeleri yalnız seçilmiş kişilerden oluşmaz. Belediye başkanının seçilmiş olması da belediye meclisinin yerine tek başına bütün kararları alabileceği anlamına gelmez.

Belediyelerin kendi bütçeleri, personeli ve hizmet örgütleri bulunabilir. Yerel hizmetin gelir kaynakları, vergi, resim ve harçlar, kanuni genel bütçe payları, hizmet gelirleri ve diğer kanuni gelirlerden oluşabilir. Belediyenin idari ve mali özerkliği, keyfî harcama veya kanuni usullerin dışında borçlanma yetkisi vermez. Bütçe, ihale, personel, mali denetim ve yargısal denetim yükümlülükleri uygulanmaya devam eder.

Belediyenin üç organının temel görev farkları

Organ	Oluşumu	Temel konumu	Örnek işlev
Belediye meclisi	Yerel seçimle gelen meclis üyeleri	Karar organı	Bütçe ve stratejik planı kabul etmek
Belediye encümeni	Seçilmiş meclis üyeleri ve idare görevlileri	Kanunda belirlenen yürütme ve karar görevleri	Bazı mali ve idari uygulama kararlarını almak
Belediye başkanı	Yerel seçimle göreve gelir	Belediye idaresinin başı ve temsilcisi	Hizmet örgütünü yönetmek ve kararları uygulamak

8. Büyükşehir belediyesi ve ilçe belediyelerinin ilişkisi

Büyükşehir belediyesi, büyükşehir sınırları içindeki ilçe belediyeleri arasında koordinasyon sağlayan ve kanunla verilen geniş ölçekli yerel hizmetleri yürüten kamu tüzel kişisidir. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, genel Belediye Kanunu yanında özel hükümler getirir. Büyükşehir belediyesinin sınırları il mülki sınırlarıyla; büyükşehir ilçe belediyelerinin sınırları ise ilgili ilçenin mülki sınırlarıyla örtüşür. Büyükşehir belediyesinin kurulması, ilgili kanuni şartlar ve kanunla gerçekleştirilir; nüfus eşiğinin kendiliğinden aşılması bir ili otomatik olarak büyükşehir yapmaz.

Büyükşehir belediyesinin organları büyükşehir belediye meclisi, büyükşehir belediye encümeni ve büyükşehir belediye başkanıdır. Büyükşehir belediye meclisi, ilgili seçim mevzuatındaki temsil usulüne göre oluşur; doğrudan aynı adlı bir il genel meclisi değildir. Büyükşehir ilçe belediyelerinin de kendilerine ait belediye meclisleri, encümenleri ve belediye başkanları bulunur. İlçe belediyeleri, büyükşehir belediyesinin yalnızca bir müdürlüğü değil, ayrı kamu tüzel kişileridir. Bununla birlikte görevleri ve kararları, büyükşehir mevzuatındaki planlama ve koordinasyon hükümlerine tabidir.

Büyükşehir düzeyinde ulaşım ana planı ve toplu taşıma koordinasyonu, ana arterler ve ana ölçekli imar planları ile büyük altyapı ağları gibi hizmetler öne çıkar. İlçe belediyeleri ise kanunun

kendilerine bıraktığı yerel hizmetleri, çevre temizliği, sokak ve mahalle ölçekli uygulamalar, yerel tesisler ve ruhsat işlemleri gibi alanlarda yerine getirebilir. Su ve kanalizasyon hizmetleri birçok büyükşehirde özel kuruluş mevzuatı çerçevesindeki bağlı idarelerce yürütülür. Görev paylaşımı yalnız hizmet adının genel ifadesinden çıkarılamaz; somut iş için 5216 sayılı Kanun'un görev dağılımı ve ilgili özel hükümler kontrol edilir.

Türkiye'de 2026 itibarıyla 30 büyükşehir belediyesi bulunmaktadır. Bu illerde 6360 sayılı Kanun'un öngördüğü genişleme sonucunda büyükşehir sınırları il sınırlarına ulaşmış; il özel idaresinin tüzel kişiliği kaldırılmış, köylerin ve belde belediyelerinin önemli bölümü mahalle statüsüne dönüştürülmüştür. Büyükşehir statüsü illerin valilik ve kaymakamlık örgütünü ortadan kaldırmaz: Merkezî idare birimleriyle büyükşehir ve ilçe belediyeleri aynı coğrafyada farklı hukuki yetkilerle faaliyet gösterir.

Büyükşehir ve büyükşehir ilçe belediyeleri arasındaki ayrım

Özellik	Büyükşehir belediyesi	Büyükşehir ilçe belediyesi
Hizmet alanı	İl mülki sınırlarının tamamı	İlgili ilçenin mülki sınırları
Kurumsal yapı	Ayrı belediye tüzel kişisi ve seçilmiş başkan	Ayrı belediye tüzel kişisi ve seçilmiş başkan
Başlıca odak	Metropol ölçeğinde planlama ve hizmet koordinasyonu	İlçe ölçeğinde kanunla verilen yerel hizmetler
Planlama ilişkisi	Üst ölçekli yerel planlama görevleri	Üst ölçekli düzenlemelerle uyumlu uygulama görevleri
İl özel idaresiyle ilişki	Büyükşehir ilinde il özel idaresi bulunmaz	İl özel idaresinin yerine bire bir geçen kurum değildir

9. Köy yönetimi ile mahalle muhtarlığının farkı

Köy, mevzuatın tanımladığı yerleşimlerde mahallî müşterek ihtiyaçlar bakımından ayrı kamu tüzel kişiliği taşıyan yerel idare biçimidir. 442 sayılı Köy Kanunu köyün temel yapısını düzenler. Köy muhtarı ve ihtiyar meclisi, köyün kanunda gösterilen işlerinde görev yapar; köy derneği ise Köy Kanunu'nda seçmenlerin oluşturduğu topluluğu ifade eden geleneksel organdır. Köy yönetiminin yerel hizmetleri, yol, içme suyu ve ortak köy ihtiyaçları gibi konularda diğer kamu kurumları ve kanuni imkânlarla birlikte yürütülebilir.

Mahalle, belediye sınırları içindeki idari birimdir; mahalle muhtarı ve ihtiyar heyeti bulunur. Ancak mahalle, köy gibi ayrı bir kamu tüzel kişisi veya bağımsız bütçeli bir belediye değildir. Mahalle muhtarı, kamu hizmetlerinde bildirim, ihtiyaçların iletilmesi ve mevzuatla verilen bazı işlevleri yerine getirir; belediye meclisi gibi genel bir yerel bütçe ve yatırım kararı organına sahip değildir. Bu nedenle köy muhtarı ile mahalle muhtarı aynı unvanı taşısalar da görev yaptıkları idari yapı farklıdır.

6360 sayılı Kanunla büyükşehir belediyesi sınırları içindeki köylerin tüzel kişilikleri kaldırılarak mahalleye dönüştürülmesi, yerleşim yerindeki tarımsal veya kırsal yaşamın kendiliğinden sona erdiği anlamına gelmez. Değişen esas olarak idari ve hukuki statüdür; hizmetin hangi belediye veya

kurum tarafından yürütüleceği buna göre yeniden belirlenmiştir. Büyükşehir olmayan illerde ise köy tüzel kişiliği varlığını sürdürmektedir.

Köy ile mahallenin karşılaştırılması

Ölçüt	Köy	Mahalle
Hukuki konum	Kanuni şartlarda ayrı yerel kamu tüzel kişisi	Belediye sınırları içindeki idari birim
Yerel organ	Muhtar, ihtiyar meclisi ve Köy Kanunu'nda köy derneği	Muhtar ve ihtiyar heyeti
Belediyeyle ilişki	Kendi yerel idare statüsü bulunur	Ayrı belediye tüzel kişisi değildir
Büyükşehirlerdeki durum	6360 düzenlemesi kapsamında köy tüzel kişilikleri kaldırıldı	Önceki köyler mahalle statüsünde yer alabilir

10. Mahallî idare birlikleri, hizmet yerinden yönetimi ve YİKOB

Birden fazla yerel idarenin tek başına yürütmekte güçlük çekebileceği ortak hizmetler, kanuni şartlarla mahallî idare birlikleri aracılığıyla gerçekleştirilebilir. 5355 sayılı Mahallî İdare Birlikleri Kanunu, bu iş birliğinin temel çerçevesini oluşturur. Birliğe üye yerel idarelerin varlığı sona ermez; ortak hizmet için ayrı bir örgütlenme kurulmuş olur. Birliğin kuruluş ve görevleri ilgili mevzuata bağlıdır. İçme suyu, atık yönetimi ve ortak altyapı işlerinde bu tür iş birliği görülebilir.

Hizmet bakımından yerinden yönetim, yerel yönetimle özdeş değildir. Belirli kamu hizmetinde uzmanlaşmış ayrı kamu tüzel kişileri ülke genelinde veya belirli alanda görev yapabilir. Örneğin kamu üniversitesi yerel belediyenin bir birimi değildir; özerklik ve denetimin kapsamı kuruluş mevzuatına bağlıdır. Özel kanunla kurulmuş kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları da kendi anayasal ve kanuni statülerinde değerlendirilir. Her bağlı kuruluş veya bakanlık müdürlüğü otomatik olarak yerinden yönetim kurumu sayılamaz.

Büyükşehir belediyesi bulunan illerde valiye bağlı Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı (YİKOB), kamu yatırımlarının izlenmesi ve koordinasyonu ile kanunun verdiği bazı diğer hizmetleri yürütmek üzere düzenlenmiştir. YİKOB, kaldırılan il özel idaresinin bire bir aynı adlı devamı veya seçilmiş il genel meclisine sahip bir mahallî idare değildir. YİKOB'un statüsü, görevleri ve valilikle ilişkisi 3152 sayılı Kanun'un 28/A maddesi ve ilgili yönetmelikle açıklanır. Valilik ile yerel belediyelerin yatırım alanında birlikte çalışabilmesi, tüzel kişiliklerinin birleşmesi sonucunu doğurmaz.

Birbirine karıştırılan özel idari örgütlenmeler

Yapı	Hukuki niteliği	Ayırt edici nokta
Mahallî idare birliği	Kanuni usulle ortak hizmet için kurulan yapı	Üye belediye ve diğer yerel idareleri ortadan kaldırmaz
Kamu üniversitesi	Hizmet bakımından yerinden yönetim örneği	Belediye veya valilik müdürlüğü değildir

Yapı	Hukuki niteliği	Ayırt edici nokta
Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı	Büyükşehir illerinde valiye bağlı özel örgütlenme	İl özel idaresinin seçilmiş meclisinin yerini almaz
Bölge müdürlüğü	İlgili merkezî kurumun bölgesel teşkilatı olabilir	Halk tarafından seçilen bölge yönetimi değildir

11. Hiyerarşi, idari vesayet ve yargısal denetim

Hiyerarşi, aynı idari tüzel kişilik içindeki üst ve ast makamlar arasındaki yönetim ve denetim ilişkisidir. Üstün astına mevzuat çerçevesinde talimat vermesi, işlemleri denetlemesi ve kanuni yetkileri kullanması bu ilişkinin görünümüdür. Bakanlık teşkilatındaki yönetim zinciri veya belediyenin kendi teşkilatındaki başkan–birim ilişkisi buna örnek verilebilir. Hiyerarşi, yetkinin sınırsızlığı değil, hukuk düzeni içindeki kurumsal görev ilişkisidir.

İdari vesayet, merkezî idarenin devletin bütünlüğünü, kamu yararını ve hizmetlerde uyumu korumak amacıyla mahallî idareler üzerinde kanunun açıkça tanıdığı sınırlarda kullandığı denetim yetkisidir. Anayasa'nın 127. maddesi bu ilişkinin esaslarını düzenler. Vesayet denetimi, merkezî idarenin belediye başkanının bütün işlemlerini kendi takdirine göre yönetebileceği genel bir hiyerarşi oluşturmaz. Hangi makamın hangi işlem üzerinde hangi onay, inceleme, bildirim veya başvuru yetkisi bulunduğu özel hükme bağlıdır.

İdari denetim ile yargısal denetim de ayrı süreçlerdir. İdari makamlar kanuni görev alanları içinde inceleme ve denetim yürütür; mahkemeler ise önlerine gelen uyuşmazlıkları hukuka göre karara bağlar. Mahallî idarelerin seçilmiş organlarının organlık sıfatını kazanması ve kaybetmesine ilişkin yargısal güvenceler saklıdır. Anayasa'nın 127. maddesi, görevle ilgili bir suç sebebiyle hakkında soruşturma veya kovuşturma açılan mahallî idare organı veya üyelerinin, İçişleri Bakanı tarafından kesin hükme kadar geçici tedbir olarak görevden uzaklaştırılabilmesine de imkân tanır. Geçici uzaklaştırma, mahkûmiyet kararı veya organlık sıfatının kendiliğinden sona ermesi demek değildir.

İdari ilişki ve denetim yollarının farkları

Kavram	Kimler arasında?	İşlev	Sınır
Hiyerarşi	Aynı idari tüzel kişiliğin üst ve ast makamları	Yönetim, gözetim ve talimat	Anayasa ve mevzuat
İdari vesayet	Merkezî idare ile yerinden yönetim kuruluşu	Kanunla öngörülen idari denetim ve bütünlük	Açık kanuni yetki gerekir
Yetki genişliği	Merkezî idare içinde taşra amiri	Devlet adına yerinde karar alma	Anayasa ve ilgili kanunlar
Yargısal denetim	İdari işlem veya uyuşmazlık ile görevli mahkeme	Hukuka uygunluk denetimi	Usul, görev ve dava şartları

12. Yerel yönetimlerde bütçe, kamu hizmeti ve hesap verebilirlik

Mahallî idarelerin kendilerine ait bütçeleri ve kanunla tanınmış gelir kaynakları vardır. Bütçe, seçilmiş karar organlarının görev alanındaki kararlar ve kamu mali yönetimi hükümleriyle hazırlanıp uygulanır. Genel bütçe vergi gelirlerinden yerel idarelere aktarılan paylar, belediyelerin kanuni öz gelirleri ve belirli hizmetlerin gelirleri, finansmanın farklı kaynaklarıdır. Merkezî idareden mali kaynak aktarılması, yerel idarenin bütün işlemlerinin merkezî idare işlemi hâline geldiği anlamına gelmez.

İdarenin bütünlüğü yalnız görev dağılımı değil, eşgüdüm ve denetim gerektirir. Sayıştayın kamu idarelerinin mali işlemlerine ilişkin denetimi, ilgili idarelerin iç kontrol ve teftiş mekanizmaları, yerel meclislerin faaliyet değerlendirmeleri ve mahkemelerin hukuki denetimi farklı işlevler üstlenir. Yetki kullanımı sırasında usul, gerekçe, bütçe ve kamu yararı ilkelerine uyulması beklenir. Kamu kaynağının harcanmasında idarenin ayrı tüzel kişiliğe sahip olması, denetim yükümlülüklerini ortadan kaldırmaz.

Bir hizmetin hangi kurumca yapılacağı coğrafi yakınlıktan tek başına çıkarılamaz. Aynı ilçe içinde kaymakamlık, belediye, adliye, eğitim müdürlüğü ve sağlık kuruluşları bulunabilir. Belediye kaldırım ve park hizmeti verirken, merkezî idarenin taşra birimi kendi görev alanındaki izin veya kamu hizmetini yürütebilir. Bu kurumların görevleri bazen eşgüdüm gerektirir; eşgüdüm, kurumların birbirlerinin hukuki yetkilerini sınırsız kullanabilmesi değildir.

13. Kamu hizmetinde görevli idareyi belirleme ve temel uygulama ayrımları

İdari bir olayda önce hizmetin niteliği, ardından yetkili tüzel kişilik ve onun işlem yapmaya yetkili organı belirlenir. Örneğin ilin genel güvenliği bakımından valilik veya kaymakamlıkla ilişkili yetkiler söz konusu olabilirken, bir ilçenin belediye hizmetine ilişkin yol, park veya temizlik işi ilgili belediyenin kanuni görev alanında yer alabilir. İl özel idaresinin bulunduğu bir ilde kırsal alan hizmeti özel idareyi ilgilendirebilir; aynı ilin büyükşehir statüsüne geçmesi durumunda ise görev dağılımı özel kanun hükümleriyle yeniden şekillenir.

Merkezî idareye bağlı taşra birimleri ile mahallî idarelerin aynı coğrafyada hizmet yürütmesi, aralarında hiyerarşik bağlılık bulunduğunu göstermez. Bir kamu binasının çevresindeki yol, su, kanalizasyon, imar veya afet koordinasyonu farklı idarelerin görev alanlarına girebilir. İş birliği yapılması, hizmetin hukuken başka kuruma devredildiği ya da mahallî idare amirinin merkezî idare personelinin hiyerarşik üstü olduğu anlamına gelmez. Görev ve yetki, ilgili kuruluş mevzuatı ile somut hizmetin niteliğine göre belirlenir.

Aynı coğrafyada farklı idari görev örnekleri

Hizmet veya işlem	Başlıca örgütlenme	Hukuki ayrım
İlde genel idare ve mülki koordinasyon	Valilik	Merkezî idarenin taşra teşkilatı
İlçede mülki idare ve kamu hizmetlerinin eşgüdümü	Kaymakamlık	Merkezî idarenin ilçe örgütü
Belediye parkı, yerel temizlik ve kent hizmetleri	İlgili belediye	Mahallî müşterek hizmet

Hizmet veya işlem	Başlıca örgütlenme	Hukuki ayrım
Büyükşehir ölçeğinde toplu ulaşım koordinasyonu	Büyükşehir belediyesi ve ilgili kuruluşlar	Özel kanunda belirtilen görev paylaşımı
Büyükşehir olmayan ilde il özel idaresinin kırsal hizmeti	İl özel idaresi	Ayrı yerel kamu tüzel kişisi
Bakanlığın taşra birimindeki kamu hizmeti	İlgili bakanlık ve taşra teşkilatı	Merkezî kamu hizmeti

Önemli ayrım

İl, merkezî idarenin mülki kademesidir; il özel idaresi ise yalnız bulunduğu illerde ayrı yerel kamu tüzel kişisidir. Vali atanır ve iki farklı idari sıfatla görev alabilir. Kaymakam ilçe belediyesinin başkanı değildir. Büyükşehir belediyesi il sınırları içinde çalışsa da valiliğin yerine geçmez; mahalle de köy gibi ayrı kamu tüzel kişiliğine sahip değildir.

9.4. KAMU KURUMLARININ TEMEL GÖREVLERİ

Kamu kurumlarının görevlerini bilmek, devletin hangi hizmeti hangi kuruluş aracılığıyla sunduğunu anlamayı sağlar. Bir vatandaşın nüfus kaydı, bir işçinin sosyal güvenliği, bir öğrencinin eğitimi ve bir hükümlünün infaz işlemi farklı hukukî düzenlemelere ve farklı yetkili kurumlara dayanır. Kurumlar aynı amaç için iş birliği yapabilir; ancak görevlerinin yakınlığı, birbirlerinin yerine karar verme yetkisi kazandıkları anlamına gelmez. Bu nedenle kamu yönetimini kurum adlarından oluşan bir liste olarak değil, hizmet alanı, yetki dayanağı, uygulayıcı birim ve denetim ilişkisi üzerinden incelemek gerekir.

1. Kamu hizmeti, kamu kurumu ve görev kavramı

Kamu hizmeti, toplumun ortak ihtiyaçlarının karşılanması için kamu yararı amacıyla, hukuk düzeni çerçevesinde üstlenilen ve yürütülen faaliyettir. Güvenlik, adalet hizmetlerinin idari altyapısı, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ulaşım ve çevre koruma bu alanların başlıca örnekleridir. Bir hizmetin kamu hizmeti olması, her aşamasının mutlaka aynı bakanlık personelince yapılmasını gerektirmez. Kanunun izin verdiği durumlarda hizmetin belirli unsurları başka kamu kuruluşlarınca veya özel kişiler eliyle yürütülebilir; kamu otoritesinin düzenleme ve denetleme sorumluluğu ise ilgili mevzuata göre devam eder.

Kamu idaresi veya kamu kurumu denildiğinde farklı hukukî yapılardan söz edilebilir. Bakanlıklar ve valilikler, Devlet tüzel kişiliği içinde merkezî idarenin birimleridir. Belediyeler, il özel idareleri, devlet üniversiteleri veya kanunla ya da Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulan belirli kamu kurumları ayrı kamu tüzel kişiliğine sahip olabilir. Birimin kendi adı, binası ve personeli bulunması tek başına ayrı tüzel kişiliğe sahip olduğunu göstermez. Anayasa'nın 123. maddesi idarenin bütünlüğü, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarını; 128. maddesi ise genel idare esaslarına göre yürütülen aslî ve sürekli kamu görevlerinde kamu görevlilerinin konumunu düzenler.

Bir kurumun görev alanı, belli bir kamu ihtiyacından sorumlu tutulduğu konuları gösterir. Yetki ise kurumun ve organının bu görevleri yerine getirirken hukuken yapabileceği işlemleri ifade eder.

Sorumluluk, kullanılan yetkinin hukukî, idari ve mali sonuçlarıyla ilgilidir. Bakanlığın belirli konuda politika hazırlaması, her somut kararı bizzat bakanın vereceği anlamına gelmez; kararın hangi birim veya makam tarafından alınacağı ayrıca belirlenir. Bu ayrım, görev karmaşasının önlenmesinin temelidir.

Kamu görevini değerlendirirken kullanılan temel ayrımlar

Kavram	Anlamı	Uygulamadaki karşılığı
Hizmet alanı	Karşılanan toplumsal ihtiyaç	Eğitim, sağlık, nüfus, infaz, ulaşım
Görev	Kuruluşa verilen işlev	Eğitim politikasını yürütmek veya kurumları denetlemek
Yetki	Hukuken işlem veya karar alabilme gücü	Ruhsat vermek, denetim yapmak, idari karar almak
Teşkilat	Görevi yerine getiren kurumsal yapı	Bakanlık, genel müdürlük, il müdürlüğü, bağlı kuruluş
Sorumluluk	İşlem ve kaynak kullanımından hesap verme	İdari, mali, disiplin ve gerektiğinde yargısal denetim

2. Kurumların teşkilat ilişkileri ve görevlerin hukukî dayanağı

Türkiye'de bakanlıkların genel teşkilat yapısı ve görevleri, başta 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi olmak üzere Anayasa, kanunlar ve özel düzenlemelerle belirlenir. Bakanlıklara bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşlar ile diğer bazı kamu kurumlarının örgütlenmesinde 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve özel kuruluş kanunları önem taşır. Düzenleyici işlemler kanuna veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesine aykırı olamaz; bu nedenle yalnız kurumun internet sayfasındaki görev özeti, kanundaki yetkinin yerine geçmez.

Merkez teşkilatı ülke çapındaki politika, planlama, standart ve eşgüdüm işlerini ağırlıklı olarak yürütür. Taşra teşkilatı aynı hizmetin il veya ilçe düzeyindeki uygulama ayağını oluşturabilir. Bazı kurumların ayrıca yurt dışı teşkilatı bulunur. Bir bakanlığa 'bağlı', 'ilgili' veya 'ilişkili' olduğu belirtilen kuruluşların idari bağı ve özerklik düzeyi aynı değildir; her birinin karar organı, bütçesi, personel rejimi ve denetimi kendi kuruluş düzenlemesinden anlaşılır. Bağımsız düzenleme ve denetleme yetkisi bulunan bir kuruluşun bakanlıkla ilişkili olması, bakanlığın onun bütün bireysel kararlarını değiştirebileceği anlamına gelmez.

Genel müdürlük, başkanlık, kurul, müdürlük ve daire başkanlığı gibi adlar tek başına bir kuruluşun hiyerarşik konumunu veya yetki alanını belirlemez. Örneğin bir bakanlığın içindeki genel müdürlük ile ayrı kamu tüzel kişiliğine sahip bir kurum başkanlığı aynı tür birimler değildir. Önemli olan kuruluş kanunu veya kararnamesindeki 'görevler', 'teşkilat' ve 'yetkiler' hükümleridir.

Kamu teşkilatı türlerinin ayırt edici yönleri

Yapı	Tipik işlevi	Önemli ayrım
Bakanlık	Bir kamu politika alanını yönetmek ve uygulamak	Devlet tüzel kişiliği içinde merkezî idare

Yapı	Tipik işlevi	Önemli ayrım
Bakanlık genel müdürlüğü	Bakanlığın belirli uzmanlık işini yürütmek	Adında genel müdürlük olması ayrı tüzel kişilik kanıtı değildir
Bağlı veya ilgili kuruluş	Özel bir kamu hizmetini veya işletme görevini yürütmek	Bağın derecesi kuruluş mevzuatından anlaşılır
İlişkili düzenleyici kurum	Kanuni sektörel düzenleme ve gözetim yapmak	Karar bağımsızlığı özel hukuki güvenceye bağlıdır
Mahallî idare	Yerel ortak ihtiyaçları karşılamak	Ayrı kamu tüzel kişiliği ve seçilmiş karar organları vardır
Devlet üniversitesi	Yükseköğretim ve bilimsel araştırma	Anayasa ile tanınmış kamu tüzel kişiliği ve bilimsel özerklik

3. Cumhurbaşkanlığı, bakanlıklar ve genel yönetim koordinasyonu

Anayasal sistemde yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanlığı, Anayasa ve mevzuatla kendisine verilen görevleri yürütür; bakanlıklar ise kendi uzmanlık alanlarındaki kamu politikalarının hazırlanması ve uygulanmasında görev üstlenir. Bakanlar, görev alanları bakımından Cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Bakanlıkların birbirine bağlı olmadığı; ortak konuların Cumhurbaşkanlığı, ilgili bakanlıklar ve kanuni koordinasyon mekanizmaları aracılığıyla eşgüdüm içinde yürütüldüğü anlaşılmalıdır.

Strateji ve Bütçe Başkanlığının kamusal planlama ve bütçe hazırlığına ilişkin çalışmaları, Hazine ve Maliye Bakanlığının mali yönetim ve hazine görevleri, ilgili bakanlıkların kendi yatırım ve hizmet teklifleriyle bağlantılıdır. Kamu personel politikası, dijital dönüşüm, idari düzenleme, kamu güvenliği, afet yönetimi ve diğer yatay konular da birden fazla birimin ortak çalışmasını gerektirebilir. İlgili birimlerin yetkilerinin güncel dağılımı özel mevzuat hükümleriyle izlenir.

Kamu kurumlarının tamamını birbirinden bağımsız hareket eden birimler gibi değerlendirmek doğru değildir. Örneğin bir okul binasının yapılması eğitim ihtiyacını, yatırım ve ihale kurallarını, imar ve yapı denetimini ilgilendirebilir. Bu konularda rol alan birimler farklıdır; koordinasyon, tek bir kurumun bütün hukukî işlemlerin sahibi olmasını sağlamaz.

4. Bakanlıkların görevleri ve kamu hizmetinde yetki ayrımı

Bakanlıklar, görev alanlarını ilgili kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnameleri çerçevesinde yerine getiren merkezî idare kuruluşlarıdır. Sağlık, eğitim, adalet, çevre, tarım ve diğer alanlarda idari hizmetler farklı bakanlık ve bağlı birimler eliyle yürütülür. Bir bakanlığın hizmeti koordine etmesi, başka bir makamın kanunla verilmiş karar yetkisini kendiliğinden kullanabileceği anlamına gelmez. Özellikle mahkemelerin yargılama ve hüküm verme yetkileri idari makamlardan ayrıdır; hâkimler Anayasa, kanun ve hukuka uygun olarak bağımsız karar verir.

Kamu kurumlarında temel görev ve yetkiler kuruluş düzenlemelerinden doğar. Bakanlıkların merkez ve taşra teşkilatı, bağlı ve ilgili kuruluşlar, düzenleyici kurumlar ve mahallî idareler aynı devlet yapısı içinde farklı görev alanlarına sahip olabilir. Bir kurumun hizmetin planlama, uygulama, denetim veya destek aşamalarından hangisini yürüttüğü kanuni çerçeveye göre

belirlenir. Bir hizmetin sunulması ile o hizmet hakkında hukuki uyuşmazlığı karara bağlamak ayrı görevlerdir.

Kurumlar arasında hizmet bağlantısı kurulması, görevlerin hukuken birleştirilmesi değildir. Örneğin bir kamu hizmetinin finansmanı, personel işlemleri, bilgi sistemleri ve hizmetin fiilen sunulması farklı yetkili birimlerin katkısını gerektirebilir. Yetkili kurumlar arasında bilgi paylaşımı, sevk, bildirim veya koordinasyon yapılması; bu birimlerden birinin diğerinin tüm yetkilerini devraldığı anlamına gelmez.

Kamu hizmetlerinde görev ve makam ayrımı

Birim veya makam	Temel işlev	Karıştırılmaması gereken alan
Bakanlık	Kanunla belirlenen alanda idari hizmet ve koordinasyon	Başka kurumun bağımsız karar yetkisi
Bakanlığın taşra birimi	İlgili kamu hizmetinin yerel düzeyde yürütümü	Belediye veya valiliğin bütün görevleri
Belediye	Mahallî müşterek nitelikteki hizmetler	Merkezî idarenin tüm görevleri
Düzenleyici veya denetleyici kurum	Mevzuatla verilen düzenleme ve denetim yetkileri	Genel yargı yetkisi
Mahkeme	Uyuşmazlığı yargı yetkisi içinde karara bağlama	Bakanlık talimatıyla hüküm verme

5. İçişleri, millî savunma, dışişleri ve afet yönetimi

İçişleri Bakanlığı, ülkenin iç güvenliği ve kamu düzeni, kolluk hizmetleriyle ilgili idari örgütlenme, mülki idare, nüfus ve vatandaşlık hizmetleri, göç yönetimiyle ilgili görevler ve mahallî idarelerle ilgili mevzuatın tanıdığı alanlarda çalışır. Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı gibi kolluk örgütlerinin görevleri kendi özel kanunlarıyla belirlenir. Jandarmanın ve Sahil Güvenlik Komutanlığının hangi hizmette hangi makamla ilişki kuracağı özel düzenlemelere bağlıdır. Genel güvenlik işlevi, kolluğun ceza mahkemesi yerine hüküm kurabileceği anlamına gelmez.

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), afet risklerinin azaltılması, hazırlık, müdahale ve iyileştirme çalışmalarında koordinasyon ve ilgili hizmetleri yürütür. İl afet ve acil durum müdürlükleri, ilin tehlike ve risk analizleri, planlama, eğitim ve müdahale çalışmalarında yer alır. Depremde arama kurtarma, barınma, sağlık, ulaştırma ve altyapı farklı kurumların ortak hizmetlerini gerektirebilir. AFAD'ın koordinatör rolü, sağlık müdürlüğünün tıbbi yetkilerinin veya belediyenin kendi hizmet alanının kendiliğinden ortadan kalkması demek değildir.

Millî Savunma Bakanlığı, millî savunma politikaları ve askerî faaliyetlerle ilgili kendisine verilen idari görevleri yürütür; Türk Silahlı Kuvvetlerinin komuta ve görev ilişkileri Anayasa ve özel mevzuatla düzenlenmiştir. Dışişleri Bakanlığı, dış politika uygulaması, diğer devletlerle diplomatik ilişkiler, yurt dışı temsilcilik faaliyetleri ve uluslararası ilişkilerde koordinasyon gibi görevler üstlenir. Yurt dışındaki vatandaşın konsolosluk işlemi ile yurt içindeki nüfus müdürlüğü işlemi konu bakımından benzer kişisel kayıtlarla ilgili olabilir; fakat yetkili makam farklı düzenlenmiştir.

Güvenlik ve dış ilişkiler alanında başlıca görevler

Kurum	Odak görev	Yetki sınırını gösteren örnek
İçişleri Bakanlığı	İç güvenlik, mülki idare, nüfus ve ilgili idari koordinasyon	Kolluk faaliyeti yargılama değildir
AFAD	Afet risk yönetimi ve kurumlar arası afet koordinasyonu	Tıbbi teşhisi veya mahkeme kararını üstlenmez
Millî Savunma Bakanlığı	Savunma alanındaki idari görevler ve askerî teşkilatla ilgili işler	Askerî görevlerin dağılımı özel mevzuata tabidir
Dışişleri Bakanlığı	Diplomasi, dış temsilcilikler ve dış politika uygulaması	Konsolosluk hizmeti, iç nüfus idaresinin bütün görevleri değildir

6. Maliye, ekonomi, ticaret ve üretim alanındaki kurumlar

Hazine ve Maliye Bakanlığı, hazine işlemleri, kamu finansmanı, maliye politikaları, kamu gelirlerine ilişkin idari süreçler, kamu muhasebesi ve kendisine verilen mali yönetim görevleriyle ilişkilidir. Verginin konulması, değiştirilmesi ve kaldırılması Anayasa'nın 73. maddesinde öngörülen kanunilik ilkesi çerçevesindedir; bakanlık tek başına kanun yerine geçerek vergi koyamaz. Gelir İdaresi Başkanlığı vergi ve diğer gelirlerin tarh, tahakkuk, tahsil ve mükellef işlemleri bakımından kanuni görevleri üstlenir. Kamu harcaması ise ilgili idarenin bütçesi ve 5018 sayılı Kanun dâhil mali mevzuat çerçevesinde gerçekleştirilir.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), para politikasını yürütür; temel amacı fiyat istikrarını sağlamaktır. Para ve kur politikasının çerçevesi, ödeme sistemleri ve rezerv yönetimi bankanın görev alanının önemli parçalarıdır. Maliye politikası esas olarak kamu gelir ve giderlerini; para politikası para ve finansal koşullar üzerindeki araçları ele alır. TCMB bir bakanlık değildir; Hazine ve Maliye Bakanlığının yerine vergi toplamaz, bakanlık da Merkez Bankasının kendi kanunundaki bütün para politikası yetkilerini kullanmaz.

Ticaret Bakanlığı iç ve dış ticaret politikaları, gümrük hizmetleri, tüketicinin korunması ve ticaretin düzenlenmesiyle ilgili görevler yürütür. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı sanayi politikaları, üretim kapasitesinin geliştirilmesi, teknoloji ve Ar-Ge ekosistemi, sanayi yatırımlarının desteklenmesi ve sanayiye dönük ilgili düzenleme alanlarında çalışır. Hazine ve Maliye, Ticaret ve Sanayi ve Teknoloji bakanlıklarının hepsi ekonomik faaliyetle ilgilidir; ancak vergisel işlem, gümrük denetimi ve sanayi teşviki farklı yetki başlıklarıdır. Kalkınma ajansları ve ilgili destek kurumları bu alanlarda özel mevzuatlarına göre görev alabilir.

Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), sermaye piyasası faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesi; Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), bankacılık sektörüne ilişkin düzenleme ve denetim bakımından uzmanlaşmış kuruluşlardır. Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) ise mevduat ve katılım fonunun sigortalanması ile kanuni çözümleme görevleri bakımından ayrılır. Kurumların düzenlediği piyasaların yakınlığı, karar organlarının tek bir bakanlık dairesi olduğu anlamına gelmez.

Ekonomi yönetiminde sık karıştırılan görev alanları

Kurum	Temel görev alanı	Önemli ayrım
Hazine ve Maliye Bakanlığı	Kamu maliyesi ve hazine işlemleri	Para politikası ile aynı işlev değildir
Gelir İdaresi Başkanlığı	Vergi idaresi ve mükellef işlemleri	Vergi koyma yetkisi kanunilik ilkesine bağlıdır
TCMB	Fiyat istikrarı ve para politikası	Maliye bakanlığı veya ticari banka değildir
Ticaret Bakanlığı	Gümrük, iç-dış ticaret ve tüketici koruma	Sanayi teşvikleri ile gümrük işlemleri farklıdır
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	Sanayi, teknoloji, yatırım ve Ar-Ge politikaları	Vergi tarh etme makamı değildir
BDDK / SPK / TMSF	Bankacılık gözetimi / sermaye piyasası / mevduat sigortası ve çözümleme	Yetkiler farklı kanunlara dayanır

7. Eğitim, yükseköğretim, bilim ve gençlik hizmetleri

Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), okul öncesi, ilk ve ortaöğretim başta olmak üzere ilgili örgün ve yaygın eğitim hizmetlerinin politikalarını, programlarını, uygulamasını ve denetimini mevzuat kapsamında yürütür. İl ve ilçe millî eğitim müdürlükleri bu hizmetlerin taşra örgütlenmesinde rol alır. Öğretim programlarının hazırlanması, okulların yönetimi, öğretmenlerin eğitim sistemi içindeki iş ve işlemleri ve hayat boyu öğrenme hizmetleri bu başlığın parçalarıdır.

Yükseköğretim Kurulu (YÖK), yükseköğretim sisteminin planlanması, koordinasyonu, gözetimi ve yükseköğretim alanında kanunla belirlenen işlemleri yürütür. Devlet üniversiteleri ise bilimsel özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip ayrı yükseköğretim kurumlarıdır. Üniversitede bir akademik kararın doğrudan MEB'in okul yönetimi yetkisiyle alınması beklenmez. Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) kendisine verilen sınav ve yerleştirme hizmetlerini özel mevzuatı kapsamında yürütür; bütün eğitim kurumlarını yöneten bir bakanlık değildir. YÖK, üniversite ve ÖSYM'nin işlevleri birbirinin yerine geçmez.

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), araştırma, bilimsel bilgi ve teknoloji geliştirme ekosisteminin desteklenmesinde; Gençlik ve Spor Bakanlığı ise gençlik hizmetleri, spor politikaları ve kendi görev alanına giren tesis, faaliyet ve destek hizmetlerinde uzmanlaşmıştır. Kamu personelinin ve diğer hizmet gruplarının eğitiminde ilgili eğitim kurumlarıyla yürütülen protokol ve iş birliği, ilgili kamu kurumunun idari yetkilerini ortadan kaldırmaz.

Eğitim ve bilim kuruluşlarının temel ayrımı

Kurum	Temel işlev	Ayırıcı nokta
MEB	Okul öncesi, ilk ve ortaöğretim ile ilgili yaygın eğitim	Üniversite yönetimi ile aynı alan değildir

Kurum	Temel işlev	Ayırıcı nokta
YÖK	Yükseköğretimin planlanması ve koordinasyonu	Üniversitenin bütün akademik kararlarını bizzat vermez
Devlet üniversitesi	Yükseköğretim ve bilimsel araştırma	Ayrı kamu tüzel kişiliği ve bilimsel özerklik
ÖSYM	Sınav uygulaması, ölçme ve yerleştirme hizmetleri	Eğitim politikasını tek başına belirlemez
TÜBİTAK	Bilimsel araştırma ve teknoloji çalışmalarını destekleme	Üniversite veya okul yönetim organı değildir
Gençlik ve Spor Bakanlığı	Gençlik ve spor hizmetleri	MEB'in okul müfredatı yetkisiyle karıştırılmaz

8. Sağlık, sosyal güvenlik, çalışma hayatı ve sosyal destek

Sağlık Bakanlığı, sağlık politikaları, koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi ve sunumu, sağlık kuruluşlarının ilgili mevzuata göre denetimi ve halk sağlığı tedbirlerinde temel kamu otoritelerindendir. Sağlık hizmetinin hangi kuruluşta sağlanacağı ile tedavi giderinin hangi sigorta veya finansman rejiminden karşılanacağı farklı konulardır. Sağlık kuruluşunun tıbbi hizmetini Sağlık Bakanlığı alanındaki kurumlar yürütebilirken ödeme ve sosyal sigorta kapsamı Sosyal Güvenlik Kurumunun görev alanıyla ilişkili olabilir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, çalışma hayatı politikaları, iş sağlığı ve güvenliği, iş ilişkileri, istihdam ve sosyal güvenlik sisteminin ilgili mevzuat çerçevesindeki politika ve koordinasyon görevlerini yürütür. Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), sosyal sigorta ve genel sağlık sigortası uygulamalarında kayıt, prim, sigortalılık, gelir ve aylık bağlama ile kanuni sağlık finansmanı işlemlerine yönelik görevler yapar. Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), iş ve işçi bulmaya aracılık, aktif işgücü programları ve istihdam hizmetlerinde görevlidir. Sosyal güvenlik sisteminin politikası, sigorta işleminin uygulanması ve işgücü aracılığı üç ayrı faaliyet alanıdır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı; çocuklar, aileler, yaşlılar, engelliler, kadınlar ve sosyal desteğe ihtiyaç duyan kesimlere yönelik koruyucu, önleyici ve destekleyici hizmetler ile sosyal yardım alanında görev üstlenir. Sosyal yardım, sigortalılığa ve ödenen prime dayalı sosyal sigorta hakkıyla aynı mekanizma değildir. Bir kişi aynı dönemde sağlık, sosyal sigorta ve sosyal yardım alanlarında farklı kurumlarla muhatap olabilir. Hangi yardıma ilişkin nihai yetkili birim olduğu, yardım programının özel mevzuatına bağlıdır.

Sağlık, sigorta, istihdam ve sosyal yardım farkları

Kurum	İşlev	Karıştırılmaması gereken husus
Sağlık Bakanlığı	Sağlık hizmeti politikası, sunumu ve denetimi	SGK prim tahsilatı ve aylık bağlama
SGK	Sigortalılık, prim, emeklilik ve genel sağlık sigortası uygulamaları	Hastane işletmeciliğinin bütününü yönetme

Kurum	İşlev	Karıştırılmaması gereken husus
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	Çalışma hayatı ve sosyal güvenlik politikası	SGK'nın her bireysel işlemine doğrudan taraf olma
İŞKUR	İş arayan ve işveren hizmetleri, istihdam programları	Emekli aylığı bağlama
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	Sosyal hizmet ve sosyal yardım alanları	Prime dayalı sigorta statüsünün tek belirleyicisi olma

9. Tarım, çevre, enerji, altyapı, kültür ve turizm kurumları

Tarım ve Orman Bakanlığı, bitkisel ve hayvansal üretim, gıda güvenilirliği, tarımsal destekleme, ormanlar ve kendisine verilen su yönetimi görevleri gibi alanlarda çalışır. Gıda denetimi ile gıda ürününün piyasa içindeki fiyatının belirlenmesi aynı yetki değildir. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ), ilgili mevzuat kapsamında su yapıları, barajlar, sulama ve taşkınla ilgili yatırım ve işletme hizmetlerinde rol alır. Orman Genel Müdürlüğü ise ormanların korunması ve yönetimine ilişkin görevleri yerine getirir. Bu kuruluşların görevleri, yerel içme suyu ve kanalizasyon hizmetlerini yürüten belediye veya bağlı idarelerin bütün yetkilerini ortadan kaldırmaz.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı çevrenin korunması, çevresel etkilerin değerlendirilmesi, iklim politikaları, yapılaşma ve planlamaya ilişkin kendisine verilen düzenleme, izleme ve denetim işlevleriyle ilgilidir. Belediyelerin imar uygulaması, atık toplama, su ve kanalizasyon gibi yerel görevleriyle bakanlığın ülke çapındaki standart, planlama ve denetim yetkileri bazen aynı alanda kesişir. Yetki uyuşmazlığında somut kararın hangi makamca alınabileceği özel imar, çevre ve mahallî idare mevzuatından belirlenir.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı enerji ve maden kaynaklarıyla ilgili kamu politikalarının yürütülmesi, enerji arz güvenliği ve kaynak yönetimi gibi alanlarda çalışır. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK), kanuni görev çerçevesinde enerji piyasalarını düzenleme ve denetleme işlevi görür. Bakanlığın enerji politikası geliştirmesi ile EPDK'nın lisanslama ve piyasa gözetimi işlemleri, aynı kurumun tek ve sınırsız yetkisi olarak görülmez.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı kara, deniz, hava, demir yolu ulaştırması ve haberleşme altyapısının görev alanına giren unsurlarıyla ilgili politika, yatırım, düzenleme ve koordinasyon işlevleri yürütür. Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) devlet ve il yolları ile kendisine verilen karayolu hizmetleri bakımından; Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK) ise elektronik haberleşme alanında özel düzenleyici yetkileri bakımından ayrılır. Belediyelerin kent içi yolları veya toplu ulaşımı ile KGM'nin görev alanındaki yolların sorumluluğu otomatik olarak aynı değildir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı kültürel mirasın korunması, müze ve kültür faaliyetleri, turizm politikaları ve ilgili tanıtım hizmetlerinde görev alır. Vakıflar Genel Müdürlüğünün vakıf eserleri ve ilgili mevzuatındaki görevleri özel niteliktedir; bir tarihî yapının korunması birden fazla kurumun izin, tescil veya bakım yükümlülüklerini ilgilendirebilir. Gençlik ve Spor Bakanlığının görev alanı ise turizm tesislerinin denetimiyle özdeş değildir.

Fiziksel altyapı ve doğal kaynak alanında kurum eşleştirmeleri

Hizmet veya kaynak	Başlıca kurumlar	Görev ayrımı
Tarımsal üretim ve gıda denetimi	Tarım ve Orman Bakanlığı	Ticari fiyatlandırmadan ve gümrükten farklıdır
Baraj, sulama ve su yapıları	DSİ	Belediye içme suyu şebekesi her zaman DSİ hizmeti değildir
Ormanların korunması	Orman Genel Müdürlüğü	Belediye parkı yönetimiyle özdeş değildir
Çevre ve yapılaşma standartları	Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	Yerel imar uygulaması özel görev paylaşımına tabidir
Enerji politikası ve piyasa düzeni	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı / EPDK	Bakanlık politika, EPDK özel düzenleme görevlerine sahiptir
Karayolu altyapısı ve yerel yol	Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı / KGM / belediyeler	Yolun sınıfına ve özel yetkiye bakılır
Kültür varlığı ve turizm	Kültür ve Turizm Bakanlığı / ilgili yerel ve özel kuruluşlar	Koruma, mülkiyet ve işletme aynı işlem değildir

10. İhtisas kurumları, kamu iktisadi teşebbüsleri ve meslek kuruluşları

Devletin bütün görevleri bakanlıklarca doğrudan yürütülmez. Sosyal güvenlik, resmî istatistik, bilimsel araştırma, piyasa denetimi, yükseköğretim ve ulaştırma gibi alanlarda uzmanlaşmış kurumlar bulunur. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Resmî İstatistik Programının hazırlanması ve yürütülmesi, ülkenin ihtiyaç duyduğu istatistiklerin belirli yöntemlerle derlenmesi, analiz edilmesi ve yayımlanması bakımından temel kurumdur. Bir kamu kurumunun yayımladığı idari kayıt ile TÜİK'in metodolojik kurallara göre ürettiği resmî istatistik aynı tür veri olmak zorunda değildir.

Kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT), devletin ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunduğu ve özel kuruluş düzenlemelerine tabi işletme yapılarıdır. Kamu hizmeti yürütmeleri veya kamu sermayesi taşımaları, her KİT'i bakanlığın sıradan bir idari dairesi hâline getirmez. Sermaye yapısı, kamu yararı yükümlülükleri, bütçe ilişkisi ve personel statüsü kendi kanuni rejimine göre incelenir. KİT'leri bağımsız düzenleyici ve denetleyici kurullarla karıştırmamak gerekir: Birincisi belirli ekonomik faaliyetleri gerçekleştirebilir; ikincisi bir sektörde düzenleme ve gözetim yetkisi kullanabilir.

Barolar, tabip odaları ve benzeri kanunla düzenlenen kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları Anayasa'nın 135. maddesindeki özel kuruluş türüne örnektir. Bu kuruluşlar kamu tüzel kişiliği taşıyabilseler de bakanlık veya belediye değildir; mesleğin ortak ihtiyaçları, mesleki düzen ve disiplin gibi kanuni amaçlarla çalışırlar. Dernek, sendika veya özel şirket sırf kamusal bir konu hakkında çalışıyor diye kendiliğinden kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşuna dönüşmez.

11. Denetim, hesap verebilirlik ve hak arama kurumları

Sayıştay, kamu idarelerinin mali faaliyet, karar ve işlemlerini hesap verme sorumluluğu çerçevesinde denetler; kanunun öngördüğü hesap ve işlemleri hükme bağlar ve TBMM'ye rapor sunar. Mali denetim, bir kurumun hedeflerine ulaşması, kaynağı hukuka uygun kullanması ve mali tablolarının güvenilirliği bakımından önem taşır. Sayıştay bir bakanlık teftiş birimi değildir. Sayıştayın hesap yargısı ve denetim görevleri, adli veya idari mahkemelerin her tür uyuşmazlıkta verdiği kararlarla aynı kapsamda değildir.

Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK), Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bağlı özel anayasal konumlu bir kuruluştur. İdarenin işleyişiyle ilgili şikâyetleri hukuka ve hakkaniyete uygunluk açısından inceleyerek idareye önerilerde bulunur. KDK'nın tavsiye kararı, mahkemenin iptal veya mahkûmiyet hükmü gibi zorlayıcı yargı kararı değildir. Yasama yetkisinin kullanılması, yargı yetkisinin kullanılmasına ilişkin kararlar ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin sırf askerî nitelikteki faaliyetleri KDK'nın görev alanı dışında kalır. Genel kural olarak önce ilgili idareye başvuru yollarının tüketilmesi gerekir; başvuru usulü ve istisnalar özel mevzuatta düzenlenmiştir.

Kişisel Verileri Koruma Kurumu (KVKK) ve Kişisel Verileri Koruma Kurulu, kişisel verilerin korunması alanında mevzuatla verilen görevleri yürütür. Kurumun kurumsal faaliyetleri ile Kurulun inceleme ve karar yetkileri birbirinden ayrı kavramlardır. Kamu kurumunun bilgi edinme veya başvuru hizmeti sunması, kişisel verileri dilediği gibi açıklayabileceği anlamına gelmez. Bilgi edinme hakkı, özel hayatın ve kişisel verilerin korunması, devlet sırrı ve diğer kanuni istisnalar birlikte değerlendirilir.

Yüksek Seçim Kurulu (YSK), seçimlerin düzen içinde yönetimi ve dürüstlüğü, seçmen kütüğü ve seçim sürecindeki şikâyet ve itirazlara ilişkin Anayasa ve kanunlarla belirlenen görevleri yürütür. Seçimi düzenleme ve denetleme işlevi, diğer idari denetim kurumlarından farklı özel güvencelere sahiptir. Mahkemeler ise idari işlemlere karşı açılan davalar ve diğer uyuşmazlıklarda, kanunen belirlenmiş görevli yargı yerleridir. Bu kurumların ayrıntılı yargısal yapısı izleyen GK-09.05 bölümünde ele alınacaktır.

Denetim ve hak arama yollarının temel farkları

Kurum veya yol	İnceleme konusu	Sonucun niteliği
Sayıştay	Kamu idaresinin mali faaliyetleri, hesap ve işlemleri	Denetim raporu ve kanuni hesap yargısı
KDK	İdarenin işlem, eylem, tutum ve davranışlarına ilişkin şikâyet	Tavsiye, ret veya usule ilişkin karar; mahkeme hükmü değildir
KVKK / Kişisel Verileri Koruma Kurulu	Kişisel verilerin işlenmesi ve korunması	Kanunun öngördüğü inceleme ve idari kararlar
YSK	Seçimlerin yönetimi ve seçim uyuşmazlıkları	Anayasa ve seçim mevzuatı çerçevesinde karar
İdari yargı	İdari işlem ve eylemlere ilişkin görev alanındaki davalar	Kanuni şartlarla bağlayıcı yargı kararı
Kurum içi teftiş ve iç denetim	Kurumun kendi faaliyet ve süreçleri	İdari rapor, öneri ve kanuni işlem süreçleri

12. Vatandaş başvuruları, bilgi edinme ve dijital kamu hizmeti

Vatandaşların idareye dilekçeyle başvurması Anayasa'nın 74. maddesi ve 3071 sayılı Kanun çerçevesinde; kamu kurumlarındaki bilgi ve belgelere erişim talepleri ise 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu çerçevesinde düzenlenir. CİMER, ilgili kamu kurumlarına başvuru, talep, şikâyet ve bilgi edinme süreçlerinde elektronik bir başvuru kanalıdır. CİMER'in başvuruyu iletmesi, bütün konularda esasa ilişkin kararı bizzat CİMER'in verdiği anlamına gelmez. Asıl işlem, konusuna göre yetkili kurumca yapılır; başvuru yolları, süreler ve kanuni istisnalar korunur.

E-Devlet Kapısı farklı kamu kuruluşlarının sunduğu elektronik hizmetlere erişim sağlayan ortak dijital altyapıdır. e-Devlet üzerinden alınan adres bilgisi veya adli sicil belgesi gibi hizmetlerin hukuki sahibi, ilgili hizmeti sunan kurumdur. Platformun ortak olması nüfus kayıtlarının, adli sicilin, vergi borcunun ve sosyal güvenlik verilerinin tek bir bakanlığın işlemine dönüşmesi demek değildir. Başvuru sırasında kimlik doğrulaması, veri güvenliği, kişisel verilerin korunması ve işlem sonucunun hangi kurum tarafından üretildiği ayrıca önem taşır.

> **Önemli ayrım**
>
> Hizmetin e-Devlet Kapısı veya CİMER üzerinden sunulması, işlemi yapan kurumun görev ve yetkisini değiştirmez. Elektronik başvuru kanalı, karar alma makamından farklıdır. Sosyal güvenlik kayıtlarında SGK, resmî istatistik üretiminde TÜİK ve yargısal kararlarda mahkemeler kendi hukuki görev alanlarında yetkilidir.

13. Kurumlar arası koordinasyon ve kaynak yönetimi

Kamu kurumları arasındaki iş birliği protokolleri, bilgi paylaşımı, ortak proje ve hizmet koordinasyonu uygulamada önem taşır. Ancak protokol, kanunla belirlenmiş kamu gücü yetkilerinin sınırsız biçimde başka kuruma devredilmesi için bağımsız bir kaynak değildir. Kurumların görev alanı, verinin paylaşılma koşulları, bütçenin hangi idareden karşılanacağı ve işlemin hangi makamca karara bağlanacağı ayrı ayrı değerlendirilir. 5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu, kamu kaynaklarının planlanması, kullanılması, mali saydamlık ve hesap verme sorumluluğu bakımından temel çerçevedir.

Kamu hizmetlerinin yürütümünde sağlık, eğitim, altyapı, güvenlik, sosyal güvenlik ve afet yönetimi gibi farklı görev alanları kesişebilir. Bir faaliyette birden fazla kurumun yer alması, görevlerin tek bir makama ait olduğu anlamına gelmez. Her kurum kendi kuruluş mevzuatına ve hizmetin niteliğine göre hareket eder. Koordinasyonun amacı, yetki sınırlarını kaldırmak değil, hizmetlerin birbiriyle uyumlu yürütülmesini sağlamaktır.

Bir olayda 'hangi kurum görevlidir?' değerlendirmesi dört aşamada yapılabilir: Önce işlemin türü ve hizmetin konusuna bakılır; ardından görevli kamu tüzel kişisi veya merkezî idare birimi belirlenir; üçüncü olarak somut kararı vermeye yetkili makam ve usul saptanır; son olarak işlemin denetim ve başvuru yolu tespit edilir. İdari işlemle yargısal kararın, mali denetimle hiyerarşik denetimin ve kurumlar arası koordinasyonla yetki devrinin birbirine karıştırılmaması gerekir.

Kamu hizmetlerinde kesişen görev alanları

Konu	Başlıca kurum ilişkisi	Dikkat edilecek sınır
Sağlık hizmeti sunumu	Sağlık kuruluşları ve ilgili sağlık idaresi	Finansman ve sağlık hizmeti yetkileri aynı işlem değildir
Eğitim hizmetleri	Millî Eğitim Bakanlığı ve ilgili eğitim kurumları	Kurumların kendi görev alanları korunur
Sosyal güvenlik kayıtları	SGK ve kanuni işveren yükümlülükleri	Hizmet sunumuyla sigorta kaydı karıştırılmaz
Kamu binası ve çevre altyapısı	İlgili merkezî veya mahallî idareler	Somut yatırımın ve alanın statüsüne bakılır
Afet hazırlığı ve müdahale	AFAD, mülki idare ve ilgili kuruluşlar	Koordinasyon tüm kurumların yetkisini tek elde toplamaz
Kamusal bilgi ve istatistik	Veri üreten kurumlar, TÜİK ve ilgili birimler	Veri yayımlama yetkisi kaynağına göre belirlenir

Kamu kurumlarının görevleri zaman içinde yeniden düzenlenebilir. 29 Ekim 2026 itibarıyla temel görev dağılımını anlamak için Anayasa, yürürlükteki 1 ve 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnameleri, özel kuruluş kanunları ve kurumların resmî görev açıklamaları birlikte dikkate alınmalıdır. Özel kanunla getirilen istisnalar ve teşkilat değişiklikleri bulunduğunda ilgili özel ve güncel hüküm esas alınır.

9.5. YARGI TEŞKİLATI VE YÜKSEK MAHKEMELER

Türkiye'de yargı teşkilatı, hukuki uyuşmazlıkların ve suç isnatlarının bağımsız ve tarafsız mahkemeler önünde çözümlenmesini sağlayan kurumlar bütünüdür. Mahkemelerin görev alanı, davaların konusu ve kanunda belirlenen yargı yolu esas alınarak ayrılır. İlk derece mahkemesi bir uyuşmazlığı doğrudan inceleyebilir; bölge mahkemeleri belirli kararları istinaf yoluyla denetler; yüksek mahkemeler ise Anayasa ve kanunların kendilerine verdiği son inceleme, anayasal denetim veya yargı yolları arasındaki uyuşmazlığı çözme görevlerini yerine getirir. Bu yapı, bütün davaların aynı mahkemede başlayıp mutlaka üç aşamadan geçeceği anlamına gelmez.

1. Yargı yetkisi, mahkemelerin bağımsızlığı ve teşkilatın temel ilkeleri

Anayasa'nın 9. maddesine göre yargı yetkisi Türk Milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılır. Yargılama yetkisi, kamu kurumlarının idari faaliyetlerinden ve idareye bağlı denetim mekanizmalarından farklıdır. Anayasa'nın 138. maddesi gereğince hâkimler görevlerinde bağımsızdır; hiçbir organ, makam veya kişi yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez. Mahkeme kararlarına yasama ve yürütme organları ile idarenin uyması zorunludur.

Hâkimlik ve savcılık teminatı, hâkimlerin kararlarını dış baskıdan bağımsız verebilmesini ve savcılık mesleğinin anayasal güvencelerle yürütülmesini destekler. Bağımsızlık, hâkimin karar verirken hukuka bağlı olmasına engel değildir; tam tersine Anayasa'ya, kanuna ve hukuka göre karar

verilmesini güvence altına alır. Tarafsızlık ise uyuşmazlığın taraflarına karşı ön yargısız davranılmasını ve yargılama sırasında eşit mesafede kalınmasını gerektirir. Anayasa'nın 141. maddesi gereği mahkeme kararlarının gerekçeli olması, yargısal kararın nasıl oluştuğunun anlaşılmasını ve kanun yolu denetimini mümkün kılar.

Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ile yargılama usulleri Anayasa'nın 142. maddesi uyarınca kanunla düzenlenir. Görev, hangi tür mahkemenin uyuşmazlığa bakacağını; yetki ise kural olarak o türdeki hangi yer mahkemesinin davayı göreceğini belirler. Bir mahkemenin aynı ilde yer alması, başka mahkemenin görev alanındaki uyuşmazlığı kendiliğinden inceleyebileceği anlamına gelmez. Dava şartları ve usul hükümleri her yargı kolunda farklılık gösterebilir.

Yargı teşkilatının temel kavramları

Kavram	Açıklama	Ayırt edici yön
Yargı yolu	Uyuşmazlığın ait olduğu yargı sistemi	Adli veya idari yargı; anayasa yargısının özel işlevleri
İlk derece	Davanın doğrudan incelendiği mahkeme	Delil ve olgular ilk kez değerlendirilir
İstinaf	Kanunda öngörülen ilk derece kararlarının ikinci derece incelemesi	Bölge adliye veya bölge idare mahkemesi
Temyiz	Kanunun izin verdiği kararların üst yargı mercii önünde denetimi	Adli yargıda Yargıtay, idari yargıda Danıştay
Görev	Uyuşmazlığa hangi tür mahkemenin bakacağı	Asliye ceza ile idare mahkemesi aynı görevde değildir
Yetki	Görevli türdeki hangi yer mahkemesinin bakacağı	Yargı çevresi ve kanuni yetki kuralları

2. Yargı kolları: adli yargı, idari yargı ve anayasa yargısı

Adli yargı, özel hukuk uyuşmazlıklarının ve ceza yargılamalarının başlıca görüldüğü yargı koludur. Hukuk mahkemeleri kişiler ve kurumlar arasındaki medeni hukuk, borçlar, ticaret, aile ve benzeri uyuşmazlıkları ele alır. Ceza mahkemeleri ise kanunda suç olarak tanımlanan fiiller hakkındaki kovuşturmaları yürütür. Suç işlendiği şüphesinin araştırılması ile bir kişinin suçlu olduğuna karar verilmesi, aynı aşama ve aynı makamın işi değildir.

İdari yargı; idarenin kamu gücü kullanarak yaptığı işlemler, eylemler ve idari sözleşmelerden doğan kanuni uyuşmazlıkların önemli bölümünü inceler. İdari yargıda iptal davası, hukuka aykırı olduğu ileri sürülen idari işlemin ortadan kaldırılmasıyla; tam yargı davası ise idari işlem veya eylem nedeniyle zarar gören bir hakkın giderimiyle ilgilidir. Vergi mahkemeleri, kanunda kendilerine bırakılan vergi ve benzeri mali uyuşmazlıklarda görev yapar. Her kamu kurumunun taraf olduğu dava idari yargıya ait değildir; ilişkinin hukuki niteliği ve özel kanunlar belirleyicidir.

Anayasa yargısı, kanunların ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin belirli açılardan Anayasa'ya uygunluğunu denetleme, bireysel başvuruları karara bağlama ve Anayasa'da belirtilen diğer görevler etrafında örgütlenir. Anayasa Mahkemesi, her adli veya idari uyuşmazlığın genel temyiz

mercii değildir. Adli ve idari yargı mercileri arasında görev veya hüküm uyuşmazlığı doğarsa, bu özel sorunu çözmekle Uyuşmazlık Mahkemesi görevlidir.

Yargı kollarının konusu ve olağan kanun yolu düzeni

Yargı alanı	Başlıca uyuşmazlık	İlk derece örneği	Üst inceleme
Adli yargı – hukuk	Özel hukuk, aile, iş, ticaret, tüketici	Asliye hukuk, sulh hukuk ve ihtisas mahkemeleri	Bölge adliye mahkemesi; koşulları varsa Yargıtay
Adli yargı – ceza	Suç isnadı ve ceza kovuşturması	Asliye ceza, ağır ceza ve kanuni ihtisas mahkemeleri	Bölge adliye mahkemesi; koşulları varsa Yargıtay
İdari yargı	İdari işlem ve eylemler, kanuni idari uyuşmazlıklar	İdare mahkemesi	Bölge idare mahkemesi; kanuni hâllerde Danıştay
Vergi yargısı	Vergi, resim, harç ve benzeri kanuni mali uyuşmazlıklar	Vergi mahkemesi	Bölge idare mahkemesi; kanuni hâllerde Danıştay
Anayasa yargısı	Norm denetimi, bireysel başvuru, Yüce Divan görevleri	Anayasa Mahkemesi	Ayrı anayasal görev, genel istinaf/temyiz zinciri değildir

3. Adli yargı ilk derece mahkemeleri: hukuk ve ceza mahkemeleri

5235 sayılı Kanuna göre adli yargı ilk derece mahkemeleri hukuk ve ceza mahkemeleridir. Hukuk mahkemelerinin genel çerçevesini sulh hukuk ve asliye hukuk mahkemeleri ile özel kanunla kurulan ihtisas mahkemeleri oluşturur. Sulh hukuk mahkemeleri kanunda kendilerine verilen kira, ortaklığın giderilmesi ve benzeri dava ve işleri; asliye hukuk mahkemeleri ise özel bir mahkemenin görevine bırakılmayan birçok özel hukuk uyuşmazlığını inceler. Aile, iş, tüketici, ticaret, fikrî ve sınai haklar gibi ihtisas mahkemeleri belirli konulara odaklanır. Her ilçede her ihtisas mahkemesinin kurulması zorunlu değildir; kurulmayan yerde görevli mahkemenin sıfat ve usulü özel kanunlarda belirlenebilir.

Ceza yargısında asliye ceza mahkemesi genel görevli mahkemelerden biridir; ağır ceza mahkemesi ise kanunla kapsamına alınan daha ağır suçlar ve diğer özel görevler bakımından görev yapar. Çocuk mahkemeleri ve çocuk ağır ceza mahkemeleri gibi ihtisas mahkemeleri belirli kişi ve konu gruplarına yönelik özel usulleri uygular. Suçun önem derecesi, yalnız tarafların isteğine veya ceza miktarına ilişkin kişisel tahmine göre değil, görev kanunlarının düzenlemesine göre belirlenir.

Sulh ceza hâkimlikleri, esas olarak soruşturma ve kanunla belirlenen diğer süreçlerde hâkim kararı gerektiren işlere bakar. Tutuklama, adli kontrol veya arama gibi tedbirlere ilişkin yetkiler, somut işlem için ilgili usul kanunlarına dayanır. Sulh ceza hâkimliğini, kovuşturmanın esasını görüp mahkûmiyet veya beraat hükmü veren asliye ceza ya da ağır ceza mahkemesiyle karıştırmamak gerekir. Tarihî kaynaklarda geçen sulh ceza mahkemesi adı, güncel sulh ceza hâkimliğiyle aynı yargılama işlevini anlatmaz.

Başlıca adli ilk derece mahkemelerinin işlevleri

Mahkeme veya hâkimlik	Başlıca alan	Önemli sınır
Sulh hukuk	Kanunun saydığı özel hukuk dava ve işleri	Bütün medeni davaların genel mahkemesi değildir
Asliye hukuk	Kanunla başka mahkemeye bırakılmayan birçok özel hukuk davası	İhtisas mahkemesinin özel görevleri saklıdır
Aile, iş, tüketici, ticaret mahkemeleri	Belirli hukuk uyuşmazlıklarında uzmanlaşma	Kuruluş ve görev özel kanunlarla düzenlenir
Asliye ceza	Kanuni görev alanındaki suçların kovuşturması	Soruşturma hâkimliğiyle aynı değildir
Ağır ceza	Kanunda gösterilen ağır suçlar ve diğer görevler	Her ceza davası ağır cezada açılmaz
Çocuk ve çocuk ağır ceza	Suça sürüklenen çocuklar bakımından özel görev ve usul	Koruyucu çocuk adaleti ilkeleri uygulanır
Sulh ceza hâkimliği	Kanuni soruşturma tedbirleri ve diğer hâkimlik işleri	Genel hüküm veren bir ceza mahkemesi değildir

4. Cumhuriyet başsavcılığı ve ceza muhakemesinde görev ayrımı

Cumhuriyet başsavcılıkları, ceza soruşturmasında suç işlendiği izlenimi veren bir hâli öğrenince maddi gerçeğin araştırılması için kanuni işlemleri yürüten savcılık teşkilatıdır. Cumhuriyet savcısı delilleri toplar, şüphelinin lehine ve aleyhine olabilecek hususları değerlendirir; yeterli şüphe ve kanuni şartlar oluşursa iddianame düzenleyerek kamu davası açılmasını sağlar. Bazı hâllerde kovuşturmaya yer olmadığı kararı verilebilir. İddianamenin mahkemece kabulüyle kovuşturma aşamasına geçilir.

Savcılık, yargısal sistemin önemli bir unsurudur; ancak hâkimin yerine geçerek bir kişinin mahkûmiyetine karar vermez. Ceza kovuşturmasında iddia ve savunma karşı karşıya gelir, hükmü bağımsız mahkeme kurar. Soruşturma evresinde hâkim kararı gereken koruma tedbirlerinde ilgili sulh ceza hâkimliği veya kanunun yetkilendirdiği diğer yargı mercii devreye girebilir. Mağdur, şikâyetçi, şüpheli, sanık ve hükümlü kavramları da sürecin farklı kişi ve aşamalarını gösterir.

Kesinleşmiş mahkeme hükmünün infazında Cumhuriyet başsavcılığının kanuni görevleri ile ceza infaz kurumlarının idari görevleri bulunur. Hükmün yerine getirilmesi, kovuşturmanın yeniden başlatılması veya kurum personelinin mahkûmiyet hükmünü değiştirmesi değildir. İnfaz sırasında hâkim veya mahkeme kararı gerektiren hususlar ayrıca değerlendirilir.

Ceza yargılaması aşamaları ve görevli makamlar

Aşama	Tipik görev	Karar verme bakımından ayrım
Soruşturma	Cumhuriyet savcısı delilleri araştırır; gerekli hâllerde hâkim kararına başvurur	Soruşturma suçluluğun kesinleşmesi değildir

Aşama	Tipik görev	Karar verme bakımından ayrım
Kovuşturma	Görevli ceza mahkemesi iddiayı ve savunmayı değerlendirir	Mahkûmiyet veya beraat hükmünü mahkeme verir
Kanun yolu	Kanunun izin verdiği itiraz, istinaf veya temyiz incelemesi	Her karar aynı kanun yoluna tabi değildir
İnfaz	Kesinleşen hükmün kanuni infaz süreci	Savcılık, infaz hâkimliği ve infaz idaresinin görevleri farklıdır

5. Bölge adliye mahkemeleri ve istinaf incelemesi

Bölge adliye mahkemeleri, adli yargıda ikinci derece mahkemeleridir. 5235 sayılı Kanun, bunların hukuk ve ceza daireleri aracılığıyla ilk derece mahkemelerinin kanun yolu incelemesine açık kararlarını değerlendirmesini öngörür. İstinaf, yalnız üst mahkemeye başvurma adı değildir; usul kanunlarının çizdiği sınırlar içinde olay ve hukuk yönünden inceleme yapılmasına imkân veren bir kanun yoludur. İnceleme sonucu ilk derece kararı uygun bulunabilir, bazı eksiklikler giderilebilir veya kanunun izin verdiği biçimde yeni bir karar verilebilir.

Bölge adliye mahkemesi bir yüksek mahkeme değil, ikinci derece adli mahkemedir. Bununla birlikte bütün ilk derece kararları otomatik olarak istinafa gitmez. Kanunda kesin olduğu belirtilen kararlar ve parasal ya da ceza türüne bağlı kanun yolu sınırları farklılık gösterebilir. Bu sınırlar zaman içinde değişebildiği için genel kültür anlatımında sabit rakamlardan ziyade kanun yolunun niteliği ile mercii ayrımı esas alınmalıdır.

Adli yargıda temyiz, istinaftan ayrı bir denetim aşamasıdır. Kanunen temyize açık kararlara ilişkin incelemeyi Yargıtay yapar. Yargıtayın genel işlevi, her dosyanın bütün tanıklarını yeniden dinleyip bir ilk derece duruşması yürütmek değil, kanun yolu çerçevesinde hukuka uygunluğu denetlemektir. Kanuni istisnalar ve özel ilk derece görevleri saklıdır. Bir kararın istinafta kesinleşmesi, ayrıca Yargıtaya gideceği anlamına gelmez.

Adli yargıda derece ve kanun yolu ilişkisi

Düzey	Kurum	Ana işlev	Önemli sınır
İlk derece	Hukuk ve ceza mahkemeleri	Uyuşmazlığı veya suç isnadını esas yönünden çözmek	Görev ve yetki kanunla belirlenir
İkinci derece	Bölge adliye mahkemesi	İstinafa açık kararları incelemek	Her karar istinafa açık değildir
Son inceleme	Yargıtay	Temyize açık adli kararların hukuki denetimi	Her istinaf kararı temyize açık değildir

6. İdari yargı: idare ve vergi mahkemeleri, bölge idare mahkemeleri

İdari yargının ilk derece basamağında idare mahkemeleri ve vergi mahkemeleri yer alır. İdare mahkemeleri, kanunla başka mercie bırakılmayan iptal ve tam yargı davaları gibi kamu hukuku uyuşmazlıklarını inceler. Vergi mahkemeleri vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerle bunların kanunda belirtilen işlemlerinden kaynaklanan uyuşmazlıklara bakar. Bir idari işlemin muhatabının kamu çalışanı veya vatandaş olması değil, işlemin hukuki niteliği görev ayrımını belirler.

Bölge idare mahkemeleri, idari yargıda istinaf mercileridir. Bölge adliye mahkemesinden farklı olarak idare ve vergi dava dairelerinden oluşurlar. İdare ve vergi mahkemelerinin kanun yolu incelemesine açık kararlarını değerlendirirler. 2576 ve 2577 sayılı Kanunlar bu teşkilatın ve yargılama usulünün ana dayanaklarıdır. İdari yargıda kararın hukuki sonucu, iptal kararı ile tam yargı davasında tazmin veya hak giderimi kararı arasında farklılaşabilir.

Danıştay, idari yargının yüksek mahkemesidir. Kanunda öngörülen kararlar bakımından temyiz incelemesi yapar; ayrıca belirli idari davalara ilk derece mahkemesi sıfatıyla bakar. Dolayısıyla idari yargıdaki basit şema her dosya için zorunlu bir yol değil, genel örgütlenme modelidir. Danıştayın bazı istişari ve idari görevleri bulunması da onu merkezî idarenin bir bakanlık birimine dönüştürmez.

İdari yargı mercilerinin karşılaştırılması

Merci	Ana görev	Ayrım
İdare mahkemesi	İdari işlem ve eylemlerle ilgili kanuni davalar	Adli ceza mahkemesi değildir
Vergi mahkemesi	Kanuni vergi ve benzeri mali uyuşmazlıklar	Sırf devletin taraf olduğu her dava değildir
Bölge idare mahkemesi	İdari yargıda istinaf	Bölge adliye mahkemesiyle karıştırılmaz
Danıştay	İdari yargıda temyiz ve özel ilk derece görevleri	Anayasa Mahkemesinin norm denetimini üstlenmez

7. Anayasa Mahkemesinin kuruluşu ve başlıca görevleri

Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 146–153. maddelerinde düzenlenen ve 6216 sayılı Kanun uyarınca çalışan anayasal yüksek mahkemedir. Anayasa'ya göre on beş üyeden oluşur. Mahkemenin norm denetimi, bireysel başvuru ve Yüce Divan gibi birbirinden farklı işlevleri bulunur. Anayasa yargısı, yasama işlemlerinin ve yürütmenin bazı düzenleyici işlemlerinin Anayasa'ya uygunluğu ile temel hak güvencelerinin sağlanmasında özel bir denetim mekanizmasıdır.

Norm denetiminde Anayasa Mahkemesi, kanunları, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğünü Anayasa'da gösterilen ölçülerde inceler. İptal davası ile somut norm denetimi olarak da adlandırılan itiraz yolu, farklı başvuru mekanizmalarıdır. Anayasa değişikliklerinde denetimin çerçevesi Anayasa'daki şekil denetimiyle sınırlıdır. Bireysel başvuruda ise kamu gücünün Anayasa'nın koruduğu ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamına giren

temel hakları ihlal ettiği iddiası, kanuni kabul edilebilirlik şartları içinde ele alınır. Olağan idari ve yargısal başvuru yollarının kural olarak tüketilmesi gerekir; bireysel başvuru mahkemelerin maddi olayı her davada yeniden incelettiği olağan temyiz yolu değildir.

Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın belirlediği üst düzey görevlileri görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılar. Siyasi partilerin kapatılması ve devlet yardımından yoksun bırakılması gibi anayasal konularda da görevleri vardır. Yüce Divan sıfatı ayrı ve sürekli bir mahkeme kurulması anlamına gelmez. Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcılığı ile başka bir mahkemede olağan kanun yolu incelemesi yapılması birbirinden farklı kurumlardır.

Anayasa Mahkemesinin farklı yargısal işlevleri

Görev	Konu	Genel temyizden farkı
Norm denetimi	Kanun, CBK, TBMM İçtüzüğü ve anayasal sınırlar içinde değişiklikler	Belirli normların Anayasa'ya uygunluğu incelenir
Bireysel başvuru	Kamu gücüne atfedilen temel hak ihlali iddiası	Kural olarak başvuru yolları tüketilir; her dava yeniden görülmez
Yüce Divan	Anayasa'da belirtilen görev suçlarına ilişkin yargılama	Belirli kişilere ve görev suçlarına özgüdür
Siyasi partilere ilişkin anayasal davalar	Kapatma ve devlet yardımından yoksun bırakma	Adli istinaf ya da idari temyiz değildir

8. Yargıtayın görevleri ve adli yargıda içtihat birliği

Yargıtay, Anayasa'nın 154. maddesi ve 2797 sayılı Yargıtay Kanunu uyarınca adli yargının yüksek mahkemesidir. Adliye mahkemelerinden verilen ve kanunun başka bir adli yargı merciine bırakmadığı karar ve hükümleri son inceleme mercii olarak değerlendirir. Hukuk ve ceza daireleri farklı dava türlerinin incelemesinde uzmanlaşmıştır. Hukuk Genel Kurulu ve Ceza Genel Kurulu, kanunun belirlediği direnme kararları ve içtihatla ilgili bazı uyuşmazlıklar üzerinde görev yapar.

Temyizde inceleme, kanunun izin verdiği kararlarla sınırlıdır ve başlıca hukuka uygunluk denetimine yönelir. Yargıtay, belirli özel kanuni durumlarda ilk derece mahkemesi sıfatıyla da görev yapabilir. Bu istisnalar, Yargıtayın bütün ceza veya hukuk davalarının ilk açıldığı mahkeme olduğu sonucuna götürmez. Dairelerin iş bölümü, hangi uzmanlık dairesinin hangi davaları inceleyeceğine ilişkindir; idari veya adli yargı kolu ayrımının yerini almaz.

İçtihat, mahkemelerin hukuku uygularken ortaya koydukları yargısal yorumları ifade eder. Yargıtayda içtihatların birleştirilmesi, belirli koşullarda farklı karar çizgileri arasında uygulama birliği sağlamaya yönelir. Bir dairenin her kararı 'içtihadı birleştirme kararı' değildir; kanunun bağlayıcılık tanıdığı içtihadı birleştirme kararları özel bir niteliğe sahiptir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, yüksek mahkeme bünyesinde ceza temyizi ve kanunda belirtilen diğer konularda görevler üstlenir; il ve ilçe Cumhuriyet başsavcılıklarıyla aynı teşkilat düzeyi değildir.

9. Danıştayın görevleri ve idari yargının üst denetimi

Danıştay, Anayasa'nın 155. maddesinde düzenlenen idari yargı yüksek mahkemesidir. Kanunda temyizi öngörülen idari yargı kararlarını inceler. Danıştayın idari dava daireleri ve vergi dava daireleri, uyuşmazlıkların konusuna göre görev yapar; dava daireleri kurulları ise kanunda verilen üst inceleme ve içtihatla ilgili işleri yerine getirir. Danıştayın idari yargının yüksek mahkemesi olması, bütün belediye ve bakanlık işlemlerinin doğrudan Danıştayda dava edilmesi gerektiği anlamına gelmez.

2575 sayılı Danıştay Kanunu, belirli işlem ve düzenlemelerle ilgili davaların ilk derece mahkemesi olarak Danıştayda görülebilmesini de düzenler. Bu özel ilk derece görevi, genel idare mahkemelerinin kanuni görevleriyle birlikte değerlendirilir. Danıştayın yürütme organına danışma niteliğinde bazı görevleri bulunması, idari yargı denetiminin yürütmenin talimatıyla yapıldığı anlamına gelmez. Danıştay, Anayasa Mahkemesi gibi kanunları genel olarak iptal eden bir anayasa yargısı mercii değildir.

İdari işlem aleyhine başvuru ile idari işlem nedeniyle açılan ceza davası farklı konulardır. Örneğin bir kamu görevlisi hakkında tesis edilen atama veya disiplin işleminin hukuka uygunluğuna ilişkin dava, ilgili usul ve görev kuralları içinde idari yargıyı ilgilendirebilir. Aynı olayın suç oluşturduğu iddiası ise ceza muhakemesinin farklı bir inceleme konusudur. Böylece tek bir olgu hakkında birbirinden farklı hukuki sorumluluk süreçleri yürütülebilir.

10. Uyuşmazlık Mahkemesi ve yüksek mahkemelerin kapsamı

Uyuşmazlık Mahkemesi, Anayasa'nın 158. maddesi uyarınca adli ve idari yargı mercileri arasında ortaya çıkan görev ve hüküm uyuşmazlıklarını kesin olarak çözen bağımsız yüksek mahkemedir. Görev uyuşmazlığı, davaya hangi yargı kolunun bakacağına ilişkin hukuki çatışmadır. Hüküm uyuşmazlığı ise kanunun aradığı şartlarla farklı yargı kollarından verilen kesin kararların birlikte uygulanması bakımından oluşan ve çözümlenmesi gereken özel çatışmayı ifade eder. Bunların çözümü, sıradan bir kararın istinaf veya temyiz edilmesinden farklıdır.

Yürürlükteki anayasal sınıflandırmada yüksek mahkemeler Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay ve Uyuşmazlık Mahkemesidir. Bölge adliye ve bölge idare mahkemeleri, önemli kanun yolu mercileri olmakla birlikte bu anayasal yüksek mahkeme listesinde yer almaz. Hâkimler ve Savcılar Kurulu ise mahkeme değil, hâkim ve savcıların mesleki işlemlerine ilişkin anayasal kuruldur. Sayıştayın Anayasa'nın 160. maddesindeki hesap denetimi ve hesap yargısı niteliği de onu belirtilen dört yüksek mahkemeden biri yapmaz. Yüksek Seçim Kurulu seçimlerle ilgili anayasal görevleri olan özel kuruldur; dört yüksek mahkeme arasında sayılmaz.

2017 Anayasa değişiklikleriyle Askerî Yargıtay ve Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kaldırılmıştır. Anayasa'nın 142. maddesinde, disiplin mahkemeleri dışında askerî mahkemeler kurulamayacağı; savaş hâlinde ise asker kişilerin görevleriyle ilgili işledikleri suçlar için askerî mahkeme kurulabileceği öngörülür. Eski kaynaklardaki askerî yüksek mahkeme listelerini güncel teşkilatın devamı gibi değerlendirmek yanlıştır.

Anayasal yüksek mahkemeler ve ayırt edici görevleri

Yüksek mahkeme	Anayasal dayanak	Temel görev	Diğerlerinden farkı
Anayasa Mahkemesi	Md. 146–153	Norm denetimi, bireysel başvuru, Yüce Divan	Adli veya idari genel temyiz mahkemesi değildir
Yargıtay	Md. 154	Adli yargıdaki temyize açık kararların son incelemesi	İdari yargının genel temyiz mercii değildir
Danıştay	Md. 155	İdari yargıda temyiz ve kanuni özel ilk derece işleri	Kanunların Anayasa'ya uygunluğunu genel olarak denetlemez
Uyuşmazlık Mahkemesi	Md. 158	Adli-idari yargı arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıkları	Genel istinaf veya temyiz mercii değildir

11. Hâkimler ve Savcılar Kurulu, Adalet Bakanlığı ve yargı hizmetleri

Hâkimler ve Savcılar Kurulu (HSK), Anayasa'nın 159. maddesi ve 6087 sayılı Kanun çerçevesinde hâkim ve savcıların mesleğe kabulü, atanmaları, nakilleri, yükselmeleri ve disiplin işlemleri gibi görevlerle ilişkili anayasal kuruldur. Yürürlükteki yapıda on üç üyeden oluşur ve iki daire hâlinde çalışır. Adalet Bakanı Kurulun başkanı, ilgili bakan yardımcısı tabiî üyesidir; diğer üyeler Anayasa'da belirtilen biçimde Cumhurbaşkanı ve TBMM tarafından seçilir. HSK, Yargıtay veya Danıştayın yerine geçerek olağan temyiz incelemesi yapmaz.

Adalet Bakanlığı, yargı teşkilatının idari ihtiyaçları, adalet hizmetlerinin yürütülmesi, mevzuat ve altyapı alanları gibi konularda görev yapar. Mahkemelerin personeli, bina ve bilişim hizmetleri bakımından yürütülen idari faaliyetler ile hâkimin davadaki yargısal karar yetkisi birbirinden ayrıdır. Adli yargı adalet komisyonları da kanunla verilen personel ve adalet hizmetlerine ilişkin idari görevleri yerine getirir; bunlar mahkemenin yerine geçip davanın esasını karara bağlamaz.

Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP), yargısal ve idari işlemlerin elektronik ortamda yürütülmesini destekleyen bilişim altyapısıdır. UYAP üzerinden bir belgenin sunulması veya mahkeme kararının görüntülenmesi, mahkemenin yerine yazılımın hüküm verdiği anlamına gelmez. SEGBİS, kanuni şartlarla uzaktan ses ve görüntü aktarımı yoluyla usul işlemlerine imkân sağlar; mahkemenin bağımsız karar yetkisi ve savunma hakları bu teknik sistemlerden ayrı hukuki konulardır.

Yargı hizmetine ilişkin kurumlar ve işlevleri

Kurum veya sistem	Görev niteliği	Yargılamadan farkı
Hâkimler ve Savcılar Kurulu	Hâkim ve savcıların anayasal meslek işleri	Temyiz mahkemesi değildir
Adalet Bakanlığı	Adalet hizmetlerinin idari altyapısı ve kanuni görevler	Davanın esasına ilişkin hâkime talimat veremez
Adalet komisyonları	Kanunda gösterilen idari ve personel işlemleri	Ceza veya hukuk hükmü kurmaz

Kurum veya sistem	Görev niteliği	Yargılamadan farkı
UYAP	Yargı ve adalet işlemlerinin bilişim altyapısı	Elektronik işlem kanuni yetkinin sahibini değiştirmez
SEGBİS	Yasal koşullarda ses-görüntü bağlantısı	Fiziki mahkemenin yerini alan ayrı yargı kolu değildir

12. İnfaz yargısı ve idari işleyiş arasındaki ayrım

4675 sayılı İnfaz Hâkimliği Kanunu, infaz hâkimliklerinin kuruluşunu ve görevlerini düzenler. İnfaz hâkimliği, ceza ve güvenlik tedbirlerinin infazında kanunda belirtilen yargısal karar ve şikâyet inceleme görevlerini yerine getirir. Bu yetki, infaz hizmetini günlük olarak yürüten idari organın görevinden farklıdır. Ceza yargılaması, kanun yolu incelemesi ve infaz aşaması birbirinden ayrı hukuki süreçlerdir.

İnfaz hâkimliği, bir kamu kurumunun rutin personel veya satın alma işlemlerini yöneten idari makam değildir. İnfaza ilişkin kanunda düzenlenen belirli başvuru ve şikâyetleri yargısal yetki kapsamında inceler. İdari faaliyetler ile yargısal denetimin ayrı organlarca yürütülmesi, hukuk devleti ilkesinin somut örneklerinden biridir.

5275 sayılı Kanun ceza ve güvenlik tedbirlerinin infazına ilişkin temel kuralları; 5271 sayılı Kanun ise ceza muhakemesinin başlıca usulünü düzenler. Yargılama, hükmün kesinleşmesi, infaz ve infaza ilişkin kanun yolları farklı aşamalardır. İnfaz hâkimliği kararlarına karşı başvuru usulü ve mercii de kanunla belirlenir; her uyuşmazlık için doğrudan yüksek mahkemeye başvurulabileceği varsayılamaz.

Ceza yargısı, infaz ve idari görevlerin ayrılması

Makam veya kuruluş	Esas işlev	Sınır
Ceza mahkemesi	Suç isnadını yargılayıp hüküm kurmak	Kamu kurumunun idari müdürlüğü değildir
Cumhuriyet başsavcılığı	Soruşturma ve kanuni infaz görevleri	Mahkeme yerine hüküm kurmaz
İnfaz hâkimliği	İnfaza ilişkin kanuni karar ve şikâyetlerin yargısal incelemesi	İdarenin hiyerarşik amiri değildir
İdari hizmet birimi	Mevzuatla verilen hizmet ve personel işlemlerini yürütmek	Yargısal hükmü değiştiremez

13. Kanun yolları, kararın kesinleşmesi ve yargı yolunun doğru belirlenmesi

Yargılama sonunda verilen bir karar ile bu kararın kesinleşmesi aynı şey değildir. Kararın kanuni sürede ve usulde üst mercie taşınabilmesi, karar türüne ve özel yargılama kanununa bağlıdır. İtiraz, istinaf ve temyiz kavramları farklı başvuru yollarını ifade eder; istinafın ve temyizin tüm kararlar için zorunlu veya sınırsız olduğu söylenemez. Kanun yolu süresi, kesinlik sınırı, başvurunun kapsamı ve yetkili merci bakımından ilgili tarihte yürürlükteki usul hükmü esas alınır.

Olağan kanun yollarının tüketilmesi, her uyuşmazlığın doğrudan Anayasa Mahkemesine taşınacağı anlamına gelmez. Bireysel başvuru, yalnız kanunun belirlediği temel hak ihlali iddiaları ve kabul edilebilirlik şartları kapsamında yapılabilir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ise Avrupa Konseyinin uluslararası insan hakları mahkemesidir; Türk yargı teşkilatında Yargıtay veya Danıştayın üstünde yer alan ulusal bir temyiz mahkemesi değildir. Yargı yolunun belirlenmesinde her zaman işlem veya uyuşmazlığın hukuki niteliği, görevli yargı mercii ve başvuru şartları birlikte değerlendirilir.

Bir kamu kurumunun idari işlemi, aynı kurumda görevli personel hakkında yürütülen disiplin süreci ve bir kişinin suç işlediği iddiası farklı hukuki süreçlere yol açabilir. İnfaza özgü işlemlerde özel görev kuralları geçerli olduğu gibi, diğer kamu işlemlerinde de uyuşmazlığın niteliğine göre görevli yargı yolu belirlenir. Bir işlemin kamu kurumunda yapılması, her uyuşmazlığın aynı yargı merciinde çözüleceği anlamına gelmez.

Önemli ayrım

Yargıtay adli, Danıştay idari yargının yüksek mahkemesidir; Anayasa Mahkemesi genel temyiz mahkemesi değildir; Uyuşmazlık Mahkemesi adli ve idari yargı arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını çözer. Bölge adliye ve bölge idare mahkemeleri istinaf merciidir, anayasal yüksek mahkeme değildir. HSK mahkeme değildir; infaz hâkimliği ise idari yönetimden ayrı yargısal görev yürütür.

9.6. ULUSAL GÜVENLİK VE TEMEL KAMU YÖNETİMİ KAVRAMLARI

Ulusal güvenlik, bir devletin bağımsızlığını, ülke bütünlüğünü, anayasal düzenini ve toplumun güvenliğini tehditlere karşı korumaya yönelik faaliyetlerin bütünüdür. Bu alan yalnız askerî savunmadan ibaret değildir. Dış politika, iç güvenlik, istihbarat, afetlere hazırlık, siber güvenlik, ekonomik dayanıklılık ve kamu kurumlarının kesintisiz çalışabilmesi de güvenlik kapasitesini etkiler. Kamu yönetimi ise devletin kanunlarla belirlenen görevleri kamu kurumları aracılığıyla yürütmesi, kaynakları kullanması ve kamu hizmetlerini toplumun ihtiyaçlarına uygun biçimde sunmasıdır. İki alanın ortak yönü, kamu gücünün belirlenmiş yetki ve sorumluluklar içinde kullanılmasıdır.

1. Millî güvenliğin kapsamı ve güvenlikle ilgili temel kavramlar

2945 sayılı Millî Güvenlik Kurulu ve Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu'nun tanımlama çerçevesinde millî güvenlik; anayasal düzenin, millî varlığın, ülkenin bütünlüğünün ve uluslararası alandaki siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik menfaatlerin iç ve dış tehditlere karşı korunmasını ifade eder. Bu geniş kapsam, savunma politikası ile kamu düzenini koruma faaliyetlerinin aynı kavram altında anılabilmesine imkân verir. Ancak bu, bütün güvenlik görevlerinin tek kurum tarafından yürütüldüğü anlamına gelmez.

Tehdit, korunması gereken bir değere zarar verme ihtimali bulunan durum veya davranıştır. Risk, bir tehlike ya da tehdidin gerçekleşme olasılığı ve doğurabileceği sonuçlarla birlikte değerlendirilmesidir. Güvenlik planlamasında tehlikeyi yalnız adlandırmak yeterli değildir; hangi hizmetin etkilenebileceği, olası sonucun ağırlığı ve önleme imkânları da incelenir. Örneğin bir kamu kurumunun bilgi sisteminin durması hizmet sürekliliğini tehdit edebilir. Bu durumda yalnız

bilişim altyapısını korumak değil, geçici hizmet yöntemlerini ve sorumluluk zincirini önceden belirlemek de risk yönetiminin parçasıdır.

Millî güvenlik, millî savunmadan daha geniştir. Millî savunma ülkenin askerî tehditlere karşı korunması ve Silahlı Kuvvetlerin hazırlığıyla ilişkilidir. İç güvenlik ve kamu düzeni ise suçların önlenmesi, kişilerin can ve mal güvenliği ve kamu huzurunun korunması gibi görevlerle ilgilidir. Afet yönetimi ve ekonomik dayanıklılık doğrudan askerî faaliyet olmadığı hâlde kamu hizmetlerinin devamlılığını ve toplumun güvenliğini ilgilendirebilir.

Güvenlik alanındaki temel kavramların ayrılması

Kavram	Temel anlamı	Ayırt edici özellik
Millî güvenlik	Devletin varlığı, bağımsızlığı, bütünlüğü ve menfaatlerinin korunması	İç ve dış boyutları birlikte kapsar
Millî savunma	Askerî tehditlere karşı savunma ve kuvvet hazırlığı	Silahlı Kuvvetler ile savunma teşkilatı öne çıkar
İç güvenlik	Ülke içinde can, mal ve toplum güvenliğinin korunması	Yetkili kolluk ve mülki idare görevleri bulunur
Kamu düzeni	Toplumsal hayatın güvenlik ve huzur içinde sürdürülebilmesi	Hukukla sınırlandırılmış idari tedbirleri gerektirebilir
Tehdit	Korunan değere zarar verebilecek unsur veya durum	Her tehdit gerçekleşmiş zarar değildir
Risk	Olasılık ve muhtemel sonucun birlikte değerlendirilmesi	Önleme ve hazırlık kararlarına yön verir

2. Millî güvenliğin anayasal temelleri ve devlet organlarının rolleri

Anayasa'nın 117. maddesine göre başkomutanlık Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi varlığından ayrılamaz ve Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilir. Aynı madde, millî güvenliğin sağlanmasından ve Silahlı Kuvvetlerin yurt savunmasına hazırlanmasından Cumhurbaşkanının TBMM'ye karşı sorumlu olduğunu belirtir. Genelkurmay Başkanı Cumhurbaşkanınca atanır; Silahlı Kuvvetlerin komutanıdır ve savaşta başkomutanlık görevlerini Cumhurbaşkanlığı adına yerine getirir. Bu hükümler, anayasal siyasal sorumluluk ile askerî komuta görevinin aynı işlev olmadığını gösterir.

TBMM'nin de anayasal güvenlik yetkileri bulunmaktadır. Anayasa'nın 92. maddesinde savaş hâli ilanı ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verilmesiyle ilgili yetki ve istisnalar düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanının yürütme ve millî güvenliğe ilişkin anayasal yetkileri, Meclisin bu alandaki görevlerini kendiliğinden ortadan kaldırmaz.

Anayasa'nın 13. maddesindeki temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasına ilişkin genel esaslar ve 15. maddesindeki olağanüstü dönem güvenceleri de millî güvenlik tedbirlerinin hukukî sınırlarını belirler. Millî güvenlik veya kamu düzeni gerekçesi, kamu makamlarına kanunsuz ve sınırsız bir

yetki tanımaz. Tedbirlerin dayanağı, izlenen meşru amaç, kanunun öngördüğü usul ve ölçülülük ilkesi birlikte değerlendirilir.

Millî güvenlikle ilgili anayasal görev alanları

Organ veya makam	Anayasal rol	Dikkat edilecek sınır
Türkiye Büyük Millet Meclisi	Savaş hâli ve asker gönderme konularında Anayasa md. 92'de belirtilen karar yetkisi	Madde kapsamı ve anayasal istisnalar esas alınır
Cumhurbaşkanı	Millî güvenlikten ve savunmaya hazırlıktan TBMM'ye karşı sorumluluk; başkomutanlığın temsili	Anayasa ve kanun çerçevesinde hareket eder
Genelkurmay Başkanı	Silahlı Kuvvetlerin komutanlığı; savaşta başkomutanlık görevlerinin Cumhurbaşkanlığı adına yerine getirilmesi	Askerî komuta ile siyasal sorumluluk ayrıdır
Millî Güvenlik Kurulu	Güvenlik siyaseti ve koordinasyona ilişkin tavsiye ve görüş	Tavsiye kararları Cumhurbaşkanınca değerlendirilir
Yargı organları	Önlerine gelen uyuşmazlıklarda hukukî denetim ve yargısal görev	Güvenlik gerekçesi yargısal güvenceleri bütünüyle kaldırmaz

3. Millî Güvenlik Kurulu ve millî güvenlik siyasetinin koordinasyonu

Millî Güvenlik Kurulu (MGK), Anayasa'nın 118. maddesinde düzenlenmiş bir anayasal kuruldur. Cumhurbaşkanının başkanlığında Cumhurbaşkanı yardımcıları; Adalet, Millî Savunma, İçişleri ve Dışişleri bakanları; Genelkurmay Başkanı ile Kara, Deniz ve Hava kuvvetleri komutanlarından oluşur. Toplantı gündemine göre başka ilgili bakan ve kişilerin görüşleri de alınabilir. Cumhurbaşkanı katılamadığında Kurula Cumhurbaşkanı yardımcısı başkanlık eder. Kurulun bugünkü yapısı anlatılırken eski Başbakanlık dönemindeki üyelik listeleri kullanılmaz.

MGK, devletin millî güvenlik siyasetinin belirlenmesi ve uygulanmasıyla ilgili konularda tavsiye kararları alır; koordinasyona ilişkin görüşlerini Cumhurbaşkanına bildirir. Anayasa, Kurulun gerekli gördüğü tedbirlere ilişkin kararların Cumhurbaşkanınca değerlendirileceğini öngörür. MGK bir mahkeme, yasama organı veya bütün bakanlıkların yerine geçerek tek başına emir veren yürütme makamı değildir. Kurumların icrai işlemleri, ilgili anayasal ve yasal yetkilerine dayanır.

MGK Genel Sekreterliği, Kurul çalışmalarına hazırlık, araştırma, izleme ve koordinasyon bakımından destek sağlayan teşkilattır. Millî Güvenlik Siyaseti Belgesi ise güvenlik siyasetinin genel çerçevesiyle ilişkili bir planlama belgesidir. Bu belgenin içeriği açık kaynaklarda bütünüyle yayımlanmış kabul edilmemeli; gizli veya kamuya açıklanmamış hükümler hakkında varsayıma dayalı bilgi verilmemelidir. MGK'nın anayasal konumu, kurul üyelerinin kişisel görüşleriyle değil, Anayasa ve yürürlükteki kurumsal düzenlemelerle belirlenir.

Millî Güvenlik Kuruluyla ilgili görevlerin karşılaştırılması

Unsur	İşlev	Karıştırılmaması gereken husus
Millî Güvenlik Kurulu	Millî güvenlik politikalarına ilişkin tavsiye ve görüş	Bir yargı organı veya yürütmedeki bütün kurumların hiyerarşik üstü değildir
Cumhurbaşkanı	MGK tavsiyelerini değerlendirme ve anayasal yürütme sorumluluğu	MGK kararının otomatik olarak kanunlaşması söz konusu değildir
MGK Genel Sekreterliği	Sekretarya, hazırlık ve koordinasyon desteği	Silahlı Kuvvetlerin operasyonel komuta makamı değildir
Millî Güvenlik Siyaseti Belgesi	Güvenlik siyasetinin planlama çerçevesi	Kamuya açıklanmayan içeriği tahmin edilerek ders bilgisi üretilmez

4. Dış güvenlik, millî savunma ve istihbarat hizmetleri

Dış güvenlik, ülkenin başka devletlerden veya dış kaynaklı tehditlerden etkilenebilecek bağımsızlık, egemenlik ve uluslararası haklarının korunmasıyla ilişkilidir. Dışişleri Bakanlığı diplomasi ve uluslararası ilişkiler alanında; Millî Savunma Bakanlığı ise savunma hizmetlerinin idari, hukuki, personel, tedarik ve planlama boyutlarında önemli görevler yürütür. Türk Silahlı Kuvvetlerinin askerî komuta ve savunma hazırlığı ise Anayasa ve ilgili özel mevzuatla belirlenir. Diplomatik müzakere, savunma tedariki ve askerî komuta aynı görevin farklı adları değildir.

İstihbarat, karar alıcıların güvenlik ve devlet politikasıyla ilgili değerlendirmelerine dayanak sağlayan bilgilerin hukuka uygun yetkilerle toplanması, değerlendirilmesi ve ilgili makamlara sunulması faaliyetleriyle ilişkilidir. 2937 sayılı Kanun kapsamında görev yapan Millî İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı, devlet istihbaratı alanının başlıca kurumudur ve Cumhurbaşkanlığına bağlıdır. İstihbaratın analiz ve bilgi sağlama işlevi, bir mahkemenin hüküm verme görevi veya kolluğun tüm adli işlemlerini tek başına yürütmesiyle özdeş değildir.

Savunma kapasitesi yalnız personel sayısıyla ölçülmez; askerî eğitim, lojistik destek, haberleşme, tedarik, ulaşım ve kritik altyapı güvenliği gibi unsurlar birbirini tamamlar. Bir güvenlik tehdidine karşı hangi kurumun hangi yetkiyi kullanacağı, tehdidin cinsine ve ilgili mevzuata göre belirlenir. Güvenlik amacı, bir kurumun başka kurumun kanuni görevini kendiliğinden üstlenmesine yetki vermez.

Dış güvenlik alanında kurum ve işlev ayrımı

Alan	Başlıca kurum veya yapı	Esas işlev
Diplomasi ve dış ilişkiler	Dışişleri Bakanlığı	Uluslararası müzakere, diplomatik temsil ve ilişkiler
Savunma idaresi	Millî Savunma Bakanlığı	Savunmaya ilişkin idari, personel, tedarik ve destek hizmetleri
Askerî komuta ve savunma hazırlığı	Türk Silahlı Kuvvetleri ve ilgili komuta yapısı	Kanun ve Anayasa kapsamındaki askerî görevlerin yerine getirilmesi

Alan	Başlıca kurum veya yapı	Esas işlev
Devlet istihbaratı	Millî İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı	Millî güvenlikle ilgili istihbarat faaliyetleri ve değerlendirmeler

5. İç güvenlik, kamu düzeni ve kolluk hizmetlerinin sınırları

İç güvenlik hizmetleri; kişilerin can ve mal güvenliğini koruma, suçun önlenmesi, kamu düzeninin sağlanması ve kanunların öngördüğü kolluk görevlerinin yürütülmesini kapsar. İçişleri Bakanlığıyla bağlantılı Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığının görev alanları ilgili kanunlarda düzenlenmiştir. Sahil Güvenlik denizlerde kollukla ilgili belirli görevler yürütür; jandarma ve polis arasında da görev ve sorumluluk alanı bakımından mevzuata dayanan ayrımlar vardır. Bu teşkilatların her biri genel anlamda güvenliğe katkıda bulunsa da yetkileri ve faaliyet alanları aynı değildir.

Önleyici veya idari kolluk, kamu düzenine yönelik risklerin gerçekleşmeden engellenmesi ve düzenin korunmasıyla ilgilidir. Adli kolluk ise işlenmiş olduğu düşünülen bir suçun soruşturulmasında, Cumhuriyet savcısının kanunla belirlenen talimat ve gözetimi altında ilgili işlemleri yerine getirir. Aynı kolluk personeli görevine göre farklı hukuki usullere tabi olabilir. Önleyici bir güvenlik tedbiriyle adli delil toplama işlemi yalnız görünüşte benzer diye aynı prosedürle yapılamaz.

Vali ve kaymakamların il ve ilçelerdeki kamu düzeni ve kolluk koordinasyonuna ilişkin yetkileri 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu gibi düzenlemelere dayanır. Mülki idare amirinin koordinasyon görevi, savcılık ve mahkemelerin yargısal yetkilerine müdahale hakkı doğurmaz. Kolluğun zor kullanma, arama, yakalama veya benzeri müdahale yetkileri de kanun, usul ve temel hak güvenceleri içinde değerlendirilir.

Kolluk ve iç güvenlik kavramlarının karşılaştırılması

Kavram veya yapı	Görev yönü	Sınır veya ayrım
İdari/önleyici kolluk	Kamu düzenini koruma ve önleme	Önleyici işlem kanuna dayanır
Adli kolluk	Suç soruşturmasına yardımcı işlemler	Adli görevde savcılık ve ceza muhakemesi usulü önemlidir
Polis	Kanuni görev alanında genel kolluk	Tüm ülkede her güvenlik görevini tek başına yürütmez
Jandarma	Kanunun belirlediği sorumluluk alanında kolluk ve diğer görevler	Görev bölüşümü özel düzenlemelere dayanır
Sahil Güvenlik	Denizlerde kanuni kolluk ve güvenlik görevleri	Askerî savunma komutasının aynısı değildir
Vali ve kaymakam	Mülki idare ve kamu düzeni koordinasyonu	Yargının emir ve denetim makamı değildir

6. Seferberlik, savaş hâli ve olağanüstü hâl arasındaki ayrım

Seferberlik, devletin insan gücü, araç, malzeme ve diğer kaynaklarını savaşa ilişkin ihtiyaçları karşılamak üzere hazırlaması ve kullanmasıyla ilgili özel bir hukuki durumdur. 2941 sayılı Seferberlik ve Savaş Hali Kanunu ile ilgili mevzuata dayanır. Seferberlik genel veya kısmî olabilir. Savaş hâli, savaş ilanına ilişkin kararla başlayan ve kaldırılmasına kadar devam eden ayrı bir durumdur. Seferberlik hazırlıklarının barış döneminde yapılması, ülkede savaş veya olağanüstü hâl ilan edildiği anlamına gelmez.

Millî Savunma Bakanlığının 2026 tarihinde erişilen resmî açıklamalarına göre, 1990 tarihli Seferberlik ve Savaş Hali Tüzüğü 21 Mayıs 2024'te kaldırılmış ve yerine Seferberlik ve Savaş Hali Yönetmeliği yürürlüğe konulmuştur. Dolayısıyla güncel seferberlik düzenini açıklarken eski tüzüğü yürürlükteki temel uygulama metni olarak göstermek doğru değildir. Bu yönetmelikte seferberlik hazırlıkları bakımından TSK ile ilgili faaliyetlerde Millî Savunma Bakanlığına, TSK'nın görev alanı dışındaki faaliyetlerde MGK Genel Sekreterliğine; ortak faaliyetlerde ise Cumhurbaşkanlığına koordinatörlük görevi verildiği belirtilmektedir.

Olağanüstü hâl (OHAL), Anayasa'nın 119. maddesinde düzenlenen koşullar ortaya çıktığında Cumhurbaşkanınca yurdun tamamında veya bir bölgesinde, süresi altı ayı geçmemek üzere ilan edilebilen özel yönetim usulüdür. Savaş, seferberlik, ağır şiddet olayları, doğal afet, tehlikeli salgın hastalık ve ağır ekonomik bunalım gibi çeşitli nedenler hükümde sayılır. OHAL kararı verildiği gün Resmî Gazete'de yayımlanır ve aynı gün TBMM'nin onayına sunulur. Meclis gerekli gördüğünde süreyi kısaltabilir, uzatabilir veya OHAL'i kaldırabilir; Cumhurbaşkanının talebi üzerine uzatmalarda Anayasa'daki süre ve savaş hâli istisnası uygulanır.

Olağanüstü hâlin ilanı, normal dönemde yürürlükte bulunan bütün temel hakların süresiz ve sınırsız biçimde askıya alındığı anlamına gelmez. Anayasa'nın 15 ve 119. maddeleri temel haklara ilişkin sınırları ve güvenceleri düzenler. OHAL, seferberlik ve savaş hâli birbirleriyle ilişkili olabilen, fakat hukuki dayanakları, ilan koşulları ve sonuçları aynı olmayan kavramlardır. Güncel Anayasa'da geçmiş dönemlerde yer alan sıkıyönetim maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır; eski kitaplarda bulunan sıkıyönetim yetki şeması güncel düzen kabul edilemez.

Olağanüstü durumların temel hukuki farkları

Durum	Hukuki dayanak veya işlev	Ayırt edici nokta
Barış zamanı seferberlik hazırlığı	2941 sayılı Kanun ve ilgili yönetmelik	Hazırlık yapılması seferberlik ilanı değildir
Seferberlik	2941 sayılı Kanun ve uygulama düzenlemeleri	Devlet kaynaklarının savaş ihtiyaçlarına göre hazırlanıp kullanılması
Savaş hâli	Anayasa md. 92 ve ilgili savaş hâli hükümleri	Savaş ilanına ilişkin anayasal yetkiler ve özel hükümler uygulanır
Olağanüstü hâl	Anayasa md. 119	Cumhurbaşkanınca ilan, Resmî Gazete ve TBMM onayı süreci
Sıkıyönetim	Eski anayasal düzenlemede yer alıyordu	Güncel Anayasa'da ayrı sıkıyönetim ilanı düzeni yürürlükte değildir

7. Afet yönetimi, sivil savunma ve kurumların hizmet sürekliliği

Afetlere karşı hazırlık, kamu güvenliğinin sivil boyutlarından biridir. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının görevleri arasında afet öncesi risk azaltma ve hazırlık çalışmalarının, afet sırasındaki müdahalenin ve sonrasındaki iyileştirmenin kurumlar arasında koordine edilmesi bulunur. Afet yönetimi tek bir kurtarma ekibinin çalışması değildir. Sağlık, ulaşım, haberleşme, barınma, altyapı, güvenlik ve sosyal destek hizmetlerinin eşgüdümünü gerektirir.

Afet riskini azaltma, afet gerçekleşmeden önce tehlikelerin ve kırılganlıkların belirlenerek can ve mal kaybını azaltacak tedbirlerin alınmasıdır. Müdahale, olay sırasında acil ihtiyaçların karşılanması ve hayat kurtarılması; iyileştirme ise hizmetlerin ve yaşam koşullarının yeniden işler hâle getirilmesidir. Afet planının hazırlanması ile olay anındaki operasyonel kararlar birbirinden farklı aşamalardır. Kurumların kendi görev alanlarına ilişkin acil durum ve hizmet devamlılığı planları, ülke ve il düzeyindeki eşgüdümün tamamlayıcı parçalarıdır.

Bir kamu kurumunda afet veya ciddi altyapı kesintisi yaşandığında can güvenliği, temel hizmetlerin sürdürülmesi, bina güvenliği, personel koordinasyonu ve yetkili kuruluşlarla irtibat birlikte gündeme gelir. Hangi kararın kim tarafından alınacağı kuruluş mevzuatına, yürürlükteki afet ve acil durum planlarına ve ilgili yetki kurallarına göre belirlenir. Kurumlar arası genel koordinasyon bulunması, her kamu kuruluşunun özel görevlerinin kendiliğinden başka bir kuruma geçtiği anlamına gelmez.

Bütünleşik afet yönetiminde çalışma aşamaları

Aşama	Temel içerik	Kamu kurumuna etkisi
Risk azaltma	Tehlike ve kırılganlıkların değerlendirilmesi	Önleyici tedbir ve altyapı güçlendirmesi
Hazırlık	Planlama, eğitim ve görev dağılımı	Kurum içi ve kurumlar arası koordinasyonun önceden belirlenmesi
Müdahale	Olay sırasında acil hizmetlerin yerine getirilmesi	Can güvenliği ve temel hizmetlerin önceliklendirilmesi
İyileştirme	Hizmetin yeniden kurulması ve kayıpların giderilmesi	Kurumsal işleyişin normal düzene dönüşü

8. Siber güvenlik, bilgi güvenliği ve kritik hizmetlerin korunması

Kamu hizmetleri giderek bilgi sistemlerine dayandığından siber güvenlik, hem kurumsal yönetim hem de millî güvenlik bakımından önem taşır. Siber güvenlik, bilgi ve iletişim sistemlerinin kötü niyetli müdahalelere karşı korunmasıyla; bilgi güvenliği ise bilgiye yalnız yetkili kişilerin erişebilmesini, bilginin doğru ve değiştirilmemiş kalmasını ve ihtiyaç duyulduğunda kullanılabilir olmasını sağlayan idari ve teknik önlemlerle ilgilidir. Bir bilgi sisteminin güvenliği yalnız parola kullanılmasına indirgenemez; görev temelli erişim, personel eğitimi, kayıtların korunması ve hizmet sürekliliği birlikte değerlendirilir.

Bilginin gizliliği, bütünlüğü ve erişilebilirliği üç temel koruma hedefidir. Gizlilik, yetkisiz kişilerin bilgi edinmemesini; bütünlük, bilginin izinsiz değiştirilmemesini; erişilebilirlik, yetkili kullanıcının ihtiyaç duyduğu anda bilgiye ulaşabilmesini ifade eder. Bu hedeflerden birinin korunması

diğerlerini kendiliğinden güvenceye almaz. Örneğin verinin yalnız yetkililerce görülebilmesi, yanlış kaydın fark edilmeden sistemde kalmayacağı veya sistemin hiçbir zaman kesintiye uğramayacağı anlamına gelmez.

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu'nun 12. maddesi, veri sorumlusuna kişisel verilerin hukuka aykırı işlenmesini ve erişilmesini önlemeye, verilerin muhafazasını sağlamaya dönük uygun teknik ve idari tedbirleri alma görevi yükler. Güvenlik gerekçesi kişisel verilerin sınırsız toplanması veya paylaşılması için genel izin sayılamaz. Kurumun veri işleme yetkisi, amaç, ihtiyaç ve hukuki dayanakla sınırlandırılır. Kamu hizmetinde kişisel veri, görev gereği gizli bilgi ve devlet sırrı kavramları birbirine eşit değildir; her birinin dayanağı ve erişim kuralları ayrı değerlendirilir.

Bilgi güvenliğinin temel bileşenleri

Bileşen	Koruduğu özellik	Kurumsal örnek
Gizlilik	Yetkisiz erişimin önlenmesi	Kayıtlara yalnız görevli personelin erişmesi
Bütünlük	Verinin doğru ve izinsiz değişmemiş olması	İşlem kayıtlarının yetkisiz değişikliğe karşı korunması
Erişilebilirlik	Yetkili kişinin hizmet için bilgiye ulaşabilmesi	Kesinti hâlinde hizmet devamlılığı planı bulunması
Yetki temelli erişim	Göreve uygun asgari erişimin verilmesi	Her personelin bütün kayıtlara erişememesi
Kişisel veri koruması	Hukuka uygun işleme ve saklama	Veri sorumlusunun idari ve teknik tedbirler alması

9. Kamu yönetiminde devlet, idare, kamu hizmeti ve kamu yararı

Devlet, ülke ve insan topluluğu üzerinde egemen kamu otoritesini kullanan siyasi ve hukuki örgütlenmedir. Kamu yönetimi, devletin ve diğer kamu tüzel kişilerinin kendilerine tanınan görevleri yerine getirmek için kurdukları örgütlenme, karar alma ve uygulama süreçlerini ifade eder. İdare sözcüğü bazen kamu kurumlarının bütününü, bazen de bu kurumların yürüttüğü faaliyetleri anlatır. Bu nedenle “idarenin kuruluşu” ve “idari faaliyet” aynı cümlenin farklı anlam alanlarıdır.

Kamu hizmeti, kamu yararına yönelen ve hukuki rejimi gereği kamu idaresince veya onun gözetim ve denetimindeki usullerle yürütülen faaliyetlerdir. Güvenlik, adalet, eğitim, sağlık, altyapı ve sosyal destek farklı kamu hizmeti örnekleridir. Hizmetin kamu yararını hedeflemesi, her işlemde kişisel çıkarların tamamen aynı doğrultuda olacağı anlamına gelmez. Kamu yararı, yetki kullanılırken toplumun ortak ihtiyaçlarının ve hukuk düzeninin gözetilmesini gerektiren ölçüttür; idare tarafından keyfî biçimde ileri sürülecek sınırsız gerekçe değildir.

Kamu hizmetlerinde süreklilik, eşitlik ve ihtiyaçlara uyarlanabilirlik temel yönetim ilkeleri arasında değerlendirilir. Süreklilik, hizmetin niteliğine uygun olarak aksamadan yürütülmesini; eşitlik, benzer hukuki durumdaki kişilere nesnel gerekçesi olmaksızın farklı davranılmamasını; uyarlanabilirlik ise değişen ihtiyaçlar ve teknik koşullar karşısında hizmetin hukuka uygun biçimde

düzenlenebilmesini ifade eder. Her kamu hizmetinin aynı saat ve yöntemle sunulması beklenmez. Örneğin acil sağlık hizmetiyle bir idari evrak işleminin çalışma düzeni farklı olabilir.

Temel kamu yönetimi kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	İçeriği	Karıştırılmaması gereken nokta
Devlet	Egemen siyasi ve hukuki örgütlenme	Tek bir bakanlık veya idare değildir
Kamu yönetimi	Kamu görevlerinin örgütlenmesi ve yürütülmesi	Yalnız seçilmiş yöneticilerin faaliyeti değildir
İdare	İdari kuruluş veya bu kuruluşların faaliyeti	Yargı fonksiyonuyla aynı değildir
Kamu hizmeti	Kamu yararına dönük, hukuken düzenlenmiş hizmet	Her özel faaliyet kendiliğinden kamu hizmeti olmaz
Kamu yararı	Yetki kullanımında ortak yararın ve hukukun gözetilmesi	Keyfî kararın gerekçesi yapılamaz
Hizmette eşitlik	Benzer durumda olanlara nesnel ölçüt uygulanması	Farklı ihtiyaçların aynı yöntemle karşılanması demek değildir

10. Hukuka bağlı idare, yetki, takdir ve sorumluluk

Kamu yönetiminde kanunilik veya hukuka bağlılık, idari makamın görev ve yetkilerini hukuk düzeninden almasını gerektirir. Bir kamu görevlisi, kamu yararı gördüğü her durumda kendisine tanınmamış bir yetkiyi kullanamaz. Yetki, belirli bir işlemi yapabilme hukuki gücünü; görev, kurumun veya makamın yerine getirmekle yükümlü olduğu iş alanını; sorumluluk ise bu görev ve yetkilerin kullanımı nedeniyle doğan hesap verme ve hukuki sonuçlarla ilgili yükümlülüğü gösterir.

Bağlı yetkide kanuni koşullar gerçekleştiğinde idarenin işlem bakımından seçim alanı sınırlıdır. Takdir yetkisinde ise hukuk düzeni, belirlenmiş sınırlar içinde uygun seçenekler arasında değerlendirme yapma imkânı tanır. Takdir yetkisi, keyfî davranmak veya hukukî denetim dışında kalmak değildir. İşlemin amacı, dayandığı sebep, konu, yetkili makam ve şekil-usul gerekleri önem taşır. Anayasa'nın 125. maddesine göre idarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu kural olarak açıktır; idari yargının denetimi hukuka uygunlukla sınırlıdır, yerindelik denetimi biçiminde kullanılamaz.

Yetki devri, kanunun izin verdiği ölçüde karar alma yetkisinin başka bir makama bırakılmasıdır. İmza devri, yetkili makam adına belirli belgelerin imzalanmasına ilişkin usul olarak ayrı değerlendirilir. Vekâlet ise geçici süreyle bir makamın görevlerinin mevzuata uygun şekilde yürütülmesi durumudur. Bu kurumların uygulanma koşulları genel bir benzerlikten değil özel mevzuattan kaynaklanır. Hiyerarşi aynı idari yapıdaki üst-ast ilişkisiyken, idari vesayet merkezî idarenin yerinden yönetim kuruluşları üzerindeki sınırlı ve kanuna bağlı denetimidir. Bu iki konu GK-09.03'te ayrıntılandırıldığından burada yetki-sorumluluk ilişkisi içinde anılmaktadır.

İdari yetki ve sorumluluğa ilişkin farklı durumlar

Kavram	İşlev	Temel sınır
Görev	Yapılması gereken iş ve hizmet alanını belirleme	Mevzuatta düzenlenir
Yetki	Kamu gücü kullanarak işlem yapabilme	Yetki kanuni dayanak gerektirir
Sorumluluk	İş ve işlemin sonuçlarını hukukî ve idari bakımdan üstlenme	Görev ve yetkiyle bağlantılıdır
Bağlı yetki	Şartlar gerçekleşince hukukça belirlenen sonuca yönelme	Serbest tercih alanı sınırlıdır
Takdir yetkisi	Hukukun izin verdiği seçenekler arasında karar verme	Kamu yararı ve yargısal hukukilik denetimi geçerlidir
Yetki devri	Kanunen mümkün olan karar yetkisinin devri	Açık yetki ve mevzuat sınırları aranır
İmza devri	Yetkili makam adına imzalama usulü	Karar yetkisinin devriyle her durumda aynı değildir

11. Planlama, koordinasyon, performans ve kamu kaynaklarının yönetimi

Kamu kurumlarının hedeflere ulaşabilmesi, yalnız günlük işlemleri yürütmelerine değil, insan gücü ve mali kaynaklarını planlamalarına da bağlıdır. Stratejik plan, kurumun orta ve uzun vadeli amaç ve hedeflerini, bunlara ulaşma yollarını ve performans ölçütlerini düzenleyen yönetim aracıdır. Performans, hizmetin hedefe ne ölçüde ulaştığını ve hangi sonuçların elde edildiğini değerlendirmeyi ifade eder. Etkinlik, etkililik ve verimlilik kavramları birbirine yakın görünmekle birlikte aynı değerlendirmeyi anlatmaz.

Etkililik, hedeflenen sonuca ulaşılmasıyla; verimlilik, kullanılan kaynakla elde edilen çıktı arasındaki ilişkiyle; ekonomiklik ise gerekli kalitenin gözetilerek kaynakların uygun maliyetle sağlanması ve kullanılmasına dikkat edilmesiyle ilgilidir. Bir hizmetin düşük maliyetli olması, hedeflenen sonucu sağlamıyorsa tek başına başarılı olduğu anlamına gelmez. Aynı biçimde yüksek sayıda işlem yapılması da işlerin doğru ve zamanında sonuçlandığını kendiliğinden kanıtlamaz.

5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli kullanılmasını, mali saydamlığı ve hesap verme sorumluluğunu temel amaçları arasında düzenler. Bütçe, kaynak kullanımına ilişkin mali yetkilendirme ve planlama aracıdır; stratejik plan ise kurumun amaçlarıyla faaliyetlerini ilişkilendirir. İç kontrol, kurumun kendi işleyişinde hata ve usulsüzlük risklerini azaltmaya; dış denetim ise mevzuata göre kurum dışından yapılan denetime ilişkindir. Kurumlar arası koordinasyon aynı işlemi herkesin yapması değil, yetkili birimlerin çakışma ve boşluk oluşturmayacak şekilde çalışmasıdır.

Kamu yönetiminde sonuç ve kaynak değerlendirme kavramları

Kavram	Temel amaç	Ayrım
Stratejik plan	Orta ve uzun vadeli hedefleri tanımlama	Günlük iş listesi değildir
Performans	Hedef ve sonuçları ölçme	İşlem sayısı tek başına yeterli gösterge değildir
Etkililik	Hedeflenen sonuca ulaşma	Kaynağın en az kullanılmasından farklıdır
Verimlilik	Kaynak-çıktı ilişkisini iyileştirme	Çıktının amaca uygunluğunu tek başına anlatmaz
Ekonomiklik	Gerekli kalitede uygun maliyetle kaynak temini	En ucuz seçeneği her koşulda seçmek değildir
Hesap verebilirlik	Yetkinin ve kaynak kullanımının gerekçelendirilmesi	Yalnız mali rapor açıklamakla sınırlı değildir
Koordinasyon	Kurumların görevlerini uyumlu yürütmesi	Kurumların yasal yetkilerinin ortadan kalkması değildir

12. Liyakat, tarafsızlık, etik, saydamlık ve bilgi edinme

Kamu yönetiminin güvenilir işlemesi, işlemlerin yalnız sonuç bakımından değil, usul ve davranış ilkeleri bakımından da hukuka uygun olmasını gerektirir. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 3. maddesi sınıflandırma, kariyer ve liyakati temel ilkeler olarak belirler. Sınıflandırma, kamu görevleri ve görevlilerinin işin niteliğine göre ayrılmasını; kariyer, hizmetin gerektirdiği bilgi ve yetişme şartları içinde ilerleme imkânını; liyakat ise kamu görevlerine giriş ve yükselmenin yeterlik esasına dayanmasını ifade eder. Kamu görevi, kişisel yakınlık veya keyfî tercih temelinde dağıtılacak özel bir imkân değildir.

Tarafsızlık, idari hizmetin kişiler veya gruplar arasında hukuk dışı ayrım yapılmadan yürütülmesidir. Etik davranış ise yasal yükümlülükleri tamamlayan dürüstlük, kamu yararı, çıkar çatışmasından kaçınma, saydamlık ve hesap verebilirlik gibi ilkeleri içerir. Kamu Görevlileri Etik Kurulu, 5176 sayılı Kanun çerçevesinde etik davranış ilkelerinin belirlenmesi ve bu alandaki belirli iddiaların incelenmesiyle görevlidir. Ancak etik denetim, disiplin soruşturması, ceza soruşturması ve idari yargı aynı süreç değildir; başvuru ve karar yetkileri farklıdır.

Saydamlık, kamunun yetkili olduğu konularda gerekçe, işlem ve hizmet standartları hakkında erişilebilir bilgi sunmasını gerektirir. 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu bilgi edinmenin esaslarını düzenler; ancak devlet sırrı, istihbarat ve diğer kanuni istisnalarla ilgili sınırlamalar içerir. Gizlilik, kamu işlemlerinin tamamını açıklamaktan kaçınmanın genel gerekçesi olamaz; açıklık da devlet sırrı veya korunması gereken kişisel verilerin sınırsız paylaşılmasını gerektirmez. Özellikle güvenlik hizmetlerinde hukuka uygun gizlilik ile demokratik hesap verebilirliğin birlikte yürütülmesi gerekir.

Kamu yönetiminde personel ve dürüstlük ilkeleri

İlke	İçerik	İlişkili fark
Sınıflandırma	İş ve personeli niteliğine göre sınıflara ayırma	Kariyerle aynı kavram değildir
Kariyer	Meslekte bilgi ve hizmet koşulları içinde ilerleme	Otomatik veya koşulsuz terfi değildir
Liyakat	Yeterlik ve eşit imkân esasına dayanma	Kişisel yakınlığa göre tercih değildir
Tarafsızlık	Hukuk dışı ayrım yapmadan hizmet sunma	Her farklı ihtiyaca özdeş işlem yapma zorunluluğu değildir
Saydamlık	Kamu işlemlerine ilişkin erişilebilir açıklık	Kanuni gizlilik ve veri korumasını ortadan kaldırmaz
Etik sorumluluk	Dürüstlük, çıkar çatışmasından kaçınma ve kamu yararı	Disiplin veya ceza yargılamasıyla aynı usul değildir

13. Kamu kurumlarında güvenlik ve yönetim kavramlarının birlikte uygulanması

Kamu kurumlarında güvenlik, personelin ve hizmet alan kişilerin korunması, bilgi ve bina güvenliği ile hizmet sürekliliğinin sağlanmasını kapsar. İdari güvenlik tedbirleri, adli soruşturma yetkisi veya askerî savunma görevleriyle özdeş değildir. Kurumun kendi iç düzenini sağlamaya yönelik yetkileri, kanunla görevli kolluk makamlarının ve yargı mercilerinin yetkilerinden ayrılır. Hukuka uygunluk ve temel hakların korunması bütün bu görevlerde gözetilmelidir.

Bir kamu kurumunda ciddi güvenlik sorunu ortaya çıktığında kurum yönetiminin, gerektiğinde mülki idare, kolluk, sağlık ve afet birimleriyle koordinasyonu gerekebilir. Bu temaslar, her kuruluşun kanuni görev sınırı korunarak yapılır. Kurum içindeki idari disiplin işlemi ile olası bir suçun adli soruşturması farklı süreçlerdir; güvenlik gerekçesi tek başına yetki devri veya sınırsız müdahale imkânı yaratmaz.

Kurum yönetiminde görev dağılımı, yazılı kayıt düzeni, hukuka uygun emir ve bildirim, risklerin önceden değerlendirilmesi, kişisel verilerin korunması ve olağanüstü durumlarda hizmetin sürdürülmesi birlikte önem taşır. Güvenlik nedeniyle yürütülen bir tedbir, ilgili kişinin kanunla korunan haklarını veya başvuru yollarını kendiliğinden ortadan kaldırmaz. Güvenlik ile kamu yönetimi arasındaki ilişki, güç kullanma yetkisinin genişliğiyle değil; yetki sınırlarının açık olması, hizmetlerin güvenilir biçimde sürmesi ve yapılan işlemlerin denetlenebilmesiyle değerlendirilir.

Kamu kurumlarında güvenlik ve idari sorumlulukların ayrılması

Alan	Başlıca yetkili yapı	İşlev ayrımı
Kurumun idari işleyişi	Kurum yönetimi ve ilgili idari birimler	Personel ve hizmet görevlerinin yürütülmesi

Alan	Başlıca yetkili yapı	İşlev ayrımı
Kurum binası ve çalışma düzeni	Yetkili idari birimler ve güvenlik görevlileri	Kurum içi güvenlik ve görev sınırları
Adli soruşturma	Cumhuriyet savcılığı ve kanunen görevli kolluk	Suç şüphesine yönelik süreç
Yargısal denetim	Kanunen görevli mahkeme veya hâkimlik	İdari güvenlik yönetiminden farklı yetki
Afet veya acil durum eşgüdümü	Yetkili afet, mülki idare ve ilgili kurumlar	Görev alanlarının iş birliğiyle yürütülmesi
Kişisel veri ve belge güvenliği	Veri sorumlusu ve görevli birimler	Hukuka uygun erişim, saklama ve işlem kayıtları

Önemli ayrım

Millî güvenlik, askerî savunmadan daha geniştir; MGK tavsiye ve koordinasyon organıdır, mahkeme veya bütün idarelerin hiyerarşik üstü değildir. Seferberlik, savaş hâli ve OHAL aynı hukuki durum değildir. İdari takdir keyfîlik, gizlilik de sınırsız bilgi saklama yetkisi anlamına gelmez. Kamu kurumlarının idari güvenlik görevleri, kolluğun adli soruşturma veya yargı mercilerinin karar verme yetkisiyle karıştırılmamalıdır.

BÖLÜM 10

10 PROTOKOL, İLETİŞİM VE TEMEL BİLİŞİM

10.1. RESMÎ PROTOKOL VE HİTAP KURALLARININ TEMELLERİ

Resmî protokol, kamu makamları ve bu makamları temsil eden kişiler arasında yapılan kabul, ziyaret, toplantı ve törenlerde önceliği, temsil düzeyini ve davranış düzenini belirleyen kurallar bütünüdür. Protokol, yalnız üst düzey devlet törenlerine özgü değildir. Bir kamu kurumunun başka bir kurumu karşılaması, bir toplantıya başkanlık edilmesi, konuşmacıların takdim edilmesi veya ziyaretçi heyetin ağırlanması da protokolün günlük hizmetteki görünümleridir. Bu düzenin amacı kişileri ayrıcalıklı kılmak değil, devletin ve kurumların temsilini açık, saygılı ve öngörülebilir biçimde yürütmektir.

Protokol kuralları üç kaynak grubundan beslenir: Kanun ve yönetmelik gibi bağlayıcı düzenlemeler; yetkili makamların belirlediği güncel protokol ve tören programları; kurumların hizmet gereklerine uygun resmî nezaket uygulamaları. Her görgü kuralı kanuni yükümlülük değildir; buna karşılık bayrağa ilişkin yasaklar veya resmî törenin mevzuatta belirlenen usulü yalnızca kişisel tercih sayılamaz. Bu ayrımın korunması, güvenliğin ve hizmet sürekliliğinin önemli olduğu bütün kamu hizmetlerinde gereklidir.

1. Protokol, nezaket, görgü ve kurumsal temsil arasındaki fark

Protokolün temelinde makamı esas alan temsil ilişkisi bulunur. Nezaket, başkalarının kişiliğine ve haklarına saygılı davranmayı; görgü ise toplumda ve kurumsal ilişkilerde benimsenmiş uygun davranış biçimlerini ifade eder. Protokoldeki oturma düzeni bir makamın törensel yerini, nezaket ise o makamdaki kişiyle ve toplantıdaki diğer kişilerle nasıl iletişim kurulacağını belirler. Dolayısıyla protokolün gereklerini yerine getiren bir görevli, ziyaretçiye karşı kaba davranma hakkı kazanmaz. Tersine, protokol ile nezaket birbirini tamamlar.

Bir görevlinin kendi adına katıldığı özel etkinlik ile kurumunu temsilen katıldığı resmî etkinlik arasında fark vardır. Kurumsal temsil sırasında kullanılan unvan, açılış konuşması, kıyafet, toplantı masası düzeni ve kurumsal semboller kişisel tercih sınırını aşabilir. Yetkili amirce verilen temsil görevinin kapsamı net olmalıdır; unvanın kullanılması temsil yetkisi bulunmayan bir kişiye kendiliğinden kurum adına taahhüt verme yetkisi kazandırmaz. Makamın saygınlığı ile kişinin bireysel kıdemi de aynı şey değildir.

Protokolle ilişkili kavramların ayırt edilmesi

Kavram	Temel anlam	Uygulama örneği
Resmî protokol	Makam ve göreve göre temsil ve öncelik düzeni	Törende kabul ve konuşma sırasının belirlenmesi

Kavram	Temel anlam	Uygulama örneği
Nezaket	İnsana saygılı ve ölçülü davranış	Konuğu uygun şekilde karşılayıp dinlemek
Görgü	Toplumsal ve kurumsal davranış alışkanlıkları	Tanıştırmada uygun dil kullanılması
Kurumsal temsil	Yetkili kişinin kurum adına görünür ve sözlü davranışı	Görevli temsilcinin resmî toplantıya katılması
Mevzuat yükümlülüğü	Kanun veya yönetmelikle belirlenmiş kural	Türk Bayrağının kullanımı ve belirli resmî törenler

2. Öncelik sırası: makam, görev, kıdem ve etkinliğin niteliği

Protokolde önde gelme, bir kişiye tören veya kabul düzeninde hangi makam düzeyinin tanındığını gösterir. Genel ilke makam ve görevin esas alınmasıdır. Aynı düzeydeki kişiler bakımından görev süresi, kıdem veya ilgili programın özel hükmü dikkate alınabilir. Bununla birlikte bütün kurumlar, bütün etkinlikler ve bütün konuklar için değişmez tek bir oturma ya da karşılama listesi varsaymak doğru değildir. Başkentte devlet protokolü, ilde ve ilçede mülki protokol, kurum içindeki törenlerde ise ilgili düzenlemenin ve yetkili makamın belirlediği program birlikte değerlendirilir.

Dışişleri Bakanlığındaki güncel birimin adı, 6 Nisan 2024 tarihli düzenleme sonrasında Protokol ve Diplomatik İşlemler Genel Müdürlüğüdür. İlgili Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi bu birime Dışişleri protokolünü düzenleyip uygulama, devlet protokolünü uygulama ve Cumhurbaşkanlığının ihtiyaç duyduğu protokol işlemlerini yürütme görevleri verir. Buna karşılık bir il veya ilçe töreninin hazırlığında valilik ve kaymakamlıkların görevleri ilgili tören yönetmeliğinde ayrıca düzenlenmiştir. Ülke çapındaki temsil göreviyle yerel tören düzenleme görevi birbirini ortadan kaldırmaz.

Örnek olarak bir ilçede Cumhuriyet Bayramı kapsamında yapılacak tebrikatın sıralaması, özel bir kurum ziyaretinin karşılama sırasından farklı bir dayanağa sahip olabilir. Fatsa ve Cide kaymakamlıklarının resmî protokol açıklamalarında il ve ilçe sıralamalarının 2012/3073 sayılı tören yönetmeliğinin ilgili listesine göre düzenlendiği belirtilir. Eski ders notlarında Başbakan veya Bakanlar Kurulu gibi artık mevcut olmayan makamların bulunması, bu notların güncel devlet protokolü sırası olarak kullanılamayacağını gösterir. Güncel listeye ihtiyaç duyulan bir uygulamada etkinliğin tarihindeki yetkili kurum kaydı esas alınır.

Önceliği belirleyen farklı protokol alanları

Alan	Esas alınan düzen	Uygulamada dikkat edilen husus
Devlet protokolü	Güncel yetkili devlet protokolü uygulaması	Geçmiş dönem makam listesi aynen kopyalanmaz
İl protokolü	Tören yönetmeliği ve valilik düzeni	Törenin türü ve katılımcıların konumu gözetilir
İlçe protokolü	İlgili tören kuralları ve kaymakamlık listesi	İl düzeyi sırayla ilişki kurulur

Alan	Esas alınan düzen	Uygulamada dikkat edilen husus
Kurum içi kabul	Kurumun görev ve temsil düzeni	Başkanlık eden kişi ve davetin amacı belirlenir
Aynı düzeyde görevliler	İlgili protokol hükmü; gerektiğinde kıdem	Kişisel yakınlık resmî öncelik ölçütü değildir

3. Resmî programın hazırlanması ve görev paylaşımı

Protokolün sağlıklı yürütülmesi, etkinlik başlamadan önce görevlerin belirlenmesiyle mümkündür. Resmî programda etkinliğin amacı, tarih ve yeri, davetlilerin görev ve unvanları, karşılama noktası, konuşma ve takdim sırası, oturma planı, bayrak ve diğer semboller, ulaşım ve güvenlik düzeni, gerektiğinde basın ilişkileri birlikte ele alınır. Programı kimin onaylayacağı ile kimin uygulayacağı ayrı sorumluluklardır. Törenin resmî niteliği, tek başına bütün ayrıntıların sabit ve tüm kurumlar için aynı olduğu anlamına gelmez.

Öncelik sırası netleştirilmeden hazırlanan davet listesi, daha sonra konuşmacıların veya yerleşimin değiştirilmesine yol açabilir. Bu nedenle ad, soyad ve unvanın güncel ve doğru yazılması; katılım durumunun teyit edilmesi; vekâleten katılan kişinin kendi unvanıyla mı yoksa özel temsil yetkisiyle mi bulunduğunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Vekâlet, yetki devri ve protokolde temsil aynı kavram değildir. Bir amir adına toplantıya katılmak, o amirin bütün resmî önceliklerini otomatik olarak devralmak anlamına gelmez.

Kamu binasında yapılacak resmî ziyaretlerde güvenlik kontrolü, kayıt, kişisel veri koruması, ziyaretçi erişim yetkisi ve kurumun çalışma düzeni de programa dâhildir. Bir makamın protokolde üst sırada yer alması, güvenlikle ilgili kanuni kuralları veya hizmet binasının giriş prosedürünü kendiliğinden kaldırmaz. Protokol görevlisi ile güvenlikten sorumlu personelin önceden eşgüdüm sağlaması, saygılı bir karşılama ile güvenliğin birlikte yürütülmesini mümkün kılar.

4. Unvanlar, hitap biçimleri ve doğru dil kullanımı

Resmî hitapta esas olan, kişinin görevini ve temsil ettiği makamı doğru tanıyan, açık ve ölçülü bir dildir. Yazılı veya sözlü konuşmada kullanılan “Sayın” sözü, özellikle makam ve görev unvanıyla birlikte saygı bildirir. “Sayın Vali”, “Sayın Bakan”, “Sayın Başkan”, “Sayın Müdür” ve “Sayın Hâkim” gibi ifadelerde makamın gerçek unvanı esas alınmalıdır. Her kişinin unvanına gereksiz sıfat eklemek veya resmî toplantıda yalnız ilk adıyla hitap etmek uygun bir temsil düzeni sağlamaz.

Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına göre özel adın önündeki veya arkasındaki unvan ve saygı sözleri büyük harfle başlar. “Sayın Bakan,” ve “Sayın Vali,” gibi doğrudan hitaplarda da görev unvanı büyük harfle yazılır. Buna karşılık bir meslek veya görevin genel ad olarak kullanılması, her bağlamda büyük harfle yazılmasını gerektirmez: “Toplantıya il müdürleri katıldı.” ifadesinde görev bir genel ad işlevindedir. Konuşma davetiyesiyle resmî yazının muhatap alanı da aynı biçimsel kategori değildir; her belge kendi kullanım amacına göre düzenlenir.

Sözlü hitapta doğrudan muhatap olunan kişinin unvanını doğru söylemek, yalnız protokol sırasını ezberlemekten daha işlevseldir. Geniş bir katılımcı topluluğuna yönelik konuşmada önde gelen makamlar uygun sırayla anıldıktan sonra diğer konuklara toplu bir hitap yapılabilir. Her konuşmada tüm protokol listesinin tek tek sayılması zorunlu bir kural değildir; programın türü,

süresi ve kurumun resmî uygulaması önemlidir. Özellikle disiplinli kurumlarda amirin gerçek unvanının doğru kullanılması ile kişiye aşırı övgüde bulunulması birbirinden ayrılmalıdır.

Resmî hitap ve unvan kullanımında doğru ayrımlar

Kullanım	Uygun yaklaşım	Gerekçe
Doğrudan makam hitabı	Sayın Vali; Sayın Müdür	Görev ve saygı sözü birlikte kullanılır
Ad ve soyadla tanıtım	Sayın Ayşe YILMAZ, Kurum Müdürü	Kişinin gerçek adı ve görevi doğru belirtilir
Genel görev adı	Toplantıya kurum müdürleri katıldı	Özel makam hitabı olmayan görev adı genel kullanımdadır
Toplu konuşma hitabı	Sayın Başkan, değerli katılımcılar	Öncelik ve diğer konuklara saygı dengelenir
Belirli makama yazılı belge	Güncel resmî muhatap adı	Sözlü hitap, yönetmelikteki yazışma biçiminin yerine geçmez
Vekil veya temsilci	Fiilî görev ve temsil sıfatı açıklanır	Vekâlet ve bütün protokol yetkileri özdeş değildir

5. Tanışma, takdim, selamlama ve telefon görüşmeleri

Tanıştırma ve takdim, muhatapların birbirini doğru tanımasını sağlayan kısa bir işlemdir. Resmî toplantılarda konuşmacı, konuk veya heyet üyesi tanıtılırken ad, soyad ve görev unvanı yeterli açıklıkta söylenir. Unvanı bulunmayan veya toplantıya kurum dışından katılan kişilere de aynı saygı gösterilir. Kişinin görevle ilgisiz özel hayat bilgilerini duyurmak, protokolün gereği değildir. Saygılı bir takdim, sosyal konumu değil etkinlikle ilgili temsil veya uzmanlık görevini belirginleştirir.

Karşılama sırasında göz teması, uygun mesafe, sakin ses tonu ve konuğun kendisine yöneltilen açık bir selamlama kurumsal nezaketin temelidir. Tokalaşma veya farklı selamlama biçimleri, kişinin tercihi, sağlık ve güvenlik koşulları ile kurumun çalışma düzeni gözetilerek uygulanır; her durumda zorunlu fiziksel temas aranmaz. Bir görevli aynı zamanda güvenlik kontrolü yapıyorsa önce görevin gerektirdiği işlemi tarafsız ve saygılı biçimde açıklar. Özellikle resmî ziyarette güler yüzlü karşılamanın, mevzuat dışı ayrıcalık veya kontrol muafiyeti anlamına gelmediği bilinmelidir.

Telefonda görüşme de kurumsal temsildir. Birimi ve kendisini gerektiği ölçüde tanıtan personel, muhatabın talebini dinler, görüşmenin konusunu doğrular ve gerekli yönlendirmeyi yapar. Kurum adına teyit edilmeyen bilgi vermek, yetkisiz sözleşme veya işlem taahhüdünde bulunmak ve üçüncü kişilere ilişkin özel bilgileri aktarmak doğru değildir. Üst amire bağlama, toplantı saatini belirleme ve geri dönüş sağlama gibi işlemler kayıt ve yetki düzeni içinde yürütülür. Telefonla konuşma nezaketi, sonraki GK-10.02 bölümünde ele alınacak geniş iletişim becerilerinin protokol yönünü oluşturur.

6. Resmî ziyaretlerde karşılama, ağırlama ve uğurlama

Bir üst makamın kuruma resmî ziyareti ile bir vatandaşın hizmet almak üzere kuruma gelmesi aynı protokol uygulamasını gerektirmez. Resmî ziyarette konuğun görev düzeyi, heyetteki diğer kişilerin sıfatları ve ziyaretin amacı dikkate alınarak karşılama yeri ve karşılayacak görevli belirlenir. Ağırlama, konuğun programa uygun bir alana alınması, toplantı veya inceleme hakkında bilgilendirilmesi ve görevlilerle tanıştırılmasıyla devam eder. Uğurlama ise ziyaretin kayıt ve güvenlik işlemlerini aksatmadan uygun biçimde tamamlanmasıdır.

Protokol eğitiminde yaygın "üstü uygun düzeyde karşılama, konuğu yerinde ağırlama, uğurlamayı düzenli yapma" ilkesi, her ziyaret için aynı sayıda personelin kapıda bulunacağı veya her konuğun aynı koltuğa oturacağı anlamına gelmez. Makam odasındaki temsilî koltuk, kurum amirinin göreviyle ilişkilidir. Konuğun oturacağı yer ise görüşmenin niteliği ve makamın usulüne göre belirlenir. Sırf saygı göstermek amacıyla görevli olmayan bir kimsenin makam sahibinin bütün yetkilerini kullanabilecek şekilde takdim edilmesi uygun değildir.

Yabancı resmî heyetlerin ziyaretlerinde dil desteği, tercüme, bayrak ve sembol kullanımı, konuşma sırası ve ilgili dış ilişkiler usulü ayrıca planlanabilir. Yabancı konuklara gösterilen nezaket, kamu görevlisinin kanuni yetki sınırlarını veya güvenlik tedbirlerini değiştirmez.

Resmî ziyaretin temel aşamaları

Aşama	Yapılan hazırlık veya işlem	Dikkat edilen sınır
Planlama	Amaç, program, görevli, konuk unvanı ve katılım teyidi	Yetkili makamın onayı
Karşılama	Görev düzeyine uygun karşılama ve tanıtım	Giriş ve güvenlik usulü
Ağırlama	Uygun toplantı alanı, oturma ve bilgilendirme	Gizlilik ve kişisel veri
Görüşme	Konuşma ve söz alma düzeni	Yetkisiz kurum taahhüdü verilmemesi
Uğurlama	Programın düzenli tamamlanması	Hizmet sürekliliğinin korunması

7. Resmî törenler ve ulusal bayramlar

Türkiye'de ulusal bayram ile resmî bayramın hukuki adı 2429 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'da ayrılmıştır. Cumhuriyet Bayramı, 29 Ekim'de kutlanan ulusal bayramdır; 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma ve Gençlik ve Spor Bayramı ile 30 Ağustos Zafer Bayramı resmî bayramlardır. 1 Mayıs ve 15 Temmuz genel tatil günü olmakla birlikte aynı kanunun resmî bayramların sayıldığı fıkrasında bu üç resmî bayramın arasına yazılmaz. Dinî bayramların ve genel tatillerin kapsamı, törenin resmî protokol niteliğiyle karıştırılmamalıdır.

16 Nisan 2012 tarihli ve 2012/3073 sayılı kararla yürürlüğe konulan ve 5 Mayıs 2012 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan yönetmelik, ulusal ve resmî bayramlarla mahallî kurtuluş günleri, Atatürk günleri ve tarihî günlere ilişkin törenlerin çerçevesini düzenler. Töreni yürüten kamu görevlisi önce hangi tür etkinliğin söz konusu olduğunu belirlemelidir. Cumhuriyet Bayramı töreni ile yerel bir

tarihî günün anılması, aynı programda bütün işlemlerin ve tebrikatın mutlaka bulunacağı anlamına gelmez. Özellikle 2019 tarihli değişiklikle ilgili bazı kabul töreni hükümleri güncellendiğinden eski program örnekleri güncel metin yerine kullanılmaz.

Programdaki çelenk sunumu, saygı duruşu, İstiklâl Marşı, konuşma, geçiş ve kabul düzeni ilgili etkinliğin yürürlükteki mevzuatına ve onaylanmış programa göre yerine getirilir. Her resmî buluşma için aynı tören aşamalarının yapılması gerekmez. Programda konuşmacıların unvanı kadar zamanlama, davetlilerin yerleşimi, toplu güvenlik ve ulaşım koordinasyonu da önem taşır.

Ulusal bayram, resmî bayram ve diğer günlerin kapsamı

Gün veya etkinlik	Hukuki sınıf	Açıklama
29 Ekim Cumhuriyet Bayramı	Ulusal bayram	2429 sayılı Kanun md. 1
23 Nisan	Resmî bayram	Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı
19 Mayıs	Resmî bayram	Atatürk'ü Anma ve Gençlik ve Spor Bayramı
30 Ağustos	Resmî bayram	Zafer Bayramı
1 Mayıs, 15 Temmuz	Kanunda ayrıca belirtilen genel tatil günleri	Resmî bayramlar fıkrasıyla aynı sınıf değildir
Mahallî kurtuluş veya tarihî gün	İlgili tören yönetmeliği kapsamında etkinlik	Tören içeriği ilgili kurullarca belirlenir
Kurumsal açılış ve ziyaret	Kurumsal program ve diğer ilgili mevzuat	Ulusal bayram töreniyle özdeş değildir

8. Toplantı düzeni, oturma ve konuşma sırası

Resmî toplantıda katılımcıların yerleşimi; başkanlık eden makam, konukların görev düzeyi, görüşmenin amacı, masa şekli ve kurumun yerleşik düzeni dikkate alınarak planlanır. Protokol eğitiminde şeref yerinin çoğu durumda üst makamın veya toplantıyı yöneten kişinin sağı olarak ele alınması, mekânın her köşesi için değişmez ve kanun niteliğinde bir kural değildir. İki taraflı görüşme, kurul toplantısı, geniş katılımlı seminer ve resmî yemek farklı yerleşim amaçlarına sahiptir. Yerler toplantıdan önce belirlenmeli; konuklar geldiğinde rastgele yeniden dağıtılmamalıdır.

Toplantının başkanlığını yapan kişi ile ev sahibi aynı kişi olabilir; fakat bu zorunlu değildir. Başkanlık eden görevli gündemi ve konuşma düzenini yönetir. Ev sahibi kurumu temsil eden yönetici ise ziyaretin yapılmasını, konukların ağırlanmasını ve lojistiği üstlenebilir. Resmî programın konuşma sırası ile karar alırken söz isteme sırası aynı değildir. Birçok törende açılış ve bilgilendirme konuşmalarından sonra üst makamın hitabına yer verilmesi yaygın bir protokol düzenidir; ancak belirli bir törenin konuşma sırası yetkili programla kesinleştirilir.

Tören kürsüsünde veya toplantı masasında kullanılacak isimlik, unvan, kurum logosu ve işaretler doğru hazırlanmalıdır. Unvanların yanlış yazılması veya artık kullanılmayan eski görev adlarının basılması, konuşmacının yanlış tanıtılmasına yol açabilir. Soru-cevap, açıklama ve kapanış bölümlerinin toplantı programında ayrı gösterilmesi, söz kesme ve görev karmaşasını azaltır.

Makam düzeninde kıdem ve unvan gözetilirken engellilik, erişilebilirlik ve güvenlik gereksinimleri de dikkate alınmalıdır.

Toplantı ve tören düzeninde farklı kararlar

Düzenlenecek unsur	Belirleyici ölçüt	Karıştırılmaması gereken konu
Başkanlık yeri	Toplantıyı yöneten görevli	Ev sahibi kurum amiri her zaman başkan değildir
Şeref yeri	Güncel protokol ve mekân planı	Bütün mekânlar için tek şema bulunmaz
Konuşma sırası	Tören programı ve katılımcıların görevleri	Kurul görüşme sırasından farklıdır
Davetli isimlikleri	Doğru ad, soyad, unvan ve kurum	Eski veya vekâletsiz unvan kullanılmaz
Erişim ve güvenlik	Bina koşulları ve resmî görev	Protokol güvenlik kurallarını kaldırmaz

9. Türk Bayrağı, İstiklâl Marşı ve kurumsal semboller

Türk Bayrağının anayasal niteliği Anayasa'nın 3. maddesinde; şekli, korunması ve kullanımı ise 2893 sayılı Türk Bayrağı Kanunu ve ilgili düzenlemelerde ele alınır. Bayrağın saygıyla kullanılması yalnız görgü kuralı değil, kanuni dayanağı bulunan bir yükümlülüktür. Kamu kurum ve kuruluşlarında Türk Bayrağının sürekli çekili kalmasına ilişkin temel hüküm Kanun'un 3. maddesinde yer alır; Kanun'da ve uygulama düzenlemelerinde belirtilen özel yer, zaman ve usuller ayrıca gözetilir. Yıpranmış veya uygunsuz durumdaki bir bayrağın kullanılması Kanun'da yasaklanmıştır.

2893 sayılı Kanun'a göre Türk Bayrağı yas alameti olarak 10 Kasım'da yarıya çekilir. Diğer yas hâllerinde süre ve uygulama için yetkili makamın ilanı aranır. Bir kurum, kişisel üzüntüsünü veya resmî olmayan bir duyuruyu gerekçe göstererek bayrağın kullanımı hakkında kendiliğinden yeni bir ulusal uygulama belirleyemez. Kanun, bayrağın masa veya kürsüye örtü olarak serilmesini de belirli istisnalar dışında yasaklar; bu nedenle masa üzerine bayrak koymak ile dekoratif küçük masa bayrağı yerleştirmek aynı işlem değildir. İstiklâl Marşı, resmî törenin belirlenen aşamasında saygı düzeni içinde icra edilir.

Kurumsal logo, flama ve forslar Türk Bayrağı ile özdeş nitelikte değildir. Bunların görsel düzeni ve kullanım yetkisi ilgili resmî kurala tabidir. Bir etkinlik afişinde bayrağın ve kurum logosunun yer alması ile resmî binaya bayrak çekilmesi de birbirinden farklı uygulamalardır. Özellikle iki ülkenin veya iki kurumun sembollerinin aynı ortamda kullanılması gerektiğinde, yer ve boyut düzeni ilgili protokolün doğrulanmış talimatına göre hazırlanmalıdır; tek bir ezberlenmiş sağ-sol kuralı her duruma uygulanmamalıdır.

Resmî sembollerin kullanımına ilişkin temel ayrımlar

Sembol veya işlem	Temel dayanak veya ilke	Kritik ayrım
Türk Bayrağı	Anayasa md. 3 ve 2893 sayılı Kanun	Kurum logosu veya herhangi bir flamadan farklıdır

Sembol veya işlem	Temel dayanak veya ilke	Kritik ayrım
10 Kasım'da yarıya çekme	Türk Bayrağı Kanunu md. 4	Başka yas günleri yetkili ilanına bağlıdır
Bayrak çekme ve indirme	Kanuni usul ve yetkili amir sorumluluğu	Kişisel tercih değildir
Eski ve yıpranmış bayrak	Kanundaki kullanım yasakları	Törensel amaç yasağı kaldırmaz
İstiklâl Marşı	Resmî tören programı ve devlet sembolü niteliği	Her toplantının kendiliğinden aynı aşaması değildir
Logo, fors ve flama	İlgili kurum ve sembol kuralları	Türk Bayrağıyla eş değer hukuki statüde kabul edilmez

10. Uluslararası ziyaretler ve diplomatik protokol

Uluslararası resmî ilişkilerde diplomatik protokol, yalnız konukların oturma sırasını değil, ziyaretin temsil düzeyini, diplomatik muhatapları, resmî görüşmeleri, tercümeyi, sembolleri ve gerektiğinde güvenlik koordinasyonunu kapsar. Türkiye'de Dışişleri Bakanlığının Protokol ve Diplomatik İşlemler Genel Müdürlüğü, 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin güncel 143. maddesinde belirlenen diplomatik işlemleri ve protokol görevlerini yürütür. Bu görev, bir kamu kurumunun yabancı heyeti ağırlarken kendi hizmet alanında yapacağı hazırlıklarla birlikte yerine getirilebilir.

Yabancı heyet üyelerinin ad ve görevleri doğru yazılmalı, farklı ülke veya dil geleneklerine ilişkin hitap biçimleri resmî kaynaklardan teyit edilmelidir. İki resmî heyetin görüşmesinde tercümenin açık, tarafsız ve eksiksiz yürütülmesi kararların yanlış anlaşılmasını önler. Bir görevlinin misafire doğrudan yanıt vermesiyle devlet veya kurum adına bağlayıcı açıklama yapması aynı yetki değildir. Resmî müzakere ve kayıt gerektiren konularda yetkili temsilci ve onay süreci aranır.

11. Yazılı hitap ve resmî yazışmada makam ilişkisi

Resmî yazışmanın biçimi, yalnız genel görgü kurallarıyla belirlenmez. 10 Haziran 2020 tarihli ve 31151 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Resmî Yazışmalarda Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, kamu idarelerinin elektronik veya gerekli hâllerde fiziksel yazışmaları için ayrı usul öngörür. Sözlü toplantı konuşmasına “Sayın Müdür” diye başlamak ile hiyerarşik konumu belirlenmiş bir resmî yazının sonunu “Arz ederim” veya “Rica ederim” diye bitirmek farklı iletişim işlemleridir.

Yönetmeliğin 16. maddesine göre alt makamlara gönderilen resmî yazılarda “... rica ederim.”; üst ve aynı düzeydeki makamlara gönderilen yazılarda “... arz ederim.” kullanılır. Üst, aynı ve alt makamlara birlikte dağıtımlı yazılarda “... arz ve rica ederim.” veya “... arz/rica ederim.” biçimleri kullanılabilir. Gerçek kişiyi muhatap alan yazılarda yönetmelikte ayrıca uygun kapanış ifadeleri düzenlenmiştir. Makam adına imza atılan yazılarda da kişisel unvana değil yetkiyi devreden makamın hiyerarşik düzeyine bakılması gerektiği açıklanır.

Buna göre kurum amirinin, bir toplantıda herkese sözlü olarak “rica ederim” demesi 2020 Yönetmeliği'nin yazışma bitiş hükmünün uygulanması değildir; bu ifade günlük dilde de kullanılır. Aynı şekilde üst amire sözel olarak bilgi sunarken kullanılan saygı dili ile EBYS belgesinin muhatabı ve imza yetkisi ayrı ayrı değerlendirilir. Resmî yazışmanın biçimsel ayrıntıları ayrı Yazışma Kuralları

kaynağında öğretileceğinden burada yalnız protokolle doğrudan ilgili makam ve hitap ayrımı verilmektedir.

Sözlü hitap ile resmî yazışma kapanışının ayrılması

İletişim durumu	Esas	Örnek
Bir makam sahibine sözlü hitap	Doğru unvan ve saygı	Sayın Müdür
Üst makama resmî yazı	Yönetmelikteki hiyerarşik yazışma kuralı	Arz ederim.
Aynı düzey makama resmî yazı	Yönetmelikteki hiyerarşik yazışma kuralı	Arz ederim.
Alt makama resmî yazı	Yönetmelikteki hiyerarşik yazışma kuralı	Rica ederim.
Üst, denk ve alt makama birlikte dağıtım	Yönetmelikteki dağıtımlı yazı kuralı	Arz ve rica ederim.
Gerçek kişiye resmî yazı	Yönetmeliğin gerçek kişiye ilişkin hükmü	Saygılarımla. gibi uygun ifade

12. Kıyafet, zamanlama ve resmî nezaketin sınırları

Kamu görevlisinin resmî toplantıya zamanında katılması, görevini ve katılım sıfatını doğru bildirmesi, konuşmacıyı dinlemesi ve gereksiz dikkat dağıtıcı davranışlardan kaçınması protokolün uygulanmasını kolaylaştırır. Kurumsal kıyafet veya üniforma zorunluluğu bulunan görevlerde kişinin serbest kıyafet tercihi yerine ilgili mevzuat ve görev talimatı dikkate alınır. Ancak resmî kıyafet, ziyaretçinin kişiliğine saygı gösterme yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz.

Resmî fotoğraf ve görüntü kayıtları da özel izin, mahremiyet ve güvenlik sınırlamaları taşıyabilir. Bir etkinliğe davet edilmiş olmak, toplantının kapalı bölümlerini yayımlama veya kurum içindeki kişilerin görüntülerini sınırsız paylaşma hakkı vermez. Kamu görevlisinin sosyal medya paylaşımı, özel hayatı, hizmet gereği öğrendiği bilgiler ve kurumun temsil yetkisi birbirinden ayrılmalıdır. Bu hususların iletişim ve bilgi güvenliği boyutları ilerleyen GK-10 bölümlerinde ayrıca ele alınacaktır.

Protokolün ölçülü uygulanması gerektiği unutulmamalıdır. Görevle ilgisiz aşırı hitap ve uzun takdimler programı aksatabilir. Üst makama gösterilen saygı, diğer kamu görevlilerinin veya vatandaşların kişilik haklarının ikinci plana atılmasını haklı çıkarmaz. Kamusal temsilin niteliği, hem mevzuata bağlılık hem de eşit ve özenli hizmet anlayışıyla belirlenir.

13. Protokol, ziyaret ve hizmet sürekliliğinin birlikte yürütülmesi

Kamu kurumlarında resmî protokol, kurum ziyaretleri ve toplantılarda görev unvanlarının ve karşılama düzeninin doğru kullanılmasını sağlar. Resmî bir heyetin karşılanması, eğitim programının açılışı, kurumlar arası görüşme veya anma programı sırasında belirlenen usuller izlenir. Bununla birlikte kurumun güvenlik, giriş ve ziyaretçi işlemleri, hizmet sürekliliği ve kişisel verilerin korunmasına ilişkin yükümlülükleri geçerliliğini korur. Protokol sırası, kişiye kurumun her kayıt veya alanına erişim yetkisi vermez.

Örneğin kurum yöneticisiyle görüşmek üzere gelen bir heyet, önce ziyaretin amacı ve katılım yetkisi doğrulanarak karşılanır. Toplantıya kimlerin katılacağı, ziyaretin hangi alanlarda yapılacağı ve hangi bilgilerin paylaşılabileceği ayrı kararlardır. Bir üst makama gösterilen törensel nezaket ile kurum içi idari veya güvenlik işlemlerinin yazılı olarak yürütülmesi birlikte mümkündür. Yetkiyi aşan sözlü talimatlar veya ziyaretçi baskısı, kanuni görev ve kayıt düzeni yerine geçmez.

Açık toplantılarda görev unvanı ve temsil düzeyi belirtilerek yapılan takdimler uygundur; buna karşılık kurumun güvenlik planları, personel dosyaları, sağlık bilgileri veya mevzuatla korunan kayıtlar protokol gerekçesiyle açıklanamaz. Kanunla farklı kurumlara verilmiş görev ve yetkiler, tören ya da oturma önceliğine göre yeniden sıralanamaz. Kamu personeli resmî makamı doğru temsil ederken nezaketi ve hukuki görev sınırlarını birlikte gözetir.

Kamu kurumlarında protokol ve görev sınırı

Durum	Protokol yönü	Önceliğini koruyan diğer yükümlülük
Üst düzey resmî ziyaret	Doğru karşılama, unvan ve temsil düzeni	Mevzuata uygun giriş ve güvenlik işlemleri
Kurum içi eğitim açılışı	Konuk ve konuşmacı takdimi	Eğitim planı ve görev sürekliliği
Kurumlar arası toplantı	Başkanlık, oturma ve konuşma sırası	Her kurumun kanuni görev ve yetki sınırı
İnceleme veya denetim	Yetkili heyetle uygun resmî iletişim	Denetimin hukuki dayanağı, kayıt ve gizlilik
Fotoğraf veya basın faaliyeti	Kurumun uygun biçimde temsili	Kişisel verilerin ve güvenlik bilgilerinin korunması

Önemli ayrım

Resmî protokol makam ve temsil düzenidir; nezaket bunun insana dönük tamamlayıcısıdır. Devlet, il, ilçe ve kurum protokolü aynı kapsamda değildir. Eski devlet protokol listelerinde bulunabilen Başbakan veya Bakanlar Kurulu unvanları güncel mevki sırası olarak kullanılmaz. Ulusal bayram 29 Ekim; resmî bayramlar 23 Nisan, 19 Mayıs ve 30 Ağustos'tur. Sözlü hitap kuralları ile resmî yazışmadaki arz/rica kapanışı ayrı uygulamalardır. Kurum ziyareti protokolü, ilgili kurumun kanuni güvenlik ve gizlilik kurallarını kaldırmaz.

10.2. HALKLA İLİŞKİLER, ETKİLİ İLETİŞİM VE KURUMSAL TEMSİL

Bir kamu kurumu, görevini yalnız işlem tesis ederek yerine getirmez; hizmetin kim tarafından, hangi şartlarla ve hangi aşamalarda sunulduğunu da ilgililere anlaşılır biçimde açıklamak zorundadır. Halkla ilişkiler, vatandaşların kuruma ulaşmasını ve kurumun toplumdan gelen talep ve eleştirileri değerlendirmesini sağlayan sürekli bir iletişim faaliyetidir. Etkili iletişim ise bilginin doğru aktarılması, karşı tarafın anlaşılması, yanlış anlamaların giderilmesi ve gerektiğinde uygun bir geri dönüş verilmesiyle ortaya çıkar. Kurumsal temsil, personelin yetkisi içinde yaptığı açıklamaların ve davranışların kurumun güvenilirliği üzerindeki etkisini kapsar.

Kamu kurumlarında iletişim, vatandaşların bilgi edinme ve başvuru hakları, kişisel verilerin korunması, hizmete erişim ve idari yetki sınırları gözetilerek yürütülür. Saygılı, anlaşılır ve erişilebilir iletişim; yetkisiz belge paylaşımına veya kanuni usullerin dışına çıkılmasına izin verildiği anlamına gelmez. Bu bölümde iletişim becerileri, kamuya karşı sorumluluk ve kurumsal temsilin ortak ilkeleri ele alınmaktadır.

1. Halkla ilişkilerin amacı ve kamu hizmetindeki yeri

Halkla ilişkiler, bir kurumun hizmet verdiği kişilerle ve toplumla karşılıklı anlayışa dayalı, düzenli ve güvenilir ilişkiler kurma faaliyetidir. Kamu kesimindeki temel işlevi yalnız olumlu imaj oluşturmak değil; doğru bilgiyi ulaştırmak, ihtiyaçları belirlemek, başvuruları yetkili birimlere yönlendirmek ve hizmetin iyileştirilmesine katkıda bulunmaktır. Bu işlevler, kamunun hesap verebilirliği ve vatandaşların başvuru haklarıyla bağlantılıdır.

Tek yönlü duyuruda kurum bir bilgiyi açıklar; karşı taraftan mutlaka görüş alması beklenmez. İki yönlü halkla ilişkilerde ise başvurular, öneriler ve değerlendirmeler kuruma geri ulaşır ve karar alma veya hizmet geliştirme sürecinde dikkate alınabilir. Kurumun internet sitesinde ziyaret saatlerini ilan etmesi bilgilendirmeye; ziyaret sırasında yaşanan erişim sorunlarına ilişkin başvuruları inceleyip uygun tedbirler geliştirmesi iki yönlü halkla ilişkilere örnektir.

Halkla ilişkiler, kişileri yanlış bilgiyle ikna etmeye dönük propaganda faaliyeti değildir. Reklam ve tanıtım belirli bir hizmetin görünürlüğünü artırabilir; kamu hizmetindeki iletişim ise doğruluk, tarafsızlık, ölçülülük ve kamusal yarar temelinde yürütülür. Halkla ilişkiler birimi bir karar merciinin yerine geçmez. Yetkili makamın vermesi gereken karar, iletişim personelinin iyi niyetli açıklamasıyla oluşmaz.

Kamu iletişiminde birbirine yakın kavramlar

Kavram	Temel işlev	Önemli sınır
Halkla ilişkiler	Kurum ile muhatapları arasında sürekli karşılıklı ilişki kurmak	İdari kararı verme yetkisinin yerine geçmez
Bilgilendirme	Mevcut doğru bilgiyi anlaşılır biçimde duyurmak	Gizli veya açıklanması sınırlı bilgiyi kapsamaz
Tanıtım	Hizmet ve faaliyetleri kamuoyuna görünür kılmak	Tek başına hizmetin niteliğini göstermez
Kurumsal temsil	Kurum adına yetki ve sorumluluk çerçevesinde davranmak	Kişisel görüşü resmî görüş gibi sunma hakkı vermez
Geri bildirim	Hizmetten yararlananın deneyim ve görüşünü kuruma iletmesi	Her talebin kabul edilmesi zorunluluğunu doğurmaz

2. İletişimin öğeleri ve geri bildirimin önemi

İletişim; bir kişi veya kurumun oluşturduğu iletinin belirli bir araç aracılığıyla muhataba ulaştırılması ve bunun anlamlandırılması sürecidir. Gönderici, iletiyi hazırlayan taraftır; alıcı, iletinin yöneldiği kişi veya topluluktur. İleti, aktarılmak istenen bilgi ve anlamı; kanal, sözlü görüşme, yazı, telefon ya da dijital sistem gibi kullanılan yolu ifade eder. Geri bildirim, alıcının iletiyi nasıl anladığını ve nasıl karşılık verdiğini gösterir.

İletişimin gerçekleşmesi, iletinin mutlaka doğru anlaşıldığı anlamına gelmez. Örneğin 'belgeler eksik' ifadesi muhatap için hangi belgenin, neden ve hangi kanaldan tamamlanacağı belli değilse işe yarar bir açıklama değildir. Buna karşılık eksik belgenin adı, başvurunun ilgili aşaması ve yetkili başvuru kanalı bildirildiğinde belirsizlik azalır. Göndericinin kastettiği ile alıcının anladığı arasındaki fark, geri bildirim alınarak ortaya çıkarılabilir.

İletişim engeli veya gürültü yalnız yüksek ses değildir. Teknik arıza, kalabalık ortam, karmaşık terimler, dikkat dağınıklığı, farklı dil kullanımı, önyargı ve eksik bilgi de iletinin anlaşılmasını zorlaştırabilir. İletinin amacına uygun kanal seçilmesi önemlidir: kısa bir yönlendirme yüz yüze yapılabilir; hak ve yükümlülüğe ilişkin ayrıntılı işlem sonucunun ise kayıtlı ve yetkili resmî kanaldan bildirilmesi gerekebilir.

İletişim sürecinin temel öğeleri

Öğe	Anlamı	Kamu kurumundan örnek
Gönderici	Mesajı oluşturan kişi veya kurum	Ziyaret düzenini açıklayan yetkili birim
İleti	Aktarılan bilgi ve anlam	Ziyaret için gerekli belge ve saat bilgisi
Kanal	İletinin aktarıldığı ortam	Kurum sitesi, danışma noktası, resmî yazı
Alıcı	Bilgiyi alan ve yorumlayan kişi	Başvuru sahibi veya ziyaretçi
Geri bildirim	Mesajın anlaşılıp anlaşılmadığını gösteren karşılık	Eksik belge için açıklama talebi
Engel	Anlam aktarımını bozan koşul	Gürültü, belirsiz ifade, erişim güçlüğü

3. Sözlü, yazılı ve sözsüz iletişimin uygun kullanımı

Sözlü iletişim, yüz yüze veya telefonla yapılan görüşmelerde hızlı açıklama ve anında karşılıklı soru sorma imkânı verir. Sesin şiddeti, konuşma hızı, vurgu ve kelime seçimi iletinin algılanmasını etkiler. Kısa, açık ve tutarlı cümleler özellikle yoğun danışma noktalarında yanlış anlamaları azaltır. Kuralları açıklarken sert veya küçümseyici bir ton kullanmak, doğru bilgiyi dahi çatışma konusu hâline getirebilir.

Yazılı iletişim, bilgiyi kayıt altına alma ve aynı içeriği farklı zamanlarda karşılaştırma avantajına sahiptir. Ancak yazılı bir açıklama, göndericinin ses tonundan ve anlık düzeltme imkânından yoksundur. Bu sebeple metinlerin amacı belirli olmalı; kurum, işlem, muhatap, sonuç ve başvuru yolu gerekli olduğu ölçüde açık yazılmalıdır. Kurumun duyuru metni ile bireysel başvuruya verilen resmî cevap birbirinden farklıdır: duyuru genel kuralı bildirir, cevap ise somut başvurunun sonucunu ve gerekiyorsa gerekçesini açıklar.

Sözsüz iletişim, yüz ifadesi, duruş, el hareketleri, bakış ve kişiler arasındaki mesafe gibi unsurları kapsar. Bu davranışlar sözlü iletinin anlaşılmasını kolaylaştırabileceği gibi çelişki de yaratabilir. Örneğin görevli 'sizi dinliyorum' derken sürekli başka bir işle meşgul olursa muhatap dinlenmediği izlenimine kapılabilir. Buna karşılık beden dilinden hareketle kişinin niyeti veya doğruluğu hakkında kesin hüküm kurulamaz; kültürel, kişisel ve engellilik durumlarına bağlı farklılıklar olabilir.

İletişim kanallarının güçlü yönleri ve sınırları

Kanal	Güçlü yanı	Dikkat edilmesi gereken nokta
Yüz yüze görüşme	Anında soru ve açıklama	Mahremiyet, sakin ortam ve eşit davranma
Telefon	Hızlı ulaşım ve yönlendirme	Kimlik doğrulama, yetkisiz veri açıklamama
Resmî yazı	Kayıt, gerekçe ve izlenebilirlik	Anlaşılır dil ve mevzuata uygun usul
Kurumsal internet duyurusu	Birçok kişiye aynı bilgiyi ulaştırma	Güncellik, erişilebilirlik, tarih belirtme
Kurumsal sosyal medya	Hızlı toplu bilgilendirme	Yetkili onay, doğrulama, güvenlik
Bireysel mesajlaşma	Pratik görünse de resmî işleme uygun olmayabilir	Kurumsal kayıt ve gizlilik sınırlarının korunması

4. Etkin dinleme, doğru soru sorma ve anlaşılmayı kontrol etme

Dinlemek yalnız karşı tarafın konuşmasını beklemek değildir. Etkin dinleme, muhatabın ne anlattığına dikkat vermeyi, gerekli ayrıntıları ayırt etmeyi, kesintileri azaltmayı ve söyleneni doğru anlayıp anlamadığını kontrol etmeyi içerir. Özellikle uzun veya duygusal başvurularda önce başvuru konusu ile talep edilen sonucun belirlenmesi, görüşmeyi kişisel tartışmaya dönüşmeden ilerletir.

Açık uçlu sorular, başvuranın olayı kendi sözleriyle açıklamasını sağlar: 'Hangi işlemle ilgili bilgi almak istiyorsunuz?' gibi. Kapalı uçlu sorular ise belirli bir ayrıntıyı netleştirir: 'Dilekçenizi bugün mü teslim ettiniz?' gibi. Görüşmenin başında yalnız kapalı sorular kullanılması önemli bir ayrıntıyı gizleyebilir; görüşmenin sonunda ise açık uçlu sorularla sürekli yeni konu açmak işlemi uzatabilir. Soruların sırası ve kapsamı, görüşmenin amacına göre belirlenir.

Yansıtma veya yeniden ifade etme, söylenenin özünü başka kelimelerle açıklayarak doğrulamaktır. 'Anladığım kadarıyla görüş gününün değişip değişmediğini öğrenmek istiyorsunuz' cümlesi, muhatabın 'Hayır, başvurumun ulaşıp ulaşmadığını soruyorum' şeklinde düzeltme yapmasına imkân verir. Bu yöntem gerçeği tahmin etmek yerine yanlış anlamayı görünür kılar. Görüşme sonunda işlem yapılacak birim ve yöntem kısa biçimde açıklanır; yetki dışında bir sonuç vaat edilmez.

Empati, bir kişinin içinde bulunduğu durumun onun açısından ne ifade ettiğini anlamaya çalışmaktır; aynı görüşte olmak, talebi kabul etmek veya mevzuatın dışına çıkmak değildir. Bir yakının kaygısını anlamak mümkünken, doğrulanmamış infaz bilgilerini açıklamayı reddetmek de mümkündür. Saygı ile yetki sınırının birlikte gözetilmesi kamu iletişiminin temel özelliğidir.

5. İletişim engelleri, önyargı ve kapsayıcı hizmet

İletişimin niteliği, insanların bilgiye ve hizmete erişim koşullarından etkilenir. Kalabalık, işitme veya görme engeli, okuryazarlık güçlüğü, dil farklılığı, teknik altyapı yetersizliği ve yoğun kaygı; aynı duyurunun kişiler tarafından farklı biçimde anlaşılmasına yol açabilir. Kamu hizmetinde eşitlik, yalnız herkese aynı cümleyi söylemek değildir. Hizmetin niteliği ve mevzuat elverdiği ölçüde anlaşılabilir ve erişilebilir iletişim yöntemleri oluşturmak gerekir.

Erişilebilirlik, engelli bireylerin binalara olduğu kadar bilgi ve iletişim hizmetlerine de güvenli ve bağımsız biçimde ulaşabilmesi anlamına gelir. Bakanlığın 5378 sayılı Kanun çerçevesindeki açıklamaları, bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin de erişilebilir olması gerektiğini ortaya koyar. Bu ilke; anlaşılır yönlendirme levhaları, okunabilir belgeler, erişilebilir dijital sayfalar, uygun iletişim desteği ve mahremiyeti koruyan görüşme düzeni bakımından önemlidir.

Önyargı, kişi hakkında yeterli bilgi olmadan peşin hüküm verilmesidir. Başvuranın yaşı, aksanı, engellilik durumu, dış görünüşü veya kuruma daha önce kaç kez geldiği, talebinin haklı olup olmadığını tek başına göstermez. Kurum personelinin muhatabın sözünü kesmeden dinlemesi, farklı ihtiyaçları dikkate alması ve bilmediği konuda varsayım üretmemesi, hem doğru yönlendirmeyi hem tarafsızlığı güçlendirir.

Sık karşılaşılan iletişim engelleri ve uygun yaklaşımlar

Engel	Muhtemel sonuç	Uygun yaklaşım
Karmaşık mevzuat dili	Başvuranın işlemi yanlış anlaması	Süreci sade dille açıklama; resmî dayanağı gerektiğinde gösterme
Gürültü ve kalabalık	Bilginin eksik duyulması	Uygun görüşme alanı ve net yönlendirme
İşitme veya görme engeli	Bilgiye erişimin zorlaşması	Uygun erişilebilir iletişim imkânı sağlama
Dil veya okuryazarlık güçlüğü	Başvuru koşullarının yanlış anlaşılması	Yetkili ve güvenli destek ile anlaşılır anlatım
Önyargı	Yanlış değerlendirme ve güvensizlik	Somut olaya, aynı kurala ve tarafsız ölçüte dayanma
Yüksek kaygı veya öfke	Görüşmenin çatışmaya dönüşmesi	Sakin dil, sınır ve gerekiyorsa uygun güvenlik desteği

6. Vatandaşla görüşmede tarafsızlık, nezaket ve hizmet standardı

Kamu görevlisinin kişiye yaklaşımı, kişisel yakınlıktan çok kamu görevinin gerektirdiği tarafsızlık, saygı ve hizmet standardına dayanır. 5176 sayılı Kanun kapsamında geliştirilen etik davranış ilkeleri; halka hizmet bilinci, dürüstlük ve tarafsızlık, saygınlık ve güven, nezaket ve saygı ile bilgi verme ve saydamlık gibi başlıklar içerir. Bu ilkeler, görevlinin bir vatandaşa özel ilgi gösterirken başkasını keyfî olarak geri plana atamayacağını; bilgi verirken de gerçeğe ve yetkisine bağlı kalacağını açıklar.

Hizmet standardı, başvuru biçiminin, gereken belgelerin, ilgili birimin ve işlem sürecinin önceden belirlenmesiyle ilgilidir. Standartlaşma, çalışanların insani iletişimini ortadan kaldırmaz; benzer durumdaki kişilere benzer açıklamaların yapılmasını ve işlemlerin izlenebilmesini sağlar. Belirsiz 'sonra gelin' ifadesi yerine hangi birimden hangi bilginin alınabileceğinin bildirilmesi, başvuranı yanlış yönlendirme riskini azaltır.

Kurumsal hizmette nezaket, mevzuata aykırı bir talebi kabul etmek değildir. Hukuki engel bulunan bir talep açık ve saygılı biçimde reddedilebilir. Bununla birlikte ret açıklaması, kişiyi küçümseyen, tehdide dönüşen veya yetkisiz kanaat içeren bir dil taşıyamaz. Bir görevlinin bilmediği konuda 'kesinlikle yapılır' demek yerine ilgili birimden doğrulama istemesi daha güvenilir bir kamu iletişimidir.

7. Talep, şikâyet, dilekçe ve bilgi edinme başvurularının ayrılması

Kamu kurumuna iletilen her söz veya yazı aynı hukuki başvuru türüne girmez. Genel bilgi talebi, hizmete ilişkin öneri, bir işlemden duyulan şikâyet, dilekçe hakkı kapsamında başvuru ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na dayalı bilgi-belge istemi farklı niteliktedir. Başvurunun hangi usule tabi olduğunun belirlenmesi, yetkili birim, kayıt düzeni, süre ve cevap türü bakımından önemlidir.

3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun, ilgililerin kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetlerini yetkili makamlara yazılı iletebilmelerine ilişkin esasları düzenler. Kanunda öngörülen koşullara uygun dilekçeler için sonuç veya işlemin safahatı hakkında en geç otuz gün içinde gerekçeli cevap verilmesi esastır; işlem devam ediyorsa sonuç ayrıca bildirilir. Başvurunun yanlış idari makama verilmesi hâlinde ilgili makama gönderme ve başvuru sahibini bilgilendirme düzeni vardır. Bu süre, her türlü kurum görüşmesinin mutlaka otuz gün sürdüğü anlamına gelmez.

4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, kurumların elindeki veya görevleri gereği bulunması gereken bilgi ve belgelere erişim hakkını düzenler. Kanunun 11 inci maddesine göre olağan erişim süresi on beş iş günüdür. Kurum içindeki başka bir birimden bilgi sağlanması, başka kurum görüşü alınması veya birden çok kurumun ilgilendirilmesi gibi kanunda sayılan hâllerde süre otuz iş gününe çıkabilir; uzatma ve gerekçesi ilk on beş iş günlük süre dolmadan yazılı bildirilir. Başvurunun reddi hâlinde gerekçe ve başvuru yollarının belirtilmesi gerekir. Bilgi edinme hakkı, güvenlik veya özel hayat gerekçeleriyle hukuken erişime kapalı belgelerin koşulsuz paylaşılmasını sağlamaz.

Başvuru türleri ile temel cevap süreleri

Başvuru / dayanak	Konu	Süre veya işlem mantığı
Hizmet hakkında genel soru	Mevcut duyuru veya uygulamayı öğrenme	Hızlı doğru yönlendirme; gerektiğinde resmî başvuruya aktarma
Görüş ve öneri	Hizmetin geliştirilmesi için öneride bulunma	İlgili birimde inceleme ve geri bildirim
3071 sayılı Kanun / dilekçe	Dilek ve şikâyetlerin yazılı sunulması	En geç 30 gün içinde gerekçeli sonuç veya safahat cevabı
4982 sayılı Kanun / bilgi edinme	Eldeki veya bulunması gereken bilgi-belgeye erişim	Kural olarak 15 iş günü; kanundaki hâllerde 30 iş günü

Başvuru / dayanak	Konu	Süre veya işlem mantığı
CİMER kanalı	Başvuruyu ilgili kamu kurumuna ulaştırma ve takip	Başvuru türüne ve ilgili mevzuata göre işlem
İdari ya da yargısal itiraz	İlgili kararın hukuken yeniden değerlendirilmesi	Özel kanun ve usullere tabidir; CİMER tek başına itiraz merci değildir

8. CİMER ve kurumların başvuru yönetimi

Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER), vatandaşların talep, şikâyet, görüş ve önerilerini kamu kurumlarına iletmesini ve başvuruların takip edilmesini kolaylaştıran elektronik bir halkla ilişkiler ve başvuru sistemidir. İletişim Başkanlığının açıklamasına göre CİMER, dilekçe ve bilgi edinme haklarının kullanılmasına aracılık ettiği gibi katılımcı yönetime ilişkin görüşlerin de iletilmesine imkân verir. CİMER bir mahkeme veya tüm kurumlar adına karar veren tek bir başvuru mercii değildir; başvuruyu ilgili kamu kuruluşu inceleyip cevaplar.

Başvuru, uygun kuruma yönlendirilir; kurum içindeki ilgili birimler bilgi ve belge toplar, mevzuat kapsamında değerlendirir ve yetkili makamın onayından sonra cevap oluşturur. Süreler ve cevap yükümlülükleri, başvurunun hukuki niteliğine göre belirlenir. Şikâyetin bulunması tek başına ilgili personelin suçlu veya disiplin yönünden sorumlu olduğu anlamına gelmez. İletişim Başkanlığının 17 Şubat 2026 tarihli açıklaması, başvuruların somut durum ve mevzuat çerçevesinde incelendiğini özellikle belirtir.

Başvuru yönetiminin iyi işlemesi için alınan kaydın doğru birime ulaşması, gerekli belgelerin eksiksiz toplanması, gecikme nedenlerinin takip edilmesi, birbirini tutmayan açıklamaların giderilmesi ve cevap dilinin açık olması gerekir. 'Başvurunuz değerlendirildi' cümlesi tek başına sonucu açıklamayabilir. Uygun hâllerde hangi talebin ne yönde sonuçlandığı, gerekçe ve izlenebilecek yol belirtilmelidir. Bununla birlikte başvuru konusu kişisel veri, güvenlik veya adli süreç içeriyorsa açıklanabilecek bilgi mevzuatla sınırlıdır.

9. Zor görüşmelerde çatışmayı azaltma ve mesleki sınırları koruma

Kamu hizmeti alan kişi, uzun bekleme süresi, ailevi kaygı, yanlış anlaşılma veya olumsuz bir karar nedeniyle öfkeli olabilir. Böyle bir görüşmede ilk ihtiyaç, kişinin tam olarak hangi işlem hakkında konuştuğunu belirlemek ve güvenliği koruyarak iletişimi sürdürebilmektir. Görevli, suçlayıcı karşılık vermek veya kişisel tartışmaya girmek yerine sakin ve somut açıklamalarla süreci ilerletebilir.

Uygun yaklaşım, muhatabın sözünü kesmeden temel talebi anlamak, yanlış bilgiyi doğrulamak, uygulanabilecek işlemi açıklamak ve gerçekleşmesi garanti olmayan sonuçlar için söz vermemektir. 'Bu işlem ilgili birimin onayına bağlı; talebinizi kayıtlı yoldan iletebilirsiniz' ifadesi ile 'ben hallederim' sözü arasında önemli fark vardır. İlkinde yetki sınırı korunur, ikincisinde ise yetki dışı beklenti doğabilir.

Empati ile taviz birbirinden ayrılmalıdır. Görevli, kişinin üzüntüsünü anlayabilir; fakat güvenlik kontrolünün kaldırılmasını, başka kişinin kayıtlarının açıklanmasını veya usulün atlanmasını kabul edemez. Tehdit, şiddet riski veya kamu düzenini bozabilecek durumlarda ise yalnız iletişim tekniğine güvenmek doğru değildir. Kurumun güvenlik ve olay bildirim usulleri uygulanır; gerekli destek yetkili birimlerden alınır.

Gerilimli görüşmede iletişim yaklaşımı

Durum	İletişim açısından uygun davranış	Korunan ilke
Başvuran yüksek sesle konuşuyor	Sakin ton, açık açıklama ve görüşmenin güvenli sınırlarını belirtme	Saygı ve güvenlik
İşlem hakkında eksik bilgi var	Kayıt veya yetkili birim üzerinden doğrulama	Doğruluk
Yetki dışı sonuç isteniyor	Yetki sınırını ve resmî başvuru yolunu anlatma	Hukuka uygunluk
Özel kişi bilgisi talep ediliyor	Hak sahipliği ve paylaşım yetkisini kontrol etme	Kişisel veri ve mahremiyet
Tehdit ya da fiziksel risk oluşuyor	Güvenlik protokolünü işletme ve olayı yetkiliye bildirme	Can güvenliği ve kurum düzeni

10. Kurum içi iletişim, koordinasyon ve kayıtlı bilgi akışı

Dışarıya doğru bilgi verilebilmesi, kurumun kendi birimleri arasında tutarlı bilgi akışı bulunmasına bağlıdır. Birimlerin yetki alanı ve güncel işlem durumu bilinmediğinde aynı başvuruya farklı cevaplar verilebilir. Bu durum yalnız kurumun görünüşünü değil, başvuranın gerçek işlem yapma imkânını da olumsuz etkiler. Kurum içi iletişim bu nedenle üstten alta emir ve duyuruların iletilmesiyle sınırlı değildir; alt birimlerden gelen sorunların raporlanması ve yatay birimler arasında koordinasyon sağlanması da önemlidir.

Dikey iletişim, hiyerarşik kademeler arasındaki bilgi akışıdır. Yatay iletişim, benzer düzeydeki birimler veya görevliler arasındaki işbirliğini kapsar. Çapraz iletişim ise farklı birim ve hiyerarşi düzeyleri arasında, yetki kurallarına uygun biçimde yürütülen koordinasyondur. Kurumun hiyerarşisi korunurken gereksiz bilgi kaybının önlenmesi amaçlanır. Gayriresmî konuşmalar hız sağlayabilir; ancak görev doğuran veya hassas bilgi içeren işlem, gerekli resmî kayıt ve onay düzeninin yerine geçemez.

Sağlıklı iş akışında sorunun sahibi olan birim, ihtiyaç duyulan başka birim, cevap için yetkili makam ve başvuru sahibine dönecek açıklama belirli olur. Yazışmaların zamanında kayda alınması, görev devrinde bilgilerin kaybolmaması ve tamamlanan işlem sonucunun ilgili personele duyurulması aynı sürecin parçalarıdır. Kişisel veriler ise yalnız işi gereği erişim yetkisi bulunan personele, görevle sınırlı ölçüde açılmalıdır.

Kurum içi iletişim türleri

Tür	İşleyiş	Örnek
Yukarıdan aşağı iletişim	Üst makamdan personele talimat, duyuru ve açıklama	Güncellenen ziyaret düzeninin birimlere bildirilmesi
Aşağıdan yukarı iletişim	Personelden yönetime sorun ve öneri aktarımı	Danışmada sık karşılaşılan erişim sorununun raporlanması

Tür	İşleyiş	Örnek
Yatay iletişim	Aynı düzeydeki görevlilerin koordinasyonu	Başvuru kaydı ile ziyaret biriminin bilgi eşleştirmesi
Çapraz iletişim	Farklı birim ve düzeyler arası yetkili koordinasyon	Çok birimli başvuruya ilişkin resmî bilgi toplama
Gayriresmî iletişim	Kendiliğinden ve kayıt dışı bilgi paylaşımı	Söylenti veya sözlü hatırlatma; resmî işlemin kanıtı değildir

11. Dijital iletişim, basın ve kamuoyuna açıklamada kurumsal yetki

Kurumsal internet siteleri, çevrim içi başvuru sistemleri ve sosyal medya hesapları, kamu hizmetinin duyurulmasında önemli kanallardır. Bu araçlarda hızlı bilgi paylaşılabilmesi, bilginin doğrulanması ve yetkili kişilerce açıklanması zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. İletişim Başkanlığının 10 Ekim 2024 tarihli Kurumsal Sosyal Medya Kullanım Rehberi duyurusu; kurumsal hesap güvenliği, etik ve hukuki sorumluluk, dezenformasyonla mücadele ve kriz iletişimi başlıklarını kapsamaktadır. 12 Ağustos 2026'da duyurulan mülki idare amirlerine yönelik rehber de dijital mecralarda devlet temsilinin güvenli ve şeffaf yürütülmesine odaklanır.

Resmî hesaplardan yapılan açıklamalar ile personelin kişisel hesabından yaptığı paylaşımlar aynı statüde değildir. Kurum adına konuşma yetkisi, çalışanın görevli olmasından kendiliğinden doğmaz. İzin veya yetkilendirme gerektiren açıklamaların şahsi kanaat gibi yayılması, gizli bilgiler ve kişisel veriler bakımından ayrıca risk oluşturur. Kurumun logo ve adı kullanılarak yapılan her paylaşım, gerçek bir kurum açıklaması sayılmamalı; resmî kaynak ve doğrulama adımları aranmalıdır.

Kriz iletişiminde amaç, belirsizlik ve söylentileri azaltırken doğrulanmış bilgiyi, uygun makam aracılığıyla ve güvenliği tehlikeye atmadan sunmaktır. İlk açıklamada teyitsiz sayı, kişi adı veya neden bildirmek; daha sonra düzeltme yapılmasını zorlaştırır ve hak ihlaline yol açabilir. Bilinmeyen hususların açıkça ayrılması, doğrulanmış gelişmelerin tarih ve saat belirtilerek güncellenmesi gerekir. Her kurum için aynı dakika sınırının yasal yükümlülük olduğu varsayılamaz; özel kriz rehberleri kendi kapsamlarında uygulanır.

Dijital kurumsal bilgilendirmede temel güvenlik ve doğruluk ölçütleri

Ölçüt	Yapılması gereken	Kaçınılacak hata
Yetki	Açıklamayı yetkili birimden onaylatma	Kişisel yorumu kurumun kararı gibi yayımlama
Doğrulama	Birincil kayıt ve resmî kaynakla teyit	Sosyal medya söylentisini kesin olgu sayma
Güncellik	Duyurunun tarihini ve değişikliklerini açık gösterme	Eski uygulamayı yeniymiş gibi sunma
Gizlilik	Kişi ve güvenlik verilerini yetki çerçevesinde koruma	Dosya, görüntü ve adresleri izinsiz paylaşma

Ölçüt	Yapılması gereken	Kaçınılacak hata
Erişilebilirlik	Okunabilir metin ve erişilebilir duyuru kullanma	Yalnız görsele gömülü erişilemeyen bilgi verme
Kriz	Doğrulanmış olguyu uygun hız ve kapsamla bildirme	Belirsizliği tahminle doldurma

12. Kişisel veriler, mahremiyet ve açıklamanın hukuki sınırları

Bir kurumun iyi iletişim kurması, sahip olduğu bütün belgeleri isteyen herkesle paylaşması demek değildir. Başvuranın adı, iletişim bilgisi, görüntüsü, sağlık verisi, disiplin süreçlerine ilişkin kişisel kayıtları ve üçüncü kişilere ait bilgiler farklı hukuki korumalara tabi olabilir. Kamu görevlisi, bilginin kamuya açıklanabilir olup olmadığını, talep eden kişinin hak ve yetkisini, hangi amaçla paylaşıldığını ve gerektiğinde görevli birimin onayını değerlendirmek zorundadır.

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununun 10 uncu maddesindeki aydınlatma yükümlülüğü, veri sorumlusunun ilgili kişiye kişisel verilerinin hangi amaçlarla ve hangi hukuki sebeplerle işlendiğini, kimlere hangi amaçlarla aktarılabileceğini ve kanuni haklarını açıklamasını gerektirir. Kişisel Verileri Koruma Kurumunun açıklamasına göre aydınlatma yükümlülüğü, yalnız açık rıza alındığında değil başka hukuki işleme koşulları söz konusu olduğunda da uygulanır. Aydınlatma ile açık rızanın alınması ayrı işlemlerdir; her veri işleme faaliyeti için mutlaka açık rıza gerektiği şeklindeki genelleme doğru değildir.

Başvuruya cevap verirken gereğinden fazla kişisel veri aktarmamak, üçüncü kişilerin bilgilerini ayıklamak ve güvenli resmî kanalları kullanmak önemlidir. Bir kişinin kendisi veya yakını hakkında bilgi istemesi, tek başına bütün kayıtlara sınırsız erişim yetkisi doğurmaz. Açıklamanın kapsamı; başvuranın hak sahipliği, yetkili merci, yürürlükteki mevzuat ve kişisel verilerin korunmasına ilişkin kurallara göre belirlenir.

Bilgi paylaşımında farklı hukuki kavramlar

Kavram	Esas	Karıştırılmaması gereken durum
Kamusal bilgilendirme	Genel hizmet kuralının duyurulması	Kişi dosyasının açıklanmasıyla aynı değildir
Bilgi edinme	Kanundaki usulle bilgi ve belgeye erişim	Kanuni istisnaları ortadan kaldırmaz
Kimlik/yetki kontrolü	Bilginin doğru kişiye verildiğini güvenceye alma	Her başvuru için gereksiz veri isteme yetkisi sağlamaz
Aydınlatma yükümlülüğü	Kişiye veri işleme sürecinin bildirilmesi	Açık rıza yerine geçen bir onay değildir
Açık rıza	Kanuni koşullarda belirli işleme için irade açıklaması	Kamu kurumunun tüm işlemlerinde tek hukuki dayanak değildir
Veri minimizasyonu	Amaç için gerekli ölçüde veri işleme	İlgisiz üçüncü kişi verilerini cevap ekine koyma

13. Kamu kurumlarında halkla ilişkiler ve kurumsal temsil

Kamu kurumlarının dışarıyla iletişiminde vatandaşlar, hizmet alanlar, başvuru sahipleri, başka kamu kuruluşları ve basın mensupları farklı usullere tabi olabilir. Başvuran kişinin statüsü, talebin konusu ve bilginin gizlilik niteliği dikkate alınır. Görevli personel talebi anlamalı, başvuru yolunu açıklamalı ve gerekli yönlendirmeyi yapmalıdır. Ancak kendi görev alanı dışında kalan bir talebin sonucunu karara bağlamayı veya özel verileri açıklamayı üstlenemez.

Bilgi edinme başvurusu, dilekçe, şikâyet veya hizmet talebi için farklı başvuru kanalları ve kanuni cevap usulleri öngörülebilir. Başvurunun hangi birime yöneltileceği ve hangi sürede değerlendirileceği, işlemin niteliğine ve ilgili mevzuata bağlıdır. Personelin görevi başvuru yolunu doğru anlatmak ve yetkili birime ulaştırılmasını sağlamak; sonucunu peşinen vaat etmek değildir.

Kurum faaliyetlerinin kamuoyuna duyurulması da halkla ilişkiler kapsamındadır. Resmî web siteleri, doğrulanmış sosyal medya hesapları ve onaylı açıklamalar kurumsal bilgilendirmede kullanılabilir. Basın açıklaması, haber, fotoğraf ve görüntü paylaşımı ise kurumun yetki ve izin kurallarına tabidir. Çalışanın kurum içinde bir içeriğe erişebilmesi, onu kişisel hesabında yayımlama yetkisi olduğu anlamına gelmez.

Hizmet alan kişilerle kurulan iletişimde insan onuruna saygı, tarafsızlık ve açık anlatım birlikte gözetilir. Sakin ve anlaşılır bilgilendirme, kişinin başvuru sürecini doğru kavramasına yardımcı olur. Bununla birlikte görevliler, kişisel yakınlık veya baskı nedeniyle hizmet kurallarından keyfî istisna yaratamaz. Kurum içindeki sağlık, personel, disiplin ve özel hayat bilgileri söz konusu olduğunda kayıt ve açıklama yetkisinin sınırlarına uyulur.

Kamu hizmetlerinde iletişim ihtiyacı ve yetki sınırı

Durum	Uygun iletişim	Sınır
Hizmet koşulları hakkında soru	Güncel resmî koşulları ve başvuru yolunu açıklamak	Mevzuat dışı işlem sözü verilemez
Dilekçe veya şikâyet	Yetkili birime yönlendirmek ve usulü açıklamak	İnceleme sonucu önceden vaat edilemez
Kişisel bilgi talebi	Kimlik, hak sahipliği ve görevli merci kontrolü	Mahrem kayıtlara sınırsız erişim yoktur
Basın ve çekim talebi	Kurumun yetkili basın/izin mekanizmasına yönlendirme	Görevli kendiliğinden basın izni veremez
Kurum faaliyetinin tanıtımı	Onaylı ve doğrulanmış kurumsal duyuru	Kişisel hesabı resmî açıklama yerine geçirmez
Gergin görüşme	Sakin açıklama, gerektiğinde görevli destek	Tehdit veya güvenlik riskinde resmî önlem işletilir

14. Halkla ilişkiler faaliyetlerinin değerlendirilmesi ve hizmetin geliştirilmesi

Halkla ilişkiler faaliyetinin başarısı yalnız kaç duyuru yayımlandığı veya kaç başvuru cevaplandığıyla ölçülemez. Bilginin doğru kişiye ulaşıp ulaşmadığı, başvurunun gerçekten ilgili birime aktarılıp aktarılmadığı, cevapların anlaşılır olup olmadığı, aynı sorunun neden tekrarladığı ve erişilebilirlik sorunlarının azaltılıp azaltılmadığı da değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, iletişimi kurumun görünürlüğünden kamu hizmetinin niteliğine taşır.

Nicel göstergeler sayılabilen verileri ifade eder: başvuru sayısı, işlem türüne göre dağılım, zamanında cevaplanan başvuru oranı veya sık karşılaşılan talep başlıkları gibi. Nitel değerlendirme ise başvuruların içeriğini, açıklamaların anlaşılırlığını ve tekrar eden sorunların nedenlerini inceler. Çok başvuru alınması her zaman hizmetin kötü olduğu anlamına gelmez; başvuru kanallarının daha erişilebilir hâle gelmesi de sayıyı artırabilir. Az şikâyet olması da tek başına memnuniyet kanıtı değildir.

Kamu kurumunda iyileştirme, yalnız iletişim personelinin daha nazik konuşmasıyla tamamlanmaz. Gereksiz belge istenmesi, güncel olmayan duyuru, çelişkili birim uygulaması veya erişilemeyen danışma kanalı gibi sorunlar ayrıca idari çözüm gerektirir. Halkla ilişkiler, bu sorunların görülebilmesini ve yetkili yönetime iletilmesini sağlar; kurum yönetimi ise mevzuat ve kaynaklar çerçevesinde gerekli işlemleri değerlendirir. Böylece doğru iletişim, hizmet kalitesinin sürekli gözden geçirilmesine katkı sunar.

> **Önemli ayrım**
>
> Halkla ilişkiler yalnız kurum imajını güçlendirmek değil, çift yönlü doğru bilgi ve başvuru yönetimini sağlamaktır. Etkin dinleme talebin kabulü anlamına gelmez. Dilekçe hakkındaki 30 günlük cevap süresi ile bilgi edinmedeki 15/30 iş günlük erişim süreleri aynı değildir. CİMER başvuru kanalıdır; ilgili kamu kurumunun karar yetkisinin yerini almaz. Kurum adına konuşma yetkisi ile kişisel görüş açıklama birbirinden ayrılır.

10.3. LİDERLİK VE YÖNETİM KAVRAMLARI

Bir kamu kurumunun görevlerini zamanında ve hukuka uygun biçimde yerine getirmesi yalnız yeterli sayıda personele veya açık görev tanımlarına bağlı değildir. Hedeflerin belirlenmesi, personelin görevlendirilmesi, farklı birimlerin birlikte çalışması, kararların uygulanması ve sonuçların değerlendirilmesi de yönetimin parçalarıdır. Liderlik ise kişilerin ortak amaç doğrultusunda harekete geçmesini, kuruma güvenmesini ve değişen koşullara uyum sağlamasını etkiler. İki kavram birbiriyle ilişkilidir; ancak aynı anlama gelmez. Kamu yönetiminde bu ayrım, hizmet sürekliliği ve personel sorumluluğu bakımından somut sonuçlar doğurur.

1. Yönetim, örgüt, yönetici ve lider kavramları

Yönetim; belirlenmiş amaçlara ulaşmak için insan gücü, zaman, bilgi, araç ve diğer kaynakların planlanması, düzenlenmesi, yönlendirilmesi ve sonuçlarının izlenmesi sürecidir. Yönetim yalnız emir vermek değildir. Hangi işin neden yapılacağının belirlenmesinden görevlerin dağıtılmasına ve yapılan işin beklenen sonucu sağlayıp sağlamadığının anlaşılmasına kadar bir bütündür.

Örgüt (organizasyon), ortak bir amaç etrafında görevleri, sorumlulukları ve ilişkileri belirlenmiş kişilerden oluşan yapıdır. Bir kamu kurumu, mevzuatla tanımlanmış hizmet birimleri, personel görevleri ve hiyerarşik ilişkileri bulunan örgüte örnektir. Örgüt yapısı işlerin hangi birimce yürütüleceğini gösterirken yönetim, bu yapının amaca uygun biçimde çalışmasını sağlar.

Yönetici, belirli görev ve karar yetkileriyle örgütün işleyişinden sorumlu kişidir. Lider ise insanların davranışlarını ve ortak hedefe yönelişlerini etkileme becerisi gösteren kişiyi ifade eder. Yöneticinin yetkisinin kaynağı çoğunlukla resmî görev ve makamdır; liderlik etkisi ise bilgi, güvenilirlik, örnek davranış, iletişim ve ortak amaç oluşturma gibi unsurlardan doğabilir. Bir yönetici aynı zamanda etkili bir lider olabilir. Buna karşılık ekibi üzerinde olumlu etkisi bulunan her çalışan, kendiliğinden resmî amir veya karar mercii hâline gelmez.

Kamu yönetimindeki temel fark, hedeflerin ve yetkilerin kanun ve diğer mevzuatla sınırlı olmasıdır. Liderlik becerisi, mevzuatın tanımadığı bir yaptırım veya görevlendirme yetkisi oluşturmaz. Yönetim becerisi de yalnız makamdan kaynaklanan gücü kullanmak şeklinde değerlendirilmez.

Yönetim ve liderliğin temel farkları

Boyut	Yönetim	Liderlik
Temel işlev	Amaç, kaynak, görev ve süreçleri düzenlemek	İnsanları ortak hedef doğrultusunda etkilemek
Dayanak	Görev, yetki, örgüt yapısı ve kurallar	Güven, bilgi, iletişim, örnek davranış ve etki
Öncelikli odak	İşlerin usulüne uygun ve düzenli yürütülmesi	Çalışanların yön bulması, katılımı ve gelişimi
Süreklilik	Planlama, kayıt, koordinasyon ve kontrol	Motivasyon, güven ve değişime uyum
Kamu kurumunda sınır	Mevzuatla verilen yetki aşılmaz	Liderlik resmî yetkinin yerine geçmez

2. Yönetimin işlevleri: planlama ve örgütleme

Yönetim biliminde temel işlevler genellikle planlama, örgütleme, yöneltme, koordinasyon ve denetim olarak ele alınır. Bu aşamalar birbirinden tümüyle bağımsız değildir. İş yürütülürken yeni bir risk ortaya çıkarsa planın güncellenmesi, görevlerin yeniden düzenlenmesi ve sonuçların yeniden kontrol edilmesi gerekebilir.

Planlama, ulaşılmak istenen sonucun, mevcut koşulların, ihtiyaç duyulan kaynakların, uygulanacak yöntemin ve zamanın önceden belirlenmesidir. Plan, yalnız gelecek tarihte yapılacak işleri sıralayan bir takvim değildir; olası engelleri ve alternatifleri de değerlendirir. Kurumda belirli bir dönemin nöbet düzeni hazırlanırken personel ihtiyacı, izinler, görevlerin niteliği ve hizmetin kesintisiz sürmesi birlikte ele alınır. Planlanan görevin kimin sorumluluğunda olduğu ve hangi makamın onayının gerektiği açık olmalıdır.

Örgütleme, planlanan hizmetin yapılabilmesi için görevlerin, personelin, araçların ve birimler arası ilişkilerin düzenlenmesidir. İş bölümü uzmanlaşma ve düzen sağlarken, görev sınırlarının belirsiz olması önemli işlerin sahipsiz kalmasına veya aynı işlemin birden çok kez yapılmasına neden

olabilir. İş bölümünün amacı personeli birbirinden koparmak değil, görevlerin uyumlu biçimde yürütülmesini sağlamaktır.

Örgüt yapısında hiyerarşi, hangi görev veya makamın kime bağlı olduğunu; görev tanımı ise ilgili kişinin ne yapacağını ortaya koyar. Bir görev için sorumlu kişinin belirlenmiş olması, başka personele yapılacak koordinasyon ihtiyacını ortadan kaldırmaz. Özellikle vardiyalı hizmetlerde görev devri, devir alınan işin durumunun ve bekleyen hususların doğru aktarılmasıyla tamamlanır.

Yönetimin beş temel işlevi

İşlev	Temel anlamı	Kamu kurumundan örnek
Planlama	Hedef, zaman, kaynak ve yöntemi belirleme	Personel ve hizmet ihtiyacını değerlendirerek çalışma düzeni hazırlama
Örgütleme	Görev ve kaynakları uygun biçimde dağıtma	İşlerin birimler ve görevliler arasında paylaştırılması
Yöneltme	Çalışmayı başlatma, rehberlik etme, motive etme	Görev talimatının açıklanması ve uygulamanın desteklenmesi
Koordinasyon	Birimler ve kişiler arasında uyum sağlama	Eş zamanlı hizmetlerde bilgi ve görev akışını eşleştirme
Denetim	Sonuçları ölçütlerle karşılaştırma ve düzeltme	Kayıt, işlem ve uygulama eksiklerinin tespit edilmesi

3. Yöneltme, koordinasyon ve denetim

Yöneltme (yürütme), hazırlanan planın çalışanlar tarafından uygulanmasını sağlayan yönetim işlevidir. Görevlerin anlaşılır açıklanması, gerekli desteğin sunulması, işin hangi ölçütlere göre yapılacağının gösterilmesi ve çalışanların çabasının ortak hedefe yönlendirilmesi bu işlev kapsamındadır. Yöneltme yalnız bir emrin verilmesiyle tamamlanmış sayılmaz; emrin görevli tarafından anlaşılması ve uygulanabilir koşulların bulunması da önemlidir.

Koordinasyon (eşgüdüm), birbirine bağlı işleri yürüten kişi ve birimlerin zaman, sıra ve içerik bakımından uyumlu çalışmasıdır. Aynı işlem üzerinde farklı servislerin görevli olduğu kurumlarda bilgi akışının gecikmesi, işlem hatasına veya hizmetin aksamasına neden olabilir. Bu nedenle hangi birimin hangi bilgiyi, hangi yolla ve ne zaman aktaracağı önceden belirlenir. Koordinasyon, herkesin aynı işi yapması değil, farklı işlerin aynı amaca hizmet edecek biçimde birbirini tamamlamasıdır.

Denetim veya kontrol işlevi, gerçekleşen sonuçların belirlenmiş kurallar ve hedeflerle karşılaştırılmasını ifade eder. Kontrol aşamasında yalnız hata tespit edilmez; eksikliğin neden oluştuğu, tekrarlanmasını önlemek için süreçte neyin değiştirilmesi gerektiği de değerlendirilir. Denetim ile çalışanların her hareketini keyfî biçimde izlemek aynı şey değildir. Kamu kurumlarında denetim, mevzuat, yetki, ölçülülük ve kayıtlı iş süreçleri çerçevesinde gerçekleştirilir.

İç kontrol, kurumun iş ve işlemlerinin hukuka uygun, düzenli ve güvenilir yürütülmesine yardımcı olan organizasyon, yöntem ve süreçlerin bütünüdür. Hazine ve Maliye Bakanlığının resmî açıklamalarında iç kontrolün risk değerlendirme, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim ile izleme

boyutları vurgulanır. 5 Mart 2025 tarihli Kamu İç Kontrol Yönetmeliğiyle kurumsal düzenlemelerin güncellendiği dikkate alınmalıdır; eski eğitim materyalindeki her usulün bugün değişmeden yürürlükte olduğu varsayılamaz.

4. Amaç, hedef, strateji ve performans ilişkisi

Amaç, kurumun ulaşmak istediği genel sonucu; hedef ise bu amaca yönelik daha belirgin ve izlenebilir sonucu ifade eder. Strateji, amaca ulaşırken hangi yaklaşımın izleneceğini açıklar. Faaliyet, seçilen strateji kapsamında yapılan iştir. Performans, yürütülen işin belirlenmiş hedef ve ölçütlerle ilişkisidir. Kavramlar birbirini tamamlar: Hedefi olmayan bir faaliyetin başarısı değerlendirilemez; yalnız faaliyet sayısına bakılarak kamu yararı sonucuna ulaşıldığı da söylenemez.

Örneğin bir kurumun hizmetlerin aksamadan yürütülmesini amaçlaması genel bir yönelimdir. Bu amaçla iş akışını düzenlemesi, görevlendirmeleri zamanında tamamlaması ve gecikme sebeplerini izlemesi daha somut uygulamalardır. Gerçekleştirilen işlem sayısı iş yükü hakkında bilgi verirken, hataların azalması veya hizmetin zamanında sunulması hizmet niteliğine ilişkin başka ölçütlerdir.

Etkililik, hedefe ne ölçüde ulaşıldığıyla; verimlilik, kullanılan kaynak ile elde edilen çıktı arasındaki ilişkiyle; ekonomiklik ise ihtiyaç duyulan kaynakların uygun maliyet ve nitelikle sağlanmasıyla ilgilidir. Daha az harcama yapılması, hizmetin güvenliği veya hukuka uygunluğu bozuluyorsa tek başına iyi yönetim göstergesi sayılamaz. Kamu yönetiminde sonuçların kamu yararı, haklar ve mevzuat sınırlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Yönetim ve performans kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Açıklama	Ayırt edici nokta
Amaç	Ulaşılması istenen genel durum	Geniş yön belirler
Hedef	Amaçla ilişkili somut sonuç	İzlenebilir ölçütlere bağlanabilir
Strateji	Sonuca ulaşma yaklaşımı	Nasıl hareket edileceğini belirler
Faaliyet	Plan kapsamında yapılan iş	Tek başına sonuç veya etki değildir
Etkililik	Amaç ve hedefe ulaşma düzeyi	Sonuca odaklanır
Verimlilik	Girdi ve çıktı ilişkisi	Kaynak kullanımını değerlendirir
Ekonomiklik	Uygun nitelikte kaynakları makul maliyetle sağlama	En ucuz seçeneği koşulsuz seçmek değildir

5. Karar verme, problem çözme ve öncelik belirleme

Karar verme, birden fazla uygulanabilir seçenek arasından amaç, kurallar ve koşullar doğrultusunda tercih yapılmasıdır. Problem çözme ise mevcut durum ile ulaşılması istenen durum arasındaki farkın nedenlerini belirleme ve bu farkı azaltma sürecidir. Her problem çözme sürecinde kararlar alınabilir; ancak her karar mutlaka mevcut bir problemi gidermek için verilmez. Örneğin gelecek dönem personel eğitimini planlamak, henüz bir aksaklık ortaya çıkmadan alınan yönetim kararıdır.

Sağlıklı karar süreci sorunun veya ihtiyacın doğru tanımlanmasıyla başlar. Ardından güvenilir bilgi toplanır, yetki ve mevzuat sınırları belirlenir, seçeneklerin risk ve sonuçları değerlendirilir, uygun seçenek uygulanır ve sonuç izlenir. Bilgi eksikliği varsa kararın hangi varsayımlara dayandığı açık tutulmalıdır. Önceden verilmiş bir kararda hata saptanması, koşullar uygunsa kararı yeniden değerlendirmeyi gerektirir.

Önceliklendirme, işlerin önem, aciliyet, yasal süre, güvenlik ve etki bakımından sıralanmasıdır. Acil görünen her talep en önemli iş olmayabilir; buna karşılık güvenlik ve can sağlığı riski doğuran bir durum önceden planlanmış rutin faaliyetten önce müdahale gerektirebilir. Yetkili makamın kararı gereken konularda önceliklendirme, personelin kendi başına yeni bir yetki yaratması anlamına gelmez.

Karar ve problem çözme sürecinin aşamaları

Aşama	Yapılan işlem	Yaygın hata
Durumu tanımlama	İhtiyaç veya sorun somutlaştırılır	Belirti ile gerçek nedeni karıştırmak
Bilgi toplama	Kayıtlar ve ilgili kişilerden doğrulama yapılır	Söylentiyi kesin veri kabul etmek
Seçenek oluşturma	Yetki içindeki yollar belirlenir	Tek bir yöntemi zorunlu sanmak
Risk ve uygunluk değerlendirmesi	Güvenlik, hukukilik, süre ve kaynak dikkate alınır	Sonuca odaklanıp usulü ihmal etmek
Uygulama	Yetkili karar ilgili görevlilere iletilir	Sorumluyu ve zamanı belirsiz bırakmak
İzleme	Sonuç gözden geçirilir; gerekirse düzeltme yapılır	Karar verildikten sonra süreci izlememek

6. Yetki, sorumluluk, hiyerarşi ve görev devri

Yetki, görevle bağlantılı olarak mevzuatın belirlediği sınırlar içinde karar alabilme veya işlem yapabilme imkânıdır. Sorumluluk, verilen görevi gereği gibi yerine getirme ve bunun hesabını verebilme yükümlülüğüdür. Hiyerarşi, örgütteki makamların astlık-üstlük ilişkisini gösterir. Yönetim bakımından bu kavramların dengeli olması gerekir: Bir çalışandan sonuç istenirken görevin kapsamı, ihtiyaç duyduğu bilgi ve başvuracağı makam da açık olmalıdır.

Görev dağılımı, belirli işlerin personel veya birimler arasında paylaştırılmasıdır. Yetki devri, kanunen devredilebilir bir yetkinin belirli şartlarla başka makama bırakılmasıdır. İmza devri ise hukuken düzenlenmiş koşullarda belirli yazı ve işlemlerin imzalanmasına ilişkindir. Bu kavramlar aynı işlem değildir; devredilemeyen bir yetki, yöneticinin kişisel tercihiyle devredilebilir hâle gelmez. İç kontrol bakımından yetki dağılımının yazılı ve izlenebilir olması, görevler ayrılığı ve hesap verebilirliği destekler.

657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 10 uncu maddesi, amirlerin mevzuatla belirlenen işleri zamanında ve eksiksiz yaptırma, maiyetindeki memurları yetiştirme ve davranışlarını takip ve kontrol etme sorumluluğunu düzenler. Amir, çalışanlara hakkaniyet ve eşitlikle davranmalı, kanunlara ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine aykırı emir vermemelidir. Aynı Kanunun 11 inci maddesi memurun görevlerini mevzuata ve usulüne uygun emir ilişkisine göre yürütmesine ilişkin

sorumlulukları düzenler. Bu hükümler, yöneticiliğin yalnız talimat verme değil, yetiştirme, adil davranma ve hukuki sınırları gözetme görevi olduğunu gösterir.

> **Önemli ayrım**
>
> Makamdan doğan yönetsel yetki ile kişisel etkiden doğan liderlik aynı değildir. Yetkinin devri, görev dağılımı ve imza devri de aynı işlem sayılmaz; her biri ilgili mevzuatın sınırları içinde değerlendirilir.

7. Liderliğin temel yaklaşımları ve davranış biçimleri

Liderlik yaklaşımları, insanların bir grupta hangi yollarla etkilendiğini açıklamaya çalışır. Özellikler yaklaşımı, liderin kişisel özelliklerine; davranışsal yaklaşım, liderin görev ve insan ilişkilerine dönük davranışlarına; durumsallık yaklaşımı ise içinde bulunulan koşullara odaklanır. Üniversite ders programlarında bu üç yaklaşım ile çağdaş liderlik modelleri birlikte ele alınır. Bunlar bir kamu kurumunda doğrudan hukuki yetki sınıflandırması değil, örgütsel davranışı anlamaya yarayan kuramsal çerçevelerdir.

Otokratik (otoriter) liderlikte karar büyük ölçüde lider tarafından alınır ve yönlendirme merkezîdir. Bu yaklaşımın açık, hızlı karar verme gerektiren yönleri bulunabilir; fakat her konuda uygulanması çalışanların görüş bildirmesini ve sorunların erken fark edilmesini zorlaştırabilir. Demokratik (katılımcı) liderlikte çalışanların bilgi ve önerileri karar sürecinde değerlendirilir; bununla birlikte nihai hukuki karar yetkisi yetkili makamda kalır. Serbest bırakıcı (müdahalesi sınırlı) liderlikte çalışanlara geniş çalışma alanı tanınır. Uzmanlık gerektiren ve görevi belirgin işlerde yararlı olabilse de sorumluluk sınırları belirsizse koordinasyon eksikliği doğurabilir.

Dönüşümcü liderlik; ortak yön belirleme, örnek olma, öğrenmeyi ve gelişimi destekleme gibi davranışlarla ilişkilendirilir. Etkileşimci liderlik ise belirlenmiş beklenti, görev ve performans karşılığında geri bildirim veya ödül ilişkisini ön plana çıkarır. Hizmetkâr liderlikte çalışanların gelişim ve hizmet gereksinimlerine duyarlılık; etik liderlikte ise adil, dürüst ve tutarlı örnek davranış belirgindir. Bu modeller birbirini zorunlu olarak dışlamaz; gerçek yönetim davranışı çeşitli özellikleri birlikte taşıyabilir.

Yaygın liderlik tarzları ve uygulama sınırları

Yaklaşım	Baskın özellik	Dikkat edilmesi gereken nokta
Otokratik	Kararı merkezde toplar, açık yön verir	Sürekli kullanılırsa katılım ve geri bildirim zayıflayabilir
Demokratik	Görüş ve bilgi paylaşımını teşvik eder	Katılım, hukuki karar yetkisini değiştirmez
Serbest bırakıcı	Yetkin çalışanlara geniş hareket alanı tanır	Görev ve hesap verebilirlik belirsiz bırakılmaz
Dönüşümcü	Ortak yön, gelişim ve değişime odaklanır	İlham verme, usul ve güvenlik önlemlerinin yerine geçmez
Etkileşimci	Görev, beklenti, sonuç ve geri bildirim ilişkisinin altını çizer	Kanun dışı ödül veya yaptırım uygulanamaz

Yaklaşım	Baskın özellik	Dikkat edilmesi gereken nokta
Etik	Adalet, dürüstlük, tutarlılık ve örnek olmayı öne çıkarır	Kişisel iyi niyet hukuki sorumluluğu kaldırmaz

8. Durumsal liderlik: koşullara uygun davranış seçimi

Durumsal liderlik, tek bir yönetim davranışının her görev ve ekip için aynı sonucu vermeyebileceği düşüncesine dayanır. Görevin açıklığı, çalışanların deneyimi, mevcut zaman, olası riskler, mevzuatın öngördüğü işlem ve hizmetin niteliği kullanılacak iletişim ve rehberlik biçimini etkiler. Yeni başlayan personelin görevi öğrenmesiyle deneyimli personelin rutin bir işlemi yürütmesi aynı düzeyde yönlendirme gerektirmeyebilir.

Güvenlik riski ve zaman baskısı bulunan bir olayda açık görev komutları ve yetkili makamın hızlı koordinasyonu gerekli olabilir. Buna karşılık rutin hizmette tekrarlanan aksaklığın nedenleri araştırılırken personelin önerilerini almak, süreci geliştirebilir. Buradaki fark, güvenlik olayında keyfî davranılabileceği veya olağan görevlerde hiyerarşinin kaldırılabileceği anlamına gelmez. Durumsallık, mevzuata uygun seçenekler arasından koşullara en uygun yöntemin seçilmesidir.

Bir yönetici davranışını yalnız kişilerin kişilik özelliklerine göre değil, işin gereğine ve mevcut bilgiye göre ayarlamalıdır. Başarılı bir ekipte tüm kararları gereksiz yere merkezileştirmek verim kaybı yaratabilir; görev ve yetkiyi açıkça göstermeden çalışanları tamamen serbest bırakmak ise hizmet güvenliğini zayıflatabilir.

Yönetim yaklaşımında koşula göre değişen ihtiyaçlar

Çalışma durumu	Öncelikli yönetim ihtiyacı	Uygulamadaki sınır
Göreve yeni başlayan personel	Açıklama, gösterme, rehberlik ve izleme	Öğrenme süreci yetkisiz işlem yaptırma gerekçesi değildir
Deneyimli personelin rutin işi	Görev açıklığı, güven ve sonuç izleme	Yetki ve kayıt sorumluluğu sürer
Birimler arası çok aşamalı işlem	Eşgüdüm, zamanlama ve bilgi paylaşımı	Kişisel veri ve resmî onay kuralları korunur
Acil güvenlik riski	Açık talimat, güvenli koordinasyon, hızlı bildirim	Yetkili merciler ve özel olay usulleri esas alınır
Tekrarlanan hizmet aksaklığı	Neden analizi, çalışan görüşü ve süreç iyileştirme	Gerçek olmayan performans raporu oluşturulamaz

9. Motivasyon, iş doyumu ve çalışanların gelişimi

Motivasyon (güdülenme), kişinin belirli bir davranışa yönelmesi ve bunu sürdürmesini etkileyen içsel ve dışsal etkenlerin bütünüdür. Çalışma ortamında motivasyon yalnız ücret veya ödülle açıklanmaz; görevin anlamlı bulunması, işin adil dağıtılması, emek ve başarının görülmesi, açık beklentiler ve öğrenme imkânları da etkili olabilir. İş doyumu çalışanın işiyle ilgili genel değerlendirmesi, örgütsel bağlılık ise kurumla kurduğu aidiyet ilişkisidir. Birbirleriyle ilişkili olmalarına rağmen üç kavramın eş anlamlı olduğu söylenemez.

İçsel motivasyon, kişinin bir işi değerli, anlamlı veya geliştirici bulmasından doğabilir. Dışsal motivasyon ise ücret, takdir, terfi imkânı veya belirli bir sonuca bağlı dış etkenlerle ilişkilidir. Kamu kurumlarında ödül, izin, disiplin yaptırımı ve kariyer gibi konular ilgili mevzuatın kurallarına bağlıdır; bir yönetici motivasyon sağlama gerekçesiyle hukuki dayanağı olmayan ayrıcalık veremez. Takdir ve geri bildirim ise yapılan işin somut yönleri gösterildiğinde daha anlaşılır olur.

Çalışanları geliştirme, görevin gerektirdiği bilgi ve becerileri kazandırma, eksiklikleri belirleme ve uygun hizmet içi eğitim fırsatlarına yönlendirme sürecidir. Personelin hata yapmasından sonra yalnız sonuçla ilgilenmek yerine hataya yol açan belirsiz görev tanımını, eksik bilgiyi veya uygunsuz iş akışını değerlendirmek daha kalıcı bir iyileştirme sağlayabilir. Bununla birlikte eğitim ihtiyacı, sorumluluğu bulunan personelin hukuki yükümlülüklerini ortadan kaldırmaz.

Çalışma yaşamındaki yakın kavramlar

Kavram	Temel anlam	Karıştırılabilecek durum
Motivasyon	Davranışı başlatan ve sürdüren etkenler	Tek başına ücret veya prim değildir
İçsel motivasyon	İşin anlamı ve gelişim gibi iç nedenler	Dış ödülle aynı kaynaklı değildir
Dışsal motivasyon	Takdir, ödül ve çalışma koşulları gibi dış nedenler	Mevzuata aykırı imtiyazı haklı kılmaz
İş doyumu	Çalışanın işine ilişkin değerlendirmesi	Her zaman yüksek performans anlamına gelmez
Örgütsel bağlılık	Kurumla kurulan aidiyet ve devam ilişkisi	Mevzuata aykırı talimata kayıtsız şartsız bağlılık değildir
Geri bildirim	Yapılan işe ilişkin somut, geliştirici bilgi	Kişiliği hedef alan eleştiri değildir

10. Takım çalışması, çatışma ve örgüt kültürü

Takım, üyelerinin görevleri ortak bir sonuca bağlı olan çalışma grubudur. Her grup kendiliğinden etkili bir takım oluşturmaz. Ortak amacın bilinmesi, her üyenin görevini anlaması, bilgi paylaşımı ve karşılıklı işbirliği takım çalışmasını güçlendirir. Görev paylaşımının bulunması bireysel sorumluluğu kaldırmaz; ortaya çıkan sorunların bütün takımın belirsiz sorumluluğu olarak bırakılması denetimi zorlaştırır.

Örgütsel çatışma, kişiler veya birimler arasında amaç, yöntem, kaynak, zaman ya da görev sınırları bakımından uyuşmazlık yaşanmasıdır. Her görüş ayrılığı olumsuz sonuç doğurmaz; uygun biçimde ele alındığında eksik bilgi ve süreç sorunlarını görünür hâle getirebilir. Buna karşılık kişisel husumet, ayrımcılık, tehdit veya sistemli yıldırma, sıradan görüş ayrılığı olarak normalleştirilemez. Yönetici konuyu kişiselleştirmeden somut olay, yetki, görev ve çözüm seçeneklerine odaklanmalıdır.

Örgüt kültürü, kurum çalışanları arasında zamanla yerleşen ortak değerler, çalışma alışkanlıkları ve davranış beklentileridir. Örgüt iklimi ise çalışanların mevcut çalışma ortamını nasıl algıladığını ifade eder. Kültür daha kalıcı eğilimleri, iklim ise belli bir dönemde hissedilen çalışma ortamını öne

çıkarır. Güven, adil görev dağılımı, hataların saklanmadan bildirilmesi ve açık görev ilişkileri sağlıklı bir çalışma ortamını destekler. Ancak yerleşmiş kurum alışkanlığı, açık mevzuat hükmünün önüne geçemez.

11. Etik liderlik, adalet ve hesap verebilirlik

Kamu görevlisinin yönetsel başarısı yalnız işlerin bitirilmesiyle ölçülemez. Kararların tarafsız, gerekçelendirilebilir ve kamu yararına uygun olması; çalışanlara hakkaniyetli davranılması; hizmet alanların haklarının gözetilmesi aynı derecede önemlidir. Kamu Görevlileri Etik Kurulu, resmî eğitim ve mevzuat belgelerinde dürüstlük, saydamlık, kamu yararı, tarafsızlık ve hesap verebilirlik ilkelerini öne çıkarır. Kurulun yöneticilere yönelik etik rehberinde liyakate dayalı görevlendirme, tutarlı davranış ve çalışanlara örnek olma özellikle vurgulanır.

Etik lider, görevin gerektirdiği standartları yalnız başkalarından istemez; kendi karar ve davranışlarında da bunları uygular. Personel arasında keyfî farklılık yaratmamak, kişisel yakınlığın görev dağılımını etkilemesini önlemek, hatayı saklamak yerine kayda almak ve kararların gerekçelerini açıklayabilmek bunun örnekleridir. Çalışanların güveni yalnız sert veya yumuşak bir yönetim üslubuyla değil, yöneticinin öngörülebilir ve adil olmasıyla da ilişkilidir.

Hesap verebilirlik, verilen görev ve kullanılan kamu kaynakları hakkında açıklama yapabilme ve yetkili denetim mekanizmalarına karşı sorumlu olma ilkesidir. Şeffaflık, kamuya açıklanması mümkün bilgi ve işlemlerin anlaşılır olmasıyla ilgilidir; gizli veya kişisel bilgilerin sınırsız paylaşılması demek değildir. İyi niyet, hukuki dayanağı bulunmayan işlem yapma yetkisi oluşturmaz; yüksek performans da etik ihlali kendiliğinden meşrulaştırmaz.

Kamu yönetiminde etik liderliğin davranış örnekleri

İlke	Yöneticinin örnek davranışı	Önlenen risk
Tarafsızlık ve hakkaniyet	Görevleri nesnel iş ölçütlerine göre dağıtmak	Kayırmacılık ve güvensizlik
Dürüstlük	Sorunu ve hatayı gerçek kayıtlara dayanarak bildirmek	Gerçeğe aykırı raporlama
Liyakat	Bilgi, yetkinlik ve hizmet ihtiyacını dikkate almak	Kişisel yakınlığa dayalı tercih
Hesap verebilirlik	Kararın yetkisini ve gerekçesini açıklayabilmek	Sorumluluktan kaçınma
Örnek olma	Uygulanması istenen kurallara kendisi de uymak	Çifte standart ve kurallara güvensizlik
Gizlilik	Erişimi görev ve yetkiyle sınırlamak	Mahremiyet veya kurum güvenliğinin ihlali

12. Değişim yönetimi, risk ve hizmetin sürekliliği

Değişim yönetimi, yeni bir usulün, teknolojinin, görev dağılımının veya hizmet yönteminin planlı biçimde uygulanması ve çalışanların buna hazırlanmasıdır. Yeni bir uygulamanın yalnız ilan edilmesi yeterli olmayabilir; değişikliğin amacı, kimleri etkilediği, mevcut işlemlerle ilişkisi, eğitim ihtiyacı ve olası riskleri belirlenmelidir. Sürecin sonunda yeni yöntemin gerçekten hizmeti iyileştirip iyileştirmediği izlenir.

Değişime direnç her durumda personelin isteksizliğinden kaynaklanmaz. Yeni iş akışının anlaşılmaması, önceki yöntemle yeni yöntemin çakışması, yeterli eğitim verilmemesi veya sorumlulukların belirsiz kalması da uygulamayı zorlaştırabilir. Yönetici bu nedenleri belirleyerek bilgilendirme ve eğitimle belirsizliği azaltabilir. Buna karşılık yürürlükteki düzenlemelerin uygulanması kişisel beğeniye bırakılmaz; personelin görüş bildirmesi hukuki yükümlülüğün yerine geçmez.

Risk yönetimi, bir hedefin gerçekleşmesini engelleyebilecek belirsizliklerin belirlenmesi, olasılık ve etkilerinin değerlendirilmesi ve uygun önlemlerin seçilmesidir. Risk sıfırlandığı varsayılarak değil, önlem alındıktan sonra kalan risk izlenerek yönetilir. Hizmet sürekliliği, personel eksikliği, teknik arıza veya olağanüstü durumlarda temel görevlerin nasıl sürdürüleceğinin önceden düşünülmesini gerektirir. Sağlık, güvenlik, afet yönetimi ve kesintisiz hizmet gerektiren işlevlerde risklerin önceliklendirilmesi özellikle önem taşır.

13. Kamu kurumlarında yönetim ve liderliğin uygulama alanları

Kamu kurumlarında yönetim; planlama, personel ve kaynakların uygun kullanımı, hizmet süreçlerinin koordinasyonu, mevzuata uygun karar alma, denetim ve sonuçların değerlendirilmesini içerir. Bir hizmetteki aksama başka birimin çalışmasını etkileyebileceğinden görev, kayıt ve bilgilendirme ilişkilerinin açık olması gerekir. Yönetim ve liderlik kavramları burada hukuka uygun, tarafsız, erişilebilir ve hesap verebilir kamu hizmeti hedeflerine uygulanır.

Personel planlamasında hizmet ihtiyacı, birimlerin iş yükü, görev tanımları ve mevzuattaki kadro düzenlemeleri birlikte dikkate alınır. Görev dağılımı ile eğitim ve uyum süreçlerinin planlanması, yönetimin örgütleme ve yöneltme işlevlerinin somut karşılığıdır. Bilgi sistemleri bu işlemleri destekleyebilir; ancak bir yazılımın bulunması, tüm yönetim kararlarının otomatik ya da denetimsiz verildiği anlamına gelmez.

Kamu görevlerinde farklı unvanlar, yetki ve sorumluluk bakımından aynı değildir. Birim amiri, koordinatör, uzman ve destek personelinin görev sınırları ilgili mevzuatla ve usulüne uygun görevlendirmeyle belirlenir. Bir ekipten sorumlu görevlinin bilgi akışını düzenlemesi, görevleri izleyip sorunları üst makama bildirmesi iyi yönetsel davranıştır; ancak kişiye yetkisi bulunmayan bir onayı kendiliğinden verme hakkı sağlamaz.

Sahada güvenlik açısından acil bir durum oluştuğunda görev ve yetki zinciri açık biçimde işletilmeli, ilgili makam ve birimlere zamanında bildirim yapılmalı, olay sonrasında kayıt ve değerlendirme süreçleri tamamlanmalıdır. Rutin dönemde ise nöbet ve hizmet organizasyonu, personelin eğitimi, görev devri, iş yükünün adil değerlendirilmesi ve geri bildirim mekanizmaları ön plana çıkar. İki durumun gerektirdiği yönetim tarzı farklılaşabilir; her ikisinde de mevzuata uygunluk, güvenlik ve hesap verebilirlik devam eder.

Kamu kurumlarında yönetim ve liderlik uygulamaları

Uygulama	Yönetim işlevi	Liderlik ve sorumluluk boyutu
Görev organizasyonu	Planlama, örgütleme ve onay süreçleri	İş yükünün açıklanması ve görev adaletinin gözetilmesi
Yeni personelin göreve uyumu	Eğitim, yöneltme ve kontrol	Rehberlik, örnek olma ve gelişimi destekleme
Birimler arası işlemin takibi	Koordinasyon ve kayıt	Bilgiyi doğru kişiye, doğru zamanda ulaştırma
Kritik olayın yönetimi	Önceliklendirme ve bildirim	Sakin, açık ve mevzuata uygun yönlendirme
Tekrarlanan işlem hatası	Risk analizi ve düzeltici kontrol	Suçlayıcı genelleme yerine somut süreç iyileştirmesi
Yeni dijital uygulamaya geçiş	Değişim ve eğitim planlaması	Çalışanları bilgilendirme ve güvenilir geri bildirim

14. Yönetim kavramlarının birlikte değerlendirilmesi

Yönetim ile liderlik arasında kesin bir üstünlük sıralaması kurulamaz. Plan, görev dağılımı ve kontrol mekanizmaları bulunmayan bir ekip yalnız kişisel gayretle sürdürülebilir hizmet sunamaz. Buna karşılık yalnız kuralları aktaran, personelin bilgi ve gelişim ihtiyaçlarını görmeyen bir yönetim anlayışı da sorunların büyümesine neden olabilir. Etkili yönetimde işlerin düzenlenmesi ile çalışanların ortak amaca katılımı birlikte düşünülür.

Yönetimin planlama, örgütleme, yöneltme, koordinasyon ve denetim işlevleri aynı hizmet sürecinin birbirini tamamlayan yönleridir. Liderlik tarzları, bu işlevlerin çalışanlarla nasıl ilişki kurularak yürütüldüğünü anlamaya yardım eder. Hedefe ulaşmak, kaynağı uygun kullanmak, adil görev dağıtmak ve kararın hukukiliğini korumak aynı anda gözetilmesi gereken ölçütlerdir. Kamu kurumlarında hiçbir liderlik modeli, mevzuatın belirlediği görev ve sorumlulukların yerine geçmez.

> **Önemli ayrım**
>
> Yönetim amaç ve kaynakları düzenleme sürecidir; liderlik çalışanları ortak amaç doğrultusunda etkileme becerisidir. Planlama–örgütleme–yöneltme–koordinasyon–denetim yönetimin işlevleridir. Etkililik hedefe ulaşmayı, verimlilik girdi–çıktı ilişkisini ifade eder. Kamu kurumunda liderlik, resmî yetki ve hukuka uygunluk sınırları içinde değerlendirilir.

10.4. TEMEL BİLGİSAYAR DONANIMI VE YAZILIM BİLGİSİ

Bilgisayar; veriyi belirli komutlara göre işleyen, sonuçları kullanıcıya sunan ve gerektiğinde saklayan elektronik bir sistemdir. Kamu kurumlarında bilgisayarlar yalnızca yazı yazmak için değil, evrak kaydı, belge arşivleme, personel işlemleri, bilgi sorgulama ve kurum içi iş akışının yürütülmesi için de kullanılır. Bu görevlerin doğru anlaşılması, bilgisayarı oluşturan fiziksel parçaların ve onları çalıştıran yazılımların temel işlevlerini birbirinden ayırmayı gerektirir.

Bilgisayarın günlük kullanımında işlemci, bellek, depolama alanı, işletim sistemi ve uygulama kavramları çoğu zaman birlikte anılır. Oysa bunlar aynı görevi yapmaz. Bir belgenin hazırlanması sırasında uygulama programı kullanıcı komutlarını işler, işletim sistemi donanım kaynaklarını yönetir, işlemci hesaplamaları yürütür, RAM çalışma sırasında gereken verileri tutar, depolama birimi ise kaydedilen belgeyi daha sonra kullanılabilecek biçimde saklar. Bu bölüm, söz konusu iş bölümünü teknik ayrıntıya boğmadan açıklar.

1. Bilgisayar sistemi, veri, bilgi ve temel işlem döngüsü

Bilgisayar sistemi donanım, yazılım, veri ve kullanıcı bileşenlerinin birlikte çalışmasıyla hizmet üretir. Donanım, bilgisayarın fiziksel parçalarıdır; klavye, ekran, işlemci, bellek ve depolama sürücüsü buna örnektir. Yazılım ise donanımın belirli işlemleri yerine getirmesini sağlayan programlar ve komutlar bütünüdür. Kullanıcı, yaptığı işlemlerle sistemi yönlendirir; veri ise işlenen veya saklanan içeriktir.

Veri ile bilgi birbirine yakın fakat aynı anlama gelmeyen kavramlardır. Veri, henüz tek başına yeterli yorum taşımayabilen rakam, metin, tarih ve benzeri kayıtlardır. Bilgi ise verilerin düzenlenmesi, ilişkilendirilmesi ve yorumlanmasıyla anlam kazanan sonuçtur. Örneğin bir kurumun aylık evrak kayıtlarındaki tarih ve işlem türleri veri; bu kayıtların karşılaştırılmasıyla bulunan aylık iş yükü dağılımı bilgidir. Her doğru veri kaydı kendiliğinden güvenilir bir yoruma dönüşmez; yanlış girilmiş veya eksik veriler yanlış sonuç üretebilir.

Temel işlem döngüsü girdi, işleme, çıktı ve saklama adımlarıyla açıklanır. Kullanıcı klavyeyle metin girdiğinde, ilgili uygulama ve işlemci bu girdiyi işler; ekran sonucu gösterir, yazıcı istenirse kâğıda aktarır. Belge kaydedilirse depolama alanında tutulur. Bir aygıt tek işlevli olmak zorunda değildir: dokunmatik ekran hem görüntü sunabilir hem de dokunma hareketleriyle girdi alabilir.

Bilgisayar sisteminin temel bileşenleri

Bileşen	Temel görev	Kurum ortamından örnek
Donanım	Fiziksel işlem, giriş, çıkış ve depolama altyapısı	Bilgisayar, barkod okuyucu, yazıcı
Sistem yazılımı	Donanım kaynaklarını ve çalışma ortamını yönetme	İşletim sistemi
Uygulama yazılımı	Kullanıcının belirli işi yapmasını sağlama	Metin düzenleme veya evrak takip uygulaması
Veri	Sisteme girilen ya da sistemde üretilen kayıtlar	Tarih, belge numarası, metin
Kullanıcı ve iş süreci	Veriyi girme, denetleme, yetkili işlemi yürütme	Belgeyi hazırlayan ve kaydeden personel

2. Donanımın sınıflandırılması: giriş, çıkış ve karma aygıtlar

Giriş birimleri, dış ortamdan bilgisayara komut veya veri aktarır. Klavye metin ve komut girmek için; fare ve dokunmatik yüzey ekrandaki öğeleri seçmek için; tarayıcı kâğıt üzerindeki belgeyi sayısal görüntüye dönüştürmek için kullanılır. Mikrofon ses, kamera görüntü alır. Barkod ve karekod okuyucular uygun sistemlerde kodlanmış bilgiyi hızlıca giriş olarak aktarabilir. Belge tarayıcısının görüntü üretmesi ile o görüntünün otomatik olarak doğru metne dönüştürülmesi farklı işlemlerdir; metin tanıma için ayrıca yazılım gerekir.

Çıkış birimleri, bilgisayarda oluşan sonucu kullanıcıya veya dış ortama aktarır. Monitör ve projektör görüntü; hoparlör ve kulaklık ses; yazıcı ise fiziksel çıktı üretir. Yazıcı türleri arasında lazer ve mürekkep püskürtmeli yazıcılar yaygındır. Baskı yapan aygıt ile kâğıttaki bilgiyi bilgisayara aktaran tarayıcının işlevleri ters yönlüdür. Çok işlevli cihazlar bu iki görevi aynı gövde altında birleştirebilir.

Dokunmatik ekran, hem giriş hem çıkış özelliği taşır. Ağ bağlantı birimleri ve depolama aygıtları da veri alışverişi yaptığı için yalnız giriş veya çıkış başlığında değerlendirilmez. Dolayısıyla bilgisayarın bileşenlerini sınıflandırırken cihazın ismine değil, hangi veriyi hangi yönde işlediğine bakmak gerekir.

Sık kullanılan bilgisayar çevre birimlerinin işlevleri

Birim	Sınıf	İşlev
Klavye, fare, barkod okuyucu	Giriş	Veri ve komut aktarma
Belge tarayıcısı, mikrofon, kamera	Giriş	Görüntü, ses veya belge içeriğini sisteme alma
Monitör, projektör	Çıkış	Görüntüyü gösterme
Yazıcı	Çıkış	Sayısal belgeyi kâğıda aktarma
Hoparlör, kulaklık	Çıkış	Sesi iletme
Dokunmatik ekran	Giriş ve çıkış	Dokunma komutunu alma ve görüntü sunma
Çok işlevli yazıcı-tarayıcı	Birden çok işlev	Yazdırma ve belge tarama

3. Merkezi işlem birimi, çekirdekler ve grafik işlemci

Merkezi işlem birimi, İngilizce kısaltmasıyla CPU (Central Processing Unit), program komutlarını yürütür ve hesaplama ile denetim işlemlerinin büyük bölümünü gerçekleştirir. Geleneksel anlatımda işlemci, kontrol birimi ile aritmetik ve mantık biriminden oluşan temel bir işlem merkezi olarak açıklanır. Kontrol birimi işlemlerin sırasını yönetirken aritmetik-mantık birimi toplama, karşılaştırma ve mantıksal değerlendirme gibi görevler üstlenir. Çağdaş işlemcilerde önbellek ve birden çok çekirdek gibi ek yapılar bulunur.

İşlemcinin saat hızı genellikle gigahertz (GHz) cinsinden gösterilir; işlemcinin çalışma ritmine ilişkin bir özelliktir. Ancak 3 GHz hızında çalışan iki farklı işlemci aynı sürede eşit iş yapmak zorunda değildir. İşlemci mimarisi, çekirdek sayısı, önbellek, enerji sınırları, kullanılan yazılım ve soğutma

koşulları gerçek performansı etkiler. Dolayısıyla tek başına GHz değeri, iki bilgisayarın hangisinin daha güçlü olduğunu belirlemez.

Çekirdek, işlemcinin komut işleme kapasitesinin bir parçasıdır. Birden çok çekirdek, uygun yazılımlarda görevlerin eş zamanlı yürütülmesini kolaylaştırabilir. Bununla birlikte her program işini çekirdek sayısıyla aynı oranda hızlandıramaz. İşletim sisteminin farklı programları eş zamanlı çalıştırabilmesi de yalnız işlemcinin özelliklerine değil bellek ve depolama gibi diğer kaynaklara bağlıdır.

Grafik işlem birimi (GPU), görüntü üretimi ve yoğun paralel hesaplamalara uygun bir işlem birimidir. Ekran kartında ayrı bulunabileceği gibi işlemciyle aynı bütünleşik yapıda da yer alabilir. GPU, ekranın kendisi değildir; ekran görüntüyü gösteren çıkış aygıtıdır. Günlük ofis işlemlerinde grafik işleme ihtiyacı sınırlı olabilirken görüntü işleme, üç boyutlu tasarım veya bazı yapay zekâ hesaplamalarında daha fazla önem kazanır.

İşlemciyle ilişkili kavramların ayrılması

Kavram	Anlamı	Yanlış yorumlanmaması gereken nokta
CPU	Genel amaçlı komut işleme birimi	Bilgisayarın tek performans belirleyicisi değildir
Çekirdek	İşlemcideki komut işleme yapısı	Çekirdek artışı her işi aynı oranda hızlandırmaz
Saat hızı (GHz)	Çalışma frekansının bir göstergesi	Farklı mimariler yalnız GHz ile karşılaştırılmaz
GPU	Grafik ve belirli paralel işlemlere uygun birim	Monitörün kendisi değildir
Önbellek	İşlemcinin çok hızlı erişebildiği sınırlı bellek	Kalıcı belge saklama alanı değildir

4. Bellek yapısı: RAM, ROM, önbellek ve kalıcılık

RAM (Random Access Memory), bilgisayar çalışırken işletim sisteminin ve açık programların kullanmakta olduğu verilerin tutulduğu ana bellektir. RAM'e erişim, kalıcı depolama aygıtına erişimden genellikle daha hızlıdır. Bu nedenle bir uygulamanın açılması veya çok sayıda belgenin aynı anda işlenmesi RAM kapasitesinden etkilenebilir. Çalışma sırasında kullanılan her veri RAM'de kalıcı olarak saklanmış sayılmaz.

Yaygın bilgisayarlardaki RAM geçici, yani uçucu bellektir: elektrik kesildiğinde içeriği normal koşullarda korunmaz. Bir metin belgesi yalnız RAM'de değişmiş fakat diske kaydedilmemişse ani kapanmada son değişiklikler kaybolabilir. Otomatik kurtarma mekanizmaları bazı kayıpları azaltabilir, ancak bunlar kullanıcıya ait dosyanın güvenilir biçimde kaydedilmesinin yerine geçmez.

ROM (Read-Only Memory), temel bilgisayar eğitiminde enerjinin kesilmesinden sonra da veriyi koruyabilen, geleneksel olarak salt okunur bellek türlerini açıklamak için kullanılır. Modern cihazların açılış yazılımı genellikle yeniden yazılabilir, kalıcı flash bellekte saklanır. Bu yüzden güncel her bilgisayarda ayrı, değiştirilemez bir ROM yongası bulunduğu veya ROM içeriğinin hiçbir

durumda güncellenemeyeceği şeklindeki eski anlatım doğru değildir. ROM kavramı ve güncellenebilir üretici yazılımı arasındaki fark önemlidir.

Önbellek (cache), sık veya yakın zamanda kullanılan verilere daha hızlı erişmeye yardımcı olan bellek düzeyidir. CPU önbelleği özellikle işlemciye yakın ve yüksek hızlıdır. Bir tarayıcının ya da uygulamanın geçici dosyaları için de 'önbellek' sözcüğü kullanılır; bunlar CPU içindeki önbellek ile aynı fiziksel yapı değildir. Benzer adlandırma, aynı teknolojiye sahip olunduğu anlamına gelmez.

Bellek ve depolama türlerinin temel farkları

Bileşen	Temel görevi	Elektrik kesilince durum
CPU önbelleği	Sık kullanılan işlem verisine çok hızlı erişim	Genellikle geçici
RAM	Açık programların ve çalışma verilerinin tutulması	Genellikle geçici
Kalıcı açılış belleği / flash üretici yazılımı	Donanım açılışına ilişkin yazılımı saklama	Kalıcı
SSD	İşletim sistemi, uygulama ve kullanıcı dosyalarını saklama	Kalıcı
HDD	Manyetik ortamda dosyaları saklama	Kalıcı
USB flash bellek	Taşınabilir dosya depolama	Kalıcı

5. Depolama aygıtları: HDD, SSD ve taşınabilir ortamlar

Depolama, belgelerin ve program dosyalarının bilgisayar kapalıyken de erişilebilir kalmasını sağlayan işlevdir. HDD (Hard Disk Drive), verileri dönen manyetik diskler üzerinde saklar; SSD (Solid State Drive) ise genellikle flash bellek tabanlı elektronik bileşenler kullanır. SSD'lerde HDD'lerdeki gibi veri okumak için hareket eden mekanik okuma-yazma kafası bulunmadığından erişim gecikmesi çoğu durumda daha düşüktür. Bu farklılık özellikle sistem açılışında ve program yüklenmesinde hissedilebilir.

'Hard disk' ifadesi her depolama aygıtının genel adı değildir. SSD de bir depolama sürücüsüdür, ancak HDD ile aynı teknolojiye sahip değildir. Aynı şekilde SSD'nin bağlantı arayüzü ile depolama türünü ayırmak gerekir: SATA bir bağlantı arayüzüdür; NVMe ise uygun sistemlerde yüksek hızlı katı hâl depolamaya erişim için kullanılan bir protokoldür. Temel GYS düzeyinde asıl önemli ayrım, hangi aygıtın veriyi kalıcı tuttuğu ve RAM'den farkıdır.

USB bellek, taşınabilir SSD ve hafıza kartı gibi ortamlar dosya aktarımı ya da yetkili yedekleme için kullanılabilir. USB, bir bağlantı standardının adıdır; her USB bağlantılı aygıt bellek olmak zorunda değildir. Bir yazıcı, fare, kamera veya harici disk de USB ile bağlanabilir. CD, DVD ve Blu-ray ise uygun sürücülerle okunan optik ortamlardır; bu ortamların adları genel olarak bütün taşınabilir depolama türlerini karşılamaz.

Depolama kapasitesinin yüksek olması ile bilgisayarın hızlı çalışması aynı özellik değildir. Büyük kapasiteli fakat yavaş bir sürücüye sahip bilgisayar, daha düşük kapasiteli ancak hızlı bir SSD

kullanan bilgisayardan bazı görevlerde daha yavaş olabilir. Performans değerlendirmesi yapılırken depolama kapasitesi, aktarım hızı, işlemci, bellek ve kullanılan yazılım birlikte ele alınır.

Yaygın kalıcı depolama ortamları

Aygıt veya ortam	Temel özellik	Sık kullanım
HDD	Manyetik, mekanik diskli depolama	Büyük dosya arşivleri ve genel saklama
SSD	Elektronik, çoğunlukla flash tabanlı ve düşük erişim gecikmeli	Sistem, uygulama ve çalışma dosyaları
USB flash bellek	Taşınabilir, USB bağlantılı kalıcı bellek	Yetkili dosya aktarımı
Hafıza kartı	Küçük boyutlu taşınabilir bellek	Kamera ve bazı mobil cihazlar
Optik disk	Uygun okuyucuyla kullanılan CD/DVD/Blu-ray ortamı	Belirli arşiv ve aktarım işlemleri
Ağ depolama	Ağ erişimi üzerinden sunulan saklama alanı	Yetkilendirilmiş ortak çalışma ve arşiv

6. Anakart, bağlantılar, güç ve bilgisayarın fiziksel bütünlüğü

Anakart (motherboard), işlemci, bellek, depolama bağlantıları ve çevre birimlerini birbirine bağlayan temel devre kartıdır. Üzerindeki yonga setleri, bağlantı yolları ve yuvalar, hangi bileşenlerin hangi biçimde bir arada çalışabileceğini belirler. Her işlemci her anakarta, her bellek modülü her yuvaya takılamaz. Uyumlu donanım seçimi, yalnız kapasiteye değil bağlantı ve teknik standartlara da bağlıdır.

Bağlantı noktaları farklı görevler üstlenir. USB bağlantısı çok çeşitli çevre aygıtları için kullanılabilir. HDMI ve DisplayPort, uygun cihazlarda görüntü ve ses aktarımı sağlar. Ethernet bağlantı noktası kablolu yerel ağ iletişiminde kullanılır. 3,5 mm ses bağlantıları bazı cihazlarda mikrofon veya kulaklık için bulunur. USB-C ise fiziksel bağlayıcı biçimini belirtir; her USB-C yuvasının aynı veri hızını, görüntü çıkışını veya güç aktarımını desteklediği varsayılamaz.

Güç kaynağı, sistemin elektrik gereksinimini karşılar. Dizüstü bilgisayarlarda pil ve adaptör, masaüstü bilgisayarlarda güç kaynağı birimi önemlidir. İşlemci ve diğer parçalar çalışma sırasında ısı üretir; soğutma sistemi bu ısıyı uzaklaştırarak kararlı çalışmaya yardımcı olur. Hava girişlerinin kapanması, kirlenme veya soğutma arızası performans düşmesine ya da sistemin koruma amacıyla kapanmasına yol açabilir.

Kesintisiz güç kaynağı (UPS), elektrik kesintisinde bağlı sisteme sınırlı bir süre güç sağlamayı ve bazı elektrik sorunlarını azaltmayı amaçlar. UPS, veri yedekleme sistemi değildir; depolanan dosyaların ikinci bir kopyasını kendiliğinden oluşturmaz. Kurum bilgisayarındaki elektrik ve donanım sorunlarında yapılacak işlem, yetkili teknik birimin belirlediği güvenli prosedür olmalıdır.

Donanım bağlantılarının görevleri

Bileşen / arayüz	Asıl işlev	Önemli ayrım
Anakart	Temel parçaları bağlama	İşlemci veya depolama biriminin kendisi değildir
USB / USB-C	Uyumlu aygıtlar arasında bağlantı ve olası güç aktarımı	USB-C biçimdir; desteklenen özellikler cihaza göre değişir
HDMI / DisplayPort	Görüntü ve uygun koşullarda ses taşıma	Depolama aygıtı değildir
Ethernet	Kablolu ağ bağlantısı	İnternet hizmetinin kendisi değildir
Güç kaynağı / adaptör	Elektrik sağlama	Veriyi depolamaz
UPS	Kesintide sınırlı süre güç sağlama	Yedek kopya oluşturmaz

7. Bit, bayt ve kapasite birimlerinin doğru yorumlanması

Sayısal veriler temel düzeyde ikili sayı sistemiyle temsil edilir. Bit, 0 veya 1 değerlerinden birini alabilen en küçük ikili bilgi birimidir. Bayt (byte), yaygın bilgisayar sistemlerinde sekiz bitten oluşan bir veri birimidir. Bit genellikle küçük 'b', bayt ise büyük 'B' harfiyle gösterilir. Bu nedenle Mb ile MB aynı değildir: ilki megabit, ikincisi megabayt anlamına gelir.

Kapasite etiketlerinde onluk (SI) ve ikilik (IEC) birimler ayrılmalıdır. Onluk kullanımda 1 kB = 1.000 bayt, 1 MB = 1.000.000 bayt, 1 GB = 1.000.000.000 bayttır. İkilik kullanımda ise 1 KiB = 1.024 bayt, 1 MiB = 1.048.576 bayt, 1 GiB = 1.073.741.824 bayttır. Günlük yazılımların bazıları ikilik değeri 'KB' veya 'GB' etiketiyle gösterebildiğinden, aynı diskin üretici etiketindeki kapasitesiyle işletim sisteminde görünen sayı birbirinden farklı olabilir. Fark yalnızca dosyaların kapladığı alana değil, birim ve biçimlendirme farkına da bağlı olabilir.

Kapasite, hız değildir. Diskteki GB değeri ne kadar veri saklanabileceğini; ağda kullanılan Mb/s gibi birimler ise saniyede aktarılabilen bit miktarını belirtir. Örneğin kuramsal 80 megabit/saniyelik bir bağlantı, diğer koşullar sabitse saniyede 10 megabayt aktarım hızına karşılık gelir; gerçek aktarımda protokol ek yükü ve sistem koşulları nedeniyle daha düşük sonuç görülebilir. Aktarım hızının tamamının veri dosyasına ayrılacağı varsayılmamalıdır.

Veri ve kapasite birimleri

Birim	Gösterim	Karşılığı / kullanımı
Bit	b	0 veya 1; ikili bilgi birimi
Bayt	B	8 bit
Kilobayt (onluk)	kB	1.000 bayt
Kibibayt (ikilik)	KiB	1.024 bayt
Megabayt (onluk)	MB	1.000.000 bayt

Birim	Gösterim	Karşılığı / kullanımı
Mebibayt (ikilik)	MiB	1.048.576 bayt
Gigabayt (onluk)	GB	1.000.000.000 bayt
Gibibayt (ikilik)	GiB	1.073.741.824 bayt
Megabit/saniye	Mb/s	Veri aktarım hızı; depolama kapasitesi değil

8. Yazılımın sınıfları: sistem, uygulama, sürücü ve üretici yazılımı

Yazılım, bilgisayar donanımının belirli görevleri yerine getirmesini sağlayan program ve komutları ifade eder. Temel sınıflandırmada sistem yazılımları bilgisayarın çalışmasını ve kaynaklarının yönetilmesini sağlarken uygulama yazılımları kullanıcının belirli bir işi yapmasına yardımcı olur. İşletim sistemi, sistem yazılımının başlıca örneğidir; metin düzenleyici, hesap tablosu, sunum programı ve belge görüntüleyici ise uygulama yazılımıdır.

Aygıt sürücüsü (driver), işletim sistemi ile bir donanım aygıtı arasında uygun iletişimi sağlayan yazılım bileşenidir. Örneğin yazıcıya ait sürücünün yokluğu veya uyumsuzluğu, fiziksel olarak takılı yazıcının program tarafından kullanılmasını engelleyebilir. Sürücü donanım değildir; donanımı kullanılabilir hâle getiren yazılım tarafındadır. Benzer şekilde bir programın simgesi, programın çalıştırılabilir dosyası veya masaüstü kısayolu aynı şey değildir.

Üretici yazılımı (firmware), cihazın donanımına yakın düzeyde çalışan ve genellikle kalıcı bellek üzerinde saklanan yazılımdır. Bilgisayarların açılış sürecinde yer alan UEFI veya eski BIOS yaklaşımları bu kapsamda değerlendirilir. Yazılımın 'donanım üzerinde kalıcı depolanması', onu fiziksel donanımla özdeş kılmaz. Güncelleme yapılabilen firmware, cihaz üreticisinin belirlediği yöntemlerle değiştirilir; kullanıcıların rastgele dosyalarla bu işlemi denemesi donanımı kullanılamaz hâle getirebilir.

Yardımcı yazılımlar (utility), disk yönetimi, arşiv açma, sistem izleme, erişilebilirlik veya bakım gibi destek görevleri üstlenebilir. Programlama dili ile bu dilde yazılmış uygulama da ayrı kavramlardır. Python veya Java gibi diller yazılım geliştirmede kullanılır; bir metin editörü ise kullanıcının metin üzerinde çalışmasını sağlayan uygulamadır. Programlama dili, işletim sistemi yerine geçmez.

Yazılım türleri ve örnek işlevler

Yazılım türü	Temel görevi	Örnek
İşletim sistemi	İşlemci, bellek, dosya ve cihaz kaynaklarını yönetir	Windows, macOS, GNU/Linux dağıtımları
Uygulama	Kullanıcının belirli işini gerçekleştirir	Metin düzenleyici, PDF görüntüleyici
Aygıt sürücüsü	Donanımın işletim sistemiyle çalışmasını sağlar	Yazıcı ve ekran aygıtı sürücüsü
Üretici yazılımı	Donanımın temel açılış ve aygıt işlevlerini yürütür	UEFI üretici yazılımı

Yazılım türü	Temel görevi	Örnek
Yardımcı yazılım	Sistem veya dosya bakımında destek verir	Arşiv açma, sistem izleme aracı

9. İşletim sisteminin görevleri ve açılış süreci

İşletim sistemi, bilgisayarın temel kaynaklarını düzenleyen ve uygulamaların üzerinde çalışabileceği ortamı sağlayan sistem yazılımıdır. Başlıca görevleri işlemci zamanını programlar arasında paylaştırmak, bellek kullanımını yönetmek, dosya ve klasör erişimini düzenlemek, çevre aygıtlarıyla iletişimi sağlamak ve kullanıcı hesaplarına ilişkin yetkileri uygulamaktır. Kullanıcı bir programı açtığında donanım kaynaklarının o programa nasıl tahsis edileceği yalnız uygulamanın kendi kararına bırakılmaz.

Aynı anda birden fazla programın çalışması çoklu görev (multitasking) kavramıyla açıklanır. Bu durum her programın fiziksel işlemcide her anda ayrı bir çekirdeğe sahip olduğu anlamına gelmez; işletim sistemi işlemci zamanını ve mevcut kaynakları yönetir. Programın çalışma hâlindeki örneğine süreç (process) denir. Bir program dosyası depolamada bulunabilir, ancak henüz çalışır bir süreç olmayabilir. Görev yöneticisi veya sistem izleme araçları bu süreçlerin kaynak tüketimini göstermeye yardımcı olabilir.

Bilgisayarın açılışında güç verildikten sonra donanımın temel başlatma işlemleri yapılır; UEFI/BIOS türü üretici yazılımı uygun önyükleme aygıtını bulur ve işletim sisteminin yüklenme aşamasını başlatır. İşletim sistemi, temel bileşenleri ve sürücüleri hazırlayarak kullanıcı oturumunu erişilebilir hâle getirir. Bu sıranın ayrıntıları bilgisayar modeline ve işletim sistemine göre değişebilir. Önyükleme, bir ofis programını açmakla aynı işlem değildir.

Kullanıcı hesabı, oturum açma ve erişim yetkileri işletim sistemi tarafından desteklenir. Birden fazla kullanıcının aynı bilgisayarda farklı hesaplarla çalışabilmesi, her kullanıcıya bütün dosyalara otomatik erişim hakkı verildiği anlamına gelmez. Yönetici hesabı ise daha geniş sistem değişiklikleri yapabilir; ancak kamu kurumunda işletim sisteminin teknik yönetici yetkisi, kurumsal bilgiye erişmek için hukuki veya idari yetki sağlamaz.

İşletim sistemi kavramları

Kavram	Açıklama	Karıştırılmaması gereken kavram
İşletim sistemi	Bilgisayar kaynaklarını yöneten temel yazılım	Uygulama programı
Önyükleme	Sistemin açılıp işletim sisteminin yüklenmesi	Belge dosyasını açma
Program	Yürütülebilir komutlardan oluşan yazılım	Her zaman çalışan süreç
Süreç	Programın çalışan örneği	Depolanan program dosyası
Kullanıcı hesabı	Kullanıcıya ait oturum ve izin düzeni	Kurumun hukukî görev ve yetkisi

Kavram	Açıklama	Karıştırılmaması gereken kavram
Aygıt sürücüsü	İşletim sistemi–donanım iletişimine yardım eder	Fiziksel donanım parçası

10. Masaüstü ve mobil işletim sistemleri; Pardus örneği

Bilgisayarların ve mobil cihazların kullanım amacı ile donanım özellikleri farklı olabildiğinden işletim sistemi türleri de çeşitlenir. Masaüstü ve dizüstü bilgisayarlarda Windows, macOS ve GNU/Linux dağıtımları yaygın örneklerdir. Telefon ve tabletlerde Android ile iOS/iPadOS aileleri kullanılır. Bir yazılımın bir işletim sisteminde çalışması, her başka işletim sisteminde de değişiklik gerektirmeden çalışacağı anlamına gelmez; uygulamanın desteklediği platform ve sürümler önemlidir.

GNU/Linux, Linux çekirdeğini temel alan işletim sistemi dağıtımlarıyla ilişkilidir. Bir dağıtım; çekirdek, sistem araçları, güncelleme ve paket yönetimi bileşenleriyle kullanıcıya çalışır bir sistem sunar. Türkiye'de TÜBİTAK BİLGEM bünyesinde geliştirilen Pardus, Debian GNU/Linux tabanlı özgür ve açık kaynak kodlu bir işletim sistemi dağıtımıdır. Kamu kurumlarında kullanımına yönelik kurumsal uyumluluk ve dönüşüm çalışmaları bulunur. Bununla birlikte Pardus'un varlığı, her kamu kurumunun tüm yazılımlarının Pardus üzerinde kendiliğinden çalıştığı anlamına gelmez.

Açık kaynak, ilgili yazılımın kaynak kodunun lisans koşulları çerçevesinde incelenmesine ve belirli biçimlerde kullanılmasına imkân veren yaklaşımı ifade eder. Ücretsiz dağıtılabilen yazılımlar açık kaynak olmak zorunda olmadığı gibi, açık kaynak yazılımlar da her kullanım koşulu bakımından hiçbir yükümlülük içermeyebilir. Kaynak koduna erişim ve lisans hakları ile programın satın alma bedeli ayrı değerlendirilmelidir.

İşletim sisteminin sürümü de önemlidir. Güncellemeler güvenilirlik, işlev ve güvenlik düzeltmeleri sağlayabilir. Bir sürümün resmî desteğinin bitmesi, cihazın o gün aniden çalışmaz hâle gelmesi değildir; üreticinin sağladığı standart güncellemelerin sona ermesi gibi sonuçlar doğurabilir. Örneğin Microsoft'un standart Windows 10 desteği 14 Ekim 2025 tarihinde sona ermiştir; özel uzatılmış destek düzenlemeleri ayrıca değerlendirilir. Bu tür tarihli bilgiler, bütün işletim sistemleri için tek ve değişmez destek süresi bulunduğu anlamına gelmez.

11. Dosya, klasör, uzantı ve dosya işlemleri

Dosya, bilgisayarda bir adla saklanan içerik veya program öğesidir. Klasör ise dosyaların ve diğer klasörlerin düzenlenmesini sağlayan mantıksal yapıdır. Bir belgenin adı, uzantısı ve bulunduğu konum birlikte onun nasıl tanındığı ve açıldığı hakkında bilgi verir. Örneğin 'Tutanak_2026.txt' adındaki '.txt' uzantısı düz metin dosyası türünü belirtir. Uzantı bir ipucudur; dosyanın gerçek içeriğinin veya güvenilirliğinin tek başına kanıtı değildir.

Dosya yolları, öğenin hangi sürücü veya dizin altında bulunduğunu gösterir. Windows'ta 'C:\Belgeler\Rapor.docx' biçimindeki yol bir örnektir; gerçek kullanıcı belgeleri çoğu zaman kullanıcı hesabına ait klasörlerde tutulur. GNU/Linux sistemlerinde dizin yapısı farklı adlandırma ve ayırıcılarla kullanılır. Farklı işletim sistemlerinin aynı dosyayı açabilmesi, kullanılan uygulamanın dosya biçimini desteklemesine bağlıdır.

Kopyalama bir dosyanın başka bir yerde ikinci örneğini oluşturur; taşıma ise dosyanın bulunduğu konumu değiştirir. Yeniden adlandırma dosyanın adını değiştirir fakat içeriğini kendiliğinden dönüştürmez. Örneğin '.jpg' uzantısını '.pdf' yapmak, görüntüyü geçerli bir PDF belgesine çevirmiş olmaz. Bunun için dosyanın içeriğini uygun programla dönüştürmek gerekir. Silme işlemi bazı sistemlerde geri dönüşüm kutusuna yönlendirebilir; ancak bu durum kesin kurtarma güvencesi değildir.

Arşivleme ve sıkıştırma da ayrılmalıdır. ZIP gibi biçimler birden fazla dosyayı tek paket hâlinde toplayabilir ve uygun koşullarda kapladıkları alanı azaltabilir. Her dosya eşit oranda sıkıştırılamaz. Sıkıştırılmış klasör, kurumun arşiv planına veya resmî yedekleme düzenine kendiliğinden eşdeğer değildir. Yedekleme, korunması gereken verinin olası silinme, bozulma veya donanım arızasında geri getirilebilmesi için uygun şekilde kopyalanması ve korunması işlemidir.

Yaygın dosya uzantıları ve anlamları

Uzantı	Yaygın içerik türü	Açıklama
.txt	Düz metin	Biçimlendirme özellikleri sınırlı metin
.docx	Kelime işlemci belgesi	Yapılandırılmış belge biçimi
.xlsx	Elektronik tablo	Hücre, tablo ve hesaplama verileri içerebilir
.pptx	Sunum	Slayt düzeni ve içerikleri
.pdf	Taşınabilir belge	Belgenin düzenini korumaya yönelik biçim
.jpg / .png	Görüntü	Resim ve grafik dosyaları
.mp3 / .mp4	Ses / çoklu ortam	MP4 kapsayıcısı görüntü ve ses içerebilir
.zip	Arşiv / sıkıştırma	Birden çok dosyayı paketleyebilir
.exe	Windows'ta çalıştırılabilir dosya türü	Belge yerine yazılım çalıştırabilir; kaynağı önemlidir

12. Yazılım kurulumu, güncellemeler, uyumluluk ve lisans

Uygulama kurmak, gerekli program bileşenlerini işletim sisteminin kullanabileceği biçimde bilgisayara yerleştirmektir. Kurulum sırasında işletim sistemi sürümü, işlemci mimarisi, RAM, boş depolama alanı ve uygulamanın gerektirdiği ek yazılımlar uyumlu olmalıdır. Yazılım gereksinimlerinde belirtilen asgari özellikler, programın tüm işlevlerde yüksek performans sunacağının güvencesi değildir. Güncel örnek olarak Windows 11'in desteklenen cihazlarda en az 64 bit uyumlu işlemci, 4 GB RAM ve 64 GB depolama gibi koşulları bulunur; diğer cihaz güvenliği ve donanım koşulları da ayrıca gereklidir. Bu değerler bütün uygulama ve işletim sistemlerinin ortak alt sınırı değildir.

Yazılım güncellemesi, programın mevcut sürümüne hata düzeltmesi veya yeni özellik ekleyebilir; bazı güncellemeler güvenlik açıklarını kapatır. İşletim sistemi, uygulama, aygıt sürücüsü ve

firmware güncellemesi aynı işlem değildir. Kurumsal bilgisayarlarda güncelleme zamanı ve yöntemi kurumun bilişim biriminin planına bağlı olabilir. Çalışanların kendi başlarına yönetici yetkisiyle uygulama veya sürücü yüklemesi, teknik olarak mümkün olsa bile kurumsal açıdan yetkili işlem sayılmayabilir.

Yazılım lisansı, programın hangi koşullarla kullanılabileceğini belirler. Ticari, ücretsiz kullanım sunan, açık kaynak kodlu veya abonelikle sağlanan yazılımlar farklı lisans koşullarına tabi olabilir. Bir yazılımın internetten ücretsiz indirilebilmesi, telif veya kurumsal kullanım yükümlülüklerinin bulunmadığını göstermez. Yazılımın güncelliğiyle lisans hakkı da birbirinden farklı konulardır.

Yazılım bakımında farklı işlemler

İşlem	Ne değişir?	Dikkat edilmesi gereken ayrım
Uygulama kurulumu	Belirli iş için program eklenir	İşletim sisteminin kendisi kurulmuş olmaz
Uygulama güncellemesi	Uygulama kodu veya özellikleri yenilenir	Donanım bileşeni değişmez
İşletim sistemi güncellemesi	Sistem bileşenleri yenilenir	Uygulama lisansı kendiliğinden verilmez
Aygıt sürücüsü güncellemesi	Donanım iletişim yazılımı güncellenir	Fiziksel aygıt değiştirilmez
Firmware güncellemesi	Donanıma yakın üretici yazılımı değişir	Yetkisiz ve hatalı uygulama ciddi sorun çıkarabilir
Yedekleme	Verinin geri getirilebilir kopyası oluşturulur	Güncelleme veya sıkıştırmayla aynı işlem değildir

13. Sistem performansı ve temel sorunların ayırt edilmesi

Bir bilgisayarın yavaşlaması yalnız işlemciye bağlanamaz. Çok sayıda uygulamanın aynı anda açılması RAM kullanımını artırabilir; depolama alanının dolması programların çalışmasını etkileyebilir; arka plandaki güncellemeler işlemci ve disk kullanımını yükseltebilir. Yüksek sıcaklık veya donanım arızası da performansı düşürebilir. Bu nedenle performans sorunlarında tek parçaya bakılarak kesin hüküm verilmez.

Bilgisayar hiç açılmıyorsa elektrik, güç kaynağı, pil veya açılış bileşenleri incelenmelidir. Cihaz açıldığı hâlde işletim sistemi yüklenemiyorsa sorun önyükleme veya diskle ilişkili olabilir. İşletim sistemi açılıyor fakat yalnız belirli uygulama çalışmıyorsa uygulama kurulumu, dosya biçimi veya uyumluluk yönünden değerlendirme gerekir. Yazıcıdan çıktı alınamıyorsa bağlantı, kâğıt ve sarf malzemesi, yazdırma kuyruğu ve sürücü farklı olası nedenlerdir. Kullanıcı gözlemi, teknik personelin doğru inceleme yapabilmesini kolaylaştırır.

Kurum cihazlarının güvenilirliği bakımından düzenli bakım, yetkili güncelleme ve doğru arıza bildirimi önemlidir. Her yavaşlıkta işletim sistemini yeniden kurmak, rastgele 'temizleyici' program yüklemek veya belgeleri silmek uygun çözüm değildir. Özellikle ortak kullanılan kamu bilgisayarlarında arızayı tanımlamak, mevcut çalışmayı kaydetmek ve yetkili bilişim birimine bildirmek temel yaklaşım olmalıdır.

Bilgisayar sorunlarında ilk kavramsal ayrım

Belirti	Olası alan	İlk değerlendirme yaklaşımı
Cihazda hiç güç belirtisi yok	Güç ve donanım	Fiziksel bağlantı ve yetkili teknik inceleme
Güç var, işletim sistemi başlamıyor	Önyükleme, disk veya sistem dosyası	Teknik birime hata durumu bildirimi
Yalnız bir uygulama çalışmıyor	Uygulama veya uyumluluk	Program ve dosya türünü kontrol etme
Çok sayıda uygulama açıkken yavaşlık	RAM, işlemci ve arka plan süreçleri	Kaynak kullanımını değerlendirme
Yazıcı çıktı vermiyor	Bağlantı, kuyruk, sürücü veya sarf	Yazdırma iş akışını ayırt etme
Diskte boş alan kalmamış	Depolama	Yetkili dosya saklama ve temizlik planı

14. Kamu kurumlarında temel bilgisayar okuryazarlığı

Kamu görevlisi açısından temel bilgisayar bilgisi, her donanım parçasını söküp takmak veya sistem yöneticisi olmak demek değildir. Görev için gerekli uygulamayı doğru açmak, belgenin türünü ve saklandığı konumu bilmek, yazıcı ve tarayıcının görevini ayırt etmek, yapılan işlemi kaydetmek ve teknik sorunu anlaşılır biçimde bildirmek günlük hizmetin sürekliliğine katkı sağlar. Bilgisayarda kayıt yapılmış olması ile kayıt işleminin ilgili kurumsal iş akışında usulüne uygun tamamlanmış olması farklıdır.

Kamu kurumlarında personel, kendisine sağlanan kullanıcı hesabını ve kurumsal uygulamayı yalnızca yetkisi çerçevesinde kullanır. Bir bilgisayarın ağ erişimine sahip olması, o bilgisayardaki veya ağdaki bütün kayıtlara erişilebileceği anlamına gelmez. Teknik yönetici hesabının yetkileriyle personelin mevzuat ve görevlendirmeyle belirlenen erişim hakları farklıdır. Ayrıntılı internet kullanımı, elektronik iletişim, güvenli parola, kimlik avı ve kişisel veri koruması sonraki GK-10.05 konusunda ele alınacaktır.

Dijital belge, taranmış görüntü ve basılı çıktı aynı biçim değildir. Kâğıdın taranması görüntü dosyası üretebilir; bunun aranabilir metne dönüşmesi uygun optik karakter tanıma (OCR) yazılımıyla mümkün olabilir. Bununla birlikte tanınan metnin doğruluğu ayrıca kontrol edilmelidir. Aynı şekilde ekranda görülen bir belgenin yazdırılması fiziksel kopya üretir; basılı nüshanın kurumsal sistemdeki elektronik belgeyle aynı resmî işlem değerine sahip olup olmadığı, ilgili belge ve kayıt usulüne bağlıdır.

> **Önemli ayrım**
>
> CPU komutları işler; RAM çalışma sırasında kullanılan verileri geçici olarak tutar; SSD/HDD dosyaları kalıcı saklar; işletim sistemi kaynakları yönetir; uygulama belirli kullanıcı işini yapar. SSD ile RAM, aygıt sürücüsü ile donanım, 'MB' ile 'Mb', dosya kopyalama ile taşıma ve UPS ile yedekleme birbirinin yerine geçmez.

10.5. İNTERNET, OFİS PROGRAMLARI VE TEMEL BİLGİ GÜVENLİĞİ

Bilgisayarın donanım ve yazılım bileşenleri tek başına çalışmayı mümkün kılarken ağ bağlantıları bilgi paylaşımını, ofis programları ise bilgiyi belgeye, hesaplamaya ve sunuma dönüştürmeyi sağlar. Kamu kurumlarında bu araçların kullanımı yalnız teknik kolaylık konusu değildir: kurumun hizmet sürekliliği, verinin doğruluğu, gizliliği ve personelin yetki sınırlarıyla doğrudan ilgilidir. İnternetin işleyişini, günlük ofis işlemlerini ve bilgi güvenliğinin temel esaslarını birlikte değerlendirmek, hem verimli hem de sorumlu bir çalışma düzeni kurmanın başlangıcıdır.

1. Bilgisayar ağları, internet, intranet ve erişim türleri

Bilgisayar ağı, bilgisayarların, yazıcıların, sunucuların ve diğer cihazların iletişim kurarak veri ve kaynak paylaşmasına imkân veren bağlantı düzenidir. Aynı odadaki bilgisayarlar bir yerel ağda buluşabilir; farklı şehirlerdeki kurum binaları birbirlerine daha geniş bir ağ altyapısıyla bağlanabilir. Ağın büyüklüğü, kapsamı, bağlantı yöntemi ve erişim yetkisi ayrı özelliklerdir.

Yerel alan ağı (LAN), sınırlı bir mekândaki cihazları bir araya getirir. Geniş alan ağı (WAN) ise uzak noktalar arasında bağlantı sağlar. İnternet, birbirine bağlı çok sayıda ağdan oluşan küresel iletişim altyapısıdır. Dünya Çapında Ağ (World Wide Web, WWW), internet üzerinde tarayıcılarla erişilen bağlantılı web kaynakları sistemidir; internetin tamamı değildir. Elektronik posta ve dosya aktarımı gibi başka hizmetler de internet üzerinden çalışabilir.

İntranet, bir kurumun yetkilendirilmiş kullanıcılarına yönelik özel ağı veya iç hizmetler bütünüdür. Ekstranet ise kurum dışındaki belirli yetkili paydaşlara sınırlı erişim sağlayan düzeni ifade eder. Bir intranet, bağlantı koşullarına göre internet altyapısından güvenli tünellerle erişilebilir; bu durum intranet ile herkese açık web sitesini aynı hizmet yapmaz. Kurum bilgisayarının internete bağlanabilmesi de bütün kurum içi sistemlere erişim yetkisi vermez.

Kablolu Ethernet bağlantıları, Wi-Fi üzerinden kablosuz yerel ağlar ve mobil veri bağlantıları yaygın erişim yollarıdır. Modem, yönlendirici (router), kablosuz erişim noktası ve anahtar (switch) benzer görünse de farklı işlevlere sahiptir. Yönlendirici ağlar arasındaki trafiği yönlendirirken anahtar yerel ağdaki cihazların veri alışverişini düzenler. İnternet servis sağlayıcısı (ISS), abonenin internet altyapısına erişimini sağlar.

Ağ ve internet kavramlarının karşılaştırılması

Kavram	Temel anlam	Ayırt edici nokta
LAN	Yerel alan ağı	Sınırlı fiziksel alandaki cihazlar arasında iletişim
WAN	Geniş alan ağı	Farklı konumlardaki ağların bağlanması
İnternet	Küresel ağlar ağı	Web, e-posta ve başka hizmetlerin altyapısı
WWW	Birbirine bağlantılı web kaynakları	İnternetin hizmetlerinden yalnız biri

Kavram	Temel anlam	Ayırt edici nokta
İntranet	Kuruma özgü erişim alanı	Yetkilendirilmiş kullanıcı ve iç hizmetler
Ekstranet	Dış paydaşa sınırlı kurumsal erişim	Herkese açık internet sayfası değildir
Wi-Fi	Kablosuz yerel ağ teknolojisi	Wi-Fi bağlantısı tek başına internet garantisi vermez

2. IP adresi, alan adı, DNS ve web adresinin yapısı

Ağa katılan cihazların veri alışverişinde adreslenmesi gerekir. İnternet Protokolü (IP), ağlar arasında veri paketlerinin taşınmasına ilişkin temel kurallardan biridir. IP adresi, bir ağ arayüzünün iletişimde kullanılabilen sayısal adresidir; adresin kalıcı olup olmaması, herkese açık veya özel ağda kullanılması ve cihazın hangi bağlantıya sahip bulunduğu ayrı özelliklerdir. IPv4 adresleri noktayla ayrılmış dört sayısal grup, IPv6 adresleri ise daha geniş bir adres alanı sağlayan onaltılık gösterim kullanır. Her cihazın tüm internet boyunca değişmeyen tek bir IP adresi olduğu varsayımı doğru değildir.

İnsanların sürekli sayısal adres yazmak yerine kolay hatırlanabilir adları kullanabilmesini alan adı sistemi (DNS) sağlar. DNS, alan adını ilgili ağ adresi kayıtlarıyla eşleştirir. Örneğin bir kurumun alan adı, tarayıcının sunucuya ulaşması için gerekli adres çözümlemesinde kullanılabilir. DNS adres çözümlemesi, sitenin resmîliğini veya içerdiği bilginin doğruluğunu tek başına garanti etmez. Alan adı ile web sayfasının başlığı da farklıdır.

URL (Uniform Resource Locator), belirli bir internet kaynağının adresidir. Bir adresin başında yer alan https:// ifadesi kullanılan iletişim yöntemini, onu izleyen bölüm alan adını, sonraki yol ise istenen kaynağın sunucudaki konumunu gösterebilir. Sorgu parametreleri ve sayfa içi bölüm işaretleri de adresin devamında bulunabilir. Adresteki her nokta veya eğik çizgi benzer işleve sahip değildir: www.ornek.gov.tr.sahte-site.example gibi bir adres, görünüşte resmî ifadeler taşısa bile gerçek alan adı değerlendirilmeden güvenli sayılmaz.

HTTP, tarayıcı ve web sunucusu arasında istek-yanıt iletişiminin temel kurallarını tanımlar. HTTPS ise HTTP iletişiminin TLS gibi güvenlik mekanizmalarıyla korunmasını sağlar. HTTPS bağlantının aktarım sırasında korunmasına ve ziyaret edilen alan adına ilişkin sertifika denetimine katkıda bulunur; sitenin içeriğinin doğru, işlemin hukuka uygun veya satıcının güvenilir olduğunu tek başına kanıtlamaz. Bağlantıda kullanılan sertifikanın geçerliliği ve alan adının gerçekten beklenen kuruma ait olması birlikte değerlendirilir.

İnternet adresleme ve protokol terimleri

Terim	Görevi	Karıştırılmaması gereken kavram
IP adresi	Ağ iletişiminde adresleme	Alan adı veya kişi kimliği değildir
DNS	Alan adı ile ağ adresi kayıtları arasında çözümleme	Arama motoru değildir
Alan adı	İnternet üzerinde adlandırılmış kayıt	Tam URL'den farklıdır
URL	Bir kaynağın tam adresini belirtir	Yalnız ana sayfa adı değildir

Terim	Görevi	Karıştırılmaması gereken kavram
HTTP	Web istemcisi–sunucu istek/yanıt protokolü	Şifreli aktarımı tek başına sağlamaz
HTTPS	Korunan web iletişimi	Sitenin doğruluğuna ilişkin tam güvence değildir
TCP/IP	Ağlar arası iletişimin temel protokol ailesi	Yalnız bir tarayıcı uygulaması değildir

3. Tarayıcılar, arama motorları ve bilgiyi doğrulama

Web tarayıcısı, internet sayfalarını açan ve görüntüleyen yazılımdır. Arama motoru ise internet içeriklerini dizinleyip sorguya göre sonuç sunan hizmettir. Tarayıcı ve arama motoru aynı yazılım veya aynı kurum tarafından sunulabilir; ancak kavramsal olarak farklı görev yaparlar. Bir internet adresini doğrudan adres çubuğuna yazmakla arama kutusuna anahtar sözcük girmek aynı işlem değildir.

Arama sonucunun ilk sırada yer alması, kaynağın resmî olduğu ya da bilginin doğru bulunduğu anlamına gelmez. Kurum bilgisi aranırken kaynağın adı, tam alan adresi, yayın veya güncelleme tarihi ve metnin hangi dönem için geçerli olduğu kontrol edilir. Özellikle mevzuat, istatistik ve sınav ilanlarında özet arama sonuçları yerine yetkili kurumun asıl açıklaması esas alınır. Reklam veya sponsorlu arama sonucu ile kurumun resmî sayfası birbirine karıştırılmaz.

Tarayıcının geçmişi ziyaret kayıtlarını, önbelleği (cache) bazı sayfa kaynaklarının geçici kopyalarını, çerezleri (cookie) ise web sitelerinin kullanıcı oturumları ve tercihleri gibi amaçlar için kullandığı küçük veri kayıtlarını içerebilir. Özel/gizli gezinme, tarayıcının yerel geçmişe ilişkin bazı kayıtlarını sınırlasa da ağ yöneticisi, internet servis sağlayıcısı veya ziyaret edilen hizmet karşısında anonimlik sağlamaz. Çerez silmek, kurum sunucusundaki tüm kişisel veri kayıtlarının silindiği anlamına gelmez.

Tarayıcı kullanımı ve doğrulama ayrımları

Araç veya işlev	Temel görev	Sınırlılık
Web tarayıcısı	Web içeriğini görüntüleme	Arama motoruyla eş anlamlı değildir
Arama motoru	Sorguya göre sonuç bulma	Sıralama doğruluğun kanıtı değildir
Geçmiş	Ziyaret edilen sayfaların yerel kaydı	Sunucudaki kayıtların tamamı değildir
Önbellek	Bazı içerikleri geçici tutma	Resmî belge arşivi sayılmaz
Çerez	Oturum ve tercihlerle ilgili veri	Tek başına zararlı yazılım değildir
Gizli gezinme	Yerel tarama izlerini sınırlama	Tam anonimlik veya güvenlik sağlamaz

4. Elektronik posta ve kurumsal yazışma araçları

Elektronik posta (e-posta), ağ üzerinden iletilen sayısal mesajlaşma hizmetidir. E-posta adresi genel olarak kullanıcı adı ve alan adı bölümlerinden oluşur. Gelen kutusu, giden ve gönderilmiş postalar, taslaklar, ekler, imza ve klasörler günlük kullanımın başlıca öğeleridir. Bir kurumda çalışanların kendi kişisel e-posta hesabını resmî yazışma kanalı gibi kullanması uygun olmayabilir; hangi iletişim ve kayıt araçlarının resmî kabul edildiği kurumun düzenlemelerine bağlıdır.

Alıcı (Kime) alanı doğrudan gönderim yapılan kişileri, Bilgi (CC) alanı bilgilendirilmesi uygun görülen diğer alıcıları, Gizli (BCC) alanı ise diğer alıcıların görmediği adresleri belirtir. BCC alanının kullanılması, mesajın içeriğini tüm taraflardan gizleyen veya yanlış alıcıya göndermeyi önleyen bir güvenlik tedbiri değildir. 'Tümünü yanıtla' seçeneği, iletiye dahil edilen kişilerin gereksiz yere genişlemesine yol açabilir. Ek, bir dosyanın mesajla iletilmesidir; e-postadaki bağlantı ise başka bir konuma yönlendirme yapabilir.

SMTP, e-posta gönderimine yönelik protokol ailesinde kullanılır. IMAP, posta kutusunun sunucuyla eşzamanlı çalıştırılmasına yardımcı olur; POP3 ise iletilerin istemciye alınmasıyla ilgili farklı bir erişim yaklaşımı sunar. Kullanıcı açısından temel ayrım, mesajın gönderilmesiyle posta kutusunun okunmasının farklı işlemler olmasıdır. Uygulamaların teknik ayarları kurumun sağladığı sisteme göre değişebilir.

Resmî belge yönetimi sistemleri (EBYS gibi), sıradan e-postadan farklı olarak kayıt, süreç takibi, onay ve mevzuata uygun belge yönetimi işlevleri barındırabilir. E-postanın gönderilmiş olması, zorunlu resmî kayıt, imza veya tebligat işleminin kendiliğinden tamamlandığı anlamına gelmez. Hassas kurum bilgilerinin gönderilmesinde adresin doğruluğu, alıcı yetkisi, eklerin sınıflandırılması ve gerekiyorsa kurumun onayladığı koruma yöntemleri önem taşır.

E-posta alanları ve temel protokoller

Öğe	İşlev	Kullanımda dikkat edilecek nokta
Kime	Asıl alıcı	Adresin ve yetkinin doğruluğu
CC/Bilgi	Açık bilgi alıcısı	Gereksiz geniş dağıtım yapılmaması
BCC/Gizli	Diğer alıcılardan gizlenen adres	İçeriğin gizliliğini garanti etmez
Yanıtla	Gönderene yanıt	İletinin bağlamı korunmalı
Tümünü yanıtla	Birden fazla alıcıya cevap	Veri ve alıcı yayılımı kontrol edilmeli
SMTP	E-posta gönderme	Posta kutusu okuma işlevinden farklı
IMAP/POP3	Sunucudaki postaya erişim	Senkronizasyon ve yerel indirme davranışları farklı olabilir
Dosya eki	Belge veya başka dosya gönderme	Tür, içerik, yetki ve zararlı dosya riski değerlendirilir

5. Elektronik hizmetler, bulut ve ortak çalışma

İnternet üzerinden sunulan elektronik kamu hizmetleri, vatandaşların veya yetkili personelin belirli işlemleri çevrim içi yapmasına olanak sağlar. Türkiye'de e-Devlet Kapısı, farklı kamu hizmetlerine erişim sağlayan ortak bir arayüzdür. Her hizmetin hukuki niteliği, başvuru süreci, belge doğrulama imkânı ve yetki gereksinimi kendi mevzuatıyla belirlenir. e-Devlet'te bir kaydın görülebilmesi, o kaydın tüm kurumlarca serbestçe paylaşılabileceğini göstermez.

Bulut bilişim, sunucu, depolama veya uygulama gibi bilişim kaynaklarının ağ üzerinden hizmet olarak sunulmasını ifade eder. Bulut hizmetlerinde dosyalar kurum veya hizmet sağlayıcının uzaktaki altyapısında tutulabilir; dosya eşzamanlama, paylaşım ve sürüm geçmişi özellikleri olabilir. Bulutun her zaman kamuya açık, ücretsiz veya yurt dışında bulunduğu varsayımı yanlıştır. Kurumsal bilgi için bulut hizmeti seçimi, veri sınıflandırması ve kurumun izin verdiği altyapıyla sınırlıdır.

Ortak belge düzenlemede birden fazla yetkili kullanıcı aynı dosyanın değişik sürümlerini görüntüleyebilir veya üzerinde çalışabilir. Paylaşım bağlantısının herkese açık olması ile yalnız belirlenmiş kişilere erişim verilmesi farklıdır. Görüntüleme izni, yorum yapma ve düzenleme yetkileri birbirinden ayrılır. Sürüm geçmişi geçmiş değişiklikleri karşılaştırmada yararlı olabilir; fakat otomatik eşzamanlama, silinme veya şifreleme saldırıları karşısında bağımsız yedeklemenin her zaman yerine geçmez.

6. Ofis yazılımları ve temel dosya biçimleri

Ofis yazılımları; metin belgesi hazırlama, hesaplama, tablo düzenleme, sunum oluşturma ve belgeleri paylaşma gibi ortak çalışma işlerini kolaylaştırır. Microsoft Word, Excel ve PowerPoint yaygın ticari uygulama örnekleridir. LibreOffice Writer, Calc ve Impress açık kaynaklı bir ofis paketinin benzer işlevli bileşenleridir. Aynı genel kullanım amacına hizmet eden programlar, tüm özellikler ve dosya biçimlerinde birebir uyumlu olmak zorunda değildir.

Metin belgesi dosyaları için DOCX ve ODT; elektronik tablo dosyaları için XLSX ve ODS; sunular için PPTX ve ODP yaygındır. PDF, sayfa görünümünü ve düzenini paylaşmak için kullanılır; çoğunlukla bir metin düzenleyicinin doğal çalışma dosyası gibi sınırsız yeniden düzenlemeye uygun değildir. TXT yalnız metin karakterlerini barındırır; belge içindeki resim, biçimlendirilmiş tablo veya sayfa düzeni özelliklerini DOCX gibi korumaz. CSV, satır ve sütun verilerinin ayrılmış değerlerle taşınmasına yarar; gelişmiş elektronik tablo biçimi, formül veya birden fazla sayfa özelliklerini zorunlu olarak taşımaz.

Bir dosyanın uzantısını yeniden adlandırmak gerçek dönüştürme işlemi değildir. Örneğin .xlsx uzantısını .pdf olarak değiştirmek elektronik tabloyu PDF belgesine dönüştürmez. Dönüştürme veya dışa aktarma işlemi, uygun yazılımla dosyanın hedef biçimde yeniden üretilmesini gerektirir. Önemli belgelerde düzenin, yazı tiplerinin, tarih ve sayı gösterimlerinin aktarım sonrasında gözden geçirilmesi gerekir.

Ofis uygulamaları ve yaygın dosya biçimleri

İşlem türü	Yaygın uygulama örnekleri	Sık kullanılan biçimler
Metin belgesi	Word / Writer	DOCX, ODT

İşlem türü	Yaygın uygulama örnekleri	Sık kullanılan biçimler
Elektronik tablo	Excel / Calc	XLSX, ODS
Sunu	PowerPoint / Impress	PPTX, ODP
Sayfa düzeniyle paylaşım	PDF görüntüleme ve dışa aktarma araçları	PDF
Yalın metin	Metin düzenleyiciler	TXT
Sütunlu veri alışverişi	Elektronik tablo ve veri araçları	CSV
Görsel dosya	Resim düzenleme ve görüntüleme araçları	PNG, JPEG

7. Kelime işlemcilerde belge hazırlama ve gözden geçirme

Kelime işlemci, yalnız klavyeyle yazı yazılan bir alan değil; belgeyi başlıkları, paragrafları, sayfaları ve görsel öğeleriyle düzenleyen yazılımdır. Yazı tipi, punto, kalın-italik vurgu, paragraf hizası, satır aralığı, girinti, kenar boşluğu ve sayfa yönü temel biçimlendirme seçenekleridir. Bu seçeneklerin amacı görünüşten ibaret değildir; metnin okunabilirliğini ve resmî belgelerde düzenin tutarlılığını etkiler.

Uzun bir belgede her başlığı tek tek kalınlaştırmak yerine başlık stillerini kullanmak, belge hiyerarşisini tutarlı yönetmeyi ve otomatik içindekiler üretmeyi kolaylaştırır. Üst bilgi ve alt bilgi, sayfa numarası, bölüm sonu, sayfa sonu, dipnot, tablo ve yazım denetimi belge düzenleme araçlarıdır. Üst bilgi sayfanın üst alanında tekrarlanan içerik; dipnot ise belirli bir metin bölümüne ilişkin açıklamadır. Bunların aynı işlevi gördüğü varsayılamaz.

Bul ve değiştir, tekrar eden sözcükleri kontrollü biçimde düzeltmeyi sağlar. Değişiklikleri İzle özelliği, belge üzerindeki ekleme ve silme önerilerini görünür kılar; yorum ekleme ile değişikliği kabul etme veya reddetme farklı işlemlerdir. Kurum içinde son onaylı belge ile değişiklik önerileri içeren taslak belge birbirinden ayrılmalıdır. Bir belgenin yazdırılmış görünümü, onun onay ve resmî imza süreçlerinin yerine geçmez.

8. Elektronik tablolarda hücre, formül ve veri işlemleri

Elektronik tabloda çalışma kitabı (workbook), bir veya birden fazla çalışma sayfasını barındıran dosyadır. Sayfa üzerindeki sütunlar harflerle, satırlar sayılarla tanımlanır; bir sütunla satırın kesiştiği alana hücre denir. A1, A sütununun 1. satırındaki hücreyi belirtir. A1:A10 ifadesi bir hücre aralığıdır. Hücrede sayı, tarih, metin veya formül bulunabilir. Görünürdeki sayı biçimi ile hücrede saklanan gerçek değer farklı olabileceğinden özellikle tarih ve para verilerinde biçim denetimi önemlidir.

Formüller genellikle eşittir işaretiyle başlar. =B2+C2 ifadesi iki hücredeki sayısal değerleri toplar; =TOPLA(B2:B11) aralıktaki değerlerin toplamını, =ORTALAMA(B2:B11) sayısal verilerin aritmetik ortalamasını hesaplar. Formül adları ve bağımsız değişken ayırıcıları programın diline ve yerel ayarlarına göre değişebilir. Aynı formülün Türkçe ve İngilizce uygulama arayüzlerinde farklı işlev adlarıyla görünmesi, işlevin matematiksel anlamının değişmesi demek değildir.

Göreli hücre başvuruları formül başka hücreye kopyalandığında yeni konuma göre uyarlanır. Mutlak başvuru A1 biçimindedir; kopyalama sırasında satır ve sütunu sabitler. A$1 yalnız satırı, $A1 yalnız sütunu sabit tutar. Örneğin birim fiyatı B2'de, adet sayısı C2'de tutulan bir kayıt için =B2*C2 hesaplaması kullanılabilir. Aynı işlem sonraki satırlara kopyalandığında başvurular satır konumuna göre değişebilir. Formüllerin beklenen verileri gösterip göstermediği, yalnız sonuç hücresine bakılarak değil kaynak verilerle kontrol edilmelidir.

Sıralama, kayıtların belirli ölçüte göre yeniden dizilmesini; filtreleme, koşulu sağlayan kayıtların görünür bırakılmasını sağlar. Filtreleme genellikle diğer kayıtları silmez. Grafikler, sayısal verinin sütun, çizgi veya daire gibi görsel türlerle sunulmasını sağlar. Daire grafiği bir bütünün bileşenlerini, çizgi grafiği zaman içindeki değişimi, sütun grafiği sınıflar arası karşılaştırmayı göstermek için uygundur. Hatalı aralık seçimi veya eksen ölçeği doğru sayılardan yanıltıcı sonuç çıkarılmasına yol açabilir.

Elektronik tablo kavramları ve formül örnekleri

Gösterim veya işlem	Anlamı	Dikkat edilecek nokta
A1	Bir hücrenin adresi	Sütun harfi ve satır sayısı
A1:A10	Hücre aralığı	Birden çok hücreyi kapsar
=B2+C2	İki değerin toplamı	Metin veya boş değer davranışı değişebilir
=TOPLA(B2:B11)	Belirtilen aralığın toplamı	Yerel dilde işlev adı değişebilir
=ORTALAMA(B2:B11)	Sayısal değerlerin aritmetik ortalaması	Boş/metin hücreler ayrı değerlendirilir
=B2*C2	Çarpma işlemi	Yıldız çarpma işlemcisidir
A1	Mutlak hücre başvurusu	Satır ve sütun sabit tutulur
Filtreleme	Şarta göre kayıtları görünür kılma	Görünmeyen satırlar silinmiş olmaz
Sıralama	Kayıtları ölçüte göre dizme	Veri bütünlüğü ve ilişkili sütunlar korunmalı

9. Sunu yazılımları ve bilgiyi görsel olarak aktarma

Sunu programları, birbirini izleyen slaytlar üzerinde metin, tablo, görsel ve grafik kullanılarak bilgi aktarılmasını sağlar. Tema, sununun genel tasarım çizgisini; slayt düzeni, tek slaytın başlık ve içerik yerleşimini; geçiş, iki slayt arasındaki görsel hareketi; animasyon ise slayt üzerindeki öğenin görünüş veya hareket etkisini tanımlar. Geçiş ve animasyon aynı şey değildir.

Sunu görünümü ile sunucu görünümü farklı ihtiyaçlara hizmet eder: katılımcı ekranda slaytları izlerken sunum yapan kişi konuşmacı notlarını veya sonraki slayt önizlemesini görebilir. Başlıkların belirgin olması, grafiklerin açık etiketlenmesi ve slaytlara aşırı metin yüklenmemesi bilgiyi daha erişilebilir kılar. Görselde yazılmayan ayrıntıların konuşmacı notlarıyla desteklenmesi mümkündür. Sunum dosyasının farklı bilgisayarda açılmasında yazı tipleri, gömülü medya, ekran oranı ve dosya biçimi uyumluluğu ayrıca kontrol edilmelidir.

Kamu kurumlarında sunum hazırlanırken yalnız tasarım doğruluğu değil, içeriğin paylaşılma yetkisi de değerlendirilir. Toplantıya yetkisiz kişilerin katıldığı veya sununun dışarı aktarılabileceği durumlarda, güvenlik işlemlerinin, personel bilgilerinin veya kişisel verilerin gereksiz açıklanması önlenmelidir.

10. Bilgi güvenliğinin temel ilkeleri: gizlilik, bütünlük ve erişilebilirlik

Bilgi güvenliği, bilginin yalnız yetkili kişilerce kullanılmasını, yetkisiz değiştirilmemesini ve gerektiğinde yetkili kullanıcılar tarafından erişilebilir olmasını amaçlayan teknik ve idari tedbirlerin bütünüdür. Bu çerçevede üç ana ilke öne çıkar: gizlilik (confidentiality), bütünlük (integrity) ve erişilebilirlik (availability). Bunlar çoğu kaynakta CIA üçlüsü olarak anılır. İngilizce kısaltma istihbarat teşkilatı adıyla karıştırılmamalıdır.

Gizlilik, bilgiye yetkisiz erişimi ve açıklamayı engellemeye yöneliktir. Bütünlük, verinin yetkisiz veya hatalı biçimde değiştirilmeden doğru ve tutarlı kalmasıyla ilgilidir. Erişilebilirlik, hizmetin ihtiyaç duyulduğunda yetkili kullanıcıya sunulabilmesidir. Güvenliğin sağlanması, yalnız güçlü parola kullanılması değil; kayıtların doğru tutulması, yedekleme yapılması, yetkilerin yönetilmesi ve kesinti planlarının bulunmasını da kapsar.

Bir mahpusun özel nitelikli sağlık bilgisinin yetkisiz personele açılması gizliliği, kayıtlı bir sevk tarihinin izinsiz değiştirilmesi bütünlüğü, yetkili görevlilerin ihtiyaç anında kurumsal kayıt sistemine ulaşamaması erişilebilirliği etkiler. Aynı olay birden fazla ilkeye zarar verebilir. Bilgi güvenliği olayının gerçekleşmesi ile olayın hukuki anlamda kişisel veri ihlali sayılması her zaman aynı değerlendirme değildir; olayın niteliği ilgili mevzuata ve kurum prosedürlerine göre belirlenir.

Bilgi güvenliğinin üç temel ilkesi

İlke	Korunan değer	Kurumsal örnek
Gizlilik	Yalnız yetkilinin bilgiye erişmesi	Kişisel kaydın yetkisiz kişiye açıklanmaması
Bütünlük	Verinin doğruluğu ve izinsiz değiştirilmemesi	Kayıt tarihinin ve içeriğinin yetkisiz değiştirilememesi
Erişilebilirlik	Yetkili kullanıcıya zamanında hizmet sunulması	Kritik bilgi sisteminin hizmet sırasında kullanılabilmesi

11. Siber tehditler: zararlı yazılım, oltalama ve sosyal mühendislik

Zararlı yazılım (malware), bir cihazın, sistemin veya verinin normal işleyişine zarar vermek ya da yetkisiz işlem yapmak amacıyla kullanılan yazılımların genel adıdır. Virüs, kendisini başka dosyalara veya programlara iliştirebilen zararlı yazılım türüdür; solucan ağ üzerinde yayılmaya yönelik davranış gösterebilir. Truva atı, yararlı görünen bir yazılım gibi sunulabilir. Fidye yazılımı (ransomware) dosyaların erişilebilirliğini engelleyerek veya veriyi sızdırma tehdidiyle baskı oluşturabilir. Her zararlı yazılımın kendisini otomatik çoğalttığı veya bütün fidye saldırılarının aynı şekilde işlediği kabul edilemez.

Oltalama (phishing), kişileri sahte iletiler, bağlantılar veya taklit edilmiş sayfalar aracılığıyla yanıltarak parola, kişisel veri ya da başka hassas bilgileri elde etmeyi hedefleyen saldırı türüdür.

Saldırı yalnız e-posta ile sınırlı değildir; SMS, arama ve mesajlaşma uygulamaları da kullanılabilir. Kurum logosu ve resmî görünümlü metin, mesajın gerçekten o kurumdan geldiğini kanıtlamaz. Özellikle acil işlem baskısı, hesap kapatma tehdidi, beklenmeyen ek, şüpheli bağlantı veya alışılmadık ödeme talebi bağımsız doğrulama ihtiyacını artırır.

Sosyal mühendislik, teknik bir açığı doğrudan kullanmak yerine kişinin güvenini, merakını, korkusunu veya yetki algısını istismar ederek işlem yaptırmaya çalışır. Kendisini üst düzey görevli, teknik destek personeli ya da başka bir kurum çalışanı olarak tanıtan kişinin resmî kimliğinin doğrulanması gerekir. Telefonla veya mesaj yoluyla parola, çok faktörlü doğrulama kodu ve erişim bilgisi paylaşılması, yetkisiz erişim riskini büyütür.

Dağıtık hizmet engelleme (DDoS) saldırısı, bir hizmete çok sayıda kaynaktan aşırı trafik yöneltilmesiyle hizmetin erişilebilirliğini bozmayı hedefleyebilir. Bu tür olaylar veri hırsızlığıyla aynı kavram değildir. Kimlik avı, zararlı dosya, yetkisiz erişim ve hizmet engelleme, farklı yöntemler ve sonuçlar taşıyan tehdit türleridir.

Başlıca siber tehditlerin işleyişi

Tehdit	Tipik özellik	Korunmaya ilişkin temel yaklaşım
Virüs / solucan	Zararlı kod ve yayılma davranışları	Güncelleme, güvenilir yazılım ve merkezi koruma
Truva atı	Meşru araç gibi görünme	Yazılım kaynağını ve yetkisini denetleme
Fidye yazılımı	Veriyi erişilemez kılma veya sızdırma baskısı	Katmanlı koruma, izole yedek, olay müdahalesi
Oltalama	Sahte ileti veya siteyle kullanıcıyı yanıltma	Gerçek adresi bağımsız doğrulama
Sosyal mühendislik	İnsan davranışını yönlendirme	Kimlik, görev ve talep doğrulama
DDoS	Hizmetin aşırı trafikle aksatılması	Kurumsal ağ koruması ve süreklilik planı

12. Parola, çok faktörlü doğrulama ve erişim yetkileri

Kullanıcı hesabı, sistemde belirli kişiye veya görev rolüne tanımlanan erişim alanıdır. Kullanıcı adı kişiyi veya hesabı tanıtabilir; parola kimlik doğrulamaya yardımcı olan gizli bilgidir. Uzun ve tahmin edilmesi zor, farklı hizmetler için ayrı seçilmiş parolalar hesap güvenliğinde önemlidir. Parolanın bir kâğıda herkesin göreceği biçimde yazılması, başkalarıyla paylaşılması veya farklı sistemlerde aynı şekilde kullanılması güvenliği zayıflatır. Parola yöneticileri, uygun ve kurumca izin verilen koşullarda güvenli parola kullanımına yardımcı olabilir.

Çok faktörlü kimlik doğrulama (MFA), farklı türden birden fazla doğrulama kanıtı kullanılmasıdır: bilinen bir bilgi (parola), sahip olunan bir cihaz veya anahtar ve biyometrik özellik gibi unsurlar örnek gösterilebilir. Parola ve aynı parolanın tekrar yazılması iki ayrı faktör oluşturmaz. SMS, doğrulayıcı uygulama veya güvenlik anahtarı gibi ikinci aşama yöntemleri aynı güvenlik düzeyine sahip olmak zorunda değildir; kullanılan yöntem kurumun şartlarına göre belirlenir. İkinci aşama onayını ancak gerçek giriş işlemiyle ilişkilendirerek vermek önemlidir.

Yetkilendirme, doğrulanan kullanıcının hangi işlem ve bilgilere erişebileceğinin belirlenmesidir. Kimlik doğrulaması 'kim?' sorusuna, yetkilendirme 'hangi işlemi yapabilir?' sorusuna karşılık gelir. En az ayrıcalık ilkesi, personele görevi için gerekli en sınırlı yetkilerin tanımlanmasını öngörür. Görev değişikliği veya ayrılma durumunda yetkilerin güncellenmesi ve kritik işlemlerin kayıt altına alınması bu ilkeyi tamamlar. Sistem yöneticisi yetkisi, her kurumsal kaydı kişisel amaçla sorgulama hakkı vermez.

Hesap güvenliği ve yetki kavramları

Kavram	İşlev	Önemli ayrım
Kullanıcı adı	Hesabı tanıtma	Gizli parola yerine geçmez
Parola	Kullanıcı doğrulamasında gizli bilgi	Tek başına tüm riskleri ortadan kaldırmaz
MFA	Birden fazla farklı doğrulama faktörü	Aynı parolanın iki kez girilmesi değildir
Kimlik doğrulama	Kullanıcının kimliğini teyit etme	İşlem yetkisini belirlemekten farklıdır
Yetkilendirme	Erişilebilen veri ve işlemleri sınırlandırma	Kimlik doğrulamayla eş anlamlı değildir
En az ayrıcalık	Yalnız görev için gerekli yetkiyi verme	Herkese aynı erişimi tanımlama değildir
Erişim günlüğü	İşlem ve erişim olaylarını izleme	Sistemin bütün risklerini önlemez

13. Güncellemeler, yedekleme, şifreleme ve güvenli kullanım

İşletim sistemi ve uygulama güncellemeleri, güvenlik açıklarını giderebilir, hataları düzeltebilir veya yeni özellikler getirebilir. Güncellemenin yalnız yeni görünüm kazanmakla sınırlı olmadığı unutulmamalıdır. Kurumsal cihazlarda güncelleme takvimi, test ve kurulum yetkisi teknik yönetim tarafından belirlenebilir. Yetkisiz program kurulumu, güvenlik korumasını devre dışı bırakma veya lisansı bilinmeyen uygulama kullanma teknik ve idari risk doğurur.

Yedekleme, verilerin kayıp, bozulma veya sistem arızası sonrasında geri alınabilmesi için korunmuş kopyalarının oluşturulmasıdır. Senkronizasyon ise bir dosyadaki değişikliklerin başka konumlara da aktarılmasıdır. Senkronize dosyanın yanlışlıkla silinmesi veya zarar görmesi, değişikliğin diğer konumlara yansımasına yol açabilir; bu nedenle eşzamanlama tek başına yeterli yedekleme sayılmaz. '3-2-1' yaklaşımı, verinin üç kopyasını iki farklı ortam türünde bulundurarak bir kopyasını ayrı bir yerde tutmaya ilişkin genel iyi uygulama ilkesidir. Kurumsal yedekleme politikası, bu ilkeyi risk ve mevzuat ihtiyaçlarına göre farklı biçimde uygulayabilir. Yedeğin varlığı kadar geri yüklemenin denenmesi de önemlidir.

Şifreleme (kriptolama), verinin uygun anahtar olmaksızın okunmasını güçleştiren matematiksel koruma işlemidir. Aktarım sırasında şifreleme ile depolamada şifreleme farklı koruma noktalarına yöneliktir. Şifrelenmiş dosyanın gerekli anahtarla geri çözülebilmesi, kopyanın silinmesini veya her türlü zararlı yazılımı otomatik engellemez. HTTPS üzerinden dosya iletilmesi, dosyanın daha sonra nerede saklandığına ilişkin tek başına güvence sağlamaz.

Kamu görevinde USB bellek ve diğer taşınabilir ortamlar, kurumca izin verilmedikçe hassas veri taşımak için kullanılmamalıdır. Bilinmeyen ortamların doğrudan sisteme takılması zararlı yazılım riski doğurabilir. Ekran kilidi, fiziksel giriş kontrolü, temiz masa uygulaması ve kimlik kartının korunması teknik güvenliğin fiziksel tamamlayıcılarıdır. Kuruma ait belgelerin kişisel bulut depolama veya yetkilendirilmemiş yapay zekâ hizmetlerine yüklenmesi; içeriğin kişisel veri, mahrem bilgi veya güvenlik bilgisi taşıması hâlinde ciddi risk oluşturabilir. Bu araçların kullanımı kurum politikası ve yetki çerçevesine bağlıdır.

Bilgi koruma araçlarının farklı görevleri

Tedbir	Sağladığı başlıca koruma	Tek başına sağlamadığı şey
Yazılım güncellemesi	Bilinen açıkların bir bölümünü giderme	Her saldırıya karşı kesin güvence
MFA	Hesaba yetkisiz giriş riskini azaltma	Yetki kapsamının doğru tanımlanması
Yedekleme	Kayıp sonrası geri yükleme imkânı	Anlık erişim ve kesintisiz çalışma garantisi
Şifreleme	Yetkisiz okumanın güçleştirilmesi	Verinin silinmemesi veya her koşulda bütünlüğü
Erişim kontrolü	Kullanıcı ve rol sınırlandırması	Fiziksel ve sosyal mühendislik risklerinin bütünü
Zararlı yazılım koruması	Bazı zararlı faaliyetlerin tespiti ve engellenmesi	Hatalı işlem veya yanlış alıcı gönderimini otomatik önleme
Fiziksel koruma	Cihaza ve ortama yetkisiz erişimi sınırlandırma	Veri kaybına karşı tek başına yedekleme

14. Kişisel veri, kurumsal bilgi ve kamu bilgi güvenliği çerçevesi

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, kişisel verilerin işlenmesinde temel ilkeleri ve güvenlik yükümlülüklerini düzenler. Kişisel veri, kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgidir. Veri sorumlusu, kişisel verilerin hukuka aykırı işlenmesini ve erişimini önlemek ve muhafazasını sağlamak için uygun teknik ve idari tedbirleri almakla yükümlüdür. Bu ödev, yalnız bilgisayar programına parola koymaktan ibaret değildir; yetki, eğitim, denetim, kayıt yönetimi ve uygun saklama süreçlerini de kapsar.

Kişisel veri olmayan her kurum kaydı herkese açıklanabilir nitelikte değildir. Resmî sır, kurum içi güvenlik planı, ticari sır veya ilgili mevzuat gereğince sınırlı erişimli başka bilgiler, kişisel veri niteliği taşımadıkları durumlarda da korunmaları gereken bilgi türleri olabilir. Kurumun bilgi sınıflandırması, erişim yetkileri ve imha usulleri buna göre değerlendirilir. Kamuya açık bilgi, kurum içi kayıt ve yetkili görevlinin eriştiği hassas kayıt ayrı kategorilerdir.

Türkiye'de 2019/12 sayılı Bilgi ve İletişim Güvenliği Tedbirleri Genelgesi, kamu kuruluşları ve kritik altyapılarda güvenliğin geliştirilmesine ilişkin temel düzenlemelerden biridir. Siber Güvenlik Başkanlığı tarafından 2026 yılında yayımlanan bilgi ve iletişim güvenliği rehberi ve ilgili açıklamalar, kuruluşlara güvenlik tedbirleri bakımından kurumsal bir çerçeve sunar. Rehberin içeriği ve

denetimiyle ilgili kurum tarafından yayımlanan sürüm bilgisi dikkate alınmalı; genel öğretici önlemler, her kurum için otomatik ve tek biçimli hukuk kuralı gibi gösterilmemelidir.

Kamu kurumlarında personel, başvuru sahipleri, hizmet alan kişiler ve kurumsal güvenlik süreçlerine ilişkin veriler farklı koruma düzeylerine tabi olabilir. Genel bir duyuru, kişinin sağlık kaydı, personele ait özlük bilgileri ve güvenlikle ilgili hassas belgeler aynı açıklıkta değildir. Bir ekranda belirli veriyi görebilmek, onu görev amacı dışında paylaşma yetkisi vermez. Resmî yazışma ve kararların dijital ortamda paylaşılmasında ilgili kayıt, gizlilik ve bildirim kuralları gözetilir.

15. Güvenlik olayının fark edilmesi ve kurumsal bildirim

Bilgi güvenliği olayı; sistemlere erişilememesi, beklenmedik oturum açma, şüpheli ileti, kaybolan taşınabilir bellek veya yetkisiz veri paylaşımı gibi belirtilerle fark edilebilir. Böyle bir durumun kesin saldırı mı, teknik arıza mı, kullanıcı hatası mı olduğunun belirlenmesi çoğu zaman teknik inceleme gerektirir. Personelin görevi, durumu görmezden gelmek veya kendi başına sistem kayıtlarını silmek değil; kurumun belirlediği bildirim ve olay müdahale kanallarını kullanmaktır.

Şüpheli bağlantının açılması, yanlış alıcıya hassas belge gönderilmesi veya kurum cihazının kaybolması hâlinde olayın zamanı, ilgili sistem ve gözlenen durum doğru biçimde bildirilmelidir. Kurum tarafından yetkilendirilmedikçe delil niteliği taşıyabilecek sistem günlükleri değiştirilmemeli, inceleme amacıyla gereksiz kopyalar alınmamalı ve bilgilendirme yalnız ilgili görevlilerle sınırlandırılmalıdır. Ciddi bir sistem kesintisinde hizmetin sürdürülmesi, yetkili amirlerin ve teknik birimlerin belirlediği yedek iş akışına göre yönetilir.

Siber Güvenlik Başkanlığı, oltalama, zararlı yazılım ve veri sızıntısı gibi olay türleri için kamuya açık bildirim kanalları yayımlamaktadır. Bununla birlikte kurum içindeki olayın kime, hangi sırayla ve hangi sürelerde bildirileceği kurumsal talimatlarla ve uygulanabilir mevzuatla belirlenir. Kamuya açık bir ihbar formunun varlığı, personelin kendi kurumundaki olay müdahale zincirini atlayabileceği anlamına gelmez.

Bilgi güvenliği, kullanıcıların tek tek uyguladığı alışkanlıklarla teknik denetimlerin birlikte işlemesini gerektirir. Güvenilir kaynak doğrulaması, yetkiye uygun belge işleme, doğru dosya biçimini seçme, hesap güvenliği ve olay bildirimi; internet ve ofis yazılımlarını kamu hizmetinin güvenli araçlarına dönüştüren tamamlayıcı adımlardır.

> **Önemli ayrım**
>
> İnternet ile WWW, tarayıcı ile arama motoru, IP adresi ile alan adı, HTTPS ile sitenin güvenilirliği, CC ile BCC, DOCX ile PDF, çalışma kitabı ile çalışma sayfası, sıralama ile filtreleme, kimlik doğrulama ile yetkilendirme ve senkronizasyon ile yedekleme aynı kavram değildir. Bilgi güvenliğinde gizlilik, bütünlük ve erişilebilirlik birlikte korunur; kamu kurumunda teknik erişim bulunması görev dışı bilgi kullanma yetkisi vermez.

KAYNAKLAR

KAYNAKÇA VE DOĞRULAMA

Bu kitapta yararlanılan kaynakların tam listesi ve doğrulama bağlantıları, PDF içinde uzun URL listeleriyle sayfa yoğunluğu oluşturmamak için çevrim içi olarak yayımlanacaktır.

Tam kaynakça ve doğrulama sayfası: kadroakademi.com/kitaplar

QR kodu telefonunuzla okutarak kaynakça sayfasına doğrudan ulaşabilirsiniz.

Not: Kaynakça çevrim içi olarak güncellenebilir; ancak bu kitabın içerik bilgi tarihi 29 Ekim 2026 olarak esas alınmalıdır.